

चौखम्बा

चिरन्तनी

पूर्वशिक्षाशास्त्रि-मार्गोपदेशिका

- केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
- राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः
- श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी
- सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
- श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
- जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

द्वारा आयोजितायाः पूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षायाः पाठ्यक्रमानुसारम्

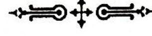
पूर्णतः परिष्कृतं संशोधितं च सप्तमं संस्करणम्

प्रो. रमाकान्तमिश्रः

।। श्रीः ।।

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

603

चौखम्बा चिरन्तनी

संस्कृतमार्गोपदशिका

(शिक्षाशास्त्रिप्रवेशपरीक्षायै सहायकग्रन्थः)

पूर्णतः परिष्कृतं संशोधितं च सप्तमं संस्करणम्

प्रो. रमाकान्तमिश्रः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

श्रीसदाशिवपरिसरः

पुरी, ओडिशा

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

© सर्वाधिकार सुरक्षित। इस प्रकाशन के किसी भी अंश का किसी भी रूप में पुनर्मुद्रणं या किसी भी विधि (जैसे-इलेक्ट्रोनिक, यात्रिक, फोटो-प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग या कोई अन्य विधि) से प्रयोग या किसी ऐसे यंत्र में भंडारण, जिससे इसे पुन: प्राप्त किया जा सकता हो, प्रकाशक की पूर्वलिखित अनुमति के बिना नहीं किया जा सकता है।

चिरन्तनी–प्रो. रमाकान्तमिश्रः

ISBN : 978-93-80326-42-9

प्रकाशक :
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
के-37/117 गोपाल मन्दिर लेन, पोस्ट बॉक्स न. 1129
वाराणसी-221001
दूरभाष : +91 542 2335263, 2335264
e-mail : chaukhambasurbharatiprakashan@gmail.com
website : www.chaukhamba.co.in
www.chaukhambabooks.co.in
@chaukhambabooks

© सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण : 2010, द्वितीय संस्करण-2012, तृतीय संस्करण-2014, चतुर्थ संस्करण-2016, पंचम संस्करण–2019, षष्ठं संस्करण-2021
सप्तमं संशोधित संस्करण : 2023
पुनर्मुद्रित : 2026

वितरक :
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2 ग्राउण्ड फ्लोर, गली न. 21-ए
अंसारी रोड़, दरियागंज
नई दिल्ली-110002
दूरभाष : +91 11 23286537, 41530947 (मो.) +91 9811104365
e-mail : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

*

अन्य प्राप्तिस्थान :
चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
4360/4, अंसारी रोड दरियागंज
नई दिल्ली-110002

*

मुद्रक : ए.के. लिथोग्राफर, दिल्ली

इह किञ्चित् ...

प्रथमसंस्करणम्

शृङ्गेरी श्रीशारदाम्बाया: परमकरुणया प्रारब्धेयं मार्गोपदेशिका श्रीजगन्नाथस्य श्रीक्षेत्रे एव समाप्तिमगात्। आरम्भपरिसमाप्त्योः सम्बन्ध: पुण्यक्षेत्राभ्यां साकं वर्तत इति कृत्वा मङ्गलं स्वत: एव निहितमत्र।

संस्कृतं नाम दैवीवाक् 'संस्कृतिः संस्कृताश्रिता' 'भारतभूषा संस्कृतभाषा' इत्यादिवचनानि संस्कृतस्य महत्तां भृशं द्योतयन्ति। तादृशस्य महत्त्वपूर्णस्य विश्वनिधिभूतस्य संस्कृतस्य विकासार्थम् अध्यापनार्थञ्च प्रशिक्षिताध्यापकानाम् आवश्यकता काले काले वरीवर्ति। तस्यां दिशि राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन, तिरुपतिस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन, नवदेहेलीस्थ-श्रीलालबहादुरशास्त्रि-राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन, श्री जगद्गुरु रामानन्दाचार्य-राजस्थानसंस्कृत-विश्वविद्यालयेन, पुरीस्थ-श्रीजगन्नाथ-संस्कृतविश्वविद्यालयेन, तथा तत्तद्राज्यस्य विविधसंस्कृतविश्वविद्यालयैश्च शिक्षाशास्त्रिपाठ्यक्रमः सञ्चाल्यते। अखिलभारतस्तरे राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य शाखानां विद्यमानत्वात् संस्थानस्य आदर्शरूपमार्गदर्शिका सर्वैः समाश्रियते। प्रकृतग्रन्थेऽपि संस्कृतप्रपञ्चस्य प्राय: सर्वेऽपि अंशा: चर्चिता: एव। व्याकरणमेव सर्वशास्त्रप्रवेशद्वारत्वात् आधिक्येनात्र व्याकरणविषया: छात्रस्तरं मनसि निधाय सरलतया प्रतिपादिता:। पूर्वोक्तानां समेषामपि विश्वविद्यालयानां शिक्षाशास्त्रिपाठ्यक्रमोऽत्र संगृहीत:, छात्रस्तरानुसारं विश्लिष्टश्च। प्रकृतग्रन्थे क्रमबद्धतया सप्त अधिकारा: समुपकल्पिता:।

एतादृशच्छात्रोपयोगिग्रन्थानां लेखने मार्गदर्शनं कृतवत्सु संस्कृतभारती, श्रीजनार्दनहेगडेवर्या:, आदर्शगुरव: प्राचार्याश्च प्रो. रामानुजदेवनाथवर्या:, मम आदर्शविभागाध्यक्षा: प्रो. ए.पी.सच्चिदानन्दमहोदया:, आदर्शमार्गदर्शका:, प्रो. मुरलीधरशर्मवर्याः च कारणीभूता:। अतस्ते समेऽपि प्रसङ्गेऽस्मिन् कृतज्ञतापूर्वकं स्मर्यन्ते।

कर्मण्यस्मिन् सहकृतवत्सु मद्धर्मपत्नी बबिता, रोषनः, प्रियव्रतः, दिलीपः, निलाम्बरः, सन्तोषः, राधानाथः, सुकरामः, नरेन्द्र:, गणेश:, लक्ष्मीनारायण: जितेन्द्र:, प्रभासिनी, सुषमा, श्रद्धाञ्जलि:, कपिलदेव:, अंशुमान्, इत्यादय: धन्यवादार्हा:।

पूर्णत: संस्कृतमाध्यमेन सम्पादितेयं शिक्षाशास्त्रिमार्गोपदेशिका संस्कृतमाध्यमेन लिलेखिषुभ्य:, शिक्षाशास्त्रि चिकीर्षुभ्य:, विजिगीषुभ्यश्च नूनं समुचितमार्गं सन्दर्शयेत् इति विश्वास:।

इत्थम्
रमाकान्तमिश्रः

मकरसंक्रान्ति:
14.01.2010

सप्तमं संस्करणम्

भगवत: परमेश्वरस्य अपारकरुणया अस्य ग्रन्थस्य सप्तमं संस्करणं जायमानं वर्तते। यद्यपि पूर्वसंस्करणेषु अनवधानवसात् केचन मुद्रणगतदोषा: आसन्, तथापि अत्यधिकप्रतिशतं छात्रा: एतत्पुस्तकमाध्यमेनैव पूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षायां साफल्यं प्राप्नुवन्तीती मोदावह: विषय:। विषयप्राचुर्यं भाषासारल्यञ्च मुख्यभूते कारणे इति पाठकानां सकाशात् विज्ञाय पुस्तकस्यैतस्य पुनर्मुद्रणे प्रेरणा प्राप्ता। पूर्वमुद्रणेषु विद्यमाना: दोषा: यावच्छक्यं दूरीकृता:। तत्तद्विश्वविद्यालयानां पाठ्यक्रमेषु परिवर्त्तनं परिवर्धनञ्च लक्ष्यीकृत्य शिक्षाशास्त्रिप्रवेशपरीक्षां लिलेखिषूणां विद्यार्थिनाम् आवश्यकताम् अनिवार्यताञ्च मनसि निधाय प्रकृतसंस्करणं प्रर्वतेते। नवनवप्रश्नपत्राणि, तेषां समाधानानि च आकलय्य पूर्णं परिष्कारं विधाय नवीनान् विषयान् संयोज्य प्रकृतोऽयं ग्रन्थ: स्वकीयं कलेवरं समेधयन् छात्रोपयोगित्वेन आत्मानं परिप्रकाशयितुं प्रवर्तते। वर्धिष्णव: छात्रा अनया मार्गोपदेशिकया अग्रे गन्तुं साफल्यञ्च अवाप्तुं समुचितमार्गनिर्देशनं प्राप्तुमर्हन्ति। तथापि कालिदासोक्ति: अत्र स्मर्तन्तुं–

पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि किञ्चिन्नवमित्यवद्यम्
सन्तः परिक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः।।

अत: पाठकै: सर्वमपि अत्रत्यं तथ्यं स्वयं संपरीक्ष्य एव स्वीकार्यम्। पुस्तकस्य उपादेयता, विषयवस्तु, साधुता, भाषाशैली, प्रतिपादनशैली इत्यादय: सर्वेऽप विषया: पाठकै: लक्ष्यीकार्या:। तत: परं गुणग्राहिण: पाठका: पुन: विद्यमानान् दोषान् लोपान् च लेखकं संसूचयन्ति चेत् अग्रे तेषां परिष्कार: विधास्यते। चिरन्तनं (ज्ञानम्) अस्मिन् अस्तीति "चिरन्तनी" इति अन्वार्थनामकोऽयं ग्रन्थ: सर्वविषयाणामाकर:। संस्कृतमाध्यमेन पूर्णत: ग्रथितमिदं पुस्तकं निखिलमपि ज्ञानराशिं संक्षेपेण छात्रोचितरूपेण समुपस्थापने प्रतिपुष्टिदातार: जिज्ञासव: अध्येतार: एव कारणीभूता:। अतस्तेभ्य: प्रसङ्गेऽस्मिन् विज्ञाप्यन्ते साधुवादा:। पुस्तकस्य संशोधने साहाय्यम् आचरितवन्त: छात्रा: प्राय: अग्रीमकाले NET/JRF धारिण: सन्त: उत्तमोत्तमपदासीना: समजायन्त इति अस्य पुस्तकस्य वैशिष्ट्यम्। अस्मिन् सप्तमे संस्करणे अनेके हि अपेक्षितांशा: संयोजिता:, संशोधिताश्च बह्वत्र विषया:। तत्कर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्य: सर्वेभ्य: साधुवादा: वितीर्यन्ते।

होलिकोत्सव:

08.03.2023

इत्थम्

रमाकान्तमिश्र:

नवीनपाठ्यक्रमः

Part - A (25 Questions)

Section 1- सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च (General Knowledge & Mental Ability)

भारतीयसंस्कृति:, इतिहास:, सङ्गीतम्, क्रीडा, राज्यानि, भारतीयसंविधानम्, संस्कृतसाहित्यम्, साक्षरता, विज्ञानम्, राजधानी, ऐतिहासिकस्थानानि, पुरस्कारा:, (क्रीडा, साहित्यम्, सैन्यम्, विज्ञानम्), विशिष्टदिनाङ्का:, मानवाधिकारा:, विश्वसम्मेलनानि, संस्कृतसंस्था:, समसामयिकविषया:, वर्णमाला-क्रमनिर्धारणम्, संख्या-क्रमनिर्धारणम्, आरोह/अवरोहक्रम:, समय:, वासरा:, दिनानि, होरा:, दर्पणे समय:, शब्द:, आधार:, आधेयश्च।

Part - B (75 Questions)

Section 1- संस्कृतभाषादक्षता (Proficiency in Sanskrit Language) [25 Questions]

शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि, सन्धि:, समास:-अव्ययीभाव:, तत्पुरुष:, द्वन्द्व:, द्विगु:, कर्मधारय:, नञ्, बहुव्रीहि:, कारकम्-कर्तृ, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्, उपपदविभक्तय:, कृदन्ता:, णिजन्ता:, सन्नन्ता:, तद्धिता:-अपत्यर्थका:, मतुप्/वतुप्, स्त्रीप्रत्यया:- टाप्, ङीप्, ङीष्, वाच्यम्- कर्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यम्, वर्तनीगता अशुद्धि:।

Section 2- संस्कृतसाहित्यम् (Sanskrit Literature) [25 Questions]

वैदिकवाङ्मयम्, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद्, वेदान्त:, दर्शनानि, पुराणानि, रामायणम्, महाभारतम्, महाकाव्यानि, कवि:, नाटकम्, गद्यम्, पद्यम्, चम्पू, आधुनिकरचना: रचनाकाराश्च।

Section 3- शिक्षणाभिरुचि: (Teaching Aptitude) [25 Questions]

शिक्षा, उद्देश्यम्, शिक्षकगुणा:, शिक्षणसिद्धान्ता:, अनुशासनम्, शिक्षणाभिवृत्ति:, कक्षाप्रबन्धनम्, शिक्षकभूमिका, शिक्षणोद्देश्यानि, प्राचीनशिक्षा, शिक्षामनोविज्ञानम्, शिक्षेतिहास:, शिक्षादर्शनम्, शिक्षासमाजशास्त्रम्, समावेशितशिक्षा, राष्ट्रियशिक्षानीतय: (1968, 1986, 2020)।

1. Part - A (25 Questions)

Section 1- शिक्षणसम्बद्धसामान्यज्ञानम् (General Knowledge related to Education) (25 Questions)

शिक्षासंस्था: CSU New Delhi, NSU Triupati, SLBSNSU, New Delhi, MHRD, UGC, NCTE, NCERT, NUEPA, ICSSR, DIET, etc. भारतीयसंविधानम्, शिक्षानीति:, शिक्षागतसमस्या:, शिक्षाप्रकार:, अध्यापकशिक्षा सेवाकालिकप्रशिक्षणम्, विभिन्नशिक्षायोगा:, केन्द्रिकपाठ्यक्रम: (Core Curriculum), दूरशिक्षा, पर्यावरणशिक्षा, राष्ट्रीयसाक्षरतामिशन्, प्रौढशिक्षासंस्था:, क्रियात्मकमनुसन्धानम्, RUSA, RMSA, UEE, मूल्यशिक्षा।

Part - B (75 Questions)

Section 1- संस्कृतभाषादक्षता (Proficiency in Sanskrit Language) [25 Questions]

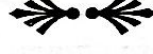
माहेश्वरसूत्राणि प्रत्याहारनिर्माणञ्च, सन्धिः, समासप्रक्रिया, कारकाणि, उपपदविभक्तयश्च, लकारप्रयोगः, प्रक्रियाः णिच्, सन्, कृत्प्रत्ययाः, तद्धितप्रत्ययः, स्त्रीप्रत्ययाः– टाप्, ङीप्, ङीष्।

Section 2- संस्कृतशिक्षणम् (Teaching of Sanskrit) [25 Questions]

संस्कृतशिक्षणम्, विभिन्नाः, उपागमाः, पाठ्यपुस्तकसम्प्रत्ययः, शिक्षणपद्धतयः, उद्देश्यम्, सोपानानि, श्रव्यदृश्योपकरणानि, पाठ्यसहगामिक्रियाः, पाठयोजनासोपानानि।

Section 3- शिक्षामनोविज्ञानम् (Educational Psychology) [25 Questions]

मनोविज्ञानपरिभाषा, मनोविज्ञानसम्प्रदायाः, बालानाम् अवस्थागतविशेषताः, अधिगमसंप्रत्ययः, विशेषताः, अभिप्रेरणा विशेषताः, बुद्धिः, सिद्धान्ताः च, व्यक्तित्वस्यार्थः, प्रकृतिः, मापनम्, मानसिकस्वास्थ्यम्, विशिष्टबालकाः, सांख्यिकी।

अत्रत्यवैशिष्ट्यानि

- संस्कृतभाषादक्षताधिकारः (व्याकरणम्)
- संस्कृतभाषायामधिकारप्राप्तये अपेक्षितभाषिकतत्त्वानि।
- सर्वेऽपि व्याकरणसम्बद्धाः अंशाः।
- संस्कृतवाङ्मयाधिकारः
  (वेदोपनिषदः, रामायणभारतपुराणादयः, छन्दोऽलङ्कारादिसाहित्यिकविषयाः)
- मानसिकयोग्यताधिकारः
- सामान्यज्ञानाधिकारः
- शिक्षणाभिरुच्यधिकारः।
- लेखनाधिकारः। (व्याकरणांशाः)
- सर्जनात्मकम्
  (i) श्लोकविश्लेषणम्।
  (ii) लघुनिबन्धाः।
  (iii) विविधचिन्तनानि स्थितयश्च।
- प्रश्नपत्राधिकारः। (विविधविश्वविद्यालयानाम् आदर्शप्रश्नपत्राणि)
  अधो लिखित विश्वविद्यालयानाम् आदर्शप्रश्नपत्राणि।
  1. केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः (राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्) नवदेहली।
  2. राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय: (राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्) तिरुपतिः।
  3. श्री लालबहादूरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।
  4. जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्।
  5. श्री जगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी, ओडिशा।

प्रथम प्रकाशित विस्तृत हिन्दी व्याख्या
श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचित
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
'श्रीधरमुखोल्लासिनी' विस्तृत हिन्दी व्याख्या
(प्रत्येक सूत्रों में पदप्रदर्शन, समास, अनुवृत्तिक्रम, सूत्रार्थ, भाष्य-मनोरमा-शेखर के अनुसार विस्तृत एवं सुगम व्याख्या, प्रयोगसिद्धि, सभी धातुओं के प्रत्येक लकारों के रूप, क्लिष्ट रूपों की सिद्धि एवं धातुपाठ सहित धातुप्रकरण का विशिष्ट विवेचन)
व्याख्याकार : श्रीगोविन्दाचार्य (सम्पूर्ण सात भाग)

CUET (PG-Entrance)
(चौखम्बा) संस्कृत परास्नातक-प्रवेशिका
सेन्ट्रल यूनिवर्सिटी (एम.ए.-संस्कृत) प्रवेश परीक्षा हेतु एकमात्र विश्वसनीय पुस्तक
आलोक कुमार झा एवं महेश गुरुदत्त

संस्कृत की सभी प्रतियोगी परीक्षाओं के लिए उपयोगी
संस्कृत शास्त्र-मञ्जूषा
लेखक-डॉ. उदयशंकर झा

संस्कृत विषयक सभी प्रतियोगी परीक्षापयोगी निबन्धों का बृहद संकलन
चौखम्बा संस्कृत निबन्ध मञ्जूषा
लेखक-डॉ. उदयशंकर झा

चौखम्बा संस्कृत यु. जी. सी. मञ्जूषा
(कोड-25 एवं 73 – II एवं III एवं प्रश्न पत्र)
लेखक-डॉ. उदयशंकर झा

संस्कृत परम्परागत विषय
मार्गोपदेशिका (UGC कोड-73 द्वितीय एवं तृतीय प्रश्न पत्र तथा अन्य प्रतियोगी परीक्षाओं के लिए)
डॉ. शत्रुघ्न त्रिपाठी

शैक्षिकप्रविधिः
EDUCATIONAL TECHNOLOGY
डॉ. रमाकान्त मिश्र

संस्कृतशिक्षणम्
व्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-दर्शनशास्त्र-शिक्षणसहितम्
लेखक-डॉ. उदय शंकर झा

श्रीमद्विद्वद्वर-वरदराजाचार्यप्रणीता
लघुसिद्धान्तकौमुदी
श्रीधरमुखोल्लासिनी-हिन्दी-व्याख्यासमन्विता
(पदच्छेद, समास, अनुवृत्तिक्रम, सूत्रार्थ, भावार्थों का विशेष स्फोरण, विस्तृत हिन्दीव्याख्या, प्रयोगसिद्धि के साथ विशेष उदाहरण एवं अभ्यासार्थ प्रश्नावलीसहित)
गोविन्द प्रसाद शर्मा (गोविन्दाचार्य)

चौखम्बा प्रतियोगिता प्रकाश
नंदिनी (संस्कृत)
संस्कृत भाषा एवं साहित्य के वस्तुनिष्ठ एवं निबन्धात्मक प्रश्न तथा आदर्श प्रश्न-पत्रों सहित
टी.जी.टी./पी.जी.टी.
डी.एस.एस.एस.बी. एवं अन्य राज्यों द्वारा आयोजित अध्यापक भर्ती परीक्षा एवं अध्यापक पात्रता परीक्षा (टी.ई.टी.-संस्कृत) हेतु
डॉ. विश्वम्भर दयालु

प्राचीन एवं अर्वाचीन भारतीय दर्शन का प्रामाणिक संस्करण
भारतीय दर्शन
Indian Philosophy
डॉ. जगदीशचन्द्र मिश्र

संस्कृत की सभी प्रतियोगी परीक्षाओं के लिए उपयोगी
भारतीय संस्कृति
लेखक-डॉ. दीपक कुमार
वरीय व्याख्याता एवं अध्यक्ष, संस्कृत विभाग महाराज महाविद्यालय, आरा-बिहार

संस्कृतप्रतिस्पर्धाप्रकाश
यू.जी.सी./एन.टी.ए.-नेट/जे.आर.एफ. (संस्कृत कोड-25)
(नवीन पाठ्यक्रमानुसार विषयों की सरल व्याख्या एवं विषयानुसार वस्तुनिष्ठ प्रश्नों का संकलन)
दीपक कुमार • संजय दत्त भट्ट

संस्कृतव्याकरणचन्द्रिका
पूर्व शिक्षाशास्त्री (B.Ed.) प्रवेश परीक्षा, विद्यावारिधि (Ph.D.) प्रवेश परीक्षा, यू.जी.सी. (संस्कृत), नेट/स्लेट, PRT/PGT/TGT एवं समस्त संस्कृत प्रतियोगी-परीक्षाओं हेतु
प्रो. दयानाथ झा

विषयानुक्रमणिका

1. संस्कृतभाषादक्षताधिकार	1-269
व्याकरणम्	1
विविधविधायकसूत्राणि	9
सन्धिप्रकरणम्	11
सन्धिः (प्रश्नमाला)	26
शब्दाधिकारप्रकरणम्	37
संक्षिप्तशब्दरूपावली	40
कारकप्रकरणम्	58
विभक्तिप्रकरणम्	62
कारकसार: उपपदविभक्तयश्च	73
कारकं विभक्तिश्च (प्रश्नमाला)	77
समासप्रकरणम्	91
विविधसमासानामावली	103
समास: (प्रश्नमाला)	111
धातुप्रकरणम्	122
प्रमुखधातव:	127
संक्षिप्तधातुरूपावली	167
वाच्यपरिवर्तनम्	190
वाच्यपरिवर्तने रूपाणि (कर्मवाच्ये)	197
णिजन्तप्रकरणम्	206
सन्नन्तप्रकरणम्	208
धातुसम्बद्धप्रश्नमाला	211
कृदन्तप्रकरणम्	217
कृदन्तप्रत्ययानाम् अभ्यास:	225
तद्धितप्रकरणम्	236
प्रमुखतद्धितप्रत्ययानाम् आवली	239
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	242
अव्ययप्रकरणम्	247
उपसर्गप्रकरणम्	251
विविधप्रत्यया: (प्रश्नमाला)	258
2. संस्कृतवाङ्मयाधिकार:	270-425
वैदिकप्रकरणम्	270
उपनिषद:	280
वैदिकप्रश्ना:	282
वैदिकप्रश्नप्रारूपम्	294
पुराणानि	302
दर्शनानि	309
दर्शनानां सामान्यपरिचय:	322
दार्शनिकप्रश्ना:	325
दार्शनिकप्रश्नानां प्रारूपम्	335
रामायणम्	347
महाभारतम्	350
धर्मशास्त्रम्	353
धर्मशास्त्रीया: प्रश्ना:	357
ज्योतिषशास्त्रम्	360
कवय: तेषां रचनाश्च	365
प्रमुखग्रन्था: तत्प्रणेतारश्च	378
आलङ्कारिकग्रन्था:	384
काव्यम्	386
रसा:	388
अलङ्कारा:	390
आधुनिकरचना:	398
महत्त्वपूर्णसुभाषितानि	401
सामान्यज्ञानम् (संस्कृतम्)	406
छन्दांसि	412
काव्यशास्त्रपारिभाषिकशब्दा:	416
सामान्यसाहित्यस्य मिश्रप्रश्ना:	419

3. मानसिकयोग्यताधिकारः	426–476
(i) अक्षरक्रमपरीक्षणम्	
(ii) गाणितिकपरीक्षणम्	
(iii) चित्रपरीक्षणम्	
(iv) समयपरीक्षणम्	
(v) दिक्परीक्षणम्	
(vi) सम्बन्धसादृश्यम्	
(vii) तार्किकपरीक्षणम्	
4. सामान्यज्ञानाधिकारः	477–507
5. शिक्षणाभिरुच्यधिकारः	508–535
6. लेखनाधिकारः (सर्जनात्मकम्)	536–572
भाषिकतत्त्वज्ञानम् (सर्जनात्मक)	536
अनुच्छेदा	540
श्लोकविश्लेषणम्	546
सर्जनात्मकनिबन्धाः	562
7. प्रश्नपत्राधिकारः	573–708
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–1	573
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–2	583
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–3	593
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–4	603
संस्कृतपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–5	613
संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–6	623
संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–7	634
संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–8	644
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालय–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–9	654
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालय–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–10	666
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालय–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–11	677
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालय–आदर्शप्रश्नपत्रसंख्या–12	689
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–13	701
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–14	709
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–15	718
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–16	727
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–17	737
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–18	747
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–19	755
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–20	765
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः–आदर्शप्रश्नपत्राणि–21	771

1

संस्कृतभाषादक्षताधिकारः

व्याकरणम्

व्याकरणं किञ्चन शब्दशास्त्रं भवति, यस्य अध्ययनेन शब्दानाम् उत्पत्तिः, विकासः, प्रयोग: इत्यादिविषयेषु सम्यक् ज्ञानं भवति। अस्मिन् भागे वर्ण-शब्द-वाक्य-संज्ञा-सर्वनाम-अव्यय-विशेषण-क्रिया-सन्धि-समास-कारक-उपसर्ग-इत्यादीनां ज्ञानेन भाषाव्यवहारज्ञानं सुष्ठु सम्भवति। अत: उपर्युक्तानां तेषां विवेचनं क्रमशः अध: क्रियते।

वर्णप्रकरणम् -

वर्ण्यते अनेनेति वर्णः।

न क्षरतीति अक्षरम्। श्रवणेन्द्रियग्राह्यम् अक्षरम्। तच्च कण्ठताल्वाद्यभिघातेन अभिव्यज्यते। तस्यैव अक्षरस्य नामान्तरं 'वर्णः' इति।

संस्कृते अक्षराणां संख्या- नवपञ्चाशत् (59)

पाणिनिमतेन तु 63/64 वर्णाः सन्ति। तदेव पाणिनीयशिक्षायाम्–

त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा।।

व्यावहारिके लौकिकसंस्कृते 59 वर्णाः विद्यन्ते, तेषां विभाग: इत्थं विद्यते–

स्वराः	–	22
वर्गीयव्यञ्जनानि	–	25
अन्त:स्था:	–	04
ऊष्माणः	–	04
अयोगवाहाः	–	04
		59
यमाः (वैदिकवर्णाः)	–	04
		63
ळ	–	01
आहत्य	–	64

स्वराः - 22

ह्रस्वाः	दीर्घाः	प्लुताः
अ	आ	अ३
इ	ई	इ३
उ	ऊ	उ३
ऋ	ॠ	ऋ३
लृ	–	लृ३
–	ए	ए३
–	ऐ	ऐ३
–	ओ	ओ३
–	औ	औ३

वर्गीयव्यञ्जनानि - 25

क	ख	ग	घ	ङ	'क' वर्गः
च	छ	ज	झ	ञ	'च' वर्गः
ट	ठ	ड	ढ	ण	'ट' वर्गः
त	थ	द	ध	न	'त' वर्गः
प	फ	ब	भ	म	'प' वर्गः

अवर्गीयव्यञ्जनानि- 08

अन्त:स्था:- य, र, ल, व,

ऊष्माण: - श, ष, स, ह

अयोगवाहा :- 04

1. –ं, अं, इं= (अनुस्वारः)
2. :, अः, इः =(विसर्गः)
3. ≍क,≍ख (जिह्वामूलीयः)
4. ≍प, ≍फ (उपध्मानीयः)

अक्षराणां विभागः

त्रिधा अक्षराणि भवन्ति। स्वराः, व्यञ्जनानि, अयोगवाहाश्च इति।

स्वराः द्वाविंशतिः (22)

स्वराः नाम स्वतन्त्रतया स्पष्टम् उच्चार्यमाणाः वर्णाः। स्वराश्च त्रिविधाः-1. ह्रस्वस्वराः, 2. दीर्घस्वराः, 3. प्लुतस्वराः।

ह्रस्वस्वराः

एकमात्रात्मककालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः ह्रस्वस्वराः इत्युच्यन्ते। यथा- अ इ उ ऋ लृ एतावन्तः एव ह्रस्वाः।

ए ऐ ओ औ इत्येते संस्कृते दीर्घाः एव। न कदापि ह्रस्वाः।

दीर्घस्वराः

द्विमात्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः दीर्घस्वराः इत्युच्यन्ते।

यथा- आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ (8) दीर्घ लृकारः नास्ति।

प्लुतस्वराः

त्रिमात्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः प्लुतस्वराः इत्युच्यन्ते।

यथा- अ३, इ३, उ३, ऋ३, ए३, ऐ३, ओ३, औ३

इत्थम् आहत्य द्वाविंशतिः (22) स्वराः सन्ति।

स्वराणाम् अन्तर्भेदाः

पूर्वोक्तानां द्वाविंशतेः (22) स्वराणाम् एकैकोऽपि

1. उदात्तः।
2. अनुदातः।
3. स्वरितश्चेति त्रिविधो भवति।

वेदोच्चारणे उदात्तादीनाम् अभिज्ञानं सुकरम्। एतान् उदात्तादीन् वेदपुस्तकेषु इत्थं प्रदर्शयन्ति।

1. उदात्तः - अक्षराणाम् अधस्ताद उपरिष्टाद वा कापि रेखा न भवति। यथा- अ, इ, उ......
2. अनुदात्तः अक्षराणाम् अधस्ताद, (-) एषा रेखा भवति।
3. स्वरितः - अक्षराणाम् उपरिष्यद् (') एषा रेखा भवति- यथा अ॑, इ॑, उ॑

स्पष्टप्रतिपत्तये ऋगेषा प्रदर्श्यते।

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम्। य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म्।

* द्वाविंशतेः स्वराणम् एकैकोऽपि उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति त्रिविधो भवति इत्युक्तम्। एवञ्च सर्वे स्वराः उदात्ताः, अनुदात्ताः, स्वरिताश्चेति त्रिविधाः भवन्ति। एते त्रिविधाः अपि प्रत्येकम् अनुनासिकाः अननुनासिकाश्चेति द्विविधाः भवन्ति। एवञ्च ह्रस्वः षड्विधः; दीर्घःषड्विधः, प्लुतश्च षड्विधः इति।

1. अनुनासिकाः

मुखसहितनासिकया उच्चार्यमाणवर्णाः अनुनासिकाः। यथा-अँ इँ उँ....... (ङ्, ञ्, ण्, न्, म्)

व्यञ्जनेषु 'ङ्, ञ्, ण्, न्, म्' इत्येतानि पञ्चव्यञ्जनानि नित्यम् अनुनासिकानि। यँ, लँ, वँ (य व ल) इत्येतानि त्रीणि व्यञ्जनानि अनुनासिकान्यपि अननुनासिकान्यपि इति विशेषः।

2. अननुनासिकाः

नासिकां विना कण्ठादिना उच्चार्यमाणाः वर्णाः अननुनासिकाः। यथा- अ इ उ (क् च्........)

पूर्वोक्तानां स्वरविषयाणाम् एषः संग्रहः

अ इ उ ऋ लृ इत्येते पञ्च ह्रस्वस्वराः। संस्कृते 'ए ऐ ओ औ' इत्येते नित्यं दीर्घाः एव, कदापि ह्रस्वाः न। आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ इत्येते अष्टावेव दीर्घस्वराः। दीर्घलृकारः नास्ति। अ३, इ३, उ३, ऋ३, लृ३, ए३, ऐ३, ओ३, औ३ इत्येते नवैव प्लुतस्वराः। इत्थम् आहत्य द्वाविंशतिः स्वराः भवन्ति। उदात्तादीनां स्पष्टप्रतिपत्तये ते इत्थं सङ्गृह्य प्रदर्श्यन्ते।

ह्रस्वाः	दीर्घाः	प्लुताः
अ इ उ ऋ लृ (5)	आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ (8)	अ३, इ३, उ३, ऋ३, ए३, ऐ३, ओ३, औ३
(ह्रस्वभेदाः)	(दीर्घभेदाः)	(प्लुताभेदाः)
उदात्तानुनासिकः	उदात्तानुनासिकः	उदात्तानुनासिकः
उदात्ताननुनासिकः	उदात्ताननुनासिकः	उदात्ताननुनासिकः
अनुदात्तानुनासिकः	अनुदात्तानुनासिकः	अनुदात्तानुनासिकः
अनुदात्ता-ननुनासिकः	अनुदात्ता-ननुनासिकः	अनुदात्ता-ननुनासिकः
स्वरितानुनासिकः	स्वरितानुनासिकः	स्वरितानुनासिकः
स्वरिताननुनासिकः	स्वरिताननुनासिकः	स्वरिताननुनासिकः

एवञ्च अ इ उ ऋ इत्येतेषां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृकारस्य द्वादशः। तस्य दीर्घाभावात्। एचाम् अपि द्वादश। तेषां ह्रस्वाभावात्।

अयोगवाहाः- चत्वारः (4)

माहेश्वरसूत्रेषु अनुच्चारिताः अपि प्रयोगं ये निर्वाहयन्ति ते अयोगवाहाः। अ इ उ ण् इत्यादीनि चतुर्दशसूत्राणि महेश्वरेण पठितानि। तत्र वक्षमाणाः अनुस्वारादयः नोक्ताः। किन्तु ते

प्रयोगे श्रूयन्ते। अतः माहेश्वरसूत्रेषु अयुक्ताः सन्तः (सम्बन्धम् अप्राप्ताः) प्रयोगं निर्वाहयन्तीति आयोगवाहाः इति। एते च आयोगवाहाः-1. अनुस्वारः, 2. विसर्गः 3. जिह्वामूलीयः 4. उपध्मानीयश्चेति चतुर्विधाः सन्ति।

अनुस्वारः

स्वरेभ्यः परः एव नासिकया अनुस्वारः उच्चार्यते। अनुस्वारस्य चिह्नं स्वरस्योपरि बिन्दुरूपेण लिख्यते।

यथा - अं इं........

विसर्गः

स्वरेभ्यः पर एव तत्तत्स्वरस्थानेन विसर्गोऽपि उच्चार्यते। विसर्गस्य चिह्नं स्वरात्परं बिन्दुद्वयरूपेण लिख्यते।

जिह्वामूलीयः

≍ क ≍ ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशः जिह्वामूलीयः यथा- बाल ≍ करोति। चैत्र ≍ खनति।

उपध्मानीयः

≍ प ≍ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविर्ससदृशः उपध्मानीयः

यथा- बाल ≍ पिबति। वृक्ष ≍ फलति

एते चत्वारः आयोगवाहाः स्वरत्वेन व्यञ्जनत्वेनापि परिगण्यन्ते।

व्यञ्जनानि

स्वरेण सह व्यञ्जनानि उच्चार्यन्ते। यथा- कु चु टु तु पु इति। व्यञ्जनानां सुखोच्चारणार्थं स्पष्टप्रतिप्रत्तये च स्वरेण सह व्यञ्जनस्य (क्+अ=क) उच्चारणम्। अतः (कु चु टु तु पु) इत्येवमुच्चारितेऽपि (क् च् ट् त् प्) इत्येतानि स्वररहितान्येव व्यञ्जनानि इति ज्ञेयम्। तस्मात् "यकारादेशो भवति" "वकारादेशो भवति" इत्यादेः 'इत्यादेशः' 'व' इत्यादेशो इत्यर्थः व्यञ्जनानि च 1. वगीयव्यनानि 2. अवर्गीयव्यञ्जनानि चेति द्विधा।

वर्गीयव्यञ्जनानि (स्पर्शाः) (25)

ककारादारभ्य मकारं यावत् पञ्चविंशतिः अक्षराणि सन्ति। एतेषु क्रमेण पञ्च गणाः सन्ति। एकैकोऽपि गणः क्रमात् पञ्चाक्षरात्मकः वर्तते।

पञ्चाक्षरात्मकाः पञ्च गणाः एव क्रमेण कवर्गः, चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः पवर्गश्चेति व्यवह्रियन्ते। अत एव एतानि वर्गीयव्यञ्जनानि इत्यभिधीयन्ते। वर्गीयव्यञ्जनानामेव नामान्तरं "स्पर्शः" इति।

एते पञ्च वर्गाः क्रमात् कु चु टु तु पु शब्दैरपि व्याकरणशास्त्रे व्यवहृताः सन्ति। अतः कु=कवर्ग, चु=चवर्गः, टु=टवर्गः, तु=तवर्गः पु- पवर्गः इति ज्ञेयम्।

अवर्गीयव्यञ्जनानि- अन्तः स्थाः + उष्माणः च (8)

य र ल व श ष स ह इत्यष्टौ व्यञ्जनानि पृथकपृथगेव सन्ति। अतः कमपि वर्ग न प्रविष्टानि। अतः एव एतानि अवर्गीयव्यञ्जनानि इत्युच्यन्ते। एतेषु "य र ल व" इत्येते चत्वारः "अन्तःस्थाः" इति, "श ष स ह" इत्येते चत्वारः "उष्माण" इति च व्यह्रियन्ते।

इत्थं 25 वर्गीयव्यजनानि, 8 अवर्गीयव्यञ्जनानि चेति आहत्य (33) व्यञ्जनानि भवन्ति,। सन्ध्यादेः नियमानां कथनसौलभ्यार्थं 1. मृदुव्यञ्जनानि, 2. कर्कशव्यञ्जनानि चेत्यपि व्यञ्जनानि विभज्य व्यवह्रियन्ते।

मृदुव्यञ्जनानि (हश्)

एकैकस्यापि वर्गस्य अन्तिमाः त्रयः वर्णाः (गघङ्, जझञ्, डढण्, दधन, बभम) य र ल व ह इति पञ्चवर्णाश्च मृदुव्यञ्जनानि। एते वर्णाः एव "हश्" प्रत्याहारान्तर्गताः भवन्ति। अतः मृदुव्यञ्जनानि नाम "हश्" प्रत्याहारः एव।

कर्कशव्यञ्जनानि (खर्)

एकैकस्यापि वर्गस्य आद्यौ द्वौ वर्णौ (क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ,) श ष स इति त्रयो वर्णाश्च कर्कशव्यञ्जनानि। एते वर्णाः "खर्" प्रत्याहारान्तर्गताः भवन्ति। अतः कर्कशव्यञ्जनानि नाम "खर्" प्रत्याहारः एव। तथा च 22 स्वराः, 4 अयोगवाहाः, 33 व्यञ्जनानि चेति आत्य 22+4+33= 59 अक्षराणि सन्ति।

स्थानानि प्रयत्नाश्च

स्थानानि - 8

वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशः स्थानम्। कण्ठः, तालुः, मूर्धा, दन्तः, ओष्ठौ, नासिका, जिह्वामूलम्, उरश्चेति अष्टौ स्थानानि। यदा शब्दप्रयोगेच्छा भवति तदा कायाग्निना प्रेरितः वायुः कण्ठादिस्थानेषु सञ्चरन् वर्णान् अभिव्यनक्ति। एवं तत्तत्स्थानेषु अभिव्यक्ताः वर्णाः कण्ठ्यः, तालव्यः इत्येवं शब्दैरपि व्यवह्रियन्ते।

वर्णाः तत्तद्वर्णानां स्थानानि, तत्तत्स्थानोत्पन्नवर्णानां नामानि च इह सङ्गृह्य प्रदश्यन्ते। तथाहि-

वर्णाः	उत्पत्तिस्थानानि	स्थानजन्यवर्णनामानि
अ आ अ३ क ख ग घ ङ ह विसर्गः (:)	कण्ठः	कण्ठ्यः
इ ई इ३ च छ ज झ ञ य श	तालुः	तालव्यः
ऋ ॠ ऋ३ ट ठ ड ढ ण र ष	मूर्धा	मूर्धन्यः
ऌ ऌ ३ त थ द ध न ल स	दन्ताः	दनत्यः
उ ऊ उ ३ प फ ब भ म उपध्मानीयः (≍प ≍फ)	ओष्ठौ	ओष्ठ्यः
ङ ञ ण न म	नासिका+ कण्ठादि	अनुनासिक
ए ऐ	कण्ठतालुः	कण्ठतालव्यः
ओ औ	कण्ठोष्ठम्	कण्ठोष्ठ्यः
व	दन्तोष्ठम्	दन्तोष्ठ्य्ः
जिह्वामूलीयम् (≍क ≍ख)	जिह्वामूलम्	जिह्वामूलीयः
अनुस्वारः	नासिका	–
हङ् हञ ह्ण ह्म ह्न ह्ल ह्व	उरः	औरस्यः

कण्ठतालु, कण्ठोष्ठं, दन्तोष्ठम् इति त्रीणि न पृथक् स्थानानि। अष्टसु स्थानेष्वेव अन्तर्भूतानि। किन्तु 'ए' कारादयः द्वयोः स्थानयोः उत्पद्यन्ते।

प्रयत्नाः (5+11=16)

यदा शब्दप्रयोगेच्छा भवति तदा कायाग्निना नाभिदेशात् प्रेरितः प्राणवायुः उर्ध्वम् आक्रामन् मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिवर्तते। प्रतिनिवृत्तः स वायुः मुखं प्राप्य कण्ठादिस्थानानि आहत्य वर्णान् अभिव्यनक्ति। ततः स एव वायुः गलविवरविकासादीन् करोति। एवञ्च जिह्वाग्रमध्यमूलैः कण्ठादिस्थानाभिघातार्थं, गलविवरविकासाद्यर्थं च वायोः सहायभूता क्रिया एव 'प्रयन्नः' इत्युच्यते। एष प्रयन्नो द्विधा–:

1. आभ्यन्तरः 2. बाह्यश्चेति।

1. आभ्यन्तरः–ओष्ठात्प्रभृति काकलकपर्यन्तम् आस्यमिति व्यवहारः। तत्र स्थितानां स्थानानाम् अभिघातकाः प्रयत्नाः आभ्यन्तराः इज्युच्यते। आस्यान्तर्गतत्वात् एतेषां प्रयत्नानाम् आभ्यन्तरत्वम्, अत एव एते आभ्यन्तरप्रयत्नाः। आभ्यन्तरप्रयत्नश्च पञ्चधा–1. स्पृष्टः 2. ईषत्स्पृष्टः 3. ईषद्विवृतः 4. विवृतः 5. संवृतश्चेति। केषां वर्णानां के प्रयन्नाः इति प्रदर्श्यन्ते। यथा– (तालिका नीचे देखें)

इदमवधेयम्

येषाम् अक्षराणां स्थानानि आभ्यन्तरप्रयत्नाश्च समानाः तानि सवर्णानि इत्युच्यन्ते। यथा– इ ई इ३ इत्येतेषां स्थानं तालु, आभ्यन्तरप्रयत्नश्च विवृतः इति तानि परस्परं सवर्णानि भवन्ति।

2. बाह्यप्रयन्नः

ओष्ठात्प्रभृति काकलकपर्यन्तम् आस्यम् इति उच्यते इत्युक्तम्। काकलकाधस्तात् गलविवरविकासादिकराः बाह्यप्रयन्नाः। आस्याद्बहिर्भूतत्वात् एतेषां बाह्यत्वेन व्यवहारः। बाह्यप्रयन्नाश्च एकादशधा–

1. विवारः, 2. संवारः, 3. श्वासः, 4. नादः, 5. घोषः, 6. अघोषः, 7. अल्पप्राणः, 8. महाप्राणः, 9. उदात्तः, 10. अनुदात्तः 11. स्वरितः चेति। एतेषु बाह्यप्रयत्नेषु अन्तिमास्त्रयः प्रयन्नाः केवलं स्वरसम्बद्धाः ते च पूर्वत् उक्ताः अवशिष्यः अष्टौ प्रयत्नाः व्यञ्जनसम्बद्धाः। केषां व्यञ्जनानां के प्रयन्नाः इति इह प्रदर्श्यते। यथा–

आभ्यन्तरप्रयत्नाः	स्पृष्टः	ईषत्स्पृष्टः	ईषद्विवृतः	विवृतः	संवृतः
वर्णाः	वर्गीयव्यञ्जनानि (स्पर्शाः)	य र ल व (अन्तःस्थाः)	श ष स ह (ऊष्माणः)	स्वराः (अचः)	अ (प्रयोगे एव)

बाह्यप्रयत्नाः	वर्णाः
विवारः, श्वासः, अघोषः	क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स [कर्कशव्यञ्जनानि (खर्)]
संवारः, नादः घोषः	ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ ण, द ध न, ब भ म, य र ल व ह [मृद्रव्यञ्जनानि (हश्)]
अल्पप्राणः	कगङ, चजञ, जडण, तदन, पबम, य र ल व [वर्गीणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः अन्तःस्थाश्च (यणः)]
महाप्राणः	ख घ, छ झ, ठ ढ, थ ध, फ भ, श ष स ह [वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ, उष्माणश्च (शल्)]

पूर्वप्रदर्शितेषु कोष्ठकेषु निर्दिष्टानाम् एष मथितार्थः

कर्कशव्यञ्जनानां ('खर्' वर्णानाम्) विवारः श्वासः अघोषश्चेति त्रयः प्रयन्नाः। मृदुव्यञ्जनानां ('हश्' वर्णानाम्) संवारः, नादः घोषश्चेति त्रयः प्रयन्नाः। पुनरपि वर्गाणां प्रथम-तृतीय पञ्चमानां यरलवानाञ्च अल्पप्राणः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थयोः शषसहां च महाप्राणः। अतः एकैकस्यापि व्यञ्जनस्य सम्बन्धिनः चत्वारो बाह्यप्रयन्नाः भवन्ति। यथा–

'क' कारस्य - 1. विवारः 2. श्वासः 3. अघोषः 4. अल्प्राणः
'ख' कारस्य - 1. विवारः 2. श्वासः 3. अघोषः 4. महाप्राणः
'ज' कारस्य - 1. संवारः 2. नादः 3. अघोषः 4. अल्प्राणः
'झ' कारस्य - 1. संवारः 2. नादः 3. अघोषः 4. महाप्राणः

एष सङ्गहः

'स्थानानि प्रयन्नाश्च' इति विभागे प्रदर्शितानाम् एष संक्षेपः। एतानि वाक्यानि कण्ठगतानि यदि भवन्ति तर्हिं वर्णानां स्थानप्रयत्नविवेकः सुकरः। तथाहि–

1. स्थानानि

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालुः। ऋटुरषाणां मूर्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकानुस्वारस्य पञ्चमवर्णैर्यणा वा युक्तस्य हकारस्य उरः।

2. प्रयन्नाः

प्रयन्नो द्विधा- आभ्यन्तरो बाह्यश्च।

आभ्यन्तरः पञ्चधा - स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृत-संवृतभेदात्, तत्र स्पृष्टप्रयत्नं स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्, ईषद्विवृतमूष्मणाम्, विवृतं स्वराणाम्, ह्रस्वस्य वर्णस्य प्रयोगे संवृतम्।

बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा- विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्त अनुदात्तः स्वरितश्चेति, तत्र खरो विवारश्वासाः अघोषाश्च। हशः संवारनादाः घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः।

माहेश्वरसूत्राणि

यानि चतुर्दश सूत्राणि आश्रित्य समस्तं व्याकरणं प्रवृत्तं, तानि 'अक्षरसमाम्नाय' इति शब्देन व्यह्रियन्ते, महेश्वराद् इमानि चतुर्दश सूत्राणि समधिगतानि इति।

1. अइउण्	2. ऋलृक्	3. एओङ्
4. ऐऔच्	5. हयवरट्	6. लण्
7. ञमङणनम्	8. झमञ्	9. घढधष्
10. जबगडदश्	11. खफछठथ-चटतव्	12. कपय्
13. शषसर्	14. हल्	

एतेषु चतुर्दशसु सूत्रेष्वपि स्वररहितम् एकैकं व्यञ्जनम् अन्ते श्रूयते। एतादृशेन अन्तिमवर्णेन सह आदिमवर्णः यदि उच्चार्यते तर्हि तदन्तिमं व्यञ्जनं विहाय सर्वे वर्णाः गृहीताः भवन्ति। यथा- 'अइउण्' इति सूत्रस्थः 'अ' कारः 'ऐऔच्' इति सूत्रस्थेन अन्तिमव्यञ्जनेन 'च' कारेण सह यद्युच्चार्यते तदा अच् इति श्रूयते, तदा अच् इति पदात् 'अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ' इति वर्णाः उपस्थिताः भवन्ति। एवम् उपसंहृत्य व्यवहृतः शब्दः 'प्रत्याहारः' इति शब्देन व्याकरणे प्रथितः। स्पष्टप्रतिपत्तये केचन प्रत्याहाराः विवृत्य प्रदर्श्यन्ते। तथाहि–

अक् - अ इ उ ऋ लृ
यण् - य् व् र् ल्
जश् - ज् ब् ग् ड् द्
चर् - च् ट् त् क् प् श् ष् स्
अच् - सर्वे स्वराः
हल् - सर्वाणि व्यञ्जनानि

प्रत्याहारे एतदद्वयं स्मरणीयम्-सूत्राणामन्ते विद्यमानानां

स्वररहितानां व्यञ्जनानां ग्रहणं न भवति यथा - अक्, अत्र अ इ उ ऋ लृ इत्येतेषां ग्रहणं भवति, न तु णकारककारयोर्ग्रहणम्,

2. आदिम: वर्णो नाम सूत्रेषु आदिमत्वेन श्रूयमाण: एव वर्ण इति न नियम:। अस्माभि: आदिमत्वेन विवक्षितं इति ज्ञेयम्

यथा - अट्, अण्, इण्, उक्, उङ्, रल्, इक्, एच्, खर्, ङम्, चर्, जस्, झञ्, यण्, झर्, झल्, जश्, झष्, यञ्, झर्, झस् हर्, खर्, हल् इत्यादय: 42 प्रत्याहारा: भवन्ति।

उच्चारणस्थानानां सारणी

1.	अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ:-	अ,	आ,	'क'वर्ग,	विसर्ग:	
2.	इचुयशानां तालु:-	इ	ई	'च'वर्ग:	य	श
3.	ऋटुरषाणां मूर्धा-	ऋ	ॠ	ट वर्ग:	र	ष
4.	लृतुलसानां दन्ता:-	लृ	'त' वर्ग	ल	स	
5.	उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ-	उ	ऊ	'प' वर्ग	उपध्मानीय:	
6.	ञमङणनानां नासिका-	ञ	म	ङ	ण	न
7.	एदैतो: कण्ठतालु:-	ए	ऐ			
8.	ओदौतो: कण्ठौष्ठम्-	ओ	औ			
9.	'व'कारस्य दन्त्यौष्ठम्-	व				

प्रयत्नानां सारणी

प्रयत्न: द्विधा- आभ्यन्तरप्रयत्न:, बाह्यप्रयत्न: च,

आभ्यन्तरप्रयत्न:–(5) स्पृष्ट:, ईषत्स्पृष्ट:, विवृत:, संवृत:, ईषद्विवृत:

1. स्पृष्ट:– 'क' त: आरभ्य 'म' पर्यन्तम्
2. ईषत्स्पृष्ट:– य, र, ल, व,
3. विवृत:– अ, इ, उ, ॠ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ, श, ष, स, ह
4. संवृत:– प्रयोगदशायां ह्रस्व: अकार:
5. ईषद्विवृत:– श, ष, स, ह

बाह्यप्रयत्न:–(11) विवार:, श्वास:, अघोष:, संवार:, नाद:, घोष:, अल्पप्राण:, महाप्राण:, उदात्त:, अनुदात:, स्वरित:

1. विवार: 2. श्वास: 3. अघोष:- क, ख, | श
च, छ, | ष
ट, ठ, | स
त, थ
प, फ

जिह्वामूलीय, उपध्यमानीय, विसर्ग:, खर:, विवार:, श्वास:, अघोष:।

4. संवार: 5. नाद: 6. घोष:- ग, घ, ङ, | य
ज, झ, ञ, | व | अ
ड, ढ, ण, | र | नु
द, ध, न, | ल | स्वा
ब, भ, म, | ह | र:

हश: संवारा: नादा: घोषाश्च

7. अल्पप्राण:- क, ग, ङ, | य
च, ज, ञ, | व
ट, ड, ण, | र
त, द, न, | ल
प, ब, म

वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमो यणश्याल्पप्राणा:

8. महाप्राण:- ख, घ, | श
छ, झ, | ष
ठ, ढ, | स
थ, ध, | ह
फ, भ

वर्गाणां द्वितीयचतुर्थो शलश्च महाप्राणा:

9. उदात्त: 10. अनुदात: 11. स्वरित: अ, ए
इ, ओ
उ, ऐ
ॠ, औ
लृ

संयुक्तव्यञ्जना: - यदा द्वयो: व्यञ्जनवर्णयो: मध्ये स्वरवर्ण: न तिष्ठति, तदा स: संयुक्तव्यञ्जनवर्ण: इत्युच्यते।

प्रमुखसंयुक्तव्यञ्जनवर्णा: -

1. क्ष - क् + ष् + अ
2. त्र - त् + र् + अ
3. ज्ञ - ज् +ञ् + अ
4. द्य - द् + य् + अ
5. शृ - श् + ऋ
6. श्री - श् + र् + ई
7. प्र - प् + र् + अ
8. क्त - क् + त् + अ
9. द्ध - द् + ध् + अ
10. त्त - त् + त् + अ

वर्णसंयोजनम् - वर्णान् मेलयित्वा शब्दरूपेण लेखनस्य कार्यं वर्णसंयोजनमित्युच्यते। यथा -

1. क् + ष् + अ + त् + र् + इ + य् + अ: = क्षत्रिय:
2. क् + अ + क् +ष् + आ = कक्षा
3. व् + इ + ज् + ञ् + आ + न् + अ + म् = विज्ञानम्
4. उ + द् + य् + ओ + ग् + अ: = उद्योग:
5. श् + र् + ई + म् + आ + न् = श्रीमान्
6. श् + ऋ + ग् + आ + ल् + अ: = शृगाल:
7. प् + र् + अ + ह् + आ + र् + अ: = प्रहार:
8. उ + क् + त् + अ: = उक्त:
9. प् + र् + अ + स् + इ + द् + ध् + अ: = प्रसिद्ध:
10. व् + अ + र् + ण् +अ: = वर्ण:

वर्णविश्लेषणम् - शब्दे प्रयुक्तध्वनीनाम् पृथक् पृथक् लेखनस्य कार्यं वर्णविश्लेषणम् इत्युच्यते। यथा -

निर्माणम् = न् + इ + र् + म् + आ + ण् + अ + म्

कर्तुम् = क् + अ + र् + त् + उ + म्

वैज्ञानिक: = व् + ऐ + ज् + ञ् + आ + न् + इ + क् + अ:

पाक्षिक: = प् + आ + क् + ष् + इ + क् + अ:

श्रुतवान = श् + र् + उ + त् + अ + व् + आ + न्

परिभाषाकरणम्

संस्कृतव्याकरणस्य प्रमुखपारिभाषिकशब्दानां सूची

अभ्यास: - लिट्लकारे तथा शस्, यङ् प्रत्ययानां विद्यमानत्वे धातो: द्वित्वं भवति। द्वित्वानन्तरं धातो: पूर्वभाग: अभ्यास: इत्युच्यते। सर्वोऽपि पूर्वभागधातु: अभ्यास: इत्युच्यते।

आगम: - यदा कश्चित् वर्ण: बहिष्ठात् आगत्य कस्यचित् वर्णस्य समीपे मित्रवत् तिष्ठति। तदा स: आगम: इत्युच्यते। यथा - विं +छेद: =विच्छेद:, सम्+कृतम् =संस्कृतम्। अत्र 'च्' एवं 'स्' इत्यनयो: आगम: इति नाम।

आदेश: - एकस्य वर्णस्य स्थाने अन्यवर्णस्य आगमनम् आदेश: इत्युच्यते।

यथा– गच्छति इत्यत्र गम् धातो: लटि 'गच्छ' आदेशो भवति। तेन गम् धातो: 'गच्छति' इति क्रियापदं सम्भवति लट् लकारे।

उपधा - अन्तिमवर्णस्य पूर्ववर्ण: उपधा इत्युच्यते। 'गम्' इत्यस्मिन् 'म्' त: पूर्वं 'ग' अस्ति। अत: 'ग' इत्यस्मिन् विद्यमान: 'अ' उपधा इति।

उपपदम् - किमपि सुबन्तपदं यदि कृत्प्रत्यययुक्तधातुना सह युक्तं भवति, तदा तत् उपपदम् इत्युच्यते। यथा-

कुम्भकारः, इत्यत्र 'कुम्भ' इति, 'नमः शिवाय' इत्यत्र 'शिवाय' इति उपपदं भवति। उप इत्यस्य अर्थः समीपम्। केनापि निकटवर्त्तिपदेन सह अन्वितम् एव उपपदम् इत्युच्यते।

उपसर्गः - धातुभ्यः पूर्वं प्रयुज्यमानानि प्र-परा-उप इत्यादीनि अव्ययशब्दखण्डानि उपसर्गः इत्युच्यते।

कृत् - धातूनाम् अन्ते प्रयुज्यमानाः प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययः इत्युच्यते। यथा - पठ् +ल्युट् =पठनम्

कृत्य - तव्य, अनीयर्, यत्,ण्यत् क्यप् प्रत्ययाः कृत्यप्रत्ययाः इत्युच्यन्ते।

गुणः - ए, ओ, अर् च गुणः इति नामधेयम्।

टि- शब्दानाम् अन्तिमस्वराणां टि संज्ञा भवति। शब्दः व्यञ्जनान्तः भवति चेत् व्यञ्जनयुक्तस्य अन्तिमस्वरस्य 'टि' संज्ञा भवति।

तद्धितम्-संज्ञा, सर्वनाम इत्यादीनाम् अन्ते प्रयुज्यमान-प्रत्ययाः तद्धितप्रत्ययाः इत्युच्यन्ते। यथा - शिव + अण् = शैवः।

कृदन्तः - क्रियापदानाम् अन्ते ये प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते, ते कृदन्तप्रत्ययाः इत्युच्यन्ते। यथा- गम् +तव्य = गन्तव्यम्, गम् + अनीयर् = गमनीयम् इत्यादयः प्रयोगाः।

धातुः - क्रियापदस्य मूलप्रकृतिः धातुः इत्युच्यते। यथा- पठ्, गम् इत्यादयः।

धात्ववयवः - धातोः विभक्तेश्च ये सन्, शप्, णिच् इत्यादयः प्रत्ययाः भवन्ति, ते धात्ववयवाः इत्युच्यन्ते।

द्वित्वम् - एकस्य एव शब्दस्य द्विवारम् उच्चारणं द्वित्वमित्युच्यते। यथा - भू-भू, राम-राम।

निष्ठा - क्त-क्तवतु-प्रत्यययोः निष्ठा संज्ञा भवति।

प्रकृतिः - विभक्तिरहितमूलशब्दः एव प्रकृतिरिति उच्यते। प्रकृतेः द्वौ भेदौ भवतः। धातुः प्रातिपदिकञ्च।

प्रत्ययः - प्रकृतेः (धातोः प्रातिपदिकयोः च)अन्ते प्रयुज्यमानवर्णः प्रत्ययः इत्युच्यते। यथा - 'रामः' इत्यस्मिन् 'राम' प्रकृतिः तथा 'अः' (सु) प्रत्ययः वर्तते। प्रत्ययाः पञ्चविधाः भवन्ति - विभक्तिः, कृत्, तद्धितम्, स्त्रीप्रत्ययः, धात्ववयवः च।

पदम् - विभक्तिसहितशब्दः पदमित्युच्यते। यथा- 'रामः' इति किञ्चन पदम्।

प्रातिपदिकम् - धातुभिन्नसार्थकशब्दानां मूलप्रकृतिः प्रातिपदिकम् इत्युच्यते। पुस्तक, सीता, देव इत्यादिशब्दाः प्रतिपदिकाः।

विभक्तिः - प्रातिपदिकानाम् अन्ते प्रयुज्यमानाः सु, औ जस् इत्यादयः विभक्तयः इत्युच्यन्ते।

सन्धिः-द्वयोः अत्यन्तं संयोगिवर्णयोः मेलनेन उत्पन्न-विकारः एव सन्धिः इत्युच्यते। यथा- विद्या +आलयः = विद्यालयः, रमा + ईशः =रमेशः , प्रति+एकम् =प्रत्येकम् इत्यादीनि।

समासः - समसनम्, एकपदीभवनं समासः इत्युच्यते। द्वयोः द्व्यधिकपदानां वा अर्थसहितमेलनं समासः इत्युच्यते। येषु पदेषु समासः भवति, तेषु पदेषु विद्यमानविभक्तीनां लोपः भवति। यथा- नीलोत्पलम् (नीलम् उत्पलम्) कुग्रामः (कुत्सितः ग्रामः) इत्यादयः प्रयोगाः।

समासान्तः - समासानन्तरं ये टच् इत्यादयः प्रत्ययाः योज्यन्ते ते समासान्ताः इत्युच्यन्ते।

सम्प्रसारणम् - य,व,र,ल इत्यादीनां क्रमशः इ उ ऋ लृ इत्यादिरूपेण परिवर्तनं भवति। तदेव सम्प्रसारणम् इत्युच्यते।

सवर्णस्वरः- येषां स्वरवर्णानां स्थानं प्रयत्नः च एक एव भवति, सः सवर्णस्वरः इत्युच्यते।

स्त्रीप्रत्ययः - स्त्रीलिङ्गं निर्मातुं येषां प्रत्ययानां योगः क्रियते, ते स्त्रीप्रत्ययाः भवन्ति।

हल्- व्यञ्जनवर्णाः एव हल् इत्युच्यन्ते। स्वरहीनान् व्यञ्जनवर्णान् सूचयितुं यत् अधः (्) चिह्नं स्थाप्यते, तत् हलन्तम् इत्युच्यते। यथा - क् , म्, स्, व् इत्यादयः।

विविधविधायकसूत्राणि

	संज्ञा	सूत्रम्
1.	'टि' संज्ञा -	अचोऽन्त्यादि टिः
2.	'लोप' संज्ञा -	अदर्शनं लोपः
3.	'गुण' संज्ञा -	अदेङ् गुणः
4.	'अपृक्त' संज्ञा -	अपृक्त एकाल्प्रत्ययः
5.	'उपधा' संज्ञा -	अलोऽन्त्यात्पूर्वोपधा
6.	'प्रत्याहार' संज्ञा -	आदिरन्त्येन सहेता
7.	'अधिकरण' संज्ञा -	आधारोऽधिकरणम्
8.	'आर्धधातुक' संज्ञा -	आर्धधातुकं शेषः
9.	'संप्रसारण' संज्ञा -	इग्यणः संप्रसारणम्
10.	'प्रगृह्य' संज्ञा -	ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्
11.	'उदात्त' संज्ञा -	उच्चैरुदात्तः
12.	'इत्' संज्ञा -	उपदेशेऽजनुनासिक इत्
13.	'अभ्यस्त' संज्ञा -	उभे अभ्यस्तम्
14.	'सम्बुद्धि' संज्ञा -	एकवचनं सम्बुद्धिः
15.	'कर्म' संज्ञा-	कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म
16.	'निष्ठा' संज्ञा -	क्तक्तवतू निष्ठा
17.	'गति' संज्ञा-	गतिश्च
18.	'आत्मनेपद' संज्ञा -	तङानावात्मनेपदम्
19.	'सार्वधातुक' संज्ञा -	तिङ्शित्सार्वधातुकम्
20.	'सवर्ण' संज्ञा -	तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्
21.	'अव्यय' संज्ञा -	स्वरादिनिपातमव्ययम्
22.	'आम्रेडित' संज्ञा -	तस्य परमाम्रेडितम्
23.	'प्रातिपदिक' संज्ञा -	कृत्तद्धितसमासाश्च
24.	'घु' संज्ञा -	दाधा घ्वदाप्
25.	'अपादान' संज्ञा -	ध्रुवमपायेऽपादानम्
26.	'विभाषा' संज्ञा -	नवेति विभाषा
27.	'अनुदात्त' संज्ञा -	नीचैरनुदात्तः
28.	'संहिता' संज्ञा -	परः सन्निकर्षः संहिता
29.	'अभ्यास' संज्ञा -	पूर्वोऽभ्यासः
30.	'करण' संज्ञा -	साधकतमं करणम्
31.	'संख्या' संज्ञा -	बहुगणवतुडति संख्या
32.	'धातु' संज्ञा -	भूवादयो धातवः/ सनाद्यन्त धातवः
33.	'भ' संज्ञा -	यचिभम्
34.	'परस्मैपद' संज्ञा -	लः परस्मैपदम्
35.	'अवसान' संज्ञा -	विरामोऽवसानम्
36.	'वृद्धि' संज्ञा -	वृद्धिरादैच्
37.	'घि' संज्ञा -	शेषो घ्यसखि
38.	'षट्' संज्ञा -	ष्णान्ताषट् इति च
39.	'गुरु' संज्ञा -	संयोगे गुरुः दीर्घश्च
40.	'स्वरित' संज्ञा -	समाहारः स्वरितः
41.	'सर्वनाम' संज्ञा -	सर्वादीनि सर्वनामानि
42.	'नदी' संज्ञा -	यूस्त्र्याख्यौ नदी
43.	'पद' संज्ञा -	सुप्तिङन्तं पदम्
44.	'लघु' संज्ञा -	ह्रस्वं लघु
45.	'संयोग' संज्ञा -	हलोऽनन्तराः संयोगः
46.	'निपात' संज्ञा -	चादयोऽसत्त्वे
47.	'अनुनासिक' संज्ञा -	मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः
48.	'सवर्णग्राहक' संज्ञा -	अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः
49.	'प्रातिपदिक' संज्ञा -	अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्
50.	'सम्प्रदान' संज्ञा -	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्

	संज्ञा	सूत्रम्
51.	इत् संज्ञा	हलन्त्यम्
52.	'ह्रस्व दीर्घ प्लुत' संज्ञा	ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः
53.	'विभक्ति' संज्ञा	विभक्तिश्च
54.	'सर्वनामस्थान' संज्ञा	सुडनपुंसकस्य
55.	'षट्' संज्ञा	डति च
56.	'कृत्' संज्ञा	कृदतिङ्
57.	'हेतु' संज्ञा	तत्प्रयोजको हेतुश्च
58.	'कृत्य' संज्ञा	कृत्याः
59.	'सत्' संज्ञा	तौ सत्
60.	'कर्तृ' संज्ञा	स्वतन्त्रः कर्त्ता
61.	कर्मधारय संज्ञा कर्मधारायः	तत्पुरुषः समानाधिकरणः
62.	'दिगु' संज्ञा	संख्या पूर्वो द्विगुः
63.	'गोत्र' संज्ञा	अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्
64.	'युव' संज्ञा	जीवति तु वंश्ये युवा
65.	'त द्राज' संज्ञा	ते तद्राजाः
66.	'वृद्ध'	संज्ञावृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्
67.	'घ' संज्ञा	तरप्तमपौ घः

	संज्ञा	सूत्रम्
68.	'गुरु' संज्ञा	दीर्घं च
69.	'लुक्' संज्ञा	प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः
70.	'सर्वनामस्थान' संज्ञा	शि सर्वनामस्थानम्
71.	'उपपद' संज्ञा	उपपदमतिङ्
72.	'बहुवचन' संज्ञा	बहुषु बहुवचनम्
73.	'एकवचन' संज्ञा	द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने
74.	'द्विवचन' संज्ञा	द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने
75.	'अङ्ग' संज्ञा	यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्
76.	'तत्पुरुष' संज्ञा	द्विगुश्च
77.	'उपसर्जन' संज्ञा	प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्
78.	'भागे' संज्ञा	अभिरभागे
79.	'प्रवचनीय' संज्ञा	कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया
80.	'स्वरूप' संज्ञा	स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा
81.	'तत्काल' संज्ञा	तपरस्तत्कालस्य
82.	'क्रिया' संज्ञा	उपसर्गाः क्रियायोगे
83.	'अनर्थक' संज्ञा	अधिपरी अनर्थकौ
84.	'तदन्त' संज्ञा	येन विधिस्तदन्तस्य

सन्धिप्रकरणम्

संस्कृतभाषायां सन्धिज्ञानं विना गद्यपद्यादीनामध्ययनं दुष्करम्। पदविच्छेदं विना गद्यपद्यादीनां पठनं ग्रन्थानां च अध्ययनं क्लेशावहम्। ऋते सन्धिज्ञानात् पदच्छेदः न सुशकः। सन्धिं विना संस्कृतभाषायां वाक्यनिर्माणं सुन्दरं प्रौढं च न भवति। श्लोकादिषु अपि सन्धिः अनिवार्यः एव। सम् उपसर्गपूर्वकात् डुधाञ् (= धा) धातोः कि (= इ) प्रत्यये कृते सन्धिशब्दोऽयं निष्पद्यते। सन्धिशब्दः पुंलिङ्गः। संहिता इति सन्धेरेव नामान्तरम्। 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति पाणिनीयसूत्रानुसारं वर्णानाम् अतिशयितः सन्निधिः (सामीप्यं) संहिता सन्धिः वा इति उच्यते। एकस्य वर्णस्य उच्चारणानन्तरम् अपरस्य वर्णस्य उच्चारणं, तदनन्तरं तृतीयवर्णस्य, ततः चतुर्थवर्णस्य इत्येवं रीत्या शब्दोच्चारणं भवति। द्वयोः वर्णयोः उच्चारणयोः मध्ये अर्धमात्राकालात् अपि अधिककालेन व्यवधानं यथा न भवेत् तथा उच्चारणमेव सन्धिः। एवं सन्धौ सति कदाचित् वर्णस्य आदेशादिकं भवति। एतादृशम् आदेशादिकमेव सन्धिकार्यम् इत्युच्यते। इदञ्च सन्धिकार्यं पदस्य मध्ये पदयोर्मध्ये वा सम्भवति। यथा -

1. विष्णो + ए = विष्णवे। 2. प्रति +एकम् = प्रत्येकम्।

प्रथमे उदाहरणे पदस्य मध्ये, द्वितीये उदाहरणे पदयोर्मध्ये सन्धिकार्यं प्रवृत्तम्। सन्धिकार्ये वर्णस्य वर्णयोः वा यत्परिवर्तनं जायते, तत्परिवर्तनं चतुर्धा सम्भावयितुं शक्यते। तद्यथा - आदेशत्वेन, आगमत्वेन, लोपत्वेन, प्रकृतिभावत्वेन च।

आदेशः - पूर्वस्थितं वर्णं निरस्य नूतनवर्णस्य उदयः एव आदेशः। अत एव स्थितस्य वर्णस्य स्थाने एव शत्रुवत् अन्यवर्णागमः आदेशः इत्यपि व्यवहारः। अयमादेशः क्वचित् पूर्वस्य स्थाने परस्य स्थाने वा स्यात्, क्वचित् पूर्वपरयोः स्थानेऽपि स्यात्। पूर्वपरयोः स्थाने प्रवर्तमानः आदेशः 'एकादेशः' इति शब्देन व्यवह्रियते। यथा -

इति+अत्र=इत्यत्र (अत्र इकारस्य स्थाने यकारादेशः)

उप+इन्द्रः=उपेन्द्रः(अत्र पूर्वपरयोः अकार-इकारयोः स्थाने एकारादेशः)।

आगमः- विद्यमानस्य वर्णस्य पार्श्वे अपूर्वतया अपरस्य वर्णस्य उत्पत्तिः आगमः इत्युच्यते। अत एव 'मित्रवत् आगमः' इत्युच्यते। यथा - गच्छन्नस्ति। अत्र अकारात् पूर्वम् अपरः कश्चित् नूतनः नकारः उत्पन्नः।

लोपः- वर्णस्य वर्णानां वा अदर्शनमेव लोपः इति कथ्यते। यथा- ताव् +अपि = ता अपि। अत्र वकारस्य लोपः सञ्जातः।

प्रकृतिभावः - सन्धिकार्यार्थं विद्यमानेऽपि निमित्ते आदेशाभावः एव प्रकृतिभावः इत्युच्यते। यथा- कवी+एतौ = कवी एतौ। अत्र यणः निमित्तस्य सद्भावेऽपि यण् आदेशः न प्रवृत्तः। यण्-आदेशस्य अभावः अत्र वर्तते। अमी + ईशाः = अमी ईशाः। अत्र सवर्णनिमित्तस्य सद्भावेऽपि सवर्णसन्धिः न प्रवृत्तः। यतो हि प्रकृतिभावः अत्र विद्यते।

सन्धिभेदाः

वैयाकरणानाम् अनुसारं सन्धयः सामान्यतः पञ्चधा विभक्ताः वर्तन्ते। यथा -

अच्सन्धिः(स्वरसन्धिः), प्रकृतिभावसन्धिः, हल् सन्धिः (व्यञ्जनसन्धिः), विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिः चेति। अत्र बोधनसौकर्यार्थं 'त्रिविधाः सन्धयः' इति विभागो दर्शितः। अयं हि विभागः पाणिनीयनियमानुगुणमिति अवगन्तव्यम्।

सन्धिः

स्वर(अच्)सन्धिः व्यञ्जन(हल्)सन्धिः विसर्गसन्धिः

1. अच्सन्धि: (स्वरसन्धि:)

स्वरेण सह स्वरस्य मेलनमेव स्वरसन्धि: इत्युच्यते। अर्थात् केनचित् स्वरेण सह कस्यचित् स्वरस्य मेलनेन य: विकार: जायते, तद्विकारप्रक्रियाविशेष: स्वरसन्धिनाम्ना अभिज्ञायते। अथवा स्वरस्य स्थाने आदेश: स्वरसन्धि: इति च उच्यते। यथा- अपि + एवम् = अप्येवम्। अत्र पूर्वपदस्य 'अपि' इत्यस्य अन्ते विद्यमान: इकार:, उत्तरपदस्य 'एवम्' इत्यस्य आरम्भे एकार: वर्तते। अर्थात् अपि+एवम् इत्यत्र पूर्वभागस्य अन्ते इकार:, उत्तरभागस्य आरम्भे एकार:, द्वावपि स्वरावेव। 'इकोयणचि' इति सूत्रेण इकारस्य यकारादेश: सञ्जात:। विकारस्य ईदृशी प्रक्रिया सामान्यत: स्वरसन्धिनाम्ना प्रसिद्धा वर्तते। अयं हि स्वरसन्धि: अष्टभि: प्रकारै: विभक्तो वर्तते। तदत्र रेखाचित्रमाध्यमेन प्रस्तूयते –

स्वरसन्धि:

1. यणसन्धि:
2. यान्तवान्तादेशसन्धि:
3. गुणसन्धि:

(एतयो द्वयो: सन्ध्यो: पूर्वस्य एकस्यैव वर्णस्य स्थाने आदेशो भवति।)

4. वृद्धिसन्धि:
5. सवर्णदीर्घसन्धि:
6. पूर्वरूपसन्धि:
7. पररूपसन्धि:

(एतेषु पञ्चस्वपि सन्धिषु पूर्वस्य परस्य च स्थाने एकादेशो भवति।)

8. प्रकृतिभाव: — (अत्र आदेशाभावो भवति।)

1. यण्सन्धि: → (यण् = य्, व्, र्, ल्)

इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	लृ
य्	व्	र्	ल्

+असवर्णस्वर:

[1]इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ , लृ इत्येतेषां वर्णानामनन्तरं यदि असवर्णस्वरा: वर्तन्ते तर्हि क्रमश: 'इ-ई' इत्यनयो: स्थाने यकार:, उ-ऊ इत्यनयो: स्थाने वकार:, ऋ - ॠ इत्यनयो: स्थाने रकार: (रेफ:) लृकारस्य स्थाने लकारश्च आदेशो भवति। यथा –

इक् (स्थाने)	असवर्ण अच्	यण् (विकार:)	सन्धिविच्छेद:	सन्धि: (सिद्धरूपम्)
इ +	अ =	य्	यदि+अत्र (यद्+य्+अत्र)	= यद्यत्र
ई +	अ =	य्	नदी+अम्बु: (नद्+य्+अम्बु:)	= नद्यम्बु:
ई +	उ =	य्	सुधी+उपास्य: (सुध्+य्+उपास्य:)	= सुध्युपास्य:
उ +	अ =	व्	मधु+अरि: (मध्+व्+अरि:)	= मध्वरि:
ऊ +	आ=	व्	वधू+आगमनम् (वध्+व्+आगमनम्)	= वध्वागमनम्
ऋ +	इ =	र्	पितृ +इच्छा (पित्+र्+इच्छा)	= पित्रिच्छा
लृ +	आ=	ल्	घस्लृ+आदेश: (घस्+ल्+आदेश:)	= घस्लादेश:

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

अति + अल्प: = अत्यल्प:	इति + अवदत् = इत्यवदत्
यदि + अपि = यद्यपि	इति + अपि = इत्यपि
धातृ + अंश: = धात्रंश:	लृ + आकृ ति: = लाकृ ति:
स्मरामि + अहम् = स्मराम्यहम्	जननी + आह = जनन्याह
इति + आचरन्ति = इत्याचरन्ति	प्रति + एकम् = प्रत्येकम्
साधु + इदम् = साध्विदम्	दधि + ओदनम् = दध्योदनम्
वस्त्राणि + आनय = वस्त्राण्यानय	अपि + एवम् =अप्येवम्
इति + आधुनिक: = इत्याधुनिक:	भवतु + अधुना = भवत्वधुना
पार्वती + अपि = पार्वत्यपि	गुरु + आज्ञा = गुर्वाज्ञा
नास्ति = असाध्यम् = नास्त्यसाध्यम्	भर्तृ + आदेश: = भर्त्रादेश:
गृहेषु + आसक्त: = गृहेष्वासक्त:	अति + उत्तम: = अत्युत्तम:

2. (क) यान्तवान्तादेशसन्धि: → यान्तौ वान्तौ च = अय्, आय्, अव्, आव्

ए	ऐ	ओ	औ
अय्	आय्	अव्	आव्

+ स्वर:

[1]ए ऐ ओ औ इत्येतेभ्य: वर्णेभ्य: स्वरे परे एकारस्य स्थाने अय्, ऐकारस्य स्थाने आय्, ओकारस्य स्थाने अव्, औकारस्य स्थाने आव् च आदेशा भवन्ति।

एच् (स्थाने)	अच् (परे)	आदेश: (विकार:)	सन्धिविच्छेद:	सन्धि: (सिद्धरूपम्)
ए +	ए	= अय्	हरे + ए (हर् + अय् + ए)	= हरये
ऐ +	अ	= आय्	नै + अक: (न् +आय्+अक:)	= नायक:
ओ +	ए	= अव्	विष्णो + ए (विष्ण्+अव्+ ए)	= विष्णवे
औ +	अ	= आव्	पौ+अक: (प् +आव् +अक:)	= पावक

1. इको यणचि - (6.1-77) इक: स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये।

1. एचोऽयवायाव: - (6.9.78) एच: क्रमाद् अय् अव् आय् आव् एते स्युरचि।

अवधेयांश: - [1]पदान्ते विद्यमानानाम् 'ए ऐ ओ औ' इत्येतेषां वर्णानां क्रमाद् अय् आय् अव् आव् इत्येते आदेशा: यदा भवन्ति, तदा यकारस्य वकारस्य च विकल्पेन लोपो भवति। लोपानन्तरं पुन: सन्धि: न भवति।

यान्तवान्तादेशसन्धे: कतिपयोदाहरणानि

हरे	+	आगच्छ	=	हरयागच्छ/हर आगच्छ।
तस्यै	+	इदम्	=	तस्यायिदम्/तस्या इदम्।
गुरो	+	आदिश	=	गुरवादिश/गुर आदिश।
बालकौ	+	आगतौ	=	बालकावागतौ/बालका आगतौ।
कटे	+	उपवेशनम्	=	कटयुपवेशनम्/कट उपवेशनम्।
फले	+	इच्छा	=	फलयिच्छा/फल इच्छा।
जने	+	उत्कण्ठा	=	जनयुत्कण्ठा/जन उत्कण्ठा।
वदने	+	औषधम्	=	वदनयौषधम्/वदन औषधम्।
तस्मै	+	एतत्	=	तस्मायेतत्/तस्मा एतत्।
तस्यै	+	ओदनम्	=	तस्यायोदनम्/तस्या ओदनम्।
वै	+	इह	=	वायिह/वा इह।
करौ	+	एतौ	=	करावेतौ/करा एतौ।
तौ	+	एकदा	=	तावेकदा/ता एकदा।
बालौ	+	ओजस्विनी	=	बालावोजस्विनी/बाला ओजस्विनी।
भानो	+	इह	=	भानविह/भान इह।
गुरो	+	उत्साह:	=	गुरवुत्साह:/गुर उत्साह:।
नरौ	+	उदारौ	=	नरावुदारौ/नरा उदारौ।

2 (ख)

ओ	औ
अव्	आव्

+ यादिप्रयय:

[2]यकारादिप्रत्यये परे ओ औ इत्येतयो: स्थाने क्रमाद् अव् आव् इत्येतौ आदेशौ भवत:।

गो + यम् (यादिप्रत्यय:) =

ग् + अव् + यम् = गव्यम् (ओ = अव्)

नौ + यम् =

न् + आव् + यम् = नाव्यम्। (औ = आव्)

3. गुणसन्धि: → [3]गुण: = ए, ओ, अर्, अल्

अ/आ+इ/ई	अ/आ+उ/ऊ	अ/आ+ऋ/ॠ	अ/आ+लृ
ए	ओ	अर्	

अल्

[4]अ, आ इत्येतयो: वर्णयो: अनन्तरं यदि 'इ, ई' इत्येतौ वर्णौ स्त:, तर्हि पूर्वपरयो: स्थाने एकार:, उ ऊ इत्येतौ स्त: तर्हि ओकार:, ऋ ॠ इत्येतौ स्त: तर्हि अर् , लृकार: अस्ति तर्हि अल् च आदेशत्वेन भवन्ति।

1. "लोप: शाकल्यस्य" (8.3.19) अवर्णपूर्वयो: पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। "पूर्वत्रासिद्धम्" (8.2.1) इति लोपशास्त्रस्य असिद्धत्वात् न स्वरसन्धि:।
2. 'वान्तो यि प्रत्यये'(6.1.79)यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्त:। 'गव्यूति:' इत्यत्र 'अध्वपरिमाणे च' इति वार्तिकेन अवादेश:। ओयते, औयत इत्यादौ 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' (6.9.80) इति नियमात् न अवावौ भवत:।
3. 'अदेङ्गुण:'(1.1.2) अत् एङ् च गुण संज्ञ: स्यात्।
4. 'आद्गुण:' (6.1.87) अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण: आदेश: स्यात्संहितायाम्। अवर्णादिकि परे इति सूत्रस्य फलितार्थ: इति ज्ञेयम्।

अ	+	इ	=	ए	उप	+	इन्द्रः	=	उपेन्द्रः
अ	+	ई	=	ए	सुर	+	ईशः	=	सुरेशः
आ	+	इ	=	ए	महा	+	इन्द्रः	=	महेन्द्रः
आ	+	ई	=	ए	महा	+	ईशः	=	महेशः
अ	+	उ	=	ओ	जल	+	उत्पत्तिः	=	जलोत्पत्तिः
अ	+	ऊ	=	ओ	जल	+	ऊर्मिः	=	जलोर्मिः
आ	+	उ	=	ओ	महा	+	उत्सवः	=	महोत्सवः
आ	+	ऊ	=	ओ	महा	+	ऊर्मिः	=	महोर्मिः
अ	+	ऋ	=	अर्	देव	+	ऋषिः	=	देवर्षिः
आ	+	ऋ	=	अर्	महा	+	ऋषिः	=	महर्षिः

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

देव	+	इन्द्रः	=	देवेन्द्रः	गण	+	ईशः	=	गणेशः
सूर्य	+	उदयः	=	सूर्योदयः	एक	+	ऊनविंशतिः	=	एकोनविंशतिः
सप्त	+	ऋषयः	=	सप्तर्षयः	तव	+	लृकारः	=	तवल्कारः
महा	+	लृकारः	=	महल्कारः	महा	+	उद्देश्यम्	=	महोद्देश्यम्
न	+	इच्छति	=	नेच्छति	परम	+	ईश्वरः	=	परमेश्वरः
च	+	इति	=	चेति	महा	+	ईश्वरः	=	महेश्वरः
न	+	उन्नतः	=	नोन्नतः	रमा	+	ईशः	=	रमेशः
हित	+	उपदेशः	=	हितोपदेशः	गुण	+	उपेतम्	=	गुणोपेतम्
राजा	+	ऋषिः	=	राजर्षिः	गङ्गा	+	उदकम्	=	गङ्गोदकम्
सप्त	+	ऋषयः	=	सप्तर्षयः	सुलभ	+	उपायः	=	सुलभोपायः
ब्रह्म	+	ऋषिः	=	ब्रह्मर्षि	कृष्ण	+	ऋद्धिः	=	कृष्णर्द्धिः
प्रश्न	+	उत्तरम्	=	प्रश्नोत्तरम्	परम	+	उत्कृष्टम्	=	परमोत्कृष्टम्
पर	+	उपकारः	=	परोपकारः	पुरुष	+	उत्तमः	=	पुरुषोत्तमः
धीर	+	उद्धतः	=	धीरोद्धतः	प्राचीना	+	उक्तिः	=	प्राचीनोक्तिः
जिह्वा	+	इति	=	जिह्वेति	परिचयस्य	+	उद्देश्यम्	=	परिचयस्योद्देश्यम्
राम	+	इति	=	रामेति	विश्व	+	ईश्वरः	=	विश्वेश्वरः
मम	+	लृकारः	=	ममल्कारः	वसन्त	+	ऋतुः	=	वसन्तर्तुः

वृद्धिसन्धिः [1]वृद्धिः = ऐ, औ, आर्, आल्

अ/आ+ए/ऐ	अ/आ+ओ/औ	अ/आ+ऋ/ॠ	अ/आ+लृ
ऐ	औ	आर्	आल्

[2]अ आ इत्येतयोः वर्णयोः अनन्तरं यदि ए, ऐ इत्येतौ वर्णौ स्तः, तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने ऐकारः, यदि ओ, औ इत्येतौ स्तः तर्हि औकारः च पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशत्वेन भवतः।

अ आ इत्येताभ्यां वर्णाभ्याम् ऋकारे ॠकारे च परे आर्, लृकारे परे च आल् आदेशो भवति।

अ+ए	= ऐ	कृष्ण+एकत्वम्	= कृष्णैकत्वम्
आ+ए	= ऐ	द्वितीया+एकवचनम्	= द्वितीयैकवचनम्
अ+ऐ	= ऐ	देव+ऐश्वर्यम्	= देवैश्वर्यम्
आ+ऐ	= ऐ	महा+ऐश्वर्यम्	= महैश्वर्यम्
अ+ओ	= औ	तस्य+ओदनः	= तस्यौदनः
आ+ओ	= औ	गङ्गा+ओघः	= गङ्गौघः

1. वृद्धिरादैच् (1.1.1) आदैच्च वृद्धिसंज्ञाः स्यात्।
2. वृद्धिरेचि (6.1.88) आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।

अ+औ	= औ	वन+औषधम्	= वनौषधम्
आ+औ	= औ	महा+औत्सुक्यम्	= महौत्सुक्यम्

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

तत्र+एव = तत्रैव	कृष्ण + औत्कण्ठ्यम् = कृष्णौत्कण्ठ्यम्
तत्र + एकदा = तत्रैक दा	तव + औदार्यम् = तवौदार्यम्
तथा + एव = तथैव	दिव्य + औषधम् = दिव्यौषधम्
मा + एवम् = मैवम्	परम + औचित्यम् = परमौचित्यम्
यदा + एव = यदैव	दृष्ट्वा + एतत् = दृष्ट्वैतत्
न + एव = नैव	राष्ट्र + ऐक्यम् = राष्ट्रैक्यम्
एक + एकम् = एकैकम्	देवता + एकात्म्यम् = देवतैकात्म्यम्
सदा + एव = सदैव	परम + औदार्यम् = परमौदार्यम्
तव + ऐश्वर्यम् तवैश्वर्यम्	मम + औषधम् =ममौषधम्

कतिपयविशिष्टोदाहरणानि

(एतेषु पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः भवति)

अ+ऋ=आर्	उप + ऋच्छति	= *उपार्च्छति[1]
अ+ऋ=आर्	प्र + ऋषभीयति	= प्रार्षभीयति
अ+लृ=आल्	उप + लृकारीयति	= उपाल्कारीयति[2]
अ+ऊ=औ	अक्ष + ऊहिनी	= अक्षौहिणी[3]
अ+ई=ऐ	स्व + ईरः	= स्वैरः[4]
अ+ई=ऐ	स्व + ईरिणी	= स्वैरिणी
अ+ऊ=औ	प्र + ऊहः	= प्रौहः[5]
अ+ऊ=औ	प्र + ऊढः	= प्रौढः
अ+ए=ऐ	प्र + एषः	= प्रैषः
अ+ए=ऐ	प्र + एष्यः	= प्रैष्यः
अ+ए=ऐ	प्र + एधते	= प्रैधते
अ+ए=ऐ	उप + एति	= उपैति
अ+ऋ=आर्	प्र + ऋणम्	= प्रार्णम्[6]
अ+ऋ=आर्	वत्सतर + ऋणम्	= वत्सतरार्णम्
अ+ऋ=आर्	कम्बल + ऋणम्	= कम्बलार्णम्
अ+ऋ=आर्	वसन + ऋणम्	= वसनार्णम्
अ+ऋ=आर्	दश + ऋणा	= दशार्णा (दशार्णा = नदी)
अ+ऋ=आर	ऋण + ऋणम्	= ऋणार्णम्
अ+ऋ=आर	सुख + ऋतः	= सुखार्तः

* प्रैषः, प्रैष्यः इत्येतद्वयं विहाय उपार्च्छति इत्यारभ्य सुखार्तः इत्यन्तं यावत् गुणः प्राप्तः। गुणापवादत्वेन वृद्धिर्विहिता। प्रैषः प्रैष्यः इत्यत्र तु पररूपं प्राप्तं तस्यापवादत्वेन वृद्धिर्विहिता। एषः एष्यः इत्यनयोः धातुनिष्पन्नत्वात् पररूपं प्राप्तम्..।

सवर्णदीर्घसन्धिः → सवर्णदीर्घाः = आ ई ऊ ॠ

अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ
आ	ई	ऊ	ॠ

+ सवर्णः अच्

[7]अ आ इत्येतयोः अनन्तरं यदि अ आ इत्येतौ वर्णौ स्तः तर्हि आकारः, इ ई इत्येतयोः अनन्तरं यदि 'इ, ई' इत्येतौ वर्णौ स्तः तर्हि ईकारः, 'उ ऊ' इत्येतयोः अनन्तरं यदि 'उ,ऊ' इत्येतौ वर्णौ स्तः तर्हि ऊकारः 'ऋ' इत्यनन्तरं यदि 'ऋ लृ' इत्येतौ स्तः तर्हि ॠकारः पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशत्वेन भवति।

अ + अ	= आ	दैत्य + अरिः	= दैत्यारिः
अ + आ	= आ	देव + आलयः	= देवालयः
आ + अ	= आ	विद्या + अभ्यासः	= विद्याभ्यासः
आ + आ	= आ	विद्या + आलयः	= विद्यालयः
इ + इ	= ई	कवि + इन्द्रः	= कवीन्द्रः
इ + ई	= ई	मुनि + ईश्वरः	= मुनीश्वरः
ई + इ	= ई	शची + इन्द्रः	= शचीन्द्रः
ई + ई	= ई	गौरी + ईशः	= गौरीशः
उ + उ	= ऊ	गुरु + उपदेशः	= गुरूपदेशः
उ + ऊ	= ऊ	तरु + ऊर्ध्वता	= तरूर्ध्वता
ऊ + उ	= ऊ	वधू + उत्साहः	= वधूत्साहः
ऊ + ऊ	= ऊ	वधू + ऊर्मिका	= वधूर्मिका
ऋ + ऋ	= ॠ	पितृ + ऋषिः	= पितृषिः
ऋ + ॠ	= ॠ	धातृ + ॠघः	= धातृघः

1. उपसर्गादृति धातौ (6.1.91) अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।
2. वा सुप्यापिशले: (6.9.92) अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशो वा स्यात्।
3. 'अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्'(वा) अक्षशब्दाद् ऊहिनीशब्दे परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।
4. 'स्वादीरेरिणोः' (वा) स्वशब्दाद् ईरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे वृद्धिरेकादेशः च स्यात्।
5. प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (वा) प्र इत्युपसर्गाद् ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य इत्येतेषु परेषु वृद्धिरेकादेशः स्यात्।
6. 'प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे'(वा) प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, दश, ऋण इत्येतेभ्यः ऋणशब्दे परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।
7. 'अकः सवर्णे दीर्घः' (6.1.101) अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घः एकादेशः स्यात्।

सवर्णदीर्घसन्धेः कतिपयोदाहरणानि

अद्य+अपि=अद्यापि	रस+आस्वादः=रसास्वादः
परम+अर्थः=परमार्थः	कवि+ईश्वरः = कवीश्वरः
पृथिवी+इन्दुः=पृथिवीन्दुः	मही+ईशः=महीशः
भानु+उदयः=भानूदयः	साधु+ऊचुः=साधूचुः
पितृ+ऋणम्=पितृणम्	होतृ+ऌकारः=होतृकारः
मधुर+अक्षरम्=मधुराक्षरम्	अल्प+अपराधः= अल्पापराधः
दर्भ+आसनम्=दर्भासनम्	मुनि + इन्द्रः = मुनीन्द्रः
श्री+ईशः=श्रीशः	होतृ + ॠकारः = होतृकारः
अस्ति+इदम्=अस्तीदम्	तस्य+आत्मजः=तस्यात्मजः
पितृ+ॠणम्=पितृणम्	न+अन्यथा=नान्यथा
विद्या+आतुरः=विद्यातुरः	दशमी+इति=दशमीति

पूर्वरूपसन्धिः → पूर्वरूपम् = ए ओ

ए	ओ
ए	ओ

+ अ

[1]पदान्ताद् एकाराद् अकारे परे एकारः, पदान्ताद् ओकाराद् अकारे परे ओकारः च पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति।

ए + अ	= ए	हरे + अव	= हरेऽव
ओ + अ	= ओ	को + अपि	= कोऽपि

पूर्वरूपसन्धेः कतिपयोदाहरणानि

सो + अयम् = सोऽयम्	ते + अत्र =तेऽत्र
अन्ते + अपि = अन्तेऽपि	सो + अवदत् = सोऽवदत्
गृहे + अहम् = गृहेऽहम्	मात्रे + अर्पितम् = मात्रेऽर्पितम्
रामो + अहसत् = रामोऽहसत्	मृगो + अस्ति = मृगोऽस्ति
मार्गे + अन्यः = मार्गेऽन्यः	संसारे + अस्मिन् = संसारेऽस्मिन्
दीर्घे + अहनि = दीर्घेऽहनि	मे + अन्तिके = मेऽन्तिके
सुन्दरे + अम्बरे = सुन्दरेऽम्बरे	गोविन्दो+अतिथिः= गोविन्दोऽतिथिः

एतानि विशिष्टोदाहरणानि

गो + अग्रम्	= गो अग्रम्/गोऽग्रम्/गवाग्रम्।
गो + अजिनम्	= गो अजिनम्/गोऽजिनम्/गवाजिनम्।
गो + उष्ट्रम्	= गवोष्ट्रम्/गवुष्ट्रम्।
गो + ओदनम्	= गवौदनम्/गवोदनम्।
गो + अक्षः	= गवाक्षः।
गो + इन्द्रः	= गवेन्द्रः।

1. एङः पदान्तादति (6/1/109) पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्।

पररूपसन्धिः → पररूपम् - ए, ओ

अ	ए
ए	ओ

+ ओ

[3]अवर्णान्तादुपसर्गाद् एकारादौ धातौ परे एकारः, ओकारादौ धातौ परे ओकारश्च पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति। वृद्धेरयम् अपवादः।

अ + ए	= ए	प्र + एजते	= प्रेजते
अ + आ	= ओ	उप + ओषति	= उपोषति

अवधेयांशः - (क) पूर्वोक्तनिमित्ताभावेऽपि वक्ष्यमाणेषु पररूपं प्रवर्तते इति ज्ञेयम्।

[4]शक + अन्धुः = शकन्धुः, कर्क + अन्धुः = कर्कन्धुः (अन्धुः=कूपः)
कुल + अटा = कुलटा, हल + ईषा = हलीषा
लाङ्गल + ईषा = लाङ्गलीषा मार्त + अण्डः = मार्तण्डः

[5]सीमा+अन्तः = सीमन्तः(केशवेशे इत्यर्थे एव पररूपम्) सीमान्तः इत्यत्र तु सवर्णदीर्घः। मनस् + ईषा=मनीषा(अस्+ई = ई)पतत्+अञ्जलि=पतञ्जलिः(अत् + अ =अ)

(ख) [6]अवर्णान्तात् ओतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पररूपं विकल्पेन भवति समासे एव।

यथा- स्थूल + ओतुः = स्थूलोतुः/स्थूलौतुः
विम्ब + ओष्ठः = विम्बोष्ठ/विम्बौष्ठ

अ/आ + ओम् आ(ङ्)

[7]अकारान्ताद् आकारान्ताद्वा शब्दात् ओम् इति परे ओकारः, आ(ङ्) इत्युपसर्गपरे (अ + इ = ए) एकारः (आ + उ = ओ) ओकारः वा पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशः स्यात्। अयमपि वृद्धेरपवादः।

2. 'ऽ' इत्येत् चिह्नम् अकारस्य स्पष्ट प्रतिपत्त्यर्थं लिख्यते। पाणिनिना तु(ऽ) एतत् चिह्नं न कुत्रापि प्रयुक्तम्।
3. 'एङि पररूपम्' (6.1.94) अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्।
4. 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा)
5. 'सीमन्तः केशवेशे' (वा),
6. 'ओत्वोष्ठयोः समासे' (वा)
7. 'ओमाङोश्च' (6.1.95) ओमि आङि च आत्परे पररूपम् एकादेशः स्यात्।

(क) अ/आ + ओम् = ओ(म्)

शिवाय + ओं नमः = शिवाय् + ओं + नमः = शिवायों नमः। [अ + ओ(म्) = ओ(म्)]

का + ओमिमि वदति = कोमिति वदति। [(आ + ओ(म्) = ओ(म्)]

(ख) अ/आ + आ(ङ्) = ए/ओ

शिव + आ + इहि (एहि)	= शिवेहि
सदा + आ + इहि (एहि)	= सदेहि
अद्य + आ + ऊढा (ओढा)	= अद्योढा
कदा + आ + ऊढा (ओढा)	= कदोढा

प्रकृतिभावः

अस्मिन् सन्धौ निमित्ते सत्यपि सन्धि-कार्याभावः= प्रकृतिभावः। स्वभावेन अवस्थितिः प्रकृतिभावः इत्यर्थः। यथा- हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू इत्यादौ यणः निमित्तस्य सद्भावेऽपि यण् न प्रवर्तते।

प्लुतप्रकृतिभावः

[1]प्लुतस्य स्वरे परे नित्यं प्रकृतिभावः भवति। प्लुतः कुत्र प्रयोक्तव्यः इति व्याकरणशास्त्रेणैव ज्ञातव्यम्। पाणिनीयनये प्लुतविधायकानि सूत्राणि बहूनि सन्ति। तेषु एकैकस्य अर्थोऽत्र विव्रीयते। तथाहि-

[2]दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं, तस्य वाक्यस्य अन्तिमः स्वरः (व्यञ्जनान्तं चेत् व्यञ्जनात्पूर्वस्थितः) प्लुतो भवति। वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनं भवति, तत्रैव अयं प्लुतः प्रयुज्यते। प्लुतः वाक्यसम्बन्धीति स्मरणीयम्।

आगच्छ कृ ष्ण३	+ अत्र गौश्चरति	= आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति।
गच्छ देवि३	+ असौ तत्रास्ति	= गच्छ देवि३ असौ तत्रास्ति।
तिष्ठ वधु३	+ एषाप्यागच्छति	= तिष्ठ वधु३ एषाप्यागच्छति।
शृणु हरे३	+ अत्रेयं गोपी	= शृणु हरे३ अत्रेयं गोपी।
पश्य गुरो३	+ एषः मां ताडयति	= पश्य गुरो३ एष मां ताडयति।

प्रगृह्यप्रकृतिभावः

प्रगृह्यस्य स्वरे परे नित्यं प्रकृतिभावः भवति।

प्रगृह्यं नाम काचित् संज्ञा। इदं च प्रगृह्यं कुत्र प्रवर्तते इति व्याकरणेनैव ज्ञातव्यम्। केषाञ्चित् सूत्राणामर्थः अत्र सङ्गृह्य वर्ण्यते। तथाहि -

(क) [3]ईकारान्तम् ऊकारान्तम् एकारान्तं च द्विवचनं प्रगह्यं भवति।

(ख) [4]'अमी' इत्यस्य ईकारः प्रगृह्यः भवति।

(ग) [5]ओकारान्तम् अव्ययम्, आ[6] इत्यव्ययञ्च (आङ् इति, आ इति द्वे स्तः, तयोर्मध्ये 'आ' इत्यव्ययमेव) प्रगृह्यं भवति।

कवी+एतौ	= कवी एतौ	(अत्र यण् न प्रवर्तते)
गुरु+इमौ	= गुरु इमौ	(अत्र यण् न प्रवर्तते)
लते+एते	= लते एते	(अत्र यान्तादेशः न प्रवर्तते)
पचेते+इमौ	= पचेते इमौ	(अत्र यान्तादेशः न प्रवर्तते)
अमी+आश्रमाः	= अमी आश्रमाः	(अत्र यण् न प्रवर्तते)
अहो+अत्रभवान्	= अहो अत्रभवान्	(अत्र पूर्वरूपं न प्रवर्तते)
आ+एवं नु मन्यसे	= आ एवं नु मन्यसे	(अत्र वृद्धिः न प्रवर्तते)

इत्येवं रीत्या प्लुतेषु प्रगृह्येषु च प्रकृतिभावो जायते। तेन पुनः सन्धिर्न भवति। पूर्ववत् तिष्ठति।

व्यञ्जनसन्धिः

सामान्यतः व्यञ्जनसन्धयः एकादशप्रकारैः विभक्ताः दृश्यन्ते। यथा -

1. श्चुत्वसन्धिः। 2. ष्टुत्वसन्धिः।
3. जश्त्वसन्धिः। 4. चर्त्वसन्धिः।
5. अनुनासिक सन्धिः। 6. अनुस्वारसन्धिः।
7. परसवर्णसन्धिः। 8. ङमुडागमसन्धिः।
9. पूर्वसवर्णसन्धिः। 10. छत्वसन्धिः।
11. तुगागमसन्धिः।

व्यञ्जनसन्धौ: विद्यमानाः नियमाः तत्रत्यविकल्पाश्च उपर्युक्तक्रमेण विशदीक्रियन्ते।

श्चुत्वसन्धिः → श्चुः-श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्

1. 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (6-1-125) प्लुताः प्रगृह्याश्च अचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः।
2. 'दूराद्धूते च' (8-2-84) दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्।
3. ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् (1-1-11) ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्।
4. अदसो मात् (1-1-12) अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः।
5. ओत् - 1/1/15 ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्।
6. निपात एकाजनाङ् - 1/1/14 एकोऽज् निपातः आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यः स्यात्।

[1]सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारः, तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे क्रमात् चवर्गः आदेशो भवति। (त् इत्यस्य च्, द् इत्यस्य ज्, न् इत्यस्य ञ्, स् इत्यस्य श्)

(क) स् + (श/चवर्गः) = श्

शिशुस् + शेते	शिशु + श् + शेते	= शिशुश्शेते	(स् = श्)
मनस् + चञ्चलम्	मन + श् + चञ्चलम्	= मनश्चञ्चलम्	(स् = श्)
रामस् + छात्रः	राम + श् + छात्रः	= रामश्छात्रः	(स् = श्)

(ख) तवर्गः + श्/चवर्गः = चवर्गः

भगवत् + शक्तिः	भगव + च् + शक्ति	= भगवच्शक्तिः	(त् = च्)
सत् + चित्	स + च् + चित्	= सच्चित्	(त् = च्)
सुहृद् + जगाम	सुहृ + ज् + जगाम	= सुहृज्जगाम	(द् = ज्)
हे गुणिन् + जानातु	हे गुणि + ञ् + जानातु	= हे गुणिञ्जानातु	(न् = ञ्)

(ग) चवर्गः + तवर्गः = चवर्गः

यज् + न	यज् + ञ् + अः	= यज्ञः	(न् = ञ्)
याच् + ना	याच् + ञ् + आ	= याच्ञा	(न् = ञ्)

अवधेयांशः

सत्+चित् → सद्+ चित् → सज् + चित् → सच् + चित् = सच्चित्। सद् + चित् इति जश्त्वे, सज् + चित् इति श्चुत्वे, सच् + चित् इति चर्त्वे च कृते सच्चित् इति रूपं सिद्धं भवति। अयं शास्त्रीयक्रमः। सत् + चित् = सच्चित् इति श्चुत्वे कृतेऽपि परिणामे भेदः न भवति। अतः सत् + चित् इति विभज्य अत्र प्रदर्शितम्। अग्रेऽपि कदाचित् हलसन्धिषु शास्त्रीयक्रमेण सूक्ष्मः भेदः भवितुमर्हति। किन्तु सन्धिकरणानन्तरं परिणामे तु भेदः नास्त्येव। केवलं पाठकानां सौकर्यार्थम् अयं मार्गः आश्रितः।

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

हरिस्+शेते	= हरिश्शेते	रामस् + च	= रामश्च
सत्+चरितम्	= सच्चरितम्	एतद् + जलम्	= एतज्जलम्
बृहत्+छत्रम्	= बृहच्छत्रम्	बृहत् + झरः	= बृहज्झरः
तत्+च	= तच्च	शार्ङ्गिन् + जय	= शार्ङ्गिञ्जय
तपस् + चर्या	= तपश्चर्या	कियत् + चिरम्	= कियच्चिरम्
मृत् + शकटिका	= मृच्शकटिका	सकृत् + चर्वणम्	=सकृच्चर्वणम्
उद् + जीवनम्	= उज्जीवनम्	भूभृत् + चलति	= भूभृच्चलति
तत् + चिन्त्यम्	= तच्चिन्त्यम्	बृहत् + छिद्रम्	= बृहच्छिद्रम्
एतद् + ज्ञात्वा	= एतज्ज्ञात्वा	प्रतिपत् + चन्द्रः	= प्रतिपच्चन्द्रः
सद् + जनः	= सज्जनः	कस् + चित्	= कश्चित्

अपवादः → ‘शात्’(8-4-44) इति सूत्रेण शकारात्परस्य चुत्वं न भवति।

यथा - विश् + नः = विश्नः। प्रश् + नः = प्रश्नः।

ष्टुत्वसन्धिः ष्टुः- ष् ट् ठ् ड् ढ् ण्

[2]सकारस्य षकारटवर्गाभ्यां योगे सकारस्य षकारः, षकारटवर्गाभ्यां योगे तवर्गस्य क्रमात् टवर्गः आदेशो भवति।

(क) स् + ष/टवर्गः = ष्

बालस्+षष्ठः	बाल+ष्+षष्ठः	=बालष्षष्ठः	(स्=ष्)
टवर्गस्+टादिः	ट वर्ग+ष्+टादिः	=टवर्गष्टादिः	(स्=ष्)
धनुस्+टङ्कारः	धनु+ष् धनुष्टङ्कारः	=धनुष्टङ्कारः	(स्=ष)

(ख) तवर्गः+टवर्गः=टवर्गः

बृहत्+टीका	बृह+ट्+टीका	=बृहट्टीका	(त्=ट्)
तद्+डमरुः	त+ड्+डमरुः	=तड्डमरुः	(द्=ड्)
एतद्+ढक्का	एत+ड्+ढक्का	=एतड्ढक्का	(द्=ड्)
चक्रिन्+ढौकसे	चक्रि+ण्+ढौकसे	=चक्रिण्ढौकसे	(न्=ण्)

1. स्तोश्चुना श्चुः (8/4/40) सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः।
2. ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्।

(ग) ष+तवर्गः=टवर्गः

इष्+तः	इष्+ट्+अः	=इष्टः	(त्=ट्)
आकृष्+तः	आकृष्+ट्+अः	=आकृष्टः	(त्=ट्)
पेष्+ता	पेष्+ट्+आ	=पेष्टा	(त्=ट्)
दुष्+तः	दुष्+ट्+अः	=दुष्टः	(त्=ट्)

(घ) टवर्गः+तवर्गः=टवर्गः

षड्+नाम्	षण्+ण्+आम्	=षण्णाम्	(न्=ण्)
षड्+नवतिः	षण्+ण्+अवतिः	=षण्णवतिः	(न्=ण)
षड्+नगर्यः	षण्+ण्+अगर्यः	=षण्णगर्यः	(न=ण्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

तत्+टीका	=तट्टीका	बृहद्+डिण्डिमः	=बृहड्डिण्डिमः
शरद्+डम्बरः	=शरड्डम्बरः	क तमस्+टकारः	=कतमष्टकारः
उत्+टङ्कनम्	=उट्टङ्कनम्	सत्+टिप्पणी	=सट्टिप्पणी
पक्षिन्+टिट्टिभ !	=पक्षिण्टिट्टिभ !	उद्+डयनम्	=उड्डयनम्
स्याद्+ढक्का	=स्याड्ढक्का	पतद्+डिम्भः	=पतड्डिम्भः
मरुद्+डिण्डिमः	=मरुड्डिण्डिमः	असकृद्+डयनम्	=असकृड्डयनम्
बृहत्+टङ्कशाला	=बृहट्टङ्कशाला	भयकृद्+डामरः	=भयकृड्डामरः

अपवादः →

(क) [1]तवर्गस्य षकारे ष्टुत्वं न भवति। यथा-

भवान् + षष्ठः = भवान् षष्ठः। अत्र नकारस्य णकारादेशो न भवति।

(ख) [2]नाम् - नवति-नगरीन् वर्जयित्वा पदान्तात् टवर्गात्परस्य सकारस्य तवर्गस्य च ष्टुत्वं न भवति।

यथा - षट् + सन्तः = षट्सन्तः (अत्र टवगांत परस्य सकारस्य षकारादेशो न भवति)

षट् + तरुणाः = षट् तरुणाः (अत्र तकारस्य टकारादेशो न भवति)

मधुलिड् + दीनः = मधुलिड्दीनः (अत्र दकारस्य डकारादेशो न भवति)

जश्त्वसन्धिः → जश् = ज् ब् ग् ड् द्

[3]ञमङणनाम् वर्जयित्वा पदान्ते स्थितानां वर्गीयव्यञ्जनानां, [4]स्वरे मृदुव्यञ्जने च (हशि) परे तद्वर्गीयतृतीयव्यञ्जनम् आदेशः भवति। अवसाने तु तत्तद्वर्गीयं [5]प्रथमं तृतीयं वा व्यञ्जनम् आदेशः भवति। षकारस्यापि डकारः भवति, अवसाने तु टकारो डकारो वा।

1. ‘तोः षि’ (8-4-43) तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्।
2. ‘न पदान्ताट्टोरनाम्’ (8-4-42) पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्।
3. ‘झलां जशोऽन्ते’ (8-2-39) पदान्ते झलां जशः स्युः।

(क) वर्गीयव्यञ्जनानि + (स्वरः) = जश्

वाक्+ईशः	वा+ग्+ईशः	=वागीशः	(क् =ग्)
अच्+अन्तः	अ+ज्+अन्तः	=अजन्तः	(च् =ज्)
मधुलिट्+अस्ति	मधुलि+ड्+अस्ति	=मधुलिडस्ति	(ट् =ड्)
जगत्+ईशः	जग+द्+ईशः	=जगदीशः	(त् =द्)
सुप्+अन्तम्	सु+ब्+अन्तम्	=सुबन्तम्	(प् =ब्)

(ख) वर्गीयव्यञ्जनानि+[मृदुव्यञ्जनम् (हश्)]=जश्

वाक्+व्यवहारः	वा+ग्+व्यवहारः	=वाग्व्यवहारः	(क्=ग्)
अच्+वर्णः	अ+ज्+वर्णः	=अज्वर्णः	(च्=ज्)
मधुलिट्+डयते	मधुलि+ड्+डयते	=मधुलिड्डयते	(ट्=ड्)
महत्+यशः	मह+द्+यशः	=महद्यशः	(त्=द्)
सुप्+विभक्तिः	सु+ब्+विभक्तिः	=सुब्विभक्तिः	(प्=ब्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

वाक् + देवता	= वाग्देवता	उत् + गमः	= उद्गमः
तत् + यथा	= तद्यथा	षट् + आननः	= षडाननः
सत् + गुणः	= सद्गुणः	अप् + धिः	= अब्धिः
स्वर्गात् + अपि	= स्वर्गादपि	महत् + इदम्	= महदिदम्
अस्मात् + वनात्	= अस्माद्वनात्	तावत् + एनम्	= तावदेनम्
प्राक् + एव	= प्रागेव	सम्यक् + उक्तम्	= सम्यगुक्तम्

चर्त्वसन्धिः

[6]ञमङणनान् वर्जयित्वा वर्गीयव्यञ्जनानां कर्कशव्यञ्जने (खरि) परे तत्तद्वर्गीयप्रथमव्यञ्जनम् आदेशः भवति।

4. झल्प्रत्याहारे श,स,ह इति वर्णाः अपि प्रविष्टाः उपर्युक्तनियमे एते वर्णाः नान्तर्भूताः। यतोहि पदान्ते स्थितस्य शकारस्य सकारस्य, हकारस्य च क्रमात् षकारस्य रुकारस्य ढकारस्य च ‘व्रश्च...’ इति, ‘ससजुषोरुः’ इति, ‘होढः’ इति च सूत्रैः विधानात् साक्षात् जश्त्वप्रसक्तिः नास्ति। तदर्थं ते वर्णाः नियमे न स्वीकृताः। प्रत्याहारघटकाः सर्वे वर्णाः यदि नियमे न स्युः तदा इत्थमेव चिन्तितम् इति ज्ञातव्यम्।
5. ‘वाऽवसाने’(8-4-56) अवसाने झलां चरो वा स्युः।
6. ‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ (8-4-55) यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्।

(क) वर्गीयव्यञ्जनानि + (कर्कशव्यञ्जनानि) = क् च् ट् त् प्

दिग् + पालः	दि + क् + पालः	= दिक्पालः	(ग् + क्)
विराड् + पुरुषः	विरा + ट् + पुरुषः	= विराट्पुरुषः	(ड् = ट्)
विपद् + कालः	विप + त् + कालः	= विपत्कालः	(द् = क्)
अनुष्टुभ् + छन्दः	अनुष्टु + प् + छन्दः	= अनुष्टुप्छन्दः	(भ् = प्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

अस्मद्+पिता=अस्मत्पिता	सम्पद्+पुत्रः	=सम्पत्पुत्रः
विपद्+प्रतीकारः=विपत्प्रतीकारः	उद्+पतति	=उत्पतति
सम्पद्+कुमारः=सम्पत्कुमारः	षड्+खाद्यानि	=षट्खाद्यानि
तादृग्+कर्म=तादृक्कर्म	एतद्+पार्श्वम्	=एतत्पार्श्वम्
विश्वराड् +कुत्र=विश्वराट्कुत्र	परिव्राड्+सङ्गः	=परिव्राट्सङ्गः
तुराषाड्+सर्वः =तुराषाट्सर्वः	ऋत्विग्+पार्श्वे	=ऋत्विक्पार्श्वे
कामधुग्+खादति=कामधुक्खादति	ककुद्+स्थः	=ककुत्स्थः

अनुनासिकसन्धिः- →अनुनासिक : = ङ् ञ् ण् न् म्

[1]अनुनासिकव्यञ्जनेषु परेषु पदान्तेषु स्थितानां वर्गीयव्यञ्जनानां तत्तद्वर्गीयपञ्चमः वर्णः (अनुनासिकः) विकल्पेन आदेशः भवति। [2]अनुनासिकादौ प्रत्यये परे तु नित्यमेव अनुनासिकः भवति।

(क) विकल्पेन - वर्गीयव्यञ्जनानि + अनुनासिकः = अनुनासिक :

वाग्+मूलम्	वा+ङ्+मूलम्	=वाङ्मूलम्/वाग्मूलम्	(ग्=ङ्)
षड्+मयूखाः	ष+ण्+मयूखाः	=षण्मयूखाः/षड्मयूखाः	(ड्=ण्)
तद्+नयति	त+न्+नयति	=तन्नयति/तद्नयति	(द्=न्)

(ख) नित्यम् - वर्गीयव्यञ्जनानि + प्रत्ययानुनासिक : = अनुनासिक :

चिद् + मयम्	चि + न् + मयम्	= चिन्मयम्	(त् = न)
तद् + मात्रम्	त + न् + मात्रम्	= तन्मात्रम्	(द् = न)
अप् + मयम्	अ + म् + मयम्	= अम्मयम्	(प् = म्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

त्वग्+मोचनम् = त्वङ्मोचनम्	दिग् + मध्ये = दिङ्मध्ये
वाग्+नियमः = वाङ्नियमः	विद्युद् + नगरी = विद्युन्नगरी
तस्माद्+मद्यम् = तस्मान्मद्यम्	मद् +निवासः = मन्निवासः
जाग्रत्+नागरिकः = जाग्रन्नागरिकः	जगद् +नाथः = जगन्नाथः

1. 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (8-4-55) यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्।
2. 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा)

तद्+मङ्गलम् = तन्मङ्गलम्	षड् + मुखः = षण्मुखः
तद्+नयनम् = तन्नयनम्	यद् + मण्डलम् = यन्मण्डलम्
सकृद्+नष्टम् = सकृन्नष्टम्	जगद्+नियामकः = जगन्नियामकः
सम्राड्+मनसि = सम्राण्मनसि	मधुलिड्+नमति = मधुलिण्नमति
तस्माद्+नमति = तस्मान्नमति	वाग् + मयम् = वाङ्मयम्

अनुस्वारसन्धिः

[3]व्यञ्जने परे पदान्ते स्थितस्य मकारस्य अनुस्वारः(ं) भवति।

[4]रामम् + वन्दे	राम + ं + वन्दे	= रामं वन्दे (म् = ं)
गुहायाम् + तपति	गुहाया + ं+तपति	= गुहायां तपति (म् = ं)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

सत्यम्+वद	=सत्यं वद	धर्मम्+चर	=धर्मं चर
वाक्यम्+वदति	=वाक्यं वदति	गृहम्+गत्वा	=गृहं गत्वा
मालायाम्+पुष्पम्	=मालायां पुष्पम्	हरिम्+श्रयते	=हरिं श्रयते
सज्जनम्+मानय	=सज्जनं मानय	सर्वम्+स्थानम्	=सर्वं स्थानम्
नगर्याम्+स्थित्वा	=नगर्यां स्थित्वा	फलम्+खादित्वा	=फलं खादित्वा
दुःखम्+त्यज	=दुःखं त्यज	पापम्+शान्तम्	=पापं शान्तम्
वाणीम्+वन्दे	=वाणीं वन्दे	पुस्तकम्+पठतु	=पुस्तकं पठतु
वाद्यम्+वादयति	=वाद्यं वादयति	भोजनम्+कृ त्वा	=भोजनं कृत्वा

[5]ञमङणनान् वर्जयित्वा वर्गीयव्यञ्जनेषु शषसहेषु च (झलि) परेषु अपदान्ते स्थितस्य नकारस्य मकारस्य च अनुस्वारो भवति।

(क) न् + (वर्गीयव्यञ्जनम्/श ष स ह) = ं)

यशान् + सि, यशा + ं + सि = यशांसि (न् = ं)

(ख) म् + (वर्गीयव्यञ्जनम्/श ष स ह) = ं

आक्रम् + स्यते, आक्र + ं + स्यते = आक्रंस्यते (म् = ं)

परसवर्णसन्धिः - → परसवर्णः = ङ् ञ् ण् न् म् यँ् लँ् वँ्

3. 'मोऽनुस्वारः' (8-3-23) मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्याद्धलि।
4. वन्दे रामं। कृष्णं अनुसरति - इत्यत्र वाक्यद्वयेऽपि अनुस्वारलेखनं न युक्तम्। उभयत्रापि अग्रे व्यञ्जनस्याभावात्।
अनुस्वारसन्धौ व्यञ्जनपरकः एव मकारः अनुस्वारः भवतीति ज्ञातव्यम्।
5. 'नश्चापदान्तस्य झलि' (8-3-24) नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात्।

[1]अनुस्वारस्य वर्गीयव्यञ्जनेषु (ययि) परेषु तत्तद्वर्गस्य पञ्चमः वर्णः आदेशः भवति, यवले परे तु यँ् वँ् लँ् इत्यादेशः भवति। [2]पदान्ते स्थितस्य अनुस्वारस्य तु विकल्पेन आदेशः भवति।

नित्यम् - अनुस्वारः + (वर्गीयव्यञ्जनानि) = ङ् ,ञ् ,ण् , न्, म्

अं + कितः	अ + ङ् + कितः	= अङ्कितः	(ं = ङ्)
मुं + चति	मु + ञ् + चति	= मुञ्चति	(ं = ञ्)

मुं + डनम्	मु + ण् + डनम्	= मुण्डनम्	(ं = ण्)
नं + दति	न + न् + दति	= नन्दति	(ं = न्)
कं + पते	क + म् + पते	= क म्पते	(ं = म्)

विकल्पः - अनुस्वारः + (वर्गीयव्यञ्जनानि/य,व,ल) = ङ् ,ञ् ,ण् ,न् ,म् /यँ् ,वँ्, लँ्

त्वं + करोषि	त्व + ङ् + करोषि =	त्वङ्करोषि/त्वंकरोषि	(ं = ङ्)
सं + पृक्तौ	स + म् + पृक्तौ =	सम्पृक्तौ /संपृक्तौ	(ं = म्)
सं + यमः	स + यँ् + यमः =	सँय्यमः/संयमः	(ं = यँ्)
सं + वत्सरः	स + वँ् + वत्सरः =	सवँ्वत्सरः/संवत्सरः	(ं = वँ्)
सं + लापः	स + लँ् + लापः =	सल्लाँपः/संलापः	(ं = लँ्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

अं + बरम् = अम्बरम्	इं + गितम् = इङ्गितम्	अं + कनम् = अङ्कनम्
अं + घ्रिः = अङ्घ्रिः	प्रें + खा = प्रेङ्खा	सं + कीर्तनम् = सङ्कीर्तनम्
पं + जरम् = पञ्जरम्	पिं + डम् = पिण्डम्	कं + टकम् = कण्टकम्
कुं + तः = कुन्तः	मं + दिरम् = मन्दिरम्	संरं + भः = संरम्भः
सं + भवः = सम्भवः	सं + ख्या = सङ्ख्या	गृहं + गत्वा = गृहङ्गत्वा
इत्थं + कृत्वा = इत्थङ्कृत्वा	शं + करः = शङ्करः	सं + बं + धः = सम्बन्धः

[3]तवर्गस्य लकारे परे लकारादेशः भवति, तत नकारस्य अनुनासिकलँकारः भवति।

तवर्गः + (ल्) = ल् /लँ्

तद् + लयः	त + ल् + लयः	= तल्लयः	(द् = ल्)
पठन् + लिखति	पठ + लँ्+ लिखति	= पठल्लिँखति	(न् = ल्)

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

तत्+लीनः =तल्लीनः	विद्वान्+लिखति = विद्वाँल्लिखति
जहत्+लक्षणा =जहल्लक्षणा	गच्छन्+लक्ष्मणः = गच्छल्लँक्ष्मणः
विलसत्+लङ्का =विलसल्लङ्का	गर्जन्+लङ्केश्वरः = गर्जल्लँङ्केश्वरः
वदन्+लज्जितः =वदल्लँज्जितः	जनान्+लब्ध्वा = जनाल्लँब्ध्वा
जगत्+लयः = जगल्लयः	ललत्+ललन्तिका = ललल्ललन्तिका

[4]ङमुडागमसन्धिः ङ, मु , ट् = ङ् , ण् , न्

ह्रस्वस्वरपूर्वकङान्तात् ह्रस्वस्वरपूर्वकणान्तात्, ह्रस्वस्वरपूर्वकनान्तात् च पदात् स्वरे परे, स्वरात्पूर्वं क्रमात् ङ् ण् न् इत्येते आगमाः भवन्ति। ङ् ण् न् इत्येतेषां द्विरुच्चारणं भवतीति फलितार्थः।

1. 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (8/4/58) अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः स्यात्।
2. 'वा पदान्तस्य' (8/4/59) पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्।

(क) (ह्रस्वस्वरपूर्वकाः) ङ् ण् न्+स्वराः = - ङ् -ण् -न्-

प्रत्यङ् + आत्मा	प्रत्यङ् + ङ् + आत्मा	= प्रत्यङ्ङात्मा
सुगण् + ईशः	सगुण् + ण् + ईशः	= सुगण्णीशः
पचन् + अस्ति	पचन् + न् + अस्ति	= पचन्नस्ति

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

तस्मिन् + अपि = तस्मिन्नपि	लिखन् + एव = लिखन्नेव
गच्छन् + अस्ति = गच्छन्नस्ति	तस्मिन् + इति = तस्मिन्निति
उदङ् + इह = उदङ्ङिह	शर्मन् + अधीहि = शर्मन्नधीहि
तिर्यङ् + अत्र = तिर्यङ्ङत्र	स्वस्मिन् + एव = स्वस्मिन्नेव
हसन् + अत्ति = हसन्नत्ति	रुदन् + आयातः = रुदन्नायातः
कस्मिन् + इह = कस्मिन्निह	तस्मिन् + एतस्मिन् = तस्मिन्नेतस्मिन्

पूर्वसवर्णसन्धिः **पूर्वसवर्णः** = घ् झ् ढ् ध् भ्

[4]तत्तवर्गीयतृतीयव्यञ्जनात् (जशः) परस्य हकारस्य तत्तद्वर्गीयचतुर्थव्यञ्जनं विकल्पेन आदेशः भवति।

3. 'तोर्लि' (8/4/60) तवर्गस्थ लकारे परे परसवर्णः स्यात्।
4. 'झयो होऽन्यतरस्याम्' (8-4-62) झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्।

(क) (ग् ज् ड् द् ब) + ह = घ /झ् /ढ् / ध् /भ्

वणिग् (क्) + हसति	वणिग् + घ् + असति	= वणिग्घसति/ वणिग्हसति
अज् (च्) + ह्रस्वः	अज् + झ् + अस्वः	= अज्झस्वः/अज्ह्रस्वः
षड् (ट्) + हस्ताः	षड् + ढ् + अस्ताः	= षड्डस्ताः/षड्हस्ताः
तद् (त्) + हितम्	तद् + ध् + इतम्	= तद्धितम् /तद्हितम्
अब् (प्) + ह्रदौ	अब् + भ् + रदौ	= अब्भ्रदौ/अब्ह्रदौ

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

जगद् (त्)+ हितम् = जगद्धितम्	तद् (त्)+ हेतुकम्=तद्धेतुकम्
अब् (प्)+ हरणम् = अब्भरणम्	तद् (त्)+ हि = तद्धि
सम्राट् + हरिद्राम् = सम्राड्ढरिद्राम्	सुहृद् (त्)+ हृष्टः = सुहृद्धृष्टः
प्राग् (क्)+ हसित्वा = प्राग्घसित्वा	वाग् (क्)+ हीनः = वाग्घीनः
गच्छद् (त्)+ हूणः = गच्छद्धूणः	भवद् (त्)+ हितम् = भवद्धितम्
महद् (त्)+ हास्यम् = महद्धास्यम्	विड् + हसति = विश्ठसति
पतद् (त्)+ हिमम् = पतद्धिमम्	वाग् (क्)+ हरिः = वाग्घरिः

[1]उदुपसर्गात्परस्य स्थाधातोः स्तम्भधातोश्च आदौ स्थितस्य सकारस्य थकारादेशो भवति।

(उद्) + स् = थ्

उत् + स्थानम्	उत् + थ् + थानम्	= *उत्थ्थानम् (उत्थानम्)
उत् + स्तम्भनम्	उत् + थ् + तम्भनम्	= *उत्थ्तम्भनम् (उत्तम्भनम्)

अन्यानि तिपयोदाहरणानि

उत् + स्थातव्यम् = उत्थातव्यम्	उत् + स्थितिः = उत्थितिः
उत् + स्थातुम् = उत्थातुम्	उत् + स्थापनम् = उत्थापनम्
उत् + स्थानम् = उत्थानम्	उत् + स्थाप्य = उत्थाप्य
उत् + स्तम्भितः = उत्थम्भितः	उत् + स्तम्भनीयः = उत्थम्भनीयः

छत्वसन्धिः

[2]पदान्ते विद्यमानात् तत्तद्वर्गीयप्रथमव्यञ्जनात्परस्य शकारस्य छकारो विकल्पेन आदेशो भवति। किन्तु शकारात्परे स्वराः यरलवमनाश्च (अम्) भवेयुः।

प्रथमव्यञ्जनम् + श् = छ

तच् + शिवः	तच् + छ् + इवः =	तच्छिवः/तच्शिवः
वाक् + शरः	वाक् + छ् + अरः =	वाक्छरः/वाक्शरः
मृच् + शकटिका	मृच्+ छ् +अकटिका =	मृच्छकटिका/मृच्शकटिका
मधुलिट् + शेते	मधुलिट् + छ् + एते =	मधुलिट्छेते/ मधुलिट्शेते
तच् + श्लोकेन	तच् + छ् + लोकेन =	तच्छ्लोकेन/ तच्श्लोकेन
तच् + श्मश्रुः	तच् + छ् + मश्रुः =	तच्छ्मश्रुः/तच्श्मश्रुः
तच् + श्नाप्रत्ययः	तच् + छ् + नाप्रत्ययः =	तच्छ्नाप्रत्ययः/ तच्श्नाप्रत्ययः

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

वाक्+शस्त्रम्=वाक्छस्त्रम्/ वाक्शस्त्रम्	तच् + श्मशानम् = तच्छ्मशानम्/ तच्श्मशानम्
विट्+शङ्करः=विट्छङ्करः/ विट्शङ्करः	सच् + शीलम् = सच्छीलम्/ सच्शीलम्
चलच्+शुकः=चलच्छुकः/ चलच्शुकः	नश्यच् + शास्त्रम् = नश्यच्छास्त्रम्/ नश्यच्शास्त्रम्
विद्वच्+श्रद्धा=विद्वच्छ्रद्धा/ विद्वच्श्रद्धा	तच् + श्लाघनम् = तच्छ्लाघनम्/ तच्श्लाघनम्
तत्+शुभम्=तच्छुभम् / तच्शुभम्	एतच्+श्वस्तनम् = एतच्छ्वस्तनम्/ एतच्श्वस्तनम्

[3]नकारान्तात् पदात् चछयोः परयोः [4]नकारस्य शकारः, टठयोः परयोः षकारः, तथयोः परयोः सकारश्च आदेशः भवति, आदेशात् पूर्वं विद्यमानः स्वरः अनुनासिकः अनुस्वारयुक्तो वा भवति। किन्तु एतेभ्यः चादिभ्यः परे स्वराः यरलवमनाश्च (अम्) भवेयुः।

(क) न् + (चछ) = ँश्/ ंश्

तान् + च	= ताँ + श् + च = ताँश्च/ तां + श् + च = तांश्च
एतान् + छात्रान्	= एताँ + श् + छात्रान् = एताँश्छात्रान् / एतां + श् + छात्रान् = एतांश्छात्रान्

1. 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' (8-4-61) उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्।

* थकारस्य विकल्पेन लोपो भवति।

2. 'शश्छोऽटि' (8-4-63) पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि।

3. 'नश्छव्यप्रशान्' (8-3-7) अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्।

4. 'नश्छव्यप्रशान्' इति सूत्रम्, अग्रे 'समः सुटि' इति सूत्रञ्च प्राधान्येन लिखितम्। किन्तु उपयुक्तः सर्वोऽपि न तयोः सूत्रयोरर्थः। प्रक्रियासौकर्यार्थम् अन्येषां सूत्राणामर्थोऽपि कृतः वर्तते।

(ख) न् + (टठ) = षँ / षं

श्लोकान् + टीकाभिः	= श्लोकाँ + ष्+टीकाभिः = श्लोकाँष्टीकाभिः श्लोकां+ष्+टीकाभिः=श्लोकांष्टीकाभिः
तान् + ठक्कुरान्	= ताँ + ष् + ठक्कुरान् / = ताँष्ठक्कुरान् तां + ष् + ठक्कुरान् = तांष्ठक्कुरान्

(ग) न् + (तथ) = सँ / सं

अस्मान् + तारय	= अस्माँ + स् + तारय = अस्माँस्तारय अस्मां + स् + तारय = अस्मांस्तारय
तान् + थूत्क रोति	= ताँ + स् + थूत्करोति = ताँस्थूत्करोति तां + स् + थूत्करोति = तांस्थूत्करोति

[1]समुपसर्गात् [2]सकारादौ कृधातौ परे मकारस्य सकारादेशः भवति, सकारादेशानन्तरं पूर्वस्थितः अकारः अनुनासिकः अनुस्वारयुक्तः वा भवति। [3]सकारादेशानन्तरं सकारस्य विकल्पेन लोपश्च भवति।

सम् + स्कर्ता सँ + स् + स्कर्ता = सँस्स्कर्ता / सँस्कर्ता/ संस्स्कर्ता/ संस्कर्ता

सम् + स्कृतम् सँ + स् + स्कृतम् = सँस्स्कृतम्/ सँस्कृतम्/संस्स्कृतम्/संस्कृतम्

सम् + स्कारः सँ + स् + स्कारः = सँस्स्कारः/ सँस्कारः/संस्स्कारः/संस्कारः

तुगागमसन्धिः

[4]ह्रस्वात् स्वरात् छकारे परे तयोर्मध्ये [5]चकारागमः भवति, [6]दीर्घात्पदान्तात्तु विकल्पेन भवति।

(क) नित्यम् ह्रस्वस्वरः + छ = -च्-

वृक्ष + छाया वृक्ष + च् + छाया = वृक्षच्छाया

जीर्ण + छत्रम् जीर्ण + च् + छत्रम् = जीर्णच्छत्रम्

(ख) विकल्पेन दीर्घपदान्तं + छ = -च्-

शिखरिणी+छन्दः शिखरिणी + छन्दः = शिखरिणीच्छन्दः/ शिखरिणी छन्दः।

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

शुभ्र+छविः = शुभ्रच्छविः	गृह + छादनम् = गृहच्छादनम्
संस्कृत+छात्रः = संस्कृतच्छात्रः	श्वेत + छत्रम् = श्वेतच्छत्रम्
अक्षर+छन्दसः = अक्षरच्छन्दः	कार्य + छलम् = कार्यच्छलम्
मानव+छाया = मानवच्छाया	सूक्ष्म + छिद्रम् = सूक्ष्मच्छिद्रम्
वृक्ष+छेदः = वृक्षच्छेदः	शुभ्र + छाया = शुभ्रच्छाया
मात्रा+छन्दः = मात्राच्छन्दः/ मात्राछन्दः	मातृ + छाया = मातृच्छाया
पदवी+छात्रः=पदवीच्छात्रः/ पदवीछात्राः	दीर्घ + छुरिका = दीर्घच्छुरिका

विसर्गसन्धिः

पाणनीयसूत्राणामनुसरणेन विसर्गसन्धौ कश्चन क्लेशो वर्तते। यथा - 'कवर्गे पवर्गे च परे जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ भवतः, विसर्गो वा' इति 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' (8-3-38) इति सूत्रेण विधीयते। यथा - बालः करोति। बाल≍करोति। वृक्षः फलति। वृक्ष≍फलति इति। किन्तु बालो गच्छति, प्रथमो भागः इत्यादौ गकारे भकारे च परे 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इत्यस्य कु तो न प्रवृत्तिः ? इत्येतादृशाः संशयाः विसर्गसन्धौ बहुषु स्थलेषु समुद्भवन्ति। एतादृशान् संशयान् अपाकर्तुम् असिद्धत्वं परिशीलनीयं, बहूनां सूत्राणाम् अर्थानां तात्पर्यं हृद्गतं च कर्तव्यं भवति। अतः अत्र बहूनां सूत्राणाम् अर्थाः सङ्गृह्य लिखिताः। अत एव विसर्गसन्धिसम्बन्धीनि सूत्राणि टिप्पण्यां न उद्धृतानि।

सकारः

[1]कखपफान् वर्जयित्वा कर्कशव्यञ्जने (खरि) परे विसर्गस्य सकारादेशो भवति, शषस इत्येतेषु परेषु तु विकल्पेन सकारो भवति।

1. 'समः सुटि' (8-3-5) समो रुः स्यात्सुटि।

2. 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' (6-1-137) सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् भूषणे सङ्घातार्थे च। संस्करोति = अलङ्करोति। संस्कुर्वन्ति = सङ्घीभवन्ति इति सिद्धान्तकौमुद्याम्। अतोऽनयोरर्थयोः कृञ् धातुः सादिर्भवति। तस्मात्संस्कृतं अलङ्कृतम् इत्यर्थः।

3. समो वा लोपमेके। (भाष्यम्)

4. 'छे च' (6-1-73) ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्।

5. पणिनिना तुगागमः (त्) विहितः। तुगागमे सति श्चुत्वं भवत्येवेति चकारागमः इति लिखितम्। तुगागमत्वेन प्रसिद्धिः अस्तीति तुगागमसन्धिरिति लिखितम्।

6. 'पदान्ताद्वा' (6-1-76) दीर्घात्पदान्तात् छे परे तुग्वा स्यात्।

1. कश्चन नियमः - विसर्गस्य तथयोः परयोः सकारः, चछयोः परयोः शकारः, टठयोः परयोः षकारः, शषस इत्येतेषु परेषु विकल्पेन क्रमात् शषसाः एव आदेशाः भवन्ति।

(क) विसर्गः(:) + कर्कशव्यञ्जनानि = स्

पुरुषः+तत्र	पुरुष+स्+तत्र	= पुरुषस्तत्र
देवदत्तः + च	देवदत्त + स् + च	= (देवदत्तस्च) देवदत्तश्च*
सुन्दरः + छात्रः	सुन्दर + स् + छात्रः	= (सुन्दरश्छात्रः) सुन्दरश्छात्रः*
डयमानः+टिट्टिभः	डयमान + स् + टिट्टिभः	= (डयमानष्टिट्टिभः) डयमानष्टिट्टिभः*

(ख) विसर्गः + (शषस) = स्/:

पयः+शीतलम्	पय+स्+शीतलम्	= *पयश्शीतलम्/पयः शीतलम्
श्रीधरः+षष्ठः	श्रीधर+स्+षष्ठः	= *श्रीधरष्षष्ठः/श्रीधरः षष्ठः
भक्तः+सेवते	भक्त+स्+सेवते	= भक्तस्सेवते /भक्तः सेवते

जिह्वामूलीयः उपध्मानीयश्च

'क ख' इत्येतयोः परयोः (ᳵ) जिह्वामूलीयः, 'प फ' इत्येतयोः परयोः (ᳶ) उपध्मानीयश्च विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन भवति।

(क) : + क/ख = ᳵ

तरुणः+करोति	तरुणः+करोति	= तरुणᳵकरोति/तरुणः करोति
पुरुषः+खनति	पुरुष+खनति	= पुरुषᳵखनति/पुरुषः खनति

(ख) : + प/फ = ᳶ

श्यामः+पचति	श्याम+पचति	= श्यामᳶपचति/श्यामः पचति
वृक्षः+फलति	वृक्ष+फलति	= वृक्षᳶफलति/वृक्षः फलति

रेफः

अ आ इत्येतौ वर्जयित्वा स्वरात् (इचः) परस्य विसर्गस्य स्वरे मृदुव्यञ्जने च (अशि) परे रेफादेशो भवति। अव्ययसम्बन्धिनः ऋकारान्तशब्दस्य सम्बोधनसम्बन्धिनश्च विसर्गस्य अकारात् आकारात् परस्यापि रेफादेशो भवति।[1]

(क) अ आ इत्येतौ विना स्वराः + : + स्वराः/मृदुव्यञ्जनानि = र्

कविः + इति	कवि + र् + इति	= कविरिति
साधुः + असौ	साधु + र् + असौ	= साधुरसौ
एतैः + आगतम्	एतै + र् + आगतम्	= एतैरागतम्
धेनुः + गच्छति	धेनु + र् + गच्छति	= धेनुर्गच्छति
तैः + भक्षितम्	तै + र् + भक्षितम्	= तैर्भक्षितम्

(ख) अव्ययसम्बन्धी विसर्गः + (स्वराः/मृदुव्यञ्जनानि) = र्

पुनः + अत्र	पुन + र् + अत्र	= *पुनरत्र
प्रातः + गच्छति	प्रात + र् + गच्छति	= प्रातर्गच्छति

(ग) ऋकारान्तशब्दस्य सम्बोधनसम्बद्धविसर्गः + स्वराः + मृदुव्यञ्जनानि = र्

पितः + वन्दे   पित + र् + वन्दे   = *पितर्वन्दे

लोपः

(क) आकारात्परस्य विसर्गस्य स्वरे मृदुव्यञ्जने च परे (अशि) लोपो भवति।

आ + : + स्वराः/ मृदुव्यञ्जनानि = लोपः

बालाः + अत्र	बाला + अत्र	= *बाला अत्र
लताः + एधन्ते	लता + एधन्ते	= लता *एधन्ते
ताः + गच्छन्ति	ता + गच्छति	= ता गच्छन्ति
वृद्धाः + यान्ति	वृद्धा + यान्ति	= वृद्धा यान्ति

(ख) अकारात्परस्य विसर्गस्य अकारं वर्जयित्वा स्वरे परे लोपो भवति।

अ + : + अकारभिन्नाः स्वराः = लोपः

रामः+आगच्छति	राम + आगच्छति	= * राम आगच्छति
कृष्णः + एति	कृष्ण + एति	= कृष्ण * एति

(ग) 'एषः', 'सः' इत्यनयोः पदयोर्विसर्गस्य अकारं विना यत्किञ्चिद्वर्णे परेऽपि लोपो भवति।

एषः/सः + अकारभिन्नः वर्णः = लोपः

एषः + *इच्छति	एष + इच्छति	= एष इच्छति
एषः + गच्छति	एष + गच्छति	= एष गच्छति
सः + आगच्छति	स + आगच्छति	= स आगच्छति
सः + तत्र	स + तत्र	= स तत्र

* विशेषः- 'चछश' इत्येतेषु परेषु श्चुत्वसन्धिः, 'टठष' इत्येतेषु परेषु ष्टुत्वसन्धिश्च सकारादेशान्तरं भवति।

1. 'ससजुषो रुः'(8-2-66) इति सूत्रेण विहितस्य रुकारस्यैव उत्वं भवति, नान्यस्य इति ज्ञातव्यम्।

* विसर्गसन्धेः चतुर्थेन नियमेन अत्र उकारो न भवतीति ज्ञातव्यम्।

* स्वरे परे विसर्गस्य विकल्पेन यकारोऽपि भवति। यथा- बालाय् अत्र, लताय् एधन्ते। रामयागच्छति। कृष्णयेति, एषयिच्छति। सयागच्छति इति। किन्तु यकारोपेतस्य प्रयोगः विरलः।

(घ) अकारं वर्जयित्वा स्वरात्परस्य विसर्गस्य रेफे परे लोपो भवति। लोपे कृते पूर्वस्वरः दीर्घः च भवति। अव्ययसम्बन्धिनः विसर्गस्य अकारात् परस्यापि लोपो भवति।

अकारभिन्नः स्वरः + : (+ र्) = लोपः, पूर्वस्य दीर्घः

कविः+रचयति	कवि+रचयति (लोपः)	कवी+रचयति	= कवी रचयते
भानुः+राजते	भानु+राजते (लोपः)	भानू+राजते	= भानू राजते
पुनः+रमते	पुन+रमते (लोपः)	पुना रमते	= पुना रमते

उकारः

अकारात्परस्य विसर्गस्य अकारे मृदुव्यञ्जने च (हशि) परे उकारो भवति, उकारे कृते गुणसन्धिः अवश्यं कर्तव्यः। अकारे परे गुणानन्तरं पूर्वरूपसन्धिरपि करणीयः।

अ + : + (अ/मृदुव्यञ्जनानि) = उकारः

रामः+अपि	राम+उ+अपि	रामो+अपि	= रामोऽपि(गुणः, पररूपं च)
बालः+हसति	बाल+उ+हसति	बालो+हसति	= बालो हसति (गुणः)

विशेषः-निमित्तस्य सद्भावेऽपि अव्ययसम्बन्धिनः ऋकारान्तशब्दस्य सम्बोधनसम्बन्धिनः च विसर्गस्य उकारो न भवति। यथा -पुनरत्र, प्रातर्गच्छति, हे पितरत्र ! हे होतर्गच्छ।

अन्यानि कतिपयोदाहरणानि

भूमिः+तोयम् = भूमिस्तोयम्	ततः+ततः = ततस्ततः
तैः+अपि = तैरपि	देवाः+आगच्छन्ति = देवा आगच्छन्ति
गुरोः+भाषणम् = गुरोर्भाषणम्	हरिः+ अवदत् = हरिरवदत्
कपिः+अपि = कपिरपि	कः + चित् = कश्चित्
बालाः+धावन्ति = बाला धावन्ति	पितुः + इच्छा = पितुरिच्छा
कः+इदानीम् = क इदानीम्	शिवः + वन्द्यः = शिवो वन्द्यः
गजः+गच्छति = गजो गच्छति	बालः + हसति = बालो हसति
रामः+जयति = रामो जयति	गुरुः + त्राता = गुरुस्त्राता
सः+खादति = स खादति	एषः + आसीत् = एष आसीत्
सः+अब्रवीत् = सोऽब्रवीत्	बालः + तिष्ठति = बालस्तिष्ठति
मातः+आगच्छ = मातरागच्छ	भ्रातः + गच्छ = भ्रातर्गच्छ

सन्धिः (प्रश्नमाला)

1. दीर्घसन्धेः किमुदाहरणं प्रदर्शयत।
   क. प्रत्येकम् ख. देवेन्द्रः
   ग. भानूदयः घ. एकैकः
2. 'इतोऽपि' इत्यस्मिन् पदे सन्धिः कः ?
   क. गुणसन्धिः ख. पूर्वरूपसन्धिः
   ग. विसर्गसन्धिः घ. व्यञ्जनसन्धिः
3. गुणसन्धेः उदाहरणमेतत् चिनुत -
   क. दयार्थी ख. विद्वज्जनः
   ग. यथैव घ. जलोर्मिः
4. अधोलिखितेषु वृद्धिसन्धिं दर्शयत -
   क. सच्चित् ख. प्रार्च्छति
   ग. मत्याशा घ. षष्ठः
5. अयादिसन्धिम् उदाहरणेन योजयत -
   क. विष्णोऽव ख. भानुरुदेति
   ग. साधवागच्छ घ. हृदयौदार्यम्
6. व्यञ्जनसन्धेः उदाहरणम् -
   क. राजपुत्रैरुक्तश्चम् ख. वागनुवर्तते
   ग. विश्वैश्वर्यम् घ. साधोऽत्र
7. ष्टुत्वसन्धिरेवायम् -
   क. हरिष्टीकते ख. वागीशः
   ग. वाङ्महिमा घ. त्वञ्चतुरः
8. निम्नलिखितेषु विसर्गसन्धिं निर्दिशत -
   क.विष्णोऽव ख. देवो नमति
   ग. जगद्वन्द्यः घ. देवार्णम्
9. चमूदधि - अस्य सन्धेः नाम वदतु -
   क. गुणसन्धिः ख. यान्तादेशसन्धिः
   ग. पररूपसन्धिः घ. दीर्घसन्धिः।
10. तवैव - इत्यत्र कः सन्धिः?
   क. वृद्धिसन्धिः ख. अवधारणार्थे पररूपम्
   ग. यणसन्धिः घ. गुणसन्धिः।
11. षड्वारम् - अत्र कीदृशः हल्सन्धिः ?
   क.श्चुत्वसन्धिः ख.ष्टुत्वसन्धिः
   ग.अनुनासिक सन्धिः घ.जश्त्वसन्धिः
12. 'यशांसि' इत्यत्र कः सन्धिः ?
   क.परसवर्णसन्धिः ख.छत्वसन्धिः
   ग.अनुस्वारसन्धिः घ.चर्त्वसन्धिः
13. सुगण्णीशः - इत्यत्र कः सन्धिः ?
   क.धुडागमसन्धिः ख.तुगागमसन्धिः
   ग.षत्वसन्धिः घ.ङमुडागमसन्धिः
14. 'बृहँक्का' - अत्र सन्धिः कः?
   क. विसर्गसन्धिः ख.व्यञ्जनसन्धिः
   ग. वृद्धिसन्धिः घ. यण्सन्धिः
15. पार्वत्यायागतायै - इत्यत्र यण् सन्धिः -
   क. न हि ख. आम्- सत्यम्
   ग. गुणसन्धिः घ. अयादिसन्धिः
16. इहास्थावेव इत्यत्र सन्धिः कः ?
   क. गुणसन्धि : ख. अयादिसन्धिः
   ग. दीर्घसन्धिः घ. यण्सन्धिः
17. 'अभवच्च' इत्यस्मिन् कः सन्धिः ?
   क. छत्वसन्धि : ख. रुत्वसन्धिः
   ग. ष्टुत्वसन्धिः घ. श्चुत्वसन्धिः
18. 'बहुनेच्छसि' इत्यस्य सन्धिविच्छेदः कथम् ?
   क. बहुना + छसि ख. बहु + नाच्छसि
   ग. बहु ना+इच्छसि घ. बहुने+छसि
19. 'दर्शयाम्यहम्' विघटयत् इत्यस्य सन्धिविच्छेदं कुरु-
   क. दर्शय+अहम् ख. दर्शयामि+हम्
   ग. दर्शया+अहम् घ. दर्शयामि+अहम्।
20. 'ह्यासनम्'- इत्यस्य विच्छेदः कथम् ?
   क. ह्य+आसनम् ख. हि+आसनम्
   ग. हि+आ+आसनम् घ. ह्या+सनम्

21. 'खल्वेषः' सन्धिं कुर्वन्तु -
   क. खल्व्+एषः ख. खलु +एषः
   ग. खल्वे+एषः घ. खलु +इषः
22. 'इवावभाति' -
   क. इवाव+भाति ख. इव+अवभाति
   ग. इव+आवभाति घ. इवावः+अभाति।
23. 'तातपादैरुदीयत्' सन्धिविच्छेदः -
   क. तात+पादैः+रुदीयत्
   ख. तातपादैः+उदीयत्
   ग. तातपाद+इरुदीयत्
   घ. तातपादै+रुदीयत्
24. 'तदैतदर्थम्' विभजयत -
   क. तदा+एतदर्थम् ख. तत्+एतद्+अर्थम्
   ग. तदैतत्+अर्थम् घ. तदा+एतत्+अर्थम्
25. 'मध्वास्वादनम् = सन्धिविच्छेदं कुरु-
   क. मधु + वा+अदनम् ख. मधुस्+स्वादनम्
   ग. मध्वा+स्वादनम् घ. मधु+आस्वादनम्
26. 'शर्वोपमम्' इत्यस्य सन्धिविच्छेदः क : ?
   क. शर्व+ओपमम् ख. शर्व+उपमम्
   ग. शर्वो+पमम् घ. शर्वौ+पमम्
27. 'देवर्णम्' - सन्धिविच्छेदः भवति -
   क. देव+ऋणम् ख. देव्+अर्णम्
   ग. देवार्+णम् घ. देवात्+अर्णम्
28. दिग्गजः -
   क. दिग्+गजः ख. दिश+गजः
   ग. दिक् +गजः घ. दि+ग्गजः
29. निर्माणकार्याण्येव -
   क. निर्माणकार्याणि + एव
   ख. निर्माणकार्याण्य+एव
   ग. निर्माणकार्य + अण्येव
   घ. निर्माणकार्या+ण्येव
30. 'यावज्जीवम्' इत्यस्य सन्धिः क :?
   क. यावत्+जीवम् ख. यावच्+जीवम्
   ग. यावज्+जीवम् घ. यावद्+जीवम्
31. 'युष्मन्नामाङ्किताः' ?
   क. युष्मद्+नामाङ्किताः
   ख. युष्मत्+नाम+अङ्किताः
   ग. युष्मत्+नामा+अङ्किताः
   घ. युष्मद्+नाम+अङ्किताः
32. भूयसोक्तेन -
   क. भूयसो+उक्तेन ख. भूयसा+उक्तेन
   ग. भूयसो+क्तेन घ. भूयसि+उक्तेन
33. महच्चित्रम् -सन्धिविभागं कुरुत -
   क. महद्+चित्रम् ख. महत्+चित्रम्
   ग. महच्+चित्रम् घ. महश्+चित्रम्
34. 'मत्यायाशा' इत्यस्य सन्धिविच्छेदः क : ?
   क. मत्याय+आशा ख. मत्यै+आशा
   ग. मत्याः+आशा घ. मत्ये+आशा
35. विद्वज्जनः इत्यत्र सन्धिं विघटयत -
   क. विद्वत्+जनः ख. विद्वज्+जनः
   ग. विद्वद्+जनः घ. विद्वस्+जनः
36. 'तल्लुनाति' विभजयत -
   क. तद्+लुनाति ख. तल्+लुनाति
   ग. तत्+लुनाति घ. तल्+लुन्+अति
37. दृष्ट्वोवाच - इत्यस्य सन्धिविच्छदं प्रदर्शयत -
   क. दृष्ट्वो+वाच ख. दृष्ट्वा+उवाच
   ग. दृष्ट्व्+ओवाच घ. दृष्ट्वा+वोवाच
38. 'ममानुमत्या' -
   क. ममा+अनु+मति+या
   ख. ममा+अनुमत्या
   ग. मम+अनुमत्या
   घ. ममानु+मत्या
39. हन्त्यलक्षणम् -
   क. हन्त्य+लक्षणम् ख. हन्ति+अलक्षणम्
   ग. हन्ति+यत्+लक्षणम् घ. हन्ति+यलक्षणम्
40. 'महाँल्लोभः' इत्यस्य सन्धिविच्छेदं प्रदर्शयत -
   क. महत्+लोभः ख. महत्+आन्+लोभ
   ग. महान्+लोभः घ. महाञ्+लोभः
41. हृदयौदार्यम् -
   क. हृदयौ+औदार्यम् ख. हृदयौ+दार्यम्
   ग. हृदय+औदार्यम् घ. हृदि+ओदार्यम्।
42. पुस्तकेऽस्मिन् -
   क. पुस्तके +अस्मिन्

ख. पुस्त+के +अस्मिन्
ग. पुस्तके + अनमऽस्मिन्
घ. पुस्त + केऽस्मिन्

43. 'हरेश्शयनम्' विभजयत -
क. हरेश+शयनम् ख. हरेश+शयनम्
ग. हरेः+शयनम् घ. हरेश+श्यनम्

44. कुरूञ्जयति -
क. कुरूञ्+जयति ख. कुरूं +जयति
ग. कुरून्+जयति घ. कुरूञ्जा+यति

45. गोपी + उवाच- सन्धिः कथमत्र ?
क. गोपीवाच ख. गोपो उवाच
ग. गोप्युवाच घ. गोपीवाच

46. सङ्गतौ+आत्मानम् - 'सन्धिं कुरुत -
क. सङ्गतात्मानम् ख. सङ्गतौ आत्मानम्
ग. सङ्गतोत्मानम् घ. सङ्गतावात्मानम्

47. देवौ+आसाते - इत्यनयोः सन्धिः कथम् ?
क. देवौसाते ख. देवावासाते
ग. देवौ आसाते घ. देवावासतौ

48. यत् +लभ्यते सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. यद्लभ्यते ख. यत्लभ्यते
ग. यल्लभ्यते घ. यदलभ्यते

49. अश्वः + तिष्ठति - अत्र कथम् ?
क. अश्वो तिष्ठति ख. अश्व तिष्ठति
ग. अश्वस्तिष्ठति घ. अश्वःतिष्ठति

50. 'पयः + समुद्रः' अत्र सन्धौ इदं रूपं भवति -
क. पयोसमुद्रः ख. पयस्समुद्रः
ग. पयसमुद्रः घ. सन्धिर्नभवति

51. शिष्यः + नमति सन्धिं योजयत -
क. शिष्यः नमति ख. शिष्यस् नमति
ग. शिष्य नमति घ. शिष्यो नमति

52. 'गुरुः+एति' सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. गुरुरेति ख. गुरुएति
ग. गुरोएति घ.गुरुःएति

53. सः + कथयति =
क. स कथयति ख. सो कथयति
ग. सः कथयति घ. सस्कथयति

54. 'हरिस् + षष्ठः' सन्धिं कुरुत -
क. हरिः षष्ठः ख. हरिस् षष्ठः
ग. हरिषष्ठः घ. हरिष्षष्ठः

55. 'समिध्+भ्याम्' इत्यस्य ?
क. समिध्भ्यां ख. समिद्भ्याम्
ग. समिधभ्यां घ. समिद्ध्भ्याम्

56. 'रामम् + नमामि' सन्धत -
क. रामम् नमामि ख. रामं नमामि
ग. रामम्नमामि घ. राम नमामि

57. कृष्णः+ गच्छति इत्यत्र सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. कृष्णो गच्छति ख. कृष्णः गच्छति
ग. कृष्ण गच्छति घ. कृष्णस् गच्छति

58. रामः + इच्छति सन्धत्त -
क. रामो इच्छति ख. रामः इच्छति
ग. राम इच्छति घ. रामेच्छति

59. 'कस्मात् +चित्' सन्धत ?
क. कस्मचित् ख. कस्माच्चित्
ग. क स्मत्वित् घ. कस्मश्चित्

60. प्र+एष्यः - सन्धिं कुरुत -
क. प्रैष्यः ख. प्रौष्यः
ग. प्रेष्यः घ. प्रोष्यः

61. विभो+अवेहि-शुद्धं चिनुत -
क. विभोऽवेहि ख. विभोवेहि
ग. विभावेहि घ. विभौवेहि

62. सम्राट् + गच्छति - सन्धत्त
क. सम्राड्गच्छति ख. सम्राडगच्छति
ग. सम्राटगच्छति घ. सम्राट्गच्छति

63. ककुभ् + जयः -
क. ककुब्जयः ख. ककुब्जयः
ग. ककुप्जयः घ. ककुम्भजयः

64. ककुभ् + शयनम्
क. क कुभ्शयनम् ख. ककुब्शयनम्
ग. ककुशयनम् घ. क कुब्ज्यनम्

65. क : असौ - समीचीनमुत्तरं चिनुत -
क. को असौ ख. कोसौ
ग. क असौ घ. कोऽसौ

66. अमी + ईशाः सन्धियुक्तं पदमिदं भवति -
क. अमीशाः ख. अमी ईशाः
ग. अम्मीशाः घ. अम्यीशाः

67. रामोरुः - रामोहः - राजेव - इति एतानि अस्यैव उदाहरणानि -
क. दीर्घसन्धेः ख. वृद्धिसन्धेः
ग. अयादिसन्धेः घ.गुणसन्धेः

68. हिम + आलयः -
क. हिमयालयः ख. हिमलालयः
ग. हिमालायः घ. हिमालयः

69. गुरु+ उपदेशः-
क. गुरोपदेशः ख. गुर्वुपदेशः
ग. गुरुपदेशः घ. गुरूपदेशः

70. महा+ऋषिः - इत्यस्य सन्धि पदं किम् ?
क. महार्षिः ख. महरर्षिः
ग. महर्षी घ. महर्षिः

71. तव + लृकारः -
क. तवलृकारः ख. तवल्कारः
ग. तवालृकारः घ. तवलकारः

72. तण्डुल + ओदनम्
क. तण्डूलौदनम् ख. तण्डुलोदनम्
ग. तण्डुलौदनम् घ. तण्डुलैदनम्

73. प्र+एजते - ?
क. प्रेजते ख. प्रैजते
ग. प्रएजते घ. प्रयजते

74. शिशु + ऐक्यम् -सन्धियुक्तं पदं निर्दिशत -
क. शिशवैक्यम् ख. शिश्वेक्यम्
ग. शिश्वैक्यम् घ. शिश्वाक्यम्

75. सु+ उक्तिः-सन्धियुक्तं पदं चिनुत -
क. सुक्तिः ख. स्वक्तिः
ग. स्वोक्तिः घ. सूक्तिः

76. कवि + इन्द्रः - ?
क. कविन्द्रः ख. कवीन्द्रः
ग. कविरिन्द्रः घ. कवेन्द्रः

77. नायक : - ?
क. नी + आयक : ख. ना+अक :
ग. ने + अक : घ. नै + अक :

78. देवैश्वर्यम् -
क. देवे + ऐश्वर्यम् ख. देवाय + ऐश्वर्यम्
ग. देव+ऐश्वर्यम् घ. देवै+ऐश्वर्यम्

79. तच्छिवः - ?
क. ततः+शिवः ख. तत् + शिवः
ग. तत् + सिवः घ. तच् + शिवः

80. सतीशः - ?
क. सति+ईशः ख. सती+ईशः
ग. सती+रिशः घ. सत्+ईशः

81. वर्षर्तुः - ?
क. वर्षा+ऋतुः ख. वर्षन्+ऋतुः
ग. वर्षरि+ऋतु घ. वष्+ऋतुः

82. गङ्गोर्मिः - ?
क. गङ्गः+ऊर्मिः ख. गङ्गा+ऊर्मिः
ग. गङ्गायाः+ऊर्मिः घ. गङ्गे+ऊर्मिः

83. 'द्वावपि' - समीचीनमुत्तरं किम् -
क. द्वा+अपि ख. द्वो+अपि
ग. द्वय+अपि घ. द्वौ+अपि

84. युवागमनम् - ?
क. युव+आगमनम् ख. यूना+आगमनम्
ग. युवा+आगमनम् घ. एतेषु न किमपि

85. नमस्ते - ?
क. नम+अस्ते ख. नमः+ते
ग. नम्+ते घ. नम्+स्ते

86. वागीशः -?
क. वाक् +ईशः ख. वागि + ईशः
ग. वाच्+ईशः घ. वाचि + ईशः

87. अन्वयः - ?
क. अन्+अयः ख. अनु + अयः
ग. अत्व+अयः घ. अनू + अयः

88. मनीषा - ?
क. मन+ईषा ख. मनी + ईषा
ग. मनस्+ईषा घ. मनि + इषा

89. सुखार्त्तः- ?
क. सुख+आर्त्तः ख. सुखाय + अर्तः
ग. सुख+ऋतः घ. सुखा + ऋतः

90. अन्वभवत् – ?
क. अनु+अभवत्　ख. अन्व + अभवत्
ग. अन्+भवत्　घ. अन + अभवत्

91. तच्छ्रुत्वा – सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. ततः+श्रुत्वा　ख. तच् + श्रुत्वा
ग. तदा+श्रुत्वा　घ. तत् + श्रुत्वा

92. संस्करोति – सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. संस्+करोति　ख. स + करोति
ग. सम्+करोति　घ. सः + करोति

93. स्वच्छन्दः –
क. स्वः+छन्दः　ख. स्वस्+छन्दः
ग. स्वश्+छन्दः　घ. स्व+छन्दः

94. पौ+अकः
क. पवक :　ख. पौअक :
ग. पौवक :　घ. पावक :

95. सत्+आचारः
क. सताचारः　ख. सत्याचारः
ग. सदाचारः　घ. सदचारः

96. भू +ऊर्ध्वम् =
क. भूरूर्ध्वम्　ख. भूर्ध्वम्
ग. भुर्ध्वम्　घ. भूऊर्ध्वम्

97. महा+औषधम् = ?
क. महोषधम्　ख. महवौषधम्
ग. महदौषधम्　घ. महौषधम्

98. दश+ऋणम् – सन्धत्त।
क. दशृणाम्　ख. दशर्णम्
ग. दशार्णम्　घ. दर्शाणम्

99. भो+अनम् =
क. भोवनम्　ख. भवनम्
ग. भावनम्　घ. भोऽनम्

100. कवी+इमौ सन्ध्यन्तं पदं किम् ?
क. कवीमौ　ख. कव्येमौ
ग. कविरिमौ　घ. कवी इमौ

101. सत्+चरित्रः
क. सत्चरित्रः　ख. सच्चरित्रः
ग. सच्चारित्रः　घ. सत्तरित्रः

102. विद्वान् + लिखति = ?
क. विद्वान्लिखति　ख. विद्वाँल्लिखति
ग. विद्वद्लिखति　घ. न किमपि

103. जगत् +जालम्
क. जगज्ञालम्　ख. जगद्जालम्
ग. जगत्जालम्　घ. जगज्जालम्

104. तत् + ज्ञानम् = ?
क. तद् + ज्ञानम्　ख. तज्ज्ञानम्
ग. तत्ज्ञानम्　घ. तदज्ञानम्

105. उत्+ज्वलः सन्धिपदं चिनुत।
क. उत्ज्वलः　ख. उत्जवलः
ग. उज्ज्वलः　घ. उज्ज्जलः

106. आशीः+वादः
क. आशीवादः　ख. आर्शीवादः
ग. आशीष्वादः　घ. आशीर्वादः

107. मुनिः+आगच्छति =?
क. मुनि आगच्छति　ख. मुन्यागच्छति
ग. मुनिरागच्छति　घ. मुनीरागच्छति

108. लेखक :+टीकते
क. लेखकश्टीकते　ख. लेखकस्टीकते
ग. लेखकोटीकते　घ. लेखकष्टीकते

109. मनः+रथः =
क. मनर्रथः　ख. मनारथः
ग. मनस्रथः　घ. मनोरथः

110. महत् + लावण्यम्
क. महालावण्यम्　ख. महल्लावण्यम्
ग. महत्लावण्यम्　घ. महद्लावण्यम्

111. गो+यम् =सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. गवम्　ख. गव्यम्
ग. गावम्　घ. गाव्यम्

112. चम्+चलः
क. चँञ्चलः　ख. चन्चलः
ग. चञ्चलः　घ. चम्चलः

113. षड्+सन्तः
क. षट्ःसन्तः　ख. षडत्सन्तः
ग. षट्सान्तः　घ. षट्त्सन्तः

114. सन्+शम्भुः
क. सन्शम्भुः　ख. सञ्छम्भुः
ग. संछम्भुः　घ. सञ्च्छम्भुः

115. कस्मिन्+चित् =सन्ध्यन्तं पदं किम् ?
क. कस्मिन्शिचत्　ख. कस्मिंस्चित्
ग. कस्मिंश्चित्　घ. कस्मिश्चित्

116. कान्+कान् = ?
क. कान्कान्　ख. काङ्कान्
ग. कास्कान्　घ. कांस्कान्

117. आविः+कृतम्
क. आविर्कृतम्　ख. आविस्कृतम्
ग. आविश्कृतम्　घ. आविष्कृतम्

118. सर्पिः+करोति = सन्धत्त।
क. सर्पिकरोति　ख. सर्पिस्करोति
ग. सर्पिष्करोति　घ. सर्पिर्कश्वरोति

119. अन्तः + राष्ट्रियः =?
क. अन्तर्राष्ट्रियः　ख. अन्ताराष्ट्रियः
ग. अन्ताराष्ट्रीयः　घ. अन्तरराष्ट्रयीयः

120. देवाः + नम्याः
क. देवार्नम्याः　ख. देवारनम्याः
ग. देवा नम्याः　घ. देवान्नम्याः

121. लिढ् + ढः सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. लीढः　ख. लीड्ढः
ग. लीढ्ढः　घ. लिढः

122. 'षट्+आननः' = योजयत।
क. षटाननः　ख. षटननः
ग. षडाननः　घ. षढाननः

123. 'मयूरः+इदानीम्' किं सन्धिरूपम् ?
क. मयूर इदानीम्　ख. मयूरेदानीम्
ग. मयूरः इदानीम्　घ. मयूरोदानीम्

124. अश्वः+धावति =सन्धिं कुरुत।
क. अश्वब्रधावति　ख. अश्वोधावति
ग. अश्वःधावति　घ. अश्वाधावति

125. पितृ+ऋणम् – इत्यत्र कः सन्धिः ?
क. दीर्घः　ख. गुणः
ग. वृद्धिः　घ. अयादि

126. प्रकृतिभावसन्धेरुदाहरणं किम् ?
क. मुनी इमौ　ख. इन्द्राग्निः
ग. पितरौ　घ. प्रत्येकम्

127. शोध+छात्रः =सन्धत्त।
क. शोधश्छात्रः　ख. शोध छात्रः
ग. शोधच्छात्रः　घ. शोधछात्रः

128. लते+एते – सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. लत एते　ख. लतैते
ग. लतेते　घ. लते ऐते

129. पठन्+अस्ति – सन्धियुक्तः शब्द क :?
क. पठनस्ति　ख. पठन्नस्ति
ग. पठनास्ति　घ. पठोऽस्ति

130. 'सच्चित्' इत्यस्य सन्धिविच्छेदः अस्ति-
क. सत्+चित्　ख. सच्+चित्
ग. सति+च　घ. सच्चि+च

131. सम्यक् + दर्शनम् = सन्धिरूपं किम् ?
क. सम्यक्दर्शनम्　ख. सम्यद्दर्शनम्
ग. सम्यग्दर्शनम्　घ. साम्यदर्शनम्

132. पृथक् + विना =
क. पृथक्विना　ख. पृथघ्विना
ग. पृथग्विना　घ. पृथाविना

133. प्रशाञ्छात्रः कस्य सन्धेरुदाहरणम् ?
क. यण्　ख. वृद्धिः
ग. गुणः　घ. श्चुत्वं

134. मृगः + झटिति – सन्धत्त।
क. मृगझटिति　ख. मृगःझटिति
ग. मृगो झटिति　घ. मृगज्झटिति

135. अयः+पाशः इत्यस्य सन्धियुक्तं पदं किम् ?
क. अयस्पाशः　ख. अयः पाशः
ग. अयोपशः　घ. अयपाशः

136. भ्रातः+गच्छ सन्धिं कुरुत।
क. भ्रातः गच्छ　ख. भ्रातर्गच्छ
ग. भ्रातरगच्छ　घ. भ्रातोगच्छ

137. मातृच्छेदः अत्र सन्धिः कः?
क. ष्टुत्वसन्धिः　ख. जश्त्वसन्धिः
ग. श्चुत्वसन्धिः　घ. लत्वसन्धिः

एतयो:+बलम् =
क. एतयो बलम् ख. एतयोर्बलम्
ग. एतयाबलम् घ. एतयोर्ब्बलम्

139. ध्वनि: + आयाति = सन्धिविधानं कुरुत।
क. ध्वनिरायाति ख. ध्वनि: आयाति
ग. ध्वनि:आयाति घ. ध्वनी:आयाति

140. मन:+अनुसारेण
क. मन अनुसारेण ख. मनोऽनुसारेण
ग. मनसानुसारेण घ. मनरनुसारेण

141. सागच्छत् सन्धिविच्छेद: कथम् ?
क. सा + अगच्छत् ख. स: + आगच्छद्
ग. सा + गच्छद् घ. स: + गच्छत्

142. दीर्घसन्धिं दर्शयत।
क. मातृणं ख. वृकोदर:
ग. तवोति: घ. तवैक्यं

143. तत्रैवोक्तं - सन्धिविच्छेद: कथम् ?
क. तत्र+एव+उक्तम् ख. तत्रे+इव+उक्तम्
ग. तत्र+ऐव+ओक्तम् घ. तत्र+एव+औक्तम्

144. विसर्गसन्धि: कुत्र?
क. पश्यन्नवर्तत ख. सञ्चिनोति
ग. दण्डनीय आसीत् घ. प्राविशत्

145. 'वाताच्चिन्ता' सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. वाताच्+चिन्ता ख. वातात्+चिन्ता
ग. वाताद्+चिन्ता घ. वाताचि+चिन्ता

146. व्यञ्जनसन्धिं निर्दिशत -
क. चन्द्रश्चन्द्र: ख. वाङ्माधुर्यम्
ग. यथैव घ. जलोर्मि:

147. "सङ्कीर्तयति" इति कस्या: सन्धेरुदाहरणमेतत् ?
क. दीर्घसन्धे: ख. पूर्वरूपसन्धे:
ग. अनुनासिकसन्धे: घ. परसवर्णसन्धे:

148. 'अस्त्युज्जयिन्याम्' अस्य सन्धिविच्छेद: कथम् ?
क. अस्ति+ उज्जयिन्याम्
ख. अस्ति+उज्जयिनी+याम्
ग. अस्युद्+जयिन्याम्
घ. अस्तु+उज्जयिन्याम्

149. 'चेद्धन्तव्योऽसि' सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. चेद्+धन्तव्यो+असि
ख. चेत्+हन्तव्य:+असि
ग. चेध्+दन्तव्य:+असि
घ. चेद्ध+तव्य:+असि

150. 'देशाधिपति:' इत्यत्र गुणसन्धि: ?
क. नहि ख. सत्यम्
ग. विसर्गसन्धि: घ. व्यञ्जनसन्धि:

151. 'लोकोपयोग:' इत्यत्र क: सन्धि: वर्तते?
क. अयादिसन्धि: ख. गुणसन्धि:
ग. विसर्गसन्धि: घ. यण्सन्धि:

152. 'आच्छादयति' इत्यत्र अयमागमो भवति-
क. आडागम: ख. तुगागम:
ग. अडागम: घ. सुडागम:

153. 'चैव' इत्यस्य कथं विच्छेद: ?
क. च+ऐव ख. च+एव
ग. चि+एव घ. च+इव

154. तत् + लिखति -सन्धिं कुरुत।
क. तद् + लिखति ख. तत्लिखति
ग. तल्लिखति घ. तल्दिखति

155. 'यथाह' विच्छेदं कुरुत।
क. यथा+ह ख. यथा+आह
ग. यथ+आह घ. यथ्+आह

156. 'खादन् + चरति' - शुद्धं किं चिनुत।
क. खादंश्चरति ख. खादञ्चरति
ग. खादन्चरति घ. खादन् चरति

157. 'भक्तान्+तारयति' - सन्धि: कथम् ?
क. भक्तंश्तारयति ख. भक्तांस्तारयति
ग. भक्तांतारयति घ. भक्तान्तारयति

158. जगद्वन्द्य: -?
क. जगद्+वन्द्य: ख. जगत्+वन्द्य:
ग. जगद्वन्+द्य: घ. जगत्+द्वन्द्य:

159. 'सहितावेवैनम्' - कथं विच्छेद: ?
क. सहितावेव + एनम्
ख. सहिता + वा + इव + एवम्

ग. सहितौ + एव + एनम्
घ. सहितात् + एव + वैनम्

160. 'नेमे' इत्यत्र क: सन्धि: स्यात् ?
क. विसर्गसन्धि: ख. दीर्घसन्धि:
ग. यण्सन्धि: घ. गुणसन्धि:

161. 'किञ्चिन्निकटम्' - कस्योदाहरणं स्यात्?
क. व्यञ्जनसन्धि: ख. श्चुत्वसन्धि:
ग. परसवर्णसन्धि: घ. द्वित्वसन्धि:

162. पुन:+अपि = सन्धिं कुरुत।
क. पुनस् अपि ख. पुनारपि
ग. पुनरपि घ. पुनोऽपि

163. विपदामादावेव - सन्धिविच्छेदं कुरु।
क. विपदाम् + आदावेव
ख. विपदाम् + आदौ + इव
ग. विपदाम् + आदौ + एव
घ. विपदां + आदाव + इव

164. 'साध्वनाकर्ण्य' - सन्धिविच्छेद: ?
क. साध्वना+ आकर्ण्य
ख. साधु +अनाकर्ण्य
ग. साधु न + आक र्ण्य
घ. साधु + अन+अनाक र्ण्य

165. 'विनश्यत्याशु' इत्यत्र क: सन्धि: ?
क. दीर्घ: ख. वृद्धि:
ग. श्चुत्व घ. यण्

166. 'विद्यतेऽद्यापि' इदं कस्य सन्धेरुदाहरणम् ?
क. विसर्गसन्धे: ख. पूर्वरूपसन्धे:
ग. यण्सन्धे: घ. गुणसन्धे:

167. 'तत्+मुच्यताम्' सन्धत्त।
क. तद्मुच्यताम् ख. तन्मुच्यताम्
ग. तत मुच्यताम् घ. तद् उच्यताम्

168. 'सद् + धर्मात् + न' सन्धि: कथम् ?
क. सद् धर्मात् न ख. सद्धर्मान्न
ग. सद्धर्माच् न घ. सद्धर्माश्न

169. ततस्तैर्बहव: -विच्छेदं दर्शयत।
क. तत: + तै: + बहव:
ख. ततस् + तैर्ब + हव:
ग. ततस्तै: + बहव:
घ. तत: + तैर्बह + व:

170. 'पुनरारोपित:' - सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. पुन: + रारोपित: ख. पुन: + आरोपित:
ग. पुनर् + आरोपित: घ. पुनर् + आ + रोपित:

171. आचारात् + लभते = अस्य सन्धि: कथम्?
क. आचाराद् लभते ख. आचाराल्लभते
ग. आचारान् लभते घ. आचारात् लभते

172. 'रामयागते' - सन्धिविच्छेदं दर्शयत।
क. रामाया + आगते
ख. रामाय् + आगते
ग. रामे + आगते
घ. रामाया + गते

173. ऋषेऽनुजानीहि कस्य सन्धेरुदाहरणं स्यात् ?
क. अयादिसन्धे: ख. पररूपसन्धे:
ग. पूर्वरूपसन्धे: घ. विसर्गसन्धे:

174. भ्रातृद्धि: - सन्धिं विघटयत।
क. भ्रात् + ऋ द्धि: ख. भ्रातृ + ऋद्धि:
ग. भ्रातु + ऋ द्धि: घ. भ्रात्र + ऋ द्धि:

175. 'षण्मुख:' इत्यस्य विकल्परूपं किम्?
क. षट्मुख: ख. षड्मुख:
ग. षन्मुख: घ. विकल्पो नास्ति

176. जगत् + नाथ: - इत्यस्य वैकल्पिकं किम्?
क. जगन्नाथ: ख. जगत् नाथ:
ग. जगन्दाथ: घ. जगत्नाथ:

177. एतांस्तथा इत्यस्य विच्छेद: क : ?
क. एतां तथा ख. एतांस् + तथा
ग. एता: तथा घ. एतान् + तथा

178. विधुरुदेति - क : सन्धि: ?
क. गुणसन्धि: ख. वृद्धिसन्धि:
ग. विसर्गसन्धि: घ. हल्सन्धि:

179. 'देवावलोक्य' क : सन्धि:इति निर्दिशत।
क. यण्सन्धि: ख. दीर्घसन्धि:
ग. अयादिसन्धि: घ. वृद्धिसन्धि:

180. 'गुरु: + आद्रियते '- इत्यस्य सन्धिर्भवति
क. गुर्वाद्रियते ख. गुरुराद्रियते
ग. गुरुआद्रियते घ. गुरोऽर्द्रियते

181. 'शक + अन्धुः' - किं वाच्यम् ?
क. पूर्वरूपं वाच्यम् ख. दीर्घो वाच्यः
ग. पररूपं वाच्यम् घ. गुणो वाच्यः

182. गिरी + ईशाते - सन्धियुक्तं पदं किम्?
क. गिरिशाते ख. गिरि ईशाते
ग. गिरी ईशाते घ. गिरिशाते

183. शुचावृषिः - सन्धिं विच्छेदं कुरुत।
क. शुचाव + ऋषि ख. शुचौ + अवृषिः
ग. शुचौ + ऋषिः घ. शुचौ + वृषिः

184. नैव, नैनम् - अनयोरयं सन्धिः।
क. अयादिसन्धिः ख. वृद्धिसन्धिः
ग. हल्सन्धिः घ. ऐत्वसन्धिः।

185. आद्यन्तम्, प्रत्येकम् , अभ्यग्निः - इत्येतेषु कः सन्धिः?
क. यण्सन्धिः ख. गुणसन्धिः
ग. वृद्धिसन्धिः घ. पूर्वरूपसन्धिः

186. 'सङ्गतावात्मानम्' इत्यत्र सन्धौ अयमादेशोऽस्ति।
क. अय् ख. आय्
ग. अव् घ. आव्

187. 'एत्येधत्यूठ्सु' इति सूत्रेण कः आदेशः स्यात् ?
क. वृद्धि -आदेशः ख. गुणादेशः
ग. यणादेशः घ. अयादेशः

188. सञ्जयः +उवाच सन्धिः कथं भवति ?
क. सञ्जयः उवाच ख. सन्धिर्न भवति
ग. सञ्चय उवाच घ. सञ्जयोवाच

189. नन्दः + नन्दति - शुद्धं किम् ?
क. नन्दः नन्दति ख. नन्दो नन्दति
ग. नन्द नन्दति घ. नन्दोऽनन्दति

190. चेतस्ततः, - सन्धिविच्छदं कुरु।
क. चेतः+ततः ख. चेतस् + ततः
ग. च + इतः + ततः घ. चेतस् + ततो

191. वर्षर्तुः प्रार्च्छति अनयोः सन्धिः -
क. गुणसन्धिः ख. वृद्धिसन्धिः
ग. गुणवृद्धिश्च घ. वृद्धिगुणश्च

192. प्रभवाम्यहम् - विच्छेदं कुरु ?
क. प्रभावां+अहम् ख. प्रभावामि + हम्
ग. प्रभवामि+अहम् घ. प्रभवाम् + अहम्

193. रामः+याति - सन्धत्त।
क. रामोऽयाति ख. रामो याति
ग. रामास्याति घ. रामा याति

194. पुरुष इह, हरयिह - अत्र सन्धी के ?
क. विसर्गः, अयादिः ख. अयादिः, विसर्गः
ग. प्रकृतिभावः, अयादिः घ. विसर्गः, प्रकृतिभावः

195. कियद्वेति -सन्धिविच्छेदं कुरुत।
क. कियद् + वेति ख. कियत् + वेति
ग. कियत्+वा+इति घ. कियद्वे + इति

196. 'षट् + नवतिः' - सन्धत्त।
क. षड्नवतिः ख. षण्णवतिः
ग. षट्नवतिः घ. षष्णवतिः

197. गुणसंज्ञाकाः के?
क. एच् ख. ऐच्
ग. एङ् घ. यण्

198. गुणसन्धिविधायकसूत्रं किम् -
क. अदेङ् गुणः ख. एङः पदान्तादति
ग. आद्गुणः घ. एङि पररूपम्

199. 'नीलोत्पलम्' इत्यत्र सन्धिः अस्ति -
क. गुणसन्धिः ख. वृद्धिसन्धिः
ग. यण्सन्धिः घ. अयादिसन्धिः

200. 'वद + इति' इत्यत्र सन्धिरूपम् -
क. वदिति ख. वदेति
ग. वदति घ. वद्यति

201. 'होवाच' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः क्रियताम्-
क. हो + वाच ख. हवा + उवाच
ग. ह + उवाच घ. होवा + अच।

202. वृद्धिसंज्ञाकाः के ?
क. ऐच् ख. एच्
ग. एङ् घ. अच्

203. वृद्धिसन्धिविधायक सूत्रं किम् ?
क. वृद्धिरादैच् ख. वृद्धिरेचि
ग. वृद्धिः घ. वृद्धिर्भवतु

204. वृद्धिसंज्ञाविधायकसूत्रं किम् ?
क. वृद्धिरेचि ख. वृद्धिसंज्ञायाम्
ग. वृद्धिरादैच् घ. वृद्धिवर्धने

205. वृद्धिसन्धिम् उदाहरणेन योजयत -
क. प्रथमैक वचनम् ख. मध्वरिः
ग. नरेन्द्रः घ. दैत्यारिः

206. 'रमैक्यम्' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः क्रियताम् -
क. रमे + ऐक्यम् ख. रमा + ऐक्यम्
ग. रमाय+ऐक्यम् घ. रम् + ऐक्यम्।

207. तण्डुल+ओदनम् इत्यत्र सन्धिरूपम् -
क. तण्डुलोदनम् ख. तण्डुलूदनम्
ग. तण्डुलौदनम् घ. तण्डुलावोदनम्

208. प्रकृतिभाव सन्धेः उदाहरणं दर्शय -
क. इति अपि ख. बालकौ अत्र
ग. शिव इन्द्रः घ. विष्णू इमौ

209. अयादिसन्धेः उदाहरणं दर्शय -
क. गवाग्रम् ख. सुध्युपास्यः
ग. विष्णवे घ. इत्यपि

210. श्चुत्वसन्धेः उदाहरणं दर्शय -
क. विद्वाञ्जयति ख. हरिष्टीकते
ग. सतृष्णा घ. भगवत्पिपासा

211. तत् + टीका इत्यत्र सन्धियुक्तं पदं किम्?
क. तत्तीका ख. तटीका
ग. तट्टीका घ. तत्टीका

212. जश्त्वसन्धेः उदाहरणं प्रदर्शयत -
क. सत्कारः ख. सद्धर्मः
ग. सच्चितः घ. उत्थानम्

213. 'उल्लङ्घनम् इत्यत्र कः सन्धिः वर्तते ?
क. चर्त्वसन्धिः ख. श्चुत्वसन्धिः
ग. लत्वसन्धिः घ. ष्टुत्वसन्धिः

214. 'समित्सु' इत्यत्र कः सन्धिः -
क. चर्त्वसन्धिः ख. परसवर्णसन्धिः
ग. लत्वसन्धिः घ. पूर्वसवर्णसन्धिः

215. चर्त्व सन्धेः उदाहरणं प्रदर्शयत -
क. लघूर्मिः ख. सत्कारः
ग. सच्चित् घ. चीयते

216. अब्भविः इत्यत्र कः सन्धिः ?
क. परसवर्णसन्धिः ख. चर्त्वसन्धिः
ग. पूर्वसवर्णसन्धिः घ. श्चुत्वसन्धिः

217. पूर्वसवर्णसन्धिः कुत्र ?
क. वागीशः ख. सच्चित्
ग. उत्थानम् घ. सम्पद्धर्मः

218. परसवर्णसन्धेः उदाहरणं दर्शयत -
क. शयनम् ख. अङ्कितः
ग. मध्वरिः घ. स्वागतम्

219. चिन्मयम् इत्यत्र सन्धिं दर्शयत -
क. छत्वसन्धिः ख. श्चुत्वसन्धिः
ग. अनुनासिक : घ. पूर्वसवर्णसन्धिः

220. छत्वसन्धेः उदाहरणं दर्शयत -
क. संयमः ख. तथैव
ग. सच्चित् घ. तच्छिवः

221. "शिवो वन्द्यः" इत्यत्र प्रयुक्तं सूत्रम् -
क. ससजुषो रुः ख. हशि च
ग. वृद्धिरादैच् घ. स्तोश्चुनाश्चुः

222. 'पुना रमते' इत्यत्र प्रयुक्तं सूत्रम् -
क. हशि च ख. अनचि च
ग. रोरि घ. स्तोः श्चुना श्चुः

223. 'इत्यपि' इत्यस्मिन् पदे प्रयुक्तं सूत्रम् -
क. हलि सर्वेषाम् ख. अनचि च
ग. अचोऽन्त्यादि टि घ. इको यणचि

224. 'छात्रा हसन्ति' इति रूपनिष्पादने प्रयुक्तं सूत्रम् -
क. हलि सर्वेषाम् ख. न विभाषा
ग. अनचि च घ. हशि च

225. 'खल्वेषः' सन्धिं विघटयत-
क. खल्व् + एषः ख. खलु + एषः
ग. खल्वे + षः घ. खलु + इषः

226. दिग्गजः इत्यस्य सन्धिविच्छेदो भवति-
क. दिग्+गजः ख. दि+गजः
ग. दिक् +गजः घ. दिश्+गजः

227. "सङ्कल्पः" अस्य सन्धिविच्छेदे किं रूपम् ?
क. सं + कल्पः ख. सम् + कल्पः
ग. सन् + कल्पः घ. सञ् + कल्पः

228. देवः + अत्र = ... ?
क. देवोत्र ख. देवोऽत्र
ग. देवस्त्र घ. देवात्र

229. "शिवेहि" इत्यस्य सन्धिविच्छेदो भवति -
क. शिव+हि ख. शिव + इहि
ग. शिव+आ+इहि घ. शिव + एहि

230. "संयमः" इत्यस्य सन्धिविच्छेदो भवति -
क. सम् + यमः ख. सन् +यमः
ग. सं + यमः घ. सञ् + यमः

उत्तरमाला

1	(ग)	2	(ख)	3	(घ)	4	(ख)
5	(ग)	6	(ख)	7	(क)	8	(ख)
9	(घ)	10	(क)	11	(घ)	12	(ग)
13	(घ)	14	(ख)	15	(घ)	16	(ख)
17	(घ)	18	(ग)	19	(घ)	20	(ख)
21	(ख)	22	(ख)	23	(ख)	24	(घ)
25	(घ)	26	(ख)	27	(क)	28	(ग)
29	(क)	30	(क)	31	(ख)	32	(ख)
33	(ख)	34	(ख)	35	(ग)	36	(ग)
37	(ख)	38	(ग)	39	(ख)	40	(ग)
41	(ग)	42	(क)	43	(ग)	44	(ग)
45	(ग)	46	(घ)	47	(ख)	48	(ग)
49	(ग)	50	(ख)	51	(घ)	52	(क)
53	(क)	54	(घ)	55	(ख)	56	(ख)
57	(क)	58	(ग)	59	(ख)	60	(क)
61	(क)	62	(क)	63	(ख)	64	(ग)
65	(घ)	66	(ख)	67	(घ)	68	(घ)
69	(घ)	70	(घ)	71	(ख)	72	(ग)
73	(क)	74	(ग)	75	(घ)	76	(ख)
77	(घ)	78	(ग)	79	(ख)	80	(ख)
81	(क)	82	(ख)	83	(घ)	84	(क)
85	(ख)	86	(क)	87	(ख)	88	(ग)
89	(ग)	90	(क)	91	(घ)	92	(ग)
93	(घ)	94	(घ)	95	(ग)	96	(ख)
97	(घ)	98	(ख)	99	(ख)	100	(घ)
101	(ख)	102	(ख)	103	(घ)	104	(ख)
105	(ग)	106	(घ)	107	(ग)	108	(घ)
109	(घ)	110	(ख)	111	(ख)	112	(ग)
113	(घ)	114	(ख)	115	(ग)	116	(घ)
117	(घ)	118	(ग)	119	(ख)	120	(ग)
121	(क)	122	(ग)	123	(क)	124	(ख)
125	(क)	126	(क)	127	(ग)	128	(क)
129	(क)	130	(क)	131	(ग)	132	(ग)
133	(घ)	134	(ग)	135	(क)	136	(ख)
137	(ग)	138	(ख)	139	(क)	140	(ख)
141	(क)	142	(क)	143	(क)	144	(ग)
145	(ख)	146	(ख)	147	(ग)	148	(क)
149	(ख)	150	(क)	151	(ख)	152	(ख)
153	(ख)	154	(ग)	155	(ख)	156	(ख)
157	(ख)	158	(ख)	159	(ग)	160	(घ)
161	(ग)	162	(ग)	163	(ग)	164	(ख)
165	(घ)	166	(ख)	167	(ख)	168	(ख)
169	(क)	170	(ख)	171	(ख)	172	(ग)
173	(ग)	174	(ख)	175	(क)	176	(क)
177	(घ)	178	(ग)	179	(ग)	180	(ख)
181	(ग)	182	(ग)	183	(ग)	184	(ख)
185	(क)	186	(घ)	187	(क)	188	(ग)
189	(ख)	190	(क)	191	(ग)	192	(ग)
193	(ख)	194	(ग)	195	(ग)	196	(ख)
197	(ग)	198	(ग)	199	(क)	200	(ख)
201	(ग)	202	(क)	203	(ख)	204	(ग)
205	(क)	206	(ख)	207	(ग)	208	(घ)
209	(ग)	210	(क)	211	(ग)	212	(ख)
213	(ग)	214	(क)	215	(ख)	216	(ग)
217	(घ)	218	(ख)	219	(ग)	220	(घ)
221	(ख)	222	(ग)	223	(घ)	224	(क)
225	(ख)	226	(ग)	227	(क)	228	(ख)
229	(ग)	230	(क)				

शब्दाधिकारप्रकरणम्

संस्कृतभाषायां केवलं प्रातिपदिकं (सुप् तिङ् रहितं) न प्रयोक्तव्यम्। अपदं न प्रयुञ्जीत" इति वचनानुसारं सुप्-तिङ् रहितं पदं प्रयोगार्हतां न भजते। अतः सार्थकं सदपि पदं सुप्-तिङ्विना प्रयोगे न उपयुज्यते। अर्थवदधातुरप्रत्ययप्रातिपदिकम्" इति पाणिनिसूत्रानुसारं 'प्रातिपदिकं' तद्भवति, यत् अर्थवत्, अधातुः (धातुभिन्नः) अप्रत्यय. भवेत्। अर्थात् धातुं, प्रत्ययं, प्रत्ययान्तं वर्जयित्वा च अर्थयुक्तं शब्दस्वरूपं भवति, तत् प्रातिपदिकं भवति। तादृशेन प्रातिपदिकेन साकं सुप्प्रत्ययस्य धातुना साकं तिङ्प्रत्ययस्य वा योगेन पदत्वं साध्यते। सुप्प्रत्ययानां द्वारा शब्दरूपाणि, तिङ्प्रत्ययानां द्वारा धातुरूपाणि सञ्ज्ञायन्ते। सुप्तिङन्तं पदम्" इति सूत्रेण सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञात्वं प्राप्नोति। सुप् अन्ते यस्य तत् सुबन्तम्। स्वौजसमौट्छस्टा-भ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्-भ्यस्ङसोसाम्-ङयोस्सुप्" इति पाणिनीयसूत्रानुसारं 'सु'तः आरभ्य (सु) प् पर्यन्तं विद्यमाना 21 प्रत्ययाः सुप्प्रत्ययत्वेन गृह्यन्ते। ते च सुप् प्रत्ययाः विभक्ति-वचनानुसारम् इत्थं विभज्यन्ते -

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा→	सु(स् =:)	औ	जस् (अस्)
द्वितीया→	अम्	औट्(औ)	शस् (अस्)
तृतीया→	टा(आ)	भ्याम्	भिस् (भिः)
चतुर्थी→	ङे	भ्याम्	भ्यस् (भ्यः)
पञ्चमी→	ङसि (अस्)	भ्याम्	भ्यस् (भ्यः)
षष्ठी→	ङस्(अस्)	ओस्(ओः)	आम्
सप्तमी→	ङि (इ)	ओस्(ओः)	सुप् (सु)

अत्र शब्दरूपेषु बहुप्रकारकाः (अनेकान्ताः) दृश्यन्ते। तद्यथा-

अजन्तपुंलिङ्गशब्दाः-अकारान्ताः, इकारान्ताः, -उकारान्ताः, ऋकारान्ताः, ऐकारान्ताः, ओकारान्ताः, औकारान्ताः च।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः-आकारान्ताः, इकारान्ताः, ईकारान्ताः,उकारान्ताः, ऊकारान्ताः, ऋकारान्ताः, ऐकारान्ताः, ओकारान्ताः, औकारान्ताः च।

अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः-अकारान्ताः,इकारान्ताः,उकारान्ताः, ऋकारान्ताः, एकारान्ताः, ऐकारान्ताः, ओकारान्ताः, औकारान्ताः च शब्दाः न वर्तन्ते।

हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः- चकारान्ताः, जकारान्ताः, तकारान्ताः, दकारान्ताः, नकारान्ताः, शकारान्ताः, षकारान्ताः, सकारान्ताः, हकारान्ताः च।

हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः - हलन्तेषु केचन शब्दाः स्त्रियाम् ईकारान्ताः भवन्ति। तेषां 'नदी' शब्दवत् रूपाणि भवन्ति। ये ईकारान्ताः न भवन्ति, ते तत्तत् अन्ताः पुंलिङ्गशब्दाः इव द्रष्टव्याः। चकारान्ताः, जकारान्ताः, तकारान्ताः, दकारान्ताः, धकारान्ताः, नकारान्ताः पकारान्ताः, भकारान्ताः, रेफान्ताः, वकारान्ताः, शकारान्ताः, षकारान्ताः, सकारान्ताः, हकारान्ताः च भवन्ति।

हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः-चकारान्ताः,जकारान्ताः, तकारान्ताः, दकारान्ताः, नकारान्ताः, रेफान्ताः, शकारान्ताः, षकारान्ताः, सकारान्ताः, हकारान्ताः च।

अजन्तपुंलिङ्गशब्दाः

अकारान्ताः-राम, देव, बालक,शिव, हर, मुकुन्द, इत्यादि।

आकारान्ताः-विश्वपा, सोमपा, शङ्खध्मा, इत्यादि।

इकारान्ताः-रवि, हरि, कवि, मुनि, विधि, श्रीपति, सखि इत्यादि।

उकारान्ताः - शम्भु, विष्णु, भानु, सूनु, गुरु इत्यादि।

ऋकारान्ताः - कर्तृ, धातृ, भर्तृ, वक्तृ, पितृ, भ्रातृ, नृ इत्यादि।

ऐकारान्ताः - रै

ओकारान्ताः - गो

औकारान्ताः - ग्लौ

स्त्रीलिङ्गशब्दाः

आकारान्तः- सीता,रमा, माला, बालिका, लज्जा, क्षमा इत्यादि।

इकारान्ताः - पद्धति, बुद्धि, मति, श्रुति, रुचि इत्यादि।

ईकारान्ताः - नदी, देवी, गौरी, सखी

एतेषाम् ईकारान्तशब्दानां, प्रथमैकवचने विसर्गयुक्तं रूपम्। यथा -

लक्ष्मी (लक्ष्मीः) तरी (तरीः), तन्त्री (तन्त्रीः) इत्यादि।

उकारान्ताः- चञ्चु, तनु, धेनु, इषु, रज्जु

ऊकारान्ताः- चमू, सुभ्रू, वधू, श्वश्रू, भू, भ्रू

ऋकारान्ताः- स्वसृ, ननान्दृ, मातृ, दुहितृ

ऐकारान्ताः- रै (पुंलिङ्गवत्)

ओकारान्ताः- द्यो (गो शब्दवत्)

औकारान्ताः- नौ (ग्लौ शब्दवत्)।

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

अकारान्ताः- फल, नेत्र, ज्ञान, पुस्तक , पत्र, धन, वन, जल इत्यादि।

इकारान्ताः-अस्थि, अक्षि, वारि, दधि, शुचि, सुरभि इत्यादि।

उकारान्ताः- वस्तु, दारु , अश्रु, मधु, अम्बु, गुरु, लघु, मृदु, पटु , इत्यादि।

ऋकारान्ताः- गन्तृ, दातृ, वक्तृ, कर्तृ।

हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः

चकारान्ताः- पयोमुच्, जलमुच् इत्यादि।

जकारान्ताः- भिषज्, हुतभुज्, वणिज्, राज्, सम्राज्, विश्वराज्, परिवाज् इत्यादि।

तकारान्ताः- विश्वजित्, मरुत् , विभ्यत् , ददत् इत्यादि।

धीमत्, बुद्धिमत्, धनवत्, यावत्, तावत्, भगवत् , महत् इत्यादि।

दकारान्ताः- शास्त्रविद्, सुहृद् , इत्यादि।

नकारान्ताः- मूर्धन्, गरिमन्, लघिमन्, राजन्, महिमन्, आत्मन्, अध्वन्, ब्रह्मन्, इत्यादि।

शकारान्ताः-तादृश् , ईदृश्, कीदृश्, भवादृश्, मादृश्, त्वादृश् इत्यादि।

षकारान्ताः- द्विष्, रत्नमुष्, इत्यादि।

सकारान्ताः- सुमनस्, पुरोधस्, वेधस्, चन्द्रमस्।

विद्वस्, तस्थिवस्... पुंस्, ... दोस्।

श्रेयस्, गरीयस्, स्थवीयस् इत्यादि।

हकारान्ताः- लिह्, महीरूह् इत्यादि।

हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः

चकारान्ताः- वाच्, त्वच्, रुच् (जलमुच्शब्दवत्)।

जकारान्ताः- स्रज्, (वणिज् शब्दवत्)

तकारान्ताः- सरित्, (मरुत् शब्दवत्)

दकारान्ताः- शरद्, आपद्, सम्पद्, (सुहृद्शब्दवत्)

धकारान्ताः- क्षुध्, समिध् इत्यादि।

नकारान्ताः- सोमन्, दामन्, ...(राजन् शब्दवत्)

पकारान्ताः- 'अप्' (नित्यं बहुवचनान्तः)

भकारान्ताः- ककुभ्

रेफान्ताः- पुर्, गिर्, धुर्

वकारान्ताः- दिव्

शकारान्ताः- दिश्

षकारान्ताः- प्रावृष्

सकारान्ताः- भास्...आशिस्

हकारान्ताः- उपानह्

हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

चकारान्ताः- सुवाच्

जकारान्ताः- असृज् (वणिज् शब्दवत्)

तकारान्ताः- जगत्, बृहत्.....ददत्

नकारान्ताः- व्योमन्, नामन्, शर्मन्, वर्मन्, कर्मन्, ... अहन्, गुणिन्

रेफान्ताः- वार्

शकारान्ताः- तादृश्, ईदृश्, कीदृश्

षकारान्ताः- रत्नमुष्

सकारान्ताः- यशस्, मनस्, तपस्, इत्यादि

हविस्, ज्योतिस्, सर्पिस् .... वपुस्, चक्षुस्, आयुस् ... . तस्थिवस्

हकारान्ताः-अभोरुह्

सर्वनामशब्दाः

सर्वेऽपि सर्वनामशब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु प्रयुज्यन्ते।

- सर्व, विश्व, कतर, कतम
- पूर्व, पर, अवर, दक्षिण
- उभ, उभय
- तद्, एतद्, यद्,युष्मद्, अस्मद्, किम्, इदम्, अदस्
- भवत्

संख्याशब्दाः

अकारान्तः 'एक' शब्दः (नित्यैकवचनान्तः)

इकारान्तः 'द्वि' शब्दः- (नित्यद्विवचनान्तः), इकारान्तः 'त्रि' शब्दः (नित्यबहुवचनान्तः)

रेफान्तः 'चतुर्' शब्दः-(नित्यबहुवचनान्तः), नकारान्ताः पञ्चन् प्रभृतयः- नवदशन् पर्यन्ताः शब्दाः

त्रिषु लिङ्गेषु सरूपाः- इकारान्तः 'कति' शब्दः-नित्यं बहुवचनान्तः (त्रिषु लिङ्गेषु सरूपाः)

संक्षिप्तशब्दरूपावली

अकारान्तः पुंलिङ्गः 'देव' शब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया	देवेन*	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी	देवे	देवयोः	देवेषु
(सम्बोधनम्)	हे देव !	हे देवौ !	हे देवाः !

एवं रीत्या राम, नर, बालक , पुत्र, जनक , सुर, गोविन्द, मनुष्य, नृप, भक्त, शिष्य, सूर्य, कृष्ण, इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति।

आकारान्तपुंलिङ्गः 'विश्वपा' शब्दः

विभक्तिः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्रथमा	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वितीया	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः
तृतीया	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
चतुर्थी	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
पञ्चमी	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
षष्ठी	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
सप्तमी	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु
(सम्बोधनम्)	हे विश्वपाः	हे विश्वपौ	हे विश्वपाः

* ऋकाररेफषकारवत्सु शब्देषु तु ऋवर्णान्तस्य णत्वं वाच्यम्", रषाभ्यां नो णः समानपदे", अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" इति नस्य णत्वं विशेषः। यथा-नृपेण, नृपाणाम्। रामेण, रामाणाम्, महिषेण, महिषाणाम् इत्यादि। रामान् इत्यादिषु पदान्तस्य नकारस्य तु णत्वं भवति। पदान्तस्य" इति निषेधात्। अट्कुप्वाङ् भिन्नव्यवधाने ऋतेन, ऋतानाम्। रमेशेन, रमेशानाम्। षट्पदेन, षट्पदानाम्, इत्यादिषु ऋकाररेफषकारवत्त्वेऽपि णत्वं न कारस्य न भवति।

आकारान्तः पुंलिङ्गः हाहा शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	हाहाः	हाहौ	हाहाः
द्वि०	हाहाम्	हाहौ	हाहान्
तृ०	हाहा	हाहाभ्याम्	हाहाभिः
च०	हाहै	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः
प०	हाहाः	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः
ष०	हाहाः	हाहौः	हाहाम्
स०	हाहे	हाहौः	हाहासु
	हे हाहाः	हे हाहौ	हे हाहाः

एवंरीत्या गोपा, धूम्रपा, शङ्खध्मा, बलदा, सोमपा इत्यादीनां शब्दानां रूपाणि अपि भवन्ति।

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'हरि' शब्दः

विभक्तिः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	हरिः	हरी	हरयः
द्वि.वि.	हरिम्	हरी	हरीन्
तृ.वि.	हरिणा*	हरिभ्याम्	हरिभिः
च. वि.	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
प.वि.	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
ष.वि.	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
स. वि.	हरौ	हर्योः	हरिषु
सम्बो..	हे हरे !	हे हरी !	हे हरयः !

एवं कवि, मुनि, कपि, ऋषि, विधि, निधि, गिरि आदि।

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'पति' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	पतिः	पती	पतयः
द्वि.वि.	पतिम्	पती	पतीन्
तृ. वि.	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
च. वि.	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
प.वि.	पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
ष. वि.	पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
स. वि.	पत्यौ	पत्योः	पतिषु
सम्बो..	हे पते!	हे पती!	हे पतयः!

* ऋकाररेफषकारवत्त्वे तु णत्वं भवति। कवि इत्यादिषु णत्वं न। रविणा-रवीणाम्, कृमिणा-कृमीणाम्। कविना-कवीनाम्, विधिना-विधीनाम्

भूपति-श्रीपति-नृपति-प्रभृतीनां तु पतिः समास एव" इति घित्वात् हरिशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'गणपति' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	गणपतिः	गणपती	गणपतयः
द्वि.वि.	गणपतिम्	गणपती	गणपतीन्
तृ. वि.	गणपतिना	गणपतिभ्याम्	गणपतिभिः
च.वि.	गणपतये	गणपतिभ्याम्	गणपतिभ्यः
प.वि.	गणपतेः	गणपतिभ्याम्	गणपतिभ्यः
ष.वि.	गणपतेः	गणपत्योः	गणपतीनाम्
स.वि.	गणपतौ	गणपत्योः	गणपतिषु
सम्बो..	हे गणपते !	हे गणपती !	हे गणपतयः !

एवं भूपति, महीपति, नरपति, लोकपति, सुरपति, गजपति, अधिपति, जगत्पति, बृहस्पति, पृथ्वीपति, गृहपत्यादयः।

इकारान्तः पुंलिङ्गः 'सखि' शब्दः

विभक्तिः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	सखा	सखायौ	सखायः
द्वि.वि.	सखायम्	सखायौ	सखीन्
तृ.वि.	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च.वि.	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
प.वि.	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
ष.वि.	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
स.वि.	सख्यौ	सख्योः	सखिषु
सम्बो..	हे सखे !	हे सखायौ !	हे सखायः !

ईकारान्तः पुंलिङ्गः 'प्रधी' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः
द्वि.वि.	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः
तृ. वि.	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः
च. वि.	प्रध्यै	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
प.वि.	प्रध्याः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
ष.वि.	प्रध्याः	प्रध्योः	प्रधीनाम्
स.वि.	प्रध्याम्	प्रध्योः	प्रधीषु
सम्बो..	हे प्रधि !	हे प्रध्यौ !	हे प्रध्यः !

एवं सेनानी, ग्रामणी, उन्नी आदि।

ईकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुश्री' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	सुश्रीः	सुश्रियौ	सुश्रियः
द्वि०	सुश्रियम्	सुश्रियौ	सुश्रियः
तृ०	सुश्रिया	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभिः
च०	सुश्रिये	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभ्यः
प०	सुश्रियः	सुश्रीभ्याम्	सुश्रीभ्यः
ष०	सुश्रियः	सुश्रियोः	सुश्रियाम्
स०	सुश्रियि	सुश्रियोः	सुश्रीषु
	हे सुश्रीः	हे सश्रियौ	हे सुश्रियः

ईकारान्तः पुंलिङ्गः 'सुधी' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि.वि.	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृ.वि.	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च. वि.	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
प.वि.	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
ष.वि.	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्
स.वि.	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु
सम्बो..	हे सुधीः	हे सुधियौ	हे सुधियः

एवं शुद्धधी, परमधी, सुश्री, शुष्की, पक्वी आदि।

उकारान्तः पुंलिङ्गः 'गुरु' शब्दः

विभक्तिः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वि.वि.	गुरुम्	गुरू	गुरून्
तृ. वि.	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
च. वि.	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
प. वि.	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
ष.वि.	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
स.वि.	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु
सम्बो..	हे गुरो	हे गुरू	हे गुरवः

एवं भानु, कृशानु, विधु, रिपु, शत्रु, विष्णु,शत्रु, विष्णु, शम्भु, शिशु, साधु, ऊरु, प्रभु, वेणु, पाशु, वायु, मृत्यु, बाहु आदि।

* ऋकाररेफषकारनिमित्तकणत्वेन - गुरुणा-गुरूणाम्, इषुणा-इषूणाम्, तद्भिन्नस्थलेषु तु भानुना-भानूनाम् इत्यादि।

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः 'स्वयम्भू' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	स्वयम्भूः	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः
द्वि.वि.	स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः
तृ.वि.	स्वयम्भुवा	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभिः
च. वि.	स्वयम्भुवे	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः
प.वि.	स्वयम्भुवः	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः
ष. वि.	स्वयम्भुवः	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भुवाम्
स. वि.	स्वयम्भुवि	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भूषु
सम्बो..	हे स्वयम्भूः!	हे स्वयम्भुवौ !	हे स्वयम्भुवः !

एवं स्वभू, सुभ्रू, प्रतिभू आदि।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः 'पितृ' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि.वि.	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृ.वि.	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च.वि.	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
प. वि.	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
ष.वि.	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
स. वि.	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सम्बो..	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

एवं भ्रातृ, जामातृ, देवृ, आदि।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः 'नृ' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	ना	नरौ	नरः
द्वि.वि.	नरम्	नरौ	नृन्
तृ. वि.	न्रा	नृभ्याम्	नृभिः
च. वि.	न्रे	नृभ्याम्	नृभ्यः
प. वि.	नुः	नृभ्याम्	नृभ्यः

	ए.वि.	द्वि.व.	ब.व.
ष. वि.	नुः	न्रोः	नृणाम्,नृणाम्
स. वि.	नरि	न्रोः	नृषु
सम्बो..	हे नः	हे नरौ	हे नरः

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः 'कर्तृ' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
द्वि.वि.	कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तृन्
तृ. वि.	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कतृभिः
च. वि.	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
प. वि.	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
ष. वि.	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तृणाम्
स. वि.	कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु
सम्बो..	हे कर्तः	हे कर्तारौ	हे कर्तारः

एवं बवतृ, धातृ, दातृ, गन्तृ, नेतृ, नप्तृ, सवितृ, भर्तृ, द्रष्टृ आदि।

एकारान्तः पुंलिङ्गः 'रै' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	राः	रायौ	रायः
द्वि.वि.	रायम्	रायौ	रायः
तृ. वि.	राया	राभ्याम्	राभिः
च. वि.	राये	राभ्याम्	राभ्यः
प. वि.	रायः	राभ्याम्	राभ्यः
ष. वि.	रायः	रायोः	रायाम्
स. वि.	रायि	रायोः	रासु
सम्बो..	हे राः	हे रायौ	हे रायः

ओकारान्तः पुंलिङ्गः 'गो' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	गौः	गावौ	गावः
द्वि. वि.	गाम्	गावौ	गाः
तृ. वि.	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च. वि.	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
प. वि.	गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
ष. वि.	गोः	गवोः	गवाम्
स.वि.	गवि	गवोः	गोषु
सम्बो..	हे गौः	हे गावौ	हे गावः

औकारान्तः पुंलिङ्गः 'ग्लौ' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	ग्लौः	ग्लावौ	ग्लाव
द्वि.वि.	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लाव
तृ. वि.	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
च. वि.	ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
प. वि.	ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
ष. वि.	ग्लावः	ग्लावोः	ग्लावाम्
स. वि.	ग्लावि	ग्लावोः	ग्लौषु
सं	हे ग्लौः	हे ग्लावौ	हे ग्लावः

अकारान्तनपुंसकलिङ्गः 'फल' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	फलम्	फले	फलानि
द्वि. वि.	फलम्	फले	फलानि
तृ. वि.	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
च. वि.	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
प. वि.	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ष. वि.	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
स. वि.	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बो..	हे फल !	हे फले !	हे फलानि !

एवं वन, अरण्य, मुख, कुसुम, पुष्प, कमल, पर्ण, मित्र, नक्षत्र, पत्र, नृण, जल, गगन, शरीर, ज्ञान, पुस्तक आदि।

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'वारि' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि.वि.	वारि	वारिणी	वारीणि
तृ. वि.	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च. वि.	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
प. वि.	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
ष. वि.	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
स. वि.	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बो..	हे वारि,वारे !	हे वारिणी !	हे वारीणि !

एवम् अस्थि, सक्थि, अक्षि, दधि आदि।

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'दधि' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	दधि	दधिनी	दधीनि
द्वि.वि.	दधि	दधिनी	दधीनि
तृ. वि.	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
च. वि.	दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
प. वि.	दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
ष. वि.	दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्
स. वि.	दध्नि, दधनि	दध्नोः	दधिषु
सम्बो..	हे दधि, दधे	हे दधिनी	हे दधीनि

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'अक्षि' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि
द्वि.वि.	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि
तृ. वि.	अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभिः
च. वि.	अक्ष्णे	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः
प. वि.	अक्ष्णः	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः
ष. वि.	अक्ष्णः	अक्ष्णोः	अक्ष्णाम्
स. वि.	अक्ष्णि,अक्षणि	अक्ष्णोः	अक्षिषु
सम्बो..	हे अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि

एवं अस्थि तथा सक्थि।

उकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'मधु' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि.वि.	मधु	मधुनी	मधूनि
तृ. वि.	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च. वि.	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
प. वि.	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
ष. वि.	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
स. वि.	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बो..	हे मधु, मधो	हे मधुनी	हे मधूनि

एवं जानु, दारु, जतु, जत्रु, तालु, वस्तु, सानु आदि।

उकारान्तः नपुंसकः 'अम्बु' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	अम्बु	अम्बुनी	अम्बूनि
द्वि०	अम्बु	अम्बुनी	अम्बूनि
तृ०	अम्बुना	अम्बुभ्याम्	अम्बुभिः
च०	अम्बुने	अम्बुभ्याम्	अम्बुभ्यः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प०	अम्बुनः	अम्बुभ्याम्	अम्बुभ्यः
ष०	अम्बुनः	अम्बुनोः	अम्बूनाम्
स०	अम्बुनि	अम्बुनोः	अम्बुषु

हे अम्बो, हे अम्बु, हे अम्बुनी, हे अम्बूनि

उकारान्तो नपुंसकः 'अश्रु' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	अश्रु	अश्रुणी	अश्रूणि
द्वि०	अश्रु	अश्रुणी	अश्रूणि
तृ०	अश्रुणा	अश्रुभ्याम्	अश्रुभिः
च०	अश्रुणे	अश्रुभ्याम्	अश्रुभ्यः
प०	अश्रुणः	अश्रुभ्याम्	अश्रुभ्यः
ष०	अश्रुणः	अश्रुणोः	अश्रूणाम्
स०	अश्रुणि	अश्रुणोः	अश्रुषु
	हे अश्रो, अश्रु	हे अश्रुणी	हे अश्रूणि

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'शुचि' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	शुचि	शुचिनी	शुचीनि
द्वि.वि.	शुचि	शुचिनी	शुचीनि
तृ. वि.	शुचिना	शुचिभ्याम्	शुचिभिः
च. वि.	शुचये, शुचिने	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः
प. वि.	शुचेः, शुचिनः	शुचिभ्याम्	शुचिभ्यः
ष. वि.	शुचेः, शुचिनः	शुच्योः, शुचिनोः	शुचीनाम्
स. वि.	शुचौ, शुचिनि	शुच्योः, शुचिनोः	शुचिषु
सम्बो	हे शुचि,शुचे!	हे शुचिनी!	हे शुचीनि!

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'लता' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	लता	लते	लताः
द्वि.वि.	लताम्	लते	लताः
तृ. वि.	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
च. वि.	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
प. वि.	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
ष. वि.	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
स. वि.	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बो..	हे लते	हे लते	हे लताः

एवं रमा, बाला, ललना, कन्या, निशा, भार्या, बडवा, सुमित्रा, राधा, तारा, कौशल्या, कलादयः।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'मति' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	मतिः	मती	मतयः
द्वि.वि.	मतिम्	मती	मतीः
तृ. वि.	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च. वि.	मत्यै,मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
प. वि.	मत्याः,मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
ष. वि.	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
स. वि.	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बो..	हे मते	हे मती	हे मतयः

एवं धूलि, बुद्धि, शुद्धि, गति, भक्ति, स्मृति, रुचि, शान्ति, रीति, रात्रि, पङ्क्ति, जाति, गीति आदि।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'नदी' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि.वि.	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृ. वि.	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च. वि.	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
प. वि.	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ष. वि.	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
स. वि.	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बो..	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'लक्ष्मी' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
द्वि.वि.	लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यौ	लक्ष्मीः
तृ. वि.	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभिः
च. वि.	लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
प. वि.	लक्ष्म्याः	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
ष. वि.	लक्ष्म्याः	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणाम्
स. वि.	लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीषु
सम्बो..	हे लक्ष्मि	हे लक्ष्म्यौ	हे लक्ष्म्यः

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'श्री' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	श्रीः	श्रियौ	श्रियः
द्वि.वि.	श्रियम्	श्रियौ	श्रियः
तृ. वि.	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
च. वि.	श्रियै, श्रिये	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
प. वि.	श्रियाः,श्रियः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
ष. वि.	श्रियाः, श्रियः	श्रियोः	श्रियाम्
स. वि.	श्रियाम्,श्रियि	श्रियोः	श्रीषु
सम्बो..	हे श्रीः	हे श्रियौ	हे श्रियः

एवं ह्री, धी, सुश्री, भ्री इत्यादि।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्त्री' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वि.वि.	स्त्रियम्, स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः, स्त्री
तृ. वि.	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
च. वि.	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
प. वि.	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
ष. वि.	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स. वि.	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु
सम्बो..	हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'धेनु' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि.वि.	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ. वि.	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च. वि.	धेनवे, धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
प. वि.	धेनोः, धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ष. वि.	धेनोः, धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
स. वि.	धेनौ, धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बो..	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

एवं तनु, रेणु, हनु आदि।

ऊकारान्तः पुंलिङ्गः 'अतिचमू' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	अतिचमूः	अतिचम्बौ	अतिचम्बः
द्वि०	अतिचमूम्	अतिचम्बौ	अतिचमून्
तृ०	अतिचम्बा	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभिः
च०	अतिचम्बै	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः
पं०	अतिचम्बाः	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः
ष०	अतिचम्बाः	अतिचम्बोः	अतिचमूनाम्
स०	अतिचम्बाम्	अतिचम्बोः	अतिचमूषु
	हे अतिचमु	हे अतिचम्वौ	हे अतिचम्बः

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'भू' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	भूः	भुवौ	भुवः
द्वि.वि.	भुवम्	भुवौ	भुवः
तृ. वि.	भुवा	भूभ्याम्	भूभिः
च. वि.	भुवै, भुवे	भूभ्याम्	भूभ्यः
प. वि.	भुवाः, भुवः	भूभ्याम्	भूभ्यः
ष. वि.	भुवाः, भुवः	भुवोः	भुवाम्,भूनाम्
स.वि.	भुवाम्, भुवि	भुवोः	भूषु
सम्बो..	हे भूः	हे भुवौ	हे भुवः

ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गः स्वसृशब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्रथमा -	स्वसा	स्वसाशै	स्वसारः
द्वितीय-	स्वसारम्	स्वसाशै	स्वसृः
तृतीय-	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
चतुर्थी-	स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
पञ्चमी-	स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
षष्ठी-	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्
सप्तमी-	स्वर्सार	स्वस्रोः	स्वसृषु
सम्बोधन-	हे स्वसः	हे स्वसाशै	हे स्वसारः

औकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'नौ' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	नौः	नावौ	नावः
द्वि.वि.	नावम्	नावौ	नावः
तृ. वि.	नावा	नौभ्याम्	नौभिः
च. वि.	नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः
प. वि.	नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः
ष. वि.	नावः	नावोः	नावाम्
स. वि.	नावि	नावोः	नौषु
सम्बो..	हे नौः	हे नावौ	हे नावः

चकारान्तः पुंलिङ्गः 'जलमुच्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	जलमुक्-ग्	जलमुचौ	जलमुचः
द्वि.वि.	जलमुचम्	जलमुचौ	जलमुचः
तृ. वि.	जलमुचा	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भिः
च. वि.	जलमुचे	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भ्यः
प. वि.	जलमुचः	जलमुग्भ्याम्	जलमुग्भ्यः
ष.वि.	जलमुचः	जलमुचोः	जलमुचाम्
स. वि.	जलमुचि	जलमुचोः	जलमुक्षु
सम्बो..	हे जलमुक्	हे जलमुचौ	हे जलमुचः

चकारान्तः पुंलिङ्गः 'प्राञ्च्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि.वि.	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः
तृ. वि.	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च. वि.	प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
प. वि.	प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
ष. वि.	प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्
स. वि.	प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु
सम्बो..	हे प्राङ्	हे प्राञ्चौ	हे प्राञ्चः

चकारान्तः पुंलिङ्गः 'प्रत्यञ्च्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि.वि.	प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः
तृ. वि.	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः
च. वि.	प्रतीचे	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
प. वि.	प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
ष. वि.	प्रतीचः	प्रतीचोः	प्रतीचाम्
स. वि.	प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यक्षु
सम्बो..	हे प्रत्यङ्	हे प्रत्यञ्चौ	हे प्रत्यञ्चः

चकारान्त पुंलिङ्गः 'उदञ्च्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि.वि.	उदञ्चम्	उदञ्चौ	उदीचः
तृ. वि.	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः
च. वि.	उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
प. वि.	उदीचः	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
ष. वि.	उदीचः	उदीचोः	उदीचाम्
स. वि.	उदीचि	उदीचोः	उदक्षु
सम्बो..	हे उदङ्	हे उदञ्चौ	हे उदञ्चः

चकारान्तः पुंलिङ्गः 'सम्यञ्च्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः
द्वि०	सम्यञ्चम्	सम्यञ्चौ	समीचः
तृ०	समीचा	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भिः
च०	समीचे	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भ्यः
प०	समीचः	सम्यग्भ्याम्	सम्यग्भ्यः
ष०	समीचः	समीचोः	समीचाम्
स०	समीचि	समीचोः	सम्यक्षु
	हे सम्यङ्	हे सम्यञ्चौ	हे सम्यञ्चः

चकारान्तः पुंलिङ्गः 'वाच्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	वाक्, वाग्	वाचौ	वाचः
द्वि.वि.	वाचम्	वाचौ	वाचः
तृ. वि.	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
च. वि.	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
प. वि.	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
ष. वि.	वाचः	वाचोः	वाचाम्
स. वि.	वाचि	वाचोः	वाक्षु
सम्बो..	हे वाक्,वाग्	हे वाचौ	हे वाचः

एवं त्वच्, शुच्, रच्, ऋच् आदि।

जकारान्तः पुंलिङ्गः 'सम्राज्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सम्राट्-ड्	सम्राजौ	सम्राजः
द्वि.वि.	सम्राजम्	सम्राजौ	सम्राजः
तृ. वि.	सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भिः
च. वि.	सम्राजे	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः
प. वि.	सम्राजः	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः
ष. वि.	सम्राजः	सम्राजोः	सम्राजाम्
स. वि.	सम्राजि	सम्राजोः	सम्राट्सु
सम्बो..	हे सम्राट्	हे सम्राजौ	हे सम्राजः

एवं विश्वसृज्, विराज्, परिव्राज् आदि

जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्रज्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	स्रक् (ग्)	स्रजौ	स्रजः
द्वि.वि.	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः
तृ. वि.	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
च. वि.	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
प. वि.	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
ष. वि.	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्
स. वि.	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु
सं म्बो	हे स्रक्	हे स्रजौ	हे स्रजः

एवं रुज् आदि।

तकारान्तः पुंलिङ्गः 'धीमत्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	धीमान्	धीमन्तौ	धीमन्तः
द्वि.वि.	धीमन्तम्	धीमन्तौ	धीमतः
तृ. वि.	धीमता	धीमद्भ्याम्	धीमद्भिः
च. वि.	धीमते	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः
प. वि.	धीमतः	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः
ष. वि.	धीमतः	धीमतोः	धीमताम्
स. वि.	धीमति	धीमतोः	धीमत्सु
सम्बो..	हे धीमन्	हे धीमन्तौ	हे धीमन्तः

एवं बुद्धिमत्, भानुमत्, श्रीमत्, सानुमत्, अंशुमत्, विद्यामत्, धनुष्मत्, बलवत्, भगवत्, भाग्यवत्, उक्तवत् आदि।

तकारान्तः पुंलिङ्गः 'भवत्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वि.वि.	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृ. वि.	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
च. वि.	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
प. वि.	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
ष. वि.	भवतः	भवतोः	भवताम्
स. वि.	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बो..	हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

तकारान्त पुंलिङ्गः 'महत्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	महान्	महान्तौ	महान्तः
द्वि.वि.	महान्तम्	महान्तौ	महतः
तृ. वि.	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
च. वि.	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
प. वि.	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
ष. वि.	महतः	महतोः	महताम्
स. वि.	महति	महतोः	महत्सु
सम्बो..	हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सरित्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सरित्	सरितौ	सरितः
द्वि. वि.	सरितम्	सरितौ	सरितः
तृ. वि.	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च. वि.	सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
प. वि.	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
ष. वि.	सरितः	सरितोः	सरिताम्
स. वि.	सरिति	सरितोः	सरित्सु
सम्बो..	हे सरित्	हे सरितौ	हे सरितः

एवं विद्युत्, हरित्, योषित्, आदि।

तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'जगत्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	जगत्/द्	जगती	जगन्ति
द्वि.वि.	जगत्/द्	जगती	जगन्ति
तृ. वि.	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
च. वि.	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
प. वि.	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
ष. वि.	जगतः	जगतोः	जगताम्
स. वि.	जगति	जगतोः	जगत्सु
सं. म्बो	हे जगत्/द्	हे जगती	हे जगन्ति

दकारान्तः पुंलिङ्गः 'सुहृद्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सुहृत्, द्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वि.वि.	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृ. वि.	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
च. वि.	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
प. वि.	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः

	ए.व	द्वि.व.	ब.व.
ष. वि.	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
स. वि.	सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु
सं. म्बो	हे सुहृत्/द्	हे सुहृदौ	हे सुहृदः

एवं मर्मभिद्, सभासद्, तमोनुद्, धर्मविद्, हृदयच्छिद् , हृदयन्तुद् आदि।

दकारान्तः पुंलिङ्गः 'सुपाद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सुपात्	सुपादौ	सुपादः
द्वि.वि.	सुपादम्	सुपादौ	सुपदः
तृ. वि.	सुपदा	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भिः
च. वि.	सुपदे	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भ्यः
प. वि.	सुपदः	सुपाद्भ्याम्	सुपाद्भ्यः
ष. वि.	सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्
स. वि.	सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु
सम्बो..	हे सुपात्	सुपादौ	सुपादः

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आपद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	आपत्-द्	आपदौ	आपदः
द्वि०	आपदम्	आपदौ	आपदः
तृ०	आपदा	आपद्भ्याम्	आपद्भिः
च०	आपदे	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
प०	आपदः	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
ष०	आपदः	आपदोः	आपदाम्
स०	आपदि	आपदोः	आपत्सु
	हे आपत्-द्	हे आपदौ	हे आपदः

शतृप्रत्ययान्तः पुंलिङ्गः 'ददत्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	ददत्	ददतौ	ददतः
द्वि०	ददतम्	ददतौ	ददतः
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
च०	ददते	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
प०	ददतः	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
ष०	ददतः	ददतोः	ददताम्
स०	ददति	ददतोः	ददत्सु
	हे ददत्-द्	हे ददतौ	हे ददतः

धकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'समिध्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	समित्	समिधौ	समिधः
द्वि.वि.	समिधम्	समिधौ	समिधः
तृ. वि.	समिधा	समिद्भ्याम्	समिद्भिः
च. वि.	समिधे	समिद्भ्याम्	समिद्भ्यः
प. वि.	समिधः	समिद्भ्याम्	समिद्भ्यः
ष. वि.	समिधः	समिधोः	समिधाम्
स. वि.	समिधि	समिधोः	समित्सु
सम्बो..	हे सुमित्	समिधौ	समिधः

एवं क्षुध्, युध्, क्रुध्, वीरूध् आदि।

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'आत्मन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वि.वि.	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृ. वि.	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
च. वि.	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
प. वि.	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
ष. वि.	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
स. वि.	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बो..	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

एवम् अश्मन्, यज्वन्,अध्वन्, ब्रह्मन्, सुशर्मन्, कृतवर्मन् आदि।

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'राजन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि.वि.	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृ. वि.	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च. वि.	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
प. वि.	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
ष. वि.	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
स. वि.	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
सम्बो..	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

नकारान्तः पुंलिङ्ग 'ब्रह्मन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
द्वि०	ब्रह्माणम्	ब्रह्माणौ	ब्रह्मणः
तृ०	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
च०	ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
पं०	ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः
ष०	ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
स०	ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु
	हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः

नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'यशस्विन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	यशस्वी	यशस्विनौ	यशस्विनः
द्वि०	यशस्विनम्	यशस्विनौ	यशस्विनः
तृ०	यशस्विना	यशस्विभ्याम्	यशस्विभिः
च०	यशस्विने	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः
पं०	यशस्विनः	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः
ष०	यशस्विनः	यशस्विनोः	यशस्विनाम्
स	यशस्विनि	यशस्विनोः	यशस्विषु
	हे यशस्विन्	हे यशस्विनौ	हे यशस्विनः

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'महिमन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	महिमा	महिमानौ	महिमानः
द्वि.वि.	महिमानम्	महिमानौ	महिम्नः
तृ. वि.	महिम्ना	महिमभ्याम्	महिमभिः
च. वि.	महिम्ने	महिमभ्याम्	महिमभ्यः
प. वि.	महिम्नः	महिमभ्याम्	महिमभ्यः
ष. वि.	महिम्नः	महिम्नोः	महिम्नाम्
स. वि.	महिम्नि, महिमनि	महिम्नोः	महिमसु
सम्बो..	हे महिमन्	हे महिमानौ	हे महिमानः

एवं सीमन्, मूर्धन्, गरिमन्, अणिमान्, लघिमन्, शुक्लिपन्, कलिपन्, अश्वत्थामन्, द्रढिमन् आदि।

नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सीमन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सीमा	सीमानौ	सीमानः
द्वि.वि.	सीमानम्	सीमानौ	सीम्नः
तृ. वि.	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः
च. वि.	सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
प. वि.	सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
ष. वि.	सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्
स. वि.	सीम्नि, सीमनि	सीम्नोः	सीमसु
सम्बो..	हे सीमन्	हे सीमानौ	हे सीमानः

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'श्वन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.वि.	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वि.वि.	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
तृ. वि.	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च. वि.	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
प. वि.	शुनः	श्वाभ्याम्	श्वभ्यः
ष. वि.	शुनः	शुनोः	शुनाम्
स. वि.	शुनि	शुनोः	श्वसु
सम्बो..	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'मघवन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वि.वि.	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृ. वि.	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
च. वि.	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
प. वि.	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
ष. वि.	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
स. वि.	मघोनि	मघोनोः	मघवत्सु
सम्बो..	हे मघवन्	हे मघवानौ	हे मघवानः

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'मघवन्' शब्दः प्रकारान्तरेण

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः
द्वि.वि.	मघवन्तम्	मघवन्तौ	मघवतः
तृ. वि.	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः
च. वि.	मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
प. वि.	मघवतः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
ष. वि.	मघवतः	मघवतोः	मघवताम्
स. वि.	मघवति	मघवतोः	मघवत्सु
सम्बो..	हे मघवन्	हे मघवन्तौ	हे मघवन्तः

नकारान्त पुंलिङ्गः 'करिन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	करी	करिणौ	करिणः
द्वि.वि.	करिणम्	करिणौ	करिणः
तृ. वि.	करिणा	करिभ्याम्	करिभिः
च. वि.	करिणे	करिभ्याम्	करिभ्यः
प. वि.	करिणः	करिभ्याम्	करिभ्यः
ष. वि.	करिणः	करिणोः	करिणाम्
स. वि.	करिणि	करिणोः	करिषु
सम्बो..	हे करिन्	हे करिणौ	हे करिणः

एवं हस्तिन्, गुणिन्, मन्त्रिन्, पक्षिन्, धनिन्, वाजिन्, तपस्विन्, बलिन्, सुखिन्, एकाकिन्, सत्यवादिन् आदि।

नकारान्तः पुंलिङ्गः 'पथिन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वि.वि.	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृ. वि.	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च. वि.	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
प. वि.	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
ष. वि.	पथः	पथोः	पथाम्
स. वि.	पथि	पथोः	पथिषु
सम्बो..	हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्थानः

नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'नामन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि
द्वि.वि.	नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि
तृ. वि.	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
च. वि.	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
प. वि.	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
ष. वि.	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
स. वि.	नाम्नि, नामनि	नाम्नोः	नामसु
सम्बो..	हे नाम,नामन्	हे नाम्नी, नामनी	हे नामानि

नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'अहन्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
द्वि.वि.	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
तृ. वि.	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
च. वि.	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
प. वि.	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
ष. वि.	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्.
स. वि.	अह्नि, अहनि	अह्नोः	अहःसु, अहस्सु
सम्बो..	हे अहः	हे अह्नी, अहनी	हे अहानि

शकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'दिश्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	दिक्, ग्	दिशौ	दिशः
द्वि.वि.	दिशम्	दिशौ	दिशः
तृ. वि.	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
च. वि.	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
प. वि.	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
ष. वि.	दिशः	दिशोः	दिशाम्
स. वि.	दिशि	दिशोः	दिक्षु
सम्बो..	हे दिक् ,ग्	हे दिशौ	हे दिशः

सकारान्तः पुंलिङ्गः 'विद्वस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वि०	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
च०	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पं०	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
ष०	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
स०	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः

सकारान्त पुंलिङ्गः पुंस् शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्रथमा –	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
द्वितीय–	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
तृतीय–	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
चतुर्थी–	पुंसे	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
पञ्चमी–	पुंसः	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
षष्ठी–	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्
सप्तमी–	पुंसि	पुंसोः	पुंसु
सम्बोधन–	हे पुमान्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः

सकारान्तः पुंलिङ्गः 'वेधस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	वेधाः	वेधसौ	वेधसः
द्वि०	वेधसम्	वेधसौ	वेधसः
तृ०	वेधसा	वेधोभ्याम्	वेधोभिः
च०	वेधसे	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
पं०	वेधसः	वेधोभ्याम्	वेधोभ्यः
ष०	वेधसः	वेधसोः	वेधसाम्
स०	वेधसि	वेधसोः	वेधस्सु– वेधःसु
	हे वेधाः	हे वेधसौ	हे वेधसः

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अप्सरस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	अप्सराः	अप्सरसौ	अप्सरसः
द्वि.वि.	अप्सरसम्	अप्सरसौ	अप्सरसः
तृ. वि.	अप्सरसा	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभिः
च. वि.	अप्सरसे	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः
प. वि.	अप्सरसः	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः
ष. वि.	अप्सरसः	अप्सरसोः	अप्सरसाम्
स. वि.	अप्सरसि	अप्सरसोः	अप्सरःसु
सम्बो..	हे अप्सराः	हे अप्सरसौ	हे अप्सरसः

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'जरस्' शब्दः (वृद्धावस्था)

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	जरा	जरसौ जरे	जरसः जराः
द्वि०	जरसम् जराम्	जरसौ जरे	जरसः जराः
तृ०	जरसा जरया	जराभ्याम्	जराभिः
च०	जरसे जरायै	जराभ्याम्	जराभ्यः
पं०	जरसः जरायाः	जराभ्याम्	जराभ्यः
ष०	जरसः जरायाः	जरसोः जरयोः	जरसाम् जराणाम्
स०	जरसि जरायाम्	जरसोः जरयोः	जरासु
	हे जरे	हे जरसौ हे जरे	हे जरसः हे जराः

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आशिस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	आशीः	आशिषौ	आशिषः
द्वि.वि.	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
तृ. वि.	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
च. वि.	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
प. वि.	आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
ष. वि.	आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
स. वि.	आशिषि	आशिषोः	आशीःषु, आशीषु
संम्बो	हे आशीः	हे आशिषौ	हे आशिषः

सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'मनस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	मनः	मनसी	मनांसि
द्वि.वि.	मनः	मनसी	मनांसि
तृ. वि.	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
च. वि.	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
प. वि.	मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
ष. वि.	मनसः	मनसोः	मनसाम्
स. वि.	मनसि	मनसोः	मनस्सु, मनःसु
सम्बो..	हे मनः	हे मनसी	हे मनांसि

एवं नभस्, अम्भस्, आगस्, उरस्, पयस्, रजस्, वयस्, वक्षस्, अयस्, तमस्, वचस्, यशस्, तपस्, सरस् आदि।

सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'हविस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	हविः	हविषी	हवींषि

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
द्वि.वि.	हविः	हविषी	हवींषि
तृ. वि.	हविषा	हविर्भ्याम्	हविभिः
च. वि.	हविषे	हविर्भ्याम्	हविर्भ्यः
प. वि.	हविषः	हविर्भ्याम्	हविर्भ्यः
ष. वि.	हविषः	हविषोः	हविषाम्
स. वि.	हविषि	हविषोः	हविःषु, हविष्षु
सम्बो..	हे हविः	हे हविषी	हे हवींषि

सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'धनुस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	धनुः	धनुषी	धनूंषि
द्वि.वि.	धनुः	धनुषी	धनूंषि
तृ. वि.	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
च. वि.	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः
प. वि.	धनुषः	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः
ष. वि.	धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्
स. वि.	धनुषि	धनुषोः	धनःषु, धनुष्षु
सं	हे धनुः!	हे धनुषी!	हे धनूंषि !

एवं वपुस्, चक्षुस्, आयुस्, यजुस् आदि।

दकारान्तः सर्वनाम 'अस्मद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि.वि.	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृ. वि.	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च. वि.	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
प. वि.	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष. वि.	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
स. वि.	मयि	आवयोः	अस्मासु

दकारान्तः सर्वनाम 'युष्मद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि.वि.	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृ. वि.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च. वि.	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
प. वि.	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष. वि.	तव, ते	युवयोः,वाम्	युष्माकम्, वः
स. वि.	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

तकारान्तः पुंलिङ्गः सर्वनाम 'तद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सः	तौ	ते
द्वि.वि.	तम्	तौ	तान्
तृ. वि.	तेन	ताभ्याम्	तैः
च. वि.	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
प. वि.	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ष. वि.	तस्य	तयोः	तेषाम्
स. वि.	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'तद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	सा	ते	ताः
द्वि.वि.	ताम्	ते	ताः
तृ. वि.	तया	ताभ्याम्	ताभिः
च. वि.	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
प. वि.	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ष. वि.	तस्याः	तयोः	तासाम्
स. वि.	तस्याम्	तयोः	तासु

तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः सर्वनाम 'तद्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	तत्	ते	तानि
द्वि.वि.	तत्	ते	तानि.
तृ. वि.	तेन	ताभ्याम्	तैः
च. वि.	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
प. वि.	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ष. वि.	तस्य	तयोः	तेषाम्
स. वि.	तस्मिन्	तयोः	तेषु

सकारान्तः पुंलिङ्गः सर्वनाम 'अदस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	असौ	अमू	अमी
द्वि.वि.	अमुम्	अमू	अमून्
तृ. वि.	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च. वि.	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
प. वि.	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
ष. वि.	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
स. वि.	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

सकारान्तः पुँल्लिङ्गो 'निर्जरस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र०	निर्जरः	निर्जरसौ निर्जरौ	निर्जरसः निर्जराः
द्वि०	निर्जरसम् निर्जरम्	निर्जरसौ निर्जरौ	निर्जरसः निर्जरान्
तृ०	निर्जरसा निर्जरेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः
च०	निर्जरसे निर्जराय	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः
पं०	निर्जरसः निर्जरात्-द्	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः
ष०	निर्जरसः निर्जरस्य	निर्जरसोः निर्जरयोः	निर्जरसाम् निर्जराणाम्
स०	निर्जरसि निर्जरे	निर्जरसोः निर्जरयोः	निर्जरेषु
	हे निर्जर	हे निर्जरसौ हे निर्जरौ	हे निर्जरसः हे निर्जराः

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम 'अदस्' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र. वि.	असौ	अमू	अमूः
द्वि.वि.	अमुम्	अमू	अमूः
तृ. वि.	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च. वि.	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
प. वि.	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
ष. वि.	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
स. वि.	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

वकारान्तः पुंलिङ्गः सर्वनाम 'सर्व' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वि.	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृ.	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च.	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
प.	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
ष.	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स.	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

स्त्रीलिङ्गः 'सर्व' शब्दः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वि.	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृ.	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च.	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
प.	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
ष.	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
स.	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

अकारान्तः 'उभय' शब्दः, अस्य द्विवचनं नास्ति

प्र०	उभयः	–	उभये
द्वि०	उभयम्	–	उभयान्
तृ०	उभयेन	–	उभयैः
च०	उभयस्मै	–	उभयेभ्यः
पं०	उभयस्मात्-द्	–	उभयेभ्यः
ष०	उभयस्य	–	उभयेषाम्
स०	उभयस्मिन्	–	उभयेषु
	हे उभय	–	हे उभये

नित्यबहुवचनान्ताः सर्वनाम 'कति-यति-तति शब्दाः

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.	कति	यति	तति
द्वि	कति	यति	तति
तृ.	कतिभिः	यतिभिः	ततिभिः
च.	कतिभ्यः	यतिभ्यः	ततिभ्यः
प.	कतिभ्यः	यतिभ्यः	ततिभ्यः
ष.	कतीनाम्	यतीनाम्	ततीनाम्
स.	कतिषु	यतिषु	ततिषु

संख्यावाचकः 'एक 'शब्दः नित्यैकवचनान्तः

विभक्तिः	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकम्
प्रथमा	एकः	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
पञ्चमी	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

संख्यावाचकः 'द्वि'शब्दः नित्यद्विवचनान्तः

विभक्तिः	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकम्
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

संख्यावाचकः 'त्रि' शब्दः नित्यबहुवनान्तः

विभक्तिः	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकम्
प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीया	त्रीभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
पञ्चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

संख्यावाचक : 'चतुर्' शब्दः नित्यबहुवनान्तः

विभक्तिः	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकम्
प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृतीया	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पञ्चमी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्, चतुर्ण्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्, चतुर्ण्णाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

'पञ्चन्' शब्दः नित्यबहुवनान्तः

विभक्तिः	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकम्
प्रथमा	पञ्च	पञ्च	पञ्च
द्वितीया	पञ्च	पञ्च	पञ्च
तृतीया	पञ्चभिः	पञ्चभिः	पञ्चभिः
चतुर्थी	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः
पञ्चमी	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः
षष्ठी	पञ्चानाम्	पञ्चानाम्	पञ्चानाम्
सप्तमी	पञ्चसु	पञ्चसु	पञ्चसु

विशेषशद्बाः

इकारान्तः पुलिङ्गः 'औडुलोमि' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	औडुलोमिः	औडुलोमी	उडुलोमाः
द्वि.वि.	औडुलोमिम्	औडुलोमी	उडुलोमान्
तृ.वि.	औडुलोमिना	औडुलो-मिभ्याम्	उडुलोमैः
च.वि.	औडुलोमये	औडुलो-मिभ्याम्	उडुलोमेभ्यः
प.वि.	औडुलोमेः	औडुलो-मिभ्याम्	उडुलोमेभ्यः
ष.वि.	औडुलोमेः	औडुलोम्योः	उडुलोमानाम्
स.वि.	औडुलोमौ	औडुलोम्योः	उडुलोमिषु
संवो.	हे औडुलोमे!	हे औडुलोमी!	हे उडुलोमाः!

"ईकारान्तः पुल्लिङ्गो वातप्रमी शद्बः"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	वातप्रमीः	वातप्रम्यौ	वातप्रम्यः
द्वि.वि.	वातप्रमीम्	वातप्रम्यौ	वातप्रमीन्
तृ.वि.	वातप्रम्या	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभिः
च.वि.	वातप्रम्ये	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः
प.वि.	वातप्रम्यः	वातप्रमीभ्याम्	वातप्रमीभ्यः
ष.वि.	वातप्रम्यः	वातप्रम्योः	वातप्रम्याम्
स.वि.	वातप्रमी	वातप्रम्योः	वातप्रमीषु
	हे वातप्रमीः!	हे वातप्रम्यौ!	हे वातप्रम्यः!

"ऊकारान्तपुल्लिङ्गो "वर्षाभू" शब्दः (मण्डुक)"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः
द्वि.वि.	वर्षाभ्वम्	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः
तृ.वि.	वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः
च.वि.	वर्षाभ्वे	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः
प.वि.	वर्षाभ्वः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः
ष.वि.	वर्षाभ्वः	वषीभ्वोः	वर्षाभ्वाम्
स.वि.	वर्षाभ्वि	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूषु
संवो.	हे वर्षाभूः	हे वर्षाभ्वौ	हे वर्षाभ्वः

"क कारान्त कामधुक् शब्दः"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	कामधुक्	कामदुहौ	कामदुहः
द्वि.वि.	कामदुहम्	कामदुहौ	कामदुहः
तृ.वि.	कामदुहा	कामधुग्भ्याम्	कामधुग्भिः
च.वि.	कामदुहे	कामधुग्भ्याम्	कामधुग्भ्यः
प.वि.	कामदुहः	कामधुग्भ्याम्	कामधुग्भ्यः
ष.वि.	कामदुहः	कामदुहोः	कामदुहाम्
स.वि.	कामदुहि	कामदुहोः	कामधुक्षु
संवो.	हे कामधुक्!	हे कामदुहौ!	हे कामदुहः!

"ऊकारान्तपुल्लिङ्गः 'हूहू' शब्दः" (गन्धर्व)

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	हूहूः	हूह्वौ	हूह्वः
द्वि.वि.	हूहूम्	हूह्वौ	हूहून्
तृ.वि.	हूह्वा	हूहूभ्याम्	हूहूभिः
च.वि.	हूह्वे	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः
प.वि.	हूह्वः	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः
ष.वि.	हूह्वः	हूह्वोः	हूह्वाम्
स.वि.	हूह्विः	हूह्वोः	हूहूषु
संबो.	हे हूहूः	हे हूह्वौः	हे हूह्वः

"नकारान्तपुल्लिङ्गः ऋभुक्षिन् शब्दः"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	ऋभुक्षाः	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षाणः
द्वि.वि.	ऋभुक्षाणम्	ऋभुक्षाणौ	ऋभुक्षः
तृ.वि.	ऋभुक्षा	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभिः
च.वि.	ऋभुक्षे	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः
प.वि.	ऋभुक्षः	ऋभुक्षिभ्याम्	ऋभुक्षिभ्यः
ष.वि.	ऋभुक्षः	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षाम्
स.वि.	ऋभुक्षि	ऋभुक्षोः	ऋभुक्षिषु
संबो.	हे ऋभुक्षाः	हे ऋभुक्षाणौ	हे ऋभुक्षाणः

हकारान्तः लिह् शब्दः (पुलिङ्गः)

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	लिट्	लिहौ	लिहः
द्वि.वि.	लिहम्	लिहौ	लिहः
तृ.वि.	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भिः
च.वि.	लिहे	लिड्भ्याम्	लिडभ्यः
प.वि.	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
ष.वि.	लिहः	लिहोः	लिहाम्
स.वि.	लिहि	लिहोः	लिट्सु
संबो.	हे लिट्!	हे लिहौ।!	हे लिहः!

"एकारान्त नित्यबहुवचनान्तः 'अप्' शब्दः"
(स्त्रीलिङ्ग)

प्र.वि.	आपः
द्वि.वि.	अपः
तृ.वि.	अद्भिः
च.वि.	अद्भ्यः
प.वि.	अद्भ्यः
ष.वि.	अपाम्
स.वि.	अप्सु
संबो.	हे आपः!

"भकारान्तस्त्रीलिङ्ग कुकुभ्-शब्दः"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	ककुप्	ककुभौ	ककुभः
द्वि.वि.	ककुभम्	ककुभौ	ककुभः
तृ.वि.	ककुभा	ककुब्भ्याम्	ककुब्भिः
च.वि.	ककुभे	ककुब्भ्याम्	ककुब्भ्यः
प.वि.	ककुभः	ककुब्भ्याम्	ककुब्भ्यः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
ष.वि.	ककुभः	ककुभोः	ककुभाम्
स.वि.	ककुभि	ककुभोः	ककुप्सु
संबो.	हे ककुप्!	हे ककुभौ!	हे ककुभः!

धकारान्त स्त्रीलिङ्गः 'क्षुध्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	क्षुत्	क्षुधौ	क्षुधः
द्वि.वि.	क्षुधम्	क्षुधौ	क्षुधः
तृ.वि.	क्षुधा	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भिः
च.वि.	क्षुधे	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः
प.वि.	क्षुधः	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः
ष.वि.	क्षुधः	क्षुधोः	क्षुधाम्
स.वि.	क्षुधि	क्षुधोः	क्षुत्सु
स.प्र.वि.	हे क्षुत्!	हे क्षुधौ!	हे क्षुधः!

नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'अनुभुक्षिन्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	अनुभुक्षी	अनुभुक्ष्यौ	अनुभुक्ष्यः
द्वि.वि.	अनुभुक्षीम्	अनुभुक्ष्यौ	अनुभुक्षीः
तृ.वि.	अनुभुक्ष्या	अनुभुक्षीभ्याम्	अनुभुक्षीभिः
च.वि.	अनुभुक्ष्यै	अनुभुक्षीभ्याम्	अनुभुक्षीभ्यः
प.वि.	अनुभुक्ष्याः	अनुभुक्षीभ्याम्	अनुभुक्षीभ्यः
ष.वि.	अनुभुक्ष्याः	अनुभुक्ष्याः	अनुभुक्षीणाम्
स.वि.	अनुभुक्ष्याम्	अनुभुक्ष्योः	अनुभुक्षीषु
सम्बो.	हे अनुभुक्षि!	हे अनुभुक्ष्यौ	हे अनुभुक्ष्यः

हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'उपानह्' शब्दः (पादरक्षा)

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	उपानत्-द्	उपानहौ	उपानहः
द्वि.वि.	उपानहम्	उपानहौ	उपानहः
तृ.वि.	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
च.वि.	उपानहे	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्यः
प.वि.	उपानहः	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्यः
ष.वि.	उपानहः	उपानहोः	उपानहाम्
स.वि.	उपानहि	उपानहोः	उपानत्सु
सम्बो.	हे उपानत् - द्	हे उपानहौ!	हे उपानहः!

षान्तो नपुसंकशब्दः 'पिषठिष्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	पिपठीः	पिपठिषी	पिपठिषि
द्वि.वि.	पिपठीः	पिपठिषी	पिपठिषि
तृ.वि.	पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भिः
च.वि.	पिपठिषे	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः
प.वि.	पिपठिषः	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः
ष.वि.	पिपठिषः	पिपठिषोः	पिपठिषाम्
स.वि.	पिपठिषि	पिपठिषोः	पिपठीष्षु
सम्बो.	हे पिपठीः!	हे पिपठिषी!	हे पिपठिषि!

"जकारान्तः नपुसंकशब्दः खञ्ज् शब्दः"

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	खन्	खञ्जौ	खञ्जः
द्वि.वि.	खञ्जम्	खञ्जौ	खञ्जः
तृ.वि.	खञ्जा	खन्भ्याम्	खन्भिः
च.वि.	खञ्जे	खन्भ्याम्	खन्भ्यः
प.वि.	खञ्जः	खन्भ्याम्	खन्भ्यः
ष.वि.	खञ्जः	खञ्जोः	खञ्जाम्
स.वि.	खञ्जि	खञ्जोः	खङ्क्षु
संबो.	हे खन्	हे खञ्जौ!	हे खञ्जः!

वकारान्त स्त्रीलिङ्गः 'दिव्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्वि.वि.	दिवम्	दिवौ	दिवः
तृ.वि.	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
च.वि.	दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
प.वि.	दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
ष.वि.	दिवः	दिवोः	दिवाम्
स.वि.	दिवि	दिवोः	द्युषु
सम्बो.	हे द्यौः!	हे दिवौ!	हे दिवः!

रेफान्तः पुल्लिङ्गः 'प्रियचतुर्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	प्रियचत्वाः	प्रियचत्वारौ	प्रियचत्वारः
द्वि.वि.	प्रियचत्वारम्	प्रियचत्वारौ	प्रियचतुरः
तृ.वि.	प्रियचतुरा	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भिः
च.वि.	प्रियचतुरे	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः
प.वि.	प्रियचतुरः	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः
ष.वि.	प्रियचतुरः	प्रियचतुरोः	प्रियचतुराम्
स.वि.	प्रियचतुरि	प्रियचतुरोः	प्रियचतुर्षु
सम्बो.	हे प्रियचत्वः	हे प्रियचत्वारौ	हे प्रियचत्वारः

णकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुगण्' शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	सुगण्	सुगणौ	सुगणः
द्वि.वि	सुगणम्	सुगणौ	सुगणः
तृ.वि.	सुगणा	सुगण्भ्याम्	सुगणभिः
च.वि.	सुगणे	सुगण्भ्याम्	सुगण्भ्यः
प.वि.	सुगणः	सुगण्भ्याम्	सुगण्भ्यः
ष.वि.	सुगणः	सुगणोः	सुगणाम्
स.वि.	सुगणि	सुगणोः	सुगण्सु
सम्वोधने	नास्ति	रूपम्	

नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'अर्यमन्' शब्दः (सूर्यः)

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्र.वि.	अर्यमा	अर्यमणौ	अर्यमणः
द्वि.वि.	अर्यमणम्	अर्यमणौ	अर्यम्णः
तृ.वि.	अर्यम्णा	अर्यमभ्याम्	अर्यमभिः
च.वि.	अर्यम्णे	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः
प.वि.	अर्यम्णः	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः
ष.वि.	अर्यम्णः	अर्यमणोः	अर्यमणाम्
स.वि.	अर्यम्णि	अर्यमणोः	अर्यमसु
सम्बो.	हे अर्यमन्!	हे अर्यमणौ!	हे अर्यमणः!

तकारान्त नपुंसक कतरत शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्रथमा -	कतरत्/द्	कतरे	कतराणि
द्वितीय-	कतरत्/द्	कतरे	कतराणि
तृतीय-	कतरेण	कतराभ्याम्	कतरैः
चतुर्थी-	कतरस्मै	कतराभ्याम्	कतरेभ्यः
पञ्चमी-	कतरस्मात्/द	कतराभ्याम्	कतरेभ्यः
षष्ठी-	कतरस्य	कतरयोः	कतरेषाम्
सप्तमी-	कतरस्मिन्	कतरयोः	कतरेषु
सम्बोधन-	हे कतरत्/द्	हे कतरे	हे कतराणि

तकारान्तः नपुंसक कतमत शब्दः

	ए.व	द्वि.व	ब.व
प्रथमा -	कतमत्/द्	कतमे	कतमानि
द्वितीय-	कतमत्/द्	कतमे	कतमनि
तृतीय-	कतमेन	कतमाभ्याम्	कतमैः
चतुर्थी-	कतमस्मै	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः
पञ्चमी-	कतमस्मात्/द्	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः
षष्ठी-	कतमस्य	कतमयोः	कतमेषाम्
सप्तमी-	कतमस्मिन्	कतमयोः	कतमेषु
सम्बोधन-	हे कतमत्/द्	हे कतमे	हे कतमानि

कारकप्रकरणम्

संस्कृतवाङ्मये कारकाणां यावत्प्राधान्यं वर्तते, न तथा अन्येषाम्। कारकं व्याकरणस्य हृदयमिति उच्यते। किं नाम कारकमिति जिज्ञासायाम् - क्रमवतां वर्णानां समूहः पदम्। पदसमूहः वाक्यम्। वाक्यम् अभीप्सितम् अर्थं बोधयति। अतः शब्दप्रपञ्चे वाक्यं न भवति। विना वर्णेभ्यः पदं नास्ति। अतः व्याकरणे वर्णनिमित्तानि कार्याणि पदनिमित्तानि कार्याणि च सन्ति। प्रायः सन्धिकार्याणि वर्णनिमित्तकानि। समासादीनि पदनिमित्तकानि। वाक्यम् अवलम्ब्य प्रवृत्तानि भवन्ति कारकाणि कारकसम्बधीनि कार्याणि च। साक्षात् परम्परया वा वाक्यानि संस्कर्तुम् एव व्याकरणं प्रवृतम्। सम्प्रति कारकाणि, कारकसम्बधीनि कार्याणि च इह प्रस्तूयन्ते।

अत्र आरम्भे किं नाम वाक्यम् इति ज्ञातव्यम्। कारकान्विता क्रिया वाक्यम्। यथा–

1. अश्वः धावति।
2. बालकः ग्रन्थं पठति।
3. अतिथिः आसन्दे उपविशति।

उपर्युक्तेषु वाक्येषु -

प्रथमवाक्ये कर्तृकारकेण धावनक्रिया अन्विता।

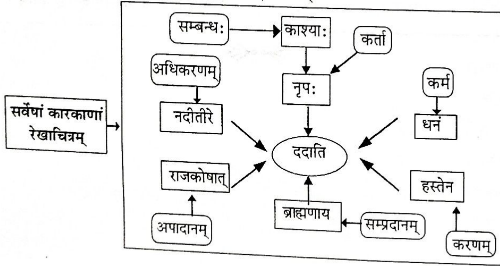
द्वितीयवाक्ये कर्तृकारकेण कर्मकारकेण च अन्विता पठनक्रिया।

तृतीयवाक्ये कर्तृकारकेण च अन्विता उपवेशनक्रिया।

किं नाम कारकम् ? क्रियान्वयि कारकम्। क्रियायाः अन्वयः = क्रियान्वयः। अन्वयः = सम्बन्धः। क्रियान्वयः अस्य अस्ति इति क्रियान्वयि। यः क्रियान्वयि। यः क्रियया अन्वेति (सम्बन्धं प्राप्नोति) सः कारकम् इत्युच्यते इति फलितोऽर्थः। यथा-

1. पाचक : पचति। अत्र पाचक : पाकक्रियायाम् अन्वेति। अतः पाचकः कारकम्। तच्च प्रकृतं कर्तृकारकम्।
2. गां स्पृशति। अत्र गौः स्पर्शनक्रियायाम् अन्वेति। अतः सा कारकम्। तच्च प्रकृतं कर्मकारकम्।
3. परशुना छिनत्ति। अत्र परशुः छेदनक्रियायाम् अन्वेति। अतः कारकम्। तच्च प्रकृतं करणकारकम्।
4. बालाय फलं ददाति। अत्र बालः दानक्रियायाम् अन्वेति। अतः बालः कारकम्। तच्च प्रकृतं सम्प्रदानकारकम्।
5. प्रासादात् पतति। अत्र प्रासादः पतनक्रियायाम् अन्वेति। अतः प्रासादः कारकम्। तच्च अपादानकारकम्।
6. पीठे उपविशति। अत्र पीठम् उपवेशनक्रियायाम् अन्वेति। अतः पीठं कारकम्। तच्च प्रकृतं अधिकरणकारकम्। कर्तृकारकं क्रियायां साक्षात् अन्वेति। अन्यानि

कारकाणि तु परम्परया क्रियायाम् अन्वयं प्राप्नुवन्ति इति ज्ञेयम्।

कः, कां, केन, कस्मै, केस्मात्, कुत्र ददाति इति प्रश्नः (काश्याः) नृपः, धनं, हस्तेन ब्राह्मणाय राजकोषात् नदीतीरे ददाति इति वाक्येन समाहितः भवति। अतः दानक्रियायां सर्वाण्यपि षट् कारकाणि अन्वितानि भवन्ति। कस्य नृपः इति प्रश्नस्य काश्याः नृपः इत्यनेन समाहितः भवन्ति। काश्याः अन्वयः नृपे एव। न तु दानक्रियायाम्। अतः षष्ठी कारकं न भवति।

एवञ्च क्रियया सह कारकाणां सम्बन्धस्य परिशीलनाय प्रश्नोत्तररूपः मार्गः सरलः। यथा-

क : पचति ? = क : क्रियां निर्वर्तयति ? इति उत्थितस्य प्रश्नस्य उपशमनं देवदत्तः पचति = देवदत्तः पाकक्रियां निर्वर्तयति इति वाक्येन (उतरेण भवति। देवदतस्य कर्तुः पाकक्रियया सह सम्बन्धः यदि न अभविष्यत् तर्हि आकांक्षायाः उपशमनमपि न अभविष्यत्। जातञ्च उपशमनम् आकांक्षायाः। अतः क्रियया सह सम्बन्धः अस्तीति ज्ञायते। एवम् अन्यकारकादौ अपि ज्ञेयम्। अत्र कारकबोधनसौकर्यार्थं धात्वर्थः सामान्यतः अवगन्तव्यः। तद्यथा -

फलम्
धातुः
व्यापारः

पचति इत्यादौ तिङन्ते प्रकृतिः पच् धातुः, प्रत्ययश्च तिङ्। पक्ववान् पचन् इत्यादौ कृदन्तेऽपि प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवतः। तत्रापि प्रकृतिः धातुः प्रत्ययश्च कृत्। एवञ्च धातोः द्वौ प्रत्ययौ - तिङः कृतश्चेति। तत्र धातोः अर्थः निरूप्यते। तद्यथा-

धातुः फलं व्यापारं च बोधयति। यथा पचति इत्यत्र पच्धातुः अस्ति। सः पच्धातुः विक्लित्तिरूपं फलं (विक्लित्तिः = मृदुविशदत्त्वम्। तण्डुलादौ जायमानः विकारः इति यावत्) तदनुकूलव्यापारञ्च बोधयति। एवञ्च पच् धातोः अर्थः विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः इति। यथा -

गच्छति अत्र गम् संयोगरूपं फलं तदनुकूलव्यापारञ्च बोधयति। अतः गमधातोः अर्थः - संयोगानुकूलव्यापारः इति।

वर्धते। अत्र वर्ध्धातुः वर्धनरूपं फलं तदनुकूलव्यापारं च बोधयति। अतः वर्ध्धातोः अर्थः वर्धनानुकूलव्यापारः इति।

पचति इत्यादौ तिङ्प्रत्ययः श्रूयते। तिङ् प्रत्ययस्य कारकं /भावः, कालः, संख्या च अर्थाःभवन्ति। यथा-पचति/ ते इत्यत्र ति/ते प्रत्ययः कर्तृकारकं वर्तमानकालम् एकत्वसङ्ख्यां च बोधयति। पच्यते इत्यत्र तु ते इति प्रत्ययः कर्मकारकं वर्तमानकालम्, एकत्वसंख्यां च वोधयति। एवञ्च तिङ् प्रत्ययः कर्तृकारकं कर्मकारकं वा बोधयति, न अन्यानि कारकाणि इति ज्ञेयम्।

कारकाणि

क्रियान्वयि कारकम्। तच्च कारकं षड्विधम्। तद्यथा श्लोकः-

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्।। इति।

1. कर्ता

स्वतन्त्रः कर्ता (पा.सू.-1/4/54) क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता स्यात् इति सूत्रस्यार्थः। स्वातन्त्र्यं नाम व्यापाराश्रयत्वम्। एवञ्च - व्यापाराश्रयः कर्ता इति फलितोऽर्थः।

धात्वर्थः- फलं व्यापारः च इति उक्तम्। तत्र व्यापारस्य यः आश्रयः सः कर्ता भवति। यथा-पाचकः पचति।

पच् धातोरर्थः = पाकक्रियायाः आश्रयः पाचकः। अतः पाचकः कर्ता। यथा -

बालः खादति। खाद् धातोः अर्थः भक्षणक्रिया। सा क्रिया बाले अस्ति। अतः क्रियायाः आश्रयः बालः।

अतः बालः कर्ता।

छात्रः लिखति। लिख् धातोः अर्थः लेखनक्रिया। सा क्रिया छात्रे अस्ति। अतः लेखनक्रियायाः आश्रयः छात्रः। अतः छात्रः कर्ता।

सूर्यः प्रकाशते। धात्वर्थः प्रकाशनक्रिया। सा क्रिया सूर्ये अस्ति। अतः प्रकाशनक्रियायाः आश्रयः सूर्यः। अतः-

सूर्यः कर्ता।

2. कर्म

कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा.सू.-1/4/49) कर्तुः क्रियया आप्तुम् इष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् इति सूत्रस्यार्थः। कर्ता काञ्चित् क्रियां निर्वर्तयति। तया क्रियया किञ्चित् फलं जायते। तच्च फलं यत्र सम्बद्धं भवति तत् कर्म-संज्ञां प्राप्नोति। तथा च कर्तुः स्वक्रियाजन्यफलेन सम्बन्धुम् इष्यमाणं कारकं कर्मसंज्ञां स्यात् इत्यर्थः।

यथा-पाचकः तण्डुलं पचति। अत्र पच्धातोः अर्थःविक्लित्तिरूपं फलं, तदनुकूलक्रिया च। पाकक्रियायाः आश्रयः पाचकः कर्ता। कर्तुः पाचकस्य पाकक्रियाजन्य-विक्लित्तिरूपफलेन सम्बन्धुम् इष्यमाणः तण्डुलः। अतः

तण्डुलः कर्म भवति। एतदत्र ज्ञातव्यं यत् - अत्र पाचकः पाकक्रियां निर्वर्तयति। तण्डुले विक्लित्तिरूपः विकारः जायते। स्वपाकक्रियायाः तण्डुले विक्लित्तिरूपः विकारः (विक्लित्ति-रूपफलं) जायताम् इति इच्छया एव पाचकः प्रवर्तते इति।)

यथा -

राम: ग्रामं गच्छति। गम्धातोः अर्थः संयोगरूपं फलं तदनुकूलक्रिया च। गमनक्रियायाः आश्रयः रामः। अतः कर्तुः बालस्य गमनक्रियाजन्यसंयोगरूपफलेन सम्बन्धम् इष्यमाणः ग्रामः। अतः ग्रामः कर्म भवति (गमनं नाम पूर्वदेशस्य त्यागः उत्तरदेशस्य प्राप्तिः। रामः स्वगमनेन ग्रामे स्वसंयोगो भवतु इति इच्छति।)

देवदत्तः कूपं खनति। खन् धातोः अर्थः अवदारणरूपं फलं तदनुकूलक्रिया च। खननक्रियायाः आश्रयः देवदत्तः। अतः देवदत्तः कर्ता। कर्तुः देवदत्तस्य खननक्रियाजन्य-अवदारणरूपफलेन सम्बन्धम् इष्यमाणः कूपः। अतः कूपः कर्म भवति।

अर्चकः विष्णुं भजति। भज् धातोः अर्थः तुष्टिरूपफलं तदनुकूलक्रिया च। भजनक्रियायाः आश्रयःअर्चकः। अतः अर्चकः कर्त्ता। कर्तुः अर्चकस्य भजन क्रियाजन्यतुष्टिरूपफलेन सम्बन्धम् इष्यमाणः विष्णुः। अतः विष्णुः कर्म भवति (भजनं नाम पूजनादिपरिचरणात्मिका क्रिया। परिचरणात्मिकां क्रियाम् अर्चकः करोति। तया परिचरणात्मकक्रियया विष्णौ तुष्टिः भवति। अर्चकः भजनक्रियया विष्णौ तुष्टिरूपं फलं भवतु इति इच्छया खलु प्रवर्तते।)

अत्र विशेषः

सर्वेषां धातूनाम् अर्थः-फलं क्रिया च भवति। धातवश्च सकर्मकाः अकर्मकाश्चेति द्विविधा। तत्र सकर्मधातुः यदा प्रयुज्यते, तदा फलम् एकत्र भवति। क्रिया अन्यत्र भवति। फलं यत्र भवति तत् कर्म। अतः एव फलाश्रयः कर्म इत्युच्यते। क्रिया यत्र भवति, सः कर्ता। अतः एव क्रियाश्रयः कर्ता इत्युच्यते। यथा - पाचकः तण्डुलं पचति। पच् धातोः अर्थः विक्लित्तिरूपं फलं तदनुकूलक्रिया च। विक्लित्तिः तण्डुले। अतः तण्डुलः कर्म। क्रिया पाचके वर्तते। अतः पाचकः कर्ता। अकर्मकधातुः यदा प्रयुज्यते तदा फलं क्रिया च कर्तरि एव भवतः। यथा-चन्द्रः वर्धते। वृध्धातोः अर्थः- वृद्धिरूपं फलं तदनुकूलक्रिया च। एतत् अनुकूलक्रिया च। एतदुभयमपि कर्तरि चन्द्रे एव वर्तते।

3. करणम्

साधकतमं करणम् (पा.सू.-1/4/43) क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् इति सूत्रस्यार्थः।

यत् स्वव्यापारसमनन्तरमेव फलोत्पादकं तत्करणमिति फलितोऽर्थः। यथा-रामः बाणेन रावणं हन्ति..। हन्धातोरर्थः प्राणवियोगरूपं फलं तदनुकूल क्रिया च, हनन्-क्रियाश्रयः रामः। अतः सः कर्ता। प्राणवियोगरूपं फलं रावणे अस्ति। फलाश्रयत्वात् रावणः कर्म, धनुषः मुक्तः बाणः गच्छन् रावणं विध्यति..। समनन्तरमेव प्राणवियोगः (फलम्) रावणे भवति। बाणस्य प्रवेशनव्यापारसमनन्तरमेव प्राण-वियोगरूपं फलम् उत्पन्नम्। अतः बाणः स्वव्यापारसमनन्तरमेव प्राणवियोगरूप-फलोत्पादकः अस्तीति बाणः करणम्। अतः प्रकृष्टोपकारकं नाम = स्वव्यापारसमनन्तरं फलोत्पादकमेव इति ज्ञेयम्। यथा-

भृत्यः परशुना वृक्षं छिनत्ति। छिद्धातोरर्थः विदारणरूपफलं, तदनुकूलक्रिया च। क्रियाश्रयो भृत्यः कर्त्ता। विदारणरूपं फलं वृक्षे अस्ति। अतः फलाश्रयत्वात् वृक्षः कर्म। भृत्यः हस्ताभ्यां परशुम् उपरि नीत्वा अधः पातयति। अनेकशः उपरिनयनाधःपातनव्यापारसमनन्तरमेव वृक्षे विदारणरूपं फलम् उत्पन्नम्। अतः परशुः स्वव्यापार- समनतरम् एव विदारणरूपफलोत्पादकः वर्तते इति कारणात् परशुः करणम्।

छात्रः पादाभ्यां गृहं गच्छति। गम्धातोरर्थः-उत्तरदेशसंयोगः तदनुकूलक्रिया च। क्रियाश्रयः छात्रः कर्ता। संयोगरूपं फलं गृहे अस्ति। अतः फलाश्रयत्वात् गृहं कर्म। छात्रः पादौ उद्धृत्य निक्षिपति। अनेकशः उद्धरणनिक्षेपणव्यापारसमनतरमेव गृहे संयोगः उत्पन्नः। अतः पादौ स्वव्यापारसमनन्तरमेव संयोग-रूपफलोत्पादकौ स्तः इति कारणात् पादौ करणम्।

4. सम्प्रदानम्

'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' (पा.सू.-1/4/32) कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रस्यार्थः। कर्मणा सम्बद्धुम् यम् अभिप्रैति, सः सम्प्रदानं स्यादिति अर्थः। देयद्रव्योद्देश्यं सम्प्रदानम् इति तात्पर्यार्थः। यथा - माता मोदकं पुत्राय ददाति। दाधात्वर्थः हस्तादौ स्थापनरूपं फलं तदनुकूल क्रिया च। दान क्रियाश्रयः माता कर्ता। स्थापनरूपं फलं मोदके। अतः मोदकः कर्म। कर्मभूतेन तेन मोदके न माता कं सम्बद्धुम् अभिप्रैति ? कर्मभूतेन मोदकेन पुत्रं सम्बद्धुम् अभिप्रैति। अतः स पुत्रः सम्प्रदानं भवति। (कर्मभूतं वस्तु यम् अधिगच्छति सः सम्प्रदानं भवति। अत्र कर्मभूतं वस्तु मोदकः पुत्रम् अधिगच्छति। अत्र पुत्रः सम्प्रदानं भवति।) यथा -

खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति। दाधात्वर्थः संयोगरूपं फलं तदनुकूलव्यापारश्च क्रियाश्रयः खण्डिकोपाध्यायः कर्ता। चपेटा नाम प्रसृतकरतलम्। संयोगरूपं फलं चपेटायाम्। अतः चपेटा कर्मभवति..। कर्मभूतया चपेटया कं सम्बन्धुम् अभिप्रैति? कर्म भूतया चपेटया शिष्यम् अभिसम्बन्धुम् अभिप्रैति। अतः शिष्यः सम्प्रदानम् (कर्मभूता चपेटा शिष्यं खलु अधिगच्छति। अतः सः सम्प्रदानम्।)

देवदत्तः रजकाय वस्त्रं ददाति। दाधात्वर्थः अधीनीकरणं, तदनुकूलक्रिया च क्रियाश्रयः देवदत्तः कर्ता। अधीनीकरणं-रूपं फलं वस्त्रे। अतः वस्त्रं कर्म। कर्मभूतेन वस्त्रेण रजकं सम्बन्धुम् अभिप्रैति। अतः रजकः सम्प्रदानम्। (कर्मभूतं वस्त्रं रजकं खलु अधिगच्छति। अतः रजकः सम्प्रदानम्।)

भूपालः ब्राह्मणाय गां ददाति। दाधात्वर्थः स्वस्वत्व-निवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वारोपणं तदनुकूला क्रिया च दानक्रियाश्रयः भूपालः कर्ता। स्वस्वत्वनिवृत्ति- पूर्वकपरस्वत्वारोपणं गवि। अतः गौः कर्म। कर्मभूतया गवा भूपालः कं सम्बन्धुम् अभिप्रैति? कर्मभूतया गवा ब्राह्मणम् अभिसम्बन्धुम् अभिप्रैति। अतः ब्राह्मणःसम्प्रदानम् अर्थात् कर्मभूता गौः ब्राह्मणं खलु अधिगच्छति। अतः ब्राह्मणः सम्प्रदानं भवति।

5. अपादानम्

'ध्रुवमपायेऽपादानम्'(पा.सू.-1/4/24) (अपायः = विश्लेषः। ध्रुवम् = अवधिभूतम्) विश्लेषे साध्ये अवधिभूतं कारकम् अपादानं स्यात् इति सूत्रस्यार्थः। विभागाश्रयः अपादानं भवति।

यथा- वृक्षात् पर्णं पतति। पत् धातोरर्थः अधोदेशसंयोगरूपं फलं, तदनुकूलक्रिया च। पतनक्रियाश्रयः पर्णं कर्ता। अवधिभूतः विभागाश्रयः वृक्षः। अतः वृक्षः अपादानम्। अर्थात् यत्र अपादानस्य प्रसक्तिः तत्र द्वयोः संयुक्तयोः विभागः भवेत् एव। यथात्र सयुंक्तयोः वृक्षपर्णयोः विभागः जातो वर्तते प्रकृतवाक्ये विभागः वृक्षे पर्णे च अस्ति। विभागस्य द्विनिष्ठत्वात्। अतः पर्णम् अपि विभागाश्रयः एव इत्यतः पर्णम् अपि किमर्थम् अपादानं न भवति इति शङ्का जायते। तत्रेदं समाधानम् - पर्णं यथा विभागाश्रयः तथा पतनक्रियाश्रयः अपि। अतः विभागाश्रयत्वात् पर्णम् अपादानसंज्ञाकं, पतनक्रियाश्रयत्वात् कर्तृसंज्ञाकमपि। एकस्मिन एव द्वयोः प्रसक्तौ परसंज्ञा एव कर्तव्या। अष्टाध्याय्याम् अपादानसंज्ञायाः (पा.सू.-1/4/24) अपेक्षया कर्तृसंज्ञा (पा.सू.-1/4/54) एव परा। अतः पर्णस्य कर्तृसंज्ञा एव न तु अपादानसंज्ञा। 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं प्रमाणम्। यथा -

देवदत्तः ग्रामात् आगच्छति। आगमनक्रियाश्रये: देवदत्तः कर्ता। संयुक्तयोः देवदत्तग्रामयोः देवदत्तस्य आगमनेन विभागः जातः। तदा अवधिभूतः विभागाश्रयः ग्रामः। अतः ग्रामः अपादानम्। पान्थः पर्वतात् अवरोहति। अवरोहण क्रियाश्रयः पान्थः कर्ता। संयुक्तयोः पान्थपर्वतयोः अवरोहणेन विभागः जातः। तदा अवधिभूतः विभागाश्रयः पर्वतः। अतः पर्वतः अपादानम्। खगः वृक्षात् डयते। डयनक्रियाश्रयः खगः कर्ता। संयुक्तयोः खगवृक्षयोः डयनेन विभागः जातः। तदा अवधिभूतः विभागाश्रयः वृक्षः। अतः वृक्षः अपादानम्।

6. अधिकरणम्

'आधारोऽधिकरणम्' (पा.सू.-1/4/45) कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः आधारः कारकम् अधिकरणसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः। कर्तरि विद्यमानक्रियायाः कर्मणि विद्यमानफलस्य वा आधारः अधिकरणसंज्ञाकः भवति इत्यर्थः। कर्तृनिष्ठक्रिया, कर्मनिष्ठक्रिया चेति द्विविधक्रिया अधिकरणस्य। यथा-

1. कर्तृनिष्ठक्रिया

वृद्धः खट्वायाम् उपविशति। उप- उपसर्गपूर्वक-विश्धातोः अर्थः यत्किञ्चिद्देशसंयोगरूपं फलम्, तदनुकूल-क्रिया च। उपवेशन-क्रियायाः आश्रयः वृद्धः कर्ता। वृद्धे विद्यमानायाः क्रियायाः आधारः खट्वा। अतः खट्वा अधिकरणम्।

2. कर्मनिष्ठक्रिया

पाचकः अन्नं स्थाल्यां पचति। पच्धातो अर्थः विक्लित्तिरूपफलं, तदनुकूला क्रिया च। पाकक्रियाश्रयः पाचकः कर्ता। विक्लित्तिरूपफलस्य। आधारः स्थाली। अतः स्थाली अधिकरणम्।

वृद्धः खट्वायाम् उपविशति इति उदाहरणे उपवेशन क्रिया वृद्धे वर्तते। अतः साक्षात् क्रियायाः आधारः वृद्धः एव। वृद्धद्वारा क्रियायाः आधारः खट्वा। पाचकः अन्नं स्थाल्यां पचति इति उदाहरणे, विक्लित्तिरूपफलम् अन्ने वर्तते। अतः साक्षात्फलस्य आधारः अन्नम् एव। अन्नद्वारा फलस्य आधारः स्थाली। अतः सर्वत्र परस्परया क्रियायाः फलस्य वा आधारः एव अधिकरणं भवति इति ज्ञोयम्। अर्थात् कर्तुः कर्मणः वा आधारः अधिकरणं भवति इति बालान् उद्दिश्य बोधनं समीचीनम्।

विभक्तिप्रकरणम्

पूर्वाध्याये कारकाणां विषये चर्चा प्रवृत्ता। अधुना विभक्तीनां विषये सविस्तृतचर्चा क्रियते। विभक्तिः द्विविधा। कारकविभक्तिः, उपपदविभक्तिः चेति।

अविभक्तीनां प्रवृतौ कारकं प्राधान्यम् आवहति। कारक-संज्ञां पुरस्कृत्य या विभक्तिः प्रवर्वते, सा कारकविभक्तिः इत्युच्यते। यथा - ग्रांम गच्छति। अत्र द्वितीया कर्मकारक-संज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्ता। अतः एषा कारकविभक्तिः। यत्र कारकत्वस्य प्रसक्तिः न भवति, तत्र परिगणितानां केषाञ्चन पदानाम् अर्थेन योगः अपि विभक्तेः प्रवृत्तौ निमित्तं भवति। यथा-हरिं विना सुखं नास्ति। अत्र विना इत्यस्य अर्थेन युक्तः हरिः। विना इत्यस्य अर्थेन योगादेव हरिशब्दात् द्वितीया प्रवृता। अतः एषा उपपदविभक्तिः इति उच्यते।

स्वस्वामिभावादिसम्बन्धोऽपि विभक्तिप्रवृतौ निमित्तम्। यथा-राज्ञः पुरुषः। अत्र राजपदात् षष्ठी श्रूयते। सा षष्ठी स्वस्वामिभावसम्बन्धं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता।

कारकविभक्तयः द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, सप्तमी चेति पञ्च सन्ति। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च प्रवर्तमाना षष्ठी अपि कारकविभक्तिः एव। यथा - श्लोकस्य पठनम्। तृतीयाविभक्तिः कर्तरि, करणे च प्रवर्तते इति विशेषः। उपपदविभक्तयः अपि ताः एव द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, सप्तमी चेति। यथा- कृष्णम् अभितः गावः। अक्ष्णा काणः। सर्वेभ्यः स्वस्ति। कृष्णात् अन्यः अयम्। मातरि साधुः इत्यादिप्रयोगाः वर्तन्ते।

कर्मप्रवचनीयः इति काचित् संज्ञा। सा संज्ञापि द्वितीयायाः पञ्चम्याः सप्तम्याः च प्रवृतौ निमित्तं भवति। यथा-वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। आ हिमालयात्। अधि भुवि रामः इति। वस्तुतस्तु उपपदविभक्तौ एव अस्य अन्तर्भावः। एवं रीत्या आदौ कारकं निश्चेतव्यम्। ततो विभक्तिः विधेया इत्येषः क्रमःकारकविभक्तौ इति ज्ञेयम्। सप्तसु विभक्तिषु प्रवर्तमानाः प्रत्ययाः। तद्यथा -

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सु	औ	जस्
द्वितीय	अम्	औट्	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	ङस्	ओस	आम्
सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्

प्रथमाविभक्तिः

बालकः विद्यालयं गच्छति। अध्यापकेन ग्रन्थः पठ्यते। 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (पा.सू. -2/3/46) नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्च प्रतिपदिकार्थः। यथा-वृक्ष इति प्रादिपदिकस्य वृक्षः इत्यर्थः। अत्र वृक्षत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्। वृक्षः व्यक्तिः। एतादृशे प्रातिपदिकार्थे प्रथमा स्यात्। प्रातिपदिकार्थः एव प्रथमायाः प्रवृत्तौ कारणम्। 'उच्चैर्गृहम्' इत्यादौ अव्ययादपि अनेनैव सूत्रेण प्रथमा भवति।

हे ईश्वर ! रक्षस्व माम्। 'सम्बोधने च' (पा.सू.-2/3/47) इति सूत्रेण प्रथमा स्यात्। सम्बोधनम्=अभिमुखीकृत्य ज्ञापनम्। प्रातिपदिकार्थेन सह सम्बोधनेऽधिके गम्यमाने अपि प्रथमा स्यादिति सूत्रस्यार्थः। हे ईश्वर! रक्षस्व माम्। 'ईश्वर' इति प्रातिपदिकार्थेन सह सम्बोधनार्थः अधिकतया गम्यते। तथापि ईश्वरशब्दात् प्रथमा भवति प्रकृतसूत्रेण।

द्वितीया विभक्तिः

कारकद्वितीया, उपपदद्वितीया चेति द्वितीया द्विविधा। कर्मसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवर्तमाना द्वितीया कारकद्वितीया। परिगणितपदानां योगमात्रेण प्रवर्त्तमाना द्वितीया उपपदद्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवर्त्तमाना द्वितीया कर्म-प्रवचनीयद्वितीया। एषा उपपदद्वितीयायाम् एव अन्तर्भवति।

'कर्मणि द्वितीया'(पा.सू.-2/3/2) अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। द्वितीयाविभक्तिविधायकं सूत्रमिदम्। कर्मणि द्वितीया भवतीति अनेन सूत्रेण उच्यते। किं तर्हि कर्म ? इत्याकांक्षायाम् अष्टभिः सूत्रैः कैश्चित् वार्तिकैश्च कर्मसंज्ञा अभिधीयते। एतैः सूत्रैः इदं कर्मेति निर्णये जाते प्रकृतसूत्रेणैव द्वितीया प्रवर्त्तनीया। अतः कर्म-संज्ञाविधायकानि बहूनि सूत्राणि वर्तन्ते। कर्मसंज्ञाम् अवलम्ब्य द्वितीयाविधायकं तु एकमेव सूत्रम्। उपपदद्वितीयाविधायकानि सूत्राणि वार्तिकानि च अन्यानि सन्ति। अतः येन येन सूत्रेण कर्मसंज्ञा विधीयते तत्र तत्र कर्मणि द्वितीयेति एकेनैव सूत्रेण द्वितीया प्रवर्तते इति ज्ञेयम्। सर्वासु कारकविभक्तिसु अयमेव मार्गः आदृतः पाणिनिना इति स्मरणीयम्।

कारकद्वितीया

पाचकः तण्डुलान् पचति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा. सू.-1/4/29) कर्तुः क्रियया आप्तुम् इष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञां स्यात्। 'पाचकः तण्डुलान् पचति' इत्यत्र पाचकः कर्ता। तस्य पाकक्रियया आप्तुम् इष्टतमः तण्डुलः कर्म। अतः कर्मभूतात् तण्डुलात् कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया भवति।

पान्थः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। विषं भुङ्क्ते। 'तथायुक्तञ्चानीप्सितम्' (पा.सू.-1/4/50) ईप्सित-तमवत्क्रियया युक्तम् अनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञा स्यात्। ईप्सिततमं कर्म भवति इति पूर्वसूत्रेण उक्तम्। अनीप्सितम् अपि कर्म भवति। तत् कथम् ? (तदित्थम्-भक्तः गङ्गां स्पृशति इत्यादौ यथा भक्तस्य स्पर्शनक्रियाजन्यसंयोगः तृणे भवति। किन्तु पूर्वत्र गङ्गां स्पृशामि भक्तस्य इच्छा अस्ति।) अतः गङ्गा ईप्सिततमा। तृणं स्पृशति इत्यत्र तु पान्थस्य तृणं स्पृशामि इति इच्छा नास्ति, तथापि क्रियाजन्यसंयोगरूपः फलाश्रयत्वात् तृणं कर्मसंज्ञां प्राप्नोति। ईप्सिततमवत् सर्वमत्र भवति इच्छां विना इत्यर्थः। पान्थः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इत्यत्र ग्रामः ईप्सिततमः एव इति। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेणैव कर्मसंज्ञां प्राप्नोति। तृणं तु उदासीनम्, यतः तृणस्पर्शः गमनसमये नान्तरीकतया भवति। न तु पान्थस्य इच्छया। तथापि स्पर्शजन्यसंयोगः अस्ति इति अनेन सूत्रेण तृणं कर्मसंज्ञां प्राप्नोति। ततो द्वितीया। अत्र तृणस्य उदासीनत्वेऽपि इच्छां वर्जयित्वा ईप्सिततमवत् सर्वम् अस्ति इति कर्मसंज्ञां भवतीति ज्ञेयम्।

'देवदत्तः विषं भुङ्क्ते' इति तु यदा वैरिणा निगृह्यमाणः अनिच्छन् अपि विषं भुङ्क्ते तदा इदम् उदाहरणम्। देवदत्तः ओदनं भुङ्क्ते इत्यत्र भुज्धातोः अर्थः गलबिलाधः-संयोगरूपं फलं, तदनुकूल-व्यापारश्च। गलबिलाधः- संयोगरूप-फलाश्रयत्वेन ईष्यमाणम्ः ओदनम्ः। अतस्तस्य कर्मसंज्ञा यथा भवति, तथैव 'विषं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि इच्छायाः अभावे अपि गलबिलाधः-संयोगरूपफलाश्रयत्वात् विषस्य कर्मसंज्ञा अनेन सूत्रेण भवति। ततः द्वितीयाविभक्तिः। अत्र विषस्य द्वेष्यत्वे अपि इच्छां वर्जयित्त्वा ईप्सिततमवत् सर्वमस्ति इति कर्मसंज्ञा भवतीति ज्ञातव्यम्।

गोपालः गां दोग्धि पयः। वामनः बलिं याचते वसुधाम्। पान्थः माणवकं पन्थानं पृच्छति। गुरुः शिष्यं धर्मं ब्रूते। कृषीवलः अजां ग्रामं नयति। अकथितञ्च- (पा.सू.-1/4/51) अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञां स्यात्। द्विकर्मक स्थले सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः। अस्य प्रवृत्तिः यत्र भवति तत्र 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण एव सिद्धं प्रधानं कर्म अन्यत् भवत्येव। तादृशकर्मणा युक्तम् अपादानं, सम्प्रदानम् अधिकरणं वा भवति। तत्र अपादानत्वेन अविवक्षितस्य कर्मत्वेन विवक्षायां कर्मसंज्ञा भवति। अनेन सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणं कर्म इति उच्यते।

गोपालः गां दोग्धि पयः। दुहधातोः अर्थः द्रवद्रव्यविभागरूपं फलं, तदनुकूलव्यापारश्च। विभाग-रूपफलाश्रयत्वात् पयसः 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेन कर्मत्वम्। अत एव अस्य मुख्यकर्मत्वम्। गोस्तु अवधित्वात् अपादानत्वम्। तदपादानत्वस्य अविवक्षायां कर्मत्वम् अनेन विवक्ष्यते। अत एव गोः अप्रधानकर्मत्वम् ततः उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण। गोः यदि अपादानत्वेन विवक्षा तदा 'गोपालः गोः पयः दोग्धिः' इति प्रयोगः सम्भवति।

वामनः बलिं याचते वसुधाम्। याच्धातोः अर्थः परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वस्वत्वोत्पत्तिरूपं फलं, तदनुकूलव्यापारश्च। स्वस्वत्वोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् वसुधायाः 'कर्तुरीप्सिततं कर्म' इत्यनेनैव कर्मत्त्वम्। अतः वसुधायाः मुख्यकर्मत्वम् अनेन विवक्ष्यते। अतः बलेः अप्रधानकर्मत्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया भवति कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण। अपादानत्वम् एवं यदि विवक्ष्यते तदा वामनः बलेः वसुधां याचते इति प्रयोगः सम्भवति।

पान्थः माणवकं पन्थानं पृच्छति। प्रच्छ्धातोरर्थः जिज्ञासित व्यार्थज्ञानरूपफलम् तदनुकूलः केन पथा गन्तव्यमिति

अभिलाषादिरूपव्यापारश्च। ज्ञानरूपफ-लाश्रयत्वात् (विषयतासम्बन्धेन) पथः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मत्वम्। माणवकस्य तु अवधित्वात् अपादानत्वम्। तदपादनत्वस्य अविवक्षायां कर्मत्वम् अनेन विवक्ष्यते। अतः माणवकस्य अप्रधानकर्मत्त्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया। अपादानत्वमेव यदि विवक्ष्यते तदा माणवकात् पन्थानं पृच्छति इति प्रयोगः सम्भवति।

गुरुः शिष्यं धर्मं ब्रूते। ब्रू धातोः अर्थः ज्ञानरूपं फलं, तदनकूलः शब्दप्रयोगरूपः व्यापारश्च। ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् धर्मस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मत्वम्। शिष्यस्य तु कर्मभूतधर्मेण अभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानत्वस्य अविवक्षायां अनेन कर्मत्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण। शिष्यास्य यदि सम्प्रदानत्वेन विवक्षा तदा गुरुः शिष्याय धर्मं ब्रूते इति प्रयोगः सम्भवत्येव।

कृषीवलः अजां ग्रामं नयति। नी धातोः अर्थः प्राप्तिरूपं फलं तदनुकूलयोग्यमार्गसंयोजनादिरूप-व्यापारश्च। प्राप्ति-रूपफलाश्रयत्वात् अजायाः 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मत्वम्। अजायाः आधेयत्वात् ग्रामः अधिकरणम्। ग्रामस्य अधिकरणत्वाविवक्षायाम् अनेन कर्मत्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण। यदि ग्रामस्य अधिकरणत्वं विवक्ष्यते तदा कृषीवलः ग्रामे अजां नयति इति प्रयोगः सम्भवति।

विशेषः

अत्र प्रदत्ताः धातवः द्विकर्मकाः। यथा - दोग्धि, याचते, पचति, दण्डयति, रुणद्धि, पृच्छति, चिनोति, ब्रूते, शास्ति, जयति, मथ्नाति, मुष्णाति, नयति, हरति, कर्षति, वहति इत्यादयः। अत्र प्रदत्तार्थकाः धातवः अपि द्विकर्मकाः एव। यथा-भिक्षते, भाषते, वक्ति, इत्यादयः। एते धातवः अस्यां कारिकायां सङ्गृहीताः वर्तन्ते। तद्यथा -

दुह्याच्पच् दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्।।

छात्रः सप्ताहं वसति। सः गोदोहं तिष्ठति। इत्यादिवाक्येषु अकर्मकधातुभिर्योगे देशे कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्म संज्ञाक इति वाच्यम् (वा) अकर्मकधातुभिः योगे कुरुपाञ्चलादिदेशवाचकः। मास सवंत्सरादिकालवाचकः क्रियावाचकः क्रोशादिमार्ग परिमाण वाचकश्च कर्मसंज्ञां प्राप्नोति।

छात्रः सप्ताहं वसति। वस्धातुः अकर्मक :। तथापि तद्योगे सप्ताहस्य कर्मत्वं भवति। ततो द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण। सप्ताहशब्दः कालवाचक :।

सः गोदोहं तिष्ठति। स्थाधातुः अकर्मक :। तथापि तद्योगे गोदोहस्य कर्मत्वम्। ततो द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण गोदोहशब्दः क्रियावाचक :। प्रकृतवाक्ये तु गोदोहनकालः विवक्षितः, गोदोहशब्देन। अतः गोदोहनकालं तिष्ठतीत्यर्थः गोदोहं तिष्ठति इत्यस्य !

बालः विद्यालयं गच्छति। पिता बालं विद्यालयं गमयति। छात्रः श्लोकार्थं बुध्यते। गुरुः छात्रं श्लोकार्थं बोधयति। शिशुः ओदनं भुङ्क्ते। माता शिशुम् ओदनं भोजयति। बालः गद्यं पठति।अध्यापकः बालं गद्यं पाठयति। वृद्धः उपविशति। तरुणः वृद्धम् उपवेशयति।

'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' (पा.सू.-1/4/52) गत्याद्यार्थानां शब्दाकर्मणाम् अकर्मकाणां च अणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात्। गतिः= गमनम्। बुद्धिः=अवगमनम्, प्रत्यवसानं=भक्षणम्। शब्दकर्म =यस्य धात्वर्थस्य शब्दः एव (श्लोकः, गद्यं, मन्त्रः इत्येवमादयः) कर्म। अकर्मक :=यस्य धात्वर्थस्य कर्म एव न सम्भवति स इति सूत्रगतपदानाम् अर्थः।

बालः विद्यालयं गच्छति। पिता बालं विद्यालयं गमयति। अत्र प्रथमवाक्येण्यन्तस्य (शुद्धधातोः) कर्ता पिता। अतः सःप्रयोजककर्ता। गत्यर्थकधातुप्रयोगात् प्रयोजककर्तुः पितुः गमनप्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्ता बालः कर्म भवति प्रकृतसूत्रेण। विद्यालयस्य तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेणैव कर्मसंज्ञा। उभयत्रापि 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीया।

छात्रः श्लोकार्थं बुध्यते। गुरुः छात्रं श्लोकार्थं बोधयति। अत्र प्रथमवाक्ये छात्रः प्रयोज्यकर्ता। द्वितीयवाक्ये गुरुः प्रयोजक कर्ता। बुध्यर्थकधातोः (अवगमनार्थकधातोः) प्रयोगात् प्रयोजककर्तुः गुरोः प्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्ता छात्रः कर्म भवति प्रकृतसूत्रेण, श्लोकार्थस्य तु 'कर्तुरीप्सितत्तमं कर्म' इति सूत्रैणैव कर्म संज्ञा। उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण।

शिशुः ओदनं भुङ्क्ते। माता शिशुम् ओदनं भोजयति इत्यादिषु प्रथमवाक्ये शिशुःप्रयोज्यकर्ता। द्वितीयवाक्ये माता प्रयोजककर्त्री। भक्षणार्थकधातोः प्रयोजककर्त्र्याः

भोजनप्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्ता शिशुः कर्म भवति प्रकृतसूत्रेण। ओदनस्य तु 'कर्तुरीप्सिततमं...' इत्यनेन कर्मसंज्ञा। उभयत्रापि ततो द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण।

बालः गद्यं पठति। अध्यापकः बालं गद्यं पाठयति। अत्र प्रथमवाक्ये बालः प्रयोज्यकर्ता। द्वितीयवाक्ये प्रयोजककर्त्ता अध्यापकः। शब्दकर्मकधातोः (शब्दकर्मको नाम क :? श्लोकादिषु शब्दसमूहो ननु भवति? श्लोकादयः यदि धातोः कर्म भवन्ति तर्हि सः धातुः शब्दकर्मक इत्युच्यते।) प्रयोगात् प्रयोजककर्त्तुः अध्यापकस्य प्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्त्ता बालः कर्म भवति प्रकृतसूत्रेण। गद्यस्य तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेणैव कर्मसंज्ञा भवति। उभयत्रापि ततो द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण।

वृद्धः उपविशति। तरुणः बृद्धम् उपवेशयति। अत्र प्रथमवाक्ये बालः प्रयोज्यकर्त्ता। द्वितीयवाक्ये तरुणः प्रयोजककर्ता। अकर्मकधातोः प्रयोगात् प्रयोजककर्तुः तरुणस्य प्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्ता वृद्धः कर्म भवति प्रकृतसूत्रेण। ततो द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण। विद्यार्थी किमपि जल्पति/विलपति/आभाषते। गुरुः विद्यार्थिनं किमपि जल्पयति/विलापयति/आभाषयति।

शिशुः शुकं पश्यति। पिता शिशुं शुकं दर्शयति। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् (वा..) दृशेश्च (वा..) जल्पति, विलपति आभाषते, पश्यति, इत्येतेषां प्रयोज्यक र्ता, प्रयोजक कर्तुः क्रियां प्रति कर्म भवति इत्यर्थः। विद्यार्थी किमपि जल्पति/विलपति/आभाषते।

अत्र प्रथमवाक्ये प्रयोज्यकर्ता विद्यार्थी। द्वितीयवाक्ये प्रयोजककर्ता गुरुः। जल्पत्यादीनां प्रयोगात् प्रयोजककर्तुः गुरोः प्रेरणक्रियां प्रति प्रयोजककर्ता विद्यार्थी कर्म भवति जल्पतिप्रभृति....इति वार्तिके न। किम् इत्यस्य तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेनैव कर्मत्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण।

शिशुः शुकं पश्यति। पिता शिशुं शुकं दर्शयति। अत्र प्रथमवाक्ये शिशुः प्रयोज्यकर्त्ता। द्वितीयवाक्ये पिता प्रयोजक-कर्ता। दृश्धातोः प्रयोगात् प्रयोजककर्तुः पितुः प्रेरणक्रियां प्रति प्रयोज्यकर्त्ता शिशुः कर्म भवति दृशेश्च इति वार्तिके न। शुकस्य तु कर्तुरीप्सितसमं कर्म इत्यनेनैव कर्मत्वम्। ततः उभयत्रापि द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण।

भृत्यः भारं वहति/नयति, स्वामी भृत्येन भारं वाहयति/नाययति। अत्र प्रथमवाक्ये भृत्य प्रयोज्यकर्त्ता। द्वितीयवाक्ये स्वामी प्रयोजककर्ता। वह् धातोः नीधातोः च प्रयोज्यकर्ता भृत्यः कर्म न भवति। 'नीवह्योर्न' इति वार्तिकेन 'कर्मत्वाभावादेव प्रयोज्यकर्तुः द्वितीयापि न। किन्तु प्रयोज्यकर्त्तुः कर्तृत्वस्य सद्भावात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा.सू.- 2/3/28) इति सूत्रेण तृतीयैव।

हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते।

अध्यापकः विद्यालयम् अधितिष्ठति।

छात्रः छात्रावासम् अध्यास्ते।

अधिशीङ्स्थासां कर्म (पा.सू.-1/4/46) अधिपूर्वाणाम् एषाम् आधारः कर्म स्यात्। अधि इत्युपसर्गपूकर्वस्य शीङ्धातोः स्थाधातोः आधारः कर्मसंज्ञां प्राप्नोति।

हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते। अत्र अधि इत्युपसर्गपूर्वकः शीङ्धातुः प्रयुक्तः अधिशेते इति। शयनानुकूलव्यापारः अधिशेते इत्यस्यार्थः। हरिः अत्र कर्ता। कर्तृद्वारा शयनाकुलूव्यापारस्य आधारः वैकुण्ठः। अतोऽधिकरणसंज्ञा प्राप्तस्य वैकुण्ठस्य ताम् अधिकरणसंज्ञां निषिद्ध्य प्रकृतसूत्रेण कर्मसंज्ञा- विधीयते। अतः वैकुण्ठशब्दात् द्वितीया 'कर्मणि द्वितीया(पा.सू.-2/3/2) इति सूत्रेण।

अध्यापकः विद्यालयम् अधितिष्ठति। अत्र अधि इत्युपसर्गपूर्वकः स्थाधातुः प्रयुक्तः अधितिष्ठति इति। स्थित्यनुकूलव्यापारः अधितिष्ठति इत्यस्यार्थः। अध्यापकोऽत्र कर्ता। कर्तृद्वारा स्थित्यनुकूलव्यापारस्य आधारः विद्यालयः। अतोऽधिकरणसंज्ञाप्राप्तस्य विद्यालयस्य ताम् अधिकरणसंज्ञां निषिद्ध्य प्रकृतसूत्रेण कर्म-संज्ञा विधीयते। अतो विद्यालयशब्दात् द्वितीया कर्मणि द्वितीया (पा.सू.-2/3/2) इति सूत्रेण। अन्यानि उदाहरणान्यपि प्राग्वद् अवगन्तव्यम्।

बालः सन्मार्गम् अभिनिविशते। अधुना बहवः नगरम् अधिगच्छन्ति। बालो गृहम् आवसति। उप-उपसर्गपूर्वकस्य अनु-उपसर्गपूर्वकस्य अधि-उपसर्गपूर्वकस्य आङ् उपसर्गपूर्वकस्य च वस्धातो आधारः कर्म स्यात्।

उपपदद्वितीया

मासं मङ्गलोत्सवः। सप्ताहम् अधीते, मासं गुडधानाः। योजनं कुटिला नदी। योजनं पठति। योजनं पर्वतः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा.सू.-2/3/5) इह द्वितीया स्यात्।

अध्वा = मार्गः। कालस्य अध्वनश्च गुणेन क्रियया द्रव्येन

च निरन्तरसंयोगे गम्ये कालस्य अध्वनश्च द्वितीया भवति। एवञ्च गुणक्रियाद्रव्यैः कालस्य संयोगे त्रीणि उदाहरणानि, अध्वनः संयोगे त्रीणि उदाहरणानि सम्भवन्ति।

अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्। अन्तरान्तरेण युक्ते (पा.सू.-2/3/4) आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्। अन्तरा इत्याकारान्तम् अव्ययम्। (अन्तरा = मध्ये) अन्तरेण इत्यपि अव्ययम्। (अन्तरेण = वर्जयित्वा) अनयोः अव्यययोः योगे द्वितीया भवति इति सूत्रस्य फलितार्थः।

मार्गम् उभयतः वृक्षाः सन्ति। सर्वतः अध्यापकं शिष्याः सन्ति।

धिक् अनृतवादिनम्। उपर्युपरि भूमिं विमानानि डयन्ते।

अधोऽधो भूमिं जलं भवति।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।। (वा.)

उभयतः सर्वतः, धिक्, उपर्युपरि, अध्यधि, अधोऽधः इत्येतैः योगे द्वितीया स्यादिति वार्तिकस्य अर्थः।

विद्यालयं परितः छात्राः क्रीडन्ति।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्।

ग्रामं समया।

निकषा लङ्काम्।

हा कृष्णभक्तम्।

कर्मप्रवचनीयः (उपपदविशेषः)

कर्मप्रवचनीयो नाम काचन संज्ञा, अनु, उप, प्रति, परि, अभि, अधि, सु अति, अप, आङ् इत्येतेषां प्रादीनां विशेषार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता। एतेषु (वर्जनार्थे) अप, परि (प्रतिनिधिप्रतिदानार्थे) प्रति (मर्यादाभिविध्यर्थे) आङ् इत्येषां योगे पञ्चमी भवति। यथा-आ मुक्तेः संसारः।

(ईश्वरार्थे) अधि (अधिकार्थे) 'उप' इत्येताभ्यां योगे सप्तमी भवति। यथा - अधि भुवि रामः।

अनु, अभि, सु अति, अपि (लक्षणाद्यर्थे) प्रति, परि (हीनार्थे) उप इत्येतैः योगे द्वितीया भवति।

तृतीया विभक्तिः

कारकतृतीया उपपदतृतीया चेति तृतीया द्विविधा। कर्तृकारके करणकारके च तृतीयाविधानात् कर्तृतृतीया, करणतृतीया चेति कारकतृतीया द्विविधा। एवञ्च कर्तृ कारक तृतीया, करणकारकतृतीया उपपदतृतीया चेति तृतीया अपि त्रिविधा भवति।

यः कर्ता, यच्च करणं, तस्मात् कर्तृवाचकात् करणवाचकात् च तृतीया भवति। अनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया विधायकं सूत्रम् एकमेव-'कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा. सू.- 2/3/18) अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् इति। उपपदतृतीयाविधायक सूत्राणि बहूनि सन्ति।

कारकतृतीया

अध्यापकेन विद्यालयः गम्यते। स्वतन्त्रः कर्ता (पा. सू.-1/4/54) क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्। स्वातन्त्र्यं नाम क्रियाश्रयत्वम् एवञ्च क्रियाश्रयः कर्ता इति फलितोर्थः। अध्यापकेन विद्यालयः गम्यते। अत्र गम्धातोरर्थः संयोगरूपं फलं, तदनुकूलक्रिया च। गमनक्रियाश्रयः अध्यापकः। अतः अध्यापकः कर्ता। गम्यते इत्यत्र ते इति प्रत्ययस्य अर्थः कर्म न तु कर्ता। अतः 'ते' इति प्रत्ययेन कर्ता न उक्तः (अनभिहितः इत्यर्थः)। तस्मात् कर्तृवाचकात् अध्यापक शब्दात् 'कर्तृक रणयोस्तृतीया 2.3.18 इति सूत्रेण तृतीया भवति।

करणम्

रामः बाणेन रावणं हन्ति। साधकतमं करणम् (पा. सू.-1/4/42) क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञां स्यात्।

'रामः बाणेन रावणं हन्ति।' अत्र हन् धातोरर्थः- प्राणवियोगरूपं फलं तदनुकूलव्यापाराश्च। अत्र रामः कर्ता। प्राणवियोगरूपफलाश्रयत्वात् रावणः कर्म। प्राण- वियोगरूपं फलं बाणप्रवेशसमनन्तरमेव भवतीति बाणः करणम्। तस्मात् करणवाचकात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया भवति। अक्षैः दीव्यति। (अक्षान् दीव्यति) दिवः कर्म च (पा.सू.-1/4/43) दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञां स्यात्, चात् करणसंज्ञाम्।

अक्षैर्दीव्यति। अक्षाणां करणसंज्ञायां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया भवति। अक्षाणां कर्मसंज्ञायां तु 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया भवति।

उपपदतृतीया

बालः मित्रेण सह आगच्छति। सहयुक्तेऽप्रधाने (पा. सू.-2.3.19) सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। सहार्थेन इति कथनात् साकं सार्धं समम् इति पर्यायाणां योगे अपि

तृतीया स्यात्। 'बालः मित्रेण सह आगच्छति। अत्र सह-इत्यनेन युक्तं मित्रम्। ततः तृतीया भवति। अस्मिन् वाक्ये बालः अपि कर्ता मित्रमपि। यतः आगमनक्रियायाः आश्रयौ उभौ अपि। किन्तु बालः प्रधानं, मित्रम् अप्रधानम् मित्रस्य अप्राधान्यम् इत्थं निरूपणीयम्। क : आगच्छति? बालः आगच्छति। के न सह आगच्छति? मित्रेण सह आगच्छति। अत्र मित्रस्यापि आगमनम् अभवत् इति प्रतीयते, न तु शब्दमर्यादया उच्यते। एवञ्च बालस्य आगमनं शब्दमर्यादया (आगच्छति इति पदेन) उच्यते, मित्रस्य आगमनं ततः प्रतीयते। एतावन्मात्रेण मित्रस्य अप्राधान्यम् इति ज्ञेयम्।

सहादिशब्देन विना तदर्थावगमेऽपि तृतीया स्यात्। अध्यापक : शिष्येण आगच्छति। अध्यापकः शिष्येण सह आगच्छति इत्यर्थः। वृद्धो यूना तल्लणश्चेदेव विशेषः इति सूत्रनिर्देशः अत्र प्रमाणम्। वृद्धो यूना सह इति वक्तव्ये केवलं वृद्धो यूना इति प्रयोगः पाणिनिना एव कृतः।

विद्यया ज्ञानं वर्धते। अध्ययनेन वसति। हेतौ (पा.सू. -2.3.23) हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। हेतुर्नाम = कारणम्। विद्यया ज्ञानं वर्धते। अत्र ज्ञान हेतुः विद्या। अतः हेतुभूतायाः विद्यायाः तृतीया प्रकृतसूत्रेण।

अध्ययनेन वसति।

अक्ष्णा काणः। पादेन खञ्जः। येनाङ्गविकारः (पा.सू. -2/3/20) येनाङ्गेन विकृतेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात्। अङ्गिनो विकृतिः विकृतेन अङ्गेन यदा लक्षिता भवति तदा विकृतात् अङ्गात् तृतीया भवति इत्यर्थः। देवेन विना तृणमपि न चलति /देवात् विना तृणमपि न चलति / देवं विना तृणमपि न चलति।

पृथग्विनानानाभिस्तृत्तीयान्यतरस्याम्-2.3.32 एभिर्योगे तृतीया स्यात्, पञ्चमी द्वितीया च, पृथक् विना, नाना, इत्येतैः योगे तृतीया भवति पञ्चमी द्वितीया च।

पकृत्याः चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः।

द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। सुखेन याति। दुःखेन याति।

नाम्ना सुतीक्ष्णः। नाम्ना चन्द्रकला।

'प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम् (वा..) प्रकृत्यादिः कश्चन गणः यस्मिन् गणे प्रथमः शब्दः प्रकृतिशब्दः। प्रकृत्यादिशब्देभ्यः तृतीया-विभक्ति-र्भवति। एषा तृत्तीया सर्वविभतेः अपवादः। प्रकृत्या चारुः = स्वभावेनैव अभिरूपम्ः। प्रायेण याज्ञिकः = बहवाचारज्ञाप्य-याज्ञिकत्ववान्। प्रायः = बहुः। गोत्रेण गार्ग्यः= गोत्रम् अस्य गार्ग्यः। सुखेन याति = सुखजनकं यानं करोति। दुखेन याति= दुःखजनकं यानं करोति। नाम्ना सुतीक्ष्णः = नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववान्। नाम्ना चन्द्रकला = नामभूतचन्द्रक ला-भिन्ना।

अलं विस्तरेण।

अह्ना अनुवाकोऽधीतः। योजनेन श्लोकोऽधीतः। अपवर्गे तृतीया (पा.सू.- 2/3/6) अपवर्गः फलप्राप्तिः। तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्।

चतुर्थी विभक्तिः

कारकचतुर्थी उपपद-चतुर्थी चेति चतुर्थी द्विविधा। यत् सम्प्रदानं भवति, तस्मात् सम्प्रदानात् चतुर्थी भवति। अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थीविधायकं सूत्रम् एकमेव 'चतुर्थी सम्प्रदाने (पा.सू.-2/3/13) इति। सम्प्रदानसंज्ञाविधायकानि सूत्राणि तु बहूनि सन्ति। उपपदचतुर्थी सूत्राणि अपि अनेकानि सन्ति।

कारकचतुर्थी

पिता पुत्राय फलं ददाति। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्(पा.सू.-1/4/32) दानस्य कर्मणा यम् अभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्। पिता पुत्राय फलं ददाति। अत्र पिता कर्ता। फलं कर्म। कर्मणा सम्बन्धुं पुत्रम् अभिप्रैति। अतः पुत्रः सम्प्रदानम्। तस्मात् सम्प्रदानवाचकात् शब्दात् 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी भवति।

राजा युद्धाय संनह्यते। क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् (वा..) अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि सम्प्रदानसंज्ञां स्यादिति वार्तिकस्य अर्थः। राजा युद्धाय संनह्यते। अत्र सन्नहनमेव क्रिया तस्याः क्रियायाः उद्देश्यं युद्धम्। अतो सम्प्रदानम् प्रकृतवार्तिकेन। तस्मात् सम्प्रदानभूतात् युद्धात् 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी भवति।

बालकाय खण्डशर्करा रोचते। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (पा. सू.-1/4/33) रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात्। प्रीयमाणः प्रीत्याश्रयः।

बालिका पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहेरीप्सितः (पा.सू. -1/4/36) स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। बालिका पुष्पेभ्यः स्पृहयति। अत्र स्पृहयतेः प्रयोगः अस्ति। पुष्पाणि च

इच्छति। अतः पुष्पाणां सम्प्रदानसंज्ञां ततश्चतुर्थी: भवति। 'चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रेण।

कंसः कृष्णाय क्रुध्यति। द्रोणादयः अभिमन्यवे द्रुह्यन्ति। कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति। मन्दमतिः बुद्धिमते असूयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (पा.सू.-1/4/37) क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः सम्प्रदान संज्ञा:स्यात्, क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति इत्येतेषां तत् पर्यायाणाञ्च प्रयोगे यं प्रति कोपः सः सम्प्रदानसंज्ञां प्राप्नोति इत्यर्थः। क्रोध = अमर्षः। द्रोहः = अपकारः। ईर्ष्या = अक्षमा (असहनम्) असूया = गुणेषु दोषाविष्करणम्।

बालः ग्रामाय (ग्रामं) गच्छति। 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' (पा.सू.-2/3/12) अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तः चेष्टायाम्। गत्यर्थकधातूनां प्रयोगे कर्मणि चतुर्थी भवति द्वितीयापि, शरीरस्पन्दन-रूपगमनक्रियायां गम्यमानायाम्। किन्तु गन्त्राधिष्ठितः मार्गः यदि कर्म भवति तदा चतुर्थी न भवति इति तात्पर्यम्। अत्र ग्रामः कर्म। ततः चतुर्थी भवति। द्वितीयायाः अपि अनेनैव विधानात् प्रवर्तते। तदा वाक्यं 'ग्रामं गच्छति' इत्यपि प्रयोगः भवति।

न त्वां तृणाय (तृणं) मन्ये। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा अप्राणिषु (पा.सू.-2/3/17) प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुक-शृगालवर्जेष्विति वाच्यम्(वा.) मन्यतेः कर्मणि विकल्पेन चतुर्थी भवति, तच्च कर्म अनादरद्योतकं भवेत् तथा तत्कर्म नौः, काक : अन्नः शुकः शृगालो वा न भवेदिति सूत्रवार्तिकयोः तात्पर्यार्थः। न त्वां तृणाय मन्ये। अत्र युष्मच्छब्दार्थः, तृणञ्च मन्यतेः कर्म। अनादरद्योतकं कर्म तृणमेव। अतः तृणादेव चतुर्थी, न तु युष्मच्छब्दात्। तृणसदृशोऽपि न अर्थात् तृणादप्यधमः इत्यर्थः। एवं न त्वां शुनं मन्ये इत्यादिः। शुनक-सदृशोऽपि न शुनकादप्यधमः इत्यर्थः।

उपपदचतुर्थी

अवहननाय उलूखलम्। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या (वा.) तादर्थ्ये उपकार्योपकारकभावसम्बन्धे विवक्षिते उपकार्यात् चतुर्थी भवति।

अवहननाय उलूखलम्। अत्र उलूखलम् उपकारकम् अवहननम् उपकार्यम्। उपकार्यात् चतुर्थी। एवं कुण्डलाय हिरण्यम्, यूपाय दारु, रन्धनाय स्थाली इत्यादावपि हिरण्यं दारु स्थाली च उपकारकम्। कुण्डलं यूपः, रन्धनञ्च उपकार्यम्। उपकार्यात् चतुर्थी इति ज्ञेयम्।

श्री गणेशाय नमः। सर्वेभ्यः स्वस्ति।

अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा।

भीमो बकाय अलम्। वषड् इन्द्राय।

'नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालंवषड्योगाच्च (पा.सू. -2/3/16) एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। श्री गणेशाय नमः = श्री-गणेशोद्देश्यकं नमनम् इत्यर्थः सर्वेभ्यः स्वस्ति = सर्व-सम्बन्धि कुशलम् इत्यर्थः। पितृभ्यः स्वाहा=पितृुद्देश्यकं द्रव्यदानम् इत्यर्थः। भीमो बकाय अलम् = भीमः बक मारणसम्बन्धि-सामर्थ्यवान् इत्यर्थः। वषट् इन्द्राय=इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानम् इत्यर्थः।

भक्तिः ज्ञानाय कल्पते। क्लृपि सम्पद्यमाने च (वा.) क्लृपि धातौ तत्पर्याये वा प्रयुज्यमाने सति सम्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी स्यात्। सम्पद्यमानं नाम विकारात्मना उत्पद्यमानम्।

भक्तिः ज्ञानाय कल्पते। अत्र भक्तिं संमर्द्य परिणामरूपेण उत्पद्यमानं ज्ञानं क्लृप्धातुश्च प्रयुक्तः। अतः ज्ञानशब्दात् चतुर्थी। एवं तण्डुलः ओदनाय सम्पद्यते इत्यादयः प्रयोगाः अपि वर्तन्ते।

बालाय हितं क्षीरम्। हितयोगे च (वा.) हितशब्दप्रयोगे चतुर्थी भवति। अत्र हितशब्दस्य प्रयोगः कृतः इति बालशब्दात् चतुर्थी। बालस्य सुखकृत् क्षीरम् इत्यर्थः।

पञ्चमी विभक्तिः

कारक-पञ्चमी 'उपपदपञ्चमी' चेति पञ्चमी द्विविधा। यत् अपादानं भवति, तस्मात् अपादानात् पञ्चमी भवति। अपादाने पञ्चमीविधायकं सूत्रम् एकमेव 'अपादाने पञ्चमी'(पा.सू. - 2/3/18) इति। अपादानसंज्ञाविधायकसूत्राणि तु बहूनि सन्ति। उपपदपञ्चमी-विधायकानि सूत्राण्यपि अनेकानि सन्ति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञां पुरस्कृत्य पञ्चमीविधायकं सूत्रद्वयं वर्तते।

कारकपञ्चमी

वृक्षात् पर्णं पतति। ध्रुवमपायेऽपादानम् (पा.सू.-1/4/24) विश्लेषे साध्ये अवधिभूतं कारकम् अपादानं स्यात्। विभागाश्रयोऽपादानमिति फलितार्थः।

वृक्षात् पर्णं पतति। अत्र पत्धातोरर्थः अधोदेशसंयोगरूपं

फलं तदनुकूलक्रिया च। पत्नक्रियाश्रयः पर्णं कर्ता। विभागाश्रयः पर्णं कर्ता। विभागाश्रयः वृक्षः। अतो वृक्षोऽपादानम्। अपादानभूतात् वृक्षात् पञ्चमी 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण।

पापात् जुगुप्सते।

अधर्मात् विरमति।

धर्मात् प्रमाद्यति।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (वा.) जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थक-धातुभिः योगे, जुगुप्साविषयस्य विरामविषयस्य, प्रमादविषयस्य च अपादानसंज्ञा भवति।

पापात् जुगुप्सते। अत्र जुगुप्सायाः विषयः पापम्, तस्य अपादानसंज्ञा प्रकृतवार्तिकेन, अपादानभूतात् पापात् पञ्चमी 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण। पापात् जुगुप्सते = पापविषये न रमते।

अधर्मात् विरमति, अत्र विरामस्य विषयोऽधर्मः। तस्य अपादाने पञ्चमी इति सूत्रेण पञ्चमी। अधर्माद्विरमति = अधर्मविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः।

धर्मात् प्रमाद्यति। अत्र प्रमादस्य विषयः धर्मः। तस्य अपादानसंज्ञा। अपादानभूतात् धर्मात् पञ्चमी 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण। धर्मात्प्रमाद्यति = धर्मविषये मुह्यति इत्यर्थः। चोरात् बिभेति। व्याघ्रात् रक्षति। भीत्रार्थानां भयहेतुः (पा.सू.-1/4/25) भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुः अपादानं स्यात्।

शिष्य उपाध्यायात् अधीते। आख्यातोपयोगे (पा.सू. -1/4/29) नियमपूर्वविद्यास्वीकारे वक्ता अपादानं स्यात्। वक्ता=अध्यापयिता।

शिष्यः उपाध्यायात् अधीते। नियमपूर्वकविद्यायाः स्वीकर्ता शिष्यः। अतः शिष्यः कर्ता। तस्य अध्यापयिता उपाध्यायः। अतः उपाध्यायः अपादानम्। उपाध्यायात् पञ्चमी। शिष्यः उपाध्यायादधीते=नियमविशेषपूर्वकम् उपाध्याय-स्योच्चारणम् अनुच्चारयति इत्यर्थः।

तन्तुभ्यः पटो भवति। जनिकर्तुः प्रकृतिः (पा.सू. -1/4/30) जायमानस्य हेतुः अपादानं स्यात्।

तन्तुभ्यः पटो भवति। अत्र जायमानः पटः। तस्य हेतुः तन्तवः। अतः तन्तवः अपादानम्। ततो पञ्चमी। तन्तुभ्यः पटो भवति=तन्तुभ्यः पटो जायते इत्यर्थः।

उपपदपञ्चमी

प्राध्यापकात् प्राचार्यः अन्यः। न्यायाधीशात् न्यायवादी भिन्नः।

अर्जुनात् कार्तवीर्यार्जुनः इतरः। सर्वेभ्यो विलक्षण एषः।

ननु सप्तभ्यः पदार्थेभ्यः तमः अर्थान्तरम्। ग्रामात् आराद् वनम् अस्ति।

संस्कृतात् ऋते संस्कृतिः दुर्ज्ञेया। ग्रामात् उत्तरो विद्यालयः। वैशाखात् पूर्वः चैत्रः।

'अन्यारादितरर्ते दिक् शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' (पा.सू. -2/3/29) अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच् आदि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिः भवति। सूत्रे तदा इतरग्रहणं स्पष्टार्थम् इति ज्ञेयम्।

बाल्यात् प्रभृति पञ्चवादने उत्तिष्ठति। मासात् आरभ्य मेघो वर्षति। कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थ-योगे पञ्चमी भवति। प्रभृत्यर्थयोगे इति कथनात् 'आरभ्य' इत्यस्य योगेऽपि पञ्चमी भवति। बाल्यात्प्रभृति पञ्चवादने उत्तिष्ठति= बाल्यम् अवधिम् आदाय पञ्चवादने उत्तिष्ठति इत्यर्थः। मासादारभ्य मेघो वर्षति=मासम् अवधिम् आदाय मेघो वर्षति इत्यर्थः।

आरम्भ इत्यस्य योगे द्वितीयापि भवति। 'अवीचीमारभ्य' इति भाष्यप्रयोगात्। तेन 'सूर्योदयमारभ्य आस्तमयाज्जपति इति सिद्धम्। प्रारम्भं कृत्वा इत्यर्थ 'आरभ्य इत्यस्य योगे सप्तमी अपि। यथा-आरभ्य तस्यां दशमीन्तु यावत् इति। तस्यां प्रारम्भं कृत्वा दशमीपर्यन्तं इत्यर्थः।

गृहाद् बहिः कुतः तिष्ठसि ? 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' (पा.सू.-2/1/12) अप् परि बहिस्, अञ्चु इत्येते पञ्चम्यन्तेन वा समस्यन्ते। यथा-वनाद् बहिः=बहिर्वनम्। अनेन सूत्रेण पञ्चम्यन्तेन सह 'बहिः' इत्यस्य शब्दस्य समासविधानात् ज्ञायते यत् बहिर्योगे पञ्चमी भवति इति। बहिर्योगे पञ्चम्याः विधायकस्य सूत्रस्य अभावेन पूर्वोक्तात् ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी भवति।

शनैः शनैः गच्छति आलस्यात् /आलस्येन वा। विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (पा.सू.-2/3/25) गुणे हेतौ पञ्चमी वा स्यात्। स्त्रीलिङ्गे तु पञ्चमी न भवति। अत्र आलस्यमिति गुणवाचकः शब्दः। शनैः गमने आलस्यं हेतुः। अतः आलस्यात् पञ्चमी भवति। पञ्चम्याः विकल्पेन विधानात् पञ्चम्याः अभावे हेतौ (पा.सू.-2.3.23) इति सूत्रेण तृतीया भवति। अतः

हेतुतृतीयायाः विकल्पेन गुणं प्रति अपवादभूता पञ्चमी इति ज्ञेयम्। दण्डात् घटः इति प्रयोगः चिन्त्यः एव। यद्यपि घटस्य दण्डः हेतुः, तथापि गुणवाचकादेव पञ्चमी भवति इत्युक्तत्वात्पञ्चमी न। दण्डस्तु न गुणः। अतः दण्डेन घटः इत्येव प्रयोगः। 'प्रज्ञायाः मुक्तिः' इत्यपि न भवति। यद्यपि प्रज्ञागुणः मुक्ते-र्हेतुश्च तथापि 'स्त्रीलिङ्गे' न भवति इति निषेधात् पञ्चमी न भवति। प्रज्ञायाः स्त्रीत्वात्।

इत्येवं पञ्चमीप्रयोगाः वर्तन्ते। तद्यथा -

पर्वतः वह्निमान् धूमात्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः।

कृष्णाद् विना नान्या गतिः। (कृष्णं/कृष्णेन विना नान्या गतिः)

ग्रामात् दूरं नगरम्। गृहात् अन्तिक गोष्ठम्।

विप्रकृष्टात् वनमस्ति। वृक्षस्य अन्तिकाद् /निकटाद् गौः अस्ति।

एवञ्च अत्र चतस्रः विभक्तयः भवन्ति, यथा

1. ग्रामस्य दूरं वनम् अस्ति।
2. ग्रामस्य दूरेण वनम् अस्ति।
3. ग्रामस्य दूरात् वनम् अस्ति।
4. ग्रामस्य दूरे वनम् अस्ति।

1. वृक्षस्य अन्तिकं गौः अस्ति।
2. वृक्षस्य अन्तिकेन गौः अस्ति।
3. वृक्षस्य अन्तिकात् गौः अस्ति।
4. वृक्षस्य अन्तिके गौः अस्ति।

अत्र पूर्वोक्तेषु आद्येषु चतुर्षुवाक्येषु ग्रामस्य इति अवशिष्टेषु चतुर्षु वाक्येषु च वृक्षस्य इति श्रूयते तत्र ग्रामात् इति वृक्षात् इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यते दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यतन्यस्याम् (पा.सू. -2/3/34) इति सूत्रबलात्। एवञ्च पुनः अष्टवाक्यानि सम्भवन्ति इति फलितम्।

कर्मप्रवनीयपञ्चमी (उपपदविशेषः)

आ हिमालयात् चीनादेशः। (आ=तेन विना) आ हिमालयात् भारत देशः। (आ=तेन सह) पञ्चम्यपाङ्परिभिः (पा.सू.-2.3.10) अप आङ् परि इत्येतैः कर्म-प्रवचनीयैः योगे पञ्चमी स्यात्। मर्यादा अभिविधिश्चेति द्वौ अर्थौ आङः। तादृशार्थकेन आङा: योगे पञ्चमी भवति। मर्यादा नाम=तेन विना। अभिविधिर्नाम् =तेन सह।

आ हिमालयात् चीनादेशः=हिमालयं वर्जयित्वा ततश्चीनादेशः। आ हिमालयात् भारतदेशः=हिमालयम् अभिव्याप्य भारतदेशः।

अप=अप हरेः संसारः। परि=परि हरेः संसारः। हरिं वर्जयित्वा संसारः इत्यर्थः।

षष्ठीविभक्तिः

षष्ठी द्विधा-शेषषष्ठी कारकषष्ठी च इति। शेषषष्ठी -एव सम्बन्धसामान्ये षष्ठी इतिरूपेण उच्यते। केषाञ्चन कृदन्तानां योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विहिता। सा कारकषष्ठी इति उच्यते। षष्ठ्याः कारकत्वं नास्ति इत्यस्य शेषषष्ठ्याः कारकत्वं नास्ति इति आशयः। अतः षष्ठ्याः कारकत्वं नास्ति इति प्रायोवादमात्रम्।

शेषषष्ठी

राज्ञः पुरुषः। दशरथस्य पुत्रः। वृक्षस्य पर्णम्। षष्ठी शेषे(पा.सू.-2.3.50) कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः। तत्र षष्ठी स्यात्। अयं भावः-शेषो नाम उक्तादन्यः शेषः। कानि तर्हि उक्तानि ? कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणानि उक्तानि। प्रातिपादिकार्थश्च उक्तः। कथम् एषः अर्थः लब्धः ? षष्ठी शेषे (पा.सू.- 2.3.50) इति सूत्रात्पूर्वं कर्मणि द्वितीया' इत्यारभ्य प्रतिपादिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" (पा. सू.-2.3.46) इत्यन्तं षट् कारकाणि प्रातिपदिकार्थश्च अष्टाध्याय्यां पूर्वम् उक्तानि। अतः शेषो नाम उक्तात् अन्यः। कस्तर्हि एतेभ्यः षड्भ्यः कारकेभ्यः प्रातिपदिकार्थाच्च अतिरिक्तः अस्ति ? इति चेत् स्वस्वामिभावः जन्यजनकभावः अवयवावयविभावः इत्यादयः। एवं च कर्मादिकारकेषु द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते, प्रातिपदिकार्थे च प्रथमा भवति, स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे षष्ठी स्यात् इति पर्यवसन्नः अर्थः। यथा राज्ञः पुरुषः।

राज्ञः पुरुषः। दशरथस्य पुत्रः। वृक्षस्य पर्णम्।

देवदत्तः मातुः स्मरति। अस्मिन् वाक्ये देवदत्तः कर्ता, माता कर्म भवितुं योग्या। यत्र कर्मत्त्वेन (मातृकर्मकं स्मरणम्) अविवक्षित्वा सम्बन्धसामान्यं (मातृसम्बन्धिस्मरणम्) विवक्ष्यते तत्र षष्ठी स्यात्। अतः अत्र मातृशब्दात् षष्ठी। देवदत्तकर्तृकं मातृसम्बन्धिस्मरणम् इत्यर्थः उपर्युक्तस्य वाक्यस्य। यदि कर्मत्वेन (मातृकर्मकं स्मरणम्) विवक्षा तदा द्वितीया भवेत् एव-देवदत्तः मातरं स्मरति इति। एवं भजे शम्भोश्चरणयोः इति।

कारकषष्ठी

कृष्णस्य गमनम्। श्लोकस्य पाठक :। कर्तृकर्मणोः कृति (पा.सू.-2.3.65) कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्।

साधु खलु ! पयसः पानं बालकेन। उभयप्राप्तौ कर्मणि (पा.सू.-2.3.66) उभयोः प्राप्तिः यस्मिन् कृति तत्र कर्मणि एव षष्ठी स्यात्। एकस्मिन् वाक्ये कृद्योगे उभयोः कतृकर्मणोः षष्ठी प्रसक्ता तत्र कर्मणि एव षष्ठी स्यात्, न तु कर्तरि इति नियमार्थम् इदं सूत्रम्।

पयसः पानं बालकेन इत्यत्र पानमिति कृदन्तं (ल्युट्) पदम्। अत्र कर्तृकर्मणोः कृति (पा.सू.-2.3.65) इति कर्मणः (पयसः) षष्ठी न तु कर्तुः (बालकेन)।

शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्यस्य/शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण। शेषे विभाषा (वा.) अकप्रत्ययम् अकारप्रत्ययं च वर्जयित्वा अन्येषां कृदन्तानां योगे उभयप्राप्तौ कर्मणि (पा. सू.-2.3.66) इति नियमः विकल्प्यते इति वार्तिकस्यार्थः। तथा च कर्तृकर्मणोः उभयोः उपादाने कर्मणि एव षष्ठी स्यात् कर्तरि न इति नियमः 'उभयप्राप्तौ कर्मणि 'इति सूत्रेण कृतः, सः विकल्पितः। अतः उभयोः उपादाने कर्तरि विकल्पेन षष्ठी भवतीति पर्यवसन्नम्। कर्तरि षष्ठ्यां -'शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्यस्य' इति। कर्तरि षष्ठ्यभावे-'शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण' इति। अनयोः वाक्ययोः शब्दः कर्म, आचार्यः कर्ता इति ज्ञेयम्।

मम इष्टः। सर्वेषां ज्ञातः। क्तस्य च वर्तमाने (पा.सू.-2. 3.67) वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। क्तप्रत्ययः भूते (श्लोकः पठितः) वर्तमाने (सर्वेषाम् इष्टः) आदिकर्मणि (कटं कृतः) कालसामान्ये च (छात्रस्य हसितम्) विहितः। मतिबुद्धि पूजार्थेभ्यश्च (पा.सू.-3.2.188) इति सूत्रेण इच्छार्थे, बुद्ध्यर्थे, पूजार्थे च वर्तमानेऽपि क्तप्रत्ययः विहितः।

लोकहितं मम (मया) करणीयम्। मम (मया) हरिः सेव्यः। कृत्यानां कर्तरि वा (पा.सू.-2.3.71) कृत्यप्रत्ययान्तानां योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यात्। कृत्यत्ययेषु अर्न्तभूताः सप्त कृत्प्रत्ययाः (तव्य, तव्यत्, अनीयर् यत्, क्यप्, ण्यत् कैलिमर्) सन्ति। एतेषामपि कृत्संज्ञा अस्ति एव। अतः कर्तृ-कर्मणोः इति षष्ठी कर्तुः नित्यं प्राप्ता, अनेन विकल्प्यते। षष्ठीपक्षे- लोकहितं मम करणीयम्, मम हरिः सेव्यः इति। षष्ठ्यभावपक्षे-कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा.सू.-2.3.18) इति कर्तरि तृतीया भवति-लोकहितं मया करणीयम्' मया हरिः सेव्यः इति।

उपपदषष्ठी

चन्द्रस्य (चन्द्रेण) सदृशं मुखम्। बलरामस्य (बलरामेण) तुल्यः (सदृशः) भीमः। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्य-तरस्याम् (पा.सू.- 2.3.72) तुल्यार्थैः योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी। षष्ठीपक्षे चन्द्रस्य सदृशं मुखम्। षष्ठ्यभावे तृतीया "भवति" चन्द्रेण सदृशं मुखम् इति।

गृहस्य (गृहाद्) दूरं विद्यालयः। विद्यालयस्य (विद्यालयात्) निकटम् आपणः। दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् (पा.सू.-2.2.34) दूरान्तिकार्थैः शब्दैः योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च।

प्राणिनां (प्राणिषु) मानवः श्रेष्ठः। गवां (गोषु) कपिला बहुक्षीरा। अध्वगानां (अध्वगेषु) धावन् शीघ्रतमः। छात्राणां (छात्रेषु) श्यामः पटुः। इत्येवं प्रयोगाः वर्तन्ते षष्ठ्याम्।

सप्तमीविभक्तिः

कारकसप्तमी

कारकसप्तमी उपपदसप्तमी चेति सप्तमी द्विधा। अधिकरण-संज्ञां पुरस्कृत्य प्रवर्तमाना सप्तमी कारकसप्तमी। अधिकरणसंज्ञा च एकेनैव सूत्रेण विहिता। यदा अधिकरण -संज्ञा प्रवृत्ता भवति तदा सप्तम्यधिकरणे च (पा.सू.-2.3. 36) (अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः।) इति सूत्रेण सप्तमी प्रवर्तते। बहुभिः सूत्रैः वार्तिकै : च उपपदसप्तमी विहिता। वृद्धः कटे उपविशति। पाचकः स्थाल्याम् ओदनं पचति। तस्य पठने इच्छा अस्ति। तिलेपु तैलम् अस्ति।

'आधारोऽधिकरणम्' (पा.सू.-1.4.45) कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठा-क्रियायाः आधारः कारकम् अधिकरणसंज्ञाः स्यात्।

आधारः त्रिविधा-1. औपश्लेषिकः, 2. वैषयिकः, 3. अभिव्यापकः चेति।

1. औपश्लेषिकः

एकादेशव्याप्तिरूपः आधारः औपश्लेषिकः। स च संयोगमूलकः समवायमूलको वा भवति। अयम् आधारः स्वस्य एकदेशव्याप्तिरूपो भवति, न तु सकलावयवव्याप्तिरूपः। यथा-कटे उपविशति, अत्र कटः स्थातारूपकर्तृद्वारा उपवेशन-क्रियायाः आधारः। किन्तु उपवेशनक्रिया क [illegible]

एकदेशे भवति न तु कृत्स्ने कटे। अत्र सम्बन्धः- संयोगः। अतः अयम् औपश्लेषिक : आधारः। पाचकः स्थाल्याम् ओदनं पचति। इत्यत्र तु ओदनं कर्म। तन्कर्मनिष्ठक्रियायाः आधारः स्थाली। एषोऽपि औपश्लेषिकः एव।

2. वैषयिकः

विषयतादिसम्बन्धमूलक : आधारः वैषयिक :। अत्र संयोगः समवायो वा न भवति। अतः औपश्लोषिका-भिव्यापकातिरिक्तः सर्वः अपि आधारः वैषयिक : इति ज्ञेयम्। यथा पठने इच्छा अस्ति। पठन विषयिणी इच्छा इत्यर्थः। अत्र पठनम् आधारः। सम्बन्धश्च विषयता, न संयोगः समवायो वा। इदं ज्ञेयम् पक्षिणः आकाशे डयन्ते। 'शिष्यो गुरौ वसति' इत्यादीनि वैषयिकस्यैव उदाहरणनि न हि अत्र संयोगः समवायो वा सम्बन्धः। अतः यत्र संयोगसमवाय सम्बन्धौ न भवतः तत्र सर्वत्रापि वैषयिकः आधारः इति निश्चेतव्यम्।

3. अभिव्यापकः

संयोगसमवायमूलकः सकलावयवव्याप्तिरूपः अभिव्यापकः। यथा-तिलषु तैलम् अस्ति। आधारः तिलानि। तिलानां सकलावयवेषु तैलम् (तैलस्य सत्ता) अस्ति। सम्बन्धश्च समवायः। अतः अयम् अभिव्यापकः आधारः। एवं सर्वस्मिन् आत्मा अस्ति। दध्नि सर्पिः अस्ति इत्यादीनि।)

उपपदसप्तमी

बालेषु अधीयानेषु गतः। गोषु दुह्यमानासु गतः। यस्य च भावेन भावलक्षणम् (पा.सू.-2.3.37) यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। ज्ञापक क्रियाश्रयात् सप्तमीति फलितार्थः। अत्र द्वे क्रिये भवतः। तयोः एकस्याः क्रियायाः कालः निर्ज्ञातः भवति। तयोः निर्ज्ञातकालक्रिया च ज्ञापिका भवति। अनिर्ज्ञातकालक्रिया ज्ञाप्या भवति। तत्र निर्ज्ञातकालक्रियाश्रयात् सप्तमी भवति। निर्ज्ञातकालक्रियाश्रयः कर्ता अपि भवति कर्म अपि।

'कदा गतः?' इति प्रश्ने अधीयानेषु बालेषु। इत्युत्तरम् अत्र अध्ययनमपि ज्ञातम्। किन्तु तस्य कालः न ज्ञातः अतः अध्ययनक्रियायाः कालः अनिर्ज्ञातः। अतः अनिर्ज्ञातकाल-गमनक्रिया-ज्ञाप्या। निर्ज्ञातकालाध्ययनक्रियाज्ञापिका। बालेषु अधीयानेषु गतः। इत्यत्र बालाः निर्ज्ञातकालज्ञापक क्रियाश्रयः। अतः बालशब्दात् सप्तमी। अस्मिन् वाक्ये कर्तृगता ज्ञापकक्रिया। अध्ययनक्रियाया आश्रयः बालाः कर्तारः खलु।

'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यत्रापि दोहनं गमनञ्चेति द्वे क्रिये। कदा गतः इति प्रश्ने दुह्यमानासु गोषु इत्युत्तरम्। अत्र दोहनं ज्ञातम्। तस्य कालोऽपि ज्ञातः। गमनं ज्ञातम्। तस्य कालः न ज्ञातः। अतः दोहन-क्रियायाः कालः निर्ज्ञातः। गमन-क्रियायाः कालः अनिर्ज्ञातः। अतः अनिर्ज्ञात्कालगमन-क्रिया ज्ञाप्या निर्ज्ञात-दोहन-क्रिया, ज्ञापिका। गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र गतः" इति निर्ज्ञातकालज्ञापक क्रियाश्रयः। अतः गोशब्दात् सप्तमी। दुह्यगमानासु इत्यत्र तु गोषु इत्यस्य विशेषणत्वात् सप्तमी। अस्मिन् वाक्ये ज्ञापकक्रिया कर्मगता। दोहनक्रियायाः कर्मभूताः गावः खलु।

'अधीती व्याकरणे' इत्युदाहरणे 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम्' इति वार्तिकेन इन्प्रत्ययान्तो यः क्तप्रत्ययान्तः तस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् इत्यर्थः। अधीती व्याकरणे। अधीतम् अनेन-इति विग्रहे तद्धितः इन्-प्रत्ययः (अधीत+इन्) भवति। अतः अधीती इति इन्प्रत्ययान्तः क्तप्रत्ययान्तः। अधीती = अधीतवान् इत्यर्थः। किम् अधीतवान् इति जिज्ञासायां व्याकरणं कर्मत्वेन अन्वेति। अतः द्वितीयायाः प्राप्तौ सप्तमी विधीयते। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्ता इत्यर्थः।

एवंरीत्या कारकाणां बोधनानन्तरमत्र प्रकरणेऽस्मिन् विभक्तयः ज्ञापिताः वर्तन्ते। कारकविभक्तेः उपपदविभक्तेः च ज्ञापनं पृथक्-पृथक् विहितमत्र बोधनसौकर्यार्थम्।

कारकसारः उपपदविभक्तयश्च

वाक्ये विद्यमानक्रियापदेन साकं यस्य पदस्य साक्षात् सम्बन्धः अन्वयः वा स्यात् तत्कारकमित्युच्यते। अतः उच्यते-क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्। उदाहरणम् - दशरथस्य पुत्रः रामः वाणेन युद्धक्षेत्रे रावणं हतवान्। अस्मिन् वाक्ये 'हतवान्' इत्यनेन क्रियापदेन साकं कर्तुः 'रामः' इति पदस्य सम्बन्धः वर्तते इति हेतोः अत्र कारकं भवति। कर्ता-कर्म-करण-संप्रदान-अपादान-अधिकरणादिविवक्षायां तत्तत्स्थलेषु तत्तत्कारकं भवति। कर्तृकारकस्य विवक्षायां प्रथमाविभक्तिः, कर्मकारकस्य विवक्षायां द्वितीयाविभक्तिः, करणकारकस्य विवक्षायां तृतीयाविभक्तिः, संप्रदानकारकस्य विवक्षायां चतुर्थीविभक्तिः, अपादानकारकस्य विवक्षायां पञ्चमीविभक्तिः, अधिकरणकारकस्य विवक्षायां सप्तमीविभक्तिः, सम्बन्धस्य आधिक्यात् षष्ठीविभक्तिः च भवति। यद्यपि षष्ठ्याः कारकत्वं नास्ति, अथापि कर्त्रा सह सम्बन्धत्वात् सम्बन्धे षष्ठी इति प्रयुज्यते। षड्कारकाणां प्रर्दाशनमत्र क्रियते। तद्यथा-

कर्ता-कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणे इत्याहु कारकाणि षट्।।

वाक्ये कारकाणां प्राधान्यात् कारकविभक्तिः, समीप-वर्तिपदानां प्राधान्यात् उपपदविभक्तिः च जायते। अतः विभक्तयः द्विधा। कारकविभक्तिः उपपदविभक्तिः च। कारकविभक्तिविषये पूर्वं चर्चा प्रवृत्ता। सम्प्रति उपपदविभक्तिविषये विस्तृतविवरणं क्रियते।

उपपदं नाम-उप अर्थात् समीपे वर्तमानपदं निमित्ती कृत्य प्रवर्तमाना विभक्तिः उपपदविभक्तिः इत्युच्यते। यथा- 'रामेण सह सीता वनं गच्छति'। अत्र 'सह' इत्यव्ययम् उपपदम्। एतत् पदं निमित्तीकृत्य 'रामेण' इत्यत्र तृतीयाविभक्तिः प्रवृत्ता।

उपपदविभक्तीनां प्रयोगे याः याः विभक्तयः प्रवर्तन्ते, ताः अत्र विस्तृततया संवर्ण्यन्ते।

प्रथमाविभक्तिः -

सम्बोधने, एव, इति, नाम, अपि इत्यादीनां योगे प्रथमाविभक्तिः भवति। यथा-

सम्बोधने - हे भगवन् ! अस्मान् त्रयस्व।

* एव - त्वम् एव शरणं मम।

* इति - श्रीरामः पुरुषोत्तमः इति लोके प्रसिद्धः।

* नाम - पुरा वाल्मीकिः नाम कश्चित् महान् कविः आसीत्।

* अपि - विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।

द्वितीयाविभक्तिः

(1)अधोलिखितपदानां योगेन द्वितीयाविभक्तिः भवति। यथा-

* सर्वतः - देशं सर्वतः अराजकता दृश्यते।

* परितः - ग्रामं परितः मार्गाः सन्ति।

* अभितः - विद्यालयम् अभितः उद्यानम् अस्ति।

* उभयतः - नदीम् उभयतः वृक्षाः सन्ति।

* अध्यधि - वृक्षम् अध्यधि शाखाः सन्ति।

* अधोऽधः - भवनम् अधोऽधः सोपानानि वर्तन्ते।

* अन्तरा/अन्तरेण- ज्ञानम् अन्तरा/अन्तरेण जीवनं व्यर्थम्।

* प्रति- पथिकः ग्रामं प्रति गच्छति।

* धिक् - मूर्खं धिक्।

* यावत् - नदीं यावत् मार्गः स्वच्छः वर्तते।

* विना - शिक्षकं विना अनुशासनं नास्ति।

* ऋते- विद्यालयम् ऋते शिक्षणं नास्ति।

* निकषा/समया- ग्रामं निकषा/समया नदी अस्ति।

* हा- हा कष्टं कलियुगे।

* दक्षिणेन - भारतं दक्षिणेन तिरुपतिक्षेत्रं वर्तते।

* अभि-नि-उपसर्गपूर्वकात् 'विश्' धातु योगेन तथा उप-अनु-अधि-आङ्-उपसर्गपूर्वकात् 'वस्' धातुयोगेन आधारस्य स्थाने कर्मसंज्ञा भवति।

(2) अभि + नि - छात्रः सन्मार्गम् अभिनिविशते।

* उप/अनु/अधि/आ- श्रीविष्णुः वैकुण्ठम् उपवसति/अनुवसति/अधिवसति/आवसति।

अभूक्त्यर्थे 'उप' उपसर्गपूर्वक 'वस्' धातोः प्रयोगे आधारस्य कर्मसंज्ञा न भवति।

यथा- 'भिक्षुकः गृहे उपवसति'।

(3) 'अधि' उपसर्गपूर्वकात् शीङ्-स्था-आस्धातुयोगेन आधारस्य कर्मसंज्ञा भवति। यथा-

शिवः कैलाशम् अधिशेते/अध्यास्ते/अधितिष्ठति।

तृतीयाविभक्तिः

(1) अधोलिखितपदानां योगेन तृतीयाविभक्तिः भवति।

* सह/साकं/सार्धं/समं -

गुरुणा सह/साकं/सार्धं/समं शिष्यः गच्छति।

* विना /ऋते/अन्तरा/अन्तरेण/नाना-

जलेन विना/ऋते/अन्तरा/अन्तरेण/नाना जीवनं नास्ति।

(2) इत्थं भूतलक्षणे - अर्थात् यस्य लक्षणं चिह्नं वा दृष्ट्वा पदार्थस्य ज्ञानं भवति तस्य लक्षणवाचिशब्दस्य तृतीयाविभक्तिः भवति।

यथा - जटाभिः तापसः। स्यूतेन छात्रः। यज्ञोपवितेन ब्राह्मणः।

(3) येनाङ्गविकारः - अर्थात् शरीरस्य अङ्गविकृतिद्वारा वस्तुनः पदार्थस्य वा अङ्गविकारः ज्ञायते चेत्, तस्य अङ्गवाचकपदस्य तृतीयाविभक्तिः भवति।

यथा - पादेन खञ्जः, शिरसा खल्वाटः, चक्षुषा काणः, श्रोत्राभ्यां बधिरः इत्यादीनि।

(4) प्रकृति-प्राय-गोत्रप्रभृतिशब्दानां योगेन तृतीया-विभक्तिः भवति। यथा - प्रकृत्या गवां पयः मधुरम्। समुद्रजलं प्रकृत्या लवणाक्तम्। गोत्रेण भारद्वाजः। अद्य प्रायेण वृष्टिः भवेत्।

चतुर्थीविभक्तिः

(1) अधोलिखितानां शब्दानां योगेन चतुर्थीविभक्तिः भवति।

* नमः - गुरवे नमः।

* स्वस्ति - प्रजाभ्यः स्वस्ति।

* स्वाहा - अग्नये स्वाहा।

* स्वधा- पितृभ्यः स्वधा।

* अलम् - मल्ल: मल्लाय अलम्।

* वषट् - इन्द्राय वषट्।

(2) तुमुन्प्रत्यययोगेन धातोः अर्थं प्रकाशयितुं यस्य भाववाचकसंज्ञापदस्य प्रयोगः क्रियते, तत्र चतुर्थीविभक्तिः भवति। यथा - स्नानाय (स्नातुम्) गङ्गानदीं गच्छति। दानाय (दातुम्) धनम् अर्जय।

(3) क्रुध्-द्रुह्-ईर्ष्य-असूयधातूनां तथा तत्समानार्थक-धातूनां च प्रयोगेण यस्योपरि कोपः क्रियते तत्र चतुर्थीविभक्ति प्रयुज्यते।

यथा - अध्यापकः छात्राय क्रुध्यति। कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति। मूर्खः पण्डितेभ्यः द्रुह्यन्ति।

खलः सज्जनेभ्यः असूयति।

(4) रुच्, दाधातोः योगेन चतुर्थीविभक्तिः भवति।

यथा- गणेशाय मोदकं रोचते। धनिकः दरिद्राय धनं ददाति।

पञ्चमीविभक्तिः

(1) अधोलिखितपदानां योगेन पञ्चमीविभक्तिः भवति।

यथा- अन्य:/भिन्नः/इतरः/पृथक् -

रामात् अन्यः/भिन्नः/इतरः/पृथक् कः रावणं हन्तुं समर्थः।

* विना/ऋते - परिश्रमात् विना/ऋते सफलता नास्ति।

* बहिः - गृहात् बहिः उद्यानं वर्तते।

* आरात् - ग्रामात् आरात् विद्यालयः अस्ति।

* परम्/अनन्तरम् - स्वाध्यायात् परम्/अनन्तरं क्रीडतु।

* आरभ्य/प्रभृति - बालकः बाल्याद् आरभ्य/प्रभृति चतुरः अस्ति।

(2) भीत्रार्थानां भयहेतुः - भयार्थक-त्राणार्थकधातूनां प्रयोगे यस्मात् वस्तुनः व्यक्तेः वा भयम् उत्पद्यते, तस्य वस्तुनः व्यक्तेर्वा पञ्चमीविभक्तिः भवति। यथा -

खलात् कस्य भयं न जायते। व्याघ्रात् सर्वे बिभ्यति।

(3) यतो जुगुप्सा तदर्थानां विरामार्थानां यतो विरतिः - जुगुप्सा, घृणा, विराम, प्रमाद, तथा तत्समानार्थक शब्दानां प्रयोगेण पञ्चमी विभक्तिः भवति। यथा -

साधुः पापात् जुगुप्सते। बालः पठनात् विरमति। आफलोदयात् कर्मणः न विरतिः। धर्मात् न प्रमदितव्यम्।

(4) वारणार्थानामीप्सितः - अभिलषितस्य पदार्थस्य व्यक्तेः सकाशात् वा यस्य वारणं क्रियते तस्य वस्तुनः, पदार्थस्य, व्यक्तेः वा पञ्चमीविभक्तिः यथा- धान्येभ्यः गां वारयति। पिता पुत्रं चलचित्रदर्शनात् वारयति।

(5) पराजेरसोढः - परा उपसर्ग पूर्वक-जि धातोः प्रयोगेण अपादानसंज्ञा भवति। यथा-

अध्ययनात् पराजयते। अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति।

यस्य दर्शनात् आत्मानं गोपयितुं प्रयासः क्रियते तस्य अपादानसंज्ञा। यथा- पितुः निर्लीयते गोपालः।

(6) जनिकर्तुः प्रकृतिः - जन् धातोः प्रयोगस्थले उत्पत्तेः आविर्भावस्य मूलकारणे अपादानसंज्ञा भवति। यथा-

कामात् क्रोधोऽभिजायते।

क्षीरात् दधि सञ्जायते।

हिमालयात् गङ्गा निर्गतास्ति।

वधूः श्वसुरात् जिह्रेति।

अध्यापकः आसनात् प्रेक्षते।

अयोध्यायाः त्रिंशतक्रोशाः मथुरा।

धनात् ज्ञानं विशिष्यते।

गोविन्दात् गोपालः पटुतरः।

मर्यादा -आमुक्तेः संसारः।

अभिविधिः- आमूलात् सर्वं वृत्तान्तं कथय।

आकैलासात् गन्तुकामोऽहम्।

परि विष्णोः संसारः।

अपविष्णोः संसारः।

परि वनात् वर्षति मेघः।

तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्।

तस्मात् कारणात् सः अनुत्तीर्णः।

अन्य, आरात, इतर, ऋते, अञ्च्प्रत्ययान्तेभ्यः, प्रत्यच्, उदीच्, प्राच्, अवाच् शब्दयोगे, अच् प्रत्ययान्तेभ्यः, दक्षिणा, उत्तरा शब्दयोगे, आहि प्रत्ययान्तशब्देभ्यः, दक्षिणाहि, उत्तराहि इत्यादिशब्दानां योगेन पञ्चमी विभक्तिः। यथा-

रामात् अन्यः/इतरः/भिन्नः/ को वा रावणं निहन्तुं शक्नोति।

आरात् (पार्श्वे) वनात् नदी प्रवहति।

ज्ञानात् ऋते सुखं नास्ति। नगरात् प्राक्/ प्रत्यक् पर्वतः वर्तते। भाद्रः पूर्वात् पूर्वः श्रावणः। नगरात् दक्षिणा नदी विद्यते।

ग्रामात् दक्षिणाहि मन्दिरमस्ति।

तथैव- प्रभृति, बहिः शब्दयोगे पञ्चमी।

बाल्याद् आरभ्य/ प्रभृति हरिः सर्वदा स्मरणीयः।

नगरात् बहिः विद्यालयः अस्ति।

पृथक्, विना, नाना, इत्यादि पदानां योगेन पञ्चमी, तृतीया, द्वितीया विभक्तिः च भवति।

परिश्रमात्/ परिश्रमेण/ परिश्रमं विना विद्या न लभ्यते।

नगरात्/ नगरस्य दूरं/ दूरेण/दूरात्/दूरे पर्वतः वर्तते।

ग्रामस्य/ग्रामात् अन्तिकं/ अन्तिकेन/अन्तिकात्/ अन्तिके नदी प्रवहति।

षष्ठीविभक्तिः

राज्ञः पुरुषः आगच्छति। (सम्बन्धे) शेषे

अध्ययनस्य हेतोः अहं गुरुकुले तिष्ठामि।

कस्य हेतोः भवान् न पठति।

ग्रामस्य दक्षिणतः/ उत्तरतः शस्यक्षेत्राणि सन्ति।

गृहस्य उपरि/अग्रे/ पुरः/पश्चात् वा नारिकेलवृक्षः वर्तते।

बालकः ईश्वरस्य स्मरति।

रामस्य दयमानः गोविन्दः पुस्तकं ददाति।

गात्राणाम् अनीशोऽहम्।

प्रभवति पुत्राणां पिता।

कालस्य कुटिला गतिः।

शिशूनां क्रन्दनम्।

साफल्यस्य अवाप्तिः।

राक्षसानां बधः।

पशूनां हत्या।

कलङ्कस्य आरोपः

राज्ञा धनस्य दानम्।

गोपेन गवां दोहः।

कुम्भकारेण कुम्भकारस्य वा घटस्य कृतिः।

शिशुना शिशोर्वा चन्द्रस्य दिदृक्षा।

कवीनां कविषु वा कालिदासः श्रेष्ठः।

उत्कलीय नदीषु उत्कलीयनदीनां वा महानदी दीर्घतमा।

गच्छतां/ गच्छत्सु वा धावन् द्रुततमः।

निवारयतोऽपि पितुः। निवारयत्यापि पितरि रमेशः पठनं परित्यज्य गतवान्।

कृष्णस्य कृष्णेन वा समः, तुल्यः, सदृशः, देवो नास्ति।

सखे पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः।

ततोऽनुकुर्यात् तस्याः स्मितस्य।

मन्त्रिणः मतः रामः।

राज्ञां मतः/ बुद्धः/ पूजितः पुरोधाः।

इदम् एषाम् आसितं, शयितं, गतं, भुक्तं वा।

पिता मम/ मया वा पूज्यः।

मम इदं कर्त्तव्यम्।

तव चन्द्रो दर्शनीयः।

राज्ञः धनं देयम्।

शिशुः दिवसस्य द्विः/ त्रिः/ अष्टकृत्वः/पञ्चकृत्वः वा दुग्धं पिवति।

द्विरह्नो रमेशः भुङ्क्ते।

शतकृत्वस्तवैकस्य स्मरत्यह्नो रघुत्तमः।

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहाम्।

अपराधिनः निहन्तु/प्रहन्तु/प्रणिहन्तु।

क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामपि।

पुत्रः मातुः मातरं वा स्मरति।

दाता दरिद्रस्य दरिद्रं वा दयते।

पिता पुत्रस्य पुत्रं वा ईष्टे।

शतस्य व्यवहरणं पणनं वा।

प्राणानामपणिष्टासौ।

शतस्य दीव्यति।

कायः कस्य न वल्लभः।

प्राणेभ्योऽपि प्रिया सीता रामस्यासीन्न संशयः।

तव मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरम्।

अग्निः काष्ठानां न तृप्यति।

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा।

स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा।

सप्तमी विभक्तिः

कटे आस्ते।

मोक्षे इच्छा अस्ति।

तिलेषु तैलम्।

अधीती व्याकरणे।

मातरि साधुः कृष्णः, मातुलं चासाधुः।

चर्मणि द्विपिनं हन्ति।

दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।

सूर्ये उदिते कमलं प्रस्फुटति।

वसन्ते समुपस्थिते पिकाः कूजन्ति।

गोषु दुह्यमानासु गतः, दुग्धासु आगतः।

अद्य भुक्तः रामः त्र्यहे त्र्यहाद् वा भोक्ता।

अयं क्रोशे क्रोशाद् वा लक्ष्यस्य विध्येत्।

कार्ये व्यापृतः/लग्नः/तत्परः।

शास्त्रे निपुणः/ दक्षः/प्रवीणः/पटुः।

शिशौ अस्मिन् स्निह्यति मे मनः।

न तापसकन्यायां शकुन्तलायां मे अभिलाषः।

देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः।

नैतत् त्वयि युज्यते।

सम्भाव्यते त्रैलोकस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते।

शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि राज्यभारमारोप्य यौवनसुखमनुबभूव।

योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तभारः।

मृगेषु शरान् मुमुक्षोः।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।

नापितः क्षेपणकान् शिरसि अताडयत्।

कारकं विभक्तिश्च (प्रश्नमाला)

1. द्वितीयाविभक्तेः कारणमत्र –
   क. रुचिः　　ख. भयहेतुः
   ग. नमस्वस्त्यादयः　　घ. परितः

2. 'अधि' इत्युपसर्गयोगे कस्याः विभक्तेः प्रयोगो भवति?
   क. तृतीया　　ख. चतुर्थी
   ग. द्वितीया　　घ. पञ्चमी

3. त्वं ....सह क्रीडसि
   क. मित्रेण　　ख. मित्राय
   ग. मित्रात्　　घ. मित्रे

4. 'भय हेतोः' योगे का विभक्तिः ?
   क. चतुर्थी　　ख. प्रथमा
   ग. षष्ठी　　घ. पञ्चमी

5. चतुर्थी विभक्तिः कुत्र भवति ?
   क. उभयतः योगे　　ख. अङ्गविकारादौ
   ग. क्रुधद्रुहेत्यादौ　　घ. जुगुप्सादौ

6. स्निह्' धातोः योगे का विभक्तिः भवति ?
   क. चतुर्थी　　ख. पञ्चमी
   ग. षष्ठी　　घ. सप्तमी

7. वयम् ....अधितिष्ठामः
   क. आसने　　ख. आसनात्
   ग. आसनेन　　घ. आसनम्

8. वीरः .... सज्जनं रक्षति
   क. दुष्टस्य　　ख. दुष्टेन
   ग. दुष्टाय　　घ. दुष्टात्

9. आकाशात् .... जलं पतति
   क. भूमौ　　ख. भूमेः
   ग. भूम्याः　　घ. भूमिः

10. कृषकः .... परिसिञ्चति
    क. वृक्षैः　　ख. वृक्षेषु
    ग. वृक्षान्　　घ. वृक्षाय

11. रामः .... अलम्
    क. रावणम्　　ख. रावणात्
    ग. रावणेन　　घ. रावणाय

12. .... स्वधा
    क. अग्नये　　ख. इन्द्राय
    ग. पित्रे　　घ. लिङ्गाय

13. वामनः .... वसुधां याचते
    क. बलिः　　ख. बलिम्
    ग. बलिनं　　घ. बलिनः

14. .... मधुरं रोचते
    क. तस्मात्　　ख. तम्
    ग. तेन　　घ. तस्मै

15. तव .... नमः
    क. पितरं　　ख. पितृन्
    ग. पित्रे　　घ. पितुः

16. .... रामायणं कदापि न पठितम्
    क. सः　　ख. रामः
    ग. तैः　　घ. तेषु

17. ....महाभारतकथा बहुबारं श्रुता
    क. सा　　ख. तौ
    ग. अस्माभिः　　घ. ते

18. .... कर्तव्यं सदा स्मर्तव्यम्
    क. सर्वः　　ख. सर्वाः
    ग. नराः　　घ. सर्वैः

19. .... छात्रस्य धर्मः
   क. पठितुम् ख. पठित्वा
   ग. पठनं घ. पाठम्
20. .... वनगमनं दशरथाय न अरोचत
   क. रामेण ख. रामाय
   ग. रामे घ. रामस्य
21. रामः अजां .... नयति
   क. ग्रामात् ख. ग्रामस्य
   ग. ग्रामे घ. ग्रामं
22. संस्कृतं मया ....
   क. ज्ञातवान् ख. जानामि
   ग. ज्ञातम् घ. ज्ञास्यामि
23. तेन सह .... भाषितवान्
   क. गुरवः ख. माता
   ग. अहम् घ. वयम्
24. शिशुम् अहं दृष्टवान्
   क. रुदन् ख. रोदितुम्
   ग. रुदन्तं घ. रुद्यमानं
25. दुर्व्यसनानि तेन ....
   क. त्यक्तवान् ख. त्यक्त
   ग. त्यक्तानि घ. त्यक्तवन्तः
26. ....राजा प्रतिवसति स्म
   क. के नचित् ख. कश्चित्
   ग. कतिचित् घ. केचित्
27. .... बालिकया इदं गीतं श्रावितम्
   क. केनचित् ख. केनचन
   ग. कयाचित् घ. कस्याश्चित्
28. सः पाठं .... गृहं गतवान्
   क. पठता ख. पठितव्यम्
   ग. पठित्वा घ. पठनम्
29. सा कार्यं .... चित्रं पश्यति
   क. करोति ख. कुर्वती
   ग. कुर्वन् घ. करणीयम्

अधस्तनवाक्येषु शुद्धं वाक्यं चिनुत।

30. क. सिंहेन बालः बिभ्यति।
   ख. सिंहात् बालः बिभ्यति।
   ग. सिंहाय बालः बिभ्यति।
   घ. सिहात् बालः बिभेति।
31. क. इयम् आत्मा शाश्वती अस्ति।
   ख. इयम् आत्माः शाश्वतं अस्ति।
   ग. अयम् आत्मन् शाश्वतः अस्ति।
   घ. अयम् आत्मा शाश्वतोऽस्ति।
32. क. कृष्णस्य अम्बरःपीतः अस्ति।
   ख. कृष्णस्य अम्बरः पीतोमस्ति।
   ग. कृष्णस्य अम्बरःपीतऽस्ति।
   घ. कृष्णस्य अम्बरं पीतमस्ति।
33. क. चत्वारः पुस्तकानि तत्र सन्ति।
   ख. चतुरः पुस्तकाः तत्र सन्ति।
   ग. चत्वारि पुस्तकानि तत्र सन्ति।
   घ. चतस्रः पुस्तकानि तत्र सन्ति।
34. क. मातरं स्मरति शिशुः।
   ख. शिशुः मातुः स्मरति।
   ग. शिशुः स्मरति मात्रे।
   घ. मातः स्मरति शिशुः।
35. क. कामेन क्रोधः जायते।
   ख. कामस्य क्रोधः जायते।
   ग. कामात् क्रोधः जायते।
   घ. कामाय क्रोधः जायते।
36. क. शिष्यः गुरुम् अनुगच्छति।
   ख. शिष्यः गुरुः अनुगच्छति।
   ग. शिष्येण गुरुः अनुगच्छति।
   घ. शिष्यः गुरोः अनुगच्छति।
37. क. सा लेखनिना लिखति।
   ख. सा लेखनेन लिखति।
   ग. सा लेखन्या लिखति।
   घ. सा लेखनी लिखति।
38. क. बालकाः ज्येष्ठेभ्यः सह क्रीडति।
   ख. बालकाः ज्येष्ठैः सह क्रीडन्ति।
   ग. बालका ज्येष्ठानां सह क्रीडन्ति।
   घ. बालका ज्येष्ठाणां सह क्रीडन्ति।
39. क. राजेशः राकेशात् पुस्तकं दद्यात्।
   ख. राजेशः राकेशं पुस्तकं दद्यात्।

   ग. राजेशः राकेशाय पुस्तकं दद्यात्
   घ. राजेशः राकेशेभ्यः पुस्तकं दद्यात्।
40. क. तव किं रोचते ?
   ख. तव किः रोचते ?
   ग. त्वया किं रोचते ?
   घ. तुभ्यं किं रोचते ?
41. क. गुरुः छात्राः बिभेति।
   ख. गुरोः छात्राः बिभेति।
   ग. गुरुभ्यः छात्राः बिभ्यति।
   घ. गुरुभ्यः छात्राः बिभेति।
42. क. पिताः पुत्रात् क्रुध्यति।
   ख. पिताः पुत्राय क्रुध्यति।
   ग. पिता पुत्रं क्रुध्यति।
   घ. पिता पुत्रम् अभिक्रुध्यति।
43. क. माता पुत्रीं स्निह्यति।
   ख. माता पुत्र्यै स्निह्यति।
   ग. मात्रा पुत्र्याः स्निह्यति।
   घ. माता पुत्र्यां स्निह्यति।
44. क. लोभो कर्त्तव्यः।
   ख. लोभः कर्त्तव्यम्।
   ग. लोभः कर्त्तव्यः।
   घ. लोभः कर्त्तव्यम्।
45. क. तयोः गृहौ विशालौ स्तः।
   ख. तयोः गृहाः विशालाः स्तः।
   ग. तौ गृहौ विशालौ स्तः।
   घ. तयोः गृहे विशाले स्तः।
46. क. भिक्षुकेन धनं वस्त्रं च ददाति।
   ख. भिक्षुकात् धनानि वस्त्रं च ददाति।
   ग. भिक्षुकाय धनं वस्त्रं च ददाति।
   घ. भिक्षुके धनं वस्त्रं च ददाति।
47. क. दुष्टः सज्जनात् द्रुह्यति।
   ख. दुष्टः सज्जनाय द्रुह्यति।
   ग. दुष्टेन सज्जनात् द्रुह्यति।
   घ. दुष्टः सज्जनं द्रुह्यति।
48. क. मनुष्यः ज्ञानस्य विना पशुः।
   ख. मनुष्यः ज्ञानाय विना पशुः।
   ग. मनुष्यः ज्ञाने विना पशुः।
   घ. मनुष्यः ज्ञानेन विना पशुः।
49. क. उद्यानस्य सर्वतः वृक्षाणि सन्ति।
   ख. उद्यानं सर्वतः वृक्षाणि सन्ति।
   ग. उद्यानात् सर्वतः वृक्षाणि सन्ति।
   घ. उद्यानं सर्वतः वृक्षाः सन्ति।
50. क. अहं देवं नमस्करोमि।
   ख. अहं देवाय नमः।
   ग. अहं देवं नमः।
   घ. अहं देवाय नमस्करोति।
51. क. पिता लेखन्यैः पत्राणि लिखति।
   ख. पिता लेखन्याभिः पत्राणि लिखति।
   ग. पिता लेखनीभिः पत्राणि लिखति।
   घ. पिता लेखनीः पत्राणि लिखति।
52. क. अहं भवताभिः सह चलामि।
   ख. अहं भवतैः सह चलामि।
   ग. अहं भवतीभिः सह चलामि।
   घ. अहं भवतीः सह चलामि।
53. क. रामं भक्तिः रोचते।
   ख. रामात् भक्तिः रोचते।
   ग. रामाय भक्तिः रोचते।
   घ. रामस्य भक्तिः रोचते।
54. क. मासेन पूर्वम् आगन्तव्यम्।
   ख. मासाय पूर्वम् आगन्तव्यम्।
   ग. मासस्य पूर्वम् आगन्तव्यम्।
   घ. मासात् पूर्वम् आगन्तव्यम्।
55. क. कृषकः सूर्योदयस्य आरभ्य कार्यं करोति।
   ख. कृषकः सूर्योदयम् आरभ्य कार्यं करोति।
   ग. कृषकः सूर्योदये आरभ्य कार्यं करोति।
   घ. कृषकः सूर्योदयात् आरभ्य कार्यं करोति।
56. क. गृहस्य बहिः उद्यानमस्ति।
   ख. गृहाय बहिः उद्यानमस्ति।
   ग. गृहात् बहिः उद्यानमस्ति।
   घ. गृहम् बहिः उद्यानमस्ति।
57. क. तासु वृक्षेषु ताः काकाः रटन्ति।
   ख. तासु वृक्षेषु ताः काकाः रटन्ति।

ग. तेषु वृक्षेषु ते काकाः रटन्ति।
घ. तासु वृक्षेषु स काकाः रटन्ति।

58. क. मक्षिका: कमलैः मधु पिबन्ति।
ख. मक्षिका: कमलेभ्यः मधुं पिबन्ति।
ग. मक्षिका: कमलेभ्यः मधु पिबन्ति।
घ. मक्षिका: कमलेषु मधुं पिबन्ति।

59. क. अहं दूरेण गजं पश्यति।
ख. अहं दूराय गजं पश्यामि।
ग. अहं दूरात् गजं पश्यामि।
घ. अहं दूरे गजं पश्यामि।

60. क. बालौ हस्तैः पुस्तकानि आनयनः।
ख. बालौ हस्तौ पुस्तकानि आनयन्ति।
ग. बालौ हस्ताभ्यां पुस्तकानि आनयन्ति।
घ. बालौ हस्ताभ्यां पुस्तकानि आनयतः।

61. क. पण्डितः सदा ग्रन्थान् परिशीलनं करोति।
ख. पण्डितः सदा ग्रन्थेभ्यः परिशीलनं करोति।
ग. पण्डितः सदा ग्रन्थैः परिशीलनं करोति।
घ. पण्डितः सदा ग्रन्थानां परिशीलनं करोति।

62. क. योधः शत्रुं कण्ठं प्रहृतवान्।
ख. योधः शत्रुः कण्ठे प्रहृतवान्।
ग. योधः शत्रोः कण्ठ प्रहृतवान्।
घ. योधः शत्रोः कण्ठे प्रहृतवान्।

63. क. भवती मह्यं वात्सल्यं प्रदर्शयति।
ख. भवती मां वात्सल्यं प्रदर्शयति।
ग. भवती मया वात्सल्यं प्रदर्शयति।
घ. भवती मयि वात्सल्यं प्रदर्शयति।

64. क. जनाः संस्कृतायाः आदरं प्रदर्शयन्ति।
ख. जनाः संस्कृतेन आदरं प्रदर्शयन्ति।
ग. जनाः संस्कृतात् आदरं प्रदर्शयन्ति।
घ. जनाः संस्कृते आदरं प्रदर्शयन्ति।

65. 'गो' शब्दस्य द्वितीया-विभक्तौ बहुवचनरूपम् -
क. गावः ख. गान्
ग. गाः घ. गवान्

66. 'गुरु' शब्दस्य चतुर्थी एक वचनरूपम् -
क. गुराय ख. गुरवाय
ग. गुरवे घ. गुरै

67. वारिशब्दस्य पञ्चमी-एकवचनरूपमिदम् -
क. वारिणात् ख. वारिणः
ग. वारिणाः घ. वारिणे:

68. ललनां- मनः, बालः-मतिः एतेषु नंपुसकलिङ्ग- शब्दः कः ?
क. ललनाशब्दः ख. मतिशब्दः
ग. मनशब्दः घ. बालशब्दः

69. कानि रूपाणि शुद्धानि ?
क. बालं -बालौ-बाला:
ख. देशं-देशे-देशान्
ग. चेतं-चेतौ-चेतान्
घ. वारि-वारिणी-वारीणि

70. मनोभ्यां - चन्द्रमाभ्यां - श्रेयोभ्याम् -आशीर्भ्याम् -इत्यादिषु स्त्रीलिङ्गशब्दः कः ?
क. मनोभ्यां ख. श्रेयोभ्याम्
ग. चन्द्रमाभ्याम् घ. आशीर्भ्याम्

71. इमाः-अमी-अमूः -अमूनि-एतेषु अदस् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्र.वि.ब.व.रूपं दर्शयत -
क. इमाः ख. अमूः
ग. अमूनि घ. अमी

72. सम्राज् -परिव्राज् - विश्वसृज् - एते शब्दाः केषु लिङ्गेषु
क. स्त्रीलिङ्गे ख. नपुंसकलिङ्गे
ग. पुं. नपुंसकलिङ्गे घ. पुंलिङ्गे

73. मनस् - हविस् -वपुस् - तस्थिवस् - इत्येते शब्दाः कस्मिन् लिङ्गे वर्तन्ते -
क. पुंलिङ्गे ख. स्त्रीलिङ्गे
ग. पुं-नपुंसकलिङ्गे घ. नपुंसकलिङ्गे

74. 'पूर्व-उभय-सर्व-दारा' शब्देषु कस्य शब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु रूपं नास्ति ?
क. पूर्वशब्दस्य ख. सर्वशब्दस्य
ग. उभयशब्दस्य घ. दाराशब्दस्य

75. 'रवि' शब्दस्य चतुर्थी-एकवचनं रूपं दर्शय -
क. रवाय ख. रवये
ग. रवै घ. रवेः

76. 'सखि' शब्दस्य पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनस्य रूपमेवं खलु-
क. सख्यौ ख. सखी
ग. सखायौ घ. सखौ

77. 'नृ' शब्दस्य षष्ठीबहुवचने रूपं दर्शय -
क. नराणाम् ख. नृणाम् /नृणाम्
ग. नाराणाम् घ. नारणाम्

78. 'रै' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गेप्रथमाविभक्तौ किं रूपं भवति?
क. रैः-रै-रैयो ख. राः-रायौ-रायः
ग. रायः-रायौ-रायाः घ. रया-रये-रयाः

79. 'भूः' शब्दस्य ऊ कारान्तस्य सप्तम्येकवचने रूपद्वयं किम्-
क. भूमौ-भूम्याम् ख. भुवि-भूमौ
ग. भुवाम् -भुवि घ. भूम्याम्-भुवाम्

80. 'अक्षि' शब्दस्य इकारान्तनपुंसकलिङ्गस्य तृतीया-एक वचनं दर्शयत -
क. अक्षिणा ख. अक्षेन
ग. अक्ष्णा घ. अक्ष्या

81. 'दधि' शब्दस्य सप्तमी विभक्तौ त्रिषु वचनेषु रूपमिदम्-
क. दध्नि-दधनि-दध्नोः-दधिषु
ख. दध्नि-दध्योः-दधीषु
ग. दध्नि-दध्न्योः-दधिसु
घ. दध्नि-दध्योः-दधीसु।

82. 'रेफान्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य 'वार्'-शब्दस्य प्रथमाविभक्तौ रूपाणि निर्दिशत -
क. वारि-वारिणी-वारीणि
ख. वार्-वारी-वारीणि
ग. वार्-वारी-वारिणि
घ. वाः-वारी-वारि

83. एनाम्-एने-एनाः इति कस्य सर्वनामशब्दस्य रूपाणि?
क. एतत्-शब्दस्य ख. अयम्-शब्दस्य
ग. इदम्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य घ. इदम्-शब्दस्य पुंलिङ्गस्य

84. 'अदस्'-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे चतुर्थी-एक वचनरूपं किम्-
क. अमुष्मै ख. अमुष्यै
ग. अमुने घ. अमुयै

85. 'अदस्' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमारूपाणि एतानि-
क. असौ-अमू-अमी ख. असौ-अमू-अमूः
ग. असौ-अमू-अमूनि घ. अदः-अमू-अमूनि

86. 'अस्मद्' शब्दे 'नः' इति रूपं कतिवारं कुत्र च आयाति?
क. चतुर्वारम्-प्रथमा-द्वितीया-षष्ठीविभक्तिषु
ख. त्रिवारम् -द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीविभक्तिषु
ग. द्विवारम् - द्वितीया-षष्ठीविभक्त्योः
घ. द्विवारम् - द्वितीया-चतुर्थीविभक्त्योः

87. 'तस्थिवस्' शब्दस्य प्रथमाद्विवचनरूपं किम् ?
क. तस्थिवषी ख. तस्थिषी
ग. तस्थुषी घ. तस्थिवसौ

88. भाः-भासौ-भासः -इति कस्य शब्दस्य रूपाणि ?
क. 'भा' शब्दस्य ख. 'भाम्' शब्दस्य
ग. 'भास्' शब्दस्य घ. 'भ' शब्दस्य

89. 'विद्वस्'-शब्दस्य 'विदुषः' इति कासु विभक्तिषु रूपं भवति ?
क. प्रथमा, तृतीया, पञ्चमी
ख. द्वितीया तृतीया-चतुर्थी
ग. द्वितीया, पञ्चमी, सप्तमी
घ. द्वितीया, पञ्चमी, षष्ठी

90. 'अप्' शब्दस्य षष्ठी एकवचने रूपं लिखत।
क. अपसः ख. अपोः
ग. नित्यबहुवचनान्तः घ. अपः

91. 'आशिस्' - शब्दस्य तृतीयाविभक्ति-एकवचनं कथम्?
क. आशिष्या ख. आशीना
ग. आशिषा घ. आशिना

92. 'प्रधी' शब्दस्य द्वितीयाविभक्ति-एकवचनरूपं भवति-
क. प्राधियम् ख. प्रधिम्
ग. प्रध्यम् घ. प्रधीमानम्

93. अकारान्त-पुंलिङ्गस्य 'निर्जर' शब्दस्य कोऽर्थः ?
क. जरारहितः ख. जराभावः
ग. जरया युक्तः घ. देवः

94. 'सेनानी' शब्दस्य प्रथमैकवचनं किम् ?
क. सेनानी ख. सेनी
ग. सेनानः घ. सेनानीः

95. 'अहन्' शब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ रूपाणि प्रदर्शयत।
क. अह-अहनी-अहानि
ख. अहः-अह्नी-अहनी-अहानि

ग. अह-अहः-अहनी अहानि
घ. अह-अहनि-अहानि

96. 'पथिन्' शब्दस्य लिङ्गं किम् -
क. स्त्रीलिङ्गम् ख. नपुंसकलिङ्गम्
ग. पुंलिङ्गम् घ. पं-नपुंसकलिङ्गे

97. 'धनुष्' शब्दस्य लिङ्गं किम् ?
क. पुंलिङ्गम् ख. स्त्रीलिङ्गम्
ग. पुंस्त्रीलिङ्गे घ. नपुंसकलिङ्गम्

98. 'धनुष्' शब्दस्य पञ्चमीविभक्तौ रूपाणि कानि ?
क. धनुषात् - धनुर्भ्याम् - धनुर्भ्यः
ख. धनुषः - धनुर्भ्याम् - धनुर्भ्यः
ग. धनुषात् - धनुषभ्याम् - धनुषाभ्यः
घ. धनुष्याः - धनुष्याभ्याम् - धनुष्याभ्यः

99. 'भवत्' शब्दस्य 'भवतः' कतिवारं कुत्र च आयाति?
क. त्रिवारम्-द्वितीया-बहु.., चतुर्थी-एक.., पञ्चमी-एक..
ख. त्रिवारम् - द्वितीया-बहु.., पञ्चमी-एक.., षष्ठी-एक.
ग. द्विवारम् -द्वितीया-बहु.., षष्ठी-एक..
घ. चतुर्वारम् -प्रथमा-बहु..,द्वितीया-बहु.., चतुर्थी-एक.., षष्ठी-एक.

100. इकारान्तस्य 'मति' शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनरूपं किम्?
क. मतीन् ख. मती:
ग. मत्यः घ. मतयः

101. 'वधू' शब्दस्य चतुर्थी-एक वचनं किम्?
क. वध्वा ख. वध्वे
ग. वध्वै घ. वध्वायै

102. 'चन्द्रमस्'-शब्दस्य लिङ्गं किम् ?
क. सकारान्तपुंलिङ्गम्
ख. सकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्
ग. सकारान्तनपुंसक लिङ्गम्
घ. आकारान्तपुंलिङ्गम्

103. 'चन्द्रमस्' शब्दस्य तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीविभक्तिषु द्विवचने रूपं किम् ?
क. चन्द्रमाभ्यां, चन्द्रमाभ्यां, चन्द्रमाभ्यां
ख. चन्द्रमाभ्यां, चन्द्रोभ्यां, चन्द्रभ्यां
ग. चन्द्रमोभ्यां, चन्द्रमोभ्यां, चन्द्रमोभ्यां
घ. चन्द्राभ्यां, चन्द्रमाभ्यां, चन्द्रमाभ्यां

104. 'चमू:' इत्यस्य शब्दस्य पञ्चमीविभक्तौ किं रूपं भवति-
क. चमूत् ख. चम्वाः
ग. चम्वै घ. चमूयाः

105. 'आत्मन्' शब्दः कस्मिन् लिङ्गे भवति?
क. नकारान्तस्त्रीलिङ्गेश्च
ख. नकारान्तनपुंसकलिङ्गेश्च
ग. नकारान्तपुंलिङ्गे
घ. नकारान्तपुंनपुंसके

106. 'नाम' शब्दः नपुंसकलिङ्गे अस्ति -
क. सत्यम् ख. नास्ति
ग. पुंलिङ्गे घ. स्त्रीलिङ्गे

107. दता-दद्भ्याम् -दद्भिः इति कस्य शब्दस्य तृतीयाविभक्तिरूपाणि ?
क. दातृशब्दस्य ख. दन्तशब्दस्य
ग. दाशब्दस्य घ. ददत् शब्दस्य

108. 'विश्वपा'-शब्दस्य प्रथमा-एकवचनबहुवचनरूपे के?
क. विश्वपा-विश्वपः
ख. विश्वपः-विश्वपाः
ग. विश्वपाः-विश्वपाः
घ. विश्वप्-विश्वपाः

109. आकारान्तपुंलिङ्गशब्दस्य 'हा हा' शब्दस्य अर्थः कः?
क. इन्द्रः ख. सङ्केतशब्दः
ग. गन्धर्वः घ. देवः

110. 'कति'-शब्दः किं वचनान्तः ?
क. नित्यमेकवचनान्तः
ख. नित्यं द्विवचनान्तः
ग. सर्ववचनान्तः
घ. नित्यं बहुवचनान्तः

111. 'मातृ'-शब्दस्य द्वितीया -बहुवचने रूपं किम् ?
क. मातृन् ख. मातरः
ग. माता घ. मातृः

112. 'अग्नि'-शब्दस्य चतुर्थी-एक वचनं किम् ?
क. अग्नाय ख. अग्न्यै
ग. अग्नये घ. अग्ने

113. 'रवि'-शब्दस्य सप्तमी-एकवचनं किम्?
क. रवियोः ख. रविभ्यां
ग. रवौ घ. रव्यो

114. 'साधु'-शब्दस्य सप्तमी-द्विवचनं किम्?
क. साध्वोः ख. साधभिः
ग. साधुभिः घ. साध्वैः

115. शिशु'-शब्दस्य तृतीयाबहुवचनं किम् ?
क. शिशे ख. शिशो
ग. शिशवे घ. शिशुभिः

116. 'नभस्' शब्दस्य द्वितीया-बहुवचनं किम्?
क. नभः ख. नभं
ग. नभे घ. नभसी

117. 'स्त्री'-शब्दस्य द्वितीया-बहुवचनं किम्?
क. स्त्रीं ख. स्त्रीः
ग. स्त्रीन् घ. स्त्रिः

118. 'इदम्'-शब्दस्य (स्त्रीलिङ्गे) चतुर्थी-बहुवचनं किम्?
क. अस्यै ख. अमीभ्यः
ग. अस्मात् घ. आभ्यः

119. 'पथिन्'-शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनं किम्?
क. पथः ख. पथीन्
ग. पन्थान् घ. पन्थाः

120. 'चतुर्'-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे चतुर्थी-बहुवचनं रूपं प्रदर्शयत= ?
क. चत्वारः ख. चतुर्भिः
ग. चतसृभिः घ. चतसृभ्यः

121. 'नृपति'-शब्दस्य तृतीया-एक वचनं रूपं किम् ?
क. नृपतेत ख. नृपतिना
ग. नृपत्या घ. नरपत्या

122. 'जन्मन्'- शब्दस्य प्रथमाबहुवचनं किम्?
क. जन्माः ख. जन्मः
ग. जन्म घ. जन्मानि

123. 'कर्मन्'-शब्दस्य पञ्चमी-एक वचने रूपं किम् ?
क. कर्मात् ख. कर्मस्याः
ग. कर्मणः घ. कर्माणः

124. नारी'-शब्दस्य सम्बोधनैकवचने रूपम् -
क. हे नारी ! ख. हे नारि !
ग. हे नारीन् ! घ. हे नारयः !

125. 'वेधस्'-शब्दस्य प्रथमाविभक्ति-एकवचनं किम् ?
क. वेधः ख. वेधाः
ग. वेधसः घ. वेधन्

126. 'नृ'-शब्दस्य तृतीया-एक वचनं किम्?
क. ना ख. नृ
ग. नृणा घ. न्रा

127. 'आचार्य'-शब्दस्य षष्ठी-द्विवचनरूपम्?
क. आचार्योः ख. आचार्ययोः
ग. आचार्याभ्यां घ. आचार्यो

128. 'गौरी'-शब्दस्य द्वितीया-बहुवचनं किम्?
क. गौरीन् ख. गौरी
ग. गौरीः घ. गौरयः

129. 'शिशु'-शब्दस्य सप्तमी-एकवचनं किम् ?
क. शिशुनि ख. शिशे
ग. शिशौ घ. शिश्वायाम्

130. 'तपस्'-शब्दस्य तृतीया-एक वचनं किम् ?
क. तपसा ख. तपोभिः
ग. तपसः घ. तपसाभ्यां

131. 'दधि'-शब्दस्य प्रथमाद्विवचने किं रूपम्?
क. दधीति ख. दधिनि
ग. दधिनी घ. दध्ना

132. 'करिन्'-शब्दस्य षष्ठी-द्विवचनरूपं किम् ?
क. करियोः ख. करिणोः
ग. करिभ्यां घ. करिणौ

133. 'राजन्'-शब्दस्य 'राज्ञः' इति कासु विभक्तिषु भवति?
क. द्वितीया, तृतीया,चतुर्थी
ख. द्वितीया, पञ्चमी, षष्ठी
ग. द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी
घ. द्वितीया, षष्ठी, सप्तमी

134. 'इदम'-शब्दस्य स्त्रियां पञ्चमी-विभक्तिश्च-एक वचनं किम् ?
क. अस्मात् ख. अस्य
ग. अस्याः घ. अस्यै

135. 'सन्धि'-शब्दस्य द्विताया-बहुवचनं रूपं किम् ?
क. सन्धयः ख. सन्धीन्
ग. सन्धीः घ. सन्ध्यः

136. 'नृपति'-शब्दस्य तृतीयाबहुवचने किं रूपम् ?
क. नृपत्यै: ख. नृपतिभि:
ग. नृपती: घ. नृपतै:

137. 'अग्नि'-शब्दस्य सप्तमीद्विवचनरूपं किम् ?
क. अग्निभ्यां ख. अग्नियो:
ग. अग्नयो: घ. अग्ने:

138. 'भानु'-शब्दस्य तृतीया-एक वचनरूपं किम् ?
क. भानेन ख. भानुना
ग. भान्वा घ. भानुभि:

139. 'शत्रु'-शब्दस्य सप्तम्येकवचनरूपम् -
क. शत्रुवे ख. शत्रुनि
ग. शत्रौ घ. शत्ररि

140. इकारान्तशब्देषु 'भूपति'-शब्दस्य सम्बोधनैकवचनं किम् ?
क. हे भूपतिन् ! ख. हे भूपति !
ग. हे भूपती ! घ. हे भूपते !

141. उकारान्त-'शम्भु'-शब्दस्य सम्बोधनद्विवचनंरूपम् -
क. हे शम्भौ ख. हे शम्भू
ग. हे शम्भ्वौ घ. हे शम्भो

142. रोगी-कपटी-कामी एते शब्दा: किमन्ता:?
क. इन्नन्ता: ख. ईकारान्ता:
ग. इकारान्ता: घ. ईन्नन्ता

143. देही-द्रोही- कुशली -शब्दानां मूलशब्दं सूचयत।
क. देही-द्रोही- कुशली
ख. देहिन्-द्रोहिन्- कुशलिन्
ग. देह-द्रोह- कुशल
घ. देहि-द्रोहि- कुशलि

144. 'अधिकारिन्'-शब्दस्य तृतीया-एक वचनं किम् ?
क. अधिकारेण ख. अधिकारिणा
ग. अधिकारीणा घ. अधिकार्येण

145. 'पक्ष्मन्'-शब्दस्य तृतीयाद्विवचनरूपं किम् ?
क. पक्ष्मनाभ्यां ख. पक्ष्मभ्यां
ग. पक्ष्माभ्यां घ. पक्ष्मणी

146. 'सद्मन:' इति कयो: विभक्त्यो: रूपम्?
क. द्वि. बहु.., प.-एक..
ख. द्वि. बहु.., षष्ठी एक..
ग. प्र.-एक.., षष्ठी-एक..
घ. द्वि. बहु.., प.एक.., षष्ठी एक..

147. 'मर्माणि' इत्यस्य मूलशब्द: क: ?
क. मर्म ख. मर्मन्
ग. मर्मा घ. मर्मत्

148. 'जन्मन्'-शब्दस्य द्वितीया-बहुवचने रूपं किम् ?
क. जन्मन: ख. जन्मनि
ग. जन्मानी घ. जन्मानि

149. 'भूभृत्'-शब्दस्य सप्तमी-बहुवचने रूपं किम् ?
क. भूभृत्सु ख. भूभृति
ग. भूभृतेषु घ. भूभृतिषु

150. 'कर्मकृत्'-शब्दस्य तृतीयाबहुवचनं किम् ?
क. कर्मकृद्भि: ख. कर्मकृतीभि:
ग. कर्मकृतै: घ. कर्मकृदै:

151. 'यावत्'-शब्दस्य पुंलिङ्गे द्वितीयाबहुवचनरूपं किम्?
क. यावान् ख. यावत:
ग. यावन्त: घ. यावन्

152. 'कियत्'-शब्दस्य पुंलिङ्गे द्वितीया-एकवचनरूपं किम्?
क. कियत् ख. कियतं
ग. कियन्तं घ. कियत:

153. 'महत्'-शब्दस्य पुलिङ्गे सम्बोधनैकवचने रूपम् -
क. महान् ! ख. महन् !
ग. महत् ! घ. महान्त: !

154. 'श्वा-श्वानौ-श्वान:' रूपाणि भवन्ति -
क. 'श्व:'-शब्दस्य ख. 'श्वन्'-शब्दस्य
ग. 'श्वन'-शब्दस्य घ. 'श्वा'-शब्दस्य

155. पन्था:-पन्थानौ-पन्थान: इति रूपाणि -
क. 'पन्थ्'-शब्दस्य ख. 'पन्था'-शब्दस्य
ग. 'पथिन्'-शब्दस्य घ. 'पन्था:'-शब्दस्य

156. सम्पद्-आपद्-मृद्-शब्दानां रूपाणि कथम् ?
क. 'हरित्'-शब्दवत्
ख. 'सुहृद्'-शब्दवत्
ग. 'वणिज्'-शब्दवत्
घ. 'स्रज्'-शब्दवत्

157. 'द्यौ:-दिवौ:-दिव:' इति रूपाणि -
क. 'द्यौ'-शब्दस्य ख. 'दिव्'-शब्दस्य
ग. 'दिव:'-शब्दस्य घ. 'द्यु'-शब्दस्य

158. 'आशिस्'-शब्दे 'आशिष:' इति रूपं कुत्र-कुत्र आयाति ?
क. द्वि.बहु.., तृ. बहु.., प. बहु..
ख. द्वि.बहु.., प.एक.., ष. एक..
ग. प्र. बहु.., द्वि.बहु..
घ. प्र.बहु .., द्वि. बहु..,

159. 'अहन्'-शब्दस्य प्रथमान्तरूपाणि प्रदर्शयत।
क. अहन्-अहंसी-अहांसि
ख. अह:-अहनी/अहानि-अहनि
ग. अह:-अहौ-अहा:
घ. अह:-अह्नी/अहनी-अहानि

160. 'अमुष्य-अमुयो:-अमीषाम्' इति अदस्-शब्दस्य किं-लिङ्गान्तरूपाणि ?
क. स्त्रीलिङ्गस्य ख. स्त्रीनपुंसकयो:
ग. पुलिङ्गस्य घ. नपुंसकलिङ्गस्य

161. 'अणिमन्'-शब्दस्य सप्तम्येक वचनं किम् ?
क. अणिम्ने ख. अणिमनि
ग. अणिम्ना घ. अणिमेन

162. 'दुर्नामन्'-शब्दस्य तृतीयैकवचनं किम्?
क. दुर्नाम्न: ख. दुर्नामान्
ग. दुर्नाम्नी: घ. दुर्नाम्ना

163. 'भानावुदिते सति अन्धकारो नश्यति' वाक्येऽस्मिन् का विभक्तिरस्ति ?
क. षष्ठी ख. प्रथमा
ग. सतिसप्तमी घ. अधिकरणसप्तमी

164. 'नाना'इति शब्दस्य योगे कस्या: विभक्त्या: प्रयोग: भवति ?
क. प्रथमा ख. तृतीया
ग. पञ्चमी घ. षष्ठी

165. गत्यर्थकधातुयोगे का विभक्ति: भवति-
क. प्रथमा ख. द्वितीया
ग. तृतीया घ. सप्तमी

166. भयस्य रक्षायाश्चार्थे का विभक्ति: करणीया -
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. चतुर्थी घ. पञ्चमी

167. जुगुप्साविरामादीनामर्थे विभक्ति: भवति-
क. चतुर्थी ख. पञ्चमी
ग. षष्ठी घ. सप्तमी

168. क्रोधद्रोहासूयादीनामर्थयुक्तानां धातूनां योगे विभक्ति: स्यात् -
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. चतुर्थी घ. पञ्चमी

169. 'मुच्'-धातुयोगे का विभक्ति: भवति ?
क. पञ्चमी ख. षष्ठी
ग. सप्तमी घ. चतुर्थी

170. 'नभस्'-शब्दस्य द्वितीयाबहुवचने किं रूपम् ?
क. नभे ख. नभौ
ग. नभस: घ. नभांसि

171. 'विश्वपा'-शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपमिदम् -
क. विश्वपा ख. विश्वपा:
ग. विश्वप: घ. विश्वप्

172. 'गो'-शब्दस्य द्वितीया-बहुवचने रूपमिदम् -
क. गाव: ख. गा:
ग. गावा: घ. गौ:

173. 'करिन्'-शब्दस्य षष्ठी-एक वचने -
क. करे: ख. करिणस्य
ग. करिण: घ. करिणे:

174. अधो-लिखितेषु: शब्देषु: कस्य शब्दस्य सर्वाणि रूपाणि उपलभ्यन्ते ?
क. दत् ख. निश्
ग. महत् घ. पद्

175. कस्य शब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि भवति ?
क. कर्तृ ख. नेतृ
ग. धातृ घ. एतेषां त्रयाणामपि शब्दानाम्

176. 'दिव्'-शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपमिदम्-
क. दिव ख. द्यौ
ग. दिव: घ. द्यौ:

177. 'उपरि'-शब्दस्य योगे का विभक्ति: ?
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. षष्ठी घ. पञ्चमी

178. 'अप्'-शब्दस्य षष्ठी-बहुवचने किं रूपम्-
क. अपाम् ख. आपाम्
ग. अपानाम् घ. अपाया:

179. 'चतुर्'-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे षष्ठी-बहुवचने-
क. चतसृणाम् ख. चतसृणाम्
ग. चतुर्णाम् घ. चतस्रणाम्

180. 'मघवन्'-शब्दस्य षष्ठी-एक वचने रूपं भवति -
क. मघानाम् ख. मघोनः
ग. मघस्य घ. मघवनः

181. युवन्-शब्दस्य षष्ठी-बहुवचने किं रूपं भवति ?
क. युवनाम् ख. युवकानाम्
ग. युनाम् घ. यूनाम्

182. एतत्-शब्दस्य स्त्रियां षष्ठी-बहुवचने -
क. एषाणाम् ख. एतासाम्
ग. एतानाम् घ. एतेषाम्

183. दुह्-शब्दस्य सप्तमी-बहुवचने रूपम् -
क. दुक्सु ख. दुक्षु
ग. दुह्सु घ. दुहेषु

184. विद्वस्-शब्दस्य षष्ठी-बहुवचने -
क. विद्वानाम् ख. विदुषः
ग. विदुषाम् घ. विदूसाम्

185. 'वारि'-शब्दस्य प्रथमैकवचने -
क. वारि ख. वारिः
ग. वारी घ. वारः

186. 'प्राञ्च्'-शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम् ?
क. प्राचः ख. प्राञ्चः
ग. प्राङ् घ. प्राञ्चम्

187. 'सखि'-शब्दस्य प्रथमैक वचनेरूपं भवति -
क. सखिः ख. सखो
ग. सखा घ. सखी

188. सा .... नमस्करोति।
क. सूर्याय ख. सूर्यं
ग. सूर्यस्य घ. सूर्ये

189. उदिते (सूर्य) कमलं विकसति इति वाक्ये सूर्यपदे का विभक्तिः भवेत् ?
क. षष्ठी ख. चतुर्थी
ग. तृतीया घ. सप्तमी

190. 'अन्तरा'-शब्दस्य योगे का विभक्तिः ?
क. पञ्चमी ख. द्वितीया
ग. तृतीया घ. सप्तमी

191. 'विधिशब्दः कस्मिन् लिङ्गे वर्तते -
क. पुंलिङ्गे ख. स्त्रीलिङ्गे
ग. नपुंसक लिङ्गे घ. अव्ययम्

192. 'मातृ'-शब्दस्य सम्बोधनं किम् ?
क. हे माता ! ख. हे मातृ !
ग. हे माते ! घ. हे मातः !

193. 'भवती'-शब्दस्य सम्बोधनं किम् ?
क. भवती! ख. भवति !
ग. भवती:! घ. भवतिः !

194. 'भ्रातृ'-शब्दस्य सम्बोधनं किम् ?
क. हे भ्राता ! ख. हे भ्रातः !
ग. हे भ्रातृ ! घ. हे भ्राते !

195. 'शिशु'-शब्दस्य सम्बोधनैकवचनं किम्?
क. शिशे ! ख. शिशु !
ग. शिशो ! घ. शिशुः !

196. सुप्-प्रत्ययाः कति भवन्ति ?
क. एकोनविंशतिः ख. विशतिः
ग. एक विंशतिः घ. अष्टादश

197. 'वेधाः' इति शब्दः कस्मिन् वचनेऽस्ति?
क. द्विवचने ख. बहुवचने
ग. एकवचने घ. त्रिषु वचनेषु समानरूपम्

198. 'यकृत्'-शब्दस्य लिङ्गं किम् ?
क. पुंलिङ्ग ख. स्त्रीलिङ्ग
ग. नपुंसक लिङ्ग घ. पुं-नपुंसके च

199. 'अहः' इत्यस्य मूलशब्दोऽस्ति -
क. अहस् ख. अहन्
ग. अहर् घ. अहः

200. 'अक्षि'-शब्दस्य तृतीयैकवचने रूपम्-
क. अक्षिणा ख. अक्षणा
ग. अक्ष्णा घ. अक्षेण

201. 'पयस्'-शब्दस्य तृतीयाद्विवचनरूपमिदम् -
क. पयस्भ्याम् ख. पयःभ्याम्
ग. पयोभ्याम् घ. पयसोभ्याम्

202. 'तस्थिवस्'-शब्दस्य सप्तम्येकवचने किं रूपम् ?
क. तस्थिवसि ख. तस्थिवे
ग. तस्थिवायां घ. तस्थिवौ

203. 'इदम' शब्दस्य (स्त्रीलिङ्गे) तृतीयैकवचनरूपम् -
क. अनया ख. इनया
ग. इमया घ. अनेन

204. ते-वां-वः' इति युष्मद् शब्दस्य कयोः विभक्त्योः रूपम् ?
क. प्रथमाद्वितीययोः ख. तृतीयापञ्चम्योः
ग. चतुर्थीषष्ठ्योः घ. द्वितीयापञ्चम्योः

205. शर्मन-शब्दस्य षष्ठीविभक्त्यन्तं रूपं किम् ?
क. शर्माणाम् ख. शर्मास्य
ग. शर्मणाम् घ. शर्मायाः

206. 'पयोमुचे' इत्यत्र का विभक्तिरस्ति ?
क. सप्तमी ख. पञ्चमी
ग. चतुर्थी घ. षष्ठी

207. 'विश्'-शब्दस्य सप्तम्येकवचनं किम्?
क. विशौ ख. विशि
ग. विश्यां घ. विशे

208. 'नामन्'-शब्दस्य प्रथमैकवचनं किम्?
क. नामः ख. नामं
ग. नामा घ. नाम

209. 'अदस्'-शब्दस्य पुंलिङ्गेतृतीयाबहुवचनं रूपं किम्?
क. अमूभिः ख. अमीभिः
ग. अदसीभिः घ. अदसै

210. महच्छब्दस्य पुंलिङ्गे सम्बोधनैकवचने -
क. हे महत् ! ख. हे महान् !
ग. हे महन् ! घ. हे महिमन्

211. 'चित्तं स्वास्थ्यं लभताम्' अत्र कर्तृपदस्य लिङ्गं किम् ?
क. पुंलिङ्गं ख. स्त्रीलिङ्गं
ग. नपुंसक लिङ्गं घ. उभयलिङ्गं

212. 'जनानां धर्मेऽभिरुचिर्वर्धताम्' अत्र वाक्येऽधिकरणं किम् ?
क. जनानां ख. अभिरुचिः
ग. धर्मे घ. वर्धताम्

213. 'सम्प्रति वार्ताः श्रूयन्ताम्' अत्रकर्तृपदं किम् ?
क. भवन्तः ख. वयं
ग. ते घ. भवद्भिः

214. 'प्रेक्षस्व वनस्य शोभाम्' अत्र कर्मकारकं किम् ?
क. प्रेक्ष ख. प्रेक्षस्व
ग. शोभाम् घ. वनस्य

215. 'बहूनि काव्यानि पठितानि हरिणा' -अत्र कर्तृपदे का विभक्तिरस्ति ?
क. पञ्चमी ख. प्रथमा
ग. तृतीया घ. चतुर्थी

216. 'नमो भगवते वासुदेवाय' इत्यत्र किमर्थं चतुर्थी-विभक्तिः ?
क. भगवच्छब्दयोगेन ख. वासुदेवशब्दयोगेन
ग. नमश्शब्दयोगेन घ. नात्र चतुर्थीविभक्तिः

217. 'मनोहरा अमी वृक्षाः' अस्मिन् वाक्ये 'अमी' शब्दः कस्मिन् लिङ्गे वर्तते ?
क. स्त्रीलिङ्गे ख. पुंलिङ्गे
ग. नपुंसकलिङ्गे घ. स्त्रीनपुंसकयोः

218. द्वितीया-विभक्तिः द्योतयति -
क. अधिकरणम् ख. कर्म
ग. सम्प्रदानम् घ. सम्बन्धं

219. 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' इति वाक्ये तृणशब्दे का विभक्तिः वर्तते ?
क. प्रथमा ख. द्वितीया
ग. क्रियाविशेषणम् घ. अव्ययम्

220. 'गोविन्दः ग्राममधिवसति' अत्र किमर्थं द्वितीयाविभक्तिः ग्रामशब्दे ?
क. गोविन्दयोगे ख. अधि+वस्
ग. वासार्थे घ. वस् धातोः योगे

221. 'दरिद्रः उपवसति' इति वाक्ये किं पदं प्रयोक्तुं शक्यते?
क. गृहम् ख. गृहात्
ग. गृहे घ. गृहाय

222. 'प्रति'-प्रवचनीययोगे विभक्तिः ?
क. चतुर्थी ख. तृतीया
ग. द्वितीया घ. षष्ठी

223. नदीम् .... वृक्षाः।
क. द्वयोः तटयोः ख. समीपे
ग. उभयतः घ. उभयतटयोः

224. शुद्धं वाक्यं किम् -
क. गोपालेन गां पय: दोग्धि।
ख. गोपाल: गां पयस: दोग्धि।
ग. गोपाल: गां पय: दोग्धि।
घ. गोपाल: गवि पय: दोग्धि।

225. 'पादेन खञ्ज:' इति वाक्ये तृतीयाविभक्ते: कारणं किम्?
क. हेतु: ख. अङ्गविकार:
ग. करणम् घ. योग:

226. 'विना' इति अव्ययस्य योगे का: विभक्तय: भवन्ति?
क. द्वितीया, चतुर्थी, पञ्चमी च
ख. षष्ठी, पञ्चमी , तृतीया च
ग. सप्तमी, तृतीया, द्वितीया च
घ. द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी च

227. सम्प्रदाने का विभक्ति: ?
क. द्वितीया ख. षष्ठी
ग. तृतीया घ. चतुर्थी

228. अधोलिखितेषु किं शुद्धम् ?
क. स: रजकाय वस्त्रं ददाति।
ख. स: रजकस्य वस्त्रं ददाति।
ग. स: रजकं वस्त्रं ददाति।
घ. स: रजके वस्त्रं ददाति।

229. 'यूपाय दारु:' इत्यत्र चतुर्थ्या: कारणमस्ति -
क. सम्प्रदानम् ख. तादर्थ्यम्
ग. रुचि: घ. स्पृहा

230. दुहधातुयोगे यं प्रति द्रोह: तस्मिन् विभक्तिर्भवति -
क. द्वितीया ख. सप्तमी
ग. षष्ठी घ. चतुर्थी

231. शुद्धं वाक्यं किम् -
क. दुष्ट: सज्जनं द्रुह्यति।
ख. दुष्ट: सज्जनाय अभिद्रुह्यति।
ग. दुष्ट: सज्जनम् अभिद्रुह्यति।
घ. दुष्ट: सज्जने अभिद्रुह्यति।

232. 'वषट्' इति शब्दप्रयोगे का विभक्ति: भवति ?
क. देवं ख. देवाय
ग. देवस्य घ. देवे

233. 'पर्याप्तार्थक' अलं-शब्दस्य योगे का विभक्तिर्भवति-
क. तृतीया ख. षष्ठी
ग. चतुर्थी घ. द्वितीया

234. गङ्गा कुत: निस्सरति ?
क. हिमालये ख. हिमालयेन
ग. हिमालयस्य घ. हिमालयात्

235. अहं विद्यालयात् .... ग्रामं गच्छामि।
क. लोकयानात् ख. लोकयाने
ग. लोकयानेन घ. लोकयानेषु

236. देवदत्त: ...... नगरं गच्छति।
क. गृहात् ख. गृहेण
ग. गृहम् घ. गृहाय

237. '...... कृष्णा बहुक्षीरा' अत्र क: शब्द: प्रयुज्यते ?
क. गवां ख. गोभ्य:
ग. गोभि: घ. गो:

238. 'याने चलति तेन प्रस्थितम्' इत्यत्र चलति इति -
क. तिङ्विभक्त्यन्तम्
ख. सप्तमीविभक्त्यन्तम्
ग. क्तिन्प्रत्ययान्तम्
घ. क्रियापदम्

239. कर्ता कर्मवाच्ये कस्यां विभक्तौ भवति?
क. प्रथमा ख. तृतीया
ग. पञ्चमी घ. द्वितीया

240. कर्मपदं कर्मवाच्ये कस्यां विभक्तौ भवति-
क. प्रथमा ख. तृतीया
ग. पञ्चमी घ. षष्ठी

241. उपानह्-शब्दस्य पञ्चमीविभक्ति-एकवचने किं रूपं भवति ?
क. उपानहा ख. उपानहि
ग. उपानह: घ. उपानहे

242. जगत् शब्दस्य प्रथमाबहुवचनं किम् ?
क. जगत:, ख. जगन्ति
ग. जगत् घ. जगन्ती

243. क्लृपि-धातो: योगे का विभक्तिर्भवति?
क. सप्तमी ख. चतुर्थी
ग. षष्ठी घ. पञ्चमी

244. प्रमादार्थक-धातो: योगे का विभक्ति-र्भवति ?
क. पञ्चमी ख. षष्ठी
ग. द्वितीया घ. सप्तमी

245. दिश्-शब्दस्य सप्तमी-बहुवचने किं रूपं भवति ?
क. दिश: ख. दिषु
ग. दिसु घ. दिक्षु

246. स्रज्-शब्दस्य प्रथमाबहुवचने किं रूपं भवति ?
क. स्रजा: ख. स्रग्
ग. स्रज: घ. स्रक्

247. गिर्-शब्दस्य सप्तमीबहुवचने किं रूपं भवति ?
क. गिरिसु ख. गिरिषु
ग. गीर्षु घ. गीर्क्षु

248. प्राञ्च्-शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
क. प्राञ्च: ख. प्राच:
ग. प्राङ् घ. प्राचा

249. भू-शब्दस्य प्रथमाबहुवचने किं रूपम्?
क. भूवा ख. भू:
ग. भुव: घ. भूवा:

250. दातृ-शब्दस्य द्वितीयाबहुवचने किं रूपं भवति ?
क. दातारम् ख. दातॄन्
ग. दातु: घ. दाता:

उत्तरमाला

1	(घ)	2	(ग)	3	(क)	4	(घ)
5	(ग)	6	(घ)	7	(घ)	8	(घ)
9	(क)	10	(ग)	11	(घ)	12	(ग)
13	(ख)	14	(घ)	15	(ग)	16	(ग)
17	(ग)	18	(घ)	19	(ग)	20	(घ)
21	(घ)	22	(ग)	23	(ग)	24	(ग)
25	(ग)	26	(ख)	27	(ग)	28	(ग)
29	(ख)	30	(घ)	31	(घ)	32	(घ)
33	(ग)	34	(क)	35	(ग)	36	(क)
37	(ग)	38	(ख)	39	(ग)	40	(घ)
41	(ग)	42	(घ)	43	(घ)	44	(ग)
45	(घ)	46	(ग)	47	(ख)	48	(घ)
49	(घ)	50	(क)	51	(ग)	52	(ग)
53	(ग)	54	(घ)	55	(घ)	56	(ग)
57	(ग)	58	(ग)	59	(ग)	60	(घ)
61	(घ)	62	(क)	63	(घ)	64	(घ)
65	(ग)	66	(ग)	67	(ख)	68	(ग)
69	(घ)	70	(घ)	71	(ख)	72	(घ)
73	(घ)	74	(घ)	75	(ख)	76	(ग)
77	(ख)	78	(ख)	79	(ग)	80	(ग)
81	(क)	82	(घ)	83	(ग)	84	(ख)

85	(घ)	86	(ख)	87	(घ)	88	(ग)
89	(घ)	90	(ग)	91	(ग)	92	(ख)
93	(घ)	94	(क)	95	(ख)	96	(ग)
97	(घ)	98	(ख)	99	(ख)	100	(ख)
101	(ग)	102	(क)	103	(क)	104	(ख)
105	(ग)	106	(क)	107	(क)	108	(ग)
109	(ग)	110	(घ)	111	(घ)	112	(ग)
113	(ग)	114	(क)	115	(घ)	116	(क)
117	(ख)	118	(घ)	119	(क)	120	(घ)
121	(ख)	122	(घ)	123	(ग)	124	(ख)
125	(ख)	126	(घ)	127	(ख)	128	(ग)
129	(ग)	130	(क)	131	(ग)	132	(ख)
133	(ख)	134	(ग)	135	(ख)	136	(ख)
137	(ग)	138	(ख)	139	(ग)	140	(घ)
141	(ख)	142	(क)	143	(ख)	144	(ख)
145	(ख)	146	(ग)	147	(ख)	148	(घ)
149	(क)	150	(क)	151	(ख)	152	(ग)
153	(ग)	154	(ख)	155	(ग)	156	(क)
157	(ख)	158	(ख)	159	(घ)	160	(ग)
161	(ख)	162	(घ)	163	(ग)	164	(ख)
165	(ख)	166	(घ)	167	(ख)	168	(ग)

169	(क)	170	(ग)	171	(ख)	172	(ख)	213	(ग)	214	(ग)	215	(ग)	216	(ग)
173	(ग)	174	(ग)	175	(घ)	176	(घ)	217	(ख)	218	(ख)	219	(ख)	220	(ख)
177	(क)	178	(क)	179	(ख)	180	(ख)	221	(ग)	222	(ग)	223	(ग)	224	(ग)
181	(ग)	182	(ख)	183	(ख)	184	(ग)	225	(ख)	226	(घ)	227	(घ)	228	(ख)
185	(क)	186	(ग)	187	(ग)	188	(ख)	229	(ख)	230	(घ)	231	(ग)	232	(ख)
189	(घ)	190	(ख)	191	(क)	192	(घ)	233	(ग)	234	(घ)	235	(ग)	236	(क)
193	(ख)	194	(ख)	195	(ग)	196	(ग)	237	(क)	238	(ख)	239	(ख)	240	(क)
197	(ग)	198	(ग)	199	(ख)	200	(ग)	241	(ग)	242	(ग)	243	(ख)	244	(क)
201	(ग)	202	(क)	203	(क)	204	(ग)	245	(घ)	246	(ग)	247	(ग)	248	(ग)
205	(ग)	206	(ग)	207	(ख)	208	(घ)	249	(ग)	250	(ख)				
209	(ख)	210	(ग)	211	(ग)	212	(घ)								

समासप्रकरणम्

समासः

1. समसनं समासः। अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनं समासः इत्यर्थः।
   यथा - उमायाः पतिः - उमापतिः
2. समासः सुबन्तानां भवति, न तु तिङन्तानाम्।
3. समासः युगपत् द्वयोः सुबन्तयोः भवति।
   द्वन्द्वे तु युगपत् बहूनां पदानां समासः भवति।

यथा - 1. राजपुरुषागमनम्

राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः, राजपुरुषस्य आगमनम् - राजपुरुषागमनम्।

2. हरिहरगुरवः = हरिश्च, हरश्च, गुरुश्च - हरिहरगुरवः।
3. परस्परान्वितयोः सुबन्तयोः समासः भवति।
   यथा - राज्ञः पुत्रः - राजपुत्रः। अत्र द्वयोः परस्परान्वयो वर्तते। यत्र परस्परान्वयो नास्ति तत्र न समासः।
   यथा - 'भवति दर्शनं राज्ञः, पुत्रः चोरस्य धावति'। राज्ञो दर्शने अन्वयः। पुत्रस्य चोरे अन्वयः।
   अत्र राजशब्दस्य पुत्रशब्दस्य च परस्परान्वयाभावात् न समासः।

1. क्वचित् तिङन्तयोः सुबन्त-तिङन्तयोश्च समासः श्रूयते। यथा-खादतमोदता, एहिवयम्। किन्तु एतानि परिगणितानीति सुबन्त-तिङन्तयोः समासः सर्वत्र कर्तुं न शक्यते।
2. क्वचित् बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च बहूनामपि सुबन्तानां युगपत् समासो भवति। यथा-'रूपवती विदुषी पुत्री यस्य सः रूपवतीविद्वत्पुत्रीकः'।'द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्न जातः'।
3. समासे पूर्वत्र श्रूयमाणं पदं पूर्वपदमिति, उत्तरत्र श्रूयमाणं पदम् उत्तरपदमिति च व्यवह्रियते।
   यथा-चोरात् भयम्-चोरभयम्।
   अत्र 'चोर' इति पूर्वपदम्, भयम्' इति उत्तरपदम्।
4. समासे जाते पूर्वपदम् उत्तरपदं च प्रातिपदिकरूपेण स्थितं भवति। ततः समस्तात् पदात् विभक्तिः योजनीया। यथा-शास्त्रे निपुणः - शास्त्र+ङि+निपुण+सु-शास्त्रनिपुणः।

विग्रहः

वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। वृत्तिः-समासादिः। समासादेरर्थं बोधयितुं यद्वाक्यमुच्यते तद्वाक्यं 'विग्रहः' इति व्यवह्रियते। यथा - 'वृक्षमूलम्' इति समासः।'वृक्षस्य मूलम्' इति विग्रहः।

विग्रहः द्विधा -

1. स्वपदविग्रहः।
2. अस्वपदविग्रहः।

1. स्वपदविग्रहः

समासस्यार्थः समासघटकैः पदैः यदि वर्ण्यते तदा स्वपदविग्रहः तथा च समासघटकपदसहितं वाक्यं 'स्वपदविग्रहः' इत्यर्थः। स्व (समास) पदैः विग्रहः। यथा-ग्रामगतः इति समासः। ग्रामं गतः इति स्वपदविग्रहः।

2. अस्वपदविग्रहः

समासस्यार्थः समासघटक पदानिविहाय पदान्तरैः यदि वर्ण्यते तदा 'अस्वपदविग्रहः' इत्यर्थः। अत्र एकं पदं समासघटकमेव प्रायो भवति। नित्यसमासे अस्वपदविग्रहः क्रियते। यथा-उपकृष्णम् इति समासः।

कृष्णस्य समीपम् इति अस्वपदविग्रहः। अत्र समीपमिति पदं न समासघटकं पदम्।

समासभेदाः

समासः द्विधा- 1. केवलसमासः, 2. विशेषसमासः चेति।

1. केवलसमास - तत्पुरुषादिसंज्ञाविनिर्मुक्तः समास-संज्ञामात्रयुक्तः केवलसमासः। यथा-पूर्वं भूतः भूतपूर्वः।

2. विशेषसमासः चतुर्धा -

i. तत्पुरुषः ii. बहुव्रीहिः iii. द्वन्द्वः iv. अव्ययीभावः चेति।

i. तत्पुरुषः चतुर्धा -

1. सामान्यः (7) 2. कर्मधारयः(9) 3. द्विगुः (3) 4. नञ्प्रभृतयः (5)

ii. बहुव्रीहिः द्विधा -

1. सामान्यः (7) 2. विशेषः (9)

iii. द्वन्द्वः द्विधा -

1. इतरेतरः (2) 2. समाहारः (2)

iv. अव्ययीभावः - प्रायः त्रयस्त्रिंशद्धा (33) प्रसिद्धाः (22)

समासार्थः

समासे पूर्वपदोत्तरपदयोरुभयो उत्तरपदस्य अपि अर्थः कदाचित् भवति। पूर्वपदार्थस्य, कदाचित्, उत्तरपदार्थस्य, कदाचित् अन्यपदार्थस्य, कदाचित् उभयपदार्थस्य च प्राधान्यं भवति। यस्य पदस्यार्थः प्रायः क्रियया अन्वितो भवति सोऽर्थः प्रधानमित्युच्यते। यथा -

राजदूतो गच्छति। राज्ञः दूतः इति विग्रहः। राजन् इति पूर्वपदम्। 'दूतः इति उत्तरपदम्। 'गच्छति' इति क्रियापदम्। गमनक्रियया 'दूत' इति उत्तरपदस्य अर्थः एव अन्वितः भवति, न तु पूर्वपदस्य राजपदस्य अर्थः। अतः 'राजसम्बन्धी दूतः गच्छति' इत्यर्थः सिद्धो भवति।

एवञ्च अत्र दूतपदार्थः क्रियया अन्वितः इति दूतपदार्थः प्रधानम्। समस्ते पदे जाते को नाम अर्थोऽत्र प्रधानं स्यादिति सन्देहे, यत्किञ्चित्क्रियापदम् उच्चारणीयम्। ततः पूर्वोत्तरपदार्थयोः कतरः पदार्थः क्रियया अन्वितो भवतीति परिशील्य प्रधानाप्रधानयोः निर्णयः कर्तव्यः।

प्रायः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः

अन्यपदं समासघटकं पदम्। समासघटकस्य पदस्य अर्थः यदि क्रियया अन्वितो भवति तर्हि बहुव्रीहिः इत्यर्थः। यथा- पीतक्षीरः (बालः) गच्छति' इत्यत्र पीतपदस्य क्षीरपदस्य वा अर्थः गमनक्रियया अन्वितो न भवति। किन्तु समासघटकस्य बालपदस्य (अन्यपदस्य) अर्थः अन्वितो भवति।

प्रायः उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः

उभयोः पदार्थयोः यदि क्रियया अन्वयो भवति तर्हि द्वन्द्वः इत्यर्थः। उभयपदार्थप्रधानः इत्यस्य सर्वपदार्थप्रधान इत्यत्र तात्पर्यम्। तेन बहुपदद्वन्द्वेऽपि लक्षणसमन्वयो भवति। यथा - रामकृष्णौ। 'रामकृष्णौ प्रविशतः' इत्यत्र प्रवेशनक्रियायाम् उभयोरपि पदार्थयोः अन्वयः भवति।

प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः

पूर्वपदस्य अर्थस्य प्राधान्ये अव्ययीभावः इत्यर्थः। यथा-उपवृक्षम्। वृक्षस्य समीपमिति विग्रहः। अत्र 'उप' इति पूर्वपदस्य सामीप्यार्थस्य प्राधान्यम्।

सोदाहरणं समासभेदाः

तत्पुरुषः - प्रायः उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः। तत्पुरुषः चतुर्धा -

1. सामान्यः, 2. कर्मधारयः, 3. द्विगुः , 4. नञ्प्रभृतयः इति।

सामान्यः सप्तधा

	नाम	विग्रहः	समासः
1.	प्र. तत्पुरुषः	अर्धं ग्रामस्य	अर्धग्रामः
2.	द्वि.तत्पुरुषः	गृहं गतः	गृहगतः
3.	तृ. तत्पुरुषः	नखैः भिन्नः	नखभिन्नः
4.	च. तत्पुरुषः	गवे हितम्	गोहितम्
5.	प. तत्पुरुषः	चोरात् भयम्	चोरभयम्
6.	ष. तत्पुरुषः	वृक्षस्य मूलम्	वृक्षमूलम्
7.	स. तत्पुरुषः	कार्ये कुशलः	कार्यकुशलः

समासे श्रूयमाणं पूर्वपदं विग्रहावस्थायां यद्विभक्त्यन्तं भवति तद्विभक्तिनाम्ना व्यवहारः। यथा-

ग्रामं गतः-ग्रामगतः। अयं द्वितीयातत्पुरुषः।

कर्मधारयः नवधा-

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः।

	नाम	विग्रहः	समासः
1.	विशेषणपूर्वपदः	नीलो मेघः	नीलमेघः
2.	वि. उत्तरपदः	वैयाकरणः खसूचिः	वैयाकरण खसूचिः
3.	विशेषणोभयपदः	शीतम् उष्णम्	शीतोष्णम्
4.	उपमानपूर्वपदः	मेघः इव श्यामः	मेघश्यामः
5.	उत्तरपदः	नरः व्याघ्रः इव	नरव्याघ्रः
6.	अवधारणापूर्वपदः	विद्या एव धनम्	विद्याधनम्
7.	सम्भावनापूर्वपदः	आम्रः इव वृक्षः	आम्रवृक्षः
8.	मध्यमपदलोपः	शाकप्रियः पार्थिवः	शाकपार्थिवः
9.	मयूरव्यंसकादिः	अन्यो देशः	देशान्तरम्

समानविभक्त्यन्तयोरेव कर्मधारयः। अतः विग्रहवाक्ये पदद्वयमपि समानविभक्त्यन्तं वर्तते। कर्मधारयेऽपि अन्यानि नामानि। यथा - विशेषणम् उत्तरपदं यस्य सः विशेषणोत्तरपदः कर्मधारयः। 'नीलमेघः' इत्यत्र 'नीलः' इति विशेषणं पूर्वपदञ्च। अतः 'नीलमेघः' इति विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयः। एवमेव षट्सु भेदेषु ज्ञेयम्। मध्यमपदलोपः इत्यस्य विग्रहः मध्यमपदस्य लोपः यस्य सः इति। मयूरव्यंसकादिः इति गणस्य नाम। गणे बहवः शब्दाः इति। तेषु प्रथमशब्दः मयूरव्यंसक : (व्यंसकः = धूर्तः)। इमानि नामानि पाणिनिना न विहितानि। छात्राणां बोधनसौकर्यार्थं आधुनिकैः कृतानि।

6. नीलः मेघः- नीलमेघः। नीलौ मेघौ - नीलमेघौ। नीलाः मेघाः - नीलमेघाः इति त्रिषु वचनेष्वपि समासो भवति। एवं सर्वेषु समासेषु अर्थं दृष्ट्वा विग्रहः समासश्च वक्तव्यः इति ज्ञेयम्।

द्विगुः त्रिधा - तद्धितार्थोत्तरपदः, समाहारः, संख्यापूर्वश्च

	नाम	विग्रहः	समासः
1.	समाहारद्विगुः	त्रयाणां लोकानां समाहारः	त्रिलोकी
2.	तिद्धितार्थद्विगुः	षण्णां मातृणाम् अपत्यम्	षाण्मातुरः
3.	उत्तरपदद्विगुः	पञ्च गावः धनं यस्य सः	पञ्चगवधनः

द्विगुसमासे पूर्वपदं संख्यावाचकम् एव भवति। किन्तु संख्यापूर्वः सर्वोऽपि न द्विगुः। यथा-पञ्च गावः यस्य सः पञ्चगुः इति बहुव्रीहिः। द्वौ च दश च - द्वादश इति द्वन्द्वः। अष्टाधिका विंशतिः-अष्टाविंशतिः इति कर्मधारयः अपि वर्तते।

संख्याविशेषणपूर्वपदकर्मधारयस्य स्थाने संज्ञायामस्य प्रयोगः। संख्यापूर्वपदकर्मधारयः संज्ञायामेव भवति। यथा-सप्त ऋषयः-सप्तर्षयः। सप्तर्षीणामियं संज्ञा विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयः एषः। अनेकवद्भावी द्विगुः अयम् इति क्वचित् लिख्यते। तत् तु अपाणिनीयम् तादृशद्विगोः असम्भवात्।

षाण्मातुरः इति तद्धितान्तः शब्दः। तत्र षट्शब्दस्य मातृशब्दस्य चैव द्विगुसमासः। तद्धितप्रत्ययेन विना तद्धितार्थद्विगोः स्थितिः नास्ति। 'पञ्चगवधनः' इति बहुव्रीहिः। पञ्चशब्दगोशब्दयोरेव द्विगुसमासः। उत्तरपदद्विगोरपि बहुव्रीहिं विना स्थितिः नास्ति।

नञ्प्रभृतयः पञ्चधा -

	नाम	विग्रहः	समासः
1.	नञ्समासः	न धर्मः	अधर्मः
2.	कुसमासः	कुत्सितः पुरुषः	कुपुरुषः
3.	गतिसमासः	अशुक्लं शुक्लं कृत्वा	शुक्लीकृत्य
4.	प्रादिसमासः	1. प्रगतः आचार्यः	प्राचार्यः
		2. अतिक्रान्तः देवम्	अतिदेवः
		3. निष्क्रान्तः वाराणस्याः	निर्वाराणसि
5.	उपपदसमासः	कुम्भं करोति इति	कुम्भकारः

'कर्मधारयः नवधा' इत्युक्ते कर्मधारयस्यैव नव प्रभेदाः इत्यर्थः। किन्तु 'नञ्प्रभृतयः पञ्च' इत्युक्ते नञ्समासस्यैव पञ्च प्रभेदाः इति न मन्तव्यम्। अत एव प्रभृतिशब्दः प्रयुक्तः। अत्र विग्रहे एव तिङन्तं श्रूयते, न तु समासे। अतः तिङन्तेन सह समासः इति न मन्तव्यम्।

बहुव्रीहिः - अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिः द्विधा- 1. सामान्यः, 2. विशेषः चेति।

सामान्यः षड् प्रकारकः

	नाम	विग्रहः	समासः
1.	द्वितीयार्थबहुव्रीहिः	प्राप्तम् उदकं यं सः	प्राप्तोदकः (ग्रामः)
2.	तृतीयार्थबहुव्रीहिः	पीतं क्षीरं येन सः	पीतक्षीरः (बालः)
3.	चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिः	दत्तः पशुः यस्मै सः	दत्तपशुः (रुद्रः)
4.	पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिः	उद्धृतं जलं यस्मात् सः	उद्धृतजलः (कूपः)
5.	षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिः	पीतम् अम्बरं यस्य सः	पीताम्बरः (हरिः)

नाम	विग्रहः	समासः
6. सप्तम्यर्थबहुव्रीहिः	बहूनि फलानि यस्मिन् सः	बहुफलः (वृक्षः)

समानाधिकरणबहुव्रीहिरेव सामान्यशब्देन अत्र व्यवहृतः। षट्स्वपि भेदेषु विग्रहे पदद्वयमपि प्रथमाविभक्त्यन्तं भवति। किन्तु अन्यपदार्थस्य बोधकं यद् इति पदं विग्रहे यादृशविभक्त्यन्तं भवति तद्विभक्त्यर्थनाम्ना व्यवहारः क्रियते। यथा-पीतम् अम्बरं यस्य सः- पीताम्बरः। पीतम् अम्बरञ्चेति विग्रहे पदद्वयमपि प्रथमान्तम्। अन्यपदार्थस्य बोधकं 'यद्' इति पदं षष्ठ्यन्तम्। अतः अयं षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिः इत्युच्यते। बहुपदबहुव्रीहिः सामान्ये एव अन्तर्भवति।

विशेषः नवधा

नाम	विग्रहः	समासः
1. व्यधिकरणः	चक्रं पाणौ यस्य सः	चक्रपाणिः
2. संख्योत्तरपदः	विंशतेः समीपे ये सन्ति ते	उपविंशाः
3. संख्योभयपदः	द्वौ वा त्रयो वा	द्वित्राः
4. सहपूर्वपदः	शिष्येण सह वर्तते इति	सशिष्यः
5. व्यतिहारलक्षणः	केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं	केशाकेशि
6. दिगन्तरालक्षणः	दक्षिणस्याः पूर्वस्याः दिशो यदन्तरालम्	दक्षिणपूर्वा
7. नञ्बहुव्रीहिः	अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः	अपुत्रः
8. प्रादिबहुव्रीहिः	निर्गता कृपा यस्मात् सः	निष्कृपः
9. उपमानपूर्वपदः	गजाननमिव आननं यस्य सः	गजाननः

नञ्बहुव्रीहिः, प्रादिबहुव्रीहिः, उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिश्च समानाधिकरणबहुव्रीहौ एव अन्तर्भवन्ति। तत्तन्नाम्ना व्याख्यानादिषु व्यवह्रियते इति ज्ञापनार्थं केवलं विशेषे योजिताः।

द्वन्द्वः - उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः

द्वन्द्वः द्विधा -1. इतरेतरः, 2. समाहारः चेति।

इतरेतरः द्विधा

नाम	विग्रहः	समासः
1. द्विपदद्वन्द्वः	रामश्च कृष्णश्च	रामकृष्णौ
2. बहुपदद्वन्द्वः	हरिश्च हरश्च गुरुश्च	हरिहरगुरवः

समाहारः द्विधा

नाम	विग्रहः	समासः
समाहारः	संज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहारः	संज्ञापरिभाषम्
नित्यसमाहारः	पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः	पाणिपादम्

समाहारद्वन्द्वः सर्वत्र भवति। अतः घटपटम् इति, घटपटौ इति च भवति। प्राणितूर्यसेनाङ्गानां समाहारः एव। इतरेतरः न भवति। 'पाणिपादाः' इति अपशब्दः एव।

अव्ययीभावः- पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः। अव्ययीभावः प्रायः त्रयस्त्रिंशद्धा।

प्रसिद्धाः केचन भेदाः प्रदर्श्यन्ते

नाम	विग्रहः	समासः
1. समीपार्थकः	कृष्णस्य समीपम्	उपकृष्णम्
2. अभावार्थकः	मक्षिकाणाम् अभावः	निर्मक्षिकम्
3. योग्यतार्थकः	रूपस्य योग्यम्	अनुरूपम्
4. वीप्सार्थकः	दिनं दिनं प्रति	प्रतिदिनम्
5. पदार्थानतिवृत्त्यर्थकः	शक्तिम् अनतिक्रम्य	यथाशक्ति
6. मर्यादार्थकः	आ मुक्तेः	आमुक्ति (संसारः)
7. अभिविध्यर्थकः	आ बालेभ्यः	आबालम् (हरिभक्तिः)
8. अभिमुख्यार्थकः	अग्निम् अभि	अभ्यग्निः
9. मात्रार्थकः	शाकस्य लेशः	शाकप्रति

नाम	विग्रहः	समासः
10. अवधारणार्थकः	यावन्तः श्लोकाः	यावच्छ्लोकम् (अच्युत-प्रणामाः)
11. पारेशब्दयुक्तः	पारे समुद्रस्य	पारेसमुद्रम्
12. मध्येशब्दयुक्तः	मध्ये गङ्गायाः	मध्येगङ्गम्

एकशेषः

एकशेषः समासो न। कृत्तद्धितसमासैकशेष-सनाद्यन्तधातुरूपेषु पञ्चसु वृत्तिषु एकशेषः अन्यतमः। अतः समासः यथा वृत्तिः तथैव एकशेषोऽपि पृथक् वृत्तिरेव। अयम् एकशेषः द्वन्द्वसमासस्य अपवादः। अतः एकशेषस्यापि उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते।

यथा -

1. माता च पिता च - पितरौ
2. भ्राता च स्वसा च - भ्रातरौ
3. पुत्रश्च दुहिता च - पुत्रौ
4. हंसश्च हंसी च - हंसौ
5. स च रामश्च - तौ
6. स च यश्च - यौ
7. भवन्तश्च भवत्यश्च - भवन्तः
8. यूयं च वयं च - वयम्
9. रामश्च रामश्च - रामौ

अलुक्समासः-नायं पृथक् समासः। समासे कृते पूर्वोत्तरपदयोः विभक्त्योः लोपः भवतीति। क्वचित् पूर्वपदस्य विभक्तेः लोपः न भवति। तदा अलुक्समासः इति व्यवहारः।

यथा-

वनेचरः - अयम् उपपदसमासः।
जनुषान्धः - अयं तृतीयातत्पुरुषः।
आत्मनेपदम् - अयं चतुर्थीतत्पुरुषः।
परस्मैपदम् - अयं चतुर्थीतत्पुरुषः।
युधिष्ठिर - अयं सप्तमीतत्पुरुषः।
कण्ठेकालः - अयं व्यधिकरणबहुव्रीहिः।
देवानांप्रियः - अयं षष्ठीतत्पुरुषः।

नित्यसमासः

अयमपि न पृथक् समासः। अव्ययीभावे 'अव्ययं विभक्ति.....' इत्यनेन सूत्रचतुष्टयेन विहितः अव्ययीभावः (आहत्य चतुर्विंशतिरस्ति।) नित्यसमासः। यत्र संज्ञादिषु समस्तपदेषु विग्रहस्यापेक्षया विशेषार्थस्य भानमस्ति तत्रापि नित्यसमास एव। अत एव नित्यसमासे अस्वपदविग्रहः। उपपदसमासादिषु यत्र अस्वपदविग्रहः प्रदर्श्यते तत्रापि नित्यसमासत्वम् एव।

असमर्थसमासः

परस्परान्वितयोरेव सुबन्तयोः समासः। किन्तु ययोः समासः इष्टः तयोः द्वयोः अन्वयः न भवति चेदपि क्वचित् समासः भवति। यथा-

अपुनर्गेयाः श्लोकाः। पुनः न गेयाः इति विग्रहः। अत्र नञ्शब्दस्य पुनः शब्दस्य च (अपुनः) समासः जातः। किन्तु नञः अन्वयः गेयपदेनैव, न तु पुनः शब्देन। तथापि समासः कृतः। अत एव एषः असमर्थसमासः इत्युच्यते। एवमेव सूर्यं न पश्यन्ति इति - असूर्यम्पश्याः इत्यादावपि।

वृत्तिः-विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः = अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः तत्प्रातिपादिका वृत्तिः। प्रथमविगृहीतानां पदानां प्रत्येकम् अर्थवत्त्वेन, समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिः इत्यर्थः।

वृत्तयः (5) -कृत्-तद्धित-समास-एकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। यथा-

नाम	विग्रहः	उदाहरणम्
1. कृद्वृत्तिः	पचति इति	पाचक
2. तद्धितवृत्तिः	दशरथस्य अपत्यम्	दाशरथिः
3. समासवृत्तिः	राज्ञः पुरुषः	राजपुरुषः
4. एकशेषवृत्तिः	माता च पिता च	पितरौ
5. सनाद्यन्तधातुवृत्तिः	1. पठितुम् इच्छति	पिपठिषति
	2. पुत्रम् आत्मनः इच्छति	पुत्रकाम्यति
	3. पुनः पुनः अतिशयेन वा नृत्यति	नरीनृत्यते

पूर्वोत्तरपदयोः विशेषः

रमायाः पतिः-रमापतिः। अत्र विग्रहे 'रमायाः' इत्यत्र षष्ठीविभक्तिः, 'पतिः' इत्यत्र प्रथमाविभक्तिश्च श्रूयते। समासे कृते तयोः द्वयोरपि विभक्त्योः लोपः भवति। ततः समस्तात्पदात् पुनरपि प्रथमाविभक्तिः क्रियते इति प्रक्रियाक्रमः।

यथा - रमा+ङस्+पति+स् , रमा+ङस्+पति+स् , रमा+पति , रमापति+स-रमापतिः

पूर्वपदस्य नियमाः

पूर्वपदस्य नियमाः द्विधा - 1. सामान्याः, 2. विशेषाः च इति।

सामान्याः

सर्वेषु समासेषु एते सामान्यनियमाः सम्भवन्ति। समासे जाते पूर्वपदस्य विभक्तेः लोपे कृते तत् पदं प्रातिपादिकरूपेण स्थितं भवति। अतः समासे कृते पूर्वपदस्य प्रातिपादिकं झटिति सदा स्मरणीयम्।

पूर्वपदे स्मरणीयाः

सामान्यनियमाः

	स्मरणीयः अंशः	उदाहरणम्
1.	सन्धिः	भगवदनुग्रहः
2.	नकारलोपः	राजपुरुषः
3.	नञः नलोपः	अधर्मः
4.	नुडागमः	अनीश्वरः

विशेषनियमाः

स्मरणीयः अंशः	समासनाम	उदाहरणाम्
1. पुंवद्भावः	कर्मधारयः	दीर्घरज्जुः
	समानाधिकरण-बहुव्रीहिः च	स्थितप्रज्ञाः
2. महतः आत्वम्	कर्मधारयः	महादेवः
	समानाधिकरण-बहुव्रीहिः च	महासेनः
3. आनङ्	द्वन्द्वः	मातापितरौ
		पितापुत्रौ
4. दीर्घः	कर्मव्यतिहार-बहुव्रीहिः	मुष्टीमुष्टि

गुणक्रियासंज्ञाशब्द समभिव्यतिहारे जातिशब्दः विशेष्य-समर्पकः। यथा-दीर्घवृक्षः। पाठ्यब्राह्मणः। अयोध्यानगरी। गुण वाचकशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य नियमः नास्ति। यथा - खञ्जकुब्जः। कुब्जखञ्जः। क्रियाशब्दयोरपि विशेषणविशेष्यभावस्य नियमो नास्ति। यथा - पाठकनर्तकः। नर्तकपाठकः। गुणक्रियाशब्दयोरपि विशेषणविशेष्यभावस्य नियमो नास्ति। यथा - कुब्जपाचकः। पाचककुब्जः।

जातिशब्दसमभिव्याहारे संज्ञाशब्दः विशेषमेव। यथा-कैलासाद्रिः। सामान्यजाति-विशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषजाति विशेषणम्। यथा-आम्रवृक्षः। अत्र दीर्घवृक्षादयः विशेषणपूर्वपदस्य, खञ्जकुब्जः, पाठकनर्तकः, कुब्जपाचकः, इत्यादयः। विशेषणोभयपदस्य। कैलासाद्रिः इत्यादयः सम्भावनापूर्वपदस्य च उदाहरणानि इति विवेचनीयम्। एकः पुरुषः-एकपुरुषः। जघन्यः श्लोकः-जघन्यश्लोकः। सर्वे देवाः - सर्वदेवाः। समानः मन्त्रः-समानमन्त्रः। जरन्तः नैयायिकाः - जरन्नैयायिकाः। मध्यं गृहम् - मध्यगृहम्। जरन् गौः - जरद्गुः। मध्यमः मार्गः - मध्यमार्गः। पुराणः पुरुषः- पुराणपुरुषः। वीरः पुरुषः - वीरपुरुषः। नवाः पाठकाः-नवपाठकाः। सत् वैद्यः-सद्वैद्यः। केवलाः वैयाकरणाः - केवलवैयाकरणाः। महान् वैयाकरणः - महावैयाकरणः। पूर्वः पुरुषः - पूर्वपुरुषः। परमः पुरुषः - परमपुरुषः। अपरः मीमांसकः- अपरमीमांसकः। उत्तमः पुरुषः - उत्तमपुरुषः। प्रथमः पुरुषः- प्रथम पुरुषः। सप्त ऋषयः - सप्तर्षयः। चरमं भाषणम् - चरमभाषणम्। पञ्च आम्राः - पञ्चाम्राः।

विशेषणोत्तरपदः

वैयाकरणः खसूचिः - वैयाकरणखसूचिः।
मीमांसकः दुर्दुरुढ : - मीमांसकदुर्दरुढः।
पुरुषः प्रशस्तः - पुरुषमचर्चिका।
पण्डितः प्रशस्तः - पण्डितप्रकाण्डम्।
गौः प्रशस्ता - गोमतल्लिका। विद्वान् प्रशस्तः - विद्वत्तल्लजः।

विशेषणोभयपदः

कृतम् अकृतम् - कृताकृतम्।
कृतम् अपकृतम् - कृतापकृतम्।
भुक्तम् अभुक्तम् - भुक्ताभुक्तम्।
गतं प्रत्यागतम् - गतप्रत्यागतम्।
पीतम् अपीतम् - पीतापीतम्।
यातम् अनुयातम् - यातानुयातम्।
उदितम् अनुदितम् - उदितानुदितम्।

उपमानपूर्वपदः

उपमानवाचि सुबन्तं सामान्यवचनैः सुबन्तैः समस्यते।
कुसुममिव कोमलम् - कुसुमकोमलम्।
वज्रम् इव कठोरम् - वज्रकठोरम्।
शैलः इव उन्नतः - शैलोन्नतः।

उपमानोत्तरपदः

उपमेयम् उपमानवचनैः व्याघ्रादिभिः समस्यते। किन्तु साधारणधर्मस्य प्रयोगः न करणीयः। यथा- पुरुषः व्याघ्रः इव - पुरुषव्याघ्रः इति समासो भवति। यदा पुरुषः व्याघ्रः इव शूरः इति वक्तुम् इष्यते तदा पुरुषव्याघ्रः शूरः इति पुरुषव्याघ्रपदयोः समासः न करणीयः। शूरः इति द्वयो साधारणधर्मस्य प्रयोगात्।

पुरुषः सिंहः इव - पुरुषसिंहः।
करः किसलयम् इव - करकिसलयम्।
पुरुषः ऋषभः इव - पुरुषर्षभः।
पार्थिवः इन्द्रः इव - पार्थिवेन्द्रः। पण्डितः पुण्डरीकः इव - पण्डितपुण्डरीकः।
गौः वृन्दारकः इव - गोवृन्दारकः।
मुखं पद्मम् इव - मुखपद्मम्।
पुरुषः नागः इव - पुरुषनागः।
मुखं कमलम् इव - मुखकमलम्।
कपिः कुञ्जरः इव - कपिकुञ्जरः।

अवधारणापूर्वपदः

विशेषणं विशेष्येण समस्यते। अवधारणार्थं द्योतयितुं विग्रहवाक्ये विशेषणात् परम् एवकारः प्रयुज्यते।

विद्या एव धनम् - विद्याधनम्।
तपः एव धनम् - तपोधनम्
गुरुः एव देवः - गुरुदेवः।
वेदः एव सम्पत् - वेदसम्पत्।

सम्भावनापूर्वपदः-विशेषणं विशेष्येण समस्यते। अत्र विशेषणं संज्ञाशब्दः भवति। विग्रहवाक्ये विशेषणात् परम् 'इति' इति पदं प्रयुज्यते। अयोध्या इति नगरी - अयोध्यानगरी। आम्रः इति वृक्षः-आम्रवृक्षः। कैलासः इति अद्रिः - कैलासाद्रिः। दशरथ इति राजा - दशरथराजः। हिमालयः इति पर्वतः - हिमालयपर्वतः।

मध्यमपदलोपः

विशेषणं विशेष्येण समस्यते। किन्तु अत्र विशेषणं विग्रहावस्थाया सदा समस्तपदं भवति। विशेषणीभूते समस्तपदे यदुत्तरपदं तस्योत्तरपदस्य लोपः भवति। मध्यमपद-लोपव्यवहारस्तु इत्थम्' - विग्रहावस्थायां तु पदत्रयं भवति। यथा - शाकप्रियः पार्थिवः इति। अत्र मध्ये स्थितस्य प्रिय-शब्दस्य लोपः। अतः 'मध्यमपदलोपः समासः' इति व्यवहारः।

मयूरव्यंसकादिः

समासविधायकेन सामान्यनियमेन यत् सिद्धं न भवति तत् मयूरव्यंसकादिगणे पठितम्। 'अविहितलक्षणः तत्पुरुषः मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः' इति काशिकायाम् अभिहितम्। मयूरः व्यंसकः - मयूरव्यंसकः। उदक् +अवक् =उच्चावचम्। निश्चित प्रचितम् -निश्चप्रचम्। नास्ति किञ्चन यस्य सः - अकिञ्चनः। नास्ति कुतो भयं यस्य सः - अकुतोभयः।

अन्यो राजा - राजान्तरम्। चिदेव - चिन्मात्रम्।

अश्नीत पिबत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा - अश्नीतपिबता।

पचत भृज्जत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा - पचतभृज्जता।

खादत मोदत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा - खादतमोदता।

जहि जोडं जहि जोडम् इति आभीक्ष्ण्येन च आहः सः - जहिजोडः।

द्विगुसमासः

संख्यावाचकं सुबन्तेन समस्यते -

(i) तद्धितार्थविषये,
(ii) उत्तरपदे परतः,
(iii) समाहारे वाच्ये वा।

अतः द्विगुसमासः त्रिधा भवति।

(i) तद्धितार्थद्विगुः,
(ii) उत्तरपदपरद्विगुः,
(iii) समाहारद्विगुः चेति।

उत्तरपदद्विगुः

पञ्च गावः धनं यस्य सः - पञ्चगवधनः
दश गावः धनं यस्य सः - दशगवधनः
द्वे अहनी प्रिये यस्य सः - द्व्यह्नप्रियः
पञ्च सखायः प्रियः यस्य सः - पञ्चसखप्रियः

समाहारद्विगुः

पञ्चानां गवां समाहारः - पञ्चगवम्

पञ्चानां पात्राणां समाहारः - पञ्चपात्रम्
त्रयाणां भुवनानां समाहारः - त्रिभुवनम्
चतुर्णां युगानां समाहारः - चतुर्युगम्
सप्तानाम् अह्नां समाहारः - सप्ताहः
द्वयोः अह्नोः समाहारः - द्व्यह्नः
नवानां रात्रीणां समाहारः - नवरात्रम्
तिसृणां रात्रीणां समाहारः - त्रिरात्रम्
त्रयाणां लोकानां समाहारः - त्रिलोकी
पञ्चानां रात्रीणां समाहारः - पञ्चरात्रम्।
पञ्चानां वटानां समाहारः - पञ्चवटी।

नञ्समासः

- नञ् च सुबन्तेन समस्यते।

न सन्देहः - असन्देहः
न विवादः - अविवादः
न विघ्नः - अविघ्नः
न पटुः - अपटुः
न अश्वः - अनश्वः
न उपलब्धिः - अनुपलब्धिः
न आगमनम् - अनागमनम्
न पन्थाः - अपन्थाः/अपथम्

'अविघ्नमस्तु' इत्यादौ 'विघ्नानाम् अभावः' इति विग्रहः।

कुसमासः

कुशब्दः सुबन्तेन नित्यं समस्यते। अतः अस्वपदविग्रहः। कुत्सितः पुरुषः - कुपुरुषः/कापुरुषः।

कुत्सितम् अन्नम् - कदन्नम्, कुत्सितः अश्वः -कदश्वः।

गतिसमासः

गतिसंज्ञायुक्तं शब्दान्तरेण नित्यं समस्यते। गतिर्नाम काचन संज्ञा। केषाञ्चित् शब्दानां पाणिनिना गतिसंज्ञा विहिता। गतिसंज्ञाविधायकानि सूत्राणि बहूनि सन्ति। अतः अत्र तानि न उल्लिख्यन्ते। गतिसमासे सर्वम् अपि गतिसंज्ञायुक्तं भवत्येव इति ज्ञेयम्। गतिसमासोऽयं नित्यः। अतः अस्वपदविग्रहः प्रदर्शनीयः।

अङ्गीकारं कृत्वा - अङ्गीकृत्य।
व्यवहितो भूत्वा - तिरोभूय।
अङ्गीकारं कृत्वा - उररीकृत्य।
हस्तं गृहीत्वा - हस्तेकृत्य(परिणीय)
अशुक्लं शुक्लं कृत्वा - शुक्लीकृत्य।
पाणिगृहीत्वा-पाणीकृत्य (परिणीय)
पटपटा इति शब्दं कृत्वा - पटपटाकृत्य।
तिरस्कृत्वा - तिरस्कृत्य।
खाट् इति शब्दं कृत्वा - खाट्कृत्य।
उपाजेकृत्वा - उपाजेकृत्य
आदरं कृत्वा - सत्कृत्य। (दुर्बलस्य बलम् आधाय)
अनादरं कृत्वा - असत्कृत्य। साक्षात्कृत्वा - साक्षात्कृत्य
परिष्कारं कृत्वा - अलङ्कृत्य। (अप्रत्यक्षं कृत्वा)
अभिलाषातिशयं निहत्य - मनोहत्य।
उरसिकृत्वा-उरसिकृत्य (अभ्युपगम्य)
पुरस्कारं कृत्वा - पुरस्कृत्य।
मनसि कृत्वा - मनसिकृत्य (निश्चित्य)
तिरोधानं प्राप्य - अस्तंगत्य।

तिरस्कृत्य, उपाजेकृत्य, साक्षात्कृत्य, उरसिकृत्य, मनसिकृत्य इत्येतेषु स्वपदविग्रहः दर्शितः। एषु विकल्पेन गतिसंज्ञाविधानात् उभयथापि प्रयोगः साधुः। तिरस्कृत्य इत्यादिकं व्यस्तं, तिरस्कृत्य इत्यादिकं समस्तम् इति ज्ञेयम्।

जीविकामिव कृत्वा - जीविकाकृत्य (जीविकाम् इव अवश्यं कृत्वा)

उपनिषदमिव कृत्वा - उपनिषत्कृत्य (उपनिषदमिव रहसि ग्राह्यत्वेन कृत्वा)

प्रादिसमासः

प्रादयः शब्दान्तरेण नित्यं समस्यन्ते। प्रादयः:- प्र, परा, अप, सम् इत्यादयः द्वाविंशतिः। नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहः।

शोभनः पुरुषः = सुपुरुषः
शोभनः जनः = सुजनः
दुराचारः पुरुषः = दुष्पुरुषः
प्र गतः आचार्यः = प्राचार्यः
अतिक्रान्तं मालाम् = अतिमालः
अभिगतः मुखम् = अभिमुखः
प्रति=गतः अक्षम् (इन्द्रियम्) =प्रत्यक्षः
अति = गतः। क्रान्ताः श्वानम् =अतिश्वी (सेवा)

अव = क्रुष्टः कोकिलया = अवकोकिलः (कोकिलया आहूतः)
परि = ग्लानः अध्ययनाय = पर्यध्ययनः (परिग्लानः)
निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः = निष्कौशाम्बिः
उत् = क्रान्तः कुलात् = उत्कुलः

उपपदसमासः

उपपदं सुबन्तं शब्दान्तरेण नित्यं समस्यते। उपपदनाम काचन संज्ञा। उपपदसमासे उपपदसंज्ञायुक्तं भवति। नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहः।

कुम्भं करोति इति = कुम्भकारः
निशां करोति इति = निशाकरः
तुन्दं परिमार्ष्टि इति = तुन्दपरिमृजः
उष्णं भुङ्क्ते इति = उष्णभोजी
सोमेन इष्टवान् इति = सोमयाजी
शास्त्रं करोति इति = शास्त्रकृत्/शास्त्रकारः
भाष्यं करोति इति =भाष्यकृत्/भाष्यकारः
प्रियं वदति इति = प्रियंवदः
भयं करोति इति = भयङ्करः
वशं वदति इति = वशंवदः
उभयं करोति इति = उभयङ्करः
पण्डितम् (आत्मानम्) मन्यते इति= पण्डितंमन्यः/ पण्डितंमानी
शय्यायाः उत्थानम् = शय्योत्थानम्
उच्चैः कृत्वा=उच्चैःकृत्य
विना कृत्वा = विनाकृत्य
नाना कृत्वा = नानाकृत्य
एकधा भूत्वा = एकधाभूय
तूष्णीं भूत्वा =तूष्णीभूय

कुम्भं करोति इति अस्वपदविग्रहः, उपपदसमासस्य नित्यत्वात्। अतः तिङन्तेन समासः इति न मन्तव्यम्। 'शय्यायाः उत्थानम्' इत्यारभ्य 'तूष्णीं भूत्वा' पर्यन्तं स्वपदविग्रहः दर्शितः। तेषां विकल्पेन उपपदसमासस्य विधानात्। अतः उच्चैः कृत्वा इत्यादिकं समस्तमिति ज्ञेयम्।

शय्योत्थाय धावति इति प्राचीनः प्रयोगः। एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते, शय्योत्थानमात्रम् अपेक्षते' इति अस्य वाक्यस्य अर्थः।

बहुव्रीहिः

अन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानमनेकं सुबन्तं समस्यते। लिङ्गत्रयेऽपि बहुव्रीहिः सामान्यः विशेषश्चेति द्विधा इति पूर्वम् उक्तम्। समानाधिकरणबहुव्रीहिः। अत्र सामान्यशब्देन व्यवहृतः। सामान्यः षोढा। तेषां षण्णामपि पृथक् उदाहरणानि अत्र न उल्लिख्यन्ते। षट्सु भेदेषु कुत्र अन्तर्भवतीति स्वयम् ऊहनीयम्।

ऊढः रथः येन सः=ऊढरथः
आरूढं यानं येन सः = आरूढयानः
कृतं भोजनं येन सः=कृतभोजनः
प्रविष्टा शाला येन सः =प्रविष्टशालः
अधीतं काव्यं यया सा = अधीतकाव्या
उद्धृतः ओदनः यस्याः सा = उद्धृतौदना (स्थाली)
धृतानि पुष्पाणि यया सा = धृतपुष्पा
पतितानि पर्णानि यस्मात् सः = पतितपर्णः (वृक्षः)
गलितानि पुष्पाणि यस्याः सा = गलितपुष्पा (लता)
चित्राः गावः यस्य सः = चित्रगुः
रूपवतीभार्या यस्य सः = रूपवद्भार्यः
गङ्गा भार्या यस्य सः = गङ्गाभार्यः
सर्वा प्रिया यस्य सः = सर्वप्रियः
पाचिका भार्या यस्य सः =पाचिकाभार्यः
वैयाकरणी भार्या यस्य सः = वैयाकरणभार्यः
सुकेशी भार्या यस्य सः = सुकेशीभार्यः
पट्वी भार्या यस्य सः = पटुभार्यः
दृढा भक्तिः यस्य सः =दृढाभक्तिः
विशाले अक्षिणी यस्य सः = विशालाक्षः
निर्गतः वृत्तेः=निवृत्तिः
निवृत्तिः धर्मः यस्य सः=निवृतिधर्मा
वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः=वीरपुरुषः (ग्रामः)

व्यधिकरणबहुव्रीहिः

समानविभक्त्यन्तयोः समासे समानाधिकरणबहुव्रीहिः इत्युच्यते। विभिन्नविभक्त्यन्तयोः समासे व्यधिकरणबहुव्रीहिः इति कथ्यते।

गदा पाणौ यस्य सः = गदापाणिः

गडुः कण्ठे यस्य सः - गडुकण्ठः
भाले चन्द्रः यस्य सः - भालचन्द्रः
चन्द्रः मौलौ यस्य सः - चन्द्रमौलिः
विषं कण्ठे यस्य सः - विषकण्ठः
कण्ठे कालः यस्य सः- कण्ठेकालः

संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः

अव्यय-आसन्न-अदूर-अधिकशब्दाः संख्येयार्थकेन संख्याशब्देन समस्यन्ते।

दशानां समीपे ये सन्ति ते = उपदशाः
विंशतेः समीपे ये सन्ति ते = उपविंशाः
त्रिंशतः समीपे ये सन्ति ते = उपत्रिंशाः
चत्वारिंशतः समीपे ये सन्ति ते = उपचत्वारिंशाः
पञ्चाशतः समीपे ये सन्ति ते = उपपञ्चाशाः
षष्टेः समीपे ये सन्ति ते = उपषष्टाः
सप्ततेः समीपे ये सन्ति ते = उपसप्तताः
अशीतेः समीपे ये सन्ति ते = उपाशीताः
नवतेः समीपे ये सन्ति ते = उपनवताः
शतस्य समीपे ये सन्ति ते = उपशताः
पञ्चविंशतेः आसन्नः = आसन्नपञ्चविंशाः
त्रिंशतः अदूराः = अदूरत्रिंशाः
पञ्चाशतः अधिकाः = अधिकपञ्चाशाः
सहस्रात् अधिकाः = अधिकसहस्राः

संख्योभयपदः

संख्येयार्थकं संख्येयपदं संख्येयार्थकेन संख्यापदेन समस्यते।

द्वौ वा त्रयः वा = द्वित्राः,
त्रयः वा चत्वारः वा = त्रिचतुराः,
पञ्च वा षड् वा = पञ्चषाः

सहपूर्वपदः

'सह' इत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते।

पुत्रेण सह वर्तते इति = सपुत्र/सहपुत्रः
कुटुम्बेन सह वर्तते इति = सकुटुम्बः/ सहकुटुम्बः
कर्मणा सह वर्तते इति = सकर्मकः
लोम्ना सह वर्तते इति = सलोमकः

व्यतिहारलक्षणः

केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् = केशाकेशि
दण्डैः दण्डैः प्रहृत्यं इदं युद्धं प्रवृत्तम् = दण्डादण्डि
मुष्टिभिः मुष्टिभिः प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् = मुष्टीमुष्टि
बाहौ बाहौ गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् = बाहूबाहवि

दिगन्तराललक्षणः

दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये परस्परं समस्यन्ते। (दिशां नामानि दिङ् नामानि।)

दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालम् = दक्षिणपूर्वा (आग्नेयी दिक्)
पूर्वस्याः उत्तरस्याः च दिशो यदन्तरालम् = उत्तरपश्चिमा (वायवीदिक्)
पश्चिमायाः दक्षिणस्याः च दिशो यदन्तरालम् = पश्चिमदक्षिणा (नैऋती दिक्)

नञ्बहुव्रीहिः

अविद्यमानम्' इति पदं सुबन्तेन समस्यते। समासे जाते विद्यमानपदस्य लोपो भवति।

अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः = अपुत्रः
अविद्यमानम् अपत्यं यस्य सः = अनपत्यः
अविद्यमानः प्रजा यस्य सः = अप्रजाः (सकान्तराद्धः)
अविद्यमाना मेधा यस्य सः = अमेधाः (सकारान्तराद्धः)

प्रादिबहुव्रीहिः

प्रादिभ्यः परं धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तम् अव्ययेन प्रथमान्तेन समस्यते। परस्य धातुजस्य लोपश्च भवति।

निर्गता दया यस्मात् सः = निर्दयः
दुर्गता मेधा यस्य सः = दुर्मेधाः
निर्गतम् अपत्यं यस्मात् सः = निरपत्यः
शोभना मेधा यस्य सः = सुमेधाः
निर्गता करुणा यस्मात् सः = निष्करुणः

उद्गतः गन्धः यस्य सः = उद्गन्धिः
शोभनः गन्धः यस्य सः = सुगन्धिः
शोभनौ पादौ यस्य सः = सुपाद्
शोभनाः दन्ताः यस्याः सा = सुदती
शोभनाः दन्ताः यस्य सः = सुदन्
उन्नता नासिका यस्य सः = उन्नसः

उपमानपूर्वस्य

सप्तम्यन्तसहितम् उपमानसहितञ्च समस्तपदं पदान्तरेण समस्यते। अस्मिन् समासे विग्रहावस्थायां पूर्वपदं समस्तम् एव भवति। तस्मिन् पदे यत् उत्तरपदं तस्य लोपश्च भवति। केवलम् उपमानवाचकम् अपि। अन्येन सुबन्तेन समस्यते।

कण्ठेस्थः कालः यस्य सः = कण्ठेकालः
गजाननम् इव आननं यस्य सः = गजाननः
उष्ट्रमुखम् इव मुखं यस्य सः = उष्ट्रमुखः
खरमुखम् इव मुखं यस्य सः = खरमुखः
पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्याः सा = पुण्डरीकाक्षः
जलजे इव अक्षिणी यस्याः सा = जलजाक्षी
कुण्डम् इव ऊधः यस्याः सा = कुण्डोध्नी(गौः)
घटः इव ऊधः यस्याः सा = घटोध्नी (गौः)

द्वन्द्वसमासः

इतरेतरयोगे समाहारे च अर्थे वर्तमानम् अनेकं सुबन्तं समस्यते। (इतरेतरयोगो नाम-मिलितानाम् एकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयः। समाहारो नाम-समूहः।) अतः द्वन्द्वः, इतरेतरः समाहारश्चेति द्विधा। इतरेतरः द्वयोरपि पदयोः भवति, बहूनामपि पदानां भवति। समाहारेऽपि तथैव किन्तु समाहारद्वन्द्वः क्वचिन्नित्यः।

इतेरतरद्वन्द्वः

हरिश्च हरश्च = हरिहरौ
हरिश्च गुरुश्च हरश्च = हरिहरगुरवः/ हरिगुरुहराः
ईशश्च कृष्णश्च = ईशकृष्णौ
अश्वश्च रथश्च इन्द्रश्च = अश्वरथेन्द्राः/ इन्द्राश्वरथाः
इन्द्रश्च अग्निश्च = इन्द्राग्नी
शिवश्च केशवश्च = शिवकेशवौ
धवश्च ख.देरश्च = धवखदिरौ
ग्रीष्मश्च वसन्तश्च = ग्रीष्मवसन्तौ
हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च = हेमन्त-शिशिरवसन्ताः
कृत्तिका च रोहिणी च = कृत्तिकारोहिण्यौ
माता च पिता च = मातापितरौ
युधिष्ठिरश्च अर्जुनश्च = युधिष्ठिरार्जुनौ

समाहारद्वन्द्वः

संज्ञाश्च परिभाषाश्च एतासां समाहारः = संज्ञापरिभाषम्
घटश्च पटश्च अनयोः समाहारः = घटपटम्

नित्यसमाहारद्वन्द्वः

पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः = पाणिपादम्
रथिकाश्च अश्वारोहाश्च एतेषां समाहारः = रथिकाश्वरोहम्
धानाश्च शष्कुल्यश्च एतेषां समाहारः = धानाशष्कुलि
यूकाश्च लिक्षाश्च अनयोः समाहारः = यूकालिक्षम्
अहिश्च नकुलश्च अनयोः समाहारः = अहिनकुलम्
गौश्च व्याघ्रश्च अनयोः समाहारः = गोव्याघ्रम्
काकश्च उलूकश्च अनयोः समाहारः = काकोलूकम्
गावश्च अश्वाश्च अनयोः समाहारः = गवाश्वम्
पुत्रश्च पौत्रश्च अनयोः समाहारः = पुत्रपौत्रम्
दासी च दासश्च अनयोः समाहारः = दासीदासम्

अव्ययीभावः

विभक्त्यार्थादिषु वर्तमानम् अव्ययं सुबन्तेन समस्यते। एषः अव्ययीभावः त्रिधा-

(i) अव्ययपूर्वपदः
(ii) अव्ययोत्तरपदः
(iii) अव्ययोत्तरपदरहितः चेति।

अत्र 'अधिहरि' इत्यारभ्य यावन्नामम् इति पर्यन्तं नित्यसमासः। शाकप्रति इत्यपि नित्यसमासः। अतः एषु अस्वपदविग्रहः प्रदर्शितः। अन्ये तु विकल्पेन भवन्ति।

अव्ययपूर्वपद:

अध: ये अर्था: प्रदत्ता:, तेषु अर्थेषु अव्ययीभावसमास: जायते। सूत्रम्-'अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्धि-अर्थाभाव-अत्यय-असम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्-यथा-आनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्यसम्पत्ति-साकल्य-अन्तवचनेषु' (पा.सू. -2/1/6)

विभक्त्यर्थे	- हरौ इति	= अधिहरि
समीपार्थे	- कृष्णस्य समीपम्	= उपकृष्णम्
समृद्ध्यर्थे	- मद्राणां समृद्धि:	= सुमद्रम्
व्यृद्ध्यर्थे	- यवनानां वृद्धि:	= दुर्यवनम् (व्यृद्धि:=विगता ऋद्धि:)
अर्थाभावार्थे	- मक्षिकाणाम् अभाव:	= निर्मक्षिकम्
अत्ययार्थे	- हिमस्य अत्यय:	= अतिहिमम् (अत्यय: = ध्वंस:)
असम्प्रत्यर्थे	- निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति	= अतिनिद्रम्
शब्द प्रादुर्भावार्थे	- हरिशब्दस्य प्रकाश:	= इतिहरि
पश्चादर्थे	- विष्णो: पश्चात्	= अनुविष्णु
यथार्थश्चतुर्धा-		
(i) योग्यतार्थे	- रूपस्य योग्यम्	= अनुरूपम्
(ii) वीप्सार्थे	- अर्थम् अर्थं प्रति	= प्रत्यर्थम्
(iii) पदार्थानतिवृत्त्यर्थे	- शक्तिम् अनतिक्रम्य	= यथाशक्ति
(iv) सादृश्यार्थे	- हरे: सादृश्यम्	= सहरि
आनुपूर्व्यार्थे	- ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण	= अनुज्येष्ठम्
यौगपद्यार्थे	- चक्रेण युगपत्	= सचक्रम्
सादृश्यार्थे	- सख्या सदृश:	= ससखि।
सम्पत्यर्थे	- क्षत्राणां सम्पत्ति:	= सक्षत्रम्।
साकल्यार्थे	- तृणमपि अपरित्यज्य	= सतृणम् (अत्ति)
अन्तार्थे	- अग्निग्रन्थपर्यन्तम् (अधीते)	= साग्नि
अवधारणार्थे	- यावन्ति नामानि (तावन्तोऽच्युत-प्रणामा:)	= यावन्नामम्
मर्यादार्थे	- आ हिमालयात् (चीनदेश:)	= आहिमालयम् (मर्यादा = तेन विना)
अभिविध्यर्थे	- आ हिमालयात् (भारतदेश:)	= आहिमालयम् (आभिविधि:= तेन सह)
अभिमुख्यार्थे	- अग्निं प्रति	= प्रत्यग्नि

अव्ययोत्तरपद: अव्ययीभाव:

मात्रार्थे	- शाकस्य लेश:	= शाकप्रति

अव्ययपदरहित: अव्ययीभाव:

तिष्ठद्गुप्रभृतय:	- तिष्ठन्ति गाव: यस्मिन् काले	= तिष्ठद्गु:
	आयत्य: गाव: यस्मिन् काले	= आयतीगवम्
पारशब्दायुक्त:	- गङ्गाया: पारे	= पारेगङ्गम्
	मध्येशब्दयुक्त:	= समुद्रस्य मध्ये = मध्येसमुद्रम्

एवं रीत्या सर्वेषां समासानां विस्तृतविवरणं प्रकरणेऽस्मिन् दत्तमस्ति। यथासाध्यं सूत्राणि अपि उपस्थापितानि। किन्तु छात्रक्लेषापनोदनाय सरलया रीत्या बोधयितुमत्र प्रयासो विहित:।

विविधसमासानामावली

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिकविग्रहः	समासः
भूतपूर्व:	पूर्वं भूत:	पूर्व अम् भूत सु	केवल:
वागर्थाविव	वागर्थौ इव	वागर्थ औ इव	द्वन्द्वः अव्ययीभाव:
अधिहरि	हरौ इति	हरि ङि अधि	अव्ययीभाव:
उपकृष्णम्	कृष्णस्य समीपम्	कृष्ण ङस् उप	अव्ययीभाव:
अधिगोपम्	गोपि अधि	गोपा ङि अधि	अव्ययीभाव:
सुमद्रम्	मद्राणां समृद्धि:	मद्र आम् सु	अव्ययीभाव:
दुर्यवनम्	यवनानां व्यृद्धि:	यवन् आम् दुर्	अव्ययीभाव:
निर्मक्षिकम्	मक्षिकाणामभाव:	मक्षिका आम् निर्	अव्ययीभाव:
अतिहिमम्	हिमस्यात्यय:	हिम ङस् अति	अव्ययीभाव:
अतिनिद्रम्	निद्रा सम्प्रति न युज्यते	निद्रा सु अति	अव्ययीभाव:
अनुविष्णु	विष्णो: पश्चाद्	विष्णु ङसि अनु	अव्ययीभाव:
अनुरूपम्	रूपस्य योग्यम्	रूप ङस् अनु	अव्ययीभाव:
प्रत्यर्थम्	अर्थम् अर्थं प्रति	अर्थ अम् प्रति	अव्ययीभाव:
प्रतिवृक्षम्	वृक्षं वृक्षं प्रति	वृक्ष अम् प्रति	अव्ययीभाव:
यथाशक्ति	शक्तिमनतिक्रम्य	शक्ति अम् यथा	अव्ययीभाव:
सहरि	हरे: सादृश्यम्	हरि टा सह	अव्ययीभाव:
अनुज्येष्ठम्	ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण	ज्येष्ठ ङस् अनु	अव्ययीभाव:
साग्नि	अग्निग्रन्थपर्यन्तम् (अधीते)	अग्नि टा सह	अव्ययीभाव:
सरामायणम्	रामायणपर्यन्तम्	रामायण टा सह	अव्ययीभाव:
पञ्चगङ्गम्	पञ्चानां गङ्गानां समाहार:	पञ्चन् आम् गङ्गा आम्	अव्ययीभाव:
द्वियमुनम्	द्वयो: यमुनयो: समाहार:	द्वि ओस् यमुना ओस्	अव्ययीभाव:
उपशरदम्	शरद: समीपम्	शरद् ङस् उप	अव्ययीभाव:
प्रतिविपाशम्	विपाशाम् अभिमुखम्	विपाशा अम् प्रति	अव्ययीभाव:
उपजरसम्	जराया: समीपम्	जरा ङस् उप	अव्ययीभाव:
उपराजम्	राज्ञ: समीपम्	राजन् ङस् उप	अव्ययीभाव:
अध्यात्मम्	आत्मनि इति	आत्मन् ङि अधि	अव्ययीभाव:
सचक्रम्	चक्रेण युगपत्	चक्र टा सह	अव्ययीभाव:
ससखि	सख्या सह	सखि टा सह	अव्ययीभाव:
उपसमिधम्	समिध: समीपे	समिध् ङस् उप	अव्ययीभाव:

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
उपसमित्	समिधः समीपे	समित् ङस् उप	अव्ययीभावः
सक्षत्रम्	क्षत्राणां सम्पत्तिः	क्षत्र टा सह	अव्ययीभावः
सतृणम्	तृणमप्यपरित्यज्य	तृण टा सह	अव्ययीभावः
उपचर्मम्	चर्मणः समीपे	चर्मन् ङस् उप	अव्ययीभावः
कृष्णश्रितः	कृष्णं श्रितः	कृष्ण अम् श्रित सु	द्वितीयातत्पु.
दुःखातीतः	दुःखमतीतः	दुःख अम् अतीत सु	द्वितीयातत्पु.
नरकपतितः	नरकं पतितः	नरक अम् पतित सु	द्वितीयातत्पु.
स्वर्गगतः	स्वर्गं गतः	स्वर्ग अम् गत सु	द्वितीयातत्पु.
कूपात्यस्तः	कूपम् अत्यस्तः	कूप अम् अत्यस्त सु	द्वितीयातत्पु.
आशातीतः	आशाम् अतीतः	आशा अम् अतीत सु	द्वितीयातत्पु.
ग्रामगतः	ग्रामं गतः	ग्राम अम् गत सु	द्वितीयातत्पु.
सुखप्राप्तः	सुखं प्राप्तः	सुख अम् प्राप्त सु	द्वितीयातत्पु.
सङ्कटापन्नः	सङ्कटम् आपन्नः	सङ्कट अम् आपन्न सु	द्वितीयातत्पु.
शङ्कुलाखण्डः	शङ्कुलया खण्डः	शङ्कुला टा खण्ड" सु	तृतीयातत्पु.
धान्यार्थः	धान्येन अर्थः	धान्य टा अर्थ सु	तृतीयातत्पु.
मासपूर्वः	मासेन पूर्वः	मास टा पूर्व सु	तृतीयातत्पु.
पितृसदृशः	पित्रा सदृशः	पितृ टा सदृश सु	तृतीयातत्पु.
हरित्रातः	हरिणा त्रातः	हरि टा त्रात सु	तृतीयातत्पु.
नखभिन्नः	नखैर्भिन्नः	नख भिस् भिन्न सु	तृतीयातत्पु.
नखनिर्भिन्नः	नखैर्निर्भिन्नः	नख भिस् निर् भिन्न सु	तृतीयातत्पु.
यूपदारु	यूपाय दारुः	यूप ङे दारु सु	चतुर्थीतत्पु.
कुण्डलहिरण्यम्	कुण्डलाय हिरण्यम्	कुण्डल ङे हिरण्य सु	चतुर्थीतत्पु.
द्विजार्थः	द्विजाय अर्थः	द्विज ङे अर्थ सु	चतुर्थीतत्पु.
भूतबलिः	भूतेभ्यो बलिः	भूत भ्यस् बलि सु	चतुर्थीतत्पु.
गोहितम्	गोभ्यो हितम्	गो भ्यस् हित सु	चतुर्थीतत्पु.
गोरक्षितम्	गोभ्यो रक्षितम्	गो भ्यस् रक्षित सु	चतुर्थीतत्पु.
गोसुखम्	गोभ्यः सुखम्	गो भ्यस् सुख सु	चतुर्थीतत्पु.
रक्षापुरुषः	रक्षायै पुरुषः	रक्षा ङे पुरुष सु	चतुर्थीतत्पु.
दानपात्रम्	दानाय पात्रम्	दान ङे पात्र सु	चतुर्थीतत्पु.
चौरभयम्	चौराद् भयम्	चौर ङसि भय सु	चतुर्थीतत्पु.
बन्धनमुक्तः	बन्धनात् मुक्तः	बन्धन ङसि मुक्त सु	पञ्चमीतत्पु.
आकाशपतितः	आकाशात् पतितः	आकाश ङसि पतित सु	पञ्चमीतत्पु.
अन्तिकादागतः	अन्तिकाद् आगतः	अन्तिक ङसि आगत सु	पञ्चमीतत्पु.
अभ्यासादागतः	अभ्यासाद् आगतः	अभ्यास ङसि आगत सु	पञ्चमीतत्पु.
दूरादागतः	दूराद् आगतः	दूर ङसि आगत सु	पञ्चमीतत्पु.
जलजातम्	जलात् जातम्	जल ङसि जात सु	पञ्चमीतत्पु.

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
स्वर्गपतितः	स्वर्गात् पतितः	स्वर्ग ङसि पतित सु	पञ्चमीतत्पु.
रोगमुक्तः	रोगात् मुक्तः	रोग ङसि मुक्त सु	पञ्चमीतत्पु.
स्तोकान्मुक्तः	स्तोकात् मुक्तः	स्तोक ङसि मुक्त सु	पञ्चमीतत्पु.
राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः	राजन् ङस् पुरुष सु	षष्ठीतत्पु.
राजपुत्रः	राज्ञः पुत्रः	राजन् ङस् पुत्र सु	षष्ठीतत्पु.
राजमाता	राज्ञः माता	राजन् ङस् माता सु	षष्ठीतत्पु.
राजदूतः	राज्ञः दूतः	राजन् ङस् दूत सु	षष्ठीतत्पु.
पूर्वकायः	पूर्वं कायस्य	पूर्व सु काय ङस्	षष्ठीतत्पु.
अर्धर्चः	अर्धम् ऋचः	अर्ध सु ऋच् ङस्	षष्ठीतत्पु.
अर्धपिप्पली	अर्धं पिप्पल्याः	अर्ध सु पिप्पली ङस्	षष्ठीतत्पु.
राजदन्तः	दन्तानां राजा	दन्त आम् राजन् सु	षष्ठीतत्पु.
विद्यार्थी	विद्यायाः अर्थी	विद्या ङस् अर्थी सु	षष्ठीतत्पु.
धनार्थी	धनस्य अर्थी	धन ङस् अर्थी सु	षष्ठीतत्पु.
विद्यालयः	विद्यायाः आलयः	विद्या ङस् आलय सु	षष्ठीतत्पु.
देवालयः	देवस्य आलयः	देव ङस् आलय सु	षष्ठीतत्पु.
भवदाज्ञाः	भवतः आज्ञा	भवत् ङस् आज्ञा सु	षष्ठीतत्पु.
वृक्षच्छाया	वृक्षस्य छाया	वृक्ष ङस् छाया सु	षष्ठीतत्पु.
देवपूजकः	देवानां पूजकः	देव आम् पूजक सु	षष्ठीतत्पु.
हिमालयः	हिमस्य आलयः	हिम ङस् आलय सु	षष्ठीतत्पु.
औषधालयः	औषधीनाम् आलयः	औषधि आम् आलय सु	षष्ठीतत्पु.
रामेश्वरः	रामस्य ईश्वरः	राम ङस् ईश्वर सु	षष्ठीतत्पु.
देवगुरुः	देवानां गुरुः	देव आम् गुरु सु	षष्ठीतत्पु.
देवराजः	देवानां राजा	देव आम् राजन् सु	षष्ठीतत्पु.
राजहंसः	हंसानां राजा	हंस आम् राजन् सु	षष्ठीतत्पु.
राजवैद्यः	वैद्यानां राजा	वैद्य आम् राजन् सु	षष्ठीतत्पु.
सीतापतिः	सीतायाः पतिः	सीता ङस् पति सु	षष्ठीतत्पु.
शास्त्रनिपुणः	शास्त्रेषु निपुणः	शास्त्र सुप् निपुण सु	सप्तमीतत्पु.
अक्षशौण्डः	अक्षेषु शौण्डः	अक्ष सुप् शौण्ड सु	सप्तमीतत्पु.
अक्षधूर्तः	अक्षेषु धूर्तः	अक्ष सुप् धूर्त सु	सप्तमीतत्पु.
चक्रबन्धः	चक्रे बन्धः	चक्र ङि बन्ध सु	सप्तमीतत्पु.
नरोत्तमः	नरेषु उत्तमः	नर सुप् उत्तम सु	सप्तमीतत्पु.
पौर्वशालः	पूर्वस्यां शालायां भवः	पूर्वा ङि शाला ङि	कर्मधारयः
पूर्वशाला	पूर्वा शाला	पूर्वा सु शाला सु	कर्मधारयः
परमराजः	परमश्च असौ राजा	परम सु राजन् सु	कर्मधारयः
महाराजः	महान् च असौ राजा	महत् सु राजन् सु	कर्मधारयः
संख्यातरात्रः	संख्याताः रात्रयः	संख्याता जस् रात्रि जस्	कर्मधारयः

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
सर्वरात्रः	सर्वाः रात्रयः	सर्वा जस् रात्रि जस्	कर्मधारयः
नीलोत्पलम्	नीलं च तत् उत्पलम्	नील सु उत्पल सु	कर्मधारयः
कृष्णसर्पः	कृष्णः च असौ सर्पः	कृष्ण सु सर्प सु	कर्मधारयः
घनश्यामः	घन इव श्यामः	घन सु श्याम् सु	कर्मधारयः
शाकपार्थिवः	शाक प्रियः पार्थिवः	शाक प्रिय सु पार्थिव सु	कर्मधारयः
देवब्राह्मणः	देवपूजक : ब्राह्मणः	देवपूजक सु ब्राह्मण सु	कर्मधारयः
नरसिंहः	नर इव सिंहः	नर सु सिंह सु	कर्मधारयः
विद्याधनम्	विद्या एव धनम्	विद्या सु धन सु	कर्मधारयः
मुखचन्द्रः	मुखम् एव चन्द्रः	मुख सु चन्द्र सु	कर्मधारयः
पुरुषव्याघ्रः	पुरुषो व्याघ्रः इव	पुरुष सु व्याघ्र सु	कर्मधारयः
चन्द्रमुखम्	चन्द्र इव मुखम्	चन्द्र सु मुख सु	कर्मधारयः
नीलघटः	नीलश्च असौ घटः	नील सु घट सु	कर्मधारयः
श्रेष्ठपुरुषाः	श्रेष्ठाः पुरुषाः	श्रेष्ठ जस् पुरुष जस्	कर्मधारयः
नीलाकाशम्	नीलम् च तद् आकाशम्	नील सु आकाश सु	कर्मधारयः
महादेवः	महान् च असौ देवः	महत् सु देव सु	कर्मधारयः
प्रियसखः	प्रियश्च असौ सखाः	प्रिय सु सखि सु	कर्मधारयः
महापुरुषः	महान् चासौ पुरुषः	महत् सु पुरुष सु	कर्मधारयः
पञ्चगवम्	पञ्चानां गवां समाहारः	पञ्चन् आम् गोआम्	समाहारद्विगुः
त्रिलोकी	त्रयाणां लोकानां समाहारः	त्रि आम् लोक आम्	समाहारद्विगुः
पञ्चपात्रम्	पञ्चानां पात्राणां समाहारः	पञ्चन् आम् पात्र आम्	समाहारद्विगुः
त्रिभुवनम्	त्रयाणां भुवनानां समाहारः	त्रि आम् भवन आम्	समाहारद्विगुः
त्रिनेत्रम्	त्रयाणां नेत्राणां समाहारः	त्रि आम् नेत्र आम्	समाहारद्विगुः
त्रिरात्रम्	तिसृणां रात्रीणां ससाहारः	त्रि आम् रात्रि आम्	समाहारद्विगुः
द्व्यङ्गुलम्	द्वयोः अङ्गुल्योः समाहारः	द्वि ओस् अङ्गुली ओस्	समाहारद्विगुः
षाण्मातुरः	षण्णां मातृणामपत्यं पुमान्	षष आम् मातृ आम्	तद्धितार्थद्विगुः
द्वैमातुरः	द्वयोः मात्रोः अपत्यं पुमान्	द्वि ओस् मातृ ओस्	तद्धितार्थद्विगुः
सप्तर्षयः	सप्त च ते ऋषयः	सप्तन् जस् ऋषि जस्	कर्मधारयः
अनुदरम्	अल्पमुदरम्	न उदर सु	नञ्
असुराः	सुरविरोधिनः	न सुर जस्	नञ्
प्राचार्यः	प्रगतः आचार्यः	प्रगत सु आचार्य सु	नञ्
अब्राह्मणः	न ब्राह्मणः	न ब्राह्मण सु	नञ्
अनश्वः	न अश्वः	न अश्व सु	नञ्
असन्देहः	न सन्देहः	न सन्देहः सु	नञ्
कुपुरुषः	कुत्सितः पुरुषः	कुत्सित सु पुरुष सु	प्रादिः
अवकोकिलः	अवकृष्टः कोकिलया	अव कोकिला टा	प्रादिः
निष्कौशाम्बिः	निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः	निस् कौशाम्बी ङस्	प्रादिः

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
सुपुरुषः	शोभनः पुरुषः	शोभन सु पुरुष सु	प्रादिः
अतिमालः	अतिक्रान्तो मालाम्	अति माला अम्	प्रादिः
निरङ्गुलम्	निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः	निर् अङ्गुलि भ्यस्	प्रादिः
कुम्भकारः	कुम्भं करोतीति	कुम्भ ङस् कार सु	उपपद.
पुत्रकामः	पुत्रं कामयते	पुत्र अम् काम् सु	उपपद.
तन्तुवायः	तन्तुं वयतीति	तन्तु अम् वाय् सु	उपपद.
प्राप्तोदकः	प्राप्तम् उदकं यम् सः	प्राप्त सु उदक सु	बहुव्रीहिः
पीताम्बरः	पीतम् अम्बरम् यस्य सः	पीत सु अम्बर सु	बहुव्रीहिः
कण्ठेकालः	कण्ठे कालः यस्य सः	कण्ठ ङि काल सु	बहुव्रीहिः
प्रपर्णः	प्रपतितानि पर्णानि यस्मात्	प्रपतित जस् पर्ण जस्	बहुव्रीहिः
अपुत्रः	अविद्यमानो पुत्रः यस्य सः	अविद्यमान सु पुत्र सु	बहुव्रीहिः
चित्रगुः	चित्रा गावो यस्य सः	चित्रा जस् गो जस्	बहुव्रीहिः
पञ्चगवधनः	पञ्चगावो धनं यस्य सः	पञ्चगो जस् धन सु	बहुव्रीहिः
रूपवद्भार्यः	रूपवती भार्या यस्य सः	रूपवती सु भार्या सु	बहुव्रीहिः
स्त्रीप्रमाणः	स्त्री प्रमाणी यस्य सः	स्त्री सु प्रमाणी सु	बहुव्रीहिः
दीर्घसक्थः	दीर्घे सक्थिनी यस्य सः	दीर्घ औ सक्थि औ	बहुव्रीहिः
व्याघ्रपात्	व्याघ्रस्येव पादौ यस्य	व्याघ्र ङस् पाद औ	बहुव्रीहिः
हस्तिपादः	हस्तिन इव पादौ यस्य	हस्तिन् ङस् पाद औ	बहुव्रीहिः
कुसूलपादः	कुसूलस्य इव पादौ यस्य	कुसूल ङस् पाद औ	बहुव्रीहिः
द्विपात्	द्वौ पादौ यस्य सः	द्वि औ पाद औ	बहुव्रीहिः
सुपात्	शोभनौ पादौ यस्य सः	शोभन औ पाद औ	बहुव्रीहिः
जलजाक्षी	जलजे इव अक्षिणी यस्याः	जलज औ अक्षि औ	बहुव्रीहिः
द्विमूर्धः	द्वौ मूर्धानौ यस्य	द्वि और मूर्धन् औ	बहुव्रीहिः
त्रिमूर्धः	त्रयः मूर्धानो यस्य	त्रि जस् मूर्धन् जस्	बहुव्रीहिः
अन्तर्लोमः	अन्तर्लोमानि यस्य	अन्तर्लोम जस्	बहुव्रीहिः
बहिर्लोमः	बहिर्लोमानि यस्य	बहिः लोम जस्	बहुव्रीहिः
उत्काकुत्	उद्गतं काकुदं यस्य	उद्गत सु काकुद सु	बहुव्रीहिः
विकाकुत्	विगतं काकुदं यस्य	विगत सु काकुद सु	बहुव्रीहिः
पूर्णकाकुत्	पूर्णं काकुदं यस्य	पूर्ण सु काकुद सु	बहुव्रीहिः
प्राप्तधनः	प्राप्तं धनं येन सः	प्राप्त सु धन सु	बहुव्रीहिः
लब्धकीर्तिः	लब्धा कीर्तिः येन	लब्धा सु कीर्ति सु	बहुव्रीहिः
दत्तराज्यः	दत्तं राज्यं यस्मै सः	दत्त सु राज्य सु	बहुव्रीहिः
यशोधनः	यशः एव धनं यस्य सः	यशस् सु राज्य सु	बहुव्रीहिः
सुहृद्	शोभनं हृदयं यस्य सः	शोभन सु हृदय सु	बहुव्रीहिः
दुर्हृद्	दुष्टं हृदयं यस्य सः	दुष्ट सु हृदय सु	बहुव्रीहिः
प्रियसर्पिष्कः	प्रिय सर्पिः यस्य	प्रिय सु सर्पिष् सु	बहुव्रीहिः

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
युक्तयोगः	युक्तो योगो यस्य सः	युक्त सु योग सु	बहुव्रीहिः
महायशाः	महत् यशो यस्य सः	महत् सु यशस् सु	बहुव्रीहिः
महायशस्कः	महद् यशो यस्य सः	महत् सु यशस् सु	बहुव्रीहिः
पीयूषपाणिः	पीयूषं पाणौ यस्य सः	पीयूष सु पाणि ङि	बहुव्रीहिः
चन्द्रशेखरः	चन्द्रः शेखरे यस्य सः	चन्द्र सु शेखर ङि	बहुव्रीहिः
गदाहस्तः	गदा हस्ते यस्य सः	गदा सु हस्त ङि	बहुव्रीहिः
चक्रपाणिः	चक्रं पाणौ यस्य सः	चक्रसु पाणि ङि	बहुव्रीहिः
विज्ञपितृकः	विज्ञः पिता यस्य सः	विज्ञ सु पितृ सु	बहुव्रीहिः
समृद्धमहीकः	समृद्धा महीः यस्य सः	समृद्धा सु मही सु	बहुव्रीहिः
दृढप्रतिज्ञाः	दृढा प्रतिज्ञा यस्य सः	दृढ सु प्रतिज्ञा सु	बहुव्रीहिः
वक्रदन्तः	वक्रः दन्तः यस्य सः	वक्र सु दन्त सु	बहुव्रीहिः
कृष्णकेशः	कृष्णाः केशाः यस्य सः	कृष्ण जस् के श जस्	बहुव्रीहिः
निर्भयः	निर्गतम् भयम् यस्मात् सः	निर्गत सु भय सु	बहुव्रीहिः
महात्मा	महान् आत्मा यस्य सः	महत् सु आत्मन् सु	बहुव्रीहिः
दशाननः	दश आननानि यस्य सः	दशन् जस् आनन जस्	बहुव्रीहिः
पञ्चाननः	पञ्च आननानि यस्य सः	पञ्चन् जस् आनन जस्	बहुव्रीहिः
हतशत्रुः	हताः शत्रवः येन सः	हत जस् शत्रु जस्	बहुव्रीहिः
सानुजः	अनुजेन सह यः	अनुज टा सह	बहुव्रीहिः
धनुष्पाणिः	धनुः पाणौ यस्य सः	धनुष् सु पाणि ङि	बहुव्रीहिः
केशाकेशि	केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तम् इदं युद्धम्	केश सुप् केश सुप्	बहुव्रीहिः
दण्डादण्डि	दण्डैः दण्डैः प्रहृत्य प्रवृतमिदं युद्धम्	दण्ड भिस् दण्ड भिस्	बहुव्रीहिः
मुष्टामुष्टिः	मुष्टिभिः मुष्टिभिः प्रहृत्य प्रवृत्तमिंद युद्धम्	मुष्टि भिस् मुष्टि भिस्	बहुव्रीहिः
निर्जनः	निर्गताः जनाः यस्मात् स्थानात्	निर्गत जस् जन जस्	बहुव्रीहिः
कल्याणधर्मा	कल्याणो धर्मो यस्य सः	कल्याण सु धर्म सु	बहुव्रीहिः
रक्ताक्षः	रक्ते अक्षिणी यस्य सः	रक्त औ अक्षि औ	बहुव्रीहिः
पद्मनाभः	पद्म नाभौ यस्य सः	पद्म सु नाभि ङि	बहुव्रीहिः
उपदशाः	दशानां समीपे ये सन्ति	दश आम् उप	बहुव्रीहिः
करधनः	करे स्थितं धनं यस्य सः	कर ङि धन सु	बहुव्रीहिः
चन्द्रमुखी	चन्द्र इव मुखं यस्याः सा	चन्द्र सु मुख सु	बहुव्रीहिः
सूर्यप्रभः	सूर्यस्य प्रभा इव प्रभा यस्य	सूर्य सु प्रभा सु	बहुव्रीहिः
पुण्डरीकाक्षः	पुण्डरीक इव अक्षिणी यस्य	पुण्डरीक सु अक्षि औ	बहुव्रीहिः
अधनः	अविद्यमानं धनं यस्य	न धन सु	बहुव्रीहिः
अर्थधर्मौ	अर्थश्च धर्मश्च	अर्थ सु धर्म सु	इतरेतरद्वन्द्वः

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
हरिहरौ	हरिश्च हरश्च	हरि सु हर सु	इतरेतरद्वन्द्वः
ईशकृष्णौ	ईशश्च कृष्णश्च	ईश सु कृष्ण सु	इतरेतरद्वन्द्वः
प्रावृट्शरदौ	प्रावृट् च शरच्च	प्रावृष् सु शरत् सु	इतरेतरद्वन्द्वः
रामलक्ष्मणौ	रामश्च लक्ष्मणश्च	राम सु लक्ष्मण सु	इतरेतरद्वन्द्वः
बालवृद्धौ	बालश्च वृद्धश्च	बाल सु वृद्ध सु	इतरेतरद्वन्द्वः
रामकृष्णमोहनाः	रामश्च कृष्णश्च मोहनश्च	राम सु कृष्ण सु मोहन सु	इतरेतरद्वन्द्वः
ब्रह्मविष्णुमहेशाः	ब्रह्मा च विष्णुश्च महेशश्च	ब्रह्मन् सु विष्णु सु महेश सु	इतरेतरद्वन्द्वः
शिवरामौ	शिवश्च रामश्च	शिव सु राम सु	इतरेतरद्वन्द्वः
गङ्गायमुने	गङ्गा च यमुना च	गङ्गा सु यमुना सु	इतरेतरद्वन्द्वः
हर्षोल्लासौ	हर्षश्च उल्लासश्च	हर्ष सु उल्लास सु	इतरेतरद्वन्द्वः
नरनार्यः	नराश्च नार्यश्च	नर जस् नारी जस्	इतरेतरद्वन्द्वः
स्वामिसेवकाः	स्वामिनश्च सेवकाश्च	स्वामिन् जस् सेवक जस्	इतरेतरद्वन्द्वः
रवीन्द्रगान्धिनौ	रवीन्द्रश्च गान्धी च	रवीन्द्र सु गान्धिन् सु	इतरेतरद्वन्द्वः
शिक्षादीक्षे	शिक्षा च दीक्षा च	शिक्षा सु दीक्षा सु	इतरेतरद्वन्द्वः
पुष्पफलानि	पुष्पाणि च फलानि च	पुष्प जस् फल जस्	इतरेतरद्वन्द्वः
पूर्वापरौ	पूर्वश्च अपरश्च	पूर्व सु अपर सु	इतरेतरद्वन्द्वः
बन्धमोक्षौ	बन्धश्च मोक्षश्च	बन्ध सु मोक्ष सु	इतरेतरद्वन्द्वः
नामरूपे	नाम च रूपं च	नाम सु रूप सु	इतरेतरद्वन्द्वः
पार्वतीपरमेश्वरौ	पार्वती च परमेश्वरश्च	पार्वती सु परमेश्वर सु	इतरेतरद्वन्द्वः
धर्मार्थकाममोक्षाः	धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च	धर्म सु अर्थ सु काम सु मोक्ष सु	इतरेतरद्वन्द्वः
धनजनयौवनानि	धनं च जनश्च यौवनञ्च	धन सु जन सु यौवन सु	इतरेतरद्वन्द्वः
कन्दमूलफलानि	कन्दं च मूलं च फलं च	कन्द सु जन सु फल सु	इतरेतरद्वन्द्वः
पुत्रकन्ये	पुत्रश्च कन्या च	पुत्र सु कन्या सु	इतरेतरद्वन्द्वः
इन्द्राग्नी	इन्द्रश्च अग्निश्च	इन्द्र सु अग्नि सु	इतरेतरद्वन्द्वः
रमावाण्यौ	रमा च वाणी च	रमा सु वाणी सु	इतरेतरद्वन्द्वः
अहोरात्रः	अहश्च रात्रिश्च	अहन् सु रात्रि सु	इतरेतरद्वन्द्वः
द्वादश	द्वौ च दश च	द्वि औ दशन् जस्	इतरेतरद्वन्द्वः
अष्टाविंशतिः	अष्ट च विंशतिश्च	द्वि औ दशन् जस्	इतरेतरद्वन्द्वः
कुक्कुटमयूर्यौ	कुक्कुटश्च मयूरी च	कुक्कुट सु मयूरी सु	इतरेतरद्वन्द्वः
मयूरीकुक्कुटौ	मयूरी च कुक्कुटश्च	मयूरी सु कुक्कुट सु	इतरेतरद्वन्द्वः
धवखदिरौ	धवश्च खदिरश्च	धव सु खदिर सु	इतरेतरद्वन्द्वः
पाणिपादम्	पाणी च पादौ च	पाणि औ पाद औ	समाहारद्वन्द्वः
मार्दङ्गिक वैणविकौ	मार्दङ्गिकश्च वैणविकश्च	मार्दङ्गिक सु वैणविक सु	इतरेतरद्वन्द्वः
रथिकाश्वारोहम्	रथिकाश्च अश्वारोहाश्च	रथिक जस् अश्वरोहीन् जस्	समाहारद्वन्द्वः

समस्तपदम्	लौकिकविग्रहः	अलौकिक विग्रहः	समासः
वाक्त्वचम्	वाक् च त्वक् च	वाच् सु त्वच् सु	समाहारद्वन्द्वः
त्वक्स्रजम्	त्वक् च स्रक् च	त्वच् सु स्रज् सु	समाहारद्वन्द्वः
शमीदृषदम्	शमी च दृषद् च	शमी सु दृषद् सु	समाहारद्वन्द्वः
वाक्त्विषम्	वाक् च त्विट च	वाच् सु त्विष् सु	समाहारद्वन्द्वः
छत्रोपानहम्	छत्रश्च उपानच्च	छत्र सु उपानह् सु	समाहारद्वन्द्वः
हस्तपादम्	हस्तौ च पादौ च	हस्त औ पाद औ	समाहारद्वन्द्वः
भेरीपटहम्	भेरी च पटहम् च	भेरी सु पटह सु	समाहारद्वन्द्वः
रथाश्वम्	रथाश्च अश्वाश्च	रथ जस् अश्व जस्	समाहारद्वन्द्वः
अहिनकुलम्	अहिश्च नकुलश्च	अहि सु नकुल सु	समाहारद्वन्द्वः
शस्त्रास्त्रम्	शस्त्रञ्च अस्त्रञ्च	शस्त्र सु अस्त्र सु	समाहारद्वन्द्वः
अहनिर्शम्	अहश्च निशा च	अहन् सु निशा सु	समाहारद्वन्द्वः
यूकालिक्षम्	यूकाश्च लिक्षाश्च	यूका जस् लिक्षा जस्	समाहारद्वन्द्वः
पितरौ	माता च पिता च	मातृ सु पितृ सु	एकशेषः
बालकाः	बालकश्च बालकश्च बालकश्च	बालक सु बालक सु बालक सु	एकशेषः
रामौ	रामश्च रामश्च	राम सु राम सु	एकशेषः
रामाः	रामश्च रामश्च रामश्च	राम सु राम सु राम सु	एकशेषद्वन्द्वः

समासः (प्रश्नमाला)

1. 'छायावृक्षाः' 'शाकपार्थिवः' - अत्र क : समासः स्यात्?
   क. द्वन्द्वसमासः
   ख. मध्यमपदलोपी कर्मधारयः
   ग. विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयः
   घ. उपमानपूर्वपदकर्मधारयः
2. सर्वदः, धनदः, दुर्जनः - एतेषां समासः कः?
   क. प्रादिसमासः ख. बहुव्रीहिः
   ग. अलुक् समासः घ. उपपदसमासः
3. 'जटाबद्धः', 'शोकापन्नः' 'शैलराजः'-एतेषु क : समासः?
   क. तत्पुरुषः ख. कर्मधारयः
   ग. अव्ययीभावः घ. बहुव्रीहिः
4. महाराजः, राजर्षिः, परमानन्दः -इत्येतानि कस्य समासस्य पदानि?
   क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
   ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः
5. अक्षमः, अनृणः इत्यनयोः समासः कः?
   क. नञ् तत्पुरुषः ख. बहुव्रीहिः
   ग. कर्मधारयः घ. तत्पुरुषः
6. खलसज्जनानां , कुन्देन्दुतुषाराः -अनयोः समासः क :?
   क. एकशेषसमासः ख. द्विगुसमासः
   ग. इतरेतरद्वन्द्वः घ. समाहारद्वन्द्वः
7. 'अधिकूलम् , उपागमम् , उपनदि - अत्र समासः-?
   क. अव्ययीभावः ख. कर्मधारयः
   ग. उपपदसमासः घ. उपसर्गसमासः
8. दुर्बुद्धिः, कुमतिः, सुशीला - एतेषां समासनाम किम्?
   क. अव्ययीभाव ख. केवलसमासः
   ग. कर्मधारयः घ. बहुव्रीहिः
9. कुमतिः, पद्मनाभः - इत्यनयोः समासे को भेदः?
   क. कोऽपि भेदो नास्ति
   ख. समानाधिकरणभेदः
   ग. आद्ये व्यधिकरणं द्वितीये समानाधिकरणम्
   घ. उभयत्र बहुव्रीहिः
10. 'देवानांप्रियः' 'दास्याःपुत्रः' 'अग्रेसरः' - कस्य समासस्योदाहरणानि?
    क. कर्मधारयः ख. तत्पुरुषः
    ग. बहुव्रीहिः घ. अलुक् समासः
11. अतटाः, अपुत्रः - अनयोः कः समासः?
    क. अलुक् ख. अव्ययीभावः
    ग. नञ् तत्पुरुषः घ. अलुक्
12. पञ्चपात्रं, त्रिलोकी - अनयोः समासः कः?
    क. द्विगुः ख. द्वन्द्वः
    ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः
13. मुखचन्द्रः, विद्याधनम् , वचनामृतम् -एतेषु कः समासः?
    क. विशेषणपूर्वपदकर्मधारयः
    ख. बहुव्रीहिः
    ग. अवधारणपूर्वपदः
    घ. उपमानपूर्वपदकर्मधारयः
14. 'अतिहिमम्' इत्यत्र विग्रहः -
    क. अतीतं हिमम् ख. हिमस्यात्ययः
    ग. अत्यास्तः हिमः घ. अत्यन्तं हिमम्
15. 'अनुज्येष्ठम्' इत्यत्र कः समासः?
    क. बहुव्रीहिः ख. कर्मधारयः
    ग. तत्पुरुषः घ. अव्ययीभावः
16. अव्ययीभावसमासः कः?
    क. स्वर्गगतः ख. दीनबन्धुः
    ग. पञ्चगङ्गम् घ. त्रिनेत्रम्

17. 'द्वियमुनम्' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. द्विगुः
ग. बहुव्रीहिः घ. द्वन्द्वः

18. तपोधनाः, मानधनाः - अनयोः कः समासः?
क. अवधारणपूर्वपदः कर्मधारयः
ख. द्विगुः
ग. सम्भावनापूर्णपदम्
घ. बहुव्रीहिः

19. 'मृगपक्षिणः' कस्य समासस्योदाहरणम्?
क. कर्मधारयः ख. द्वन्द्वः
ग. तत्पुरुषः घ. बहुव्रीहिः

20. 'तद्रक्तेन' -अत्र कः समासः?
क. अलुक् समासः ख. केवल समासः
ग. कर्मधारयः घ. षष्ठीतत्पुरुषः

21. 'प्रकटितप्रणयकोपः' कः समासः?
क. उपमानपूर्वपदः ख. विशेषणपूर्वपदः
ग. तत्पुरुषः घ. बहुव्रीहिः

22. 'गुणलुब्धाः' अत्र समासोऽस्ति -
क. बहुव्रीहिः ख. कर्मधारयः
ग. मध्यपदलोपः घ. तत्पुरुषः

23. 'नराधमाः' 'मांसरुचिः' अनयोः समासः कः?
क. द्वन्द्वः ख. तत्पुरुषः
ग. कर्मधारयः घ. कर्मधारयः

24. 'महाद्रुमः' इत्यत्र विग्रहः कः?
क. महा द्रुमः ख. महान् द्रुमः
ग. महत् द्रुमः घ. महान् चासौ द्रुमः

25. 'सर्वश्वेतः' - अत्र कीदृशः तत्पुरुषः?
क. द्वितीया तत्पुरुषः ख. सप्तमीतत्पुरुषः
ग. पञ्चमीतत्पुरुषः घ. षष्ठीतत्पुरुषः

26. 'हरित्रातः' इत्यस्य पदस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. हरिषु त्रातः ख. हरिणा त्रातः
ग. हरये त्रातः घ. हरेः त्रातः

27. 'पूर्वकाय' -इत्यत्र कः समासः?
क. कर्मधारयः ख. षष्ठीतत्पुरुषः
ग. सप्तमीतत्पुरुषः घ. द्वितीयातत्पुरुषः

28. व्यधिकरणतत्पुरुषस्य उदाहरणमस्ति -
क. जलजाक्षी ख. नीलोत्पलम्
ग. नरोत्तमः घ. पाणिपादम्

29. पञ्चमीतत्पुरुषः कः?
क. रोगमुक्तः ख. भूतबलिः
ग. पञ्चपात्रम् घ. अक्षक्षौण्डः

30. 'श्रेष्ठपुरुषः' इत्यस्य पदस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. श्रेष्ठस्य पुरुषस्य ख. श्रेष्ठाः पुरुषाः
ग. श्रेष्ठश्चासौ पुरुषः घ. श्रेष्ठे पुरुषे

31. राजपुरुषः इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
ग. कर्मधारयः घ. द्विगुः

32. 'समद्रम्' इत्यत्र कः समासः?
क. तत्पुरुषः ख. बहुव्रीहिः
ग. द्वन्द्वः घ. अव्ययीभावः

33. 'आचारनिपुणः' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. आचारात् निपुणः ख. आचारेण निपुणः
ग. आचारे निपुणः घ. आचाराय निपुणः

34. 'अक्षतशरीरः' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. न क्षतं शरीरं यस्य सः
ख. न क्षतं शरीरं यस्य तत्
ग. अक्षतं शरीरं यस्य सः
घ. अक्षतः शरीरः च असौ

35. कृष्णाहिः - तत्पुरुषस्य उदाहरणमस्ति -
क. नास्ति ख. आम्
ग. बहुव्रीहिसमासस्य घ. कर्मधारयस्य

36. 'दक्षिणपूर्वा' - विग्रहवाक्यं दर्शय -
क. दक्षिणस्याः पूर्वा
ख. दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा
ग. दक्षिणश्चासौ पूर्वा च
घ. दक्षिणा च पूर्वा च

37. 'गजसिंहम्' - अस्य विग्रहवाक्यम् -
क. गजाश्च सिंहाश्च एषां समाहारः
ख. गजाः सिंहाः तेषां समाहारः
ग. गजानां सिंहानां च समाहारः
घ. गजस्य सिहस्य च समाहारः

38. कापुरुषः, किं राजा, कदन्नम् इत्यादिषु कः समासः-
क. विशेषणपूर्वपदकर्मधारयः
ख. उपपदसमासः
ग. प्रादिसमासः
घ. मयूरव्यंसकादिसमासः

39. 'विक्रमादित्यः' इत्यस्य विग्रहवाक्यं दर्शय -
क. विक्रमाय आदित्य वत्
ख. विक्रमे आदित्य इव
ग. विक्रमेण आदित्यः
घ. विक्रमस्य आदित्यः

40. 'जीवनसञ्जीवनी' - पदस्य विग्रहवाक्यं भवति -
क. जीवने सञ्जीवनी
ख. जीवनात् सञ्जीवनी
ग. जीवनस्य सञ्जीवनी
घ. जीवनाय सञ्जीवनी

41. 'यथातृप्ति' इत्यस्य विग्रहवाक्यम्?
क. तृप्तिः अस्य अस्तीति
ख. तृप्तिम् अनतिक्रम्य
ग. तृप्त्या अनतिक्रम्य
घ. तृप्तेरतिक्रमः नास्ति

42. अक्ष्णोः समीपम् -
क. समक्षम् ख. उपाक्षम्
ग. अक्षिसमीपे घ. समक्षे

43. 'युधिष्ठिरः' इत्यत्र कः समासः -
क. बहुव्रीहिः ख. अलुक् समासः
ग. उपपदतत्पुरुषः घ. कर्मधारयः

44. 'अनुदरम्' - इति नञ् तत्पुरुषः कमर्थं द्योतयति?
क. सादृश्यार्थम् ख. अमावार्थम्
ग. भिन्नार्थम् घ. अल्पतार्थम्

45. सुपुरुषः - इति कस्य उदाहरणम्?
क. प्रादिसमासस्य ख. नञ् तत्पुरुषस्य
ग. कर्मधारयस्य घ. अव्ययीभावस्य

46. 'चतुर्युगम्' इति कः समासः?
क. समाहारद्वन्द्वः
ख. समाहारद्विगुसमासः
ग. कर्मधारयः
घ. अव्ययीभावः

47. 'पुण्यपापानि' विग्रहवाक्यं दर्शय -
क. पुण्यानि पापानि च यास्मिन्
ख. पुण्यं पापं च यस्य सः
ग. पुण्यानि च पापानि च
घ. पुण्यं च तत् पापं च

48. 'शोकानलः' अत्र कः कर्मधारयः?
क. उपमेयोत्तरपदः ख. उपमानोत्तरपदः
ग. विशेषणपूर्वपदः घ. अवधारणपूर्णपदः

49. समासानां मुख्यतः कति भेदाः भवन्ति?
क. 5 ख. 6
ग. 9 घ. 8

50. विशेषसंज्ञाविनिमुक्तः समासः कः?
क. अव्ययीभावः ख. केवलः
ग. सम्पूर्णः घ. बहुव्रीहिः

51. 'भूतपूर्वः' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. भूताय पूर्वः ख. भूतस्य पूर्वः
ग. पूर्वभूतः: घ. पूर्वं भूतः

52. 'शुभ्रवस्त्रम्' कः समासः?
क. द्विगुः ख. बहुव्रीहिः
ग. द्वन्द्वः घ. कर्मधारयः

53. 'प्राप्तयौवना' - अयमेवात्र समासः?
क. द्वन्द्वः ख. बहुव्रीहिः
ग. कर्मधारयः घ. प्रादिसमासः

54. 'सुधियः' कस्य समासस्योदाहरणं भवति?
क. प्रादिसमासः ख. बहुव्रीहिः
ग. कस्याचिदपि न घ. द्वन्द्वः

55. 'अनार्यः' इत्यत्र कः समासः?
क. नञ् समासः ख. तत्पुरुषः
ग. उपपदसमासः घ. बहुव्रीहिः

56. 'कामदुहाः' इत्यत्र कः समासः?
क. कर्मधारयः ख. उपपदसमासः
ग. द्विगुः घ. बहुव्रीहिः

57. 'पुष्पयुक्ता लता' - समस्तं पदं कथम्?
क. पुष्पयुक्तलता ख. पुष्पयुक्ता लता
ग. पुष्पलता घ. पुष्पालता

58. भार्यया सह वर्तत इत्यस्य समस्तपदं किम्?
क. समभार्यः ख. सभार्या
ग. समभार्या: घ. सभार्यः

59. 'संशयानामभाव:' - असंशयम् इत्यत्र कः समास:?
क. षष्ठीतत्पुरुष: ख. पञ्चमी तत्पुरुष:
ग. अव्ययीभाव: घ. नञ् तत्पुरुष:

60. 'यूकालिक्षम्' इत्यत्र क: समास:?
क. कर्मधारय: ख. द्विगु:
ग. समाहारद्वन्द्व: घ. बहुव्रीहि:

61. 'न अलङ्कृतं शरीरम्' यस्य स: - समासपदं किं स्यात्?
क. अलङ्कृतशरीरम् ख. नालङ्कृतशरीरम्
ग. अनलङ्कृतशरीर: घ. अनलङ्कृतशरीरम्

62. तस्य रूपेण मोहित: -
क. तस्य रूपमोहित: ख. तस्य रूपेण मोहित:
ग. तद्रूपेण मोहित: घ. तद्रूपमोहित:

63. 'राजर्षि:' -अत्रायमेव समास:?
क. अलुक् समास: ख. कर्मधारय:
ग. मध्यमपदलोपी घ. गुणसमास:

64. 'परमानन्द:' विग्रहवाक्यं दर्शय -
क. परमश्च आनन्दश्च ख. परम् आनन्द: यस्य
ग. परम: च असौ आनन्द: च घ. परम: आनन्द: यस्य

65. 'गुरुदक्षिणा' -विग्रहवाक्यम्?
क. गुरो: दक्षिणा ख. गुरुं दक्षिणा
ग. गुरौ दक्षिणा घ. गुरवे दक्षिणा

66. 'गुरो: भाव:' इत्यत्र एकपदीकरणम् -
क. गुरुत्वं ख. गुरुतरम्
ग. गुरुर्भाव: घ. गुरुभावं

67. 'आसन्नं निर्वाणं यस्य स:' समस्तपदं दर्शय -
क. आसन्ननिर्वाण: ख. आसन्नानिर्वाण:
ग. आसन्ननिर्वाणम् घ. आसन्ननिर्वाणा

68. 'पाथेयं' विग्रहवाक्यं शुद्धं किम्?
क. पथा साधु: ख. पथ: साधु:
ग. पन्था: साधु: घ. पथि साधु:

69. 'नृपति:' इत्यस्य विग्रहं दर्शय -
क. नराणां पति: ख. नृणां पति:
ग. नृपस्य पति: घ. नृपाणां पति:

70. 'निस्संज्ञा:' इत्यत्र क: समास:?
क. पञ्चमी तत्पुरुष: ख. द्वितीया तत्पुरुष:
ग. कर्मधारय: घ. बहुव्रीहि:

71. 'वसुधा' - विग्रहवाक्यं किम्?
क. वसून् धारयतीति ख. वसू: धत्ते इति
ग. वसूनि धत्ते इति घ. वसुं धारयति इति

72. 'यथागतम्' क: समास:?
क. अव्ययीभाव: ख. उपमानपूर्वपद कर्मधारय:
ग. प्रादिसमास: घ. उपपदसमास:

73. 'लब्धवर:' इत्यत्र उचितं विग्रहम् अर्थदृष्ट्या दर्शयत-
क. लब्ध: वर: यस्य स:
ख. लब्ध: वर: यस्मात् स:
ग. लब्ध: वर: यस्मिन् स:
घ. लब्ध: वर: येन स:

74. 'श्वोभावी' इत्यत्र विग्रहवाक्यं कथम्?
क. श्वो भविष्यति ख. श्व: भवति
ग. श्वो भावि घ. श्व: भविता

75. शोकापन्न:, शोकाकुल: -एतयो: समास:?
क. कर्मधारय: ख. तत्पुरुष:
ग. द्वन्द्व: घ. षष्ठीतत्पुरुष:

76. 'रक्षितुमना:' इत्यत्र क: समास:?
क. द्वितीयातत्पुरुष: ख. चतुर्थी तत्पुरुष:
ग. कर्मधारय: घ. बहुव्रीहि:

77. 'शिरीषमृदुलम्' इत्यत्र क: समास:?
क. अवधारणापूर्वपदकर्मधारय:
ख. उपमेयोत्तरपदकर्मधारय:
ग. उपमानपूर्वपदकर्मधारय:
घ. बहुव्रीहि:

78. 'तपोधना:' इत्यत्र क: समास:?
क. मध्यमपदलोपी
ख. विशेषणपूर्वपदकर्मधारय:
ग. अवधारणकर्मधारय:
घ. बहुव्रीहि:

79. 'घनश्याम:' इत्यत्र क: समास:?
क. उपमेयोत्तरपद: ख. उपमानपूर्वपद:
ग. उपमेयपूर्वपद: घ. कोऽपि भेदो नास्ति

80. प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, समक्षम् इत्येषु क: समास:?
क. कर्मधारय: ख. द्विगु:
ग. अव्ययीभाव: घ. तत्पुरुष:

81. 'दुराचारा' अत्र विग्रहवाक्यं किम्?
क. दुष्टम् आचारं यस्य स:
ख. दुष्ट: आचार: येन सा
ग. दुष्टम् आचारं यस्या स:
घ. दुष्ट: आचार: यस्या: सा

82. 'तस्य रूपेण मोहित:' एकपदीकरणं कथम्?
क. तद्रूपमोहित: ख. तत् रूपेण मोहित:
ग. रूपेणमोहित: घ. तस्य रूपमोहित:

83. चौरकर्म, चौराद्भीति: इत्यनयो: समासौ कौ?
क. तत्पुरुष:+कर्मधारय:
ख. कर्मधारय:+ तत्पुरुष:
ग. षष्ठीतत्पुरुष: + पञ्चमी तत्पुरुष:
घ. द्वयोरपि पञ्चमी तत्पुरुष:

84. 'सालवृक्ष:' - अत्र क: समास:?
क. अवधारणापूर्वपद:
ख. सम्भावनापूर्वपद:
ग. विशेष्यपूर्वपद:
घ. विशेषणपूर्वपद:

85. 'नवरात्रि:' अत्र क: समास:?
क. द्वन्द्व: ख. बहुव्रीहि:
ग. कर्मधारय: घ. द्विगुसमास:

86. 'अधनम्' अधन: इत्यनयो: समासं निर्दिशत।
क. बहुव्रीहि: ख. नञ् तत्पुरुष:
ग. नञ् बहुव्रीहि: घ. नञ् तत्पुरुष:-नञ् बहुव्रीहि:

87. 'बहुशारण:' -समास नाम किम्?
क. द्विगु: ख. बहुव्रीहि:
ग. कर्मधारय: घ. सम्भावनापूर्वपद:

88. धृतभार:' इत्यत्र कस्य पदस्यार्थ: प्रधान:।
क. अन्यपदार्थप्रधान: ख. पूर्वपदार्थप्रधान:
ग. समानाधिकरण: घ. उत्तरपदार्थप्रधान:

89. वाचोयुक्ति: - विग्रहवाक्यं कीदृशं स्यात्?
क. वाचि युक्ति: ख. वाचा युक्ति:
ग. वचासि युक्ति: घ. वाच्या युक्ति:

90. लोभाविष्टचेता - कौ द्वौ समासवत्र?
क. तत्पुरुष: -बहुव्रीहिश्च
ख. कर्मधारय-बहुव्रीहिश्च
ग. पञ्चमीतत्पुरुष: - बहुव्रीहिश्च
घ. तृतीयातत्पुरुष: -बहुव्रीहिश्च

91. श्येनभीत: - क: समास:?
क. कर्मधारय: ख. पञ्चमीतत्पु...
ग. वृ. तत्पु.. घ. पञ्चमी तत्पु..

92. 'खड्गपाणि:' अत्र क: समास:?
क. कर्मधारय: ख. समानाधिकरणबहुव्रीहि:
ग. द्वन्द्व: घ. व्यधिकरणबहुव्रीहि:

93. 'सीताविरहित:' - विग्रहवाक्यं दर्शय -
क. सीतायै विरहित: ख. सीतां विरहित:
ग. सीताया विरहित: घ. सीतायां विरहित:

94. 'मृद: पिण्ड: इव मति: यस्य स:' समस्तपदं किम्?
क. मृत् पिण्ड: इव ख. मृत्पिण्डमतय:
ग. मृत्पिण्डमतिन् घ. मृत्पिण्डमति:

95. 'वागर्थाविव' इति कस्य उदाहरणमस्ति?
क. द्वन्द्वस्य ख. कर्मधारयस्य
ग. केवलस्य घ. तत्पुरुषस्य

96. 'पूर्वपदप्रधान: समास: क:?
क. तत्पुरुष: ख. बहुव्रीहि:
ग. द्वन्द्व: घ. अव्ययीभाव:

97. उत्तरपदप्रधान: समास: क:?
क. अव्ययीभाव: ख. तत्पुरुष:
ग. बहुव्रीहि: घ. द्वन्द्व:

98. 'तत्पुरुष:' इत्यस्य पदस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. तत् पुरुष: भविष्यति
ख. तत् एव पुरुष:
ग. स: पुरुष: तत्पुरुष:
घ. तं पुरुषम्

99. उभयपदप्रधान: समास: क:?
क. बहुव्रीहि: ख. द्वन्द्व:
ग. तत्पुरुष: घ. अव्ययीभाव:

100. तत्पुरुषस्य भेद: ..?
क. द्विगु: ख. द्वन्द्व:
ग. केवलसमास: घ. बहुव्रीहि:

101. 'पीतवस्त्रम्' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः

102. 'त्रिभुवनम्' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. त्रयाणां भुवनानां समाहारः
ख. त्रीणि भुवनानि यस्य सः
ग. त्रिषु भुवनेषु समाहारः
घ. त्रयम् भुवनम् भवत्येव

103. 'द्वैमातुरः' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. द्विगुः
ग. तत्पुरुषः घ. द्वन्द्वः

104. द्विगुसमासस्य उदाहरणमस्ति –
क. पञ्चपात्रम् ख. द्रव्यधिकम्
ग. दशाननः घ. सप्तर्षयः

105. नञ् तत्पुरुषस्य उदाहरणं किम्?
क. अतिमालः ख. अतिनिद्रम्
ग. अनश्वः घ. निरङ्कुलम्

106. उपपदतत्पुरुषस्य उदाहरणमस्ति?
क. तन्तुवायः ख. प्राचार्यः
ग. असुरा घ. षाण्मातुरः

107. अन्यपदप्रधानः समासः कः?
क. अव्ययीभावः ख. केवलः
ग. बहुव्रीहिः घ. तत्पुरुषः

108. 'रूपवद्भार्यः' इत्यत्र विग्रहवाक्यम् –
क. रूपवद् भार्यायाः पतिः
ख. रूपवती भार्या यस्य सः
ग. रूपवती च भार्या च
घ. रूपवती भार्या

109. 'दीर्घसक्थः' इत्यत्र विग्रहवाक्यम् –
क. कर्मधारयः ख. द्वन्द्वः
ग. बहुव्रीहिः घ. तत्पुरुषः

110. बहुव्रीहिसमासस्य उदाहरणमस्ति –
क. विज्ञापितृकः ख. द्वादशः
ग. देवगुरुः घ. शमाः

111. व्यतिहारलक्षणबहुव्रीहिः कः?
क. हरिहरौ ख. केशाकेशि
ग. देवब्राह्मणः घ. कण्ठेकालः

112. उभयपदप्रधानः समासः कः?
क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
ग. बहुव्रीहिः घ. द्वन्द्वः

113. अष्टाविंशतिः इत्यस्य पदस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. अष्टाविंशतिः अस्मिन्
ख. अष्टाः उपविंशतिः
ग. अष्टयोः विंशतिः
घ. अष्ट च विंशतिश्च

114. 'नामरूपे' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. द्वन्द्वः
ग. तत्पुरुषः घ. बहुव्रीहिः

115. पञ्चानां पात्राणां समाहारः इति –
क. पञ्चपात्राणि ख. पञ्चपात्राणि
ग. पात्रपञ्चमम् घ. पञ्चपात्रम्

116. नीलम् अम्बरं यस्य सः?
क. नीलाम्बरम् ख. निलाम्बरः
ग. निलाम्बरम् घ. नीलमम्बरः

117. 'अधिहरिः' इत्यत्र समासः –
क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
ग. द्वन्द्वः घ. कर्मधारयः

118. 'चन्द्रशेखरः' इत्यत्र कः समासः?
क. द्वन्द्वः ख. तत्पुरुषः
ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः

119. 'पितरौ' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. पिता च पिता च ख. माता च पिता च
ग. द्वौ पितरौ घ. न किमपि

120. 'पाणिपादम्' कस्य समासस्य उदाहरणमस्ति –
क. इतरेतरद्वन्द्वः ख. अव्ययीभावः
ग. एकशेषद्वन्द्वः घ. समाहारद्वन्द्वः

121. षट् च दश च ..?
क. षड्दश ख. षट्दश
ग. षोडष घ. षोडश

122. 'पञ्चगवम्' इत्युदाहरणमस्ति –
क. बहुव्रीहेः ख. कर्मधारयस्य
ग. अव्ययीभावस्य घ. द्विगोः

123. 'जरायाः समीपम्' इत्यस्य समस्तपदम्?
क. उपजरम् ख. उपजरस्
ग. उपजरसम् घ. उपजरा

124. 'धान्यार्थः' इत्यत्र समासः कः?
क. तृतीयातत्पु.. ख. द्वितीयातत्पु..
ग. चतुर्थीतत्पु.. घ. सप्तमीतत्पु..

125. 'इरादागतः' इत्यस्य समस्तपदं किम्?
क. इरादागतः ख. ऐरागतः
ग. इरागतः घ. एतेषु न किमपि

126. एतेषु उभयपदार्थप्रधानः समासः कः?
क. तत्पुरुषः ख. कर्मधारयः
ग. द्वन्द्वः घ. द्विगुः

127. अन्यपदार्थप्रधानोऽयं समासः–
क. अव्ययीभावः ख. तत्पुरुषः
ग. बहुव्रीहिः घ. द्विगुः

128. कर्मधारय समासः कतिविधः?
क. दशविधः ख. षड्विधः
ग. चतुर्विधः घ. नवविधः

129. द्विगुकर्मधारयसमासौ अस्यैव समासस्य विशेषौ?
क. अव्ययीभावसमासस्य
ख. द्वन्द्वसमासस्य
ग. तत्पुरुषसमासस्य
घ. बहुव्रीहिसमासस्य

130. व्यधिकरणतत्पुरुषसमासः कतिविधः?
क. द्वादशविधः ख. सप्तविधः
ग. एकादशविधः घ. अष्टविधः

131. 'आयतीगवम्' इति कस्य उदाहरणम्?
क. कर्मधारयस्य ख. नञ् तत्पुरुषस्य
ग. अव्ययीभावस्य घ. मयूरव्यंसकादेः

132. 'श्यामोज्ज्वलवपुः' इति अस्योदाहरणमस्ति?
क. कर्मधारयस्य ख. बहुव्रीहेः
ग. अव्ययीभावस्य घ. बहुपदबहुव्रीहेः

133. 'मुखचन्द्रः' इत्यत्र कीदृशः कर्मधारयः?
क. उपमानपूर्वपदकर्मधारयः
ख. उपमानोत्तरपदकर्मधारयः
ग. विशेषणोत्तरकर्मधारयः
घ. अवधारणापूर्वपदकर्मधारयः

134. पौर्वशालः – इति कस्य उदाहरणं भवति?
क. प्रादिसमासः ख. कर्मधारयः
ग. बहुव्रीहिः घ. द्विगुः

135. 'गोव्याघ्रम्' इति अस्यैव समासस्य उदाहरणम् –
क. अव्ययीभावस्य ख. द्विगुसमासस्य
ग. कर्मधारयस्य घ. समाहारद्वन्द्वस्य

136. 'शिवौ' इत्यत्र कः समासः?
क. द्वन्द्वः ख. समाहारद्वन्द्वः
ग. कर्मधारयः घ. एकशेषः

137. 'नृसिंहः' इति कस्योदाहरणं स्यात्?
क. कर्मधारयस्य
ख. उपमानोत्तरपदकर्मधारयस्य
ग. बहुव्रीहेः
घ. द्विगोः

138. 'आबालम्' – अस्योदाहरणमस्ति?
क. अव्ययीभावस्य ख. बहुव्रीहेः
ग. तत्पुरुषस्य घ. एकशेषस्य

139. 'आचारनिपुणः' – कस्योदाहरणम्?
क. अव्ययीभावस्य ख. कर्मधारयस्य
ग. तृतीयातत्पुरुषस्य घ. बहुव्रीहेः

140. 'निश्शङ्कम्' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. क्रियाविशेषणबहुव्रीहिः
ग. कर्मधारयः घ. प्रादिसमासः

141. "अधनः" इत्यत्र कः समासः?
क. नञ्समासः ख. अव्ययीभावः
ग. कर्मधारयः घ. बहुव्रीहिः

142. 'पादपद्मम्' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. पादौ च पद्म च ख. पादयोः पद्मस्य च समाहारः
ग. पादः पद्मम् इव घ. पादौ अस्य पद्म इव

143. 'पुण्यपुरुषः' इदं विग्रहवाक्यम् अस्ति–
क. पुण्यश्चासौ पुरुषः
ख. पुण्यम् अस्य अस्तीति
ग. पुण्यश्च पुरुषश्च
घ. पुण्येण पुरुषः

144. 'खड्गपाणिः' – विग्रहवाक्यं कथम्?
क. खड्ग पाणौ अस्तीति
ख. खड्गः पाणौ यस्य सः
ग. खड्गश्च पाणिश्च
घ. खड्गश्चासौ पाणिश्च

145. 'शुभानना' अस्यास्ति विग्रहवाक्यम् -
क. शुभं च आननं च सा
ख. शुभम् आननं चासौ
ग. शुभम् आननम् अस्ति अस्या
घ. शुभम् आननं यस्याः सा

146. 'आयतेक्षणा' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किं स्यात्?
क. आयतानि ईक्षणानि ताः
ख. आयते ईक्षणा यस्याः सा
ग. आयतम् ईक्षणं च
घ. आयतस्य ईक्षणा

147. 'मनोहरवपुः' इति बहुव्रीहिसमासस्योदाहरणम् -
क. आम् ख. नास्ति
ग. वक्तुं न शक्यते घ. कर्मधारस्य

148. 'नरेषु शार्दूल इव' इत्यस्य समस्तपदं किं स्यात्?
क. नरशार्दूला ख. नरशार्दूलः
ग. नरशार्दूलम् घ. नरशार्दूलानि

149. भीमः पराक्रमः यस्य सः -
क. भीम पराक्रमः ख. भीम पराक्रमवान्
ग. भीम पराक्रमः घ. भीमपराक्रमन्

150. पुरः गच्छतीति -
क. पुरोगन्ता ख. पुरः गामी
ग. पुरोगः घ. पुरोगामिन्

151. 'धनुषा जीवति इति' -
क. धनुर्जीवि ख. धनुष्कः
ग. धानुष्कः घ. धनुजीवकः

152. इह तिष्ठतीति -
क. इहत्यः ख. अत्रत्यः
ग. इहस्य घ. अत्रस्यः

153. अकीटम्, आमर्त्यम्, आबालवृद्धम्, एषां समासं निर्दिशत-
क. तत्पुरुषः ख. कर्मधारयः
ग. नञ् तत्पुरुषः घ. अव्ययीभावः

154. 'फलवृक्षाः, छायावृक्षाः, पुष्पलताः' - एषां समासं निर्दिशत -
क. द्विगुः ख. अव्ययीभावः
ग. मध्यमपद-लोपितत्पुरुषः घ. कर्मधारयः

155. अतटाः, अपुत्रः, अपापः, एषां समासस्य नामास्ति -
क. नञ् बहुव्रीहिः ख. नञ् तत्पुरुषः
ग. कर्मधारयः घ. द्विगुः

156. अद्रवं द्रवं सम्पद्यमानं कृत्वा -
क. द्रवीकृत्य ख. संद्राव्यः
ग. द्रवीकृत्वा घ. अद्रवः

157. अनन्धम् अन्धं सम्पद्यमानं करोति -
क. अन्धं करोति ख. अन्धीकरोति
ग. अन्धयति घ. अन्धायति

158. सुवर्णस्य विकारः -
क. सुवर्णस्यः ख. स्वैरम्
ग. सुवर्णमयः घ. स्वर्णः

159. उभयपदप्रधानः समासोऽस्ति -
क. कर्मधारयः ख. अव्ययीभावः
ग. द्वन्द्वः घ. बहुव्रीहिः

160. प्रथमं पदं प्रधानमस्मिन् समासे -
क. बहुव्रीहिः ख. अव्ययीभावः
ग. द्वन्द्वः घ. कर्मधारयः

161. 'अधिमुनि' इति शब्दे अयं विग्रहः
क. अधौमुनिः ख. मुनेः अधि
ग. अधि च मुनिश्च घ. मुनौ इति

162. 'उपसमुद्रम्' इत्यत्र समासः -
क. षष्ठीतत्पु.. ख. बहुव्रीहिः
ग. अव्ययीभावः घ. सप्तमी तत्पु..

163. 'सचक्रम्' इत्युदाहरणमस्ति -
क. बहुव्रीहेः ख. अव्ययीभावस्य
ग. न कस्यचित् घ. कर्मधारयस्य

164. 'अभ्यग्नि' इत्यत्र विग्रहवाक्यमस्ति -
क. अभितः अग्निः ख. अभितः अग्निः यस्य
ग. अग्निम् अभि घ. एतेषु न किमपि

165. 'मध्ये सभम्' इत्यत्र विग्रहवाक्यमस्ति-
क. सभाया मध्ये ख. मध्ये च सभायां च
ग. मध्ये सभायां यत्तत् घ. एतेषु न किमपि

166. 'संस्थागतः' इत्यत्र कः समासः?
क. द्वि.तत्पु.. ख. कर्मधारयः
ग. बहुव्रीहिः घ. षष्ठी तत्पु..

167. 'गोहितम्' इत्यत्र विग्रहवाक्यमस्ति -
क. गोः हितम् ख. गवे हितम्
ग. गवि हितम् घ. गौ च हितं च

168. 'नीलमेघः' इत्यस्य विग्रहः?
क. नीलश्चासौ मेघः ख. नीलस्य मेघः
ग. नीलश्च मेघश्च घ. नीले मेघः

169. 'नरके शरी' इत्यत्र विग्रहः -
क. नरश्च केशरी च तयोः समाहारः
ख. नरः केशरी इव
ग. नरः केशरी यस्य सः
घ. नरश्च केशरी च

170. नीमतरुः इत्यत्र विग्रहः?
क. नीमस्य तरुः ख. नीम इति तरुः
ग. नीमात् तरुः घ. नीमश्चासौ तरुश्चेति

171. 'कटुकषायम्' इत्यत्र समासः?
क. द्वन्द्वः ख. बहुव्रीहिः
ग. कर्मधारयः घ. प्रथमातत्पु..

172. 'स्थानान्तरम्' इत्यत्र विग्रहः?
क. अन्यत् स्थानम् ख. स्थानस्यान्तरम्
ग. स्थानयोरन्तरम् घ. स्थानं च अन्तरञ्च

173. 'विद्याधनम्' इत्यत्र समासः?
क. षष्ठीतत्पु.. ख. कर्मधारयः
ग. सप्तमीतत्पु.. घ. बहुव्रीहिः

174. अर्धं नगरस्य इत्यस्य समस्तं पदम्?
क. अर्धं नगरम् ख. नगरार्धम्
ग. अर्धनगरम् घ. नगरेऽर्धम्

175. 'हंसः इव धवलः' इत्यस्य समस्तं पदम्-
क. हंसः इव धवलः ख. धवलहंसः
ग. हंसधवलः घ. एतेषु न किमपि

176. 'शताब्दी' इति शब्दे समासः कः?
क. बहुव्रीहिः ख. षष्ठीतत्पु..
ग. अव्ययीभावः घ. द्विगुः

177. 'प्राचार्यः' इत्यस्मिन् शब्दे समासोऽस्ति-
क. बहुव्रीहिः ख. गतिसमासः
ग. प्रादिसमासः घ. प्रथमातत्पु..

178. 'मधुपः' इत्यत्र कः समासः?
क. मधु पिबति इति ख. मधुं पिबति इति
ग. मधूनि पिबतीति घ. एतेषु न किमपि

179. 'पद्मनाभः' इत्यत्र विग्रहवाक्यम् अस्ति-
क. पद्मं चासौ नाभिः चेति
ख. पद्मं नाभौ यस्य सः
ग. पद्मं एव नाभिः
घ. पद्मञ्च नाभिश्च

180. दत्तम् अवधानं यैः ते इत्यत्र समस्तपदम् अस्ति -
क. अवधानदत्ताः ख. दत्तावधानाः
ग. दत्तावधानम् घ. अवदत्तधानाः

181. मधुजला (नदी) इत्यत्र विग्रहवाक्यं किम्?
क. मधुरं जलं यस्यां सा
ख. मधुरं जलं यस्यै सा
ग. एतेषु न किमपि
घ. मधुरेण जलेन या सा

182. खड्गहस्ता (देवी) इत्यत्र विग्रहः -
क. खड्गः हस्ते यस्याः सा
ख. खड्गश्च हस्तश्च अस्या
ग. खड्गहस्ते यस्य सः
घ. खड्गस्य हस्ता अस्ति इति

183. 'द्वित्राः' इति शब्दे कः समासः?
क. द्विगुः ख. द्वन्द्वः
ग. कर्मधारयः घ. बहुव्रीहिः

184. 'दक्षिणपूर्वा' इत्यत्र समासः कः?
क. द्विगुः ख. बहुव्रीहिः
ग. तत्पुरुषः घ. द्वन्द्वः

185. 'मृगलोचना' इत्यस्य विग्रहः कः?
क. मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः सा
ख. मृगस्य लोचने इव
ग. मृगस्य लोचना
घ. मृगस्य लोचने इव या सा।

186. 'उपविंशाः' इत्यत्र समासः कः?
क. उपपदतत्पु.. ख. बहुव्रीहिः
ग. अव्ययीभावः घ. द्विगुः

187. सशिष्यः, दण्डादण्डि, गजाननः इत्यादिशब्दानां समासो वर्तते?
क. कर्मधारयः ख. बहुव्रीहिः
ग. तृतीयातत्पु... घ. द्विगुः

188. 'हरिहरः- हरिहरौ' इति शब्दद्वये समासभेदः अस्ति न वा?
क. अस्ति ख. नास्ति
ग. ईषदस्ति घ. विकल्पेन नास्ति

189. 'प्रतिदिनम्' इत्यस्य विग्रहः?
क. दिनं दिनं प्रति ख. दिनं दिनं च
ग. प्रति दिनम् घ. दिनं प्रति

190. 'पितरौ' इत्यस्मिन् समासः अस्ति -
क. कर्मधारयः ख. एकशेषः
ग. द्वन्द्वः घ. द्विगुः

191. 'भवन्तश्च भवत्यश्च' इत्यस्य एकपदीकरणे -
क. भवन्तः ख. भवतीभवन्तः
ग. भवत्यः घ. भवद्भवत्यः

192. 'आत्पनेपदम्' इत्यत्र समासोऽस्ति
क. अलुक् समासः ख. बहुव्रीहिः
ग. चतुर्थीतत्पु.. घ. न कोऽपि

193. 'वक्रः पन्थाः' इत्यस्य एकपदीकरणं किम्?
क. वक्रपथिन् ख. वक्रपथः
ग. वक्रपन्थाः घ. वक्रपन्थः

194. नवानां रात्रीणां समाहारः?
क. नवरात्र्यः ख. नवरात्राणि
ग. नवरात्रम् घ. नवरात्रः

195. 'देवराजः' इत्यस्य विग्रहः कः?
क. देवानां राजा ख. देवानां राजः
ग. देवतानां राजः घ. देवेषु राजः

196. 'नदी माता यस्य सः' इत्यस्य समस्तपदं किम्?
क. नदीमाताकः ख. मातृनदः
ग. मातृनदीकः घ. नदीमातृकः

197. 'आत्मनि इति' इत्यस्य समस्तपदम्?
क. अध्यात्मः ख. आध्यात्मिकः
ग. अध्यात्मम् घ. अध्यात्मा

198. 'पञ्चषाः' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?
क. पञ्च वा षड् वा ख. पञ्चाः च
ग. पञ्च च षट् च घ. एतेषु न किमपि

199. 'जलजाक्षी' इत्यत्र विग्रहवाक्यं किम्?
क. जलजे इव अक्षी यस्याः सा
ख. जलजे इव अक्षिणी यस्याः सा
ग. जलजा इव अक्षी यस्य सः
घ. जलजम् इव अक्षिणी यस्याः सा

200. पुत्रश्च पौत्रश्च अनयोः समाहारः -?
क. पुत्रपौत्रम् ख. पुत्रपौत्रौ
ग. पुत्रपौत्रः घ. पुत्रपौत्राः

उत्तरमाला

1	(ख)	2	(घ)	3	(क)	4	(घ)
5	(क)	6	(ग)	7	(क)	8	(घ)
9	(घ)	10	(घ)	11	(ग)	12	(क)
13	(घ)	14	(ख)	15	(घ)	16	(ग)
17	(क)	18	(घ)	19	(ख)	20	(घ)
21	(घ)	22	(घ)	23	(ख)	24	(घ)
25	(क)	26	(ख)	27	(ख)	28	(ग)
29	(क)	30	(ग)	31	(ख)	32	(घ)
33	(ग)	34	(ग)	35	(घ)	36	(ख)
37	(ग)	38	(ग)	39	(ख)	40	(घ)
41	(ख)	42	(क)	43	(ख)	44	(घ)
45	(क)	46	(ख)	47	(ग)	48	(ख)
49	(क)	50	(ख)	51	(घ)	52	(घ)
53	(ख)	54	(ख)	55	(क)	56	(ख)
57	(ग)	58	(घ)	59	(ग)	60	(ग)
61	(ग)	62	(घ)	63	(ख)	64	(ग)
65	(घ)	66	(क)	67	(क)	68	(घ)
69	(ख)	70	(घ)	71	(ग)	72	(क)
73	(घ)	74	(घ)	75	(ख)	76	(घ)
77	(ग)	78	(घ)	79	(ग)	80	(ग)

81	(घ)	82	(क)	83	(ग)	84	(घ)
85	(घ)	86	(ख)	87	(ख)	88	(क)
89	(ख)	90	(घ)	91	(ख)	92	(घ)
93	(ग)	94	(घ)	95	(क)	96	(घ)
97	(ख)	98	(ग)	99	(ख)	100	(क)
101	(घ)	102	(क)	103	(ख)	104	(क)
105	(ग)	106	(ख)	107	(ग)	108	(ख)
109	(ग)	110	(ग)	111	(ख)	112	(घ)
113	(घ)	114	(क)	115	(घ)	116	(ख)
117	(क)	118	(ग)	119	(ख)	120	(घ)
121	(ग)	122	(घ)	123	(ग)	124	(क)
125	(ग)	126	(ग)	127	(ग)	128	(घ)
129	(ग)	130	(ग)	131	(ग)	132	(घ)
133	(ख)	134	(ख)	135	(ग)	136	(घ)
137	(ख)	138	(क)	139	(ग)	140	(घ)
141	(घ)	142	(ग)	143	(क)	144	(ख)
145	(घ)	146	(ख)	147	(क)	148	(ख)
149	(क)	150	(ग)	151	(ग)	152	(क)
153	(घ)	154	(ग)	155	(क)	156	(क)
157	(ख)	158	(ग)	159	(ग)	160	(ख)
161	(घ)	162	(ग)	163	(ख)	164	(ग)
165	(क)	166	(क)	167	(ख)	168	(क)
169	(ख)	170	(ख)	171	(ग)	172	(क)
173	(ख)	174	(ख)	175	(ग)	176	(घ)
177	(ग)	178	(ग)	179	(ख)	180	(ख)
181	(क)	182	(क)	183	(घ)	184	(ख)
185	(क)	186	(ख)	187	(ख)	188	(क)
189	(क)	190	(ख)	191	(क)	192	(क)
193	(ख)	194	(ग)	195	(क)	196	(घ)
197	(ग)	198	(क)	199	(ख)	200	(क)

धातुप्रकरणम्

प्रत्येकस्मिन् वाक्ये या काऽपि क्रिया भवत्येव। कर्तुः कर्मणः सम्बन्धं, कर्तुः कार्यं च सूचयति क्रिया। बालकः विद्यालयं गच्छति, छात्रः पाठं पठति, कविः कवितां लिखति इत्यादिषु वाक्येषु गच्छति, पठति, लिखति इत्यादीनि क्रियापदानि। शिक्षकः छात्रम् आदिष्टवान्, वानरः फलं खादितवान्, शिशुना क्षीरं पीतम् इत्यादिवाक्येषु आदिष्टवान्, खादितवान्, पीतम् इत्यादीनि अपि क्रियापदानि एव। क्रियापदानि द्विविधानि- तिङन्तानि, कृदन्तानि च। गच्छति, पठति, लिखति इत्यादीनि तिङन्तक्रियापदानि। आदिष्टवान्, खादितवान्, पीतम् इत्यादीनि कृदन्तक्रियापदानि। कृदन्तानां विषये अनन्तरं विचारः करिष्यते। प्रकृतमत्र तिङन्तानां क्रियापदानां विषये विचारः प्रस्तूयते। तिङ् अन्ते येषां तानि तिङन्तानि। गच्छति, अपठत्, लेखिष्यति इत्यादीनि क्रियापदानि, (तिङन्तानि)। गम्, पठ्, लिख् इत्यादयः धातवः। तन्नाम क्रियापदानां मूलं धातुरेव..। शुद्धधातुभिः सह तिङ्प्रत्ययानां योगेन प्रयोगार्हाणि क्रियापदानि उत्पद्यन्ते। पाणिनिमतानुसारं 18 तिङ् प्रत्ययाः भवन्ति। अग्रे तेषां प्रत्ययानां विस्तृतविवरणं प्रस्तोष्यते।

धातवः त्रिविधाः भवन्ति -आत्मनेपदिनः, परस्मैपदिनः, उभयपदिनः च। उभयपदिनः नाम आत्मनेपदिनः परस्मैपदिनश्च। प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः, उत्तमपुरुषः इति क्रमेण पुरुषाः त्रयः। पुनश्च तत्र एकवचनं, द्विवचनं, बहुवचनं चेति त्रीणि वचनानि। पुरुषक्रमेण, वचनक्रमेण च तिङ्प्रत्ययाः पट्टिकारूपेण प्रस्तूयन्ते।

1

परस्मैपदिनः प्रत्ययाः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः→	तिप्(ति)	तस्(तः)	झि (अन्ति)
मध्यमपुरुषः→	सिप्(सि)	थस्(थः)	थ
उत्तमपुरुषः→	मिप्(मि)	वस्(वः)	मस्(मः)

गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

2

आत्मनेपदिनः प्रत्ययाः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः→	त	आताम्	झ
मध्यमपुरुषः→	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमपुरुषः→	इट्	वहि	महिङ्

↓

वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते
वर्धसे	वर्धेथे	वर्धध्वे
वर्धे	वर्धावहे	वर्धामहे

एतेषाम् आरम्भे 'ल्' अस्ति इति वर्त्तमानत्वात् एते 'लकाराः' इत्युच्यन्ते।

पाणिन्युक्ताः दश लकाराः इत्थं भवन्ति। वर्तमान-भूत-भविष्यरूपेण त्रयः कालाः भवन्ति। यथोक्तम्-

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ् लिटस्तथा।
विध्याशिषोस्तु लिङ्लोटौ लुट् लृट् लृङ् च भविष्यतः॥

क्र.सं.	लकारः	अर्थः	सूत्रम्	उदा०
1	लट्	वर्तमानम्	वर्तमाने लट्	भवति
2	लिट्	अनद्यतनपरोक्षभूतम्	परोक्षे लिट्	बभूव
3	लुट्	अनद्यतनभविष्यत्	अनद्यतने लुट्	भविता
4	लृट्	सामान्यभविष्यम्	लृट् शेषे च	भविष्यति
5	लोट्	विधि-आशीर्वाद-आदेशादयः	'लोट् च, आशिषि लिङ् लोटौ'	भवतु
6	लङ्	अनद्यतनभूतम्	अनद्यतने लङ्	अभवत्
7	लुङ्	अद्यतनभूतार्थे	लुङ्	अभूत्

क्र.सं.	लकारः	अर्थः	सूत्रम्	उदा०
8	विधि लिङ्	विधि-निमन्त्रण-सत्कारादयः	'विधि निमन्त्रणाधीष्ट-सम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्'	भवेत्
9	आशी र्लिङ्	आशीर्वादः	'आशिषि लिङ् लोटौ'	भूयात्
10	लृङ्	हेतुहेतुमद्भावभविष्यत्	'लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ'	अभविष्यत्

लेट् लकारस्य प्रयोगः वैदिकप्रक्रियासु क्रियते। धातुषु दश गणाः भवन्ति। यथा -

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः॥

1. भ्वादिगणः। 2.अदादिगणः। 3.जुहोत्यादिगणः। 4. दिवादिगणः। 5. स्वादिगणः।

6. तुदादिगणः। 7. रुधादिगणः। 8. तनादिगणः। 9. क्र्यादिगणः। 10. चुरादिगणः।

प्रत्येकं गणस्य एकैकः विकरणप्रत्ययो भवति। एते विकरणप्रत्ययाः तदीयगणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्ति।

एतद् विहाय एकादशः गणः कश्चन भवति, स च गणः कण्ड्वादिगणः। एतस्मिन् गणे पठिताः शब्दाः धातवः इति उच्यन्ते प्रातिपदिकाः अपि।

सेट् अनिट्रूपेण धातूनाम् अन्योऽपि कश्चित् विभागः विद्यते।

क्र.सं.	गणः	रूपम्	गणवैशिष्ट्यम् (विकरणप्रत्ययः)	गणसूत्रम्	रूपनिष्पत्तिः
1.	भ्वादिगणः	भवति	एतद्गणीयधातुभ्यः शप् (अ) इति, विकरणप्रत्ययो भवति। लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लकारेषु धातु-तिङ्प्रत्यययोः मध्ये 'शप्' प्रत्ययो भवति।	'कर्तरि शप्'	भू + शप् (=अ)+ति भव् + अ + ति = भवति
2	अदादिगणः	अत्ति	भ्वादिगणधातूनां तिङ्प्रत्ययानां मध्ये शप् (=अ) विकरणप्रत्ययो भवति। किन्तु अस्य गणस्य धातुषु शप् (अ) प्रत्ययस्य लोपः भवति अर्थात् शप् न भवति। अतः लट्, लङ्, लोट्, विधिलिङ् लकारेषु, शप् (अ) न भवति। अन्यलकारेषु भ्वादिवत् कार्यं भवति। अस्य गणस्य प्रथमः धातुः अद् (भक्षणे) धातुः इति कृत्वा अस्य गणस्य अदादिगणः इति नाम।	'अदिप्रभृतिभ्यः	अद् + ति अत् + ति = अत्ति
3.	जुहोत्यादि गणः	जुहोति	लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लकारेषु यः शप् (अ) प्रत्ययो भवति, तस्य श्लु (=लोपः) जायते। तस्याम् अवस्थायां धातोः द्वित्वं भवति। पूर्वांशे यथावसरं परिवर्तनं च जायते श्लौ इत्यनेन निर्देशेन।	1. 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 2. 'श्लौ'	हु+ति हु+ति=हु+हु+ति जुहुति = जुहोति
4.	दिवादिगणः	दिव्यति	लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लकारेषु श्यन् (=य) इति विकरणप्रत्ययो भवति। य (=श्यन्) इति शित्-कारणात् सार्वधातुकापित् इति च कारणात् ङित्वत् मन्यते।	'दिवादिभ्यः श्यन्'	दिव्+श्यन्(=य)+ति दिव्+य+ति दिव्यति
5.	स्वादिगणः	सुनोति	लट्,-लोट्,-लङ्,- विधिलिङ्-लकारेषु श्नुः (=नु) इति विकरणप्रत्ययो भवति। 'नु' ङिद्वत् वर्तते, अतः धातुप्राप्तः गुणो निषिद्धो भवति।	'स्वादिभ्यः श्नुः'	सु+नु(श्नु)+ति सु+नो+ति सुनोति।
6.	तुदादिगणः	तुदति	लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लकारेषु शः(=अ)इति	'तुदादिभ्यः शः'	तुद्+श(=अ)+ति

क्र.सं.	गणः	रूपम्	गणवैशिष्ट्यम् (विकरणप्रत्ययः)	गणसूत्रम्	रूपनिष्पत्तिः
			विकरणप्रत्ययो भवति। एषः अ (=श) इति विकरणप्रत्ययः ङित् मन्यते। अतः धातुषु भविष्यमाणानि गुणवृद्ध्यादिकार्याणि निषिध्यन्ते।		तुद्+अ+ति तुदति
7.	रुधादिगणः	रुणद्धि	लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्लकारेषु श्यन् (य) विकरणप्रत्ययो भवति। श, म् इत्यनयोः इत्संज्ञायां केवलं 'न' शिष्यते। तिप्-सिप्-मिप्-प्रत्ययान् विहाय अन्यप्रत्ययेषु (तस्, झि, आदि, त, आताम् आदि) परेषु 'न'-कारे विद्यमानस्य 'अ' इत्यस्य लोपः जायते।	रुधादिभ्यः श्नम्"	रुध्+ति=रुनध+ति
8.	तनादिगणः	तनोति	प्रागुक्तेषु चतुर्षु लकारेषु 'उ' इति विकरणप्रत्ययो भवति। तिप्, सिप्, मिप् इत्यादिषु पित् (=अङित्) प्रत्ययेषु परेषु 'उ' इत्यस्य गुणः (ओ) भवति। लटः, लङः वस्-मसौतथा वहि-मही परौ चेत् 'उ'इत्यस्य विकल्पेन लोपः जायते।	'तनादिकृञ्भ्य उः'	तन्+उ+ति तन्+ओ+ति = तनोति
9.	क्र्यादिगणः	क्रीणाति	पूर्वोक्तचतुर्षु लकारेषु श्ना (ना) इति विकरण-प्रत्ययः भवति। लोपानन्तरं 'ना' इति शित्त्वात् सार्वधातुकम् अपित् सार्वधातुकापित्त्वात् ङित् च भवति। फलतः 'ना' परे सार्वधातुकत्वात् धातोः गुणवृद्धिकार्यं न भवति। तस्, थस् आदि तथा त, वहि, महि इत्यादि-हलादि-ङित्-प्रत्ययेषु परेषु 'ना' इत्यत्र आकारस्य स्थाने 'ई'-कारादेशो भवति।	'क्र्यादिभ्यः श्ना'	क्री+ना+ति क्री+णा+ति क्रीणाति
10.	चुरादिगणः	चोरयति	एतद्गणीयधातुभ्यः स्वार्थे 'णिच्'-प्रत्ययः भवति। 'इ' शिष्यते। धात्वन्ते इक् (इ,उ,ऋ आदि) भवति चेत् तस्य वृद्धिः भवति। ऐ-स्थाने आय् तथा औ-स्थाने आव् आदेशः भवति। उपधायाम् 'अ' कारः अस्ति चेत् तस्यापि वृद्धिः भवति। यदि उपधायां ह्रस्व इ,उ,ऋ भवन्ति, तर्हि तेषां गुणः (=ए, ओ,अर्) भवति। प्राग्वत् चतुर्षु लकारेषु शप् (अ) अपि भवति।	'सत्यापपाशरूप-वीणातलसेनालो-मतत्त्ववर्मवर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच्"	चुर+णिच्+ति चुर्+इ+ति चुर्+इ+शप्(अ)+ति चोर्+इ+अ+ति चोरयति

लकाराणां संक्षिप्तरूपम्

परस्मैपदम्

लकारः	पुरुषः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
(i) लट्	प्रथमपुरुषः	ति	तः	अन्ति
	मध्यमपुरुषः	सि	थः	थ
	उत्तमपुरुषः	मि	वः	मः
(ii) लिट्	प्रथमपुरुषः	अ	अतुः	उः
	मध्यमपुरुषः	थ	अथुः	अ
	उत्तमपुरुषः	अ	(इ)व	(इ)म
(iii) लुट्	प्रथमपुरुषः	ता	तारौ	तारः
	मध्यमपुरुषः	तासि	तास्थः	तास्थ
	उत्तमपुरुषः	तास्मि	तास्वः	तास्मः
(iv) लोट्	प्रथमपुरुषः	तु	ताम्	अन्तु
	मध्यमपुरुषः	हि	तम्	त
	उत्तमपुरुषः	आनि	आव	आम
(v) लृट्	प्रथमपुरुषः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति
	मध्यमपुरुषः	स्यसि	स्यथः	स्यथ
	उत्तमपुरुषः	स्यामि	स्यावः	स्यामः
(vi) लङ्	प्रथमपुरुषः	त्	ताम्	अन्
	मध्यमपुरुषः	:	तम्	त
	उत्तमपुरुषः	अम्	व	म
(vii) लुङ्	प्रथमपुरुषः	त्	ताम्	उः (अन्)
	मध्यमपुरुषः	:	तम्	त
	उत्तमपुरुषः	अम्	व	म
अथवा	प्रथमपुरुषः	सीत्	स्ताम्	सुः
	मध्यमपुरुषः	सीः	स्तम्	स्त
	उत्तमपुरुषः	सम	स्व	स्म
अथवा	प्रथमपुरुषः	ईत्	इष्टाम्	इषुः
	मध्यमपुरुषः	ईः	इष्टम्	इष्ट
	उत्तमपुरुषः	इषम्	इष्व	इष्म
(viii) विधिलिङ्	प्रथमपुरुषः	इत्	इताम्	इयुः
	मध्यमपुरुषः	इः	इतम्	इत
	उत्तमपुरुषः	इयम्	इव	इम
अथवा	प्रथमपुरुषः	यात्	याताम्	युः
	मध्यमपुरुषः	याः	यातम्	यात
	उत्तमपुरुषः	याम्	याव	याम
(ix) आशीर्लिङ्	प्रथमपुरुषः	यात्	यास्ताम्	यासुः
	मध्यमपुरुषः	याः	यास्तम्	यास्त
	उत्तमपुरुषः	यासम्	यास्व	यास्म
(x) लृङ्	प्रथमपुरुषः	स्यत्	स्यताम्	स्यन्
	मध्यमपुरुषः	स्यः	स्यतम्	स्यत
	उत्तमपुरुषः	स्यम्	स्याव	स्याम

आत्मनेपदम्

लकारः	पुरुषः	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
(i) लट्	प्रथमपुरुषः	त	इत (आते)	अन्ते (अते)
	मध्यमपुरुषः	से	इथे (आथे)	ध्वे
	उत्तमपुरुषः	इ(ए)	वहे	महे
(ii) लिट्	प्रथमपुरुषः	ए	आते	इरे
	मध्यमपुरुषः	इ(से)	आथे	(इ)ध्वे
	उत्तमपुरुषः	ए	(इ)वहे	(इ)महे
(iii) लुट्	प्रथमपुरुषः	ता	तारौ	तारः
	मध्यमपुरुषः	तासे	तासाथे	ताध्वे
	उत्तमपुरुषः	ताहे	तास्वहे	तास्महे
(iv) लोट्	प्रथमपुरुषः	ताम्	इताम् (आताम्)	अन्ताम् (अताम्)
	मध्यमपुरुषः	स्व	इथाम् (आथाम्)	ध्वम्
	उत्तमपुरुषः	ऐ	आवहै	आमहै
(v) लृट्	प्रथमपुरुषः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
	मध्यमपुरुषः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
	उत्तमपुरुषः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
(vi) लङ्	प्रथमपुरुषः	त	इताम् (आताम्)	अन्त (अत)
	मध्यमपुरुषः	थाः	इथाम् (आथाम्)	ध्वम्
	उत्तमपुरुषः	इ	वहि	महि
(vii) लुङ्	प्रथमपुरुषः	अत	एताम्	अन्त
	मध्यमपुरुषः	अथाः	एथाम्	अध्वम्
	उत्तमपुरुषः	ए	आवहि	आमहि
अथवा	प्रथमपुरुषः	स्त	साताम्	सत
	मध्यमपुरुषः	स्थाः	साथाम्	ध्वम्
	उत्तमपुरुषः	सि	स्वहि	स्महि
अथवा	प्रथमपुरुषः	इष्ट	इषाताम्	इषत
	मध्यमपुरुषः	इष्ठाः	इषाधाम्	इढ्वम्
	उत्तमपुरुषः	इषि	इष्वहि	इष्महि
(viii) विधिलिङ्	प्रथमपुरुषः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
	मध्यमपुरुषः	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
	उत्तमपुरुषः	ईय	ईवहि	ईमहि

(ix) आशीर्लिङ्

प्रथमपुरुषः	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
मध्यमपुरुषः	सीष्ठाः	सीयास्थाम्	सीध्वम्
उत्तमपुरुषः	सीय	सीवहि	सीमहि

(x) लृङ्

प्रथमपुरुषः	स्यत	स्येताम्	स्यन्त
मध्यमपुरुषः	स्यथाः	स्येथाम्	स्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	स्ये	स्यावहि	स्यामहि

प्रमुखधातवः

1. भ्वादिगणः

(i) भू-सत्तायाम् (परस्मैपदी)

वर्तमाने लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यमपुरुषः	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तमपुरुषः	भवामि	भवावः	भवामः

परोक्षे लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
मध्यमपुरुषः	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
उत्तमपुरुषः	बभूव	बभूविव	बभूविम

अनद्यतने लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविता	भवितारौ	भवितारः
मध्यमपुरुषः	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
उत्तमपुरुषः	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

भविष्यति लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

विध्यादौ लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवतु-भवतात्	भवताम्	भवन्तु
मध्यमपुरुषः	भव-भवतात्	भवतम्	भवत
उत्तमपुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

अनद्यतने भूते लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमपुरुषः	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमपुरुषः	अभवम्	अभवाव	अभवाम

विध्यादौ लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
मध्यमपुरुषः	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तमपुरुषः	भवेयम्	भवेव	भवेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः
मध्यमपुरुषः	भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त
उत्तमपुरुषः	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म

भूते लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
मध्यमपुरुषः	अभूः	अभूतम्	अभूत
उत्तमपुरुषः	अभूवम्	अभूव	अभूम

भविष्यति क्रियातिपत्तौ लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
मध्यमपुरुषः	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
उत्तमपुरुषः	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

(ii) डुलभष् (लभ्) = प्राप्तौ (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यमपुरुषः	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तमपुरुषः	लभे	लभावहे	लभामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लेभे	लेभाते	लेभिरे
मध्यमपुरुषः	लेभिषे	लेभाथे	लेभिध्वे
उत्तमपुरुषः	लेभे	लेभिवहे	लेभिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लब्धा	लब्धारौ	लब्धारः
मध्यमपुरुषः	लब्धासे	लब्धासाथे	लब्धाध्वे
उत्तमपुरुषः	लब्धाहे	लब्धास्वहे	लब्धास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
मध्यम पुरुषः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
मध्यमपुरुषः	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उत्तमपुरुषः	लभै	लभावहै	लभामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
मध्यमपुरुषः	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उत्तमपुरुषः	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
मध्यमपुरुषः	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उत्तमपुरुषः	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लप्सीष्ट	लप्सीयास्ताम्	लप्सीरन्
मध्यमपुरुषः	लप्सीष्ठाः	लप्सीयास्थाम्	लप्सीध्वम्
उत्तमपुरुषः	लप्सीय	लप्सीवहि	लप्सीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलब्ध	अलप्साताम्	अलप्सत
मध्यमपुरुषः	अलब्धाः	अलप्साथाम्	अलब्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अलप्सि	अलप्स्वहि	अलप्स्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलप्स्यत	अलप्स्येताम्	अलप्स्यन्त
मध्यमपुरुषः	अलप्स्यथाः	अलप्स्येथाम्	अलप्स्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अलप्स्ये	अलप्स्यावहि	अलप्स्यामहि

दृश् (पश्य) देखना-परस्मैपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
म०	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
उ०	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ददर्श	ददृशतुः	ददृशुः
म०	ददर्शिथ	ददृशथुः	ददृश
उ०	ददर्श	ददृशिव	ददृशिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	द्रष्टा	द्रष्टारौ	द्रष्टारः
म०	द्रष्टासि	द्रष्टास्थः	द्रष्टास्थ
उ०	द्रष्टास्मि	द्रष्टास्वः	द्रष्टास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
म०	द्रक्ष्यसि	द्रक्ष्यथः	द्रक्ष्यथ

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उ०	द्रक्ष्यामि	द्रक्ष्यावः	द्रक्ष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	पश्यतु	पश्यताम्	पश्यन्तु
म०	पश्य	पश्यतम्	पश्यत
उ०	पश्यानि	पश्याव	पश्याम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
म०	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
उ०	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	पश्येत्	पश्येताम्	पश्येयुः
म०	पश्येः	पश्येतम्	पश्येत
उ०	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दृश्यात्	दृश्यास्ताम्	दृश्यासुः
म०	दृश्याः	दृश्यास्तम्	दृश्यास्त
उ०	दृश्यासम्	दृश्यास्व	दृश्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अद्राक्षीत्	अद्राष्टाम्	अद्राक्षुः
म०	अद्राक्षीः	अद्राष्टम्	अद्राष्ट
उ०	अद्राक्षम्	अद्राक्ष्व	अद्राक्ष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अद्रक्ष्यत्	अद्रक्ष्यताम्	अद्रक्ष्यन्
म०	अद्रक्ष्यः	अद्रक्ष्यतम्	अद्रक्ष्यत
उ०	अद्रक्ष्यम्	अद्रक्ष्याव	अद्रक्ष्याम

यज् (यज्ञ करना) आत्मनेपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यजते	यजेते	यजन्ते
म०	यजसे	यजेथे	यजध्वे
उ०	यजे	यजावहे	यजामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	इजे	इजाते	ईजिरे
म०	ईजिषे	ईजाथे	ईजिध्वे
उ०	ईजे	ईजिवहे	ईजिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यष्टा	यष्टारौ	यष्टारः
म०	यष्टासे	यष्टासाथे	यष्टाध्वे
उ०	यष्टाहे	यष्टावहे	यष्टामहे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यक्ष्यते	यक्ष्येते	यक्ष्यन्ते
म०	यक्ष्यसे	यक्ष्येथे	यक्ष्यध्वे
उ०	यक्ष्ये	यक्ष्यावहे	यक्ष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यजताम्	यजेताम्	यजन्ताम्
म०	यजस्व	यजेथाम्	यजध्वम्
उ०	यजै	यजावहै	यजामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयजत	अयजेताम्	अयजन्त
म०	अयजथाः	अयजेथाम्	अयजध्वम्
उ०	अयजे	अयजावहि	अयजामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यजेत	यजेयाताम्	यजेरन्
म०	यजेथाः	यजेयाथाम्	यजेध्वम्
उ०	यजेय	यजेवहि	यजेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	यक्षीष्ट	यक्षीयास्ताम्	यक्षीरन्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
म०	यक्षीष्ठा:	यक्षीयास्थाम्	यक्षीध्वम्
उ०	यक्षीय	यक्षीवहि	यक्षीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयष्ट	अयक्षाताम्	अयक्षत
म०	अयष्ठा:	अयक्षाथाम्	अयड्ढ्वम्
उ०	अयक्षि	अयक्ष्वहि	अयक्ष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयक्ष्यत	अयक्ष्येताम्	अयक्ष्यन्त
म०	अयक्ष्यथा:	अयक्ष्येथाम्	अयक्ष्यध्वम्
उ०	अयक्ष्ये	अयक्ष्यावहि	अयक्ष्यामहि

याच् (माँगना) – परस्मैपद

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचति	याचत:	याचन्ति
म०	याचसि	याचथ:	याचथ
उ०	याचामि	याचाव:	याचाम:

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ययाच	ययाचतु:	ययाचु:
म०	ययाचिथ	ययाचथु:	ययाच
उ०	ययाच	ययाचिव	ययाचिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचिता	याचितारौ	याचितार:
म०	याचितासि	याचितास्थ:	याचितास्थ
उ०	याचितास्मि	याचितास्व:	याचितास्म:

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचिष्यति	याचिष्यत:	याचिष्यन्ति
म०	याचिष्यसि	याचिष्यथ:	याचिष्यथ
उ०	याचिस्यामि	याचिष्याव:	याचिष्याम:

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचतु	याचताम्	याचन्तु
म०	याच	याचतम्	याचत
उ०	याचानि	याचाव	याचाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयाचत्	अयाचताम्	अयाचन्
म०	अयाच:	अयाचतम्	अयाचत
उ०	अयाचम्	अयाचाव	अयाचाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचेत्	याचेताम्	याचेयु:
म०	याचे:	याचेतम्	याचेत
उ०	याचेयम्	याचेव	याचेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याच्यात्	याच्यास्ताम्	यच्यासु:
म०	याच्या:	याच्यास्तम्	याच्यास्त
उ०	याच्यासम्	याच्यास्व	याच्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयाचीत्	अयाचिष्याम्	अयाचिषु:
म०	अयाची:	अयाचिष्टम्	अयाचिष्ट
उ०	अयाचिषम्	अयाचिष्व	अयाचिष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयाचिष्यत्	अयाचिष्यताम्	अयाचिष्यन्
म०	अयाचिष्य:	अयाचिष्यतम्	अयाचिष्यत
उ०	अयाचिष्यम्	अयाचिष्याव	अयाचिष्याम

याच् (मॉगना) आत्मनेपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचते	याचेते	याचन्ते

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
म०	याचसे	याचेथे	याचध्वे
उ०	याचे	याचावहे	याचामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ययाचे	ययाचाते	ययाचिरे
म०	ययाचिषे	ययाचाथे	ययाचिध्वे
उ०	ययाचे	ययाचिवहे	ययाचिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचिता	याचितारौ	याचितार:
म०	याचितासे	याचितासाथे	याचिताध्वे
उ०	याचिताहे	याचितास्वहे	याचितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचिष्यते	याचिष्येते	याचिष्यन्ते
म०	याचिष्यसे	याचिष्येथे	याचिष्यध्वे
उ०	याचिष्ये	याचिष्यावहे	याचिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचताम्	याचेताम्	याचन्ताम्
म०	याचस्व	याचेथाम्	याचध्वम्
उ०	याचै	याचावहै	याचामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयायत	अयाचेताम्	अयाचन्त
म०	अयाचथा:	अयाचेथाम्	अयाचध्वम्
उ०	अयाचे	अयाचावहि	अयाचामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचेत	याचेयाताम्	याचेरन्
म०	याचेथा:	याचेयाथाम्	याचेध्वम्
उ०	याचेय	याचेवहि	याचेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	याचिषीष्ट	याचिषीयास्ताम्	याचिषीरन्
म०	याचिषीष्ठा:	याचिषी-यास्थाम्	याचिषीध्वम्
उ०	याचिषीय	याचिषीवहि	याचिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयाचिष्ट	अयाचिषाताम्	अयाचिषत
म०	अयाचिष्ठा:	अयाचिषाथाम्	अयाचि-ड्ढ्वम्
उ०	अयाचिषि	अयाचिष्वहि	अयाचिस्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अयाचिष्यत	अयाचिष्येताम्	अयाचिष्यन्त
म०	अयाचिष्यथा:	अयाचिष्येथाम्	अयाचि-ष्यध्वम्
उ०	अयाचिष्ये	अयाचिष्यावहि	अयाचि-ष्यामहि

वृत् (होना) आत्मनेपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तते	वर्तेते	वर्तन्ते
म०	वर्तसे	वर्तेथे	वर्तध्वे
उ०	वर्ते	वर्तावहे	वर्तामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ववृते	ववृताते	ववृतिरे
म०	ववृतिषे	ववृताथे	ववृतिध्वे
उ०	ववृते	ववृतिवहे	ववृतिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तिता	वर्तितारौ	वर्तितार:
म०	वर्तितासे	वर्तितासाथे	वर्तिताध्वे
उ०	वर्तिताहे	वर्तितास्वहे	वर्तितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तिष्यते	वर्तिष्येते	वर्तिष्यन्ते

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
म०	वर्तिष्यसे	वर्तिष्येथे	वर्तिष्यध्वे
उ०	वर्तिष्ये	वर्तिष्यावहे	वर्तिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्
म०	वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्
उ०	वर्तै	वर्तावहै	वर्तामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अवर्तत	अवर्तेताम्	अवर्तन्त
म०	अवर्तथाः	अवर्तेथाम्	अवर्तध्वम्
उ०	अवर्ते	अवर्तावहि	अवर्तामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तेत	वर्तेयाताम्	वर्तेरन्
म०	वर्तेथाः	वर्तेयाथाम्	वर्तेध्वम्
उ०	वर्तेय	वर्तेवहि	वर्तेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	वर्तिषीष्ट	वर्तिषीयास्ताम्	वर्तिषीरन्
म०	वर्तिषीष्ठाः	वर्तिषीयास्थाम्	वर्तिषीध्वम्
उ०	वर्तिषीय	वर्तिषीवहि	वर्तिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अवर्तिष्ट	अवर्तिषाताम्	अवर्तिषत
म०	अवर्तिष्ठाः	अवर्तिषाथाम्	अवर्तिढ्वम्
उ०	अवर्तिषि	अवर्तिष्वहि	अवर्तिष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अवर्तिष्यत	अवतिष्येताम्	अवतिष्यन्त
म०	अवर्तिष्यथाः	अवर्तिष्येथाम्	अवर्तिष्यध्वम्
उ०	अवर्तिष्ये	अवर्तिष्यावहि	अवर्तिष्यामहि

2. अदादिगणः

(i) 'अद' भक्षणे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अत्ति	अत्तः	अदन्ति
मध्यमपुरुषः	अत्सि	अत्थः	अत्थ
उत्तमपुरुषः	अद्मि	अद्वः	अद्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जघास	जक्षतुः	जक्षुः
मध्यमपुरुषः	जघसिथ	जक्षथुः	जक्ष
उत्तमपुरुषः	जघास-जघस	जक्षिव	जक्षिम

अथवा (घस्लादेशाऽभावपक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आद	आदतुः	आदुः
मध्यमपुरुषः	आदिथ	आदथुः	आद
उत्तमपुरुषः	आद	आदिव	आदिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अत्ता	अत्तारौ	अत्तारः
मध्यमपुरुषः	अत्तासि	अत्तास्थः	अत्तास्थ
उत्तमपुरुषः	अत्तास्मि	अत्तास्वः	अत्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अत्स्यति	अत्स्यतः	अत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	अत्स्यसि	अत्स्यथः	अत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	अत्स्यामि	अत्स्यावः	अत्स्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अत्तु-अत्तात्	अत्ताम्	अदन्तु
मध्यमपुरुषः	अद्धि-अत्तात्	अत्तम्	अत्त
उत्तमपुरुषः	अदानि	अदाव	अदाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आदत्	आत्ताम्	आदन्
मध्यमपुरुषः	आदः	आत्तम्	आत्त
उत्तमपुरुषः	आदम्	आद्व	आद्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अद्यात्	अद्याताम्	अद्युः
मध्यमपुरुषः	अद्याः	अद्यातम्	अद्यात
उत्तम पुरुषः	अद्याम्	अद्याव	अद्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अद्यात्	अद्यास्ताम्	अद्यासुः
मध्यमपुरुषः	अद्याः	अद्यास्तम्	अद्यास्त
उत्तमपुरुषः	अद्यासम्	अद्यास्व	अद्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अघसत्	अघसताम्	अघसन्
मध्यमपुरुषः	अघसः	अघसतम्	अघसत
उत्तमपुरुषः	अघसम्	अघसाव	अघसाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आत्स्यत्	आत्स्यताम्	आत्स्यन्
मध्यमपुरुषः	आत्स्यः	आत्स्यतम्	आत्स्यत
उत्तमपुरुषः	आत्स्यम्	आत्स्याव	आत्स्याम

(ii) अधि+'इङ्' अध्ययने (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अधीते	अधीयाते	अधीयते
मध्यमपुरुषः	अधीषे	अधीयाथे	अधीध्वे
उत्तमपुरुषः	अधीये	अधीवहे	अधीमहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अधिजगे	अधिजगाते	अधिजगिरे
मध्यमपुरुषः	अधिजगिषे	अधिजगाथे	अधिजगिध्वे
उत्तमपुरुषः	अधिजगे	अधिजगिवहे	अधिजगिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्येता	अध्येतारौ	अध्येतारः
मध्यमपुरुषः	अध्येतासे	अध्येतासाथे	अध्येताध्वे
उत्तमपुरुषः	अध्येताहे	अध्येतास्वहे	अध्येतास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्येष्यते	अध्येष्येते	अध्येष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	अध्येष्यसे	अध्येष्येथे	अध्येष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	अध्येष्ये	अध्येष्यावहे	अध्येष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अधीताम्	अधीयाताम्	अधीयताम्
मध्यमपुरुषः	अधीष्व	अधीयाथाम्	अधीध्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्ययै	अध्ययावहै	अध्ययामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्यैत	अध्यैयाताम्	अध्यैयत
मध्यमपुरुषः	अध्यैथाः	अध्यैयाथाम्	अध्यैध्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्यैयि	अध्यैवहि	अध्यैमहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अधीयीत	अधीयीयाताम्	अधीयीरन्
मध्यमपुरुषः	अधीयीथाः	अधीयीयाथाम्	अधीयीध्वम्
उत्तमपुरुषः	अधीयीय	अधीयीवहि	अधीयीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्येषीष्ट	अध्येषी-यास्ताम्	अध्येषीरन्
मध्यमपुरुषः	अध्येषीष्ठाः	अध्येषी-यास्थाम्	अध्येषीढ्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्येषीय	अध्येषीवहि	अध्येषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्यगीष्ट	अध्यगीषाताम्	अध्यगीषत

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	अध्यगीष्ठाः	अध्यगीषाथाम्	अध्यगीढ्वम्/ ड्ढ्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्यगीषि	अध्यगीष्वहि	अध्यगीष्महि

अथवा ('विभाषा लुङ् लृङोः' इति विकल्पपक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्यैष्ट	अध्यैषाताम्	अध्यैषत
मध्यमपुरुषः	अध्यैष्ठाः	अध्यैषाथाम्	अध्यैढ्वम्/ ड्ढ्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्यैषि	अध्यैष्वहि	अध्यैष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्यगीष्यत	अध्यगीष्येताम्	अध्यगीष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अध्यगीष्यथाः	अध्यगीष्येथाम्	अध्यगीष्य- ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्यगीष्ये	अध्यगीष्यावहि	अध्यगीष्या- महि

अथवा (अन्यपक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अध्यैष्यत	अध्यैष्येताम्	अध्यैष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अध्यैष्यथाः	अध्यैष्येथाम्	अध्यैष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अध्यैष्ये	अध्यैष्यावहि	अध्यैष्यामहि

दुह् (दुहना) परस्मैपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दोग्धि	दुग्धः	दुहन्ति
म०	दोक्षि	दुग्धः	दुग्ध
उ०	दोह्मि	दुह्वः	दुह्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दुदोह	दुदुहतुः	दुदुहुः
म०	दुदोहिथ	दुदुहथुः	दुदुह
उ०	दुदोह	दुदुहिव	दुदुहिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दोग्धा	दोग्धारौ	दोग्धारः
म०	दोग्धासि	दोग्धास्थः	दोग्धास्थ
उ०	दोग्धास्मि	दोग्धास्वः	दोग्धास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	धोक्ष्यति	धोक्ष्यतः	धोक्ष्यन्ति
म०	धोक्ष्यसि	धोक्ष्यथः	धोक्ष्यथ
उ०	धोक्ष्यामि	धोक्ष्यावः	धोक्ष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दोग्धु	दुग्धाम्	दुहन्तु
म०	दुग्धि	दुग्धम्	दुग्ध
उ०	दोहानि	दोहाव	दोहाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अधोक्	अदुग्धाम्	अदुहन्
म०	अधोक्	अदुग्धम्	अदुग्ध
उ०	अदोहम्	अदुह्व	अदुह्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अधुक्षत्	अधुक्षताम्	अधुक्षन्
म०	अधुक्षः	अधुक्षतम्	अधुक्षत
उ०	अधुक्षम्	अधुक्षाव	अधुक्षाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दुह्यात्	दुह्याताम्	दुह्युः
म०	दुह्याः	दुह्यातम्	दुह्यात
उ०	दुह्याम्	दुह्याव	दुह्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	दुह्यात्	दुह्यास्ताम्	दुह्यासुः
म०	दुह्याः	दुह्यास्तम्	दुह्यास्त
उ०	दुह्यासम्	दुह्यास्व	दुह्यास्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अधोक्ष्यत्	अधोक्ष्यताम्	अधोक्ष्यन्
म०	अधोक्ष्यः	अधोक्ष्यतम्	अधोक्ष्यत
उ०	अधोक्ष्यम्	अधोक्ष्याव	अधोक्ष्याम

शी (शयन करना) (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शेते	शयाते	शेरते
म०	शेषे	शयाथे	शेध्वे
उ०	शये	शेवहे	शेमहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शिश्ये	शिश्याते	शिश्यिरे
म०	शिश्यिषे	शिश्याथे	शिश्यिध्वे
उ०	शिश्ये	शिश्यिवहे	शिश्यिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शयिता	शयितारौ	शयितारः
म०	शयितासे	शयितासाथे	शयिताध्वे
उ०	शयिताहे	शयितास्वहे	शयितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शयिष्यते	शयिष्येते	शयिष्यन्ते
म०	शयिष्यसे	शयिष्येथे	शयिष्यध्वे
उ०	शयिष्ये	शयिस्यावहे	शयिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्
म०	शेष्व	शयाथाम्	शेध्वम्
उ०	शयै	शयावहै	शयामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशेत	अशेयाताम्	अशेरत
म०	अशेथाः	अशेयाथाम्	अशेध्वम्
उ०	अशेयि	अशेवहि	अशेमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशयिष्ट	अशयिषाताम्	अशयिषत
म०	अशयिष्ठाः	अशयिषाथाम्	अशयिध्वम्
उ०	अशयिषि	अशयिष्वहि	अशयिस्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शयीत	शयीयाताम्	शयीरन्
म०	शयीथाः	शयीयाथाम्	शयीध्वम्
उ०	शयीय	शयीवहि	शयीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शयिषीष्ट	शयिषीयास्ताम्	शयिषीरन्
म०	शयिषीष्ठाः	शयिषीयास्थाम्	शयिषीध्वम्
उ०	शयिषीय	शयिषीवहि	शयिषीमहि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशयिष्यत	अशयिष्येताम्	अशयिष्यन्त
म०	अशयिष्यथाः	अशयिष्येथाम्	अशयिष्यध्वम्
उ०	अशयिष्ये	अशयिष्यावहि	अशयिष्यामहि

3. जुहोत्यादिगणः

(i) 'हु' दानादनयोः (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जुहोति	जुहुतः	जुह्वति
मध्यमपुरुषः	जुहोषि	जुहुथः	जुहुथ
उत्तमपुरुषः	जुहोमि	जुहुवः	जुहुमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जुहवाञ्चकार	जुहवाञ्चक्रतुः	जुहवाञ्चक्रुः
मध्यमपुरुषः	जुहवाञ्चकर्थ	जुहवाञ्चक्रथुः	जुहवाञ्चक्र
उत्तमपुरुषः	जुहवाञ्चकार- चकर	जुहवाञ्चकृव	जुहवाञ्चकृम

अथवा ('भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति विकल्पपक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जुहाव	जुहुवतुः	जुहुवुः
मध्यमपुरुषः	जुहविथ-जुहोथ	जुहुवथुः	जुहुव
उत्तमपुरुषः	जुहाव-जुहव	जुहुविव	जुहुविम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	होता	होतारौ	होतारः
मध्यमपुरुषः	होतासि	होतास्थः	होतास्थ
उत्तमपुरुषः	होतास्मि	होतास्वः	होतास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	होष्यति	होष्यतः	होष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	होष्यसि	होष्यथः	होष्यथ
उत्तमपुरुषः	होष्यामि	होष्यावः	होष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जुहोतु	जुहुताम्	जुह्वतु
मध्यमपुरुषः	जुहुधि	जुहुतम्	जुहुत
उत्तमपुरुषः	जुहवानि	जुहवाव	जुहवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजुहोत्	अजुहुताम्	अजुहवुः
मध्यमपुरुषः	अजुहोः	अजुहुतम्	अजुहुत
उत्तमपुरुषः	अजुहवम्	अजुहुव	अजुहुम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जुहुयात्	जुहुयाताम्	जुहुयुः
मध्यमपुरुषः	जुहुयाः	जुहुयातम्	जुहुयात
उत्तमपुरुषः	जुहुयाम्	जुहुयाव	जुहुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हूयात्	हूयास्ताम्	हूयासुः
मध्यमपुरुषः	हूयाः	हूयास्तम्	हूयास्त
उत्तमपुरुषः	हूयासम्	हूयास्व	हूयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहौषीत्	अहौष्टाम्	अहौषुः
मध्यमपुरुषः	अहौषीः	अहौष्टम्	अहौष्ट
उत्तमपुरुषः	अहौषम्	अहौष्व	अहौष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहोष्यत्	अहोष्यताम्	अहोष्यन्
मध्यमपुरुषः	अहोष्यः	अहोष्यतम्	अहोष्यत
उत्तमपुरुषः	अहोष्यम्	अहोष्याव	अहोष्याम

(ii) 'डुदाञ्'(दा) = दाने (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददाति	दत्तः	ददति
मध्यमपुरुषः	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तमपुरुषः	ददामि	दद्वः	दद्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददौ	ददतुः	ददुः
मध्यमपुरुषः	ददिथ-ददाथ	ददथुः	दद
उत्तमपुरुषः	ददौ	ददिव	ददिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दाता	दातारौ	दातारः
मध्यमपुरुषः	दातासि	दातास्थः	दातास्थ
उत्तमपुरुषः	दातास्मि	दातास्वः	दातास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
उत्तमपुरुषः	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददातु-दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
मध्यमपुरुषः	देहि-दत्तात्	दत्तम्	दत्त
उत्तमपुरुषः	ददानि	ददाव	ददाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अददात्	अदत्ताम्	अददुः
मध्यमपुरुषः	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उत्तमपुरुषः	अददाम्	अदद्व	अदद्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
मध्यमपुरुष	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उत्तमपुरुष	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	देयात्	देयास्ताम्	देयासुः
मध्यमपुरुषः	देयाः	देयास्तम्	देयास्त
उत्तमपुरुषः	देयासम्	देयास्व	देयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदात्	अदाताम्	अदुः
मध्यमपुरुषः	अदाः	अदातम्	अदात
उत्तमपुरुषः	अदाम्	अदाव	अदाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदास्यत्	अदास्यताम्	अदास्यन्
मध्यमपुरुषः	अदास्यः	अदास्यतम्	अदास्यत
उत्तमपुरुषः	अदास्यम्	अदास्याव	अदास्याम

(iii) 'डुदाञ्'(दा) = दाने (आत्मनेपदपक्षे)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दत्ते	ददाते	ददते
मध्यमपुरुषः	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
उत्तमपुरुषः	ददे	दद्वहे	दद्महे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददे	ददाते	ददिरे
मध्यमपुरुषः	ददिषे	ददाथे	ददिध्वे
उत्तमपुरुषः	ददे	ददिवहे	ददिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दाता	दातारौ	दातारः
मध्यमपुरुषः	दातासे	दातासाथे	दाताध्वे
उत्तमपुरुषः	दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
मध्यमपुरुषः	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
उत्तमपुरुषः	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
मध्यमपुरुषः	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	ददै	ददावहै	ददामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदत्त	अददाताम्	अददत
मध्यमपुरुषः	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
मध्यमपुरुषः	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
उत्तमपुरुषः	ददीय	ददीवहि	ददीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दासीष्ट	दासीयास्ताम्	दासीरन्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	दसीष्ठाः	दासीयास्थाम्	दासीध्वम्
उत्तमपुरुषः	दासीय	दासीवहि	दासीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदित	अदिषाताम्	अदिषत
मध्यमपुरुषः	अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिद्ध्वम्
उत्तम पुरुष	अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदास्यत	अदास्येताम्	अदास्यन्त
मध्यमपुरुषः	अदास्यथाः	अदास्येथाम्	अदास्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि

(iv) ञिभी (भी)भये परस्मैपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभेति	बिभितः बिभीतः	बिभ्यति
मध्यमपुरुषः	बिभेषि	बिभिथः बिभीथः	बिभिथ बिभीथ
उत्तमपुरुषः	बिभेमि	बिभिवः बिभीवः	बिभिमः बिभीमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभयाञ्चकार	बिभयाञ्चक्रतुः	बिभायाञ्चक्रुः
मध्यमपुरुषः	बिभयाञ्चकर्थ	बिभयाञ्चक्रथुः	बिभयाञ्च- क्रः
उत्तमपुरुषः	बिभयाञ्चकर	बिभयाञ्चकृव	बिभयाञ्चकृम

अथवा ('भी-ह्री-भृ-हुवां-श्लुवच्च' इति विकल्पपक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभाय	बिभ्यतुः	बिभ्युः
मध्यमपुरुषः	बिभयिथ- बिभेथ	बिभ्यथुः	बिभ्य
उत्तमपुरुषः	बिभाय- बिभय	बिभ्यिव	बिभ्यिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भेता	भेतारौ	भेतारः
मध्यमपुरुषः	भेतासि	भेतास्थः	भेतास्थ
उत्तमपुरुषः	भेतास्मि	भेतास्वः	भेतास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भेष्यति	भेष्यतः	भेष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भेष्यसि	भेष्यथः	भेष्यथ
उत्तमपुरुषः	भेष्यामि	भेष्यावः	भेष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभेतु- बिभितात् बिभीतात्	बिभिताम् बिभीताम्	बिभ्यतु
मध्यमपुरुषः	बिभिहि- बिभितात् बिभीतात्	बिभितम् बिभीतम्	बिभित बिभीत
उत्तमपुरुषः	बिभयानि	बिभयाव	बिभयाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अबिभेत्	अबिभिताम् अबिभीताम्	अबिभयुः
मध्यमपुरुषः	अबिभेः	अबिभितम् अबिभीतम्	अबिभित अबिभीत
उत्तमपुरुषः	अबिभयम्	अबिभिव अबिभीव	अबिभिम अबिभीम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभियात्	बिभियाताम्	बिभियुः
मध्यमपुरुषः	बिभियाः	बिभियातम्	बिभियात
उत्तमपुरुषः	बिभियाम्	बिभियाव	बिभियाम

पक्षे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभीयात्	बिभीयाताम्	बिभीयुः
मध्यमपुरुषः	बिभीयाः	बिभीयातम्	बिभीयात
उत्तमपुरुषः	बिभीयाम्	बिभीयाव	बिभीयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भीयात्	भीयास्ताम्	भीयासुः
मध्यमपुरुषः	भीयाः	भीयास्तम्	भीयास्त
उत्तमपुरुषः	भीयासम्	भीयास्व	भीयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभैषीत्	अभैष्टाम्	अभैषुः
मध्यमपुरुषः	अभैषीः	अभैष्टम्	अभैष्ट
उत्तमपुरुषः	अभैषम्	अभैष्व	अभैष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभेष्यत्	अभेष्यताम्	अभेष्यन्
मध्यमपुरुषः	अभेष्यः	अभेष्यतम्	अभेष्यत
उत्तमपुरुषः	अभेष्यम्	अभेष्याव	अभेष्याम

(v) 'डुभृञ्'(भृ) = धारणपोषणयोः(परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति
मध्यमपुरुषः	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ
उत्तमपुरुषः	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभराञ्चक/ार	बिभराञ्चक्रतुः	बिभराञ्चक्रुः
मध्यमपुरुषः	बिभराञ्चकर्थ	बिभराञ्चक्रथुः	बिभराञ्चक्र
उत्तमपुरुषः	बिभराञ्चकार- कर	बिभराञ्चकृव	बिभराञ्चकृम

पक्षे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बभार	बभ्रतुः	बभ्रुः
मध्यमपुरुषः	बभर्थ	बभ्रथुः	बभ्र
उत्तमपुरुषः	बभार-बभर	बभृव	बभृम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः
मध्यमपुरुषः	भर्तासि	भर्तास्थः	भर्तास्थ
उत्तमपुरुषः	भर्तास्मि	भर्तास्वः	भर्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भरिष्यति	भरिष्यतः	भरिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भरिष्यसि	भरिष्यथः	भरिष्यथ
उत्तमपुरुषः	भरिष्यामि	भरिष्यावः	भरिष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभर्तु- बिभृतात्	बिभृताम्	बिभ्रतु
मध्यमपुरुषः	बिभृहि- बिभृतात्	बिभृतम्	बिभृत
उत्तमपुरुषः	बिभराणि	बिभराव	बिभराम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः
मध्यमपुरुषः	अबिभः	अबिभृतम्	अबिभृत
उत्तमपुरुषः	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः
मध्यमपुरुषः	बिभृयाः	बिभृयातम्	बिभृयात
उत्तमपुरुषः	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भ्रियात्	भ्रियास्ताम्	भ्रियासुः
मध्यमपुरुषः	भ्रियाः	भ्रियास्तम्	भ्रियास्त
उत्तमपुरुषः	भ्रियासम्	भ्रियास्व	भ्रियास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभार्षीत्	अभार्ष्टाम्	अभार्षुः
मध्यमपुरुषः	अभार्षीः	अभार्ष्टम्	अभार्ष्ट
उत्तमपुरुषः	अभार्षम्	अभार्ष्व	अभार्ष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभरिष्यत्	अभरिष्यताम्	अभरिष्यन्
मध्यमपुरुषः	अभरिष्यः	अभरिष्यतम्	अभरिष्यत
उत्तमपुरुषः	अभरिष्यम्	अभरिष्याव	अभरिष्याम

(vi) 'ओहाक्' (हा) = त्यागे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जहाति	जहितः- जहीतः	जहति
मध्यमपुरुषः	जहासि	जहिथः- जहीथः	जहिथ-जहीथ
उत्तमपुरुषः	जहामि	जहिवः- जहीवः	जहिमः- जहीमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जहौ	जहतुः	जहुः
मध्यमपुरुषः	जहिथ-जहाथ	जहथुः	जह
उत्तमपुरुषः	जहौ	जहिव	जहिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हाता	हातारौ	हातारः
मध्यमपुरुषः	हातासि	हातास्थः	हातास्थ
उत्तमपुरुषः	हातास्मि	हातास्वः	हातास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हास्यति	हास्यतः	हास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	हास्यसि	हास्यथः	हास्यथ
उत्तमपुरुषः	हास्यामि	हास्यावः	हास्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जहातु- जहितात्- जहीतात्	जहिताम्- जहीताम्	जहतु
मध्यमपुरुषः	जहाहि- जहिहि- जहीहि	जहितम्- जहीतम्	जहित- जहीत
उत्तमपुरुषः	जहानि	जहाव	जहाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजहात्	अजहिताम्- अजहीताम्	अजहुः
मध्यमपुरुषः	अजहाः	अजहितम्- अजहीतम्	अजहित- अजहीत
उत्तमपुरुषः	अजहाम्	अजहिव- अजहीव	अजहिम- अजहीम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः
मध्यमपुरुषः	जह्याः	जह्यातम्	जह्यात
उत्तमपुरुषः	जह्याम्	जह्याव	जह्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हेयात्	हेयास्ताम्	हेयासुः
मध्यमपुरुषः	हेयाः	हेयास्तम्	हेयास्त
उत्तमपुरुषः	हेयासम्	हेयास्व	हेयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहासीत्	अहासिष्टाम्	अहासिषुः
मध्यमपुरुषः	अहासीः	अहासिष्टम्	अहासिष्ट
उत्तमपुरुषः	अहासिषम्	अहासिष्व	अहासिष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहास्यत्	अहास्यताम्	अहास्यन्
मध्यमपुरुषः	अहास्यः	अहास्यतम्	अहास्यत
उत्तमपुरुषः	अहास्यम्	अहास्याव	अहास्याम

4. दिवादिगणः

(i) दिवु (दिव्) = क्रीडादौ (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दीव्यति	दीव्यतः	दीव्यन्ति
मध्यमपुरुषः	दीव्यसि	दीव्यथः	दीव्यथः
उत्तम पुरुष	दीव्यामि	दीव्यावः	दीव्यामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दिदेव	दिदिवतुः	दिदिवुः
मध्यमपुरुषः	दिदेविथ	दिदिवथुः	दिदिव
उत्तमपुरुषः	दिदेव	दिदिविव	दिदिविम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	देविता	देवितारौ	देवितारः
मध्यमपुरुषः	देवितासि	देवितास्थः	देवितास्थ
उत्तमपुरुषः	देवितास्मि	देवितास्वः	देवितास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	देविष्यति	देविष्यतः	देविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	देविष्यसि	देविष्यथः	देविष्यथ
उत्तमपुरुषः	देविष्यामि	देविष्यावः	देविष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दीव्यतु-तात्	दीव्यताम्	दीव्यन्तु
मध्यमपुरुषः	दीव्य-तात्	दीव्यतम्	दीव्यत
उत्तमपुरुषः	दीव्यानि	दीव्याव	दीव्याम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदीव्यत्	अदीव्यताम्	अदीव्यन्
मध्यमपुरुषः	अदीव्यः	अदीव्यतम्	अदीव्यत
उत्तमपुरुषः	अदीव्यम्	अदीव्याव	अदीव्याम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दीव्येत्	दीव्येताम्	दीव्येयुः
मध्यमपुरुषः	दीव्येः	दीव्येतम्	दीव्येत
उत्तमपुरुषः	दीव्येयम्	दीव्येव	दीव्येम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दीव्यात्	दीव्यास्ताम्	दीव्यासुः
मध्यमपुरुषः	दीव्याः	दीव्यास्तम्	दीव्यास्त
उत्तमपुरुषः	दीव्यासम्	दीव्यास्व	दीव्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदेवीत्	अदेविष्टाम्	अदेविषुः
मध्यमपुरुषः	अदेवीः	अदेविष्टम्	अदेविष्ट
उत्तमपुरुषः	अदेविषम्	अदेविष्व	अदेविष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अदेविष्यत्	अदेविष्यताम्	अदेविष्यन्
मध्यमपुरुषः	अदेविष्यः	अदेविष्यतम्	अदेविष्यत
उत्तमपुरुषः	अदेविष्यम्	अदेविष्याव	अदेविष्याम

(ii) 'जनी' (जन्)= प्रादुर्भावे (आत्मनेपदी)

अकर्मकधातुः

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायते	जायेते	जायन्ते
मध्यमपुरुषः	जायसे	जायेथे	जायध्वे
उत्तमपुरुषः	जाये	जायावहे	जायामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जज्ञे	जज्ञाते	जज्ञिरे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	जज्ञिषे	जज्ञाथे	जज्ञिध्वे
उत्तमपुरुषः	जज्ञे	जज्ञिवहे	जज्ञिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जनिता	जनितारौ	जनितारः
मध्यमपुरुषः	जनितासे	जनितासाथे	जनिताध्वे
उत्तमपुरुषः	जनिताहे	जनितास्वहे	जनितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जनिष्यते	जनिष्येते	जनिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	जनिष्यसे	जनिष्येथे	जनिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	जनिष्ये	जनिष्यावहे	जनिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायताम्	जायेताम्	जायन्ताम्
मध्यमपुरुषः	जायस्व	जायेथाम्	जायध्वम्
उत्तमपुरुषः	जायै	जायावहै	जायामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजायत	अजायेताम्	अजायन्त
मध्यमपुरुषः	अजायथाः	अजायेथाम्	अजायध्वम्
उत्तमपुरुषः	अजाये	अजायावहि	अजायामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायेत	जायेयाताम्	जायेरन्
मध्यमपुरुषः	जायेथाः	जायेयाथाम	जायेध्वम्
उत्तमपुरुषः	जायेय	जायेवहि	जायेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जनिषीष्ट	जनिषीयास्ताम्	जनिषीरन्
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	जनिषीष्ठाः	जनिषीयास्थाम्	जनिषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	जनिषीय	जनिषीवहि	जनिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजनि- अजनिष्ट	अजनिषाताम्	अजनिषत
मध्यमपुरुषः	अजनिष्ठाः	अजनिषाथाम्	अजनिढ्वम्
उत्तमपुरुषः	अजनिषि	अजनिष्वहि	अजनिष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजनिष्यत	अजनिष्येताम्	अजनिष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अजनिष्यथाः	अजनिष्येथाम्	अजनिष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अजनिष्ये	अजनिष्यावहि	अजनिष्- यामहि

5. स्वादिगणः

(i) 'षुञ्'(सु) = अभिषवे = स्नानभिन्नार्थे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुनोति	सुनुतः	सुन्वन्ति
मध्यमपुरुषः	सुनोषि	सुनुथः	सुनुथ
उत्तमपुरुषः	सुनोमि	सुनुवः-सुन्वः	सुनुमः-सुन्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुषाव	सुषुवतुः	सुषुवुः
मध्यमपुरुषः	सुषविथ- सुषोथ	सुषुवथुः	सुषुव
उत्तमपुरुषः	सुषाव-सुषव	सुषुविव	सुषुविम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सोता	सोतारौ	सोतारः
मध्यमपुरुषः	सोतासि	सोतास्थः	सोतास्थ
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उत्तमपुरुषः	सोतास्मि	सोतास्वः	सोतास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सोष्यति	सोष्यतः	सोष्यन्ति

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	सोष्यसि	सोष्यथः	सोष्यथ
उत्तमपुरुषः	सोष्यामि	सोष्यावः	सोष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुनोतु-सुनुतात्	सुनुताम्	सुन्वन्तु
मध्यमपुरुषः	सुनु-सुनुतात्	सुनुतम्	सुनुत
उत्तमपुरुषः	सुनवानि	सुनवाव	सुनवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असुनोत्	असुनुताम्	असुन्वन्
मध्यमपुरुषः	असुनोः	असुनुतम्	असुनुत
उत्तमपुरुषः	असुनवम्	असुनुव- असुन्व	असुनुम- असुन्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुनुयात्	सुनुयाताम्	सुनुयुः
मध्यमपुरुषः	सुनुयाः	सुनुयातम्	सुनुयात
उत्तम पुरुष	सुनुयाम्	सुनुयाव	सुनुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सूयात्	सूयास्ताम्	सूयासुः
मध्यमपुरुषः	सूयाः	सूयास्तम्	सूयास्त
उत्तमपुरुषः	सूयासम	सूयास्व	सूयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असावीत्	असाविष्टाम्	असाविषुः
मध्यमपुरुषः	असावीः	असाविष्टम्	असाविष्ट
उत्तमपुरुषः	असाविषम्	असाविष्व	असाविष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असोष्यत्	असोष्यताम्	असोष्यन्
मध्यमपुरुषः	असोष्यः	असोष्यतम्	असोष्यत
उत्तमपुरुषः	असोष्यम्	असोष्याव	असोष्याम

(ii) 'षुञ्'(सु) = अभिषवे = स्नानार्थे (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुनुते	सुन्वाते	सुन्वते
मध्यमपुरुषः	सुनुषे	सुन्वाथे	सुनुध्वे
उत्तम पुरुष	सुन्वे	सुनुवहे- सुन्वहे	सुनुमहे- सुन्महे

लिट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुषुवे	सुषुवाते	सुषुविरे
मध्यमपुरुषः	सुषुविषे	सुषुवाथे	सुषुविढ्वेध्वे
उत्तमपुरुषः	सुषुवे	सुषुविवहे	सुषुविमहे

लुट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सोता	सोतारौ	सोतारः
मध्यमपुरुषः	सोतासे	सोतासाथे	सोताध्वे
उत्तमपुरुषः	सोताहे	सोतास्वहे	सोतास्महे

लृट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सोष्यते	सोष्येते	सोष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	सोष्यसे	सोष्येथे	सोष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	सोष्ये	सोष्यावहे	सोष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुनुताम्	सुन्वाताम्	सुन्वताम्
मध्यमपुरुषः	सुनुष्व	सुन्वाथाम्	सुनुध्वम्
उत्तमपुरुषः	सुनवै	सुनवावहै	सुनवामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असुनुत	असुन्वाताम्	असुन्वत
मध्यमपुरुषः	असुनुथाः	असुन्वाथाम्	असुनुध्वम्
उत्तमपुरुषः	असुन्वि	असुनुवहि- असुन्वहि	असुनुमहि- असुन्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सुन्वीत	सुन्वीयाताम्	सुन्वीरन्
मध्यमपुरुषः	सुन्वीथाः	सुन्वीयाथाम्	सुन्वीध्वम्
उत्तमपुरुषः	सुन्वीय	सुन्वीवहि	सुन्वीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सोषीष्ट	सोषीयास्ताम्	सोषीरन्
मध्यमपुरुषः	सोषीष्ठाः	सोषीयास्थाम्	सोषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	सोषीय	सोषीवहि	सोषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असोष्ट	असोषाताम्	असोषत
मध्यमपुरुषः	असोष्ठाः	असोषाथाम्	असोढ्वम्
उत्तमपुरुषः	असोषि	असोष्वहि	असोष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असोष्यत	असोष्येताम	असोष्यन्त
मध्यमपुरुषः	असोष्यथाः	असोष्येथाम	असोष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	असोष्ये	असोष्यावहि	असोष्यामहि

(iii) 'आप्लृ' आप् = व्याप्तौ (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्नोति	आप्नुतः	आप्नुवन्ति
मध्यमपुरुषः	आप्नोषि	आप्नुथः	आप्नुथ
उत्तमपुरुषः	आप्नोमि	आप्नुवः	आप्नुमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप	आपतुः	आपुः
मध्यमपुरुषः	आपिथ	आपथुः	आप
उत्तमपुरुषः	आप	आपिव	आपिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्ता	आप्तारौ	आप्तारः
मध्यमपुरुषः	आप्तासि	आप्तास्थः	आप्तास्थ:
उत्तमपुरुषः	आप्तास्मि	आप्तास्वः	आप्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्स्यति	आप्स्यतः	आप्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	आप्स्यसि	आप्स्यथः	आप्स्यथ
उत्तमपुरुषः	आप्स्यामि	आप्स्यावः	आप्स्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्नोतु- आप्नुतात्	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु
मध्यमपुरुषः	आप्नुहि- आप्नुतात्	आप्नुतम्	आप्नुत
उत्तमपुरुषः	आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्नोत्	आप्नुताम्	आप्नुवन्
मध्यमपुरुषः	आप्नोः	आप्नुतम्	आप्नुत
उत्तमपुरुषः	आप्नवम्	आप्नुव	आप्नुम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्नुयात्	आप्नुयाताम्	आप्नुयुः
मध्यमपुरुषः	आप्नुयाः	आप्नुयातम्	आप्नुयात
उत्तमपुरुषः	आप्नुयाम्	आप्नुयाव	आप्नुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्यात्	आप्यास्ताम्	आप्यासुः
मध्यमपुरुषः	आप्याः	आप्यास्तम्	आप्यास्त
उत्तमपुरुषः	आप्यासम्	आप्यास्व	आप्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आपत्	आपताम्	आपन्
मध्यमपुरुषः	आपः	आपतम्	आपत
उत्तमपुरुषः	आपम्	आपाव	आपाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आप्स्यत्	आप्स्यताम्	आप्स्यन्
मध्यमपुरुषः	आप्स्यः	आप्स्यतम्	आप्स्यत
उत्तमपुरुषः	आप्स्यम्	आप्स्याव	आप्स्याम

चि (चुनना, इकट्ठा करना)-परस्मैपदी स्वादिगणः

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चिनोति	चिनुतः	चिन्वन्ति
म०	चिनोषि	चिनुतः	चिनुथ
उ०	चिनोमि	चिनुवः, चिन्वः	चिनुमः, चिन्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चिचाय	चिच्यतुः	चिच्युः
म०	चिचयिथ,	चिच्यथुः	चिच्यः
उ०	चिचाय, चिचय	चिच्यिव	चिच्यिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चेता	चेतारौ	चेतारः
म०	चेतासि	चेतास्थः	चेतास्थ
उ०	चेतास्मि	चेतास्वः	चेतास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चेष्यति	चेष्यतः	चेष्यन्ति
म०	चेष्यसि	चेष्यथः	चेष्यथ
उ०	चेष्यामि	चेष्यावः	चेष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चिनोतु	चिनुताम्	चिन्वन्तु
म०	चिनु	चिनुतम्	चिनुत
उ०	चिनवानि	चिनवाव	चिनवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अचिनोत्	अचिनुताम्	अचिन्वन्
म०	अचिनोः	अचिनुतम्	अचिनुत
उ०	अचिनवम्	अचिन्व	अचिन्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चिनुयात्	चिनुयाताम्	चिनुयुः
म०	चिनुयाः	चिनुयातम्	चिनुयात
उ०	चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चीयात्	चीयास्ताम्	चीयासुः
म०	चीयाः	चीयास्तम्	चीयास्त
उ०	चीयासम्	चीयास्व	चीयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अचैषीत्	अचैष्टाम्	अचैषुः
म०	अचैषीः	अचैष्टम्	अचैष्ट
उ०	अचैषम्	अचैष्व	अचैष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अचेष्यत्	अचेष्यताम्	अचेष्यन्
म०	अचेष्यः	अचेष्यतम्	अचेष्यत
उ०	अचेष्यम्	अचेष्याव	अचेष्याम

शक् (सकना) - परस्मैपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
म०	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
उ०	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शशाक	शेकतुः	शेकुः
म०	शेकिथ	शेकथुः	शेक
उ०	शशाक, शशक	शेकिव	शेकिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्ता	शक्तारौ	शक्तारः
म०	शक्तासि	शक्तास्थः	शक्तास्थ
उ०	शक्तास्मि	शक्तास्वः	शक्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्ष्यति	शक्ष्यतः	शक्ष्यन्ति
म०	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्ष्यथ
उ०	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु
म०	शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत
उ०	शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
म०	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
उ०	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
म०	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
उ०	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	शक्यात्	शक्यास्ताम्	शक्यासुः
म०	शक्याः	शक्यास्तम्	शक्यास्त
उ०	शक्यासम्	शक्यास्व	शक्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशकत्	अशकताम्	अशकन्
म०	अशकः	अशकतम्	अशकत
उ०	अशकम्	अशकाव	अशकाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अशक्ष्यत्	अशक्ष्यताम्	अशक्ष्यन्
म०	अशक्ष्यः	अशक्ष्यतम्	अशक्ष्यत
उ०	अशक्ष्यम्	अशक्ष्याव	अशक्ष्याम

6. तुदादिगणः

(i) 'तुद'= व्यथने (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदति	तुदतः	तुदन्ति
मध्यमपुरुषः	तुदसि	तुदथः	तुदथ
उत्तमपुरुषः	तुदामि	तुदावः	तुदामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुतोद	तुतुदतुः	तुतुदुः
मध्यमपुरुषः	तुतोदिथ	तुतुदथुः	तुतुद
उत्तमपुरुषः	तुतोद	तुतुदिव	तुतुदिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तोत्ता	तोत्तारौ	तौत्तारः
मध्यमपुरुषः	तोत्तासि	तोत्तास्थः	तोत्तास्थ
उत्तमपुरुषः	तोत्तास्मि	तोत्तास्वः	तोत्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तोत्स्यति	तोत्स्यतः	तोत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	तोत्स्यसि	तोत्स्यथः	तोत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	तोत्स्यामि	तोत्स्यावः	तोत्स्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदतु-तुदतात्	तुदताम्	तुदन्तु
मध्यमपुरुषः	तुद-तात्	तुदतम्	तुदत
उत्तमपुरुषः	तुदानि	तुदाव	तुदाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतुदत्	अतुदताम्	अतुदन्
मध्यमपुरुषः	अतुदः	अतुदतम्	अतुदत
उत्तमपुरुषः	अतुदम्	अतुदाव	अतुदाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदेत्	तुदेताम्	तुदेयुः
मध्यमपुरुषः	तुदेः	तुदेतम्	तुदेत
उत्तमपुरुषः	तुदेयम्	तुदेव	तुदेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुद्यात्	तुद्यास्ताम्	तुद्यासुः
मध्यमपुरुषः	तुद्याः	तुद्यास्तम्	तुद्यास्त
उत्तमपुरुषः	तुद्यासम्	तुद्यास्व	तुद्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतौत्सीत्	अतौत्ताम्	अतौत्सुः
मध्यमपुरुषः	अतौत्सीः	अतौत्तम्	अतौत्त
उत्तमपुरुषः	अतौत्सम्	अतौत्स्व	अतौत्स्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतोत्स्यत्	अतोत्स्यताम्	अतोत्स्यन्
मध्यमपुरुषः	अतोत्स्यः	अतोत्स्यतम्	अतोत्स्यत
उत्तमपुरुषः	अतोत्स्यम्	अतोत्स्याव	अतोत्स्याम

(ii) 'तुद'(आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदते	तुदेते	तुदन्ते
मध्यमपुरुषः	तुदसे	तुदेथे	तुदध्वे
उत्तमपुरुषः	तुदे	तुदावहे	तुदामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुतुदे	तुतुदाते	तुतुदिरे
मध्यमपुरुषः	तुतुदिषे	तुतुदाथे	तुतुदिध्वे
उत्तमपुरुषः	तुतुदे	तुतुदिवहे	तुतुदिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तोत्ता	तोत्तारौ	तोत्तारः
मध्यमपुरुषः	तोत्तासे	तोत्तासाथे	तोत्ताध्वे
उत्तमपुरुषः	तोत्ताहे	तोत्तास्वहे	तोत्तास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तोत्स्यते	तोत्स्येते	तोत्स्यन्ते
मध्यमपुरुषः	तोत्स्यसे	तोत्स्येथे	तोत्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	तोत्स्ये	तोत्स्यावहे	तोत्स्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदताम्	तुदेताम्	तुदन्ताम्
मध्यमपुरुषः	तुदस्व	तुदेथाम्	तुदध्वम्
उत्तमपुरुषः	तुदै	तुदावहै	तुदामहै

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतुदत	अतुदेताम्	अतुदन्त
मध्यमपुरुषः	अतुदथाः	अतुदेथाम्	अतुदध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतुदे	अतुदावहि	अतुदामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुदेत	तुदेयाताम्	तुदेरन्
मध्यमपुरुषः	तुदेथाः	तुदेयाथाम्	तुदेध्वम्
उत्तमपुरुषः	तुदेय	तुदेवहि	तुदेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तुत्सीष्ट	तुत्सीयास्ताम्	तुत्सीरन्
मध्यमपुरुषः	तुत्सीष्ठाः	तुत्सीयास्थाम्	तुत्सीध्वम्
उत्तमपुरुषः	तुत्सीय	तुत्सीवहि	तुत्सीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतुत्त	अतुत्साताम्	अतुत्सत

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	अतुत्थाः	अतुत्साथाम्	अतुद्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतुत्सि	अतुत्स्वहि	अतुत्स्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतोत्स्यत	अतोत्स्येताम्	अतोत्स्यन्त
मध्यमपुरुषः	अतोत्स्यथाः	अतोत्स्येथाम्	अतोत्स्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतोत्स्ये	अतोत्स्यावहि	अतोत्स्यामहि

मुच् (मोचन करना, छोड़ना)-परस्मैपदी
(तुदादिगण)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मुञ्चति	मुञ्चतः	मुञ्चन्ति
म०	मुञ्चसि	मुञ्चथः	मुञ्चथ
उ०	मुञ्चामि	मुञ्चावः	मुञ्चामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मुमोच	मुमुचतुः	मुमुचुः
म०	मुमुचिथ	मुमुचथुः	मुमुच
उ०	मुमोच	मुमुचिव	मुमुचिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मोक्ता	मोक्तारौ	मोक्तारः
म०	मोक्तासि	मोक्तास्थः	मोक्तास्थ
उ०	मोक्तास्मि	मोक्तास्वः	मोक्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मोक्ष्यति	मोक्ष्यतः	मोक्ष्यन्ति
म०	मोक्ष्यसि	मोक्ष्यथः	मोक्ष्यथ
उ०	मोक्ष्यामि	मोक्ष्यावः	मोक्ष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मुञ्चतु	मुञ्चताम्	मुञ्चन्तु
म०	मुञ्च	मुञ्चतम्	मुञ्चत
उ०	मुञ्चानि	मुञ्चाव	मुञ्चाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अमुञ्चत्	अमुञ्चताम्	अमुञ्चन्
म०	अमुञ्चः	अमुञ्चतम्	अमुञ्चत
उ०	अमुञ्चम्	अमुञ्चाव	अमुञ्चाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मुञ्चेत्	मुञ्चेताम्	मुञ्चेयुः
म०	मुञ्चेः	मुञ्चेतम्	मुञ्चेत
उ०	मुञ्चेयम्	मुञ्चेव	मुञ्चेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	मुच्यात्	मुच्यास्ताम्	मुच्यासुः
म०	मुच्याः	मुच्यास्तम्	मुच्यास्त
उ०	मुच्यासम्	मुच्यास्व	मुच्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अमुचत्	अमुचताम्	अमुचन्
म०	अमुचः	अमुचतम्	अमुचत
उ०	अमुचम्	अमुचाव	अमुचाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अमोक्ष्यत्	अमोक्ष्यताम्	अमोक्ष्यन्
म०	अमोक्ष्यः	अमोक्ष्यतम्	अमोक्ष्यत
उ०	अमोक्ष्यम्	अमोक्ष्याव	अमोक्ष्याम

7. रुधादिगणः

(i) 'रुधिर्' (रुध्) = आवरणे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुणद्धि	रुन्धः	रुन्धन्ति
मध्यमपुरुषः	रुणत्सि	रुन्धः	रुन्ध
उत्तमपुरुषः	रुणध्मि	रुन्ध्वः	रुन्ध्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुरोध	रुरुधतुः	रुरुधुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	रुरोधिथ	रुरुधथुः	रुरुध
उत्तमपुरुषः	रुरोध	रुरुधिव	रुरुधिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपरुषः	रोद्धा	रोद्धारौ	रोद्धारः
मध्यमपरुषः	रोद्धासि	रोद्धास्थः	रोद्धास्थ
उत्तमपरुषः	रोद्धास्मि	रोद्धास्वः	रोद्धास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रोत्स्यति	रोत्स्यतः	रोत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	रोत्स्यसि	रोत्स्यथः	रोत्स्यथ
उत्तमपरुषः	रोत्स्यामि	रोत्स्यावः	रोत्स्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपरुषः	रुणद्धु	रुन्द्धाम्	रुन्धन्तु
मध्यमपुरुषः	रुन्धि	रुन्द्धम्	रुन्द्ध
उत्तमपुरुषः	रुणधानि	रुणधाव	रुणधाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरुणत्-द्	अरुन्धाम्	अरुन्धन्
मध्यमपुरुषः	अरुणः/ अरुणत्-द्	अरुन्धम्	अरुन्ध
उत्तमपुरुषः	अरुणधम्	अरुन्ध्व	अरुन्ध्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुन्ध्यात्	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्युः
मध्यमपुरुषः	रुन्ध्याः	रुन्ध्यातम्	रुन्ध्यात
उत्तमपुरुषः	रुन्ध्याम्	रुन्ध्याव	रुन्ध्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुध्यात्	रुध्यास्ताम्	रुध्यासुः
मध्यमपुरुषः	रुध्याः	रुध्यास्तम्	रुध्यास्त
उत्तमपुरुषः	रुध्यासम्	रुध्यास्व	रुध्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरुधत्	अरुधताम्	अरुधन्
मध्यमपुरुषः	अरुधः	अरुधतम्	अरुधत
उत्तमपुरुषः	अरुधम्	अरुधाव	अरुधाम

(पक्षे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरौत्सीत्	अरौद्धाम्	अरौत्सुः
मध्यमपुरुषः	अरौत्सीः	अरौद्धम्	अरौद्ध
उत्तमपुरुषः	अरौत्सम्	अरौत्स्व	अरौत्स्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरोत्स्यत्	अरोत्स्यताम्	अरोत्स्यन्
मध्यमपुरुषः	अरोत्स्यः	अरोत्स्यतम्	अरोत्स्यत
उत्तमपुरुषः	अरोत्स्यम्	अरोत्स्याव	अरोत्स्याम

(ii) 'रुधिर्' (रुध्) = आवरणे (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुन्धे	रुन्धाते	रुन्धते
मध्यमपुरुषः	रुन्त्से	रुन्धाथे	रुन्द्ध्वे
उत्तमपुरुषः	रुन्धे	रुन्ध्वहे	रुन्ध्महे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुरुधे	रुरुधाते	रुरुधिरे
मध्यमपुरुषः	रुरुधिषे	रुरुधाथे	रुरुधिध्वे
उत्तमपुरुषः	रुरुधे	रुरुधिवहे	रुरुधिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रोद्धा	रोद्धारौ	रोद्धारः
मध्यमपुरुषः	रोद्धासे	रोद्धासाथे	रोद्धाध्वे
उत्तमपुरुषः	रोद्धाहे	रोद्धास्वहे	रोद्धास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रोत्स्यते	रोत्स्येते	रोत्स्यन्ते

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	रोत्स्यसे	रोत्स्येथे	रोत्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	रोत्स्ये	रोत्स्यावहे	रोत्स्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुन्द्धाम्	रुन्धाताम्	रुन्धताम्
मध्यमपुरुषः	रुन्त्स्व	रुन्धाथाम्	रुन्द्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	रुणधै	रुणधावहै	रुणधामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरुन्ध	अरुन्धाताम्	अरुन्धत
मध्यमपुरुषः	अरुन्धाः	अरुन्धाधाम्	अरुन्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अरुन्धि	अरुन्ध्वहि	अरुन्ध्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुन्धीत	रुन्धीयाताम्	रुन्धीरन्
मध्यमपुरुषः	रुन्धीथाः	रुन्धीयाथाम्	रुन्धीध्वम्
उत्तमपुरुषः	रुन्धीय	रुन्धीवहि	रुन्धीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रुत्सीष्ट	रुत्सीयास्ताम्	रुत्सीरन्
मध्यमपुरुषः	रुत्सीष्ठाः	रुत्सीयास्थाम्	रुत्सीध्वम्
उत्तमपुरुषः	रुत्सीय	रुत्सीवहि	रुत्सीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरुद्ध	अरुत्साताम्	अरुत्सत
मध्यमपुरुषः	अरुद्धाः	अरुत्साथाम्	अरुद्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अरुत्सि	अरुत्स्वहि	अरुत्स्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरोत्स्यत	अरोत्स्येताम्	अरोत्स्यन्त
मध्यमपुरुषः	अरोत्स्यथाः	अरोत्स्येथाम्	अरोत्स्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अरोत्स्ये	अरोत्स्यावहि	अरोत्स्यामहि

(iii) छिदिर् (छिद्) = द्वैधीकरणे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिनत्ति	छिन्तः	छिन्दन्ति
मध्यमपुरुषः	छिनत्सि	छिन्थः	छिन्थ
उत्तमपुरुषः	छिनद्मि	छिन्द्वः	छिन्द्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिच्छेद	चिच्छिदतुः	चिच्छिदुः
मध्यमपुरुषः	चिच्छेदिथ	चिच्छिदथुः	चिच्छिद
उत्तमपुरुषः	चिच्छेद	चिच्छिदिव	चिच्छिदिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छेत्ता	छेत्तारौ	छेत्तारः
मध्यमपुरुषः	छेतासि	छेत्तास्थः	छेत्तास्थ
उत्तमपुरुषः	छेत्तास्मि	छेत्तास्वः	छेत्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छेत्स्यति	छेत्स्यतः	छेत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	छेत्स्यसि	छेत्स्यथः	छेत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	छेत्स्यामि	छेत्स्यावः	छेत्स्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिनत्तु-छिन्तात्	छिन्ताम्	छिन्दन्तु
मध्यमपुरुषः	छिन्धि-छिन्तात्	छिन्तम्	छिन्त
उत्तमपुरुषः	छिनदानि	छिनदाव	छिनदाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छिनत्-द्	अच्छिन्ताम्	अच्छिन्दन्
मध्यमपुरुषः	अच्छिनः/ अच्छिनत्-द्	अच्छिन्तम्	अच्छिन्त
उत्तमपुरुषः	अच्छिनदम्	अच्छिन्द्व	अच्छिन्द्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिन्द्यात्	छिन्द्याताम्	छिन्द्युः
मध्यमपुरुषः	छिन्द्याः	छिन्द्यातम्	छिन्द्यात
उत्तमपुरुषः	छिन्द्याम्	छिन्द्याव	छिन्द्याम्

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिद्यात्	छिद्यास्ताम्	छिद्यासुः
मध्यमपुरुषः	छिद्याः	छिद्यास्तम्	छिद्यास्त
उत्तमपुरुषः	छिद्यासम्	छिद्यास्व	छिद्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छिदत्	अच्छिदताम्	अच्छिदन्
मध्यमपुरुषः	अच्छिदः	अच्छिदतम्	अच्छिदत
उत्तमपुरुषः	अच्छिदम्	अच्छिदाव	अच्छिदाम

पक्षे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छैत्सीत्	अच्छैत्ताम्	अच्छैत्सुः
मध्यमपुरुषः	अच्छैत्सीः	अच्छैत्तम्	अच्छैत्त
उत्तमपुरुषः	अच्छैत्सम्	अच्छैत्स्व	अच्छैत्स्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छेतरयत्	अच्छेत्स्यताम्	अच्छेत्स्यन्
मध्यमपुरुषः	अच्छेत्स्य	अच्छेत्स्यतम्	अच्छेत्स्यत
उत्तमपुरुषः	अच्छेत्स्यम्	अच्छेत्स्याव	अच्छेत्स्याम

(iv) छिदिर् (छिद्) = दैधीकरणे (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिन्ते	छिन्दाते	छिन्दते
मध्यमपुरुषः	छिन्त्से	छिन्दाथे	छिन्द्ध्वे
उत्तमपुरुषः	छिन्दे	छिन्द्वहे	छिन्द्हे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिच्छिदे	चिच्छिदाते	चिच्छिदिरे
मध्यमपुरुषः	चिच्छिदिषे	चिच्छिदाथे	चिच्छिदिध्वे
उत्तमपुरुषः	चिच्छिदे	चिच्छिदिवहे	चिच्छिदिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छेत्ता	छेत्तारौ	छेत्तारः
मध्यमपुरुषः	छेत्तासे	छत्तासाथे	छेत्ताध्वे
उत्तमपुरुषः	छेत्ताहे	छत्तास्वहे	छेत्तास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छेत्स्यते	छेत्स्येते	छेत्स्यन्ते
मध्यमपुरुषः	छेत्स्यसे	छेत्स्येथे	छेत्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	छेत्स्ये	छेत्स्यावहे	छेत्स्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिन्ताम्	छिन्दाताम्	छिन्दताम्
मध्यमपुरुषः	छिन्त्स्व	छिन्दाथाम्	छिन्द्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	छिनदै	छिनदावहै	छिनदामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छिन्त	अच्छिन्दाताम्	अच्छिन्दत
मध्यमपुरुषः	अच्छिन्त्थाः	अच्छिन्दाथाम्	अच्छिन्द्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अच्छिन्दि	अच्छिन्द्वहि	अच्छिन्द्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छिन्दीत	छिन्दीयाताम्	छिन्दीरन्
मध्यमपुरुषः	छिन्दीथाः	छिन्दीयाथाम्	छिन्दीध्वम्
उत्तमपुरुषः	छिन्दीय	छिन्दीवहि	छिन्दीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	छित्सीष्ट	छित्सीयास्ताम्	छित्सीरन्
मध्यमपुरुषः	छित्सीष्ठाः	छित्सीयास्थाम्	छित्सीध्वम्
उत्तमपुरुषः	छित्सीय	छित्सीवहि	छित्सीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छित्त	अच्छित्साताम्	अच्छित्सत
मध्यमपुरुषः	अच्छित्थाः	अच्छित्साथाम्	अच्छिद्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अच्छित्सि	अछित्स्वहि	अच्छित्स्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अच्छेत्स्यत	अच्छेत्स्येताम्	अच्छेत्स्यन्त
मध्यमपुरुषः	अच्छेत्स्यथाः	अच्छेत्स्येथाम्	अच्छेत्स्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अच्छेत्स्ये	अच्छेत्स्यावहि	अच्छेत्स्यामहि

(v) भुज (भुज्) = पालानाभ्यव्यवहारयोः (पालनार्थे परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुनक्ति	भुङ्क्तः	भुञ्जन्ति
मध्यमपुरुषः	भुनक्षि	भुङ्क्थः	भुङ्क्थ
उत्तमपुरुषः	भुनज्मि	भुञ्ज्वः	भुञ्ज्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बुभोज	बुभुजतुः	बुभुजुः
मध्यमपुरुषः	बुभोजिथ	बुभुजथुः	बुभुज
उत्तमपुरुषः	बुभोज	बुभुजिव	बुभुजिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भोक्ता	भोक्तारौ	भोक्तारः
मध्यमपुरुषः	भोक्तासि	भोक्तास्थः	भोक्तास्थः
उत्तमपुरुषः	भोक्तास्मि	भोक्तास्वः	भोक्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भोक्ष्यति	भोक्ष्यतः	भोक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भोक्ष्यसि	भोक्ष्यथः	भोक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	भोक्ष्यामि	भोक्ष्यावः	भोक्ष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुनक्तु-भुङ्क्तात्	भुङ्क्ताम्	भुञ्जन्तु
मध्यमपुरुषः	भुङ्ग्धि-भुङ्क्तात्	भुङ्क्तम्	भुङ्क्त
उत्तमपुरुषः	भुनजानि	भुनजाव	भुनजाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभुनक् ग्	अभुङ्क्ताम्	अभुञ्जन्
मध्यमपुरुषः	अभुनक् ग्	अभुङ्क्तम्	अभुङ्क्त
उत्तमपुरुषः	अभुनजम्	अभुञ्ज्व	अभुञ्ज्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुञ्ज्यात्	भुञ्ज्याताम्	भुञ्ज्युः
मध्यमपुरुषः	भुञ्ज्याः	भुञ्ज्यातम्	भुञ्ज्यात
उत्तमपुरुषः	भुञ्ज्याम्	भुञ्ज्याव	भुञ्ज्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुज्यात्	भुज्यास्ताम्	भुज्यासुः
मध्यमपुरुषः	भुज्याः	भुज्यास्तम्	भुज्यास्त
उत्तमपुरुषः	भुज्यासम्	भुज्यास्व	भुज्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभौक्षीत्	अभौक्ताम्	अभौक्षुः
मध्यमपुरुषः	अभौक्षीः	अभौक्तम्	अभौक्त
उत्तमपुरुषः	अभौक्षम्	अभौक्ष्व	अभौक्ष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभोक्ष्यत्	अभोक्ष्यताम्	अभोक्ष्यन्
मध्यमपुरुषः	अभोक्ष्यः	अभोक्ष्यतम्	अभोक्ष्यत
उत्तमपुरुषः	अभोक्ष्यम्	अभोक्ष्याव	अभोक्ष्याम

(vi) भुज (भुज्) = पालनाभ्यव्यवहारयोः (पालनेतरार्थे आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
मध्यमपुरुषः	भुङ्क्षे	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
उत्तमपुरुषः	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्ज्महे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बुभुजे	बुभुजाते	बुभुजिरे
मध्यमपुरुषः	बुभुजिषे	बुभुजाथे	बुभुजिध्वे
उत्तमपुरुषः	बुभुजे	बुभुजिवहे	बुभुजिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भोक्ता	भोक्तारौ	भोक्तारः
मध्यमपुरुषः	भोक्तासे	भोक्तासाथे	भोक्ताध्वे
उत्तमपुरुषः	भोक्ताहे	भोक्तास्वहे	भोक्तास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भोक्ष्यते	भोक्ष्येते	भोक्ष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	भोक्ष्यसे	भोक्ष्येथे	भोक्ष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	भोक्ष्ये	भोक्ष्यावहे	भोक्ष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
मध्यमपुरुषः	भुङ्क्ष्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ग्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
मध्यमपुरुषः	अभुङ्क्थाः	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ग्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्ज्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
मध्यमपुरुषः	भुञ्जीथाः	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
उत्तमपुरुषः	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भुक्षीष्ट	भुक्षीयास्ताम्	भुक्षीरन्
मध्यमपुरुषः	भुक्षीष्ठाः	भुक्षीयास्थाम्	भुक्षीध्वम्
उत्तमपुरुषः	भुक्षीय	भुक्षीवहि	भुक्षीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभुक्त	अभुक्षाताम्	अभुक्षत
मध्यमपुरुषः	अभुक्थाः	अभुक्षाथाम्	अभुग्ध्वम्
उत्तमपुरुषः	अभुक्षि	अभुक्ष्वहि	अभुक्ष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभोक्ष्यत	अभोक्ष्येताम्	अभोक्ष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अभोक्ष्यथाः	अभोक्ष्येथाम्	अभोक्ष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अभोक्ष्ये	अभोक्ष्यावहि	अभोक्ष्यामहि

8. तनादिगणः

(i) तनु = विस्तारे (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनोति	तनुतः	तन्वन्ति
मध्यमपुरुषः	तनोषि	तनुथः	तनुथ
उत्तमपुरुषः	तनोमि	तनुवः/तन्वः	तनुमः/तन्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ततान	तेनतुः	तेनुः
मध्यमपुरुषः	तेनिथ	तेनथुः	तेन
उत्तमपुरुषः	ततान-ततन	तेनिव	तेनिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनिता	तनितारौ	तनितारः
मध्यमपुरुषः	तनितासि	तनितास्थः	तनितास्थ
उत्तमपुरुषः	तनितास्मि	तनितास्वः	तनितास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनिष्यति	तनिष्यतः	तनिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	तनिष्यसि	तनिष्यथः	तनिष्यथ
उत्तमपुरुषः	तनिष्यामि	तनिष्यावः	तनिष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनोतु-तनुतात्	तनुताम्	तन्वन्तु
मध्यमपुरुषः	तनु-तनुतात्	तनुतम्	तनुत
उत्तमपुरुषः	तनवानि	तनवाव	तनवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्
मध्यमपुरुषः	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत
उत्तमपुरुषः	अतनवम्	अतनुव-अतन्व	अतनुम/अतन्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनुयात्	तनुयाताम्	तनुयुः
मध्यमपुरुषः	तनुयाः	तनुयातम्	तनुयात
उत्तमपुरुषः	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तन्यात्	तन्यास्ताम्	तन्यासुः
मध्यमपुरुषः	तन्याः	तन्यास्तम्	तन्यास्त
उत्तमपुरुषः	तन्यासम्	तन्यास्व	तन्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतानीत्	अतानिष्टाम्	अतानिषुः
मध्यमपुरुषः	अतानीः	अतानिष्टम्	अतानिष्ट
उत्तमपुरुषः	अतानिषम्	अतानिष्व	अतानिष्म

पक्षे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतनीत्	अतनिष्टाम्	अतनिषुः
मध्यमपुरुषः	अतनीः	अतनिष्टम्	अतनिष्ट
उत्तमपुरुषः	अतनिषम्	अतनिष्व	अतनिष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतनिष्यत्	अतनिष्यताम्	अतनिष्यन्
मध्यमपुरुषः	अतनिष्यः	अतनिष्यतम्	अतनिष्यत
उत्तमपुरुषः	अतनिष्यम्	अतनिष्याव	अतनिष्याम

(ii) तनु = विस्तारे (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनुते	तन्वाते	तन्वते
मध्यमपुरुषः	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे
उत्तमपुरुषः	तन्वे	तनुवहे-तन्वहे	तनुमहे-तन्महे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तेने	तेनाते	तेनिरे
मध्यमपुरुषः	तेनिषे	तेनाथे	तेनिध्वे
उत्तमपुरुषः	तेने	तेनिवहे	तेनिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनिता	तनितारौ	तनितारः
मध्यमपुरुषः	तनितासे	तनितासाथे	तनिताध्वे
उत्तमपुरुषः	तनिताहे	तनितास्वहे	तनितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनिष्यते	तनिष्येते	तनिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	तनिष्यसे	तनिष्येथे	तनिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	तनिष्ये	तनिष्यावहे	तनिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्
मध्यमपुरुषः	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्
उत्तमपुरुषः	तनवै	तनवावहै	तनवामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत
मध्यमपुरुषः	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतन्वि	अतनुवहि/अतन्वहि	अतनुमहि/अतन्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्
मध्यमपुरुषः	तन्वीथाः	तन्वीयाथाम्	तन्वीध्वम्
उत्तमपुरुषः	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तनिषीष्ट	तनिषीयास्ताम्	तनिषीरन्
मध्यमपुरुषः	तनिषीष्ठाः	तनिषीयास्थाम्	तनिषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	तनिषीय	तनिषीवहि	तनिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतत-अतनिष्ट	अतनिषाताम्	अतनिषत
मध्यमपुरुषः	अतथाः-अतनिष्ठाः	अतनिषाथाम्	अतनिध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतनिषि	अतनिष्वहि	अतनिष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतनिष्यत	अतनिष्येताम्	अतनिष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अतनिष्यथाः	अतनिष्येथाम्	अतनिष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अतनिष्ये	अतनिष्यावहि	अतनिष्यामहि

कृ (करना) परस्मैपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चकार	चक्रतुः	चक्रुः
म०	चकर्थ	चक्रथुः	चक्र
उ०	चकार, चकर	चकृव	चकृम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
म०	कर्तासि	कर्तास्थः	कर्तास्थ
उ०	कर्तास्मि	कर्तास्वः	कर्तास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
म०	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उ०	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
म०	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उ०	करवाणि	करवाव	करवाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म०	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ०	अकर्वम्	अकुर्व	अकुर्म

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
म०	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उ०	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	क्रियात्	क्रियास्ताम्	क्रियासुः
म०	क्रियाः	क्रियास्तम्	क्रियास्त
उ०	क्रियासम्	क्रियास्व	क्रियास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकार्षीत्	अकार्ष्टाम्	अकार्षुः
म०	अकार्षीः	अकार्ष्टम्	अकार्ष्ट
उ०	अकार्षम्	अकार्ष्व	अकार्ष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकरिष्यत्	अकरिष्यताम्	अकरिष्यन्
म०	अकरिष्यः	अकरिष्यतम्	अकरिष्यत
उ०	अकरिष्यम्	अकरिष्याव	अकरिष्याम

कृ (करना) (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म०	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ०	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे
म०	चकृषे	चक्राथे	चकृढवे
उ०	चक्रे	चकृवहे	चकृमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
म०	कर्तासे	कर्तासाथे	कर्ताध्वे
उ०	कर्ताहे	कर्तास्वहे	कर्तास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
म०	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उ०	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
म०	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उ०	करवै	करवावहै	करवामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म०	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ०	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
म०	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
उ०	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कृषीष्ट	कृषीयास्ताम्	कृषीरन्
म०	कृषीष्ठाः	कृषीयास्थाम्	कृषीढ्वम्
उ०	कृषीय	कृषीवहि	कृषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकृत	अकृषाताम्	अकृषत
म०	अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृढ्वम्
उ०	अकृषि	अकृष्वहि	अकृष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकरिष्यत	अकरिष्येताम्	अकरिष्यन्त
म०	अकरिष्यथाः	अकरिष्येथाम्	अकरिष्यध्वम्
उ०	अकरिष्ये	अकरिष्यावहि	अकरिष्यामहि

9. क्र्यादिगणः

(i) 'डुक्रीञ्'(क्री) = द्रव्यविनिमये (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
मध्यमपुरुषः	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उत्तमपुरुषः	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिक्राय	चिक्रियतुः	चिक्रियुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	चिक्रयिथ- चिक्रेथ	चिक्रियथुः	चिक्रिथ
उत्तमपुरुषः	चिक्राय- चिक्रय	चिक्रियिव	चिक्रियिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रेता	क्रेतारौ	क्रेतारः
मध्यमपुरुषः	क्रेतासि	क्रेतास्थः	क्रेतास्थ
उत्तमपुरुषः	क्रेतास्मि	क्रेतास्वः	क्रेतास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रेष्यति	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	क्रेष्यसि	क्रेष्यथः	क्रेष्यथ
उत्तमपुरुषः	क्रेष्यामि	क्रेष्यावः	क्रेष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणातु- क्रीणीतात्	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु
मध्यमपुरुषः	क्रीणीहि/ क्रीणीतात्	क्रीणीतम्	क्रीणीत
उत्तमपुरुषः	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रीणीत्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्
मध्यमपुरुषः	अक्रीणीः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
उत्तमपुरुषः	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः
मध्यमपुरुषः	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
उत्तमपुरुषः	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीयात्	क्रीयास्ताम्	क्रीयासुः
मध्यमपुरुषः	क्रीयाः	क्रीयास्तम्	क्रीयास्त
उत्तमपुरुषः	क्रीयासम्	क्रीयास्व	क्रीयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रैषीत्	अक्रैष्टाम्	अक्रैषुः
मध्यमपुरुषः	अक्रैषीः	अक्रैष्टम्	अक्रैष्ट
उत्तमपुरुषः	अक्रैषम्	अक्रैष्व	अक्रैष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रेष्यत्	अक्रेष्यताम्	अक्रेष्यन्
मध्यमपुरुषः	अक्रेष्यः	अक्रेष्यतम्	अक्रेष्यत
उत्तमपुरुषः	अक्रेष्यम्	अक्रेष्याव	अक्रेष्याम

(ii) 'डुक्रीञ्' (क्री)द्रव्यविनिमये (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते
मध्यमपुरुषः	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे
उत्तमपुरुषः	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिक्रिये	चिक्रियाते	चिक्रियिरे
मध्यमपुरुषः	चिक्रियिषे	चिक्रियाथे	चिक्रियिढ्वे चिक्रियिध्वे
उत्तमपुरुषः	चिक्रिये	चिक्रियिवहे	चिक्रियिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रेता	क्रेतारौ	क्रेतारः
मध्यमपुरुषः	क्रेतासे	क्रेतासाथे	क्रेतासाध्वे
उत्तमपुरुषः	क्रेताहे	क्रेतास्वहे	क्रेतास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रेष्यते	क्रेष्येते	क्रेष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	क्रेष्यसे	क्रेष्येथे	क्रेष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	क्रेष्ये	क्रेष्यावहे	क्रेष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्
मध्यमपुरुषः	क्रीणीष्व	क्रीणाथाम्	क्रीणीध्वम्
उत्तमपुरुषः	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत
मध्यमपुरुषः	अक्रीणीथाः	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्
उत्तमपुरुषः	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणीत	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्
मध्यमपुरुषः	क्रीणीथाः	क्रीणीयाथाम्	क्रीणीध्वम्
उत्तमपुरुषः	क्रीणीय	क्रीणीवहि	क्रीणीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रेषीष्ट	क्रेषीयास्ताम्	क्रेषीरन्
मध्यमपुरुषः	क्रेषीष्ठाः	क्रेषीयास्थाम्	क्रेषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	क्रेषीय	क्रेषीवहि	क्रेषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रेष्ट	अक्रेषाताम्	अक्रेषत
मध्यमपुरुषः	अक्रेष्ठाः	अक्रेषाथाम्	अक्रेढ्वम्
उत्तमपुरुषः	अक्रेषि	अक्रेष्वहि	अक्रेष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्रेष्यत	अक्रेष्येताम्	अक्रेष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अक्रेष्यथाः	अक्रेष्येथाम्	अक्रेष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अक्रेष्ये	अक्रेष्यावहि	अक्रेष्यामहि

ज्ञा (जानना) परस्मैपदी-क्रयादिगण

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानाति	जानीतः	जानन्ति
म०	जानासि	जानीथः	जानीथ
उ०	जानामि	जानीवः	जानीमः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जज्ञौ	जज्ञतुः	जज्ञुः
म०	जज्ञिथ, जज्ञाथ	जज्ञथुः	जज्ञ
उ०	जज्ञौ	जज्ञिव	जज्ञिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञाता	ज्ञातारौ	ज्ञातारः
म०	ज्ञातासि	ज्ञातास्थः	ज्ञातास्थ
उ०	ज्ञातास्मि	ज्ञातास्व	ज्ञातास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञास्यति	ज्ञास्यतः	ज्ञास्यन्ति
म०	ज्ञास्यसि	ज्ञास्यथः	ज्ञास्यथ
उ०	ज्ञास्यामि	ज्ञास्यावः	ज्ञास्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानातु	जानीताम्	जानन्तु
म०	जानीहि	जानीतम्	जानीत
उ०	जानानि	जानाव	जानाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अजानात्	अजानीताम्	अजानन्
म०	अजानाः	अजानीतम्	अजानीत
उ०	अजानाम्	अजानीव	अजानीम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयुः
म०	जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात
उ०	जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम्

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञेयात्	ज्ञेयास्ताम्	ज्ञेयासुः
म०	ज्ञेयाः	ज्ञेयास्तम्	ज्ञेयास्त
उ०	ज्ञेयासम्	ज्ञेयास्व	ज्ञेयास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अज्ञासीत्	अज्ञासिष्टाम्	अज्ञासिषुः
म०	अज्ञासीः	अज्ञासिष्टम्	अज्ञासिष्ट
उ०	अज्ञासिषम्	अज्ञासिष्व	अज्ञासिष्म

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अज्ञास्यत्	अज्ञास्यताम्	अज्ञास्यन्
म०	अज्ञास्यः	अज्ञास्यतम्	अज्ञास्यत
उ०	अज्ञास्यम्	अज्ञास्याव	अज्ञास्याम

ज्ञा (जानना) आत्मनेपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानीते	जानाते	जानते
म०	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
उ०	जाने	जानीवहे	जानीमहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जज्ञे	जज्ञाते	जज्ञिरे
म०	जज्ञिषे	जज्ञाथे	जज्ञिध्वे
उ०	जज्ञे	जज्ञिवहे	जज्ञिमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञाता	ज्ञातारौ	ज्ञातारः
म०	ज्ञातासे	ज्ञातासाथे	ज्ञाताध्वे
उ०	ज्ञाताहे	ज्ञातास्वहे	ज्ञातास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञास्यते	ज्ञास्येते	ज्ञास्यन्ते
म०	ज्ञास्यसे	ज्ञास्येथे	ज्ञास्यध्वे
उ०	ज्ञास्ये	ज्ञास्यावहे	ज्ञास्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानीताम्	जानाताम्	जानताम्
म०	जानीष्व	ज:नाथाम्	जानीध्वम्
उ०	जानै	जानावहै	जानामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अजानीत	अजानाताम्	अजानत
म०	अजानीथाः	अजानाथाम्	अजानीध्वम्
उ०	अजानी	अजानीवहि	अजानीमहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	जानीत	जानीयाताम्	जानीरन्
म०	जानीथाः	जानीयाथाम्	जानीध्वम्
उ०	जानीय	जानीवहि	जानीमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	ज्ञासीष्ट	ज्ञासीयास्ताम्	ज्ञासीरन्
म०	ज्ञासीष्ठाः	ज्ञासीयास्थाम्	ज्ञासीध्वम्
उ०	ज्ञासीय	ज्ञासीवहि	ज्ञासीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अज्ञास्त	अज्ञासाताम्	अज्ञासत
म०	अज्ञास्थाः	अज्ञासाथाम्	अज्ञाध्वम्
उ०	अज्ञासि	अज्ञास्वहि	अज्ञास्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अज्ञास्यत	अज्ञास्येताम्	अज्ञास्यन्त
म०	अज्ञास्यथाः	अज्ञास्येथाम्	अज्ञास्यध्वम्
उ०	अज्ञास्ये	अज्ञास्यावहि	अज्ञास्यामहि

10. चुरादिगणः

(i) 'चुर' स्तेये (परस्मैपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयति	चोरयतः	चोरयन्ति

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	चोरयसि	चोरयथः	चोरयथ
उत्तमपुरुषः	चोरयामि	चोरयावः	चोरयामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयामास	चोरयामासतुः	चोरयामासुः
मध्यमपुरुषः	चोरयामासिथ	चोरयामासथुः	चोरयामास
उत्तमपुरुषः	चोरयामास	चोरयामासिव	चोरयामासिम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः
मध्यमपुरुषः	चोरयितासि	चोरयितास्थः	चोरयितास्थ
उत्तमपुरुषः	चोरयितास्मि	चोरयितास्वः	चोरयितास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयिष्यति	चोरयिष्यतः	चोरयिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	चोरयिष्यसि	चोरयिष्यथः	चोरयिष्यथ
उत्तमपुरुषः	चोरयिष्यामि	चोरयिष्यावः	चोरयिष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयतु-चोरयतात्	चोरयताम्	चोरयन्तु
मध्यमपुरुषः	चोरय-चोरयतात्	चोरयतम्	चोरयत
उत्तमपुरुषः	चोरयाणि	चोरयाव	चोरयाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचोरयत्	अचोरयताम्	अचोरयन्
मध्यमपुरुषः	अचोरयः	अचोरयतम्	अचोरयत
उत्तमपुरुषः	अचोरयम्	अचोरयाव	अचोरयाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयेत्	चोरयेताम्	चोरयेयुः
मध्यमपुरुषः	चोरयेः	चोरयेतम्	चोरयेत
उत्तमपुरुषः	चोरयेयम्	चोरयेव	चोरयेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोर्यात्	चोर्यास्ताम्	चोर्यासुः
मध्यमपुरुषः	चोर्याः	चोर्यास्तम्	चोर्यास्त
उत्तमपुरुषः	चोर्यासम्	चोर्यास्व	चोर्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचूचुरत्	अचूचुरताम्	अचूचुरन्
मध्यमपुरुषः	अचूचुरः	अचूचुरतम्	अचूचुरत
उत्तमपुरुषः	अचूचुरम्	अचूचुराव	अचूचुराम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचोरयिष्यत्	अचोरयिष्यताम्	अचोरयिष्यन्
मध्यमपुरुषः	अचोरयिष्यः	अचोरयिष्यतम्	अचोरयिष्यत
उत्तमपुरुषः	अचोरयिष्यम्	अचोरयिष्याव	अचोरयिष्याम

(ii) 'चुर' स्तेये (आत्मनेपदपक्षे)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयते	चोरयेते	चोरयन्ते
मध्यमपुरुषः	चोरयसे	चोरयेथे	चोरयध्वे
उत्तमपुरुषः	चोरये	चोरयावहे	चोरयामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चक्राते	चोरयाञ्चक्रिरे
मध्यमपुरुषः	चोरयाञ्चकृषे	चोरयाञ्चक्राथे	चोरयाञ्चकृढ्वे
उत्तमपुरुषः	चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चकृवहे	चोरयाञ्चकृमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः
मध्यमपुरुषः	चोरयितासे	चोरयितासाथे	चोरयिताध्वे
उत्तमपुरुषः	चोरयिताहे	चोरयितास्वहे	चोरयितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयिष्यते	चोरयिष्येते	चोरयिष्यन्ते

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	चोरयिष्यसे	चोरयिष्येथे	चोरयिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	चोरयिष्ये	चोरयिष्यावहे	चोरयिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयताम्	चोरयेताम्	चोरयन्ताम्
मध्यमपुरुषः	चोरयस्व	चोरयेथाम्	चोरयध्वम्
उत्तमपुरुषः	चोरयै	चोरयावहै	चोरयामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचोरयत	अचोरयेताम्	अचोरयन्त
मध्यमपुरुषः	अचोरयथाः	अचोरयेथाम्	अचोरयध्वम्
उत्तमपुरुषः	अचोरये	अचोरयावहि	अचोरयामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयेत	चोरयेयाताम्	चोरयेरन्
मध्यमपुरुषः	चोरयेथाः	चोरयेयाथाम्	चोरयेध्वम्
उत्तमपुरुषः	चोरयेय	चोरयेवहि	चोरयेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चोरयिषीष्ट	चोरयिषी-यास्ताम्	चोरयिषीरन्
मध्यमपुरुषः	चोरयिषीष्ठाः	चोरयिषी-यास्थाम्	चोरयिषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	चोरयिषीय	चोरयिषीवहि	चोरयिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचूचुरत	अचूचुरेताम्	अचूचुरन्त
मध्यमपुरुषः	अचूचुरथाः	अचूचुरेथाम्	अचूचुरध्वम्
उत्तम पुरुष	अचूचुरे	अचूचुरावहि	अचूचुरामहि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचोरयिष्यत	अचोरयिष्येताम्	अचोरयिष्यन्त
मध्यमपुरुषः	अचोरयिष्यथाः	अचोर-यिष्येथाम्	अचोर-यिष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अचोरयिष्ये	अचोर-यिष्यावहि	अचोर-यिष्यामहि

कथ् (कहना) परस्मैपदी चुरादिगण

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
म०	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उ०	कथयामि	कथयावः	कथयामः

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयाञ्चकार	कथयाञ्चक्रतुः	कथयाञ्चक्रुः
म०	कथयाञ्चकर्थ	कथयाञ्चक्रथुः	कथयाञ्चक्र
उ०	कथयाञ्चकार	कथयाञ्चकृव	कथयाञ्चकृम

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयिता	कथयितारौ	कथयितारः
म०	कथयितासि	कथयितास्थः	कथयितास्थ
उ०	कथयितास्मि	कथयितास्वः	कथयितास्मः

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
म०	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उ०	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु
म०	कथय	कथयतम्	कथयत
उ०	कथयानि	कथयाव	कथयाम

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
म०	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उ०	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
म०	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उ०	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथ्यात्	कथ्यास्ताम्	कथ्यासुः
म०	कथ्याः	कथ्यास्तम्	कथ्यास्त
उ०	कथ्यासम्	कथ्यास्व	कथ्यास्म

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अचकथत्	अचकथताम्	अचकथन्
म०	अचकथः	अचकथतम्	अचकथत
उ०	अचकथम्	अचकथाव	अचकथाम

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकथयिष्यत	अकथ-यिष्येताम्	अकथयिष्यन्त
म०	अकथयिष्यथाः	अकथ-यिष्येताम्	अकथ-यिष्यध्वम्
उ०	अकथयिष्ये	अकथ-यिष्यावहि	अकथ-यिष्यामहि

कथ् (कहना) आत्मनेपदी

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयते	कथयेते	कथयन्ते
म०	कथयसे	कथयेथे	कथयध्वे
उ०	कथये	कथयावहे	कथयामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयाञ्चक्रे	कथयाञ्चक्राते	कथयाञ्चक्रिरे
म०	कथयाञ्चकृषे	कथयाञ्चक्राथे	कथयाञ्च-कृढ्वे
उ०	कथयाञ्चक्रे	कथयाञ्चकृवहे	कथयाञ्च-कृमहे

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयिता	कथयितारौ	कथयितारः
म०	कथयितासे	कथयितासाथे	कथयिताध्वे
उ०	कथयिताहे	कथयितास्वहे	कथयितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयिष्यते	कथयिष्येते	कथयिष्यन्ते
म०	कथयिष्यसे	कथयिष्येथे	कथयिष्यध्वे
उ०	कथयिष्ये	कथयिष्यावहे	कथयिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयताम्	कथयेताम्	कथयन्ताम्
म०	कथयस्व	कथयेथाम्	कथयध्वम्
उ०	कथयै	कथयावहै	कथयामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकथयत	अकथयेताम्	अकथयन्त
म०	अकथयथाः	अकथयेताम्	अकथयध्वम्
उ०	अकथये	अकथयावहि	अकथयामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयेत	कथयेयाताम्	कथयेरन्
म०	कथयेथाः	कथयेयाथाम्	कथयेध्वम्
उ०	कथयेय	कथयेवहि	कथयेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	कथयिषीष्ट	कथयिषी-यास्ताम्	कथयिषीरन्
म०	कथयिषीष्ठाः	कथयिषी-यास्ताम्	कथयिषीध्वम्
उ०	कथयिषीय	कथयिषीवहि	कथयिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अचकथत	अचकथेताम्	अचकथन्त

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
म०	अचकथथाः	अचकथेथाम्	अचकथध्वम्
उ०	अचकथे	अचकथावहि	अचकथामहि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०	अकथयिष्यत	अकथयि-ष्येताम्	अकथयिष्यन्त
म०	अकथयिष्यथाः	अकथयि-ष्येथाम्	अकथ-यिष्यध्वम्
उ०	अकथयिष्ये	अकथयि-ष्यावहि	अकथ-यिष्यामहि

(iii) 'एध' वृद्धौ (आत्मनेपदी)

लट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधते	एधेते	एधन्ते
मध्यमपुरुषः	एधसे	एधेथे	एधध्वे
उत्तमपुरुषः	एधे	एधावहे	एधामहे

लिट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधाञ्चक्रे	एधाञ्चक्राते	एधाञ्चक्रिरे
मध्यमपुरुषः	एधाञ्चकृषे	एधाञ्चक्राथे	एधाञ्चकृढ्वे
उत्तमपुरुषः	एधाञ्चक्रे	एधाञ्चकृवहे	एधाञ्चकृमहे

एवम् एधामास, एधाम्बभूव इत्यादिरूपाणि अपि बोध्यानि।

लुट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधिता	एधितारौ	एधितारः
मध्यमपुरुषः	एधितासे	एधितासाथे	एधिताध्वे
उत्तमपुरुषः	एधिताहे	एधितास्वहे	एधितास्महे

लृट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधिष्यते	एधिष्येते	एधिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	एधिष्यसे	एधिष्येथे	एधिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	एधिष्ये	एधिष्यावहे	एधिष्यामहे

लोट्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधताम्	एधेताम्	एधन्ताम्
मध्यमपुरुषः	एधस्व	एधेथाम्	एधध्वम्
उत्तमपुरुषः	एधै	एधावहै	एधामहै

लङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ऐधत	ऐधेताम्	ऐधन्त
मध्यमपुरुषः	ऐधथाः	ऐधेथाम्	ऐधध्वम्
उत्तमपुरुषः	ऐधे	ऐधावहि	ऐधामहि

विधिलिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधेत	एधेयाताम	एधेरन्
मध्यमपुरुषः	एधेथाः	एधेयाथाम्	एधेध्वम्
उत्तमपुरुषः	एधेय	एधेवहि	एधेमहि

आशीर्लिङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधिषीष्ट	एधिषीयास्ताम्	एधिषीरन्
मध्यमपुरुषः	एधिषीष्ठाः	एधिषीयास्थाम्	एधिषीध्वम्
उत्तमपुरुषः	एधिषीय	एधिषीवहि	एधिषीमहि

लुङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ऐधिष्ट	ऐधिषाताम्	ऐधिषत
मध्यमपुरुषः	ऐधिष्ठाः	ऐधिषाथाम्	ऐधिढ्वम्-ध्वम्
उत्तमपुरुषः	ऐधिषि	ऐधिष्वहि	ऐधिष्महि

लृङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ऐधिष्यत	ऐधिष्येताम्	ऐधिष्यन्त
मध्यमपुरुषः	ऐधिष्यथाः	ऐधिष्येथाम्	ऐधिष्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	ऐधिष्ये	ऐधिष्यावहि	ऐधिष्यामहि

घ्रा-गान्धोपादाने

परस्मैपदी

लट् -	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रन्ति
	जिघ्रसि	जिघ्रथः	जिघ्रथ
	जिघ्रामि	जिघ्रावः	जिघ्रामः
लिट् -	जघ्रौ	जघ्रतुः	जघ्रुः
	जघ्राथ-जघ्रिथ	जघ्रिथुः	जघ्र
	जघ्रौ	जघ्रिव	जघ्रिम
लुट् -	घ्राता	घातारौ	घ्रातारः
	घ्रातासि	घ्रातास्थः	घ्रातास्थ
	घ्रातासि	घ्रातास्वः	घ्रातास्मः
लृट् -	घ्रास्यति	घ्रास्यतः	घ्रास्यन्ति
	घ्रास्यसि	घ्रास्यथः	घ्रास्यथ
	घ्रास्यामि	घ्रास्यावः	घ्रास्यामः
लोट्-	जिघ्रतु- जिघ्रतात्	जिघ्रताम्	जिघ्रन्तु
	जिघ्र- जिघ्रतात्	जिघ्रतम्	जिघ्रत
	जिघ्राणि	जिघ्राव	जिघ्राम
लङ्-	अजिघ्रत्	अजिघ्रताम्	अजिघ्रन्
	अजिघ्रः	अजिघ्रतम्	अजिघ्रत
	अजिघ्रम्	अजिघ्राव	अजिघ्राम
वि०लि-	जिघ्रते	जिघ्रेताम्	जिघ्रेयुः
	जिघ्रेः	जिघ्रेतम्	जिघ्रेत
	जिघ्रेयम्	जिघ्रेव	जिघ्रेम
आ०लि-	घ्रायात्,	घ्रायास्ताम्,	घ्रायासुः,
	घ्रेयात्	घ्रेयास्ताम्	घ्रेयासुः
	घ्रायाः,	घ्रायास्तम्,	घ्रायास्त,
	घ्रेयाः	घ्रेयास्तम्	घ्रेयास्त
	घ्रायासम्,	घ्रायास्व,	घ्रायास्म
	घ्रेयासम्	घ्रेयास्व	घ्रेयास्म
लुङ्-	अघ्रात्	अघ्राताम्	अघ्रुः
	अघ्राः	अघ्राताम्	अघ्रात
	अघ्राम्	अघ्राव	अघ्राम
लृङ्-	अघ्रास्यत्	अघ्रास्यताम्	अघ्रास्यन्
	अघ्रास्यः	अघ्रास्यतम्	अघ्रास्यत
	अघ्रास्यम्	अघ्रास्याव	अघ्रास्याम

हृञ्-हरणे

लट्-	हरति	हरतः	हरन्ति
	हरसि	हरथः	हरथ
	हरामि	हरावः	हरामः
लिट्-	जहार	जह्रतुः	जह्रुः
	जहर्थ	जह्रथुः	जह्र
	जहारः-जहर	जह्रिव	जह्रिम
लुट्-	हर्ता	हर्तारौ	हर्तारः
	हर्तासि	हर्तास्थः	हर्तास्थ
	हर्तास्म	हर्तास्वः	हर्तास्म
लृट	हरिष्यति	हरिष्यतः	हरिष्यन्ति
	हरिष्यसि	हरिष्यथः	हरिष्यथ
	हरिष्यामि	हरिष्यावः	हरिष्यामः
लोट्-	हरतु-तात्	हरताम्	हरन्तु
	हरे-तात्	हरतम्	हरत
	हराणि	हराव	हराम
लङ्-	अहरेत्	अहरेताम्	अहरेन्
	अहरेः	अहरेतम्	अहरेत
	अहरम	अहराव	अहराम
वि०लि-	हरेत्	हरेताम्	हरेयुः
	हरेः	हरेतम्	हरेत
	हरेयम्	हरेव	हरेम
आ०लि-	ह्रियात्	ह्रियास्ताम्	ह्रियासुः
	ह्रियाः	ह्रियास्तम्	ह्रियास्त
	ह्रियासम्	ह्रियास्व	ह्रियास्म
लुङ्-	अहाषीत्	अहार्ष्टाम्	अहार्षुः
	अहार्षीः	अहार्ष्टम्	अहार्ष्ट
	अहार्षम्	अर्हाष्व	अहार्ष्म
लृङ्-	अहरिष्यत्	अहरिष्यताम्	अहरिष्यन्
	अहरिष्यः	अहरिष्यतम्	अहरिष्यत
	अहरिष्यम्	अहरिष्याव	अहरिष्याम

भृञ्- धारणपोषणयोः (होना) उभयपदो

परस्मैपदी

लट्-	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति
	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ
	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः

लिट्-	बिभराञ्चकार	बिभराञ्चक्रतुः	बिभराञ्चक्रुः
	बिभराञ्चकर्थ	बिभराञ्चक्रथुः	बिभराञ्चक्र
	बिभराञ्चकार	बिभराञ्चकृव	बिभराञ्चकृम
(पक्षे)-	बभार	बभ्रतुः	बभ्रुः
	बभर्थ	बभ्रथुः	बभ्र
	बभार/बभर	बभृव	बभृम
लुट्-	भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः
	भर्तासि	भर्तास्थः	भर्तास्थः
	भर्तास्मि	भर्तास्वः	भर्तास्मः
लृट्-	भरिष्यति	भरिष्यत	भरिष्यन्ति
	भरिष्यसि	भरिष्यथः	भरिष्यथ
	भरिष्यामि	भरिष्यावः	भरिष्यामः
लोट्-	बिभर्तु/तात्	बिभृताम्	बिभ्रतु
	बिभृहि/तात्	बिभृतम्	बिभृत
	बिभराणि	बिभराव	बिभराम
लङ्-	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः
	अबिभः	अबिभृतम्	अबिभृत
	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम
वि०लि-	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः
	बिभृयाः	बिभृयातम्	बिभृयात
	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम
आ०लि-	भ्रियात्	भ्रियास्ताम्	भ्रियासुः
	भ्रियाः	भ्रियास्तम्	भ्रियास्त
	भ्रियासम्	भ्रियास्व	भ्रियास्म
लुङ्-	अभार्षीत्	अभार्ष्टाम्	अभार्षुः
	अभार्षीः	अभार्ष्टम्	अभार्ष्ट
	अभार्षम्	अभार्ष्व	अभार्ष्म
लृङ्-	अभरिष्यत्	अभरिष्यताम्	अभरिष्यन्
	अभिरिष्यः	अभिरिष्याम्	अभरिष्यत
	अभरिष्यम्	अभरिष्याव	अभरिष्याम

आत्मनेपदपक्षे

लट्-	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते
	बिभृषे	बभ्राथे	बिभृध्वे
	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे
लिट्-	बिभराञ्चक्रे	बिभराञ्चक्राते	बिभराञ्चक्रिरे
	बिभराञ्चकृषे	बिभराञ्चक्राथे	बिभराञ्चकृध्वे
	बिभराञ्चक्रे	बिभराञ्चकृवहे	बिभराञ्चकृमहे
(पक्षे)-	बभ्रे	बभ्राते	बभ्रिरे
	बभृषे	बभ्राथे	बभृध्वे
	बभ्रे	बभ्रवहे	बभ्रमहे
लुट्-	भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः
	भर्तासे	भर्तासाथे	भर्ताध्वे
	भर्ताहे	भर्तास्वहे	भर्तास्महे
लृट्-	भरिष्यते	भरिष्येत	भरिष्यन्ते
	भरिष्यसे	भरिष्येते	भरिष्यध्वे
	भरिष्ये	भरिव्यावहे	भरिष्यामहे
लोट्-	बिभृताम्	बिभ्राताम्	बिभ्रताम्
	बिभृष्व	बिभ्राथाम्	बिभृध्वम्
	बिभरै	बिभरावहै	बिभरामहै
लङ्-	अबिभृत	अबिभ्राताम्	अबिभृत
	अबिभृथाः	अबिभ्राथाम्	अबिभृध्वम्
	अबिभ्रि	अबिभृवहि	अबिभृमहि
वि०लि-	बिभ्रीत	बिभ्रीयाताम्	बिभीरन्
	बिभ्रीथाः	बिभ्रीयाथाम्	बिभ्रीध्वम्
	बिभ्रीय	बिभ्रीवहि	बिभ्रीमहि
आ०लि-	भृषीष्ट	भृषीयास्ताम्	भृषीरन्
	भृषीष्ठाः	भृषीयास्थाम्	भृषीध्वम्
	भृषीय	भृषीवहि	भृषीमहि
लुङ्-	अभृत	अभृषाताम्	अभृषत्
	अभृथाः	अभृषाथाम्	अभृध्वम्
	अभृषि	अभृष्वहि	अभृष्महि
लृङ्-	अभरिष्यत	अभरिष्येताम्	अभरिष्यन्त
	अभरिष्यथाः	अभरिष्येथाम्	अभरिष्यध्वम्
	अभरिष्ये	अभरिष्यावहि	अभरिष्यामहि

इष्-इच्छायाम्

परस्मैपदौ

लट्-	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति
	इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ
	इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः

लिट्-	इयेष	ईषतुः	ईषुः
	इयेषिथ	ईषथुः	ईष
	ईयेष	ईषिव	ईषम

लुट्-	एषिता	एषितारौ-	एषितारः
	एष्टा	एष्टारौ	एष्टारः
	एषितासि	एषितास्थः	एषितास्थः
	एष्टासि	एष्टास्थः	एष्टास्थः
	एषितास्मि	एषितास्व	एषितास्मः
	एष्टास्मि	एष्टास्वः	एष्टास्मः

लट्-	एषिष्यति	एषिष्यतः	एषिष्यन्ति
	एषिष्यसि	एषिष्यथः	एषिष्यथ
	एषिष्यामि	एषिष्यावः	एषिष्यामः

लोट्-	इच्छतु-	इच्छताम्	इच्छन्तु
	इच्छतात्		
	इच्छ-	इच्छतम्	इच्छत
	इच्छतात्		
	इच्छानि	इच्छाव	इच्छाम

लङ्-	ऐच्छत्	ऐच्छताम्	ऐच्छन्
	ऐच्छः	ऐच्छतम्	ऐच्छत
	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम

वि०लि-	इच्छेत्	इच्छेताम्	इच्छेयुः
	इच्छेः	इच्छेतम्	इच्छेत
	इच्छेयम्	इच्छेव	इच्छेम

आ०लि-	इष्यात्	इष्यास्ताम्	इष्यासुः
	इष्याः	इष्यास्तम्	इष्यास्त
	इष्यासम्	इष्यास्व	इष्यास्म

लुङ्-	ऐषीत्	ऐषिष्टाम्	ऐषिषुः
	ऐषीः	ऐषिष्टत्	ऐषिष्ट
	ऐषिषम्	ऐषिष्व	ऐषिष्म

लृङ्-	ऐषिष्यत्	ऐषिष्यताम्	ऐषिष्यन्
	ऐषिष्यः	ऐषिष्यतम्	ऐषिष्यत
	ऐषिष्यम्	ऐषिष्याव	ऐषिष्याम

संक्षिप्तधातुरूपावली

भ्वादिगणः(परस्मैपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अट्)	गतौ	अटति	आट	अटिता	अटिष्यति	अटतु	आटत्	अटेत्	अट्यात्	आटीत्	आटिष्यत्
(अर्च)	पूजायाम्	अर्चति	आनर्च	अर्चिता	अर्चिष्यति	अर्चतु	आर्चत्	अर्चेत्	अर्च्यात्	आर्चीत्	आर्चिष्यत्
(अर्ज)	अर्जने	अर्जति	आनर्ज	अर्जिता	अर्जिष्यति	अर्जतु	आर्जत्	अर्जेत्	अर्ज्यात्	आर्जीत्	आर्जिष्यत्
(अर्ह)	पूजायाम्	अर्हति	आनर्ह	अर्हिता	अर्हिष्यति	अर्हतु	आर्हत्	अर्हेत्	अर्ह्यात्	आर्हीत्	आर्हिष्यत्
(ईर्ष्य)	ईर्ष्यायाम्	ईर्ष्यति	ईर्ष्याञ्चकार	ईर्ष्यिता	ईर्ष्यिष्यति	ईर्ष्यतु	ऐर्ष्यत्	ईर्ष्येत्	ईर्ष्यात्	ऐर्ष्यीत्	ऐर्ष्यिष्यत्
(कूज)	अव्यक्ते शब्दे	कूजति	चुकूज	कूजिता	कूजिष्यति	कूजतु	अकूजत्	कूजेत्	कूज्यात्	अकूजीत्	अकूजिष्यत्
(कृष)	विलेखने	कर्षति	चकर्ष	कर्ष्टा	कर्क्ष्यति	कर्षतु	अकर्षत्	कर्षेत्	कृष्यात्	अकृक्षत्	अकर्क्ष्यत्
(क्रदि) क्रन्द	रोदने	क्रन्दति	चक्रन्द	क्रन्दिता	क्रन्दिष्यति	क्रन्दतु	अक्रन्दत्	क्रन्देत्	क्रन्द्यात्	अक्रन्दीत्	अक्रन्दिष्यत्
(क्रमु) क्रम्	पादविक्षेपे	क्रामति	चक्राम	क्रमिता	क्रमिष्यति	क्रामतु	अक्रामत्	क्रामेत्	क्रम्यात्	अक्रमीत्	अक्रमिष्यत्
(क्रीड़ृ)क्रीड्	विहारे	क्रीडति	चिक्रीड	क्रीडिता	क्रीडिष्यति	क्रीडतु	अक्रीडत्	क्रीडेत्	क्रीड्यात्	अक्रीडीत्	अक्रीडिष्यत्
(क्षर)	सञ्चलने	क्षरति	चक्षार	क्षरिता	क्षरिष्यति	क्षरतु	अक्षरत्	क्षरेत्	क्षर्यात्	अक्षारीत्	अक्षरिष्यत्
(क्षि)	क्षये	क्षयति	चिक्षाय	क्षेता	क्षेष्यति	क्षयतु	अक्षयत्	क्षयेत्	क्षीयात्	अक्षैषीत्	अक्षेष्यत्
(खादृ)खाद्	भक्षणे	खादति	चखाद	खादिता	खादिष्यति	खादतु	अखादत्	खादेत्	खाद्यात्	अखादीत्	अखादिष्यत्
(खेलृ) खेल	चलने	खेलति	चिखेल	खेलिता	खेलिष्यति	खेलतु	अखेलत्	खेलेत्	खेल्यात्	अखेलीत्	अखेलिष्यत्
(गद)	व्यक्तायां वाचि	गदति	जगाद	गदिता	गदिष्यति	गदतु	अगदत्	गदेत्	गद्यात्	अगादीत्	अगदिष्यत्
(गर्ज)	शब्दे	गर्जति	जगर्ज	गर्जिता	गर्जिष्यति	गर्जतु	अगर्जत्	गर्जेत्	गर्ज्यात्	अगर्जीत्	अगर्जिष्यत्
(गर्व)	दर्पे	गर्वति	जगर्व	गर्विता	गर्विष्यति	गर्वतु	अगर्वत्	गर्वेत्	गर्व्यात्	अगर्वीत्	अगर्विष्यत्
(गल)	अदने	गलति	जगाल	गलिता	गलिष्यति	गलतु	अगलत्	गलेत्	गल्यात्	अगालीत्	अगलिष्यत्
(गुजि)गुञ्ज्	अव्यक्तशब्दे	गुञ्जति	जुगुञ्ज	गुञ्जिता	गुञ्जिष्यति	गुञ्जतु	अगुञ्जत्	गुञ्जेत्	गुञ्ज्यात्	अगुञ्जीत्	अगुञ्जिष्यत्
गै (गा)	शब्दे	गायति	जगौ	गाता	गास्यति	गायतु	अगायत्	गायेत्	गेयात्	अगासीत्	अगास्यत्
(ग्लै)	हर्षक्षये	ग्लायति	जग्लौ	ग्लाता	ग्लास्यति	ग्लायतु	अग्लायत्	ग्लायेत्	ग्लायात्-ग्लेयात्	अग्लासीत्	अग्लास्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(चर)	गतौ	चरति	चचार	चरिता	चरिष्यति	चरतु	अचरत्	चरेत्	चर्यात्	अचारीत्	अचरिष्यत्
(चर्व)	अदने	चर्वति	चचर्व	चर्विता	चर्विष्यति	चर्वतु	अचर्वत्	चर्वेत्	चर्व्यात्	अचर्वीत्	अचर्विष्यत्
(चल)	कम्पने	चलति	चचाल	चलिता	चलिष्यति	चलतु	अचलत्	चलेत्	चल्यात्	अचालीत्	अचलिष्यत्
(चुबि) चुम्ब	वक्त्रसंयोगे	चुम्बति	चुचुम्ब	चुम्बिता	चुम्बिष्यति	चुम्बतु	अचुम्बत्	चुम्बेत्	चुम्ब्यात्	अचुम्बीत्	अचुम्बिष्यत्
(चुष)	पाने	चूषति	चुचूष	चूषिता	चूषिष्यति	चूषतु	अचूषत्	चूषेत्	चुष्यात्	अचूषीत्	अचूषिष्यत्
(जप)	व्यक्तायां वाचि	जपति	जजाप	जपिता	जपिष्यति	जपतु	अजपत्	जपेत्	जप्यात्	अजापीत्	अजपिष्यत्
(जल्प)	व्यक्तायां वाचि	जल्पति	जजल्प	जल्पिता	जल्पिष्यति	जल्पतु	अजल्पत्	जल्पेत्	जल्प्यात्	अजल्पीत्	अजल्पिष्यत्
(जि)	जये	जयति	जिगाय	जेता	जेष्यति	जयतु	अजयत्	जयेत्	जीयात्	अजैषीत्	अजेष्यत्
(जीव)	प्राणधारणे	जीवति	जिजीव	जीविता	जीविष्यति	जीवतु	अजीवत्	जीवेत्	जीव्यात्	अजीवीत्	अजीविष्यत्
(ज्वल)	दीप्तौ	ज्वलति	जज्वाल	ज्वलिता	ज्वलिष्यति	ज्वलतु	अज्वलत्	ज्वलेत्	ज्वल्यात्	अज्वालीत्	अज्वलिष्यत्
(तप)	सन्तापे	तपति	तताप	तप्ता	तप्स्यति	तपतु	अतपत्	तपेत्	तप्यात्	अताप्सीत्	अतप्स्यत्
(तर्ज)	भर्त्सने	तर्जति	ततर्ज	तर्जिता	तर्जिष्यति	तर्जतु	अतर्जत्	तर्जेत्	तर्ज्यात्	अतर्जीत्	अतर्जिष्यत्
(तॄ) तॄ	प्लवनतरणयोः	तरति	ततार	तरीता-तरिता	तरिष्यति-तरी	तरतु	अतरत्	तरेत्	तीर्यात्	अतारीत्	अतरिष्यत्
(त्यज)	त्यागे	त्यजति	तत्याज	त्यक्ता	त्यक्ष्यति	त्यजतु	अत्यजत्	त्यजेत्	त्यज्यात्	अत्याक्षीत्	अत्यक्ष्यत्
(दह)	भस्मीकरणे	दहति	ददाह	दग्धा	धक्ष्यति	दहतु	अदहत्	दहेत्	दह्यात्	अधाक्षीत्	अधक्ष्यत्
(द्रु)	गतौ	द्रवति	दुद्राव	द्रोता	द्रोष्यति	द्रवतु	अद्रवत्	द्रवेत्	द्रूयात्	अदुद्रुवत्	अद्रोष्यत्
(ध्यै)	चिन्तायाम्	ध्यायति	दध्यौ	ध्याता	ध्यास्यति	ध्यायतु	अध्यायत्	ध्यायेत्	ध्येयात्	अध्यासीत्	अध्यास्यत्
(णद) नद्	शब्दे	नदति	ननाद	नदिता	नदिष्यति	नदतु	अनदत्	नदेत्	नद्यात्	अनादीत्	अनदिष्यत्
(णम्) नम्	प्रह्वत्वे शब्दे च	नमति	ननाम	नन्ता	नंस्यति	नमतु	अनमत्	नमेत्	नम्यात्	अनंसीत्	अनंस्यत्
(नर्द)	शब्दे	नर्दति	ननर्द	नर्दिता	नर्दिष्यति	नर्दतु	अनर्दत्	नर्देत्	नर्द्यात्	अनर्दीत्	अनर्दिष्यत्
(णिदि) निन्द्	कुत्सायाम्	निन्दति	निनिन्द	निन्दिता	निन्दिष्यति	निन्दतु	अनिन्दत्	निन्देत्	निन्द्यात्	अनिन्दीत्	अनिन्दिष्यत्
(पठ)	व्यक्तायां वाचि	पठति	पपाठ	पठिता	पठिष्यति	पठतु	अपठत्	पठेत्	पठ्यात्	अपाठीत्	अपठिष्यत्
(पत्लृ) पत्	गतौ	पतति	पपात	पतिता	पतिष्यति	पततु	अपतत्	पतेत्	पत्यात्	अपप्तत्	अपतिष्यत्
(प्रच्छ)	ज्ञीप्सायाम्	पृच्छति	पप्रच्छ	प्रष्टा	प्रक्ष्यति	पृच्छतु	अपृच्छत्	पृच्छेत्	पृच्छ्यात्	अप्राक्षीत्	अप्रक्ष्यत्
(फल्)	निष्पत्तौ	फलति	पफाल	फलिता	फलिष्यति	फलतु	अफलत्	फलेत्	फल्यात्	अफालीत्	अफलिष्यत्
(बुक्क)	भषणे	बुक्कति	बुबुक्क	बुक्किता	बुक्किष्यति	बुक्कतु	अबुक्कत्	बुक्केत्	बुक्क्यात्	अबुक्कीत्	अबुक्किष्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(बृहि) बृंह्	वृद्धौ	बृंहति	बबृंह	बृंहिता	बृंहिष्यति	बृंहतु	अबृंहत्	बृंहेत्	बृंह्यात्	अबृंहीत्	अबृंहिष्यत्
(भण)	शब्दार्थे	भणति	बभाण	भणिता	भणिष्यति	भणतु	अभणत्	भणेत्	भण्यात्	अभाणीत्	अभणिष्यत्
(भष)	भषने	भषति	बभाष	भषिता	भषिष्यति	भषतु	अभषत्	भषेत्	भष्यात्	अभाषीत्	अभषिष्यत्
(भू)	सत्तायाम्	भवति	बभूव	भविता	भविष्यति	भवतु	अभवत्	भवेत्	भूयात्	अभूत्	अभविष्यत्
(भ्रमु) भ्रम्	चलने	भ्रमति	बभ्राम	भ्रमिता	भ्रमिष्यति	भ्रमतु	अभ्रमत्	भ्रमेत्	भ्रम्यात्	अभ्रमीत्	अभ्रमिष्यत्
(मुर्च्छ)	मोहसमुर्च्छयोः	मूर्च्छति	मुमूर्च्छ	मूर्च्छिता	मूर्च्छिष्यति	मूर्च्छतु	अमूर्च्छत्	मूर्च्छेत्	मूर्च्छ्यात्	अमूर्च्छीत्	अमूर्च्छिष्यत्
(मिषु) मिष्	सेचने	मेषति	मिमेष	मेषिता	मेषिष्यति	मेषतु	अमेषत्	मेषेत्	मेष्यात्	अमेषीत्	अमेषिष्यत्
(रक्ष)	पालने	रक्षति	ररक्ष	रक्षिता	रक्षिष्यति	रक्षतु	अरक्षत्	रक्षेत्	रक्ष्यात्	अरक्षीत्	अरक्षिष्यत्
(रट)	परिभाषणे	रटति	रराट	रटिता	रटिष्यति	रटतु	अरटत्	रटेत्	रट्यात्	अरटीत्	अरटिष्यत्
(रुह)	बीजजन्मनि	रोहति	रुरोह	रोढा	रोक्ष्यति	रोहतु	अरोहत्	रोहेत्	रुह्यात्	अरुक्षीत्	अरोक्ष्यत्
(लस)	श्लेषणक्रीडनयोः	लसति	ललास	लसिता	लसिष्यति	लसतु	अलसत्	लसेत्	लस्यात्	अलसीत्	अलसिष्यत्
(लुठि) लुण्ठ्	आलस्ये प्रतिघाते च	लुण्ठति	लुलुण्ठ	लुण्ठिता	लुण्ठिष्यति	लुण्ठतु	अलुण्ठत्	लुण्ठेत्	लुण्ठ्यात्	अलुण्ठीत्	अलुण्ठिष्यत्
(वद)	व्यक्तायां वाचि	वदति	उवाद	वदिता	वदिष्यति	वदतु	अवदत्	वदेत्	उद्यात्	अवादीत्	अवदिष्यत्
(टुवम्) वम्	उद्गिरणे	वमति	ववाम	वमिता	वमिष्यति	वमतु	अवमत्	वमेत्	वम्यात्	अवमीत्	अवमिष्यत्
(वस)	निवासे	वसति	उवास	वस्ता	वत्स्यति	वसतु	अवसत्	वसेत्	उष्यात्	अवात्सीत्	अवत्स्यत्
(वाञ्छि) वाञ्छ्	इच्छायाम्	वाञ्छति	ववाञ्छ	वाञ्छिता	वाञ्छिष्यति	वाञ्छतु	अवाञ्छत्	वाञ्छेत्	वाञ्छ्यात्	अवाञ्छीत्	अवाञ्छिष्यत्
(वृषु) वृष्	सेचनहिंसाक्लेशनेषु	वर्षति	ववर्ष	वर्षिता	वर्षिष्यति	वर्षतु	अवर्षत्	वर्षेत्	वृष्यात्	अवर्षीत्	अवर्षिष्यत्
(व्रज)	गतौ	व्रजति	वव्राज	व्रजिता	व्रजिष्यति	व्रजतु	अव्रजत्	व्रजेत्	व्रज्यात्	अव्राजीत्	अव्रजिष्यत्
(शंसु) शंस्	स्तुतौ	शंसति	शशंस	शंसिता	शंसिष्यति	शंसतु	अशंसत्	शंसेत्	शंस्यात्	अशंसीत्	अशंसिष्यत्
(शुच)	शोके	शोचति	शुशोच	शोचिता	शोचिष्यति	शोचतु	अशोचत्	शोचेत्	शुच्यात्	अशोचीत्	अशोचिष्यत्
(सृ)	गतौ	सरति	ससार	सर्ता	सरिष्यति	सरतु	असरत्	सरेत्	स्त्रियात्	असार्षीत्	असरिष्यत्
(सृप्लृ) सृप	गतौ	सर्पति	ससर्प	सर्प्ता	सर्प्स्यति	सर्पतु	असर्पत्	सर्पेत्	सृप्यात्	असृपत्	असर्प्स्यत्
(स्खल)	सञ्चलने	स्खलति	चस्खाल	स्खलिता	स्खलिष्यति	स्खलतु	अस्खलत्	स्खलेत्	स्खल्यात्	अस्खलीत्	अस्खलिष्यत्
(ष्टन) स्तन्	शब्दे	स्तनति	तस्तान	स्तनिता	स्तनिष्यति	स्तनतु	अस्तनत्	स्तनेत्	स्तन्यात्	अस्तनीत्	अस्तनिष्यत्
(स्मृ)	आध्याने	स्मरति	संस्मार	स्मर्ता	स्मरिष्यति	स्मरतु	अस्मरत्	स्मरेत्	स्मर्यात्	अस्मार्षीत्	अस्मरिष्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(स्रु)	गतौ	स्रवति	सुस्राव	स्रोता	स्रोष्यति	स्रवतु	अस्रवत्	स्रवेत्	स्रूयात्	असुस्रुवत्	अस्रोष्यत्
(हसे) हस्	हसने	हसति	जहास	हसिता	हसिष्यति	हसतु	अहसत्	हसेत्	हस्यात्	अहसीत्	अहसिष्यत्
(क्लमु)क्लम्	ग्लानौ	क्लमति	चक्लाम	क्लमिता	क्लमिष्यति	क्लमतु	अक्लमत्	क्लमेत्	क्लम्यात्	अक्लमीत्	अक्लमिष्यत्
(गुपू) गुप्	रक्षणे	गोपायति	जुगोप	गोपायिता	गोपायिष्यति	गोपायतु	अगोपायत्	गोपायेत्	गोपाय्यात्	अगोपायीत्	अगोपायिष्यत्
(घ्रा)	गन्धोपादाने	जिघ्रति	जघ्रौ	घ्राता	घ्रास्यति	जिघ्रतु	अजिघ्रत्	जिघ्रेत्	घ्रेयात्	अघ्रासीत्	अघ्रास्यत
(दंश)	दशने	दंशति	ददंश	दंष्टा	दंक्ष्यति	दंशतु	अदंशत्	दंशेत्	दश्यात्	अदाङ्क्षीत्	अदङ्क्ष्यत्
(दाण्) दा	दाने	यच्छति	ददौ	दाप्ता	दास्यति	यच्छतु	अयच्छत्	यच्छेत्	देयात्	अदात्	अदास्यत्
(दृशिर्) दृश्	प्रेक्षणे	पश्यति	ददर्श	द्रष्टा	द्रक्ष्यति	पश्यतु	अपश्यत्	पश्येत्	दृश्यात्	अदर्शत्	अद्रक्ष्यत्
(ध्मा)	शब्दाग्निसंयोगयोः	धमति	दध्मौ	ध्माता	ध्मास्यति	धमतु	अधमत्	धमेत्	ध्मेयात्	अध्मासीत्	अध्मास्यत्
(पा)	पाने	पिबति	पपौ	पाता	पास्यति	पिबतु	अपिबत्	पिबेत्	पेयात्	अपात्	अपास्यत्
(म्ना)	अभ्यासे	मनति	मम्नौ	म्नाता	म्नास्यति	मनतु	अमनत्	मनेत्	म्नेयात्	अम्नासीत्	अम्नास्यत्
(म्लै)	हर्षक्षये	म्लायति	मम्लौ	म्लाता	म्लास्यति	म्लायतु	अम्लायत्	म्लायेत्	म्लायात्	अम्लासीत्	अम्लास्यत्
(यम)	उपरमे	यच्छति	ययाम	यन्ता	यंस्यति	यच्छतु	अयच्छत्	यच्छेत्	यम्यात्	अयंसीत्	अयंस्यत्
(ष्ठिवु) ष्ठिव्	निरसने	ष्ठीवति	टिष्ठेव	ष्ठेविता	ष्ठेविष्यति	ष्ठीवतु	अष्ठीवत्	ष्ठीवेत्	ष्ठीव्यात्	अष्ठेवीत्	अष्ठेविष्यत्
(ष्ठा)स्था	गतिनिवृत्तौ	तिष्ठति	तस्थौ	स्थाता	स्थास्यति	तिष्ठतु	अतिष्ठत्	तिष्ठेत्	स्थेयात्	अस्थात्	अस्थास्यत्

भ्वादिगणः(आत्मनेपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अय)	गतौ	अयते	अयाञ्चक्रे	अयिता	अयिष्यते	अयताम्	आयत	अयेत	अयिषीष्ट	आयिष्ट	आयिष्यत
(ईक्ष)	दर्शने	ईक्षते	ईक्षाञ्चक्रे	ईक्षिता	ईक्षिष्यते	ईक्षताम्	ऐक्षत	ईक्षेत	ईक्षिषीष्ट	ऐक्षिष्ट	ऐक्षिष्यत
(ईह)	चेष्टायाम्	ईहते	ईहाञ्चक्रे	ईहिता	ईहिष्यते	ईहताम्	ऐहत	ईहेत	ईहिषीष्ट	ऐहिष्ट	ऐहिष्यत
(ऊक्षह)	वितर्के	ऊहते	ऊहाञ्चक्रे	ऊहिता	ऊहिष्यते	ऊहताम्	औहत	ऊक्षहेत	ऊक्षहिषीष्ट	औहिष्ट	औहिष्यत
(एध)	वृद्धौ	एधते	एधाञ्चक्रे	एधिता	एधिष्यते	एधताम्	ऐधत	एधेत	एधिषीष्ट	ऐधिष्ट	ऐधिष्यत
(कत्थ)	श्लाघायाम्	कत्थते	चकत्थे	कथिता	कत्थिष्यते	कत्थताम्	अकत्थत	कत्थेत	कत्थिषीष्ट	अकत्थिष्ट	अकत्थिष्यत
(कमु) कम्	कान्तौ	कामयते	कामयाञ्चक्रे	कामयिता	कामयिष्यते	कामयताम्	अकामयत	कामयेत	कामयिषीष्ट	अचीकमत	अकामयिष्यत
(कपि) कम्प्	चलने कम्पते च	कम्पते	चकम्पे	कम्पिता	कम्पिष्यते	कम्पताम्	अकम्पत	कम्पेत	कम्पिषीष्ट	अकम्पिष्ट	अकम्पिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(काशृ)काश्	दीप्तौ	काशते	चकाशे	काशिता	काशिष्यते	काशताम्	अकाशत	काशेत	काशिषीष्ट	अकाशिष्ट	अकाशिष्यत
(कासृ) कास्	शब्दकुत्सायाम्	कासते	कासाञ्चक्रे	कासिता	कासिष्यते	कासताम्	अकासत	कासेत	कासिषीष्ट	अकासिष्ट	अकासिष्यत
(कृपू) कल्प्	सामर्थ्ये	कल्पते	चक्लृपे	कल्प्ता	कल्पिष्यते	कल्पताम्	अकल्पत	कल्पेत	कल्पिषीष्ट	अकल्पिष्ट	अकल्पिष्यत
(क्षमूष्)क्षम्	सहने	क्षमते	चक्षमे	क्षमिता	क्षमिष्यते	क्षमताम्	अक्षमत	क्षमेत	क्षमिषीष्ट	अक्षमिष्ट	अक्षमिष्यत
(क्षुभ)	सञ्चलने	क्षोभते	चुक्षुभे	क्षोभिता	क्षोभिष्यते	क्षोभताम्	अक्षोभत	क्षोभेत	क्षोभिषीष्ट	अक्षोभिष्ट	अक्षोभिष्यत
(गर्ह)	कुत्सायाम्	गर्हते	जगर्हे	गर्हिता	गर्हिष्यते	गर्हताम्	अगर्हत	गर्हेत	गर्हिषीष्ट	अगर्हिष्ट	अगर्हिष्यत
(गाहू) गाह्	बिलोडने	गाहते	जगाहे	गाहिता	गाहिष्यते	गाहताम्	अगाहत	गाहेत	गाहिषीष्ट	अगाहिष्ट	अगाहिष्यत
(गुप)	गोपने	जुगुप्सते	जुगुप्साञ्चक्रे	जुगुप्सिता	जुगुप्सिष्यते	जुगुप्सताम्	अजुगुप्सत	जुगुप्सेत	जुगुप्सिषीष्ट	अजुगुप्सिष्ट	अजुगुप्सिष्यत
(ग्रसु) ग्रस्	अदने	ग्रसते	जग्रसे	ग्रसिता	ग्रसिष्यते	ग्रसताम्	अग्रसत	ग्रसेत	ग्रसिषीष्ट	अग्रसिष्ट	अग्रसिष्यत
(घट)	चेष्टायाम्	घटते	जघटे	घटिता	घटिष्यते	घटताम्	अघटत	घटेत	घटिषीष्ट	अघटिष्ट	अघटिष्यत
(चेष्ट)	चेष्टायाम्	चेष्टते	चिचेष्टे	चेष्टिता	चेष्टिष्यते	चेष्टताम्	अचेष्टत	चेष्टेत	चेष्टिषीष्ट	अचेष्टिष्ट	अचेष्टिष्यत
(च्युङ्) च्यु	गतौ	च्यवते	चुच्युवे	च्यविता	च्योस्यते	च्यवताम्	अच्यवत	च्यवेत	च्यविषीष्ट	अच्यविष्ट	अच्यविष्यत
(जृम्भी) जृम्भ्	गात्रविनामे	जृम्भते	जजृम्भे	जृम्भिता	जृम्भिष्यते	जृम्भताम्	अजृम्भत	जृम्भेत	जृम्भिषीष्ट	अजृम्भिष्ट	अजृम्भिष्यत
(डीङ्) डी	विहायसा गतौ	डयते	डिड्ये	डयिता	डयिष्यते	डयताम्	अडयत	डयेत	डयिषीष्ट	अडयिष्ट	अडयिष्यत
(तिज)	निशाने	तितिक्षते	तितिक्षाञ्चक्रे	तितिक्षिता	तितिक्षिष्यते	तितिक्षताम्	अतितिक्षत	तितिक्षेत	तितिक्षिषीष्ट	अतितिक्षिष्ट	अतितिक्षिष्यत
(त्रपूष्) त्रप्	लज्जायाम्	त्रपते	त्रेपे	त्रपिता	त्रपिष्यते	त्रपताम्	अत्रपत	त्रपेत	त्रपिषीष्ट	अत्रपिष्ट	अत्रपिष्यत
(त्रङ्) त्रै	पालने	त्रायते	तत्रे	त्राता	त्रास्यते	त्रायताम्	अत्रायत	त्रायेत	त्रासीष्ट	अत्रास्त	अत्रास्यत
(ञित्वरा) त्वर्	सम्भ्रमे	त्वरते	तत्वरे	त्वरिता	त्वरिष्यते	त्वरताम्	अत्वरत	त्वरेत	त्वरिषीष्ट	अत्वरिष्ट	अत्वरिष्यत
(दय)	दानगतिरक्षणेषु	दयते	दयाञ्चक्रे	दयिता	दयिष्यते	दयताम्	अदयत	दयेत	दयिषीष्ट	अदयिष्ट	अदयिष्यत
(द्युत)	दीप्तौ	द्योतते	दिद्युते	द्योतिता	द्योतिष्यते	द्योतताम्	अद्योतत	द्योतेत	द्योतिषीष्ट	अद्योतिष्ट	अद्योतिष्यत
(ध्वंस)	अवस्रंसने	ध्वंसते	दध्वंसे	ध्वंसिता	ध्वंसिष्यते	ध्वंसताम्	अध्वंसत	ध्वंसेत	ध्वंसिषीष्ट	अध्वंसिष्ट	अध्वंसिष्यत
(पण)	व्यवहारे स्तुतौ च	पणते	पेणे	पणिता	पणिष्यते	पणताम्	अपणत	पणेत	पणिषीष्ट	अपणिष्ट	अपणिष्यत
(प्रथ)	प्रख्याने	प्रथते	पप्रथे	प्रथिता	प्रथिष्यते	प्रथताम्	अप्रथत	प्रथेत	प्रथिषीष्ट	अप्रथिष्ट	अप्रथिष्यत
(प्लुङ्)प्लु	गतौ	प्लवते	पप्लवे	प्लविता	प्लविष्यते	प्लवताम्	अप्लवत	प्लवेत	प्लविषीष्ट	अप्लविष्ट	अप्लविष्यत
(वाधृ) वाध्	प्रतिघाते	वाधते	ववाधे	वाधिता	वाधिष्यते	वाधताम्	अवाधत	वाधेत	वाधिषीष्ट	अवाधिष्ट	अवाधिष्यत
(भाष)	व्यक्तायां वाचि	भाषते	बभाषे	भाषिता	भाषिष्यते	भाषताम्	अभाषत	भाषेत	भाषिषीष्ट	अभाषिष्ट	अभाषिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(भासृ) भास्	दीप्तौ	भासते	बभासे	भासिता	भासिष्यते	भासताम्	अभासत	भासेत	भासिषीष्ट	अभासिष्ट	अभासिष्यत
(भिक्ष)	भिक्षायामलाभे०	भिक्षते	बिभिक्षे	भिक्षिता	भिक्षिष्यते	भिक्षताम्	अभिक्षत	भिक्षेत	भिक्षिषीष्ट	अभिक्षिष्ट	अभिक्षिष्यत
(भ्रंशु) भ्रंश्	अवस्रंसने	भ्रंशते	बभ्रंशे	भ्रंशिता	भ्रंशिष्यते	भ्रंशताम्	अभ्रंशत	भ्रंशेत	भ्रंशिषीष्ट	अभ्रंशिष्ट	अभ्रंशिष्यत
(भ्राजृ) भ्राज्	दीप्तौ	भ्राजते	बभ्राजे	भ्राजिता	भ्राजिष्यते	भ्राजताम्	अभ्राजत	भ्राजेत	भ्राजिषीष्ट	अभ्राजिष्ट	अभ्राजिष्यत
(मन)	ज्ञाने	मन्यते	मेने	मन्ता	मंस्यते	मन्यताम्	अमन्यत	मन्येत	मंसीष्ट	अमंस्त	अमंस्यत
(मुद)	हर्षे	मोदते	ममुदे	मोदिता	मोदिष्यते	मोदताम्	अमोदत	मोदेत	मोदिषीष्ट	अमोदिष्ट	अमोदिष्यत
(यती) यत्	प्रयत्ने	यतते	येते	यतिता	यतिष्यते	यतताम्	अयतत	यतेत	यतिषीष्ट	अयतिष्ट	अयतिष्यत
(रभ)	राभस्ये	रभते	रेभे	रब्धा	रप्स्यते	रभताम्	अरभत	रभेत	रप्सीष्ट	अरब्ध	अरप्स्यत
(रमु) रम्	क्रीडायाम्	रमते	रेमे	रन्ता	रंस्यते	रमताम्	अरमत	रमेत	रंसीष्ट	अरंस्त	अरंस्यत
(रुच)	दीप्तौ	रोचते	रुरुचे	रोचिता	रोचिष्यते	रोचताम्	अरोचत	रोचेत	रोचिषीष्ट	अरोचिष्ट	अरोचिष्यत
(रषृ) रेष्	अव्यक्ते शब्दे	रेषते	रिरेषे	रेषिता	रेषिष्यते	रेषताम्	अरेषत	रेषेत	रेषिषीष्ट	अरेषिष्ट	अरेषिष्यत
(लघि) लङ्घ्	गतौ	लङ्घते	ललङ्घे	लङ्घिता	लङ्घिष्यते	लङ्घताम्	अलङ्घत	लङ्घेत	लङ्घिषीष्ट	अलङ्घिष्ट	अलङ्घिष्यत
(डुलभष्) लभ्	प्राप्तौ	लभते	लेभे	लब्धा	लप्स्यते	लभताम्	अलभत	लभेत	लप्सीष्ट	अलब्ध	अलप्स्यत
(लबि) लम्ब	अवस्रंसने च	लम्बते	ललम्बे	लम्बिता	लम्बिष्यते	लम्बताम्	अलम्बत	लम्बेत	लम्बिषीष्ट	अलम्बिष्ट	अलम्बिष्यत
(ओलस्जी) लज्ज्	व्रीडने	लज्जते	ललज्जे	लज्जिता	लज्जिष्यते	लज्जताम्	अलज्जत	लज्जेत	लज्जिषीष्ट	अलज्जिष्ट	अलज्जिष्यत
(लोकृ) लोक्	दर्शने	लोकते	लुलोके	लोकिता	लोकिष्यते	लोकताम्	अलोकत	लोकेत	लोकिषीष्ट	अलोकिष्ट	अलोकिष्यत
(वदि) वन्द	अभिवादनस्तुत्योः	वन्दते	ववन्दे	वन्दिता	वन्दिष्यते	वन्दताम्	अवन्दत	वन्देत	वन्दिषीष्ट	अवन्दिष्ट	अवन्दिष्यत
(वृतु) वृत्	वर्तने	वर्तते	ववृते	वर्तिता	वर्तिष्यते	वर्तताम्	अवर्तत	वर्तेत	वर्तिषीष्ट	अवर्तिष्ट	अवर्त्स्यत
(वृधु) वृध्	वृद्धौ	वर्धते	ववृधे	वर्धिता	वर्धिष्यते	वर्धताम्	अवर्धत	वर्धेत	वर्धिषीष्ट	अवर्धिष्ट	अवर्धिष्यत
(टुवेपृ) वेप्	कम्पने	वेपते	विवेपे	वेपिता	वेपिष्यते	वेपताम्	अवेपत	वेपेत	वेपिषीष्ट	अवेपिष्ट	अवेपिष्यत
(व्यथ)	भयसञ्चलनयोः	व्यथते	विव्यथे	व्यथिता	व्यथिष्यते	व्यथताम्	अव्यथत	व्यथेत	व्यथिषीष्ट	अव्यथिष्ट	अव्यथिष्यत
(शकि) शङ्क्	शङ्कायाम्	शङ्कते	शशङ्के	शङ्किता	शङ्किष्यते	शङ्कताम्	अशङ्कत	शङ्केत	शङ्किषीष्ट	अशङ्किष्ट	अशङ्किष्यत
(शिक्ष)	विद्योपादाने	शिक्षते	शिशिक्षे	शिक्षिता	शिक्षिष्यते	शिक्षताम्	अशिक्षत	शिक्षेत	शिक्षिषीष्ट	अशिक्षिष्ट	अशिक्षिष्यत
(शुभ)	दीप्तौ	शोभते	शुशुभे	शोभिता	शोभिष्यते	शोभताम्	अशोभत	शोभेत	शोभिषीष्ट	अशोभिष्ट	अशोभिष्यत
(श्लाघृ) श्लाघ्	कत्थने	श्लाघते	शश्लाघे	श्लाघिता	श्लाघिष्यते	श्लाघताम्	अश्लाघत	श्लाघेत	श्लाघिषीष्ट	अश्लाघिष्ट	अश्लाघिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(षह) सह्	मर्षणे	सहते	सेहे	सहिता-सोढा	सहिष्यते	सहताम्	असहत	सहेत	सहिषीष्ट	असहिष्ट	असहिष्यत
(षेवृ) सेव्	सेवने	सेवते	सिषेवे	सेविता	सेविष्यते	सेवताम्	असेवत	सेवेत	सेविषीष्ट	असेविष्ट	असेविष्यत
(स्पदि) स्पन्द	किञ्चिच्चलने	स्पन्दते	पस्पन्दे	स्पन्दिता	स्पन्दिष्यते	स्पन्दताम्	अस्पन्दत	स्पन्देत	स्पन्दिषीष्ट	अस्पन्दिष्ट	अस्पन्दिष्यत
(स्पर्ध)	सङ्घर्षे	स्पर्धते	पस्पर्धे	स्पर्धिता	स्पर्धिष्यते	स्पर्धताम्	अस्पर्धत	स्पर्धेत	स्पर्धिषीष्ट	अस्पर्धिष्ट	अस्पर्धिष्यत
(ष्मिङ्) स्मि	ईषद् हसने	स्मयते	सिष्मिये	स्मेता	स्मेष्यते	स्मयताम्	अस्मयत	स्मयेत	स्मेषीष्ट	अस्मेष्ट	अस्मेष्यत
(स्यन्दू) स्यन्द्	प्रस्रवणे	स्यन्दते	सस्यन्दे	स्यन्दिता	स्यन्दिष्यते	स्यन्दताम्	अस्यन्दत	स्यन्देत	स्यन्दिषीष्ट	अस्यन्दिष्ट	अस्यन्दिष्यत
(स्रंसु) स्रंस्	अवस्रंसने	स्रंसते	सस्रंसे	स्रंसिता	स्रंसिष्यते	स्रंस्यताम्	अस्रंसत	स्रंसेत	स्रंसिषीष्ट	अस्रंसिष्ट	अस्रंसिष्यत
(स्रम्भु) स्रम्भ्	विश्वासे	स्रम्भते	सस्रंभे	स्रंभिता	स्रम्भिष्यते	स्रम्भताम्	अस्रम्भत	स्रम्भेत	स्रम्भिषीष्ट	अस्रम्भिष्ट	अस्रम्भिष्यत
(हेषृ) हेष्	अव्यक्ते शब्दे	हेषते	जिहेषे	हेषिता	हेषिष्यते	हेषताम्	अहेषत	हेषेत	हेषिषीष्ट	अहेषिष्ट	अहेषिष्यत
(ह्लाद)	सुखे	ह्लादते	जह्लादे	ह्लादिता	ह्लादिष्यते	ह्लादताम्	अह्लादत	ह्लादेत	ह्लादिषीष्ट	अह्लादिष्ट	अह्लादिष्यत

भ्वादिगणः (उभयपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(क्रमु) क्रम्	पादविक्षेपे	क्रामति	चक्राम	क्रमिता	क्रमिष्यति	क्रामतु	अक्रामत्	क्रामेत्	क्रम्यात्	अक्रमीत्	अक्रमिष्यत्
		क्रमते	चक्रमे	क्रमिता	क्रमिष्यते	क्रमताम्	अक्रमत	क्रमेत	क्रमिषीष्ट	अक्रमिष्ट	अक्रमिष्यत
(गुहू) गूह्	संवरणे	गूहति	जुगूह	गूहिता	गूहिष्यति	गूहतु	अगूहत्	गूहेत्	गूह्यात्	अगूहीत्	अगूहिष्यत्
		गूहते	जुगूहे	गूहिता	गूहिष्यते	गूहताम्	अगूहत	गूहेत	गूहिषीष्ट	अगूहिष्ट	अगूहिष्यत
(धृञ्) धृ	धारणे	धरति	दधार	धर्ता	धरिष्यति	धरतु	अधरत्	धरेत्	ध्रियात्	अधार्षीत्	अधरिष्यत्
		धरते	दध्रे	धर्ता	धरिष्यते	धरताम्	अधरत	धरेत	धृषीष्ट	अधृत	अधरिष्यत
(णीञ्) नी	प्रापणे	नयति	निनाय	नेता	नेष्यति	नयतु	अनयत्	नयेत्	नीयात्	अनैषीत्	अनेष्यत्
		नयते	निन्ये	नेता	नेष्यते	नयताम्	अनयत	नयेत	नेषीष्ट	अनेष्ट	अनेष्यत
(डुपचष्) पच्	पाके	पचति	पपाच	पक्ता	पक्ष्यति	पचतु	अपचत्	पचेत्	पच्यात्	अपाक्षीत्	अपक्ष्यत्
		पचते	पेचे	पक्ता	पक्ष्यते	पचताम्	अपचत	पचेत	पक्षीष्ट	अपक्त	अपक्ष्यत
(भज) भज्	सेवायाम्	भजति	बभाज	भक्ता	भक्ष्यति	भजतु	अभजत्	भजेत्	भज्यात्	अभाक्षीत्	अभक्ष्यत्
		भजते	बभजे	भक्ता	भक्ष्यते	भजताम्	अभजत	भजेत	भक्षीष्ट	अभक्त	अभक्ष्यत
(बुध) बुध	अवगमने	बोधति	बुबोध	बोधिता	बोधिष्यति	बोधतु	अबोधत्	बोधेत्	बुध्यात्	अबोधीत्	अबोधिष्यत्
		बोधते	बुबोधे	बोधिता	बोधिष्यते	बोधताम्	अबोधत	बोधेत	बोधिषीष्ट	अबोधिष्ट	अबोधिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(भृञ्)भृ	भरणे	भरति	बभार	भर्ता	भरिष्यति	भरतु	अभरत्	भरेत्	भ्रियात्	अभार्षीत्	अभरिष्यत्
		भरते	बभ्रे	भर्ता	भरिष्यते	भरताम्	अभरत	भरेत	भृषीष्ट	अभृत	अभरिष्यत
(यज)यज्	देवपूजने	यजति	इयाज	यष्टा	यक्ष्यति	यजतु	अयजत्	यजेत्	इज्यात्	अयाक्षीत्	अयक्ष्यत्
		यजते	इजे	यष्टा	यक्ष्यते	यजताम्	अयजत	यजेत	यक्षीष्ट	अयष्ट	अयक्ष्यत
(टुयाचृ) याच्	याञ्चायाम्	याचति	ययाच	याचिता	याचिष्यति	याचतु	अयाचत्	याचेत्	याच्यात्	अयाचीत्	अयाचिष्यत्
		याचते	ययाचे	याचिता	याचिष्यते	याचताम्	अयाचत	याचेत	याचिषीष्ट	अयाचिष्ट	अयाचिष्यत
रञ्ज) रञ्ज्	रागे	रञ्जति	ररञ्ज	रङ्क्ता	रङ्क्ष्यति	रज्जतु	अरज्जत्	रज्जेत्	रज्यात्	अराङ्क्षीत्	अरङ्क्ष्यत्
		रञ्जते	ररञ्जे	रङ्क्तो	रङ्क्ष्यते	रज्जताम्	अरज्जत	रज्जेत	रङ्क्षीष्ट	अरङ्क्त	अरङ्क्ष्यत
(लष) लष्	कान्तौ	लषति	ललाष	लषिता	लषिष्यति	लषतु	अलषत्	लषेत्	लष्यात्	अलाषीत्	अलषिष्यत्
		लषते	लेषे	लषिता	लषिष्यते	लषताम्	अलषत	लषेत	लषिषीष्ट	अलषिष्ट	अलषिष्यत
(डुवप्)वप्	बीजसन्ताने	वपति	उवाप	वप्ता	वप्स्यति	वपतु	अवपत्	वपेत्	उप्यात्	अवाप्सीत्	अवप्स्यत्
		वपते	ऊपे	वप्ता	वप्स्यते	वपताम्	अवपत	वपेत	वप्सीष्ट	अवप्त	अवप्स्यत
(वह)वह्	प्रापणे	वहति	उवाह	वोढा	वक्ष्यति	वहतु	अवहत्	वहेत्	ऊह्यात्	अवाहीत्	अवक्ष्यत्
		वहते	ऊहे	वोढा	वक्ष्यते	वहताम्	अवहत	वहेत	वक्षीष्ट	अवक्षिष्ट	अवक्ष्यत
(शप)शप्	आक्रोशे	शपति	शशाप	शप्ता	शप्स्यति	शपतु	अशपत्	शपेत्	शप्यात्	अशाप्सीत्	अशप्स्यत्
		शपते	शेपे	शप्ता	शप्स्यते	शपताम्	अशपत	शपेत	शप्सीष्ट	अशप्त	अशप्स्यत
(वेञ्)वे	तन्तुसन्ताने	वयति	उवाय	वाता	वास्यति	वयतु	अवयत्	वयेत्	ऊयात्	अवासीत्	अवास्यत्
		वयते	ऊये	वाता	वास्यते	वयताम्	अवयत	वयेत	वासीष्ट	अवासीत	अवास्यत
(श्रिञ्)श्रि	सेवायाम्	श्रयति	शिश्राय	श्रयिता	श्रयिष्यति	श्रयतु	अश्रयत्	श्रयेत्	श्रीयात्	अश्रयीत्	अश्रयिष्यत्
		श्रयते	शिश्रिये	श्रयिता	श्रयिष्यते	श्रयताम्	अश्रयत	श्रयेत	श्रयिषीष्ट	अश्रयीत	अश्रयिष्यत
(षस्ज)सज्ज	गतौ	सज्जति	ससज्ज	सज्जिता	सज्जिष्यति	सज्जतु	असज्जत्	सज्जेत्	सज्ज्यात्	असज्जीत्	असज्जिष्यत्
		सज्जते	ससज्जे	सज्जिता	सज्जिष्यते	सज्जताम्	असज्जत	सज्जेत	सज्जिषीष्ट	असज्जिष्ट	असज्जिष्यत
(ह्वेञ्) ह्वे	स्पर्धायाम्	ह्वयति	जुहाव	ह्वाता	ह्वास्यति	ह्वयतु	अह्वयत्	ह्वयेत्	हूयात्	अह्वत्	अह्वास्यत्
		ह्वयते	जुहुवे	ह्वाता	ह्वास्यते	ह्वयताम्	अह्वयत	ह्वयेत	ह्वासीष्ट	अह्वत	अह्वास्यत
(हृञ्) हृ	हरणे	हरति	जहार	हर्ता	हरिष्यति	हरतु	अहरत्	हरेत्	ह्रियात्	अहार्षीत्	अहरिष्यत्
		हरते	जह्रे	हर्ता	हरिष्यते	हरताम्	अहरत	हरेत	हृषीष्ट	अहृत	अहरिष्यत

अदादिगणः (परस्मैपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अद)	भक्षणे	अत्ति	जघास-आद	अत्ता	अत्स्यति	अत्तु-अत्तात्	आदत्	अद्यात्	अद्यात्	अघसत्	आत्स्यत्
(अन)	प्राणने	अनिति	आन	अनिता	अनिष्यति	अनितु-तात्	आनत्	अन्यात्	अन्यात्	आनीत्	आनिष्यत्
(अस)	भुवि	अस्ति	बभूव	भविता	भविष्यति	अस्तु-स्तात्	आसीत्	स्यात्	भूयात्	अभूत्	अभविष्यत्
(इण्) इ	गतौ	एति	इयाय	एता	एष्यति	एतु-इतात्	ऐत्	इयात्	ईयात्	अगात्	ऐष्यत्
(टु)क्षु	शब्दे	क्षौति	चुक्षाव	क्षुविता	क्षुविष्यति	क्षौतु-क्षुतात्	अक्षौत्	क्षुयात्	क्षुयात्	अक्षावीत्	अक्षविष्यत्
(क्ष्णु)	तेजने	क्ष्णौति	चुक्ष्णाव	क्ष्णविता	क्ष्णविष्यति	क्ष्णौतु-तात्	अक्ष्णौत्	क्ष्णुयात्	क्ष्णूयात्	अक्ष्णावीत्	अक्ष्णविष्यत्
(चकास्)	दीप्तौ	चकास्ति	चकासाञ्चकार	चकासिता	चकासिष्यति	चकास्तु	अचकात्	चकास्यात्	चकास्यात्	अचकासीत्	अचकसिष्यत्
(जक्ष)	भक्षहसनयोः	जक्षिति	जजक्ष	जक्षिता	जक्षिष्यति	जक्षितु	अजक्षित्	जक्षियात्	जक्ष्यात्	अजक्षीत्	अजक्षिष्यत्
(दरिद्रा)	दुर्गतौ	दरिद्राति	ददरिद्रौ	दरिद्रिता	दरिद्रिष्यति	दरिद्रातु	अदरिद्रात्	दरिद्रियात्	दरिद्र्यात्	अदरिद्रीत्	अदरिद्रिष्यत्
(द्रा)	कुत्सायांगतौ	द्राति	दद्रौ	द्राता	द्रास्यति	द्रातु	अद्रात्	द्रायात्	द्रेयात्	अद्रासीत्	अद्रास्यत्
(दाप्) दा	लवने	दाति	ददौ	दाता	दास्यति	दातु	अदात्	दायात्	दायात्	अदासीत्	अदास्यत्
(णु) नु	स्तुतौ	नौति	नुनाव	नविता	नविष्यति	नौतु	अनौत्	नुयात्	नूयात्	अनावीत्	अनविष्यत्
(पा)	रक्षणे	पाति	पपौ	पाता	पास्यति	पातु	अपात्	पायात्	पायात्	अपासीत्	अपास्यत्
(प्सा)	भक्षणे	प्साति	पप्सौ	प्साता	प्सास्यति	प्सातु	अप्सात्	प्सायात्	प्सेयात्	अप्सासीत्	अप्सास्यत्
(भा)	दीप्तौ	भाति	बभौ	भाता	भास्यति	भातु	अभात्	भायात्	भायात्	अभासीत्	अभास्यत्
(मा)	माने	माति	ममौ	माता	मास्यति	मातु	अमात्	मायात्	मेयात्	अमासीत्	अमास्यत्
(मृजू) मृज्	शुद्धौ	मार्ष्टि:	ममार्ज	मार्जिता-मार्ष्टा	मार्जिष्यति	मार्ष्टु	अमार्ट्-ड्	मृज्यात्	मृज्यात्	अमार्क्षीत्	अमार्क्ष्यत्
(या)	प्रापणे	याति	ययौ	याता	यास्यति	यातु	अयात्	यायात्	यायात्	अयासीत्	अयास्यत्
(रा)	दाने	राति	ररौ	राता	रास्यति	रातु	अरात्	रायात्	रायात्	अरासीत्	अरास्यत्
(वा)	गतिगन्धनयोः	वाति	ववौ	वाता	वास्यति	वातु	अवात्	वायात्	वायात्	अवासीत्	अवास्यत्
(विद)	ज्ञाने	वेद	विदाञ्चकार	वेदिता	वेदिष्यति	विदाङ्कु-रोतु	अवेत्	विद्यात्	विद्यात्	अवेदीत्	अवेदिष्यत्
(शासु) शास्	अनुशिष्टौ	शास्ति	शशास	शासिता	शासिष्यति	शास्तु	अशात्	शिष्यात्	शिष्यात्	अशिषत्	अशासिष्यत्
(श्रा)	पाके	श्राति	शश्रौ	श्राता	श्रास्यति	श्रातु	अश्रात्	श्रायात्	श्रेयात्	अश्रासीत्	अश्रास्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(श्वसु)श्वस्	प्राणने	श्वसिति	शश्वास	श्वसिता	श्वसिष्यति	श्वसितु	अश्वसत्	श्वस्यात्	श्वस्यात्	अश्वासीत्	अश्वसिष्यत्
(षु) सु	प्रसवैश्वर्ययोः	सौति	सुषाव	सोता	सोष्यति	सौतु	असौत्	सुयात्	सूयात्	असौषीत्	असोष्यत्
(ष्णा) स्ना	शौचे	स्नाति	सस्नौ	स्नाता	स्नास्यति	स्नातु	अस्नात्	स्नायात्	स्नेयात्	अस्नासीत्	अस्नास्यत्
(ञिष्वप्) स्वप्	शये	स्वपिति	सुष्वाप	स्वप्ता	स्वप्स्यति	स्वपतु	अस्वपत्	स्वप्यात्	सुप्यात्	अस्वाप्सीत्	अस्वप्स्यत्
(हन)	हिंसागत्योः	हन्ति	जघान	हन्ता	हनिष्यति	हन्तु-हतात्	अहन्	हन्यात्	वध्यात्	अवधीत्	अहनिष्यत्

अदादिगणः (आत्मनेपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(आस)	उपवेशने	आस्ते	आसाञ्चक्रे	आसिता	आसिष्यते	आस्ताम्	आस्त	आसीत्	आसिषीष्ट	आसिष्ट	आसिष्यत
अधि+(इङ्)	अध्ययने	अधीते	अधिजगे	अध्येता	अध्येष्यते	अधीताम्	अध्यैत	अधीयीत	अध्येषीष्ट	अध्यगीष्ट	अध्यगीष्यत
(ईड्)	स्तुतौ	ईडे	ईडाञ्चक्रे	ईडिता	ईडिष्यते	ईडाम्	ऐट्ट	ईडीत	ईडिषीष्ट	ऐडिष्ट	ऐडिष्यत
(ईश्)	ऐश्वर्ये	ईष्टे	ईशाञ्चक्रे	ईशिता	ईशिष्यते	ईष्टाम्	ऐष्ट	ईशीत	ईशिषीष्ट	ऐशिष्ट	ऐशिष्यत
(चक्षिङ्)चक्ष्	व्यक्तायां वाचि	चष्टे	चचक्षे	ख्याता	ख्यास्यते	चष्टाम्	अचष्ट	चक्षीत	ख्यासीष्ट	अख्यत	अख्यास्यत
(णिजि) निञ्ज्	शुद्धौ	निङ्क्ते	निनिञ्जे	निञ्जिता	निञ्जिष्यते	निङ्क्ताम्	अनिङ्क्त	निञ्जीत	निञ्जिषीष्ट	अनिञ्जिष्ट	अनिञ्जिष्यत
(पिजि) पिञ्ज्	वर्णे	पिङ्क्ते	पिपिञ्ज	पिञ्जिता	पिञ्जिष्यते	पिङ्क्ताम्	अपिङ्क्त	पिञ्जीत	पिञ्जिषीष्ट	अपिञ्जिष्ट	अपिञ्जिष्यत
(वस्)	आच्छादने	वस्ते	ववसे	वसिता	वसिष्यते	वस्ताम्	अवस्त	वसीत	वसिषीष्ट	अवसिष्ट	अवसिष्यत
(वृजी) वृज्	वर्जने	वृङ्क्ते	ववृजे	वर्जिता	वर्जिष्यते	वृक्ताम्	अवृक्त	वृजीत	वर्जिषीष्ट	अवर्जिष्ट	अवर्जिष्यत
(शीङ्) शी	स्वप्ने	शेते	शिश्ये	शयिता	शयिष्यते	शेताम्	अशेत	शयीत	शयिषीष्ट	अशयिष्ट	अशयिष्यत
(षूञ्) सू	प्राणिगर्भविमोचने	सूते	सुषुवे	सोता-सविता	सोष्यते	सूताम्	असूत	सुवीत	सोषीष्ट	असविष्ट	असविष्यत
(ह्नुङ्) ह्नु	अपनयने	ह्नुते	जुह्नुवे	ह्नोता	ह्नोष्यते	ह्नुताम्	अह्नुत	ह्नुवीत	ह्नोषीष्ट	अह्नोष्ट	अह्नोष्यत

अदादिगणः (उभयपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(दिह)	उपचये	देग्धि	दिदेह	देग्धा	धेक्ष्यति	देग्धु	अधेक्-ग्	दिह्यात्	दिह्यात्	अधिक्षत्	अधेक्ष्यत्
		दिग्धे	दिदिहे	देग्धा	धेक्ष्यते	दिग्धाम्	अदिग्ध	दिहीत	धिक्षीष्ट	अदिग्ध	अधेक्ष्यत
(दुह)	प्रपूरणे	दोग्धि	दुदोह	दोग्धा	धोक्ष्यति	दोग्धु	अधोक्-ग्	दुह्यात्	दुह्यात्	अधुक्षत्	अधोक्ष्यत्
		दुग्धे	दुदुहे	दोग्धा	धोक्ष्यते	दुग्धाम्	अदुग्ध	दुहीत	धुक्षीष्ट	अदुग्ध	अधोक्ष्यत
(द्विष)	अप्रीतौ	द्वेष्टि	दिद्वेष	द्वेष्टा	द्वेक्ष्यति	द्वेष्टु	अद्वेट्-ड्	द्विष्यात्	द्विष्यात्	अद्विक्षत्	अद्वेक्ष्यत्
		द्विष्टे	दिद्विषे	द्वेष्टा	द्वेक्ष्यते	द्विष्टाम्	अद्विष्ट	द्विषीत	द्विक्षीष्ट	अद्विक्षत	अद्वेक्ष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(ब्रूञ्)ब्रू	व्यक्तायाम्	ब्रवीति	उवाच	वक्ता	वक्ष्यति	ब्रवीतु	अब्रवीत्	ब्रूयात्	उच्यात्	अवोचत्	अवक्ष्यत्
	वाचि	ब्रूते	ऊचे	वक्ता	वक्ष्यते	ब्रूताम्	अब्रूत	ब्रुवीत	वक्षीष्ट	अवोचत	अवक्ष्यत
(लिह)	आस्वादने	लेढि	लिलेह	लेढा	लेक्ष्यति	लेढु	अलेट्-ड्	लिह्यात्	लिह्यात्	अलिक्षत्	अलेक्ष्यत्
		लीढे	लिलिहे	लेढा	लेक्ष्यते	लीढाम्	अलीढ	लिहीत	लिक्षीष्ट	अलिढ-अलिक्षत	अलेक्ष्यत
(ष्टुञ्)स्तु	स्तुतौ	स्तौति-स्तवीति	तुष्टाव	स्तोता	स्तोष्यति	स्तौतु-स्तवीतु-तात्	अस्तौत्-अस्तवीत्	स्तुयात्	स्तूयात्	अस्तावीत्	अस्तोष्यत्
		स्तुते-स्तुवीते	तुष्टुवे	स्तोता	स्तोष्यते	स्तुताम्-स्तुवीताम्	अस्तुत-अस्तुवीत	स्तुवीत	स्तोषीष्ट	अस्तोष्ट	अस्तोष्यत

जुहोत्यादिगणः

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(डुदाञ्) दा	दाने	ददाति	ददौ	दाता	दास्यति	ददातु	अददात्	दद्यात्	देयात्	अदात्	अदास्यत्
		दत्ते	ददे	दाता	दास्यते	दत्ताम्	अदत्त	ददीत्	दासीष्ट	अदित	अदास्यत
(डुधाञ्) धा	धारणपोषणयोः	दधाति	दधौ	धाता	धास्यति	दधातु	अदधात्	दध्यात्	धेयात्	अधात्	अधास्यत्
		धत्ते	दधे	धाता	धास्यते	धत्ताम्	अधत्त	दधीत	धासीष्ट	अधित	अधास्यत
(णिजिर्)निज्	शौचपोषणयोः	नेनेक्ति	निनेज	नेक्ता	नेक्ष्यति	नेनेक्तु	अनेनक्-ग्	नेनिज्यात्	निज्यात्	अनिजत्	अनेक्ष्यत्
		नेनिक्ते	निनिजे	नेक्ता	नेक्ष्यते	नेनिक्ताम्	अनेनिक्त	नेनिजीत	निक्षीष्ट	अनिक्त	अनेक्ष्यत
(पृ)	पालनपूरणयोः	पिपर्ति	पपार	परिता	परिष्यति	पिपर्तु	अपिपः	पिपूर्यात्	पूर्यात्	अपारीत्	अपरिष्यत्
(ञि) भी	भये	बिभेति	बिभयाञ्चकार	भेता	भेष्यति	बिभेतु	अबिभेत्	बिभियात्	भीयात्	अभैषीत्	अभेष्यत्
(डुभृञ्) भृ	धारणपोषणयोः	बिभर्ति	बिभराञ्चकार	भर्ता	भरिष्यति	बिभर्तु	अबिभः	बिभृयात्	भ्रियात्	अभार्षीत्	अभरिष्यत्
		बिभृते	बिभराञ्चक्रे	भर्ता	भरिष्यते	बिभृताम्	अबिभृत	बिभ्रीत	भृषीष्ट	अभृत	अभरिष्यत
(माङ्) मा	माने शब्दे च	मिमिते	ममे	माता	मास्यते	मिमताम्	अमिमीत	मिमीत	मासीष्ट	अमास्त	अमास्यत
(विजिर्)विज्	पृथग् भावे	वेवेक्ति	विवेच	वेक्ता	वेक्ष्यति	वेवेक्तु	अवेवेक्-ग्	वेविज्यात्	विज्यात्	अविजत्	अवेक्ष्यत्
		वेविक्ते	विविक्ते	वेक्ता	वेक्ष्यते	वेविक्ताम्	अवेवेक्-ग्	वेविजीत	विक्षीष्ट	अविक्त	अवेक्ष्यत
(विष्लृ) विष्	व्याप्तौ	वेवेष्टि	विवेष	वेष्टा	वेक्ष्यति	वेवेष्टाम्	अवेविक्त	वेविजीत	विष्यात्	अविषत्	अवेक्ष्यत्
		वेविष्टे	विविषे	वेष्टा	वेक्ष्यते	वेविष्टाम्	अवेविष्ट	वेविषीत	विक्षीष्ट	अविक्षत	अवेक्ष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(ओहाक्) हा	त्यागे	जहाति	जहौ	हाता	हास्यति	जहातु	अजहात्	जह्यात्	हेयात्	अहासीत्	अहास्यत्
(हु)	दानादानयोः	जुहोति	जुहवाञ्चकार	होता	होष्यति	जुहोतु	अजुहोत्	जुहुयात्	हूयात्	अहौषीत्	अहोष्यत्
(ह्री) ह्री	लज्जायाम्	जिह्रेति	जिह्रयाञ्चकार	ह्रेता	ह्रेष्यति	जिह्रेतु	अजिह्रेत्	जिह्रीयात्	ह्रीयात्	अह्रैषीत्	अह्रेष्यत्

दिवादिगणः (परस्मैपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(असु) अस्	क्षेपणे	अस्यति	आस	असिता	असिष्यति	अस्यतु	आस्यत्	अस्येत्	अस्यात्	आसीत्	आसिष्यत्
(ऋधु) ऋध्	वृद्धौ	ऋध्यति	आनर्ध	अर्धिता	अर्धिष्यति	ऋध्यतु	आर्ध्यत्	ऋध्येत्	ऋध्यात्	आर्धत्	आर्धिष्यत्
(कुप)	क्रोधे	कुप्यति	चुकोप	कोपिता	कोपिष्यति	कुप्यतु	अकुप्यत्	कुप्येत्	कुप्यात्	अकोपीत्	अकोपिष्यत्
(कृश)	तनूकरणे	कृश्यति	चकर्श	कर्शिता	कर्शिष्यति	कृश्यतु	अकृश्यत्	कृश्येत्	कृश्यात्	अकर्शीत्	अकर्शिष्यत्
(क्रुध)	क्रोधे	क्रुध्यति	चुक्रोध	क्रोद्धा	क्रोत्स्यति	क्रुध्यतु	अक्रुध्यत्	क्रुध्येत्	क्रुध्यात्	अक्रोधीत्	अक्रोधीष्यत्
(क्लिदू) क्लिद्	आर्द्रीभावे	क्लिद्यति	चिक्लेद	क्लेदिता	क्लेदिष्यति	क्लिद्यतु	अक्लिद्यत्	क्लिद्येत्	क्लिद्यात्	अक्लेदीत्	अक्लेदिष्यत्
(क्षुध)	बुभुक्षायाम्	क्षुध्यति	चुक्षोध	क्षोधा	क्षोत्स्यति	क्षुध्यतु	अक्षुध्यत्	क्षुध्येत्	क्षुध्यात्	अक्षुधत्	अक्षोधिष्यत्
(क्षुभ)	सञ्चलने	क्षुभ्यति	चुक्षोभ	क्षोभिता	क्षोभिष्यति	क्षुभ्यतु	अक्षुभ्यत्	क्षुभ्येत्	क्षुभ्यात्	अक्षोभीत्	अक्षोभिष्यत्
(गृधु) गृध्	अभिकांक्षायाम्	गृध्यति	जगर्ध	गर्धिता	गर्धिष्यति	गृध्यतु	अगृध्यत्	गृध्येत्	गृध्यात्	अगर्धीत्	अगर्धिष्यत्
(तुष)	तुष्टौ	तुष्यति	तुतोष	तोष्टा	तोक्ष्यति	तुष्यतु	अतुष्यत्	तुष्येत्	तुष्यात्	अतोक्षीत्	अतोक्ष्यत्
(तृप)	प्रीणने	तृप्यति	ततर्प	तर्पिता-तर्प्ता	तर्पिष्यति	तृप्यतु	अतृप्यत्	तृप्येत्	तृप्यात्	अतर्पीत्	अतर्पिष्यत्
(त्रसी) त्रस्	उद्वेगे	त्रस्यति	तत्रास	त्रसिता	त्रसिष्यति	त्रस्यतु	अत्रस्यत्	त्रस्येत्	त्रस्यात्	अत्रसीत्	अत्रसिष्यत्
(दुष)	वैकृत्ये	दुष्यति	दुदोष	दोष्टा	दोक्ष्यति	दुष्यतु	अदुष्यत्	दुष्येत्	दुष्यात्	अदुषत्	अदोक्ष्यत्
(दृप)	हर्षमोहनयोः	दृप्यति	ददर्प	दर्पिता-दर्प्ता	दर्पिस्यति	दृप्यतु	अदृप्यत्	दृप्येत्	दृप्यात्	अद्राप्सीत्	अदर्पिष्यत्
(द्रुह)	जिघांसायाम्	द्रुह्यति	दुद्रोह	द्रोहिता	द्रोहिष्यति	द्रुह्यतु	अद्रुह्यत्	द्रुह्येत्	द्रुह्यात्	अद्रुहत्	अद्रोहिष्यत्
(णश) नश्	अदर्शने	नश्यति	ननाश	नशिता	नशिष्यति-नंक्ष्यति	नश्यतु	अनश्यत्	नश्येत्	नश्यात्	अनशत्	अनशिष्यत्
(नृती) नृत्	गात्रविक्षेपे	नृत्यति	ननर्त	नर्तिता	नर्तिष्यति-नर्त्स्यति	नृत्यतु	अनृत्यत्	नृत्येत्	नृत्यात्	अनर्तीत्	अनर्तिष्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(पुष)	पुष्टौ	पुष्यति	पुपोष	पोष्टा	पोक्ष्यति	पुष्यतु	अपुष्यत्	पुष्येत्	पुष्यात्	अपुषत्	अपोक्ष्यत्
(मुह)	वैचित्ये	मुह्यति	मुमोह	मोग्धा-मोढा	मोहिष्यति	मुह्यतु	अमुह्यत्	मुह्येत्	मुह्यात्	अमुहत्	अमोहिष्यत्
(लुप)	विमोहने	लुप्यति	लुलोप	लोपिता	लोपिष्यति	लुप्यतु	अलुप्यत्	लुप्येत्	लुप्यात्	अलुपत्	अलोपिष्यत्
(लुभ)	गार्ध्ये	लुभ्यति	लुलोभ	लोभिता	लोभिष्यति	लुभ्यतु	अलुभ्यत्	लुभ्येत्	लुभ्यात्	अलुभत्	अलोभिष्यत्
(शुध)	शौचे	शुध्यति	शुशोध	शोद्धा	शोत्स्यति	शुध्यतु	अशुध्यत्	शुध्येत्	शुध्यात्	अशुधत्	अशोत्स्यत्
(शुष)	शोषणे	शुष्यति	शुशोष	शोष्टा	शोक्ष्यति	शुष्यतु	अशुष्यत्	शुष्येत्	शुष्यात्	अशुषत्	अशोक्ष्यत्
(श्लिष)	आलिङ्गने	श्लिष्यति	शिश्लेष	श्लेष्टा	श्लेक्ष्यति	श्लिष्यतु	अश्लिष्यत्	श्लिष्येत्	श्लिष्यात्	अश्लिषत्	अश्लेक्ष्यत्
(षिधु) सिध्	संराद्धौ	सिध्यति	सिषेध	सेद्धा	सेत्स्यति	सिध्यतु	असिध्यत्	सिध्येत्	सिध्यात्	असिधत्	असेत्स्यत्
(ष्णिह) स्निह्	प्रीतौ	स्निह्यति	सिष्णेह	स्नेहिता-स्नेग्धा	स्नेहिष्यति	स्निह्यतु	अस्निह्यत्	स्निह्येत्	स्निह्यात्	अस्निहत्	अस्नेहिष्येत्
(ष्णुह) स्नुह्	उद्गिरणे	स्नुह्यति	सुष्णोह	स्नोहिता	स्नोहिष्यति	स्नुह्यतु	अस्नुह्यत्	स्नुह्येत्	स्नुह्यात्	अस्नुहत्	अस्नोहिष्यत्
(हृष)	तुष्टौ	हृष्यति	जहर्ष	हर्षिता	हर्षिष्यति	हृष्यतु	अहृष्यत्	हृष्येत्	हृष्यात्	अहृषत्	अहर्षिष्यत्
(क्लमु) क्लम्	ग्लानौ	क्लाम्यति	चक्लाम	क्लमिता	क्लमिष्यति	क्लाम्यतु	अक्लाम्यत्	क्लाम्येत्	क्लम्यात्	अक्लमत्	अक्लमिष्यत्
(क्षमुष्) क्षम्	सहने	क्षाम्यति	चक्षाम	क्षमिता-क्षन्ता	क्षमिष्यति	क्षाम्यतु	अक्षाम्यत्	क्षाम्येत्	क्षम्यात्	अक्षमत्	अक्षमिष्यत्
(छो)	छेदने	छ्यति	छच्छौ	छ्याता	छास्यति	छ्यतु	अछ्यत्	छ्येत्	छायात्	अछात्	अछास्यत्
(जृष) जृ	वयोहानौ	जीर्यति	जजार	जरिता	जरिष्यति	जीर्यतु	अजीर्यत्	जीर्येत्	जीर्यात्	अजरत्	अजरिष्यत्
(तमु) तम्	कांक्षायाम्	ताम्यति	तताम	तमिता	तमिष्यति	ताम्यतु	अताम्यत्	ताम्येत्	तम्यात्	अतमत्	अतमिष्यत्
(दमु) दम्	उपशमे	दाम्यति	ददाम	दमिता	दमिष्यति	दाम्यतु	अदाम्यत्	दाम्येत्	दम्यात्	अदमत्	अदमिष्यत्
(दिवु) दिव्	क्रीडायाम्	दीव्यति	दिदेव	देविता	देविष्यति	दीव्यतु	अदीव्यत्	दीव्येत्	दीव्यात्	अदेवीत्	अदेविष्यत्
(दो)	अवखण्डने	द्यति	ददौ	दाता	दास्यति	द्यतु	अद्यत्	द्येत्	दायात्	अदासीत्	अदास्यत्
(भ्रमु) भ्रम्	अनवस्थाने	भ्राम्यति	बभ्राम	भ्रमिता	भ्रमिष्यति	भ्राम्यतु	अभ्राम्यत्	भ्राम्येत्	भ्रम्यात्	अभ्रमत्	अभ्रमिष्यत्
(मदी) मद	हर्षे	माद्यति	ममाद	मदिता	मृदिष्यति	माद्यतु	अमाद्यत्	माद्येत्	मद्यात्	अमदत्	अमदिष्यत्
(व्यध)	ताडने	विध्यति	विव्याध	व्यद्धा	व्यत्स्यति	विध्यतु	अविध्यत्	विध्येत्	विध्यात्	अव्यात्सीत्	अव्यत्स्यत्
(शो)	तनूकरणे	श्यति	शशौ	शाता	शास्यति	श्यतु	अश्यत्	श्येत्	शायात्	अशासीत्	अशास्यत्
(श्रमु)	तपसि-खेदे-च	श्राम्यति	शश्राम	श्रमिता	श्रमिष्यति	श्राम्यतु	अश्राम्यत्	श्राम्येत्	श्रम्यात्	अश्रमत्	अश्रमिष्यत्
(षिवु) सिव्	तन्तुसन्ताने	सीव्यति	सिषेव	सेविता	सेविष्यति	सीव्यतु	असीव्यत्	सीव्येत्	सीव्यात्	असेवीत्	असेविष्यत्
(षो) सो	अन्तकर्मणि	स्यति	ससौ	साता	सास्यति	स्यतु	अस्यत्	स्येत्	सायात्	असासीत्	असास्यत्

- दिवादिगणः (आत्मनेपदी) -

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(क्लिश)	उपतापे	क्लिश्यते	चिक्लिशे	क्लेशिता	क्लेशिष्यते	क्लिश्यताम्	अक्लिश्यत	क्लिश्येत	क्लेशिषीष्ट	अक्लेशिष्ट	अक्लेशिष्यत
(खिद)	दैन्ये	खिद्यते	चिखिदे	खेत्ता	खेत्स्यते	खिद्यताम्	अखिद्यत	खिद्येत	खित्सीष्ट	अखित्त	अखेत्स्यत
(जनी)	प्रादुर्भावे	जायते	जज्ञे	जनिता	जनिष्यते	जायताम्	अजायत	जायेत	जनिषीष्ट	अजनिष्ट	अजनिष्यत
(दीपी)दीप्	दीप्तौ	दीप्यते	दिदीपे	दीपिता	दीपिष्यते	दीप्यताम्	अदीप्यत	दीप्येत	दीपिषीष्ट	अदीपिष्ट	अदीपिष्यत
(दूङ्)दू	परितापे	दूयते	दुदुवे	दोता-दविता	दविष्यते	दूयताम्	अदूयत	दूयेत	दोषीष्ट	अदविष्ट	अदोष्यत
(पद)	गतौ	पद्यते	पेदे	पत्ता	पत्स्यते	पद्यताम्	अपद्यत	पद्येत	पत्सीष्ट	अपादि-अपादिष्ट	अपत्स्यत
(पूरी)पूर्	आप्यायने	पूर्यते	पुपूरे	पूरिता	पूरिष्यते	पूर्यताम्	अपूर्यत	पूर्येत	पूरिषीष्ट	अपूरिष्ट	अपूरिष्यत
(प्रीङ्) प्री	प्रीतौ	प्रीयते	पिप्रिये	प्रेता	प्रेष्यते	प्रीयताम्	अप्रीयत	प्रीयेत	प्रेषीष्ट	अप्रेष्ट	अप्रेष्यत
(बुध)	अवगमने	बुध्यते	बुबुधे	बोद्धा	भोत्स्यते	बुध्यताम्	अबुध्यत	बुध्येत	भुत्सीष्ट	अबुद्ध	अभोत्स्यत
(मन)	ज्ञाने	मन्यते	मेने	मन्ता	मंस्यते	मन्यताम्	अमन्यत	मन्येत	मंसीष्ट	अमंस्त	अमंस्यत
(युध)	संप्रहारे	युध्यते	युयुधे	योद्धा	योत्स्यते	युध्यताम्	अयुध्यत	युध्येत	युत्सीष्ट	अयुद्ध	अयोत्स्यत
(लीङ्) ली	श्लेषणे	लीयते	लिल्ये	लाता	लास्यते	लीयताम्	अलीयत	लीयेत	लेषीष्ट	अलेष्ट	अलेष्यत
(विद)	सत्तायाम्	विद्यते	विविदे	वेत्ता	वेत्स्यते	विद्यताम्	अविद्यत	विद्येत	वेत्सीष्ट	अवित्त	अवेत्स्यत

स्वादिगणः

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अशू)व्याप्तौ सङ्घाते	च	अश्नुते	आनशे	अशिता	अशिष्यते-अक्ष्यते	अश्नुताम्	अश्नुत	अश्नुवीत	अशिषीष्ट-	आशिष्ट	आशिष्यत्
(आप्लृ)आप्	व्याप्तौ	आप्नोति	आप	आप्ता	आप्स्यति	आप्नोतु	आप्नोत्	आप्नुयात्	आप्यात्	आपत्	आप्स्यत्
(कृञ्) कृ	हिंसायाम्	कृणोति	चकार	कर्ता	करिष्यति	कृणोतु	अकृणोत्	कृणुयात्	क्रियात्	अकर्षीत्	अकरिष्यत्
		कृणुते	चक्रे	कर्ता	करिष्यते	कृणुताम्	अकृणुत	कृण्वीत	कृषीष्ट	अकृत	अकरिष्यत
(चिञ्) चि	चयने	चिनोति	चिकाय	चेता	चेष्यति	चिनोतु	अचिनोत्	चिनुयात्	चीयात्	अचैषीत्	अचेष्यत्
		चिनुते	चिक्ये	चेता	चेष्यते	चिनुताम्	अचिनुत	चिन्वीत	चेषीष्ट	अचेष्ट	अचेष्यत
(तृप)	प्रीणने	तृप्नोति	ततर्प	तर्पिता	तर्पिष्यति	तृप्नोतु	अतृप्नोत्	तृप्नुयात्	तृप्यात्	अतर्पीत्	अतर्पिष्यत्
(टुदु)दु	उपतापे	दुनोति	दुदाव	दोता	दोष्यति	दुनोतु	अदुनोत्	दुनुयात्	दूयात्	अदौषीत्	अदोष्यत्
(धुञ्) धु	कम्पने	धुनोति	दुधाव	धोता	धोष्यति	धुनोतु	अधुनोत्	धुनुयात्	धूयात्	अधौषीत्	अधोष्यत्
		धुनुते	दुधुवे	धोता	धोष्यति	धुनुताम्	अधुनुत	धुन्वीत	धोषीष्ट	अधोष्ट	अधोष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(ञिधृषा) धृष्	प्रागल्भ्ये	धृष्णोति	दधर्ष	धर्षिता	धर्षिष्यति	धृष्णोतु	अधृष्णोत्	धृष्णुयात्	धृष्यात्	अधर्षीत्	अधर्षिष्यत्
(राध)	संसिद्धौ	राध्नोति	रराध	राद्धा	रात्स्यति	राध्नोतु	अराध्नोत्	राध्नुयात्	राध्यात्	अरात्सीत्	अरात्स्यत्
(वृञ्)वृ	वरणे	वृणोति	ववार	वरिता	वरि(री)ष्यति	वृणोतु	अवृणोत्	वृणुयात्	व्रियात्	अवारीत्	अवरिष्यत्
		वृणुते	वव्रे	वरि(री)ता	वरि(री)ष्यते	वृणुताम्	अवृणुत	वृण्वीत	वरिषीष्ट	अवृत	अवरिष्यत
(शक्लृ) शक्	शक्तौ	शक्नोति	शशाक	शक्ता	शक्ष्यति	शक्नोतु	अशक्नोत्	शक्नुयात्	शक्यात्	अशकत्	अशक्ष्यत्
(साध)	संसिद्धौ	साध्नोति	ससाध	साद्धा	सात्स्यति	साध्नोतु	असाध्नोत्	साध्नुयात्	साध्यात्	असात्सीत्	असात्स्यत्
(षुञ्) सु	अभिषवे	सुनोति	सुषाव	सोता	सोष्यति	सुनोतु	असुनोत्	सुनुयात्	सूयात्	असौषीत्	असोष्यत्
		सुनुते	सुषुवे	सोता	सोष्यते	सुनुताम्	असुनुत	सुन्वीत	सोषीष्ट	असोष्ट	असोष्यत
(स्तृञ्)स्तृ	आच्छादने	स्तृणोति	तस्तार	स्तर्ता	स्तरिष्यति	स्तृणोतु	अस्तृणोत्	स्तृणुयात्	स्तर्यात्	अस्तार्षीत्	अस्तरिष्यत्
	स्तृणुते	तस्तरे	स्तर्ता	स्तरिष्यते	स्तृणुताम्	अस्तृणुत	स्तृण्वीत	स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट		अस्तरिष्ट	अस्तरिष्यत
प्र+(हि)	गतौ वृद्धौ च	प्रहिणोति	प्रजिघाय	हेता	प्रहेष्यति	प्रहिणोतु	प्राहिणोत्	प्रहिणुयात्	प्रहीयात्	प्राहैषीत्	प्राहेष्यत्

तुदादिगणः (परस्मैपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(उज्झ)	उत्सर्गे	उज्झति	उज्झाञ्चकार	उज्झिता	उज्झिष्यति	उज्झतु	औज्झत्	उज्झेत्	उज्झ्यात्	औज्झीत्	औज्झिष्यत्
(क्षुर)	विलेखने	क्षुरति	चुक्षोर	क्षुरिता	क्षुरिष्यति	क्षुरतु	अक्षुरत्	क्षुरेत्	क्षुर्यात्	अक्षोरीत्	अक्षोरिष्यत्
(गुम्फ)	ग्रन्थे	गुम्फति	जुगुम्फ	गुम्फिता	गुम्फिष्यति	गुम्फतु	अगुम्फत्	गुम्फेत्	गुम्फ्यात्	अगुम्फीत्	अगुम्फिष्यत्
(त्रुट)	छेदने	त्रुटति	तुत्रोट	त्रुटिता	त्रुटिष्यति	त्रुटतु	अत्रुटत्	त्रुटेत्	त्रुट्यात्	अत्रुटीत्	अत्रुटिष्यत्
(मिष)	स्पर्द्धायाम्	मिषति	मिमेष	मेषिता	मेषिष्यति	मिषतु	अमिषत्	मिषेत्	मिष्यात्	अमेषीत्	अमेषिष्यत्
(मृश)	आमर्शने	मृशति	ममर्श	म्रष्टा-मर्ष्टा	मर्क्ष्यति-म्रक्ष्यति	मृशतु	अमृशत्	मृशेत्	मृष्यात्	अमर्षीत्	अमृक्ष्यत्-मर्क्ष्यत्
(लिख)	अक्षरविन्यासे	लिखति	लिलेख	लेखिता	लेखिष्यति	लिखतु	अलिखत्	लिखेत्	लिख्यात्	अलेखीत्	अलेखिष्यत्
(लुठ)	संश्लेषणयो	लुठति	लुलोठ	लुठिता	लुठिष्यति	लुठतु	अलुठत्	लुठेत्	लुठ्यात्	अलोठीत्	अलोठिष्यत्
(विश)	प्रवेशने	विशति	विवेश	वेष्टा	वेक्ष्यति	विशतु	अविशत्	विशेत्	विश्यात्	अविक्षत्	अवेक्ष्यत्
(सृज)	विसर्गे	सृजति	ससर्ज	स्रष्टा	स्रक्ष्यति	सृजतु	असृजत्	सृजेत्	सृज्यात्	अस्राक्षीत्	अस्रक्ष्यत्
(स्पृश)	संस्पर्शने	स्पृशति	पस्पर्श	स्पर्ष्टा स्प्रष्टा	स्पर्क्ष्यति-स्प्रक्ष्यति	स्पृशतु	अस्पृशत्	स्पृशेत्	स्पृश्यात्	अस्प्राक्षीत्	अस्प्रक्ष्यत्
(स्फुट)	विकसने	स्फुटति	पुस्फोट	स्फुटिता	स्फुटिष्यति	स्फुटतु	अस्फुटत्	स्फुटेत्	स्फुट्यात्	अस्फोटित्	अस्फोटिष्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(स्फुर)	सञ्चलने	स्फुरति	पुस्फोर	स्फुरिता	स्फुरिष्यति	स्फुरतु	अस्फुरत्	स्फुरेत्	स्फुर्यात्	अस्फुरीत्	अस्फुरिष्यत्
(इष)	इच्छायाम्	इच्छति	इयेष	एषिता-एष्टा	एषिष्यति	इच्छतु	ऐच्छत्	इच्छेत्	इष्यात्	ऐषीत्	ऐषिष्यत्
(कृती) कृत्	छेदने	कृन्तति	चकर्त	कर्तिता	कर्तिष्यति	कृन्ततु	अकृन्तत्	कृन्तेत्	कृत्यात्	अकर्तीत्	अकर्तिष्यत्
(कृ)	विक्षेपे	किरति	चकार	करिता	करिष्यति	किरतु	अकिरत्	किरेत्	कीर्यात्	अकारीत्	अकरिष्यत्
(गृ)	निगरणे	गिरति	जगार	गरिता	गरिष्यति	गिरतु	अगिरत्	गिरेत्	गीर्यात्	अगारीत्	अगरिष्यत्
(प्रच्छ)	ज्ञीप्सायाम्	पृच्छति	पप्रच्छ	प्रष्टा	प्रक्ष्यति	पृच्छतु	अपृच्छत्	पृच्छेत्	पृच्छ्यात्	अप्राक्षीत्	अप्रक्ष्यत्
(टुमस्जो)मज्ज	गतौ	मज्जति	ममज्ज	मङ्क्ता	मङ्क्ष्यति	मज्जतु	अमज्जत्	मज्जेत्	मज्ज्यात्	अमज्जीत्	अमज्जिष्यत्
(ओव्रश्चू)व्रश्च्	छेदने	वृश्चति	वव्रश्च	व्रश्चिता	व्रश्चिष्यति	वृश्चतु	अवृश्चत्	वृश्चेत्	वृश्च्यात्	अव्रश्चीत्	अव्रश्चिष्यत्

तुदादिगणः (आत्मनपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(जुष)	प्रीतिसेवनयोः	जुषते	जुजुषे	जोषिता	जोषिष्यते	जुषताम्	अजुषत	जुषेत	जोषिष्ट	अजोषिष्ट	अजोषिष्यत
(दृङ्) दृ	अनादरे	आद्रियते	आदद्रे	आदर्ता	आदरिष्यते	आद्रियताम्	आद्रियत	अद्रियेत	आदृषीष्ट	आदृत	आदरिष्यत
(पृङ्) पृ	व्यायामे	व्याप्रियते	व्यापप्रे	व्यापर्ता	व्यापरिष्यते	व्याप्रियताम्	व्याप्रियत	व्याप्रियेत	व्यापृषीष्ट	व्यापृत	व्यापरिष्यत
(वि-आङ्-पूर्वः पृङ् धातुः)											
(मृङ्) मृ	प्राणत्यागे	म्रियते	ममार	मर्ता	मरिष्यते	म्रियताम्	अम्रियत	म्रियेत	मृषीष्ट	अमृत	अमरिष्यत
(शद्लृ) शद्	शातने	शीयते	शशाद	शत्ता	शत्स्यते	शीयताम्	अशीयत	शीयेत	शत्सीष्ट	अशदत	अशत्स्यत

तुदादिगणः (उभयपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(कृष्) कृष्	विलेखने	कृषति	चकर्ष	क्रष्टा	क्रक्ष्यति	कृषतु	अकृषत्	कृषेत्	कृष्यात्	अक्राक्षीत्	अक्रक्ष्यत्
		कृषते	चकृषे	क्रष्टा	क्रक्ष्यते	कृषताम्	अकृषत	कृषेत	कृक्षीष्ट	अकृष्ट	अक्रक्ष्यत
(क्षिप्)	प्रेरणे	क्षिपति	चिक्षेप	क्षेप्ता	क्षेप्स्यति	क्षिपतु	अक्षिपत्	क्षिपेत्	क्षिप्यात्	अक्षैप्सीत्	अक्षेप्स्यत्
		क्षिपते	चिक्षिपे	क्षेप्ता	क्षेप्स्यते	क्षिपताम्	अक्षिपत	क्षिपेत	क्षिप्सीष्ट	अक्षिप्त	अक्षेप्स्यत
(तुद)	व्यथने	तुदति	तुतोद	तोत्ता	तोत्स्यति	तुदतु	अतुदत्	तुदेत्	तुद्यात्	अतौत्सीत्	अतोत्स्यत्
		तुदते	तुतुदे	तोत्ता	तोत्स्यते	तुदताम्	अतुदत	तुदेत	तुत्सीष्ट	अतुत्त	अतोत्स्यत
(णुद)नुद्	प्रेरणे	नुदति	नुनोद	नोत्ता	नोत्स्यति	नुदतु	अनुदत्	नुदेत्	नुद्यात्	अनौत्सीत्	अनोत्स्यत्
		नुदते	नुनुदे	नोत्ता	नोत्स्यते	नुदताम्	अनुदत	नुदेत	नुत्सीष्ट	अनुत्त	अनोत्स्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(मिल)	सङ्गमे	मिलति	मिमेल	मेलिता	मेलिष्यति	मिलतु	अमिलत्	मिलेत्	मिल्यात्	अमेलीत्	अमेलिष्यत्
		मिलते	मिमिले	मेलिता	मेलिष्यते	मिलताम्	अमिलत	मिलेत	मिलिषीष्ट	अमेलिष्ट	अमेलिष्यत
(भ्रस्ज)भ्रस्ज	पाके	भृज्जति	बभर्ज	भ्रर्ष्टा	भर्क्ष्यति	भृज्जतु	अभृज्जत्	भृज्जेत्	भृज्यात्	अभार्क्षीत्	अभर्क्ष्यत्
		भृज्जते	बभर्जे	भ्रष्टा	भर्क्ष्यते	भृज्जताम्	अभृज्जत	भृज्जेत	भर्क्षीष्ट	अभर्ष्ट	अभर्क्ष्यत
(मुच्लृ)मुच	मोक्षणे	मुञ्चति	मुमोच	मोक्ता	मोक्ष्यति	मुञ्चतु	अमुञ्चत्	मुञ्चेत्	मुच्यात्	अमुचत्	अमोक्ष्यत्
		मुञ्चते	मुमुचे	मोक्ता	मोक्ष्यते	मुञ्चताम्	अमुञ्चत	मुञ्चेत	मुक्षीष्ट	अमुक्त	अमोक्ष्यत
(लिपो)लिप्	उपदेहे	लिम्पति	लिलेप	लेप्ता	लेप्स्यति	लिम्पतु	अलिम्पत्	लिम्पेत्	लिप्यात्	अलेप्सीत्	अलेप्स्यत्
		लिम्पते	लिलिपे	लेप्ता	लेप्स्यते	लिम्पताम्	अलिम्पत	लिम्पेत	लिप्सीष्ट	अलीपिष्ट	अलिपिष्यत
(लुप्लृ)	छेदने	लुम्पति	लुलोप	लोप्ता	लोप्स्यति	लुम्पतु	अलुम्पत्	लुम्पेत्	लुप्यात्	अलुपत्	अलोप्स्यत्
	लुम्पते	लुलुपे	लोप्ता	लोप्स्यते	लुम्पताम्	अलुम्पत	लुम्पेत	लुप्सीष्ट	अलुप्त	अलोप्स्यत	
(विद्लृ) विद्	लाभे	विन्दति	विवेद	वेदिता	वेदिष्यति	विन्दतु	अविन्दत्	विन्देत्	विद्यात्	अविदत्	अवेदिष्यत्
		विन्दते	विविदे	वेदिता	वेदिष्यते	विन्दताम्	अविन्दत	विन्देत	वेदिसीष्ट	अवेदिष्ट	अवेदिष्यत
(षिच्ञ) सिच्	क्षरणे	सिञ्चति	सिषेच	सेक्ता	सेक्ष्यति	सिञ्चतु	असिञ्चत्	सिञ्चेत्	सिच्यात्	असिचत्	असेक्ष्यत्
		सिञ्चते	सिषिचे	सेक्ता	सेक्ष्यते	सिञ्चताम्	असिञ्चत	सिञ्चेत	सिक्षीष्ट	असिचत	असेक्ष्यत

रुधादिगणः

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(क्षुदिर्) क्षुद	सम्पेषणे	क्षुणत्ति	चुक्षोद	क्षोत्ता	क्षोत्स्यति	क्षुणत्तु	अक्षुणत्-द्	क्षुन्द्यात्	क्षुद्यात्	अक्षुदत्	अक्षोत्स्यत्
		क्षुन्ते	चुक्षुदे	क्षोत्ता	क्षोत्स्यते	क्षुन्ताम्	अक्षुन्त	क्षुन्दीत	क्षुत्सीष्ट	अक्षुत्त	अक्षोत्स्यत
(छिदिर्) छिद्	द्वैधीकरणे	छिनत्ति	चिच्छेद	छेत्ता	छेत्स्यति	छिनत्तु	अच्छिनत्	छिन्द्यात्	छिद्यात्	अच्छिदत्	अच्छेत्स्यत्
		छिन्ते	चिच्छिदे	छेत्ता	छेत्स्यते	छिन्ताम्	अच्छिन्त	छिन्दीत	छेत्सीष्ट	अच्छित्त	अच्छेत्स्यत्
(पिष्लृ)पिष्सञ्चूर्णने हिंसायाञ्च		पिनष्टि	पिपेष्ट	पेष्टा	पेक्ष्यति	पिनष्टु	अपिनट्-ड्	पिष्यात्	पिष्यात्	अपिषत्	अपेक्ष्यत्
(भञ्जो) भञ्ज्	आमर्दने	भनक्ति	बभञ्ज	भङ्क्ता	भङ्क्ष्यति	भनक्तु	अभनक्-ग्	भञ्ज्यात्	भज्यात्	अभाङ्क्षीत्	अभङ्क्ष्यत्
(भुज) पालनाभ्यवहारयोः		भुनक्ति	बुभोज	भोक्ता	भोक्ष्यति	भुनक्तु	अभुनक्-ग्	भुञ्ज्यात्	भुज्यात्	अभौक्षीत्	अभोक्ष्यत्
		भुङ्क्ते	बुभुजे	भोक्तासे	भोक्ष्यते	भुङ्क्ताम्	अभुङ्क्त	भुञ्जीत	भुक्षीष्ट	अभुक्त	अभोक्ष्यत
(युजिर्) युज्	योगे	युनक्ति	युयोज	योक्ता	योक्ष्यति	युङ्क्ताम्	अयुनक्-ग्	युञ्ज्यात्	युज्यात्	अयुजत्	अयोक्ष्यत्
		युङ्क्ते	युयुजे	योक्ता	योक्ष्यते	युङ्क्ताम्	अयुङ्क्त	युञ्जीत्	युक्षीष्ट	अयुक्त	अयोक्ष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(भिदिर्)भिद्	विदारणे	भिनत्ति	बिभेद	भेत्ता	भेत्स्यति	भिनत्तु	अभिनत्-द्	भिन्द्यात्	भिद्यात्	अभिदत्	अभेत्स्यत्
(हिसि) हिन्स्	हिंसायाम्	हिनस्ति	जिहिंस	हिंसिता	हिंसिष्यति	हिनस्तु	अहिनत्-द्	हिंस्यात्	हिस्यात्	अहिंसीत्	अहिंसिष्यत्

तनादिगणः

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(डुकृञ्) कृ	करणे	करोति	चकार	कर्ता	करिष्यति	करोतु	अकरोत्	कुर्यात्	क्रियात्	अकार्षीत्	अकरिष्यत्
		कुरुते	चक्रे	कर्ता	करिष्यते	कुरुताम्	अकुरुत	कुर्वीत	कृषीष्ट	अकृत	अकरिष्यत
(तनु)	विस्तारे	तनोति	ततान	तनिता	तनिष्यति	तनोतु	अतनोत्	तनुयात्	तन्यात्	अतानीत्	अतनिष्यत्
		तनुते	तेने	तनिता	तनिष्यते	तनुताम्	अतनुत	तन्वीत	तनिषीष्ट	अतनिष्ट	अतनिष्यत
(मनु) मन्	अवबोधने	मनुते	मेने	मनिता	मनिष्यते	मनुताम्	अमनुत	मन्वीत	मनिषीष्ट	अमनिष्ट	अमनिष्यत
(वनु) वन्	याचने	वनुते	ववने	वनिता	वनिष्यते	वनुताम्	अवनुत	वन्वीत	वनिषीष्ट	अवनिष्ट	अवनिष्यत

क्र्यादिगणः

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अश)अश्	भोजने	अश्नाति	आश	अशिता	अशिष्यति	अश्नातु	आश्नात्	अश्नीयात्	अश्यात्	आशीत्	आशिष्यत्
(कृञ्) कृ	हिंसायाम्	कृणाति	चकार	करिता	करि(री)ष्यति	कृणातु	अकृणात्	कृणीयात्	कीर्यात्	अकारीत्	अकरिष्यत्
		कृणीते	चकरे	कर्ता	करि(री)ष्यते	कृणीताम्	अकृणीत	कृणीत	कीर्षीष्ट	अकीर्ष्ट	अकरिष्यत
(डुक्रीञ्)क्री	द्रव्यविनिमये	क्रीणाति	चिक्राय	क्रेता	क्रेष्यति	क्रीणातु	अक्रीणात्	क्रीणीयात्	क्रीयात्	अक्रैषीत्	अक्रेष्यत्
		क्रीणीते	चिक्रिये	क्रेता	क्रेष्यते	क्रीणीताम्	अक्रीणीत	क्रीणीत	क्रेषीष्ट	अक्रेष्ट	अक्रेष्यत
(क्लिशू) क्लिश्	विबाधने	क्लिश्नाति	चिक्लेश	क्लेशिता	क्लेशिष्यति	क्लिश्नातु	अक्लिश्नात्	क्लिश्नीयात्	क्लिश्यात्	अक्लेशीत्	अक्लेशिष्यत्
				क्लेष्टा	क्लेक्ष्यति					अक्लिक्षत्	अक्लेक्ष्यत्
(ग्रन्थ) ग्रन्थ्	सन्दर्भे	ग्रथ्नाति	जग्रन्थ	ग्रन्थिता	ग्रन्थिष्यति	ग्रथ्नातु	अग्रथ्नात्	ग्रथ्नीयात्	ग्रथ्यात्	अग्रन्थीत्	अग्रन्थिष्यत्
(ग्रह)	उपादाने	गृह्णाति	जग्राह	ग्रहीता	ग्रहीष्यति	गृह्णातु	अगृह्णात्	गृह्णीयात्	गृह्यात्	अग्रहीत्	अग्रहीष्यत्
		गृह्णीते	जगृहे	ग्रहीता	ग्रहीष्यते	गृह्णीताम्	अगृह्णीत	गृह्णीत	ग्रहीषीष्ट	अग्रहीष्ट	अग्रहीष्यत
(जॄ)	वयोहानौ	जृणाति	जजार	जरिता	जरि(री)ष्यति	जृणातु	अजृणात्	जृणीयात्	जीर्यात्	अजारीत्	अजरिष्यत्
(ज्ञा) ज्ञा	अवबोधने	जानाति	जज्ञौ	ज्ञाता	ज्ञास्यति	जानातु	अजानात्	जानीयात्	ज्ञायात्	अज्ञासीत्	अज्ञास्यत्
		जानीते	जज्ञे	ज्ञाता	ज्ञास्यते	जानीताम्	अजानीत	जानीत	ज्ञायास्त	अज्ञास्त	अज्ञास्यत
(दॄ) दॄ	विदारणे	दृणाति	ददार	दरि(री)ता	दरि(री)ष्यति	दृणातु	अदृणात्	दृणीयात्	दीर्यात्	अदारीत्	अदरि(री)ष्यत्

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(धुञ्) धु	कम्पने	धुनाति	दुधाव	धविता	धवि(धो)ष्यति	धुनातु	अधुनात्	धुनीयात्	धूयात्	अधावीत्	अधविष्यत्
		धुनीते	दुधुवे	धोता	धवि(धो)ष्यते	धुनीताम्	अधुनुत	धुनीत	धविषीष्ट	अधविष्ट	अधविष्यत
(पुष)	पुष्टौ	पुष्णाति	पुपोष	पोषिता	पोषिष्यति	पुष्णातु	अपुष्णात्	पुष्णीयात्	पुष्यात्	अपोषीत्	अपोषिष्यत्
(पूञ्) पू	पवने	पुनाति	पुपाव	पविता	पविष्यति	पुनातु	अपुनात्	पुनीयात्	पूयात्	अपावीत्	अपविष्यत्
		पुनीते	पुपुवे	पविता	पविष्यते	पुनीताम्	अपुनीत	पुनीत	पविषीष्ट	अपविष्ट	अपविष्यत
(पॄ) पॄ	पालनपूरणयोः	पृणाति	पपार	परि(री)ता	परि(री)ष्यति	पृणातु	अपृणात्	पृणीयात्	पूर्यात्	अपारीत्	अपरिष्यत्
(प्रीञ्) प्री	तर्पणे कान्तौ च	प्रीणाति	पिप्राय	प्रेता	प्रेष्यति	प्रीणातु	अप्रीणात्	प्रीणीयात्	प्रीयात्	अप्रैषीत्	अप्रेष्यत्
		प्रीणीते	पिप्रिये	प्रेता	प्रेष्यते	प्रीणीताम्	अप्रीणीत	प्रीणीत	प्रेषीष्ट	अप्रेष्ट	अप्रेष्यत
(बन्ध)	बन्धने	बध्नाति	बबन्ध	बन्द्धा	बन्त्स्यति	बध्नातु	अबध्नात्	बध्नीयात्	बध्यात्	अभान्त्सीत्	अभन्त्स्यत्
(मथि)मन्थ्	विलोडने	मथ्नाति	ममन्थ	मन्थिता	मन्थिष्यति	मथ्नातु	अमथ्नात्	मथ्नीयात्	मन्थ्यात्	अमन्थीत्	अमन्थिष्यत्
(मुष)	स्तेये	मुष्णाति	मुमोष	मोषिता	मोषिष्यति	मुष्णातु	अमुष्णात्	मुष्णीयात्	मुष्यात्	अमोषीत्	अमोषिष्यत्
(लूञ्) लू	छेदने	लुनाति	लुलाव	लविता	लविष्यति	लुनातु	अलुनात्	लुनीयात्	लूयात्	अलावीत्	अलविष्यत्
		लुनीते	लुलुवे	लविता	लविष्यते	लुनीताम्	अलुनीत	लुनीत	लविषीष्ट	अलविष्ट	अलविष्यत
(वृञ्) वृ	वरणे	वृणाति	ववार	वरिता	वरि(री)ष्यति	वृणातु	अवृणात्	वृणीयात्	वूर्यात्	अवारीत्	अवरिष्यत्
		वृणीते	वव्रे	वरीता	वरि(री)ष्यते	वृणीताम्	अवृणीत	वृणीत	वरिषीष्ट	अवरिष्ट	अवरिष्यत
(शॄ) शॄ	हिंसायाम्	शृणाति	शशार	शरि(री)ता	शरि(री)ष्यति	शृणातु	अशृणात्	शृणीयात्	शीर्यात्	अशारीत्	अशरिष्यत्
(श्रीञ्) श्री	पाके	श्रीणाति	शिश्राय	श्रेता	श्रेष्यति	श्रीणातु	अश्रीणात्	श्रीणीयात्	श्रीयात्	अश्रैषीत्	अश्रेष्यत्
		श्रीणीते	शिश्रिये	श्रेता	श्रेष्यते	श्रीणीताम्	अश्रीणीत	श्रीणीत	श्रेषीष्ट	अश्रेष्ट	अश्रेष्यत
(स्तॄ)	आच्छादने	स्तृणाति	तस्तार	स्तरि(री)ता	स्तरि(री)ष्यति	स्तृणातु	अस्तृणात्	स्तृणीयात्	स्तीर्यात्	अस्तारीत्	अस्तरिष्यत्
		स्तृणीते	तस्तरे	स्तरि(री)ता	स्तरि(री)ष्यते	स्तृणीताम्	अस्तृणीत	स्तृणीत	स्तरिषीष्ट	अस्तीर्ष्ट	अस्तरिष्यत

चुरादिगणः (उभयपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अर्च)	पूजायाम्	अर्चयति	अर्चयाञ्चकार	अर्चयिता	अर्चयिष्यति	अर्चयतु	आर्चयत्	अर्चयेत्	अर्च्यात्	आर्चिचत्	आर्चयिष्यत्
		अर्चयते	अर्चयाञ्चक्रे	अर्चयिता	अर्चयिष्यते	अर्चयताम्	आर्चयत	अर्चयेत	अर्चयिषीष्ट	आर्चिचत	आर्चयिष्यत
(अर्द)	हिंसायाम्	अर्दयति	अर्दयाञ्चकार	अर्दयिता	अर्दयिष्यति	अर्दयतु	आर्दयत्	अर्दयेत्	अर्द्यात्	आर्दिदत्	आर्दयिष्यत्
		अर्दयते	अर्दयाञ्चक्रे	अर्दयिता	अर्दयिष्यते	अर्दयताम्	आर्दयत	अर्दयेत	अर्दयिषीष्ट	आर्दिदत	आर्दयिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(ईर्)	क्षेपे	ईरयति	ईरयाञ्चकार	ईरयिता	ईरयिष्यति	ईरयतु	ऐरयत्	ईरयेत्	ईर्यात्	ऐरिरत्	ऐरयिष्यत्
		ईरयते	ईरयाञ्चक्रे	ईरयिता	ईरयिष्यते	ईरयताम्	ऐरयत	ईरयेत	ईरयिषीष्ट	ऐरिरत	ऐरयिष्यत
(ऊन)	परिहाणे	ऊनयति	ऊनयाञ्चकार	ऊनयिता	ऊनयिष्यति	ऊनयतु	औनयत्	ऊनयेत्	ऊन्यात्	औनिनत्	औनयिष्यत्
		ऊनयते	ऊनयाञ्चक्रे	ऊनयिता	ऊनयिष्यते	ऊनयताम्	औनयत	ऊनयेत	ऊनयिषीष्ट	औनिनत	औनयिष्यत
(कथ)	वाक्यप्रबन्धे	कथयति	कथयाञ्चकार	कथयिता	कथयिष्यति	कथयतु	अकथयत्	कथयेत्	कथ्यात्	अचकथत्	अकथयिष्यत्
		कथयते	कथयाञ्चक्रे	कथयिता	कथयिष्यते	कथयताम्	अकथयत	कथयेत	कथयिषीष्ट	अचकथत	अकथयिष्यत
(कल)	गतौ संख्याने च	कलयति	कलयाञ्चकार	कलयिता	कलयिष्यति	कलयतु	अकलयत्	कलयेत्	कल्यात्	अचकलत्	अकलयिष्यत्
		कलयते	कलयाञ्चक्रे	कलयिता	कलयिष्यते	कलयताम्	अकलयत	कलयेत	कलयिषीष्ट	अचकलत	अकलयिष्यत
(कृत)	संशब्दने	कीर्तयति	कीर्तयाञ्चकार	कीर्तयिता	कीर्तयिष्यति	कीर्तयतु	अकीर्तयत्	कीर्तयेत्	कीर्त्यात्	अचीकृतत्- अचीकीर्तत्	अकीर्तयिष्यत
		कीर्तयते	कीर्तयाञ्चक्रे	कीर्तयिता	कीर्तयिष्यते	कीर्तयताम्	अकीर्तयत	कीर्तयेत	कीर्तयिषीष्ट	अचीकृतत- अचीकीर्तत	अकीर्तयिष्यत
(क्षप्)	प्रेरणे	क्षपयति	क्षपयाञ्चकार	क्षपयिता	क्षपयिष्यति	क्षपयतु	अक्षपयत्	क्षपयेत्	क्षप्यात्	अचक्षपत्	अक्षपयिष्यत्
		क्षपयते	क्षपयाञ्चक्रे	क्षपयिता	क्षपयिष्यते	क्षपयताम्	अक्षपयत	क्षपयेत	क्षपयिषीष्ट	अचक्षपत	अक्षपयिष्यत
(क्षल)	शौचकर्मणि	क्षालयति	क्षालयाञ्चकार	क्षालयिता	क्षालयिष्यति	क्षालयतु	अक्षालयत्	क्षालयेत्	क्षाल्यात्	अचिक्षलत्	अक्षालयिष्यत्
		क्षालयते	क्षालयाञ्चक्रे	क्षालयिता	क्षालयिष्यते	क्षालयताम्	अक्षालयत	क्षालयेत	क्षालयिषीष्ट	अचिक्षलत	अक्षालयिष्यत
(खडि)	भेदने	खण्डयति	खण्डयाञ्चकार	खण्डयिता	खण्डयिष्यति	खण्डयतु	अखण्डयत्	खण्डयेत्	खण्ड्यात्	अचखण्डत्	अखण्डयिष्यत्
		खण्डयते	खण्डयाञ्चक्रे	खण्डयिता	खण्डयिष्यते	खण्डयताम्	अखण्डयत	खण्डयेत	खण्डयिषीष्ट	अचखण्डत	अखण्डयिष्यत
(गण)	संख्याने	गणयति	गणयाञ्चकार	गणयिता	गणयिष्यति	गणयतु	अगणयत्	गणयेत्	गण्यात्	अजगणत्	अगणयिष्यत्
		गणयते	गणयाञ्चक्रे	गणयिता	गणयिष्यते	गणयताम्	अगणयत	गणयेत	गणयिषीष्ट	अजगणत	अगणयिष्यत
(गर्ह)	विनिन्दने	गर्हयति	गर्हयाञ्चकार	गर्हयिता	गर्हयिष्यति	गर्हयतु	अगर्हयत्	गर्हयेत्	गर्ह्यात्	अजगर्हत्	अगर्हयिष्यत्
		गर्हयते	गर्हयाञ्चक्रे	गर्हयिता	गर्हयिष्यते	गर्हयताम्	अगर्हयत	गर्हयेत	गर्हयिषीष्ट	अजगर्हत	अगर्हयिष्यत
(गवेष)	मार्गणे	गवेषयति	गवेषयाञ्चकार	गवेषयिता	गवेषयिष्यति	गवेषयतु	अगवेषयत्	गवेषयेत्	गवेष्यात्	अजगवेषत्	अगवेषयिष्यत्
		गवेषयते	गवेषयाञ्चक्रे	गवेषयिता	गवेषयिष्यते	गवेषयताम्	अगवेषयत	गवेषयेत	गवेषयिषीष्ट	अजगवेषत	अगवेषयिष्यत
(गुण)	आमन्त्रणे	गुणयति	गुणयाञ्चकार	गुणयिता	गुणयिष्यति	गुणयतु	अगुणयत्	गुणयेत्	गुण्यात्	अजूगुणत्	अगुणयिष्यत्
		गुणयते	गुणयाञ्चक्रे	गुणयिता	गुणयिष्यते	गुणयताम्	अगुणयत	गुणयेत	गुणयिषीष्ट	अजूगुणत	अगुणयिष्यत
(घुषिर्)	विशब्दने	घोषयति	घोषयाञ्चकार	घोषयिता	घोषयिष्यति	घोषयतु	अघोषयत्	घोषयेत्	घोष्यात्	अजूघुषत्	अघोषयिष्यत्
		घोषयते	घोषयाञ्चक्रे	घोषयिता	घोषयिष्यते	घोषयताम्	अघोषयत	घोषयेत	घोषयिषीष्ट	अजूघुषत	अघोषयिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(चिति)	स्मृत्याम्	चिन्तयति	चिन्तयामास	चिन्तयिता	चिन्तयिष्यति	चिन्तयतु	अचिन्तयत्	चिन्तयेत्	चिन्त्यात्	अचिचिन्तत्	अचिन्तयिष्यत्
		चिन्तयते	चिन्तयामासे	चिन्तयिता	चिन्तयिष्यते	चिन्तयताम्	अचिन्तयत	चिन्तयेत	चिन्तयिषीष्ट	अचिचिन्तत	अचिन्तयिष्यत
(चुर)	स्तेये	चोरयति	चोरयामास	चोरयिता	चोरयिष्यति	चोरयतु	अचोरयत्	चोरयेत्	चोर्यात्	अचूचुरत्	अचोरयिष्यत्
		चोरयते	चोरयामासे	चोरयिता	चोरयिष्यते	चोरयताम्	अचोरयत	चोरयेत	चोरयिषीष्ट	अचूचुरत	अचोरयिष्यत
(चूर्ण)	सङ्कोचने	चूर्णयति	चूर्णयामास	चूर्णयिता	चूर्णयिष्यति	चूर्णयतु	अचूर्णयत्	चूर्णयेत्	चूर्ण्यात्	अचुचूर्णत्	अचूर्णयिष्यत्
		चूर्णयते	चूर्णयामासे	चूर्णयिता	चूर्णयिष्यते	चूर्णयताम्	अचूर्णयत	चूर्णयेत	चूर्ण्यात	अचुचूर्णत	अचूर्णयिष्यत
(छर्द)	वमने	छर्दयति	छर्दयामास	छर्दयिता	छर्दयिष्यति	छर्दयतु	अछर्दयत्	छर्दयेत्	छर्दयात्	अचच्छर्दत्	अर्छदयिष्यत्
		छर्दयते	छर्दयामासे	छर्दयिता	छर्दयिष्यते	छर्दयताम्	अछर्दयत	छर्दयेत	छर्दयिषीष्ट	अचच्छर्दत	अर्छदयिष्यत
(छिद्रा)	कर्णभेदने	छिद्रयति	छिद्रयामास	छिद्रयिता	छिद्रयिष्यति	छिद्रयतु	अच्छिद्रयत्	छिद्रयेत्	छिद्रयात्	अचिच्छिद्रत्	अच्छिद्रयिष्यत्
		छिद्रयते	छिद्रयामासे	छिद्रयिता	छिद्रयिष्यते	छिद्रयताम्	अच्छिद्रयत	छिद्रयेत	छिद्रयिषीष्ट	अचिच्छिद्रत	अच्छिद्रयिष्यत
(छेद)	द्वैधीकरणे	छेदयति	छेदयामास	छेदयिता	छेदयिष्यति	छेदयतु	अछेदयत्	छेदयेत्	छेदयात्	अचिच्छेदत्	अच्छेदयिष्यत्
		छेदयते	छेदयामासे	छेदयिता	छेदयिष्यते	छेदयताम्	अछेदयत	छेदयेत	छेदयिषीष्ट	अचिच्छेदत्	अच्छेदयिष्यत
(ज्ञप)	ज्ञापने ज्ञाने च	ज्ञपयति	ज्ञपयामास	ज्ञपयिता	ज्ञपयिष्यति	ज्ञपयतु	अज्ञपयत्	ज्ञपयेत्	ज्ञप्यात्	अजिज्ञपत्	अज्ञपयिष्यत्
		ज्ञपयते	ज्ञपयामासे	ज्ञपयिता	ज्ञपयिष्यते	ज्ञपयताम्	अज्ञपयत	ज्ञपयेत	ज्ञपयिषीष्ट	अजिज्ञपत	अज्ञपयिष्यत
(तिज)	निशाने	तेजयति	तेजयामास	तेजयिता	तेजयिष्यति	तेजयतु	अतेजयत्	तेजयेत्	तेज्यात्	अतीतिजत्	अतेजयिष्यत्
		तेजयते	तेजयामासे	तेजयिता	तेजयिष्यते	तेजयताम्	अतेजयत	तेजयेत	तेजयिषीष्ट	अतीतिजत	अतेजयिष्यत
(तर्क)	भाषायाम्	तर्कयति	तर्कयामास	तर्कयिता	तर्कयिष्यति	तर्कयतु	अतर्कयत्	तर्कयेत्	तर्क्यात्	अततर्कत्	अतर्कयिष्यत्
		तर्कयते	तर्कयामासे	तर्कयिता	तर्कयिष्यते	तर्कयताम्	अतर्कयत	तर्कयेत	तर्कयिषीष्ट	अततर्कत	अतर्कयिष्यत
(तुल)	उन्माने	तोलयति	तोलयामास	तोलयिता	तोलयिष्यति	तोलयतु	अतोलयत्	तोलयेत्	तोल्यात्	अतूतुलत्	अतोलयिष्यत्
		तोलयते	तोलयामासे	तोलयिता	तोलयिष्यते	तोलयताम्	अतोलयत	तोलयेत	तोलयिषीष्ट	अतूतुलत	अतोलयिष्यत
(दण्ड)	दण्डनिपातने	दण्डयति	दण्डयामास	दण्डयिता	दण्डयिष्यति	दण्डयतु	अदण्डयत्	दण्डयेत्	दण्ड्यात्	अददण्डत्	अदण्डयिष्यत्
		दण्डयते	दण्डयामासे	दण्डयिता	दण्डयिष्यते	दण्डयताम्	अदण्डयत	दण्डयेत	दण्डयिषीष्ट	अददण्डत	अदण्डयिष्यत
(दुल)	उत्क्षेपे	दोलयति	दोलयामास	दोलयिता	दोलयिष्यति	दोलयतु	अदोलयत्	दोलयेत्	दोल्यात्	अदूदुलत्	अदोलयिष्यत्
		दोलयते	दोलयामासे	दोलयिता	दोलयिष्यते	दोलयताम्	अदोलयत	दोलयेत	दोलयिषीष्ट	अदूदुलत	अदोलयिष्यत
(धूञ)	कम्पने	धूनयति	धूनयामास	धूनयिता	धूनयिष्यति	धूनयतु	अधूनयत्	धूनयेत्	धून्यात्	अदूधुनत्	अधूनयिष्यत्
		धूनयते	धूनयामासे	धूनयिता	धूनयिष्यते	धूनयताम्	अधूनयत	धूनयेत	धूनयिषीष्ट	अदूधुनत	अधूनयिष्यत
(धृ)	धारणे	धरति	धरयामास	धरयिता	धरयिष्यति	धरयतु	अधरयत्	धरयेत्	धर्यात्	अदधरत्	अधरयिष्यत्
		धरते	धरयामासे	धरयिता	धरयिष्यते	धरयताम्	अधरयत	धरयेत	धरयिषीष्ट	अदधरत	अधरयिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(पाल)	रक्षणे	पालयति	पालयाञ्चकार	पालयिता	पालयिष्यति	पालयतु	अपालयत्	पालयेत्	पाल्यात्	अपीपलत्	अपालयिष्यत्
		पालयते	पालयाञ्चक्रे	पालयिता	पालयिष्यते	पालयताम्	अपालयत	पालयेत	पाल्यात	अपीपलत	अपालयिष्यत
(पुष)	धारणे	पोषयति	पोषयाञ्चकार	पोषयता	पोषयिष्यति	पोषयतु	अपोषयत्	पोषयेत्	पोष्यात्	अपूपुषत्	अपोषयिष्यत्
		पोषयते	पोषयाञ्चक्रे	पोषयिता	पोषयिष्यते	पोषयताम्	अपोषयत	पोषयेत	पोषयिषीष्ट	अपूपुषत	अपोषयिष्यत
(पूज)	पूजायाम्	पूजयति	पूजयाञ्चकार	पूजयिता	पूजयिष्यति	पूजयतु	अपूजयत्	पूजयेत्	पूज्यात्	अपूपुजत्	अपूजयिष्यत्
		पूजयते	पूजयाञ्चक्रे	पूजयिता	पूजयिष्यते	पूजयताम्	अपूजयत	पूजयेत	पूजयिषीष्ट	अपूपुजत	अपूजयिष्यत
(पूरी)	आप्यायने	पूरयति	पूरयाञ्चकार	पूरयिता	पूरयिष्यति	पूरयतु	अपूरयत्	पूरयेत्	पूर्यात्	अपूपुरत्	अपूरयिष्यत्
		पूरयते	पूरयाञ्चक्रे	पूरयिता	पूरयिष्यते	पूरयताम्	अपूरयत	पूरयेत	पूरयिषीष्ट	अपूपुरत	अपूरयिष्यत
(प्रीञ्)	तर्पणे कान्तौ च	प्रीणयति	प्रीणयाञ्चकार	प्रीणयिता	प्रणियिष्यति	प्रीणयतु	अप्रीणयत्	प्रीणयेत्	प्रीण्यात्	अपिप्रिणत्	अप्रीणयिष्यत्
		प्रीणयते	प्रीणयाञ्चक्रे	प्रीणयिता	प्रीणयिष्यते	प्रीणयताम्	अप्रीणयत	प्रीणयेत	प्रीणयिपीष्ट	अपीप्रिणत	अप्रीणयिष्यत
(भक्ष)	अदने	भक्षयति	भक्षयाञ्चकार	भक्षयिता	भक्षयिष्यति	भक्षयतु	अभक्षयत्	भक्षयेत्	भक्ष्यात्	अबभक्षत्	अभक्षयिष्यत्
		भक्षयते	भक्षयाञ्चक्रे	भक्षयिता	भक्षयिष्यते	भक्षयताम्	अभक्षयत	भक्षयेत	भक्षयिषीष्ट	अबभक्षत	अभक्षयिष्यत
(भूष)	अलङ्करणे	भूषयति	भूषयाञ्चकार	भूषयिता	भूषयिष्यति	भूषयतु	अभूषयत्	भूषूयेत्	भूष्यात्	अबूभुषत्	अभूषयिष्यत्
		भूषयते	भूषयाञ्चक्रे	भूषयिता	भूषयिष्यते	भूषयताम्	अभूषयत	भूषयत	भूषयिषीष्ट	अबूभुषत	अभूषयिष्यत
(मडि)मण्ड्	भूषायां हर्षे च	मण्डयति	मण्डयाञ्चकार	मण्डयिता	मण्डयिष्यति	मण्डयतु	अमण्डयत्	मण्डयेत्	मण्ड्यात्	अममण्डत्	अमण्डयिष्यत्
		मण्डयते	मण्डयाञ्चक्रे	मण्डयिता	मण्डयिष्यते	मण्डयताम्	अमण्डयत	मण्डयेत	मण्डयिषीष्ट	अममण्डत	अमण्डयिष्यत
(मार्ग)	अन्वेषणे संस्कारे च	मार्गयति	मार्गयाञ्चकार	मार्गयिता	मार्गयिष्यति	मार्गयतु	अमार्गयत्	मार्ग्यात्	मार्ग्ययात्	अममार्गत्	अमार्गयिष्यत्
		मार्गयते	मार्गयाञ्चक्रे	मार्गयिता	मार्गयिष्यते	मार्गयताम्	अमार्गयत	मार्गयेत	मार्गयिषीष्ट	अममार्गत	अमार्गयिष्यत
(मिश्र)	सम्पर्के	मिश्रयति	मिश्रयाञ्चकार	मिश्रयिता	मिश्रयिष्यति	मिश्रयतु	अमिश्रयत्	मिश्रयेत्	मिश्र्यात्	अमिमिश्रत्	अमिश्रयिष्यत्
		मिश्रयते	मिश्रयाञ्चक्रे	मिश्रयिता	मिश्रयिष्यते	मिश्रयताम्	अमिश्रयत	मिश्रयेत	मिश्रयिषीष्ट	अमिमिश्रत	अमिश्रयिष्यत
(मृष)	तितिक्षायाम्	मर्षयति	मर्षयाञ्चकार	मर्षयिता	मर्षयिष्यति	मर्षयतु	अमर्षयत्	मर्षयेत्	मर्ष्यात्	अमीमृषत्	अमर्षयिष्यत्
		मर्षयते	मर्षयाञ्चक्रे	मर्षयिता	मर्षयिष्यते	मर्षयताम्	अमर्षयत	मर्षयेत	मर्षयिषीष्ट	अमीमृषत	अमर्षयिष्यत
(रच)	प्रतियत्ने	रचयति	रचयाञ्चकार	रचयिता	रचयिष्यति	रचयतु	अरचयत्	रचयेत्	रच्यात्	अरीरचत्	अरचयिष्यत्
		रचयते	रचयाञ्चक्रे	रचयिता	रचयिष्यते	रचयताम्	अरचयत	रचयेत	रचयिषीष्ट	अरीरचत	अरचयिष्यत
(रस)	आस्वादनस्नेहयोः	रसयति	रसयाञ्चकार	रसयिता	रसयिष्यति	रसयतु	अरसयत्	रसयेत्	रस्यात्	अरीरसत्	अरसयिष्यत्
		रसयते	रसयाञ्चक्रे	रसयिता	रसयिष्यते	रसयताम्	अरसयत	रसयेत	रसयिषीष्ट	अरीरसत	अरसयिष्यत
(लड)	उपसेवायाम्	लाडयति	लाडयाञ्चकार	लाडयिता	लाडयिष्यति	लाडयतु	अलाडयत्	लाडयेत्	लाड्यात्	अललाडत्	अलाडयिष्यत्
		लाडयते	लाडयाञ्चक्रे	लाडयिता	लाडयिष्यते	लाडयताम्	अलाडयत	लाडयेत	लाडयिषीष्ट	अललाडत	अलाडयिष्यत

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(लोक)	भाषायाम्	लोकयति	लोकयाञ्चकार	लोकयिता	लोकयिष्यति	लोकयतु	अलोकयत्	लोकयेत्	लोक्यात्	अलुलोकत्	अलोकयिष्यत्
		लोकयते	लोकयाञ्चक्रे	लोकयिता	लोकयिष्यते	लोकयताम्	अलोकयत	लोकयेत	लोकयिषीष्ट	अलुलोकत	अलोकयिष्यत
(वर)	ईप्सायाम्	वरयति	वरयाञ्चकार	वरयिता	वरयिष्यति	वरयतु	अवरयत्	वरयेत्	वर्यात्	अवीवरत्	अवरयिष्यत्
		वरयते	वरयाञ्चक्रे	वरयिता	वरयिष्यते	वरयताम्	अवरयत	वरयेत	वरयिषीष्ट	अवीवरत	अवरयिष्यत
(वर्ण)	प्रेरणे	वर्णयति	वर्णयाञ्चकार	वर्णयिता	वर्णयिष्यति	वर्णयतु	अवर्णयत्	वर्णयेत्	वर्ण्यात्	अववर्णत्	अवर्णयिष्यत्
		वर्णयते	वर्णयाञ्चक्रे	वर्णयिता	वर्णयिष्यते	वर्णयताम्	अवर्णयत	वर्णयेत	वर्णयिषीष्ट	अववर्णत	अवर्णयिष्यत
(व्यय)	वित्तसमुत्सर्गे	व्ययति	व्यययाञ्चकार	व्यययिता	व्यययिष्यति	व्यययतु	अव्यययत्	व्यययेत्	व्यय्यात्	अवव्ययत्	अव्यययिष्यत्
		व्ययते	व्यययाञ्चक्रे	व्यययिता	व्यययिष्यते	व्यययताम्	अव्यययत	व्यययेत	व्यययिषीष्ट	अवव्ययत	अव्यययिष्यत
(सूच)	पैशुन्ये	सूचयति	सूचयाञ्चकार	सूचयिता	सूचयिष्यति	सूचयतु	असूचयत्	सूचयेत्	सूच्यात्	असुसूचत्	असूचयिष्यत्
		सूचयते	सूचयाञ्चक्रे	सूचयिता	सूचयिष्यते	सूचयताम्	असूचयत	सूचयेत	सूचयिषीष्ट	असुसूचत	असूचयिष्यत
(स्पृह)	ईप्सायाम्	स्पृहयति	स्पृहयाञ्चकार	स्पृहयिता	स्पृहयिष्यति	स्पृहयतु	अस्पृहयत्	स्पृहयेत्	स्पृह्यात्	अपस्पृहत्	अस्पृहयिष्यत्
		स्पृहयते	स्पृहयाञ्चक्रे	स्पृहयिता	स्पृहयिष्यते	स्पृहयताम्	अस्पृहयत	स्पृहयेत	स्पृहयिषीष्ट	अपस्पृहत	अस्पृहयिष्यत

चुरादिगणः (आत्मनेपदी)

धातुः	अर्थः	लट्	लिट्	लुट्	लृट्	लोट्	लङ्	विधिलिङ्	आशीर्लिङ्	लुङ्	लृङ्
(अर्थ)	उपयाच्ञायाम्	अर्थयते	अर्थयाञ्चक्रे	अर्थयिता	अर्थयिष्यते	अर्थयताम्	आर्थयत	अर्थयेत	अर्थयिषीष्ट	आर्तिथत	आर्थयिष्यत
(कुह)	विस्मापने	कुहयते	कुहयाञ्चक्रे	कुहयिता	कुहयिष्यते	कुहयताम्	अकुहयत	कुहयेत	कुहयिषीष्ट	अचुकुहत	अकुहयिष्यत
(कुत्स)	अवक्षेपणेनिन्दने च	कुत्सयते	कुत्सयाञ्चक्रे	कुत्सयिता	कुत्सयिष्यते	कुत्सयताम्	अकुत्सयत	कुत्सयेत	कुत्सयिषीष्ट	अचुकुत्सत	अकुत्सयिष्यत
(गर्व)	माने	गर्वयते	गर्वयाञ्चक्रे	गर्वयिता	गर्वयिष्यते	गर्वयताम्	अगर्वयत	गर्वयेत	गर्वयिषीष्ट	अजगर्वत	अगर्वयिष्यत
(चित)	संचेतने	चेतयते	चेतयाञ्चक्रे	चेतयिता	चेतयिष्यते	चेतयताम्	अचेतयत	चेतयेत	चेतयिषीष्ट	अचीचितत	अचेतयिष्यत
(त्रुट)	छेदने	त्रोटयते	त्रोटयाञ्चक्रे	त्रोटयिता	त्रोटयिष्यते	त्रोटयताम्	अत्रोटयत	त्रोटयेत	त्रोटयिषीष्ट	अतुत्रुटत	अत्रोटयिष्यत
(भर्त्स)	तर्जने	भर्त्सयते	भतर्यसाञ्चक्रे	भर्त्सयिता	भर्त्सयिष्यते	भर्त्सयताम्	अभर्त्सयत	भर्त्सयेत	भर्त्सयिषीष्ट	अबभर्त्सत	अभर्त्सयिष्यत
(मन्त्र)	गुप्तपरिभाषणे	मन्त्रयते	मन्त्रयाञ्चक्रे	मन्त्रयिता	मन्त्रयिष्यते	मन्त्रयताम्	अमन्त्रयत	मन्त्रयेत	मन्त्रयिषीष्ट	अममन्त्रत	अमन्त्रयिष्यत
(मृग)	अन्वेषणे	मृगयते	मृगयाञ्चक्रे	मृगयिता	मृगयिष्यते	मृगयताम्	अमृगयत	मृगयेत	मृगयिषीष्ट	अममृगत	अमृगयिष्यत
(लल)	ईप्सायाम्	लालयते	लालयाञ्चक्रे	लालयिता	लालयिष्यते	लालयताम्	अलालयत	लालयेत	लालयिषीष्ट	अलीललत	अलालयिष्यत
(वञ्चु) वञ्च्	प्रलम्भने	वञ्चयते	वञ्चयाञ्चक्रे	वञ्चयिता	वञ्चयिष्यते	वञ्चयताम्	अवञ्चयत	वञ्चयेत	वञ्चयिषीष्ट	अववञ्चयत	अवञ्चयिष्यत
(विद)	चेतनाख्याननिवासेषु	वेदयते	वेदयाञ्चक्रे	वेदयिता	वेदयिष्यते	वेदयताम्	अवेदयत	वेदयेत	वेदयिषीष्ट	अवीविदत	अवेदयिष्यत

वाच्यपरिवर्तनम्

कस्यचित् वाक्यस्य कथनशैली एव वाच्यम् इत्युच्यते। यथा -'अहं विद्यालयं गच्छामि' अत्र 'अहम् इति कर्तृपदं 'विद्यालयं 'इति कर्मपदं 'गच्छामि' इति क्रियापदम्। एतदेव वाक्यं भिन्नप्रकारेण वक्तुं शक्यते। यथा - 'मया विद्यालय: गम्यते' इति एकस्य वाक्यस्य ईदृशपरिवर्तनमेव वाच्य-परिवर्तनम् इत्युच्यते। वाच्यं त्रिधा विभज्यते-

वाच्यम्

कर्तृवाच्यम्　　कर्मवाच्यम्　　भाववाच्यम्

1. **कर्तृवाच्यम्**–यस्मिन् वाक्ये क्रियापदस्य प्रयोग: कर्तृपदानुसारं भवति तत् 'कर्तृवाच्यम्' इत्युच्यते। यथा-'अहं नगरं गच्छामि'। अत्र 'अहम्' इति कर्तृपदं, गच्छामि इति च क्रियापदम्।

अत्र गच्छामि इति क्रियापदं 'अहम्' इति कर्तृपदानुसारम् उत्तमपुरुषे एकवचने अस्ति। अत: एतत् कर्तृवाच्यम्। तथैव - 'बालका: क्रीडन्ति'। अत्र 'क्रीडन्ति' इति क्रियापदं, 'बालका:' इति कर्तृपदानुसारं प्रथमपुरुषबहुवचने अस्ति।

2. **कर्मवाच्यम्**–यस्मिन् वाक्ये कर्मपदस्यैव प्राधान्यं भवति, क्रियापदं कर्मपदानुसारं च भवति तदेव 'कर्मवाच्यम्' इत्युच्यते। यथा-'तेन विद्यालय: गम्यते'। अत्र 'तेन' इति कर्तृपदं, 'विद्यालय:' इति कर्मपदं, 'गम्यते' इति क्रियापदम्। अत्र 'विद्यालय:' इति कर्मपदानुसारं 'गम्यते' इति पदमपि एकवचने भवति। अत: एतत् कर्मवाच्यम्।

द्रष्टव्यम् - अत्र कर्तृपदस्य प्राधान्यं नास्ति

तथैव रामेण पुस्तकानि 'पठ्यन्ते'। अत्रापि 'पुस्तकानि' इति कर्मपदस्य बहुवचनत्वात् 'पठ्यन्ते' इति क्रियापदस्यापि बहुवचनं भवति।

कर्तृवाच्यस्य कर्मवाच्यत्वेन परिवर्तनसमये कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ भवति। कर्मपदं प्रथमाविभक्तौ भवति। किञ्च क्रियापदं कर्मपदानुसारं भवति।

कर्मवाच्ये 'लट्', 'लोट्' 'लङ्' 'विधिलिङ्' लकारेषु मूलधातो: यक् (य) आगमो भवति, धातुश्च आत्मनेपदी भवति। यथा - गच्छति इति क्रियापदस्य कर्मवाच्ये गम् + य + ते = गम्यते इति रूपं भवति।

एकस्य धातो: सम्पूर्णरूपाणि पश्यन्तु।

एवमेव　लोट् =गम्यताम्

लङ् =अगम्यत

विधिलिङ् =गम्येत इत्यादिरूपाणि भवन्ति।

केषाञ्चन कर्तृवाच्यवाक्यानां कर्मवाच्ये स्वरूपं पश्याम:।

कर्तृवाच्ये

पठति	पठत:	पठन्ति
पठसि	पठथ:	पठथ
पठामि	पठाव:	पठाम:

कर्मवाच्ये

पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

कर्तृवाच्ये	**कर्मवाच्ये**
1. गोविन्द: ग्रन्थं पठति।	1. गोविन्देन ग्रन्थ: पठ्यते।
2. देवदत्त: फलं खादति।	2. देवदत्तेन फलं खाद्यते।
3. स: ग्रामं गच्छति।	3. तेन ग्राम: गम्यते।
4. अहम् आम्रे खादामि।	4. मया आम्रे खाद्येते।
5. त्वं किं करोषि?	5. त्वया किं क्रियते?
6. स: पुस्तकानि पठति।	6. तेन पुस्तकानि पठ्यन्ते।
7. हरि: त्वां ताडयति।	7. हरिणा त्वं ताड्यसे।
8. मुकुन्द: युवां पाठयति।	8. मुकुन्देन युवां पाठ्येथे।
9. प्रणव: युष्मान् भोजयति।	9. प्रणवेन यूयं भोज्यध्वे।
10. स: माम् पश्यति।	10. तेन अहं दृश्ये।
11. अध्यापक: आवाम् पाठयति।	11. अध्यापकेन आवां पाठ्यावहे।
12. माता अस्मान् स्मरति।	12. मात्रा वयं स्मर्यामहे।

3. भाववाच्यम्

केचन धातव: अकर्मका: भवन्ति। तेषां कर्म न भवति, कर्मण: आकांक्षा अपि न भवति। तेषां धातूनां भाववाच्यं भवति। अत्रापि कर्मवाच्यमिव कर्तृपदस्य तृतीयाविभक्ति: भवति। क्रियापदं तु सर्वदा प्रथमपुरुषे एकवचने एव भवति। यथा-स: भवति। तेन भूयते। केषाञ्चन कर्तृवाच्यानां भाववाच्ये परिवर्तनं पश्याम:।

कर्तृवाच्यम्	**भाववाच्यम्**
1. सा शृणोति।	1. तया श्रूयते।
2. अहं जीवामि।	2. मया जीव्यते।
3. गोविन्द: रोदिति।	3. गोविन्देन रुद्यते।
4. स: हसति।	4. तेन हस्यते।
5. सीता शेते।	5. सीतया शीयते।
6. अहं तिष्ठामि।	6. मया स्थीयते।
7. यूयं स्मरथ।	7. युष्माभि: स्मर्यते।

विशेष:–सामान्यतया अधोलिखितधातव: अकर्मका: भवन्ति।

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरण-
वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरणम्।
शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं
धातुगणन्तमकर्मकमाहु:　　।।

वाच्यपरिवर्तनज्ञानस्य हेतु:- वाच्यपरिवर्तनस्थले विशेषतया शब्दस्य तृतीयाविभक्ते: ज्ञानम् अपेक्षितं भवति।

संज्ञा सर्वनामशब्दानां रूपाणाम् अभ्यास:-

1. स: निबन्धं पठति।	1. तेन निबन्ध: पठ्यते।
2. तौ फलानि खादत:।	2. ताभ्यां फलानि खाद्यन्ते।
3. यूयं कुत्र अगच्छत ?	3. युष्माभि: कुत्र अगम्यत ?
4. सा पत्राणि गणयतु।	4. तया पत्राणि गण्यताम्।
5. छात्रा: कक्ष्यायां श्लोकान् कथयिष्यन्ति।	5. छात्रै: कक्ष्यायां श्लोका: कथायिष्यन्ते।
6. एतौ पशू कौ? इति युवां जानीथ: किम्?	6. एतौ पशू कौ? इति युवाभ्यां ज्ञायते किम्?
7. त्वं प्रात: किं करोषि ?	7. त्वया प्रात: किं क्रियते?
8. यूयम् आवां कथां श्रावयथ।	8. युष्माभि: आवां कथा श्राव्यते।

अन्यानि उदाहरणनि

1. स: श्लोकं रचयति।	1. तेन श्लोक: रच्यते।
2. तौ कन्दुकं क्षिपत:।	2. ताभ्यां कन्दुकं क्षिप्यते।
3. ते मातरं वन्दन्ते।	3. तै: माता वन्द्यते।
4. सा कथां लिखति।	4. तया कथा लिख्यते।
5. ते जीवनम् अर्पयत:।	5. ताभ्यां जीवनम् अर्प्यते।
6. ता: पुष्पाणि अयाचन्त।	6. ताभि: पुष्पाणि अयाच्यन्त।
7. इयं दुग्धं पिबति।	7. अनया दुग्धं पीयते।
8. इमे शिशुं दुग्धं पाययत:।	8. आभ्यां शिशु: दुग्धं पाययते।
9. इमा: गुरून् अनमन्।	9. आभि: गुरव: अनम्यन्त।
10. अयं किं करोति ?	10. अनेन किं क्रियते?
11. इमौ तै: सह न क्रीडत:।	11. आभ्यां तै: सह न क्रीड्यते।
12. इमे जलेन घटं पूरयन्ति।	12. एभि: जलेन घट: पूर्यते।
13. त्वं कदा ग्रामं गच्छसि ?	13. त्वया कदा ग्राम: गम्यते?
14. युवाम् अधुना हस्तौ प्रक्षालयथ:।	14. युवाभ्याम्: अधुना हस्तौ प्रक्षाल्येते।
15. यूयं बालकान् ताडयथ।	15. युष्माभि: बालका: ताड्यन्ते।
16. अहं रात्रौ सूर्यं न पश्यामि।	16. मया रात्रौ सूर्य: न दृश्यते।
17. आवां मन्त्रान् उच्चारयाव:।	17. आवाभ्यां मन्त्रा: उच्चार्यन्ते।
18. वयं कानपि न पीडयाम:।	18. अस्माभि: केऽपि न पीड्यन्ते।
19. भवान् अधुना कार्यम् आरभताम्।	19. भवता अधुना कार्यम् आरभ्यताम्।
20. भवन्तौ किञ्चित् प्रतीक्षताम्।	20. भवद्भ्यां किञ्चित् प्रतीक्ष्यताम्।
21. भवन्त: कृपया वार्ता: शृण्वन्तु।	21. भवद्भि: कृपया वार्ता: श्रूयन्ताम्।

द्विकर्मकधातूनां वाच्यपरिवर्तनम्

अपादानादिविशेषै: अविवक्षितं कारकं कर्मसज्ञं स्यात्
"दुह्-याच्-पच्-दण्ड-रुध्-प्रच्छ्-चि-ब्रू-शास्-जि-मन्थ्-मुषाम्।
कर्मयुक्-स्यादकथितं-तथा स्यान्नी-हु-कृष्-वहाम्"।।

दुह-दोग्धि, याच्-याचते, पच्-पचति, दण्ड-दण्डयति, रुध्-अवरुणद्धि, प्रच्छ-पृच्छति, चि-चिनोति, ब्रू-ब्रूते, शास्-शास्ति, जी-जयति, मथ्-मथ्नाति, मुष्-मुष्णाति"

एतेषां धातूनां प्रयोगे वाच्यपरिवर्त्तनवेलायां गौणकर्मणि प्रथमा भवति। यथा-

1. गोपालः गां पयः दोग्धि, (गोः स्थाने गां भवति)
   गोपालेन गौः पयः दुह्यते।
2. वामनः वलिं वसुधां याचते। (वलेः स्थाने वलिं भवति)
   वामनेन वलिः वसुधां याच्यते।
3. पाचकः तण्डुलान् ओदनं पचति। (तण्डुलैः स्थाने तण्डुलान्)
   पाचकेन तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते।
4. राजा गर्गान् शतं दण्डयति। (गर्गेभ्यः स्थाने गर्गान्)
   राज्ञा गर्गाः शतं दण्डयन्ते।
5. गोपालः गां व्रजम् अवरुणद्धि।(व्रजात् स्थाने व्रजं भवति)
   गोपालेन गां व्रजः अवरुध्यते।
6. पान्थः माणवकं पन्थानं पृच्छति। (माणवकात् स्थाने माणवकम्)
   पान्थेन माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते।
7. वटुः वृक्षं फलानि अवचिनोति। (वृक्षात् स्थाने वृक्षम्)
   वटुना वृक्षः फलानि अवचीयते।
8. पिता पुत्रं धर्मं ब्रूते। (पुत्राय स्थाने पुत्रम्)
   पित्रा पुत्रः धर्मं ब्रूयते।
9. गुरुः शिष्यं धर्मं शास्ति (शिष्याय स्थाने शिष्यम्)
   गुरुणा शिष्यः धर्मं शाष्यते।
10. चैत्रः देवदत्तं शतं जयति। (देवदत्तात् स्थाने देवदत्तम्)
    चैत्रेण देवदत्तः शतं जीयते।
11. सुरासुरगणः सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। (क्षीरनिधेः स्थाने क्षीरनिधिम्)
    सुरासुरगणेन सुधां क्षीरनिधिः मथ्यते।
12. कृष्णः देवदत्तं शतं मुष्णाति। (देवदत्तात् स्थाने देवदत्तम्)
    कृष्णेन देवदत्तः शतं मुष्यते।

नी-नयति, हृ-हरति, वह-वहति, कृष्-कर्षति= एतेषां धातूनां प्रयोगे मुख्यकर्मणि प्रथमाविभक्तिः भवति। गौणकर्मणि परिवर्तनं न भवति। यथा-

13. कृषकः ग्रामम् अजां नयति। (ग्रामात् स्थाने ग्रामं भवति)
    कृषकेन ग्रामम् अजा नीयते।
14. गोपः वृषभं गोष्ठं हरति। (गोष्ठात् स्थाने गोष्ठम्)
    गोपेन वृषभः गोष्ठं ह्रियते।
15. गोपालः गोवत्सं गोष्ठं कर्षति। (गोष्ठात् स्थाने गोष्ठम्)
    गोपालेन गोवत्सः गोष्ठं कृष्यते।
16. कृषकः अजापुत्रं नगरं वहति ('नगरात्' इति स्थाने नगरम्)
    कृषकेन अजापुत्रः नगरं उहयते।
    एवं वाक्यप्रयोगः करणीयः।

दशसु लकारेषु उदाहरणवाक्यानि

1. लट्लकारः

कर्तृवाच्यम्

1. श्यामः गणितं पठति।
2. रमेशः क्षीरं पिबति।
3. राममोहनौ निबन्धौ लिखतः।
4. बालकाः फलानि खादन्ति।
5. मोहनः त्वां सूचयति।
6. गणेशः युवां मोचयति।
7. अध्यापकः युष्मान् ताडयति।
8. शिक्षकः माम् अवलोकयति।
9. माता आवां पश्यति।
10. छात्राः अस्मान् स्मरन्ति।

कर्मवाच्यम्

1. श्यामेन गणितं पठ्यते।
2. रमेशेन क्षीरं पीयते।
3. राममोहनाभ्यां निबन्धौ लिख्येते।
4. बालकैः फलानि खाद्यन्ते।
5. मोहनेन त्वं सूच्यसे।
6. गणेशेन युवां मुच्येथे।
7. अध्यापकेन यूयं ताड्यध्वे।
8. शिक्षकेन अहम् अवलोक्ये।
9. मात्रा आवां दृश्यावहे।
10. छात्रैः वयं स्मर्यामहे।

2. लिट् लकारः

कर्तृवाच्यम्

1. भक्तः हरिं बभाज।
2. राधा जलं पपौ।
3. साक्षी पुस्तके चिक्राय।
4. गोपाः गाः मुमुचुः।
5. विकासः त्वां प्रेषयाञ्चकार।
6. अध्यापकाः युवां पेठुः।
7. मञ्जूलता युस्मान् ददर्श।
8. सीमा मां निनाय।
9. भवन्तः आवां जिगाय।
10. स्नेहा अस्मान् शिश्राय।

कर्मवाच्यम्

1. भक्तेन हरिः भेजे।
2. राधया जलं पपे।
3. साक्ष्या पुस्तके चिक्रियाते।
4. गोपैः गावः मुमुचिरे।
5. विकासेन त्वं प्रेषयाञ्चक्रिसे।
6. अध्यापकैः युवां पेठाथे।
7. मञ्जूलतया यूयं ददृशिध्वे।
8. सीमया अहं निन्ये।
9. भवद्भिः आवां जिज्यिवहे।
10. स्नेहया वयं शिश्रियिमहे।

3. लुट् लकारः

कर्तृवाच्यम्

1. छात्रः पाठं पठिता।
2. अध्यापकः छात्रान् पाठं पाठिता।
3. पिता पुत्रौ प्रेषिता।
4. बालकः फलानि अत्ता।
5. गुरुः त्वां नेता।
6. दुष्टजनः युवाम् अपहर्ता।
7. भवन्तः युस्मान् रक्षितारः।

कर्मवाच्यम्।

1. छात्रेण पाठः पठिता।
2. अध्यापकेन छात्रान् पाठः पाठिता।
3. पित्रा पुत्रौ प्रेषितारौ।
4. बालकेन फलानि अत्तारः।
5. गुरुणा त्वं नेतासे।
6. दुष्टजनेन युवाम् अपहर्तासाथे।
7. भवद्भिः यूयं रक्षिताध्वे।

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्।
8. गीता मां जेता।	8. गीतया अहं जेताहे।
9. शिष्यः आवां श्रायिता।	9. शिष्येण आवां श्रयितास्वहे।
10. छात्रः अस्मान् प्रष्टा।	10. छात्रेण वयं प्रष्टास्महे।

4. लोट् लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्।
1. भवान् गीतं गायतु।	1. भवता गीतं गीयताम्।
2. भवन्तौ आसन्दौ नयताम्।	2. भवद्भ्याम् आसन्दौ नीयेताम्।
3. भवन्तः फलानि खादन्तु।	3. भवद्भिः फलानि खाद्यन्ताम्।
4. शिक्षकः त्वां पाठयतु।	4. शिक्षकेन त्वं पाठ्यस्व।
5. शिक्षकः युवां श्रावयतु।	5. शिक्षकेन युवां श्राव्येथाम्।
6. भगवान् युष्मान् रक्षतु।	6. भगवता यूयं रक्ष्येध्वम्।
7. गुरुः माम् उपदिशतु।	7. गुरुणा अहम् उपदिश्यै।
8. बालिका आवां पश्यतु।	8. बालिकया आवां दृश्यावहै।
9. माता अस्मान् पालयतु।	9. मात्रा वयं पाल्यामहै।
10. आचार्यः अस्मान् बोधयतु।	10. आचार्येण वयं बुध्यामहै।

5. लृट्लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. छात्रः विद्यालयं गमिष्यति।	1. छात्रेण विद्यालयः गामिष्यते।
2. अर्चकः पूजां करिष्यति।	2. अर्चकेन पूजा करिष्यते।
3. छात्रौ पत्रे पठिष्यतः।	3. छात्राभ्यां पत्रे पठिष्येते।
4. आखेटकः पक्षिणः क्षणिष्यति।	4. आखेटकेन पक्षिणः क्षणिष्यन्ते।
5. अध्यापकः त्वां पाठयिष्यति।	5. अध्यापकेन त्वं पाठयिष्यसे।
6. माता युवां रक्षिष्यति।	6. मात्रा युवां रक्षिष्येथे।
7. पिता यूयं सूचयिष्यति।	7. पित्रा यूयं सूचयिष्यध्वे।
8. छात्रः मां चेष्यति।	8. छात्रेण अहं चेष्ये / चयिष्ये।
9. भवन्तः आवां एषिष्यन्ति।	9. भवद्भिः आवां एषिष्यावहे।
10. रामः अस्मान् ज्ञास्यति।	10. रामेण वयं ज्ञास्यामहे।

6. लङ् लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. शिशुः चन्द्रम् अपश्यत्।	1. शिशुना चन्द्रः अदृश्यत।
2. रामः पितरौ अनमत्।	2. रामेण पितरौ अनम्यताम्।
3. छात्राः कक्षां प्राविशन्।	3. छात्रैः कक्षा प्राविश्यत।
4. बालिके पादौ प्राक्षालयताम्।	4. बालिकाभ्यां पादौ प्राक्षाल्येताम्।

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
5. ब्रह्माचारिणः गुरून् न्यवेदयन्।	5. ब्रह्माचारिभिः गुरवः न्यवेद्यन्त।
6. यूयं ग्रन्थालयान् आगच्छत।	6. युष्माभिः ग्रन्थालयाः आगम्यन्त।
7. अहं त्वाम् उपादिशम्।	7. मया त्वम् उपादिश्येथाः।
8. त्वं द्वारम् उद्घाट्यः।	8. त्वया द्वारम् उदघाट्यत।
9. अध्यापकः ग्रन्थम् अपाठयत्।	9. अध्यापकेन ग्रन्थः अपाठ्यत।
10. कवयः काव्यानि व्यरचयन्।	10. कविभिः काव्यानि व्यरच्यन्त।

7. लुङ् लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. आचार्यः वेदम् अपाठीत्।	1. आचार्येण वेदः अपाठि।
2. सीता वनानि अभ्रामीत्।	2. सीताया वनानि अभ्रामि।
3. वानाराः फले अखादिषुः।	3. वानरैः फले अखादिषाताम्।
4. शिशुः क्षीरम् अपात्।	4. शिशुना क्षीरम् अपायि।
5. गुरवः शिषेभ्यः उपदेशान् अदुः।	5. गुरुभिः शिषेभ्यः उपदेशाः अदायिषत।
6. गोपालः गाम् अनैषीत्।	6. गोपालेन गौः अनायि।
7. अहं त्वाम् अध्यापनाय अचैषम्।	7. मया त्वम् अध्यापनाय अचेष्ठाः।
8. त्वं माम् अज्ञासीः किम्?	8. त्वया अहम् अज्ञासि किम्?
9. कर्मकराः कार्याणि अकार्षुः।	9. कर्मकरैः कार्याणि अकारिषत।
10. देवदतः ग्रामौ अगमत्।	10. देवदतेन ग्रामौ अगमिषाताम्।

8. विधिलिङ् लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. बालकः विद्यालयं गच्छेत्।	1. बालकेन विद्यालयः गम्येत।
2. कविः काव्यानि रचयेत्।	2. कविना काव्यानि रच्येरन्।
3. वानराः फलानि खादेयुः।	3. वानरैः फलानि खाद्येरन्।
4. मुनयः तपः आचरेयुः।	4. मुनिभिः तपः आचर्येत।
5. राजा राज्यं पालयेत्।	5. राज्ञा राज्यं पाल्येत।
6. लेखकः ग्रन्थौ लिखेत्।	6. लेखेकेन ग्रन्थौ लिख्येयाताम्।
7. आचार्यः शास्त्राणि पाठयेत्।	7. आचार्येण शास्त्राणि पाठ्येरन्।
8. वयं सर्वदा सत्यं कथयेम।	8. अस्माभिः सर्वदा सत्यं कथ्येत।
9. भवान् मह्यं किं वा दद्यात्।	9. भवता मह्यं किं वा दीयेत।
10. अहं त्वामेव नित्यं पश्येयम्।	10. मया त्वमेव नित्यं पश्येथाः।

9. आशीर्लिङ्लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. दीपकः द्रोण्यां जलं भ्रियात्।	1. दीपकेन द्रोण्यां जलं भृषीष्ट।
2. सौरभः गुरवे विद्यां याच्यात्।	2. सौरभेन गुरवे विद्या याचिषीष्ट।

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
3. पिता पुत्र्यौ विद्यालयं नीयात्।	3. पित्रा पुत्र्यौ विद्यालयं नेषीयास्ताम्।
4. शिशुः आशीर्वचनानि ध्रियात्।	4. शिशुना आशीर्वचनानि धृषीरन्।
5. पुत्रः त्वां ह्रियात्।	5. पुत्रेण त्वं हृषीष्ठा।
6. अध्यापकः युवां चीयात्।	6. अध्यापकेन युवां चेषीयास्थाम्।
7. स्त्रियः युष्मान् व्रियस्त।	7. स्त्रीभिः यूयं वरिषीध्वम्।
8. विश्वामित्रः मां व्रियात्।	8. विश्वामित्रेण अहं वरिषीथ।
9. संसारः आवां मुच्यात्।	9. संसारेण आवां मुक्षीवहि।
10. मित्रम् अस्मान् रुध्यात्।	10. मित्रेण वयं रुत्सीमहि।

10. लृङ्लकारः

कर्त्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
1. श्रद्धाञ्जलिः विद्यापीठम् अगमिष्यत्।	1. श्रद्धाञ्जल्या विद्यापीठम् अगमिष्यत।
2. अमितः गीताम् अपठिष्यत्।	2. अमितेन गीता अपठिष्यत।
3. राधिका लेखन्यौ अनेष्यत्।	3. राधिकया लेखन्यौ अनेष्यताम्।
4. अमरनाथः फलानि अखादिष्यत्।	4. अमरनाथेन फलानि अखादिष्यन्त।
5. सन्तोषः त्वाम् अबोधिष्यत्।	5. सन्तोषेण त्वम् अबोधिष्यथाः।
6. अन्नपूर्णा युवाम् अभोजयिष्यत्।	6. अन्नपूर्णया युवाम् अभोजयिष्येथाम्।
7. अध्यापिका यूष्मान् अवक्ष्यत्।	7. अध्यापिकया यूयम् अवक्ष्यध्वम्।
8. सः माम् अताडयिष्यत्।	8. तेन अहम् अताडयिष्ये।
9. गुरुः आवां स्वगृहम् अनेष्यत्।	9. गुरुणा आवां स्वगृहम् अनेष्यावहि।
10. आरक्षकः अस्मान् अरक्षिष्यत्।	10. आरक्षकेण वयम् अरक्षिष्यामहि।

वाच्यपरिवर्तने रूपाणि (कर्मवाच्ये)

(पठ) पठ् धातुः व्यक्तायां वाचि (कर्मवाच्यम्)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	लट्	
पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
	लिट्	
पेठे	पेठाते	पेठिरे
	लुट्	
पठिता	पठितारौ	पठितारः
पठितासे	पठितासाथे	पठिताध्वे
पठिताहे	पठितास्वहे	पठितास्महे
	लृट्	
पठिष्यते	पठिष्येते	पठिष्यन्ते
	लोट्	
पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
	लङ्	
अपठ्यत	अपठ्येताम्	अपठ्यन्त
	विधिलिङ्	
पठ्येत	पठ्येयाताम्	पठ्येरन्
	आशीर्लिङ्	
पठिषीष्ट	पठिषीयास्ताम्	पठिषीरन्
	लुङ्	
अपाठि	अपाठिषाताम्	अपाठिषत
	लृङ्	
अपठिष्यत	अपठिष्येताम्	अपठिष्यन्त

(मुच्लृ) मुच्-मोक्षणे (कर्मवाच्यम्)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	लट्	
मुच्यते	मुच्येते	मुच्य[illegible]
	लिट्	
मुमुचे	मुमुचाते	मुमुचिरे
मुमुचिषे	मुमुचाथे	मुमुचिध्वे
मुमुचे	मुमुचिवहे	मुमुचिमहे
	लुट्	
मोक्ता	मोक्तारौ	मोक्तारः
	लृट्	
मोक्ष्यते	मोक्ष्येते	मोक्ष्यन्ते
	लोट्	
मुच्यताम्	मुच्येताम्	मुच्यन्ताम्
	लङ्	
अमुच्यत	अमुच्येताम्	अमुच्यन्त
	विधिलिङ्	
मुच्येत	मुच्येयाताम्	मुच्येरन्
	विधिलिङ्	
मुक्षीष्ट	मुक्षीयास्ताम्	मुक्षीरन्
	लुङ्	
अमोचि	अमुक्षाताम्	अमुक्षन्त
अमुक्थाः	अमुक्षाथाम्	अमुग्ध्वम्
अमुचि	अमुक्ष्वहि	अमुक्ष्महि
	लृङ्	
अमोक्ष्यत	अमोक्ष्येताम्	अमोक्ष्यन्त

पा धातुः (पाने) कर्मवाच्यम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	लट्	
पीयते	पीयेते	पीयन्ते

		पीयध्वे
पीयसे	पीयेथे	पीयामहे
पीये	पीयावहे	

लिट्

पपे	पपाते	पपिरे
पपिषे	पपाथे	पपिध्वे
पपे	पपिवहे	पपिमहे

लुट्

पाता	पातारौ	पातारः

लृट्

पास्यते	पास्येते	पास्यन्ते

लोट्

पीयताम्	पीयेताम्	पीयन्ताम्
पीयस्व	पीयेथाम्	पीयध्वम्
पीयै	पीयावहै	पीयामहै

लङ्

अपीयत	अपीयेताम्	अपीयन्त
अपीयथाः	अपीयेथाम्	अपीयध्वम्
अपीये	अपीयावहि	अपीयामहि

विधिलिङ्

पीयेत	पीयेयाताम्	पीयेरन्
पीयेथाः	पीयेयाथाम्	पीयेध्वम्
पीयेय	पीयेवहि	पीयेमहि

आशीर्लिङ्

पासीष्ट	पासीयास्ताम्	पासीरन्

लुङ्

अपायि	अपायिषाताम्	अपायिषत
अपायिष्ठाः	अपायिषाथाम्	अपायिध्वम्
अपायिषि	अपायिष्वहि	अपायिष्महि

लृङ्

अपास्यत	अपास्येताम्	अपास्यन्त
अपास्यथाः	अपास्येथाम्	अपास्यध्वम्
अपास्ये	अपास्यावहि	अपास्यामहि

(डुदाञ्) दा धातुः दाने कर्मवाच्यम्

लट्

दीयते	दीयेते	दीयन्ते
दीयसे	दीयेथे	दीयध्वे
दीये	दीयावहे	दीयामहे

लिट्

ददे	ददाते	ददिरे
ददिषे	ददाथे	ददिध्वे
ददे	ददिवहे	ददिमहे

लुट्

दाता	दातारौ	दातारः
दातासे	दातासाथे	दाताध्वे
दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे

अथवा

दायिता	दायितारौ	दायितारः
दायितासे	दायितासाथे	दायिताध्वे
दायिताहे	दायितास्वहे	दायितास्महे

लृट्

दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

अथवा

दायिष्यते	दायिष्येते	दायिष्यन्ते
दायिष्यसे	दायिष्येथे	दायिष्यध्वे
दायिष्ये	दायिष्यावहे	दायिष्यामहे

लोट्

दीयताम्	दीयेताम्	दीयन्ताम्
दीयस्व	दीयेथाम्	दीयध्वम्
दीयै	दीयावहै	दीयामहै

लङ्

अदीयत	अदीयेताम्	अदीयन्त
अदीयथाः	अदीयेथाम्	अदीयध्वम्
अदीये	अदीयावहि	अदीयामहि

विधिलिङ्

दीयेत	दीयेयाताम्	दीयेरन्
दीयेथाः	दीयेयाथाम्	दीयेध्वम्
दीयेय	दीयेवहि	दीयेमहि

आशीर्लिङ्

दासीष्ट	दासीयास्ताम्	दासीरन्
दासीष्ठाः	दासीयास्थाम्	दासीध्वम्
दासीय	दासीवहि	दासीमहि

अथवा

दायिषीष्ट	दायिषीयास्ताम्	दायिषीरन्
दायिषीष्ठाः	दायिषीयास्थाम्	दायिषीध्वम्
दायिषीय	दायिषीवहि	दायिषीमहि

लुङ्

अदायि	अदायिषाताम्	अदायिषत
	अदिषाताम्	अदिषत
अदायिष्ठाः	अदायिषाथाम्	अदायिध्वम्
अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिध्वम्
अदायिषि	अदायिष्वहि	अदायिष्महि
अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि

लृङ्

अदास्यत	अदास्येताम्	अदास्यन्त
अदास्यथाः	अदास्येथाम्	अदास्यध्वम्
अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि

अथवा

ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
अदायिष्यत	अदायिष्येताम्	अदायिष्यन्त
अदायिष्यथाः	अदायिष्येथाम्	अदायिष्यध्वम्
अदायिष्ये	अदायिष्यावहि	अदायिष्यामहि

(ष्ठा) स्था धातुः गतिनिवृत्तो कर्मवाच्यम्

लट्

स्थीयते	स्थीयेते	स्थीयन्ते

लिट्

तस्थे	तस्थाते	तस्थिरे
तस्थिषे	तस्थाथे	तस्थिध्वे
तस्थे	तस्थिवहे	तस्थिमहे

लुट्

स्थाता	स्थातारौ	स्थातारः

लृट्

स्थास्यते	स्थास्येते	स्थास्यन्ते

लोट्

स्थीयताम्	स्थीयेताम्	स्थीयन्ताम्

लङ्

अस्थीयत	अस्थीयेताम्	अस्थीयन्त

वि.लि.

स्थीयेत	स्थीयेयाताम्	स्थीयेरन्

आ.लि.

स्थासीष्ट	स्थासीयास्ताम्	स्थासीरन्

लुङ्

अस्थायि	अस्थायिषाताम्	अस्थायिषत
अस्थायिष्ठाः	अस्थायिषाथाम्	अस्थायिध्वम्
अस्थायिषि	अस्थायिष्वहि	अस्थायिष्महि

लृङ्

अस्थास्यत	अस्थास्येताम्	अस्थास्यन्त

ध्यै धातुः चिन्तायाम्-कर्मवाच्यम्

लट्

ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
ध्यायते	ध्यायेते	ध्यायन्ते

लिट्

दध्ये	दध्याते	दध्यिरे

लुट्

ध्याता	ध्यातारौ	ध्यातारः

लृट्

ध्यास्यते	ध्यास्येते	ध्यास्यन्ते

लोट्

ध्यायताम्	ध्यायेताम्	ध्यायन्ताम्

लङ्

अध्यायत	अध्यायेताम्	अध्यायन्त

विधिलिङ्

ध्यायेत	ध्यायेयाताम्	ध्यायेरन्

आशीर्लिङ्

ध्यासीष्ट	ध्यासीयास्तम्	ध्यासीरन्

लुङ्

अध्यायि	अध्यायिषाताम्	अध्यायिषत
	अध्यासाताम्	अध्यासत

लृङ्

अध्यास्यत	अध्यास्येताम्	अध्यास्यन्त

(णीञ्) नी धातुः प्रापणे (कर्मवाच्यम्)

लट्

नीयते	नीयेते	नीयन्ते
नीयसे	नीयेथे	नीयध्वे
नीये	नीयावहे	नीयामहे

लिट्

निन्ये	निन्याते	निन्यिरे
निन्यिषे	निन्याथे	निन्यिध्वे
निन्ये	निन्यिवहे	निन्यिमहे

लुट्

नेता	नेतारौ	नेतारः
नेतासे	नेतासाथे	नेताध्वे
नेताहे	नेतास्वहे	नेतास्महे

(अथवा)

नायिता	नायितारौ	नायितारः
नायितासे	नायितासाथे	नायिताध्वे
नायिताहे	नायितास्वहे	नायितास्महे

लृट्

नेष्यते	नेष्येते	नेष्यन्ते
नेष्यसे	नेष्येथे	नेष्यध्वे
नेष्ये	नेष्यावहे	नेष्यामहे

(अथवा)

नायिष्यते	नायिष्येते	नायिष्यन्ते
नायिष्यसे	नायिष्येथे	नायिष्यध्वे
नायिष्ये	नायिष्यावहे	नायिष्यामहे

लोट्

नीयताम्	नीयेताम्	नीयन्ताम्
नीयस्व	नीयेथाम्	नीयध्वम्
नीयै	नीयावहै	नीयामहै

लङ्

अनीयत	अनीयेताम्	अनीयन्त
अनीयथाः	अनीयेथाम्	अनीयध्वम्
अनीये	अनीयावहि	अनीयामहि

विधिलिङ्

नीयेत	नीयेयाताम्	नीयेरन्
नीयेथाः	नीयेयाथाम्	नीयेध्वम्
नीयेय	नीयेवहि	नीयेमहि

आशीर्लिङ्

नेषीष्ट	नेषीयास्ताम्	नेषीरन्
नेषीष्ठाः	नेषीयास्थाम्	नेषीध्वम्
नेषीय	नेषीवहि	नेषीमहि

(अथवा)

नायिषीष्ट	नायिषीयास्ताम्	नायिषीरन्
नायिषीष्ठाः	नायिषीयास्थाम्	नायिषीध्वम्
नायिषीय	नायिषीवहि	नायिषीमहि

लुङ्

अनायि	अनायिताषाम्	अनायिषत
	अनेषाताम्	अनेषत
अनायिष्ठाः	अनायिषाथाम्	अनायिध्वम्
अनेष्ठाः	अनेषाथाम्	अनेध्वम्
अनायिषि	अनायिष्वहि	अनायिष्महि
अनेषि	अनेष्वहि	अनेष्महि

लृङ्

अनेष्यत	अनेष्येताम्	अनेष्यन्त
अनेष्यथाः	अनेष्येथाम्	अनेष्यध्वम्
अनेष्ये	अनेष्यावहि	अनेष्यामहि

(अथवा)

अनायिष्यत	अनायिष्येताम्	अनायिष्यन्त
अनायिष्यथाः	अनायिष्येथाम्	अनायिष्यध्वम्
अनायिष्ये	अनायिष्यावहि	अनायिष्यामहि

जि धातुः (जये) कर्मवाच्यम्

लट्

जीयते	जीयेते	जीयन्ते

लिट्

जिग्ये	जिग्याते	जिग्यिरे
जिग्यिषे	जिग्याथे	जिग्यिध्वे
जिग्ये	जिग्यिवहे	जिग्यिमहे

लुट्

जेता	जेतारौ	जेतारः
जायिता	जायितारौ	जायितारः

लृट्

ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
जेष्यते	जेष्येते	जेष्यन्ते
जायिष्यते	जायिष्येते	जायिष्यन्ते

लोट्

जीयताम्	जीयेताम्	जीयन्ताम्

लङ्

अजीयत	अजीयेताम्	अजीयन्त

विधिलिङ्

जीयेत	जीयेयाताम्	जीयेरन्

आशीर्लिङ्

जेषीष्ट	जेषीयास्ताम्	जेषीरन्
जायिषीष्ट	जायिषीयास्ताम्	जायिषीरन्

लुङ्

अजायि	अजायिषाताम्	अजायिषत
	अजेषाताम्	अजेषत
अजायिष्ठाः	अजायिषाथाम्	अजायिध्वम्
अजेष्ठाः	अजेषाथाम्	अजेध्वम्
अजायिषि	अजायिष्वहि	अजायिष्महि
अजेषि	अजेष्वहि	अजेष्महि

लृङ्

अजेष्यत	अजेष्येताम्	अजेष्यन्त
अजायिष्यत	अजायिष्येताम्	अजायिष्यन्त

(श्रिञ्) श्रि धातु (सेवायाम्) कर्मवाच्यम्

लट्

श्रीयते	श्रीयेते	श्रीयन्ते

लिट्

शिश्रिये	शिश्रियाते	शिश्रियिरे
शिश्रियिषे	शिश्रियाथे	शिश्रियिढ्वे
शिश्रिये	शिश्रियिवहे	शिश्रियिमहे

लुट्

श्रयिता	श्रयितारौ	श्रयितारः
श्रायिता	श्रायितारौ	श्रायितारः

लृट्

श्रयिष्यते	श्रयिष्येते	श्रयिष्यन्ते
श्रायिष्यते	श्रायिष्येते	श्रायिष्यन्ते

लोट्

श्रीयताम्	श्रीयेताम्	श्रीयन्ताम्

विधिलिङ्

श्रीयेत	श्रीयेयाताम्	श्रीयेरन्

लङ्

अश्रीयत	अश्रीयेताम्	अश्रीयन्त

आशीर्लिङ्

श्रयिषीष्ट	श्रयिषीयास्ताम्	श्रयिषीरन्
श्रायिषीष्ट	श्रायिषीयास्ताम्	श्रायिषीरन्

लुङ्

अश्रायि	अश्रायिषास्ताम्	अश्रायिषत
	अश्रयिषाताम्	अश्रयिषत
अश्रायिष्ठाः	अश्रायिषाथाम्	अश्रायिढ्वम्
अश्रयिष्ठाः	अश्रयिषाथाम्	अश्रयिध्वम्
अश्रायिषि	अश्रायिष्वहि	अश्रायिष्महि
अश्रयिषि	अश्रयिष्वहि	अश्रयिष्महि

लृङ्

अश्रायिष्यत	अश्रायिष्येताम्	अश्रायिष्यन्त
अश्रयिष्यत	अश्रयिष्येताम्	अश्रयिष्यन्त

(चिञ्) चि धातुः (चयने) कर्मवाच्यम्

लट्

चीयते	चीयेते	चीयन्ते
चीयषे	चीयेथे	चीयध्वे
चीये	चीयावहे	चीयामहे

लिट्

चिक्ये	चिक्याते	चिक्यिरे
चिक्यिषे	चिक्याथे	चिक्यिध्वे
चिक्ये	चिक्यिवहे	चिक्यिमहे

लुट्

चेता	चेतारौ	चेतारः
चायिता	चायितारौ	चायितारः
चेतासे	चेतासाथे	चेताध्वे
चायितासे	चायितासाथे	चायिताध्वे
चेताहे	चेतास्वहे	चेतास्महे
चायिताहे	चायितास्वहे	चायितास्महे

लृट्

चेष्यते	चेष्येते	चेष्यन्ते
चायिष्यते	चायिष्येते	चायिष्यन्ते
चेष्यसे	चेष्येथे	चेष्यध्वे
चायिष्यसे	चायिष्येथे	चायिष्यध्वे
चेष्ये	चेष्यावहे	चेष्यामहे
चायिष्ये	चायिष्यावहे	चायिष्यामहे

लोट्

चीयाताम्	चीयेताम्	चीयन्ताम्
चीयस्व	चीयेथाम्	चीयध्वम्
चीयै	चीयावहै	चीयामहै

लङ्

अचीयत	अचीयेताम्	अचीयन्त
अचीयथाः	अचीयेथाम्	अचीयध्वम्
अचीये	अचीयावहि	अचीयामहि

विधिलिङ्

चीयेत	चीयेयाताम्	चीयेरन्
चीयेथाः	चीयेयाथाम्	चीयेध्वम्
चीयेय	चीयेवहि	चीयेमहि

आशीर्लिङ्

चेषीष्ट	चेषीयास्ताम्	चेषीरन्
चायिषीष्ट	चायिषीयास्ताम्	चायिषीरन्
चेषीष्ठाः	चेषीयास्थाम्	चेषीध्वम्
चायिषीष्ठाः	चायिषीयास्थाम्	चायिषीध्वम्
चेषीय	चेषीवहि	चेषीमहि
चायिषीय	चायिषीवहि	चायिषीमहि

लुङ्

अचायि	अचायिषाताम्	अचायिषत
	अचेषाताम्	अचेषत
अचायिष्ठाः	अचायिषाथाम्	अचायिढ्वम्
अचेष्ठाः	अचेषाथाम्	अचेढ्वम्
अचायिषि	अचायिष्वहि	अचायिष्महि
अचेषि	अचेष्वहि	अचेष्महि

लृङ्

अचेष्यत	अचेष्येताम्	अचेष्यन्त
अचायिष्यत	अचायिष्येताम्	अचायिष्यन्त
अचेष्यथाः	अचेष्येथाम्	अचेष्यध्वम्
अचायिष्यथाः	अचायिष्येथाम्	अचायिष्यध्वम्
अचेष्ये	अचेष्यावहि	अचेष्यामहि
अचायिष्यावहि	अचायिष्यावहि	अचायिष्यामहि

ज्ञा धातुः (अवबोधने)-कर्मवाच्यम्

लट्

ज्ञायते	ज्ञायेते	ज्ञायन्ते
ज्ञायसे	ज्ञायेथे	ज्ञायध्वे
ज्ञाये	ज्ञायावहे	ज्ञायामहे

लिट्

जज्ञे	जज्ञाते	जज्ञिरे
जज्ञिषे	जज्ञाथे	जज्ञिध्वे
जज्ञे	जज्ञिवहे	जज्ञिमहे

लुट्

ज्ञाता	ज्ञातारौ	ज्ञातारः
ज्ञायिता	ज्ञायितारौ	ज्ञायितारः
ज्ञातासे	ज्ञातासाथे	ज्ञाताध्वे
ज्ञायितासे	ज्ञायितासाथे	ज्ञायिताध्वे
ज्ञाताहे	ज्ञातास्वहे	ज्ञातास्महे
ज्ञायिताहे	ज्ञायितास्वहे	ज्ञायितास्महे

लृट्

ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
ज्ञास्यते	ज्ञास्येते	ज्ञास्यन्ते
ज्ञायिष्यते	ज्ञायिष्येते	ज्ञायिष्यन्ते
ज्ञास्यसे	ज्ञास्येथे	ज्ञास्यध्वे
ज्ञायिष्यसे	ज्ञायिष्येथे	ज्ञायिष्यध्वे
ज्ञास्ये	ज्ञास्यावहे	ज्ञास्यामहे
ज्ञायिष्ये	ज्ञायिष्यावहे	ज्ञायिष्यामहे

लोट्

ज्ञायताम्	ज्ञायेताम्	ज्ञायन्ताम्
ज्ञायस्व	ज्ञायेथाम्	ज्ञायध्वम्
ज्ञायै	ज्ञायावहै	ज्ञायामहै

लङ्

अज्ञायत	अज्ञायेताम्	अज्ञायन्त
अज्ञायथाः	अज्ञायेथाम्	अज्ञायध्वम्
अज्ञाये	अज्ञायावहि	अज्ञायामहि

विधिलिङ्

ज्ञायेत	ज्ञायेयाताम्	ज्ञायेरन्
ज्ञायेथाः	ज्ञायेयाथाम्	ज्ञायेध्वम्
ज्ञायेय	ज्ञायेवहि	ज्ञायेमहि

आशीर्लिङ्

ज्ञासीष्ट	ज्ञासीयास्ताम्	ज्ञासीरन्
ज्ञायिषीष्ट	ज्ञायिषीयास्ताम्	ज्ञायिषीरन्
ज्ञासीष्ठाः	ज्ञासीयास्थाम्	ज्ञासीध्वम्
ज्ञायिषीष्ठाः	ज्ञायिषीयास्ताम्	ज्ञायिषीढ्वम्
ज्ञासीय	ज्ञासी-वहि	ज्ञासीमहि
ज्ञायिषीय	ज्ञायिषीवहि	ज्ञायिषीमहि

लुङ्

अज्ञायि	अज्ञायिषाताम्	अज्ञायिषत
	अज्ञासाताम्	अज्ञासत
अज्ञायिष्ठाः	अज्ञायिषाथाम्	अज्ञायिढ्वम्
अज्ञास्थाः	अज्ञासाथाम्	अज्ञाध्वम्
अज्ञायिषि	अज्ञायिष्वहि	अज्ञायिष्महि
अज्ञासि	अज्ञास्वहि	अज्ञास्महि

लृङ्

अज्ञास्यत	अज्ञास्येताम्	अज्ञास्यन्त
अज्ञायिष्यत	अज्ञायिष्येताम्	अज्ञायिष्यन्त
अज्ञास्यथाः	अज्ञास्येथाम्	अज्ञास्यध्वम्
अज्ञायिष्यथाः	अज्ञायिष्येथाम्	अज्ञायिष्यध्वम्
अज्ञास्ये	अज्ञास्यावहि	अज्ञास्यामहि
अज्ञायिष्ये	अज्ञायिष्यावहि	अज्ञायिष्यामहि

(डुकृञ्) कृ धातुः(करणे)-कर्मवाच्यम्

लट्

क्रियते	क्रियेते	क्रियन्ते
क्रियसे	क्रियेथे	क्रियध्वे
क्रिये	क्रियावहे	क्रियामहे

लिट्

चक्रे	चक्राते	चक्रिरे
चकृषे	चक्राथे	चकृढ्वे
चक्रे	चकृवहे	चकृमहे

लुट्

कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
कारिता	कारितारौ	कारितारः
कर्तासे	कर्तासाथे	कर्ताध्वे
कारितासे	कारितासाथे	करिताध्वे
कर्ताहे	कर्तास्वहे	कर्तास्महे
कारिताहे	कारितास्वहे	करितास्महे

लृट्

करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

(अथवा)

कारिष्यते	कारिष्येते	कारिष्यन्ते
कारिष्यसे	कारिष्येथे	कारिष्यध्वे
कारिष्ये	कारिष्यावहे	कारिष्यामहे

लोट्

क्रियताम्	क्रियेताम्	क्रियन्ताम्
क्रियस्व	क्रियेथाम्	क्रियेध्वम्
क्रियै	क्रियावहै	क्रियामहै

लङ्

अक्रियत	अक्रियेताम्	अक्रियन्त
अक्रियथाः	अक्रियेथाम्	अक्रियध्वम्
अक्रिये	अक्रियावहि	अक्रियामहि

विधिलिङ्

क्रियेत	क्रियेयाताम्	क्रियेरन्
क्रियेथाः	क्रियेयाथाम्	क्रियेध्वम्
क्रियेय	क्रियेवहि	क्रियेमहि

आशीर्लिङ्

कृषीष्ट	कृषीयास्ताम्	कृषीरन्
कारिषीष्ट	कारिषीयास्ताम्	कारिषीरन्
कृषीष्ठाः	कृषीयास्थाम्	कृषीढ्वम्
कारिषीष्ठाः	कारिषीयास्थाम्	कारीषीध्वम्
कृषीय	कृषीवहि	कृषीमहि
कारिषीय	कारिषीवहि	कारिषीमहि

लुङ्

अकारि	अकारिषाताम्	अकारिषत
	अकृषाताम्	अकृषत

अकारिष्ठाः	अकारिषाथाम्	अकारिढ्वम्
अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृढ्वम्
अकारिषि	अकारिष्वहि	अकारिष्महि
अकृषि	अकृष्वहि	अकृष्महि

लृङ्

अकरिष्यत	अकरिष्येताम्	अकरिष्यन्त
अकारिष्यत	अकारिष्येताम्	अकारिष्यन्त
अकरिष्यथाः	अकरिष्येथाम्	अकरिष्यध्वम्
अकारिष्यथाः	अकारिष्येथाम्	अकारिष्यध्वम्
अकारिष्ये	अकरिष्यावहि	अकरिष्यामहि
अकारिष्ये	अकारिष्यावहि	अकारिष्यावहि

(धृञ्) धृ धातुः (धारणे)-कर्मवाच्यम्

लट्

ध्रियते	ध्रियेते	ध्रियन्ते

लिट्

दध्रे	दध्राते	दध्रिरे

लुट्

धर्ता	धर्तारौ	धर्तारः
धरिता	धरितारौ	धरितारः

लृट्

धरिष्यते	धरिष्येते	धरिष्यन्ते
धारिष्यते	धारिष्येते	धारिष्यन्ते

लोट्

ध्रियताम्	ध्रियेताम्	ध्रियन्ताम्

लङ्

अध्रियत	अध्रियेताम्	अध्रियन्त

वि.लि.

ध्रियेत	ध्रियेयाताम्	ध्रियेरन्

आ.लि.

धृषीष्ट	धृषीयास्ताम्	धृषीरन्
धारिषीष्ट	धारिषीयास्ताम्	धारिषीरन्

लुङ्

अधारि	अधारिषाताम्	अधारिषत
	अधृषाताम्	अधृषत

लृङ्

अधरिष्यत	अधरिष्येताम्	अधरिष्यन्त
अधारिष्यत	अधारिष्येताम्	अधारिष्यन्त

(भृञ्) भृ धातुः (भरणे)-कर्मवाच्यम्

लट्

भ्रियते	भ्रियेते	भ्रियन्ते

लिट्

बभ्रे	बभ्राते	बभ्रिरे
बभृषे	बभ्राथे	बभृढ्वे
बभ्रे	बभृवहे	बभृमहे

लुङ्

अभारि	अभारिषाताम्	अभारिषत
	अभृषाताम्	अभृषत

लुट्

भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः
भारिता	भारितारौ	भारितारः

लृट्

भरिष्यते	भरिष्येते	भरिष्यन्ते
भारिष्यते	भारिष्येते	भारिष्यन्ते

लङ्

अभ्रियत	अभ्रियेताम्	अभ्रियन्त

विधिलिङ्

भ्रियेत	भ्रियेयाताम्	भ्रियेरन्

आशीर्लिङ्

भृषीष्ट	भृषीयास्ताम्	भृषीरन्
भारिषीष्ट	भारिषीयास्ताम्	भारिषीरन्

लोट्

भ्रियताम्	भ्रियेताम्	भ्रियन्ताम्

लृङ्

अभरिष्यत	अभरिष्येताम्	अभरिष्यन्त
अभारिष्यत	अभारिष्येताम्	अभारिष्यन्त

चुर् धातुः (स्तेये)- कर्मवाच्यम्

लट्

चोर्यते	चोर्येते	चोर्यन्ते

लिट्

चोरयामासे	चोरयामासाते	चोरयामासिरे
चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चक्राते	चोरयाञ्चयक्रिरे
चोरयाम्बभूवे	चोरयाम्बभूवाते	चोरयाम्बभूविरे

लुट्

चोरिता	चोरितारौ	चोरितारः
चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः

लृट्

चोरिष्यते	चोरिष्येते	चोरिष्यन्ते
चोरयिष्यते	चोरयिष्येते	चोरयिष्यन्ते

लङ्

अचोर्यत	अचोर्येताम्	अचोर्यन्त

लोट्

चोर्यताम्	चोर्येताम्	चोर्यन्ताम्

वि.लि.

चोर्येत	चोर्येयाताम्	चोर्येरन्

आ.लि.

चोरिषीष्ट	चोरिषीयास्ताम्	चोरिषीरन्
चोरयिषीष्ट	चोरयिषीयास्ताम्	चोरयिषीरन्

लुङ्

अचोरि	अचोरिषाताम्	अचोरिषत
	अचोरयिषाताम्	अचोरयिषत
अचोरिष्ठाः	अचोरिषाथाम्	अचोरिढ्वम्
अचोरयिष्ठाः	अचोरयिषाथाम्	अचोरयिढ्वम्
अचोरिषि	अचोरिष्वहि	अचोरिष्महि
अचोरयिषि	अचोरयिष्वहि	अचोरयिष्महि

लृङ्

अचोरिष्यत	अचोरिष्येताम्	अचोरिष्यन्त
अचोरयिष्यत	अचोरयिष्येताम्	अचोरयिष्यन्त

णिजन्तप्रकरणम्

धातूनां प्रयोग: सामान्यत: द्विधा भवति। स्वार्थे प्रेरणार्थे च।

स्वार्थे यथा - '**देवदत्त: ओदनं पचति**'

अत्र पचति इति क्रियां प्रति साक्षात् कर्ता देवदत्त:। अत: कर्त्रनुसारं क्रियाया: प्रयोग: दृश्यते। अर्थात् य: पचति स: देवदत्त: इति।

एवमेव धातूनां प्रयोग: प्रेरणार्थेऽपि भवति।

यथा- '**यज्ञदत्त: देवदत्तेन ओदनं पाचयति**'

अत्र पचनकर्ता यद्यपि देवदत्त:, परन्तु तं प्रेरयति यज्ञदत्त:। अत: पचनकर्ता भिन्न:, प्रेरणकर्ता च भिन्न: भवति। अत्र क्रिया प्रेरणकर्तारम् आश्रयते, अर्थात् पाचयति इति क्रिया यज्ञदत्त: इति प्रेरणकर्तारम् आश्रयते।

णिजन्तस्वरूपम्

कस्यचित् धातो: प्रेरणार्थकरूपं करणीयं चेत् तदानीं 'णिच्' इति प्रत्ययस्य संयोगेन सम्भवति।

यथा- गम् धातो: - गमयति (गन्तुं प्रेरयति)

शुद्धधातो: अन्ते णिच् (अय्) इति संयोज्य तदनन्तरं तिङ्प्रत्ययानां योजनेन प्रेरणार्थकणिजन्तरूपाणि सम्भवन्ति।

एवञ्च परस्मैपदे तेषां प्रयोग: 'पठति' इति धातुवत् भवति।

यथा- गच्छति - गमयति।

करोति - कारयति।

एवमेव आत्मनेपदे सेवते इति धातुवत् भवति।

यथा- भवति - भावयते।

अत्ति - आदयते।

ण्यन्तप्रयोग:

ण्यन्त (प्रेरणार्थक) धातुना सह मूलधातो: कर्ता तृतीया विभक्तौ भवति, एवञ्च क्रियापदं प्रेरककर्त्रनुसारं भवति। कर्मपदं पूर्ववत् द्वितीया विभक्तौ भवति।

यथा-भृत्य: कार्यं करोति (स्वार्थे) तस्य प्रेरणार्थे (ण्यन्ते) देवदत्त: भृत्येन कार्यं कारयति। अत्र य: करोति स: भृत्य:। अत: तस्य स्थाने तृतीया। य: प्रेरयति स: देवदत्त: (प्रेरककर्ता)। अत: तस्यानुसारं '**कारयति**' इति क्रियापदं (णिजन्तं) भवति।

एवञ्च कार्यम् इति कर्मपदं पूर्ववत् द्वितीयाविभक्तौ तिष्ठति। परन्तु कुत्रचित् स्थले तस्य वैलक्षण्यं दृश्यते। तद्यथा सूत्रम्-

'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' अर्थात् गत्यर्थकधातूनां प्रयोगे, बुद्ध्यर्थक-प्रत्यवसानार्थक शब्दकर्म-अकर्मकाणां धातूनां प्रयोगे च मूलकर्तु: कर्मसंज्ञा भवति। क्रमश: उदाहरणानि यथा -

(1) गत्यर्थकम् अर्थात् गम् इत्यादीनां धातूनां प्रयोगे-

स्वार्थे - राम: वनं गच्छति।

णिजन्ते - दशरथ: रामं वनं गमयति।

(2) बुद्ध्यर्थकम् अर्थात् श्रवणदर्शनादिधातूनां प्रयोगे-

स्वार्थे - छात्र: पाठं शृणोति।

णिजन्ते- अध्यापक: छात्रं पाठं श्रावयति।

(3) प्रत्यवसानार्थकम् अर्थात् भोजनार्थकधातूनां प्रयोगे। परन्तु तत्र अद् खाद् भक्ष् इति त्रीन् धातून् विहाय **आदिखाद्योर्न", भक्षेरहिंसार्थस्य न"** इति वार्तिकाभ्यां निषेधात्।

स्वार्थे - गोपाल: अन्नं भुङ्क्ते।

णिजन्ते - राम: गोपालम् अन्नं भोजयति।

(4) शब्दकर्म - पठ, ज्ञा इत्यादीनां धातूनां प्रयोगे।

स्वार्थे - शिष्य: शास्त्रं पठति।

णिजन्ते - गुरु: शिष्यं शास्त्रं पाठयति।

स्वार्थे - स: शास्त्रं जानाति।

णिजन्ते- गुरु: तं शास्त्रं ज्ञापयति।

(5) अकर्मकधतूनां प्रयोगे-

स्वार्थे - शिशु: शेते।

णिजन्ते- माता शिशुं शाययति।

एवमेव जल्प-धातो: भाष् धातो: प्रयोगेऽपि अण्यन्तावस्थाया: मूलकर्ता द्वितीयाविभक्तौ भवति-वार्त्तिकम् '**जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्**'इति।

स्वार्थे - पुत्र: धर्मं भाषते।

णिजन्ते -देवदत्त: पुत्रं धर्मं भाषयति।

णिजन्तरूपेषु वैशिष्ट्यम्

(1) आकारान्तधातूनां पुक् इति आगम: भवति।

'**अर्तिह्रीव्लीरीक्नुयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ**'

यथा- 'दा' धातो: स्वार्थे ददाति।

णिजन्ते - दापयति।

'स्ना' स्नाति - स्नापयति।

(2) इण् गतौ, इक् स्मरणे इत्येतयो: धात्वो: णिजन्ते गम् इति आदेश: भवति। '**णौ गमिरबोधने**'

यथा- इण् - एति - गमयति

केषाञ्चन धातूनां णिजन्तरूपाणि -

स्वार्थे		**णिजन्ते**
भू (भवति)	-	भावयति
कृ (करोति)	-	कारयति
दा (ददाति)	-	दापयति
दृश् (पश्यति)	-	दर्शयति
पठ् (पठति)	-	पाठयति
गम् (गच्छति)	-	गमयति
स्ना (स्नाति)	-	स्नापयति
गै (गायति)	-	गापयति
जागृ (जागर्ति)	-	जागरयति
दुष् (दुष्यति)	-	दूषयति
शीङ् (शेते)	-	शाययति
वद् (वदति)	-	वादयते
स्वप् (स्वपिति)	-	स्वापयति
ब्रूञ् (ब्रवीति)	-	वाचयति
द्विष् (द्वेष्टि)	-	द्वेषयति
हन् (हन्ति)	-	घातयति
अद् (अत्ति)	-	आदयते
एध् (एधते)	-	एधयते
भी (बिभेति)	-	भापयते
दिव् (दीव्यति)	-	देवयति
तुद् (तुदति)	-	तोदयति
रुधिर् (रुणद्धि)	-	रोधयति
तनु (तनोति)	-	तानयति
क्री (क्रीणाति)	-	क्रापयति
चुर् (चोरयति)	-	चोरयति
पा (पिबति)	-	पाययति
आस् (आस्ते)	-	आसयते
प्रच्छ (पृच्छति)	-	प्रच्छयति

प्रेरणार्थकधातूनां प्रयोग: चुरादिगणीयधातूनां प्रयोग इव दशलकारेषु भवति।

यथा-बुध् धातो:-

(1) लट्	-	बोधयति
(2) लिट्	-	बोधयामास
(3) लुट्	-	बोधयिता
(4) लृट्	-	बोधयिष्यति
(5) लोट्	-	बोधयतु
(6) लङ्	-	अबोधयत्
(7) विधिलिङ्	-	बोधयेत्
(8) आशीर्लिङ्	-	बोध्यात्
(9) लुङ्	-	अबूबुधत्
(10) लृङ् .	-	अबोधयिष्यत्

सन्नन्तप्रकरणम्

कस्यचित् कार्यस्य इच्छार्थे वक्तुं सन् प्रत्यय: व्यवह्रियते। तस्य धातो: सन्नन्त: इति व्यवहार: क्रियते। पाणिनीयव्याकरणे तत् प्रतिपादयितुं सूत्रमेकं विद्यते।

यथा- '**धातो: कर्मण: समानकर्तृकादिच्छायां वा**' इति। **तस्यार्थ:**- क्रियाया: कर्ता, एवम् इच्छुक: समान: भवति चेत् धातो: सन् प्रत्यय: भवति।

यथा- 'राम: जिगमिषति' (राम: गन्तुम् इच्छति)

अत्र य: गन्ता स: राम:, य: इच्छति सोऽपि राम:। अत: उभयत्र समानकर्तृकात् सन्नन्तप्रयोग: युज्यते..।

परन्तु अध्यापक: छात्रस्य पठनमिच्छति इत्यत्र सन् प्रत्यय: न भवति।

यतोहि अत्र पठनकर्ता छात्र:, इच्छुक: तु अध्यापक:। अत: समानकर्तृकाभावात् सन् प्रत्यय: न भवति।

सन्नन्तस्य स्वरूपम्

सन् प्रत्ययस्य योजनेन धातो: द्वित्वं भवति। इडागमे सति सन्-प्रत्ययस्य षत्वं भवति, एवञ्च धातो: आद्यस्य अकारस्य इत्वं भवति। यथा -

पठितुमिच्छति इत्यर्थे 'पठ्' धातो: सन्नन्ते पिपठिषति इति रूपं जायते।

एवञ्च परस्मैपदे पठति इति रूपवत् भवति, आत्मनेपदे, एधते इति रूपवत् भवति।

सन्नन्तरूपेषु वैशिष्ट्यम्

(1) 'किरश्च पञ्चभ्य:' इति सूत्रानुसारं 'कृ', 'गृ', 'दृङ्', 'धृङ्', 'प्रच्छ', इत्येतेभ्य: धातुभ्य: इडागम: भवति। यथा - प्रष्टुमिच्छति - पिपृच्छिषति।

एवमेव चिकरिषति, जिगरिषति, दिदरिषते, दिधरिषते इति क्रमेण रूपाणि भवन्ति।

(2) सन् प्रत्यये कृते इण् धातो:, इक् धातो: इङ् धातो: गम् इति आदेश: भवति। यथा-

इण् धातो: जिगमिषति।
इक् धातो: जिगमिषति।
इङ् धातो: अधिजिगांसते।

(3) '**आप्ज्ञपृधामीत्**' इति सूत्रानुसारं 'आप्लृ व्याप्तौ', 'ज्ञप् ज्ञापने' एवं ऋधु वृद्धौ इत्येतेषां धातूनां सन्नन्ते आदिमस्य अच: ईत् भवति।

यथा- आप्तुमिच्छति - ईप्सति।
अर्धितुमिच्छति - ईर्त्सति, इत्यादिरूपाणि।

केषाञ्चन सन्नन्तधातूनां संग्रह:–

पठितुमिच्छति	-	पिपठिषति
गन्तुमिच्छति	-	जिगमिषति
भवितुमिच्छति	-	बुभूषति
श्रोतुमिच्छति	-	शुश्रूषते
ज्ञातुमिच्छति	-	जिज्ञासते
पातुमिच्छति	-	पिपासति
भोक्तुमिच्छति	-	बुभुक्षति
लब्धुमिच्छति	-	लिप्सते
वक्तुमिच्छति	-	विवक्षति
प्रष्टुमिच्छति	-	पिपृच्छिषति
लेखितुमिच्छति	-	लिलेखिषति
द्रष्टुमिच्छति	-	दिदृक्षति।
पक्तुमिच्छति	-	पिपक्षति
दातुमिच्छति	-	दित्सति
जेतुमिच्छति	-	जिगीषते
स्थातुमिच्छति	-	तिष्ठासति
कर्तुमिच्छति	-	चिकीर्षति
शयितुमिच्छति	-	शिशयिषते
नेतुमिच्छति	-	निनीषति
नर्तितुमिच्छति	-	निनर्तिषति

हन्तुमिच्छति	-	जिघांसते/जिघांसति
अत्तुमिच्छति	-	जिघत्सति
बोद्धुमिच्छति	-	बुभुत्सते

एवमेव सन्नन्तधातूनां दशलकारेषु अपि रूपाणि प्रचलन्ति।

यथा-

लट्	-	पिपठिषति
लिट्	-	पिपठिषामास
लुट्	-	पिपठिषिता
लृट्	-	पिपठिषिष्यति
लोट्	-	पिपठिषतु
लङ्	-	अपिपठिषत्
विधिलिङ्	-	पिपेठिषेत्
आशीर्लिङ्	-	पिपठिष्यात्
लुङ्	-	अपिपठिषीत्
लृङ्	-	अपिपठिषिष्यत्

यङन्तप्रकरणम्

काचित् क्रिया यदि वारं वारम् एकम् अर्थं गमयति तर्हि 'यङ्' इति कश्चन प्रत्यय: भवति। तच्च सूत्रितम् -

'**धातोरेकाचो हलादे: क्रियासमभिहारे यङ्**'

उदाहरणम् -

पुन: पुन: पठति - पापठ्यते
पुन: पुन: पिबति - पेपीयते

धातो: यङ् प्रत्यययोजनेन धातो: द्वित्वं भवति। एवञ्च यङन्तधातु: आत्मनेपदे प्रचलति।

उदाहरणम् -

पुन: पुन: नयति - नेनीयते
पुन: पुन: पचति - पापच्यते

कुत्रचित् स्थले पौन:पुन्यभिन्नार्थेऽपि यङ् प्रत्ययस्य व्यवहार: दृश्यते। यथा-

सूत्रम्-

(1) **नित्यं कौटिल्ये गतौ**। अर्थात् - गत्यर्थकधातो: कौटिल्यार्थे गम्यमाने यङ् प्रत्यय: भवति।

यथा- कुटिलं व्रजति - वाव्रज्यते
कुटिलं गच्छति - जङ्गम्यते

(2) '**लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्**'

'लुप' विमोहने, 'सद' पद्यर्थे, 'चर' गत्यर्थे, 'जप' जपने, 'जभ' नाशने, 'दह' भस्मीकरणे, 'दश' दंशने 'गृ' निगरणे इत्येतेषां धातूनां गर्हितार्थे यङ् प्रत्यय: भवति। यथा -

गर्हितं लुम्पति - लोलुप्यते, एवमेव सासद्यते, चञ्चूयते इति। 'जप', 'जभ', 'दह', 'दश' इत्यादीनां धातूनां यङन्ते नुगागम: भवति। = 'जपजभदहदशभञ्जपशां च'।

उदाहरणम् -

गर्हितं जपति - जञ्जप्यते, जञ्जभ्यते, दन्दह्यते, दन्दश्यते इत्यादि।

एवञ्च 'गृ' निगरणे इति धातो: यङन्ते रेफस्य लत्वं भवति। = 'ग्रो यङि'

उदाहरणं यथा - गर्हितं गिरति = जेगिल्यते

सूत्रम्-

(3) 'रीगृदुपधस्य च' इति सूत्रानुसारं 'ऋ' इति उपधाभूतानां धातूनाम् अभ्यासस्य 'रीक्' इति आगम: भवति।

यथा-

पुन: पुन: नृत्यति	-	नरीनृत्यते	(नृत्)
पुन: पुन: वर्तते	-	वरीवृत्यते	(वृत्)
पुन: पुन: गृह्यते	-	जरीगृह्यते	(गृह)

केषाञ्चन यङन्तधातूनाम् आवलि:-

पुन: पुन: नयति	-	नेनीयते
पुन: पुन: तपते	-	तातप्यते
पुन: पुन: जिघ्रति	-	जेघ्रीयते
पुन: पुन: दहति	-	दन्दह्यते
पुन: पुन: शेते	-	शाशय्यते
पुन: पुन: वर्धते	-	वरीवृध्यते
पुन: पुन: हन्ति	-	जंघन्यते
पुन: पुन: गायति	-	जेगीयते
पुन: पुन: स्मरति	-	सास्मर्यते
पुन: पुन: जयति	-	जेजीयते
पुन: पुन: पचति	-	पापच्यते
पुन: पुन: करोति	-	चेक्रीयते
पुन: पुन: पश्यति	-	दरीदृश्यते
पुन: पुन: ददाति	-	देदीयते
पुन: पुन: चलति	-	चञ्चल्यते
पुन: पुन: शृणोति	-	शोश्रूयते
पुन: पुन: तिष्ठति	-	तेष्ठीयते
पुन: पुन: बोधति	-	बोबुध्यते

पुनः पुनः रमते	-	रारम्यते
पुनः पुनः सहते	-	सासह्यते
पुनः पुनः ज्वलति	-	जाज्वल्यते
पुनः पुनः पतति	-	पनीपत्यते
पुनः पुनः राजते	-	राराज्यते
पुनः पुनः रोचते	-	रोरुच्यते
पुनः पुनः शोभते	-	शोशुभ्यते
पुनः पुनः शिक्षते	-	शेशिक्षते
पुनः पुनः कामयते	-	चङ्कम्यते
पुनः पुनः पठति	-	पापठ्यते
पुनः पुनः खादति	-	चाखाद्यते
पुनः पुनः यतते	-	यायत्यते
पुनः पुनः हसति	-	हाहस्यते
पुनः पुनः गदति	-	जागद्यते
पुनः पुनः मोदते	-	मोमुद्यते
पुनः पुनः भवति	-	बोभूयते
पुनः पुनः भजति	-	बाभज्यते
पुनः पुनः त्यजति	-	तात्यज्यते
पुनः पुनः बिभेति	-	बेभीयते
पुनः पुनः मन्यते	-	मामन्यते
पुनः पुनः क्रुध्यति	-	चोक्रुध्यते
पुनः पुनः तृप्यति	-	तरीतृप्यते
पुनः पुनः लिखति	-	लेलिख्यते
पुनः पुनः पृच्छति	-	परीपृच्छ्यते
पुनः पुनः आद्रियते	-	आदेद्रीयते

नामधातुः

यदा कस्यचित् सुबन्तशब्दस्यानन्तरं कस्यचित् प्रत्यययोजनेन तस्य धातुत्वं प्रतिपाद्यते तद् 'नामधातुः' इति उच्यते। यथा- पुत्रम् इव आचरति = पुत्रीयति।

अत्र पुत्र इति सुबन्तशब्दात् 'क्यङ्' इति प्रत्यययोजनेन पुत्रीयति इति धातुस्वरूपं निष्पद्यते।

नामधातुनिर्माणार्थं सामान्यतः प्रत्ययद्वयं मुख्यं भवति। तद्यथा - 'सुप आत्मनः क्यच्' यत् इच्छति तद्वाचकशब्दात् 'क्यच्' इति प्रत्ययस्य योजनेन तस्य नामधातुः इति संज्ञा भवति।

यथा - राजानम् आत्मनः इच्छति = राजीयति।

पुनः क्यङ् इति प्रत्ययसाहाय्येनापि नामधातुः सिद्ध्यति। कृष्णः इव आचरति = कृष्णायते इति।

सूलम्- 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'

केषाञ्चन नामधातूनां संग्रहः-

राजानम् आत्मनः इच्छति	=	राजीयति
कविम् आत्मनः इच्छति	=	कवीयति
नदीम् आत्मनः इच्छति	=	नदीयति
गङ्गाम् आत्मनः इच्छति	=	गङ्गीयति
पुरम् आत्मनः इच्छति	=	पूर्यति
वधूम् आत्मनः इच्छति	=	वधूयति
विष्णुम् आत्मनः इच्छति	=	विष्णूयति
पुत्रमिव आचरति	=	पुत्रीयति
कृष्णः इव आचरति	=	कृष्णायते
अप्सरा इव आचरति	=	अप्सरायते
कुमारी इव आचरति	=	कुमारायते
हरिणीव आचरति	=	हरिणायते
गुरुः इव आचरति	=	गुरूयते
पाचकः इव आचरति	=	पाचकायते
सपत्नी इव आचरति	=	सपत्नीयते
राजा इव आचरति	=	राजानति
इदमिवाचरति	=	इदामति
पन्था इव आचरति	=	पन्थीनति
लोहितः इव आचरति	=	लोहितायते
विद्वान् इव आचरति	=	विद्वस्यते

धातुसम्बद्धप्रश्नमाला

1. 'भू-सत्तायाम्'-इति धातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम्-
   क. भवेः ख. अभूः
   ग. अभवः घ. अभवम्
2. डुकृञ् धातोः लिटि उत्तमपुरुषस्यैकवचनं किम् ?
   क. ककार ख. चकृव
   ग. चकार, चकर घ. अकार्षीत्
3. व्रज-गतौ इति धातोः आत्पनेपदे लृटि प्रथम-पुरुषैकवचनम्
   क. व्रजिष्यति ख. व्रजयिष्यते
   ग. अव्रजिष्यत् घ. व्रजिष्यते
4. चर-गति भक्षणयोः - इति धातोः लुटि प्रथम पुरुषबहुवचनम्
   क. चरिता ख. चरितारः
   ग. चरितामः घ. चरितास्यः
5. 'जनी' प्रादुर्भावे' - इति धातोः लिङि प्रथमपुरुषैकवचनं दर्शय -
   क. जायेत् ख. जन्यात्
   ग. जन्येत् घ. जायेत
6. दृशिर् -प्रेक्षणे - धातोः लिटि कर्तरि प्रथमपुरुषरूपाणि दर्शय -
   क. पपश्य-पपश्यतु-पपश्युः
   ख. ददर्श-ददृशतुः-ददृशुः
   ग. दृदशे-ददृशते-ददृशिरे
   घ. दृशे-दृशतुः-दृशुः
7. 'मन-ज्ञाने' - धातोः लिङि प्रथमपुरुषैकवचनम् -
   क. अमनत ख. अमन्यत
   ग. मान्यत घ. मन्यत
8. 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' - धातोः लिटि प्र. पु .रूपाणि-
   क. उवाच-ऊचतुः-ऊचुः
   ख. ब्रवीति-ब्रूतः-ब्रुवन्ति
   ग. उवच-उवाच-ऊचुः
   घ. उवाच-उवच-ऊचुः
9. ष्ठा-गति निवृत्तौ इति धातोः लिटि प्र. पु. एकवचनपदम्-
   क. तिष्ठास ख. तस्थौ
   ग. तस्युः घ. तस्यः
10. वृतु -वर्तने - इति धातोः लटि उत्तमपुरुषरूपाणि दर्शयत -
    क. वर्ते-वर्तावहे-वर्तामहे
    ख. वर्तामि-वर्तावः-वर्तामः
    ग. वर्तते-वर्तेत-वर्तन्ते
    घ. वर्ते-वर्तावः-वर्तामः
11. गम्लृ-गतौ -धातोः विधिलिङि मध्यमपुरुषरूपाणि दर्शय-
    क. गच्छेः-गच्छेतम्-गच्छेत
    ख. अगच्छेः-अगच्छेतम्-आगच्छेत
    ग. गम्येः-गभ्येतम् - गभ्येत
    घ. गमेः-गमेतम्-गमेत
12. या-प्रापणे- इति धातोः लटि उत्तमपुरुषरूपाणि -
    क. यतानि-ययाव-ययाम ख. यामि-यावः-यामः
    ग. ययौ-ययिवः-ययिमः घ. यानि-यावः-याम
13. 'गद-व्यक्तायां वाचि' धातोः लङि प्रथमपुरुषरूपाणि-
    क. अगदत्-अगदताम्-अगदन्
    ख. अगवचत्-अगवचताम्-अगवचन्
    ग. अवचत्-अवचताम्-अवचन्
    घ. अगवदत-अगवदताम् -अगवदन्
14. 'लोकृ -दर्शने' धातोः लोटि प्रथमपुरुषरूपाणि-
    क. लोकृतां-लोकृयेतां-लोकृयन्ताम्
    ख. लोकृतु-लोकृवात्-लोकृन्तु

ग. लोकतु-लोकतात्-लोकतात्
घ. लोकताम्-लोकेताम्- लोकन्ताम्

15. णुद् -प्रेरणे धातोः लटि प्र. पु. एकवचने -
क. णुदयति ख. णुदते
ग. णुदति घ. नुदति

16. 'लिख-अक्षरविन्यासे' - धातोः आशीर्लिङि प्र. पु. एकवचनम् -
क. लेखिषीष्ट ख. अलिखत्
ग. लिखेत् घ. लिख्यात्

17. 'डुदाञ्-दाने-धातोः परस्मैपदे लटि उत्तमपुरुषे द्विवचनमिदम्-
क. दद्रव: ख. ददवि:
ग. दद्व: घ. ददाव:

18. 'डुलभष्-प्राप्तौ' इति धातोः परस्मैपदे लृटि प्र.पु. एक वचने -
क. लप्स्यति ख. लभिष्यते
ग. लप्स्याति घ. परस्मैपदी नास्ति

19. वद-व्यक्तायां वाचि इति धातोः लिटि प्र. पु. रूपाणि-
क. उव्यक्त-उव्यक्त:-उव्ययु:
ख. उवचि-उवाच्यत:-उवाच्यु:
ग. उवाच-ऊचतु-ऊचु:
घ. उवाद-ऊदतु:-ऊदु:

20. 'दाण्-दाने' धातोः लटि प्रथम-पुरुष-रूपाणि -
क. यच्छति-यच्छत:-यच्छन्ति
ख. ददाति-ददत-ददिरे
ग. ददाति-ददत:-ददति
घ. ददे-ददति-ददिरे

21. यदि जम्बूक : काकं न (स्तु).....तर्हि मांसखण्डं न (लभ्) .... (लृङ्)
क. अस्तोस्यत्, अलप्स्यत
ख. अस्तविष्यत्, अलप्स्यत्
ग. अस्तावीत्, अलाभीत्
घ. अस्तविषीत्, अलप्स्यति

22. यदि श्याम: सम्यक् (पठ्).... तर्हि उपाध्याय: तं न (ताड्) .....(लृङ्)
क. पठिष्यत्-तडिष्यत् ख. अपठिष्यत्, अताडयिष्यत्
ग. पठिष्यति-ताडयिष्यति घ. अपठत् -अताडयत्

23. यदि सूर्यो न (वृत्).... तर्हि जगदिदं अधकारमयं (भू) ....(लृङ्)
क. वर्तिष्यति-भविष्यति
ख. वर्तयिष्यत्-अभविष्यत्
ग. अवर्तिष्यत-अभविष्यत्
घ. वर्तिष्यत्-भविष्यत्

24. अहं कश्चित् पाठं पठामि। (लङ्)
क. अपठत् ख. अपठ:
ग. अपाठाम घ. अपठम्

25. 'मालविका वीणां वादयति।(लङ्)
क. वादयत् ख. अवादय:
ग. अवादयं घ. अवादयत्

26. शिक्षका: इमां कथां कथयन्ति -(लङ्)
क. अकथवत् ख. अकथयन्
ग. अकथम् घ. अकथयत्

27. जना: आगच्छन्ति -(लङ्)
क. आगच्छन् ख. तदेव साधु
ग. आगमिष्यति घ. नागच्छन्

28. वणिक् कारून् आहूय तै: दारुकर्म कारयति- (लङ्)
क. अकारयति ख. अकारयत्
ग. कारयेत् घ. अकरिष्यत्

29. न्यायाधीश: व्यवहारं यथाविधि विचारयति -(लङ्)
क. विचारयत् ख. विचारयेत्
ग. व्यवीचारयत् घ. व्यचारयत्

30. दशरथो नाम राजा (भू.....)(लिट्)
क. भवति ख. अभूत्
ग. बभूव घ. अभवत्

31. राम: अश्वमेधयज्ञं (कृ ....)(लिट्)
क. अकरोत् ख. चकार
ग. अकरिष्यत् घ. कृतवान्

32. राम: स्वर्णमृगं न (प्र + आप्)(लिट्)
क. आप्नोत् ख. प्राप्नोत्
ग. प्राप्यत् घ. प्राप

33. शैलाधिराजतनया न ययौ न (ष्ठा....)(लिट्)
क. अतिष्ठत् ख. तस्थु:
ग. तस्थतु: घ. तस्थौ

34. राम: सीता लक्ष्मणश्च वनं (गम्.....)(लिट्)
क. अगच्छन् ख. गमिष्यन्ति
ग. अगमन् घ. जग्मु:

35. रामभरतौ अरण्ये (मिल.....)(लिट्)
क. अमिलताम् ख. मिमेल
ग. मिलत: घ. मिमिलतु:

36. शकुन्तलाया: कथां कालिदास: -(लिख्....) (लिट्)
क. अलिखत् ख. लिख्यात्
ग. व्यलिखत् घ. लिलेख

37. भवान् संस्कृतसम्भाषणम् (लोट्)(आ + रभ्...)
क. आरभतु ख. आरभस्व
ग. आरभेत् घ. आरभताम्

38. भवती संस्कृतव्याकरणम् (लोट्)(ज्ञा....)
क. जानीतां ख. ज्ञास्यति
ग. जानातु घ. ज्ञानीयात्

39. दीनेभ्य: वयं वस्त्राणि (लोट्)(दाञ्-दाने)
क. यच्छेम ख. यच्छाव:
ग. यच्छाम घ. यच्छाम:

40. वयं बालादपि शुकादपि युक्तियुक्तं वचो ग्रह.... (लोट्)
क. अग्रहीष्म ख. गृहणाम्
ग. गृह्णीयाम घ. गृह्णीम:

41. श्रेयस्काम: जन: सूर्योदये सूर्यास्तसमये च न शी ..... (लोट्)
क. शयीत ख. शेरते
ग. शेते घ. शेरताम्

42. वयं धार्मिकेभ्य: आचार्येभ्य: धर्मं श्रु ......(लोट्)
क. श्रुणुयाम ख. श्रुणुम:
ग. अश्रुणुम घ. श्रोष्याम:

43. दा-मा-स्था-पा-एषां कर्मणि लटि रूपाणि निर्दिशत-
क. ददाति-माति-स्यायते-पायत
ख. दीयते-मीयते-स्थीयते-पीयते
ग. दायते-मायते-स्थायते-पायते
घ. दीयते-भीय्यते-स्थीय्यते-पीय्यते

44. लभ्-रभ् अधी एषां कर्तरि लटि रूपाणि दर्शय-
क. लभ्यते-रभ्यते-अधीयते
ख. लाभीयते-रभीयते-अधीयते
ग. लभते-रभते-अधीते
घ. लभति-रभति-अधीति

45. 'भी' धातो: लटि प्र.पु. एकवचनं रूपम् -
क. भैति ख. भाययति
ग. बिभ्रेति घ. भीत:

46. 'भिद्' धातो: लटि प्र. पु. एकवचनम् -
क. भित्ति ख. अभिनत्
ग. भेद्यत् घ. भिन्न:

47. 'स्मि' धातो: -लटि प्र.पु. बहुवचने किम्-
क. स्मियते ख. स्मेयते
ग. स्मयन्ते घ. स्मयते

48. नश्-रुध्-इष्-शक्-एषां लिटि प्रथमैकवचन- रूपाणि लिखत-
क. नाशयामास-रोधमायास-ईशयामास-शक्नुयामास
ख. नश्यति-रुणद्धि-इच्छति-शक्नोति
ग. नोशिम: - रुन्धे- ऐच्छे - शक्नुम:
घ. ननाश - रुरोध- इयेष-शशाक

49. 'उदास्ते' पदेऽस्मिन् प्रकृति: का ?
क. उत् उपसर्गपूर्वक: 'आस्' धातु:।
ख. उत् उपसर्गपूर्वक: 'अस्' धातु:
ग. उत् उपसर्गपूर्वक: 'उदास्' धातु:
घ. उत् उपसर्गपूर्वक: 'स्था' धातु:

50. वेत्ति -विन्दति-विद्यते-एषां मूलधातव: के ?
क. विद् ज्ञाने-विद् प्राप्तौ-विद् सत्तायाम्।
ख. विद् प्राप्तौ-विद् सत्तायाम् -विद् ज्ञाने।
ग. विद् सत्तायाम् इत्येव त्रयाणां मूलधातु:।
घ. विद् सत्तायाम् -विद्ज्ञाने - विद् प्राप्तौ।

51. 'निपीय' इत्यस्य मूलधातो: नाम किम् ?
क. पा-पाने ख. पा-कम्पने
ग. पा-गोपने घ. पा-रक्षणे

52. 'दृशिर्' प्रेक्षणे इति धातो: लृट् लकारे प्र. पु. द्विवचनरूपम्-
क. दृश्यत: ख. दर्शिष्यत:
ग. द्रक्ष्यत: घ. दर्शिष्यत

53. 'प्राप्नोति' इत्यस्य लङि म.पु. एकवचनम् -
क. प्राप्नो: ख. आप्स्यत्
ग. आप्नुत् घ. प्राप्नोत्

54. 'भू' धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्-
क. भवतु ख. भवति
ग. भविष्यति घ. भवन्ति

55. 'अद्' धातोः लोट् लकारस्य उत्तमैकवचने किं रूपम्-
क. अद्मि ख. अदानि
ग. अद्मः घ. अदाम

56. 'जुहोमि' इति हु-धातोः कस्य लकारस्य रूपमस्ति इति निर्धारणं करोतु-
क. लुट् ख. लिङ्
ग. लट् घ. लिट्

57. 'दिव्' धातोः लङ्लकारस्य रूपमिदम् -
क. अदेवीत् ख. अदेविष्ट
ग. अदीव्यत् घ. अदेवीः

58. 'षुञ्' अभिषवे इति धातोः विधिलिङ्लकारस्य प्रथमैकवचने किं रूपं भवति-
क. सुषाव ख. सुनु
ग. सुनुयात् घ. सुनोत्

59. 'तुद्' धातोः आत्मनेपदस्य लट्लकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनस्य रूपम्-
क. तुदेत् ख. तुदते
ग. तोत्ता घ. तुतुदे

60. रुध् धातोः लोट् लकारस्य मध्यमपुरुषस्य बहुवचनस्य रूपमिदम् -
क. रोत्स्यथ ख. रुध्यास्त
ग. रुन्द्ध घ. रुरुध

61. 'तन्' धातोः विधिलिङ् लकारस्य म.पु.एकवचनं किम्-
क. तनोषि ख. तेनिथ
ग. तनुथाः घ. तनु

62. चुर् धातोः लट् लकारस्य उत्तमपुरुषस्य रूपमिदम्-
क. चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः
ख. चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयुः
ग. चोरयिता, चोरयितारौ, चोरयितारः
घ. चोयतु, चोरयिस्ताम्, चोर्यासुः

63. 'बभूव' इत्यत्र को धातुः ?
क. ब्रुञ् ख. भू
ग. डुकृञ् घ. भी.

64. 'जघास' इत्यत्र को धातुः ?
क. हास् ख. भुञ्
ग. स्वप् घ. अद्

65. 'तोत्स्यति' इत्यत्र लकारः कः ?
क. लट् ख. लुट्
ग. लृट् घ. लिट्

66. 'अरोत्स्यत्' इत्यत्र लकारः कः ?
क. लृङ् ख. लुङ्
ग. लिङ् घ. लङ्

67. धातुरूपेषु कति लकाराः भवन्ति-
क. 5 ख. 10
ग. 12 घ. 17

68. तङां का संज्ञा ?
क. परस्मैपदासंज्ञा ख. उभयपदसंज्ञा
ग. अनुभयपदसंज्ञा घ. आत्मनेपदसंज्ञा

69. धातुरूपव्यवस्थायां कतिपुरुषाः संयोजिताः सन्ति?
क. 10 ख. 7
ग. 3 घ. 15

70. रुच् धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्-
क. अरोचत् ख. अरोचयिष्यत्
ग. अरोचिष्ट घ. अरुचत्

71. 'पपौ' इत्यत्र को धातुः ?
क. पे ख. पा
ग. पप् घ. पौ

72. 'भी' धातोः लट्लकारे प्र.पु.ब.व. -
क. वीभ्यसि ख. वीभ्यति
ग. बिभेति घ. बिभ्यति

73. 'नम्' धातोः लृट्लकारे म.पु.द्वि.व. किं रूपम्?
क. नमिष्यति ख. नमिष्यन्ति
ग. नम्स्यथः घ. नमिष्यथः

74. 'या' धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्-
क. यासि ख. यान्ति
ग. याहि घ. यातिं

75. स्थाधातोः विधिलिङ्लकारे उ.पु.ए.व. किं रूपम्-
क. तिष्ठेम् ख. स्थेयम्
ग. तिष्ठेव घ. तिष्ठेयम्

76. वृत् धातोः लटि प्र.पु.ए.व. किं रूपम् -
क. वर्तन्ते ख. वर्तयः
ग. वर्तन्ते घ. वर्तते

77. नमयति - नाशयति -पाठयति - एतेषु कः प्रत्ययः?
क. सन् प्रत्ययः ख. णिच् प्रत्ययः
ग. तृच् प्रत्ययः घ. ल्युट् प्रत्ययः

78. ब्रूञ् + णिच् - किं रूपं भवेत् ?
क. वक्तम् ख. वचनम्
ग. वाचयति घ. विवक्षति

79. भू + णिच् -किं रूपं भवेत् ?
क. भाययति ख. भावयति
ग. बभूषति घ. भूयूते

80. रक्ष् + णिच् -
क. रिरक्षिषति ख. रक्ष्यते
ग. रक्षयति घ. रक्षिता

81. रामः पठितुम् इच्छति - किं पदं साधु ?
क. पठ्यते ख. प्रपठ्यते
ग. पाठयति घ. पिपठिषति

82. वक्तुम् इच्छति इत्यत्र किं रूपं स्यात् ?
क. वक्ष्यति ख. विवक्षति
ग. वाचयति घ. उच्यते

83. बालकः अर्थं ग्रहीतुम् इच्छति -
क. जग्रहीष्यति ख. जिग्राहति
ग. जिघृक्षति घ. जिगृह्यते

84. रामः सीताम् आप्तुम् इच्छति - सन्नन्तरूपमिदम्-
क. आप्स्ति ख. ईप्सति
ग. आपयति घ. आप्स्ते

85. पिता पुत्रविषये ज्ञातुम् इच्छति - सन्नन्तरूपं दर्शय-
क. जिज्ञासति ख. जिज्ञासते
ग. जिज्ञास्यति घ. जिज्ञासयिष्यते

86. सा गीतं गातुम् इच्छति सन्नन्तरूपं किम् ?
क. जिगासते ख. जिगासति
ग. जिगायते घ. जिगयति

87. सः पुस्तकं दातुम् इच्छति - सन्नन्तरूपं किम् ?
क. दास्यते ख. दापयति
ग. दित्सति घ. दीयते

88. वीरः विश्वं जेतुम् इच्छति - सन्नन्तं किम् ?
क. जिगाषते ख. जीगीषति
ग. जिगीषते घ. जिगीषा

89. पिता स्वपुत्रं नेतुम् इच्छति -
क. निनिषति ख. निनीयते
ग. नेनीषति घ. निनाययति

90. माता स्तोतुम् इच्छति
क. सुसूषति ख. तुष्टूषति
ग. स्तूषति घ. स्तूषयते

91. पुरम् आत्मनः इच्छति -
क. पुरीयति ख. पूर्यति
ग. पुरयति घ. पूयते

92. हरिणी इव आचरति -
क. हरिणायते ख. हरितायते
ग. हरिषति घ. हर्यति

93. लिख् + णिच् + तिप् =
क. लिख्यतु ख. लेखापयति
ग. लेखयति घ. लिख्यते

94. ज्ञा + सन् +तिप् =
क. ज्ञास्यति ख. ज्ञायते
ग. जिज्ञासते घ. ज्ञास्यन्

95. 'वह्' धातोः लुटि प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम् -
क. वोढा ख. वोढारौ
ग. वोढारः घ. वोढासि

96. 'सेव्' धातोः लोटि प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम्-
क. सेवताम् ख. सेवेताम्
ग. सेवन्ताम् घ. सेवेथाम्

97. 'हृ' धातोः विधिलिङ्लकारे उत्तमपुरुषद्विवचने रूपम्-
क. हरेत ख. हरेरन्
ग. हरेवहि घ. हरेथाः

98. 'भज्' धातोः लोटि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् -
क. भजै ख. भजेवहै
ग. भजेमहै घ. भजेरन्

99. 'इज्यात्' इत्यत्र को धातुः ?
क. इज् ख. इज्य्
ग. यज् घ. यच्

100. 'अचूचुरत्' इत्यत्र कः लकारः ?
क. लङ् ख. लृङ्
ग. विधिलिङ् घ. लुङ्

उत्तरमाला

1 (ख)	2 (ग)	3 (घ)	4 (ख)	53 (क)	54 (ख)	55 (ख)	56 (ग)
5 (घ)	6 (ख)	7 (क)	8 (क)	57 (ग)	58 (ग)	59 (ख)	60 (ग)
9 (ख)	10 (क)	11 (क)	12 (ख)	61 (ग)	62 (क)	63 (ख)	64 (घ)
13 (क)	14 (घ)	15 (घ)	16 (घ)	65 (ग)	66 (क)	67 (ख)	68 (घ)
17 (ग)	18 (घ)	19 (घ)	20 (क)	69 (ग)	70 (ग)	71 (ख)	72 (घ)
21 (क)	22 (घ)	23 (ग)	24 (घ)	73 (ग)	74 (ग)	75 (घ)	76 (घ)
25 (घ)	26 (ख)	27 (क)	28 (ख)	77 (ख)	78 (ग)	79 (ख)	80 (ग)
29 (घ)	30 (ग)	31 (ख)	32 (घ)	81 (घ)	82 (ख)	83 (ग)	84 (ख)
33 (घ)	34 (घ)	35 (घ)	36 (घ)	85 (ख)	86 (ख)	87 (ग)	88 (ख)
37 (घ)	38 (ग)	39 (ग)	40 (ग)	89 (ग)	90 (ख)	91 (ख)	92 (क)
41 (क)	42 (क)	43 (ख)	44 (ग)	93 (ग)	94 (ग)	95 (ग)	96 (घ)
45 (ग)	46 (क)	47 (ग)	48 (घ)	97 (ग)	98 (क)	99 (ग)	100 (घ)
49 (क)	50 (क)	51 (क)	52 (ग)				

कृदन्तप्रकरणम्

कृद्वृत्तिः, तद्धितवृत्तिः, समासवृत्तिः, एकशेषवृत्तिः, सनाद्यन्तधातुवृत्तिः चेति पञ्चभिः वृत्तिभिः (कृत्-तद्धित-समास-एकशेष-सनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः) सर्वोऽपि सुबन्तसमूहः व्युत्पाद्यते। एतासु अन्यतमां कृद्वृत्तिम् अधिकृत्य किञ्चिदत्र प्रस्तूयते।

पाणिनिना धातुभ्यः उभयविधाः प्रत्ययाः विहिताः-तिङः कृतः चेति। तिबादयः तिङ्प्रत्ययाः तु ज्ञायन्ते एव प्रायः। तेषां कारणतः लडादीनि लकाररूपाणि सिद्धानि भवन्ति। तेभ्यः भिन्नाः, धातुभ्यः विहिताः सर्वेऽपि प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययाः एव। एकम् उदाहरणं परिशीलयाम तावत्।

'रामः' इति सुबन्तम्। क्रीडार्थकात् रमधातोः घञ् ('अ' इत्यस्य अवशेषः) अयं घञ्प्रत्ययः धातोः विहितः। सः तिङ् न। अतः कृत् एवं धातोः विहिताः तिङ्भिन्नाः सर्वेऽपि प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः एव।

प्रत्ययसमूहस्य नाम 'कृत्' इति। येषाम् अन्ते कृत्प्रत्ययाः स्युः ते कृदन्ताः। रामः, कृष्णः, करः, शरीरम्, पाचकः गमनम्, कर्ता, पठित्वा, श्रोतुम् इत्यादयः सर्वे कृदन्ताः एव।

'कृत्' इति संज्ञा किमर्थम्? सर्वाः अपि संज्ञाः विधिसूत्रेषु कार्यविधानाय एव उपयुज्यन्ते। तद्वत् एव कृतः अपि उपयोगः। बहूनां प्रत्ययानां पुनः पुनः उल्लेखः क्लेशाय इत्यतः पाणिनिना प्रत्ययसमूहस्य 'कृत्' इति नाम कृतम्। तस्मात् 'कृत्' इति कथनात् सर्वेषामपि, प्रत्ययानाम् उपसङ्ग्रहो भवति। अपरं च प्रयोजनं 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रेण कृदन्तं रूपं प्रातिदिकसंज्ञां प्राप्नोति। प्रातिपदिकात् सुबुत्पत्तिः, ततः लोके व्यवहारः च।

कृत्प्रत्ययाः प्रायः 250 सन्ति। तेषु केचन वैदिकाः, केचन च लौकिकाः। लौकिकेषु अपि केचन सामान्याः प्रत्ययाः, केचन विशेषप्रत्ययाः, ये प्रत्ययाः सर्वेभ्यः धातुभ्यः विधीयेरन् ते उच्यन्ते-सामान्यप्रत्ययाः इति। ये च विशेषधातुभ्यः विहिताः ते विशेषप्रत्ययाः। ण्वुल्, तृच्, क्त्वा, तुमुन् इत्यादयः सामान्याः प्रत्ययाः, खश्, वुञ्, इ, यकन् इत्यादयः विशेषप्रत्ययाः, अस्मिन् कोषे दैनन्दिनव्यवहारोपयोगितां मनसि निधाय नवदश कृदन्तरूपाणि प्रदत्तानि सन्ति। यत्र यत्र रूपभेदः सम्भवेत् तत्र सर्वत्र प्रायः टिप्पणी दत्ता अस्ति। विभिन्नेषु ग्रन्थेषु उल्लिखिताः विशेषविचाराः अपि तत्र तत्र उल्लिखिताः सन्ति एव।

कृत्प्रत्ययानां सामान्यनिरूपणम्

यानि नवदशरूपाणि दत्तानि तेषां सामान्यं स्वरूपम् अत्र विव्रियते।

ततः पूर्वं कृत्प्रत्ययसम्बद्धा सामान्या व्यवस्था काचित् मनसि स्थापनीया।

कर्तरि कृत्

'कर्तरि कृत्' इति सूत्रेण कृत्प्रत्ययाः सामान्येन कर्तरि विधीयन्ते। यथा - तृच् - करोति इति कर्ता, ण्वुल् - हरति इति हारकः। किन्तु यत्र विशेषविधिः स्यात् तत्र एतत् सूत्रं न प्रवर्तते। यथा - 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति विधानात् 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति सूत्रेण तव्यत्, तव्य, अनीयर् इत्येते प्रत्ययाः भावे कर्मणि च विधीयन्ते। यत्र विशेषविधिः स्यात् तत्र 'कर्तरि कृत्' इत्येषः सामान्यः विधिः न प्रवर्तते। अतः स्पष्टं यत् यत्र विशेषविधिः कोऽपि न स्यात् तत्र कृत्प्रत्ययः कर्तरि इति अवगन्तव्यम् इति। समग्रे कृत्प्रकरणे अयमंशः अन्वेति।

कृत्यप्रत्ययाः

कृत्सु एव सप्त प्रत्ययाः (षट् सूत्रैः विहिताः, एकश्च वार्तिकेन) पाणिनिना 'कृत्य' संज्ञकाः कृताः। ते च - तव्यत्, तव्य, अनीयर्, यत्, ण्यत्, क्यप्, केलिमर् चेति। एतेषु आद्याः त्रयः (नव्यत्तव्यानीयरः) केलिमरश्च सर्वेभ्यः धातुभ्यः विहिताः। यत् ण्यत् क्यप् च न सर्वेभ्यः विहिताः।

कृत्यप्रत्ययविषये अवधेयाः अंशाः:-

कृत्यप्रत्ययाः भावकर्मणोः भवन्ति। 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे, सकर्मकभ्यश्च कर्मणि एते भवन्ति इत्यर्थः। उदा-भावे (अकर्मकत्वात्) - त्वया हसनीयम्, बालकेन उपवेष्टव्यम्।

-कर्मणि (सकर्मकत्वात्) - मया पाठः पठनीयः, तेन देवः वन्दनीयः।

'अर्हे कृत्यतृचश्च' - अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वाधानोः कृत्यप्रत्ययाः (तृच् लिङ् च) भवन्ति। उदा-त्वया ग्रन्थः पठनीयः/ग्रन्थस्य पठिता त्वम्/त्वं ग्रन्थं पठेत्। (त्वं ग्रन्थं पठितुं योग्यः इति त्रयाणामपि वाक्यानाम् अर्थः)

'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' प्रैषः विधिः (अज्ञातज्ञापनं विधिः) अतिसर्गः = कामचारानुज्ञा, प्राप्तकालः = निमित्तभूतस्य कालस्य अवसरः एतेषु अर्थेषु कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति। (लोट् अपि भवति) उद-प्रेषः/विधिः- भवता पाठः पठनीयः (अत्र अवश्यकर्तव्यता भासते) - कामचारनुज्ञा - भवना ग्रामः गन्तव्यः (इच्छा अस्ति चेत् भवान् गन्तुमर्हति इत्यर्थः) प्राप्तकालः गुरुणा भोक्तव्यम् (भोजनं प्राप्तावसरम् इत्यर्थः) - आवश्यके आधमर्ण्ये च द्योत्येऽपि कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति- 'कृत्याश्च' इति सूत्रेण उदा-भवता खलु अवश्यं कटः कर्तव्यः (आवश्यकार्थे)

भवता शतं दातव्यम् (आधमर्ण्यार्थे)

→ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' - येष्वर्थेषु याभ्यः प्रकृतिभ्यः विहिताः ततोऽन्यत्रापि कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति इत्यर्थः।

उदा- स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम्, दीयतेऽस्मै विप्रः।

'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थापनीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' (भव्य-गेयादयः कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे तयोरेवेति सकत्कार्म कर्मणि, अकर्मकात् तु भावे ज्ञेयाः) 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इत्यादयः अत्र न विवृताः विस्तरभयात्।

→ 'केलिमर् उपसङ्ख्यानाम्' इति वार्तिकेन 'केलियर्' प्रत्ययः सर्वेभ्यः धातुभ्यः विहितः, केलिमरि ककाररेफौ इतौ। 'एलिम' इत्यस्य अवशेषः केलिमरः कित्वात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधः तस्मात् उपधागुणादिकं न।

'पचेलिमः अयं प्रत्ययः सर्वेभ्यः धातुभ्यः विहितः, तथापि शिष्टप्रयोगान् दृष्ट्वा प्रत्ययान्तरूपाणि साधनीयानि इति भाति। केलिमरान्तरूपाणि पुस्तकेऽस्मिन् न दर्शितानि।

→ यत् - ण्यत्-क्यपां विषये अग्रे (प्रतिप्रत्ययं यत्र विवशिष्यते तत्र) वक्ष्यते।

प्रतिप्रत्ययं विवरणम्

अस्मिन् ग्रन्थे ये नवदश (19) प्रत्ययाः उक्ताः ते त्रिधा विभक्तुं शक्याः:-कर्तरि, कर्मणि, भावे चेति। ते एव चित्ररूपेण एवं निर्देष्टुं शक्याः:-

प्रत्ययाः

कर्तरि
1. ण्वुल्-आयकः
2. तृच्-एता
3. शता-अयन्, शानच्-वन्दमानः
4. स्यशता-करिष्यन्
5. i णिच्+शता-आययन्
   i णिच्+शानच्-आययमानः
7. क्तः - गतः (केषाञ्चिदेव धातूनाम्)
8. क्तवतु - गतवान्

कर्मणि
6. यक्-पठ्यमानः क्तः - पठितः
9. तव्यत्-गन्तव्यम्
10. अनीयर्-वन्दनीयम्
11. यत्/ण्यन्-चेयम्/पाठयम्
16. तुमुन्-पठितुम्
17. कत्वा-पठित्वा
18. ल्यप्-समेत्य
19. णमुल्-पाठं पाठम्

भावे
12. घञ्/अच्-पाकः/चयः
13. क्तिन्/अङ्-कृतिः प्रदा
14. सन्+अ-पिपठिषा
15. ल्युट्-पठनम्

1. ण्वुल्

अयं कर्त्रर्थे विहितः 'ण्वुलतृचौ' इति हि विधायकं सूत्रम्

उदा-

i. अङ्कयतिति-अङ्कक: ii. कथयतीति-कथकः

iii. पठतीति-पाठकः iv. धरतीति-धारकः

ण्वुलि णकारलकारयोः इत्संज्ञा, 'वु' इत्येतत् शिष्यते, 'युवोरनाकौ' इति 'वु' इत्यस्य अकादेशः, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। तस्मात् पाठकादीनि रूपाणि।

णिचि परे तु 'णेरनिटि' इति सूत्रेण ण्वुलः अनिडाद्यार्धधातुकत्वात् णेर्लोपो भवति। यथा-चुर+णिच् = 'चोरि' इति अङ्गम्। ततः ण्वुलि णेर्लोपे 'चोरकः' इति रूपम्। ण्वुलि गुणवृद्ध्यादयः ये भवन्ति ते अजन्तेषु अन्तिमान् वर्णान्, हलन्तेषु उपधास्थान् वर्णान् च अवलम्बन्ते। अतः तत्सम्बद्धा प्रक्रिया अत्र संक्षेपेण निरूप्यते।

2. तृच्

कर्त्रर्थे एव अयं तृच् अपि। 'ण्वुलतृचौ' इति सूत्रेणैव तृच् अपि विधीयते। उदाहरणानि यथा-

1. चिञ् (चिनोति) - चेता
2. दुह (दोग्धि)-दोग्धा
3. भू (भवति) - भविता
4. अक (अकति) -अकिता

तृचि चकारः इत्संज्ञकः। अतः तृजन्ताः सर्वेऽपि ऋकारान्ताः भवन्ति, तृचि परे इडागमस्य सम्भवः अस्ति। ("आर्धधातुकस्य इड्वलादेः" इति सूत्रम्। तृच्प्रत्ययः वलादिः आर्धधातुकः)। अतः सेटः धातवः इटं प्राप्नुवन्ति, अनिटश्च इटं न प्राप्नुवन्ति। 'भू' धातुः सेट्। अतः तृचि 'भविता' इति रूपम्। 'चिञ्' धातुः अनिट्' अतः तृचि 'चेता' इति रूपम्।

→ यदि धातुः उदित् स्यात् तर्हि विकल्पेन इट् भवति- 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति सूत्रेण। उदा-क्षमुष्-क्षमिता/क्षन्ता, कृपू-कल्पिता/कल्प्ता

→ णिजन्तात् तृचि परे णेः श्रवणं भवति। उदा-चुर् + णि = 'चोरि' इत्यस्मात् तृचि इडागमे गुणे अयादेशे च 'चोरयिता' इति रूपम्' एवमेव अन्यत्रापि।

- ऋकारान्ताः धातवः विकल्पेन इटः दीर्घं प्राप्नुवन्ति-'वृतो वा' इति सूत्रेण। अतः तरिता/तरीता इति रूपद्वयं तृधातोः ऋकारान्तत्वात्, एवमेव अन्यत्रापि।

→ तृचि परे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन इकः गुणो भवति। 'चेता' 'भविता' इत्यादीनि अत्र उदाहरणानि, यत्र गुणार्हता नास्ति तत्र गुणादिकं किमपि न भवति। यथा- पठ्-पठिता, कथ-कथयिता, गम्-गन्ता।

3. शतृशानचौ

परस्मैपदिभ्यः शतृप्रत्ययः, आत्मनेपदिभ्यः शानच्प्रत्ययः, उभयपदिभ्यः उभौ च। कर्त्रर्थे इमौ प्रत्ययौ भवतः।

'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे'- अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सति शतृशानचौ भवतः। पचन्तं चैत्रं पश्य। पचमानं चैत्रं पश्य। यद्यपि सूत्रे 'अप्रथमासमानाधिकरणे' इति उक्तं, तथापि प्रथमासमानाधिकरण्ये अपि एतौ भवतः एव। तथा हि कौमुदी- "लडिति अनुवर्तमाने पुनः लङ्ग्रहणम् अधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्ये अपि क्वचित्। सन् ब्राह्मणः" इति। अतः 'बालः पठन् खादति' इत्यादीनि वाक्यानि साधूनि एव भवन्ति।

लटि प्रथमपुरुषबहुवचने प्रतिगणं या प्रक्रिया स्यात् सैव स्यात् शत्रन्ते अपि। सा अत्र सङ्क्षेपेण निरूप्यते।

गणः	शतरि प्रातिपदिकम्	शर्तार प्र.वि. ए.व. (पुं)
1. भ्वादिः	भवत्	भवन्
2. अदादिः	अदत्	अदन्
3. जुहोत्यादिः	जुह्वत्	जुह्वन्
4. दिवादिः	दीव्यत्	दीव्यन्
5. स्वादिः	सुन्वत्	सुन्वन्
6. तुदादिः	तुदत्	तुदन्
7. रुधादिः	रुन्धत्	रुन्धन्
8. तनादिः	तन्वत्	तन्वन्
9. क्र्यादिः	क्रीणत्	क्रीणन्
10. चोरयन्	चुरादिः	चोरयन्

शतरि स्त्रियाम् शत्रन्तस्य पुंसि स्त्रियां नपुसंके च क्रमेण पठन्, पठन्ती, पठत् इति रूपाणि! पुंसि सामान्यांशाः विवृत्ताः एव। स्त्रियां 'पठन्ती' इत्यत्र शतृप्रत्ययस्य उगित्त्वात् 'उगिदचाम्. ..' इति ङीष् परत्वात् वा नुम्-'आच्छीनद्योर्नुम्' इति सूत्रेण। शप्श्यनोः तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम्। अनयोः सूत्रयोः सारः इत्थं संग्रहीतुं शक्यः:-

नित्यं नुम् - भ्वादि-दिवादि-चुरादिगणीयानाम्।

उदा-पठन्ती, नृत्यन्ती, चोरयन्ती।

विकल्पेन नुम्-तुदादिगणीयानाम्, अदादौ स्थितानां चतुर्दशानां धातूनां च। (स्नान्ती/ती, वान्ती/ती इ.)

नुम् न भवति-अदादि-जुहोत्यादि-स्वादि- रुधादि-तनादि-क्रयादिगणीयानोम् (उदा:क्रमेण- अदती, जुह्वती, सुन्वती, रुधती, तन्वती, क्रीणती, शानचि प्रक्रिया

शानचि शकारचकारौ इत्संज्ञकौ। अत: 'आन' इत्येतत् अवशिष्यते। अदन्तस्य अङ्गस्य 'आने' परे मुगागमः भवति-'आने मुक्' इति सूत्रेण। अदन्ताङ्गता तु प्रथम-चतुर्थ-षष्ठ-दशमगणीयानामेव शानचि परे मुक् भवति। अन्यगणीयानां मुक् न भवति। अत:

i. मुकं प्राप्नुम् अर्हा:-

भ्वादि: (i) - एधते - एधमान:

दिवदि: (iv) - युध्यते- युध्यमान:

तुदादि: (vi) - तुदते- तुदमान:

चुरादि: (x) - चोरयते- चोरयमाण:

ii. मुकं प्राप्नुम् अनर्हा:-

अदादि: (ii) - शेते- शयान:

जुहोत्यादि: (iii) - धत्ते- दधान:

स्वादि: (v) - अश्नुते- अश्नुवान:

रुधादि: (vii) - रुन्धे- रुन्धान:

तनादि: (viii) - तनुते-तन्वान:

क्र्यादि: (ix) - क्रीणीते-क्रीणान:

शत्रन्तस्य, लट्प्रथमपुरुषबहुवचनस्य च रूपसाम्यं यथा भवति तथैव शानजन्तस्य लट् प्रथमपुरुषद्विवचनस्यु च रूपसाम्यं भवति।

यथा- एध-एधेते-एधमान:

शीङ्-शयाते-शयान:

अश-अश्नुवाते-अश्नुवान:

क्रीञ्-क्रीणाते-क्रीणान:

एवं रूपसाम्यार्थं द्विवचनं द्रष्टव्यम् एव। तथा सति, क: धातु: शानचि मुकम् अर्हति इति ज्ञातुम् अपर: अपि मार्ग: आश्रयितुं शक्य:।

येषु धातुषु लटि प्रथमपुरुषद्विवचने 'एते' इति दृश्यते ते मुकम् अर्हन्ति। येषु 'अते' इति दृश्यते ते मूकं नार्हन्त। यथा-

i. एधते एधेते एधन्ते-इत्यत्र द्विवचने 'एते' इति दृश्यते। अत: 'एधमान:' इति रूपम्। एवमेव 'वर्धमान:' 'युध्यमान:' 'लज्जमान:' 'अर्थयमान:' इत्यादिषु अपि।

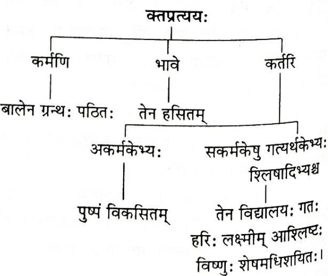
ii. शेते-शयाते-शेरते-इत्यत्र द्विवचने 'आते' इति दृश्यते। अत: 'शीङ्' धातु: शानचि मुकं नार्हति। अत: 'शयान:' इति रूपम्, एवमेव 'अधीयान:' 'ददान:' 'चिन्वान:' 'युञ्जान:' 'कुर्वाण:' इत्यादिषु अपि।

6. क्तप्रत्यय:

क्तप्रत्यय: क्तवतुप्रत्ययश्च 'निष्ठा' शब्देन निर्दिश्येते- 'क्तक्तवतू निष्ठा' इति सूत्रेण, एतौ प्रत्ययौ भूतार्थे भवत: 'निष्ठा' इति सूत्रेण। एतौ अपि प्रत्ययौ सर्वेभ्य: धातुभ्य: विहितौ।

'क्त' प्रत्यय: भूते- क्तप्रत्यय: क्वचित् भूते, क्वचित् वर्तमाने, क्वचित् भावे, क्वचित् आदिकर्मणि, क्वचित् अधिकरणाद्यर्थेषु च भवति।

- सकर्मकेभ्य: कर्मणि, अकर्मकेभ्य: भावे च भूतकालार्थे क्तप्रत्यय: भवति। तन्नाम सर्वे सकर्मकधातव: भूते कर्मणि, सर्वे अकर्मका: भावे च क्तप्रत्ययम् अर्हन्ति इति सिद्धम्। उदा: कर्मणि-बालेन ग्रन्थ: पठित: भावे-बालेन हसितम्।
- सर्वे अकर्मका: धातव: (भूतार्थे) कर्तरि अपि क्तप्रत्ययं प्राप्नुवन्ति। यथा- लेखनी पतिता, पुष्पं विकसितम्।
- सकर्मकेषु सर्वे गत्यर्थका:, परिगणिता: केचन धातव: (शिलषशीङ्प्रभृतय: च) कर्तरि अपि क्तप्रत्ययं प्राप्नुवन्ति। उदा-गत्यर्थक:। स: विद्यालय गत:।

7. क्तवतुप्रत्यय:

अयमपि प्रत्यय: 'निष्ठा' शब्देन निर्दिश्यते इति पूर्वम् उक्तम् एव। तस्मात् भूतार्थकत्वम् अस्य। 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रेण अयं प्रत्यय: कर्तरि एव भवति। उदा-बाल: ग्रन्थं पठितवान्। बाल: विद्यालयं गतवान्।

आदिकर्मणि यथा क्त: तथैव क्तवतु: अपि- 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' इति वार्तिकेन। उदा-देवदत्त: कटं प्रकृतवान् (करणम् आरब्धवान् इत्यर्थ:।)

चैव: ओदनं प्रभुक्तवान् (भोजनम् आरब्धवान् इत्यर्थ:)

8. तव्यत्

तव्यत्, तव्य इत्येतौ समानार्थकौ। स्वरभेदाय पार्थक्येन तौ उपात्तौ। तव्यति अपि तकारस्य इत्संज्ञा। 'तव्य' इत्येतावान् एव भाग: शिष्यते। तव्य-तव्यत्प्रत्ययौ कृत्येषु अन्तर्भूतौ। अत: भावकर्मणो: भवत: एतौ। विशेषविधनादिकं पूर्वं 'कृत्य' विवरणावसारे विवृतमेव। सेट्धातूनां पुरत: यदा तव्यत्प्रत्यय: पर: भवति तदा इडागम: भवति सवेत्र। (सू- 'आर्धधातुकस्येड्वलादे:) इष, सह, लुभ, रुष रिष इत्येतेषां धातूनां पुरत: यदा तव्यत् भवति तदा इडागम: विकल्पेन उदा-पठ + तव्यत् - पठितव्यम्, भू + तव्यत् - भवितव्यम्

- ज्ञा + तव्यत् = ज्ञातव्यम्, श्रु + तव्यत् = श्रोतव्यम्..

- एष्टव्यम् / एषितव्यम्। सोढव्यम्/सहितव्यम्।

9. अनीयर्

अयमपि प्रत्यय: भावे कर्मणि वा विध्यर्थे भवति अस्यापि कृत्येषु अन्तर्भाव:। अत: विशेषार्था: पूर्वं विवृते कृत्यप्रकरणे द्रष्टव्या:। अनीयर् तु अजादिप्रत्यय:। अत: (वलादित्वाभावात्) इट: प्रसक्ति: न।

उदा-पठ् + अनीयर् = पठनीयम्, भू + अनीयर् = भवनीयम्।

णिजन्तान् अनियरि कृते 'णेरनिटि' इति सूत्रेण णे: लोप:। अत: अनीयरन्ते रूपे णिच: दर्शनं न भवति। उदा-

पाठि (पाठयति) - पाठनीयम्, चोरि (चोरयति) - चोरणीयम्

कथि (कथयति) - कथनीयम्, बोधि (बोधयति)- बोधनीयम्

10. यत्

- अजन्तेभ्य: धातुभ्य: 'अचो यत्' इति यत् प्रत्यय: विधीयते। उदा-ज्ञा-ज्ञेयम्, चि-चेयम्, शीङ्-शेयम्, द्रु-द्रव्यम् पवर्गान्ता: अदुपधा: (येषाम् उपधावर्ण: अत् भवति ते पवर्गान्ता: यदि स्यु:) धातव: अपि यतं प्राप्नुवन्ति। उदा-शप्-शप्यम्, लभ्-लभ्यम्।

ण्यत्— ऋकारान्तेभ्य: हलन्तेभ्यश्च धातुभ्य: 'ऋहलोर्ण्यत्' (ऋवर्णात् हलन्ताश्च धातो: ण्यत् स्यात्) इति ण्यत् भवति।

उदा- कृ-कार्यम्, स्मृ-स्मार्यम्, हृ-हार्यम्, धृ-धार्यम्

पच्-पाक्यम्, चक-चाक्यम्, नट-नाट्यम्

क्यप्- ऋदुपधात् धातो: 'क्यप्' भवति 'ऋदुपधाच्चाक-कृपिवृते:' इति सूत्रेण।

उद्य-वृतु-वृत्यम्, वृधु-वृध्यम्, सृज्-सृज्यम्, कृष-कृष्यम्।

11. घञ्- अप्/अच्

भावे भवन्ति एते प्रत्यया:। अनुबन्धलोपानन्तरम् 'अ' कार: शिष्यते। तस्मात् एते सरूपप्रत्यया:। सरूपप्रत्ययेषु विशेषविधि: उत्सर्गं बाधते इति पूर्वम् उक्तमेव। घञ् सामान्ये विहित:। अच् अप् च विशेषेण विहितौ। तस्मात् यत्र अप् अच् वा न भवति तत्रैव घञ् स्यात् इति सिद्धम्।

घञ्— सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातो: घञ् स्यात् 'भावे' इति सूत्रेण। घञन्ता: पुलिङ्गे भवन्ति। उदा- **पच्-पाक:**, त्यज्-त्याग:, भ्रमु-भ्रम:, 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' - कर्तुभिन्ने कारके धातो: घञ् भवति।

उदा- उपेत्य अस्मान् अधीयते इति उपाध्याय:। (अपादाने घञ्)

- शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पदादय: अनेन इति शार: वर्ण: (करणे घञ्)

→ आहरन्ति रसं यस्मात् इति आहार:। (अपादाने घञ्)

→ प्रास्यते इति प्रास:-आयुधम्। (करणे घञ्)

→ रञ्जत्यस्मिन् इति रङ्ग:- (अधिकरणे घञ्)

अच् → 'एरच्' - इवणान्ताद्धातो: अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके। उदा- चि-चय:, जि-जय:, क्रीञ्-क्रय:, क्षि-क्षय:।

अप् → 'ऋदोरप्'- ऋवर्णान्तान् उवर्णान्ताच्च धातो: अप् भवति भावे अकर्तरि च कारके। उदा-कॄ-कर:, गॄ-गर:, यु-यव:, लुञ्-लवफ:।

12. क्तिन्

'वासरुपोऽस्त्रियाम्' इत्यस्मिन् सूत्रे 'अस्त्रियाम्' इति उक्तत्वात् तत् सूत्रम् अत्र स्त्र्यधिकारे न प्रवर्तते। तस्मात् अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यं बाधकः भवति। असमानप्रत्ययः स्त्र्यधिकारात् अन्यत्र उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधकः। अत्र तु तथा न। असमानरूपः अपि अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यं बाधकः एव। अतः अङादयः अपवादप्रत्ययाः यत्र न भवन्ति तत्रैव क्तिन् भवति। अपवादप्रत्यये प्राप्ते तु क्तिन् न।

क्तिन्→ 'स्त्रियां क्तिन्' - भावे अकर्तरि च कारके स्त्रीलिङ्गे धातोः क्तिन् स्यात्। घञोऽपवादः अयम्। तस्मात् पुंसविशिष्टे भावादौ घञादयः भवन्ति, स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ तु क्तिनादयः स्युः।

उदा- चिञ्-चितिः, कृञ्-कृतिः, ष्ठा-स्थितिः, धृञ्-धृतिः, केचन विशेषविधयः यथा-

रूपम्	सूत्रम्	विशेषः
• प्रस्थितिः, उद्गीतिः सम्पत्तिः, पक्तिः	स्थागापापचो भावे	'आतश्चोपसर्गे' इत्यस्य अपवादः
• ऊतिः, यूतिः, जूतिः सातिः, हेतिः, कीर्तिः	ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च	निपातनम्
• आप्तिः, राद्धिः, दीप्तिः इत्यादयः	क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्या (वा)	'गुरोश्च हलः' इत्यस्य अपवादः
• मतिः,	सूत्रज्ञापनात्	'मतिबुद्धि..' इत्यत्र
भृतिः,	सूत्रज्ञापनात्	'कर्मणि भृतौ इत्यत्र
आसुतिः	सूत्रज्ञापनात्	'रजः कृष्यासुति...' इत्यत्र
• श्रुतिः, इष्टिः, स्तुतिः	श्रुयजिस्तुभ्यः करणे (वा)	करणे क्तिन्

13. अ

'अ प्रत्ययात्' - प्रत्ययान्तेभ्यः धातुभ्यः स्त्रियाम् अकारप्रत्ययः स्यात्, उदा- चिकीर्षा, पुत्रकाभ्या, कण्डूया।

'गुरोश्च हलः' 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' -हलन्तो यो धातुः गुरुमान् निष्ठाप्रत्यये सेट्, तस्मात् स्त्रियां भावे अप्रत्ययो भवति। उदा-ईहा, ऊहा, कुण्डा

क्यबादयः अन्ये- अन्ये केचन प्रत्ययाः अत्र स्थूलतया निर्दिश्यन्ते।

रूपम्	प्रत्ययः	सूत्रम्
कृति/कृत्या/क्रिया	क्तिन्/क्यप्/शः	कृञः शच
परिचया/परिसर्या	श	परिचर्यापरिसर्या
इच्छा	श	इच्छा
व्रज्या, इज्या	क्यप्	व्रजयोजोर्भावे क्यप्
समज्या, निषद्या, निपत्या	क्यप्	संज्ञायां समज भृगिणः
जागरा/जागर्या	अ/श	जागर्तेरकारो वा
प्रच्छर्दिका, विचर्चिका, प्रवाहिका	ण्वुल्	रोगाख्यायां ण्वुल्गबहुलम्
आसिका, शायिका	ण्वुल्	धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलवत्कव्यः
पचिः/पचति	इक्/श्तिप्	इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे
अकारः, ककारः	कारः	वर्णात्कारः
रेफः	इफः	रादिफः (वा)
कृषिः, करिः	इक्	इक्कृष्यादिभ्यः (वा)
आजिः, अतिः	इष्	इणजादिभ्यः (वा)
वापिः, वासिः	इञ्	इञ्वपादिभ्यः (वा)
मत्वर्थीयः	छ	मत्वर्थाच्छः (वा)

एतदतिरिच्य इञ्, ण्वुच्, अनिः इत्यादयः अपि सन्ति, ये च अत्र न उदाहृताः।

14. सन् + अ

→ इच्छार्थे सन्प्रत्ययः भवति। यथा- पठितुम् इच्छति पिपठिषति, गन्तुम् इच्छति जिगमिषति।

→ सन्नन्तात् अप्रत्ययः (सू.- 'अप्रत्ययात्') 'उ प्रत्ययः' (सू- 'सनाशंसभिक्ष उः) चापि भवति।

→ 'धातोः समानकर्तृकात् इच्छायां वा' इति इच्छार्थे सन्। 'सनाद्यन्ताः धातवः' इति सन्नन्तस्य धातुसंज्ञा, 'पूर्ववत्सनः' इति पदव्यवस्था। सनः विधानात् पूर्वं यस्य धातोः यत्पदं विहितं सन्प्रत्ययान्तस्यापि तदेव पदं भवति। यथा-'पठ्' धातुः परस्मै-पदी। अतः 'पिपठिषति' इत्यपि परस्मै पदी एव। एवमेव उभयपदिविषये अपि। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। 'सन्यतः' इति अभ्यासस्य इत्वम्। सनः अर्धधातुकत्वात् इडागमसम्भवः। एषा तु सामान्यप्रक्रिया।

→ 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' → उकारः इकारश्च यस्य उपधे स्तः, तस्मात् हलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। तस्मात् गुणसहितं गुणरहितं चेति रूपद्वयम्।

उदा-रुच-रुरोचिषते। रूरोचिषते, लिख-लिलिखिषति। लिलेखिषति।

15. ल्युट्

अयं प्रत्ययः धातुमात्रात् भावे विहितः। ('ल्युट् च') ल्युडन्तं नपुंसके भवति। 'ल्युट्' इत्यत्र लकारटकारौ इतौ। 'यु' इत्यस्य अवशेषः। 'युवोरनाकौ' इति सूत्रेण 'यु' इत्यस्य अनादेशः। अतः पठनम्, गममन् इत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति, ल्युटि वलादित्वाभावात् इडागमसम्भवः नास्ति, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'पुगन्तलधूपधस्य च' इत्येताभ्याम् इगन्त-इगुपधयोः गुणः। अतः लेखनम् पोषणम् इत्यादीनि सिद्ध्यन्ति।

→ 'कुत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रस्य कारणतः कृत्याः इव ल्युट् अपि बहुलम् अर्थेषु भवति।

उदा- दुह्यते अस्याम् गोदोहनी स्थाली। (करणे घञ्)

णिजन्तान् ल्युटि 'णेरनिटि' इति सूत्रेण णिचः लोपः भवति। अतः णिजन्तानां ल्युडन्तरूपेषु णिच् न दृश्यते।

उदा- ताड् + णिच् = ताडि, ताडि + ल्युट् = ताडनम्

पाठयति-पाठनम्, चोरयति = चोरणम्

16. तुमुन्

क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदे धातुमात्रात् तुमुन्प्रत्ययः भवति। (सू-'तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्') मान्तत्वात् अव्ययत्वम्। (सू-कृन्मेजन्तः)। 'अव्ययादाप्सूपः' इति सुपः लोपः। 'अव्यय-कृतोभाव' इति सूत्रेण अयं भावे भवति।

उदा - कृष्णं द्रष्टुं याति, बालः पठितुं विद्यालयं गच्छति।

एतदतिरिच्य 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' 'शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभसहाहास्त्यर्थेषु तुमुन्' 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्येतैः सूत्रैः अपि तुमुन् विहितः।

उदा→पठ-पठितुम्, अत- अतितुम्, आस्-आसितुम्।

इगन्तान् धातोः तुमुनि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन इगुपधात् तुमुनि 'पुगन्तलघुपधस्य च' इत्यनेन च गुणः।

उदा—इ-एतुम्, कृ-कर्तुम्, भू-भवितुम्, जि-जेतुम्, इष-एष्टुम्, द्युत-द्योतितुम्, कृष-क्रष्टुम्, तृ-तरितुम्।

णिजन्तात् तुमुनि इडागमः भवति। णिचः लोपस्य न प्रसक्तिः।

उदा- पाठयति-पाठयितुम्, लेखयति- लेखयितुम्।

17. क्त्वा

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' - समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानात् धातोः क्त्वा स्यात्।

उदा- भुक्त्वा गच्छति। स्नात्वा पीत्वा प्रयाति।

'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति सूत्रेण क्त्वान्तस्य अव्ययत्वम्। 'अव्ययकृतो भावे' इति भावे अयं प्रत्ययः 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यनेन अव्ययात् उत्तरस्य सुपः लोपः।

→ 'रधादिभ्यश्च' - रध्, वश्, तृप्, दृप्, दुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह् - एभ्यः क्त्वायां विकल्पेन इट् स्यात्।

उदा→ रधित्वा/रद्ध्वा, तर्पित्वा - तृक्व।

→ 'जान्तनशां विभाषा' - जान्तानां नशेश्च न लोपः वा स्यात् क्त्वाप्रत्यये परे।

उदा- भक्त्वा/ भङ्क्त्वा, नष्ट्वा नंष्ट्वा/नशित्वा

18 ल्यप्

'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' - अव्ययपूर्वपदे अनञ् समासे क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः स्यात्, यस्मिन् अर्थे क्त्वाप्रत्ययः तस्मिन् एव अर्थे अयमपि। उदा- प्रकृत्य, विभाव्य, अनुभूय, प्रकाश्य।

→ ल्यपः वलादित्वाभावात् 'व्यकारादित्वात्, यकारस्य बलादिषु अनन्तर्भावात्) न इडागमः। अनिडाद्यार्धधातुकत्वात् ल्यपि णेर्लोपः- 'णेरनिटि' इति सूत्रेण।

उदा- प्र+ताड+णिच्=प्रताडि, ततः ल्यपि णेर्लोपे 'प्रताड्य' इति रूपम्।

वि+लिख+णिच् = विलिखि, ततः ल्यपि णेर्लोपे = 'विलिख्य'।

→ 'वा ल्यपि' - अनुदान्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनाम् अनुनासिकलोपो वा स्यात् ल्यपि। व्यवस्थितविभाषा इयम्। तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम्, उदा-आगत्य-आगम्य, प्रणत्य-प्रणम्य।

• 'न ल्यपि' - ल्यपि परे घुमारथादेः ईत्वं न।

उदा- प्रधाय, प्रमाय, प्रगाय, प्रहाय

19. णमुल्

'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रम्, '**पौनः पुन्ये द्योत्ये** पूर्वविषये (क्त्वाविषये) णमुल् स्यात् क्त्वा च' इति सूत्रार्थः, णमुलि णकारोकारलकाराणाम् इत्संज्ञा।

द्विवचनसहितौ क्त्वाणमुलौ आभीक्ष्ण्यं द्योतयतः, न तु केवलौ। 'नित्यवीप्सयोः' (अभीक्षण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य **द्विर्वचनं स्यात्**) इति द्विवचनम्। 'कृन्मेजन्तः' इत्यनेन अव्ययसंज्ञा, मकारान्तत्वात्। 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लोपः अव्ययत्वात्।

उदा→ स्मारं स्मारं नमति शिवम् (स्मृत्वा स्मृत्वा इत्यपि)

पायं पायं वयं हृष्यामः (पीत्वा पीत्वा इत्यपि)

→ णिजन्तेषु यत्र मित्वात् ह्रस्वः विहितः स्यात् तादृशात् ण्यन्तात् धातोः णमुलि उपधादीर्घः विकल्पेन 'चिण्णमुलोः दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण।

उदा- गामं गामम्/ गमं गमम्, आकम् आकम्/ अकम् अकम्।

अण् → कुम्भं करोतिति कुम्भकारः इत्यत्र 'कर्मण्यण्' इति सूत्रेण अण्। अस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' 'सुपि स्थः' इत्यादयः अपवादाः तान् अपवादान् विहाय अन्यत्र सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातुमात्रात् अयं विधातुं शक्यः।

उदा-कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, काण्डं लुनतीति काण्डलवः।

'कम्बलदायो व्रजति' इत्यत्र 'अण् कर्मणि च' इति अण्। अयम् अण् कर्मणि उपपदे, क्रियार्थायां क्रियायां च सत्येव प्रवर्तते। अयं पूर्वोत्काणः बाधकानां कादीनाम् अपि बाधकः इति तु विशेषः।

एतदत्र स्मर्तव्यं यत् कर्मणि उपपदे एव उभयविधमपि अण् प्रवर्त्तते। प्रथमः अण् अपवादात् ऋते अन्यत्र धातुमात्रात्, द्वितीयः अण् अपवादं विना धातुमात्राच्च प्रवर्तते।

अच् - 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'— नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्राह्यादेः णिनिः, पचादेः अच् च भवति कर्त्रर्थे। यद्यपि अयम् अच् प्रत्ययः पचादिभ्यः विहितः, तथापि पचादिगणपाठस्य बाधकबाधनार्थमेव सत्वात् अयं सर्वेभ्यः धातुभ्यः भवति इति सिद्ध्यति। अयमत्र विवेकः - क, ण, श, घञ् इत्येते ये कर्तरि विहिताः ते अस्य अपवादाः सरूपत्वात्। तस्मात् तद्भिन्नस्थलेषु सर्वत्र अच्प्रत्ययः कर्तुं शक्यः।

उदा- पचतीति पचः, वदतीति वदः, चलतीति चलः। अयं सर्वधातुभ्यः भवति इति विषये प्रक्रियासर्वस्वकारः वदति

पचाद्यच् सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति भाष्यकृत्।
अत एव ण्वुल्तृचः सामान्ये नाह भोजराट्।।

क्विप् → केवलेभ्यः सोपपदेभ्यश्च सर्वधातुभ्यः क्विप् भवति। क्विपि ककारपकारौ इत्संज्ञकौ। '**वेरपृक्तस्य**' इति एकाल्शेषस्य वे लोपः। अतः क्विपः सर्वात्मना लोपः। कित्वात् गुणः न।

'क्विप् च' इति सूत्रेण क्विप् विधीयते। 'सत्सूद्विषद्रुह.. ' इति सूत्रं तु 'क्विप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्चः।

उदा→हरतीति हृत्, त्यजतीति त्यक्, विशतीति विट्'

णिनिः→'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' - अजातिवाचिनि सुबन्ते उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोः णिनिः स्यात्। अजातिवाचिनि सुबन्ते उपपदे ताञ्छील्ये एव अयं भवति। उदा-उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्यस्मात् णिनिः उपपदाभावेऽपि भवति, दायी कारी इत्यादीनि उदाहरणानि। एतदत्र स्मर्त्तव्यं यत् 'सुप्यजातौ ....' इति सूत्रेण ताच्छील्ये यः णिनिः विहितः सः सुपि उपपदे एव भवति इति।

क्तिच्→ 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' - आशिषि विषये, संज्ञायां द्योत्यायां सर्वेभ्यः धातुभ्यः क्तिच् भवति। 'न क्तिचि दीर्घश्च' 'सनः क्तिचि....' इत्येताभ्यां ये विशेषाः उक्ताः तेभ्यः ऋते, क्तिच्प्रत्ययान्तं रूपं क्तिन्प्रत्ययान्तरूपसदृशम् एवं क्तिन्नन्तः स्त्रियां, क्तिजन्तः च पुंसि इति विशेषः।

उदा→भवतात्- भूतिः, तनुतात्-तन्तिः, सनुतात्-सतिः,

क्तिक्तौ एतदस्ति सर्वेभ्यः धातुभ्यः विहितानाम् अस्मिन् प्रकरणे विवृतानाम् अविवृतानां च केषाञ्चन प्रत्ययानां सामान्यं विवरणम्।

कृदन्तप्रत्ययानाम् अभ्यासः

प्रत्ययाः सामान्यतः द्विधा भवन्ति। प्रातिपदिकात् यः प्रत्ययः विधीयते सः सुप् इत्युच्यते। धातोः यः प्रत्ययः विधीयते सः तिङ् इत्युच्यते। अपि च शब्देभ्यः विधीयमानः प्रत्ययः तद्धितप्रत्ययः इत्युच्यते। धातोः विधीयमानः प्रत्ययः कृत् इत्युच्यते। कृदन्तरूपाणि कदाचित् क्रियार्थम् असमापिका-क्रियार्थं वा बोधयन्ति। कृदन्तेभ्यः सुप् प्रत्ययाः भवन्ति। क्वचिदव्ययत्वेन च व्यवहारः भवति कृदन्तानाम्।

यथा–

कृ धातोः तृच् (कृत्प्रत्यय) प्रत्यययोजनेन कर्ता इति संज्ञारूपं भवति। तस्य च रूपाणि कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः इति भवन्ति। तत्र कृधातोः क्त्वा प्रत्यययोजनेन कृत्वा इति अव्ययरूपं जायते।

एवञ्च एते कृत् प्रत्ययाः क्रियारूपाणि इव भवन्ति। यथा- सः गतवान् इति। अत्र गम् धातोः क्तवतुप्रत्यये कृते गतवान् इति रूपं सिद्ध्यति। इदं च कृदन्तरूपं क्रियायाः कार्यम् आवहति।

अनेन प्रकारेण धातोः कृत् प्रत्ययानां योजनेन संज्ञा-अव्यय-क्रियारूपाणि च सिद्ध्यन्ति।

केषाञ्चन कृत् प्रत्ययानां सङ्ग्रहः–

तव्यत्, तव्य, अनीयर्, केलिमर्, यत्, क्यप्, ण्यत् इत्येषां कृत्यप्रत्ययत्वेन व्यवहारः। एते कर्मवाच्ये भाववाच्ये च उपयुज्यन्ते, न तु कर्तरि। उक्तञ्च सूत्रम्- '**तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः**।

यथा- मया गन्तव्यम्, त्वया कर्तव्यम्, भवता करणीयम् इत्यादि।

तव्यत्, तव्य, अनीयर् इत्येये त्रयः प्रत्ययाः सर्वेभ्यः धातुभ्यः भवन्ति। योग्यार्थे यथा-

केषाञ्चन तव्य, अनीयर् युक्तानां कृदन्तानां सङ्ग्रहः

धातुः	**तव्य**	**अनीयर्**
कृ	कर्तव्यम्	करणीयम्
भू	भवितव्यम्	भवनीयम्
भक्ष्	भक्षितव्यम्	भक्षणीयम्
पच्	पक्तव्यम्	पचनीयम्
दा	दातव्यम्	दानीयम्
गम्	गन्तव्यम्	गमनीयम्
नी	नेतव्यम्	नयनीयम्
पूज्	पूजितव्यम्	पूजनीयम्
कथ्	कथितव्यम्	कथनीयम्
वच्	वक्तव्यम्	वचनीयम्
अद्	अत्तव्यम्	अदनीमम्
भुज्	भोक्तव्यम्	भोजनीयम्
सृज्	स्रष्टव्यम्	स्रजनीयम्
चि	चेतव्यम्	चयनीयम्

एतेषां त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि भवन्ति।

यत् प्रत्ययः

धातोः अन्ते यदि अच् वर्णाः सन्ति, पवर्गान्तधातोः उपधायाम् 'अ' भवति तर्हि तत्र यत् प्रत्ययः भवति। यथा-

अजन्तः	**पवर्गान्तः/'अ' उपधा**
दा - देय	जप् = जप्य
धा - धेय	लभ् = लभ्य
त्रै - त्रेय	लप् = लप्य
चि - चेय	
नि - नेय	

क्यप् प्रत्ययः-'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति

सूत्रानुसारम् इण्-गतौ, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष्, इत्येतेषां क्यप् प्रत्ययः भवति। यथा-

इण् = इत्य	वृ = वृत्य
स्तु = स्तुत्य	दृ = दृव्य
शास् = शिष्य	जुष् = जुष्य

"मृजेर्विभाषा" "भृजोऽसंज्ञायाम्", "विभाषा कृ वृषो:" इति सूत्रानुसारं मृज्, भृज्, कृ, वृष् धातूनां विकल्पेन क्यप् भवति। यथा-

मृज् = मृज्य	कृ = कृत्य
भृ = भृत्य	वृष् = वृष्य

ण्यत् प्रत्ययः

"**ऋहलोर्ण्यत्**" इति सूत्रानुसारम् 'ऋ' कारन्तानां धातूनाम् अपि च हलन्तानां धातूनां ण्यत् प्रत्ययः भवति। ण्यत् प्रत्यये सति धातोः विद्यमानस्य अचः वृद्धिः भवति। यथा-

कृ = कार्य	पठ् = पाठ्य
मृज् = मार्ग्य	पच् = पाक्य
हस् = हास्य	खाद् = खाद्य
वृष् = वृष्य	यज् = याज्य
वच् = वाच्यम्,	शृ = श्राव्य
वाक्यम्	भुज् = भोज्य

भूतकालिक : कृत् प्रत्ययः

भूतकालिककृत् प्रत्ययः मुख्यतः द्विविधौ भवतः। 'क्तक्तवतु निष्ठा' इति सूत्रानुसारं क्त (त) एवं क्तवतु (तवत्) इत्यनयोः निष्ठा संज्ञा भवति। एतौ द्वौ प्रत्ययौ भूतकालसूचकौ भवतः।

यथा- सः गतः" (क्त-प्रत्ययान्तः) सः अगच्छत् इत्यर्थः।

अहं पठितवान् (क्तवतुप्रत्ययान्तः) अहम् अपठम् इत्यर्थः।

प्रयोगः

"कर्तरि कृत्" इति सूत्रानुसारं क्तवतु प्रत्ययान्तशब्दः सर्वदा कर्तृवाच्ये प्रचलति अर्थात् कर्त्रानुसारं प्रचलति। यथा-

सः पठितवान्, अहं गतवान्, भवान् खादितवान् इत्यादि।

परन्तु क्तप्रत्ययान्तशब्दः कर्मवाच्ये अपि च भाववाच्ये प्रचलति।

उक्तं च सूत्रम् - "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः"। उदाहरणम्- तेन गतम्, मया पठितम्, भवता खादितम् इत्यादि।

परन्तु केषुचित् स्थलेषु क्तप्रत्ययान्तशब्दः कर्तरि अपि प्रचलति।

उक्तञ्च सूत्रम् - "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च"

अर्थात् गत्यर्थकधातूनाम्, अकर्मकधातूनां, श्लिष्, शीङ्, स्था, आस्, वस्, जन, रुह, जृ धातूनां प्रयोगे क्त प्रत्ययान्तः अपि कर्तरि भवति। उदाहरणम्-

सः गतः, सः चकितः (गत्यर्थकः)

सः म्लानः (अकर्मकः)

विष्णुः शयितः, उमामाश्लिष्टो महेशः, रामः स्थितः, अहं रामनवमीमुपोषितः, **हिमालयमारुढः**, भवान् जातः इत्यादि।

विशेषः

यदि धातोः आदिवर्णः य्, व्, र्, ल्, इत्येते भवन्ति तर्हि क्त, क्तवतु प्रत्यययोः सत्योः एतेषां सम्प्रसारणं (इ, उ, ऋ, लृ) भवति। उदाहरणम् -

वस् + क्त	=	उषितः
वच् + क्त	=	उक्तः
वस् + क्तवतु	=	उषितवान्
वच् + क्तवतु	=	उक्तवान् इत्यादि।

केषाञ्चन क्त-क्तवतु-प्रत्ययान्तधातूनां रूपाणि

धातुः	क्त (पुं)	क्त (स्त्री)	क्तवतु (पुं)	क्तवतु (स्त्री)
गम्	गतः	गता	गतवान्	गतवती
पठ्	पठितः	पठिता	पठितवान्	पठितवती
कृ	कृतः	कृता	कृतवान्	कृतवती
शीङ्	शयितः	शयिता	शयितवान्	शयिवती
प्रच्छ्	पृष्टः	पृष्टा	पृष्टवान्	पृष्टवती
पा	पातः	पाता	पातवान्	पातवती
भुज्	भुक्त :	भुक्ता	भुक्तवान्	भुक्तवती
ग्रह्	गृहीतः	गृहीता	गृहीतवान्	गृहीतवती
स्ना	स्नातः	स्नाता	स्नातवान्	स्नातवती
लिख्	लिखितः	लिखिता	लिखितवान्	लिखितवती
त्यज्	त्यक्तः	त्यक्ता	त्यक्तवान्	त्यक्तवती
क्री	क्रीतः	क्रीता	क्रीतवान्	क्रीतवती
श्रु	श्रुतः	श्रुता	श्रुतवान्	श्रुतवती

धातुः	क्त (पुं)	क्त (स्त्री)	क्तवतु (पुं)	क्तवतु (स्त्री)
कथ्	कथितः	कथिता	कथितवान्	कथितवती
जन्	जातः	जाता	जानवान्	जातवती
लभ्	लब्धः	लब्धा	लब्धवान्	लब्धवती
हन्	हतः	हता	हतवान्	हतवती
दा	दत्तः	दत्ता	दत्तवान्	दत्तवती
क्षिप्	क्षिप्तः	क्षिप्ता	क्षिप्तवान्	क्षिप्तवती
विद्	विदितः	विदिता	विदितवान्	विदितवती
नी	नीतः	नीता	नीतवान्	नीतवती
जि	जितः	जिता	जितवान्	जितवती
निन्द्	निन्दितः	निन्दिता	निन्दितवान्	निन्दितवती
स्मृ	स्मृतः	स्मृता	स्मृतवान्	स्मृतवती

पूर्वकालिकक्रिया (त्वा, ल्यप्)

एकत्र क्रियाद्वयं भवति चेत् पूर्वकालिकक्रियायाः योगे त्वा-प्रत्ययः भवति। उदाहरणम्-

रामः विद्यालयं गतवान्। रामः पठितवान्।

क्त्वा प्रत्ययान्ते - रामः विद्यालयं गत्वा पठितवान्।

उक्तं च सूत्रम् - "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले"

धातोः पूर्वम् उपसर्गः भवति चेत् क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति। यथा - रामः विद्यालयात् आगत्य क्रीडितवान्। सूत्रम्- 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वोर्ल्यप्'।

कतिपयक्त्वान्तानि ल्यबन्तानि च रूपाणि

धातुः	क्त्वा	ल्यप्
कृ	कृत्वा	अनुकृत्य
गम्	गत्वा	आगत्य
पठ्	पठित्वा	संपठ्य
नी	नीत्वा	आनीय
ज्ञा	ज्ञात्वा	विज्ञाय
रुध्	रुद्ध्वा	अवरुद्ध्य
स्रज्	सृष्ट्वा	विसृज्य
हन्	हत्वा	निहत्य
लिख्	लिखित्वा	विलिख्य
ग्रह्	गृहीत्वा	संगृह्य
लभ्	लब्ध्वा	उपलभ्य
क्षिप्	क्षिप्त्वा	निक्षिप्य

धातुः	क्त्वा	ल्यप्
क्री	क्रीत्वा	विक्रीय
भ्रम्	भ्रमित्वा	विभ्रम्य
दृश्	दृष्ट्वा	संदृश्य
नम्	नत्वा	प्रणम्य
वस्	उषित्वा	अद्ध्युष्य
प्रच्छ्	पृष्ट्वा	संपृच्छ्य
वद्	उदित्वा	अनुद्य
भुज्	भुक्त्वा	संभुज्य
पत्	पतित्वा	निपत्य
पा	पीत्वा	संपीय
धा	धात्वा	निधाय
हा	हित्वा	विहाय
मन्	मत्वा	अवमत्य
स्पृश्	स्पृष्ट्वा	संस्पृश्य
चि	चित्वा	संचित्य
स्था	स्थित्वा	उत्थाय
विश्	विष्ट्वा	प्रविश्य
श्रि	श्रित्वा	आश्रित्य
छिद्	छित्त्वा	विच्छिद्य
त्यज्	त्यक्त्वा	परित्यज्य
हस्	हसित्वा	विहस्य
लप्	लप्त्वा	विलप्य
गण्	गणयित्वा	विगणय्य
स्मृ	स्मृत्वा	विस्मृत्य
तृ	तीर्त्वा	संतीर्य

तुमुन्

एकक्रियार्थम् अन्या काचित् क्रिया करोति चेत् भविष्यत् अर्थप्रकटनार्थम् तुमुन् (तुम्) प्रत्ययः व्यवह्रियते। उक्तं च सूत्रम् - 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति।

उदाहरणम् - भक्तः गच्छति। भक्त : रामं पश्यति।

प्रयोगः - भक्तः रामं द्रष्टुं गच्छति। 'समान-कर्तृकेषु तुमुन्' इति सूत्रानुसारम् उभयोः क्रिययोः कर्ता समानः भवति चेदेव तुमुन् भवति।

उदाहरणम्-अहं भोक्तुं भोजनालयं गच्छामि। अत्र भोजनकर्ता अहम्, गमनकर्ता अपि अहम् एव। अतः अत्र तुमुन् प्रत्ययः युज्यते। एकत्र भिन्नकर्तृस्थाने तुमुन् न भवति। यथा-

रामः गच्छति। श्यामः क्रीडति। इति वाक्यद्वये गम्, क्रीड् अनयोः क्रिययोः कर्ता भिन्नः। अतः तुमुन् न भवति।

केषाञ्चन तुमुन् प्रत्ययान्तानाम् आवलिः

धातुः	तुमुन्प्रत्ययान्ताः
गम्	गन्तुम्
कृ	कर्तुम्
पठ्	पठितुम्
दृश्	द्रष्टुम्
कथ्	कथयितुम्
वच्	वक्तुम्
ज्ञा	ज्ञातुम्
स्था	स्थातुम्
स्तु	स्तोतुम्
नी	नेतुम्
प्रच्छ्	प्रष्टुम्
धाव्	धावितुम्
दा	दातुम्
स्ना	स्नातुम्
ग्रह	ग्रहीतुम्
लभ्	लब्धुम्
चिन्त्	चिन्तयितुम्
स्पृश्	स्प्रष्टुम्
पूज्	पूजयितुम्
क्री	क्रेतुम्
त्यज्	त्यक्तुम्
मृ	मर्तुम्
गै	गातुम्
पच्	पक्तुम्
भिद्	भेत्तुम्
नृत	नर्तितुम्
जि	जेतुम्
हृ	हर्तुम्
अर्च्	अर्चितुम्
तॄ	तरीतुम्
चि	चेतुम्

घञ्

'भावे', 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्याभ्यां सूत्राभ्यां कर्तृकारकं त्यक्त्वा अन्यत्र सर्वत्र 'घञ्' प्रत्ययः भवति। यथा–

पच् + घञ् = पाकः

घञ् प्रत्ययस्य स्वरूपम्

घञन्तशब्दः सर्वदा पुंलिङ्गे भवति। एवञ्च घञन्तशब्देन साकं कर्मणः षष्ठी विभक्तिः भवति।

उदाहरणम् – भोजनस्य पाकः, रामस्य हासः इत्यादि घञ् प्रत्यये सति उपधाभूतस्य 'अ' कारस्य 'ओकारः एवं च 'ऋ' कारस्य अर् इति भवति।

उदाहरणम् –

पठ् = पठ + घञ् = पाठः
कृ = कृ + घञ् = कारः
लिख् = लिख् + घञ् = लेखः
रुध् = रुध् + घञ् = रोधः

'इङश्च' इति सूत्रेण 'इङ्' अध्ययने इति धातोः घञ् प्रत्ययः भवति। यथा–

उप + अधि + इङ् + घञ् = उपध्यायः इति रूपम्।

अप् प्रत्ययः

'ऋदोरप्' इति सूत्रेण ऋ कारन्तधातूनाम् अप् प्रत्ययः भवति। यथा –

कॄ = कॄ + अप् = करः
गॄ = गॄ + अप् = गरः

नङ् प्रत्ययः

'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति सूत्रानुसारं 'यज्', 'याच्, 'यत्', 'विच्छ', 'प्रच्छ' 'रक्ष' इत्येतेभ्यः नङ् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् – यज्ञाः, याञ्चः, यत्नः, विश्नः, प्रश्नः, रक्ष्णः इत्यादि।

क्तिन् प्रत्ययः

धातोः क्तिन् (ति) प्रत्यययोजनेन स्त्रीलिङ्गे भाववाचकशब्दः जायते। यथा –

कृ + क्तिन् = कृतिः
मन् + क्तिन् = मतिः
स्तु + क्तिन् = स्तुतिः
चि + क्तिन् = चितिः
धृ + क्तिन् = धृतिः

अङ् प्रत्ययः

"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च", "आतश्चोपसर्गे" इत्याभ्यां सूत्राभ्यां चिन्त, पूज, कथ, कुम्ब, चर्च धातूनाम् अपि च उपसर्गयुतानाम् आकारन्तधातूनां योगे स्त्रीलिङ्गे भावे अङ् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् – चिन्त = चिन्ता कुम्ब = कुम्बा
पूज् = पूजा चर्च = चर्चा
कथ = कथा प्र+दा = प्रदा
उप+दा= उपदा इत्यादि।

ल्युट् प्रत्ययः

'नपुंसके भावे क्तः', 'ल्युट् च' इत्याभ्यां सूत्राभ्यां क्त प्रत्यये नपुंसके भावार्थे च ल्युट् प्रत्ययः भवति। यु प्रत्यये 'ल' कार 'ट' कारयोः इत् भवति। यु इत्यस्य 'युवोरनाकौ' इति सूत्रेण 'अन' इति आदेशः भवति। उदाहरणम्–

गम् = गमनम्, गतम् (क्त)
कृ = करणम्, कृतम् (क्त)
पठ् = पठनम्, पठितम् (क्त)
हस् = हसनम्, हसितम् (क्त)
दा = दानम्, दत्तम् (क्त)

घञ्

हलन्तधातुभ्योऽपि 'घञ्' इति प्रत्ययः भवति। उक्तं च सूत्रम् 'हलश्च। उदाहरणम् –

रम् = रामः पठ् = पाठ
कम् = कामः लिख् = लेखः
खिद् = खेदः हस् = हासः

कर्तृवाचक कृदन्तप्रत्ययाः

'ण्वुल्तृचौ' इति कर्त्रर्थे धातोः ण्वुल् तृच् प्रत्ययौ भवतः। उदा–

पुस्तकस्य	कर्ता	कालिदासः।
जगतः	धर्ता	नारायणः।
दुःखस्य	हर्ता	परमेश्वरः।
पुस्तकस्य	पाठक :	छात्रः।
भोजनस्य	पाचक :	रामः।

अत्र, कर्ता, धर्ता, हर्ता, इति तृच् प्रत्ययान्तशब्दाः, अपि च पाठकः, पाचकः इत्यादयः ण्वुल् प्रत्ययान्तशब्दाः कर्त्रर्थे प्रयुक्ताः सन्ति।

प्रक्रिया

'ण्वुल्'प्रत्ययात् 'ण' कार 'क' कारयोः इत् संज्ञा भवति। 'यु' इत्यस्य 'युवोरनाकौ' इति सूत्रेण 'अक' इत्यादेशः भवति। एवं च धातोः उपधायाः वृद्धिः भवति।

उदा – कृ = कारकः, पठ् = पाठकः,
हृ = हारकः, दा = दायकः,

'तृच्' प्रत्ययस्य 'च' कारस्य 'इत्' भवति। अपि च धातोः उपधायाः गुणः भवति।

उदा– कृ = कर्ता दा = दाता
हृ = हर्ता पठ् = पठिता

'ट' प्रत्ययः

'चरेष्टः' इति सूत्रेण चर् धातोः अधिकरणे कर्तृवाचकः 'ट'प्रत्ययः भवति। यथा–

कुरुषु चरति इति = कुरुचरः
भिक्षां चरति इति = भिक्षाचरः
सेनासु चरति इति = सेनाचरः इत्यादि।

एवञ्च 'पुर्', 'अग्र' इति पूर्वक सृ–धातोः 'ट' प्रत्ययः भवति।

उदा – पुरस्सरः, अग्रेसरः।

कृ धातोः पूर्वं कर्म शब्दः भवति चेत् 'ट' प्रत्ययः भवति।

उदा – कर्मकरः।

खश् प्रत्ययः

दृश् धातोः पूर्वम् असूर्यशब्दः, तप् धातोः पूर्वं ललाट शब्दः भवति चेत् खश् प्रत्ययः भवति –

उदा.– सूर्यं न पश्यन्तीति = असूर्यंपश्याः
ललाटं तपति इति = ललाटंतपः

स्वयं मन्यमाने अपि खश् प्रत्ययो भवति। उक्तं च सूत्रम् – 'आत्ममाने खश्च' इति।

उदा– पण्डितमात्मानं मन्यते = पण्डितंमन्यः
नरमात्मानं मन्यते = नरंमन्यः
स्त्रियमात्मानं मन्यते = स्त्रियंमन्यः

वद् धातोः पूर्वं 'प्रिय', 'वश' इति शब्दौ भवतः चेत् 'खच्' प्रत्ययः भवति।

उक्तं च सूत्रम् –'प्रियवशे वदः खच्' इति। उदा.– प्रियंवदः, वशंवदः।

'णिनि' प्रत्ययः

सुबन्तपदं धातोः आदौ भवति चेत्, स्वभावतः इत्यर्थः अवगम्यते चेत् धातोः 'णिनि' इति प्रत्ययः भवति। उदाहरणम्- उष्णभोजनं भुङ्क्ते इति = उष्णभोजी इति। अत्र कस्यचन पुरुषस्य स्वभावः उष्णभोजनभक्षणम्, अपि च भुज् धातोः पूर्वम् उष्णम् इति सुबन्तपदमस्ति। अतः अस्मात् णिनि प्रत्यये उष्णभोजी इति रूपं जायते।

केषाञ्चन णिनिप्रत्ययान्तानां संग्रहः

ब्रह्मणि चरति इति	=	ब्रह्मचारी
अकारणे द्वेष्टि इति	=	अकारणद्वेषी
सुखं ददाति इति	=	सुखदायी
वने विहरति इति	=	वनविहारी
ब्रह्म वदति इति	=	ब्रह्मवादी
पण्डितं मन्यते इति	=	पणितमानी
अनु याति इति	=	अनुयायी
साधुकार्यं करोति इति	=	साधुकारी
अग्रे भवति इति	=	अग्रेभावी
सर्वं भक्षयति इति	=	सर्वभक्षी
परद्रव्यमपहरति इति	=	परद्रव्यापहारी
चिरं तिष्ठति इति	=	चिरस्थायी
मांसम् अश्नाति इति	=	मांसाशी
क्षिप्रं करोति इति	=	क्षिप्रकारी
युद्धम् अभिलषति इति	=	युद्धाभिलाषी इत्यादि।

घिनुण् प्रत्ययः

णिनिप्रत्ययवत् घिनुण् प्रत्ययोऽपि स्वभावार्थे भवति। विशेषस्तु - घिनुण्-प्रत्ययेव इन् मात्रं तिष्ठति। अपि च धातोः अन्ते 'च' अथवा 'ज' भवति चेत् तयोः क्रमेण 'क' 'ग' भवतः।

उक्तं च सूत्रम् - 'चजोः कु घिण्यतोः'

उदा- त्यज = त्यज् + घिनुण् = त्यागी

सम्पृच् = सम् पृच् + घिनुण् = सम्पर्की

केषाञ्चित् 'घिनुण्' प्रत्ययान्तानां संग्रहः

प्र-मद् + घिनुण्	=	प्रमादी
उत्-मद् + घिनुण्	=	उन्मादी
श्रम् + घिनुण्	=	श्रमी
दुष् + घिनुण्	=	दोषी
रञ्ज् + घिनुण्	=	रागी
द्वेष् + घिनुण्	=	द्वेषी
वि-लास् + घिनुण्	=	विलासी
प्र-वस् + घिनुण्	=	प्रवासी
भज् + घिनुण्	=	भागी
वि-विच् + घिनुण्	=	विवेकी
सम्-सृज् + घिनुण्	=	संसर्गी
प्र-लप् + घिनुण्	=	प्रलापी
युज् + घिनुण्	=	योगी इत्यादि।

'ड' प्रत्ययः

'सप्तम्यां जनेर्डः' इति सूत्रानुसारं पूर्वं यदि सप्तम्यन्तं पदमस्ति, तर्हि जन् धातोः 'ड' प्रत्ययः भवति..।

उदा- रामपुरे जातः इति = रामपुरजः

सरसि जातम् इति = सरसिजम्

पङ्के जातः इति = पङ्कजः

मन्दुरायां जातः इति = मन्दुरजः

षाकन् प्रत्ययः

जल्प्, भिक्ष्, कुट्ट्, लुण्ठ्, वृ धातोः स्वभावे अर्थे षाकन् (आक) प्रत्ययः भवति।

उदा - जल्प् + षाकन् = जल्पाक :

भिक्ष् + षाकन् = भिक्षाक :

लुण्ठ् + षाकन् = लुण्ठाकः

वृ + षाकन् = वराक : इत्यादि।

'इष्णुच्' प्रत्ययः

अलं कृ, निराकृ, प्रजन्, उत्पच्, उत्पत्, उन्मद्, रुच्, अपत्रप्, वृत्, बुध्, सह, चर् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः 'इष्णुच्' (इष्णु) इति प्रत्ययः भवति कर्त्रर्थे।

उदा - अलङ्करिष्णुः,	निराकरिष्णुः,
प्रजनिष्णुः,	उत्पचिष्णुः,
उत्पतिष्णुः,	उन्मदिष्णुः,
रोचिष्णुः,	अपत्रपिष्णुः,
वर्धिष्णुः,	सहिष्णुः,
चरिष्णुः इत्यादि।	

'आलुच्' प्रत्ययः

'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ' अनेन सूत्रेण स्वभावार्थे आलुच् (आलु) प्रत्ययो भवति।

उदा - स्पृहि + आलुच्	=	स्पृहयालुः
ग्रहि + आलुच्	=	गृहयालुः
पति + आलुच्	=	पतयालुः
दय् + आलुच्	=	दयालुः
निद्रा + आलुच्	=	निद्रालुः
तन्द्रा + आलुच्	=	तन्द्रालुः
श्रद्धा + आलुच्	=	श्रद्धालुः

'शीङो वाच्यः' इति वार्तिकेन शीङ् धातोरपि आलुच् प्रत्ययो भवति।

शीङ् + आलुच् = शयालुः

शतृप्रत्ययः

परस्मैपदिनः, आत्मनेपदिनः उभयपदिनश्चेति धातवः त्रिविधाः। वर्तमानकालार्थे परस्मैपदिधातूनां शतृप्रत्ययो भवति। 'शतृ' इत्यत्र 'अत्' भागः अवशिष्यते। शतृप्रत्यययोगे शत्रन्तं प्रातिपदिकं सिध्यति। शतृप्रत्ययस्य प्रयोगः लोके विशेषरूपेण क्रियते। शत्रन्तं पदं पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग- नपुंसकलिङ्गभेदात् विभिन्नं रूपं प्राप्नोति। यथा-

पठति -	पठन्	-	पुंल्लिङ्गे
	पठन्ती	-	स्त्रीलिङ्गे
	पठत्	-	नपुंसकलिङ्गे

शतृप्रत्ययान्तः पुंलिङ्गे

'पठन्' इति शतृप्रत्ययस्य पुंलिङ्गरूपमिति उपरि निर्दिष्टम्। पुंलिङ्गे 'पठत्' इति प्रातिपदिकम्। प्रथमाविभक्तेः एकवचनान्तं रूपं 'पठन्' इति। एतत् रूपं ज्ञातं चेत् अन्येषु वचनेषु, अन्यासु विभक्तिषु कथं रूपाणि इति तु सुलभतया ज्ञातुं शक्यते।

शत्रन्तपुंल्लिङ्गप्रथमैकवचनान्तं रूपं वर्तमानकाल (लट्)प्रथमपुरुष-बहुवचनस्य साम्यं भवति। बहुवचनस्य 'ति' भागः अपसारितश्चेत् अवशिष्टभागः एव शत्रन्तभागः भवति।

यथा - (1) 'पठ्' धातोः- लट् प्र.पु. बहुवचनरूपं - 'पठन्ति' अत्र 'ति' भागः अपसारितः चेत् अवशिष्टभागः- 'पठन्' एतदेव शत्रन्तस्य प्रथमैकवचनान्तं रूपम्।

ए. व.	ब. व.	शत्रन्तरूपम्
लिखति	लिखन्ति	लिखन्
खादति	खादन्ति	खादन्
करोति	कुर्वन्ति	कुर्वन्
शृणोति	शृण्वन्ति	शृण्वन्
नृत्यति	नृत्यन्ति	नृत्यन्
शक्नोति	शक्नुवन्ति	शक्नुवन्
गृह्णाति	गृह्णन्ति	गृह्णन्
रोदिति	रुदन्ति	रुदन्

शत्रन्तवाक्यानि इत्थं भवन्ति - यथा - लेखक : कथां रचयन् (रचयति) अस्ति।

(i) अध्यापकः पाठं पाठयन् अस्ति।
(ii) बालकः विद्यालयं गच्छन् अस्ति।
(iii) भक्तः देवं नमस्कुर्वन् अस्ति।
(iv) अनुजः कथां शृण्वन् अस्ति।
(v) बालः जलं पिबन् गच्छति।
(vi) वानरः वृक्षम् आरोहन् खादति।

पुंलिङ्गे 'भवत्' शब्दस्य रूपवत् शत्रन्तरूपाणि विविधविभक्तिषु वचनेषु च भवन्ति।

यथा-	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
	गच्छन्तं	गच्छन्तौ	गच्छतः

विशेषः-पूर्वदृष्टेषु शत्रन्तरूपेषु प्रथमैकवचने अन्ते 'न्' (लिखन्, पठन्, इत्यादिषु) दृश्यते। किन्तु तृतीयगणे (जुहोत्यादिगणे) विद्यमानधातूनाम् एवं नकारः न भवति, अपितु तकारः भवति। यथा-

जुह्वत्, ददत्, बिभ्यत्, जहत्, दधत्, इत्यादयः। रूपाणि तु-

प्र.वि.पुं. ददत् ददतौ ददतः।

द्वि. वि.- ददत् ददतौ ददतः।

पठन्	पठन्तौ	पठन्तः
पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः
पठता	पठद्भ्याम्	पठद्भिः
पठते	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
पठतः	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः
पठतः	पठतोः	पठताम्
पठति	पठतोः	पठत्सु

शतृप्रत्ययः- स्त्रीलिङ्गे

क्रियापदस्य वर्तमानकालस्य प्रथमपुरुषबहुवचनरूपं दृष्ट्वा शतृप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गरूपं ज्ञातुं शक्यते इति पूर्वं वयं ज्ञातवन्तः। स्त्रीलिङ्गरूपाणि पुंलिङ्गरूपेभ्यः भिन्नानि इति

कृत्वा, एतेषां विषये विशेषतः वक्तव्यं भवति। पठन्ती, लिखन्ती, इत्यादीनि स्त्रीलिङ्गरूपाणि। किन्तु स्त्रीलिङ्गे सर्वत्र एतादृशरूपाणि न भवन्ति।

एतद्विषये उदाहरणद्वयम् अधः प्रदर्श्यते। जागरूकतया अवधेयम् -

1. लेखिका कवितां **लिखन्ती** अस्ति।

2. माता कार्यं **कुर्वती** अस्ति।

प्रथमवाक्ये 'लिखन्ती' इत्यत्र तीतः पूर्वं नकारः श्रूयते। किन्तु द्वितीयवाक्ये कुर्वती इत्यत्र 'ती'-तः पूर्वं नकारः न श्रूयते। कुवन्ती इति वदामः चेत् दोषः। एवं तर्हि नकारः कुत्र भवति कुत्र न भवति इति कथं ज्ञातव्यम्? अत्र कश्चन सरलोपायः अस्ति। सोपानक्रमेण तं जानीयाम तावत्। पठति, लिखति, करोति इत्यादीनि वर्तमानकालरूपाणि वयं जानीमः। प्रथमपुरुषैकवचनान्तानि रूपाणि एतानि। एतेषु 'ति' अन्ते श्रूयते। एतस्मात् (तितः) पूर्वं कः स्वरः अस्तीति ज्ञातव्यम् अस्माभिः। यथा-'पठति' इत्यस्य प्+ अ + ठ् + अ + त् + इ ति तः पूर्वम् अकारस्वरः येषामस्ति तेषां स्त्रियां शतृप्रत्यये नुम् भवति। केषाञ्चित् नुम् सहितानां शत्रन्तानां (स्त्रियाम्) रूपाणि अत्र प्रदर्श्यन्ते।

एतेषां 'ति 'तः पूर्वम् 'अ' अस्ति अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) भवति। एतेषां ति तः पूर्वम् अकारभिन्नस्वरः अस्ति। अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) न भवति।

एतेषां 'ति' तः पूर्वम् 'अ' अस्ति अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) भवति।	
लिखति	लिखन्ती
पश्यति	पश्यन्ती
गच्छति	गच्छन्ती
वदति	वदन्ती
कुप्यति	कुप्यन्ती
एतेषां 'ति' तः पूर्वम् 'अ' अस्ति अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) भवति।	
पठति	पठन्ती
स्मरति	स्मरन्ती

एतेषां ति तः पूर्वम् अकार-भिन्नस्वरः अस्ति। अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) न भवति	
करोति	कुर्वती
शृणोति	शृण्वती
गृह्णाति	गृह्णती
चिनोति	चिन्वती
रोदिति	रुदती
एतेषां ति तः पूर्वम् अकार-भिन्नस्वरः अस्ति। अतः शतरि स्त्रियां नुम् (नकारः) न भवति	
आप्नोति	आप्नुवती
जानाति	जानती

रचयति	रचयन्ती
क्रीडति	क्रीडन्ती
जपति	जपन्ती

स्नाति	स्नाती
क्रीणाति	क्रीणती
ददाति	ददती

'ति' प्रत्ययतः पूर्वं ह्रस्वः अकारः वर्तते चेत् शतरि स्त्रीलिङ्गे नकारः (नुम्) करणीयः। अन्यः कोऽपि स्वरः अस्ति चेत् (आ, इ, उ, ओ, इत्यादयः) नकारः (नुम्) न करणीयः। एषः मार्गः आश्रितः चेत् सर्वत्र विना दोषं व्यवहारं कर्तुं शक्नुमः। पूर्वोक्तनियमः आश्रितः चेत् निर्दोषव्यवहारंकर्तुं शक्यते। कुत्र नुम् न भवति कुत्र विकल्पेन भवति -इत्यादिकं ज्ञातव्यं चेत् गणव्यवस्थादिकं व्याकरणसूत्रद्वयं च ज्ञातव्यं भवति। शत्रन्तस्त्रीलिङ्गरूपं सर्वासु विभक्तिषु त्रिषु वचनेषु च प्रयुज्यते। 'नदी' शब्दवत् एतस्य रूपाणि भवन्ति।

शतृप्रत्ययः नपुंसकलिङ्गे -गच्छत्, कुर्वत्, पतत् इत्यादीनि शत्रन्तनपुंसकलिङ्गरूपाणि।

(प्रथमाविभक्तौ एकवचनान्तानि) एतानि प्रायः पुंलिङ्गरूपवत् भवन्ति। पुंलिङ्गे (गच्छन्, पतन् इत्यादिषु) अन्ते नकारः श्रुयते, नपुंसके च (गच्छत्, पतत् इत्यादिषु) तकारः श्रूयते। अतः पुंलिङ्गरूपं ज्ञातं चेत् नपुंसकलिङ्ग-रूपस्य ज्ञानं सुकरमेव।

शत्रन्तनपुंसकलिङ्गरूपाणि प्रथमाविभक्तौ द्वितीयाविभक्तौ च पुंलिङ्गात् भिन्नानि भवन्ति। अन्यासु विभक्तिषु तु पुंलिङ्गवदेव रूपाणि। विशेष्यभूतस्य शब्दस्य लिङ्गं दृष्ट्वा अस्माभिः शत्रन्तरूपस्य लिङ्गं निर्णेतव्यं भवति। शत्रन्तनपुंसकलिङ्गस्य रूपाणि 'जगत्' शब्दवत् भवन्ति।

प्रथमा - गच्छत् गच्छती गच्छन्ति। द्वितीया - गच्छत् गच्छती गच्छन्ति

अन्यरूपाणि तु पूर्वोक्तदृशा पुंलिङ्गवत् भवन्ति।

शानच्प्रत्ययः

शानच्प्रत्ययः कर्तरि

वर्तमानार्थे आत्मनेपदिधातुभ्यः शानच्प्रत्ययः भवति। (परस्मैपदिनां शतृप्रत्ययः भवति इति तु पूर्वमेव ज्ञातम्।) शानच् प्रत्यये 'आन' इति भागः अवशिष्यते।

शानजन्तरूपाणि यथा- वर्धमानः, कम्पमाना, वन्दमानम् इत्यादयः।

अधस्तनम् उदाहरणद्वयं पश्यन्तु-

(i) वृक्षः वर्धमानः अस्ति।

(ii) वृद्धः शयानः अस्ति।

प्रथमे उदाहरणे मान इति रूपं दृश्यते। द्वितीये उदाहरणे आन इत्येतावत् एव दृश्यते। तन्नाम-प्रथमे उदाहरणे (म् + आन=मान) मकारः अधिक तया श्रूयते। एषः मकारः 'मुक्'-आगमसम्बन्धी। एवञ्च शानजन्तरूपं ज्ञातव्यं चेत् मकारः (मुगागमः) कुत्र करणीयः कुत्र न करणीयः इति प्रथमं ज्ञातव्यम्।

शत्रन्ते स्त्रीलिङ्गे कुत्र न कारः (नुम्) करणीयः कुत्र न करणीयः इति निर्णयार्थं वर्तमानकालक्रियापदस्य प्रथमपुरुषैकवचनस्य रूपे 'ति' प्रत्ययतः पूर्वं क : स्वरः अस्तीति दृष्टवन्तः खलु? तथैव शानजन्तरूपे मकार (मुगागम) विषये अपि। 'कम्पते" वर्धते' क्रीणीते इत्यादिषु अन्ते 'ते' दृश्यते। 'ते' तः पूर्वं यदि ह्रस्वः अकारः अस्ति, तर्हि शानजन्तरूपे मकारः (मुक्) योजनीयः। ह्रस्वा- कारान्तभिन्नः अन्यः कोऽपि स्वरः अस्ति चेत् मकारः (मुक्) न योजनीयः। एषः मार्गः आश्रितश्चेत् कुत्रापि दोषः न भवति।

उदाहरणम् - 1. कम्पते (कम्प्+अ+ते) इत्यत्र तेतः पूर्वं ह्रस्वः अकारः अस्ति। अतः अत्र मकारः (मुक्) योजनीयः। कम्पते इत्यस्य शानजन्तरूपं कम्पमानः इति एवमेव वर्धमानः (वर्धते) वन्दमानः (वन्दते) यतमानः (यतते) इत्यादीनि अपि।

2.'क्रीणीते' (क्रीण् +ई+ते) इत्यत्र तेतः पूर्वम् 'ई'-कारः अस्ति। (ह्रस्वः अकारः नास्ति।) अतः मकारः (मुक्) न योजनीयः। क्रीणीते इत्यस्य शानजन्तं रूपं क्रीणानः इति। एवमेव भुञ्जानः (भुङ्क्ते) शयानः (शेते) दधानः (धत्ते) इत्यादीनि अपि।

वर्तमानकालस्य प्रथमपुरुष-बहुवचनरूपं दृष्टं चेत् शानजन्तरूपाणि ऊहितुं शक्यन्ते। यथा-

(क) वर्धते-(बहु)- वर्धन्ते-(शानच्)-वर्धमानः

(ख) चिनुते-(बहु)- चिन्वते-(शानच्)-चिन्वानः

(ग) कुरुते-(बहु)- कुर्वते-(शानच्)-कुर्वाणः

(घ) भुङ्क्ते-(बहु)- भुञ्जते-(शानच्)-भुञ्जानः

'ते' तः पूर्वम् ह्रस्वः अकारः एतेषु वर्तते -

'ते' तः पूर्वं ह्रस्वः अकारः	मकार (मुक्) सहितः
स्पर्धते	स्पर्धमानः
कम्पते	कम्पमानः
विद्यते	विद्यमानः
म्रियते	म्रियमाणः
याचते	याचमानः
शोभते	शोभमानः
सहते	सहमानः
पलायते	पलायमानः
उत्प्लवते	उत्प्लवमानः
मोदते	मोदमानः
ह्रस्वाकाराभिन्नः स्वरः	मकारः (मुक्) रहितः
भुङ्क्ते	भुञ्जानः
शेते	शयानः
प्रयुङ्क्ते	प्रयुञ्जानः
विक्रीणीते	विक्रीणानः
कुरुते	कुर्वाणः
चिनुते	चिन्वानः

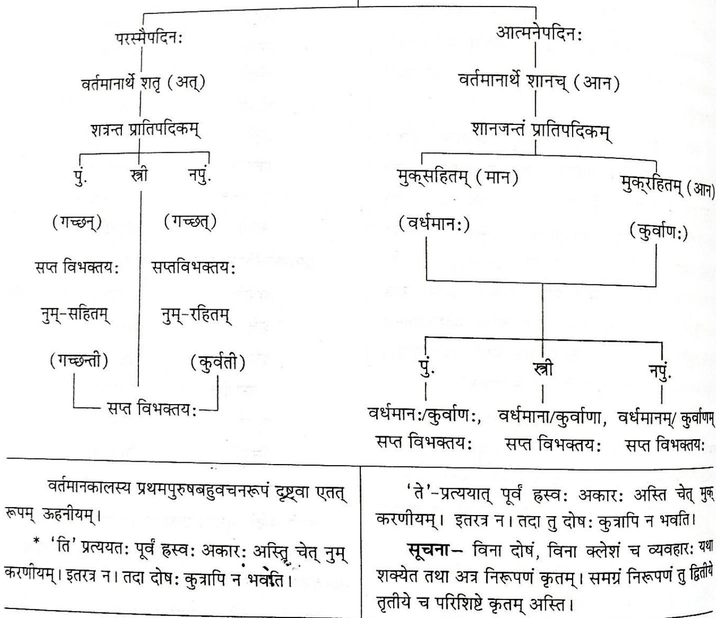
कर्मणि शानच्

वर्धते, वन्दते, भुङ्क्ते इत्यादयः आत्मनेपदिधातवः कर्तरि प्रयोगे सन्ति। अतः वर्धमानः, वन्दमानः, भुञ्जानः इत्यादीनि शानजन्तरूपाणि कर्तरि प्रयोगीयाणि।

वर्ध्यते, वन्द्यते, भुज्यते इत्यादीनि रूपाणि कर्मणि प्रयोगीयाणीति वयं जानीमः। एतेषामपि आत्मनेपदित्वम् एव इत्यतः एतेभ्यः अपि शानच् प्रत्ययाः सम्भवन्ति। यथा- वर्ध्यमानः, वन्द्यमानः, भुज्यमानः इत्यादयः। एषः शानच् कर्मवाच्यरूपसम्बधी इत्यतः कर्मणि शानच् इत्युच्यते।

कर्मणि रूपेषु सर्वेषु 'ते 'तः पूर्वं सर्वदा ह्रस्वः अकारः भवत्येव। अतः कर्मणि सर्वेषु शानजन्तेषु मकारः (मुगागमः) भवति एव। यथा- लिख्यते- लिख्यमानः, क्रियते-क्रियमाणः, उच्यते-उच्यमानः। पुंलिङ्गे अकारान्तरामशब्दवत् रूपम्। स्त्रीलिङ्गे आकारान्तलताशब्दवत् रूपम् (लिख्यमाना, उच्यमाना इत्यादीनि)। नपुंसकलिङ्गे अकारान्तज्ञानशब्दवत् रूपम् (लिख्यमानम्, उच्यमानम्, इत्यादीनि)।

व्यावहारिकदृष्ट्या शत्रन्त-शानजन्तयोः निरूपणम्

वर्तमानकालस्य प्रथमपुरुषबहुवचनरूपं दृष्ट्वा एतत् रूपम् ऊहनीयम्।

* 'ति' प्रत्ययतः पूर्वं ह्रस्वः अकारः अस्ति चेत् नुम् करणीयम्। इतरत्र न। तदा दोषः कुत्रापि न भवति।

'ते'-प्रत्ययात् पूर्वं ह्रस्वः अकारः अस्ति चेत् मुक् करणीयम्। इतरत्र न। तदा तु दोषः कुत्रापि न भवति।

सूचना– विना दोषं, विना क्लेशं च व्यवहारः यथा शक्येत तथा अत्र निरूपणं कृतम्। समग्रं निरूपणं तु द्वितीये तृतीये च परिशिष्टे कृतम् अस्ति।

शतृप्रत्यये स्त्रियां नुम् (न) व्यवस्था (समग्रा-सूत्रसहिता च)

[परस्मैपदिभ्यः शतृ (अत्)]

नित्यम् (i)	विकल्पेन (ii)	न भवति (iii)
प्रथमगणीयानाम् (पठन्ती)	षष्ठगणीयानाम् (तुदती-तुदन्ती)	द्वितीयगणीयानाम् (चतुर्दशधातून् विहाय) (द्विषती)
चतुर्थगणीयानाम् (नृत्यन्ती)	द्वितीयगणे चतुर्दश धातूनां केवलम् (स्नाती-स्नान्ती)	तृतीयगणीयानाम् (ददती)
दशमगणीयानाम् (चोरयन्ति)	भविष्यति सर्वगणीयानाम् अपि	पञ्चमगणीयानाम् (चिन्वती)
प्रेरणे (णिचि) सर्वगणीयानाम् अपि 1-10 (पाठयन्ती)	(करिष्यती-करिष्यन्ती)	सप्तमगणीयानाम् (रुधती) अष्टमगणीयानाम् (कुर्वती) नवमगणीयानाम् (क्रीणती)

contd.........

नुम्सम्बद्धाः केचन ज्ञातव्यविषयाः

(i) **श्यप्श्यनोर्नित्यम् - (7-1-80)**

श्यप्श्यनोरात्परः यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात् शीनद्योः परतः।

(ii) **आच्छीनद्योर्नुम् - (7-1-81)**

अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य अङ्गस्य नुम् वा स्यात् शीनद्योः परतः। येषां परस्मैपदिनां धातूनां लटि प्रथमपुरुषैकवचने 'ति' प्रत्ययात्पूर्वं ह्रस्वस्य अकारस्य श्रवणं भवति, तेषां धातूनां शत्रन्ते स्त्रियां नुम् भवति। अन्यत्र न भवति इति तात्पर्यार्थत्वेन स्वीकर्तव्यम्। यथा-पठति-पठन्ती, करोति-कुर्वती।

(iii) अवर्णान्ताङ्गस्य अभावात् 2, 3, 5, 7, 8, 9 गणेषु प्रविष्टानां नुम् न भवति।

(iv) प्रेरणार्थे णिचि कृते तदन्तानां शतृप्रत्ययान्ते सर्वगणप्रविष्टानाम् अपि स्त्रियां नित्यं नुम् भवति। णिचि कृते सर्वत्र शतृप्रत्ययस्य सम्भवात्।

(v) भविष्यत्काले शत्रन्तेऽपि सर्वगणप्रविष्टानाम् अपि विकल्पेन नुम् भवति, सर्वत्र अकारान्ताङ्गत्वात्।

चतुर्दशसु- याति, भाति, स्नाति, वाति, दाति, पाति, ख्याति, माति-एते प्रसिद्धाः।

शानच् प्रत्यये परे मुक् (म्) व्यवस्था (सम्पूर्णसूत्रसहिता च)

आत्मनेपदिभ्यः शानच् (आन)

भवति	न भवति
प्रथमगणीयानाम् (वन्दमानः)	द्वितीयगणीयानाम् (द्विषाणः)
चतुर्थगणीयानाम् (मन्यमानः)	तृतीयगणीयानाम् (ददानः)
षष्ठगणीयानाम् (लज्जमानः)	पञ्चमगणीयानाम् (चिन्वानः)
दशमगणीयानाम् (मन्त्रयमाणः)	सप्तमगणीयानाम् (भिन्दानः)
कर्मयगन्तानाम् 1-10 (दीयमानः)	अष्टमगणीयानाम् कुर्वाणः
भविष्यति 1-10 (करिष्यमाणः)	नवमगणीयानाम् (पुनानः)

मुक्सम्बद्धाः केचन ज्ञातव्यविषयाः

आने मुक् - (7-1-82)

अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यात् आने परे।

(अदन्ताङ्गत्वं 1, 4, 6, 10 गणपठितानाम् एव सम्भवति। कर्म-शानचि कृते भविष्यति। शानचि कृतेऽपि सर्वगणपठितानां अकारान्ताङ्गत्वं सम्भवति। अतः नित्यं मुक् भवति।)

ii. 2, 3, 5, 7, 8, 9 गणपठितानां कदापि अदन्ताङ्गत्वं न सम्भवतीति मुक् न भवति।

तद्धितप्रकरणम्

धातुभ्यः ये तिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः भवन्ति ते कृत्प्रत्ययाः इत्युच्यन्ते। तद्धितप्रत्ययाः शब्देभ्यः भवन्ति। शब्दाः द्विविधाः। 1. स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दाः। 2. प्रातिपदिकशब्दाः। प्रातिपदिकानि चतुर्विधानि। 1. अर्थवान् अव्युत्पन्नशब्दः। यथा- डित्थ, कपित्थ इत्यादयः। 2. कृत्प्रत्ययान्तशब्दाः, यथा - कारकम्, कर्ता, कार्यम्, उष्णभोजी इत्यादयः। 3. तद्धितप्रत्यान्तशब्दाः, यथा - शैवः, मनुष्यः, धनवान् इत्यादयः। 4. समस्तं (= समासयुक्तशब्दः) शब्दः, यथा-राजपुरुषः, उपनगरम्, पीताम्बरः इत्यादयः।

संज्ञा, सर्वनाम, विशेषणम् इत्यादिस्थलेषु येषां प्रत्ययानां योजनेन कश्चन विशिष्टार्थः आगच्छति ते एव तद्धितप्रत्ययाः इति।

यथा =दितेः अपत्यं = दैत्यः (दिति + ण्य)। अत्र 'दिति' शब्दात् 'ण्य' इति तद्धितप्रत्ययस्य योजनेन दितेः पुत्रः" इत्यर्थः आगच्छति।

तद्धितेषु केचन नियमाः भवन्ति। तदिदानीम् अवलोकयामः–

'तद्धितेष्वचामादेः' - इति सूत्रम् -'किति च'।

यदि तद्धितप्रत्ययेषु 'ञ्' अथवा 'ण्' अथवा 'क्' इतः भवन्ति, तर्हि शब्दस्यादिभूतस्य स्वरवर्णस्य वृद्धिः भवति।

उदाहरणम् -दिति + ण्य (य) = दैत्यः। अत्र दिति शब्दस्य 'दि' इत्यस्य 'इ' कारस्य वृद्धिः भूत्वा 'दै' इति भवति। तथैव वर्षा + ठक् = वार्षिकः इत्यादि।

अपत्यार्थे 'अण्' प्रत्ययः

'तस्यापत्यम्' इति सूत्रेण सन्तानार्थे (अपत्यार्थे) प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययः भवति। यथा - 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इति सूत्रेण 'अश्वपति' सदृशप्रातिपदिकेभ्यः अपत्यार्थे अण् (अ) प्रत्ययो भवति। तेन–

अश्वपतेः अपत्यम् = आश्वपतम्।

गणपतेः अपत्यम् = गाणपतम्, इत्यादयः।

शिव, गङ्गा इत्यादिभ्यः केभ्यश्चित् शब्देभ्य आपि अण् प्रत्ययो भवति।

उक्तञ्च सूत्रम् = 'शिवादिभ्योऽण्'।

उदाहरणम् = शिव + अण् = शैवः, गङ्गा + अण् = गाङ्ग इति। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" इति सूत्रेणापि अपत्यार्थे अण् प्रत्ययो भवति।

(ऋषिभ्यः) = वसिष्ठ+अण्=वासिष्ठः (वसिष्ठस्य अपत्यम्)
= विश्वामित्र + अण् = वैश्वामित्रः (विश्वामित्रस्य अपत्यम्)

(वृष्णिभ्यः) = वसुदेव + अण् = वासुदेवः (वसुदेवस्य अपत्यम्)
= अनिरुद्ध + अण् = आनिरुद्धः (अनिरुद्धस्य अपत्यम्)

(कुरुभ्यः) = नकुल + अण् = नाकुलः (नकुलस्य अपत्यम्)
= सहदेव + अण् = साहदेवः (सहदेवस्य अपत्यम्)

संख्यावाची शब्दः अथवा सम अथवा भद्र शब्दपूर्वको मातृ शब्दो भवति चेत् अपत्यार्थे अण् प्रत्ययो भवति। उक्तञ्च सूत्रम् -

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः

द्विमातृ + अण् = द्वैमातुरः, षट् मातृ + अण् = षाण्मातुरः
सम् मातृ +अण् = सांमातुरः भद्र मातृ +अण् = भाद्रमातुरः

रक्तार्थकः 'अण्' प्रत्ययः

'तेन रक्तं रागात्' इति सूत्रेण येन रङ्गेन रज्यते तत्र अण् प्रत्ययो भवति। उदाहरणम् -

कषाय + अण् = काषायम्
मञ्जिष्ठा + अण् = माञ्जिष्ठम्

कालार्थकः 'अण्' प्रत्ययः

'नक्षत्रेण युक्तः कालः' 'सास्मिन् पौर्णमासीति' इति सूत्रद्वयेन नक्षत्रवाचिशब्देभ्यः कालार्थे अण् प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम्=

पुष्य + अण् = पौषः विशाखा + अण् = वैशाखः
चित्रा + अण् = चैत्रः इत्यादि।

समूहार्थे 'अण्' प्रत्ययः

'तस्य समूहः' इति सूत्रेण समूहार्थे अण् प्रत्ययो भवति।

यथा - काकानां समूहः= काक + अण् = काकम्
बकानां समूहः= बक + अण् = बाकम्
वृकानां समूहः= वृक + अण् = वार्कम्

एवमेव कापोतम्, मायूरम्, गार्भिणम्, भैक्षम् इत्यादि।

सम्बन्धार्थे विकारार्थे च 'अण्' प्रत्ययः

'तस्येदम्' इति सूत्रेण सम्बन्धार्थे अण् प्रत्ययः भवति।

यथा - देवस्य इदम् = देव + अण् = दैवम्
उपगोः इदम् = उपगु + अण् = औपगवम्
ग्रीष्म + अण् = ग्रैष्मम् इत्यादि।

'तस्य विकारः' इति सूत्रेण विकारार्थे अण् प्रत्ययः भवति।

मृत्तिका + अण् = मार्त्तिकः (मृत्तिकया निर्मितम्)
भस्म + अण् = भास्मनः (भस्मनो विकारः)

'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति सूत्रेण विकारार्थे अवयवे च उभयत्रापि अण् प्रत्ययो भवति। यथा=

मयूरस्य विकार : अवयवो वा = मयूर + अण् = मायूरः
मर्कटस्य विकारः अवयवो वा = मर्कट + अण् = मार्कटः
पिप्पलस्य विकारः अवयवो वा=पिप्पल + अण् = पैप्पलः

'ण्य' प्रत्ययः

'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति सूत्रेण दिति, अदिति, आदित्य तथा पति-अन्त-शब्देभ्यः अपत्यार्थे 'ण्य' प्रत्ययः भवति।

यथा - दिति + ण्य =दैत्यः,
अदिति + ण्यः= आदित्यः,
प्रजापति + ण्यः= प्राजापत्यः।

कुरुवंशिभ्यः नकारादिभ्यः च शब्देभ्यः अपत्यार्थे 'ण्य' प्रत्ययः भवति।

उक्तञ्च सूत्रम् - 'कुरुनादिभ्यो ण्यः'

यथा - कुरु + ण्यः= कौरव्यः
निषध + ण्य = नैषध्यः

'इञ्' प्रत्ययः

'अत इञ्' इति सूत्रेण अकारान्तात् प्रातिपादिकात् अपत्यार्थे 'इञ्' प्रत्ययः भवति। उदाहरणं यथा -

दशरथ + इञ् = दाशरथिः
दक्ष + इञ् = दाक्षिः

'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रेण बाह्वादिगणे पठितेभ्यः शब्देभ्योऽपि 'इञ्' प्रत्ययो भवति। यथा -

बहु + इञ् = बाहविः,
उडुलोम + इञ् = औडुलोमिः

मतुप् (मत्) प्रत्ययः

'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रेण अस्य पार्श्वे एतत् अस्ति इति ज्ञापनार्थं मतुप् प्रत्ययो भवति।

उदा - गावः अस्य सन्ति इति = गोमान्
रूपमस्य अस्ति इति = रूपवान्
गुणः अस्य अस्ति इति = गुणवान्

'इन्-ठन्' प्रत्ययौ

अकारान्तशब्देभ्यः अस्य पार्श्वे एतत् अस्ति इत्यर्थे (इनि) इन्, ठन् प्रत्ययौ भवतः। उदा -

दण्डः अस्य अस्ति इति = दण्ड + इन् = दण्डी
दण्ड + ठन् = दण्डिकः, धनी, धनिकः इत्यादि

विनि (विन्)

'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति सूत्रेण येषां शब्दानाम् अन्ते अस् भवति, तेभ्यस्तथा, मेधा, माया, स्रज् शब्देभ्यः च विनि प्रत्ययो भवति।

यशस् + विनि = यशस्वी
माया + विनि = मायावी
स्रज् + विनि = स्रग्वी
मेधा + विनि = मेधावी

'ग्मिनि' प्रत्ययः

'वाचो ग्मिनि' इति सूत्रेण वाच् शब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति।

वाच् + ग्मिनि = वाग्मी

उरच्

'दन्त उन्नतरच्' इति सूत्रेण दन्तशब्दात् उन्नतार्थे उरच् प्रत्ययो भवति।

दन्त +उरच् = दन्तुरः

त्व, तल् प्रत्ययौ

कस्यचित् शब्दस्य भावत्वप्रतिपादनार्थं 'त्व' प्रत्ययः तल् प्रत्ययो: वा भवति।

गुरो: भाव: = गुरुत्वम्, गुरु + तल् = गुरुता

शिशो: भाव: = शिशुत्वम्, शिशु + तल् = शिशुता

लघो: भाव: = लघुत्वम्, लघु + तल् = लघुता

विदुषो: भाव: = विद्वत्त्वम्, विद्वास् + तल् = विद्वत्ता

'इमनिच्, ष्यञ्'

'वर्णदृढादिभ्य: ष्यञ् च' इति सूत्रेण वर्णवाचिशब्देभ्य: (नीलं शुक्ल:) दृढादिशब्देभ्य: च इमनिच् -ष्यञ् प्रत्ययौ भवत:।

शुक्लस्य भाव:= शुक्लिमा, शौक्ल्यम्

दृढस्य भाव: = द्रढिमा, दार्ढ्यम्

मधुरस्य भाव: = मधुरिमा, माधुर्यम्

'वतुप्' प्रत्ययः

'यत्तदेतेभ्य: परिमाणे वतुप्' इति सूत्रेण यत्-तत् इत्यादिशब्देभ्य: परिमाणार्थे वतुप् (वत्) प्रत्यय: भवति।

यथा - यत् + वतुप् = यावान्

तत् + वतुप् = तावान्

एतावान् इत्यादीनि रूपाणि अपि भवन्ति।

'तसिल्' प्रत्ययः

संज्ञा-सर्वनाम-विशेषणादीनामनन्तरं पञ्चमीविभक्ते: प्रतिपादनार्थं तसिल् प्रत्ययस्य व्यवहार: भवति।

तत् + तसिल् = ततः

अदस् + तसिल् = अतः

त्वत्त:, मत्त:, युष्मत्त:, सर्वत:, परित: इत्यादय: शब्दा: भवन्ति।

'त्रल्' प्रत्ययः

सर्वनामशब्दानां विशेषणानां च सप्तमीविभक्ते: प्रतिपादनार्थं 'त्रल्' प्रत्यय: उपयुज्यते।

यथा - यत् + त्रल् = यत्र

तत् + त्रल् = तत्र

कुत्र, बहुत्र, सर्वत्र, कुत्र इत्यादय: शब्दा:।

'थाल्' प्रत्ययः

'प्रकारवचने थाल्' इति सूत्रेण प्रकाराऽर्थे 'थाल्' प्रत्ययो भवति।

उदा. - यथा, तथा, सर्वथा, इत्यादय:।

संख्यावाचिशब्देभ्य: तु प्रकाराऽर्थे 'धा' प्रत्ययो भवति।

उक्तञ्च सूत्रम् - 'संख्याया विधार्थे धा'

उदा..- एक धा, द्विधा, त्रिधा, चर्तुधा, पञ्चधा

शैषिकप्रत्यया:

1. ये शब्दा: अपत्यार्थे, समूहार्थे च कुत्रापि नान्तर्भवन्ति तेषां ग्रहणं तद्धितप्रकरणे 'शेष' इति पदेन भवति।

   यथा -

   श्रवणेन श्रूयते = श्रावण: = श्रवण + अण्

   चक्षुषा गृह्यते = चाक्षुषम् = चक्षुषा + अण्

   चतुर्दश्यां दृश्यते = चातुर्दशम् = चतुर्दशी + अण्

   चतुर्भिरुह्यते = चातुरम् = चतुर् + अण्

2. ग्रामशब्दात् शैषिक प्रत्ययौ 'य, खञ्' स्त:।

   उदा - ग्राम + य = ग्राम्य:

   ग्राम + खञ् = ग्रामीण:

3. कालवाचिशब्देभ्य: शैषिक 'ठञ्' प्रत्यय: भवति।

   मास+ठञ् = मासिकम्, सांवत्सरिकम्, साम्प्रतिकम् इति।

4. द्वयो: पदार्थयो: एकस्य निर्धारणे ईयसुन् तमप् च प्रत्ययौ भवत:।

   उक्तञ्च सूत्रम् - 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ'

   उदा = लघु + ईयसुन्/तमप् =लघीय:, लघुतम: इत्यादय:।

प्रमुखतद्धितप्रत्ययानाम् आवली

अपत्यार्थे अणप्रत्ययः -

उपगो: अपत्यं पुंमान् - औपगव:

अश्वपते: अपत्यं पुंमान् - आश्वपत:

दिते: अपत्यं पुंमान - दैत्य:

स्त्रीयाम् अपत्यं पुंमान् - स्त्रैण:

पुंस: अपत्यं पुंमान् - पौंस्न:

पुत्रस्य अपत्यं पुंमान् - पौत्र:

पृथाया: अपत्यं पुंमान् - पार्थ:

रघोरपत्यं पुंमान् - राघव:

मनो: गोत्रापत्यं पुंमान् - मानव:

वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुंमान् - वासिष्ठ:

गङ्गाया: अपत्यं पुंमान् - गाङ्ग:

गणपते: अपत्यं पुंमान् - गाणपत:

अण् (कालार्थे)

पुष्येण युक्तम् अह: - पौषम्

चित्रया युक्त: मास: - चैत्र:

विशाखायुक्त: मास: - वैशाख:

आषाढयुक्त: मास: - आषाढ:

विकारार्थे अण् -

सुवर्णस्य विकार: - सौवर्ण्यम्

रजतस्य विकार: - रजतम्

रक्तार्थे अण् -

कषायेण रक्तं वस्त्रम् - काषायम्

मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् - माञ्जिष्ठम्

समूहार्थे अण् -

काकानां समूह: - काकम्

वकानां समूह: - वाकम्

सम्बन्धार्थे अण् -

देवस्य अयम् - दैव:

निशाया: इदम् - नैशम्

इन्द्रस्य अयम् - ऐन्द्र:

अवयवार्थे अण्

मयूरस्य अवयव: - मायूर:

पिप्पलस्य अवयव: - पैप्पल:

शैषिके अण् -

श्रवणेन श्रूयते - श्रावणम्

चक्षुषा गृह्यते - चाक्षुषम्

अपत्यार्थे इञ् -

दशरथस्य अपत्यं पुंमान् - दाशरथि:

दक्षस्य अपत्यं पुंमान् - दाक्षि:

द्रोणस्य अपत्यं पुंमान् - द्रौणि:

सुमित्राया: अपत्यं पुंमान् - सौमित्रि:

उडुलोम्न: अपत्यं पुंमान् - औडुलोमि:

सञ्जातार्थे इतच् -

तारका: सञ्जाता: अस्य - तारकितम्

पुष्पाणि सञ्जातानि अस्य - पुष्पितम्

दु:खं सञ्जातम् अस्मिन् - दु:खितम्

अस्यास्त्यर्थे इनि -

दण्ड: अस्य अस्ति - दण्डी

धनम् अस्य अस्ति - धनी

सुखम् अस्य अस्ति - सुखी

योग: अस्य अस्ति - योगी

ज्ञानम् अस्य अस्ति - ज्ञानी

भावे इमनिच्

पृथोः भावः - प्रथिमा
मृदोः भावः - म्रदिमा
शुक्लस्य भावः - शुक्लिमा

सम्बन्धार्थे खञ् -

ग्रामे भवः - ग्रामीणः
नवे भवः - नवीनः
कुले भवः - कुलीनः

हितार्थे यत् -

हविषे हितम् - हविष्यम्
गोभ्यः हितम् - गव्यम्
वत्सेभ्यः हितम् - वत्सीयम्

भावार्थे ठक् / ठञ् -

मासे भवः - मासिकः
वर्षे भवः - वार्षिकः

अस्यास्त्यर्थे ठन् -

दण्डः अस्य अस्ति - दण्डिकः
धनम् अस्य अस्ति - धनिकः
माया अस्य अस्ति - मायिकः
व्रीहि अस्य अस्ति - व्रीहिकः

अपत्यार्थे ढक् -

अत्रेः अपत्यं पुंमान् - आत्रेयः
कुन्त्याः अपत्यं पुंमान् - कौन्तेयः
विनतायाः अपत्यं पुंमान् - वैनतेयः
कन्याक्षेत्रे व्यतिक्रमः आदेशः भवति -
कन्यायाः अपत्यं पुंमान् - कानीनः

अपत्यार्थे ण्यत् -

गर्गस्य गोत्रापत्यं पुंमान् - गार्ग्यः
चणकस्य अपत्यं पुंमान् - चाणक्यः
दितेः अपत्यं पुंमान् - दैत्यः
अदितेः अपत्यं पुंमान् - आदित्यः

भवार्थक-ट्यु -

पुरा भवम् - पुरातनम्
अद्य भवम् - अद्यतनम्
सायं भवम् - सायन्तनम्
चिरं भवम् - चिरन्तनम्
प्राक् भवम् - प्राचीनम्

भवार्थक-तल् -

गुरोः भावः - गुरुता
लघोः भावः - लघुता
विदुषः भावः - विद्वत्ता
मूर्खस्य भावः - मूर्खता

समूहार्थे तल् -

ग्रामाणां समूहः - ग्रामता
जनानां समूहः - जनता
भिक्षाणां समूहः - भैक्षम्

पञ्चमीविभक्त्यर्थे तसिल् -

कस्मात् इति - कुतः
यस्मात् इति - यतः
तस्मात् इति - ततः

भावार्थे त्व-

लघोः भावः - लघुत्वम्
गुरोः भावः - गुरुत्वम्
शिशोः भावः - शिशुत्वम्
महतः भावः - महत्त्वम्
देवस्य भावः - देवत्वम्

प्रकारार्थे थाल्-

सर्वैः प्रकारैः इति - सर्वथा
येन प्रकारेण इति - यथा
तेन प्रकारेण इति - तथा
अन्येन प्रकारेण इति - अन्यथा

अस्य अस्मिन् वा अस्ति इत्यर्थे मतुप् -

गावः अस्य / अस्मिन् सन्ति - गोमान्
बुद्धिः अस्य / अस्मिन् अस्ति - बुद्धिमान्
श्रीः अस्य / अस्मिन् अस्ति - श्रीमान्
कीर्त्तिः अस्य / अस्मिन् अस्ति - कीर्त्तिमान्
धीः अस्य / अस्मिन् अस्ति - धीमान्
आयुः अस्य अस्ति - आयुष्मान्

विकारार्थे मयट् -

काष्ठस्य विकारः - काष्ठमयम्
मृदोः विकारः - मृण्मयम्
लोहस्य विकारः - लोहमयम्
हिरण्यस्य विकारः - हिरण्मयम्

प्राचुर्यार्थे मयट्-

जलेन व्याप्तम् - जलमयम्
अन्नं प्रचुरं यस्मिन् - अन्नमयम्

परिमाणार्थे मात्रच् -

हस्तः प्रमाणम् अस्य - हस्तमात्रम्
तालः प्रमाणम् अस्य - तालमात्रम्
मुष्टिः प्रमाणम् अस्य - मुष्टिमात्रम्

योग्यार्थे यत् -

वधम् अर्हति इति - वध्यः
अर्घम् अर्हति इति - अर्घ्यः
दण्डम् अर्हति इति - दण्ड्यः
भेदम् अर्हति इति - भेद्यः

वतुप्-

एतत् परिमाणम् अस्य - एतावान्
तत् परिमाणम् अस्य - तावान्
यत् परिमाणम् अस्य - यावान्

अस्त्यर्थे मतुप्/वतुप् -

धनम् अस्य / अस्मिन् अस्ति - धनवान्
लक्ष्मीः अस्य / अस्मिन् अस्ति - लक्ष्मीवान्
विद्या अस्य / अस्मिन् अस्ति - विद्यावान्
बलमस्ति अस्य / अस्मिन् - बलवान्

अस्यास्त्यर्थे विन् -

मेधा अस्य अस्ति - मेधावी
माया अस्य अस्ति - मायावी

भावार्थे ष्यञ् -

शुक्लस्य भावः - शौक्ल्यम्
मधुरस्य भावः - माधुर्यम्
दृढस्य भावः - दार्ढ्यम्
जडस्य भावः - जाड्यम्

कालार्थे र्हिल् -

एतस्मिन् काले - एतर्हि
तस्मिन् काले - तर्हि
कस्मिन् काले - कर्हि
यस्मिन् काले - यर्हि

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

प्रतीयते ज्ञायते विधीयते इति प्रत्ययः। अर्थात् यद्दृष्ट्वा पदस्य पूर्णज्ञानं भवति सः प्रत्यय इत्युच्यते। धातोः तज्जनितशब्दस्य प्रातिपदिकस्य परे वा पदनिर्माणार्थं प्रजुज्यमानविभक्तिसूचकचिह्नं प्रत्ययः इत्युच्यते। सामान्यतः मूलप्रकृतेः अर्थात् धातोः प्रातिपदिकस्य वा परे एव एते प्रत्ययाः संयुक्ताः भवन्ति। यथा-देव+सु=देवः, गम्+तिप्=गच्छति इत्यादयः। अत्र देव, गम्, इत्यादयः प्रकृतिरूपेण परिगण्यन्ते। सु, तिप् प्रभृतयः प्रत्ययरूपेण गृह्यन्ते।

संस्कृते लिङ्गनिर्णयार्थं लिङ्गज्ञानार्थं च प्रत्ययानामपि आवश्यकता वर्तते। यद्यपि शब्दनिर्माणे धातुरूपनिर्माणे प्रत्ययाः आपेक्षिताः, तथैव शब्दानां लिङ्गं बोधयितुमपि प्रत्ययानाम् आवश्यकता वर्तते। ते एव प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः इत्युच्यन्ते। सामान्यतः पञ्चविधाः प्रत्ययाः उपलभ्यन्ते। तद्यथा–

1. सुप्प्रत्ययाः।
2. तिङ्प्रत्ययाः।
3. कृत्प्रत्ययाः। (2, 3 → धातुः)
4. तद्धितप्रत्ययाः।
5. स्त्रीप्रत्ययाः च।

प्रकृतमत्र स्त्रीप्रत्ययानां विषये अस्माभिः विचारः करिष्यते। संस्कृते लिङ्गं दृष्ट्या शब्दाः द्विधा विभक्ताः - अलिङ्गाः लिङ्गयुक्ताश्चेति। कानिचन अव्ययीभाव-समासनिष्पन्नपदानि विहाय सर्वाण्यपि अव्ययानि अलिङ्गानि भवन्ति। तान् विहाय अन्ये शब्दाः लिङ्गयुक्ताः भवन्ति। लिङ्गयुक्ताः शब्दाः पुनश्च नियतलिङ्गकाः अनियतलिङ्गकाश्च भवन्ति। नियतलिङ्गकाः शब्दाः पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्ग-भेदेन त्रिधा विभक्ताः। स्त्रीलिङ्गशब्देभ्यः कतिपयशब्दाः मूलतः एव स्त्रीलिङ्गकाः अर्थात् ते नित्यस्त्रीलिङ्गकशब्दाः। यथा-धेनुः, लता, मातृ, वधू, इत्यादयः। परन्तु स्त्रीलिङ्गान्ताः अनेके शब्दाः मूलतः न स्त्रीलिङ्गान्ताः। बाह्यशारीरिकभेदस्य आधारेण भाषायां लिङ्गव्यवस्था न सम्भवतीति कृत्वा भाषायाः अभावमिमं सम्पूरयितुं शब्दे स्त्रीप्रत्ययं संयुज्य स्त्रीलिङ्गशब्दानां निर्माणं क्रियते।

स्त्रीप्रत्ययाः

स्त्रीप्रत्ययाः प्रायशः सर्वेऽपि गण-पठिताः शब्दाः। केचन विशेषशब्दाः निर्दिष्टाः लोपयुक्ताः प्रातिपदिकाः, केषांचन स्वतन्त्र-अर्थस्य वाचकाः क्वचित् शब्दानामन्ते विद्यमानविशेषशब्देभ्यः भवन्ति। एतेषां प्रत्ययानां किञ्चनं वैशिष्ट्यं भवति यत् एतेषां सहायेन वर्णपरिवर्तनेन अन्यान्यप्रत्ययानाम् आगमनं नित्यं विकल्पावस्थासु भवन्ति। ते च स्त्रीप्रत्ययाः यथा-टाप्, डाप्, चाप्, ङीप्, ङीष्, ङीन्, उङ् च।

टाप्प्रत्ययः:- 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रेण अजादिशब्देभ्यः अर्थात् अजादिप्रातिपदिकेभ्यः अकारान्तप्रातिपदिकेभ्यः च स्त्रीलिङ्गे टाप्प्रत्ययः भवति। टाप्प्रत्ययात् 'प' कारस्य 'ट' कारस्य च लोपानन्तरम् आकारमात्रम् अवशिष्यते।

यथा- अज-अजा	चतुर-चतुरा
अश्व-अश्वा	सीमन्-सीमा
पृष-पृषा	अतिमहिमन्- अतिमहिमा
एडक-एडका	सुचर्मन्-सुचर्मा
मूषिक-मूषिका	सर्व-सर्वा
चटक-चटका	कनिष्ठ-कनिष्ठा
वैश्य-वैश्या	वत्सः-वत्सा
क्षत्रिय-क्षत्रिया	होडः-होडा
उत्तम-उत्तमा	द्रष्टः-द्रष्टाः
सूर्य-सूर्या	साधकः-साधिका

एते सर्वेऽपि शब्दाः जातिवाचकाः इति कृत्वा "जातेरस्त्री विषयादयोपधात्" इत्यनेन सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः अभविष्यत।

किन्तु गणपाठे अजाद्यन्तानां शब्दानां टाप्प्रत्ययान्तरूपेण पठितत्वात् अजादिगणे विद्यमानानां शब्दानां टाप्प्रत्ययः विधीयते। अधोलिखितानां शब्दानामपि टाप्प्रत्ययः भवति।

सम्, भस्त्र, अजिन, शण-पिण्ड शब्देभ्यः परं फलशब्दः अस्ति चेत्, ततः टाप्प्रत्ययः भवति। 'पाककर्णपर्णपुष्पफल मूलवायोतरपदात् च' (पा.1.4.64) इत्यनेन सूत्रेण ङीष्प्रत्ययस्य स्थाने टाप्प्रत्ययः भवति। ङीष्प्रत्ययस्य प्रतिषेधरूपेण सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् इत्यनेन वार्तिकेन टाप्प्रत्ययः भवति। यथा-संफला, भस्त्रफला, अजिनफला, शणफला, पिण्डफला इत्यादिनि।

सत्, अच्, अञ्च्-प्राच्, काण्ड, प्रान्त, शत शब्देभ्यः परे पुष्प शब्दः अस्ति चेत् टाप्प्रत्ययः भवति। यथा-प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्राप्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा इत्यादिनां सिद्धिर्भवति।

शूद्र-शूद्रा (शूद्रजातेः स्त्री), किन्तु शूद्रस्य स्त्री-शूद्रा, महाशूद्र-महाशूद्री

निषेधार्थकनञ्शब्दः मूलशब्दस्य पूर्वमस्ति चेत् टाप्प्रत्ययः भवति। यथा-अमूल-अमूला

टाप्प्रत्ययः:- "(पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तर-पदाच्च)" इतिसूत्रेण सम्, भस्त्र-अजिन-शण-पिण्डादि-शब्देभ्यः यदि फलशब्दः स्यात्, तर्हि तेभ्यः शब्देभ्यः ङीष्प्रत्ययः अभविष्यत्। परन्तु 'सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' इति वार्त्तिकेन ङीष्प्रत्ययस्य निषेधेन, टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- सम्फलः-सम्फला
भस्त्रफलः-भस्त्रफला
अजिनफलः-अजिनफला
शणफलः-शणफला
पिण्डफलः-पिण्डफला

• "शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः" इति वार्तिकेन जातिवाचकस्य 'शूद्र' शब्दात् पूर्वं यदि 'महत्' शब्दः न स्यात्, तर्हि तत्र 'शूद्र' शब्दात् टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- शूद्रः-शूद्रा (शूद्रजातीया स्त्री)

• "मूलान्नञ्" इति वार्त्तिकेन निषेधार्थकः 'नञ्' शब्दः यदि 'मूल' शब्दात् पूर्वं स्यात्, तर्हि मूलशब्दात् टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- अमूलः-अमूला

• 'टावृचि' इति सूत्रेण ऋच् वाचि पादशब्दात् टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- द्विपदा ऋक्
एकापदा ऋक्

• "मामकनरकयोरुपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकेन मामकनरकयोः टाप्प्रत्ययः भवति। प्रत्ययस्थात् .... इत्यनेन सूत्रेण इत्वे, मामकः-मामिका, नरकः-नरिका इति भवति।

• "त्यक्त्यपोश्च" इति वात्तिकेन त्यक्, त्यप् प्रत्यययोः योगे प्रत्ययस्थात् .... इति सूत्रेण टाप् प्रत्ययः भवति।

यथा- दाक्षिणात्यिका रहत्यिका

• "न यासयोः" इति सूत्रेण यद्, तद्शब्दाभ्यां परे "प्रत्ययस्थात् .... " इत्येन यथा-

यका यकाम्, सका तकाम् इति भवति।

• "त्यकनश्च निषेधः" इति वार्त्तिकेन त्यकन् प्रत्यय क्षेत्रे टाप् प्रत्ययः भवति। यथा..

अधित्यका

उपत्यका

• "आशिषि वुनश्च न" इति वार्त्तिकेन आशीर्वादार्थेन 'वुन्' प्रत्ययस्य 'अक्' आदेशः स्यात् तर्हि तस्य 'अ' कारस्य "प्रत्ययस्थात् .... " इत्यनेन सूत्रेण 'इ' कारः न भवति, टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- जीवक-जीवका
भक्क-भक्का इति।

• "उत्तरपदलोपे न" इति वार्त्तिकेण उत्तर पदलोपः स्यात् तर्हि टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा-देवदत्तिका-देक्का

• "क्षिपकादीनां च न" इति वार्त्तिकेण "क्षिपका" इत्येन शब्दे "प्रत्ययस्थात् .... " इति सूत्रेण 'इ' कारः न भवति, टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा-	क्षिपका	चटका
	ध्रुवका	चरका
	कन्यका	सेवका
	करका	लहका
	अवका	अलका

एडका इति आकृतिगणः भवति।

• "वर्णका तान्तवे" इति वार्त्तिकेण वर्णकशब्दः 'तन्तुविकार' अर्थेन वर्णका भवति, वर्णकशब्दात् टाप् प्रत्ययः भवति।

• "सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकेन 'वेति' अर्थे टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- सूतक-सूतका, सूतिका

पुत्रक-पुत्रका, पुत्रिका

वृन्दारक-वृन्दारका, वृन्दारिका इति भवति।

• "भस्त्रेषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि" इति सूत्रेण भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वादि स्त्रीप्रत्ययान्तात् टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- भस्त्रा+का+टाप्=भस्त्रका; भस्त्रिका

एषा = एषका, एषिका

ज्ञा = ज्ञका, ज्ञिका

द्वे = द्वके, द्विके

निःस्वा = निःस्वका, निःस्विका

• "अभाषितपुंस्काच्च" इति सूत्रेण अभाषितपुंस्कशब्दात् टाप्प्रत्ययः भवति।

यथा- गङ्गका-गङ्गिका

अखट्वा-अखट्विका

शुभ्र-शुभ्रिका

ङीप्प्रत्ययः

• "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति सूत्रेण ऋ-कारान्त, न्-कारान्त् शब्देभ्यः ङीप्प्रत्ययो भवति।

यथा-कर्तृ-कर्त्री	मघवन्-मघोनी
दातृ-दात्री	मघवत्-मघवती
जनयितृ-जनयित्री	दण्डिन्-दण्डिनी
क्रोष्टृ-क्रोष्ट्री	गुणिन्-गुणिनी
(ऋकारान्ताः)	राजन्-राज्ञी
	शन्-शुनी। (न्कारान्त)

• "उगितश्च" इति सूत्रेण 'उक्' (उ, ऋ, लृ) यद् शब्दस्य 'इत्' भविष्यति तत् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे ङीप्प्रत्ययः भवति।

यथा- वात्सी ङीप्

विद्वस्-विदुषी	वर्षीयस्-वर्षीयसी
भवत्-भवन्ती	वलवत्-वलवती
भवत्-भवती	श्रीमत्-श्रीमती
पचत्-पचन्ती	यवत्-यवती
सत्-सती	तावत्-तावती
श्रेयस्-श्रेयसी	इयत्-इयती
	गतवत्-गतवती

• "शप्श्यनोर्नित्यम्" इति सूत्रेण भ्वादि, दिवादि धातूनां शतृप्रत्ययान्तशब्दाभ्यः 'न' कारादेशः भवति।

यथा- गच्छत्-गच्छन्ती	पुत्रीयत्-पुत्रीयन्ती
दीव्यत्-दीव्यन्ती	चिकीर्षत्-चिकीर्षन्ती इति।
चिन्तयत्-चिन्तयन्ती	

• "वनो र च " इति सूत्रेण वन्प्रत्ययः परे अस्ति चेत् ङीप्प्रत्ययः भवति एवं 'न्' कारस्य 'र' कार आदेशः भवति।

यथा–

पारदृश्वन्-पारदृश्वरी	शर्वन्-शर्वरी
बहुदृश्वन्-बहुदृश्वरी	अतिसुत्वरी, अतिधीवरी।

• "वनो न हश इति वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकेन

• "बहुव्रीहौ वा" इति वार्त्तिकेन बहुव्रीहिसमासः विकल्पेन यदि स्यात् तर्हि ङीप्प्रत्ययः भवति।

यथा- बहुधीवरी / बहुधीवा (बहवः धीवानोः यस्याः)

• "पादोऽन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण कृत् समासान्तपादशब्दात् विकल्पेन ङीप्,टाप् प्रत्ययः भवति।

यथा- द्विपाद् / द्विपदी

त्रिपाद्-त्रिपादी

चतुष्पाद् / चतुष्पदी

• 'मनः' इति सूत्रेण मन्भागान्तशब्दात् ङीप्प्रत्ययः न भवति।

• 'अन्भागान्त बहुव्रीहिः' इति सूत्रेण अन्भागान्त-बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नशब्दात् ङीप्प्रत्ययः न भवति।

• "वयसि प्रथमे" इति सूत्रेण वृद्धत्व भिन्न वयोवाचक अकारान्तशब्दात् परे स्त्रीलिङ्गे ङीप्प्रत्ययः भवति।

यथा- कुमार-कुमारी	वधूट-वधूटी
किशोर-किशोरी	चिरण्ट-चिरण्टी
कलम-कलमी	वर्क्कर-वर्क्करी

• "टिड्-दाणञ्-द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः" इति सूत्रेण टिदादिशब्दात् स्त्रीलिङ्गे ङीप्प्रत्ययः भवति।

यथा-टित्शब्दस्य उदाहरणम्-(नदट्) नद-नदी

(देवट्) देव-देवी

टित्प्रत्ययस्य उदाहरणम्- भयङ्कर-भयङ्करी

निशाचर-निशाचरी

टित्धातुस्य उदाहरणम्-स्तनन्धयी

द-प्रत्यय यथा–	वैनतेय-वैनतेयी
	राधेय-राधेयी
	गांगेय-गांगेयी
	आतिथेय-आतिथेयी
अण्प्रत्यय–	कुम्भकार-कुम्भकारी
	उपगव-उपगवी
	तापस-तापसी
अञ्प्रत्यय–	उत्स-उत्सी
द्वयसच्–	ऊरुदध्वी
मात्रच्–	ऊरुमात्री
तयप्–	त्रितयी, द्वितयी, चतुष्टयी,
	पञ्चतयी, उभयी
ठक्–	आक्षिक-आक्षिकी
ठञ्–	लावणिक-लावणिकी,
	वैयासिक-वैयसिकी
कञ्–	यादृश-यादृशी
	तादृश-तादृशी
क्वरप्–	नश्वर-नश्वरी
	जित्वर-जित्वरी

• "नञ्स्नञी-कक्-ख्युंस्तरुण-तलुनानामुपसंख्यानम्" इति वार्तिकेण नञ्, स्नय्, ईकक्, खयुन्, तरुण, तलुन एतेषां प्रत्यययुक्त-

शब्दानाम् अनन्तरं ङीप्प्रत्ययः भवति।

यथा-स्त्रैणी (नञ्)

पौंस्नी

शाक्तीकी

आट्यङ्करणी

तरुणी

तलुनी

• "षिद्-गौरादिभ्यश्च" इति सूत्रेण 'षिद्' शब्दैः सह गौरादिशब्दात् ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा-विषद्शब्दाः-

नर्तक-नर्तकी	मृगाक्ष-मृगाक्षी
व्याध्र-व्याध्री	विशालाक्ष-विशालाक्षी
खनक-खनकी	जल्पाक-जल्पाकी
पथिक-पथिकी	भिक्षाक-भिक्षाकी
देव-देवी	अश्वतर-अश्वतरी
वत्सतर-वत्सतरी	वात्सायन-वात्सायनी
कात्यायन-कात्यायनी	अनडुहि हीष

गौरादिगणीय शब्दाः-

गौर-गौरी	मत्स-मत्सी
कुमार-कुमारी	विल्व-विल्वी
किशोर-किशोरी	वदर-वदरी
सुन्दर-सन्दरी	शिखण्ड-शिखण्डी
तरुण-तरुणी	अतस-अतसी
पितामह-पितामही	भृङ्ग-भृङ्गी
नाग-नागी	घातक-घातकी
सल्लक-सल्लकी	शृङ्ग-शृङ्गी
तूण-तूणी	मनुष-मनुषी
द्रोण-द्रोणी	सूर-सूरी

• "वोतो गुणवचनात्" इति सूत्रेण उकारान्तगुणवाचक-शब्दस्य परे विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा- मृदुः-मृद्वी, मृदः लघुः-लघ्वी, लघुः

साधुः-साध्वी, साधुः तनुः-तन्वी, तनुः

पटुः-पट्वी, पटुः

• "बहवादिभ्यश्च" इति सूत्रेण 'बहु' आदि शब्दानां स्त्रीलिङ्गे विकल्पेन ङीष् प्रत्ययः भवति।

यथा - बहु-बह्वी	अराल-अराली
जह्नु-जाह्नवी	कृपण-कृपणी
शक्ति-शक्ती	विकट-विकटी
गति-गती	पुराण-पुराणी
अहि-अही	विशाल-विशाली
पद्धति-पद्धती	उदार-उदारी

यष्टि-यष्टी कल्याण-कल्याणी
चण्ड-चण्डी

• "इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक्" इति सूत्रेण इन्द्र-वरुण-भव-श्व-रुद्र-मृड-हिम-अरण्य-यव-यवन-मातुल-आचार्य-उपध्याय-आदिशब्दानां स्त्रीलिङ्गे 'आनुक्' आगमः ङीष्प्रत्ययश्च भवति

यथा- इन्द्र-इन्द्राणी
वरुण-वारुणी / वरुणानी
भव-भवानी
मृड-मृडानी
रुद्र-रुद्राणी
शर्व-शर्वाणी
आचार्य-आचार्याणी
अरण्य-अरण्यानी
यव-यवानी
यवन-यवनानी
मातुल-मातुलानी
उपाध्याय-उपाध्यायानी

• "क्रीतात् करणपूर्वात्" इति सूत्रेण करणकारकं पूर्वम् अस्ति चेत्, अकारान्तक्रीतशब्दात् परे स्त्रीलिङ्गे ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा- वस्त्रक्रीतः-वस्त्रक्रीती
यवक्रीतः-यवक्रीती

• "नासिकोदरोष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाच्च" इति सूत्रेण उपसर्जनभूतनासिकादिशब्देभ्यः परे स्त्रीलिङ्गे विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा-

तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका	सुजङ्घी, सुजङ्घा
कृशोदरी, कृशोदरा	शुभ्रदन्ती, शुभ्रदन्ता
सहोदरी, सहोदरा	सुकर्णी, सुकर्णा
विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा	सुशृङ्गी-सुशृङ्गा

• "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकेन उपसर्जनभूत-अङ्ग-गात्र-कण्ठशब्दनां परे स्त्रीलिङ्गे विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा.. तन्वङ्गी-तन्वङ्गा सुगात्री-सुगात्रा
चार्वङ्गी-चार्वङ्गा सुकण्ठी-सुकण्ठी

• "पाक-कर्ण-पर्ष-पुष्प-फल-मूल-वालोत्तरपदाच्च" इति सूत्रेण पाक, कर्ण, पर्ण, पुष्प, फल, मूल, वाल शब्दाः उत्तरपदेन अस्ति चेत् जातिवाचकशब्दस्य परे स्त्रीलिङ्गे ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा–

उदनपाकी	शंखपुष्पी
शंकुकर्णी	दासीफली
शालपर्णी	गोवाली (ओषधिविशेषस्य नाम)

जाति चेत् अपर्णा, निर्मूला

• "इतो मनुष्यजातेः" इति सूत्रेण इकारान्तशब्दात् परे स्त्रीलिङ्गे ङीष्प्रत्ययः भवति।

यथा–दाक्षि-दाक्षी
कुन्ति-कुन्ती
उदमेयस्य अपत्यं स्त्री-उदमेयी।

ङीन्प्रत्ययः

• "शार्ङ्गरवाद्यो ङीन्" इति सूत्रेण जातिवाचक शार्ङ्गरवादिगणपठितशब्देभ्यः परे तथा अञ् प्रत्ययस्य अ-कारः यदि शब्दस्यान्ते अस्ति, तर्हि तस्मात् प्रातिपदिकात् ङीन्प्रत्ययः भवति।

यथा–
शार्ङ्गरवी अञ्प्रत्ययान्ताः
दैवी
ब्राह्मण-ब्राह्मणी
गौतम-गौतमी
पौत्र-पौत्री

• "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति सूत्रेण नृ, नर चेति शब्दाभ्यां परे स्त्रीलिङ्गे ङीन्प्रत्ययः भवति आदिवृद्धिश्च च भवति।

यथा–
नृ-नारी
नर-नारी

अव्ययप्रकरणम्

त्रिषु लिङ्गेषु, सप्तसु विभक्तिसु, त्रिषु च वचनेषु यस्य पदस्य परिवर्तनं न जायते, तत्पदम् अव्ययमिति उच्यते। तन्नाम वाक्येषु प्रयोगकाले यत्पदं सर्वदा अपरिवर्तितं भवति, तत् अव्ययमिति। अतः उच्यते -

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिसु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।।

यथा- अद्य, अन्तः, कुत्र, किन्तु, प्रातः इत्यादीनि अव्ययानि।

'प्रातः पञ्चवादने सूर्योदयः भवति' इत्यस्मिन् वाक्ये 'प्रातः' इति अव्ययपदम्। कालवाचकेऽस्मिन् अव्यये सप्तम्यर्थः विद्यते, अर्थात् प्रातः इत्यस्य प्रातःकाले इत्यर्थः।। यद्यपि कर्तुः मनसि सप्तम्यर्थः वर्तते, किन्तु तेन प्रातः इति प्रयुज्यते। अतः अनेन ज्ञायते अव्ययपदं यत्र वाक्ये भवति, तत्र न कस्यामपि परिस्थितौ परिवर्तनं भवति।

सामान्यतः अव्ययानि द्विविधानि। यथा-(1) प्रतिपदोक्तानि (2) लाक्षणिकानि चेति

(1) प्रतिपदोक्तानि यथा -

अस्ति	-	आस्तिकेऽर्थे
अस्मि	-	अहमर्थे
आह	-	उवाच इत्यर्थे
आस	-	बभूव इत्यर्थे
वाम्	-	युवाम् इत्यर्थे इत्यादीनि

(2) लाक्षणिकानि -

शास्त्रसिद्धानि एतानि 'लाक्षणिकानि' इत्युच्यन्ते। इमानि लाक्षणिकानि त्रिधा विभक्तानि। यथा -

(1) कृदन्ताव्ययानि (2) तद्धिताव्ययानि (3) अव्ययीभावाव्ययानि

(1) कृदन्ताव्ययानि

(क) क्त्वा-प्रत्ययान्तानि - पठित्वा, लिखित्वा, गत्वा, श्रुत्वा इत्यादीनि।
(ख) ल्यबन्तानि - प्रक्षाल्य, उपविश्य, आनीय, आगत्य, विलिख्य इत्यादीनि।
(ग) तुमुन्नन्तानि- पठितुम्, लेखितुम्, गन्तुम्, द्रष्टुम् इत्यादीनि।
(घ) णमुलन्तानि -कथङ्कारम्, गायं गायम्, स्मारं स्मारम्, यावज्जीवम्, पाठं पाठम् इत्यादीनि।

(2) तद्धिताव्ययानि

(क) आम्-नितराम्, सुतराम्, सुतमाम्, वदतितमाम् इत्यादीनि।
(ख) वति - मेघवत्, ब्राह्मणवत्, पशुवत्, सिंहवत् इत्यादीनि।
(ग) त्रल् -तत्र, यत्र, कुत्र, सर्वत्र, एकत्र, परत्र, उभयत्र, अपरत्र इत्यादीनि।
(घ) तसिल्- इतः, कुतः, यतः, ततः, सर्वतः, आदितः, मत्तः इत्यादीनि।
(ङ) दान्तम्- यदा, तदा, कदा, सर्वदा, सदा इत्यादीनि।
(च) र्हि- तर्हि, यर्हि, कर्हि, एतर्हि इत्यादीनि।
(छ) हान्तम्- इह, कुह

उभयत्र	-	उभयतः	-	उभयथा
उत्तरत्र	-	उत्तरतः	-	उत्तरेण
		दक्षिणतः	-	दक्षिणेन
परत्र	-	परतः		
पूर्वत्र	-	पूर्वतः		
अमुत्र	-	अमुतः इत्यादीनि।		

(3) अव्ययीभावाव्ययानि

अधिहरि, मध्येमार्गम्, यथेष्टम्, यथाशक्ति, उपग्रामम्, इत्यादीनि (अव्ययीभावसमासे विद्यमानानि सर्वाण्यपि उदाहरणानि एतदव्ययानि भवन्ति।)

संख्यावाचकाव्ययानि

सकृत्, एकवारम्, एकधा, एकशः, एकैकशः

द्विः, द्विवारम्, द्विधा/द्वेधा, द्विशः(Two by two)

त्रिः, त्रिवारम्, त्रिधा/त्रेधा, त्रिशः

चतुः, चतुर्वारम्, चतुर्धा, चतुश्शः

पञ्चकृत्वः, पञ्चवारम्, पञ्चधा, पञ्चशः

षड्धा/षोढा,

सप्तधा,

अष्टधा

शतधा, शतशः, सहस्रधा, सहस्रशः इत्यादीनि

कालवाचकानि अव्ययानि

अद्य - श्वः- परश्वः- प्रपरश्वः

ह्यः - परह्यः - प्रपरह्यः, पुरा

परेद्युः- अपरेद्युः- पूर्वेद्युः- अन्येद्युः

अनन्तरेद्युः - इतरेद्युः- उत्तरेद्युः- सद्यः

अधुना - सम्प्रति - साम्प्रतम् - इदानीम्

दिवा - रात्रौ, सायम्, चिरम् इत्यादीनि।

कतिपयानि अन्यानि अव्ययानि

उपरि - अधः - उपरिष्टात् - अधस्तात्

अजस्रम् - अञ्जसा - अतीव - अथ किम्, अलम्

अनिशम् - अन्ततः - अपरञ्च - अपि

अभीक्ष्णम् - अलम् - असकृत् - अहर्निशम्

इव - ईषत् - इति, चित् - चन, कदाचित् - कदाचन, क्व, कदा, किम् - कथम्

क्वचित् - क्वचन, कुत्रचित् - कुत्रचन, किञ्चित् - किञ्चन, कथञ्चित् - कथञ्चन।

सह-साधर्म्-समम्-साकम्-सहसा-संवत्-साचि-साक्षात्, समतमम् सुष्ठु-सायम्-सपदि-समीपम्-अन्तिकम्-सम्यक्-समीचीनम्, पुनः-उच्चैः-नीचैः-शनैः, ऋते-अन्तः-बहिः-तूष्णीम्-पृथक्, स्वयम्-चिरम्-वृथा-युगपत्-आरात्-मनाक्-जोषम्, समया-निकषा-अन्तरा-अन्तरा-अन्तरेण-विना-नाना-स्वस्ति-स्वधा-वषट्, मिथ्या-प्रायः-मिथः-नमः-मा-च-हि-वा-अथ-एव-एवम्-नूनम्-वाढम्-तथा हि -हिरुक्-हा-हंहो-हन्त-यावत्-तावत्- युगपत् .... इत्यादीनि अनेकानि अव्ययानि संस्कृतवाङ्मये वर्तन्ते। आवश्यकतानुगुणं तानि द्रष्टव्यानि।

अये अयि भोः आदि आदरसूचक भवति, परन्तु आदि अनादार एव व्यक्तं भवति।

केषाञ्चन अव्ययानाम् अर्थसहितः उल्लेखः क्रियते

अकस्मात् - अचानक, **अपि** - भी, **अग्रे** - सामने, **अभि** - और, **अचिरात्** - शीघ्र, **अये**-हे, **अञ्जसा** - तत्काल, **अरे** - हे, **अतः** अतः, **अर्थे** - के लिए, **अतः** - परम् - उसके वाद, **असकृत्** - कई बार, अति, **अतीव**-अत्यधिक, **अहह**-हाय, **अत्र** - यहाँ, **अहो**-अहो, **अथ**- इसके बाद, **अथ किम्** - हाँ और क्या, **आः** - आह, **अथवा** - या, **आरात्** - नजदीक, **अद्य** - आज, **इतः** - यहाँ से, **अद्यप्रभृति** - आज से, **इतः परम्** - यहाँ से आगे, **इतस्ततः** - इधर-उधर, **अधः** - नीचे, **इति** - ऐसा, **इदानीम्** - इस समय, **अधुनापि** - आज भी, अब भी, **इव**-समान, **अधुनैव** - अभि, **इह** - यहाँ, **अनु** - पीछे, **ईषत्** - थोड़ा, **अन्तरा** - बीच में, **उच्चैः** - जोर से, **अन्तरेण** - विना, अलावा, **उत**-या, **अन्यत्**-दूसरा, अलग, **उपरि** - ऊपर, **अन्यथा** - अन्यथा, **उषा** - उषाकाल, **अन्येद्युः**- दूसरे दिन, **ऊर्ध्वम्** - ऊपर, **अपरेद्युः**- दूसरे दिन **ऋते** - विना, **एकत्र** - एकजगह, **तदा** - तब, **एकदा** - एक समय, **तर्हि** - तव, **एकैकशः**- एक एक करके, **तु** - किन्तु, **एवम्** - इस प्रकार, **तूष्णीम्** - मौन, **एषमः** - इस साल, **त्रिः**- तीन बार, **कथम्** - कैसे, क्यों, **दिवा** - दिन में, **कथमपि** - किसी प्रकार, **दिष्ट्या** - सौभाग्य से, **कदा**-कब, **दैवात्** - संयोग वश, **कदाचित्**-कभी कभी, **द्राक**-शीघ्र, **किं पुनः**-इसका कथा कहना, **धिक्** - छिः, **किन्तु** - किन्तु, **न** - नहीं, **कुत्रापि**-कहीं भी, **किम्**-क्यों, **कुतः**-कहाँ से, क्यों, **न कदाचन**-कभी नहीं, **न कदापि**-कभी नहीं, **किमिति**-क्यों, **नक्तम्** - रात, **न चेत्** - अन्यथा, **कृते**-वास्ते, के लिए, **न जातु**-कभी नहीं, **क्रमशः**-एक एक करके, **निकषा**-नजदीक, **क्व** - कहाँ, **नु**-या, **खलु** - अवश्य, **नूनम्** - अवश्य, **च** - और, **नौ** - नहीं, **चिरम्** -देर तक, **नोचेत्** -अन्यथा, नहीं तो, **चिराय**-काफी समय तक, **परम्** -किन्तु, **चिरेण**- देर से, **परश्वः**-आगामी परसों, **चेत्** - यदि, **परारि** - गतवर्ष के पहले, **जातु**-कभी, **परितः**-चारो ओर, **जोषम्**-मौन, **परुत**-आगामी वर्ष, **झटिति** - शीघ्र, **परेद्यवि** - दूसरे दिन, **तथाहि** - जैसा कि, **पश्चात्** - बाद में, **ततः**-तब, **पुनः**- फिर, **तत्र** - वहाँ, **पुनः पुनः** - बार-बार, **तथा** - वैसा, **पुरः**- आगे, **तथापि** -फिर भी, **पुरतः** - सामने, **रे** - रे, **पुरा**-पहले, **वरम्**-ठीक ही, **पूर्वम्** - पहले, **बहिः** - बाहर, **पूर्वेषु** - गतकाल, **वा** - या, **प्रति**-ओर, **वाढम्**-ठीक, **प्रत्युषषि** - प्रति उषा, **विना** - बिना, **प्रभृति**-से, **काल** - में, **वृथा** - व्यर्थ, **प्रसह्य** - द्वारा जबरदस्ती, **शनैः शनैः**- धीरे धीरे, **प्राक्** - पहले, **शाश्वत** - सदा, **प्रागेव** - पहले ही, **शन्तम्** - मौन, **प्रातः** - सबेरे, **श्वः** - आगामी, कल, **प्रायः**-साधारणतः, **सकृत्** - एक बार, **प्रायशः**-प्रायः, **सदा** - सर्वदा, **वशात्** - द्वारा, **सदैव** - सर्वदा ही, **भूयो**-भूयः-**पुनः**-पुनः, **सद्यः** - तत्काल, **भृशम्** - खूब अधिक, **सपदि**-तत्काल, **भोः**-हे, **समन्तात्** - चारो ओर, **मनागपि** - थोड़ा भी, **समम्** - साथ, **मा** - नहीं, **समम् एव**-उसी समय ही, **मिथ्या** - झूठ, **सम्प्रति** - आजकल, इस समय, **मुधा**-व्यर्थ, **सम्यक्** - ठीक, **मुहुः** - पुनः, **सर्वतः** - चारों ओर, **मृषा** - झूठ, **सर्वथा**-सब तरह से, **यत्** - कि **सर्वदा** - हमेशा, **यतः**-क्योंकि, **सह**-साथ, **यतोयतः**- जहाँ कहीं, **सहसा** - अचानक, **यत्र** - जहाँ, **साकम्**, **सार्धम्** - साथ, **यथा** - जैसे, **साम्प्रतम्**-इसी समय, **यदा** - जब, **सायम्** - सायंकाल, **यदि**-यदि, **सुष्ठु**-ठीक, **यद्यपि** - यद्यपि **यावत्** - तक, **हा** - हाय, **सुगपत्**- एक साथ, **हि** - अवश्य, **रहः**- एकान्त, **ह्यः**-गत काल

प्रमुख-अव्ययानां प्रयोगः

अकस्मात् → मोहनः अकस्मात् आगतः

अग्रे → पुस्तकम् अग्रे निधाय पठति।

अचिरात् → अचिरात् फलं प्राप्स्यसि।

अतः → अतः अहं ब्रवीमि।

अत्र → अत्र कृषकाः निवसन्ति।

इह → इह आगच्छ।

तत् → तत् एकं मन्दिरम् आसीत्।

कुतः → त्वं कुतः गच्छसि?

यतः→ यत्र स्थानम् अस्ति ततः तिष्ठ।

उभयत्रः → उभयत्र बालकाः सन्ति।

सर्वत्र → साधवः सर्वत्र न मिलन्ति।

परत्र → पुण्यवन्तः परत्र सुखं लभन्ते।

एकत्र → ते सर्वे एकत्र स्थास्यन्ति।

अन्यत्र → सः अन्यत्र गतवान्।

अधुना → अधुना देशे महार्घता अस्ति।

सम्प्रति → सम्प्रति जाड्यं प्रतिभाति।

साम्प्रतम् → साम्प्रतं भारते प्रजातन्त्रमस्ति।

इदानीम् → इदानीं शान्तिः स्थापिता।

उपरि → उपरि उपरि मेघाः गर्जन्ति।

उर्ध्वम् → अतः उर्ध्वं पर्वताः सन्ति।

अधः → नद्यः पर्वतेभ्यः अधः गच्छन्ति।

अधस्तात् → पर्वतानाम् अधस्तात् वनानि सन्ति।

नीचैः→ नीचैः भूत्वा मेघाः वर्षन्ति।

पूरस्ः → अध्यापिका छात्रं पुरस्करोति।

तिरस् → दुष्टाः सर्वान् तिरस्कृर्वन्ति।

पश्चात् → तत्पश्चात् गानं भविष्यति

उच्चैः → भारते उच्चैः वदन्ति जनाः।

श्वः → श्वः अवकाशः भविष्यति।

परश्वः→ परश्वः सः गृहं गमिष्यति।

ह्यः→ ह्यः सः गृहं गतः।

कदा → इत्थं कदा भविष्यति।

एकदा → एकदा सुदर्शनो नाम राजा आसीत्।

तदा → तदा त्वम् आगमिष्यसि।

यदा → यदा अहम् पठामि त्वं कोलाहलं करोषि।

अन्यदा → अन्यदा इदं कार्यं भविष्यति।

प्रातः → प्रातः भ्रमणं स्वास्थ्यकरं भवति।

सायम् → सायं लोकाः गृहेषु आगच्छन्ति।

दिवा → दिवा न स्वपेत्।

नक्तम् → नक्तं चौराः भ्रमन्ति।

मध्याह्ने → मध्याह्ने सूर्यः शिरसि भवति।

अपराह्ने → अपराह्ने ग्रामेषु लोकाः गावः चारयन्ति।

शीघ्रम् → शीघ्रं गच्छ।

दुतम् → चपला मुषिका दुतं धावति।

तीव्रम् → अश्वः तीव्रं धावति।

झटिति → झटिति गत्वा अदृश्योऽभवत्।

वेगेन → वायुः वेगेन वाति।

तु → त्वं तु नहि दृश्यसे।

किन्तु → त्वं गच्छ, किन्तु अहं स्थास्यामि।

परन्तु → वर्षा भवति परन्तु अल्पशः।

कदाचित् → कदाचित् इत्थम्भूतम्।

एवम् → एवम् अहं कथयामि।
कुत:→कुतो निर्जनवने तण्डुला:।
इत:→इत: मम गृहं दूरम् अस्ति।
अत: → अत: गच्छ।
तत: → तत: आगत्य सर्वे अत्र स्थिता:।
सर्वत: → सर्वत: वनम् अस्ति।
उभयत: → कृष्णम् उभयत: गोपा:।
पुरत: → पुण्यवन्त: परत: सुखं प्राप्नुवन्ति।
कथम् → कथं विलम्ब:?
किम् → अथ किम्?
चेत् → त्वं गच्छसि चेत् गच्छ।
जातु → न जातु कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत्।
क्व → क्व सूर्यप्रभवो वंश:?
इव → राम इव कृष्णोऽपि महान् आसीत्।
इषत् → इषत् विरम्य अहं चलिष्यामि।
मनाक् → मनाक् तूष्णीं भव।
स्तोकम् → स्तोकं ददाति।
नूनम् → नूनम् अहम् आगमिष्यामि।
अवश्यम् → अवश्यम् इत्थं भविष्यति।
पुन: → अहं पुन: पश्यामि।
मुहुर्मुहु: → मुहुर्मुहु: वृष्टि: भवति।
वारम्वारम् → अहं वारम्वारं वर्जयामि।
भूयोभूय: → भूयोभूय: वृष्टि: भवति।
भृशम् → अयं भृशम् उत्सहते।
प्रभृति: → तत: प्रभृति अहं मौनं जात:।
बहु → बहु भोजनं हानिकरं भवति।
अधिकम् → अतोऽधिकं न किञ्चित् ब्रवीमि।
अनेकश: → मया अनेकश: वर्जित:।
एकश:→ एकश: गृहीत्वा भञ्जयति।
क्रमश: → क्रमश: घट: पूर्यते।
बहुश: → बहुश: मया दृष्टम्।
अलप्य → अल्पश: भोक्तव्यम्।
अल्पम् → अल्पं भोजनीयम्।
अलम् → विवादेन अलम्।
साकम् → रामेण साकं सीता गच्छति।
सार्धम् → त्वया सार्धमहं चलिष्यामि।
समम् → लक्ष्मणेन समं सीता गतवती।
निकषा → ग्रामं निकषा एक: सरोवर: अस्ति।
तथा → राम: तथा मोहन: परस्परं विवदत:।
इति → पुरा अशोक इति राजा अभवत्।
यत → स: उक्तवान् यत् अहं गच्छामि।
यत: → त्वं गच्छ, यत: अत्र स्थानमनुचितम्।
चेत् → पठिष्यसि चेत् सफल: भविष्यसि।
चिरम् → चिरं प्रतीक्षितम्।
मौनम् → मौनम् अवलम्ब्य कार्यं साधयिव्यम्।
तृष्णीम् → तूष्णीं भव।
प्रसह्य: → सिंह: नन्दिनीं प्रसह्य आकृष्टवान्।
प्राक् → प्राक् एव मया दृष्टम्।
प्राय: → प्राय: प्रतिदिनं स: आगच्छति।
मा → मा गच्छ।
मिथ्या → मिथ्या कथं वदसि?
वृथा → वृथा वारं वारं गर्जसि।
यावत् → यावज्जीवनं स: स्थास्यति।
युगपत् → चक्रौ युगपत् नृत्यत:।
रह: → रह: मन्त्रं कथयेत्।
एकान्ते → एकान्ते तेन कथितम्।
वरम् → वरमेको गुणी पुत्र:।
सकृत् → सिंही सकृत् प्रसूते।
सुष्टु: → रमेश: सुष्टु भणति।
हि → स: हि गमिष्यति।
अन्त: → अन्त: प्रविश्य द्रष्टव्यम्।
अन्तरम् → नास्ति किञ्चिदन्तरम्।
सपदि: → सपदि गत्वा निवेदय।
बाढम् → बाढमेव कर्तुम्।
सदा → ईश्वर: सदा स्मरणीय:।
सहसा → सहसा विदधीत न क्रियाम्।

उपसर्गप्रकरणम्

संस्कृतभाषायां वाक्यप्रयोगकाले व्याकरणनियमा: सम्यक् अवधेया:। तत्रापि उपसर्गाणां प्रयोग: क्रियते चेत् क्रियापदेषु विशेषावधानम् अनिवार्यम्। उपसर्गाणां योगेन धातुषु यादृशपरिवर्तनं जायते, तस्य समुचिततया अर्थावगमनं बहूनां कष्टाय भवति। अत: तादृशानां महत्त्वपूर्णानाम् उपसर्गाणां विषये इह किञ्चित् प्रस्तूयते। संस्कृतव्याकरणे आहत्य द्वविंशति: (22) उपसर्गा: वर्तन्ते। ते च यथा - प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप, इत्यादय:।

उक्तञ्च पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् - (1) 'प्रादय:' (2) 'उपसर्गा: क्रियायोगे' इति। अर्थात् प्र, परा इत्यादय: धातूनां योगे उपसर्गसंज्ञाका: भवन्ति। धातुना साकं प्र, परा इत्यादीनां योजनेन वाक्ये सौष्ठवम् आयाति। उपसर्गाणां योजनेन धातो: अर्थोऽपि कुत्रचित् परिवर्तते। उक्तञ्च श्लोके -

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ।। इति

अर्थात् 'हृधातो: अर्थ: हरणमिति। परन्तु 'प्र' उपसर्गस्य योगेन प्रहार: इति रूपम्, अर्थस्तु 'ताडनम्' इति। 'सम्' उपसर्गयोगेन संहार इति रूपम्, अर्थस्तु मारणमिति। आङ् उपसर्गयोगेन 'आहार:' इति रूपम्, अर्थस्तु भोजनमिति। 'वि' उपसर्गयोगेन विहार: इति रूपम्, अर्थस्तु भ्रमणमिति। 'परि' उपसर्गयोगेन 'परिहार:' इति, अर्थस्तु त्याग: इति।

एतादृशा: महत्त्वपूर्णा: उपसर्गा: त्रिधा अर्थं प्रकटयन्ति। यथा -

धात्वर्थं बाधते कश्चित्, कश्चित् तमनुवर्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा।। इति।

अर्थात्-

(i) कश्चित् उपसर्ग: धात्वर्थं बाधते। (अन्यार्थं बोधयति)
(ii) कश्चित् उपसर्ग: धात्वर्थम् अनुवर्तते। (धातोरेव अर्थं गमयति)
(iii) कश्चित् उपसर्ग: धात्वर्थम् विशिनष्टि। (विशेषार्थं बोधयति विशेषणत्वेन)

नयति→आनयति। हरति→वि + हरति = विहरति (भ्रमणार्थे)

अयम् उपसर्ग: धात्वर्थं बाधते→वसति (वासार्थे) उपवसति (उपवासेन तिष्ठति)

अयं हि धात्वर्थम् अनुवर्तते→भाषते→सम्भाषते।

अयं धात्वर्थं द्योतयति→जानाति→विजानाति (विशेषेण जानातीत्यर्थ:)

उपसर्गेण व्यवहृता: शब्दा:

प्र → प्रचार: प्रसार:, प्रकार:, प्रवेश:, प्रवाह:, प्रभात:, प्रमाण:
परा → पराजय:, पराभव:, परामर्श:, पराकाष्ठा
अप → अपमान:, अपकार:, अपवाद:, अपलाप:, अपहार:, अपकर्षणम्
सम् → संवाद:, सञ्चार:, संसार:, संस्कार:, संहार:, संलाप:, सम्बोधनम्
अनु → अनुभव:, अनुवाद:, अनुसारम्, अनुकृति:, अनुगमनम्
अव → अवकाश:, अवरोध:, अवमान:
निस् → निश्चय:, निष्ठा, निस्सरणम्:
निर् → निराश:, निराहार:, निरोग:, निर्णय:, निर्दय:, निर्दोष:
दुस् → दुष्ट:, दुष्कर्म:, दुर्बल:, दुष्काल:
दुर् → दुराचार:, दुरात्मा, दुराग्रह:, दुराशय:
वि → विहार:, विकास, विश्वास:, विसर्ग:, विरोध:, विराग:, विचार:, विषम:
आ → आचार:, आहार:, आसार:, आरोह:, आराम:

नि → निषेधः, निवासः, निवेशः, निदानम्

अधि → अधिकारः, अधिष्ठानम्, अधिमानम्

अपि → 'अपि' अव्ययशब्दस्य स्वतन्त्र-व्यवहारः अव्ययरूपेण

अति → अत्याचारः, अत्ययः, अतिसारः, अतिवादः

सु → सुपुत्रः, सुदिनम्, सुरागः, सुस्वरम्, सुल्लेखम्, सुगमम्

उत् → उद्धारः, उन्नतिः, उद्योगः, उच्चारणम्, उत्तमः, उत्कोचः

अभि → अभिज्ञानम्, अभिमानः, अभियोगः, अभिसारः, अभिभावः

प्रति → प्रतिकारः, प्रतिरोधः, प्रतिषेधः, प्रतिदिनम्, प्रतिगृहम्

परि → परिसरः, परिचारिका, परिचयः, परिहारः, परिजनः

उप → उपकारः, उपाध्यायः, उपहारः, उपवासः, उपाध्यक्षः

निस्, निर्, दुस्, दुर् उपसर्गाणां प्रयोगः समान एव भवति।

अधस्तनधातुभिः सह उपसर्गान् योजयित्वा पश्यत।

गम्-गच्छति

उपगच्छति - पास जाता है।
आगच्छति - आता है।
अनुगच्छति - पीछे पीछे जाता है।
निर्गच्छति - निकलता है।
अवगच्छति - समझता है।
उद्गच्छतिं - उड़ता है।
अधिगच्छति - प्राप्त करता है।
सङ्गच्छति - मिलता है (गंगा सागरं संगच्छति)।
प्रत्यागच्छति - लौटता है।

भू -भवति

अनुभवति - अनुभव करता है।
अभिभवति - तिरस्कार करता है।
उद्भवति - उत्पन्न होता है।
परिभवति - हरता है।

सु (सरति)

अनुसरति - पीछे पीछे आता है।
उपसरति - दूर हटना है।
प्रसरति - फैलता है।
उपसरति - पास जाता है।
अभिसरति - सेवा करता है, चुपके से जाता है।
निसरति - बाहर निकलता है।

कृ (कर) - करोति

अनकरोति - नकल करता है।
अपकरोति - बुराई करता है।
अपकरोति - उपकार करता है।
विकरोति - दूषित करता है।
उपकरोति - उपकार करता है।
अधिकरोति - अधिकार करता है।
व्याकरोति - व्याख्या करता है।

रूह् (रोहति)

अधिकरोहति - चढ़ता है।
आरोहति - सवारी पर चढता है।
अवरोहति - उतरता है।

लप् (लपति)

उपलपति - इनकार करता है।
विलपति - विलाप करता है।
प्रलपति - प्रलाप करता है।
आलपति - वात करता है।

हृ (हर्) (हरति)

प्रहरति - प्रहार करता है।
उद्धरति - उद्धार करता है।
विहरति - घूमता है।
आहरति - लाता है।
अनुहरति - नकल करता है।
संहरति - संहार करता है।
परिहरति - दूर करता है।
उपहरति - भेंट करता है।

नी (नयति)

अनुनयति - प्रार्थना करता है।
आनयति - लाता है।
अभिनयति - अभिनय करता है।
परिणयति - शादी करता है।

निर्णयति - निर्णय करता है।
उपनयति - यज्ञोपवीत देता है।

सद् (सीदति)

प्रसीदति - प्रसन्न होता है।
निषीदति - दुःखी होता है।
प्रसादयति - खुश करता है।
उत्सादयति - नष्ट करता है।
आसादयति - प्राप्त करता है।

चर् (चरति)

आचरति - आचरण करता है।
उच्चरति - बोलता है।
परिचरति - सेवा करता है।
अनुचरति - पीछे पीछे चलता है।
विचरति - घुमता है।
अपचरति - सेवा करता है।

वद् (वदति)

अपवदति - गाली देता है।
अनुवदति - अनुवाद करता है।
प्रतिवदति - जवाब देता है।

वह् (वहति)

प्रवहति - बहता है।
उद्वहति - विवाह करता है।
आवहति - पैदा करता है।

ग्रह् (गृह्णाति)

अनुगृह्णाति - अनुग्रह करता है।
संगृह्णाति - संग्रह करता है।
प्रतिगृह्णाति - दान लेता है या वापस लेता है।

ज्ञा (जानति)

प्रतिजानाति - संकल्प करता है।
अपजानाति - गलत जानता है।
अवजानति - तिरस्कार करता है।
विजानाति - जानता है।

स्था (तिष्ठति)

अधितिष्ठति - रहता है।
प्रतिष्ठति - विदा होता है।
अनुतिष्ठति - अनुष्ठान करता है।
उपतिष्ठति - पूजा करता है।
उत्तिष्ठति - उठता है।
अवतिष्ठति - ठहरता है।

वृत् (वर्तते)

अनुवर्तते - पीछे पीछे चलता है।
निवर्तते - लौटता है या रुकता है।
प्रत्यावर्तते - वापस लौटता है।
प्रवर्तते - आरम्भ करता है।

उपसर्गाणां योगेन कदाचित् विपरीतार्थकाः शब्दाः जायन्ते। यथा -

अ→	हिंसा × अहिंसा	अहिंसा परमो धर्मः।
	न्यायः × अन्यायः	अन्यायः न कार्यः।
	सामान्यम् × असामान्यम्	सज्जनानाम् असामान्याः विचाराः भवन्ति।
	धार्मिकः × अधार्मिकः	अधार्मिकाः पापिनः भवन्ति।
अन→	औपचारिकम् × अनौपचारिकम्	अनौपचारिकं शिक्षणं प्रभावि भवति।
	अन्या × अनन्या	अध्यात्ममार्गे भारतम् अनन्यम्।
	असूया × अनसूया	अनसूया सर्वं कार्यं साधयति।
अप→	कीर्तिः × अपकीर्तिः	न कश्चित् अपकीर्तिम् इच्छेत्।
	मानः × अपमानः	कस्यापि अपमानः न करणीयः।
	यशः × अपयशः	उत्तमकर्मभिः अपयशः नभवति।
निस्→	पक्षः × निष्पक्षः	विचारः सर्वदा निष्पक्षः भवेत्।
	फलम् × निष्फलम्	न किञ्चित् कार्यं निष्फलं भवति।
	कलङ्कम् × निष्कलङ्कम्	निष्कलङ्कजीवनम् आदर्शभूतं भवति।

निर्→	आमिषम् × निरामिषम्	निरामिषं भोजनं सात्त्विकं भवति।
	आमय: × निरामय:	सर्वे सन्तु निरामया:।
	भयम् × निर्भयम्	सिंह: अरण्ये निर्भयेन विचरति।
दुस्→	कर्म × दुष्कर्म	कदापि दुष्कर्म न कर्तव्यम्।
	चरित्रम् × दुश्चरित्रम्	दुश्चरित्रसम्पादनं न शिक्षाया: उदेश्यम्।
	स्थिति: × दु:स्थिति:	दु:स्थितौ अपि महताम् एकरूपता।
दुर→	व्यवस्थितम् × दुर्व्यवस्थितम्	दुर्व्यवस्थितं जीवनं दु:खमयं भवति।
	बोध: × दुर्बोध:	दुर्बोध: छात्र: मन्दमति: भवति।
	भाग्यम् × दुर्भाग्यम्	परीक्षायाम् अनुत्तीर्णता मम दुर्भाग्यम्।
	बोध्यम् × दुर्बोध्यम्	अध्यापक: दुर्बोध्यमपि विषयं बोधयितुमर्हति।
प्रति→	लिपि: × प्रतिलिपि:	साक्षात्कारेषु प्रमाणपत्राणां प्रतिलिपिं पृच्छन्ति।
	आगमनम् × प्रत्यागमनम्	रावणं हत्वा राम: अयोध्यां प्रत्यागतवान्।
	क्रिया × प्रतिकिया	शिक्षका: पाठनस्य प्रतिकियां प्राप्नुयु:।
वि→	राग: × विराग:	यतीनां संसारात् विराग: दृश्यते।
	योग: × वियोग:	सज्जनानां वियोग: दुखद: भवति।
	कृति: × विकृति:	जीवने कदापि विकृति: न भवेत्।

उपसर्गाणां योगेन क्रियापदानां रूपाणि:–

क्र.सं	उपसर्ग:	सोपसर्गक्रियापदानि	उदाहरणम्
1.	प्र	प्रकाशते	सूर्य: स्वकिरणै: प्रकाशते।
2.	परा	पराभवति	पण्डितात् मूर्ख: पराभवति।
3.	अप	अपगच्छति	धर्मचिन्तनेन पापम् अपगच्छति।
4.	सम्	सम्भवति	परिश्रमेण सर्वकार्यं सम्भवति।
5.	अनु	अनुभवति	दरिद्र: दु:खम् अनुभवति।
6.	अव	अवरोहति	वानर: वृक्षात् अवरोहति।
7.	निस्	निस्तरति	ब्रह्मज्ञानी भवसागरात् निस्तरति।
8.	निर्	निर्गच्छति	क्षेत्रात् जलं निर्गच्छति।
9.	दुस्	दुश्चरति	शिक्षाया: अभावेन सर्वे दुश्चरन्ति।
10.	दुर्	दुर्भाषते	खल: दुर्भाषते।
11.	वि	विकसति	सरोवरे कमलानि विकसन्ति।
12.	आङ्	आरोहति	यात्री यानम् आरोहति।
13.	नि	निवारयति	सज्जन: पापात् निवारयति।
14.	अभि	अभिजानाति	भारतं को वा न अभिजानाति।
15.	अपि	(अ) पिदधाति	अनुजा गृहस्य द्वारं पिदधाति।
16.	अति	अतिक्रामति	शिष्या: स्वमेधया गुरुम् अतिक्रामति
17.	अधि	अधिगच्छति	छात्र: व्याकरणम् अधिगच्छति।
18.	प्रति	प्रतीक्षते	प्रयाणिक: यानं प्रतीक्षते।
19.	सु	सुशोभते	विद्वान् सभायां सुशोभते।

क्र.सं	उपसर्ग:	सोपसर्गक्रियापदानि	उदाहरणम्
20.	उद्	उत्प्लवते	वानरा: वृक्षात् वृक्षम् उत्प्लवन्ते।
		उद्घाटयति	माता द्वारम् उद्घाटयति।
21.	परि	परिवर्तते	संसार: नित्यं परिवर्तते।
22.	उप	उपकरोति	ईश्वर: भक्तान् अवश्यम् उपकरोति।

न केवलम् उपसर्गयोगेन धातोरर्थ: परिवर्तते, अपितु क्वचित्तु धातो: रूपाण्यपि परिवर्तन्ते। यथा–

विश्→विशति	नि + विशति = निविशते
जि→जयति	वि + जयति = विजयते
	परा + जयति = पराजयते
क्री→क्रीणाति	वि + क्रीणाति = विक्रीणीते
	परि + क्रीणाति = परिक्रीणीते
	अव + क्रीणाति = अवक्रीणीते
स्था→तिष्ठति	प्र + तिष्ठति =प्रतिष्ठते
	अव + तिष्ठति = अवतिष्ठते
यच्छ→यच्छति	आ + यच्छति = आयच्छते
क्रीड्→क्रीडति	सम् + क्रीडति = संक्रीडते
गम्→गच्छति	सम् + गच्छति = संगच्छते
पृच्छ्→पृच्छति	सम् + पृच्छति = सम्पृच्छते

उपसर्गयोगेन अर्थभेद:

पद्→ आपादयति, उत्पादयति, उपपादयति, निष्पादयति, प्रतिपादयति, सम्पादयति।

युज्→ प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते, अनुयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते, अभियुङ्क्ते, वियुङ्क्ते, संयुङ्क्ते।

मा→ अनुमाति, निर्माति, परिमाति, प्रमाति।

शो→ अतिशेते, अनुशेते, आशेते, विशेते, संशेते।

हृ→ अपहरति, आहरति, उपहरति, परिहरति, प्रहरति, संहरति, व्यवहरति, व्याहरति।

भाष्→ आभाषते, परिभाषते, प्रतिभाषते, सम्भाषते।

अस्→ आस्ते, अध्यास्ते, अन्वास्ते, उपास्ते, उदास्ते।

उपसर्गाणां योगेन क्त्वा – प्रत्ययान्ता: ल्यप् प्रत्ययत्वेन परिवर्तन्ते। क्त्वाप्रत्ययस्य त्वा, ल्यप्प्रत्ययस्य 'य', इति अंश: अवशिष्टो भवति। धातो: पूर्वम् उपसर्ग: नास्ति चेत्, क्त्वान्तं रूपम्, उपसर्ग: अस्ति चेत् ल्यप्-अन्तं भवति। द्वावपि प्रत्ययान्तौ अव्ययत्वेन व्यवह्रियेते।

क्त्वाप्रत्ययान्ता: (क्त्वान्ता:) (त्वा)	**ल्यप्प्रत्ययान्ता: (ल्यबन्ता:)**
भू + त्वा = भूत्वा	सम् + भू + ल्यप् (य) = सम्भूय
आप् + त्वा = आप्त्वा	प्र + आप् + ल्यप् (य)= प्राप्य
इष् + त्वा = इष्ट्वा	अनु+इष् + ल्यप् (य)=अन्विष्य
कृ + त्वा = कृत्वा	उप+ कृ + ल्यप् (य)= उपकृत्य
क्री + त्वा = क्रीत्वा	वि +क्री + ल्यप् (य)= विक्रीय
क्षिप् + त्वा = क्षिप्त्वा	प्र + क्षिप् + ल्यप् (य)= प्रक्षिप्य
गम् + त्वा = गत्वा	आ+ गम् + ल्यप् (य)= आगत्य
ग्रह् + त्वा = गृहीत्वा	सम् + ग्रह् + ल्यप् (य)= संगृह्य
ज्ञा + त्वा = ज्ञात्वा	वि + ज्ञा + ल्यप् (य)=विज्ञाय
त्यज् + त्वा = त्यक्त्वा	परि+त्यज्+ल्यप्(य= परित्यज्य
दा + त्वा = दत्त्वा	आङ्+दा + ल्यप् (य)= आदाय
जि + त्वा = जित्वा	वि+जि + ल्यप् (य)= विजित्य
चिन्ति+त्वा=चिन्तयित्वा	वि+चिन्ति+ल्यप्(य)=विचिन्त्य
नम् + त्वा = नत्वा	प्र + नम् + ल्यप् (य)= प्रणम्य
नी + त्वा = नीत्वा	आङ्+नी+ ल्यप् (य)= आनीय
युज् + त्वा = युक्त्वा	प्र + युज् + ल्यप् (य) = प्रयुज्य
वद् + त्वा = उदित्वा	अनु+वद् + ल्यप् (य) = अनूद्य
लिख्+त्वा = लिखित्वा	वि+लिख्+ल्यप्(य)= विलिख्य
हा + त्वा = हित्वा	वि + हा + ल्यप् (य) = विहाय
हस् + त्वा = हसित्वा	वि+हस् + ल्यप् (य) = विहस्य
स्था + त्वा = स्थित्वा	प्र+स्था + ल्यप् (य) = प्रस्थाय
स्मृ + त्वा = स्मृत्वा	वि+स्मृ + ल्यप् (य) = विस्मृत्य
रक्ष् + त्वा = रक्षित्वा	सम्+रक्ष् + ल्यप् (य) = संरक्ष्य

सोपसर्गक्रियापदानां प्रयोगः

सोपसर्गलट्लकारः	उपसर्गः+क्रिया	उपसर्गः+लङ्लकारः	परिनिष्ठितरूपम्
प्रतिजानाति	प्रति+जानाति	प्रति+अजानत्	प्रत्यजानत्
अनुवदति	अनु+वदति	अनु+अवदत्	अन्ववदत्
प्रसादयति	प्र+सादयति	प्र+असादयत्	प्रासादयत्
अनुपठति	अनु+पठति	अनु+अपठत्	अन्वपठत्
अतिजीवति	अति+जीवति	अति+अजीवत्	अत्यजीवत्
उपहसति	उप+हसति	उप+अहसत्	उपाहसत्
अनुगायति	अनु+गायति	अनु+आगायत्	अन्वगायत्
अनुशोचति	अनु+शोचति	अनु+अशोचत्	अन्वशोचत्
अतिज्वलति	अति+ज्वलति	अति+अज्वलत्	अत्यज्वलत्
प्रशंसते	प्र+शंसते	प्र+अशंसत	प्राशंसत
आचूषति	आ+चूषति	आ+अचूषत्	आचूषत्
अतितपति	अति+तपति	अति+अतपत्	अत्यतपत्
अपितर्जति	अपि+तर्जति	अपि+अतर्जत्	अप्यतर्जत्
अनुलुण्ठति	अनु+लुण्ठति	अनु+अलुण्ठत्	अन्वलुण्ठत्
अनुमूर्च्छति	अनु+मूर्च्छति	अनु+अमूर्च्छत्	अन्वमूर्च्छत्
अतिभणति	अति+भणति	अति+अभणत्	अत्यभणत्
अधिभ्रमति	अधि+भ्रमति	अधि+अभ्रमत्	अध्यभ्रमत्
विलसति	वि+लसति	वि+अलसत्	व्यलसत्
अधिव्रजति	अधि+व्रजति	अधि+अव्रजत्	अध्यव्रजत्
अतिसर्पति	अति+सर्पति	अति+असर्पत्	अत्यसर्पत्
अतियच्छति	अति+यच्छति	अति+अयच्छत्	अत्ययच्छत्
विफलति	वि+फलति	वि+अफलत्	व्यफलत्
पराभवति	परा+भवति	परा+अभवत्	पराभवत्
अनुशोचति	अनु+शोचति	अनु+अशोचत्	अन्वशोचत्
अनुपिबति	अनु+पिबति	अनु+अपिबत्	अन्वपिबत्
प्रवहति	प्र+वहति	प्र+अवहत्	प्रावहत्
विलिखति	वि+लिखति	वि+अलिखत्	व्यलिखत्
अनुभवति	अनु+भवति	अनु+अभवत्	अन्वभवत्
प्रक्षालयति	प्र+क्षालयति	प्र+अक्षालयत्	प्राक्षालयत्
उपविशति	उप+विशति	उप+अविशत्	उपाविशत्
अधिगच्छति	अधि+गच्छति	अधि+अगच्छत्	अध्यगच्छत्

सोपसर्गलट्लकारः	उपसर्गः+क्रिया	उपसर्गः+लङ्लकारः	परिनिष्ठितरूपम्
अनुकरोति	अनु+करोति	अनु+अकरोत्	अन्वकरोत्
विलोकयति	वि+लोकयति	वि+अलोकयत्	व्यलोकयत्
संस्मरति	सम्+स्मरति	सम्+अस्मरत्	समस्मरत्
उत्पतति	उत्+पतति	उत्+अपतत्	उदपतत्
संस्थापयति	सम्+स्थापयति	सम्+अस्थापयत्	समस्थापयत्
अपसरति	अप+सरति	अप+असरत्	अपासरत्
उद्घाटयति	उत्+घाटयति	उत्+अघाटयत्	उद्घाटयत्
विलेपयति	वि+लेपयति	वि+अलेपयत्	व्यलेपयत्
संगृह्णाति	सम्+गृह्णाति	सम्+अगृह्णात्	समगृह्णात्
प्रपश्यति	प्र+पश्यति	प्र+अपश्यत्	प्रापश्यत्
प्रसाधयति	प्र+साधयति	प्र+असाधयत्	प्रासाधयत्
अनुचरति	अनु+चरति	अनु+अचरत्	अन्वचरत्
प्रतिनमति	प्रति+नमति	प्रति+अनमत्	प्रत्यनमत्
आनयति	आ+नयति	आ+अनयत्	आनयत्
विहरति	वि+हरति	वि+अहरत्	व्यहरत्
पराजयते	परा+जयते	परा+अजयत	पराजयत
विक्रीणीते	वि+क्रीणीते	वि+अक्रीणीत	व्यक्रीणीत
संरक्षति	सम्+रक्षति	सम्+अरक्षत्	समरक्षत्

विविधप्रत्ययाः (प्रश्नमाला)

1. 'वत्सस्य गोत्रापत्यं पुमान्' इति
   क. वात्सः　　ख. पुत्रीयः
   ग. पौत्रः　　घ. पुत्रकः
2. षण्णाम् मातृणाम् अपत्यं पुमान् -
   क. षाण्मातुरः　　ख. षट्मात्रकः
   ग. षण्मातृकः　　घ. षण्मातुरः
3. पाण्डोः अपत्यं पुमान् -
   क. पाण्डुकः　　ख. पाण्डवः
   ग. पाण्डुरः　　घ. पाण्डयः
4. मातुर्भ्राता इति
   क. मातुलः　　ख. मातृव्यः
   ग. मामकः　　घ. मातुलेयः
5. व्याकरणम् अधीते वेद वा -
   क. व्याकरणकः　　ख. व्याकरणिकः
   ग. वैयाकरणः　　घ. वैय्याकरणः
6. राष्ट्रे भवम् -
   क. राष्ट्रियम्　　ख. राष्ट्रीकं
   ग. राष्ट्रय　　घ. राष्ट्रीयं
7. मयूरस्य अवयवः विकारो वा -
   क. मयूर्यः　　ख. मायूरः
   ग. मयूरगः　　घ. मयूरकः
8. 'शाब्दिकः अत्र कः प्रत्ययः ?
   क. कन् प्रत्ययः　　ख. कप् प्रत्ययः
   ग. ठक् प्रत्ययः　　घ.ण्वुल् प्रत्ययः
9. 'वासुदेवः' इत्यस्मिन् शब्दे प्रत्ययोऽस्ति -
   क. इञ्　　ख. ठक्
   ग. ढक्　　घ. अण्
10. विनता शब्दात् ढक् प्रत्यये किं रूपं भविष्यति?
    क. वैनतः　　ख. वैनतिः
    ग. वैनतेयः　　घ. वैनतिकः
11. सभापति शब्दात् अण् प्रत्यये किं रूपं भवति ?
    क. साभापतः　　ख. सभापत्यः
    ग. साभापत्यः　　घ. सभापतिकः
12. 'रूपवान्' इत्यत्र रूपशब्दात् प्रत्ययोऽस्ति
    क. क्तवतु　　ख. शानच्
    ग. ण्वुल्　　घ. मतुप्
13. 'धनशब्दात्' ठन् प्रत्यये रूपमस्ति -
    क. धनिकः　　ख. धनकः
    ग. धनवान्　　घ. धनी
14. चित्रया युक्तः मासः भवति -
    क. चित्रवान्　　ख. चित्रकम्
    ग. चित्राकः　　घ. चैत्रः (अण्)
15. पिपासाशब्दात् इतच् प्रत्यये रूपं भवति -
    क. पिपासेतः　　ख. पिपासितः
    ग. पापासातः　　घ. पिपास्तः
16. मेधाशब्दात् कस्मिन् प्रत्यये मेधावी निष्पद्यते -
    क. इमनिच्　　ख. विनि
    ग. ङीप्　　घ. इनि
17. केशवः शब्देऽस्मिन् तद्धितप्रत्ययोऽस्ति -
    क. व　　ख. कन्
    ग. अन्　　घ. इनिः
18. गुरुता-महत्ता-लघुता-ब्राह्मणता इत्यादि शब्देषु प्रत्ययोऽस्ति -
    क. अण्　　ख. आङ्
    ग. तल्　　घ. त्व
19. पण्डितशब्दात् इमनिच् प्रत्यये रूपं भवति -
    क. पण्डितिमान्　　ख. पण्डितमान्
    ग. पण्डितमन्　　घ. पण्डितिमा

20. 'नैपुण्यम्' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति -
    क. उरच्　　ख. क्यप्
    ग. तव्यत्　　घ. ष्यञ्
21. 'मौनम्' इत्यत्र कः मूलशब्दः -
    क. मुनि　　ख. मति
    ग. मन　　घ. मौन
22. 'सख्यम्' इति सखिशब्दात् प्रत्ययोऽस्ति -
    क. य　　ख. यक्
    ग. व्यम्　　घ. यत्
23. 'काकेन तुल्यम्' इत्यस्य तद्धितप्रत्ययान्तं रूपम्-
    क. काकायितम्　　ख. काकतुल्यम्
    ग. काकं　　घ. काकवत्
24. 'बकानां समूहः' इत्यस्य तद्धितान्तं पदमस्ति -
    क. बक समूहः　　ख. बाकम्
    ग. बकीयम्　　घ. बकिमा
25. दैवम् - औपगवं - नैशं - ग्रैष्मम् इत्यादि शब्देषु तद्धितप्रत्ययः कः ?
    क. फ　　ख. ढक्
    ग. अण्　　घ. कन्
26. सुवर्णस्य विकारः इति विग्रहवत् मयट् प्रत्ययान्तं रूपमस्ति-
    क. सुवर्णमयम्　　ख. सुवर्णकम्
    ग. सौवर्ण्यम्　　घ. सौवर्णम्
27. 'राज्ञोऽपत्यं पुमान्' -?
    क. राजन्यः　　ख. राजपुत्रः
    ग. राजापत्यः　　घ. राजकु मारः
28. 'कन्यायाः अपत्यं पुमान्' इति किं भवति ?
    क. कन्याकः　　ख. कानीनः
    ग. कन्यापुत्रः　　घ. कान्याकः
29. कुलस्यापत्यं पुमान्-
    क. कौलीनः　　ख. कुलीनः
    ग. कुलापत्यः　　घ. कौलिकः
30. गर्गस्य युवापत्यं पुमान् ?
    क. गार्ग्यः　　ख. गर्गाः
    ग. गार्ग्यायणः　　घ. गार्ग्यायणी
31. 'क्षत्रस्य अपत्यं पुमान्' -
    क. क्षत्रः　　ख. क्षात्रः
    ग. क्षात्रम्　　घ. क्षत्रियः
32. युवतीनां समूहः -
    क. योवती　　ख. यौवतम्
    ग. युवती　　घ. यौवती
33. व्याकरणम् अधीते वेद वा - ?
    क. व्याकरणः　　ख. वैयाकरणिकः
    ग. वैयाकरणः　　घ. व्याकरणिकः
34. ग्रीवायाः अलङ्कारः -
    क. ग्रीवकः　　ख. ग्रयवेकः
    ग. ग्रैवेयकः　　घ. ग्रेवैयकः
35. लक्ष्मीः अस्य/ अस्मिन् वा अस्तीति -
    क. लक्ष्मीमान्　　ख. लक्ष्मीवान्
    ग. लक्ष्मीपः　　घ. लक्ष्मीशः
36. विद्यया सह वर्तते इति
    क. सविद्यः　　ख. विद्यावान्
    ग. विद्यासहितः　　घ. विद्वान्
37. 'उत्तरे भवः' किमिति कथ्यते -?
    क. उत्तरः　　ख. औत्तरः
    ग. औत्तराहः　　घ. उत्तरत्यः
38. अतिशयेन प्रियः
    क. प्रियतमः　　ख. प्रेष्ठः
    ग. प्रैष्ठः　　घ. प्रियतरः
39. शीलमस्तीति -
    क. शीलवन्तः　　ख. शैलिकः
    ग. शीलकः　　घ. शीलवान्
40. 'तव अयम्' इत्यस्य शुद्धरूपं किं नास्ति ?
    क. मदीयः　　ख. त्वदीयः
    ग. तावकः　　घ. तावकीनः
41. कुत्र भवः -
    क. कुत्रत्यः　　ख. कुत्रस्यः
    ग. क्वास्यः　　घ. क्वस्यः
42. वृत्तिः, वृद्धिः, वृष्टिः इत्येतेषु कः प्रत्ययः ?
    क. क्त प्रत्ययः　　ख. व्यत् प्रत्ययं
    ग. इनि प्रत्ययः　　घ. क्तिन् प्रत्ययः

43. गरीयान्-गरीष्ठः - अनयोः कौ प्रत्ययौ ?
क. क्तवतु + क्त ख. मतुप् + ष्ठन्
ग. यत् + क्यप् घ. ईयसुन् + इष्ठन्

44. 'अर्च् + क्तवतु' = रूपं कथं स्यात् ?
क. अर्चितः ख. अर्चितवान्
ग. अर्च्यम् घ. अर्चकः

45. 'कृ + तृच्' - किं रूपं स्यात् ?
क. कारकः ख. कारवान्
ग. कारयिता घ. कर्ता

46. 'जन + यत्' किं रूपम् ?
क. जननम् ख. जन्यम्
ग. जन्य घ. जन्यः

47. 'स्वप् + क्त' किं रूपम् ?
क. स्वपितः ख. स्वपितम्
ग. सुप्तः घ. सुप्तवान्

48. 'मृ + शानच्' किं रूपम् ?
क. म्रियाणः ख. मरियमाणः
ग. म्रियमाणः घ. मर्यमाणः

49. 'आ + चि +क्त' किं रूपम् ?
क. अर्चितः ख. आचितः
ग. अर्चित घ. आक्तः

50. 'प्र + वस् + ल्यप्' -
क. प्रैष्य ख. प्रेष्य
ग. प्रौस्य घ. प्रोष्य

51. अधि + स्था + तृच् = मेलयतु।
क. अधिष्ठिः ख. अधिष्ठाता
ग. अध्यस्थः घ. अधिस्थाता

52. 'प्रति + भा + ल्युट्' - एतेषां मेलने रूपं कथं भवति ?
क. प्रतिभा ख. प्रतिभाति
ग. प्रतिभानम् घ. प्रतिभेति

53. 'अधि + इ + शानच्' -शुद्धं किम् ?
क. अधिष्ठानः ख. अधीनः
ग. अधीयानः घ. अधिशानः

54. अधि + स्था +ल्यप् - शुद्धं रूपं किम् ?
क. अध्यस्थाय ख. अधिष्ठाय
ग. अध्याप्य घ. [illegible]य

55. 'उप + पद् + क्त' किं रूपम् ?
क. उपपदः ख. उपपक्तः
ग. उपपन्नः घ. उपाक्तः

56. घ्रा + शतृ -
क. घ्रान् ख. घ्रायन्
ग. जिघ्रायन् घ. जिघ्रन्

57. अभि + षिच् + तुमुन् =
क. अभिषिक्तुम् ख. अभिषयितुम्
ग. अभिषेकयितुम् घ. अभिषेक्तुम्

58. 'दा + शतृ' किं रूपम् ?
क. ददन् ख. ददानः
ग. ददत् घ. दीयमानः

59. समुन्नतिम् -प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं कथम् ?
क. समु + न + क्त ख. सम् + उत् + नम् +क्तिन्
ग. सम् + उ + नति + क्त घ. समु + नम् + क्त

60. प्रतिहन्यमाना -
क. प्रति + हन् + शानच्
ख. प्रति + हिंस् + शानच्
ग. प्रति + हन् +क्त
घ. प्रति + हन् + शतृ

61. समुदाचारः - अत्र प्रकृतिप्रत्ययनिर्धारणं कथम् ?
क. सम् + उत् +चर् + क्त
ख. सम् + उत् +आ +चर् + घञ्
ग. समुद् + आचर् + खर्
घ. समुत् + आ + चर् + त

62. निधानम् - इत्यत्र प्रकृतिः का प्रत्ययश्च कः?
क. निधा + अम ख. नि + धा + ल्युट्
ग. निधा + आ +घञ् घ. निधा + क्त

63. उत्प्लुत्य - अत्र कः उपसर्गः का प्रकृतिः कश्च प्रत्ययः?
क. उत् + प्लु +क्त्वा ख. उत् + प्लु +क्त
ग. उत् + प्लु +ल्यप् घ. उत् + प्लु + यत्

64. समारुढः -अत्र प्रकृतिः का ? प्रत्ययश्च कः?
क. सम् +आ + रुह + क्त
ख. सम् +आ +रुह +घञ्
ग. सम् + आ + रुह + त
घ. सम् + आ + रुह + क

65. श्रद्धधानः -
क. श्रत् + धा + शतृ ख. श्रत् +धा +शानच्
ग. श्रत् + धा +क्त घ. श्रत् + धा + घञ्

66. सन्दीपनम् - इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. शानच् ख.ल्युट्
ग. क्तिन् घ. अम्

67. परिभ्रमन् - अत्र कथं विभागः ?
क. परि + भ्रम् +अन् ख. परि + भ्रम् + शतृ
ग. परि + भ्रम् +क्तिन् घ. परिभ्रम् + ल्युट्

68. उन्मूलनम् -
क. उत् +मूल् + ल्युट् ख. उत् + मूल + घञ्
ग. उत् + मूल् +अम् घ. उत् + मूल् + क्तिन्

69. परीक्षितुम् - अत्र अयमेव प्रत्ययः
क. क्त प्रत्ययः ख. क्तिन् प्रत्ययः
ग. क्तवतु घ. तुमुन् प्रत्ययः

70. विप्रयुक्तः -
क. वि + युक् +त ख. वि + युज् +क्त
ग. वि +प्र +युज् +क्त घ. वि +प्रयुज् +घञ्

71. प्र + विश् +ण्वुल् -किं रूपं स्यात् ?
क. प्रवेशः ख. प्रवेशकः
ग. प्रवेशयिता घ. प्रावेशिकः

72. तप् + घञ् - योगे किं रूपम् ?
क. तापकः ख. तापनम्
ग. तापः घ. तपन्

73. प्र + हस् + ल्युट् - किं शुद्धं रूपम् ?
क. प्रासनम् ख. प्रहसनम्
ग. प्राहासनम् घ. प्रहासः

74. प्र + भिद् + ल्यप् किं शुद्धं ?
क. प्रदेद्य ख. प्रभोद्य
ग. प्रभौद्य घ. प्रभिद्य

75. चुर् + तुमुन् -
क. चोरयितुम् ख. चुरयितुम्
ग. चुरितुम् घ. चोरायितम्

76. लिख् + तृच् -
क. लेखितव्य ख. लेखितुम्
ग. लेखिता घ. लेखः

77. नी + शानच्
क. नयानः ख. नीयामः
ग. नीयमानः घ. नयमानः

78. शक् + शतृ - किं रूपं शुद्धम् ?
क. शकन् ख. शक्यन्
ग. शक्नुवन् घ. शक्नुवान्

79. 'अद्' धातोः क्तवतु प्रत्ययरूपं सूचय -
क. अदवान् ख. अन्नवान्
ग. जग्धवान् घ. अदूवान

80. 'जलमयः' चिन्मयः, -एषां कः प्रत्ययः?
क. तव्य प्रव्ययः ख. ल्यप् प्रत्ययः
ग. ठक् प्रत्ययः घ. मयट् प्रत्ययः

81. दा धातोः + शानच् प्रत्ययान्तरूपं दर्शय।
क. दानीनः ख. दानमानः
ग. ददानः घ. ददत्

82. प्र + नी + पत् + ल्यप् =
क. प्रनिपत्य ख. प्रनिषय्
ग. प्रणिपत्य घ. प्रणिपल्य

83. उप + इ +ल्यप् =
क. उपइल्य ख. उपलय
ग. उपेल्य घ. उपेत्य

84. गृह्णाति - इत्यस्य क्त्वान्तं रूपं लिखत ?
क. गृह्यत्वा ख. गृह्यीत्वा
ग. गृहीय घ. गृहीत्वा

85. जानाति - अस्य तुमुन्नन्तं रूपं लिखत -
क. जानीतुं ख. जानातुं
ग. ज्ञातुम् घ. जानायितु

86. हर्ता, भर्ता, नेता-एषां तुमुन्नन्तं निर्दिशत -
क. हरितुं, भरितुं, नेतुं
ख. हर्तुं, भर्तुं, नेतुं
ग. हरितुं, भर्तुं, नाययितं
घ. नैष्टुं, नेष्टुं, भ्रष्टु

87. सम् + भाष् + शानच् =
क. सम्भाषणा ख. सम्भाषणम्
ग. सम्भाष्य घ. सम्भाषमाण

88. भ्रम् + क्त =?
क. भ्रमितः   ख. भ्रान्तः
ग. भ्राम्तः   घ. भ्रंतः

89. लिप् + अनीयर् = ?
क. लिपनीयम्   ख. लेपनीयम्
ग. लिप्तनीयं   घ. लेप्तनीयं

90. वस् + क्त =?
क. वस्तः   ख. वक्तः
ग. उषितः   घ. वसितः

91. अधि + वस् + ल्यप् =?
क. अधिवस्य   ख. अधिवल्य
ग. अध्युष्य   घ. अधिउष्य

92. लिह् + यत् = ?
क. लिहयम्   ख. लेह्यम्
ग. लिहियम्   घ. लेहियम्

93. स्तु + अनीयर् = ?
क. स्तुवनीयम्   ख. स्तावनीयम्
ग. स्तोनीयम्   घ. स्तवनीयम्

94. कामयमानः -अस्य लटि प्र. पु. एकवचनं किम् ?
क. कामयति   ख. कामयमाति
ग. कामः   घ. कामयते

95. नभस्तः, नदीतः, गतः, कृतः - एतेषां प्रत्ययः कः?
क. क्त प्रत्ययः   ख. तल् प्रत्ययः
ग. तसिल् प्रत्ययः   घ. तः प्रत्ययः

96. 'गृह् +यत्' = ?
क. ग्रहय   ख. गृहयं
ग. ग्रौहयम्   घ. ग्राह्यम्

97. 'घ्नन्' यान् - अनयोः कः प्रत्ययः ?
क. घञ्   ख. क्तिन्
ग. ल्युट्   घ. शतृ

98. रूपवान् रसवान् गतवान् इत्यादिषु क्तवतु प्रत्ययान्तपदं किम् ?
क. रूपवान्   ख. नास्ति
ग. रसवान्   घ. गतवान्

99. तुन्दिलः, पठितः, दर्शितः इत्यादिषु क्त प्रत्ययान्तः कः?
क. त्रीणि   ख. द्वे
ग. नास्ति   घ. एकमेव

100. मुच् + क्त्वा = ?
क. मुचत्वा   ख. मुच्वा
ग. मोक्त्वा   घ. मुक्त्वा

101. सिच् क्तवतु = ?
क. सिक्तवान्   ख. सिच्ववान्
ग. सेचितवान्   घ. सिचितवान्

102. अध्यापकः, चिन्तकः, निवेदकः - एषां प्रत्ययः कः?
क. घञ् प्रत्ययः   ख. णमुल्
ग. कप् प्रत्ययः   घ. ण्वुल्

103. उत् + खन् + ल्यप् =
क. उत्खन्य   ख. उत्खलाय
ग. उत्खत्य   घ. उत्खन्लाय

104. नि + वृ + ण्वुल् =
क. निवृकः   ख. निवार
ग. निवारणम्   घ. निवारकः

105. प्र + ईर् + ण्वुल्
क. प्ररिकः   ख. प्रीरयिता
ग. प्रीर   घ. प्रेरकः

106. कृ +क्तिन्
क. कृतिः   ख. कृत्रिः
ग. कृतिन्   घ. कृक्तिश्च

107. नी + शतृ =
क. ननानः   ख. नयन्
ग. नयमानः   घ. नीयमानः

108. कृ + शानच् =
क. कृवाणः   ख. कुर्वमाणः
ग. कुर्वन्   घ. कुर्वाणः

109. अदनम्, पालनम् अनयोः प्रत्ययः कः?
क. ल्युट्   ख. घञ्
ग. क्त्वा + ल्युट्   घ. णमुल्

110. रामः केदारखण्डात् सहसा उत् + स्था+ल्यप् - समागतः
क. उत्स्थाय   ख. उत्थाय
ग. उत्स्थाल्य   घ. उदस्थाल्य

111. न्यायाधीशः मन्त्रिणम् अनपराधिनं निर् + नी ल्यप् त्यक्तवान्
क. निरनीय   ख. निर्णीय
ग. निरणाय   घ. निर्णाय

112. दीर्घकर्णः पक्षिशावकान् आ + नी ल्यप् खादति।
क. आणीय   ख. आनित्य
ग. आनीत्य   घ. आनीय

113. आस्तिकः धर्मं श्रु - गुरुमुपगच्छति।
क. श्रुत्वा   ख. श्रवितुं
ग. श्रोतुम्   घ. श्रुतुं

114. सज्जनाः प्राणत्यागेनापि परेषां उप + कृ - यतन्ते
क. उपकृतुं   ख. उपक्रतुं
ग. उपकर्तुम्   घ. उपकरितुं

115. उष्ट्राः भारवन्ति वस्तुनि वह् - शक्नुवन्ति।
क. वहितुं   ख. वोहीतुं
ग. वोहितुम्   घ. वोढुं

116. गुरवः शिष्यान् धर्मम् अनुशास् - सन्मार्गं नयन्ति।
क. अनुशासनम्   ख. अनुशास्यन्
ग. अनशिष्यन्   घ.अनुशासन्तः

117. बालिकाः पुस्तकानि (धा-) विद्यालयं गच्छन्ति।
क. धारयन्ती   ख. धारयन्त्यः
ग. धारयन्तीः   घ. धारयत्यः

118. सः पक्षिशावकेभ्यस्तण्डुलकणान् (दा -) सन्तुष्टः।
क. ददन्   ख. ददती
ग. दानन्   घ. ददत्

119. सुखमिच्छता जनेन आलस्यं (त्यज् -)
क. त्यक्तव्यः   ख. त्यक्तव्या
ग. त्यक्तव्यम्   घ. त्यजितव्यम्

120. प्राज्ञौ सर्वदा सद्भिः सह सङ्गः (कृ -)
क. करणीयः   ख. कुर्यात्
ग. कर्तव्या   घ. कर्तव्यम्

121. सर्वैरस्माभिः आलापैः कालो (नी -)
क. नीतव्यम्   ख. नयतव्यं
ग. नेतव्यः   घ. नेतव्या

122. मया अधुना (भू -)
क. भूतव्यः   ख. भवितव्यम्
ग. भवितव्या   घ. भवितव्यः

123. निम्नलिखितेषु चतुर्षु अनीयर् -प्रत्ययान्तं किम् ?
क. देय   ख. दीयमान्
ग. दानीय   घ. दातव्य

124. छिद्धातोः क्त-प्रत्ययान्तं रूपं किं भवति ?
क. छिन्नम्   ख. छिक्तम्
ग. छेदितम्   घ. छेदनम्

125. पच् धातोः क्त प्रत्यये किं रूपम् ?
क. पक्तव्यम्   ख. पक्तम्
ग. पच्चम्   घ. पक्वम्

126. कृधातोः ण्यत् प्रत्ययान्तं किं रूपम् ?
क. कृत्यम्   ख. कर्तव्यम्
ग. कार्यम्   घ. करणीयम्

127. स्तुधातोः यत् प्रत्ययान्तं रूपम् इदं भवति -
क. स्तवनीयः   ख. स्तुवम्
ग. स्तुत्यः   घ. स्तोतव्यः

128. केलिमर् प्रत्ययः भवति -
क. सुप्प्रत्ययः   ख. कृत्प्रत्ययः
ग. तिङ्प्रत्ययः   घ. तद्धितप्रत्ययः

129. 'चेयम्' इति चि धातोः कः प्रत्ययः ?
क. यत्   ख. तव्य
ग. क्यप्   घ. ण्यत्

130. शक् धातोः क्तवतु प्रत्यये रूपं भवति-
क. शकवान्   ख. शत्तवान्
ग. शन्तवान्   घ. शक्तवान्

131. वस् धातोः क्तवतु प्रत्यये रूपं भवति-
क. उषितवती   ख. वसितवती
ग. उसितवती   घ. वस्तवती

132. ग्लानमिति शब्दे धातोः प्रत्ययोऽस्ति -
क. कानच्   ख. वक्त
ग. ल्युट्   घ. क्तवतु

133. 'ददानः' इत्यस्मिन् शब्दे दा धातोः प्रत्ययोऽस्ति -
क. शानच्   ख. कानच्
ग. क्त   घ. ल्युट्

134. 'आरुढः' इत्यत्र रुहधातोः प्रत्ययो भवति-
क. ढक्   ख. क्त
ग. कप्   घ. अण्

135. दाधातोः कर्मवाच्ये पुँल्लिङ्गे रूपं भवति-
क. दीयमानः   ख. दद्यमान
ग. दयमानः   घ. दद्यन

136. 'छिन्दानः' इति छिद् धातोः कस्मिन् प्रत्यये सिद्ध्यति रूपम् -
क. कन् ख. कानच्
ग. शानच् घ. ल्युट्

137. 'पठिष्यन्' इति रूपं सिद्ध्यति एवम्-
क. पठ+ष्यञ्+ल्युट् ख. पठ् + लृट् + शतृ
ग. पठ् + तिङ् घ. पठ् + ष्यञ्

138. अद् धातोः क्त्वा -प्रत्यये रूपं भवति-
क. अत्त्वा ख. अन्त्वा
ग. जग्ध्वा घ. अदित्वा

139. 'विधाय' - 'विचिन्त्य'- 'विलप्य' - इत्यादि शब्देषु धातुभ्यः प्रत्ययो भवति -
क. क्यच् ख. ण्यत्
ग. ल्यप् घ. यत्

140. 'श्रावं श्रावम्' इत्यत्र श्रु धातोः प्रत्ययो भवति -
क. क्त्वा ख. ल्युट्
ग. णमुल घ. ल्यप्

141. 1. पाकः 1. अच्
2. जयः 2. क्तिन्
3. स्तवः 3. घञ्
4. मतिः 4. अण्
क. 1-4, 2-3, 3-2, 4-1
ख. 1-2, 2-4, 3-1, 4-3
ग. 1-1, 2-2, 3-3, 4-4
घ. 1-3, 2-1, 3-4, 4-2

142. 'रामः' इति रम् धातोः प्रत्ययो भवति -
क. घः ख. घञ्
ग. अण् घ. कः

143. पाठः, पाकः, भागः, कारकः, इत्येतेषु कः भिन्न प्रत्ययान्तः ?
क. भागः ख. पाकः
ग. कारकः घ. पाठः

144. 'कर्त्ता' इत्यत्र कृधातोः प्रत्ययो भवति -
क. तसिल् ख. तृच्
ग. शतृ घ. तल्

145. 'गृहीतः' इत्यत्र प्रत्ययः -
क. कृत् ख. तिङ्
ग. तद्धितः घ. सुप्

146. 'सुखदः' इत्यत्र दा धातोः प्रत्ययोऽस्ति-
क. अच् ख. अण्
ग. क घ. अक्

147. 'कर्मण्यण्' पाणिनीयसूत्रमिदम् अस्मिन् शब्दे सङ्गच्छते-
क. गृहम् ख. कुम्भकारः
ग. कारकः घ. गोदः

148. 'अग्रेसरः' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति -
क. कः ख. छः
ग. डः घ. टः

149. 'प्रियंवदः' इत्यत्र कृत्प्रत्ययोऽस्ति -
क. कः ख. खच्
ग. अच् घ. खश्

150. 'वेदवित्' इत्यत्र विद् धातोः कृत्प्रत्ययो भवति -
क. अच् ख. कः
ग. क्विप् घ. अण्

151. 'यशस्करी' इति शब्देऽस्मिन् कृत्प्रत्ययोऽयम् भवति-
क. क्विप् ख. अक्
ग. इनि घ. अण्

152. 'भिक्षुः' इत्यत्र कृदन्तप्रत्ययः कोऽस्ति?
क. अथुच् ख. वृञ्
ग. डः घ. उ

153. 'साहित्यम्' इत्यत्र 'सहित' - शब्दात् कस्मिन् प्रत्यये सिद्ध्यति ?
क. क्यप् ख. व्यत्
ग. ष्यञ् घ. यत्

154. 'हितम्' शब्दोऽयम् कस्मिन् प्रत्यये सिद्ध्यति ?
क. धा + ट ख. धा + क्त
ग. धृ + क्त घ. हा + क्त

155. दिवाकरः-विभाकरः-निशाकरः -लिपिकरः इत्यादि शब्देषु प्रत्ययो भवति-
क. अण् ख. अच्
ग. डः घ. कः

156. शाकाहारी - आमिषभोजी - मिथ्यावादी - मित्रद्रोही इत्यादिशब्देषु प्रत्ययो भविष्यति-
क. णिनिः ख. क्विप्
ग. घञ् घ. अण्

157. गो + यत् किं स्यात् ?
क. गव्यम् ख. गाव्यम्
ग. गोयम् घ. गोव्यम्

158. ग्रामीण शब्देऽस्मिन् ग्रामशब्दात् तद्धितप्रत्ययोऽस्ति -
क. कन् ख. खञ्
ग. यक् घ. इनिः

159. मूषिका इति शब्दे स्त्री-प्रत्ययः कः ?
क. ङीष् ख. ङीप्
ग. टाप् घ. एतेषु न कोऽपि

160. 'मातुल' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे रूपं भवति-
क. मातुलानी ख. मातुली
ग. मातुलिनी घ. एतेषु न किमपि

161. 'अध्यापक'-शब्दे कः प्रत्ययः ?
क. अण् ख. तृच्
ग. ल्यु घ. ण्वुल्

162. 'यजमानः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. शानच् ख. शानन्
ग. शानश् घ. शतृ

163. प्रच्छ् धातोः तुमुन् प्रत्यये सति किं रूपम् ?
क. पेच्छितम् ख. प्रेष्टितुम्
ग. प्रष्टुम् घ. प्रच्छितुम्

164. अद् + क्त्वा = किं रूपम् ?
क. अदत्वा ख. अदित्वा
ग. जगिध्वा घ. जग्ध्वा

165. सम् + पत् + क्विप् = किं रूपम् ?
क. सम्पयिः ख. सम्पदि
ग. सम्पद् घ. सम्पत्

166. 'टाप्' प्रत्ययस्योदाहरणं नास्ति -
क. महिमा ख. सरला
ग. निपुणा घ. मूषिका

167. 'यथा' इत्यस्मिन् मूलशब्दः कः ?
क. यथा ख. यथ्
ग. यथ घ. यत्

168. किम्- प्रत्ययान्तः शब्दः पुंलिङ्गे भवति?
क. कि ख. क्तिन्
ग. टाप् घ. तल्

169. नश् धातोः तुमुन् प्रत्ययान्तः शब्दः कः?
क. नश्तुम् ख. नष्टुम्
ग. नशितुम् घ. नष्टितुम्

170. स्था-धातोः तुमुन् प्रत्ययान्तः कः ?
क. स्थित्वा ख. तिष्ठता
ग. स्थातुं घ. स्थेयम्

171. ग्रह धातोः क्त-प्रत्ययान्तः कः ?
क. ग्रहीतः ख. गृहीतः
ग. गृहितः घ. ग्रहितः

172. रघु + अण् किं रूपं सिद्ध्यति ?
क. राघवः ख. रघवः
ग. रघ्वणः घ. रघुः

173. 'विहाय' पदेऽस्मिन् कः प्रत्ययोऽस्ति?
क. यत् ख. ल्यप्
ग. यप् घ. ण्यत्

174. सृज् + तुमुन्
क. स्रष्टुम् ख. सृष्टुम्
ग. सर्जितुम् घ. सर्ष्टुम्

175. श्रु + तव्यत् =
क. श्रुणुतव्यः ख. श्रव्यः
ग. श्रोतव्यः घ. श्रुतव्यः

176. भगिन्याः अपत्यमिति -
क. भागिनेयः ख. भगिनीयः
ग. भागिन्यः घ. भगिनेयः

177. चिन्त् धातोः शतृ(पुं) प्रत्ययान्तम् -
क. चिन्तयन् ख. चिन्तवन्
ग. चिन्तितवन्तः घ. चिन्तयत्

178. दृश् + तुमुन् -
क. पश्यतुम् ख. पश्यितुम्
ग. द्रष्टुम् घ. दर्शितुम्

179. अद् धातोः क्त-प्रत्ययेन निष्पन्नः भवति-
क. अन्नः ख. अत्रः
ग. जग्धः घ. अग्धः

180. 'शूद्री' इत्यत्र कः स्त्री प्रत्ययः ?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. टाप् घ. ईप्

181. 'शालीयः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. इयः ख. अः
ग. यः घ. छ

182. 'स्तोतव्यः' इत्यत्रः कः प्रत्ययः ?
क. क्त ख. क्तवतु
ग. वः घ. तव्य

183. 'लब्धम्' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. कानच् ख. घञ्
ग. तव्य घ. क्त

184. लिख् धातोः तव्यत्-प्रत्ययान्तः कः ?
क. लेखितव्यम् ख. लिखतव्यः
ग. लिखितव्यम् घ. लिखतव्यम्

185. 'स्तवनीयम्' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. तव्यत् ख. ल्युट्
ग. अनीयर् घ. कोलिमर्

186. गै धातोः अनीयर्-प्रत्ययान्तः कः शब्दः?
क. गैनीयः ख. गनीयम्
ग. गैनियम् घ. गानीयः

187. 'देयः-देया -देयम्' एतेषु पदेषु कः प्रत्ययः ?
क. क्यत् ख. क्यप्
ग. यत् घ. ल्यप्

188. 'शप्यम्' इति शप्-धातोः कः प्रत्ययः?
क. ल्यम् ख. यत्
ग. अच् घ. ल्युट्

189. छिदेलिमः, छिदेलिमा, छिदेलिमम्' एतेषु कः प्रत्ययः?
क. एलिमर् ख. ण्यत्
ग. केलिमर् घ. अनीयर्

190. 'स्तुत्यः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क्यप् ख. क्यच्
ग. व्यत् घ. ल्यप्

191. शास् धातोः 'क्यप्' प्रत्यये रूपं भवति-
क. शास्यः ख. शाक्यः
ग. शाक्यम् घ. शिष्यः

192. 'कारकः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ण्वुल् ख. ल्युट्
ग. ण्यत् घ. ल्यप्

193. 'दर्शकः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ल्युट् ख. तव्यत्
ग. ण्वुल् घ. ण्यत्

194. कृ + तृच् =
क. कर्ता ख. कारकः
ग. कारिका घ. कृतः

195. 'लवणः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ल्यु ख. ल्यप्
ग. ण्वुल् घ. ण्यत्

196. 'स्थायी' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. शतृ ख. क्वित्
ग. णिनि घ. ल्युट्

197. 'जि + अच्'
क. ज्यच् ख. जियः
ग. जयः घ. जेयः

198. शुष्-धातोः क्त प्रत्यये रूपं भवति -
क. शुकः ख. शुस्तः
ग. शुष्कः घ. शुक्तः

199. 'जीनः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क्तवतु ख. क्त
ग. क्यच् घ. तव्य

200. मृतवती इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. मतुप् ख. क्त
ग. क्तवतु घ. वतुप्

201. दृश् + शतृ =
क. दृशयति ख. पश्यन्
ग. दृशन् घ. दृशतृ

202. हस् धातोः शतृप्रत्यये रूपं भवति -
क. हस्यन् ख. हसती
ग. हस्यन्ती घ. हसन्ती

203. 'ईक्षमाणः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. शानच् ख. कानच्
ग. केलिमर् घ. शतृ

204. कुम्भं + कृ + अण्
क. कुम्भा ख. कुम्भिकः
ग. कुम्भिन् घ. कुम्भकारः

205. पण्डित +अम् +मन् + णिनि =
क. पण्डितम्मन्यः ख. पण्डिता
ग. पण्डितः घ. पण्डितमानी

206. पूः इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ल्यप् ख. ल्युट्
ग. अण् घ. क्विप्

207. 'वराकः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क्विप् ख. ल्युट्
ग. षाकन् घ. क

208. 'प्रियः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. क ख. ष्ट्रन्
ग. अण् घ. ल्यप्

209. 'कारुः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ण्वुल् ख. क
ग. मनिण् घ. उण्

210. 'नेतुम्' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ण्वुल् ख. ल्यप्
ग. तुमुन् घ. उण्

211. भावः इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. घञ् ख. अण्
ग. अथ् घ. क

212. 'भयम् ' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क ख. घञ्
ग. अण् घ. अच्

213. 'जातिः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. केलिमर् ख. ल्यु
ग. क्तिन् घ. णिनि

214. यू + क्तिन् =
क. यूवा ख. युवा
ग. युवतिः घ. यूतिः

215. 'ईहा' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ल्यु ख. अ
ग. क घ. अच्

216. 'धारणा' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. घञ् ख. ल्युट्
ग. क घ. युच्

217. 'शयनम्' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ण्वुल् ख. ल्युट्
ग. युच् घ. अच्

218. 'अवतारः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क्विप् ख. खश्
ग. घ घ. क

219. सु +कृ + खल् =
क. सुखलः ख. सुकरः
ग. शुक्लः घ. सुकृतः

220. 'अनुभूय' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. णमुल् ख. ल्युट्
ग. ल्यप् घ. उण्

221. 'आश्वपत्यम्' इत्यत्र अपत्यर्थकः प्रत्ययः कः ?
क. ण्य ख. अण्
ग. इञ् घ. यञ्

222. द्विमातृ + अण् -
क. द्विमाता ख. विमाता
ग. द्विमातृन् घ. द्वैमातुरः

223. 'दैत्यः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ण्य ख. इञ्
ग. घञ् घ. अञ्

224. कुरु + ण्य =
क. कौरवः ख. कुर्यात्
ग. कुरुण्यः घ. कौरव्यः

225. 'पौत्रः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. अञ् ख. घञ्
ग. इञ् घ. यञ्

226. उत्स + अञ्
क. औत्सः ख. उत्सवः
ग. उत्साहः घ. उत्सः

227. 'शाक्यः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. यञ् ख. अञ्
ग. ठक् घ. घञ्

228. 'दाक्षिः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. अण् ख. घञ्
ग. इञ् घ. घ

229. 'श्वसुर्यः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ल्यप् ख. यत्
ग. इञ् घ. ढक्

230. 'क्षत्रियः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. अञ् ख. ण्वुल्
ग. इञ् घ. अञ्

231. 'वैनतेयः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. यत् ख. ढक्
ग. इञ् घ. घ

232. रेवती + ठक् -
क. रैवत ख. रेवतकः
ग. ऐरावतः घ. रैवतिकः

233. 'श्रीमत्' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. तुमुन् ख. मतुप्
ग. ण्यत् घ. यत्

234. गुण + मप् =
क. गुणवत् ख. गुणी
ग. गुणज्ञाः घ. गुणवतुः

235. 'अजा' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. क ख. आ
ग. टाप् घ. ट

236. 'गायक + टाप्' =
क. गायका ख. गायकटा
ग. गायकी घ. गायिका

237. देवट् + ङीप्'
क. देवटी ख. देवटिका
ग. देवी घ. देवटि

238. 'त्रिलोकी' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ङीप् ख. ङीन्
ग. ईञ् घ. ई

239. मृदु + ङीष् =
क. मृदा ख. मृद्वी
ग. मार्दवी घ. मृदी

240. सूर्य + ङीष् =
क. सूर्या ख. सूर्यी
ग. सूरयी घ. सूरी

241. 'नारी' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. टाप्

242. 'वामोरूः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ऊङ् ख. टाप्
ग. उत घ. उण्

243. 'युवतिः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ति

244. 'पीनोध्नी' इत्यत्र प्रत्ययः -
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ईन्

245 'जनयित्री' इत्यत्र प्रत्ययः -
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ईन्

उत्तरमाला

1	(क)	2	(क)	3	(ख)	4	(क)
5	(ग)	6	(क)	7	(ख)	8	(ग)
9	(घ)	10	(ग)	11	(क)	12	(घ)
13	(क)	14	(घ)	15	(ख)	16	(ख)
17	(क)	18	(ग)	19	(घ)	20	(घ)
21	(क)	22	(क)	23	(ख)	24	(ख)
25	(ग)	26	(क)	27	(क)	28	(ख)
29	(ख)	30	(ग)	31	(घ)	32	(ख)
33	(ग)	34	(ग)	35	(ख)	36	(क)
37	(ग)	38	(ख)	39	(घ)	40	(क)
41	(क)	42	(घ)	43	(घ)	44	(ख)
45	(घ)	46	(ख)	47	(ग)	48	(ग)
49	(ख)	50	(घ)	51	(ख)	52	(ग)
53	(ग)	54	(ख)	55	(ग)	56	(घ)
57	(घ)	58	(ग)	59	(ख)	60	(क)
61	(ख)	62	(ख)	63	(ग)	64	(क)
65	(ख)	66	(ख)	67	(ख)	68	(क)
69	(घ)	70	(ग)	71	(ख)	72	(ग)
73	(ख)	74	(घ)	75	(क)	76	(ग)
77	(घ)	78	(ग)	79	(ग)	80	(घ)
81	(ग)	82	(ग)	83	(घ)	84	(घ)
85	(ग)	86	(ख)	87	(घ)	88	(ख)
89	(ख)	90	(ग)	91	(ग)	92	(ख)
93	(घ)	94	(घ)	95	(ग)	96	(घ)
97	(घ)	98	(घ)	99	(ख)	100	(घ)
101	(क)	102	(क)	103	(क)	104	(घ)
105	(घ)	106	(क)	107	(ख)	108	(घ)
109	(क)	110	(ख)	111	(ख)	112	(घ)
113	(ग)	114	(ग)	115	(घ)	116	(घ)
117	(ख)	118	(घ)	119	(ग)	120	(क)
121	(ग)	122	(ख)	123	(ग)	124	(क)
125	(घ)	126	(ग)	127	(ग)	128	(ख)
129	(क)	130	(घ)	131	(क)	132	(ग)
133	(क)	134	(ख)	135	(क)	136	(ग)
137	(ख)	138	(ग)	139	(ग)	140	(ग)
141	(घ)	142	(ख)	143	(ग)	144	(ख)
145	(क)	146	(ग)	147	(ख)	148	(घ)
149	(ख)	150	(ग)	151	(ग)	152	(घ)
153	(ग)	154	(घ)	155	(ख)	156	(क)
157	(क)	158	(ख)	159	(ग)	160	(क)
161	(घ)	162	(क)	163	(ग)	164	(घ)
165	(घ)	166	(क)	167	(घ)	168	(क)
169	(ग)	170	(ग)	171	(ख)	172	(क)
173	(ख)	174	(क)	175	(ग)	176	(क)
177	(क)	178	(ग)	179	(क)	180	(ख)
181	(घ)	182	(घ)	183	(घ)	184	(क)
185	(ग)	186	(घ)	187	(ग)	188	(ख)
189	(ग)	190	(क)	191	(घ)	192	(क)
193	(ग)	194	(क)	195	(क)	196	(ग)
197	(ग)	198	(ग)	199	(ख)	200	(क)
201	(ख)	202	(घ)	203	(क)	204	(घ)
205	(क)	206	(घ)	207	(ग)	208	(क)
209	(घ)	210	(ग)	211	(क)	212	(घ)
213	(ग)	214	(ग)	215	(ख)	216	(घ)
217	(ख)	218	(ग)	219	(ख)	220	(ग)
221	(ख)	222	(घ)	223	(क)	224	(क)
225	(क)	226	(क)	227	(क)	228	(ग)
229	(ख)	230	(घ)	231	(ख)	232	(घ)
233	(ख)	234	(क)	235	(ग)	236	(घ)
237	(ग)	238	(क)	239	(ख)	240	(घ)
241	(क)	242	(क)	243	(ग)	244	(ख)
245	(क)						

2

संस्कृतवाङ्मयाधिकार:

वैदिकप्रकरणम्

'वेद' इति शब्द: 'विद् ज्ञाने', 'विद् सत्तायाम्', 'विद्लृ लाभे', 'विद् विचारणे' इत्येतेभ्य: चतुर्भ्य: धातुभ्यो निष्पन्नोऽस्ति।

संस्कृतसाहित्ये वेदानां स्थानं सर्वोपरि वर्त्तते। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव। वेद: धर्मनिरुपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्। श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुति: एव गरियसी। न केवलं धर्ममूलकत्वेनैव वेदा: समादत्ता:, अपितु विश्वेस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थत्वेन अपि परिगण्यन्ते।

प्रधानतया वेदो द्विविध:-मन्त्ररूप:, ब्राह्मणरूपश्चेति। मन्त्रसमुदाय एव संहिताशब्देन व्यवहृत:। ब्राह्मणरूप: मन्त्रभागस्य वा संहिताभागस्य व्याख्यारूप एव। स च अयं ब्राह्मणभाग: यागस्वरूपबोधकभावेन प्रसिद्ध:।

पुन: ब्राह्मणस्त्रिधा विभज्यते। यथा-ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषद् चेति। पुन: वेदस्य बहव: विभागा: भवन्ति।

- यज्ञस्वरूपप्रतिपादक: ब्राह्मणभाग:।
- अरण्ये पठिता: यज्ञस्य आध्यात्मिकरूपं विवेचयन्त: वेदभागा: आरण्यकानि।
- उपनिषद: ब्रह्मबोधका: मोक्षसाधनोपाया: च।

वेदस्य अन्तरूपतया वेदान्त इत्युच्यते। ब्राह्मणभाग: गृहस्थानाम् उपयोगि। आरण्यकभाग: वानप्रस्थानाम् उपनिषद्भाग: च सन्यासीनाम् उपयोगि इति।

'वेद' इति शब्द: विद् ज्ञाने, विद् सत्तायाम्, विद् लृ लाभे, विद् विचारणे इति एतेभ्य: चतुर्भ्य: धातुभ्यो निष्पन्नोऽस्ति। वेदार्थमनुशीलनेन ज्ञायते यत् वेदो हि विविध-ज्ञानविज्ञानराशय: संस्कृते आधाररूपा:, कर्त्तव्यबोधका: शुभाशुभनिर्देशका:, सुखशान्तिसाधका: जीवनप्रदायका:, विश्वहितसम्पादका:, ज्ञानलोकप्रदायका:, चतुर्वर्गफलप्रापका: सन्ति।

ऋग्वेद:

रुच्यते स्तूयते यया सा ऋग्। तादृशीनां ऋचां समूह एव ऋग्वेद:। यत्र अर्थावसेन पादव्यवस्था सा ऋग् इति मीमांसका: वदन्ति। तैत्तरीयसंहितानुसारेण यज्ञस्य यत् विधानं क्रियते तत्तु शिथिलं भवति। ऋग्वेदेन विहितानुष्ठानं दृढं भवति। यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्य एकविंशतिशाखा: निर्दिष्या:, तथापि तासु शाकल-वाष्कल-आस्वलायन-सांख्यायन-माण्डुक्यायन नामाध्याया: पञ्चशाखा: सन्ति मुख्या:। ऋग्वेद: सूक्त:-मण्डलं च भेदेन द्विधा विभज्यते। पुन: सूक्तं चतुर्विधं यथा-ऋषि:, देवता, छन्द:, अर्थ: इति। ऋषिदृष्टमन्त्राणां समूह ऋषिसूक्तं, देवतार्थं मन्त्राणां समूह: देवतासूक्तं, सामान्यछन्दसां मन्त्राणां समूह छन्दसूक्तम्। अर्थसमाप्तमन्त्राणां समूह अर्थसूक्तम्। ऋग्वेद: मण्डलानुवाकभेदेन अष्टकाध्यायभेदेन च द्विधा। ऋग्वेदसंहितायां दशमण्डलानि, पञ्चाशीत्यनुवाका:, अशीत्यधिकपञ्चशतोत्तरदशसहस्रं मन्त्रा: सन्ति।

द्वितीयमण्डलादारभ्य: सप्तममण्डलपर्यन्तं विशिष्टकूल-ऋषीणां प्रार्थना संकलिता अस्ति। अष्टममण्डले अधिकतरा: मन्त्रा: कण्वर्षीणा सह सम्बन्धा: सन्ति। नवममण्डले पवमानस्य अर्थात् सोमस्य विषये विभिन्नै: ऋषिकूल्यै: मन्त्राणां संग्रहोऽस्ति। ऋग्वेदीयदेवतासु त्रय: देवता: स्ववैशिष्ट्येन प्रसिद्धा: सन्ति। यास्क: वदति यत् देवतासु काश्चन पृथ्विस्थानीया:, काश्चनान्तरीक्षस्थानीया:, काश्चनद्विस्थानीया: सन्ति। यथा-अग्नी-इन्द्र-सूर्य-वरुणप्रभृतिदेवा: दशममण्डलं सर्वतोर्वाचितं वर्तते।

अस्मिन् मण्डले अनेकानि विविधदार्शनिकसूक्तानि, भौतिकसम्बन्धानि, आध्यात्मिकविचारधाराया: संकलितानि च सूक्तानि सन्ति। दशममण्डले न केवलं देवतासूक्तय: अपितु तद्भिन्ना: अपि मन्त्रा: दृश्यन्ते। ऋग्वेदे मन्त्रद्रष्टार: विश्वामित्र-वामदेव-अत्रि-भरद्वाज-वसिष्ठादय: सन्ति। अत्र कालभेदेन मन्त्रभेद: ज्ञायते।

यजुर्वेद:

चतस्रस्वपि संहितासु यजुस्संहितातीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। यजुर्वेदे सर्वविधयागयज्ञादिनां वर्णनं विद्यते। यजुस्संहिता कृष्ण-शुक्लभेदेन द्विधा। शुक्लयजुर्वेदे विनियोगवाक्यरहिता: केवलं मन्त्रा: विद्यन्ते। अर्थात् यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठानं कृतं स: शुक्लयजुर्वेद इति। कृष्णयजुर्वेदे तु विनियोगवाक्ययुक्ता: मन्त्रा:। अर्थात् मन्त्र-ब्राह्मणयो: द्वयो: अपि यत्र मिश्रिभाव: कृत: स: कृष्णयजुर्वेद इति जना: कथयन्ति। परन्तु पौराणिका: कथयन्ति व्यास: वैशम्पायनाय वेदं प्रोवाच। स च स्वशिष्याय याज्ञवल्क्याय तददात्। परं केनापि कारणेन रुष्ट: सन् वैशम्पायन: याज्ञवल्क्यम् उवाच-देहि मदधितं वेदम् इति'। याज्ञवल्क्य: गुरुवचनं पालयन् तदधितस्य वेदस्य सद्यो वमनं कृतवान्। अन्त्ये वैशम्पायनस्य शिष्या: तितिरिरूपं धृत्वा याज्ञवल्क्येन उमितं वेदं गृहीतवन्त:। स एव वान्तगृहित: वेद: कृष्णयजुर्वेद: इति।

शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाद्वयम् अस्ति। ते च माध्यन्दिनी शाखा, काण्वशाखा। कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति पञ्चाशीतिशाखासु केवलं महाराष्ट्रे चतस्र: शाखा: समुपलभ्यन्ते। ता: यथा-तैतेरीय-मैत्रायणी-कठक-कपिष्ठकशाखा:।

अध्वर्युणां यज्ञे उपयुज्यमाना: मन्त्रा: यजुर्वेदे संकलिता:। यजुश्शब्दस्य व्याख्या: आपातत: भिन्ना: प्रतीता: भवन्ति। तत्र एकमेव लक्षणं प्रति संकेतं मिलति। यथा-'अनियताक्षरावसानो यजु:' अर्थात् यत्र अक्षराणां संख्या नियता नास्ति तत् यजु:, सोऽयं यजुर्वेद: इति। तत्र चत्वारिंशदध्याया:, 303 अनुवाका:,1975 मन्त्रा:, 29625 शब्दा:, 88875 अक्षराणि च विद्यन्ते। अस्य वेदस्य प्रथमाध्याये दशपौर्णमासा:, द्वितीये च चातुर्मास्य इति। चतुर्थोऽध्यायाद् अष्टमोऽध्याययावत् अग्निष्टोमविधानं सोमयागश्च। नवमे वाजपेय:, राजसूयश्च। एकादशाद् अष्टादशपर्यन्तम् अग्निचयनम्। एकोनविंशतित-माध्यायात् परिशिष्ट आरभ्यते। विंश-एकविंशाध्याययो: च सोमसम्पादनविधि:। तदनु पितृमेधादिविवरणं वर्णितम्। अन्तिमोऽध्याय: इशावास्योपनिषद्रुप:।

सामवेद:

चतस्रस्वपि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी वर्तते। गीतायां भगवान् कृष्ण आह 'वेदानां सामवेदोस्मि' इति। सामवेदस्याभिप्रायमस्ति गानपूर्वकम् उपासनम्। ऋग्वेदे अथर्ववेदे अपि च सामवेदस्य प्रशंसा मिलति।

सामवेदस्य प्रयोग: द्वयो: अर्थयो: एव मिलति। ऋक्मन्त्राणाम् उपरि गायनमेव वस्तुत: सामशब्दस्य वाच्यो अस्ति। ऋक्मन्त्रेभ्योऽपि सामशब्दप्रयोग: मिलति। पूर्वमेव विदितं यत् सामसंहिताया: संकलनम् उद्गातृणां कृते ऋत्विग्भि: कृतम् अस्ति। अयम् उद्गाता देवताया: स्तुतिपरकमन्त्रान् एव आवश्यकतानुसारेण विविधस्वरेषु गायति। अत: सामवेदस्य आधार: ऋक्मन्त्रा: एव भवन्ति इति निश्चितम्। सामवेदस्य द्वौ प्रधानौ भागौ स्त:। आर्चिकं तथा गानम् इति। आर्चिकस्य शब्दिकार्थोऽस्ति ऋग् समूह:। सोऽपि द्विधा विभज्यते। पूर्वार्चिकम्-उत्तरार्चिकं चेति। पूर्वार्चिकम् एव छन्द:, छन्दसि, छन्दसिका इति त्रिभि: नामभि: अभिधीयते। विषयानुसारं पूर्वार्चिकं चतुर्षु भागेषु विभज्यते। यथा-आग्नेयपर्व:, ऐन्द्रपर्व:, पवमानपर्व:, आरण्यकपर्व: चेति। पूर्वार्चिके षट्प्रपाठका: सन्ति। उत्तरार्चिके तु अनुष्ठानं निर्दिष्टम्। तस्य बहव: विभागा:सन्ति, यथा- दशसत्रम्, संवत्सरम्, अहितसत्रम् प्रायश्चितम् इत्यादय:। प्रमुखा: त्रय भेदा: सन्ति। उत्तरार्चिके नव प्रपाठका: सन्ति। यज्ञे चत्वार: ऋत्विज: भवन्ति। ते हि यज्ञावसरे देवतानां रचितान् मन्त्रान् उच्चारयन्तो देवतान् आह्वयन्ति।

अध्वर्यु: विधिवत् यज्ञं सम्पादयति। तत्र आवश्यकमन्त्रा: यजुषि। तेषां संग्रह: यजुर्वेद:। उदगाता उच्चस्वरेण गानकर्त्ता। स हि स्वरवधान् मन्त्रान् उच्चै: गायति। तदपेक्षितमन्त्रसंग्रह: सामवेद:। ब्रह्मा यज्ञनिरीक्षक:। कृत्याकृत्यावेक्षणकर्माणि स हि सर्वविध मन्त्रज्ञ:। तदपेक्षितमन्त्रराशि: अथर्ववेद इति कथ्यते। सामवेदान्तर्गतमन्त्राणां सप्तस्वरा:। ऋग् वेदे पुन: तेषां मन्त्राणां त्रय एव स्वरा:।

अथर्ववेद:

अभिचारक्रियाया: प्रधान्येन तथा अथर्वणनामर्षिणा सृष्टत्वात् अथर्ववेद इत्युच्यते। अथर्ववेदे विंशति: काण्डानि, 731 सूक्तानि, 5987 मन्त्रा: विद्यन्ते। तेषु मन्त्रेषु केचन मन्त्रा: प्रायश: द्वादशशतम् ऋग्वेदे दृश्यन्ते। विंशकाण्डे 143 सूक्तानि सन्ति। तेषु सूक्तानि विहाय शेषानि सर्वाण्यपि ऋग्वेदस्य

सप्तममण्डले प्राप्यन्ते। अथर्ववेदस्य नव शाखाः आसन्। परन्तु शाखाद्वयं प्राप्यते। प्रचलिताथर्वसंहिता शौनकशाखान्तर्गता। अथर्ववेदस्य एकपञ्चमांशमन्त्राः ऋग्वेदियमन्त्रा इव सन्ति। विशेषतः प्रथम-अष्टम-दशम- मण्डलेषु एते मन्त्राः मिलन्ति। प्राचीनमानव समाजस्य क्रियाकलापानुष्ठानविकासादिनां बृहच्चित्रणम् अत्र वैदिकसाहित्ये अनुपलब्धं सदपि अथर्वसंहितायां समुपलब्धम् अस्ति। शत्रुजयनिमित्तं, क्लीष्टरोगनिवारणार्थं सद्य जातबालकानां मातुः सन्तापकारकभूतप्रेतादिविनाशार्थं विविधाभिचाराणां विचित्रवर्णनं अथर्ववेदे दृश्यते। मानवशास्त्राणाम् अभ्यासनिमित्तं वेदोऽयं विश्वकोष इव अस्ति।

ब्राह्मणभागः

वेद एव द्विविधः। मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपः चेति। अयं च ब्राह्मणभागः वेदस्य शेषभाग इति केचित् वदन्ति। स च ब्राह्मणभागः वेदव्याख्याभाग इति ज्ञायते। अस्मिन् ग्रन्थे यज्ञानुष्ठानस्य विस्तृतवर्णनं प्राप्यते। काश्चन कथा अपि ब्राह्मणेषु प्राप्यन्ते। शाखानुसारेण ब्राह्मणग्रन्थाः आरण्यकग्रन्थाः च भिन्नाः। ब्राह्मणग्रन्थाः ऋग्वेदस्य ऐतेरियब्राह्मणः, कौषितकिब्राह्मणः चेति। ऐतेरियब्राह्मणम् अतिप्राचीनं प्रमुखं च अस्ति। अत्र अष्टौ पञ्चिकाः। प्रतिपञ्चिकायां पञ्चाध्यायाः। कौषितकिब्राह्मणे केवलं त्रिंशदध्यायाः। सामवेदे बहवः ब्राह्मणग्रन्थाः सन्ति। तेषु ताण्ड्यब्राह्मणं प्रसिद्धम् अस्ति। अयं ग्रन्थः पञ्चविंशत्यध्यायेषु हि सङ्कलितोऽस्ति। अत एव पञ्चविंशब्राह्मणसंज्ञाऽपि प्रसिद्धयति। कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणनाम ब्राह्मणभागः विद्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणम् अत्यन्तं प्रसिद्धम्। तत्र सप्ताध्यायाः सन्ति। अथर्ववेदस्य गोपथब्राह्मणं खण्डद्वयं वर्तते। प्रथमखण्डे पञ्चाध्यायाः, द्वितीये च षड़ाध्यायाः। ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वतः अयं नूतनो ग्रन्थः कथ्यते।

रचना कालः

प्राचीनभारतीयविद्वांसः वेदान् अपौरुषेयत्वं मन्यन्ते। तेषां मते वेदरचनायाः कालविचारः निरर्थकः। पाश्चात्यविद्वांसः यथाबलेन वेदरचनाकालं निर्धारयन्ति। प्राच्याः भारतीयाः अपि केचन तेनैव पाश्चात्यमार्गेण वेदकालनिर्णयं कर्तुम् चेष्टन्ते। अत्र तद्विषयकाः केचन विचाराः प्रस्तूयन्ते। ऋग्वेदस्य रचना 1150 B.C.इसवीयसमीपे जाता। बौद्धधर्मस्योदयात् प्राक् ब्राह्मणग्रन्थाः अपि विरचिताः। ब्राह्मणग्रन्थस्य विषयान् विविच्य समालोचयितुं शक्यते। बौद्धानां पूर्वस्मात् 500 B.C.एव ब्राह्मणोपनिषद्भागः भवितुम् अर्हति इत्यनुमीयते। वैदिकसाहित्ये छन्द-मन्त्र-ब्राह्मण-सूत्रनामभिः चत्वारि युगानि दृश्यन्ते। प्रत्येकमपि युगस्य विकासः शतद्वयात्मकं कालः प्रकल्पितः। तदनुसारेण बौद्धानां 600 वर्षतः पूर्वं छन्दयुगस्य अस्तित्वं समायाति। अतः ऋग्वेदस्य रचना 1150 B.C. समयात् पश्चात् न सम्भवति। सम्प्रति वेदस्य जातस्य 3200 वर्षाणि जातानि इति कथयितुं शक्यते।

आरण्यकम्

आरण्यकोपनिषदौ ब्राह्मणानां परिशिष्टग्रन्थौ स्तः। एतेषु आरण्यकग्रन्थेषु ब्राह्मणग्रन्थानामिव सामान्यप्रतिपाद्यविषयेभ्यो: भिन्नविषयाणां प्रतिपादनं सर्वत्र प्राप्यते। सायणाचार्यस्य मतौ ग्रन्थस्यास्य अरण्ये पाठ्यत्वेन आरण्यकम् इति नामकरणं सार्थकम्। एतेषां ग्रन्थानां मननस्थानं अरण्यस्येकान्तशान्त-वातावरणम् एवोपयुक्तम् आसीत्। ग्रामाभ्यन्तरे अस्याध्ययनं कदापि लाभप्रदम् औचित्यं च उपादेयम् नासीत्। आरण्यकस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयः न केवलं यज्ञ एवास्ति अपितु उपयुक्तयज्ञयागाद्याभ्यन्तरे विद्यमानस्याध्यात्मिकतथ्यस्यापि मीमांसाऽस्ति। यज्ञानुष्ठाने तदन्तर्गतदार्शनिकविचारोऽपि आरण्यकस्य मुख्यविषयोऽस्ति। आरण्यकस्य महत्त्वं सर्वत्र स्वीकृतमस्ति।

मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदस्य यस्मिन् विभागे प्राणविद्यायाः प्रतीकोपासनायाश्च विषयस्य वर्णनमस्ति, स एवांशः आरण्यकं कथ्यते। आरण्यकस्य मुख्यः विषयो भवति प्राणविद्या तथा प्रतीकोपासना। आरण्यकस्य तृतीय-चतुर्थानुवाके ऋतुस्वरूपस्य वर्णनम् अतीव वैज्ञानिकम्, मार्मिकम् चास्ति। प्राणविद्यायाः महत्त्वं प्रदर्शितारण्यकस्य विशिष्टः विषयो प्रतीतो भवति। आरण्यकस्य शान्तवातावरणं विद्योपार्जनाय अत्यन्तम् उपादेयं भवति। अनेन प्रकारेण आरण्यकेषु तेषां महनीयानाम्, आध्यात्मिकतत्त्वानां च संकेतः उपलब्धो भवति, यस्य पूर्णविकासः उपनिषत्सु दृश्यते।

उपनिषद्

उपनिषदः परा विद्या इति शब्देन व्यपदिश्यन्ते। अध्यात्मविद्यारहस्य प्रतिपादकाः वेदभागाः उपनिषदः कथ्यन्ते। तासु महर्षयः आध्यात्मिकया विद्यया कथ्यमानानां रहस्यानां विचाराः प्राप्यन्ते। भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थत्वात् उपनिषदः प्रस्थानत्रयाणां प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते।

उपनिषच्छब्दार्थस्य रहस्यं विवृण्वयन्ती श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयप्रस्थानमिति उच्यते। बादरायणव्यासप्रणीतं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानम् अस्ति। उपनिषदाम् अध्ययनेन वितृष्णा-मुमूक्षूणां संसारस्य बीजभूता विद्या नश्यति। ब्रह्मणस्वरूपस्य तदुपायस्य जगतः किं चात्मादिविषयाणां विस्तृतवर्णनम् उपनिषत्सु दृश्यते। मुण्डकोपनिषद्युपनिषदां संख्या निम्नरूपेण वर्णिता अस्ति। यथा-ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैतरिय-ऐतरेय छान्दोग्य-बृहदारण्यकमिति दश। कतिचन उपनिषदः गद्यात्मिकाः, कतिचन पद्यात्मिकाः, कतिचन च गद्यपद्योभयात्मिकाः। उपनिषदः भारतीयाध्यात्म्यविद्यायाः ज्वलन्ति रत्नानि भवन्ति। महर्षयः यानि आध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृष्ट्या अनुभूतानि तानि सर्वाणि तत्त्वानि अत्र वर्णितानि। उपनिषदां प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यविषयो आत्मसंहितातः आरण्यकं यावत्। ब्रह्मः आत्मनः भिन्नम् इत्यनेन रुपेणात्र प्रतिपादितमस्ति। सृष्टिवर्णनमपि उपनिषत्सु कृतमस्ति। उपनिषत्सु कर्मगतिः अपि वर्णिताऽस्ति। तत्र देवयानपितृयानयोः निरुपणं दृश्यते। पुण्यकर्मेभ्यः पुरुषः सुयोनिमध्ये, पापेभ्यश्च कर्मेभ्यः कुश्चितयोनिमध्ये जननं भवति।

ऋग्वेदः

वेदः (संहिता)	ब्राह्मणम्	आरण्यकम्	उपनिषद्	शिक्षा/प्रतिशाखाम्	कल्पसूत्रम् श्रौतसूत्रम्	गृह्यसूत्रम्	धर्मसूत्रम्	शुल्बसूत्रम्	विशिष्ट-विवरणम्
1. शाकलशाखा	1. ऐतरेय	1.ऐतरेय	1. ऐतरेय	1. पाणिनीय शिक्षा	1. आस्वलायन धर्मसूत्रम्	1. आश्वलायन	1. वशिष्ठ	नास्त्येव	ऋत्विक्-होता मण्डलानि-10 सूक्तानि-1017+11=1028 मन्त्राः-10580.25. अष्टकम्-08. अध्यायाः-64 वर्गाः-2006, मन्त्राः-10580.25 रचनाकालः-1200 B.C मुख्यचार्यः-पैलः
2. वाष्कलशाखा	2. शांखायन ब्राह्मणम्	2. शांखायन (कौषीतकि)	2.कौषीतकि	2. ऋक्प्रतिशाखाम्	2. कौषीतकि	शांखायन	(कौषीतकि)		
3. आस्वलायनशाखा			3. वाष्कलोप			3.शाबब्य			
4. शांखायनशाखा									
5. माण्डुकायनशाखा									

सूक्तयः

शाकलः (2027)			वाष्कलः (2027)
ऋषिः	देवता	छन्दः	विनियोगः
संवादसूक्तम्	लौकिकसूक्तम्	दानस्तुतिः	दर्शनिकसूक्तः
1. पुरुवा-उर्वशी 2. सरमापाणि 3. यम-यमी 4. सूर्यसूक्तिः 5. वसिष्ठविश्वामित्रयोंसंवादः	1. अभिचारसूक्तम् 2. औषधिसूक्तम् 3. हिरण्यगर्भसूक्तम् 4. वाक्सूक्तम्	1. विजयसूक्तम् 2. अन्त्येष्टिक्रियासम्बन्धिसूक्तयः	1. पुरुषसूक्तम् 1. नारदीयसूक्तम्

यजुर्वेदः

वेदः (संहिता)	ब्राह्मणम्	आरण्यकम्	उपनिषद्	शिक्षा प्रतिशाखाम्	कल्पसूत्रम् श्रौतसूत्रम्	गृह्यसूत्रम्	धर्मसूत्रम्	शुल्बसूत्रम्	विशिष्ट विवरणम्
1. माध्यन्दिनशाखा (वाजसनेयिशाखा)	1. शतपथ (माध्यन्दिन)	1. बृहदारण्यकम् (द्वयोः शाखयोः)	1. ईशावास्योप. निषद्	1.वाजसनेयि प्रतिशाखाम्	1. कात्यायन	1. कात्यायन	1. हरित	1. कात्यायन	ऋत्विक् -अध्वर्युः
2. काण्वशाखा	2. शतपथ (काण्व)	2. तैतिरीय	2. बृहदारण्य कोपनिषद्	2. तैतिरीय प्रतिशाखाम्	2. बौधायन	2. बौधायन	2. शरण	2. बैधायन	मुख्यदेवता-वायुः
3. तैतिरीयशाखा	3. तैतिरीय ब्राह्मणम्	3. मैत्रायणीय	3. कठोपनिषद्	3. याज्ञवल्क्यप्र.	3. आपस्तम्ब	3. आपस्तम्ब	3. विष्णु	3. आपस्तम्ब	मुख्याचार्यः-वैशम्पायनः विषयः-यागः
4. मैत्रायणीयशाखा	4. मैत्रायणी ब्राह्मणम्	4. मैत्रायण्युपनिषद्	4. वसिष्ठी शिक्षा	4. सत्याषाढ़	4. सत्याषाढ़	4. वसिष्ठ	4. मैत्रायणी		
5. कठसंहिता	5. कठ ब्राह्मणम्	5. तैतिरीयोपनिषद्	5. माण्डव्य	5. वैखानस	5. वैखानस	5. बौधायन	5. मानव		
6. कपिष्ठलशाखा	6. कपिष्ठल ब्राह्मणम्	6. श्वेताश्वेतरोपनिषद्	6. भारद्वाज	6. भारद्वाज	6. भारद्वाज	6. आपस्तम्ब	6. वाराह		
7. श्वेताश्वेतर-संहिता	7. माध्यन्दिन	7. कठ	7. कठ	7. वैखानस	7. वाधूल				
	8. अवसान	8. मैत्री	8. वाधूल		8. हिरण्यकेशी				

शुक्लयजुर्वेदः सूर्योपासनायप्राप्तविद्या (याज्ञवल्क्यः)		कृष्णयजुर्वेदः गुरुवैशम्पायनेन दत्ता विद्या (याज्ञवल्क्यः)			
काण्व संहिता	वाजसनेयी संहिता	तैतिरीयः	मैत्रायणी	कठः	कपिष्ठलः
40 अध्यायाः 328 अनुवाकाः 2086 मन्त्राः	40 अध्यायाः	1. सप्तकाण्डाः 2. प्रपाठकाः(44) 3. अनुवाकाः)632) 4. मन्त्राः (3092)	1. काण्डाः(40) 2. प्रपाठकाः(24) 3. मन्त्रा (3244)	1. स्थानकाः(40) 2. अनुवचनानि (23) 3. अनुवाकाः (843)	1. 8 अष्टकयुक्ताः 88, 65 2. अष्ठकाः- 8 (अध्यायाः)

सामवेदः वेदः (संहिता)	ब्राह्मणम्	आरण्यकम्	उपनिषद्	शिक्षा प्रतिशाखाम्	कल्पसूत्रम् श्रौतसूत्रम्	गृह्यसूत्रम्	धर्मसूत्रम्	शुल्बसूत्रम्	विशिष्ट विवरणम्
1. कौथुमशाखा	1. प्रौढ़	1. तवलकारः (जैमिनीयोपनिषद्)	1. छान्दोग्योपनिषद्	1. नारदीय शिक्षा	1. लाट्यायन	1. खादिर	1. गौतम धर्मसूत्रम्	× नास्ति	ऋत्विक्-उद्गाता कौथुमीय-शाखायाम् पूर्वार्चिके. 650 मन्त्राः, उत्तरार्चिके 1225 मन्त्राः ऋग्वेदीयाः 1504 मन्त्राः सामगानम्-प्रस्तावः उदगीथः प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनश्च, सामविकारः-वकारः, विश्लेषणः, विकर्षणः, अभ्यासः, विरामः स्तामश्च। शाखाः-सहस्रवर्त्मा सामवेदः
2. रायमायणीया 3. जैमिनीयशाखा	2. षड्विंशः 3. सामविधाब्राह्मणम् 4. आर्षेय 5. देवताध्याय 6. उपनिषद्ब्राह्मणम् 7. संहितोपनिषद् 8. वंश 9. जैमिनीय	2. छान्दोग्योपनिषद्	2. केनोपनिषद्	2. ऋक्तन्त्र 3. पुष्पसू	2. वद्राह्मयण 3. मशकसूत्र, (आर्षेय) 4. खादिर 5. जैमिनीय	2. गौभिल 3. गौतम 4. जैमिनीय		×	

आर्चिकः		गानम्	
पूर्वार्चिकः	उत्तरार्चिकः	सामविकारः	स्वरमण्डलम्
प्रपाठकः अर्द्धः अर्द्धः दशतिः मन्त्राः (670)	प्रपाठकः(9) अर्द्धः अर्द्ध दशतिः मन्त्राः (1227)	1. विकारः 2. विश्लेषणम् 3. विकर्षणम् 4. अभ्यासः 5. विरामः 6. स्तोभः	1. सप्तस्वराणि 2. 3 ग्रामाः 3. 22 मूर्च्छना 4. 42 तानाः

1. प्रथमप्रपाठके आग्नेयकाण्डम् 2. 2-4 प्रपाठके ऐन्द्रपर्वः
3. 7 प्रपाठके पवमानपर्वः 4. 6 प्रपाठके आरण्यकपर्वः
5. प्रथमप्रपाठकादारभ्य: पञ्चमप्रपाठकं यावत् ग्रामगातम् इति नाम्नाख्यातः

1. हिंकारः, 2. प्रस्तावः, 3. आदि, 4. उद्गीथः 5. प्रतिहारः 6. उपद्रवः, 7. निधनः

सामगान विभागः

1. प्रस्तावः- मन्त्रस्य प्रारम्भिकभागः प्रस्तोतानाम्ना ऋत्विक् गायति।
2. उद्गीथः- उद्गाता नाम्ना ऋत्विक् गायति।
3. प्रतिहारः- अस्य अर्थः भवति द्वौ संयुक्तौ प्रतिहर्त्ता ऋत्विक् गायति।
4. उपद्रवः- उद्गाता अपि गायति।
5. निधनः- प्रस्तोता, उद्गाता, प्रतिहर्त्ता च एकत्र गायन्ति।

सामगानप्रकाशः

1. वेयगानं वा ग्रामेगेयगानम् 2. अरण्येगानं वा योनिगानम् 3. उहगानम्
4. उद्यगानं वा रहस्यात्मकगानम्
उह-उदय-विकृतगानम् छान्दोग्योपनिषदनुसारम् साम-7 प्रकार काः

अथर्ववेदः वेदः (संहिता)	ब्राह्मणम्	आरण्यकम्	उपनिषद्	शिक्षा/प्रतिशाखाम्	कल्पसूत्रम् श्रौतसूत्रम्	गृह्यसूत्रम्	धर्मसूत्रम्	शुल्बसूत्रम्	विशिष्ट विवरणम्
1. विप्पलादशाखा 2. शौनकशाखा 3. मौदमहाभाष्य 4. स्तौदशाखा 5. जाजन्नशाखा 6. जलदशाखा 7. ब्रह्मदेवशाखा 8. देवदर्शशाखा 9. चारणवैद्यशाखा	1. गोपथ ब्राह्मणम्	× नास्ति	1. प्रश्नोपनिषद् 2. मुण्डकोपनिषद् 3. माण्डुक्योपनिषद्	1. माण्डुकीशिय 2. शौनकीया प्रतिशारकम् 3. अथर्ववेदप्रा.	1. वैतान श्रौतसूत्रम्	1. कैशिक गृह्यसूत्रम्	× नास्ति	× नास्ति	ऋत्विकब्रह्मा काण्डाः- 20, सुक्ताः-731, मन्त्राः- 6000 मन्त्रविभागौ- (i) शान्तिपौष्टिक मन्त्राः (ii) आभिचारिक मन्त्राः (iii) उपाधिब्रह्मवेदः, अंगिरोवेदः, छन्दोवेदः, भैषज्यवेदः, अथर्वविरस वेदः

अ+थर्व = अथर्व

न + कुटिलता = नास्ति कुटिलता

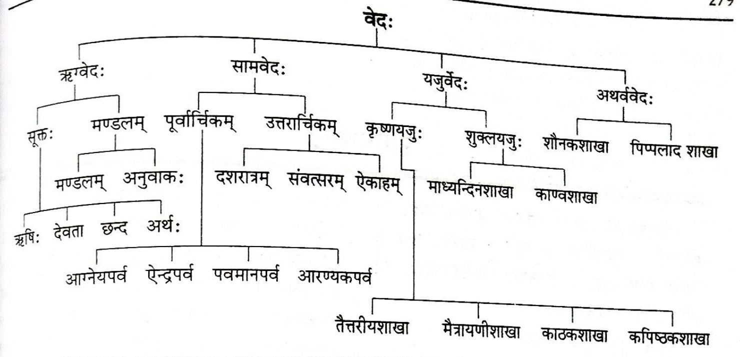
	प्रपाठकाः(34)	अनुवाकाः(222)	वर्गाः(773)	पदानि(73826)
अ थ र्व वे दः	1. आयुर्वेद तथा चिकित्सासम्बन्धिमन्त्राः 2. अभिचारपरकमन्त्राः 3. ऐन्द्रजालिकविद्या 4. आयुष्यसूक्तयः 5. पौष्टिकसूक्तयः 6. प्रायश्चित-उपचारपरकमन्त्राः 7. स्त्रीकर्माणि 8. राजकर्माणि 9. दार्शनिकमन्त्राः			

वेदभाष्यकाराः

ऋग्वेदः	यजुर्वेदः		सामवेदः	अथर्ववेदः
	शुक्लः	कृष्णः		
स्कन्दस्वामी	शौनकः(मा)	भवस्वामी	माधवः	
नारायणः	उवटः (मा)	गृहदेवः	भरतस्वामी	
उद्गीथः	महीधरः(मा)	भट्टभास्करः	सायणाचार्यः	
हस्तामलकः	सायणः(का)			
वेङ्कटमाधवः	आनन्दबोधः (का)			
लक्ष्मणः	अनन्ताचार्यः (का)			
धानुष्कयज्वा	हलायुधः (का)			
आनन्दतीर्थः				
आत्मानन्दः				
सायणः				
रावणः				
चतुर्वेदस्वामी				
स्वामी दयानन्दः				

वेदाङ्गानि

	नासिका	हस्तौ	मुखम्	श्रोत्रौ	पादौ	चक्षुषी
वे	शिक्षा	कल्पः	व्याकरणम्	निरुक्तः	छन्दः	ज्योतिष
द पु रु षः	1. पाणिनीय 2. याज्ञवल्क्य 3. प्रतिशाख्य	1. श्रौतसूत्रम् 2. गृह्यसूत्रम् 3. धर्मसूत्रम् 4. शुल्बसूत्रम्	1. रक्षा 2. ऊहः 3. आगमः 4. लघु 5. असन्देह	1. नैघण्टुककाण्डम् 2. नैगमकाण्ड 3. दैवतकाण्डम्	1. वैदिक 2. लौकिक	1. आर्यज्योतिषम् 2. याजुषज्योतिषम्

उपनिषदः

उपनिषदः 206, तत्र 20 उपनिषदः ऋग्वेदसम्बद्धाः, 29 उपनिषदः शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः, 32 उपनिषदः कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, 26 उपनिषदः सामवेदसम्बद्धाः, 32 उपनिषदः अथर्ववेदसवम्बद्धाः।

एतासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः =

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश।।

उपनिषद्	वेदः	शाखा
ईशोपनिषद्	शुक्लयजुर्वेदः	माध्यन्दिनशाखा
केनोपनिषद्	सामवेदः	तलवकारशाखा
कठोपनिषद्	कृष्णयजुर्वेदः	कठशाखा
प्रशोपनिषद्	अथर्ववेदः	पिप्पलादशाखा
मुण्डकोपनिषद्	अथर्ववेदः	शौनकशाखा
माण्डूक्योपनिषद्	अथर्ववेदः	मौदमहाभाष्यशाखा
तैतिरीयोपनिषद्	कृष्णयजुर्वेदः	तैत्तिरीयशाखा
ऐतरीयोपनिषद्	ऋग्वेदः	ऐतरीयशाखा
छान्दोग्योपनिषद्	सामवेदः	तलवकारशाखा
बृहदारण्यकोपनिषद्	शुक्लयजुर्वेदः	माध्यन्दिनशाखा

1. **ईशावास्योपनिषद्** – ईशावास्योपनिषद् शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनसंहितायाः अन्तिमाध्यायः, इयं चत्वारिंशद् अध्यायविशिष्य विद्यते। अस्याम् उपनिषदि अष्टादशमन्त्राः सन्ति। अत्र वेदस्य सारः गूढतत्त्वं च वर्णितमस्ति। अस्याम् उपनिषदि ज्ञानदृष्ट्या कर्मोपासनायाः महत्वं वर्णितमस्ति। ईश्वरस्य सर्वव्यापकत्वं हि उक्तोपनिषदः विषयवस्तु।

2. **केनोपनिषद्** – सामवेदस्य जैमिनीयशाखायाः ब्राह्मणग्रन्थस्य नवमाध्यायः केनोपनिषद् इति उच्यते। अस्याः उपनिषदः प्रथमवाक्यं भवति–"केनेषितं प्रवति प्रेषितं मनः.. ...."। अस्याम् उपनिषदि चत्वारः खण्डाः सन्ति। प्रथमखण्डे उपास्यब्रह्म-निर्गुणब्रह्मणोः मध्येऽन्तरं दर्शितमस्ति। द्वितीयखण्डे ब्रह्मणः रहस्यमयस्वरूपस्य वर्णनमस्ति। तृतीयचतुर्थखण्डयोः उमाहेमवत्या रोचकाख्यानेन परंब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्तायाः तथा देवतानाम् अल्पशक्तिमत्तायाः निदर्शनमस्ति। अत्र मुख्यप्रतिपाद्यविषयः वर्त्तते ब्रह्मतत्त्वज्ञानाद् अनन्तरं मोक्षः लभ्यते इति। अस्याम् उपनिषदि चतुस्त्रिंशत् मन्त्राः सन्ति।

3. **कठोपनिषद्**–कठोपनिषद् कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखायाम् अन्तर्भूता। अस्यां द्वौ अध्यायौ षड्बल्लयः च विद्यन्ते। प्रत्यध्यायं तिस्रः बल्लयः सन्ति। अत्र ऊनविंशत्यधिकैकशतं मन्त्राः सन्ति। उद्दालकस्य विश्वजीद् यज्ञकथानकम् अस्याः उपनिषदः विषयवस्तु। यम-नचिकेतसोः मध्ये ब्रह्मविषयकतत्त्वम् अस्याः उपनिषदः विषयवस्तु। नचिकेतसः त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तरं च यमराजः दतवान्। ब्रह्मविद्याविषये यः प्रश्नः अत्र उपस्थापितः, सः वस्तुतः सवेषां प्राणिनां हृदये जागर्ति।

4. **प्रश्नोपनिषद्**–सकलब्रह्मतत्त्ववर्णनम् अस्याम् उपनिषदि प्रश्नोत्तरमाध्यमेन सम्पन्नं भवति। अतः इयम् उपनिषद् प्रश्नोपनिषद् इति कथ्यते। अत्र शिष्येभ्यः गुरुः उत्तरं प्रयच्छति। अत्र सप्तषष्टिः मन्त्राः सन्ति। प्रथमप्रश्नः भवति - प्रजाया उत्पत्तिः कस्मात् स्थानात् भवति? द्वितीयप्रश्नः भवति - प्रजानां धारणं कतिसंख्याकाः देवताः कुर्वन्ति? कः प्रकाशयति एतान्? एतेषु कः श्रेष्ठतमः अस्ति? तृतीयप्रश्नः भवति - प्राणानाम् उत्पत्तिः कुत्र भवति? चतुर्थप्रश्नः - आत्मनः स्वप्न-जाग्रत-सुषुप्ति-अवस्थासु आध्यात्मिकरहस्यं किम्? प्रञ्चमप्रश्नः - 'ॐ'कारपुरुषस्य उपासनायाः रहस्यं किम्? षष्ठप्रश्नः - षोडशकलासम्पन्नपुरुषस्य स्वरूपं किम्?

5. **मुण्डकोपनिषद्** – इयम् उपनिषद् त्रिषु मुण्डकेषु विभक्ता। प्रत्येकं मुण्डके द्वौ द्वौ खण्डौ स्तः। अस्याम् उपनिषदि चतुषष्ठिः मन्त्राः सन्ति। अस्याम् उपनिषदि स्वज्येष्ठसूतायाः अथर्वणे ब्रह्मणा प्रदत्तब्रह्मविद्यायाः उपदेशः अस्ति। यज्ञानुष्ठानं दृढरूपप्लवः अस्ति, येन संसारसन्तरणं कदापि भवितुं नार्हति। अत्र कर्मकाण्डस्य हीनतायाः दोषाणां चानन्तरं ब्रह्मज्ञानस्य श्रेष्ठता प्रतिपादिता अस्ति। द्वैतवादस्य प्रधानस्तम्भरूपमन्त्रः - "द्वा सपर्णा सयुजा सखायाम्" अस्याम् उपनिषदि समायाति। अत्र सांख्यवेदान्तयोः अपि प्रभावः परिलक्षते।

6. **माण्डूक्योपनिषद्**–माण्डूक्योपनिषद् अथर्ववेदीयोपनिषद् भवति। इयम् उपनिषद् आकारे यादृशी लघ्वी अस्ति, सिद्धान्ते तादृश्येव विशाला अस्ति। अत्र द्वादशमन्त्रैः चतुष्पादात्मनः मार्मिकरहस्यमयस्य विवेचनमस्ति। 'ॐ' कारस्य व्याख्याकरणस्य श्रेयः अस्याः उपनिषदः अस्ति। अत्र चैतन्यस्य जागरणं, स्वप्नः, सुषुप्तिः चेति तिस्रः अवस्थाः भवन्ति ।

7. **तैत्तिरीयोपनिषद्**–तैत्तिरीयारण्यके सप्तम-अष्टम-नवमखण्डानाम् एव सम्मेलनमस्ति। अस्य आरण्यकस्य सप्तमप्रपाठकस्य नाम अस्ति 'संहित्युपनिषद्', या च शिक्षावल्लीनाम्ना ख्याता अस्ति। आरण्यकस्य वारुण्युपनिषद् भृगुवल्लीनाम्ना प्रख्याता। अतः ब्रह्मविद्यादृष्ट्या वारुण्युपनिषद् एव प्रधाना अस्ति। अस्याम् उपासनायाः गुरुशिष्य-सम्बद्धशिष्टाचारस्य निरूपमणमस्ति। एकादशे अनुवाके स्नातकेभ्यः उपयोगिशिक्षायाः एकत्र निरूपणमस्ति। अनेन निरूपणेन शिक्षायाः उच्चादर्शस्य पूर्णपरिचयः प्राप्यते। ब्रह्मानन्दवल्ल्यां ब्रह्मविद्यायाः निरूपणमस्ति। तदनन्तरं भृगुवल्ल्यां ब्रह्मप्राप्तेः मुख्यसाधनस्य वर्णनमस्ति।

8. **ऐतरेयोपनिषद्**–अस्याम् उपनिषदि त्रयस्त्रिंशत् मन्त्राः सन्ति। ऐतरेयारण्यकस्य द्वितीयारण्यकान्तर्गते षष्ठाध्याय-

पर्यन्तम् इयम् ऐतरेयोपनिषदस्ति। अस्याम् उपनिषदि त्रयः अध्यायाः सन्ति। प्रथमाध्याये सृष्टितत्त्वस्य मार्मिकविवेचनमस्ति। द्वितीयाध्याये जन्म-स्थिति-लयविषये विश्लेषणं, तृतीयाध्याये आत्मनः स्वरूपविवेचनं च अस्याः मुख्यविषयः। अतः एषा उपनिषद् काचित् ब्रह्मज्ञानात्मिका उपनिषद् भवति।

9. **छान्दोग्योपनिषद्** – छान्दोग्योपनिषदि अष्टध्यायाः सन्ति। अस्याम् उपनिषदि 621 मन्त्राः सन्ति। प्रथम-द्वितीयाध्याययोः 'ॐ'काराक्षरस्य विस्तृतं व्याख्यानं दृश्यते। तृतीयाध्याये सूर्यस्य देवमधरूपेण उपासना अस्ति। चतुर्थाध्याये ऋग्वेदस्य दार्शनिकतत्त्वानां विवेचनं, पञ्चमाध्याये प्रवाहण-जैबल्योः दार्शनिकसिद्धान्तस्य, अश्वपत्तेः सृष्टिविषयकतत्त्वानां विशदवर्णनमस्ति। षष्ठाध्याये श्वेतकेतुं प्रति आरुणेः उपदेशः वर्णितः। सप्तमाध्याये नारदः सनत्कुमारात् नाम-वाणी-मन-ब्रह्मज्ञानविषयकशिक्षाः लब्धवान्। अष्टमाध्याये इन्द्र-विरोचनयोः कथा अस्ति। अमृततत्त्वस्य अनुसन्धानमस्याः उपनिषदः आभिमुख्यं भवति।

10. **बृहदारण्यकोपनिषद्** – शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथ-ब्राह्मणस्य अन्तिमभागः बृहदारण्यकोपनिषद् इति कथ्यते। एषा उपनिषद् सर्वोपनिषदामेव बृहत्तरा भवति। अत्र 401 मन्त्राः सन्ति। बृहदारण्यकपनिषद् षड्भागैः विभक्ता। प्रथमाध्याये सृष्टिकर्त्तुः आलोचना वर्तते। द्वितीयाध्याये काशीराजं प्रति अजातशत्रोः ब्रह्मविद्यायाः उपदेशग्रहणं वर्णितम् । तृतीयाध्याये राज्ञः जनकस्य कर्तृत्वे काचित् विश्वजीत् परिषदाहूता वर्तते। चतुर्थाध्याये जनक-याज्ञवल्यक्ययोर्मध्ये ब्रह्मविषयकचर्चा भवति। पञ्चमाध्याये प्रजापतेः गायत्र्याः च दार्शनिकालोचना विद्यते। षष्ठाध्याये प्रवाहण-जैबल्योः, उद्दालक-आरुण्योः च ब्रह्मविद्यायाः उपदेशः वर्णितोऽस्ति।

वैदिकप्रश्नाः

1 'वेद' शब्दस्य कोऽर्थ:? (ज्ञानम्)

2 वेदशद्वे 'विद्' धातो: क: प्रत्यय:? (घञ् प्रत्यय:)

3 कति वेदा: सन्ति? के च ते? (चत्वार: - 1. ऋग्वेद: 2. यजुर्वेद:, 3. सामवेद:, 4. अथर्ववेद:)

4 वेदानां कति संहिता: सन्ति? (4 - ऋग्यजु:सामाथर्वभेदात्)

5 प्राचीनतमो वेदो वर्तते? (ऋग्वेद:)

6 अन्तिमो वेदो मन्यते? (अथर्ववेद:)

7 चतुर्षु वेदेषु गद्यात्मको वेद: क:? (यजुर्वेद:)

8 चतुर्षु वेदेषु गेयात्मको वेद: क:? (सामवेद:)

9 वैदिकसाहित्यं कतिविधम्? किं च तत्? (चतुर्विधम्। संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् च)

10 चतुर्षु वेदेषु गद्य-पद्यात्मको मन्यते? (कृष्णयजुर्वेद:)

11 वेद-पुरुषस्य मुखं मन्यते? (व्याकरणम्)

12 वेदपुरुषस्य नासिका मन्यते? (शिक्षा)

13 वेदस्य पादौ स्त:? (छन्द:)

14 वेदपुरुषस्य नेत्ररूपेण स्वीक्रियते? (ज्योतिषम्)

15 वेदपुरुषस्य हस्तरूपेण किं मन्यते? (कल्प:)

16 श्रोतृरूपेण प्रतिष्ठितं वेदाङ्गम्? (निरुक्तम्)

17 वेदेषु कति स्वरा:? के च ते? (त्रय: उदात्त:, अनुदात्त:, स्वरित:।)

18 वेदेषु कति विकृतय:? काश्च ता:? (8, जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज:, दण्ड:, रथ:, घन:)

19 सर्वेषां वेदानां कियत्य: शाखा: सन्ति? (1131 शाखा:)

20 वेदानां किं 'भाष्यम्' प्रसिद्धम्? (सायणभाष्यम्)

21 अपौरुषेयवाक्यं किम्? (वेद:)

22 "वेदत्रयी" इति पदेन किं गृह्यते? (ऋग्वेद:, यजुर्वेद:, सामवेद: च)।

23 प्रस्थानत्रयं किम्? (उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्राणि च।)

24 संहिता नाम किम्? (मन्त्राणां समूह:)

25 किं नाम ब्राह्मणग्रन्थ:? (मन्त्राणां व्याखानम्)

26 उपनिषद् इत्युक्ते कोऽर्थ:? (वेदस्य अन्तिमभाग:)

27 आचार्यशङ्कर: मतानुसारम् उपनिषच्छब्दस्य अर्थ: किम्? (ब्रह्मविद्या)

28 'आरण्यकम्' इत्युक्ते किम्? (आरण्ये पाठ्यानां मन्त्राणां संग्रह:)

29 आरण्यकस्य मुख्यविषयवस्तु किम्? (प्राणविद्या प्रतीकोपासना)।

30 उपनिषदां का संख्या प्रसिद्धा? (10)

31 मुक्तिकोपनिषदां संख्या कति? (108)

32 कति उपनिषद: ऋग्वेदेन सह सम्बद्धा:? (10)

33 कति उपनिषद: यर्जुवेदेन सह सम्बद्धा:? (31, कृष्णयर्जुवेदस्य 12, शुक्लयर्जुवेदस्य 19)

34 कति उपनिषद: सामवेदेन सह सम्बद्धा:? (16)

35 कति उपनिषद: अथर्ववेदेन सह सम्बद्धा:? (31)

36 कति उपवेदा: सन्ति? ते च के? (चत्वार:-आयुर्वेद:, धनुर्वेद:, गान्धर्ववेद:, अर्थवेद:)

37 आर्युवेदस्य ऋषि: क:? (अग्नि:)

38 ऋग्वेदस्य उपवेद: क:? (आर्युवेद:)।

39 यजुर्वेदस्य उपवेद: क:? (धनुर्वेद:)

40 धनुर्वेदस्य ऋषि: क:? (वायु:)

41 सामवेदस्य उपवेद: क:? (गान्धर्ववेद:)

42 गान्धर्ववेदस्य ऋषि: क:? (आदित्य:)

43 अथर्ववेदस्य उपवेद: क:? (अर्थवेद:)

44 अथर्ववेदस्य ऋषि: क:? (अङ्गिरा)

45 प्रातिशाख्यम् वेदे केन रूपेणावगन्तव्यम्? (वैदिकव्याकरणरूपेण)

46 वेदेषु प्रयुक्तं सर्वाधिकप्रमुखं छन्द: वर्त्तते? (गायत्री)

47 वेदेषु प्रायश: कस्य लकारस्य प्रयोगो लभ्यते? (लेट्लकारस्य)

48 मीमांसानुसारं वेद:कीदृश:? (अपौरुषेय:)

49 वेदस्य सृष्टि: कस्मात् अभवत्? (विराट् पुरुषस्य यज्ञात्)

50 वेदस्य विभाजनं क: कृतवान्? (कृष्णद्वैपायन: व्यासदेवो वा)

51 वेदे ब्राह्मणभाग: केषां कृते उपयोगी? (गृहस्थानां कृते)

52 वेदे आरण्यकभाग: केषां कृते उपयोगी? (वानप्रस्थानां कृते)

53 वेदे उपनिषद्भाग: केषां कृते उपयोगी? (संन्यासानां कृते)।

54 वेदे कति छन्दांसि सन्ति? (21)

55 वैदिकं छन्द: कतिविधम्? (7)

56 गायत्रीछन्दसि कति पादा: भवन्ति? (चत्वार:)

57 कति वेदाङ्गानि सन्ति? (6)

58 षड् वेदाङ्गानि कानि? (1. शिक्षा, 2. कल्प:, 3. निरुक्तम्, 4. व्याकरणम्, 5. छन्द:, 6. ज्योतिषञ्च)

59 वेदाङ्गस्य वर्णना कस्याम् उपनिषदि वर्णिता अस्ति? (मुण्डकोपनिषदि)

60 वेदस्य अर्थबोध: कस्याम् भवति? (व्याकरणात् निरुक्तात् च)

61 वेदस्य समुचितम् उच्चारणं कस्मात् भवति? (शिक्षात: एवं छन्दस्त:)

62 वेदस्य याज्ञिकप्रयोग: कुत्र वर्णित: अस्ति? (कल्पे तथा ज्योतिषे)।

63 साम्प्रतम् उपलभ्यमानशिक्षाग्रन्था: कति? (32)

64 शिक्षाया: अङ्गानि कति? (6)

65 शिक्षावल्ली कस्याम् उपनिषदि अस्ति? (तैत्तिरीयोपनिषदि)

66 शिक्षावल्यां वर्णानां संख्या: कति? (64)

67 स्वरा: कति? के च ते? (3, ह्रस्व:, दीर्घ:, प्लुत:)।

68 स्वरवर्णानाम् उच्चारणस्थानानि कति? (8)

69 वेदाङ्गेषु प्राचीनतमो ग्रन्थ: क:? (प्रातिशाख्यम्)

70 प्रातिशाख्यग्रन्थ: कुत: उद्धृत:? (पाणिनीय-शिक्षात:)।

71 कल्पसूत्रे कति भेदा: सन्ति? (4)

72 कल्पसूत्रे के चत्वार: भेदा:? (श्रौतसूत्रम्, 2. गृह्यसूत्रम्, 3. धर्मसूत्रम्, 4. शुल्वसूत्रम्)

73 वैदिकयागस्य अपरं नाम किम्? (श्रौतयाग:)

74 याग: कतिधा? के च ते? (त्रिधा:-हविर्यज्ञ:, सोमयज्ञ:, पाकयज्ञ:)

75 हविर्यज्ञ: कतिधा? (7)

76 सोमयज्ञ: कतिधा? (7)

77 पाकयज्ञ: कतिधा? (7)

78 कर्मकाण्डेन सम्बद्धं कल्पसूत्रं किम्? (श्रौतसूत्रम्)

79 षोडशसंस्कारणां वर्णनं कुत्रास्ति? (गृह्यसूत्रेषु)

80 पञ्चमहायज्ञानां सप्तपाकयज्ञानाञ्च वर्णनं कुत्र मिलति? (गृह्यसूत्रेषु)

81 चतुर्णां वर्णानाम् आश्रमाणाञ्च वर्णनं कुत्र प्राप्यते? (धर्मसूत्रेषु)

82 यज्ञविद्या: मानादिकं कुत्र वर्णितमस्ति? (शुल्वसूत्रेषु)

83 "भारतीय-ज्यामितिशास्त्रम्" इति कस्य सूत्रस्य अपरं नाम? (शुल्वसूत्रस्य)

84 शुल्वसूत्रं किम्? (वेदिकाया: निर्माणग्रन्थ:)।

85 निघण्टो: उपरि लिखितटीका अस्ति? (निरुक्तम्:)

86 निघण्टो: भाष्यरूपं वेदाङ्गं किम्? (निरुक्तम्)

87 निघण्टौ कति अध्याया: सन्ति? (5)

88 निरुक्तस्य भाष्यकार: क:? (दुर्गाचार्य:)

89 दुर्गाचार्यकृतभाष्यस्य नाम किम्? (ऋज्वर्था)

90 निरुक्तस्य रचनाकार: क:? (यास्क:)

91 निरुक्ते कति काण्डानि सन्ति? कानि च तानि? (त्रीणि नैघण्टुककाण्डं, नैगमकाण्डं, दैवतकाण्डञ्च)

92 यास्कमतेन कति निरुक्तकारा: सन्ति? (12)

93 निरुक्ते कति अध्यायाः सन्ति? (14)
94 निरुक्तस्य प्रत्यध्यायं केन विभक्तमस्ति? (पादेन)
95 निरुक्ते कति पादाः सन्ति? (58)
96 प्रथमाध्याये पादसंख्या कति? (6)
97 द्वितीयाध्याये पादसंख्या कति? (7)
98 तृतीयाध्याये पादसंख्या कति? (5)
99 चतुर्थाध्याये पादसंख्या कति? (4)
100 पञ्चमाध्याये पादसंख्या कति? (4)
101 षष्ठाध्याये पादसंख्या कति? (6)
102 निरुक्ते सप्तमाध्याये पाद संख्या कति? (7)
103 निरुक्ते अष्टमाध्याये पाद संख्या कति? (3)
104 निरुक्ते दशमाध्याये पाद संख्या कति? (4)
105 निरुक्ते एकादशाध्याये पाद संख्या कति? (4)
106 निरुक्ते द्वादशाध्याये पादसंख्या कति? (4)
107 निरुक्ते नवमाध्याये पादसंख्या कति? (4)
108 दैवतकाण्डे खण्डाः कति? (6)
109 प्रथमव्याकरणं किम्? (इन्द्रव्याकरणम्)
110 व्याकरणस्य सम्प्रदायाः कति? (8)
111 व्याकरणस्य अपरं नाम किम्? (शब्दानुशासनम्)
112 शब्दानुशासने कति अध्यायाः? (8)
113 'छन्दश्शास्त्रं' कः रचितवान्? (पिङ्गलः)
114 पिङ्गलच्छन्दश्शास्त्रे कति अध्यायाः सन्ति? (8)
115 वैदिककर्मकाण्डस्य कृते आवश्यकं शास्त्रं किम्? (ज्योतिषम्)
116 कालविधायकशास्त्रमस्ति? (ज्योतिषम्)
117 ज्योतिषस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति? (वेदाङ्ग-ज्योतिषम्)
118 ज्योतिषशास्त्रं कतिधा? (2, गणितं, फलितञ्च)
119 वेदाङ्गज्योतिषस्य रचनाकारः? (लगधाचार्यः)
120 गायत्रीछन्दसि कति वर्णाः प्राप्यन्ते? (24)
121 उष्णिक्छन्दसि कति अक्षराणि भवन्ति? (28)
122 अनुष्टुप् छन्दसि कति वर्णाः? (32)
123 बृहतीछन्दसि कति अक्षराणि? (36)
124 पंक्ति-छन्दसि कति वर्णाः? (40)
125 त्रिष्टुप् छन्दसि कति अक्षराणि? (44)
126 जगतीछन्दसि कति वर्णाः भवन्ति? (48)
127 अतिजगतीछन्दसि कति वर्णाः? (52)
128 शक्वरीछन्दसि कति अक्षराणि भवन्ति? (56)
129 अतिशक्वरीछन्दसि कति वर्णाः? (60)
130 अष्टिच्छन्दसि कति अक्षराणि भवन्ति? (61)
131 अत्यष्टिच्छन्दसि कति अक्षराणि भवन्ति? (68)
132 धृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (72)
133 अतिधृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (76)
134 कृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि भवन्ति? (80)
135 प्रकृतिच्छन्दसि कति अक्षरणि भवन्ति? (84)
136 आकृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (88)
137 विकृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (92)
138 संस्कृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (96)
139 अभिकृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (100)
140 उत्कृतिच्छन्दसि कति अक्षराणि? (104)
141 ऋग्वेदस्य विषयः कः? (शास्त्राणि)
142 यजुर्वेदस्य विषयः कः? (यज्ञकर्मकाण्डम्)
143 सामवेदस्य विषयः कः? (स्तुतिस्तोमः)
144 अथर्ववेदस्य विषयः कः? (प्रायश्चितम्)।
145 यजुर्वेदयज्ञस्य निरीक्षणं कः कृतवान्? (ब्रह्मा)
146 वेदव्यासस्य कति शिष्याः आसन्? (4)
147 चतुर्णां शिष्याणां नामानि कानि? (पैलः, वैशम्पायनः, जैमिनिः, सुमन्तुः)
148 ऋग्वेदं कः अधीतवान्? (पैलः)
149 यजुर्वेदं कः अधीतवान्? (वैशम्पायनः)
150 सामवेदं कः अधीतवान्? (जैमिनिः)
151 अथर्ववेदं कः अधीतवान्? (सुमन्तुः)
152 ब्रह्माण्डस्य तत्त्वं कुत्र अस्ति? (वेदेषु)
153 का परिभाषा ऋग्वेदस्य? (ऋच्यते स्तूयतेऽनया इति ऋक् अर्थात् मन्त्रः।)
154 ऋग्वेदस्यापरं नाम अस्ति? (दशतयी)
155 'ऋक्' इति शब्दस्य कोऽर्थः? (स्तुतिपरकमन्त्रः)

156 ऋग्वेदस्य प्रथमप्रवचनकर्त्ता कः? (पैलः)
157 ऋग्वेदस्य देवता का? (अग्निः)
158 ऋग्वेदस्य ऋत्विक् कः? (होता)
159 ऋग्वैदिकदेवतानां संख्या? (33)
160 ऋग्वेदस्य ऋत्विजः सहायकाः के? (मैत्रावरुणः, अच्छावाक्, ग्रावस्तुत)
161 ऋग्वेदस्य भाष्यकारः कः? (सायणः)
162 ऋग्वेदस्य क्रमपाठकारः कः? (गालवः)।
163 ऋग्वेदस्य पदपाठकारः कः? (शाकल्यः)
164 ऋग्वेदस्य प्रतीकं किमिति उच्यते? (शरीरम्)
165 ऋग्वेदे 'असुरः' शब्दः कस्य कृते प्रयुक्तः? (देवानां कृते)
166 'देवता' शब्दः कस्मिन् लिङ्गे अस्ति? (स्त्रीलिङ्गे)
167 ऋग्वेदे पतञ्जलिमतानुसारेण कति शाखाः सन्ति? (21)
168 ऋग्वेदे चरणव्यूहमतानुसारेण कति शाखाः सन्ति? (5)
169 ऋग्वेदे भर्तृहरिमतानुसारेण कति शाखाः सन्ति? (15)
170 स्कन्दपुराणानुसारेण ऋग्वेदे कति शाखाः सन्ति? (24)
171 मैक्समूलरमहोदयस्य मतेन ऋग्वदेस्य कालः कः? (1200 B.C)
172 विण्टरनित्स-महोदयस्य मतेन ऋग्वदेस्य रचनाकालः कदा? (4500 B.C इत्यारभ्य: 6000 B.C)
173 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इति मन्त्रेण कः वेदः प्रारभ्यते? (ऋग्वेदः)
174 "समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः" इति कस्य वेदस्य अन्तिमः मन्त्रः विद्यते? (ऋग्वेदस्य)
175 ऋग्वेदस्य कियत्यः शाखाः उपलभ्यन्ते? (5)
176 ऋग्वेदे विद्यमानशाखानां नामानि? (1. शाकलः, 2. वाष्कलः, 3. आश्वलायनः, 4. सांख्यायनः, 5. माण्डुकायनः)
177 एतासु शाखासु का शाखा पूर्णरूपेण उपलभ्यते? (शाकलशाखा)
178 ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति? (10)
179 प्रथममण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (शतर्चिनः, 191)
180 द्वितीयमण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (गृत्समदः, 43)
181 तृतीयमण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (विश्वामित्रः, 62)
182 चतुर्थ-मण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (वामदेवः, 58)
183 पञ्चम-मण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (आत्रेयः, 87)
184 षष्ठमण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (भरद्वाजः, 75)
185 सप्तममण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (वशिष्ठः, 104)
186 अष्टममण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (कण्वः, 103)
187 नवममण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (सोमः, 114)
188 दशममण्डलस्य ऋषिः कः? तत्र कति सूक्तानि सन्ति? (भृगु, 191)
189 ऋग्वेदे सर्वबृहत् मण्डलं किम्? (प्रथममण्डलम्)
190 ऋग्वेदे प्रथममण्डले कति सूक्तनि सन्ति? (191)
191 ऋग्वेदे प्रथममण्डले कति मन्त्राः सन्ति? (2006)
192 ऋग्वेदे कति यागाः सन्ति? (3)
193 तेषां नामानि कानि? (1. हविर्यागः, 2. पाकयागः, 3. सोमयागः)
194 ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य नाम किम्? (सतार्चनम्)
195 कस्मात् मण्डलात् किं मण्डलपर्यन्तं परिवारमण्डलम् इति उच्यते? (द्वितीयतः सप्तममण्डलपर्यन्तम्)
196 अष्टममण्डलस्य अपरं नाम किम्? (बालखिल्य-मण्डलम्)
197 नवममण्डलस्य अपरं नाम किम्? (पवमान-मण्डलम्)
198 नवममण्डलस्य ऋषिः कः? (सोमः)
199 सर्वाधिकसंवादसूक्तानि कस्मिन् मण्डले सन्ति? (दशममण्डले)।
200 दशममण्डलस्य नाम किम्? (अर्वाचीनमण्डलम्)।

201 बालखिल्यसूक्तम् कस्मिन् मण्डले अस्ति? (अष्टममण्डले)।
202 ऋग्वेदस्य उपवेदः कः? (आयुर्वेदः)
203 आयुर्वेदस्य ऋषिः कः? (धन्वः)
204 ऋग्वेदस्य प्रमुखदेवता का? (इन्द्र अग्निः वा)
205 ऋग्वेदस्य कठोरन्यायधीशदेवता का? (वरुणः)
206 ऋग्वेदस्य प्रथमसूक्तं किम्? (अग्निः)
207 ऋग्वेदस्य प्रथमसूक्तस्य देवता का? (अग्निः)
208 ऋग्वेदस्य अग्रगण्यदेवी का? (उषा)
209 ऋग्वेदे कति सम्वादसूक्तानि सन्ति? (20)
210 ऋग्वेदे अधिकतया कस्य छन्दसः प्रयोगः दृश्यते? (गायत्री)
211 ऋग्वेदे कस्य छन्दस्य प्रयोगः न्यूनतया दृश्यते? (बृहती)
212 ऋग्वेदस्य प्रथमसूक्तस्य नाम किम्? (अग्निसूक्तम्)
213 ऋग्वेदस्य अन्तिमसूक्तं किम्? (संज्ञानसूक्तम्)
214 ऋग्वेदे अष्टकक्रमे कति अष्टकाः सन्ति? (8)
215 एकस्मिन् अष्टके कति अध्यायाः सन्ति? (8)
216 ऋग्वेदस्य अष्टकक्रमे कति अध्यायाः विद्यन्ते? (64)
217 ऋग्वेदस्य अष्टकक्रमे कति अनुवाकाः प्राप्यन्ते? (85)
218 ऋग्वैदिकसूक्तसंख्या अस्ति? (1017)
219 ऋग्वेदे बालखिल्यसूक्तानां संख्या का अस्ति? (11)
220 बालखिल्यसूक्तसंख्यां योजयित्वा ऋग्वेदे कति सूक्तानि सन्ति? (1028)
221 ऋग्वेदे सम्पूर्णमन्त्रसंख्या कति शौनकमतानुसारेण? (10580.25)
222 ऋग्वेदे सम्पूर्णमन्त्रसंख्या कति शाकलमतानुसारेण? (10467)
223 ऋग्वेदे मन्त्रेषु शब्दानां संख्या कति? (1,53,826)
224 ऋग्वेदे मन्त्रेषु अक्षरसंख्या कति? (4, 32, 000)
225 ऋग्वेदे ऋचां संख्या कति? (10472)
226 ऋग्वेदे अधर्चसंख्या कति? (20875)
227 ऋग्वेदे कति वैदिकच्छन्दांसि सन्ति? (7)
228 ऋग्वैदिकमन्त्रेषु उष्णिक्मन्त्राणां संख्या कति? (341)
229 ऋग्वैदिकमन्त्रेषु अनुष्टुप् मन्त्राणां संख्या कति? (855)
230 ऋग्वेदे बृहती-छन्दोबद्धमन्त्राणां संख्या? (181)
231 ऋग्वेदे पंक्तिसंज्ञकाः मन्त्राः सन्ति? (312)
232 ऋग्वेदे त्रिष्टुप्संज्ञकाः कति मन्त्राः सन्ति? (4253)
233 जगतीछन्दसि कति मन्त्राः विद्यन्ते? ऋग्वेद-संहितायां? (1348)
234 बालखिल्यसूक्तं विहाय ऋग्वेदे कति वर्गाः सन्ति? (2006)
235 बालखिल्यसूक्तं योजयित्वा ऋग्वेदे वर्गाः कति? (2024)
236 ऋग्वेदे ऋषीणां संख्या कति? (21)
237 ऋग्वेदे कति संहिताः सन्ति? (5)
238 ऋग्वेदस्य ब्राह्मणानां संख्या कति? (2)
239 ऋग्वेदस्य ब्राह्मणानां नामानि? (ऐतरेयः, सांख्यायनः/कौषीतकिः)
240 सांख्यायनब्राह्मणस्य अपरं नाम किम्? (कौषीतकि)
241 ऋग्वेदस्य शाकलशाखायाः ब्राह्मणस्य नाम किम्? (महीदासः - ऐतरेयब्राह्मणः)
242 एतरेयब्राह्मणस्य प्रवक्ता कः? (महीदासएतरेयः)
243 वाष्कलशाखायाः ब्राह्मणः कः? (सांख्यायनः कौषीतकिः वा)
244 ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः कस्मिन् लिङ्गे अस्ति? (नपुंसकलिङ्गे)
245 ब्राह्मणशब्दस्य अपवादस्वरूपं पुलिंगम् इति कुत्र अस्ति? (महाभारते)।
246 ब्राह्मणशब्दे प्रत्ययः कः? (अण् प्रत्ययः)
247 कर्मकाण्डस्य व्याख्या कुत्र अस्ति? (ब्राह्मणग्रन्थे)
248 शबरस्वामिमतानुसारेण ब्राह्मणस्य दशविषयाः के? (हेतुः, निर्वचनं, निन्दा, प्रशंसा, विधिः, परक्रिया, पुराकल्पः, व्यवधारणः, उपमानम्, कल्पना)
249 ऋग्वेदस्य शाकलशाखायाः ब्राह्मणं किम्? (ऐतरेयब्राह्मणम्)
250 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रवक्ता कः? (ऐतरेयमहीदासः)

251 ऐतरेयब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (40)
252 प्रति पञ्चाध्यायं नाम किम्? (पञ्चिका)
253 प्रत्यध्यायं पञ्चिकानां संख्या का? (8)
254 सम्पूर्णाध्याये कति खण्डाः सन्ति? (285)
255 ऐतरेयब्राह्मणे मुख्यविषयः कः? (सोमयागः)
256 शुनःशेप आख्यानं कस्मिन् अध्याये वर्णितम् अस्ति? (31-33 अध्यायपर्यन्तम्)
257 'हरिश्चन्द्रोपाख्यानं' कस्मिन् ब्राह्मणे अस्ति? (ऐतरेयब्राह्मणे)।
258 शुनःशेप-आख्यानम् कस्मिन् ब्राह्मणे लभ्यते? (ऐतरेयब्राह्मणे)।
259 शुनःशेप-आख्यानस्य अपरं नाम किम्? (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्)।
260 राज्याभिषेकसमये कस्य आख्यानस्य पठनं भवति? (हरिश्चन्द्रोपाख्यानस्य)
261 ऋग्वेदस्य द्वितीयब्राह्मणस्य नाम किम्? (सांख्यायन/कौषीतकि)
262 सांख्यायनब्राह्मणस्य शाखा नाम किम्? (बाष्कलः)
263 सांख्यायनब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (30)
264 समग्राध्याये कति खण्डानि सन्ति? (227)
265 साङ्ख्यायनब्राह्मणे यज्ञस्य स्वरूपं किम्? (विष्णु/ब्रह्म)
266 ऋग्वेदे कति आरण्यकानि सन्ति? (2)
267 तानि च कानि? (ऐतरेय-आरण्यक, सांख्यायन/कौषीतकि)
268 शाकलशाखायाम् आरण्यकं नाम किम्? (ऐतरेयम्)
269 ऐतरेयारण्यके कति अध्यायाः सन्ति? (18)
270 प्रथमारण्यके किं वर्णितमस्ति? (महाव्रतम्)
271 द्वितीयारण्यके प्रथमतः तृतीयाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (प्राणविद्या पुरुषश्च)
272 संहिता-पद-क्रम-स्वरादयः कस्मिन् आरण्यके सन्ति? (तृतीये आरण्यके)।
273 व्याकरणदृष्ट्या भाषाशास्त्रदृष्ट्या च महत्वपूर्णम् आरण्यकं किम्? (तृतीय-आरण्यकम्)
274 अन्तिमारण्यके किं वर्णितमस्ति? (निष्कैवल्यशास्त्रम्)
275 ऐतरेयारण्यकस्य रचनाकारः कः? (ऐतरेय महीदासः)
276 ऋग्वेदस्य द्वितीयारण्यकं किम्? (कौषीतकि)
277 कौषीतकि-आरण्यकस्य अध्यायसंख्या? (15)
278 तृतीयतः षष्ठाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (कौषीतकि-उपनिषदः)
279 षष्ठाध्याये किं वर्णितमस्ति? (उशीनर-मत्स्य-काशी-विदेह-कुरु-पाञ्चाल-देशानां निर्देशः अस्ति।)
280 नवमाध्याये किं वर्णितमस्ति? (प्राणानां श्रेष्ठताविषये)।
281 आध्यात्मिकाग्निक्षेत्रस्य विशादनिरूपणं कुत्र अस्ति? (दशमाध्याये)।
282 आशीर्वादस्य विषये कस्मिन् अध्याये अस्ति? (द्वादशाध्याये)
283 आचार्यस्य वंशपरम्परा कस्मिन् अध्याये वर्णिता अस्ति? (पञ्चदशाध्याये)।
284 यजुर्वेदे कति आरण्यकानि सन्ति? (3, - बृहदारण्यकं, तैत्तिरीयारण्यकं, मैत्रायण्यारण्यकम्)
285 ऋग्वेदे कति उपनिषदः सन्ति? (द्वे, 1-ऐतरेय, 2-कौषीतकि/वाष्कलोपनिषद्)
286 वैदिकसाहित्यस्य अन्तिमभागस्य नाम किम्? (उपनिषद्)
287 उपनिषदि मुख्यविषयः कः? (ब्रह्मविद्या)
288 उपनिषदि केषां विषये वर्णना अस्ति? (संन्यासिनाम्)
289 गूढात्मविद्यायाः निरूपणं कुत्र भवति? (उपनिषदि)
290 ऐतरेयोपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (3)
291 प्रथमाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (3)
292 द्वितीयाध्याये खण्डानां संख्या कति? (1)
293 तृतीयाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (1)
294 "प्रज्ञानं ब्रह्म" महावाक्यं कुत्र अस्ति? (ऐतरेयोपनिषदि)
295 'इन्द्र' शब्दस्य व्युत्पत्ति कुत्र अस्ति? (ऐतरेयोपनिषदि)
296 कौषीतकि-आरण्यके तृतीयतः षष्ठाध्यायपर्यन्त किं वर्णितमस्ति (कौषीतकि-उपनिषद्)
297 कौषीतकि-उपनिषदः अपरं नाम किम्? (ब्राह्मणोपनिषद्)
298 अत्र अध्यायाः कति? (4)

299 अध्यायानां विभागः कथं कृतः? (खण्डैः)
300 प्रथमाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (7)
301 द्वितीयाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (15)।
302 तृतीयाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (9)
303 चतुर्थाध्याये कति खण्डानि सन्ति? (20)
304 उपनिषदां शैली का? (गद्यात्मिका)
305 ऋग्वेदीयकल्पसूत्राणां कति विभागाः सन्ति? (4)
306 तेषां नाम किम्? (श्रौतसूत्रं, गृह्यसूत्रं, धर्मसूत्रं, शुल्वसूत्रं च)
307 ऋग्वेदे श्रौतसूत्राणि कानि? (आश्वलायन, कौषीतकि/सांख्यायनम्)
308 ऋग्वेदे गृह्यसूत्राणि कानि? (आश्वलायन, कौषीतकि, शाम्बा)
309 ऋग्वेदे धर्मसूत्रं किम्? (वशिष्ठधर्मसूत्रम्)
310 ऋग्वेदे शुल्वसूत्रं किम्? (नास्ति)
311 ऋग्वेदस्य शिक्षायाः नाम किम्? (पाणिनीयशिक्षा)
312 ऋग्वेदस्य शिक्षायाः नाम किम्? (ऋक्प्रतिशाख्यम्)
313 सम्प्रति संवादसूक्तानां संख्या का? (5, पुरुरवा-उर्वशी, सरमापणि, यम-यमी, सूर्यसूक्तिः, वशिष्ठ-विश्वामित्र)
314 सम्प्रति लौकिकसूक्तानां संख्या का? (4- अभिचारः, औषधिसूक्तं, हिरण्यगर्भसूक्तम्, वाक्सूक्तम्)

यजुर्वेदः

315 यजुर्वेदस्य विषयः कः? (कर्मकाण्डम्)
316 यजुर्वेदस्य ऋत्विक् कः? (अध्वर्युः)
317 यजुर्वेदस्य उपवेदः कः? (धनुर्वेदः)
318 धनुर्वेदस्य ऋषिः कः? (विश्वामित्रः)
319 यजुर्वेदस्य देवता का? (वायुः)
320 यजुर्वेदस्य ऋषिः कः? (याज्ञवल्क्यः)
321 यजुर्वेदस्य प्रतीकं किम्? (मनः)
322 यजुर्वेदस्य कति शाखाः सन्ति? (101)
323 यजुर्वेदस्य शाखायाः भाष्यकारः कः? (चरकः)
324 यजुर्वेदस्य आचार्यः कः? (वैशम्पायनः)
325 यजुर्वेदीयमन्त्रेषु कति शब्दाः सन्ति? (29, 625)
326 यजुर्वेदीयमन्त्रेषु अक्षरसंख्या? (88, 875)
327 यजुर्वेदस्य विभाजनं कतिधा कृतम्? (द्विधा-शुक्लयजुर्वेदः, कृष्णयजुर्वेदश्च)
328 शुक्लयजुर्वेदीयसम्प्रदायः कः? (आदित्यसम्प्रदायः)
329 कृष्णयजुर्वेदीयसम्प्रदायः कः? (ब्रह्मसम्प्रदायः)
330 शुक्लयजुर्वेदस्य संहिताः कति? (2-माध्यन्दिनः, काण्वः)
331 माध्यन्दिनशाखायाः अपरं नाम किम्? (वाजसेनीय संहिता)
332 माध्यन्दिनशाखा कुत्र सम्प्रति उपलभ्यते? (उत्तरभारते)
333 काण्वशाखा सम्प्रति कुत्र उपलभ्यते? (महाराष्ट्रे)
334 माध्यन्दिनशाखायां कति अध्यायाः सन्ति? (40)
335 माध्यन्दिनशाखायां कति अनुवाकाः सन्ति? (303)
336 माध्यन्दिनशाखायां कति मन्त्राः सन्ति? (1975)
337 काण्वसंहितायां कति अध्यायाः सन्ति? (40)
338 काण्वसंहितायां कति अनुवाकाः सन्ति? (328)
339 काण्वसंहितायां कति मन्त्राः सन्ति? (2086)
340 शुक्लयजुर्वेदीयब्राह्मणस्य नाम किम्? (शतपथब्राह्मणम्)
341 शुक्लयजुर्वेदीयारण्यकस्य नाम किम्? (बृहदारण्यकम्)
342 शुक्लयजुर्वेदे कति उपनिषदः सन्ति? (2-ईशावास्योपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद्)
343 शुक्लयजुर्वेदस्य शिक्षा नाम किम्? (याज्ञवल्क्यशिक्षा, माध्यन्दिनशिक्षा)
344 शुक्लयजुर्वेदीयप्रातिशाख्यस्य नाम किम्? (वाजसनेयी प्रातिशाख्यम्)
345 अत्र श्रौतसूत्रं किम्? (कात्यायनं, पारस्करं च)
346 गृह्यसूत्रं किम्? (कात्यायनं, पारस्करं च)
347 शुक्लयजुर्वेदस्य धर्मसूत्रं किम्? (हरितं, शंखं च)
348 शुक्लयजुर्वेदस्य शुल्बसूत्रं किम्? (कात्यायनम्)
349 प्रथमतः द्वितीयाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (दशपौर्णमासयागः)
350 तृतीयाध्याये किं वर्णितमस्ति? (अग्निहोत्रादियागः)

351 चतुर्थतः अष्टमाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (सोमयागः)
352 नवमतः दशमपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (राजसूयः वाजपेयः च यागः)
353 एकादशतः अष्टादशाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (अग्निचयनम्)
354 सप्तदशाध्याये किं वर्णितमस्ति? (शतरूद्रीयहोमः)
355 अष्टादशाध्याये किं वर्णितमस्ति? (वसोधरा)
356 नवदशतः एकविंशतितमाध्यायपर्यन्तं किं वर्णितमस्ति? (सौत्रायणियागवर्णनम्)
357 22-25 अध्यायेषु किं वर्णितमस्ति? (अश्वमेधयज्ञः)
358 26-29 अध्यायेषु कः विषयः अस्ति? (खिलमन्त्रः)
359 30 तमे अध्याये किं वर्णितमस्ति? (पुरुषमेधयज्ञः)
360 35 तमे अध्याये किं वर्णितमस्ति? (पुरुषसूक्तम्)
361 32-33 अध्याययोः किं वर्णितमस्ति? (हिरण्यकर्मकाण्डमन्त्राः)
362 33 तमे अध्याये किं वर्णितमस्ति? (शिवसंकल्प-सूक्तम्)
363 35 तमे अध्याये किं वर्णितमस्ति? (पितृमेधयज्ञः)
364 36-39 अध्यायेषु किं वर्णितमस्ति? (प्रवर्ग्यमन्त्राः)
365 40 तमे अध्याये किं वर्णितमस्ति? (ईशावास्योपनिषद्)
366 शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनकाण्वशाखयोः ब्राह्मण-ग्रन्थः कः? (शतपथब्राह्मणम्)
367 माध्यन्दिनशाखायां शतपथब्राह्मणग्रन्थे कति काण्डानि सन्ति? (14)
368 माध्यन्दिनशाखायां शतपथब्राह्मणग्रन्थे कति अध्यायाः सन्ति? (100)
369 माध्यन्दिनशाखायां शतपथब्राह्मणग्रन्थे कति काण्डानि सन्ति? (7624)
370 माध्यान्दिनशाखायां कति ब्राह्मणानि सन्ति? (100)
371 काण्वशाखायाः शतपथब्राह्मणे कति काण्डानि सन्ति? (17)
372 काण्वशाखायाः शतपथब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (104)
373 काण्वशाखायाः शतपथब्राह्मणे कति मन्त्राः सन्ति? (6806)
374 काण्वशाखायाः शतपथब्राह्मणे कति ब्राह्मणाः सन्ति? (435)
375 पुरुवा-उर्वशी-आख्यानं कुत्र अस्ति? (शतपथब्राह्मणे)
376 शुक्लयजुर्वेदस्य आरण्यकं किम्? (बृहदारण्यकम्)
377 शतपथब्राह्मणस्य अन्तिमकाण्डं किम्? (बृहदारण्यकम्)
378 बृहदारण्यके कति अध्यायाः सन्ति? (6)
379 शुक्लयजुर्वेदे कति उपनिषदः सन्ति? (द्वे, ईशावास्योपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद्)
380 ईशावास्योपनिषदि कति मन्त्राः सन्ति? (18)
381 ईशावास्योपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (40)
382 ईशावास्योपनिषदः ऋषिः कः? (दध्यङ्ग-आथर्वणः)
383 बृहदारण्यकोपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (6)
384 बृहत् गद्यात्मकोपनिषद् का? (बृहदारण्यकोपनिषद्)
385 उपनिषदः प्रमुखः ऋषिः कः? (याज्ञवल्क्यः)
386 "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः" मन्त्रांशः कुत्र अस्ति? (बृहदारण्यकोपनिषदि)
387 "अहं ब्रह्मास्मि" इति महावाक्यं कुत्र अस्ति? (बृहदारण्यकोपनिषदि)
388 "असतो मा सद्गमय" इति मन्त्रांशः कुत्र अस्ति? (बृहदारण्यकोपनिषदि)
389 "पूर्णमदः पूर्णमिदं" इति मन्त्रांशः कुत्र अस्ति? (बृहदारण्यकोपनिषदि)
390 कृष्णयजुर्वेदः कस्मिन् सम्प्रदाये अस्ति? (ब्रह्मसम्प्रदाये)
391 कः वेदः गद्यपद्य-उभयात्मकः? (कृष्णयजुर्वेदः)
392 कृष्णयजुर्वेदे कति संहिताः सन्ति? (4, तैत्तिरीयशाखा, मैत्रायणीशाखा, कठशाखा, कपिष्ठलशाखा)
393 तैत्तिरीयशाखायां कति काण्डानि सन्ति? (7)
394 तैत्तिरीयशाखायां कति प्रपाठकाः सन्ति? (44)
395 तैत्तिरीयशाखायां कति अनुवाकाः सन्ति? (631)
396 तैत्तिरीयशाखायां कति मन्त्राः सन्ति? (2198)

397 मैत्रायणीशाखायां कति काण्डानि सन्ति? (40)

398 मैत्रायणीशाखायां कति प्रपाठकाः सन्ति? (54)

399 मैत्रायणीशाखायां कति मन्त्राः सन्ति? (2144)

400 मैत्रायणीशाखायां कति उपशाखाः सन्ति? (7)

401 कठशाखायां कति स्थातकाः सन्ति? (40)

402 कठशाखायां कति अनुवचनानि सन्ति? (23)

403 कठशाखायां कति अनुवाकाः सन्ति? (843)

404 कठशाखायां कति मन्त्राः? (3091)

405 कपिष्ठलशाखायां कति अष्टकाः सन्ति? (6 अष्टकाः, 48 अध्यायाः)

406 कृष्णयजुर्वेदे कति ब्राह्मणाः सन्ति? (4)

407 ब्राह्मणानि कानि? (तैत्तिरीयं, कठं, कपिष्ठलं, मैत्रायणी च)

408 मैत्रायणी-ब्राह्मणं कतिधा। (आगम, मध्यमा, उपरि, खिल)।

409 आगमेषु कति प्रपाठकाः सन्ति? (11)

410 मध्यमायां कति प्रपाठकाः सन्ति? (13)

411 उपर्यां कति प्रपाठकाः सन्ति? (16)

412 कृष्णयजुर्वेदीयारण्यकस्य नाम किम्? (तैत्तिरीयमैत्रायणी)

413 कृष्णयजुर्वेदे कति उपनिषदः सन्ति? (4)

414 कृष्णयजुर्वेदस्य उपनिषदः काः सन्ति? (कठोपनिषद्, मैत्राण्युपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, श्वेताश्वेतरोपनिषद्)

415 कृष्णयजुर्वेदस्य शिक्षाः काः? (वशिष्ठशिक्षा, भरद्वाजशिक्षा, माण्डव्यशिक्षा)

416 कृष्णयजुर्वेदस्य प्रतिशाख्यं किम्? (तैत्तिरीयोपनिषद्)

417 कृष्णयजुर्वेदस्य शाखाः कति? (85)

418 कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखाध्यायी कः? (सायणाचार्य)

419 मैत्रायणीसंहितायाः चतुर्थाध्यायस्य नाम किम्? (मैत्रायणीब्राह्मणम्)

420 मैत्रायणीब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (3)

421 कृष्णयजुर्वेदस्य आरण्यकं किम्? (तैत्तिरीयारण्यकम्, मैत्रायण्यारण्यकम्)

422 तैत्तिरीयारण्यके कति परिच्छेदाः सन्ति? (10)

423 तैत्तिरीयारण्यके सप्तमतः नवमपरिच्छेदपर्यन्तं किम् उच्यते? (तैत्तिरीयोपनिषद्)

424 अग्नेः वर्णना कुत्र अस्ति? (तैत्तिरीयारण्यके)

425 तैत्तिरीयारण्यके दशमपरिच्छेदस्य नाम किम्? (महानारायणीयोपनिषद्)

426 तैत्तिरीयारण्यके कति अनुवाकाः सन्ति? (139)

427 मैत्रायणी आरण्यके कति प्रपाठकाः सन्ति? (7)

428 कठोपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (2)

429 एकस्मिन् अध्याये कति वल्यः सन्ति? (3)

430 तैत्तिरीयोपनिषद् केन माध्यमेन विभक्ता? (वल्लि माध्यमेन)

431 वल्लीनां नामानि कानि? (शिक्षावल्ली, भृगुवल्ली, ब्रह्मानन्दवल्ली)

432 वल्यः केन माध्यमेन विभक्ताः सन्ति? (अनुवाक)

433 शैवधर्मस्य प्रतिपादितोपनिषद् का? (श्वेताश्वेतरोपनिषद्)

434 श्वेताश्वेतरोपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (6)

435 द्वैतवादिसांख्यसिद्धान्तस्य वर्णना कुत्र अस्ति? (श्वेताश्वेतरोपनिषदि)

436 कृष्णयजुर्वेदीयकल्पसूत्राणां श्रौतसूत्राणि कतिधा? (9 कठ, आपस्तम्ब, बौधायन, सत्याषण, वैखानस, भरद्वाज, वाधूल, वराह, मानव)

437 गृह्यसूत्रं कतिधा,? (7 - कठ, आपस्तम्ब, बौधायन, सत्याषण, वैखानस, भरद्वाज, वाधुल)

438 धर्मसूत्रं कतिधा,? (6 - विष्णु, वशिष्ठ, आपस्तम्ब, बौधायन, हिरण्यकेशी, वैखानस)

439 शुल्वसूत्रं कतिधा? (6 - मानव, बौधायन, आपस्तम्ब, मैत्रायणी, वराह, वाधुल)

सामवेदः

440 सामवेदस्य विषयः कः? (स्तुतिस्तोमः)

441 सामवेदस्य ऋत्विक् कः? (उद्गाता)

442 सामवेदस्य आचार्य कः? (जैमिनिः)

443 सामवेदस्य देवता का? (सूर्यः)

444 'सा' इत्यस्य अर्थः कः? (ऋचा)

445 'अम' इत्यस्य अर्थ कः? (गानम्)

446 सामवेदस्य प्रतीकं किम्? (बुद्धिः)

447 सामवेदस्य उपवेदः कः? (गान्धर्ववेदः)

448 गान्धर्ववेदस्य ऋषिः कः? (भरतः)

449 पतञ्जलिमतानुसारेण सामवेदस्य शाखाः कति? (1000)

450 सामवेदस्य मन्त्रसंख्या का? (1875)

451 सामवेदमन्त्राणाम् अक्षरसंख्या का? (1,44,000)

452 सामवेदस्य स्वमन्त्राः कति? (104)

453 सामवेदस्य कति मन्त्राः ऋग्वेदात् उद्धृताः सन्ति? (1771)

454 सामवेदस्य कति संहिताः सन्ति? (3- कौथुमशाखा, जैमिनीयशाखा, राणायनीयशाखा)

455 राणायनीशाखायां कति मन्त्राः? (3081)

456 सामवेदे कति ब्राह्मणाः सन्ति? (9)

457 सामवेदस्य आरण्यकं किम्? (तवल्कारारण्यकम्)

458 सामवेदे कति उपनिषदः सन्ति? (2-छान्दोग्योपनिषद्, केनोपनिषद्)

459 सामवेदस्य शिक्षा का? (नारदीयशिक्षा)

460 सामवेदस्य प्रातिशाख्यं किम्? (ऋक्तन्त्रं, पुष्पसूत्रं)

461 सामवेदे श्रौत्रसूत्राणि कानि? (लाटायानं, वद्राहयणं, मशकसूत्रं, खादिरं. जैमिनीयम्)

462 सामवेदे गृह्यसूत्राणि कानि? (4-खदिरं, गोभिलं, गौतम, जैमिनीयम्)

463 सामवेदस्य धर्मसूत्रं किम्? (गौतमधर्मसूत्रम्)

464 सामवेदस्य शूल्वसूत्रं किम्? (नास्ति)

465 सामवेदः कतिधा विभक्तः? (2-पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिकश्च)

466 आर्चिकशब्दस्य अर्थ कः? (ऋक् समूहः)

467 पूर्वार्चिके कति काण्डानि सन्ति? (4)

468 पूर्वार्चिके कति प्रपाठकाः सन्ति? (6)

469 प्रथमप्रपाठकस्य नाम किम्? (आग्नेयः)

470 द्वितीयप्रपाठकतः चतुर्थपर्यन्तं नाम किम्? (इन्द्रः)

471 पञ्चमप्रपाठकस्य नाम किम्? (पवमानम्)

472 षष्ठप्रपाठकस्य नाम किम्? (आरण्यम्)

473 पूर्वार्चिके कति मन्त्राः सन्ति? (650)

474 उत्तरार्चिके कति प्रपाठकाः सन्ति? (9)

475 उत्तरार्चिके कति मन्त्राः सन्ति? (1225)

476 उत्तरार्चिके कति सूक्तानि सन्ति? (400)

477 सामगानस्य पद्धतयः काः? (4-वेयगानम्, आरण्यगानम्, उहगानम्, उह्यगानम्)

478 सामवेदे कति विकाराः सन्ति? (6)

479 सामवेदे कति सौरमण्डलानि सन्ति? (7)

480 सामवेदे कति सामाः सन्ति? (5)

481 सामवेदे कति ब्राह्मणाः सन्ति? (9)

482 पञ्चविंशब्राह्मणस्य अपरं नाम किम्? (ताण्ड्य-ब्राह्मणः)

483 पञ्चविंशब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (25)

484 षड्विंशब्राह्मणस्य अपरनाम किम्? (अद्भूत-ब्राह्मणः)

485 षड्विंशब्राह्मणे कति प्रपाठकाः सन्ति? (3)

486 सामविधानब्राह्मणे कति प्रकरणानि सन्ति? (3)

487 आर्षेयब्राह्मणे कति प्रपाठकाः सन्ति? (3)

488 देवताब्राह्मणे कति खण्डानि सन्ति? (3)

489 उपनिषद्ब्राह्मणे कति भागाः सन्ति? (2)

490 उपनिषद्ब्राह्मणे कति प्रपाठकाः सन्ति? (10)

491 संहितोपनिषद्ब्राह्मणे कति खण्डानि सन्ति? (5)

492 वंशब्राह्मणे कति खण्डानि सन्ति? (3)

493 जैमिनीये तवल्कारब्राह्मणे कति अध्यायाः सन्ति? (5)

494 सामवेदे तवल्कारारण्यके कति अध्यायाः सन्ति? (4)

495 सामवेदे छान्दोग्योपनिषदि कति अध्यायाः सन्ति? (8)

496 अस्मिन् अध्याये कति खण्डानि सन्ति? (154)

497 छान्दोग्योपनिषदः शैली का? (गद्यात्मिका)

498 "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" कस्याम् उपनिषदि अस्ति? (छान्दोग्योपनिषदि)

499 'तत्त्वमसि' महावाक्यं कुत्र अस्ति? (छान्दोग्योपनिषदि)

500 "विज्ञानमानन्दः" इति वाक्यं कुत्र अस्ति? (छान्दोग्योपनिषदि)

501 केनोपनिषदि कति खण्डानि सन्ति? (4)

502 "विद्यया विन्दतेऽमृतम्" इति वाक्यं कुत्र अस्ति? (केनोपनिषदि)

503 "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" इति वाक्यं कस्याम् उपनिषदि अस्ति? (केनोपनिषदि)

504 "आत्मना विन्दते वीर्यं" इतिवाक्यं कुत्र अस्ति? (केनोपनिषदि)

505 "यदि मन्यसे सुवेदेति" इति मन्त्रः कुत्र अस्ति? (केनोपनिषदि)

अथर्ववेदः

506 अथर्ववेदस्य प्रतिपाद्य विषयः कः? (प्रायश्चितम्)

507 अथर्ववेदस्य ऋत्विक् कः? (ब्रह्मा)

508 अथर्ववेदस्य देवता का? (सोमः)

509 अथर्ववेदस्य आचार्यः कः? (सुमन्तः)

510 अथर्ववेदः किं फलं ददाति? (ऐहिकम्)

511 अथर्वर्षीणां कः वंशः? (अंगिरा)

512 अथर्ववेदीयोपवेदः कः? (अर्थवेदः)

513 अथर्ववेदीयोपवेदस्य ऋषिः कः? (विश्वकर्मा)

514 अथर्ववेदस्य प्रतीकं किम्? (आत्मा)

515 अथर्ववेदः विषयदृष्ट्या कतिधा? (2, रक्षामयी, विनाशमयी)

516 अथर्ववेदस्य कति धाराः? (2–अर्थधारा, अङ्गिराधारा)

517 अथर्ववेदस्य काण्डानि सन्ति? (20)

518 अथर्ववेदस्य कति सूक्तानि सन्ति? (730/731)

519 अथर्ववेदस्य कति मन्त्राः सन्ति? (6000/5987)

520 अथर्ववेदस्य कति प्रपाठ्काः सन्ति? (34)

521 अथर्ववेदे कति अनुवाकाः सन्ति? (222)

522 अथर्ववेदे कति वर्गाः सन्ति? (773)

523 अथर्ववेदे कति पदानि सन्ति? (73, 826)

524 अथर्ववेदे लघुकाण्डानि कति? (17)

525 अथर्ववेदे वृहत्काण्डानि कति? (20)

526 अथर्ववेदस्य अन्यानि नामानि कानि? (ब्रह्मवेदः, आत्मवेदः, अमृतवेदः, छन्दोवेदः, महीवेदः, भेषजवेदः)

527 अथर्ववेदे कति संहिताः सन्ति? (9)

528 ताश्च काः? (पिप्पलादः, शौनकः, स्तौदः, मौदः, जाजलः, जलदः, ब्रह्मदेवः, देवदर्शः, धारणवैधः)

529 अथर्ववेदस्य ब्राह्मणः कः? (गोपथब्राह्मणः)

530 अथर्ववेदस्य आरण्यकं किम्? (नास्ति)

531 अथर्ववेदीयोपनिषदः नाम किम्? (प्रश्नोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद्, माण्डुक्योपनिषद्)

532 अथर्ववेदस्य शिक्षा नाम किम्? (माण्डव्यकीयशिक्षा)

533 अथर्ववेदस्य श्रौतसूत्रं किम्? (वैतानम्)

534 अथर्ववेदीयब्रह्मसूत्रस्य नाम किम्? (कौशिकम्)

535 अथर्ववेदस्य उपवेदः कः? (सर्पवेदः, पिशाचवेदः, अर्थवेदः, इतिहासवेदः, पुराणवेदः)

536 (3 – अध्यात्मप्रकरणम्, अधिभूतप्रकरणम्, अधिदैव-प्रकरणम्)

537 अथर्ववेदे विषयसामग्री कतिधा? (8)

538 अथर्ववेदस्य भाष्यकारः कः? (भवस्वामी गृहदेवः)

539 याज्ञवल्क्यस्य शिष्यः कः? (सुमन्तः, देवदर्शः)

540 अर्वाचीनः ब्राह्मणः कः? (गोपथः)

541 अथर्ववेदस्य प्रथमोपनिषद् का? (मुण्डकोपनिषद्)

542 मुण्डकोपनिषदः शाखा का? (शौनकशाखा)

543 मुण्डकोपनिषदाधारेण विद्या कतिधा? (2–परा, अपरा)

544 अत्र कति मुण्डकाः सन्ति? (3)

545 प्रत्येकस्मिन् मुण्डके कति अध्यायाः सन्ति? (2)

546 अपरा विद्या नाम किम्? (वेदाङ्गम्)

547 पराविद्या का? (ब्रह्मज्ञानम्)

548 "सत्यमेव जयते" मन्त्रः कुत्र वर्तते? (मुण्डकोपनिषदि)

549 "ॐ" भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम" शान्तिपाठः कुत्र अस्ति? (मुण्डकोपनिषदि)

550 माण्डुक्योपनिषद् कस्मिन् वेदे अस्ति? (अथर्ववेदे)

551 "ॐ" कारस्य महत्त्वं कुत्र वर्णितमस्ति? (माण्डुक्योपनिषदि)

552 "माण्डुक्यकारिकायां" कति काण्डानि सन्ति? (4)

553 प्रश्नोपनिषद् कस्य वेदस्य उपनिषद्? (अथर्ववेदस्य)

554 प्रश्नोपनिषदि कति खण्डानि सन्ति? (6)

555 अत्र कति प्रश्नाः सन्ति? (6)

556 प्रथमप्रश्नं कः पृष्टवान्? (कबन्धी कात्यायनः)

557 द्वितीयप्रश्नं कः पृष्टवान्? (भार्गवः)

558 तृतीयप्रश्नं कः पृष्टवान्? (भार्गवः)

559 चतुर्थप्रश्नं कः पृष्टवान्? (गार्ग्यः)

560 पञ्चमप्रश्नं कः पृष्टवान्? (सत्यकामः)

561 षष्ठप्रश्नं कः पृष्टवान्? (भरद्वाजः)

562 शङ्कराचार्यस्य शिष्याणां नामनि कानि? (पद्मपादः, सुरेश्वरः, हस्तामलकः, तोटकः)।

563 श्रीशङ्कराचार्यः कस्य अवतारः आसीत्? (शिवस्य)

564 शङ्कराचार्येण पश्चिमभारते प्रतिष्ठितमठस्य नाम किम्? (द्वारिकाशारदामठः)

565 शारदामठे कः आचार्य अभूत्? (सुरेश्वराचार्यः)

566 शारदामठस्य महावाक्यं किम्? (तत्त्वमसि)

567 "तत्त्वमसि" महावाक्यं सम्बन्धितवेदस्य नाम किम्? (सामवेदः)

568 शङ्कराचार्येण पूर्वभारते प्रतिष्ठितमठस्य नाम किम्? (गोबर्द्धनमठः)

569 गोबर्द्धनमठस्य कः आचार्यः अभूत्? (पद्मपादाचार्यः)

570 गोबर्द्धनमठस्य महावाक्यं किम्? (प्रज्ञानं ब्रह्म)

571 "प्रज्ञानं ब्रह्म" महावाक्यं सम्बन्धितवेदस्य नाम किम्? (ऋग्वेदः)

572 शङ्कराचार्येणः उत्तरभारते प्रतिष्ठितमठस्य नाम किम्? (ज्योतिमठः/जोसिमठः)

573 ज्योतिर्मठस्य (जोशीमठ) कः आचार्यः अभूत्? (तोटकाचार्यः)

574 ज्योतिर्मठस्य महावाक्यं किम्? (अयमात्मा ब्रह्म)

575 "अयमात्मा ब्रह्म" महावाक्यसम्बन्धितवेदस्य नाम किम्? (अथर्ववेदः)

576 शङ्कराचार्यः दक्षिणभारते प्रतिष्ठितमठस्य नाम किम्? (शृङ्गेरीशारदामठः)

577 शृङ्गेरीमठस्य कः आचार्यः अभूत्? (हस्तमलकाचार्य)

578 शृङ्गेरीमठस्य महावाक्यं किम्? (अहं ब्रह्मास्मि)

579 "अहं ब्रह्मास्मि" इति महावाक्यं कुत्रास्ति? (यजुर्वेदे)

वैदिकप्रश्नप्रारूपम्

1. वेदशब्दस्य कोऽर्थ:?
   - क. धर्म: ख. ज्ञानम्
   - ग. शीलम् घ. अर्थ:
2. वेदशब्दे "विद्" धातौ क: प्रत्यय:?
   - क. ल्यप् ख. क्त
   - ग. कप् घ. घञ्
3. वेदा: कति सन्ति?
   - क. त्रय: ख. चत्वार:
   - ग. पञ्च घ. अष्टौ
4. प्राचीनतमो वेदो वर्त्तते—
   - क. यजुर्वेद: ख. सामवेद:
   - ग. ऋग्वेद: घ. अथर्ववेद:
5. चतुर्षु वेदेषु कस्य वेदस्य द्विधा विभाजनं कृतमस्ति?
   - क. ऋग्वेदस्य ख. सामवेदस्य
   - ग. यजुर्वेदस्य घ. अथर्ववेदस्य
6. चतुर्षु वेदेषु गद्यात्मको वेद: क:?
   - क. ऋग्वेद: ख. यजुर्वेद:
   - ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद:
7. चतुर्षु वेदेषु पद्यात्मको वेद: क:?
   - क. ऋग्वेद: ख. अथर्ववेद:
   - ग. सामवेद: घ. यजुर्वेद:
8. चर्तुषु वेदेषु गेयात्मको वेद: क: अस्ति?
   - क. सामवेद: ख. यजुर्वेद:
   - ग. ऋग्वेद: घ. अथर्ववेद:
9. को वेदो गद्य-पद्यात्मक: मन्यते?
   - क. सामवेद: ख. कृष्णयजुर्वेद:
   - ग. अथर्ववेद: घ. यजुर्वेद:।
10. वेदपुरुषस्य मुखं मन्यते?
    - क. शिक्षा ख. व्याकरणम्
    - ग. कल्प: घ. ज्योतिषम्
11. वेदस्य नासिकाऽस्ति?
    - क. व्याकरणम् ख. ज्योतिषम्
    - ग. कल्प: घ. शिक्षा
12. वेदस्य पादौ स्त:—
    - क. व्याकरणम् ख. छन्द:
    - ग. कल्प: घ. शिक्षा
13. वेदेषु प्रयुक्तं सर्वाधिकप्रमुखं छन्दो वर्त्तते—
    - क. अनुष्टुप् ख. गायत्री
    - ग. त्रिष्टुप् घ. बृहती
14. वेदेषु प्रायश: कस्य लकारस्य प्रयोगो मिलति?
    - क. लिट्लकारस्य ख. लृट्लकारस्य
    - ग. लोट्लकारस्य घ. लेट्लकारस्य
15. सर्वाधिकार्वाचीनब्राह्मणग्रन्थ: क:?
    - क. शतपथब्राह्मणम् ख. ऐतरेयब्राह्मणम्
    - ग. तैत्तिरीयब्राह्मणम् घ. गोपथब्राह्मणम्
16. का शाखा शुक्लयजुर्वेदस्य वर्तते?
    - क. शाकलशाखा ख. शौनकशाखा
    - ग. जैमिनीशाखा घ. माध्यन्दिनीशाखा
17. "शतपथब्राह्मण:" कस्य वेदस्याङ्गभूतोऽस्ति?
    - क. कृष्णयजुर्वेदस्य ख. अथर्ववेदस्य
    - ग. ऋग्वेदस्य घ. शुक्लयजुर्वेदस्य
18. कस्या: शाखाया: अपरं नाम "वाजसनेयीशाखा" वर्त्तते?
    - क. शाकलशाखाया: ख. शौनकशाखाया:
    - ग. माध्यन्दिनी-शाखाया: घ. जैमिनीयशाखाया:
19. एतासु का शाखा ऋग्वेदस्य वर्तते?
    - क. शाकलशाखा ख. शौनकशाखा
    - ग. जैमिनीयशाखा घ. वाजसनेयीशाखा

20. कस्य वेदस्य आरण्यकं नास्ति?
    - क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
    - ग. अथर्ववेदस्य घ. सामवेदस्य
21. शाङ्खायमारण्यकं कस्य वेदस्य?
    - क. सामवेदस्य ख. ऋग्वेदस्य
    - ग. अथर्ववेदस्य घ. शुक्लयजुर्वेदस्य
22. मैत्रायणी कस्य वेदस्य शाखा?
    - क. शुक्लयजुर्वेदस्य ख. सामवेदस्य
    - ग. कृष्णयजुर्वेदस्य घ. अथर्ववेदस्य
23. पाणिनीयशिक्षाया: सम्बद्धो वेदो वर्त्तते?
    - क. ऋग्वेद: ख. यजुर्वेद:
    - ग. ऋग्वेदस्य घ. अथर्ववेद:
24. नारदीयशिक्षा कस्य वेदस्य ग्रन्थ:?
    - क. यजुर्वेदस्य ख. अथर्ववेदस्य
    - ग. ऋग्वेदस्य घ. सामवेदस्य
25. तैत्तिरीयब्राह्मण: कस्य वेदस्याङ्गभूतोऽस्ति?
    - क. कृष्णयजुर्वेदस्य ख. अथर्ववेदस्य
    - ग. सामवेदस्य घ. शुक्लयजुर्वेदस्य
26. गृह्यसूत्रानां सम्बन्ध: केन वेदाङ्गेन सह वर्त्तते?
    - क. शिक्षा ख. ज्योतिषम्
    - ग. कल्प: घ. व्याकरणम्
27. जैमिनीयशाखा केन वेदेन सम्बद्धा?
    - क. सामवेदेन ख. यजुर्वेदेन
    - ग. ऋग्वेदेन घ. अथर्ववेदेन
28. "शुन-उपाख्यानम्" कस्मिन् वेदे समुपलभ्यते?
    - क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
    - ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे
29. पुरुरवा-उर्वशीसंवाद: कस्मिन् वेदेऽस्ति?
    - क. सामवेदे ख. यजुर्वेदे
    - ग. अथर्ववेदे घ. ऋग्वेदे
30. सरमापाणिसंवाद: कस्य वेदान्तर्गत:?
    - क. अथर्ववेद: ख. यजुर्वेद:
    - ग. ऋग्वेद: घ. सामवेद:
31. ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति?
    - क. दश ख. पञ्च
    - ग. नव घ. अष्ट
32. ऋग्वेदे कति अध्यायास्सन्ति?
    - क. चतु:षष्टि: ख. पञ्चषष्टि:
    - ग. त्रिचत्वारिंशत् घ. द्वाविंशति:
33. ऋग्वैदिकदेवतानां सङ्ख्या-
    - क. त्रिषष्टि: ख. चत्वारिंशत्
    - ग. त्रयस्त्रिंशत् घ. एकपञ्चाशत्
34. ऋग्वेदस्य पदपाठकार: क:?
    - क. मधुच्छन्दा ख. नारायण:
    - ग. शाकल्य: घ. गृत्समद:
35. ऋग्वेदस्य ऋत्विक् किमति कथ्यते?
    - क. उद्गाता ख. ब्रह्मा
    - ग. अध्वर्यु: घ. होता
36. ऋग्वेदे संवादसूक्तानां सङ्ख्याऽस्ति?
    - क. दश ख. विशंति:
    - ग. त्रिंशत् घ. चत्वारिंशत्
37. ऋग्वेदस्याष्टक्रमे कति अष्टका: सन्ति?
    - क. अष्ट ख. सप्त
    - ग. नव घ. दश
38. इन्द्रसूक्तस्य ऋषि: क:?
    - क. मधुच्छन्दा ख. गृत्समद:
    - ग. नारायण: घ. शाकल्य:
39. कर्मकाण्डरूपिवेदस्य नाम—
    - क. ऋग्वेद: ख. अथर्ववेद:
    - ग. यजुर्वेद: घ. सामवेद:
40. यजुर्वेदस्य कति सम्प्रदाया:?
    - क. त्रीणी ख. षड्
    - ग. पञ्च घ. द्वौ
41. ब्रह्मसम्प्रदायवेदस्य नाम—
    - क. शुक्लयजुर्वेद: ख. सामवेद:
    - ग. अथर्ववेद: घ. कृष्णयजुर्वेद:
42. अदित्यसम्प्रदायस्य वेद: क:?
    - क. ऋग्वेद: ख. शुक्लयजुर्वेद:
    - ग. यजुर्वेद: घ. कृष्णयजुर्वेद:
43. यजुर्वेदे कत्यध्यायास्सन्ति?
    - क. त्रिंशत् ख. एकषष्टि:
    - ग. पञ्चाशत् घ. चत्वारिंशत्

44. यजुर्वेदस्य ऋत्विक् कः?
क. होता ख. उद्गाता
ग. अध्वर्युः घ. ब्रह्मा

45. सङ्गीतशिक्षा कस्मिन् वेदेऽस्ति?
क. सामवेदे ख. अथर्ववेदे
ग. ऋग्वेदे घ. यजुर्वेदे

46. सामवेदस्य कति शाखाः सन्ति?
क. चतुर्दशः ख. त्रयोदशः
ग. अष्यदशः घ. चत्वारि

47. सामवेदस्य पूर्वार्चिके मन्त्रसङ्ख्या-
क. 855 ख. 380
ग. 650 घ. 636

48. सामवेदस्योत्तरार्चिके मन्त्रसङ्ख्या-
क. 2226 ख. 2228
ग. 1225 घ. 2363

49. 'उद्गाता' कस्य वेदस्य ऋत्विक्?
क. सामवेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. ऋग्वेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

50 सामवेदस्य पदपाठं कः कृतवान्?
क शाकल्यः ख. याज्ञवल्क्यः
ग जैमिनिः घ. गार्ग्यः

51. सामवेदीयब्राह्मणग्रन्थानां सङ्ख्याऽस्ति-
क. अष्ट ख. नव
ग. सप्त घ. दश

52. याज्ञवल्क्यस्य कः ऋषिः ऋग्वेदेन सम्बद्धः वर्त्तते?
क. पैलः ख. वैशम्पायन
ग. जैमिनिः घ. सुमन्तुः

53. कः ऋषिः यजुर्वेदेन सम्बद्धः?
क. पैलः ख. सुमन्तुः
ग. जैमिनिः घ. वैशम्पायन

54. महर्षि याज्ञवल्क्यः कस्मै ऋषये अथर्ववेदमुपदिष्टवान्?
क पैलाय ख. वैशम्पायनाय
ग. जैमिनये घ. सुमन्तवे

55. यजुर्वेदेन सम्बद्धा देवता का वर्त्तते?
क. अग्निः ख. वायुः
ग. सूर्यः घ. सोमः

56. का देवता सामवेदेन सम्बन्धिताऽस्ति?
क. अग्निः ख. वायुः
ग. सूर्यः घ. सोमः

57. सामवेदेन सम्बन्धितः उपवेदोऽस्ति-
क. आयुर्वेदः ख. धनुर्वेदः
ग. गान्धर्ववेदः घ. अथर्ववेदः

58. धनुर्वेदः कस्य वेदस्य उपवेदो वर्तते?
क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. सामवेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

59. आचार्य चरणव्यूहानुसारम् ऋग्वेदस्य उपवेदः वर्त्तते-
क. आयुर्वेदः ख. अथर्ववेदः
ग. गान्धर्ववेदः घ. धनुर्वेदः

60. अथर्ववेदस्य उपवेदानां सङ्ख्या-
क. पञ्च ख. अष्ट
ग. सप्त घ. नव

61. अथर्ववेदे कति काण्डनि सन्ति?
क. एकविंशतिः ख. चत्वारिंशत्
ग. विंशतिः घ. द्वाविंशतिः

62. अथर्ववेदीयब्राह्मणग्रन्थानां संङ्ख्याऽस्ति?
क. त्रीणि ख. पञ्च
ग. चत्वारि घ. एकम्

63. कस्य वेदस्य अपरं नाम “ब्रह्मवेदः” वर्तते?
क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. सामवेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

64. अथर्ववेदस्य अपरं नाम नास्ति-
क. छन्दोवेदः ख. क्षत्रवेदः
ग. पिशाचवेदः घ. भैषज्यवेदः

65. “सत्यमेव जयते” इति महावाक्यं कस्यामुपनिषदि वर्तते?
क. ऐतरेयोपनिषदि ख. तैत्तिरीयोपनिषदि
ग. ईशोपनिषदि घ. मुण्डकोपनिषदि

66. “यम-नचिकेतसोः संवादः' कस्यामुपनिषदि प्राप्यते?
क. केनोपनिषदि ख. कठोपनिषदि
ग. प्रश्नोपनिषदि घ. ऐतरेयोपनिषदि

67. कति वेदाङ्गानि भवन्ति?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षड्

68. किं शास्त्रं वेदाङ्गे नास्ति?
क. शिक्षाशास्त्रम् ख. कल्पशास्त्रम्
ग. धर्मशास्त्रम् घ. ज्योतिषशास्त्रम्

69. किं वेदाङ्गं वेदस्य श्रोत्रमुच्यते?
क. कल्पः ख. शिक्षा
ग. निरुक्तम् घ. ज्योतिषम्

70. वेदस्य चक्षुस्त्वेन किं वेदाङ्गं मन्यते?
क. निरुक्तम् ख. ज्योतिषम्
ग. छन्दः घ. कल्पः

71. स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारः कस्मिन् वेदाङ्गे शिक्ष्यते?
क. शिक्षायाम् ख. व्याकरणे
ग. छन्दसि घ. निरुक्ते

72. कति कल्पसूत्राणि भवन्ति?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षट्

73. कर्मकाण्डेन सम्बद्धं कल्पसूत्रं किम्?
क. श्रौतसूत्रम् ख. गृह्यसूत्रम्
ग. धर्मसूत्रम् घ. शुल्वसूत्रम्

74. षोडशसंस्काराणां वर्णनं कुत्र कृतमस्ति?
क. श्रौतसूत्रेषु ख. गृह्यसूत्रेषु
ग. धर्मसूत्रेषु घ. शुल्वसूत्रेषु

75. यज्ञवेद्याः मानादिकं कुत्र वर्णितमस्ति?
क. श्रौतसूत्रेषु ख. गृह्यसूत्रेषु
ग. धर्मसूत्रेषु घ. शुल्वसूत्रेषु

76. चतुर्णां वर्णानाम् आश्रमाणाञ्च वर्णनं कुत्र प्राप्यते?
क. श्रौतसूत्रेषु ख. गृह्यसूत्रेषु
ग. धर्मसूत्रेषु घ. शुल्बसूत्रेषु

77. पञ्चमहायज्ञानां सप्तपाकयज्ञानाञ्च वर्णनं कुत्र मिलति?
क. श्रौतसूत्रेषु ख. गृह्यसूत्रेषु
ग. धर्मसूत्रेषु घ. शुल्वसूत्रेषु

78. “भारतीय-ज्यामितिशास्त्रम्” इति कस्य कल्पसूत्रस्य अपरं नाम?
क. श्रौतसूत्रस्य ख. गृह्यसूत्रस्य
ग. धर्मसूत्रस्य घ. शुल्वसूत्रस्य

79. “गौतम-धर्मसूत्रम्” केन वेदेन सम्बद्धम् अस्ति?
क. ऋग्वेदेन ख. यजुर्वेदेन
ग. सामवेदेन घ. अथर्ववेदेन

80. शुक्लयजुर्वेदेन सम्बद्धं गृह्यसूत्रं किम्?
क. पारस्कर-गृह्यसूत्रम् ख. आपस्तम्ब-गृह्यसूत्रम्
ग. गोभिल-गृह्यसूत्रम् घ. जैमिनीय-गृह्यसूत्रम्

81. “कात्यायन-श्रौतसूत्रं” केन वेदेन सम्बद्धमस्ति?
क. ऋग्वेदेन ख. शुक्लयजुर्वेदेन
ग. कृष्णयजुर्वेदेन घ. सामवेदेन

82. बोधायनशुल्वसूत्रस्य सम्बन्धः केन वेदेन वर्तते?
क. ऋग्वेदेन ख. शुक्लयजुर्वेदेन
ग. कृष्णयजुर्वेदेन घ. सामवेदेन

83. “अष्टाध्यायी” केन लिखिता वर्तते?
क. वरदराजेन ख. पतञ्जलिना
ग. भट्टोजिदीक्षितेन घ. पाणिनिना

84. निघण्टोः भाष्यरूपं वेदाङ्गं किम्?
क. ज्योतिषम् ख. निरुक्तम्
ग. शिक्षा घ. छन्दः

85. निघण्टौ कति अध्यायाः सन्ति?
क. त्रयः ख. चत्वारः
ग. पञ्च घ. द्वादश

86. छन्दशास्त्रस्य प्रणेता कः वर्तते?
क. यास्काचार्यः ख. पिङ्गलाचार्यः
ग. माध्वाचार्यः घ. भास्कराचार्यः

87. निरुक्ते कति काण्डानि सन्ति?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. अष्टौ

88. यास्कानुसारं कतिविधाः देवताः मताः?
क. त्रिविधाः ख. चतुर्विधाः
ग. पञ्चविधाः घ. नवविधाः

89. निरुक्तं कतिविधं स्मृतम्?
क. त्रिविधम् ख. चतुर्विधम्
ग. पञ्चविधम् घ. षड्विधम्

90. का देवता द्युस्थानीया वर्तते?
क. अग्निः ख. इन्द्रः
ग. विष्णुः घ. सोमः

91. का देवता अन्तरिक्षस्थानीया वर्तते?
क. इन्द्रः ख. सविता
ग. वरुणः घ. उषस्

92. शतपथब्राह्मणानुसारं कति रुद्राः?
क. अष्टौ ख. नव
ग. एकादशः घ. द्वादशः

93. शतपथब्राह्मणानुसारं कति आदित्याः?
क. अष्टौ ख. नव
ग. एकादशः घ. द्वादशः

94. अग्निदेवस्य स्तुतिः ऋग्वेदस्य कतिषु सूक्तेषु कृता?
क. 50 ख. 100
ग. 200 घ. 250

95. कस्य देवस्य स्तुतिः सर्वाधिकेषु सूक्तेषु विहिता?
क. इन्द्रस्य ख. अग्ने
ग. सोमस्य घ. आश्विनीभ्याम्

96. ऋग्वेदस्य कति सूक्तानि इन्द्रदेव-सम्बद्धानि सन्ति?
क. 50 ख. 100
ग. 200 घ. 250

97. कण्व-ऋषिः कस्य देवस्य स्तुत्या सम्बद्धः?
क. सोमस्य ख. इन्द्रस्य
ग. वरुणस्य घ. विष्णोः

98. "जातवेदा" इति कस्य देवस्य विशेषणम् अस्ति?
क. इन्द्रस्य ख. अग्नेः
ग. रुद्रस्य घ. बृहस्पतेः

99. अग्निदेवस्य विशेषणं नास्ति-
क. गृहपतिः ख. हमुनाः
ग. वैश्वानरः घ. स्वर्णजिह्वः

100. "उरुक्रमः" इति विशेषणं कस्य देवस्य कृते प्रयुक्तं भवति?
क. विष्णोः ख. रुद्रस्य
ग. इन्द्रस्य घ. सोमस्य

101. गायत्रीमन्त्रस्योपास्यदेवतास्ति—
क. सविता ख. इन्द्रः
ग. अग्निः घ. वरुणः

102. वार्धक्यात् यौवनं प्रति को नयति?
क. सविता ख. अग्निः
ग. अश्विनः घ. वरुणः

103. कठोरन्यायाधीशरूपेण विख्यातदेवता का?
क. सविता ख. अग्निः
ग. वरुणः घ. अश्विनः

104. ऋतूनां नियामकदेवता वर्तते -
क. वरुणः ख. अग्निः
ग. सविता घ. अश्विनः

105. गिरिगुहायां राक्षसस्य विनाशकर्ता क आसीत्?
क. वरुणः ख. अग्निः
ग. विष्णुः घ. इन्द्रः

106. वरुणः कस्य वर्णस्य देवता?
क. क्षत्रियः ख. ब्राह्मणः
ग. वैश्यः घ. शूद्रः

107. अग्नेः यज्ञकालः कदा भवति?
क. सायंकाले ख. प्रातःकाले
ग. मध्याह्नकाले घ. शूद्रः

108. कः पुरोहितः?
क. वरुणः ख. इन्द्रः
ग. अग्निः घ. विष्णुः

109. पर्वतपक्षान् कोऽकर्तयत्?
क. वरुणः ख. अग्निः
ग. सोमः घ. विष्णुः

110. वृत्रं कः हतवान्?
क. इन्द्रः ख. अग्निः
ग. वरुणः घ. सोमः

111. मरुतानां पिता कः?
क. इन्द्रः ख. रुद्रः
ग. वरुणः घ. सोमः

112. शतक्रतुः विशेषणयुक्ता देवता काऽस्ति?
क. वरुणः ख. सोमः
ग. इन्द्रः घ. अग्निः

113. कुत्र मन्यते सूर्यस्य निवासः?
क. अन्तरिक्षम् ख. द्युलोकः
ख. पृथिवी घ. स्वर्गः

114. सूर्येण सम्बद्धा देवता का?
क. चन्द्रः ख. सोमः
ग. इन्द्रः घ. वरुणः

115. नवयुवतीरूपेण का देवता चित्रिता?
क. चन्द्रः ख. उषस्
ग. सविता घ. वरुणः

116. घृतं कस्याः देवतायाः प्रियभोजनं मन्यते?
क. अग्निः ख. वरुणस्य
ग. चन्द्रस्य घ. सोमस्य

117. अग्निदेवतायाः निवासो कुत्र मन्यते?
क. अन्तरिक्षम् ख. द्युलोकः
ग. पृथिवी घ. स्वर्गः

118. वज्रं कस्य शस्त्रम्?
क. अग्नेः ख. वरुणस्य
ग. इन्द्रस्य घ. सोमस्य

119. कस्योपाधिः वनस्पतिरस्ति?
क. सोमस्य ख. वरुणस्य
ग. इन्द्रस्य घ. सवितुः

120. द्यौः इन्द्रस्य वर्तते—
क. माता ख. पिता
ग. भ्राता घ. पितामहः

121. मरुद्गणः कस्य सहयोगी?
क. इन्द्रस्य ख. वरुणस्य
ग. सोमस्य घ. यमस्य

122. 'वसुपतिः' कस्य देवस्य विशेषणम्?
क. यमस्य ख. सोमस्य
ग. इन्द्रस्य घ. वरुणस्य

123. उरुगाय कस्योपाधिः?
क. सोमः ख. विष्णुः
ग. इन्द्रः घ. वरुणः

124. "पुरभित्" इत्युपाधिः कस्य?
क. सोमः ख. विष्णुः
ग. इन्द्रः घ. वरुणः

125. ऋग्वेदस्य कस्मिन् मण्डले सर्वाधिकानि संवादसूक्तानि सन्ति?
क. तृतीये ख. चतुर्थे
ग. अष्टमे घ. दशमे

126. "शिवसङ्कल्पसूक्तम्" इति यजुर्वेदस्य कतमोऽध्यायः वर्तते?
क. विंशतितमः ख. चतुर्विंशतितमः
ग. चतुस्त्रिंशत्तमः घ. चत्वारिंशत्तमः

127. यजुर्वेदस्य चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः का उपनिषद् उच्यते?
क. ईशावास्योपनिषद् ख. कठोपनिषद्
ग. बृहदारण्याकोपनिषद् घ. तैत्तिरीयोपनिषद्

128. ईशावास्योपनिषदि कति मन्त्राः सन्ति?
क. पञ्चदश ख. अष्टादशः
ग. विंशतिः घ. चत्वारिंशत्

129. ऋग्वेदस्य किं मण्डलं "पवमानमण्डलम्" इति नाम्ना विख्यातम्?
क. पञ्चमम् ख. सप्तमम्
ग. नवमम् घ. दशमम्

130. किं छन्दः वैदिकम्?
क. इन्द्रवज्रा ख. उपेन्द्रवज्रा
ग. अनुष्टुप् घ. रथोद्धता

131. "गायत्री"-छन्दसि कति वर्णाः भवन्ति?
क. 24 ख. 28
ग. 32 घ. 36

132. "विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति पंक्तिः कस्यामुपनिषदि?
क. कठोपनिषदि ख. ईशावास्योपनिषदि
ग. केनोपनिषदि घ. प्रश्नोपनिषदि

133. "पृथिवी-सूक्तम्" इति कस्मिन् वेदे वर्तते?
क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे

134. "ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु" - इति कुत्र लिखितं वर्तते?
क. कठोपनिषदि ख. केनोपनिषदि
ग. मण्डुकोपनिषदि घ. प्रश्नोपनिषदि

135. "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" - इति सूक्तिः कस्यामुपनिषदि?
क. कठोपनिषदि ख. बृहदारण्यकोपनिषदि
ग. तैत्तिरीयोपनिषदि घ. छान्दोग्योपनिषदि

136. 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' - इति सूक्तिः कस्यामुपनिषदि?
क. तैत्तिरीयोपनिषदि ख. कठोपनिषदि
ग. बृहदारण्य-कोपनिषदि घ. केनोपनिषदि

137. ऋग्वेदस्य कस्मिन् सूक्ते मुख्यतः सृष्टेः उत्पत्तिः वर्णितमस्ति?
क. पुरुषसुक्ते ख. हिरण्यगर्भसुक्ते
ग. नासदीयसुक्ते घ. वाक्सूक्ते

138. वेदानां विभाजनं कः कृतवान्?
क. वाल्मीकिः ख. याज्ञवल्क्यः
ग. शंकराचार्यः घ. वेदव्यासः

139. 'पिप्पलादः शौनकश्च" कस्य वेदस्य शाखाप्रवर्तकौ वर्तेते?
   क. ऋग्वेदस्य   ख. यजुर्वेदस्य
   ग. सामवेदस्य   घ. अथर्ववेदस्य

140. सर्वप्राचीनोपनिषद् का?
   क. ईशावास्योपनिषद् ख. कठोपनिषद्
   ग. केनोपनिषद्   घ. प्रश्नोपनिषद्

141. केनोपनिषद् कस्य वेदस्य उपनिषद्?
   क. ऋगवेदस्य   ख. यर्जुवेदस्य
   ग. सामवेदस्य   घ. अथर्ववेदस्य

142. वेदाङ्गानां सर्वप्रथमं वर्णनं कुत्रोपलभ्यते?
   क. माण्डुक्योपनिषदि ख. मुण्डकोपनिषदि
   ग. प्रश्नोपनिषदि   घ. कठोपनिषदि

143. कठोपनिषत् कस्य वेदस्योपनिषद्?
   क. कृष्णयजुर्वेदस्य   ख. सामवेदस्य
   ग. शुक्लयजुर्वेदस्य   घ. अथर्ववेदस्य

144. "द्वा सुपर्णा सयुजा" इति मन्त्रं कयोपनिषदा सम्बद्धमस्ति?
   क. मुण्डकोपनिषदि   ख. केनोपनिषदि
   ग. माण्डुक्योपनिषदि घ. कठोपनिषदि

145. छान्दोग्योपनिषदः सम्बन्धः केन वेदेन सह वर्तते?
   क. अथर्ववेदेन   ख. शुक्लयजुर्वेदेन
   ग. सामवेदेन   घ. कृष्णयजुर्वेदेन

146. यमराजेन ब्रह्मत्वप्रतिपादकोपनिषद् कः?
   क. कठोपनिषद्   ख. तैत्तिरीयोपनिषद्
   ग. केनोपनिषद्   घ. ऐतरेयोपनिषद्

147. "तमसो मा ज्योतिर्गमय" इयमुक्तिः कुतः समुद्धृता?
   क. ऐतरेयोपनिषदः   ख. बृहदारण्यकोपनिषदः
   ग. छान्दोग्योपनिषदः घ. प्रश्नोपनिषदः

148. अन्तिमो वेदः कः?
   क. ऋग्वेदः   ख. यजुर्वेदः
   ग. वर्णानां समूहः   घ. मन्त्राणां समूहः

149. "संहिता" किम्?
   क. शब्दानां समूहः   ख. स्वराणां समूहः
   ग. वर्णानां समूहः   घ. मन्त्राणां समूहः

150. "देवता" शब्दः कस्मिन् लिङ्गेऽस्ति?
   क. पुलिङ्गे   ख. नपुंसकलिङ्गे
   ग. स्त्रीलिङ्गे   घ. उभयलिङ्गे

उत्तरमाला

1	ख	2	घ	3	ख	4	ग
5	ग	6	ख	7	क	8	क
9	ख	10	ख	11	घ	12	ख
13	ख	14	घ	15	घ	16	घ
17	घ	18	ग	19	क	20	ग
21	ख	22	ग	23	ग	24	घ
25	क	26	ग	27	क	28	क
29	घ	30	ग	31	क	32	क
33	ग	34	ग	35	घ	36	क
37	क	38	खं	39	ग	40	घ
41	घ	42	ख	43	घ	44	ग
45	क	46	ख	47	ग	48	ग
49	क	50	घ	51	ख	52	क
53	घ	54	घ	55	ख	56	ग

57	ग	58	ख	59	क	60	क
61	ग	62	घ	63	घ	64	ग
65	घ	66	ख	67	घ	68	ग
69	ग	70	ख	71	क	72	ख
73	क	74	ख	75	घ	76	ग
77	ख	78	घ	79	ग	80	क
81	ख	82	ग	83	घ	84	ख
85	ग	86	ख	87	क	88	क
89	ग	90	ग	91	क	92	ग
93	घ	94	क	95	क	96	घ
97	क	98	ख	99	क	100	क
101	क	102	ग	103	ग	104	क
105	घ	106	क	107	ख	108	ग
109	घ	110	क	111	ख	112	ग

113	ख	114	क	115	ख	116	क
117	ग	118	ग	119	क	120	ख
121	क	122	ग	123	ख	124	ग
125	घ	126	ग	127	क	128	ख
129	ग	130	ग	131	क	132	ख

133	घ	134	क	135	गं	136	क
137	ग	138	घ	139	घ	140	क
141	ग	142	ख	143	क	144	क
145	ग	146	क	147	ख	148	घ
149	घ	150	ग				

पुराणानि

पुराणानां धार्मिकदृष्ट्या महत्वमधिकम्। वेदविहितानां धर्माणां सरलसुबोधभाषायां वर्णनायैव पुराणानि विरचितानि-

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत्।
बिभेत्यलपश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।।

यदा वेदोक्ता अर्था: लोकानां बुद्धौ न प्रविष्टा: तदा वेदोक्तार्थस्य ज्ञानं सुलभं कर्तुं पुराणानि विरच्यन्ते स्म। समाजस्य तात्कालिकस्वरूपबोधनायापि पुराणानां महानुपयोग: पुराणेषु प्राचीनभारतस्येतिहासो निहित:। पुराणोक्तानामितकृतानां प्रामाणिकत्वं शिलालेखादिभिरपि कर्तुमारब्धम्। अतो विदेशीया अपि विद्वांस: पुराणे धृतादरा: प्रतिभान्ति।

इतिहास: यदि राज्ञां वृत्तं प्राधान्येन बोधयन्ति तदा पुराणानि राज्ञां वृत्तम् ऋषीणामपि वृतं बोधयन्तीति परमोपयोगित्वं पुराणानाम्।

पुराणानि भौगोलिकसामग्रीमपि प्रस्तुवन्ति। काशीखण्डे काशीपुर्यास्तादृशं विस्तृतं वर्णनं विद्यते येन तस्या: मानचित्रमिव पुरत: उपतिष्ठते। अन्येष्वपि पुराणेषु तेषां तीर्थानां तादृशं स्पष्ट-वर्णनमुपलभ्यते, येन तत्परिचये सौकर्यमाधीयते।

पुराणेषु अतिशयोक्तिपूर्णा शैली समादृता येन लोकास्तानि अविश्वसनीयानि काल्पनिकानि च प्रतीयन्ते स्म। तत्र बोद्धव्यमिदं यत् त्रिधा वर्णनं क्रियते वस्तुतत्त्वकथारूपेण, रूपकद्वारा अतिशयोक्तिद्वारा च वस्तुतत्वकथा वैज्ञानिकानाम्। ते हि वस्तु यथावद् वर्णयन्ति न किमपि रञ्जनं तेऽत्राचरन्ति। रूपकद्वारा वस्तुकथनप्रणाली वेदेषु व्यवह्रियते, तत्र हि उष: सुन्दरी कृता, वृत्रश्च राजाकृत:। अतिशयोक्तिप्रणाली तन्त्र-पुराणेष्वादृता। अस्यां प्रणाल्यां वर्णिता अर्था यथामति विविच्य ग्रहीतव्या भवन्ति। पुराणानां तुलनात्मकमध्ययनं तदनन्तरे प्रवेशनं च यदि क्रियते, तदा तत्रत्य: इतिहासभाग: सामाजिक वर्णनां रहस्यं च स्पष्टमवभासेत इति विदुषां विचार:।

पुराणलक्षणम्

पुराणं पुरातनमाख्यानमुच्यते। संस्कृते पुराणशब्द-श्चिरन्तनपर्याय: पुराणेषुभूत-वर्तमान-भाविनश्चार्था वर्ण्यन्ते। इतिहासे तु भूता एवार्था वर्ण्यन्त इति पुराणेतिहासयोरन्तरम्। प्राचीनास्तु पुराणमपीतिहासशब्दे नाभिदधते। पुराणेषु पुराणलक्षणमित्युक्तम्।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराण पञ्चलक्षणम्।।

सर्ग: सृष्टि: प्रतिसर्ग: सृष्टिर्लय: पुनश्च सृष्टि:, वंशसृष्ट्यादौ वंशावली मन्वन्तराणि के मनवा: कदा कदा अजायन्तेति वर्णनानि, वंशानुचरितसूर्यचन्द्रवंशयोर्विशिष्य वर्णनानि, वंशानुचरितं सूर्यचन्द्रवंशयोर्विशिष्य वर्णनम्, इदं वस्तुपञ्चकं पुराणेष्वपेक्ष्यते।

वस्तुतस्तु नैतान्यैव वस्तूनि पुराणेषु वर्ण्यन्ते। इदन्तु न्यूनतमं वर्णनीयम् पुराणेष्वितोऽधिकान्यपि तानि तानि वस्तूनि वर्ण्यन्ते। उदाहरणम्-धर्माग्निपुराणमेव गृह्यताम्। तत्र हि सर्वाण्यपि ज्ञातव्यवस्तूनि वर्णितानि, येन तत् भारतीयज्ञानकोष: इत्यभिधीयते।

कस्यापि मानवसमाजस्य इतिहासस्तावन्नगण्यो मन्यते, यावत्तस्य सृष्टे प्रारम्भकालत: इतिहासो न प्रस्तुयते। पाश्चात्त्यशिक्षाया प्रभाविता विद्वांसो नैतदनुमोदयन्ति स्म। अत: एव ते पुराणानि सत्यानि न स्वीकुर्वन्ति स्म, परं सम्प्रति दृष्टिकोणपरिवर्तनं जातम् एच. जी. वेल्स महोदय: 'आउटलाइन ऑफ द हिस्ट्री' नामके स्वग्रन्थे पौराणिकीं प्रणालीमनुसृतवान्। अनया सुसंस्कृतदृष्ट्या भारतीयमितिहासं जिज्ञासमानानां कृते पुराणानि निधय इव।

पुराणानां रचनाकाल:

पुराणानां रचना कदा जातेति प्रश्ने निम्नलिखितविषया: पूर्वं ध्यातव्या:-

1. अथर्ववेदे पुराणस्य उल्लेखो दृश्यते-
   'ऋच: सामानिच्छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।
   उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वेदिवि देवा दिवि श्रिता:'।।
2. गोपथब्राह्मणे पुराणानि स्मर्यन्ते-
   'एवमिमे सर्वे वेदा: निर्मिता: संकल्पा: सरहस्या: सब्राह्मणा: सोपनिष्टका: सेतिहासा: सान्वयाख्यात: सपुराणा: सस्वरा: (गोपथप्रपा . 2)
3. शतपथे-'सोऽयमिति किञ्चित् पुराणमाचक्षीत।'
4. बृहदारण्यके इतिहास:' पुराणं विद्या उपनिषद:।'
5. छान्दोग्ये-'ऋग्वेद भगवोऽध्येमि... इतिहासपुराणं पञ्च-वेदानां वेदम्।'
6. आपस्तम्बधर्मसूत्रे पुराणस्योल्लेख एव न केवलोऽपि तु श्लोकसंख्याप्युक्ता-
   अथ पुराणे श्लोकानुदाहरन्ति अष्टाशीति सहस्त्राणीति। (2/22/35)
7. शङ्कराचार्य: कुमारिलभट्टश्च पुराणान्युद्धृतवन्तौ।
   बाणभट्ट: हर्षचरिते पुराणेषु वायु प्रलपितम् इत्याह।
8. पुराणेषु कलियुगवर्तिनां राज्ञां वर्णनानि दृश्यन्ते। विष्णुपुराणे मोर्य वंशस्थ प्रामाणिकं विवरणं लभ्यते। मत्स्यपुराण आन्ध्रनृपतय: स्मृता:। वायुपुराणे गुप्त नृपतयो वर्णिता:।
9. महाभारत कृता पुराणानि स्मृतानि पद्मपुराणे ऋष्यशृङ्गस्य यद् वृतं वर्ण्यते तन्महाभारतेऽपि प्राप्यते।
10. कौटल्यकृतमर्थशास्त्रं पुराणानि निर्दिशति, तत्र हि विनयेभ्यो राजपुत्रेभ्य: पुराणानि उपदेष्टव्यानीति निर्दिष्टम्। अर्थशास्त्रं चेदं चन्द्रगुप्तमौर्यस्य राज्यकालिकमिति तत: पूर्वं पुराणरचना सिध्यति।
11. धर्मसूत्रेषु पुराणानि स्मर्यन्ते।

तदिमानि सर्वाणि तत्त्वानि पुराणानां वैदिक कालेऽप्यस्तित्वं समर्थयन्ते। इसवीय शतकात् षट् शतक पूर्वतनकाले पुराणमस्तित्वमासीदिति कल्पनाऽपि सत्यानुमोदिता। इंद तु सत्यं यत् पुराणस्यादिमं रुपं सम्प्रति नावाप्यते। पुराणे कदाचिदेकत्र समये नारच्यत, समये समये तत्राध्याया योजिता: गुप्तकालपर्यन्तं तेषां वर्तमान रूपमुपत्रमासीत्।

पुराणां नामानि तत्प्रमाणं च

पुराणानां संख्याविषये मतभेदो नास्ति, सर्वावदिसिद्धं तेषाम् अष्टादशत्वम्-

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते।।

श्लोकोऽयं पुराणानां नामानि संगृह्णाति।

मद्वयम्-मकारादिपुराणद्वयम्-मत्स्यपुराण-मार्कण्डेय-पुराणञ्च।

भद्वयम्-भकारादिपुराणद्वयम्-भविष्यपुराणम्, भागवत पुराणञ्च।

ब्रत्रयम्-ब्रादिपुराणम्-ब्रह्माण्डपुराणम्, ब्राह्मपुराणम्, ब्रह्मवैवर्त्तञ्च।

वचतुष्टयम्-वकारादिपुराणचतुष्टयम्-वामन-वराह-विष्णु-वायुपुराणानि।

अ-अग्निपुराणम्।

ना-नारदपुराणम्।

प-पद्मपुराणम्।

लिं-लिङ्गपुराणम्।

ग-गरुडपुराणम्।

कू-कूर्मपुराणम्।

स्क-स्कन्दपुराणम्।

भारतीयपरम्परायां कस्यापि वस्तुन: व्यक्ते: वा नामकरणं गुणस्याधारेण विचार्य क्रियते, येन तद्वस्तुन: व्यक्तेर्वा गुणादिविशेषतानाम् आभास: सहसा ज्ञायते। अत: पुराणानां नामान्यपि गुणाद्यन्वयार्थकं विवेचनमत्र क्रियते। पुराणानां पञ्च भेदा: कल्पिता:। ते च - महापुराणं, पुराणम्, उपपुराणं, पुराणसंहिता, इतिहास: चेति।

पुरा नवं भवति इति पुराणम्। अर्थात् यच्छास्त्रं प्राचीनं सदपि नूतनमिव भाति, तत् पुराणम् इति।

पुरति अग्रे गच्छति इति पुरा। तुदादिगणपठितात् 'पुर अग्रे गमने' इति धातो: औणादिके 'का' प्रत्यये कृते 'पुरा' इति शब्दो निष्पद्यते, य: अव्ययत्वेन गृह्यते। पुरा अतीतान् अर्थान् कथयति इति व्युत्पत्तौ पुरा-उपपदात् भौवादिकात् अण् इति धातो: पचादित्वाद् अचिप्रत्यये सति पुराणशब्द: सिध्यति। उक्तं हि पद्मपुराणे -

"पुरा परम्परां व्यक्ति पुराणं तेन वै स्मृतम्"

पुराणस्य लक्षणम् -

पुराणलक्षणानुसारं 'पुराणं पञ्चलक्षणम्' इति विद्यते। अत्र सर्ग-प्रतिसर्ग-वंश-मन्वन्तर-वंशानुचरितानां मुख्यतया वर्णनं विद्यते। श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धस्य दशमाध्याये मुख्यरूपेण त्रिविधः सर्गः कथितोऽस्ति । तद्यथा-

(1) प्राकृतसर्गः, (2) वैकृतसर्गः, (3) उभयात्मक-सर्गश्च। अत्र सर्गो नाम सृष्टिः, अर्थात् जगतः उत्पत्तिः। प्रायः प्रत्येकमपि पुराणेषु प्रतिसर्गस्य विवेचनं विद्यते ! प्रतिसर्गः नाम दृश्यमानस्य समस्तप्रपञ्चस्य प्रलयः। प्रलयस्य चत्वारः भेदाः भवन्ति।

(1) नैमित्तिकप्रलयः, (2) प्राकृतिकप्रलयः,
(3) नित्यप्रलयः, (4) आत्यन्तिकप्रलयः चेति।

वंशो नाम देववंशः, अर्थात् मुनि-ऋषिवंशानां परम्परा। मन्वन्तरं नाम सृष्ट्यादिना कालव्यवस्थापनम्।

वंशानुचरितं च तद्वंशोद्भवमनुष्याणां राजर्षीणां च विषये विवरणोपस्थापनम्।

पुराणस्योद्देश्यम् -

पुराणस्य उत्पत्तिः वेदात् भवति इति हेतोः पुराणस्य मुख्योद्देश्यं भवति, वेदार्थावगमनम्

वेदाः अपौरुषेयाः इति कथ्यन्ते। तेषाम् अर्थकाठिन्यात् तदर्थावगमने षण्णां शास्त्राणां (शिक्षा, व्याकरणं, कल्पः, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषम्) अध्ययनम् आवश्यकं भवति। एतदध्येतुं केवलं मुनि-ऋषयः, ब्राह्मणाः एव योग्याः, न तु साधारणजनाः, स्त्रियः, शूद्राः वा। अतः स्वयं नारायणः व्यासरूपं धृत्वा वेदानां गूढार्थं पुराणमाध्यमेन सरलसुबोधतया, श्रुतिमधुररूपेण च प्राकाशयत्। पुराणे यत्किमपि लिखितम् अस्ति तच्छर्वं वेदमन्त्राणां विस्तृता व्याख्या एव ।

पुराणानां मुख्यप्रयोजनं वेदविहितार्थानां जनसाधारणेषु प्रचारः इति। संस्कृतसाहित्ये पुराणानां महत्त्वम् उच्चतरमस्ति। एतेषां विकासक्रमे विशेषरूपेण धाराद्वयं लक्षितं भवति। प्रथमा-पूर्वधारा, द्वितीया-उत्तरधारा। धर्मसूत्रेषु पुराणस्य विशिष्टं स्थानं वर्त्तते।

पुराणस्य प्रकारभेदाः -

महर्षिव्यासेन अष्यादश महापुराणानि, अष्टादश उपपुराणानि च रचितानि। श्रीमद्भागवते उल्लेखितमस्ति यत्-

ब्रह्मं पद्मं वैष्णवं च शैवं लिङ्गं सगरूडम्।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कन्दसंज्ञितम्।।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं सवामनम्।
वाराहं मात्स्यकौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट्।।

(1216123-24)

देवीभागवते तु केवलमाद्याक्षरसमानताधारेण पुराणानां गणनाक्रमः विहितोऽस्ति। यथा हि -

म-द्वयं भ-द्वयं चैव ब्र-त्रयं व-चतुष्टयम्।
अ-ना-प-लिं-ग-कू-स्कानि पुराणानि प्रचक्ष्यते।।

अर्थात् -

म-अक्षरे पुराणद्वयं - मत्स्यपुराणं, मार्कण्डेयपुराणञ्च।

भ-अक्षरे पुराणद्वयं - भागवतपुराणं, भविष्यपुराणञ्च।

ब्र-अक्षरे पुराणत्रयं - ब्रह्मपुराणं, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं, ब्रह्माण्डपुराणञ्च।

व-अक्षरे पुराणचतुष्टयं - वायुपुराणं, वामनपुराणं, वराहपुराणं, विष्णुपुराणञ्च।

अ-अक्षरे एकम् - अग्निपुराणम्

ना-अक्षरे एकम् - नारदीयपुराणम्

प-अक्षरे एकम् - पद्मपुराणम्

लि-अक्षरे एकम् - लिङ्गपुराणम्

ग-अक्षरे एकम् - गरुडपुराणम्

कू-अक्षरे एकम् - कूर्मपुराणम्

स्क-अक्षरे एकम् - स्कन्दपुराणम्

(1) ब्रह्मपुराणं द्वयोः भोगयोः विभक्तमस्ति-पूर्वभागः, उत्तरभागश्च। उभयत्र 245 अध्यायाः सन्ति। नारदीयपुराणे 10000 मत्स्यपुराणे च 13000 श्लोकाः सन्ति।

(2) पद्मपुराणस्य विभाजनं पञ्चसु खण्डेषु कृतमस्ति।
1. सृष्टिखण्डः, 2. भूमिखण्डः, 3. स्वर्गखण्डः,
4. पातालखण्डः, 5. उत्तरखण्डश्च इति।

(3) विष्णुपुराणं भागद्वये विभक्तमस्ति। पूर्वभागः, उत्तरभागश्च। तत्र प्रथमांशे 22, द्वितीये 26, तृतीये 28, चतुर्थे 24, पञ्चमे 38, षष्ठे च अंशे 126 अध्यायानां सङ्कलनं कृतमस्ति।

(4) शिवपुराणस्य विभाजनं सप्तसु संहितासु जातमस्ति। 1. विद्येश्वरसंहिता 2. रुत्संहिता 3. शतरुत्संहिता 4. कोटिरुत्संहिता 5. उमासंहिता 6. कैलाशसंहिता 7. वायवीयसंहिता च।

(5)(क) वायुपुराणं चतुर्षु पादेषु विभक्तमस्ति। 1. प्रक्रियापादः 2. उपोद्घातपादः 3. प्रनुषङ्गपादः 4. उपसंहारपादश्च ।

(5)(ख) श्रीमद्भागवतं द्वादशस्कन्धेषु विभक्तमस्ति। तत्र क्रमशः 16, 20, 33, 32, 26, 25, 24, 60, 32, 23 गणनायां 335 अध्यायाः, 18000 श्लोकाश्च सन्ति।

(ग) देवीभागवतं 12 स्कन्धेषु विभक्तमस्ति। तत्रापि क्रमशः 20, 12, 30, 34, 31, 40, 50, 24, गणनायां 332 अध्यायाः, 18000 श्लोकाश्च सन्ति।

(6) नारदीयपुराणस्य विभाजनं भागद्वये जातमस्ति। पूर्वभागः, उत्तरभागश्च। तत्र पूर्वभागस्य चत्वारः पादाः, 125 अध्यायाः, उत्तरभागे च 207 अध्यायाः, 25000 श्लोकाश्च सन्ति।

(7) मार्कण्डेयपुराणं 133 अध्यायेषु विभक्तमस्ति। एतस्य श्लोकसंख्या 6000 अस्ति। परम् इदानीं 6600 श्लोकाः एव उपलभ्यन्ते।

(8) अग्निपुराणस्य विभाजनं 383 अध्यायेषु कृतमस्ति। तत्र नारदीयानुसारं 15000, मत्स्यानुसारं च 13000 श्लोका भवन्ति।

(9) भविष्यपुराणं पञ्चसु पर्वसु विभक्तं विद्यते। 1. ब्राह्मपर्व, 2. वैष्णपर्व, 3. शैवपर्व, 4. सौरपर्व, 5. प्रतिसर्गपर्व च। अत्र 605 अध्यायाः, नारदीयानुसारं 14000, मत्स्यानुसारञ्च 145000 श्लोकाः भवन्ति।

(10) ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं चर्तुषु खण्डेषु विभक्तमस्ति। 1. ब्रह्मखण्डः, 2. प्रकृतिखण्डः 3. गणेशखण्डः 4. श्रीकृष्णजन्मखण्डः च। तत्र अन्तिमे भागद्वयं विद्यते - पूर्वभागः, उत्तरभागश्च।

(11) लिङ्गपुराणं द्वयोः भोगयोः विभक्तमस्ति। पूर्वभागः, उत्तरभागश्च। तत्र क्रमशः 108, 55 गणनया 163 अध्यायाः, 11000 श्लोकाश्च सन्ति।

(12) वाराहपुराणस्यापि विभाजनं भागद्वये जातमस्ति। पूर्वभागः उत्तरभागश्च। अत्र 218 अध्यायाः, 24000 श्लोकाश्च सन्ति।

(13) स्कन्दपुराणं सप्तसु खण्डेषु विभक्तमस्ति। 1. माहेश्वरखण्डः 2. वैष्णवखण्डः 3. ब्रह्मखण्डः 4. काशीखण्डः 5. अवन्तीखण्डः 6. नागरखण्डः च। अत्र 421 सङ्कलनया 1672 अध्यायाः, नारदीयमते 82000 श्लोकाश्च सन्ति, किन्तु मत्स्यपुराणानुसारं 81101 श्लोकाः भवन्ति।

(14) वामनपुराणे द्वौ भागौ स्तः। पूर्वभागः उत्तरभागश्च। तत्र आदौ चतस्रः संहिताः सन्ति - 1. माहेश्वरीसंहिता, 2. भागवतीसंहिता, 3. सौरीसंहिता, 4. गाणेश्वरीसंहिता च। अत्र 65 अध्यायाः, 10000 श्लोकाश्च विद्यन्ते।

(15) कूर्मपुराणे अपि चतस्रः संहिताः सन्ति। 1. ब्राह्मीसंहिता, 2. भागवतीसंहिता, 3. सौरीसंहिता, 4. वैष्णवी संहिता च। किन्तु साम्प्रतं केवलं ब्राह्मीसंहिता मात्रम् उपलभ्यते। अत्र भागद्वयं वर्त्तते- पूर्वार्द्धम्, अत्तरार्द्धञ्च तथा च अस्मिन् 66 अध्यायाः, 6000 श्लोकाश्च सन्ति।

(16) मत्स्यपुराणं 260 अध्यायेषु विभक्तमस्ति। अत्र 14000 श्लोकाः सन्ति, किन्तु नारदीयपुराणानुसारं, 15000 श्लोकाः भवन्ति।

(17) गरुडपुराणस्य विभाजनं खण्डद्वये जातमस्ति। पूर्वखण्डः, उत्तरखण्डश्च। अत्र उत्तरखण्डस्य 'प्रेतकल्प' इत्यपि नामान्तरमस्ति। अस्मिन् शरीरत्यागानन्तरं परलोकगतानां जीवानां प्रेतक्रियायाः विवरणं सविस्तरं प्रतिपादितमस्ति। अपि च भागद्वये क्रमशः 240, 78 सङ्कलनया 318 अध्यायाः सन्ति। अस्मिन् नारदीयपुराणानुसारं 16000, मत्स्यपुराणानुसारं च 18000 श्लोकाः भवन्ति।

(18) ब्रह्माण्डपुराणस्यापि वायुपुराणवत् चतुर्षु पादेषु विभाजनं जातमस्ति। 1. प्रक्रियापादः, 2. अनुषङ्गपादः, 3. उपोद्घातपादः, 4. उपसंहारपादश्च। अत्र प्रथमं पादद्वयं पूर्वभागः उच्यते, तृतीयपादो मध्यभागः कथ्यते, चतुर्थपादश्च उत्तरभागो इत्युच्यते। ऐषु 161 अध्यायाः सन्ति। एतत् पुराणं नारदीयानुसारं 12000, मत्स्यपुराणानुसारं च 12200 श्लोकसंख्याकं भवति।

पुराणानां गणनाप्रसङ्गे देवीभागवतं विहाय सर्वेषु पुराणेषु प्रथमं पुराणं ब्रह्माण्डपुराणम् अस्ति। पुराणानाम् अन्तर्विभाजनं भाग-खण्ड-अंश-स्कन्द-पाद-पर्व-संहिता-अध्यायेषु जातमस्ति।

पुराणानां श्लोकसंख्या

मत्स्यपुराणे - 14000 श्लोकाः

मार्कण्डेयपुराणे - 9000 श्लोकाः

भविष्यपुराणे - 14, 500 श्लोकाः

भागवतपुराणे - 18, 000 श्लोकाः

ब्रह्माण्डपुराणे - 12, 200 श्लोकाः

ब्रह्मपुराणे - 13, 000 श्लोकाः

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे - 18, 000 श्लोकाः

वामनपुराणे - 10, 000 श्लोकाः

कूर्मपुराणे - 18, 000 श्लोकाः

स्कन्दपुराणे - 81, 100 श्लोकाः

वराहपुराणे - 24, 000 श्लोकाः

विष्णुपुराणे - 23, 000 श्लोकाः

वायुपुराणे - 24, 000 श्लोकाः

अग्निपुराणे - 16, 000 श्लोकाः

नारदपुराणे - 25, 000 श्लोकाः

पद्मपुराणे - 55, 000 श्लोकाः

लिङ्गपुराणे - 11, 000 श्लोकाः

गरुडपुराणे - 18, 000

अष्टादशोपपुराणानि

1. सनत्कुमारः 2. शाम्ब 3. स्कन्दः 4. नारसिंहः 5. नारदीयम् 6. कपिलम् 7. कालिका 8. वामनम् 9. वारुणम् 10. ब्रह्माण्डम् 11. शिवधर्मः 12. आश्चर्यम् 13. औशनस 14. सौर 15. माहेश्वरम् 16. पराशरम् 17. मारिचम् 18. भार्गवम्।

पौराणिकप्रश्नाः

1. 'पुराऽपि नवम्' इति किम्? (पुराणम्)
2. 'पञ्चमवेदः' इति किम्? (महाभारतम्)
3. कति पुराणानि सन्ति? (अष्टादश)
4. पुराणानां रचयिता कः? (व्यासदेवः)
5. व्यासदेवस्य पितुः नाम किम्? (पराशरः)
6. व्यासदेवस्य मातुः नाम किम्? (सत्यवती)
7. उपपुराणानां संख्या कति? (अष्टादश)
8. पुराणस्य कति लक्षणानि सन्ति? (पञ्च)
9. श्रीमद्भागवतपुराणस्यानुसारं कति लक्षणानि सन्ति पुराणस्य? (दश)
10. पुराणस्य पञ्चलक्षणानि कस्मिन् पुराणे सन्ति? (विष्णुपुराणे)
11. सर्वप्रथमपुराणस्य नाम किम्? (ब्रह्मपुराणम्)
12. ब्रह्मपुराणे कति श्लोकाः सन्ति?(13,000)
13. ब्रह्मपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (245)
14. ब्रह्मपुराणस्य वक्ता कः? (ब्रह्मा)
15. ब्रह्मपुराणस्य श्रोता कः? (महर्षिमारीचि)
16. जगन्नाथस्य माहात्म्यम्, मार्कण्डेयचरितम्, पार्वत्याख्यानम् इत्यादिनां वर्णनं कस्मिन् पुराणे अस्ति? (ब्रह्मपुराणे)
17. धर्मशास्त्रं सांख्यं च कुत्र वर्णितम् अस्ति? (ब्रह्मपुराणे)
18. पद्मपुराणे कति खण्डानि सन्ति? (पञ्च)
19. दुष्यन्तशकुन्तलयोः वर्णनं कस्मिन् पुराणे अस्ति? - (पद्मपुराणे)
20. विष्णुपुराणे कति अंशाः सन्ति? (षड्)
21. विष्णुपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (23000)
22. रामानुजसम्प्रदायविषये कस्मिन् पुराणे वर्णितमस्ति (विष्णुपुराणे)
23. शिवपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (24000)
24. शिवपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (464)
25. वायुपुराणे कति पादाः सन्ति? (चत्वारः)
26. वायुपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (24000)
27. गुप्तवंशस्य वर्णनं अस्ति (वायुपुराणे)
28. गयातीर्थस्य वर्णनमस्ति- (वायुपुराणे)
29. श्रीमद्भागवते कति स्कन्धाः सन्ति - द्वादश
30. श्रीमद्भागवतमहापुराणे कति श्लोकाः सन्ति?(18000)
31. श्रीमद्भागवतपुराणस्य वक्ता कः? (शुकदेवः)
32. श्रीमद्भागवतपुराणस्य श्रोता कः? (परीक्षितः)
32. नैमिषारण्ये ऋषीन् श्रीमद्भागवतपुराणं कः श्रावितवान्? (सूतः)
33. भागवतस्य दशलक्षणानि कुत्र वर्णितानि सन्ति? (द्वितीय स्कन्धे)
34. श्रीमद्भागवते समुद्रमन्थनविषये कस्मिन् स्कन्धे वर्णितम् अस्ति? (अष्टमस्कन्धे)
35. प्रह्लादकथा- गजेन्द्रमोक्ष- अम्बरीषकथा- अजामिल-कथादिनां विषये कुत्र वर्णितम् अस्ति? (श्रीमद्भागवते)

36. नारदपुराणस्य श्लोकसंख्या कति? (25000)
37. नारदपुराणस्य कति खण्डाः सन्ति? (2)
38. सर्वेषां पुराणानां विषयसूची कुत्र वर्तते (नारदपुराणे)
39. मार्कण्डेयपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (9000)
40. मार्कण्डेयपुराणे कति अध्यायाः विद्यन्ते? (134)
41. मार्कण्डेयपुराणस्य वक्ता कः? (जैमिनिः)
42. मार्कण्डेयपुराणस्य श्रोता कः? (महर्षिमार्कण्डेयः)
43. दुर्गासप्तसत्याः वर्णनं कुत्र अस्ति? (मार्कण्डेयपुराणे)
44. भारतीयविद्यासु विश्वकोषः कः? (अग्निपुराणम्)
45. अग्निपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (16000)
46. अग्निपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (283)
47. सर्वविद्याः कुत्र प्रकाशिताः? (अग्निपुराणे)
48. अग्निपुराणस्य वक्ता कः? (अग्निदेवः)
49. अग्निपुराणस्य श्रोता कः? (वशिष्ठः)
50. गणित-ज्योतिष-शकुनविद्याः कुत्र लभ्यन्ते? (अग्निपुराणे)
51. भविष्यपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (14500)
52. भविष्यपुराणस्य वक्ता कः? (ब्रह्मा)
53. नागपञ्चमी - सूर्यपूजाविषये कुत्र वर्णनम् अस्ति? - (भविष्यपुराणे)
54. भविष्यपुराणे कति खण्डाः सन्ति? (5)
55. भविष्यपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (305)
56. आदित्यसहस्रस्तोत्रं कुत्र विद्यते? (भविष्यपुराणे)
57. ब्रह्मवैवर्तपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (18000)
58. ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य वक्ता कः? (सावर्णिमनुः)
59. ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य श्रोता कः? (देवर्षिनारदः)
60. ब्रह्मवैवर्तपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (266)
61. राधाकृष्णयोः लीला तथा गणेशजन्मचरितं कुत्र वर्णितम् अस्ति? (ब्रह्मवैवर्तपुराणे)
62. उपपुराणानां पञ्चलक्षणानि कुत्र लभन्ते? (ब्रह्मवैवर्तपुराणे)
63. ब्रह्मवैवर्तपुराणे कति खण्डाः सन्ति? (चत्वारः)
64. लिङ्गपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (11000)
65. शिवस्य 28 अवताराः तथा लिङ्गपूजायाः वर्णनं कस्मिन् पुराणे वर्णितम् अस्ति? (लिङ्गपुराणे)
66. वराहपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (24000)
67. वराहपुराणे कति अध्यायाः सन्ति? (218)
68. मथुरामाहात्म्यं कस्मिन् पुराणे वर्णितम् अस्ति? - (वराहपुराणे)
69. गणेशस्तोत्रं तथा नचिकेता-उपाख्यानस्य वर्णनं कुत्र विद्यते? (वराहपुराणे)
70. वराहपुराणस्य प्रश्नकर्त्ता कः? (पृथ्वी)
71. सर्ववृहत्पुराणं किम्? (स्कन्दपुराणम्)
72. स्कन्दपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? - (81,100)
73. अस्मिन् स्कन्दपुराणे श्वैतत्वानां वर्णन केन कृतम्? (कार्तिकेयेन)
74. सत्यनारायणप्रसङ्गः कस्मिन् पुराणे अस्ति? (स्कन्दपुराणे)
75. प्रभासक्षेत्रस्य विषये कुत्र वर्णितम् अस्ति? (स्कन्दपुराणे)
76. वामनपुराणे कति संहिताः सन्ति? (4)
77. वामनपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (10,000)
78. कूर्मपुराणे कति संहिताः सन्ति? - (4)
79. वामनपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (10000)
80. राज्ञः इन्द्रद्युम्नस्य वर्णनं कस्मिन् पुराणे विद्यते? (कूर्मपुराणे)
81. मत्स्यपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (14000)
82. प्रयागस्य माहात्म्यं कुत्र विद्यते? (मत्स्यपुराणे)
83. श्राद्धकल्पस्य तथा आन्ध्रनरेशस्य वर्णनं कस्मिन् पुराणे वर्णितम् अस्ति? (मत्स्यपुराणे)
84. गरुडपुराणे कति खण्डाः सन्ति? (2)
85. गरुडपुराणे कति श्लोकाः विद्यन्ते? - 18000
86. गरुडपुराणस्य 'उत्तरखण्डं' किमिति उच्यते? (प्रेतकल्पः)
87. गरुडपुराणस्य वक्ता कः? (विष्णु)
88. गरुडपुराणस्य श्रोता कः? (गरुडः)
89. शरीरत्यागानन्तरं परलोकगतानां जीवानां प्रेतक्रियायाः सविस्तरं विवरणं कुत्र विद्यते? (गरुडपुराणे)
90. ब्रह्मा कस्य पुराणविषये उपदिष्टवान्? (ब्रह्माण्डपुराणे)
91. क्षत्रियवंशानां विषये कस्मिन् पुराणे वर्णनं विद्यते? (ब्रह्माण्डपुराणे)
92. ब्रह्माण्डपुराणे कति पादाः सन्ति? (4)
93. क्षुद्रतमं पुराणं किम्? (मार्कण्डेयपुराणम्)

94. पद्मपुराणे कति श्लोकाः सन्ति? (55000)

95. शकुन्तलोपाख्यानम्, उर्वशी-आख्यानं च कुत्र वर्णितम् अस्ति? (पद्मपुराणे)

96. रामायणकथायाः वर्णनं कुत्र विद्यते? (पद्मपुराणे)

97. भारतवर्षे राज्ञः भरतस्य वर्णनं कुत्र अस्ति? (विष्णुपुराणे)

98. विवाहसंस्काराः कस्मिन् पुराणे विद्यन्ते? (विष्णुपुराणे)

99. महाभारतकथायाः वर्णनं कुत्र दृश्यते? (विष्णुपुराणे)

100. नदीषु लोकपावनी का? (गङ्गा)

101. व्यासः कस्य नप्ता वर्तते? (वशिष्ठस्य)

102. पुराणेषु श्रेष्ठतमपुराणं किम्? (श्रीमद्भागवतपुराणम्)

103. हरिश्चन्द्रस्य पिता कः आसीत्? (त्रिशङ्कुः)

104. शिल्पकलायाः आचार्यः कः? (विश्वकर्मा)

105. सर्वेषु कलासु श्रेष्ठकला का? (चित्रकला)

106. सृष्टेः निर्माणकर्त्ता कः? (ब्रह्मा)

107. कलानां संख्या कति? (64)

108. ललितकलायाः वर्णनं कुत्र दृश्यते? (पुराणे)

109. वराहावतारे विष्णुः कस्य वधं कृतवान्? (हिरणाक्षस्य)

110. परशुरामस्य पिता कः आसीत्? (जमदग्निः)

111. परशुरामस्य माता का आसीत्? (रेणुका)

112. देवानां सेनापतिः कः? (कार्तिकेयः)

113. भक्तिः कतिधा? (नवधा)

114. ऋषीणां भेदः कः (सप्त)

115. अमरकोषस्य अन्यनाम किम्- (लिङ्गानुशासनम्)

116. "परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्" इति कस्य वचनम्? (व्यासस्य)

117. नृत्यकलायाः आचार्यः कः? (श्रीकृष्णः)

दर्शनानि

दर्शनस्य स्वरूपं, लक्षणं प्रयोजनञ्च

दृष्टिभूतस्य पदार्थजातस्य ज्ञानं दर्शनमिति उच्यते। भारतवर्षे मानवसभ्यतायाः आदिमयुगे भारतीयैर्मनीषिभिः न केवलं मानवीयसमस्यानाम्, अपितु जडजगतः गूढातिगूढ-रहस्यानां प्रकाशनं स्वकीयया क्रान्तप्रज्ञया कृतम्। ते भारतीयाः मनीषिणः ऋषयो बभूवुः। वेदानां साक्षाद् दर्शनमपि ते कृतवन्तः। अत एव 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः' इत्युच्यते स्म। मन्त्रद्रष्टृणां पुरतः लोकस्य दृष्टिभूतानां बाह्यपदार्थानां विषये ज्ञानस्य प्राप्तिः कथं भवेत् इति जिज्ञासा वर्तते स्म। तेषामन्तःकरणे भौतिकानाम् आध्यात्मिकानाञ्च तत्त्वानां चिन्तनाय पर्याप्तावसरः अविद्यत।

ते मनीषिणो विचारितवन्तः- एषा दृश्यमाणा चराचराणां महती सृष्टिः कथं सञ्जाता ? कोऽस्याः कर्ता ? स्यात् कश्चित् रचयिता एव ? किं सः जगत्कर्ता द्रष्टुं शक्यः ? इति चेत् कथं सम्भवेत् तदीयः साक्षात्कारः? कथं प्राणिनः जायन्ते म्रियन्ते च ? सांसारिकः प्राणी सुखदुःखमोहादिभिः ग्रस्तः। अतः कथं स मुक्तो भवेत् ? ईदृशचिन्तनस्य प्रवहमानविचारधारा दर्शनस्य क्षेत्रं बहोः कालात् भारतीयमानस्य दृष्टिकोणेन सह विकासपथे विस्तृतं कृतवती।

तत्रादौ दर्शनस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य परिज्ञानमावश्यकं प्रतीयते, यतो हि दर्शनस्य उद्भवविषये व्यापकतायाः विषये च अज्ञात्वा अधिकं किमपि विज्ञातुं न शक्यते। दृश् धातोः करणार्थे ल्युट्प्रत्यये 'दर्शन' शब्दः निष्पद्यते। तदवस्थायां 'दृश्यते' अनेन इति दर्शनम्' इत्याकारकी व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा वर्तते। अनया व्युत्पत्त्या साधनं चक्षुरतिरिक्तं बुद्ध्यादिकं यदा अवगाहते तदा तत्क्रियान्वयनं दर्शनं भवति।

यद्यपि दर्शनमिति पदं चक्षुरिन्द्रियेण सम्बद्धम् अस्ति। अर्थात् चक्षुरिन्द्रियेण सम्बद्धं प्राप्तञ्च प्रत्यक्षज्ञानं दर्शन-विषयीभूतं भवति। अत्र विचार्यते - यदि केवलं दर्शने चक्षुरिन्द्रियमात्रेण साक्षात्कृतं ज्ञानमेव गृह्यते, अथवा ज्ञानेन्द्रियपञ्चकेन गृह्यमाणं ज्ञानसमग्रमेव प्रत्यक्षान्तर्गतं स्वीक्रियते। अत्र प्रत्यक्षवस्तुदर्शनस्य विचारणैव दर्शनस्य प्रारम्भो भवति। अर्थात् लौकिकपदार्थसाक्षात्कारे पदार्थस्य ज्ञानस्य ग्राह्यतायाः सम्बधे प्रश्नपूर्विका जिज्ञासैव दर्शनस्य मौलिकं लक्ष्यमुपस्थापयति।

येन दृश्यते तद् दर्शनमिति चेत् किं वर्तते दर्शनीयम्? लौकिकं पदार्थजातम् अलौकिकं वा ? यद्यपि दर्शनस्य प्रारम्भे लौकिक पदार्थसाक्षात्कारेण भवति, तथापि दर्शनस्य चरमं लक्ष्यन्तु आत्मसाक्षात्कारः। इदमात्मतत्त्वं सूक्ष्मतरम् अस्ति। चक्षुषा अस्य दर्शनं न सम्भवति। यतो हि अस्य दर्शनम् अलौकिकप्रत्यक्षेणैव सम्भवति। तत् सूक्ष्मतरं महत्तत्त्वं येनापि साक्षात्क्रियते, तज्ज्ञानमेव दर्शनमस्तीति दर्शनस्य परिष्कृतं स्वरूपम्।

प्रपञ्चेऽस्मिन् अनादिकालादेव आध्यात्मिक आधिभौतिक-आधिदैविकैः त्रिभिः दुःखैः असकृत् प्रपीडितः सन् सर्वोऽपि मानवः मायाजनितदुःखसागरात् आत्मानमुद्धर्तुम् आत्यन्तिकसुखार्थं विलोकयति कञ्चिन्मार्गविशेषम्। स च मार्गः दर्शनादेव जायते। अथ किं नाम दर्शनमिति जिज्ञासायां-दृश्यते परमपुरुषार्थात्मकमार्गः अनेनेति व्युत्पत्त्या दर्शनपदार्थः सिध्यति।

यद्यपि दर्शनस्य लक्षणानि विविधसम्प्रदायेषु विविधप्रकारेण विहितानि, किन्तु सर्वेषां लक्षणवाक्यानाम् एकस्मिन् लक्ष्ये अभिप्रायो वर्तते। इदमपि स्पष्टमेवास्ति यत् 'दर्शन' शब्दस्य प्रयोगः प्रायः शास्त्रेण सह भवति। अत एव दृश्यते यथार्थरूपतया ज्ञायते अलौकिकतत्त्वं येन तत् दर्शनशास्त्रम्" इति व्युत्पत्त्या अपि सिद्ध्यति यत् अलौकिकतत्त्वानां सम्यग्ज्ञानं येन जायते तत् ज्ञानरूपं साधनमेव दर्शनं भवति।

भारतवर्षे तु विविधाः दार्शनिकसम्प्रदायाः दृश्यन्ते। एकस्यैव सम्प्रदायस्य अनेके विचारकाः वर्तन्ते। तेषां विविधाः दार्शनिकचिन्तनग्रन्था अपि उपलभ्यन्ते। यद्यपि दार्शनिक-सम्प्रदायेषु मतवैविध्यं विद्यते, तथापि सर्वेषां मूलभूतम् एकमेवास्ति। अर्थात् समेषां भारतीयदार्शनिकानां चिन्तने मोक्षः लक्ष्यभूतमस्ति। अधुना एकैकस्य दर्शनस्य विचारविमर्शः क्रमशः क्रियते।

1. न्यायदर्शनम्

न्यायदर्शनस्य प्रवर्त्तकः महर्षिगौतमः। अस्य दर्शनस्य "अक्षपाददर्शनम्' इति नामान्तरम्। तत्र कारणं तु एकस्मिन् समये भगवान् व्यासः न्यायमतं दूषयित्वा खण्डयामास। तस्माद्धेतोः महर्षिगौतमः एवं प्रतिज्ञां कृतवान् यदहं अनेन नेत्रेण व्यासस्य मुखदर्शनं न करोमि इति। अनन्तरं व्यासः गौतमस्य अनुनय- वियेन प्रीतो भूत्वा तं मुक्तनकण्ठेन प्रशंसां कृतवान्। तदानीं गौतमः स्वयोगबलेन स्वपादे नेत्रमेकं निर्माय तेन नेत्रेण व्यासं दृष्टवान्। तस्मात् गौतमस्य अक्षपादः इति लोके प्रथा अभूत्।

दर्शनेऽस्मिन् वैशेषिकदर्शनानुसारं पदार्थानां तत्त्वज्ञानेन निःश्रेयससिद्धिः भविष्यतीति अभ्युपगम्यते। न्यायदर्शने षोडशपदार्थानां मेयत्वमभ्युपगम्यते। तेषांप्र षोडशानां नामानि-प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानि इति। एतेषां पदार्थानां यथार्थज्ञानेन मुक्तिस्सिध्यति इत्येतेषां राद्धान्तः।

न्यायशास्त्रपरिचयः

अस्मिन् न्यायशास्त्रे पञ्च अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकस्मिन् अध्याये आह्निकद्वयं भविष्यति। प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके षोडशपदार्थेषु प्रमाणविचारादारभ्य निर्णयपर्यन्तं यावत् नव पदार्थाः विचारयिष्यन्ते। द्वितीये तु वादादारभ्य निग्रहस्थानपर्यन्तं सप्त विषयाः विचारार्थं प्रस्तूयन्ते। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे आह्निके संशयस्य परीक्षणं, तस्य कारणं एवं तस्य स्वरूपविषये विचारः अन्यच्च प्रत्यक्षानुमानोपमान- शब्दप्रमाणानां प्रामाणिकत्वं च विचार्यते। द्वितीये अर्थापत्यादीनामन्तभविं कुत्र इति स्पष्टीकृतम्। तृतीयाध्यायस्य प्रथमे आत्मनः स्वरूपम्, शरीरस्य लक्षणम्, इन्द्रियाणां भेदः, तेषां प्रयोजनमित्येते चत्वारः प्रमेयविषयाः परीक्षिताः। द्वितीये तु बुद्धेः एवं मनसः परीक्षणं कृतम्। चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे आह्निके प्रवृत्तिदोषः, प्रेत्यभावः, फलम्, दुःखम् एवमपसर्गस्य विचारः प्रस्तुतः। एवं तृतीयाध्यायस्य आह्निकद्वये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निके च केवलं प्रमेयविषयाणामेव परीक्षणं कृतम् प्रमेयभूताः द्वादश भवन्तिः। ते यथा- आत्मा, शरीरम् इन्द्रियाणि, अर्थः, बुद्धिः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रत्येभावः फलम्, दुःखम्, अपसर्गः इति। चतुर्थस्य द्वितीये आह्निके दोषाणां निमित्तानि यानि तेषां निरूपणं एवं परमाणोः निरवयवत्वं च साधितम्। पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके जातेः निरूपणं कृतम्। द्वितीये निग्रहस्थानस्य विचारः प्रतिपादितः। एवं पञ्चाध्यायात्माशरीरयुक्तस्य न्यायशास्त्रस्य परिचयः।

2. वैशेषिकदर्शनम्

दर्शनस्यास्य प्रणेता भगवान् कणादः। अयं तु स्वजीवननिर्वाहं कुर्वन् ज्ञानभण्डारात्मकमेतच्छास्त्रं रचितवान्। एतच्छास्त्रं न केवलं भारतदेशे, अपितु सर्वत्र प्रपञ्चे विराजते। महात्मा कणादः प्रकृत्या स्वयं दरिद्रः सन् क्षेत्रे पतितान्नकणान् लक्षीकृत्य स्वजीवननिर्वाहं कृतवान् इत्यतः अस्य शास्त्रस्य 'कणादशास्त्रम्' इति व्यवहारः। अन्यदपि नाम शास्त्रस्यास्य भवति - वैशेषिकदर्शनमिति। यतः अस्मिन् दर्शने विशेषः पदार्थत्वेन स्वीक्रियते। कणादात् ऋते केनापि पदार्थत्वेन विशेषः न स्वीकृतः। दर्शनस्यास्य अपरं नाम औलूक्यदर्शनम् इति। यतः कणादस्य पितुर्नाम भवति उलूकऋषिरिति। उलूकस्यापत्यं औलूक्यम् गौतममतानुसारं कणादेनापि षोडश प्रमाणप्रमेया-दिपदार्थः स्वीक्रियन्ते। एतेषां तत्त्वज्ञानेन मोक्षः इति। द्रव्यगुणादीनामत्यन्तं सुव्यवस्थितं रूपम्, एतेषां साधर्म्यवैधर्म्याणां विशिष्टं वर्णनं यथा कणादेन कृतं तथा अन्यस्मिन् दर्शने न मिलति। अनेनापि विशेषेण अस्य दर्शनस्य वैशेषिकदर्शनम् इति संज्ञा।

वैशेषिकशास्त्रपरिचयः

महर्षिः कणादः मुख्यत्वेन पदार्थद्वयमङ्गीकरोति - प्रत्यक्षमनुमानं चेति। अनुपलब्धिप्रमाणं प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति, एवं शेषत्वेन अवशिष्टानि सर्वाणि प्रमाणानि अनुमाने अन्तर्भावं भजन्ते इति दृढीकरोति। यावत्पर्यन्तं पदार्थानां विवेचनं पूर्णतया न भवति तावत्पर्यन्तं कः पदार्थः व्याप्तत्वेनास्ति, कः व्यापकत्वेन अस्ति इति पदार्थानां विवेचनं सम्यक् न भवति। अतः 'अथातो धर्मजिज्ञासा'(मी.सू. 1/1/1) इत्यादि सूत्रविवरणावसरे कणादः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः इति षट् पदार्थानां विवेचनं विस्तरतया दशसु अध्यायेषु कृतवान्। प्रत्येकस्मिन् अध्याये आह्निकद्वयं वर्तते। ऋषिणा अनेन प्रत्येकस्मिन् दिने आह्निकमेकं लिखितमिति कृत्वा अस्यापि आह्निकम् इति नाम। प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके जातिमत् द्रव्यम्, गुणः, एवं कर्म इत्यादीनां विचारः कृतः। द्वितीये तु जातिः एवं विशेषस्य च निरूपणं कृतम्। द्वितीयस्य प्रथमे- भूतानां विशेषप्रकारः, द्वितीये- दिक्कालयोः विचारः प्रस्तुतः। तृतीयस्य प्रथमे - आत्मनः विचारः, द्वितीये शरीरविवेचनोपयोगाय यदस्ति परमाणुकारणत्वं तस्य विचारः विस्तृतः। पञ्चमस्य प्रथमे- शारीरककर्मणां प्रस्तावः, द्वितीये-मानसिककर्मणां विचारः विवेचितः। षष्ठस्य प्रथमे-दानप्रतिग्रहयोः स्वरूपम्, द्वितीये सापेक्षबुद्धेः द्वित्वम्, परत्वापरत्वपृथक्त्वादिगुणानामेव समवायस्य च विवेचनं सम्पादितम्। अष्टमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयाह्निकयोः प्रत्यक्ष-प्रमाणस्य सविकल्प-निर्विकल्पकात्मकं विवेचनं प्रस्तुतम्। नवमाध्यायस्य प्रथमे अभावविचारः, द्वितीये-हेतुविचारः कृतः। दशमाध्यायस्य प्रथमद्वितीययोः अनुमानभेदानां विचारः सम्यक् प्रतिपादितः। भवति चेवं वैशेषिकशास्त्रस्य दशाध्यायविचारः।

3. सांख्यदर्शनम्

सांख्यशास्त्रस्य जन्मदाता भगवान् कपिलः। शास्त्रेऽस्मिन् संक्षेपतः तत्त्वचतुष्टयस्य अस्तित्वमभ्युपगतम्। तानि यथा- प्रकृतिः, प्रकृतिविकृत्युभयात्मिका, केवलविकृतिः, अनुभयात्मिका चेति। प्रकृतिः मूलप्रकृतिः अथवा प्रधानमित्युच्यते। यतः सा एव सकलप्रपञ्चस्य मूलकारणभूता भवति। प्रकर्षेण करोति- कार्यमुत्पादयति इति प्रकृतिः इति तस्याः व्युत्पत्तिः। अथवा या स्वभिन्नतत्त्वान्तराणामुत्पत्तिं करोति सा प्रकृतिरिति। प्रकृतिरित्यत्र प्र इति शब्देन प्रकर्षस्य प्रतीतिर्द्योत्यते, स तु प्रकर्षः तत्त्वारम्भकः भवति। अत्रेदानीमयं प्रश्नः उदेति यत् घटस्य मृत्तिका प्रकृतिः इति व्यवहारोऽयं लोके दृष्टः, यदि घटप्रकृतिर्मृत्तिका घटप्रकृतिः वस्तुतः नास्ति तथापि प्रकृतिशब्देन प्रकर्षाविवक्षया केवलोपादानकारणमेव प्रकृतित्वेन स्वीकृत्य उक्तदृष्टान्ते व्यवहारः। अनेन एतत्सिद्धं भवति यत् स्वभिन्नतत्त्वान्तरोत्पत्तौ कारणात्मिका या सा प्रकृतिरिति एतल्लक्षणं तस्याः सामान्यलक्षणं भविष्यतीति।

सांख्यशास्त्रपरिचयः

प्रकृतेः लक्षणं अष्टतत्त्वेषु अनुस्यूतं भवति। तानि - प्रधानम्, महत्तत्वम्, अहंकारः, शब्दः, स्पर्शः, रूपम्, गन्धः इति। शब्दादयः पञ्च तन्मात्ररूपेण स्वीक्रियन्ते। अत्रायं क्रमः - प्रधानात् महत्तत्त्वस्योत्पत्तिः, उत्पत्तिमत्वात् तस्मात् भिन्नं अन्तवच्च तदिति कथ्यते। अत एवोच्यते - तत्त्वान्तरस्योत्पादकत्वात् कारणं प्रधानं महत्तत्त्वस्य प्रकृतिः, एवं तदेव महत्तत्त्वं प्रधानेन विकृतत्वात् विकृतिरिति च उच्यते। प्रधानं न केनापि उत्पत्तिं भजते। प्रधानेनैव सकल-प्रपञ्चस्योत्पत्तिः इति हेतोः एतत् मूलप्रकृतिरित्याम्नायते। महत्तत्त्वेन अहंकारोत्पत्तिः अनेन शब्दादीनां पञ्च तन्मात्राणा-मुत्पत्तिः भविता। प्रधानवत् महत्तत्त्वेन अहंकारस्य प्रकृतिः, महत्तत्त्वस्य विकृतिश्च भविष्यति। पञ्चतन्मात्राणां सकाशात् पञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि। इमानि पञ्च तन्मात्राणि अहंकारं प्रकृतित्वेन स्वीकृतत्वात् विकृतिरूपाणि भविष्यन्ति। तस्मात् महदादि सप्त प्रकृति-विकृतयः इति भजन्ते। अत्रेयं सांख्यकारिका-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारः न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष्यः

(सां.का।)

इति। पञ्चमहाभूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एवं मनः इमानि षोडशतत्त्वानि केवलं विकृतिमात्राणि भवन्ति। यतः एतैः तत्त्वैः तत्त्वान्तरस्योत्पत्तिः न भवतीति कृत्वा इमानि षोडशतत्त्वानि अन्यस्य प्रकृति-रूपाणि न तिष्ठन्ति। विकृतिरूपाणि षोडशतत्त्वानि, प्रकृतिविकृतिरूपेण महदादि सप्त, मूलप्रकृतिरेका इति आदिमत्त्वेन वर्तमानानि चतुर्विंशंतितत्त्वानि भवन्ति। पञ्च-विंशतितमः पुरुषः। पुरुषोऽयं जीवात्मा इति कथ्यते। जीवात्मभिन्नत्वेन सांख्यमते अन्यस्य ईश्वरस्यास्तित्वं न स्वीक्रियते। जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः। यदि जीवेषु भिन्नत्वं स्वीक्रियते तर्हि यदि एकः बद्धः तर्हि सर्वे बद्धाः, उत एकः मुक्तश्चेत् सर्वे मुक्ताः सुखी चेत् सर्वे सुखिनः, अथवा एकः दुःखी सर्वे दुःखिनः इत्यापतति महान् क्लेशः। अत्र भवति एतद् वाक्यम् - 'जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्' (सां.सू. 2-241) इति। अयं जीवात्मा अनादिः सूक्ष्मः चेतनः सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थः नित्यः द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रविद् इत्यादिप्रकारेण व्यवहारसत्त्वं भजते।

4. योगदर्शनम्

अस्य योगशास्त्रस्य रचयिता महर्षिः पतञ्जलिः। अयं पतञ्जलिः जीवः ईश्वरच्चेति तत्त्वद्वयं स्वीकरोति। अत एव अस्य दर्शनस्य 'सेश्वरसांख्यदर्शनम् ' इति नामान्तरम्। अस्यैव शास्त्रस्यापरं नाम "सांख्यप्रवचनम्" इति। एतद्दर्शनं पतञ्जलिना

प्रणीतत्वात् पातञ्जलदर्शनम् इत्यपि व्यवहारयोग्यं भवति। यद्यपि पतञ्जले: पूर्वाचार्या: हिरण्यगर्भयाज्ञावल्क्यादय: अनेके आचार्या: योगशास्त्रस्य प्रवक्तार: आसन्, अथापि जनसाधारणानां कृते पतञ्जलिरेव तं योगशास्त्रं सूत्ररूपेण ग्रन्थीकृत्य सम्यक् सरलरीत्या व्याजहार इति हेतो: अस्य योगदर्शनस्य "पातञ्जलदर्शनम्" इति नाम सयुक्तिकं तिष्ठति।

योगशास्त्रपरिचय:

अस्मिन् योगशास्त्रे चत्वार: पादा: सन्ति। तेषां नामानि क्रमाद् भविष्यन्ति- समाधिपाद:, साधनपाद: बिभूतिपाद:, कैवल्यपादश्चेति। प्रथमे पादे भगवान् पतञ्जलि: -'अथ योगानुशासनम्' (यो.सू. 1/1) इति शास्त्रारम्भस्य प्रतिज्ञां करोति। अनन्तरं योगस्य परिभाषा अस्ति- 'योगश्चित्त-वृत्तिनिरोध:' (यो. सू. 1/2) इति। चित्तवृत्तय: - प्रमाणविपर्ययविकल्पादय:। एतेषां निर्वर्तनं योगशब्दार्थ:। समाधिशब्दस्यार्थ: - सम्यक् आधानम् इति अर्थात् चितस्य स्वात्मस्वरूपे अवस्थापनमिति। योगवासिष्ठे सामाधिलक्षण-मेवमभिहितम् -

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यत:।
अन्त:शीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते।।

इति। द्वितीये साधनपादे- 'तप:स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग:' (यो.सू.. 2-1) इत्यादि सूत्रद्वारा चञ्चलचित्त-पुरुषाणां तप:स्वाध्यायादि क्रियायोग: एवं यमनियमादि-बहिरङ्गसाधनभूतानां तत्त्वानामुल्लेख: वर्णित:। अत्र तप: इति शब्देन चान्द्रायणादि क्लेशकारकस्य तपस: अर्थावबोधो न भवति, यत: चान्द्रायणादय: शरीरे क्लेशजनकत्वात् तेन चित्तस्य ऐकाग्र्यं न तिष्ठति। अत्र तप: शब्दार्थ: इत्थंभूत: भवतिहितकारकं स्वल्पं सात्विकभोजनं तथा शीतोष्णसुखदु:खादीनां सहनं एवमिन्द्रियाणां निरोधात्मकं यद्भवति तत्तप: इत्युच्यते। योगशास्त्रे तप: प्रसन्नकरणात्मकं वर्तते न तु पीडात्मकम्। स्वाध्यायस्यार्थ: मोक्षशास्त्राध्ययनम् या नियमपूर्वकं प्रणवादिजपानुष्ठानमिति। ईश्वरप्रणिधानं नाम परमात्मन: अनुचिन्तनम् अथवा परमात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणम् इति भवति। सर्वेषु क्रियायोगेषु ईश्वरप्रणिधानं नाम क्रियायोग: उत्तम: इति स्वीक्रियते। '' यद्यत् कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम्'' इति ईश्वरप्रणिधानयुक्त: पुरुष: सर्वकर्माणि ईश्वरार्पितसेवाबुध्या करोति इत्यादय: विषया: प्रतिपादिता:। तृतीये विभूतिपादेजन्मान्तज्ञानं, भूतभविष्यदर्थकं ज्ञानं, अन्तर्धानम् इत्यादि अनेकप्रकारा: सिद्धय: उपन्यस्ता:। चतुर्थे कैवल्यपादे-'जन्मोषधिमन्त्रतप:समाधिजा: सिद्धय:'(यो. सू.4-1) इति सूत्रेण पञ्चानां सिद्धीनां वर्णनं करोति। देवतानां सिद्धि: जन्मना एव जायते। एवं पक्षिणामाकाशे उड्डयनम्, पशूनां जलतरणमित्यादि जन्मत: एव प्रसिद्ध:। ओषधेभ्य: सिद्धि: प्राप्यते। आयुर्वेद, सेश्वरदर्शनादिषु सिद्धिरियं वर्णिता। मन्त्रेण एवं तपोबलेन सिद्धीनां प्राप्तिवर्णनं तन्त्रादिशास्त्रेषु मिलिष्यति। समाधे: सिद्धि: शास्त्रस्यास्य गौणविषयभूता भविष्यति। यमनियमादि अष्टाङ्गोपासनेन यदा योगवृक्ष: फलति तदा पूर्णभावनया समाधिरूपफलपरिपक्यनन्तरं प्रकृति- पुरुषयो: भेदात्मक: साक्षात्कार: सिध्यति। तदानीं असंग: पुरुष: स्वस्वरूपावस्थानेन तिष्ठतीति कृत्वा आत्यन्तिक-दु:खविनाशरूप: मोक्ष: सिध्यति।

अस्मिन् योगशास्त्रे षड्विंशतितत्त्वानि भवन्ति। यथा सांख्याभ्युपगतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि, एतेषामतिरिक्तत्वेन एक: ईश्वर: अस्तीति ईश्वरतत्त्वमपि पतञ्जलिरयं स्वीकरोति इत्यत: अस्य नाम सेश्वरवादी सांख्य: इति। ईश्वरस्य लक्षणमेव प्रतिपादयति पतञ्जलि: क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट: पुरुषविशेष ईश्वर (यो.सू. 1-24) इति।

5. मीमांसादर्शनम्

मीमांसाशास्त्रस्य प्रवर्तक: महर्षि: जैमिनि:। अस्मिन् शास्त्रे धर्मानुष्ठानेनैव अभिमत फलसिद्धिर्भविष्यतीति मतम्। तदनुष्ठानं तु श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यनेकधर्मग्रन्थेषु प्रसिद्धमस्ति। धर्मस्य लक्षण किम्? धर्मे प्रमाणं किम्? इत्यादिशङ्कानां समाधानं पूर्वमीमांसाशास्त्रादेव सिद्धं भवति। एतद् शास्त्रं द्वादशाध्यायेषु विभक्तं भवति भगवता जैमिनिना। प्रत्येकस्मिन् अध्याये त्र्यधिका: पादा: विलसन्ति।

मीमांसाशास्त्रपरिचय:

द्वादशाध्यायेषु प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रमाणविचार: कृत:। द्वितीये मन्त्राणामर्थवादविचार: प्रस्तुत:। तृतीये मन्वादिस्मृतीनामेवमाचारभूतविषयाणां प्रामाण्यविवेचनं कृतम्। चतुर्थे उद्भिद्- चित्रादिनामध्येयानां प्रामाण्यविचार: सम्पादित:। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्मभेदचिन्तानामुपयुक्त: उपोद्घात:, द्वितीये धातुभेदा: एवं पुनरुक्त्यादिकर्मभेदानां वर्णनम्, तृतीये कर्मभेदप्रामाण्याऽपवादानां प्रस्तुतीकरणम्, चतुर्थे नित्यकाम्यकर्मणां प्रयोगे भेदनिरूपणमिति द्वितीयाध्याये विचारिता:। तृतीयाध्याये अष्टौ पादा: सन्ति। प्रथमपादे अङ्गत्वबोधकेषु षट् प्रमाणेषु श्रुते: विचार: कृत:। द्वितीये लिङ्गविचार:, तृतीये वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विचार:, चतुर्थे निवीतोपवीतत्त्वादिषु अर्थवादत्वविधित्वादीनां निर्णयहेतुभूतानां श्रुत्यादीनां विरोधपरिहारात्मकौ विचार: पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्मविचार:, प्रतिपत्त्यर्थ: भवति- उपयुक्तद्रव्यस्य विनियोग: इति। षष्ठे-अनारभ्याधीतविचार:, सप्तमे- बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादिकर्मणां विचार:, अष्टमे पादे यजमानेन क्रियमाणस्य कर्मण: विचार: इति एते अष्टौ विचारा: तृतीयाध्याये विचारिता: दृश्यन्ते। चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे- प्रधानभूतस्य दध्यानयनस्य आमिक्षाप्रयोजनमित्यादि प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वादिविचार: द्वितीये - अप्रधानभूतानि यानि, यथा - वत्सापाकरणम्, अनेन शाखाच्छेदे उपयोग: इत्यादि तेषां कर्मणां प्रयोक्तृत्वेन प्रदर्शनात्मकौ विचार:, तृतीये- 'जुहू पर्णमयी' इत्यादि अपापश्लोकश्रवणादीनां कर्मणां भावाभावविचार: चतुर्थे राजसूययागगतत्वेन अक्षद्यूतादिगौणाङ्गानां विचार: प्रस्तुत:। पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे-श्रुते: क्रम: श्रुत्यादिषु कर्मविचारस्यावश्यकत्वमपि संक्षेपेण प्रतिपादितम्। द्वितीये- क्रम-विशेषाणां एवं अनेकेषु पशुषु एकैकधर्मसमापन-मित्यादिविचारा: प्रस्तुता:। तृतीये- वृद्ध्यवृद्धिविचार: साधित:। चतुर्थे- श्रुत्यादिषट् प्रमाणानां पूर्वपूर्वप्राबल्यात्मको विचार: सम्पादित:। षष्ठाध्याये अष्टौ पादा: विलसन्ति। तत्र प्रथमे पादे- कर्मण: अधिकारविषयिकी चर्या प्रस्तुता। अर्थात् अन्धत्वादि इन्द्रिययुक्तानां जनानामेव कर्मष्वधिकार: इति विस्तृत: विचार: कृत:। द्वितीये- अधिकारिण: कृते धर्मविचार: तृतीये- मुख्यस्य प्रतिनिधिभूतस्यान्यस्य ग्रहणं कदा कुत्र स्वीकर्तव्यमित्यादय: विषया:, चतुर्थे-कर्मण: अनुष्ठानविषये कस्य लोप: भवितुं शक्यते ? इति विचार:, पञ्चमे षष्ठे च - कालादिवैगुण्ये सति प्रायश्चित्तविचार:, सप्तमे- अदेयविषयस्य प्रस्ताव:, अष्टमे-लौकिकाग्नौ कदा इन्धनस्य सम्पादनं कर्तव्यम् इत्येते विषया: उपन्यस्ता:। सप्तमाध्यायस्य प्रथमे- समानमित्यादि प्रत्यक्षवचनात् अतिदेशविचार:, द्वितीये- अतिदेशशेषवाक्यानां विवेचनम्, तृतीये- अग्निहोत्रनाम्ना अतिदेशस्य निर्णय:, चतुर्थे - लिङ्गादीनामतिदेशविचार: इति सप्तमाध्याय: प्रस्तुत:। अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे- प्रत्यक्ष वचनानामभावे। विस्पष्टलिङ्गै: अतिदेशविचार:, तथा द्वितीये अस्पष्ट-लिङ्गे: अतिदेशस्य विचार: एवं चतुर्थे अतिदेशवाक्यानामपवादस्य वर्णनं प्रस्तुतम्। नवमस्य प्रथमेऊ-हस्य विचार: मन्त्रस्थितानां देवतालिङ्गसंख्यादि-वाचकशब्दानां मध्ये तत्तद्देवतालिङ्गादिपरिवर्तन-सम्पादनात्मक: ऊह: उच्यते। द्वितीये-साममन्त्रस्य ऊहविचार:, तृतीये- मन्त्रादीनामूहविचार:, चतुर्थे- मन्त्राणामूहप्रसङ्गकाले आगतानामन्येषां विषयाणां विचार: प्रस्तुत:। दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे- बाधस्य हेतुभूता: ये लोपा: तेषां विधानं विहितम्। द्वारलोपस्तु अयं भवति यत् यत्र वेदिनिष्पादनार्थं द्वारत्वेन विहितमुत्खननमित्यादि कर्मण: अभाव: तत्र उत्खननात्मकं कर्म बाधितं भवति, एवमेव यत्र धान्यवितुषीकरणात्मकं कर्म न सम्पाद्यते तत्र अवधात:, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्य:। द्वितीये पादे- तस्यैव द्वारलोपस्य विचार: अनेकै: उदाहरणै: विस्तारेण कृत:। तृतीये तु - बाधस्य कार्यकारणत्वं प्रदर्शितम्। यथा- प्रकृतिभूतयागे ऋत्विज: परिग्रहत्वेन गवाऽश्वादीनां दक्षिणा कार्यत्वेन विहिता, विक्रितभूतयागे तु यागस्य दक्षिणारूपेण केवलं धेनुर्विहिता। अस्मिन् यागे प्रकृतिवत् प्राप्ताया: अश्वादिदक्षिणाया: कार्यरूपायो: तस्या: बाध: विहित: इत्यादि। चतुर्थे-यत्र बाध: कारणत्वेन न तिष्ठति तत्र समुच्चयानुष्ठानस्य विचार: पञ्चमे - बाधस्य प्रसङ्गे ग्रहादीनां विचार:, षष्ठे- बाधप्रसङ्गे सामविषयाणां विचार:, सप्तमे- बाधप्रसङ्गे इतरसामान्यविषयाणां विचारा: अत्र सम्यक् प्रतिपादिता:। एकादशाध्याये तन्त्रात्मको विचार: प्रस्तुत:। एककालानुष्ठानेन यस्य सिद्धि: तत्तन्त्रमित्युच्यते, अथवा अनेकै: उद्देश्यै: सम्पत्स्यमानस्य एकस्य कर्मण: एकवारानुष्ठानात्मक तन्त्रमित्युच्यते। अध्यायस्यास्य प्रथमे पादे- तन्त्रस्योपोद्घात:, द्वितीये- तन्त्र-आवापयो: विचार:, तृतीये-तन्त्रस्य लक्षणात्मको विचार: चतुर्थे-विस्तृत: आवापयविचार:,इत्यध्याय: सम्पादित:। द्वादशाध्याये प्रसङ्ग तन्त्री - निर्णय-समुच्चय-विकल्पानां विचार: प्रस्तुत:। प्रथमे पादे-प्रसङ्गस्य विचार: द्वितीये -तन्त्रिनिर्णययो: विचार:। साधारणधर्मा: तन्त्रत्वेन कथ्यन्ते, यस्मिन् एते धर्मा: स: तन्त्री भवति। तृतीये- समुच्चयविचार:, चतुर्थे- विकल्पस्य विचार: इति प्रस्तुत:। द्वादशलक्षणात्मके अस्मिन् शास्त्रे तृतीय-षष्ठ-दशमाध्यायेषु (3-6-10) अष्टौ पादा: सन्ति इत्ययं विशेष: दूरीदृश्यते। एवं धर्मानुष्ठानविषये प्रमाणभूतस्य द्वादशलक्षणी इत्याख्यस्य मीमांसाशास्त्रस्य सामान्य: परिचय:। वेदोक्तधर्मानुष्ठान-जिज्ञासव: मीमांसात्मकविषयविशेषान् अस्मात् ग्रन्थात् धारयन्ति इति मे मति:।

6. वेदान्तदर्शनम्

प्रपञ्चे जीवभावङ्गतस्य विवेकिन: प्रत्येकपुरुषस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्या: चत्वार: पुरुषार्था: सन्ति। चतुर्षु एतेषु आध्यास्त्रय: पाञ्चभौतिकेऽस्मिन् प्रपञ्चे भौतिकस्य जीवस्य कृते इहफलभोगत्वेन विहिता: भवन्ति। अन्तिम: मोक्ष: परमसुखात्मक: इति कथनात् अयं परमपुरुषार्थ: भवति। चतुर्णामेतेषां चतुर्वर्गत्वेन व्यवहार:। वर्गचतुष्टये आद्यास्त्रय: तत्तत्पुरुषमत्यनुसारमुत्पन्नत्वात् एतेषाम- नित्यत्वमुच्यते। अन्तिमत्वेन निर्विशेषात्मकं सुखं प्राप्यते इत्यत: मोक्ष: नित्य: इति शास्त्रेषु गीयते। नित्यभूतस्यास्य मोक्षस्वरूपस्य प्राप्त्यर्थं विभिन्ना: दर्शनकारा: भिन्नभिन्नप्रकारेण स्वमतं व्याचख्यु:। वेदान्तशास्त्रे केवलमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते इति हेतो: मुमुक्षु: वेदान्तशास्त्रपठनश्रवणमननादिषु प्रवृत्तो भवति। तस्मात् एतत् शास्त्रं सर्वेषां शास्त्राणां शिरोमणिभूतं भवति। अस्मिन्नपि शास्त्रे आत्मन: स्वरूपप्रतिपादनं महता विस्तरेण प्रतिपादितमस्ति।

यत्र समस्तवेदमन्त्राणां लक्ष्यत्वेन अन्तिमं तत्त्वमेकं वर्णितं भवति तत् वेदान्तशास्त्रमित्युच्यते। उपनिषन्मन्त्रसमूहस्यापि वेदान्त: इति संज्ञा, यत: समस्तवेदानां परमलक्ष्यात्मकं तत्त्वमुपनिषन्मन्त्रेषु निगदितमस्ति। परिदृश्यमानस्य चराचरात्मकस्य सकलप्रपञ्चस्य सृष्टिकर्तृत्वेन मूलकारणं यद् ब्रह्म, तस्य सम्पूर्णं विवेचनात्मकं ज्ञानमुपनिषत्स्वेव लभ्यते, एवमन्यत्र न मिलिष्यति। अत: वेदानामन्तिमं रहस्यमुपनिषदि कथितत्वात् उपनिषत् वेदान्तत्वेन आद्रियते। उक्त: च –'वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्' इति। परन्तु उपनिषत्सु अत्यन्तरहस्यत्वेन गूढतमभावा: सन्तीति कृत्वा उपनिषदर्थ: सर्वै: ज्ञातुं न शक्यते। सर्वेषां सम्यगवबोधनाय परमकारुणिक: वेदव्यास: उपनिषत्सारभूतानामर्थानामेकीकृत्य सूत्ररूपेण प्रणिनाय। यानि इदानीं गीयन्ते ब्रह्मसूत्रानि अथवा वेदान्तसूत्राणि इति। ब्रह्मसूत्रात्मक: भाग: अत्यल्प:, अथापि महत्वपूर्ण: इति कृत्वा एतेषां सूत्राणां व्याख्याने आहत्य एकादशजना: स्वजन्म समर्पितवन्त:। एतै: एकादशव्याख्याकारै: प्रणीत: वेदान्तग्रन्थ: तत्तन्मतानुसारं महान् अस्ति। अत: अस्मिन् लेखे सर्वेषां समाहारो न भवति इति कृत्वा एकादशव्याख्याकारेषु अन्यतमानां केवलाद्वैतसिद्धान्तकर्तृणां श्रीमदाचार्याणां गुरुणां शङ्कराणां वेदान्तशास्त्रं अत्र प्रतिपादनाय स्वीक्रियते।

वेदान्तशास्त्रपरिचय:

श्रीशङ्कराचार्यै: प्रणीतस्य ग्रन्थस्य नाम "ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्" इति भवति। अस्मिन् भाष्ये चत्वार: अध्याया: सन्ति। तेषां नामानि-समन्वयाध्याय:, अविरोधाध्याय:, साधनाध्याय:, फलाध्यायश्चेति। तत्र प्रथमे- सर्वेषां वेदान्तश्रुतीनां ब्रह्मण्येव समन्वय: इति, द्वितीये- सांख्यादीनां विरोधतर्काणां निराकरणेन अस्माकं मतस्य अविरोध इति समर्थनमिति, तृतीये ब्रह्मविद्या कथं साधयितुं शक्यते, तस्या: साधनं किमिति, चतुर्थे - साधनानन्तरं ब्रह्मविद्याया: किं फश्वलं भविष्यति इति ब्रह्मविद्याया: फलमिति तत्तदध्याय- सङ्गतिरूपेण तस्य तस्याध्यायस्य अन्वर्थनाम दत्तम्। एवमध्यायचतुष्टयेषु शङ्कराचार्या: भगवता बादरायणेन प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य 'प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषय:' इति प्रत्यपीपदन्।

प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वार: पादा: सन्ति। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गं वाक्यजातं मीमांस्यते। द्वितीये पादे- अस्पष्टब्रह्मलिङ्गमुपास्यविषयम्। तृतीये पादे - तादृशं ज्ञेयविषयम्। चतुर्थे तु - अव्यक्तानामजादिपदानां सन्दिग्धं पदजातमिति। अविरोधाध्यायस्य प्रथमे -सांख्य-योग-कणादादिस्मृतिविरोधपरिहार:। द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वनिरूपणम्। तृतीये - पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीवश्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारात्मक: विचार:। चतुर्थे - लिङ्ग-शरीरश्रुतीनां विरोधपरिहार: इति द्वितीयोऽध्याय:। तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे जीवनस्य परलोकगमनागमनविचारपुरस्सरं वैराग्यसम्पादनम्, द्वितीये- त्वंपद- तत्पदार्थपरिशोधनम्। तृतीये पादे - सगुणविद्यासु गुणोपसंहारविचार:, चतुर्थे-निर्गुणब्रह्मविद्याया: बहिरङ्गाश्रमयज्ञाशमादिसाधनजातम् इत्येते विचारा: प्रस्तुता:। चतुर्थस्य प्रथमे- ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवस्य पापपुण्यक्लेशवैधुर्यलक्षणा मुक्तिविचार:, द्वितीये-मरणोत्क्रमणप्रकार:, तृतीये- सगुणब्रह्मोपासकस्य उत्तरमार्गविधानम्, चतुर्थे-निर्गुण-सगुण-ब्रह्मविद: विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्थानानि इत्यादिविचारा: प्रतिपादिता:। इत्थं ब्रह्मविचारशास्त्राध्यायपदार्थसंग्रह:।

अत्र सूत्रभाष्यस्य प्रथमाध्याये- एकोनचत्वारिंशदधिकरणानि, एवं एकशतोत्तरचतुस्त्रिंशत् संख्याकानि सूत्राणि भवन्ति। द्वितीयाध्याये सप्तचत्वारिंशदधिकरणानि, सप्तपञ्चाशदधिकैकशतसूत्राणि सन्ति। तृतीयाध्याये- एकषष्ठ्यधिकरणानि, अष्टसप्ततिसंख्याकानि सूत्राणीति परिगण्यन्ते। अधिकरणानां विशेषज्ञानाय प्रस्तूयते।

सूत्रभास्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे एकादश अधिकरणानि सन्ति-जिज्ञासा-जन्म-शास्त्रयोनित्व- समन्वय- ईक्षत्- आनन्दमय-अन्तस्तद्धर्म-आकाश प्राण-ज्योतिश्चरण- इन्द्रप्रतर्दनादीनि। पादेऽस्मिन् भवन्ति 31 सूत्राणि। द्वितीयेपादे- सर्वत्रप्रसिद्ध-अत्तृ-गुहाम्प्रविष्ट-अन्तर-अन्तर्यामि-अदृश्यत्व -वैश्वानरादि सप्त अधिकरणानि, एवमत्र 32 सूत्राणि च भविष्यन्ति। तृतीयपादे- द्युभु-भूमा-अक्षर-ईक्षतिकर्मव्यपदेश- दहर- अनुकृति-प्रमित देवता-अपशूद्र-कम्पन-ज्योति- अर्थान्तरत्व-व्यपदेश- सुषुप्त्युत्क्रान्तिरिति त्रयोदश अधिकरणानि, एवं 43 सूत्राणि प्रतिपादितानि। चतुर्थपादे- आनुमानिक-चमस-संख्योपसंग्रह-कारणत्व-बालाकिवाक्यान्वय- प्रकृति-सर्वव्याख्यानादि अष्टौ अधिकरणानि विचारितानि, आहत्य 28 सूत्राणि च।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे- स्मृति-योगप्रत्युक्त-न विलक्षणत्व-शिष्टापरिग्रह-भोक्तापत्ति-आरम्भण-इतरव्यपदेश- उपसंहारदर्शन-कृत्स्न-प्रसक्ति-सर्वोपेत-प्रयोजनवत्त्व- वैषम्य-सर्वधर्मोपपत्तिरित्यादि त्रयोदश अधिकरणानि 37 सूत्राणि च विलसितानि। द्वितीयपादे-रचनानुपपत्तिमहद्दीर्घ- परमाणुजगदकारणत्व-समुदाय-अभाव-एकस्मिन्नसम्भव- पाशुपतौत्पत्त्यसम्भवादि अष्टौ अधिकरणानि, अस्मिन् आहत्य 45 सूत्राणि भवन्ति। तृतीये- वियत् मातरिश्च-असम्भव-तेज अप्-पृथिव्यधिकारतदभिधान-विपर्यय-अन्तराविज्ञान- चराचरव्यपाश्रय-आत्मा-ज्ञा-उत्क्रान्तिगति-कर्ता-तक्षा- परायत्ता-अंशादि सप्तदशाधिकरणानि, आहत्यात्र 53 सूत्राणि। चतुर्थपादे-प्राणोत्पत्ति-सप्तगति-प्राणणुत्व-प्राणश्रैष्ठ्यवायुक्रिय- मुखप्राणाणुत्व-ज्योतिरादि-इन्द्रिय-सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति नव अधिकरणानि, अस्मिन् 22 सूत्राणि अन्तर्भवन्ति।

साधनाध्यायस्य प्रथमे तदन्तरप्रतिपत्ति-कृतात्यय- अनिष्टादिकारीसाभाव्यापत्ति-नातिचिर-अन्याधिष्ठितादि षट् अधिकरणानि, अत्र 27 सूत्राणि भवन्ति। द्वितीयपादे- संध्या- तदभाव-कमानुस्मृतिशब्दविधि-मुग्धेऽर्धसम्पति उभयालिङ्ग -प्रकृतैतावत्त्वपरा-फलेति अष्टौ अधिकरणानि, अस्मिन् 41 सूत्राणि सन्ति। तृतीये- सर्ववेदान्तप्रत्यय-उपसंहार- अन्यथात्व-व्याप्त-सर्वभेद-आनन्दादि-आध्यान-आत्मगृहीति- कार्याख्यान-समान सत्यविद्या-सम्भृति-पुरुषविद्या- वेधा- हानि सापराय गतेरथवत्व अनियम-यावदधिकार अक्षरधि- इयत् अन्तर-व्यातेहार-सत्यादि कामादि- आदर- तन्निधरिण प्रदान लिङ्गभूतस्त्व-ऐकात्म्य-अङ्गावबद्ध- भूमज्यायस्त्व- शब्दादिभेद-विकल्प काम्य यथाश्रय भावादि षट् त्रिंशदधिकरणानि, भविष्यन्ति चात्र 66 सूत्राणि। तुरीयपादे पुरुषार्थ परामर्श स्तुतिमात्र- परिप्लव-अग्नीन्धनादि-सर्वापेक्षा- सर्वान्नानुमति- आश्रयकर्म-विधुर-तद्भूत-अधिकार-बहि: स्वामी- सहकार्यन्तिरविधि- अनाविष्कार-ऐहिकमुक्ति- फलादि एकादश अधिकरणानि, पादेऽस्मिन् 52 सूत्राणि सन्ति।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे-आवृत्ति-आत्मत्वोपासन-प्रतीक ब्रह्मदृष्टि-आदित्यादिमत्-आसीन-एकाग्रत-आप्रायण- तदधिगम-इतरासंश्लेष-अनारब्ध-अग्निहोत्रादि-विद्या-ज्ञान- साधन- इतरक्षपणादि चतुर्दश अधिकरणानि, 16 सूत्राणि वर्तन्ते। द्वितीयपादे-वाक्-मन: अध्यक्ष- आसृत्युपक्रम- संसारव्यपदेश-प्रतिषेधकलाप्रलय- अविभाग-तदोक-रस्मि- दक्षिणायनेत्यादिएकादश अधिकरणानि। अस्मिन् 21 सूत्राणि दृश्यन्ते। तृतीये अर्चिरादि-वायु-तडित्- आतिवाहिक-कार्य- अप्रतीकालम्ब- नादि षट् अधिकरणानि, 16 सूत्राणि भवन्ति। चतुर्थे-सम्पद्याविर्भाव अविभागेन दृष्टत्व-बाह्य-संकल्प- अभाव-प्रदीप-जगद्व्यापारादि सप्त अधिकरणानि, 22 सूत्राणि च भविष्यन्ति। एवं श्रीशङ्कराचार्यै: प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य सामान्य: परिचय:।

7. चार्वाकदर्शनम्

उपनिषद्ग्रन्थानां विमर्शानुसारं मुख्यत्वेन सम्प्रदायद्वयस्य जन्म मिलिष्यति-आस्तिक-नास्तिकभेदेन। इमौ द्वावपि सम्प्रदायौ समानत्वेन कालचक्रे प्रथितौ भवत:। वैदिकयुगे इन्द्रवरूणादिदेवतानां प्रतिष्ठा सञ्जाता, एवमुपनिषत्सु निर्गुणब्रह्मण: प्रतिपादनं कृतम्। उपनिषत्सु प्रतिपादितमेतत्तत्त्वं सर्वजनसाधारणानां कृते ज्ञातव्यत्वेन अर्थवत्वं न अलभत। अत एते सामान्यजना: उपनिषत्सु प्रतिपाद्यमानं तत्त्वं न समर्थितवन्त:। अन्ते परिणामत्वेन धर्म: एवं ज्ञानमिति परम्पराभेदेन अनुस्यूततया इदानीमपि मार्गद्वयं तिष्ठति।

आस्तिकदर्शनं तु अनार्यवर्गस्य प्रतिनिधित्वेन अस्तित्वं प्राप्य इदानीमपि जनेषु अस्ति। एतद्दर्शनं निरन्तरप्रत्यक्षपरीक्षणेन सफलत्वं प्राप्तम्। एते श्रुतीनां प्रामाण्य केनापि प्रकारेण न स्वीकरिष्यन्ति। अत: एते वेदबाह्या: इति कथ्यन्ते। एतै: प्रतिपाद्यमानं तत्त्वम् आस्तिकमतविरोधित्वेन अस्तीति कृत्वा एते चार्वाकादय: नास्तिका: इत्युच्यन्ते। नास्तिका: भौतिकवादिन:।

एवं नास्तिकदर्शनेषु चार्वाक: भवति जडवादी। अस्य

मतानुसारं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं तिष्ठति। अनुमानशब्दादयः अप्रत्यक्षप्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते। सर्वे विषयाः सन्दिग्धाः अथवा भ्रमपूर्वकाः इत्येषां सिद्धान्तः। अतः प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातवस्तूनामतिरिक्तत्वेन अन्यत् न किमपि वस्तु अस्तित्वं भजते इति एतेषां विचारः। केचन चार्वाकाः निकृष्टभूतानां इन्द्रियसुखसम्पादनमेव स्वजीवनस्य आदर्शं मन्यन्ते। चार्वाकानां मध्ये वर्गद्वयं तिष्ठति-धूर्तसुशिक्षितभेदेन। तत्र धूर्ताः अशिक्षिताः इति कृत्वा ते इन्द्रियादिविषयलम्पटाः भवन्ति। अन्ये सुशिक्षिताः उत्कृष्टसुखस्य अनुसरणं करिष्यन्ति। एतदर्थमेते ललित- कलानामभ्यासं कुर्वन्ति। सर्वे चार्वाकाः न स्वार्थसुखिनः सामाजिकव्यवस्थास्थापनार्थं केचन स्वसुखं परित्यज्यन्ति, ये राजानं ईश्वरत्वेन मन्यन्ते। 'सूर्यः प्रत्यक्षदेवता'' इति वदन्तः एते चार्वाकाः प्रत्यक्षवादिनः भवन्ति।

चार्वाकदर्शनपरिचयः

एतेषां मतेन प्रत्यक्षद्वारा एव भौतिकप्रपञ्चस्य ज्ञानं मिलिष्यति। जडप्रपञ्चः चतुर्विधभूततत्त्वानां मेलनेन उत्पन्नः। भूतचतुष्टयस्य नाम- वायुः, अग्निः, जलम्, पृथिवी इति। एतेषां तत्त्वानां ज्ञानमस्माकं इन्द्रियद्वारा लभ्यते। प्रपञ्चे भवन्ति कियन्ति द्रव्याणि, इमानि सर्वाणि च भूतचतुष्टयादुत्पन्नानि। आत्मनः अस्तित्वे न किमपि प्रमाणमस्ति। जीवः भूतचतुष्टयादेव उत्पन्नः। "अहं स्थूलः" इत्यादि सांव्यवहारिकवचनेन जीवशरीरयोः न कोऽपि भेदः अस्ति, नानुभूयते च। जीवे एक चैतन्यमस्ति, एतद् जीवशरीरस्य विशेषगुणत्वेन स्वीक्रियते। तस्य चैतन्यस्य उत्पत्तिः भौतिकतत्त्वैः भवति। केचन वदन्ति कथमचेतनात् चैतन्यस्योत्पत्तिः ? इति, एतत् न सत्यं वचनम्। यतः केषाञ्चन वस्तूनां सम्मिश्रणेन अन्यस्य नूतनवस्तुनः उत्पत्तिः भवितुं शक्यते। ताम्बुलमिश्रितपदार्थैः अयं वर्णः उत्पन्नः। एवमेव उत्पन्नेषु वस्तुषु नूतनानां गुणानामपि आविर्भावः भवति। एकस्मिन्नेव वस्तुनि भिन्नभिन्नावस्थासु नूतनानां गुणानामाविर्भावः भवितुं शक्यते। यथा- कामक्रोधभय-विभत्सादिषु मनुष्यस्य गुणः भिन्नत्वेन दृश्यते। यद्यपि गुडे न मादकगुणः, सति समये तस्मिन् गुडे अयं गुणः उत्पद्यते इति तु दृष्टः। भौतिकतत्त्वानां विशेषसम्मिश्रणं यदा भवति तदा शरीरस्य निर्माणं भवति, एवं तस्मिन् शरीरे चैतन्यस्य सञ्चरोऽपि जायते। शरीरस्य नाशे चैतन्यस्यापि नाशः भवति। मरणान्तरं अवशिष्टत्वेन किमपि न तिष्ठति इत्यतः मरणानन्तरं कर्मफलभोगस्य सम्भावना मतेऽस्मिन् नास्ति।

एते ईश्वरे प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति, यतः ईश्वरज्ञानं प्रत्यक्षेण न सिध्यति। ईश्वरास्तित्वमेव अप्रामाणिकत्वात् प्रपञ्चस्य सृष्टिकारणत्वेन एकः अस्ति इति प्रश्नः एव नोदेति। 'भूतचतुष्टयसम्यिश्रणेनैव प्रपञ्चोत्पत्तिः' इति एतेषां मतानुसारं स्वर्गादिकामना एवमीश्वराराधना च निरर्थिका भवति। अतः एतेषां मतिरस्ति वेदपुरोहितेषु श्रद्धाऽदधाना मूर्खता इति। अतः बुद्धिमन्तः जनाः अधिकाधिकसुखप्राप्त्यर्थं सर्वदा प्रयन्तशीलाः भवेयुः। अन्यलक्ष्यापेक्षया सुखप्राप्तिरेव मुख्यलयभूता भविष्यति, यद्यपि सुखं दुःखमिश्रितं भवति अथापि सुखपरित्यागः न कर्तव्यः। 'येन केन प्रकारेण प्रसिद्धो भव सत्तम' इत्युक्त्यनुसारं स्वजीवने लक्ष्यभूतसुखप्राप्त्यर्थं तन्मध्यपतितदुःखनिवारणाय सर्वदा प्रयत्नः आचरणीयः। सुखप्राप्तिरेव मोक्षः। अतः एव एतेषां सिद्धान्तः भवति- 'यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ' इति। एवं दर्शनस्यास्य परिचयः।

8. जैनदर्शनम्

जैनानां कथनानुसारं जिनमतप्रवर्तकत्वेन चतुर्विंशति-तीर्थङ्कराः सन्ति। अतिप्राचीनकालादारभ्य एतेषां तीर्थङ्कराणां परम्परा आसीत् इति निश्चीयते। अस्याः परम्परायाः प्रथमतीर्थङ्करत्वेन ऋषभदेवः आसीत्। वर्धमानः अथवा महावीरनामकत्वेन प्रसिद्धः तीर्थङ्करः अन्तिमः चतुर्विंशतितमः भवति। अस्य जन्म अस्ति क्रिस्तपूर्वषट्-शताब्द्याम्। तीर्थङ्करस्य जिनः इत्यपरं नाम। जिनशब्दार्थः भवति- विजेता अथवा जिजीर्षुः इति। तीर्थङ्कराः एते रागद्वेषादीन् जित्वा निर्वाणात्मकं मोक्षं प्राप्नुवन्ति इत्यस्मात् कारणात् एतेषां जिन इत्यपरं नान भवति।

जैनदर्शनपरिचयः

जैनदर्शने प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते। यतः एतैः प्रमाणैः यथार्थज्ञानं मिलिष्यति। अनुमानं यावत्पर्यन्तं विज्ञाननियमानुसारं भवति तावत्पर्यन्तं तदनुमानेन यथार्थज्ञानमुदेति। विश्वासयोग्यपुरुषाणां यथावाक्यं श्रूयते यदा तदा तत् शब्दप्रमाणमपि सत्यं भवति। जैनमतानुसारं आध्यात्मिकविषयाणां यथार्थज्ञानं सर्वज्ञानां तीर्थङ्कराणां उपदेशे अर्थात् शब्दप्रमाणेनैव मिलिष्यति। अतः प्रमाणत्रयमाधारीकृत्यैव जैनदर्शनं तिष्ठति। प्रत्यक्षप्रमाणद्वारा भौतिकद्रव्याणां ज्ञानं सिध्यति। चार्वाकमतानुसारं जैनदर्शनेऽपि भूतचतुष्टये मिश्रणेनैव भौतिकद्रव्यस्योत्पत्तिरिति अभ्युपगम्यते। भूतचतुष्टयातिरिक्त त्वेन आकाशकाल- धर्माधर्माणां ज्ञानमनुमानेन प्राप्नुवन्ति जैनाः। एतेषां मतानुसारं भौतिकद्रव्याणां स्थित्यर्थमाकाशस्य अस्तित्वमङ्गीकृतम्। द्रव्येषु अवस्थात्मकं परिवर्तनं कालेनैव भवति। गतिस्थित्यर्थं क्रमशः धर्माधर्मौ कारणीभूतौ भवतः। अत्र धर्माधर्मौ सामान्यार्थवत्त्वेन न स्वीकर्तव्यौ, किन्तु गतिस्थित्यर्थवाचकौ इति अभ्युपेयते। मतेऽस्मिन् भौतिकद्रव्याणां ''पुद्गल'' इति व्यवहारः। पञ्चपदार्थातिरिक्तत्वेन प्रत्यक्षानुमानद्वारा प्रमाणितत्वेन एकं चेतनात्मकं वस्तु अस्ति, तदेव जीवः इत्युच्यते। सुखःखाद्यानेकानां आत्मगुणानामनुभवेन जीवात्मनः प्रत्यक्षज्ञानं भवति। चैतन्योत्पत्तिः जडपदार्थेभ्यः न भवति। दर्शनेऽस्मिन् आत्मनः अस्तित्वं अनेन साध्यते यत् यदि न भवति चेतना शक्तिः तर्हि भूतचतुष्टयमिश्रणेन सजीवशरीरस्योत्पत्तिरेव न स्यात्, एवं जीवस्य परिचालनेन शरीरान्तर्गतानामिन्द्रियाणां नियमितं कार्यं न भवेत्। यतः मरणानन्तरं शरीरस्य गतिर्न दृश्यते। तस्मात् सजीव-द्रव्यभिन्नत्वेन चेतनः आत्मा एकः तत्वतः अस्ति इति निश्चीयते। जैनमतानुसारं पशुपक्षिमनुष्यादिषु सकलेषु स्थावरजङ्गमेषु एवं धूलिकणेषु जीवः वर्तते। परन्तु सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु समानत्वेन चेतनः नास्ति। वनस्पत्यादिषु वर्तमानः जीवः एकेन्द्रियत्वेन तिष्ठति, तेषां केवलं स्पर्शेन्द्रियमस्तीत्यतः स्पर्शबोधः एव जायते। निम्नश्रेणिजीवानां इन्द्रियद्वयं तिष्टति। एवमन्येषां क्रमशः त्रीणि इन्द्रियाणि, इन्द्रियचतुष्टयं भवति। उच्चवर्गाणां मनुष्यादीनां पञ्च इन्द्रियाणि भविष्यन्ति। तेषामिन्द्रियाणां माध्यमेनैव वस्तुज्ञानप्राप्तिः। यावत्पर्यन्तमिन्द्रियाणि समुद्बुद्धानि न भवन्ति। तावत्पर्यन्तं शरीरबन्धने प्रविष्टस्य जीवस्य ज्ञानं सीमितमस्ति। यदि इन्द्रियद्वारा आत्मशक्तिरवगुण्ठिता भवति तदा सः जीवः बहुविधात्मकैः दुखैः आक्रान्तो भविष्यति इत्येषां नयः।

प्रत्येकस्मिन् जीवे स्वाभाविकत्वेन दर्शनज्ञानवीर्य-सुखादयः अनन्ताः भवन्ति। अनन्तगुणत्वेन वर्तमानस्य जीवस्य स्वरूपं पुद्गलेन आच्छाद्यते। अर्थात् पुद्गलयोगेन जीवस्य बन्धनं इति निश्चीयते। कर्मनाशेन जीवस्य बन्धनात् मुक्तिर्सम्भवति, बन्धनस्याभावे सः जीवः स्वस्वाभाविकगुणेषु एकतां प्राप्नोति। तीर्थङ्कराः मोक्षप्राप्त्यर्थं मार्गदर्शनं करिष्यन्ति। बन्धनात् मुक्तिसम्पादनाय आवश्यकत्वेन मार्गत्रयं तिष्ठति। यथा- प्रथमोपायः सम्यग्दर्शनात्मकः, महात्मना-मुपदेशं प्रति श्रद्धायाः स्थिरीकरणम्। द्वितीयः भवति-तेषामुपदेशानां यथार्थबोधेन सम्यग्ज्ञानसम्पादनम्। तृतीयः अस्ति-सच्चरित्रता, इयं भवति नैतिकनियमानाम-नुकूलाचरणात्मिका। अर्थात् स्वजीवने अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रहानां सम्यक् परिपालनं भवति सच्चरित्रता। सम्यग्दर्शनज्ञानशास्त्राणां सम्मिलितप्रयोगेण वासनानां नियन्त्रणं भवति, अनेन नियन्त्रणेन कर्मनाशः, कर्मनाशात् जीवस्य मुक्तिः। यतः पुद्गलादेव जीवः कर्मणि नियुक्तः अस्ति। कर्माभावेन पुद्गलोऽपि स्वयमेव निवर्तते। अतः प्रथमतया बन्धनत्वेन हेतुतया वर्तमानस्य पुद्गलस्य नाशाय प्रयन्तः कार्यः सर्वैः जीवैः। पुद्गलनाशेन जीवस्य अनन्तचतुष्टयं मिलिष्यति। अर्थात् सः जीवः अनन्तदर्शनज्ञानशक्ति-आनन्देभ्यः प्रस्फुटितो भवति। इयमेव दशा मोक्षावस्था। जैनाः ईश्वरं न मन्यन्ते। ईश्वरस्थाने तीर्थकराणां निवेशो भवति। यतः एतेषां नये तीर्थङ्कर एव ईश्वरवत् सर्वज्ञाः एवं सर्वशक्तिमान् भवति। एतेषामनुयायिनः तीर्थङ्करान् एव आदर्शस्वरूपत्वेन मन्यन्ते। एवमेतेषां दर्शनस्य सामान्यपरिचयः।

9. बौद्धदर्शनम्

इदानीं बौद्धदर्शनस्य उपद्घातात्मकः उपक्रमः आरभ्यते। मध्ये अध्यायचतुष्टयेन वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-दर्शनानि बुद्धतत्त्वानन्यतमानि प्रतिपाद्यन्ते। अन्ते उपसंहारेण पुनः बौद्धदर्शनं प्रतिपाद्यते। उपक्रमोप-संहारात्मकेनैकेन लिङ्गे न अध्यायचतुष्टये बौद्धदर्शनम् इत्येवं शीर्षकं दीयते। मध्ये बौद्धचतुष्टये-अवान्तरभेदः प्रदर्श्यते। इदानीं बौद्धदर्शनं नाम किमिति पश्यामः।

बौद्धधर्मस्य प्रवर्तकः भगवान् गौतमः बुद्धः। अस्य बाल्यसमये सिद्धार्थः इति नाम आसीत्। यौवनदशायामेव अयं गृहत्यागं कृत्वा संन्यासं स्वीकृतवान्। जरामरणात्मकसंसारं दृष्ट्वा अस्य मनसि अयं विश्वासः समजनि यत् जीवनं दुःखात्मकं भवतीति। अतः दुःखस्य मुक्तये सिद्धार्थः संन्यासं स्वीकृतवान्। संन्यासग्रहणं कृत्वा अयं बुद्धः दुःखस्य मूलकारणं किम्? एवं दुःखनिवृत्तये उपायान्वेषणे च स्वमतिं निवेशयामास। अतः अयं धर्मनिर्देशकानां एव प्रगाढपण्डितानां सकाशे स्थित्वा आत्मविषयकशिक्षां प्राप। ग्रहीतशिक्षायाः साक्षात्करणाय तपस्तेपे। बाह्यविषयेषु तपस्यादिषु सफलता न प्राप्ता इति कृत्वा सम्पूर्णतः अयमात्मनिर्भरः अभूत्।

दृढसङ्कल्पेन सह शुद्धमनसा घोरसाधनां कर्तुं सन्नद्धो भूत्वा दुःखस्य रहस्यं ज्ञातुं चेष्टा कृता। अन्ते प्रयत्नानुसारमेतेषां सिद्धिः प्राप्ता। बोधिवृक्षस्य अधः उपविश्य तत्त्वज्ञानं सम्पादितवान् इति वृक्षस्यास्य बोधिपदमाधारीकृत्य बौद्धधर्मः, अथवा बुद्धेनोपदिष्टं यत् तद बौद्धदर्शनमिति इदानीं व्यवहरः।

बौद्धदर्शनपरिचयः

बुद्धस्य मतानुसारं चत्वारि आर्यसत्यानि भवन्ति। तानि यथा दुःखमस्ति, दुःखस्य कारणमस्ति, दुःखस्य अन्तवत्त्वमस्ति, दुःख दूरीकर्तुमुपायः अस्ति इति। दुःखमस्ति इत्यमुं सत्यं सर्वे प्राणिनः अनुभवन्ति अभ्युपगच्छन्ति च। सूक्ष्मदृष्ट्या बुद्धस्य अयमनुभवः आगतः दुःखं केवलविशेषावस्थास्वेव न भवति, परन्तु संसारस्य सर्वेषां जीवानां सर्वास्वपि अवस्थासु विद्यमानत्वेन प्रतिभासते। यद्वस्तु अथवा यः अनुभवः सुखत्वेन तिष्ठति तदेव वास्तवदृष्ट्या दुःखात्मकं भवति इति चतुर्णां मध्ये प्रथमः। द्वितीयसत्यस्य स्वरूप भवति-दुःखस्य कारणमस्तीति। कारणतत्त्वानु-सन्धानद्वारा बुद्धेन अयं सिद्धान्तः प्रतिपादितः। अस्मिन् संसारे भौतिकानि अथवा आध्यात्मिकानि यानि वस्तूनि, इमानि सर्वाणि कारणादेव उत्पन्नानि, कारणं विना किमपि वस्तु न उत्पद्यते, अत एव वस्तुनः अनित्यत्वमायातम्। सर्वाणि च वस्तूनि परिवर्तनशीलानि परिवर्तनशीलत्वादेव अस्माकं जन्ममरणस्यापि दुःखमेव कारणत्वेन तिष्ठति। या सांसारिकविषयेभ्यः अन्विष्यते तृष्णा सा एव अस्मान् जन्मनि बध्नाति। सा एव तृष्णा अस्मान् विषयलोलुपान् प्रचोदयति। अस्याः कारणमस्माकमज्ञानमेव भवति। यदि विषयेभ्यः समीचीनं ज्ञानं पुरुषस्य उत्पद्यते तदा तृष्णाकारणस्याज्ञानस्य उत्पत्तिर्न भवति। तदानीमस्माकं पुनर्जन्म नास्ति, एव दुःखस्यापि विनाशो जायते।

तृतीयसत्यं भवति- दुःखस्य अन्तवत्त्वमस्तीति। सत्यमेतद् सांसारिकजीवने स्पष्टं भवति। दुःखस्य यत् कारणं तस्य नाशानन्तरं दुःखस्यापि अन्तवत्त्वं दृश्यते लोके। चतुर्थसत्यं भवति - दुःखं दूरीकर्त्तुमुपायः। अस्मिन् अष्टौ पन्थानः सन्ति, यतः इमानि अष्टौ साधनानि भवन्ति। यथा- सम्यक् दृष्टिः, सम्यक् सङ्कल्पः, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्तः, सम्यक् आजीवः, सम्यक् व्यायामः, सम्यक् स्मृतिः, सम्यक् समाधिः इति। एतैः अष्टसाधनैः अविद्या एवं तृष्णा दूरीकर्तुं शक्यते। साधनद्वारा निर्मला बुद्धिरुदेति, अनन्तरं तस्यां दृढता जायते। एवं शान्तिर्मिलिष्यति। तदा दुःखस्य पूर्णविनाशो भवति। अनेन पुनर्जन्मः सम्भावना एव न तिष्ठति। अस्याः अवस्थायाः निर्वाणः इति संज्ञा। निर्वाणः एव मोक्षो भवति। एतेषां मतानुसारं एकजीवितस्य कर्मानुसारमन्यत् जन्म उत्पद्यते। एवं प्रकारेण जननमरणप्रवाहः जन्मनः जन्म इति चलति, बीजाङ्कुरवत्।

अनन्तरकाले बौद्धमते सम्प्रदायद्वयस्य प्रादुर्भावोऽभूत् - हीनयानमहायानभेदेन। हीनयानस्य प्रचुरप्रचारः दक्षिणभारत-लङ्काब्रह्मादिस्थानेषु प्रचलितत्वेनास्ति। महायानं मुख्यतः तिब्वतचीनाजापानप्रदेशेषु विस्तृतत्वेन वर्तते। विज्ञान-शून्यवादौ महायानान्तर्गतौ, वैभाषिकसौत्रान्त्रिकौ हीनयानान्तर्गतौ भवतः। अनयोः सम्प्रदायद्वयोः मध्ये मोक्षस्योद्देश्यं किमित्यत्र मतभेदो वर्तते। हीनयानानुसारं निर्वाणमेतद भवति यत् तद्वारा मनुष्यः स्वदुःखानामन्तवत्त्वं कर्तुं प्रभवति इति। महायानमतानुसारं निर्वाणोद्देश्यं भवति एतद् केवलं स्वदुःखानामन्तवत्त्वं नास्ति अपि तु सः पूर्णज्ञानप्राप्तो येन सहायेन दुःखग्रस्तानां सर्वेषां प्राणिनां दुःखात् विमोचनं कर्तुं प्रभवेत तादृशं ज्ञानं प्राप्नोति इति बौद्धदर्शनस्य संक्षिप्तः परिचयः।

10. सौत्रान्तिकदर्शनम्

एतद्दर्शनानुसारं बाह्यमाभ्यन्तरं च सत्यत्वेन वर्णितं भवति। बाह्यदेशे कियन्ति वस्तूनि प्रतीयन्ते यदि तानि सर्वाणि असत्यानि तर्हि कस्यापि वस्तुनः दर्शनार्थं बाह्यवस्तुनः अपेक्षा न कर्तव्या भवेत् अथापि मन एव तदर्थं पर्याप्तं भवति। किन्तु स्वेच्छया मनः कस्यापि वस्तुनः अवलोंकनं न करोति। यद्यपि यत्र कुत्रापि कस्मिन्नपि समये बाह्यवस्तुदर्शने इच्छा स्यात् तथापि तस्य वस्तुनः दर्शनं न सम्भवति। अनेन एतत्सिध्यति यत् बाह्यवस्तुनः दर्शनसमये अस्माकं मनसि यादृशी प्रतीतिः सा न तु कल्पिता, परं तस्यास्तित्वं बहिः स्थितस्य कस्यापि वस्तुनः वृक्षस्य मानसिकगतः आकारः एव प्रथमतः प्रत्यक्षेण स्वीक्रियते, अनन्तरं च तस्याकारानुसारं मानसिकप्रतीतेः कारणभूतस्य बाह्यवृक्षस्य अनुमानं क्रियते इति सिध्यति। एवमेव बाह्यवस्तूनि अनुमानेन साधयितुं शक्यन्ते। एतेषां वादस्य "बाह्यानुमेयवादः" इति नाम तिष्ठति।

सौत्रान्तिकदर्शनपरिचयः

सौत्रान्तिकः प्रमाणद्वयं मनुते - एकं चितं,अन्यत् बाह्यजगत्। अस्य कथनं भवति यत् बाह्यवस्तुनः अस्तित्वं यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि बाह्यवस्तूनां प्रतीतिः कथं भवितुं शक्यते? इति। यदि प्रतीतिर्न स्यात् तर्हि वर्तमानस्यास्य वस्तुनः प्रतिपादन न कर्तुं शक्यते। एवमेव बाह्यवस्तुनः प्रत्यक्षं विना भ्रमवशेन बाह्यवस्तुनः सकाशत्वेनापि मानसिकावस्था प्रतीयते। येन बाह्यवस्तु प्रत्यक्षेण न दृष्टम् तेन मानसिकावस्था एव भ्रमवशेन बाह्यवस्तुसदृशत्वेन प्रतिभाति इति वक्तुं न शक्यते, यथा बन्ध्यापुत्रः। विज्ञानवादिनः अनुसारं बाह्यवस्तु सत्तावत्वमेव न भजते इति। सौत्रान्तिकमतानुसारं सत्यमेतद् भवति यत् वर्तमानत्वेन वस्तुनः भावेऽपि तस्मिन् प्रत्यक्षत्वं जायते। किन्तु वस्तु एवं तस्य ज्ञानं च समकालीनत्वेन तिष्ठतः, एव तौ अभनौ इतीयमपि युक्तिः न समीचीना। यतः अस्माकं यदा घटप्रत्यक्षो भवति तदा घटः शरीरात् बाह्यप्रदेशे तिष्ठति, तस्य ज्ञानं तु अन्तस्तिष्ठति इत्ययमनुभवः स्पष्टः। अतः वस्तु ज्ञानाभिन्नत्वेन स्वीकार्यम्। यदि घटमनुष्ययोः न कोऽपि भेदः तर्हि एकेनोच्येत अहं घटः अस्मीति। एवं व्यवहारः न दृश्यते लोके। अन्यदपि कारणं तिष्ठति यदि बाह्यवस्तूनां न किमपि अस्तित्वं तर्हि एकेनोच्येत अहं घटः अयं पटः इति भेद एव न तिष्ठेत्, यतः ज्ञानत्वेन घटपटयोः एकत्वं सिद्धम्। व्यवहारदशायां घट एव पटज्ञानेन न स्वीक्रियते। तस्मात् स्पष्टं प्रतिभाति - ज्ञानवस्तुनोः वस्तुसम्बन्धी भेदः अवश्यमस्तीति। यथा मानसिकावस्थायाः सत्यत्वं तथा बाह्यवस्तुनः सत्यत्वमपि अवश्यमभ्युपगन्तव्यम्।

ज्ञानस्य कारणचतुष्टय तिष्ठति। आलम्बनम्, समनन्तरम्, आधिपत्यम्, सहकारिप्रत्ययात्मकमिति तानि चत्वारि। (1) घटादिबाह्यविषयज्ञानस्य कारणमालम्बनम्। यतः ज्ञानस्य आकारः तेनैव उत्पद्यते।(2) ज्ञानस्य अव्यवहितपूर्ववर्तिना मानसिकावस्थया ज्ञाने चैतन्यमागमिष्यति, अतः अस्य नाम समनन्तरमिति। (3) विषयः एवं पूर्ववर्तिज्ञानं सत्वेऽपि विना इन्द्रियेण बाह्य विषयकं ज्ञान नानुभूयते। कस्यापि विषयस्य ज्ञानं इन्द्रियमाध्यमेनैव भवति, यथा शब्दादिरूपज्ञानं ततदिन्द्रियमाध्यमेनैव जायते न त्वन्येन। अतः इन्द्रियाणामधिपतित्वेन ज्ञानमेक स्वीकार्यम्, एतद् ज्ञानं नियामक-कारणात्मकभित्युच्यते। (4) एतदतिरिक्तत्वेन आलोक- आवश्यक-दूरत्वाकारादि सहायककारणेभ्योऽपि ज्ञानमुत्पद्यते। एतादृश ज्ञानं सहकारिप्रत्ययात्मकमित्युच्यते। एतैः चतुर्भिः कारणैः संयोगेन कस्यापि वस्तुनः ज्ञानं सम्भवति। अतः ज्ञानस्य आकारं तद्वस्त्वधिष्ठितमेव भवति। विशेषतः एतदत्र वक्तव्यं यत् बाह्यवस्तुनः यः आकारः अस्माभिः दृश्यते, स एव आकारः ज्ञानस्यापि, इमानि ज्ञानानि मनसि एव तिष्ठन्ति इति। बाह्यवस्तुनः ज्ञानं वस्तुजनितमानसिका कारेण अनुमानद्वारा प्राप्यते। अतः एतन्मतं भवति - 'बाह्यानुमेयवादः' इति। मतमेतद् सौत्रान्तिकस्य इति एतदर्थं कथ्यते - सूत्रपिटकमेव अस्य मूलाधारः भवति। दर्शनेऽस्मिन् प्रतिपादितस्यास्य मतस्य प्रतिष्ठाता भवति श्रीकुमारिलभट्टः इति सौत्रान्तिकदर्शनम्।

11. योगाचारदर्शनम्

अस्य वादस्य प्रवर्तकाः असङ्गवसुबन्धुस्थिर-मतिदिङ्नागधर्मपालधर्मशीलशान्तिरक्षित- कमलशीलादयः प्रमुखाः विद्वांसः भविष्यन्ति। वादस्यास्य विज्ञानवादः इति नाम। अस्य मतानुसारं सर्वे बाह्यपदार्थाः असत्याः। यद्वस्तु बाह्यत्वेन दरीदृश्यते तत् चित्तस्य प्रतीतिरूपात्मकं भवति। किन्तु चित्तस्य अस्तित्वे न कोऽपि सन्देहः तिष्थति। यदि चित्तस्य अस्तित्वं न स्यात् तर्हि कथनमेव विरोधात्मकं स्यात्, यतः अयं चित्तस्यैव विचारः भवति। चित्तस्य विचारः चित्तं विना न भवितुं शक्नोति। यदि आभ्यन्तरं किमपि वस्तु न स्यात् तर्हि विचारस्योत्पत्तिरेव न सम्भवेत। अतः चित्तस्य अस्वीकरणेन वदतोव्याघातः समुत्पद्यते। तस्मात् चित्तमेकमस्ति। तच्चित्तमेव विज्ञानमित्युच्यते। मतेऽस्मिन् विज्ञानस्यैव प्राधान्यदानेन अयं 'विज्ञानवादः' इति लोके प्रथितयशस्तिष्ठति।

योगाचारदर्शनपरिचयः

माध्यमिकमतानुसारं बाह्यवस्तूनामस्तित्वं न मनुते विज्ञानवादी इति प्रागेवावोचाम। किन्तु माध्यमिकाः चित्तस्यापि अस्तित्वं न मन्यन्ते इत्ययं विशेषः तत्र तिष्ठति। भवतु नाम यदि चित्तं मनः वा न भवतः तर्हि कस्यापि विचारस्य प्रतिपादनं न सम्भवेत यन्मतं मनसः अस्तित्वं नास्तीति, तदानीं स्वयमेव असिद्धतां प्राप्नोति। अतः मतस्य अथवा विचारस्य सम्भावनाय चित्तस्य स्वीकरणमत्यावश्यकं भवति। बाह्यपदार्थाः चित्तस्य विज्ञानमात्रत्वेन तिष्ठन्ति। विज्ञानस्य यः प्रवाहः तदेव चित्तमित्युच्यते। मनसः बहिर्गतत्वेन ये दरीदृश्यन्ते अन्यान्यपदार्थाः शरीरं च, एते सर्वं मनसि अन्तर्भूताः भवन्ति। यथा- स्वप्नमतिभ्रमादयः। ज्ञानमेव सर्वत्र सत्तावत्त्वेन तिष्ठति। अतः न केनापि प्रमाणेन सिध्यति ज्ञानभिन्नत्वेन अन्यत् वस्तु सत्यत्वेन स्थास्यतीति। यदि बाह्यवस्तूनां सत्यत्व-मङ्गीक्रियते तर्हि बह्व्यः कठिनसमस्याः आगच्छन्ति। किं बाह्य वस्तु अणुमात्रं भवति उत अणुभ्यः मृष्टम्। यदि अणुमात्रं

तर्हि तत्तु सूक्ष्मत्वात् प्रत्यक्षेण द्रष्टुं न शक्यते। अथवा अधिकाणुभ्य: निर्मितं वस्तु इत्युच्यते तर्हि सम्पूर्णस्य वस्तुन: प्रत्यक्षोऽपि न सम्भवति। अत: मनस: बाह्यत्वेन कस्यापि वस्तुन: अस्तित्वं यद्यप्यभ्युपगम्येत तथापि तस्य ज्ञानमुत्पद्यते इति कथनमसम्भवमेव इति एका समस्या। द्वितीया तु - वस्तुन: ज्ञानं तावत्पर्यन्तं न भवति यावत् तस्योत्पत्तिरेव न स्यात् इति। अयमपि प्रश्न: कथं सङ्गच्छते। यतो हि वस्तु तस्य ज्ञानं क्षणमेकं तिष्ठति इत्यत: बाह्यवस्तुवादिना एतदपि वक्तुं न शक्यते यत् ज्ञानस्य कारणत्वेन वस्तु अस्तीति। कार्यस्य प्रथमं कारणं तिष्ठति, कार्यकारणौ न समसामयिकौ। वस्तुनाशानन्तरं तस्य प्रत्यक्षं भविष्यति इत्यपि वक्तुं न शक्यते। अत: बाह्यवस्तूनां ज्ञानसम्भव: नावतिष्ठति। तथा च विचारेण अनेन सिद्धमेतत् ज्ञानातिरिक्तत्वेन वस्तूनामस्तित्वं नास्तीति।

एतन्मतं 'विज्ञानवाद:' इति प्रथां प्राप। अस्मिन् वादे अस्तित्वेन विज्ञानमेकमेव तिष्ठति। यद्वस्तु बाह्यत्वेन प्रतीयते तत् यथार्थेन मानसप्रत्यक्षात्मकं भवति। मनस्तु प्रवाहरूपेण तिष्ठति, अस्मिन् प्रवाहे अतीतानुभवस्य संस्कारस्तिष्ठति। यस्मिन् समये यस्य संस्कारस्य परिस्थितिरनुकूला भवति तस्मिन् समये तस्य संस्कारस्य प्रादुर्भाव: भवति। अत: एतद्वक्तुं शक्यते यत् मतेऽस्मिन् संस्कारस्यास्य परिपाको भवतीति। फलत: यस्मिन् समये यादृश: संस्कार तादृशं ज्ञानं समुत्पद्यते। एवमेव विशेषसमये विशेषप्रकारात्मकं ज्ञानं प्रादुर्भवति। एतद् स्मृतिदृष्टान्तानुसारं स्पष्टोभवति। यद्यपि इदानीमस्माकं मनसि अनेके संस्कारा: निहिता: सन्ति तथापि एते सर्वे विशेषसमये विशेषसंस्कारवत्वेन स्मृतिसम्भवं प्राप्नुवन्ति। आलय-विज्ञानत्वेन मन: उच्यते। यत: मनसि एव विभिन्नविज्ञानानि तिष्ठन्ति। अस्मिन् सर्वाणि ज्ञानानि बीजरूपेण तिष्ठन्ति। अत: अन्यदर्शनानुसारमस्मिन्नपि मते आत्मा अस्ति। किन्तु मनसि वमात्मनि अस्ति महान् भेद:। आत्मा यथा अपरिवर्तनशील: नित्यश्च तथा आलस्यविज्ञानमिति वक्तुं न शक्यते। मनस्तु परिवर्तनशीलचितवृत्तीनां एकं प्रवाहाप्मकम्। अभ्यासेन एवमात्मसंयमद्वारा आलयविज्ञान वशीकृत्य अनेन वशीकृतेन मनसा विषयज्ञानस्योत्पत्तिमवरोद्धु शक्यते। एवं विषयज्ञानाभावे मन: निर्वाणप्राप्तये प्रयत्नं करोति। आत्मसंयमस्य तथा योगाभ्यासस्य च मार्गानुसरणं यदि न क्रियेत तर्हि तृष्णाभूतेभ्य: आसक्तिभ्य: मुक्तिनं मिलिष्यति। फलस्वरूपेण काल्पनिकबाह्यजगत: बन्धनमपि न नष्टं भवति, पुनश्चासक्ति: वर्धते। केवल विज्ञानमेव स्वतन्त्रतया परिनिष्पन्न भवति। अस्मिन् विज्ञाने जगत् आधारितमस्ति, अत:. अयं प्रपञ्च: परतन्त्र:। यथा रज्जुसर्पस्वप्नदृष्टान्तादय: जगत: वस्तु आधारीकृत्य परिकल्पिता: तथा ज्ञानमाधारीकृत्य अयं प्रपञ्च: तिष्ठति।

योगाचार: इति पदस्य अर्थद्वयं भवति। तत्र प्रथम: - आलय- विज्ञानस्य अस्तित्वप्रतिपादनाय योगस्य आचरणम् इति योगाचार:। अर्थात् बाह्यजगत: काल्पनिकताया: समीचीनज्ञानसम्पादनाय योगस्य अभ्यास: क्रियते। द्वितीयोस्ति - योगश्चासौ आचारश्च योगाचार: इति। योगस्य तात्पर्यम्- जिज्ञासा, आचार: सदाचार: इति। एवं भवति संक्षिप्तं योगाचारदर्शनम्।

12. माध्यमिकदर्शनम्

एतद्दर्शनं शून्यवादिनां कृते भवति। एतन्मतानुसारं दृष्टिगोचरत्वेन प्रपञ्चे ये ये पदार्था: ते सर्वे एव असत्तात्मका: असद्रूपाश्च भविष्यन्ति। तथा च संसार: शून्यत्वेन तिष्ठति। बाह्यत्वेन एवमान्तरत्वेन च सन्ति ये विषया: एतेषां व्यवहार: अवस्तुनिष्ठ:। अत: एव अस्य मतस्य "शून्यवाद:" इति संज्ञा।

माध्यमिकदर्शनपरिचय:

शून्यवादस्य प्रवर्तक: नागार्जुन:। द्वितीयशताब्द्यां दक्षिणभारतस्य एकस्मिन् ब्राह्मणकुटुम्बे अस्य जन्म अभूत्। बुद्धचरितप्रणेता अश्वघोषोऽपि वादस्यास्य समर्थक:। नागार्जुनस्य मूलमाध्यमिककारिका एव आधारशिला भवति शून्यवादस्य। आर्यदेवस्य चतु:शतिका अपि अस्मिन् वादे मुख्यो ग्रन्थ:। वर्षेऽस्मिन् भारते बौद्धेतरदार्शनिका: शून्यवादात् अंशममुं स्वीकृतवन्त: यत् संसार: शून्यमय:, अर्थात् कस्यापि वस्तुन: अस्तित्वं नास्तीति। विचारममुं समर्थयन् श्रीमान् माधवाचार्य: स्वसर्वदर्शनसंग्रहे युक्तिमिमां प्रकटितवान्- ज्ञाता, ज्ञोयम् ज्ञेनम् इमानि त्रीणि परस्पराश्रितानि भवन्ति। एकस्य अस्तित्वमवशिष्टयोर्द्वयोर्मध्ये तिष्ठति। यदि एकस्य असत्वमागतं अवशिष्टौ द्वावपि असद्भूतौ इति सिध्यत:। यथा- रज्जुसर्पदृष्टान्त:। अस्य दृष्टान्तानुसारं प्रतीयते यत् स्वप्नप्रपञ्चवत् ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च इमानि सर्वाणि असद्भूतानि इति। एवमस्माभि: साक्षात्क्रियते - सर्वेषां वस्तूनां बाह्याभ्यन्तरत्वेन सत्तावत्वं नास्ति, अत: संसार: असत्य: इति। भारतीयदर्शनेषु तत्र तत्र अस्य शून्यवादस्य 'सर्ववैनासिकवाद' इत्युल्लेख: कृत:। यत: एतन्मतानुसारं कस्यापि वस्तुन: सत्ता नास्ति। किन्तु यदि सम्यगालोच्य विचारिते सति तर्हि माध्यमिकमतमेतत् न वैनाशिकवाद: इति सिध्यति। अस्मिन् मते इन्द्रियप्रत्यक्षेण जगत: असत्यत्वमुपकल्पितं भवति।

प्रत्यक्षजगत: अपेक्षया एका अस्ति पारमार्थिकी सत्ता। इयं सत्ता अवर्णनीया। अस्या: सम्बन्धे न किमपि वक्तुं शक्यते यत् इयं मानसिकी बाह्या वा इति। साधारण- लौकिकजनानां विचारानुसारमवर्णनीयत्वात् इयं शून्यत्वेन भण्यते। किन्तु अस्या: पारमार्थिकसत्ताया: वर्णन नकारात्मकं भवति। यत्सत्यं तन्निरपेक्षम्। निरपेक्षं स्वस्य अस्तित्व-सम्पादनाय कस्यापि वस्तुन: न निर्भरतां प्राप्नोति। साधारणत: अस्माभि: कियन्ति वस्तूनि साक्षात्क्रियन्ते तानि सर्वाणि यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तुनि निर्भरत्वेन तिष्ठन्ति। अत: इमानि वस्तूनि न सत्यत्वेनाभ्युपगम्यन्ते। एवमेतेषां वस्तूनामसत्यत्वमपि वक्तुं न शक्यते। यदि इमानि आकाशकुसुमवत् सर्वथा असद्भूतानि तर्हि एतेषामस्तित्वं प्रत्यक्षेण नानुभूयते, प्रपञ्चस्तु अनुभूयत एव। अत: आकाशकुसुमवत् प्रत्यक्षेण नानुभूयते, प्रपङ्चस्तु अनुभूयत एव। अत: आकाशकुसुमवत् न अप्रत्यक्ष: अयं प्रपञ्च:। अस्मिन् सत्यत्वमप्यस्ति एवमसत्यत्वमपि च। अयं प्रश्न: उदेति यत् सत्यमपि नास्ति, असत्यमपि नास्ति इत्ययं व्यवहार: सर्वथा विरुद्धो भवतीति। विचारस्यास्य समाधानाय पारमार्थिकसत्ताया: अवर्णनीयत्वं प्रतिपादितम्। वर्णनातीतत्त्वस्य शून्यवाद: इति व्यवहार:। वस्तूनां यथार्थस्वरूपं सत्येन, असत्येन वा अथवा सदसत्त्वेन उत सदसद्भिन्नेन इति निश्चेतुं न शक्यते। वस्तूनां स्वरूप कोटिचतुष्टय रहितमित्यत: शून्यम् इत्युच्यते। यदि शून्यं तर्हि तस्य पारमार्थिकं स्वरूपमवर्णनीयं भवति। अस्या: अवर्णनीयताया: प्रमाणयितुमेव प्रतीत्यसमुत्पाद: बुद्धेनाभिहित:। नागार्जुनस्य कथनं भवति प्रतीत्यसमुत्पाद: शून्यत्वं बौधयतीति। वस्तूनां कोऽपि धर्म: नास्ति, यस्योत्पति: अन्यस्योपरि न तिष्ठेत्। अर्थात् कियन्त: धर्मा: सन्ति ते सर्वे शून्यात्मका:। अनेन विचारेण एतत् स्पष्टीक्रियते यत् वस्तूनां पराबलम्बनम्, तेषां निरन्तरपरिवर्तनशीलतां, तेषामवर्णनीयतामेव शून्यमिति वदन्ति।

मतममुं मध्यममार्ग: इत्युच्यते, यत: एतत् एकान्तिकमतेभ्य: भिन्नम्। अस्मिन् मते वस्तूनां सर्वथा निरपेक्षत्वं एवमात्मनिर्भरता चाङ्गीक्रियते, एवमेव वस्तूनां सम्पूर्णतया असत्यत्वमपि प्रतिपाद्यते। शून्यवादस्य माध्यमिकत्वमेतदर्थमुच्यते यत् अयं वाद: प्रतीत्यसमुत्पादेनैव उत्पन्न:। परनिर्भरत्वेन वस्तूनां स्वभाव: अर्थात् स्वरूपमवर्णनीयत्वेन तिष्ठति। केचन मतममु सापेक्ष- वादत्वेनापि व्यवहरन्ति। वस्तूनां प्रत्येकतया विशिष्टो धर्म: अन्यवस्तूनामुपरि निर्भरो भवति। अत: तस्यास्तित्वमेव तेभ्य: वस्तुभ्य: अपेक्षितं भवति। सापेक्ष वादानुसार कस्यापि वस्तुन: विषयस्य च स्वत्वेन किमपि निश्चितत्वम्, निरपेक्षत्वम् तथा स्वतन्त्रस्वभावत्वं नास्ति। वादेऽस्मिन् प्रपञ्चविचारेण सह पारमार्थिकसताsम्बन्धिविचारोऽपि क्रियते। एतेषां कथनमस्ति यत् बुद्धस्य प्रतीत्यसमुत्पाद: अथवा अनित्यवाद: केवलं दृश्यमानप्रपञ्चस्य प्रतिपादनार्थं आरब्धोऽस्ति, यं वयं प्रत्यक्षद्वारा अभ्युपगच्छाम:। अत्र एक: प्रश्न: उदेति-यै: संस्कारै: इन्द्रियज्ञानमुत्पद्यते, निर्वाणदशायां तेषां यदा निरोवो जायते तदा कीदृश: अनुभव: स्थास्यति ? इति। अस्योत्तरं भवति-तस्मिन् समये या अनुभूति: सा न सापेक्षा भवति। अत: माध्यमिका: वदन्ति-सा अनुभूतिरेव पारमार्थिकी, या दृश्यवस्तूनां परा, नित्या, निरपेक्षा एवं साधारणधर्मै: रहिता च भवति। नागार्जुनमतानुसारं सत्यद्वयं तिष्ठति- एका संवृत्यात्मिका अन्या पारमार्थिकी चेति। संवृत्तिसत्यं तिष्ठति साधारणजनानां कृते। उत्तमानां कृते पारमार्थिकी तिष्ठति। पारमार्थिकसत्यप्राप्तये संवृत्तिसत्यं साधनं भवति। निर्वाणावस्था साधारणव्यावहारिकावस्थापेक्षया भिन्ना। निर्वाणाप्राप्त्यनन्तरं मनुष्य: साधारणव्यावहारिकनामरूपभ्य: उपरि गमिष्यति। अत: एव इयमवस्था केवलं नकारात्मकवर्णनया साध्यते। नागार्जुनस्य कथनानुसारं-साधारणोपायेभ्य: अविदितत्वेन यदज्ञातं, तस्य प्राप्तिर्न भवति, अर्थात् सदेव प्राप्तिमस्ति, तस्य विनाशो नास्ति यत् नित्यमपि नास्ति, यन्निरुद्धं न भवति यस्य उत्पतिरपि नास्ति तादृशी अवस्था निर्वाणावस्था भविष्यति। निर्वाणस्य तथाभूतस्वरूपं य: जानाति स: तथागत: इत्युच्यते। तथागतस्य स्वरूपमपि वर्णयितुं न शक्यते।

दर्शनानां सामान्यपरिचयः

- दृश्यते अनेन इति दर्शनम्।
- दृश् धातुः ल्युट्प्रत्ययः = दर्शनम्।
- दृश्यते ज्ञायते परमतत्त्वं येन तत् दर्शनम्।
- दर्शनानां संख्या द्वादश
- आस्तिकदर्शनानि - षड्
- नास्तिकदर्शनानि - षड्
- अस्ति इति भावं ये वहन्ति ते आस्तिकाः।
- वेदेषु येषाम् आस्था अस्ति ते आस्तिकाः।
- नास्ति इति भावं ये वहन्ति ते नास्तिकाः।
- वेदेषु आस्था नास्ति येषां ते नास्तिकाः।
- नास्तिकाः वेदनिन्दकाः।
- आस्तिकदर्शनानि वेदप्रमाणाधारितानि।
- षड् आस्तिकदर्शनानि।

यथा–

(1) साख्यम् (2) योगः (3) न्यायः (4) वैशेषिकम् (5) पूर्वमीमांसा (6) उत्तरमीमांसा (वेदान्तः)

- षड् नास्तिकदर्शनानि। यथा–

(1) चार्वाक् (2) जैनः बौद्धः

(3) योगाचारः,

(4) सौत्रान्तिकः,

(5) वैभाषिकः,

(6) माध्यमिकः

सांख्यदर्शनम्

- प्रवर्त्तकः कपिलमुनिः।
- पुराणानुसारं कपिलः अग्नेः अवतारभूतः।
- कपिलमुनेः माता देवहूतिः, पिता कर्दम-ऋषिः।
- सांख्यकारिका ईश्वरकृष्णस्य कृतिः।
- ईश्वरकृष्णतः निरीश्वरं साख्यं प्रवृत्तम्।
- साख्यदर्शने त्रीणि प्रमाणानि सन्ति। यथा–

(1) प्रत्यक्षम् (2) अनुमानम् (3) शाब्दः

- कपिलमुनिना आरब्धं सांख्यं सेश्वरम् आसीत्।
- सांख्यकारिकायाः सांख्यसप्ततिः इति नामान्तरम्।
- सांख्यदर्शने पञ्चविंशतिः तत्त्वानि सन्ति। तद्यथा-

(1) प्रकृतिः (2) महत्तत्त्वम् (3) अहंकारः (4) पुरुषः (5) मनः + पञ्च इन्द्रियाणि + पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि + पञ्च कर्मेन्द्रियाणि + पञ्चतन्मान्त्राणि + पञ्चमहाभूतानि

- प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका ।

सत्वम् – लघुप्रकाशकम्

रज – उपष्टम्बकं चलं च

तमः – विषादस्वरूपं ज्ञानावरणात्मकम्

- सांख्यमतेन त्रयोदशकारणानि सन्ति। अन्तकारणानि त्रिविधानि, वाह्यकारणानि त्रिविधानि।
- बुद्धेः अष्टभेदाः सन्ति। यथा -

धर्मः, अधर्मः, ज्ञानम्, अज्ञानम्, ऐश्वर्यम्, अनैश्वर्यम्, वैराग्यम्, अवैराग्यम्।

- सांख्यदर्शने पुरुष एव प्रधानम्।
- जगदुत्पादिका प्रकृतिः।
- प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेन सृष्टिः।

योगदर्शनम्

- योगदर्शनस्य प्रणेता महर्षिः पतञ्जलिः।
- अस्मिन् त्रीणि प्रमाणानि सन्ति। यथा–

(1) प्रत्यक्षम् (2) अनुमानम् (3) आगमः।

- पातञ्जलयोगसूत्राणां भाष्यकारः व्यासः।
- योगदर्शने चत्वारः पादाः सन्ति। यथा–

(1) समाधिपादः (2) साधनपादः (3) विभूतिपादः (4) कैवल्यपादः

- योगदर्शनस्य आदिप्रवक्ता हिरण्यगर्भः।
- योगः नाम चित्तवृत्तिनिरोधः।
- चित्तं त्रिप्रकारकम्। प्रक्षाशीलम्, प्रवृत्तिशीलम्, स्थितिशीलम्।
- चित्तस्य पञ्च भूमयः। यथा–

(1) क्षिप्तम् (2) मूढम् (3) विक्षिप्तम् (4) एकाग्रम् (5) निरुद्धम्।

- चित्तस्य पञ्चवृत्तयः। यथा–

(1) प्रमाणम् (2) विपर्ययः (3) विकल्पः (4) निद्रा (5) स्मृतिः।

- चित्तस्य पञ्चक्लेषाः । यथा–

(1) अविद्या (2) अस्मिता (3) रागः (4) द्वेषः (5) अभिनिवेशः।

- योगस्य अष्टाङ्गानि। यथा– (1) यमः (2) नियमः (3) आसनः (4)प्राणायमः (5) प्रत्याहारः (6) धारणा (7) ध्यानः (8) समाधिः।
- पञ्च यमाः। यथा– (1) अहिंसा (2) सत्यम् (3)अस्तेयम् (4)ब्रह्मचर्यम्। (5) अपरिग्रहः।
- योगदर्शने षड्विंशतितत्त्वानि। यथा-प्रकृतिः+ महत्तत्त्वम्+अहंकारः+मनः+पुरुषः+पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि + पञ्च-कर्मेन्द्रियाणि+पञ्चमहाभूतानि+पञ्चतन्मात्राणि +ईश्वरः।
- योगदर्शने पञ्चप्राणाः। यथा – प्राणः, अपानः, उदानः, व्यानः, समानः।
- अष्टसिद्धयः। यथा–

(1) अणिमा (2) लघिमा (3) महिमा (4) प्राप्तिः (5) प्राकाम्य (6) ईशित्वम् (7) वशित्वम् (8) गरिमा

न्यायदर्शनम्

- न्यायदर्शनस्य प्रवर्त्तकः अक्षपादगौतमः।
- न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि। यथा–(1) प्रत्यक्षम् (2) अनुमानम् (3) उपमानम् (4) शाब्दः
- द्वादशप्रमेयानि । यथा–

आत्मा, शरीरम्, अर्थः, बुद्धिः, अपवर्गः, मनः, इन्द्रियं, प्रवृत्तिः, द्वेषः, प्रत्याभावः, फलं, दुःखं चेति ।

- न्यायदर्शने चत्वारः सिद्धान्ताः सन्ति। यथा–

(1) सर्वतन्त्रसिद्धान्तः (2) प्रतितन्त्रसिद्धान्तः (3) अधिकरणसिद्धान्तः (4) अभ्युपगमसिद्धान्तः चेति ।

* न्यायदर्शने पञ्च कर्माणि सन्ति। यथा–

(1) उत्क्षेपणम् (2) अपक्षेपणम् (3) आकुंचनं (4) प्रसारणं (5) गमनम्।

- न्यायदर्शने सप्त पदार्थाः सन्ति। यथा-

(1) द्रव्यं (2) गुणः (3) कर्म (4) सामान्यः (5) विशेषः (6) समवायः (7) अभावः

वैशेषिकदर्शनम्

- दर्शनमिदं सामान्यतया सर्वेभ्यः दर्शनेभ्यः विशेषतामावहति, तस्मादिदं वैशेषिकं दर्शनम्।
- विशिष्यते सर्वतः व्यवछिद्यते येन सः विशेषः। विशेषाभ्यां (साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां) प्रभवति व्याहरति वा वैशेषिकम्।
- औलूक्यकाणादादीनि दर्शनस्यास्य नामान्तराणि।
- अस्य प्रवर्तकः महर्षिकणादः।
- संसारस्य प्रत्येकं वस्तु स्वस्वविशेषतां भिन्नतां वा प्रतिपादयति, इत्यस्य दर्शनस्य मूलं ध्रुवञ्च सत्यम्।
- दर्शनेऽस्मिन् षट् पदार्थाः गण्यन्ते। तानि यथा– 1. द्रव्यं 2. गुणः 3. कर्म 4. सामान्यं 5. विशेषः 6. समवायः
- क्रियागुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम्।
- पृथिव्याप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि इति नव द्रव्याणि।
- द्रव्यस्योपरि आश्रितः कश्चित् पदार्थः हि गुणः।
- रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग-परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-प्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः इति चतुर्विंशतिगुणाः।
- एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्।
- उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनं, प्रसारणम्-गमनम् इमानि कर्मणः पञ्च भेदाः।
- नित्यमेकमनेकसमवेतञ्च सामान्यमिति सामान्य-लक्षणम्।
- परं सामान्यम् अपरं सामान्यञ्चेति सामान्यस्य द्वौ भेदौ।

- नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका: विशेषा: – इति विशेषस्य लक्षणम्।
- विशेषस्य संख्या: अनन्ता:। प्रशस्तपादेनोक्तं योगिभि: विशेषस्य दर्शनं क्रियते।
- नित्यसम्बन्ध:, अयुतसिद्धसम्बन्ध: वा समवाय:। अयं नित्य:।
- अस्मिन् दर्शने द्वे प्रमाणे स्त:– 1. प्रत्यक्षम् 2. अनुमानम्। एते उपमानशब्दप्रमाणे अनुमाने एवान्तर्भवत:।

मीमांसादर्शनम्

- मीमांसादर्शनस्य प्रवर्तक: महर्षिजैमिनि:।
- कर्मसंन्यासस्य समर्थका: मीमांसका:।
- मीमांसादर्शने द्वादश अध्याया: सन्ति।
- अत्र कर्मण: प्रधानं स्थानम्।
- मीमांसादर्शनस्य पूर्वमीमांसा इत्यपि नामान्तरम्।
- 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेन सूत्रेण दर्शनस्य आरम्भ: जात:।
- पूर्वमीमांसायां यज्ञस्य प्राधान्यम् अस्ति।
- अत्र विद्यमानमन्त्रा: यागपरका:।
- मीमांसादर्शनस्य विषय: धर्म:।
- मीमांसादर्शने द्वौ संप्रदायौ स्त:। यथा–

(1) गुरुमतसंप्रदाय: (प्राभाकरमिश्र:)

(2) भाट्टसंप्रदाय: (कुमारिलभट्ट:)

- कुमारिलभट्टस्य मतेन एकादश द्रव्याणि। यथा–

पृथ्वी, जलम्, अग्नि:, वायु:, आकाश:, काल:, दिक्, आत्मा, शब्द:, मन:, अन्धकार: चेति।

- कुमारिलभट्ट: अभिहितान्वयवादी।
- भाट्टमतेन पञ्च पदार्था:।

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-अभावा:।

- प्राभाकरमिश्रमतेन नव द्रव्याणि। यथा–

पृथ्वी, जलम्, अग्नि:, आकाश:, दिक्, काल:, आत्मा, मन: चेति।

- प्रभाकरमिश्रमतेन अष्टपदार्था:। यथा–

द्रव्यं, गुण:, कर्म, सामान्यं, समवाय:, शक्ति:, संख्या, सादृश्यं चेति।

- प्रभाकरमिश्र: अन्विताभिधानवादी।
- प्रभाकरमिश्र: एकविंशतिगुणान् स्वीकरोति।
- मीमांसकदर्शने कारणं त्रिविधम्।
- कर्माणि त्रिविधानि। यथा– (1) नित्यनैमित्तिकं (2) काम्यकर्म (3) निषिद्धकर्म।

वेदान्तदर्शनम्

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवर्त्तक: कृष्णद्वैपायनव्यास:। (व्यासस्य अपरं नाम वादरायण:)
- वेदान्तदर्शनं सामान्यत: त्रिविधम्। यथा–

(1) द्वैतवेदान्तदर्शनम् (2) अद्वैतवेदान्तदर्शनम् (3) विशिष्टाद्वैतम्।

- द्वैतवेदान्तस्य भाष्यं मध्वाचार्य: रचितवान्।
- अद्वैतवेदान्तस्य भाष्यं शंकराचार्य: रचितवान्।
- विशिष्टाद्वैतवेदान्तस्य भाष्यं रामानुजाचार्य: रचितवान्।
- अद्वैतदर्शने चत्वारि महावाक्यानि सन्ति।

(1) तत्त्वमसि (2) प्रज्ञानं ब्रह्म

(3) अहं ब्रह्मास्मि (4) अयमात्मा ब्रह्म।

- तत्त्वमसि इति महावाक्यं छान्दोग्योनिषदि अस्ति।
- अहं ब्रह्मास्मि इति बृहदारण्यकोपनिषदि अस्ति।
- अयमात्मा ब्रह्म इति मुण्डकोपनिषदि अस्ति।
- सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म -तैत्तिरीयोपनिषदि अस्ति।
- सत्यमेवजयते मुण्डकोपषनिषदि अस्ति।
- अद्वैतवेदान्ते जीवब्रह्मणो: एक्यं प्रतिपादितमस्ति।
- अद्वैतानुसारम् आत्मा साक्षी भवति।
- अद्वैतनियमानुसारं ब्रह्मनित्यं, जगत् अनित्यम्।
- अस्मिन् दर्शने अविद्या एव दु:खस्य कारणं भवति।
- वेदान्ते प्रस्थानत्रयम्। यथा–

(1) उपनिषद् (2) भगवद्गीता (3) ब्रह्मसूत्रम्।

- ब्रह्मण: लक्षणद्वयमस्ति। (1) स्वरूपलक्षणम् (2) तटस्थलक्षणं चेति।
- विशिष्टाद्वैतवेदान्ते द्वैतवेदान्ते विष्णो: उपासना क्रियते।

दार्शनिकप्रश्ना:

1 दर्शनशब्दस्यार्थ: क:? (दृश्यते ज्ञायते विचार्यते परमतत्त्वं परमलक्ष्यं वा येन तत् दर्शनम्। दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मात् धातो: करणे ल्युट् प्रत्यये दर्शनम्)

2 भारतीयदर्शनस्य कति मेदा:? (नास्तिक-आस्तिकभेदेन भेदद्वयं द्वर्शनस्य)

3 आस्तिकदर्शनानि कियन्ति सन्ति? (आस्तिकदर्शनानि षड्विधानि सन्ति)

4 नास्तिकदर्शनानि कियन्ति सन्ति? (नास्तिकदर्शनानि सन्ति षट्संख्याकानि)

5 षट् आस्तिकदर्शनानि कानि? (सांख्य, योग:, न्याय:, वैशेषिक:, मीमांसा, वेदान्त: च)

6 षट् नास्तिकदर्शनानि कानि? (चार्वाक्, जैन:, (बौद्ध:)-योगाचार:, सौत्रान्तिका:, वैभाषिक:, माध्यमिक:)

7 सांख्यदर्शनस्याधारग्रन्थोऽस्ति? (साङ्ख्यसूत्रम्)

8 साख्यदर्शनस्य भाष्यकार: क:? (विज्ञानभिक्षु:)

9 'सांख्यकारिका' इति ग्रन्थस्य नामान्तरं किमस्ति? (सांख्यसप्तति:)

10 कपिलमुने: माता का आसीत्? (देवहूति:)

11 कपिलमुने: पिता क: आसीत्? (कर्दमर्षि:)

12 साङ्ख्यकारिकाया उपरि वाचस्पतिमिश्रस्य टीकाऽस्ति- (साङ्ख्यतत्त्व कौमुदी)

13 साङ्ख्यप्रवचनभाष्यस्य रचनां कृतवान्-? (विज्ञानभिक्षु:)

14 साङ्ख्यस्य कार्यकारणसिद्धान्त: कथ्यते- (सत्कार्यवाद:)

15 'विवेकज्ञानम्' इति पर्यायोऽस्ति-? (साङ्ख्यस्य)

16 साङ्ख्यदर्शने कति अध्याया: सन्ति? (षट्)

17 साङ्ख्यदर्शने सूत्रसंख्याऽस्ति- (537)

18 प्रकृते: गुणेषु सरूपपरिवर्तनं भवति- (विनाशसमये)

19 प्रकृते: प्रथमो विकारोऽस्ति- (महत्)

20 प्रकृते: द्वितीयो विकारोऽस्ति- (अहङ्कार:)

21 कथं मनस उत्पत्तिर्भवति (सात्त्विकाहङ्कारेण)

22 साङ्ख्यस्य परमपुरुषार्थोऽस्ति- (मोक्ष:)

23 बन्धनस्य कारणमस्ति- (अविवेक:)

24 साङ्ख्यमते मोक्षसाधनस्ति किम्? (ज्ञानम्)

25 श्रीमद्भागवतमहापुराणे कपिल: कस्यावतार:? (विष्णो:)

26 परिणामवादस्य क: पोषक:? (सांख्याचार्य: कपिल:)

27 सांख्यकारिकाया: प्रथमकारिकायां कति दु:खानि निर्दिष्टानि? (त्रीणि)

28 सांख्यदर्शने "अविकृति:" का? (मूलप्रकृति:)

29 महत्, अहङ्कार:, पञ्चतन्मात्राणि च सन्ति- (प्रकृतिविकृतितत्त्वानि-7)

30 एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च सन्ति? (विकृतितत्त्वानि-16)

31 सांख्यदर्शने "पुरुष:" अस्ति? (न प्रकृति: न विकृति:)

32 सांख्यदर्शने भ्रमस्वरूपं किमस्ति? (सदसत्ख्याति:)

33 अहंकार: कस्मादुत्पद्यते? (महत्तत्त्वात्)

34 एकादशेन्द्रियाणि कस्मात् समुद्भूतानि सन्ति? (अहंकारात्)

35 पञ्चमहाभूतानि कस्य सकाशात् जायन्ते? (पञ्चतन्मात्रसकाशात्)

36 स्पर्शतन्मात्रा कम् उद्भावयति? (वायुम्)

37 आकाशस्य प्रकृतिः का आसीत्? (शब्दतन्मात्रम्)

38 रूपस्य विकृतिः का अस्ति? (अग्निः)

39 पृथिव्याः प्रकृतिः का? (गन्धः)

40 विज्ञानामृतभाष्यस्य अन्यनाम किम्? (सत्कार्यवादः)

41 सत्कार्यवादं कः रचितवान्? (विज्ञानभिक्षुः)

42 सत्कार्यवादसाधने कति कारणानि प्रस्तूयन्ते? (पञ्च)

43 प्रियात्मकं किमस्ति? (सत्त्वम्)

44 रजोगुणः कीदृशः अस्ति? (अप्रीतिकारकः)

45 विषादात्मकः कः अस्ति? (तमः)

46 जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च सिद्ध्यति? (पुरुषबहुत्वम्)

47 बाह्यकरणं कति विधम्? (दशविधम्)

48 बुद्धेः कति भेदाः सन्ति? के च ते? [अष्टौ (धर्मः, अधर्मः, ज्ञानम्, अज्ञानं, वैराग्यम्, अवैराग्यम्, ऐश्वर्यम्, अनैश्वर्यम्)]

49 कपिलमुनेः शिष्यः कः आसीत्? (आसुरिः)

50 आसुरेः शिष्यः कः आसीत्? (पञ्चशिखः)

51 षष्टितन्त्रं कः रचितवान्? (पञ्चशिखः)

52 चेतनः कः अस्ति? (पुरुषः)

53 पञ्चतन्मात्राणि कुतः प्रादुर्भवन्ति? (अहङ्कारात्)

54 सांख्यनये प्रकृतिविकृतयः कति? (सप्त)

55 सांख्यदर्शनस्य कोऽर्थः? (संख्या, सम्यक् विचारः, ज्ञानम्)

56 सांख्यदर्शनस्य उपनिषद् का? (श्वेताश्वतरोपनिषद्)

57 कानि त्रिविधदुःखानि? (आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम् आधिदैविकम्)

58 कानि तत्त्वानि सांख्ये सन्ति? (प्रकृतिः, बुद्धिः, अहंङ्कारः, मनः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि, पुरुषः च)

59 कानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि? (चक्षुः, रसना, घ्राणम्, श्रौत्रम्, त्वक् च)

60 कानि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि? (वाक्, पाणि, पादः, पायुः, उपस्थः)

61 कानि पञ्चतन्मात्राणि? (रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दः)

62 कानि पञ्चमहाभूतानि? (पृथ्वी, जलम् तेजः, वायुः आकाशः च)

63 सांख्यदर्शने के पञ्चप्राणाः? (प्राणः, अपानः, उदानः, व्यानः, सामानः च)

64 सांख्यस्य प्रमुखाः आचार्याः के सन्ति? (पञ्चशिखः, आसुरिः, विन्ध्यवासः, ईश्वरकृष्णः, विज्ञानभिक्षुः, वार्षगण्यः, वाचस्पतिमिश्रः)

65 सांख्यमत्तेन कैवल्यस्वरूपं किम्? (ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः)

66 सांख्यदर्शने जगतः कारणमस्ति? (प्रधानम्)

67 सांख्यकारिकायां किं छन्दः प्रयुक्तम्? (आर्या)

68 सांख्यदर्शने भ्रमस्वरूपम् अस्ति? (सदसत्ख्यातिः)

69 अनुमानसामान्यस्य किं लक्षणम्? (लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्)

70 व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकं किम्?- (अनुमानम्)

71 अनुमानं कति विधम्? (पञ्चविधम्)

72 अनुमानप्रमाणं नास्ति? (आप्तवचनम्)

73 सांख्यमते मानुषकः सर्गोऽस्ति- (एकाविधः)

74 सांख्यदर्शने मोक्षः कतिविधो भवति? (द्विविधः)

75 सांख्यमतानुसारेण प्रमाणेषु किं प्रमाणं स्वीक्रियते? (उपमानम्)

76 सांख्यमतानुसारेण सूक्ष्मशरीरं कति अवयवात्मकं भवति? (अष्टादशः)

77 "सांख्य" शब्दस्य निष्पत्तिमूलकधातुः कोऽस्ति? (चक्षिञ्)

78 आयुर्वेदशास्त्रस्य कस्मिन् ग्रन्थे सांख्यसिद्धान्तः समुपवर्णितिः? (सुश्रुतसंहितायाम्)

79 तमोगुणस्य लक्षणं किम्? (गुरु आकारकत्वम्)

80 पुरुषः कः अस्ति? (द्रष्टा)

योगदर्शनम्

1 योगदर्शनस्य प्रवर्तकः कः (पतञ्जलिः)

2 योगदर्शनस्य अपरं नामास्ति? (पातञ्जदर्शनम्)

3 योगदर्शनानुसारं जीवनस्य चरमं लक्ष्यं किम्?- (मोक्षप्राप्तिः)

4 योगभाष्यस्य रचनाकारः कः?- (व्यासः)

5 यमः कतिविधः? (पञ्च)

6 विपर्ययस्य के त्वम् भेदाः? (तमः, मोहः, महामोहः तामिस्त्रम् अन्धतामिस्त्र)

7 'प्रकृतिः' इत्यस्य कानि सप्रक भावानि? (धर्मः, अधर्मः, वैराग्य अवैराग्य, ऐश्वर्य अनैश्वर्यम् अज्ञानम्)

8 योगसूत्रस्य के पादाः? (समाधिः, साधनम्, विभूतिः, कैवल्यम् इति चत्वारः पादाः)

9 चित्तस्य के प्रकाराः? (1. प्रेक्षाशीलः 2. प्रवृत्तिशीलः 3. स्थितिशीलः)

10 चित्तस्य काः भूमिकाः? (1. क्षिप्तः 2. मूढः 3. विक्षिप्तः 4. एकाग्रः 5. निरुद्धः)

11 'चित्तवृत्तेः' के भेदाः? (प्रमाणं विकल्पः, विपर्ययः, निन्द्रा, स्मृतिः)

12 के पञ्चलेशाः? (1. अविद्या 2. अस्मिता 3. रागः 4. द्वेषः 5. अभिनिवेशः)

13 कानि क्रियायोगानि? (तपः, स्वाध्यायः, ईश्वर-प्रणिधानम्)

14 कानि अष्टाङ्गानि योगस्य? (यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा- ध्यान-समाधयः)

15 के पञ्च यमाः? (1. अहिंसा, 2. सत्यम्, 3. अस्तेयम्, 4. ब्रह्मचर्यम् 5. अपरिग्रहः)

16 के पञ्च नियमाः? (1. शौचः 2. सन्तोष 3. तपः 4. स्वाध्यायः 5. ईश्वरप्रणिधानम्)

17 प्राणायामस्य के चत्वारो भेदाः? (बाह्य वृत्तिरेचकः 2. आभ्यन्तरवृत्तिपूरकः 3. स्तम्भवृत्तिकुम्भकः 4. बाह्याभ्यन्तरविषयापेक्षीकुम्भकः)

18 योगदर्शने के अष्टसिद्धयः? (अणिमा, 2. लघिमा, 3. महिमा, 4. प्राप्तिः, 5. प्राकाम्य 6. वशित्वम् 7. ईशित्वम् 8. यथाकामावासायित्वम्)

19 योगिनां के चत्वारो भेदाः? (प्रथम कल्पिकः 2. मधुभूमिकः 3. प्रज्ञाज्योतिः 4. अतिक्रान्तं भावनीयः)

20 कर्मणः काः श्रेण्यः? (1. कृष्णकर्म, 2. शुक्लकर्म, 3. शुक्ल- कृष्णमिश्रितकर्म, 4. अशुक्ल-अकृष्णकर्म)

21 कानि बन्धनानि? (प्राकृतिकबन्धनम्, 2. दक्षिणबन्धनम् 3. वैकारिकबन्धनम्)

22 वृत्तेः के भेदाः? (2-क्लिष्टम्, अक्लिष्टं च)

23 चित्तवृत्तेः कति भेदः सन्ति? (प्रमाण, विकल्प, विपर्यय, निन्द्रा, स्मृति च)

24 वृत्तेः अर्थः कः? (विषयाकारपरिणामः)

25 योगदर्शने पञ्चक्लेशाः के? (अविद्या, अस्मिता, ः द्वेषः अभिनिवेशश्च)

26 बहिरङ्ग साधनं किम्? (यमः, नियमः, आसनं च`

27 अन्तरंगसाधनं किम्? (धारणा, ध्यानं समाधिः च)

28 धारणायाः कौ द्वौ भेदौ? (वैषयिकधारणा, तत्त्वज्ञानमयधारणा च)

29 अष्टसिद्धयः काः? (अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यं, वशित्वं ईशित्वं, यथाकामावासाहित्वं च)

30 योगस्य चत्वारः भेदाः के? (मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः अतिक्रान्तभावनीयः, प्रथमकल्पिकः च)

31 कर्माशयस्य द्वौ भेदौ कौ? (दुष्टजन्मवेदनीयम् अदृष्टजन्मवेदनीयं च)

32 चित्तस्य अवस्थाः काः? (कार्यावस्था, व्युत्थानावस्था निरुद्धावस्था च)

33 चतुर्व्यूहाः के? (हेयः, हेयहेतुः, हानः हानोपायः च)

34 बन्धनत्रयं किम्? (प्राकृतिकबन्धनं, दाक्षिणाबन्धनं, वैकारिकबन्धनं च)

न्यायदर्शनम्

1 गौतमस्य अपरं नाम किम्? (अक्षपादः)

2 गौतमस्य वास्तविकं नामास्ति? (मेघातिथिगौतमः)

3 न्यायदर्शनस्याध्ययनं प्रारब्धम्- (विक्रमपूर्वचतुर्थे शतके)

4 कानि चत्वारि प्रमाणानि सन्ति? (प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शाब्दः च)

5 न्यायदर्शने पदार्थानां सङ्ख्याका? (16)

6 प्राचीनन्यायदर्शनस्य प्रवर्त्तकः कः? (गौतमः)

7 पाणिनेरनुसारं 'न्याय' शब्दस्योत्पत्तिरभवत्? (इण्धातुना)

8 'परमार्थसारः' इति ग्रन्थस्य लेखकः कः? (अभिनवगुप्तः)

9 क्षर-अक्षर-अव्ययपुरुषा इति त्रयः पुरुषाः कुत्र प्रतिपादिताः? (विज्ञानविद्युदि)

10 न्यायदर्शनस्य उपज्ञाता कः? (महर्षिगौतमः)

11 प्राचीनन्यायपरम्परा कथ्यते- (पदार्थमीमांसात्मकः)

12 नव्यन्यायधारा कथ्यते? (प्रमाणमीमांसात्मकः)

13 न्यायसूत्रस्य प्रत्यध्यायम् आह्निकानि सन्ति? (2)

14 का प्रमा? (यथार्थज्ञानम्)

15 अप्रमा वर्त्तते- (अयथार्थज्ञानम्)

16 परामर्शजन्यज्ञानस्य का संज्ञा? (अनुमितिः)

17 अनुमितेः किं कारणम्? (अनुमानम्)

18 चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि कानि? (ज्ञानेन्द्रियाणि)

19 विपर्ययः कतिविधः? (5)

20 'ईश्वरसिद्धिः' कस्य दर्शनस्य प्रतिपाद्यो विषयः? (न्यायदर्शनस्य)

21 पीलुपाकवादिनः के सन्ति? (नैयायिकाः)

22 न्यायनये वाक्यं किम्? (आकांक्षायोग्यतासन्निधिमतां पदानां समूहः)

23 न्यायदर्शनानुसारं के पञ्चावयवाः? (प्रतिज्ञा, हेतु, दृष्टान्तः, उपनय, निगमनम्)

24 कार्यकारणसम्बन्धविषये न्यायमतेन कः वादः? (आरम्भवादः)

25 असत्कार्यवादस्य सिद्धान्तः कस्मिन् दर्शने प्राप्यते? (न्यायदर्शने)

26 न्यायस्य मूलोद्देश्यं किम्? (शास्त्रानुचिन्तनद्वारा मोक्षः)

27 न्यायदर्शने कति पदार्थाः? ((16) प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा हेत्वाभास-छल- जाति-निग्रहस्थानम्)

28 कानि द्वादश प्रमेयानि? (आत्मा, शरीरम्, इन्द्रियाणि, बुद्धिः, अर्थः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रेत्यभावः, फलं, दुःखम्, अपवर्गः)

29 हेत्वाभासस्य के पञ्च भेदाः? (सव्यभिचारः विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-वाधितः)

30 वाक्यार्थबोधस्य कानि चत्वारि साधनानि? (आकांक्षा, योग्यता, सन्निधिः तात्पर्यम्)

31 न्यायदर्शने कति कारणानि कानि च तानि? (3, समवायिकारणम् असमवायिकारणं, निमित्त-कारणम्)

32 न्यायदर्शनानुसारं ज्ञानं किम्? (अभिव्यक्तं प्रकाशितं वा विषयवस्तु)

33 न्यायदर्शनस्य प्ररम्भिकग्रन्थाः के सन्ति? (1. गौतमन्यायसूत्रम् 2. वात्स्यायनभाष्यम्)

34 न्यायदर्शनं कैः नामभिः ज्ञायते? (1. प्रमाणशास्त्रम् 2. आन्वीक्षिकी 3. हेतुविद्या 4. तर्कशास्त्रम् 5. ऊहः)

35 नव्यन्यायस्य प्रमुखव्याखाता कः मन्यते? (तत्त्वचिन्तामणि इत्यस्य प्रणेता गङ्गेशः)

36 नैयायिकानुसारं कः मोक्षः? (दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः एव मोक्षः)

37 नव्यन्याये पदार्थानां का संख्यां? (7)

38 नैयायिकः आत्मविषये किं मन्यते? (आत्मा प्रतिशरीरं भिन्नं भिन्नं वर्त्तते)

39 न्याये किमस्ति पदम्? (वर्णसमूहः)

40 सत्कार्यवादस्य कारिका का? (असत्कारणदुपादा)

41 नव्यन्यायानुसारं निर्विकल्पकज्ञानस्य विषयः किमस्ति? (प्रत्यक्षम्)

42 अभावस्य प्रमाणत्वं कः स्वीकरोति? (भाट्टः)

43 सादृश्यं पदार्थत्वं कः स्वीकरोति? (नैयायिकाः)

44 नव्यन्यायानुसारं समवायः कः? (नित्यसम्बन्धः)

45 शाब्दबोधः किमस्ति? (शब्दश्चासौ बोधः)

46 स्वतः प्रामाण्यवादं कः स्वीकरोति? (भाट्टः)

47 प्रभाकरानुसारं कति प्रमाणानि? (5)

48 भाट्टमतानुसारं कति प्रमाणानि? (6)

49 पदपदार्थयोः कः सम्बन्धः? (समवायः)

50 आगमशास्त्रे मुक्तस्य स्वरूपं किमस्ति? (सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः)

51 न्यायदर्शनं कतिविधम्? (2)

52 व्याप्तिः इत्यस्य लक्षणं किम्? (साहचर्यनियमः)

53 परार्थानुमाने प्रतिज्ञावाक्यं किम्? (पर्वतो वह्निमान्)

54 लिङ्गपरामर्शः किमस्ति? (अनुमानम्)

55 'गोसदृशः गवयः' इदं वाक्यं कस्य प्रमाणस्य उदाहरणम्? (उपमानस्य)

56 'आप्तवाक्यं' किम्? (शब्दः)

57 'वह्निना सिञ्चति' अत्र कः दोषः? (योग्यताभावः)

58 'समवायः' किमस्ति? (पदार्थः सम्बन्धश्च)

59 समवायः कतिविधः? (एकाविधः)

60 'वायुः' पदार्थस्य कस्मिन् विभागे आगच्छति? (द्रव्ये)

61 कर्मणो भेदाः कति? के च ते? (5-उत्क्षेपण-अपक्षेण-आक्रयन-प्रसारण-गमनानि)

62 'पटरूपं' 'प्रति' "तन्तुरूपं" कीदृशं कारणम्? (असमवायिकारणम्)

63 "इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं" किमस्ति? (प्रत्यक्षम्)

64 'प्रत्यक्ष' प्रेमाणं कतिविधम्? (द्विविधम्)

65 'तुरी' इति पटस्य कीदृशं कारणम्? (निमित्तकारणम्)

66 "तुष्टि" अत्र किं अन्तर्निहता विद्यते? (धर्मम्)

67 "ज्ञानस्य अवसानं कुत्र भवति? (सिद्धौ)

68 अज्ञानस्य कस्मिन् अन्तर्भावो भवति? (विपर्यये)

69 आन्वीक्षिकी इत्यस्यार्थोऽस्ति-? (पुनः दर्शनम्)

70 न्यायविद्यायाः कृतेऽस्य शब्दस्य प्रयोगोऽभवत्- (तर्कशास्त्रस्य)

71 न्यायसूत्राणां भाष्यकारोऽस्ति- (वात्स्यायनः)

72 वात्स्यायनस्य समयो मन्यते- (प्रायशः 300 ई०)

73 न्यायदर्शनानुसारं कारणकार्यसिद्धान्तः कथ्यते (असत्कार्यवादः)

74 सांख्यतत्त्वकौमुदी कस्य रचनाऽस्ति? (वाचस्पति-मिश्रस्य)

75 तत्त्वकौमुद्याः रचनाकारः कः? (लौगाक्षिभास्करः)

76 न्यायवार्त्तिकारः कः? (उद्योतकरः)

77 'न्यायमञ्जरीं' कः रचिवान्? (जयन्तभट्टः)

78 न्यायसारं कः रचिवान्? (भासर्वज्ञः)

79 आत्मतत्त्वविवेकं, तात्पर्यपरिशुद्धिं च कः रचितवान्? (उदयनाचार्यः)

80 दीधिकारः कः? (रघुनाथशिरोमणिः)

81 न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीं कः रचितवान्? (विश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्यः)

82 न्यायदर्शने ज्ञानस्यार्थोऽस्ति- (वस्तुप्रकाशितकरणम्)

83 प्रमाताऽस्ति किम्? (चैतन्यपुरुषः)

84 रूपरहितस्पर्शवान् कः? (वायुः)

85 व्युत्पत्तिवादस्य रचनाकारः कः? (गदाधरभट्टाचार्यः)

86 न्यायदर्शनेऽन्यथाख्यातिवादस्यापरं नामास्ति- (विपरीतख्यातिवादः)

87 सन्देहस्याधारो भवति? (पूर्वानुभवः)

88 सन्देहाय वास्तविकरूपं ददाति- (मनः)

89 न्यायदर्शनस्य मुख्यविषयोऽस्ति- (प्रमाणादितत्त्वानां विवेचनम्)

90 ज्ञानस्य सत्यतायाः ज्ञानं भवति- (अनुमानेन)

91 अनुमानस्य प्रथमपदार्थः? (प्रमाणम्)

92 न्यायदर्शने द्रव्याणि कानि? (पृथिवी, वायुः, आकाशः, कालः, दिग्, तेजः, मनः, आत्मा)

4. वैशेषिकदर्शनम्

1 कणादस्य वास्तविकं नामास्ति- (उलूकः)

2 किं नाम समवायः? (समवायः सम्बन्धः)

3 तर्कसंग्रहकारेण प्रतिपादितं दर्शनं किमस्ति? (वैशेषिकदर्शनम्)

4 मोक्षोऽस्ति किम्? (दुःखविनाशस्यावस्था)

5 प्रथमपदार्थो मन्यते- (द्रव्यम्)

6 कणादरहस्यस्य रचनाकारोऽस्ति- (शङ्करामिश्रः)

7 'गन्धवत्त्वम्' इति कस्याः गुणः? (पृथिव्याः)

8 जलस्य विशेषगुणोऽस्ति किम्? (रसः)

9 अग्नेः विशेषगुण कः? (रूपम्)

10 वायोः विशेषगुणः कः? (स्पर्शः)

11 वैशेषिकभाष्यस्य रचनाकारः कः? (आत्रेयः)

12 'न्यायलीलावती' इति ग्रन्थं कः रचितवान्? (वल्लभाचार्यः)

13 कणादस्य गुरोर्नाम किम्? (सोमशर्मा)

14 वैशेषिकदर्शनस्य सूत्राणां संख्या का? (370)

15 वैशेषिकदर्शने कति अध्यायाः सन्ति? (10)

16 वैशेषिकदर्शने कानि प्रमाणानि? (प्रत्यक्षम्, अनुमानञ्च)
17 वैशेषिकदर्शनस्य अन्यनाम किम्? (परमाणुवादः)
18 तर्कसंग्रहस्य कर्ता कः? (अन्नं भट्टः)
19 पृथिवी कतिविधा वर्त्तते? (द्विविधा)
20 नित्या पृथिवी का? (परमाणुरूपा)
21 कार्यरूपा पृथिवी का? (अनित्या)
22 तेजसः किं लक्षणम्? (ऊष्णस्पर्शवत्तेजः)
23 वह्न्यादिकं किम्? (भौमम्)
24 अविन्धनं दिव्यं किं भवति (विद्युदादिः)
25 भुक्तस्य परिणामहेतुः कः? (उदर्यम्)
26 वायोः किं लक्षणम्? (रूपरहितः स्पर्शवान्)
27 आकाशस्य किं लक्षणम्? (शब्दगुणकम्)
28 आकाशः कति विधः? (एकविधः)
29 कालस्य किं लक्षणम्? (अतीतादिव्यवहारहेतुः)
30 दिशः किं लक्षणम्? (प्राच्यादिव्यवहारहेतुः)
31 आत्मनः लक्षणम्? (ज्ञानाधिकरणम् आत्मा)
32 आत्मा कतिविधः? (द्विविधः)
33 मनसः किं लक्षणम्? (सुखाद्युपलब्धिसाधनम्)
34 गुणस्य कति भेदाः सन्ति? (24)
35 वैशेषिकदर्शन कानि कर्माणि? (5, उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आंकुचनम्, प्रसारणम्, गमनम्)
36 सामान्यं किं? (अपरम्)
37 कानि द्रव्याणि? ("पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश' काल-दिगात्ममनांसि")
38 नव्यद्रव्येषु पञ्चमहाभूतत्वेन कानि द्रव्याणि गण्यन्ते-? '(पृथिव्यप्तेजोवायुवाकाशादीनि)
39 त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः कः? (स्पर्शः)
40 कालोऽपि दिगिव स्वीक्रियते- (नित्यः सर्वव्यापी च)
41 प्रशस्तपादाचार्यस्य प्रसिद्धा रचना का? (पदार्थधर्मसंग्रहः)
42 महर्षिकणादः कस्यावतारो मन्यते? (शिवस्य)
43 "विशेष" पदार्थत्वेन किं दर्शनं स्वीकरोति? (न्यायवैशेषिकम्)
44 प्रध्वंसाभावः किम्? (अभावः)
45 रूपं केन इन्द्रियेण गृह्यते? (चक्षुषा)
46 रसः कतिविधः? (6)
47 के षड्रसाः? (मधुर-अम्ल-लवण-कटु-तिक्त-कषायाः)
48 आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं किम्? (द्रव्यत्वम्)
49 चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः गुणः कः? (स्नेहः)
50 सर्वव्यवहारहेतुः गुणः कः? (बुद्धिः)
51 किं नाम सुखम्? (सर्वेषामनुकूलवेदनीयम्)
52 किं नाम दुःखम्? (सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीयम्)
53 संस्कारः कतिविधः? (त्रिविधः)
54 नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तकाः के भवन्ति? (विशेषाः)
55 नित्यसम्बन्धः कः? (समवायः)
56 परार्थानुमाने प्रतिज्ञावाक्यं किमस्ति? (पर्वतो वह्निमान्)
57 उपनयवाक्यं किमस्ति? (तथा चाऽयम्)
58 "तस्मात्तथा" कीदृशं वाक्यमस्ति परार्थानुमाने? (निगमनवाक्यम्)
59 परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्ये घूममहानसम् इति कीदृशं वाक्यमस्ति? (हेतुः)
60 यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा "महानसम्" इति कीदृशं वाक्यमस्ति परार्थानुमाने पंचावयववाक्येषु? (उदाहरणम्)
61 वैशेषिकमतानुसारम् अन्योन्याभावः कः? (परस्पर-निषेधः)
62 वैशेषिकमतानुसारं समवायिकारणं किम्? (द्रव्यम्)
63 वैशेषिकदर्शनानुसारम् आणविकद्रव्यं किम्? (जलम्)
64 वैशेषिकदर्शनानुसारं पदार्थः कः? (ज्ञेयः अभिधेयः)
65 "सामान्यं नित्यपदार्थः" अस्य समर्थकः कः? (वैशेषिकः)
66 वैशेषिकदर्शने कति गुणाः? 24-के च ते? (रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमाण पृथकत्व-संयोग-वियोग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह- शब्द-बुद्धिः-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्म- अधर्म-संस्कार)

67 पदार्थाः कति के च ते? (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-भाव-अभाव)
68 शब्दस्य के भेदाः? (ध्वन्यात्मकः, वर्णात्मकः)
69 समवायः कतिविधः। (एकविधः)
70 गुणगुणिनो, अवयवावयवितः क्रियाक्रियावतोः जातिव्यक्त्योः नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः क? (समवायः)
71 कति हेत्वाभासाः के च ते? (5, सव्यभिचारः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, बाधितः)
72 प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थसिन्निकर्षः कविविधः? (षड्विधः)
73 यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमः कथ्यते? (व्याप्तिः)
74 व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं भवति? (पक्षधर्मता)
75 सन्दिग्धसाध्यवान् कः? (पक्षः)
76 निश्चितसाध्याभाववान् कः? (विपक्षः)
77 निश्चितसाध्यवान् कः? (सपक्षः)
78 चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने कः सन्निकर्षः? (संयोगः)
79 घटरूपप्रत्यक्षजनने कः सन्निकर्षः? (संयुक्त-समवायः)
80 श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे कः सन्निकर्षः? (समवेत-समवायः)
81 अभावप्रत्यक्षे कः सन्निकर्ष? (विशेषणाविशेष्यभावः)
82 अनुमितिकरणं किम्? (अनुमानम्)

पूर्वमीमांसादर्शनम्

1 'द्वादशलक्षणी' इति नामान्तरं वर्तते? (जैमिनिनयस्य)
2 मीमांसासूत्राणां प्रणेता कः? (जैमिनिः)
3 पूर्वमीमांसायाः प्रतिपाद्यविषयः कः? (कर्मकाण्डम्)
4 मीमांसादर्शने वार्तिककारोऽस्ति? (कुमारिलभट्टः)
5 लौगाक्षिभास्करस्य कृतिरस्ति? (अर्थसंग्रहः)
6 जैमिनीयमीमांसासूत्राणां कति विभागाः सन्ति? (12)
7 मीमांसासूत्रे चर्चितानां लक्षणानां संख्या का? (12)
8 "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति केन कथितम्? (जैमिनिना)
9 मीमांसायाः सम्प्रदायद्वयं केन नाम्ना ज्ञायते? (जैमिनि-शाबरौ)
10 कुमारिलमते ज्ञानमस्ति? (अनुव्यवसायगम्यम्)
11 भाट्टमीमांसकमते प्रमाणानि कति? (6)
12 मीमांसादर्शनानुसारं स्वतन्त्रं प्रमाणं मन्यते? (उपमानम्)
13 मीमांसायामधिकरणानि सन्ति? (909)
14 भाट्टमतस्य प्रवर्तकोऽस्ति? (कुमारिलभट्टः)
15 गुरुमतस्य प्रवर्त्तकोऽस्ति? (प्रभाकरमिश्रः)
16 ज्ञानस्यासत्यतायाः ज्ञानं भवति? (अनुमानेन)
17 प्राचीनमीमांसकानां लक्ष्यमासीत्? (स्वर्गप्राप्तिः)
18 आधुनिकमीमांसकानां लक्ष्यमस्ति? (मोक्षप्राप्तिः)
19 प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य कतमं प्रमाणं न स्वीकरोति? (अनुपलब्धिम्)
20 अभावपदार्थस्य स्वीकर्ता मीमांसकोऽस्ति? (प्रभाकरमिश्रः)
21 जैमिनिमतेन पूर्वमीमांसायाः आचार्येषु एषः न गण्यते? (कणादः)
22 अभिहितान्वयवादी अस्ति? (कुमारिलभट्टः)
23 भावना कतिविधा भवति? (द्विविधा)
24 शाब्दीभावनायां कति अंशा अपेक्ष्यन्ते? (3)
25 अनुपलब्धिप्रमाणस्य विषयो वर्तते? (अभावः)
26 प्रभाकरः इमं सिद्धान्तमङ्गीकरोति? (अख्यातिम्)
27 सादृश्यमतिरिक्तपदार्थत्वेन अङ्गीकरोति? (प्रभाकरमिश्रः)
28 मीमांसकानुसारेण प्रामाण्यग्रहणं भवति? (ज्ञातता)
29 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्युदाहरणमस्ति? (धर्मस्य)
30 ज्योतिष्टोमस्य संस्थाः कति भवन्ति? (4)
31 'दध्ना जुहोति' इत्युदाहरणमस्ति? (प्रयोगविधेः)
32 श्लोकवार्तिकस्य रचनाकारः कः? (कुमारिलभट्टः)
33 प्रकरणपञ्चिकायाः रचयिता अस्ति? (शालिकनाथः)
34 कुमारिलभट्टस्वीकृताः पदार्थाः कियन्तो भवन्ति? (5)
35 प्रभाकरोक्तेषु अष्टपदार्थेषु कुमारिलभट्टोक्तः कतमः पदार्थः न स्वीक्रियते? (अभावः)
36 प्रभाकरमतानुसारेण द्रव्याणि कियन्ति भवन्ति? (9)

37 कुमारिलभट्टमतेन एकादशद्रव्येषु के द्रव्ये अधिके मन्येते? (दिक्कालौ)

38 "ज्ञानं स्वतः प्रामाण्यं भजते सदैव" इति कः कथयति? (कुमारिलभट्टः)

39 प्रमाणेषु किं प्रमाणं मीमांसादर्शने स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन गृह्यते? (उपमानम्)

40 मीमांसादर्शनानुसारेण शब्दो भवति? (नित्यः)

41 शब्दस्य भेदौ कौ स्तः? (पौरुषेयापौरुषेयौ)

42 मीमांसकाः कर्मणः उद्देश्यं किं स्वीकुर्वन्ति? (आत्मशुद्धिः)

43 साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति कः मनुते? (प्रभाकरः)

44 मीमांसादर्शनानुसारेण अवयवत्रये किं नाङ्गीक्रियते- (निगमनम्)

45 'भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः' भवति? (भावना)

46 श्रुतेः त्रिविधभेदेषु नायं स्वीक्रियते? (सन्धात्री)

47 'स्योनम्' इत्यस्यार्थः कः? (सुखकरम्)

48 प्राणी कर्मणा किं सञ्चिनोति? (धर्मम्)

49 अनुमितिः कस्माद् अनन्तरं जायते? (परामर्शात्)

50 कारणं कतिविधम्? (त्रिविधम्)

51 सादृश्यज्ञानकरणं ज्ञानं किम्? (उपमितिः)

52 अखिलशरीरवर्ती वायुः विद्यते? (व्यानः)

53 शब्दस्पर्शौ किम् अभिव्यञ्जयतः? (पञ्चीकृतपृथिवीम्)

54 कारणं तदुच्यते यत् कार्यात्? (नियतपूर्ववर्ति)

55 "यत्र धूमस्तत्राग्निः" इति साहचर्यनियमः कः? (व्याप्तिः)

56 विधिविवेकग्रन्थः कस्य दर्शनस्य वर्तते? (मीमांसा-दर्शनस्य)

57 मीमांसासम्प्रदायानुसारं मोक्षः केन प्राप्यते? (कर्मणा)

58 भारतीयदर्शनसम्प्रदायेषु "कर्म-संन्यासः' इत्यस्य पक्षधरः कः अस्ति? (पूर्वमीमांसकः)

59 प्रभाकरः किं स्वीकरोति? (अख्यातिम्)

60 यज्ञस्य कः समर्थनं करोति? (पूर्वमीमांसा)

61 विपरीतख्यातिवादस्य समर्थकः कः (मीमांसा)

62 कर्ममीमांसायाः मतं कस्य वर्तते? (पूर्वमीमांसायाः)

63 शाबरभाष्यस्य रचनाकारः कः? (शबरस्वामी)

64 कुमारिलभट्टस्य कानि रचनाकार्याणि? (1. श्लोकवार्त्तिकम्, 2. तन्त्रवार्त्तिकम्, 3. बृहट्टीका, 4. मध्यटीका)

65 "अथातो धर्मजिज्ञासा" सूत्रमिदं केन दर्शनेन सम्बद्धम्? (जैमिनिदर्शनेन)

66 पार्थसारथिमिश्रस्य कानि रचनाकार्याणि? (1. न्यायरत्नमाला 2. शास्त्रदीपिका)

67 मीमांसायाः कति सम्प्रदायाः के च ते? (2, भाट्टसम्प्रदायः "(कुमारिलभट्टः), मिश्रसंप्रदायः गुरुमत" (प्रभाकरमिश्रः))

68 अपौरुषेयवाक्यस्य के पञ्चभेदाः? (विधिः, मन्त्रः, नामधेयः, निषेधः, अर्थवादः)

69 वृत्तिः इत्यस्य कानि त्रिप्रकाराणि? (अभिधा, लक्षणा गौणी)

70 कुमारिलभट्टस्य एकादश द्रव्याणि कानि? (पृथ्वी-जल-अग्नि-वायु-आकाश-दिक्-काल- आत्मा-मन-शब्द-अन्धकारः च)

71 'कुमारिलभट्टस्य के पञ्चपदार्थाः' (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-अभावः)

72 कुमारिलभट्टस्य सभिकर्षविषये कै दौ भेदौ? (संयोग 2. संयुक्ततादात्म्यः)

73 प्रभाकरस्य सन्निकर्षविषये के त्रयो भेदाः? (1. संयोगः 2. समवायः 3. संयोग-समवायः)

74 सर्वाणि ज्ञानानि यथार्थानि इति कस्य मतम्? (प्रभाकरस्य)

75 "साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षम्" इति कस्य कथनम्? (प्रभाकरस्य)

76 जैमिनीयमीमांसासूत्रे कति अध्यायाः कति सूत्राणि च सन्ति? (12 अध्यायाः, 644 सूत्राणि)

77 जैमिन्युनसारं पूर्वमीमांसायाः आचार्याः के सन्ति? (1. शबरस्वामी 2. कुमारिलभट्टः 3. प्रभाकरः)

78 पूर्वमीमांसायां प्रधानस्थानं कस्य अस्ति? (कर्मणः)

79 कर्म कति प्रकारकाणि भवन्ति? (त्रीणि, 1. नित्यनैमित्तिकं 2. निषिद्धं 3. काम्यकम्)

80 प्रभाकरमतानुसारं के अष्टपदार्थाः? (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-समवाय-संख्या-शक्ति- सादृश्यम्?)

81 प्रभाकरमतानुसारं कानि नव द्रव्याणि? (पृथ्वी-जल-अग्नि-वायु-आकाश-दिक्-काल- आत्मा-मनः)

82 'वेदस्याऽपौरुषेयत्वम्' केन दर्शनेन सिध्यति? (मीमांसादर्शनेन)

83 अभिहितान्वयवादी कः? (कुमारिलभट्टः)

84 अन्विताभिधानवादी कः उच्यते? (प्रभाकरः)

85 मीमांसादर्शने के सन्ति नव विशेषगुणाः? (सुखं, दुःखम्, इच्छा, प्रयत्नः द्वेषः, धर्मः, अधर्मः, संस्कारः बुद्धिः)

वेदान्तदर्शनम् (उत्तरमीमांसा)

1 वेदान्तशब्दस्यार्थो भवति? (वेदस्यान्तः)

2 वेदान्तस्यार्थोऽस्ति किम्? (ब्रह्मानुभूतिः)

3 वेदान्तदर्शनस्य अपरं नाम किम्? (उत्तरमीमांसा)

4 किमस्ति आधारः वेदान्तदर्शनस्य? (ब्रह्मसूत्रम्)

5 ब्रह्मसूत्रस्य रचनां कः कृतवान्? (बादरायणव्यासः)

6 ब्रह्मसूत्रे प्रथमध्यायस्य नामास्ति? (समन्वयाध्यायः)

7 वेदान्तदर्शनस्य प्रस्थानत्रयं किम्? (ब्रह्मसूत्रम्, उपनिषद्, भगवद्गीता च)

8 वेदान्तदर्शने चत्वारि महावाक्यानि कानि? (प्रज्ञानं ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म)

9 अद्वैतवेदान्तस्य प्रवर्तकः कः? (शङ्कराचार्यः)

10 ब्रह्मसूत्रोपरि शङ्करस्य भाष्यमस्ति किम्? (शारीरिक-भाष्यम्)

11 शङ्कराचार्यमते वेदान्तासूत्राणां संख्या वर्तते? (555)

12 विशिष्टाद्वैतवादस्य प्रवर्तकः कः? (रामानुजः)

13 ब्रह्मसूत्रोपरि रामानुजस्य भाष्यमस्ति किम्? (श्री भाष्यम्)

14 द्वैतवादस्य प्रवर्तकः कः? (मध्वाचार्यः)

15 ब्रह्मसूत्रोपरि मध्वाचार्यस्य भाष्यमस्ति? (पूर्णप्रज्ञ-भाष्यम्)

16 भेदाभेदवादस्य प्रवर्तको मन्यते? (भास्करः)

17 द्वैत-अद्वैतवादस्य प्रवर्तकः कः? (निम्बर्काचार्यः)

18 निम्बर्काचार्यः किं भाष्यं रचितवान्? (वेदान्तपारि-जातभाष्यम्)

19 भास्कराचार्यस्य भाष्यं किम्? (भास्करभाष्यम्)

20 शिवविशिष्टाद्वैतं कः रचितवान्? (शिवश्रोपत्याचार्यः)

21 तस्य भाष्यं किम्? (श्रीकरभाष्यम्)

22 शुद्धाद्वैतवादस्य रचयिता कः? (श्रीमद् वल्लभाचार्यः)

23 वल्लभाचार्यस्य भाष्यं किम्? (अणुभाष्यम्)

24 अविभागाद्वैतं कः रचितवान्? (विज्ञानभिक्षुः)

25 विज्ञानमिक्ष्वाचार्यस्य भाष्यं किम्? (विज्ञानामृत-भाष्यम्)

26 अचिन्त्यभेदाभेदं कः रचितवान्? (श्रीमद् बलदेवाचार्यः)

27 श्रीमद् बलदेवाचार्यस्य भाष्यं किम्? (गोविन्दभाष्यम्)

28 अद्वैतवेदान्तस्य कार्यकारणसिद्धान्तोऽस्ति? (विवर्तवादः)

29 अध्यासो नाम किम्? (मिथ्याज्ञानम्)

30 बादरायणव्यासस्य पितुः नाम किम्? (पराशरः)

31 माध्वमतेन कति पदार्थाः सन्ति? (10)

32 माध्वमतेन प्रमाणानि सन्ति? (3)

33 माध्वमतेन कति द्रव्याणि? (20)

34 वेदान्ते कोषाः कति? (5)

35 प्रथमकोषोऽस्ति? (अन्नमयः)

36 वेदान्ते पञ्च कोषाः के? (अन्नमयकोष, विज्ञानमयकोषः मनोमयकोषः प्राणमयकोषः, आनन्दमयकोषः)

37 रामानुजमतेन मोक्षसाधनमस्ति? (भक्तिः प्रपत्तिश्च)

38 सख्यातिवादस्यापरं नामस्ति (यथार्थख्यातिः)

39 प्रलयावस्था उच्यते? (कारणावस्था)

40 सच्चिदानन्द उच्यते? (ब्रह्म)

41 अविभागाद्वैतवादस्य प्रवर्त्तकः कः? (विज्ञानमिश्रः)

42 विशिष्टाद्वैतवादस्योपास्यदेवताऽस्ति? (रामः)

43 द्वैतवादस्योपास्यदेवताऽस्ति? (विष्णुः)

44 वेदान्तदर्शने मुक्तिः कतिधा? (2-जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिः)

45 वेदान्ते कानि प्रमाणानि? (प्रत्यक्षम्, अनुमानं, शाब्दः, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः)

46 जीवस्य त्रीणि शरीराणि कानि? (कारणं, सूक्ष्मं, स्थूलं च)

47 जीवस्य तिस्रः अवस्थाः काः? (जाग्रत, स्वप्न, सुसुप्ति)

48 प्रज्ञानं ब्रह्म कुत्र अस्ति? (ऐतरेयोपनिषदि)

49 अहं ब्रह्मास्मि कुत्रास्ति? (बृहदारण्यकोपनिषदि)

50 तत्त्वमसि कुत्र अस्ति? (छान्दोग्योपनिषदि)

51 अयमात्मा ब्रह्म कुत्र अस्ति? (माण्डूक्योपनिषदि)

52 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' इति केनोक्तम्? (शङ्कराचार्येण)

53 वेदान्ते अद्वैतपदेन कयोरभेदः इष्यते? (जीवब्रह्मणोः)

54 जीवन्मुक्तः कस्य फलं भुङ्क्ते? (प्रारब्धस्य)

55 समाधेः कति भेदाः सन्ति? (2)

56 अद्वैतवेदान्तानुसारं जीवब्रह्मणोः किं स्वरूपम्? (जीव एव ब्रह्म)

57 रज्जौ सर्पस्य भ्रान्तिः कथ्यते? (अध्यासः)

58 आवरणविक्षेपौ इति शक्तिद्वयं कस्य? (अज्ञानस्य)

59 पण्डिताः 'अध्यासम्' किं मन्यन्ते? (माया)

60 शङ्कराचार्यविरचितशारीरिकभाष्ये कति सूत्राणि सन्ति? (555)

61 कति अधिकरणानि शारीरिकभाष्ये सन्ति? (199)

62 पूर्णप्रज्ञभाष्ये कति सूत्राणि? (564)

63 अधिकरणानि कति? (223)

64 श्रीभाष्ये कति सूत्राणि सन्ति? (545)

65 अधिकरणानि कति? (160)

दार्शनिकप्रश्नानां प्रारूपम्

1. सांख्यदर्शनम्

1. सांख्यदर्शनस्य प्रणेता कः?
   क. हिरण्यगर्भः ख. वेदव्यासः
   ग. महर्षिकपिलः घ. विज्ञानभिक्षुः

2. सांख्यदर्शने कति तत्त्वानि सन्ति?
   क. षड्विंशतिः ख. पञ्चविंशतिः
   ग. सप्त घ. द्वादशः

3. सांख्यकारिकायाः कति कारिकाः सन्ति?
   क. सप्ततिः ख. पञ्चाशत्
   ग. पञ्चविंशतिः घ. द्विसप्ततिः

4. सांख्यदर्शने कति प्रमाणानि सन्ति?
   क. एकम् ख. त्रीणि
   ग. द्वे घ. चत्वारि

5. सांख्यदर्शने कति प्रमाणानि सन्ति?
   क. एकम् ख. त्रीणि
   ग. षट् घ. चत्वारि

6. सांख्यकारिकायाः रचयिता कः?
   क. ईश्वरकृष्णः ख. आसुरी
   ग. वाचस्पतिमिश्रः घ. पञ्चशिखः

7. सांख्यतत्त्वकौमुद्याः रचयिता कः?
   क. महर्षिकपिलः ख. विज्ञानभिक्षुः
   ग. महर्षिवेदव्यासः घ. वाचस्पतिमिश्रः

8. सांख्यमतेन कैवल्यस्वरूपं किम्?
   क. सुखाभिव्यक्तिः ख. ऐकान्तिकदुःखनिवृत्तिः
   ग. आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिः घ. ऐकान्तिकात्यन्तिक दुःखनिवृत्तिः

9. सांख्यदर्शने किं नाम अव्यक्तम्?
   क. पुरुषः ख. प्रकृतिः
   ग. पञ्चमहाभूतानि घ. सर्वमव्यक्तम्

10. सांख्यदर्शने कति गुणाः सन्ति?
    क. त्रयः ख. पञ्च
    ग. द्वे घ. षट्

11. सांख्यकारिकायां मुख्यसिद्धान्तः कः?
    क. प्रकृतिः ख. दुःखत्रयम्
    ग. सत्कार्यवादः घ. कैवल्यम्

12. सांख्यदर्शने सृष्टिः कथं भवति?
    क. अव्यक्तात् ख. पञ्चतन्मात्रात्
    ग. पञ्चमहाभूतात् घ. प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेन

13. जगदुत्पादिका का?
    क. महत्तत्त्वम् ख. मूलप्रकृतिः
    ग. पुरुषः घ. अहङ्कारः

14. सांख्यमतेन कति करणानि सन्ति?
    क. त्रयोदशः ख. चत्वारि
    ग. त्रिविधम् घ. दश

15. चलचञ्चलगुणात्मकं किम्?
    क. सत्त्वगुणः ख. त्रिगुणः
    ग. तमोगुणः घ. रजोगुणः

16. बुद्धेः कति भेदाः सन्ति?
    क. द्वौ ख. पञ्च
    ग. अष्टौ घ. नव

17. सांख्यमतेन अन्तःकरणं कतिविधम्?
    क. द्विविधम् ख. त्रिविधम्
    ग. चतुर्विधम् घ. पञ्चविधम्

18. सांख्यमतेन विकृतयः कति?
    क. सप्त ख नव
    ग. षोडश घ. अष्टादशः

19. सांख्यमतेन कैवल्यस्य कारणं किमस्ति?
    क. विवेकख्यातिः ख. अनिर्वचनीयख्यातिः
    ग. अन्यथाख्यातिः घ. सत्ख्याति

20. सांख्यमतेन पुरुषः कतिविधः?
क. एकः ख. द्वौ
ग. पञ्च घ. बहवः

2. योगदर्शनम्

1. योगदर्शनस्य आदिमः वक्ता कः?
क. हिरण्यगर्भः ख. कपिलः
ग. व्यासः घ. नारदः

2. योगदर्शनस्य सूत्रकारः कः?
क. वादरायणः ख. पतञ्जलिः
ग. कणादः घ. अक्षपादगौतमः

3. चित्तवृत्तिनिरोधः कः?
क. तितीक्षा ख. भोगः
ग. योगः घ. अहङ्कारः

4. योगमतेन कति तत्त्वानि सन्ति?
क. पञ्चदशः ख. अष्टादश
ग. पञ्चविंशतिः घ. षड्विंशतिः

5. योगाङ्गानि कति सन्ति?
क. पञ्च ख. षड्
ग. सप्त घ. अष्टौ

6. योगमतेन कति प्रमाणानि स्वीकृतानि?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षट्

7. योगदर्शने नियमाः कति?
क. अष्टौ ख. सप्त
ग. पञ्च घ. षट्

8. योगमते समाधिः कतिविधः?
क. त्रिविधः ख. द्विविधः
ग. चतुर्विधः घ. पञ्चविधः

9. योगदर्शने प्रतिपादिताः सिद्धयः कति?
क. त्रयः ख. चत्वारः
ग. पञ्च घ. अष्टौ

10. योगदर्शने कति चित्तवृत्तयः सन्ति?
क. द्वौ ख. त्रीणि
ग. पञ्च घ. षट्

11. योगदर्शने ईश्वरोऽस्ति -
क. पुरुषविशेषः ख. प्रकृतेः परिणामः
ग. ब्रह्मरूपः घ. जगत्कर्ता

12. सम्प्रज्ञातसमाधिः कतिविधः?
क. त्रिधा ख. चतुर्धा
ग. पञ्चधा घ. सप्तधा

13. योगदर्शने चतुष्पादेषु किं न भवति?
क. समाधिः ख. साधना
ग. विभूतिः घ. प्रमाणम्

14. योगस्य लक्षणं किम्?
क. कर्मसु कौशलम् ख. युतसिद्धयोः सम्बन्धः
ग. चित्तवृत्तिनिरोधः घ. सन्निकर्षविशेषः

15. योगमते प्रणवोऽस्ति–
क. योगस्य वाचकः ख. ईश्वरस्य वाचकः
ग. जपस्य वाचकः घ. वैराग्यस्य वाचकः

16. ईश्वरस्यास्तित्वे किं प्रमाणम्?
क. अनुमानम् ख. प्रत्यक्षम्
ग. अनुपलब्धिः घ. उपमानम्

17. योगदर्शने कति क्लेशाः सन्ति?
क. द्विविधः ख. षट्विधः
ग. त्रिविधः घ. पञ्चविधः

18. योगदर्शने षड्विंशतितमं तत्त्वं किम्?
क. यमः ख. नियमः
ग. ईश्वरः घ. धारणा

19. योगमतेन "अभिनिवेशः" इत्यस्यार्थः किम्?
क. समाधिः ख. मरणभयम्
ग. आग्रहः घ. वैराग्यम्

20. मोक्षप्राप्त्यै योगदर्शने किमावश्यक मस्तीति प्रतिपादितम्?
क. तत्त्वज्ञानम् ख. धर्मः
ग. कर्मकाण्डम् घ. बुद्धिः

3. न्यायदर्शनम्

1. न्यायदर्शनस्य प्रवर्तकः एतेषु कः?
क. शबरस्वामी ख. वात्सायनः
ग. गौतमः घ. कणादः

2. न्यायदर्शने कति प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षट्

3. नव्यन्यायस्य प्रवर्तकाचार्यः कः?
क. गङ्गेशोपाध्यायः ख. धर्मकीर्तिः
ग. व्याडिः घ. गौतमः

4. न्यायदर्शने द्रव्याणि कति?
क. पञ्च ख. सप्त
ग. नव घ. एकादश

5. "न्यायकुसुमाञ्जलिः" इति ग्रन्थस्य रचयिता कः?
क. जयन्तभट्टः ख. वात्सायनः
ग. गङ्गेशोपाध्यायः घ. उदयनाचार्यः

6. न्यायदर्शनस्य सिद्धान्तोऽस्ति –
क. प्रधानकारणवादः ख. सत्कार्यवादः
ग. परमाणुकारणवादः घ. ब्रह्मकारणवादः

7. न्यायमतानुसारेण ज्ञानाधिकरणमस्ति–
क. मनः ख. आत्मा
ग. इन्द्रियम् घ. शरीरम्

8. हेत्वाभासः कतिविधः?
क. द्विविधः ख. त्रिविधः
ग. चतुर्विधः घ. पञ्चविध

9. गौतमेन प्रतिपादिता पदार्थाः कति?
क. नव ख. द्वादश
ग. षोडशः घ. चतुर्विंशतिः

10. न्यायसूत्रे कति अ सन्ति?
क. एकः ख. द्वे
ग. त्रयः घ. चत्वारः

11. तर्कसंग्रहस्य कर्ता कः?
क. अन्नंभट्टः ख. केशवमिश्रः
ग. गौतमः घ. कणादः

12. न्यायदर्शने जगत्कर्ता कः?
क. प्रकृतिः ख. माया
ग. अदृष्टम् घ. ईश्वरः

13. न्यायदर्शने कति गुणाः सन्ति?
क. त्रयः ख. सप्त
ग. चतुर्विंशतिः घ. नव

14. न्यायसूत्रनामके ग्रन्थे कति अध्यायाः सन्ति?
क. चत्वारः ख. पञ्च
ग. षट् घ. अष्टौ

15. न्यायमतेन इदं द्रव्यं न भवति-
क. मनः ख. वायुः
ग. कालः घ. तमः

16. अनुमाने अवयवानां संख्या कियती?
क. त्रयः ख. पञ्च
ग. सप्त घ. नव

17. न्यायदर्शनं मन्यते-
क. व्यक्तिवादि ख. वस्तुवादि
ग. अध्यात्मवादि घ. न्यायवादि

18. न्यायसूत्रेषु कस्य खण्डनं विद्यते?
क. विज्ञानवादस्य ख. अज्ञानवादस्य
ग. शून्यवादस्य घ. समष्टिवादस्य

19. ज्ञानस्यानुमेयत्वम् अङ्गीकुर्वन्ति के?
क. चार्वाकाः ख. प्राभाकराः
ग. बौद्धाः घ. नैयायिकाः

20. न्यायमतानुसारेण प्रत्यक्षं ज्ञानं किमस्ति?
क. योगार्थसन्निकर्षजन्यम्
ख. इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम्
ग. पदार्थसन्निकर्षजन्यम्
घ. तत्त्वार्थसन्निकर्षजन्यम्

4. वैशेषिकदर्शनम्

1. वैशेषिकदर्शनस्य अपरं नाम किमस्ति?
क. औलुक्यदर्शनम् ख. धर्मदर्शनम्
ग. विशेषदर्शनम् घ. ज्ञानदर्शनम्

2. वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्त्तकाचार्यः कः?
क. कपिलः ख. जैमिनिः
ग. कणादः घ. गौतमः

3. विशेषपदार्थाः कुत्र निवसन्ति?
क. समवाये ख. नित्यद्रव्ये
ग. अनित्यद्रव्ये घ. अभावे

4. वैशेषिकमतानुसारेण प्रमाणानां संख्या कियती?
क. द्वे ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षट्

5. वैशेषिकदर्शने कति पदार्थाः प्रतिपादिताः?
क. चत्वारः ख. पञ्च
ग. षट् घ. सप्त

6. वैशेषिकदर्शने कर्माणि कियन्ति सन्ति?
क. चत्वारः ख. पञ्च
ग. षट् घ. सप्त

7. पदार्थाः कतिविधाः भवन्ति?
क. एकधा ख. द्विविधा
ग. त्रिधा घ. चतुर्धा

8. चतुर्विधेऽभावे अयं न स्वीक्रियते -
क. प्रागभावः ख. प्रध्वंसाभावः
ग. अत्यन्ताभावः घ. न्यूनाभावः

9. द्रव्याणि कति भवन्ति?
क. अष्टौ ख. दश
ग. नव घ. अष्टादश

10. भावपदार्थाः - द्रव्य-गुण-कर्म-समवाय-सामान्य-च भवन्ति?
क. विशेषः ख. अभावः
ग. अवयवः घ. अनुमानम्

11. मन्वर्थमुक्तावलेः प्रणेता कः?
क. विज्ञानेश्वरः ख. कुल्लूकः
ग. मेधातिथिः घ. मनुः

12. "जातिमत्त्वम्" इति कस्य लक्षणम्?
क. सामान्यस्य ख. समवायस्य
ग. गुणस्य घ. द्रव्यस्य

13. मूर्तद्रव्याणि कति भवन्ति?
क. नव ख. चत्वारः
ग. पञ्च घ. षट्

14. गुणानां संख्या कियती भवति?
क. चतुर्विंशतिः ख. षोडशः
ग. नव घ. सप्त

15. सामान्यमिति पदार्थस्य भेदाः भवन्ति-
क. एकमेव ख. द्वौ
ग. त्रयः घ. चत्वारः

16. "शीतस्पर्शवत्त्वम्" इति कस्य लक्षणम्?
क. वायोः ख. अग्नेः
ग. जलस्य घ. पृथिव्याः

17. कालोऽपि दिगिव स्वीक्रियते-
क. अनित्यः सूक्ष्मश्च ख. नित्यः, सर्वव्यापी च
ग. नवीनः प्राचीनश्च घ. जीवात्मा, परमात्मा च

18. प्रशस्तपादाचार्यस्य प्रसिद्धा रचना का?
क. व्योमवती: ख. न्यायकन्दली:
ग. पदार्थधर्मसंग्रहः घ. दीधितिटीका

19. "अतीतादिव्यवहारहेतुः" इति लक्षणोपेतः कोऽस्ति?
क. कालः ख. दिक्
ग. आत्मा घ. मनः

20. वैशेषिकसूत्राणां भाष्यं "पदार्थधर्मसंग्रहः" केन लिखितम्?
क. कणादेन ख. गौतमेन
ग. प्रशस्तपादेन घ. कपिलेन

5. वेदान्तदर्शनम्

1. वेदान्तो नाम किम्?
क. रामायणप्रमाणम् ख. धर्मशास्त्रम्
ग. उपनिषत्प्रमाणम् घ. अर्थशास्त्रप्रमाणम्

2. वेदान्तदर्शनस्य प्रवर्तकाचार्यः कः?
क. जैमिनिः ख. कणादः
ग. गौतमः घ. वादरायणः

3. 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रमस्ति-
क. वैशेषिकसूत्रे ख. ब्रह्मसूत्रे
ग. योगसूत्रे घ. पूर्वमीमांसासूत्रे

4. वेदान्तसारस्य कर्ता अस्ति-
क. ईश्वरकृष्णः ख. शङ्कराचार्यः
ग. सदानन्दयोगी घ. सुरेश्वराचार्यः

5. 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' इत्युक्तम्-
क. शङ्कराचार्येण ख. रामानुजेन
ग. वल्लभाचार्येण घ. व्यासेन

6. अद्वैतवेदान्ते स्वीकृतप्रमाणानां संख्या का?
क. त्रीणि ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. षट्

7. जीवन्मुक्तः कस्य फलं भुङ्क्ते-
क. सञ्चितस्य ख. प्रारब्धस्य
ग. अज्ञानस्य घ. श्रवणस्य

8. विवर्तो नाम किं विद्यते?
क. कारणस्य समसत्ताकपरिणाम
ख. कारणस्य कार्यावस्था
ग. कारणात् विषमसत्ताकोत्पति
घ. कारणगुणात्मिका कार्योत्पत्तिः

9. जीवस्य कतिविधाः अवस्थाः सन्ति?
क. चतुर्विधाः ख. पञ्चविधाः
ग. षड्विधाः घ. द्विविधाः

10. वेदान्ते अद्वैतपदेन कयोः अभेदः इष्यते?
क. जीवजगतोः ख. जीवब्रह्मणोः
ग. प्रकृतिपुरुषयोः घ. भक्तभगवतोः

11. अज्ञानस्य स्वरूपमस्ति-
क. वस्तु ख. अभावः
ग. सत् घ. अनिर्वचनीयम्

12. अद्वैतवेदान्ते जीवब्रह्मणोः सम्बन्धोऽस्ति-
क. भेदः ख. अभेदः
ग. असत्त्वम् घ. अभावः

13. ब्रह्मसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति?
क. त्रयः ख. पञ्च
ग. चत्वारः घ. नव

14. ब्रह्मसूत्रस्यापरं नाम किम्?
क. धर्मसूत्रम् ख. मीमांसासूत्रम्
ग. योगसूत्रम् घ. शारीरकसूत्रम्

15. अज्ञानस्य शक्तिः कति विधा?
क. एकविधा ख. द्विविधा
ग. त्रिविधा घ. चतुर्विधा

16. वेदान्तपरिभाषायाः कर्ता अस्ति-
क. सदानन्दः ख. सुरेश्वरः
ग. अप्पदीक्षितः घ. धर्मराजाध्वरीन्द्रः

17. वेदान्तानुसारेण आवरणशक्तिरस्ति कस्य?
क. ईश्वरस्य ख. अज्ञानस्य
ग. ज्ञानस्य घ. ब्रह्मणः

18. वेदान्ताधिकारी कः भवितुमर्हति?
क. साधनचतुष्टय-सम्पन्नः ख. वेदपाठी
ग. धर्मात्मा घ. पापपुण्यमुक्तः

19. जगतः असत्यत्वं कः प्रतिपादयति?
क. रामानुजाचार्यः ख. शङ्कराचार्यः
ग. वल्लभाचार्यः घ. श्रीपतिपण्डितः

20. अद्वैतवेदान्तानुसारेण सुषुप्तेः देवता काऽस्ति?
क. वैश्वानरः ख. हिरण्यगर्भः
ग. ईश्वरः घ. अग्निः

6. मीमांसादर्शनम्

1. पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रवर्त्तकः कः आसीत्?
क. अन्नंभट्टः ख. गङ्गेशोपाध्यायः
ग. जैमिनिः घ. पतञ्जलिः

2. मीमांसादर्शनानुसारेण वेदोऽस्ति-
क. पौरुषेयः ख. अपौरुषेयः
ग. पौरुषेयापौरुषेयः घ. एतेभ्यः भिन्नः कोऽपि

3. जैमिनिसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति?
क. चत्वारः ख. षट्
ग. द्वादशः घ. पञ्चदश

4. मीमांसादर्शने वार्तिककारः कः?
क. शबरः ख. प्रभाकरः
ग. मण्डनमिश्रः घ. कुमारिलः

5. मीमांसासूत्रस्य भाष्यकारः कः?
क. शङ्कराचार्यः ख. वात्स्यायनः
ग. शबरस्वामी घ. चत्वारि

6. प्रभाकरमते कति प्रमाणानि सन्ति?
क. पञ्च ख. षट्
ग. त्रीणि घ. चत्वारि

7. भावना कतिविधा भवति?
क. एकविधा ख. द्विविधा
ग. त्रिविधा घ. चतुर्विधा

8. अनुपलब्धिप्रमाणस्य विषयो वर्तते-
क. सामान्यः ख. विशेषः
ग. समवायः घ. अभावः

9. प्रभाकरमतानुसारेण पदार्थाः कति?
क. अष्टौ ख. पञ्च
ग. षट् घ. सप्त

10. मीमांसकानुसारेण प्रामाण्यग्रहणं भवति-
क. विषयता ख. अनुव्यवसायः
ग. संवित्तिः घ. ज्ञातता

11. ज्योतिष्टोमस्य संख्याः कति भवन्ति?
क. द्वे ख. तिस्रः
ग. चतस्रः घ. षड्

12. प्रकरणपञ्जिकायाः रचयिता अस्ति–
क. शालिकनाथः ख. मथुरानाथः
ग. भवनाथः घ. कुमारिलभट्टः

13. मीमांसादर्शनानुसारेण शब्दः किमात्मिका?
क. नित्यः ख. अनित्यः
ग. सत्यम् घ. असत्यम्

14. मीमांसकाः कर्मणः उद्येश्यम् एतेषु किं स्वीकुर्वन्ति?
क. धनलाभः ख. धर्मप्राप्तिः
ग. आत्मशुद्धिः घ. देहमुक्तिः

15. परिसंख्या कतिविधा?
क. द्विविधा ख. त्रिविधा
ग. चतुर्विधा घ. पञ्चविधा

16. परिसंख्यायाः दोषाः कति?
क. चत्वारः ख. पञ्च
ग. षट् घ. त्रयः

17. श्रुतिः कतिविधा?
क. द्विविधा ख. त्रिविधा
ग. पञ्चविधा घ. षड्विधा

18. 'स्योनम्' इत्यस्यार्थः कः?
क. सुखकरम् ख. दुःखकरम्
ग. औदासीन्यम् घ. कलहयुक्तम्

19. प्राणी कर्मणा किं सञ्चिनोति?
क. अपूर्वम् ख. धर्मः
ग. पापम् घ. अर्थः

20. मीमांसादर्शनानुसारेण अवयवत्रये एषो नाङ्गीक्रियते–
क. प्रतिज्ञा ख. उपमानम्
ग. हेतुः घ. निगमनम्

उत्तरमाला

1. सांख्यदर्शनम्

1	ग	2	ख	3		4	ग
5	ख	6	क	7	घ	8	घ
9	ख	10	क	11	ग	12	घ
13	ख	14	क	15	घ	16	ग
17	ख	18	ग	19	क	20	घ

2. योगदर्शनम्

1	क	2	ख	3	ग	4	घ
5	घ	6	क	7	ग	8	ख
9	घ	10	ग	11	क	12	ख
13	घ	14	ग	15	ख	16	क
17	घ	18	ग	19	ख	20	क

3. न्यायदर्शनम्

1	ग	2	ख	3	क	4	ग
5	घ	6	क	7	ख	8	ख
9	घ	10	ग	11	क	12	घ
13	ग	14	ख	15	घ	16	क
17	ख	18	ग	19	घ	20	ख

4. वैशेषिकदर्शनम्

1	क	2	ग	3	ख	4	क
5	घ	6	ख	7	ख	8	घ
9	ग	10	क	11	ख	12	घ
13	ग	14	क	15	ग	16	ग
17	ख	18	ग	19	क	20	ग

5. वेदान्तदर्शनम्

1	क	2	ग	3	ख	4	क
5	क	6	घ	7	ख	8	ग
9	क	10	ख	11	घ	12	ख
13	ग	14	घ	15	ख	16	घ
17	ख	18	क	19	ख	20	ग

6. मीमांसादर्शनम्

1	ग	2	ख	3	ग	4	घ
5	ग	6	क	7	ख	8	घ
9	क	10	घ	11	ग	12	क
13	क	14	ग	15	क	16	घ
17	ख	18	क	19	ख	20	घ

चार्वाकदर्शनम्

1. चार्वाकदर्शनस्य प्रवर्त्तकः कः?
क. गौतमः ख. कणादः
ग. बृहस्पतिः घ. महावीरः

2. चार्वाकाणां मतेन कति पुरुषार्थाः सन्ति?
क. त्रयः ख. द्वौ
ग. चत्वारः घ. पञ्च

3. चार्वाकाणां मतेन कति तत्त्वानि सन्ति?
क. चत्वारि ख. त्रीणि
ग. पञ्च घ. अष्टौ

4. चार्वाकसम्प्रदायानुसारेण अधोलिखितेषु किं तत्त्वं वास्तविकं नास्ति?
क. जलम् ख. आकाशः
ग. पृथ्वी घ. वायुः

5. केन समस्तज्ञानानां प्राप्तिः भवतीति चार्वाकाः स्वीकुर्वन्ति?
क. अनुमानेन ख. शब्देन
ग. प्रत्यक्षेण घ. अर्थापत्तिद्वारा

6. चार्वाकाः स्वीकुर्वन्ति–
क. अन्तावादम् ख. आत्मवादम्
ग. देहात्मवादम् घ. पञ्चभूतम्

7. चार्वाकदर्शनस्य प्रमुखः ग्रन्थः कः?
क. वेदार्थसंग्रहः ख. न्यायसूत्रम्
ग. बृहस्पतिसूत्रम् घ. वेदान्तदीपः

8. भारतीयदर्शनेषु कः सम्प्रदायः भौतिकवादस्य संस्थापकः?
क. योगः ख. मीमांसा
ग. न्यायः घ. चार्वाकः

9. 'यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्'–
क. सांख्यः ख. वेदान्तः
ग. वैशेषिकः घ. चार्वाकः

10. भारतीयदर्शने सुखवादस्य समर्थकः–
क. न्यायः ख. वेदान्तः
ग. सांख्यः घ. चार्वाकः

11. लोकायतदर्शनस्य पक्षधरः कः?
क. महावीरः ख. गौतमः
ग. कपिलः घ. चार्वाकः

12. 'देहच्छेदो मोक्षः' इत्यस्य मतस्य समर्थकः कः?
क. जैनः ख. वैशेषिकः
ग. चार्वाकः घ. न्यायः

13. दर्शनस्य कः सम्प्रदायः पुनर्जन्म न स्वीकरोति?
क. वेदान्तः ख. चार्वाकः
ग. बौद्धः घ. न्यायः

14. चार्वाकाणां मतेन कः आत्मा?
क. शरीरम् ख. इन्द्रियाणि
ग. मनः घ. चैतन्यविशिष्टदेहः

15. 'अनुमानं प्रमाणमेव नास्ति' इति कस्य मतम्?
क. बौद्धः ख. वैशेषिकः
ग. चार्वाकः घ. जैनः

16. अधोलिखितेषु कः युग्मः संगतः?
क. स्याद्वादःबौद्धदर्शनम्
ख. पुद्गलः–बौद्धदर्शनम्
ग. निर्वाणःजैनदर्शनम्
घ. चतुर्भूतः–चार्वाकः

17. चार्वाकदर्शनं केवलं............प्रमाणं स्वीकरोति–
क. एकम् ख. द्वे
ग. त्रीणि घ. चत्वारि

18. केवलं कामार्थौ पुरुषार्थौ–
क. पूर्वमीमांसा ख. लोकायतः
ग. सांख्यः घ. न्यायः

19. सुखमेव जीवनस्य परमलक्ष्यमिति के चिन्तयन्ति–
क. बुद्धः ख. जैनः
ग. चार्वाकः घ. न्यायः

20. चार्वाकदर्शनानुसारेण चैतन्यः–
क. आत्मनः अनिवार्यगुणः
ख. आत्मनः आकस्मिकगुणः
ग. भौतिकशरीरस्य गुणः
घ. द्रव्यम्

21. 'तत्त्वोपप्लब सिंह' कृतेः सम्बन्धः–
क. जैनमतेन सह ख. चार्वाकमतेन सह
ग. बौद्धमतेन सह घ. न्यायमतेन सह

बौद्धदर्शनम्

22. विज्ञानवादानुसारेण–
क. जगत् सत् ख. भौतिकवस्तु सत्
ग. भौतिकवस्तु प्रत्ययःघ. आत्मा, चैतन्यं, द्रव्यम्

23. बौद्धदर्शनस्य चतुर्थार्यसत्यं किम्?
क. दुःखम् ख. दुःखस्य कारणम्
ग. दुःखनिरोधमार्गः घ. दुःखनिरोधः

24. अधोलिखितेषु समीचीनं चिनोतु–
क. अहं-ब्रह्मास्मि-गौतमः
ख. तत् त्वम् असि-जैमिनिः
ग. निष्कामकर्म-प्रभाकरः
घ. आत्मदीपो भव-बुद्धः

25. चतुर्थार्यसत्ये कः समाविशति?
क. निर्वाणः ख. दुःखम्
ग. प्रतीत्यसमुत्पादः घ. अष्टाङ्गिकमार्गः

26. निम्नलिखितेषु सुसंगतं संधातं चिनोतु–
क. क्षणिकवादः,प्रतीत्यसमुत्पादः, आत्मवादः
ख. मायावादः, अनात्मवादः, क्षणिकवादः
ग. नित्यवादः, अनित्यवादः, अनात्मवादः
घ. क्षणिकवादः, अनात्मवादः, प्रतीत्यसमुत्पादः

27. बौद्धदर्शनस्य मतानुसारं निर्वाणस्य अर्थः कः?
क. आत्माऽस्तित्वविचारस्य अन्तः
ख. सत्तायाः अनुभूतिः
ग. आत्मानुभूतिः
घ. सर्वेषां दुःखानां निरोधः

28. 'शून्यवादः' इति मतं के स्वीकुर्वन्ति?
क. माध्यमिकाः ख. योगाचाराः
ग. वैभाषिकाः घ. सौत्रान्तिकाः

29. बाह्यार्थानुमेयवादं कः प्रतिपादयति?
क. योगाचारः ख. सौत्रान्तिकः
ग. माध्यमिकः घ. वैभाषिकः

30. महान्मबुद्धानुसारेण निर्वाणप्राप्तिनिमित्तं साधनं किम्?
क. अष्यांगयोगः ख. द्वितीयार्यसत्यम्
ग. अष्यांगमार्गः घ. पञ्चस्कन्धः

31. बौद्धमतानुसारेण दुःखस्य सर्वाधिकमहत्वपूर्णकारणम्–
क. जातिः ख. अविद्या
ग. जरामरणम् घ. तृष्णा

32. प्रतीत्यसमुत्पादानुसारं तृष्णायाः उत्पन्नं करोति–
क. वेदना ख. उपादानम्
ग. स्पर्शः घ. भवः

33. सौत्रान्तिकाः स्वीकुर्वन्ति–
क. धर्मी एव ख. धर्मी एव धर्म, द्वौ
ग. न धर्मी न धर्म घ. धर्म एव

34. बोधिसत्त्वस्यावधारणां स्वीकरोति–
क. थेरवादी ख. सौत्रान्तिकः
ग. वैभाषिकः घ. योगाचारः

35. शून्यवादस्य संस्थापकः कः आसीत्–
क. वसुबन्धुः ख. नागार्जुनः
ग. अरविन्दः घ. महर्षिरमणः

36. अनात्मवादस्य सिद्धान्तः ज्ञापयति–
क. महावीरस्वामी ख. महात्मबुद्धः
ग. कपिलः घ. कणादः

37. अष्टाङ्गमार्गे सम्मिलिताः सन्ति–
क. प्रज्ञा, शीलः, समाधिश्च
ख. सम्यग्दर्शनं, सम्यग्ज्ञानं, सम्यक् चरित्रञ्च
ग. अविद्या, तृष्णा, संस्कारश्च
घ. भवः, जातिः, जरामरणञ्च

38. द्वादशनिदानं केन स्वीक्रियते?
क. गान्धी ख. गीता
ग. जैनः घ. बौद्धः

39. अधोलिखितेषु कः युग्मः असंगतः?
क. पञ्चक्लेशाः–पतञ्जलिः
ख. त्रिविधदुःखम्–सांख्यः
ग. अनीश्वरवादः–रामानुजः
घ. अनेकान्तवादः–वैशेषिकः

40. 'सर्वं क्षणिकं, सर्वं दुःखम्' इति कस्य मतम्–
क. जैनः ख. बौद्धः
ग. योगः घ. सांख्यः

41. अधोलिखितेषु बौद्धदर्शनं किं स्वीकरोति?
क. विवर्तवादम् ख. प्रतीत्यसमुत्पादम्
ग. मायावादम् घ. स्याद्वादम्

42. अधोलिखितेषु कः चतुरार्यसत्येषु सम्मिलितः नास्ति?
क. दुःखम् ख. दुःखसमुदायः
ग. नित्यात्मा घ. दुःखनिरोधमार्गः

43. 'बहुजनहिताय' 'बहुजनसुखाय'–
क. जैनदर्शनम् ख. चार्वाकदर्शनम्
ग. बौद्धदर्शनम् घ. उपनिषद्

44. 'सर्वं क्षणिकम्' अस्य मतस्य समर्थकः कः?
क. वेदान्तः ख. मीमांसा
ग. सांख्यः घ. बौद्धः

45. 'त्रिपिटकं' केषां ग्रन्थः?
क. बौद्धानाम् ख. जैनानाम्
ग. वेदान्तिनाम् घ. मीमांसकानाम्

46. जातकशब्दस्य प्रयोगः कुत्र दृश्यते?
क. बौद्धदर्शने ख. जैनदर्शने
ग. न्यायदर्शने घ. सांख्यदर्शने

47. अष्टाङ्गमार्गस्य प्रतिपादनं कुत्र परिलक्ष्यते–
क. जैनदर्शने ख. बौद्धदर्शने
ग. सांख्यदर्शने घ. न्यायदर्शने

48. 'मोक्षस्य' 'निर्वाणः' इति नाम कैः स्वीक्रियते?
क. जैनैः ख. सांख्यैः
ग. बौद्धैः घ. चार्वाकैः

49. 'बोधिसत्त्वः' पदस्य प्रयोगः कुत्र प्राप्यते–
क. बौद्धदर्शने ख. वैषयिके
ग. न्यायदर्शने घ. मीमांसादर्शने

50. 'बाह्यार्थानुमेयवादं' के स्वीकुर्वन्ति–
क. सौत्रान्तिकाः ख. वैभाषिकाः
ग. योगाचाराः घ. विज्ञानवादिनः

51. अभिधर्मकोशस्य रचयिता कः?
क. दीङ्नागः ख. वसुबन्धुः
ग. धर्मकीर्तिः घ. नागार्जुनः

52. 'न्यायबिन्दुः' इत्यस्य रचयिता कः?
क. नागार्जुनः ख. शान्तिदेवः
ग. धर्मकीर्तिः घ. असंगः

53. 'तत्त्वसंग्रहः' इत्यस्य पुस्तकस्य कः रचयिता?
क. असंगः ख. शान्तिरक्षितः
ग. चन्द्रकीर्तिः घ. आर्यदेवः

54. 'चतुःशतकम्' कस्य कृतिः–
क. चन्द्रकीर्तिः ख. कमलशीलः
ग. नागार्जुनः घ. आर्यदेवः

55. अधोलिखितेषु शान्तिदेवस्य कृतिं चिनोतु–
क. सूत्रसमुच्चयः ख. मध्यमकावतारः
ग. तत्त्वसंग्रहः घ. प्रसन्नपदा

56. योगाचारमतस्य प्रवर्तकः कः?
क. मैत्रेयनाथः ख. नागार्जुनः
ग. असंगः घ. चन्द्रकीर्तिः

57. बौद्धमतेन संज्ञायाः कति भेदाः सन्ति?
क. त्रयः ख. चत्वारः
ग. षड् घ. अष्टौ

58. बौद्धाः कति प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति?
क. द्वे ख. चत्वारि
ग. त्रीणि घ. एकम्

59. 'प्रसन्नपदा' कस्य कृतिः?
क. चन्द्रकीर्तिः ख. शान्तिरक्षितस्य
ग. असंगस्य घ. वसुबन्धोः

60. वैभाषिकमतस्यप्रवर्तकः कः?
क. मैत्रेयनाथः ख. धर्मकीर्तिः
ग. कत्यायनीपुत्रः घ. वसुबन्धुः

61. शून्यवादस्य प्रवर्तकः कः?
क. असंगः ख. नागार्जुनः
ग. आर्यदेवः घ. वसुबन्धुः

62. 'पञ्चभूमिः' इति कस्य कृतिः?
क. असङ्गस्य ख. शान्तिदेवस्य
ग. नागार्जुनस्य घ. मैत्रेयनाथस्य

63. सौत्रान्तिकमतस्य प्रवर्तकः कः?
क. शन्तिरक्षितः ख. कुमारलातः
ग. वसुबन्धुः घ. असंगः

64. अधोलिखितेषु शान्तिदेवस्य कृतिः–
क. प्रकरणार्यावाचा ख. मध्यमकावतारः
ग. शिक्षासमुच्चयः घ. महायानसंग्रहः

65. बौद्धमते कति निदानाः सन्ति?
क. दश ख. पञ्चदश
ग. षोडश घ. द्वादश

66. बाह्यार्थप्रत्यक्षवादिनः के सन्ति?
क. वैभाषिकाः ख. सौत्रान्तिकाः
ग. माध्यमिकाः घ. योगाचारिणः

67. अभिधर्मसमुच्चयः कस्य कृतिः?
क. चन्द्रकीर्तेः ख. शान्तिरक्षितस्य
ग. अप्पयदीक्षितस्य घ. असंगस्य

68. तत्त्वसंग्रहस्योपरि टीका केन रचिता–
क. शान्तिदेवेन ख. कमलशीलेन
ग. असंगेन घ. नागार्जुनेन

69. 'अपोहवादः' इति सिद्धान्तस्य समर्थकः कः?
क. न्यायः ख. जैनः
ग. अद्वैतवेदान्तः घ. बौद्धः

जैनदर्शनम्

70. जैनदर्शनस्य प्रवर्तकः कः?
क. ऋषभदेवः ख. गौतमबुद्धः
ग. महावीरः घ. शुकरातः

71. 'अहिंसा परमो धर्मः' इदं कथनं कुत्र प्राप्यते?
क. जैनधर्मग्रन्थे ख. बौद्धधर्मग्रन्थे
ग. महाभारते घ. वेदे

72. 'सप्तभङ्गीनयः' कुत्र दृश्यते?
क. बौद्धदर्शने ख. सांख्यदर्शने
ग. जैनदर्शने घ. न्यायदर्शने

73. जैनानां मोक्षमार्गः—
क. सम्यग्ज्ञानमात्रम् ख. सम्यग्चरित्रमात्रम्
ग. सम्यग्दर्शनमात्रम् घ. त्रयाणां समन्वयः

74. जैनमहाव्रते एतेषु कः सम्मिलितः नास्ति?
क. अपरिग्रहः ख. ब्रह्मचर्यः
ग. बन्धः घ. त्रयाणां समन्वयः

75. 'सर्वदर्शनसंग्रहस्य' प्रणेता कः?
क. हेमचन्द्रसूरी ख. वल्लभाचार्यः
ग. उमास्वाती घ. माध्वाचार्यः

76. 'स्याद्वादस्य' सिद्धान्तः केन सह सम्बन्धितः?
क. सांख्यदर्शनेन ख. न्यायदर्शनेन
ग. योगदर्शनेन घ. जैनदर्शनेन

77. जैनदर्शने मोक्षप्राप्तव्यक्तिः किमुच्यते ?
क. बोधिसत्त्वः ख. अर्हत्
ग. केवली घ. स्थितप्रज्ञः

78. जैनदर्शने कौ द्वौ सम्प्रदायौ स्तः–
क. भागवतः पशुपतश्च
ख. श्वेताम्बरः दिगम्बरश्च
ग. माध्यमिकः योगाचारश्च
घ. शक्तिः, शाक्तश्च

79. 'अनेकान्तवादं' कः स्वीकरोति?
क. रामानुजः ख. चार्वाकः
ग. जैनः घ. बौद्धः

80. 'षड्दर्शनसमुच्चयः' इति पुस्तकं केन विरचितम्-
क. हरिभद्रसूर्येण ख. अकलंकेन
ग. हेमचन्द्रेण घ. नेमिचन्द्रेण

81. जैनाः कति प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति?
क. द्वे ख. चत्वारि
ग. षट् घ. त्रीणि

82. परार्थानुमानस्य कति अवयवाः वर्तन्ते?
क. द्वौ ख. त्रयः
ग. पञ्च घ. षट्

83. 'तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्' इत्यस्य प्रणेता कः?
क. हरिभद्रसूरी ख. यशोविजयः
ग. अलंकः घ. उमास्वातिः

84. 'तत्त्वार्थवार्त्तिकः' केन प्रणीतः?
क. नेमिचन्द्रेण ख. सिद्धसेनेन
ग. अकलंकेन घ. यशोविजयेन

85. 'तर्कभाषा' कस्य कृतिः?
क. यशोविजयस्य ख. हेमचन्द्रस्य
ग. उमास्वामिनः घ. हरिभद्रसूर्यः

86. 'अर्हत्-दर्शनम्' इति कस्य दर्शनस्य नामान्तरम्?
क. बौद्धदर्शनस्य ख. जैनदर्शनस्य
ग. वेदान्तदर्शनस्य घ. न्यायदर्शनस्य

87. अधोलिखितेषु रत्नत्रयमध्ये कः आगच्छति?
क. सम्यग्दर्शनम् ख. सम्यग्चिन्तनम्
ग. सम्यक्कथनम् घ. सम्यक्निरीक्षणम्

88. सम्यग्ज्ञानस्य कति भेदाः सन्ति?
क. पञ्च ख. षट्
ग. चत्वारः घ. अष्टौ

89. जैनाः जीवस्य कति भेदान् स्वीकुर्वन्ति?
क. पञ्च ख. द्वौ
ग. त्रयः घ. चत्वारः

90. जैनानां मतेन कति भावाः सन्ति?
क. पञ्च ख. चत्वारः
ग. सप्त घ. त्रयः

91. कर्मणः क्षये सति जायमानः भावः–
क. क्षायिकः ख. उपशमिकः
ग. औदायिकः घ. मिश्रः

92. 'पुद्गलाः' कतिविधाः सन्ति?
क. पञ्चविधाः ख. द्विविधाः
ग. त्रिविधाः घ. चतुर्विधाः

93. जैनधर्मस्य कति तीर्थङ्कराः सन्ति?
क. चतुर्विंशतिः ख. पञ्चविंशतिः
ग. त्रयोविंशतिः घ. द्वाविंशतिः

94. जैनधर्मस्य आद्यतीर्थङ्करः कः?
क. ऋषभदेवः ख. महावीरः
ग. पार्श्वनाथः घ. उमास्वाती

95. महावीरः कतमः तीर्थङ्करः?
क. त्रयोविंशतितमः ख. चतुर्विंशतितमः
ग. प्रथमः घ. द्वाविंशतितमः

96. 'प्रमाणमीमांसा' कस्य कृतिः?
क. हरिभद्रसूर्याः ख. हेमचन्द्रस्य
ग. नेमिचन्द्रस्य घ. यशोविजयस्य

97. जैनमते कति हेत्वाभासाः सन्ति?
क. द्वौ ख. पञ्च
ग. त्रयः घ. चत्वारः

98. जैनानां मतेन तत्त्वानां संख्या का?
क. सप्त ख. चत्वारः
ग. षट् घ. अष्टौ

99. कषायस्य कति भेदाः सन्ति?
क. त्रयः ख. चत्वारः
ग. पञ्च घ. अष्ट

100. कति गुप्तयः सन्ति?
क. त्रयः ख. पञ्च
ग. चत्वारः घ. द्वौ

101. बन्धस्य कति कारणानि सन्ति?
क. पञ्च ख. षट्
ग. अष्टौ घ. त्रीणि

102. बन्धस्य कति भेदाः सन्ति?
क. चत्वारः ख. पञ्च
ग. त्रयः घ. षट्

103. आस्रवनिरोधः किमुच्यते–
क. समितिः ख. गुप्तिः
ग. संवरः घ. निर्जरा

104. मोक्षकारणं किमुच्यते?
क. गुप्तिः ख. निर्जरा
ग. संवरः-निर्जरा घ. समितिः

105. जैनमतेन कति महाव्रतानि सन्ति?
क. द्वे ख. चत्वारि
ग. पञ्च घ. त्रीणि

106. त्रिरत्नेषु अन्तर्भवन्ति-सम्यग्ज्ञानं, सम्यग्दर्शनं........
क. सम्यग्स्मृतिः ख. सम्यग्चरित्रम्
ग. सम्यग्दृष्टिः घ. सम्यग्वाक्

107. जैनदर्शनानुसारेण जीवः भवति-
क. स्वदेहपरिणामः ख. अन्तरायः
ग. अणुपरिणामः घ. विभूः

108. 'द्रव्यसंग्रहस्य' प्रणेता कः?
क. नेमिचन्द्रः ख. हेमचन्द्रः
ग. अकलंकः घ. सिद्धसेनदिवाकरः

109. 'राजवर्त्तिकः' कस्य कृतिः?
क. हेमचन्द्रस्य ख. अकलंकस्य
ग. यशोविजयस्य घ. हरिभद्रस्य

110. 'न्यायावतारस्य' प्रणेता कः?
क. सिद्धसेनदिवाकरः ख. हरिभद्रसूरी
ग. हेमचन्द्रः घ. नेमिचन्द्रः

उत्तरमाला

1.	ग	2.	ख	3.	क	4.	ख
5.	ग	6.	ग	7.	ग	8.	घ
9.	घ	10.	घ	11.	घ	12.	ग
13.	ख	14.	घ	15.	ग	16.	घ
17.	क	18.	ख	19.	ग	20.	ग
21.	ख	22.	ग	23.	ग	24.	घ
25.	घ	26.	घ	27.	घ	28.	ख
29.	ख	30.	ग	31.	ख	32.	ख
33.	ख	34.	घ	35.	ख	36.	ख
37.	क	38.	घ	39.	घ	40.	ख
41.	ख	42.	ग	43.	ग	44.	घ
45.	क	46.	क	47.	ख	48.	ग
49.	क	50.	क	51.	ख	52.	ग
53.	ख	54.	घ	55.	क	56.	क
57.	क	58.	क	59.	क	60.	ग
61.	ख	62.	क	63.	ख	64	ग
65.	घ	66.	क	67.	घ	68.	ख
69.	घ	70.	क	71.	क	72.	ग
73.	घ.	74.	ग	75.	घ	76.	ग
77.	ग	78.	ख	79.	ग	80.	क
81.	घ	82.	ग	83.	घ	84.	ग
85.	क	86.	ख	87.	क	88.	ख
89.	ख	90.	क	91.	क	92.	ख
93.	क	94.	क	95.	ख	96.	ख
97.	ग	98.	क	99.	ख	100.	क
101.	क	102.	क	103.	ग	104.	ग
105.	ग	106.	ख	107.	क	108.	क
109.	ख	110.	क				

रामायणम्

वैदिकसाहित्यं, लौकिकसाहित्यमिति, साहित्यं द्विविधम्। वैदिकसाहित्यं तु वेदमाधारीकृत्य भवति। लौकिकसाहित्यस्य विषये आलोच्यमाने सर्वादौ रामायणं, महाभारतम् इति महाकाव्यद्वयं दृष्टिपथमायाति। तत्रादौ रामायणं प्रमुखस्थानमावहति। अनन्तरकाले रामायण माधारीकृत्यैव बहवः कवयः बहूनि काव्यानि लिखितवन्तः। रामायणं रामकथामाधारीकृत्य वाल्मीकिमुनिना विरचितम्। रामायणविषये सारण्या: अवलोकनेन सम्यग् ज्ञायते।

रामायणम्

काण्डम्	सर्गाः	वर्णितविषयः
1. बालकाण्डम्	77	रामजन्म, किशोरकौमारावस्थाया: वर्णनं रामलक्ष्मणयो: विश्वामित्रेण सह वनगमनं, रामस्य सीतया सह विवाहः च।
2. अयोध्याकाण्डम्	119	कैकेय्या: प्रेरणया दशरथ: रामं वनं गमयति। दशरथस्य मृत्युः, भरतस्य चित्रकूट प्रयाणम्, ततः रामस्य पादुकानयनम् इत्यादि।
3. अरण्यकाण्डम्	75	अत्र रामलक्ष्मणसीतानां वने निवासः। राक्षसानां संहारः, रावणस्य कपटरूपेण सीतापहरणम्।
4. किष्किन्धाकाण्डम्	67	सीताया: अन्वेषणाय सुग्रीवेण साकं रामस्य मैत्री, बाले: हननम्।
5. सुन्दरकाण्डम्	68	हनुमतः समुद्रतरणम्, सीतया सह हनुमतः सम्भाषणम्, लङ्कादाहनम्, पुनः किष्किन्धाम् आगत्य रामाय सूचना प्रदानम्।
6. युद्धकाण्डम्	128	सर्वबृहत् काण्डम्। अत्र रावणेन साकं रामस्य सेनाया: युद्धम्। रावणस्य संहारः। लङ्कायां विभीषणस्य राज्याभिषेकः। रामलक्ष्मणसीतानां अयोध्यागमनम्। रामस्य राज्याभिषेकः।
7. उत्तरकाण्डम्	111	सीतायाः विषये अपवादं श्रुत्वा श्रीरामेण सीतायाः वनप्रेषणम्। वाल्मीकेः आश्रमे लवकुशयोः जननम्। अश्वमेधयज्ञस्य वर्णनम्। लवकुशाभ्यां रामायणगानं, तथा सीतायाः रसातले प्रवेशः।

रामायणस्य सप्तकाण्डानि सन्ति। आहत्य 24000 श्लोकाः वर्तन्ते। अतः चतुर्विंशतिसाहस्री संहिता" इति रामायणस्य नामान्तरम्। रामायणस्य आद्यः श्लोकः -

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।।

रामायणमाश्रित्य विरचिताः ग्रन्थाः

1. प्रतिमानाटकम् - भासः
2. अभिषेकनाटकम् - भासः
3. यज्ञाफलनाटकम् - भासः
4. कुन्दमाला - दिङ्नागः

5. आश्चर्यचूडामणि-नाटकम् - शक्तिभद्रः
6. महावीर चरितम् - भवभूतिः
7. उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
8. अनर्घराघवम् - मुरारिः
9. बालरामायणम् - राजशेखरः
10. महानाटकम् - हनुमान्
11. प्रसन्नराघवम् - जयदेवः
12. उन्मत्तराघवनाटकम् - भास्करः
13. उन्मत्तराघवनाटकम् - विरूपाक्षः
14. आनन्दराघवनाटकम् - रामचूडामणिदीक्षितः
15. अद्भुतदर्पणनाटकम् - महादेवः
16. रघुवंशमहाकाव्यम् - कालिदासः
17. सेतुबन्धमहाकाव्यम् - प्रवरसेनः
18. जानकीहरणमहाकाव्यम् - कुमारदासः
19. रावणवधमहाकाव्यम् - भट्टिः
20. रामचरितमहाकाव्यम् - अभिनन्दः
21. रामायणमञ्जरीकाव्यम् - क्षेमेन्द्रः
22. रामपालचरितकाव्यम् - सन्ध्याकरनन्दी
23. रघुनाथचरितकाव्यम् - वामनभट्टबाणः
24. रामायणचम्पूः - भोजराजः
25. उत्तरचम्पूः - वेङ्कटाध्वरी

प्रश्नमाला

1. संस्कृतसाहित्ये आदिकाव्यम् किमस्ति? -रामायणम्
2. रामायणस्य रचयिता कः? -वाल्मीकिः
3. स्कन्दपुराणानुसारं वाल्मीकेः पितुर्नाम किम्? -प्रचेतसः
4. वाल्मीकेः वास्तविकनाम किमासीत्? -रत्नाकरः/अग्नि शर्मा
5. पूर्वजन्मसंस्कारवशात् वाल्मीकिः कस्मिन् कर्मणि संलग्नः आसीत्? -व्याधकर्मणि
6. वाल्मीकिः कस्य छन्दसः अविष्कर्ता मन्यते? -अनुष्टुप्छन्दसः
7. रामायणं कस्मिन् युगे लिखितं वाल्मीकिना? -त्रेतायुगे
8. संस्कृतस्यालोचनापरम्परायां रामायणं किं कथ्यते? -सिद्धरसकाव्यम्
9. रामायणस्याङ्गीरसः कोस्ति? करुणरसः
10. रामायणे प्रत्येकसहस्रोपरि कस्य मन्त्राक्षरस्य निक्षेपः? -गायत्रीमन्त्रस्य
11. गायत्रीमन्त्रे कति वर्णाः भवन्ति? -चतुर्विंशतिः
12. वाल्मीकिरामायणस्य अपरं नाम किमस्ति? -पुलस्त्यवधः
13. रामायणास्यानुसारेण ऋषयो भवन्ति? -द्रष्टारः
14. रामायणास्यानुसारेण कवयो भवन्ति? -क्रान्तदर्शिनः
15. रामायणे कति काण्डानि सन्ति? -सप्त
16. रामायणस्य प्रथमकण्डमस्ति -बालकाण्डम्
17. रामायणस्य अन्तिमकाण्डं किमस्ति? -उत्तराकाण्डम्
18. रामायणे सर्गाणां संख्या कति? -पञ्चशतम्
19. नाट्यशास्त्ररीत्या रामः कीदृशं नायकः? -धीरोदात्तः
20. रामः कस्मिन् वंशे उत्पन्नोऽभवत्? -इक्ष्वाकुवंशे
21. रामस्य राजधानी 'अयोध्या' कस्याः नद्याः तटे आसीत्? -सरयुनद्याः
22. रामः सीतायाः परित्यागं किमर्थं कृतवान्? -लोकापवादभयेन
23. हनुमान् कस्य अवतारो मन्यते? -रूद्रस्य
24. हनुमतो मातुर्नाम किमासीत्? -अंजनी
25. रामायणस्य प्रतिनायकः कः? -रावणः
26. रावणस्य मातुर्नाम किमस्ति? -कैकेशी
27. रावणः चन्द्रहासं कस्मात् स्वीचकार? भगवतः शङ्करात्
28. अङ्गद-चन्द्रकेतोः द्वयोः पुत्रयोः जनकः कः? -लक्ष्मणः
29. भरतस्य पत्नी का आसीत्? -माण्डवी
30. शत्रुघ्नस्य पत्नी का आसीत्? -श्रुतकीर्तिः
31. रामायणे अङ्गदः कस्य पुत्र आसीत्? -वारनराजबाले
32. अङ्गदस्य मातुर्नाम किमासीत्? -तारा
33. बालिः कस्य राज्यस्य राजा आसीत्? -पम्पापुरस्य
34. सुग्रीवस्य पत्नीनाम किमासीत्? -रमा
35. सुग्रीवस्य राजधानी कुत्रासीत्? -किष्किन्धायाम्

रामायणसम्बद्धाः प्रश्नाः

1. रामायणस्य प्रणेता कः? (महर्षिवाल्मीकिः)
2. आदिकवि कः? (वाल्मीकिः)
3. संस्कृतसाहित्यस्य आदिकाव्यं किम्? (रामायणम्)
4. रामायणे कति श्लोकाः सन्ति? (24000)
5. रामायणे कति सर्गाः सन्ति? (500)
6. रामायणे कति काण्डानि सन्ति? (7)
7. बालकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (77)
8. क्रौञ्चप्रकरणं तथा रामावतारं कस्मिन् काण्डे वर्णितम् अस्ति? (बालकाण्डे)
9. अहल्या-उद्धारप्रकरणं कस्मिन् काण्डे विद्यते? (बालकाण्डे)
10. दशरथस्य कन्या का आसीत्? (शान्ता)
11. शान्तायाः पति कः? (ऋष्यशृङ्गः)
12. अयोध्याकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (119)
13. दशरथस्य मृत्युः कस्मिन् काण्डे अभवत्? (अयोध्याकाण्डे)
14. अरण्यकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (75)
15. शबरीवृत्तान्तः कस्मिन् काण्डे वर्तते? (अरण्यकाण्डे)
16. बलिवधः कस्मिन् काण्डे अभवत्? (किष्किन्धाकाण्डे)
17. प्रश्रवणागरयां रामः कति दिनानि निवासं कृतवान्? (मासचतुष्टयम्)
18. सुन्दराकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (68)
19. 'लङ्कादहनं' कुत्र वर्णितम् अस्ति? (सुन्दरकाण्डे)
20. 'लङ्कादहनस्वप्नं का दृष्टवती? (त्रिजटा)
21. युद्धकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (128)
22. संझीवनीं कः आनीतवान्? (हनुमान)
23. सीतायाः अग्निपरीक्षणं कस्मिन् काण्डे अभवत्? (युद्धकाण्डे)
24. उत्तरकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (111)
25. किष्किन्धाकाण्डे कति सर्गाः सन्ति? (67)
26. इतिहास-पुराणात्मकम् आख्यानं कुत्र अस्ति? (उत्तरकाण्डे)
27. ययाति-नृग-उर्वशी-आख्यानानि कुत्र सन्ति? -(उत्तरकाण्डे)
28. सीतायाः पातालगमनं कस्मिन् काण्डे विद्यते? -(उत्तरकाण्डे)
29. प्रतिमानाटकस्य उपजीव्यम् अस्ति (रामायणम्)
30. गङ्गावतरणम् आख्यानं कुत्र विद्यते? (रामायणे)
31. "स्त्रिया भर्त्ता हि दैवम्" सूक्तिः कस्य? (रामायणस्य)
32. इक्ष्वाकुवंशस्य राजगुरुः कः? (वशिष्ठः)
33. रामनवमी कदा परिपाल्यते? (चैत्रशुक्लपक्षनवम्याम्)
34. वलिः कस्य राज्यस्य राजा आसीत्? (पंपापुरस्य)
35. सुग्रीवः कस्य राज्यस्य राजा आसीत्? (किष्किन्धायाः)
36. रावणस्य माता का? (कैकेशी)
37. रावणस्य पिता कः? (विश्रवा)
38. वशिष्ठस्य पत्नी का? (अरून्धती)
39. लङ्कायाः राजवैद्यः कः आसीत्? (सुषेणः)
40. कुन्दमालायाः उपजीव्यम् अस्ति (रामायणम्)
41. कुन्दमालायाः रचनाकारः कः? (दिङ्नागः)
42. रामायणस्य छन्दः अस्ति (अनुष्टुप्)
43. "अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः" सूक्तिः कस्य? (रामायणस्य)
44. अश्वमेधयज्ञस्य वर्णनं कुत्र अस्ति? (रामायणे)
45. 'मेनका- विश्वामित्र' आख्यान कुत्रं विद्यते? (रामायणे)
46. सीता रामं प्रति किं दत्तवती? (चूडामणिम्)
47. सुन्दराकाण्डस्य नायकः कः? (हनुमान्)
48. वाल्मीकेः पूर्वनाम आसीत् (रत्नाकरः)
49. रामायणस्य रचनासमयः (500 इ०पू०)
50. रामस्य महाप्रस्थानं कुत्र विद्यते? (उत्तराकाण्डे)

महाभारतम्

रामायणमिव महाभारतमपि ऐतिहासिककथामाधारीकृत्य वेदव्यासमुनिना विरचितम्। महाभारतं रामायणमिव अस्माकं राष्ट्रियः इतिहासः। संस्कृतजगति सर्वबृहत् महाकाव्यमिदम्। अस्मिन् 100000 श्लोकाः सन्ति। महाभारतस्य 'जयकाव्यम्' 'भारतम्' 'भारतकाव्यम्' इत्यादिनामानि अपि वर्त्तन्ते। भारतीयायाः संस्कृतेः रूपमस्मिन् ग्रन्थे उत्कृष्टतया वर्णितमवलोक्यते। न केवलं ग्रन्थस्योद्देश्यं कौरवपाण्डवयोः सम्प्रदायस्य वर्णनम्, अपि तु भारतीयधर्मस्य सविस्तरं चित्रणमपि तदीयं प्रमुखं लक्ष्यं विद्यते। प्राचीनकालादेव ग्रन्थोऽयं जीवनस्य समस्यानां समाधाने मनोयोगपूर्वकं संलग्नः सन् नयनपथमधिरोहति। तस्मादस्माकं भारतीयानां कृते ग्रन्थराजोऽयं धर्मशास्त्रस्यापि कार्यं साधु साधयति। तथैवायं ग्रन्थः सुन्दरः इतिहासो, रुचिरं धर्मशास्त्रं, रमणीयं च काव्यं वर्त्तते।

धर्मे ह्यर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।।

रामायणरचनाकारः श्रीवाल्मीकिरिव महाभारतप्रणेता श्रीवेदव्यासोऽपि संस्कृतकव्युपजीव्यत्वेन मतः। कवय एतदीयानि उपाख्यानानि आदाय काव्य-नाटक-चम्पू कथाऽऽख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यम् असृजन् । न केवलम् अस्मद्देशस्य कवयः स्वकीयाः कृतीः कर्त्तुम् इमं महाग्रन्थम् अवलम्बन्ते स्म। यवसुमात्रादिसंज्ञकद्वीपानामपि स्वस्वरचनानां प्रणयनाय अस्मादेव ग्रन्थात् महतीं सहायतां प्राप्नुवन्।

महाभारतस्य पाठसम्प्रदायः प्राधान्येन द्विविधो विलोक्यते। तयोरेकतरः उत्तरभारते, तदितरश्च दक्षिणभारते प्रचलति। उभयस्यापि श्लोकसंख्यायाम्, अध्यायानां क्रमे, आख्यानानां सन्निवेशे च भूयान् भेदः समवाप्यते। भण्डारकर-ओरियंटाल रिसर्च इन्स्टीट्युट् इत्यत्र यत्संस्करणमधुना उपलभ्यते, तत्र ग्रन्थस्यास्य मौलिकं रूपमधिकमात्रायां भवति। महाभारतेऽस्ति प्रधानो रसः शान्तः। धर्म एव भारतीयसंस्कृतेः जीवनमिति एतदवगमयितुं महर्षिव्यासः सुन्दरतराणि आख्यानानि ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रथितवान्। अधर्मेण राष्ट्रस्य विनाशः, धर्मेण च तस्योत्थानं भवतीति व्याहरन् विश्वशुभचिन्तको लेखकः अभिप्रैति – 'को धर्म' इत्यत्र –

अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मतिः।
अनसूयाप्यमात्सर्यमनीर्ष्या शीलमेव च।।

धर्मस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् सः तमेव जनं वस्तुतो धर्मात्मानं मन्यते यः वेदबोधिताचारं सम्यक् संरक्षति। "आचारः परमो धर्मः" इत्यपि उक्तम्।

मानवजीवनस्यान्त्यं लक्ष्यमस्ति मोक्षः। यावदसौ मोक्षं न प्राप्नोति, तावदसौ कदापि दुःखेभ्यो जराजन्ममरणकष्टेभ्यश्च मुक्तो भवितुं न शक्नोति। पुत्रकलत्रादीनि यान्यापि संसारिक-सुखत्वेन गण्यन्ते तानि सकलान्यपि दुःखकराण्येव सन्ति। सांसारिकाणां सुखानामनित्यत्वात् तेषां वियोगोऽवश्यमेव सञ्जायते।

महाभारतं कर्मणः महत्वं द्योतयति। कर्म एव मनुष्यस्य पारमार्थिकं लक्ष्यमिति दृढविश्वासः। संसारेऽस्मिन् सततं कठोरतापूर्वकं कर्म कुर्वाणा एव जनाः हितं स्वहितं साधयन्ति। वस्तुतो व्यासः कर्मवादी आचार्योऽस्ति। श्रीमद्भागवत-पुराण-महाभारतप्रभृतयः तदीयग्रन्थाः तस्य कर्मवादितायाः समुज्ज्वलप्रमणानि सन्ति।

यदि राजधर्मे जिज्ञासा अस्ति, तर्हि महाभारतं पठ्यताम्। तत्रैव राजधर्मविषयोऽपि सविस्तरं वर्णितः। एतद् ग्रन्थावलोकनेन ज्ञानं सञ्जायते यदस्मदीयाः पूर्वजाः नूनं राजनीत्यामपि अत्यन्तं श्रेष्ठाः आसन्। धर्मव्यवस्थायाः उत्तरदायित्वं राज्ञि एव भवति। राजधर्मे नष्टे सति समाजस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति।

महाभारतस्य 18 पर्वाणि सन्ति। तदिदानीं सारण्याः अवलोकनेन ज्ञायते।

पर्व	वर्णितविषयाः
1. आदिपर्व	जन्मेजयस्य सर्पयज्ञाः, समुद्रमन्थनम्, दुष्यन्तशकुन्तलाकथा, कौरव-पाण्डवानां जन्मकथावर्णनम्, द्रौपदी-स्वयंवरः, विवाहः, ततः पाण्डवानां हस्तिनापुरे निवासः च।
2. सभापर्व	युधिष्ठिरेण आयोजिताः राजसूययज्ञाः, जरासन्धवधः, शिशुपालवधः, द्यूतक्रीडायां पाण्डवानां पराजयः, द्रौपद्याः वस्त्रहरणं, पाण्डवानां चतुर्दशवर्षाणि वनगमनम्।
3. वनपर्व	अस्मिन् पर्वणि पाण्डवानां वने निवासः, अर्जुनस्य तपः आचरणेन पाशुपतास्त्रस्य प्राप्तिः। नलोपाख्यानम्, सावित्री सत्यवत्योः कथा।
4. विराटपर्व	अस्मिन् पर्वणि विराट् नगरे पाण्डवानाम् अज्ञातवासः, कीचकवधश्च, दुर्योधनेन विराटस्य गोहरणम्, अभिमन्योः उत्तरया साकं विवाहः इत्यादि।
5. उद्योगपर्व	पाण्डवेभ्यः अर्धराज्यदापनाय श्रीकृष्णस्य कौरवसभां प्रति गमनम्। तेषाम् अनङ्गीकारः युद्धार्थं सन्नद्धता। शिखण्डेः जन्म वर्णनम्।
6. भीष्मपर्व	महाभारतयुद्धस्य वर्णनम्, युद्धक्षेत्रे स्वजनान् दृष्ट्वा अर्जुनः विषादग्रस्तः, भीष्मस्य शरशय्या इत्यादिविषयाः अत्र वर्णिताः सन्ति।
7. द्रोणपर्व	द्रोणस्य सेनापतित्वं, चक्रव्यूहसंरचना, अभिमन्योः हननं, द्रोणवधः च।
8. कर्णपर्व	कर्णस्य सेनापतिरूपेण अभिषेकः।
9. शल्यपर्व	अस्मिन् पर्वणि शल्यस्य सेनापतित्वं, तस्य च युद्धे मरणम्। भीमदुर्योधनयोः गदायुद्धं, दुर्योधनस्य जानुभङ्गः।
10. सौप्तिकपर्व	अश्वत्थाम्ना पाण्डवपुत्राणां हननम्।
11. स्त्रीपर्व	महाभारतयुद्धे मृतानां वीराणां स्त्रीणां शोकाकुलविलापः।
12. शान्तिपर्व	अस्मिन् पर्वणि भीष्मपितामहेन युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मविषये उपदेशः।
13. अनुशासनपर्व	अस्मिन् पर्वणि भीष्मपितामहस्य शरीरत्यागः।
14. आश्वमेधिक पर्व	युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः, अश्वमेध-यज्ञस्य अनुष्ठानम्।
15. आश्रम-वासिकपर्व	धृतराष्ट्रगान्धारीप्रभृतीनां वानप्रस्थाश्रमे प्रवेशः।
16. मुसल पर्व	मदोन्मत्तयादवानां पारस्परिकसङ्घर्षः, व्याधेन श्रीकृष्णस्य मारणम्।
17. महाप्रस्थानिक पर्व	परीक्षिताय राज्यभारं दत्त्वा पञ्चपाण्डवानां हिमालयगमनम्।
18. स्वर्गारोहणपर्व	पाण्डवानां स्वर्गगमनम्, स्वर्गे नारदेन साकं युधिष्ठिरस्य वार्तालापः।

महाभारतमाश्रित्य प्रवृत्ताः ग्रन्थाः

1. किरातार्जुनीयम् – भारविः
2. शिशुपालवधम् – माघः
3. भारतमञ्जरी – क्षेमेन्द्रः
4. नैषधीयचरितम् – श्रीहर्षः
5. नलाभ्युदयः – वामनभट्टबाणः
6. दूतघटोत्कचः –भासः
7. दूतवाक्यम् – भासः
8. कर्णभारः – भासः
9. मध्यमव्यायोगः – भासः
10. पञ्चरात्रम् – भासः
11. ऊरुभङ्गः – भासः
12. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – कालिदासः
13. वेणीसंहारः – भट्टनारायणः
14. बालभारतम् – राजशेखरः
15. नलचम्पूः – त्रिविक्रमभट्टः
16. भारतचम्पूः – अनन्तभट्टः
17. पाञ्चालीस्वयंवरचम्पूः – नारायणभट्टः
18. भारतचम्पूः – राजचूडामणिदीक्षितः
19. द्रौपदीपरिणयचम्पूः – चक्रकविः।

महाभारतसम्बद्धाः प्रश्नाः

1. विश्वसाहित्यस्य सर्ववृहत् ग्रन्थः अस्ति (महाभारतम्)
2. महाभारतस्य रचनाकारः (व्यासदेवः)
3. व्यासदेवस्य जन्म कुत्र अभवत्? (यमुनाद्वीपे)
4. महाभारते श्लोकसंख्या (एक लक्षम्)
5. शतसहास्रीसंहिता अस्ति (महाभारतम्)
6. 'महाभारतं कथ्यते (आर्षकाव्यम्)
7. वेदव्यासस्य शिष्यः आसीत् (वैशम्पायनः)
8. महाभारतस्य श्रोता कः? (जन्मेजयः)
9. महाभारतस्य वक्ता कः? (वैशम्पायनः)
10. नागयज्ञं कः कृतवान्? (जन्मेजयः)
11. जयकाव्ये कति श्लोकाः आसन्? (8800)
12. भारते कति श्लोकाः आसन्? (24000)
13. महाभारते कति पर्वाणि सन्ति? (18)
14. महाभारतस्य सर्ववृहत् पर्व अस्ति (शान्तिपर्व)
15. महाभारतस्य क्षुद्रतमपर्व अस्ति (महाप्रस्थानिकपर्व)
16. 'शाकुन्तलोपाख्यानम्' कस्मिन् पर्वणि अस्ति? (आदिपर्वणि)
17. पाण्डोः द्वितीयपत्न्याः नाम किम्? (माद्री)
18. 'नलोपाख्यानम्' कस्मिन् पर्वणि विद्यते? (वनपर्वणि)
19. 'रामस्य आख्यानम्', 'सावित्री आख्यानं' अस्ति च कुत्र? (वनपर्वणि)
20. पाण्डवाः कस्मिन् वने आसन्? (द्वैतवने)
21. मत्स्यवंशीयः राजा कः? (विराट)
22. विराटस्य सेनापतिः कः आसीत्? (कीचकः)
23. विराटस्य पुत्री का? (उत्तरा)
24. कीचकस्य वधं कः कृतवान्? (भीमः)
25. अज्ञातवाससमये युधिष्ठिरस्य नाम किम् आसीत्? (वैयाध्रपद्मः)
26. भीमस्य नाम आसीत् (वल्लभः)
27. अर्जुनस्य नाम आसीत् (वृहन्नला)
28. नकुलस्य नाम आसीत् (ग्रन्थिकः)
29. सहदवस्य नाम आसीत् (अरिष्टनेमि)
30. द्रौपदयाः नाम आसीत् (सैरन्ध्री)
31. महाभारते भीष्मपर्वणि प्रतिपादितः विषयः (गीता)
32. मोक्षपयोगिविषयः कुत्र वर्णितः अस्ति? (शान्तिपर्वणि)
33. श्रीमद्भगवतगीतायां कति अध्यायाः सन्ति? (18)
34. भीष्मस्य पिता कः आसीत्? (शान्तनुः)
35. भीष्मस्य माता का आसीत्? (गंगा)
36. देवव्रतः कस्य नाम असीत्? (भीष्मस्य)
37. द्रोणस्य वध कः कृतवान्? (धृष्टद्युम्नः)
38. दुर्योधनस्य उरूभङ्गप्रसङ्गः कस्मिन् पर्वणि अस्ति? (शल्यपर्वणि)
39. हस्तिनापुरं कुत्र आसीत्? (गङ्गातीरे)
40. शिवसहस्रस्तोत्रम् अस्ति (अनुशासनपर्वणि)
41. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् अस्ति (अनुशासनपर्वणि)
42. कृष्णस्य मृत्युः अभवत् (व्याधेनः)
43. मत्स्य- परीक्षित-पृथु-दुर्वासा-तिलोत्तमोपाख्यानानि कुत्र वर्णितानि सन्ति? (महाभारते)
44. गान्धारनरेशस्य पुत्री आसीत् (गान्धारी)
45. दुःशालायाः पति कः? (जयद्रथः)
46. कुन्ती कस्य कन्या आसीत्? (शुरसेनस्य)
47. परीक्षितस्य पिता कः आसीत्? (अभिमन्युः)
48. श्रीकृष्णस्य शंखस्य नाम किम् आसीत्? (पाञ्चजन्यम्)
49. कौरवाणां भगिनी का आसीत्? (दुःशला)
50. महाभारतस्य प्रधानरसः कः? (शान्तरसः)
51. श्रीमद्भगवतगीतायाः उपदेशः कुत्र अभवत्? (कुरुक्षेत्रे)

धर्मशास्त्रम्

धर्मशास्त्रसाहित्यस्योद्भवः विकासश्च–

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारो भवति धर्मः। स च प्राचीनकालादारभ्य अद्यावधि समग्रसृष्टेः मूलाधारो भवति। भारतवर्षं धर्मप्रधानं भवति। समग्रविश्वे जनाः धर्ममाश्रित्य तिष्ठन्ति। धर्मः मानवजीवने एकं महत्वपूर्णं स्थानं गृह्णाति। मनुष्यः जन्ममात्रेण कमपि धर्ममाश्रित्य तिष्ठति। धर्म-अर्थ-काम-मोक्षश्चेति चत्वारः पुरुषार्थाः भवन्ति। धर्माचरणेन अन्तरात्मा शुद्धो भवति। अतः मनुष्यः धर्माचरणमवश्यं कुर्यात्। अस्मिन् संसारे मनुष्याः स्वकर्मानुसारेण फलं लभन्ते। यदि मनुष्यः अधर्ममाचरति, तर्हि तस्य पतनं निश्चयं भवति। अतः सर्वै धर्मः अवश्यम् आचरणीयः।

मनुष्याः सम्यक् रूपेण स्वधर्मपालनेन अमरत्वं प्राप्नुवन्ति। नोचेत् नराणां पशुत्वम् एव पुर्नजन्मनि। पशुमनुष्योर्मध्ये न कश्चिदपि भेदो भवेति, यदि कश्चिद् धर्मरहितो भवति। अत एव उक्तं भर्तृहरिणा–"धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः"।

धर्मशब्दनिष्पत्तिः-

'धृञ्' धारण-पोषणयोरित्यस्माद्धातोः 'मन्' प्रत्यये कृते धर्मशब्दः निष्पद्यते। वस्तुतोऽयं धर्मशब्दः विश्वस्य धारकरूपेण, लोकानां पालकरूपेण च स्वीक्रियते। पुनश्च अस्य व्युत्पत्तिः प्रकारत्रयं कृता।

1. ध्रियते लोकः अनेन इति धर्मः।
2. धरति धारयति वा लोकेऽनेनेति।
3. ध्रियते लोकयात्रानिर्वाहार्थं यः, सः धर्म इति।

अर्थात् येन माध्यमेन लोकानां धारणं सम्भवति, यः संसारं धारयति पालयति वा स एव धर्मः। यः लोकानां सुनिर्वाहार्थ संसारं धारयति स एव धर्मः इति। भारतीयपरम्पपायां वैदिककालादारभ्य अद्यावधि विश्वेस्मिन् यानि शास्त्रणि विरचितानि, तेषु प्रायः सर्वत्र धर्मशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते। वेदेषु अपि सर्वत्र धर्मशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते, परन्तु तत्र तत्र वेदभागेषु धर्मशब्दः क्वचित् नपुंसकलिङ्गत्वेन, क्वचित् पुंलिङ्गत्वेन प्रयुक्तो दृश्यते।

धर्मशब्दस्यार्थः-

भारतवर्षे चतुर्दशविद्याम् आश्रित्य यानि यानि शास्त्राणि विरचितान अभवन्, तेषु सर्वेष्वापि शास्त्रेषु शास्त्रान्तरेषु च धर्मशब्दस्य बहुविधान् अर्थान् मुनयः, प्रागाचार्याः च प्रकटितवन्तः। ऋग्वेदस्य मतानुसारं धर्मः नियमव्यवस्थायाः द्योतको भवति। अथर्ववेदे धर्मशब्दस्य अर्थः धार्मिकसंस्कारः तथा अर्जितगुणरूपेण निर्दिष्टो वर्तते। अत्रापि धर्मशब्दस्यार्थः पुण्यत्वेन व्यवहारो दृश्यते। ऐतिरेयब्राह्मणे, सर्वधार्मिक-कर्त्तव्यमेव धर्मशब्दस्य अर्थत्वेन प्रयुक्तम्। परं कालक्रमेण धर्मशब्दस्यार्थः व्यापको जातः। मानवजीवनस्याधिकारः, कर्त्तव्यम्, अनुशासनम्, आचरणम्, सर्वमपि नीतिकार्यं धर्मस्यार्थत्वेन समाहितम्। वेदेषु सम्पूर्णमानवजातीनां विकासाय सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति। वेदाः आर्यजातीनां धर्मग्रन्थत्वेन निर्दिष्याः। एवं धर्मशब्दस्यार्थः बहधा परिदृश्यते।

धर्मस्य भेदः-

भारतस्य सर्वप्राचीनः सर्वोत्तमश्च ग्रन्थो भवति वेदः। यतोहि विश्ववामये वेदात् प्राक्तनं किमपि साहित्यं नोपलभ्यते। भारतीयधर्मः कस्यचित् सम्प्रदायविशेषस्य किमपि निर्दिष्टमतानुसारं संकुचतार्थं विहाय जगदुत्पद्यमानानां सर्वेषां माहात्म्यविषये उपदिश्य स्वमहत्वं प्रतिपादयन् व्यापक सञ्जातः। नराणाम् इहलौकिकपारलौकिकसुखदुःखादिभिः कर्मभिः सह अस्यैव धर्मस्य सम्बन्धो जायते। अतः ऋषिभिः अयं धर्मः श्रोतधर्म-स्मार्तधर्मः इति भागद्वयेन विभक्तः। श्रोतधर्मेः वैदिकसंहितायाः, ब्राह्मणग्रन्थेषु च वर्णितानां संस्काराणां समावेशः प्राप्यते। स्मार्तधर्मे वर्णाश्रमव्यवस्था, यमनियमानां च वर्णनं दृश्यते। परन्तु एतदतिरिच्य केवलं ब्रह्मज्ञानलाभाय कृतं वैदिककर्म निवृत्तधर्मः इति मनुस्मृतौ पठ्यते।

पुनश्च मनुस्मृतौ अपि प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन धर्मस्य द्विविधत्वं

स्वीकृतम्। अत एव इहलोके परलोके वा विषयानन्दानुकूलकाम्यं वैदिकञ्च कर्मत्वं प्रवृत्तो धर्मः। अनेन प्रकारेण विज्ञायते यत् धर्मश्च द्विविधः प्रवृत्तिः, लक्षणं च। वराहपुराणेऽपि धर्मस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञारूपं भागद्वयं प्राप्यते। अस्मिन् प्रवृत्तिलक्षणधर्मेऽपि साधारणधर्मविषये आलोचना दृश्यते। महाभारतमतानुसारं धर्मः त्रिधा विभज्यते। तद्यथा–

1. वेदप्रतिपादितधर्मः, 2. स्मृतिप्रतिपादितधर्मः, 3. शिष्टजनानां शिष्यचारः। बौधायनेनापि मतमिदं स्वीकृतम्, परन्तु याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीकाकारः धर्मशब्दस्य षड्विधत्वं स्वीकरोति। तद्यथा वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति।

धर्मस्वरूपम् -

धारणाद्धर्मः इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः।।

इति महाभारतवचनानुसारं धर्मो भवति जनानां धारकः पालकश्च। ध्रियते लोकः अनेन इति धर्मः। धरति धारयति वा लोकमिति धर्मः। ध्रियते लोकः यात्रानिर्वाहार्थं इति धर्मः। धृञ् धारणपोषणयोः मन् प्रत्यये कृते धर्मः। 'शास् धातोः षृञ् प्रत्यये कृते च शास्त्रमिति पदं निष्पद्यते। धर्मं शास्तीति व्युत्पत्या धर्मशास्त्रपदं सिध्यति। धर्मः यस्मिन् शास्त्रे प्रधान्येन निर्दिश्यते, तदेव शास्त्रं धर्मशास्त्रनाम्ना अभिधीयते। अथापि 'धर्मशास्त्रत्वं तु वै स्मृतिः' इत्यनेन मनुना स्मृतिरूपग्रन्थस्य मुख्यतया धर्मशास्त्रत्वं सङ्केतितम्।

आचारः

स्मार्तधर्मः– षड्विधस्मार्तधर्मः। तद्यथा–वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति।

वर्णधर्मः– वर्णधर्मः ब्राह्मणो नित्यम् मद्याद्यसेवनपदार्थं वर्जयेदित्यादि।

आश्रमधर्मः– आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः।

वर्णाश्रमधर्मः– वर्णाश्रमधर्मः पलाशः दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमाहु।

गुणधर्मः– शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापरिपालनादि।

निमित्तधर्मः– निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्ध-सेवननिमित्तं प्रायश्चितम्।

साधारणधर्मः–साधारणधर्माः अंहिसादयः।

संस्कारः–संस्कारो नाम पवित्रीकरणम्।

षोडशसंस्काराः– 1. गर्भाधानं, 2. पुंसवनं, 3. सीमन्तोन्नयनं, 4. जातकर्म, 5. नामकरणं, 6. निष्क्रमणम्, 7. अन्नप्राशनं, 8. चूडाकरणं, 9. कर्णवेधः, 10. विद्यारम्भः, 11. उपनयन, 12. वेदारम्भः, 13. केशान्तः, 14.समावर्तनं, 15. विवाहः, 16.अन्त्येष्टिः।

गर्भाधानम्– शिशोः मातागर्भे बीजरूपेण प्रतिष्ठापनं हि गर्भाधानम्।

पुंसवनम्– पुमान् प्रसूयते येन कर्मणा तत् पुंसवनमिति।

सीमन्तोन्नयनम्– सीमन्त उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तदेव सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम्।

जातकर्म– नाभिच्छेदनात्पूर्वं प्रसूतस्य जातकर्मसंस्कारः भवति ।

नामकरणम्– जन्मतो दशमे द्वादशे वा दिवसे पुण्ये मुहूर्त्ते नक्षत्रे वा सर्वजनप्रकाशनीयं नामक्रियते इति मनुनापि अभिहितम्।

निष्क्रमणम्– शिशोः प्रथमवारं गृहात् बहिः निष्क्रमणमेव निष्क्रमणसंस्कारः इति।

अन्नप्राशनम्– षष्ठमासे शिशोः मुखे अन्नं दत्त्वा अयं संस्कारः क्रियते।

चूडाकरणम्– चूडाकरणं नाम केशकर्त्तनम्। चूडाकरणं शिशोः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा सम्पाद्यते।

कर्णवेधः– कर्णे आभूषणानि परिधातुं जन्मतः दशमे, द्वादशे, षोडशे वा मासे अयं संस्कारः क्रियते।

विद्यारम्भः– अस्मिन् संस्कारे बाल्यावस्थायां प्रथमतया विद्यारम्भः क्रियते।

उपनयनम्– उपनयनम् अर्थात् आचार्यस्य समीपे वेदाध्ययन-व्रताचरणाद्यर्थं सर्वापत्रादिभिः नयनम्।

वेदारम्भः– उपनयनात् परम् अयं संस्कारः वेदादि-शास्त्राध्ययनार्थं भवति।

केशान्तः– केशानां श्मश्रुप्रभृतीनाम् अन्तः यत्र क्रियते, सः केशान्तसंस्कारः इति।

समावर्तनम्–आचार्याश्रमेऽध्ययनं समाप्य ब्रह्मचारिणो गृहमागमनम्।

विवाहः– समाजस्य संङ्गठनाय राष्ट्रे संहितिस्थापनाय चास्य संस्कारस्य नियमः।

अन्त्येष्टिः– पारलौकिकं मंगल च काम्यमानाः मृतस्य सम्बन्धिनः इहलोकात् प्रस्थितस्य जनस्य अन्तिमसंस्कारं कुर्वन्ति।

श्राद्धः– श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः।

एकदिष्टम्– एकपुरुषोद्देश्येन दीयमानश्राद्धम् एकोदिष्टम्।

पार्वणम्– स्त्रीपुरुषोद्देश्येन दीयमानश्राद्धं पार्वणम्।

हव्यम्– देवतानिमित्तं द्रव्यत्यागं हव्यम्।

कव्यम्– पितृनिमित्तं द्रव्यत्यागं कव्यम्।

अष्टकाः– हेमन्तशिशिरयोः चतुर्णामपरपक्षाणाम् अष्टमीष्वष्टकाः।

आचारः– आचारो नाम आचरणम्।

पञ्चमहायज्ञाः– महान् यज्ञः महायज्ञः। (1) देवयज्ञः (2) भूतयज्ञः (3) पितृयज्ञः (4) मनुष्ययज्ञः (5) ब्रह्मयज्ञश्चेति।

देवयज्ञः– अग्नौ शास्त्रोक्तविधिना होमः देवयज्ञः।

भूतयज्ञः– देवयज्ञानन्तरं भूतगृहेभ्यो मणिकसमीपे त्रीन् त्रीन् बलिन् दद्यात्। पर्जन्याय नमः, अद्भ्यो नमः, पृथिव्यै नमः इति।

पितृयज्ञः– पिण्डदानादिकम्।

मनुष्ययज्ञः– अभ्यागतानामतिथीनां विधिपूर्वकसत्कारं मनुष्ययज्ञः

ब्रह्मयज्ञः–यज्ञादिकर्म।

व्यवहारः

व्यवहारः– अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः।

धर्मज्ञाः– धर्मशास्त्रज्ञाः

अष्टादशविवादपम्– ऋणादानं, निक्षेपः, अस्वामि-विक्रयः, संभूयः, समुत्थानं, दत्तस्यानपकर्म, वेतनस्यैव आदानं, संविदः, व्यतिक्रमः, क्रयविक्रयानुशयः, स्वामिपालयः, सीमाविवाद, पारुष्य, स्तेयं, साहासं, स्त्रीसंग्रहणं, स्त्रीपुं-धर्मोविभागः, द्युतमाह्वय एव च।

वादी– व्यवहारे यः आवेदयति।

प्रतिवादी– आवेदनं यः खण्डयति।

दृष्टः– मनोवाक्कायकर्मभिः यः स्वभावाद् एव नभयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्षेवा दृष्टः परिकीर्तितः।

अनुशयः– पश्चात्तापः।

द्युतम्– अप्राणिकरणिका क्रीडा।

समाह्वयः– प्राणिकरणिका क्रडा।

स्तेयम्– मनुष्यमारणं स्तयं परदाराभिमर्शनमं

पुगाः– नानाकर्मोपजीविनामेकग्रामस्थविजातीयानां समूहाः।

दाय– दायशब्देन यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति।

अप्रतिबन्धः– पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवति इति अप्रतिबन्धो दायः।

सप्रतिबन्धः– पितृव्यभ्रात्रादिनां तु पुत्राभावे स्वाम्भावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः।

विभागः– द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वामीनां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम्।

पुत्रः– पुं नामकणरकात् त्रायते इति पुत्रः।

स्वत्वम्– स्वत्वम् नाम यथेष्टविनियोगर्हत्वम्।

उपलक्षणम्– स्वग्राहकत्वे सति स्वेतरग्राहकत्वम् उपलक्षणम्।

रिक्थम्– अन्यदीयद्रव्यम् अन्यक्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वं भवति तद्।

धर्मजः– स्व-औरसात् धर्मपत्न्याः जातः ज्येष्ठपुत्रः भवति धर्मजः।

अनुवादः– प्राप्तस्य फलाफलम् अनुवादः।

यौतुकम्– भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धधनम्।

संस्पृष्टः– यः विभक्तः पुत्रः पित्रा भ्रात्रा अथवा पितृव्येण प्रीत्या एकत्र संस्थितः, सः संसृष्टः इति।

स्त्रीधनम्– विवाहसमये यद् लब्धं भवति तद् सर्वमपि स्त्रीधनम् इत्युच्यते।

दत्तकपुत्रः – सवर्णाय यस्मै दियते स तस्य दत्तकपुत्रः।

प्रायश्चितः

पापम्– वेदप्रतिपादितस्य कर्मणः त्यागात् वेदनिषिद्धस्य कर्मणः अनुष्ठानात् इन्द्रियाणाम् असंयनेन पापं भवति।

आशौचः– कालस्नानाद्यपनोद्य पिण्डोदकदानादिविधेः

अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते, न पुनः कर्मानधिकारमात्रम्।

प्रायश्चितः– पापक्षयसाधनभूतं नैमित्तिककर्मविशेषे रूढं भवति।

आत्रेयी– आत्रेयी रजोवतीनारी।

महापातकानि– ब्रह्महत्या, मद्यपानं, स्तेयम्, गुरुतल्पगादिनां संसर्गः।

पाखण्डः– नरशिरकपालादिश्रुतिबाह्यलिङ्गधारणं पाखण्डम्।

मनुष्यः– जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतजातं मनुष्यः।

सूतकः– जननवाचिना तन्निमित्तमशौचः।

कालपक्वाशी– कालेनैव पक्वं कालपक्वं नीवारवेणु-श्यामाकादि बदरेगुन्दादिफलं च तदशनशीलः।

सुवर्णम्– षोडशमासपरिमितहेमानि।

तल्पः– शयनवाचिका।

अवकीर्णी– ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्वासौ योषितं गत्वाऽवकीर्णी भवति।

गुरुः– निषेकादिनिकर्माणि यः करोति।

यमाः– ब्रह्मचर्यम्, दया, शान्तिः, दानम्, सत्यकल्पना, अहिंसा, स्तेयम्, माधुर्यम्, दमः चेति।

पञ्चगव्यम्– गोमयदुग्धदधिधृतादयः।

कौटिलार्थशास्त्रम्

अर्थशास्त्रम्– नीतिशास्त्रम्

चतस्त्रविद्याः– आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्त्ता, दण्डनीतिः

आन्वीक्षिकी– हेतुविद्या

त्रयी– ऋग्, यजुः, साम्।

वार्त्ता– कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्त्ता।

दण्डनीतिः– राजनीतिः।

वर्णाः– ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शुद्रः चेति।

आश्रमाः– ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः संन्यासाश्रमः

आमात्यः– राज्ञः परामर्शदाता।

मन्त्री– राजा येन सह मन्त्रणां करोति।

पुरोहितः– यः राजपुत्रस्य हिताचरणं करोति, वास्त्वादिप्रतिकारे च निपुणः भवति, सः पुरोहितः।

उपधा– छलेन परीक्षणम्।

अर्थः– गो-भृ-हिरण्यादिरूपकफलम् अर्थः।

नयः– नीतिशास्त्रपालनम्।

हेतुः– कारणम्।

व्यसनम्– दुःखम्।

लोकयात्रा– यया परम्परया राजा प्रजानां शासनं करोति सा लोकयात्रा इति

दण्डः– दमनात् दण्डः। येन कर्मणा उपायेन च प्रजाः वशीभूताः भवन्ति, स च दण्डः।

क्षोमः– लब्धस्य परिपालनं क्षोमः।

कृतकः– कृत्रिमः।

शुश्रूशा–द्विजातिनां सेवाकर्म।

उहापोहः– तर्कवितर्कद्वारालब्धज्ञानम्।

गोदानम्– केशान्तसंस्कारः।

दारकर्म– विवाहकर्म।

लौल्यम्– चापल्यम्।

वाग्मी– मधुरवक्ता।

अनुमानम्– अनुमितिकरणम्

सत्री– सत्री गुप्तचरविशेषः।

दूतः– कार्यसाधनार्थं देशान्तरं प्रति पेषितः पुरुषः दूतः।

निशान्तम्– राजभवनम्।

वास्तुकम्– गृहनिर्माणोपयोगिक्षेत्रं वास्तुकम्।

आचार्यः– उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकः।

प्रणिधिः– प्रेषयति।

औषधि– फलपाकान्ताः।

अजीर्णः– अजीर्णो नाम चर्मः। यथा ब्राह्मणस्य कृष्णमृगचर्मादिधारणम्।

दौर्वारिकः– राज्ञः द्वाररक्षाकर्मसु नियुक्तमानः पुरुषः।

प्रश्निग्राहः– पश्चात्वर्त्तिदेशः।

मेधः – राज्ञः।

परिमितार्थः–पादगुणहिनः।

निष्किञ्चनत्वं–किञ्चिदपि वस्तु यस्य विद्यते अर्थात निर्धनत्वं।

मन्त्रः – विचारः

नीतिः – शामः, दानं, दण्डः, भेदः चेति।

धर्मशास्त्रीयाः प्रश्नाः

प्र. 1 धर्मशास्त्रस्यापरं नाम किम्? (स्मृतिशास्त्रम्)

प्र. 2 'धर्मशास्त्रम्' इत्यत्र कः समासः? (षष्ठी तत्पुरुषः समासः)

प्र. 3 धर्मशास्त्रस्य मुख्योद्देश्यमस्ति? (मानवकल्याणम्)

प्र. 4 ब्रह्मा कस्मै धर्मशास्त्रमुपदिष्टवान्? (मनवे)

प्र. 5 धर्मशास्त्रे श्लोकानां संख्या? (लक्षम्)

प्र. 6 धर्मशास्त्रस्य सामग्री कस्मिन् पुराणेऽस्ति? (ब्रह्मपुराणे)

प्र. 7 धर्मशास्त्रानुसारेणादिपुरुषो मन्यते? (स्वायम्भुवमनुः)

प्र. 8 मनुः कियतः ऋषीन् धर्मशास्त्रं स्रावयामास? (दश ऋषीन्)

प्र. 9 धर्मशास्त्रग्रन्थेषु कस्य प्रसिद्धिः? (मनुस्मृतेः)

प्र. 10 मनुस्मृतेः कः प्रवर्त्तकः? (स्वायम्भुवमनुः)

प्र. 11 कियन्तः प्राचीनस्मृतिकाराः? (21)

प्र. 12प्रथमस्मृतिकारः कः? (मनुः)

प्र. 13 उपस्मृतीनां सङ्ख्या? (16)

प्र. 14 मनुस्मृतौ कियन्तोऽध्यायाः? (12)

प्र. 15 मनुस्मृतौ श्लोकानां सङ्ख्या? (2694)

प्र. 16 उपनयनसंस्कारानन्तरं कः संस्कारः भवति? (वेदारभ्यः)

प्र. 17 केसान्तसंस्कारस्यापरं नाम? (गोदानसंस्कारः)

प्र. 18 ब्राह्मणस्य गोदानसंस्कारः कस्मिन् वर्षे करणीयः? (16 वर्षे)

प्र. 19 क्षत्रियाणां गोदानं भवति कदा? (22 वर्षे)

प्र. 20 वैश्यानां गोदानसंस्कारः कस्मिन् वर्षे भवति? (24 वर्षे)

प्र. 21 गृहस्थाश्रमे प्रवेशार्थं कः? संस्कारो भवति? (उद्वाहः)

प्र. 22 गुरुकुले स्नातकत्वं प्राप्तुमावश्यकः संस्कारः कः? (समावर्तनसंस्कारः)

प्र. 23 गुरुपदेशः कस्मिन् संस्कारे अन्तर्भवति? (समावर्तनसंस्कारे)

प्र. 24 गृहस्थाश्रमे प्रवेशाय कः संस्कारो भवति? (विवाहसंस्कारः)

प्र. 25 कतिविधो विवाहः? (8)

प्र. 26 विवाहस्य भेदानां नामानि? (1. ब्राह्मविवाह 2. दैवविवाह 3. आर्षविवाह 4. प्राजापत्यविवाह 5. आसुरविवाहः 6. गान्धर्वविवाह 7. राक्षसविवाहः 8. पैशाचविवाह)

प्र. 27 कः सर्वोत्तमो विवाहः (ब्राह्मविवाहः)

प्र. 28 दुष्यन्त-शकुन्तलयोर्विवाहः कीदृश आसीत्? (गान्धर्वविवाहः)

प्र. 29 कस्मिन् विवाहे वरमाहूय यथाशक्ति वस्त्राभूषणैरलङ्कृत्य कन्या प्रदीयते? (ब्राह्मविवाहे)

प्र. 30 मनुस्मृतेः प्रथमेऽध्याये किं वर्णितमस्ति? (विश्वसृष्टिसम्बन्धिवर्णनम्)

प्र. 31 मनुस्मृतेः द्वितीयेऽध्याये प्रमुखरूपेण प्रतिपाद्यो विषयोऽस्ति? (धर्मः)

प्र. 32 धर्मस्य कति लक्षणानि? (10)

प्र. 33 कानि धर्मस्य दश लक्षणानि?

(धृतिः क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।)

प्र. 34 सामान्यरूपेण धर्मस्य साधनम्?

(अहिसां सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रयनिग्रहः।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्।)

प्र. 35 किं धर्ममूलं स्मृतम्?

(श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
सम्यकसंकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्।)

प्र. 36 धर्मस्य साक्षात् लक्षणं वदतु?
(वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्)

प्र. 37 धर्मशास्त्रे मुख्याः संस्काराः कति? (16)

प्र. 38 ते के षोडशसंस्काराः? (1. गर्भाधानम् 2. पुंसवनम् 3. सीमान्तोन्नयनम् 4. जातकर्म 5. नामकरणम् 6. निष्क्रणम् 7. अन्नप्राशनम् 8. चूडाकर्म 9. कर्णवेधः 10. उपनयनम् 11. वेदारम्भः 12. केशान्तः 13. समावर्त्तनम् 14. विवाहः 15. विवाहाग्निः 16. प्रेताग्निः।)

प्र. 39 कः संस्कारः पितृ-ऋणपूर्तये क्रियते? (गर्भाधान-संस्कारः।)

प्र. 40 धर्मशास्त्रे कति ऋणानि मन्यन्ते? (त्रीणि ऋणानि।)

प्र. 41 मनुमतानुसारेण गर्भधारणात् द्वितीये तृतीये वा मासे कः संस्कारों भवति? (पुंसवनम्।)

प्र. 42 कस्मिन् संस्कारे पतिः स्वहस्ताभ्यां भार्यायाः केशसज्जां करोति? (सीमान्तोन्तयने।)

प्र. 43 शिशोः जन्मपश्चात् प्रथमसंस्कारः भवति? (जातकर्म)

प्र. 44 षोडशसंस्कारेषु पञ्चमः संस्कारः? (नामकरणम्)

प्र. 45 पारस्करमते नामकरणसंस्कारः कदा भवति? (जन्मनो दशमे द्वादश वा दिवसे)

प्र. 46 केवलं पुत्रोत्पत्तौ एवायं संस्कारो भवति? (जातकर्म)

प्र. 47 कस्मिन् संस्कारे पिता शिशोः जिह्वोपरि 'ओम्' इति लिखति? (जातकर्मणि)

प्र. 48 कस्मिन् संस्कारे पिता शिशुं नीत्वा प्रथमवारं सूर्यदर्शनं कारयति? (निष्क्रमणसंस्कारे)

प्र. 49 जन्मनः पश्चात् कस्मिन् मासे शिशोः गृहात् निष्क्रमणं भवति? (चतुर्थेमासे)

प्र. 50 अन्नप्राशनसंस्कारः कस्मिन् मासे भवति? (षष्ठे मासे)

प्र. 51 कस्य संस्कारस्य नाम केशच्छेदनसंस्कारोऽस्ति? (चूडाकर्मणः)

प्र. 52 केन संस्कारेण शिशोः रोगेभ्यो रक्षा भवति? (कर्णबेधेन)

प्र. 53 उपनयनसंस्कारस्य अपरं नाम किं भवति? (यज्ञोपवीतसंस्कारः)

प्र. 54 ब्राह्मणस्योपनयनसंस्कारो भवति? (18 वर्षे)

प्र. 55 क्षत्रियवर्णस्योपनयनसंस्कारः कस्मिन् वर्षे भवति? (11 वर्षे)

प्र. 56 वैश्यस्योपनयनसंस्कारो भवति? (12 वर्ष)

प्र. 57 ब्राह्मविवाहे जातः पुत्रः कति वंशान् पवित्रं करोति? (21 वंशान्)

प्र. 58 को दैवविवाहः? (यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने ऋत्विजे यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या दीयते।)

प्र. 59 दैवविवाहात् जातः पुत्रः कति वंशान् पुनानि? (24 वंशान्)

प्र. 60 कस्मिन् विवाहे गोद्वयमादाय कन्या प्रदीयते? (आर्षविवाहे)

प्र. 61 आर्षविवाहातः जातः पुत्रः कति वंशान् पवित्री करोति? (षड्वंशान्)

प्र. 62 प्राजापत्यविवाहलक्षणमस्ति? ('सह' धर्म चरताम्' इति परिभाष्य कन्यादानं स प्राजापत्यः।)

प्र. 63 प्राजापत्ये विवाहे जातः पुत्रः कति वंशान् पवित्रं करोति? (13 वंशान्)

प्र. 64 कस्मिन् विवाहे धनमादाय कन्या प्रदीयते? (आसुरविवाहे)

प्र. 65 समयान्मिथः को विवाहो भवति? (गान्धर्वः)

प्र. 66 युद्धे कन्याया अपहरणात् को विवाहो भवति? (राक्षसविवाहः)

प्र. 67 सुप्तावस्थायां छलेन कन्यायाः अपहरणं कस्मिन् विवाहे क्रियते? (पैशाचे)

प्र. 68 धर्मशास्त्रे कति महायज्ञाः? (5)

प्र. 69 पञ्चमहायज्ञानां नामानि? (1. ब्रह्मयज्ञः 2. पितृयज्ञः 3. देवयज्ञः 4. नृयज्ञः 5. भूतयज्ञः)

प्र. 70 कस्मिन् यज्ञे बलिकर्म भवति? (भूतयज्ञे)

प्र. 71 भूतयज्ञस्यापरं नाम? (बलिवैश्वदेवयज्ञः)

प्र. 72 कस्मिन् यज्ञे स्वधाकर्म भवति? (पितृयज्ञे)

प्र. 73 कस्मिन् यज्ञे तर्पणस्य पिण्डप्रदानस्य च विधानमस्ति? (पितृयज्ञे)

प्र. 74 अग्निहोत्रमिति कस्य यज्ञस्य नामान्तरम्? (देवयज्ञस्य)

प्र. 75 कस्य यज्ञस्यापरं नाम अपरयज्ञोऽपि अस्ति? (देवयज्ञस्य)

प्र. 76 देवयज्ञे का क्रिया भवति? (होमक्रिया)

प्र. 77 कस्मिन् यज्ञे स्वाध्यायो भवति? (ब्रह्मयज्ञे)

प्र. 78 कस्य यज्ञस्यापरं नाम अतिथियज्ञः? (नृयज्ञस्य)

प्र. 79 वेदाध्ययनाध्यापनं कस्मिन् यज्ञे भवति? (ब्रह्मयज्ञे)

प्र. 80 'अतिथिः देवो भव' इति उक्तिः कस्मिन् यज्ञे चरितार्था भवति? (नृयज्ञे)

प्र. 81 धर्मशास्त्रीयपरम्परायां के चत्वार अश्रमा मन्यन्ते? (ब्रह्मचर्याश्रमः 2. गृहस्थाश्रमः 3. वानप्रस्थाश्रमः 4. संन्यासाश्रमः)

प्र. 82 मानवजीवनस्याधाराश्रमः? (आद्यो ब्रह्मचर्याश्रमः)

प्र. 83 ब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रथममोपदेशः कस्मिन् वेदे आयाति? (अथर्ववेदे)

प्र. 84 यो ब्रह्मचारी पञ्चविंशात्मकब्रह्मचर्यव्रतस्य पश्चादपि निधारितं विद्याध्ययनं न करोति, स उच्यते? (व्रतस्नातको ब्रह्मचारी)

प्र. 85 यो ब्रह्मचारी विद्यां व्रतञ्च निर्धारितसमये पूर्णं करोति, सः-? (विद्याव्रतस्नातको ब्रह्मचारी)

प्र. 86 ब्रह्मचारिणो भेदद्वयं भवति, यो ब्रह्मचारी आजन्मब्रह्मचर्यपालनं करोति, सः भवति? (नैष्ठिको ब्रह्मचारी)

प्र. 87 यो ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रमे प्रविशति स्म, सः किं कथ्यते? (उपकुर्वाणो ब्रह्मचारी)

प्र. 88 पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तमध्ययनकर्ता भवति? (वसुः)

प्र. 89 पञ्चत्रिंशत् वर्षपर्यन्तमध्ययनकर्ता भवति? (रुद्रो ब्रह्मचारी)

प्र. 90 अष्टचत्वारिंशत् वर्षपर्यन्तमध्ययनकर्त्ता भवति? (आदित्यः)

प्र. 91 कस्मिन् आश्रमे पञ्चमहायज्ञानां ब्राह्मण-ग्रन्थानाञ्चाध्ययनं क्रियते? (गृहस्थाश्रमे)

प्र. 92 ऋणत्रयं किम्? (ऋषि-देव-पितृ)

प्र. 93 "वैखानस" इति कस्याश्रमस्यापरं नाम? (वानप्रस्था-श्रमस्य)

प्र. 94 वानप्रस्थाश्रमे केषां ग्रन्थानामध्ययनं क्रियते स्म? (आरण्यकानाम्)

प्र. 95 कस्मिन् आश्रमे मनुष्यः ब्रह्मसाक्षात्काराय वनं गच्छति स्म? (वानप्रस्थाश्रमे)

प्र. 96 अन्तिमाऽऽश्रमस्य नाम किम्? (सन्यासाऽऽश्रमः)

प्र. 97 संन्यासशब्दस्य शाब्दिकार्थः कः? (त्यागः)

प्र. 98 संन्यासाश्रमे केषां ग्रन्थानामध्ययनं करणीयम्? (उपनिषदाम्)

प्र. 99 धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्रयोः सम्बन्धविचारः कुत्रोपलभ्यते? (याज्ञवल्क्यस्मृतेः द्वितीयखण्डे)

प्र. 100 याज्ञवल्क्यस्मृतिः कस्य रचना? (महर्षियाज्ञ-वल्क्यस्य)

प्र. 101 केन वेदेन सम्बद्धा याज्ञवल्क्यस्मृतिः? (शुक्लयजुर्वेदेन)

प्र. 102 महर्षियाज्ञवल्क्यमते कति स्मृतयः? (20)

प्र. 103 सम्पूर्णयाज्ञवल्क्यस्मृतिः कस्मिन् छन्दसि विद्यते? (अनुष्टुप्छन्दसि)

प्र. 104 याज्ञवल्क्यस्मृतौ कति काण्डानि सन्ति? (त्रीणि)

प्र. 105 याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रथमोऽध्यायः? (आचाराध्यायः)

प्र. 106 "स्मृतिकल्पतरुः" कस्य कृतिः? (भक्तहला-युधस्य)

प्र. 107 सदाचारस्य कति नियमाः? (10)

प्र. 108 निर्णयसिन्धोः कः लेखकः? (कमलाकारभट्टः)

प्र. 109 कः स्मृतिग्रन्थो विधिग्रन्थ इति मन्यते? (मनुस्मृतिः)

प्र. 110 धर्मसूत्रस्य रचनाकारः कः? (वशिष्ठः)

प्र. 111 प्रथमश्राद्धाधिकारी कः भवति? (ज्येष्ठपुत्रः)

प्र. 112 ब्राह्मणानामुपनयनकालाः कति? (3)

प्र. 113 उपाकर्म कस्मिन् कार्ये भवति? (वेदारम्भे)

प्र. 114 "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः" इति पंक्तिः कुत्रोपलभ्यते? (मनुस्मृतौ)

प्र. 115 सपिण्डताया निवृत्तिर्भवति? (अष्टम्यां सतंतिक्रमे)

प्र. 116 धर्मशास्त्रे कति महापातकाः सन्ति? (5)

प्र. 117 भारतीयजीवनस्यान्तिमलक्ष्यं किम्? (मोक्षप्राप्तिः)

ज्योतिषशास्त्रम्

ज्योतिषशास्त्रे मुख्यत: ग्रह:, नक्षत्रं,, तारा, उल्का इत्यादिनां विषये पूर्णरूपेण अध्ययनं भवति। अस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे ये जीवा: विचरन्ति, ते सर्वे पञ्चमहाभुतानां, त्रयाणां गुणानां, सप्तधातूनां ग्रहनक्षत्रादिनां प्रभावे तिष्ठन्ति। केषु शरीरेषु अग्नितत्त्वस्य प्रभाव:, केषु वायुतत्त्वस्य, केषु आकाशतत्त्वस्य, केषु जलतत्त्वस्य, केषु च शरीरे पार्थिवतत्त्वस्य प्रभाव: भवति। जन्मसमये ग्रहाणां या स्थिति: भवति, तदनुसारं तस्य जातके तत्त्वधातुगुणादय: विद्यमाना: भवन्ति।

ज्योतिषशास्त्रे द्वादशराशय: यथा-मेष:, वृष:, मिथुन:, कर्क:, सिंह:, कन्या, तुला, वृश्चिक:, धनु:, मकर:, कुम्भ: मीनश्च, भवन्ति। तदनन्तरं राशिमध्ये विद्यमाना: सप्तविंशति-नक्षत्राणि यथा- अश्विनी, भरणी, कृतिका, रोहिणी, मृगशीर्ष:, आर्द्रा, पूनर्वसु, पुष्या, आश्लेषा, मघा, पू०फाल्गुनी, ऊ० फाल्गुनी, हस्ता, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ़ा, उतराषाढ़ा, श्रवणा, धनिष्ठा, शतभिषा, पू० भाद्रपद, उ० भाद्रपद, रेवती इत्यादीनि। तदनन्दरं नव ग्रहा: यथा-सूर्य:, चन्द्र:, बुध:, मंगल:, वृहस्पति:, शुक्र:, शनि:, राहु:, केतुश्च।

जन्मकाले सत्त्वगुणसम्पन्नग्रहाणां (सूर्यस्य, चन्द्रस्य, वृहस्पते: च) प्रभावेण जातके सत्त्वगुणस्य मात्रा अधिका भवति। रजोगुणसम्पन्नग्रहयो: (बुधशुक्रयो:) प्रभावेण रजोगुणस्य मात्रा अधिका भवति। एवं च तमोगुणसम्पन्न ग्रहयो: (शनिमंगलयो:) अतिशयप्रभावेण तमोगुणस्य मात्रा अधिका भवति। यतो हि मानवशरीरस्य संरचना ग्रहयोगबलोपेता भवति।

ज्योतिषशास्त्रं त्रिषु स्कन्धेषु विभक्तम्। तद्यथा- (i) सिद्धान्त: (ii) संहिता (iii) होरा। वेदस्य परमलक्ष्यं भवति, यज्ञ: तप: एवं दानमित्यादिमाध्यमेन ईश्वरप्राप्ति:। उपर्युक्तयज्ञादि कर्माणि कालस्योपरि आश्रितानि, एवम् अस्य कालस्य विधायकशास्त्रं भवति ज्योतिषशास्त्रम्। अत: ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य अङ्गरूपेण विद्यते। व्याकरणं, ज्योतिषं, शिक्षा, कल्प:, निरुक्तं, छन्द: भवन्ति वेदस्य षडङ्गानि। ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य नेत्ररूपेण प्रसिद्धम्। साम्प्रतिकघटना: सर्वे नेत्रद्वारा पश्यन्ति, परन्तु भूतभविष्ययो: दर्शनं केवलं वेदस्य चक्षुरूपिज्योतिषशास्त्रमाध्यमेन एव भवति।

ज्योतिषशास्त्रस्य कालविवेचनात्मकरूपं भवति पञ्चाङ्गम्। जगत: समस्तशुभाशुभकर्मण: आधार: भवति पञ्चाङ्गम्। पञ्चाङ्गस्य पञ्च अङ्गानि दिवस:, तिथि:, करण:, नक्षत्रं योग: च ग्रहस्थित्यानुसारेण निर्धारितानि भवन्ति।

मेषादिद्वादशराशय: क्रमश: चर:, स्थिर:, द्विस्वभाव-संज्ञका: भवन्ति। अर्थात् मेष: चरसंज्ञक:, वृषभ: स्थिरसंज्ञक:, मिथुन: द्विस्वभाव: संज्ञक: च भवति। अर्थात् मेष-कर्क-तुला-मकर-इत्यादय: राशय: चरसंज्ञका:, वृषभ-सिंह-वृश्चिक-कुम्भ-इत्यादय: स्थिरसंज्ञका:, मिथुन-कन्या-धनु-मीनादय: राशय: द्विस्वभावसंज्ञका: भवन्ति।

प्रत्येकं राशीनां पृथक्-पृथक् वर्णा: , चरादिस्वभावा: च भवन्ति। राशीनां भिन्न-भिन्नग्रहै: सह स्वाभाविकघनिष्ठ-सम्बन्धा: भवन्ति, यान् ऋषय: राश्याधिपति इति प्रतिपादितवन्त। अर्थात् मेषराशे: स्वामी मंगल:, वृषराशे: शुक्र:, मिथुनराशे: बुध:, कर्कस्याधिपति: चन्द्रमा, सिंहस्य अधिपति: सूर्य:, कन्याराशे: बुध:, तुलाया: अधिपति: शुक्र:, वृश्चिकराशे: मंगल:, धनुराशे: गुरु:, मकरकुम्भ राशयो: शनि:, मीनस्याधिपति: गुरु: भवति।

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रमुखमङ्गं भवति 'फलादेश:'। उत्तमफलादेशस्य कृते ज्योतिषशास्त्रे ऋषय: कालपुरुषस्य परिकल्पनां कुर्वन्ति। कालपुरुषस्य विभिन्नेषु अङ्गेषु राशीनां निवासस्थाना: निर्धारिता:। यथा - मेषराशे: स्थानं भवति कालपुरुषस्य मस्तक:, वृषराशे: मुखं, मिथुनराशे: भूजद्वयं, कर्कस्य स्थानं हृदयं, सिंहराशे: उदरस्थलं, कन्याराशे: कटिप्रदेश:, तुलाराशे: स्थानं नाभित: उपस्थापर्यन्तं, वृश्चिकस्य योनिप्रदेश:, धनुराशे: स्थानम् उरुद्वयं, मकरराशे: जानु:, कुम्भराशे: जंघद्वयम् एवं मीनराशे: स्थानं कालपुरुषस्य चरण प्रदेश: भवति।

मेषादिद्वादशराशय: क्रमश: पुरुष: एवं स्त्रीसंज्ञका: भवन्ति। यथा - मेष:, मिथुन:, सिंह:, तुला, धनु:, कुम्भराशय: पुरुषसंज्ञका: एवं वृष:, कर्क:, कन्या, वृश्चिक:, मकर:, मीनादिराशय: स्त्रीसंज्ञका: भवन्ति।

मेषादिराशीनामापि क्रमश: क्रूर: एवं अक्रूर: अर्थात् अशुभ: एवम् शुभसंज्ञका: भवन्ति। मेष:, मिथुन:, सिंह:, तुला:, धनु:, कुम्भराशय: अशुभसंज्ञका: तथा वृषभ:, कर्क:, कन्या, वृश्चिक:, मकर:, मीनादिराशय: शुभसंज्ञका: भवन्ति।

ज्योतिषशास्त्रे अन्य: एक: प्रमुख: विभाग: भवति कुण्डलीविचार:। विवाहमहूर्तविचार:, उपनयनसंस्कार:, गृहनिर्माणं, गृहप्रतिष्ठा, गृहप्रवेश:, कर्मक्षेत्रे पदोन्नति:, व्यवसायकार्ये उत्थानं, पुत्रकन्याया: विवाह: इत्यादिविषये ज्योतिषा: गणनां कृत्वा जनानां सहायतां कुर्वन्ति। कुण्डल्यां द्वादशभावा: सन्ति।

प्रत्येकं राशे: कश्चन: भाव: भवति। जन्मलग्नस्य प्रथमभावस्य नाम तनुभाव:। तनुभावस्य सूर्य: कारकग्रह: भवति । तनुभावेन शरीरस्य, रूपस्य, वर्णस्य, स्वभावस्य, ज्ञानस्य, सुखदु:खयो: च विचारं ज्योतिषशस्त्रज्ञा: कुर्वन्ति। लग्नत: अग्रे राशीनां द्वितीय-तृतीय-चतुर्थादिद्वादशभावानुसारेण गणना भवति। द्वितीयभाव: भवति धनभाव:। अस्य कारकग्रह: गुरु:। द्वितीयभावे धन-धान्य-कुटुम्ब-शत्रु-मृत्यु-धातु-रत्नादि विषये विचार: भवति। तृतीयभाव: सहजभाव:। अस्य कारकग्रह: मङ्गल:। तृतीयभावे पराक्रम-सेवक-भ्रातृ-उपदेश-यात्रा-पितृ-निधनादिविचार: भवति। चतुर्थभाव: सुहृद्भाव:। अस्य कारकग्रहौ चन्द्रबुधौ। चतुर्थभावे मातृ-भूमि-वाहन-भवनादिविषये कथिमस्ति। पञ्चमभाव पुत्रभाव: च वर्तते। अस्य कारकग्रह: बृहस्पति:। पञ्चमभावे यन्त्र-मन्त्र- विद्या-बुद्धि-पुत्र-राज्य-पदच्युतीत्यादिविषयाणां विचार: अस्ति। षष्ठ: भवति शत्रुभाव:। अस्य कारकग्रहौ शनिमङ्गलौ। षष्ठभावे मातुल-शत्रूणां विषये विचार: कृत:। सप्तम: भवति स्त्रीभाव:। अस्य कारकग्रह: शुक्र:। सप्तमभावे स्त्री- यात्राविचार:, व्यापार: इत्यादिविषया: उक्ता:। अष्टम: भवति आयु:भाव:। अस्य कारकग्रह: शनि:। अष्टमभावे आयु-युद्ध- पूर्वजन्म-अग्रिमजन्मादि विषय विचार: कृत:। नवम: भवति धर्मभाव:। सूर्यगुरू अस्य कारकग्रहौ। नवमभावे भाग्य-धर्म-भातृपत्नी-तीथयात्रादि विषये विचार: भवति।, दशम: भवति कर्मभाव:। अस्य कारकग्रहा: गुरुशनिसूर्या:। दशमभावे राज्य-स्थान-आजीविकादिविषये कथितमस्ति। एकादश: भवति आयभाव:। अस्य कारकग्रह: बृहस्पति:। अस्मिन् भावे पुत्रवधु-आयवृद्धि-पश्वादिविचार: कृत:। एवम् अन्तिम: भाव: भवति व्ययभाव:। अस्मिन् द्वादशभावे मृत्यु-व्ययादिविषये ज्योतिषा: उत्तमरूपेण विचारं कृत्वा जगत: कल्याणं कुर्वन्ति।

सूर्य: आत्माकारकग्रह: भवति। तात्त्विकदृष्ट्या अस्थिकारक:। अयन्तु अयनयो: (उतरायणदक्षिणायनयो:) स्वामी भवति। चन्दमा भवति चित्तकारक:, स्त्रीसंज्ञक:, सत्वगुणप्रधान:, रक्तकारक:। मंगल: सामर्थ्यकारक:, पुरुषग्रह:, अग्नितत्वप्रधान: भवति। बुध: नपुंसकग्रह:, पृथ्वीतत्त्वप्रधान: ग्रह: भवति। गुरु: ज्ञानसुखकारक:, पुरुषसंज्ञक:, मन्त्रशक्तिसम्पन्नग्रह: भवति। शुक्र: वीर्यकारक:, स्त्रीसंज्ञक:, कफ-वायुकारक:, रजोगुणप्रधानग्रह: भवति। शनि: दु:खकारक:, नपुंसकसंज्ञक:, वायु-प्रकृति-शुद्रसंज्ञकग्रह: भवति। राहुकेतू कर्मानुगुणं फलप्रदानं कुरुत:।

वस्तुत: ज्योतिषशास्त्रं भवति विशालं शास्त्रम्। संसारे कदा सूर्यग्रहण:, चन्द्रग्रहण:, अधिवर्ष:, अयनसम्बन्धिफलं, ऋतुसम्बन्धिफलं, प्रलयादय: कदा भविष्यन्ति, तच्छर्वं ज्योतिर्विद: गणनां कृत्वा सूचयन्ति। सामन्तचन्द्रशेखर: ज्योतिषशास्त्रस्य सर्जनाकार: भवति। स: नलिकामाध्यमेन ग्रहनक्षत्राणां गतिविधे: लक्षणं कृत्वा, तेषां स्थितिनिर्धारणम् अकरोत्। तस्य श्रेष्ठा रचना भवति ' सिद्धान्त दर्पण:'। ज्योतिषशास्त्रं सर्वदा समाजस्य कल्याणं साधयति। अत: ज्योतिषशास्त्रं श्रेष्ठं शास्त्रम्।

ज्योतिषशास्त्रीया: प्रश्ना:

1. "भू भ्रमणम्" इति कस्य सिद्धान्त:? (आर्यभट्टस्य)
2. अहर्गणं कस्मात् मासात् सिद्धं भवति?(श्रावणमासात्)
3. "चन्द्र:" कस्य राशे: स्वामी भवति? (कर्कटराशे:)
4. श्रावणवर्षे कति दिवसा: वर्त्तन्ते? (360 दिवसा:)
5. त्रिकोणेशपञ्चमेशौ कदा राजयोगकारकौ स्त:? (10 भावेन)

6. सर्वे ग्रहा: किं गृहं पश्यन्ति? (सप्तमगृहम्)
7. सपिण्डताया: निवृत्ति: कस्यां वंशावल्यां भवति? (अष्टमवंशाल्याम्)
8. कदा चान्द्रमास: भवति?
शुक्लप्रतिपदोत: अमावास्यां यावत्
9. "वृहज्जातकम्" केन लिखितम्? (वराहमिहिरेण)
10. उदयान्तरस्य प्रवर्त्तक: क:? (भास्कराचार्य:)
11. दक्षिणायनं कदा भवति? (कर्कसंक्रान्तौ)
12. कति भावा: सन्ति? (12)
13. सौरमासे कति दिवसा: सन्ति? (30)
14. 'सूर्य:' कस्या: राशे: स्वामी भवति? (सिंहाराशे:)
15. 'मुहूर्तचिन्मामणि' इतिग्रन्थस्य रचयिता क:? (रामाचार्य:)
16. ग्रहाणाम् पूर्णदृष्टि: कुत्र भवति? (सप्तमभावे)
17. पराशरस्य मतानुसारं क: शुभफलं ददाति? (त्रिकोणेश:)
18. एकस्मिन् चान्द्रवर्षे कति दिवसा: भवन्ति? (360 दिवसा:)
19. सूर्यग्रहणं कदा भवति? (अमावास्यायां)
20. "लीलावती" इत्यस्य रचयिता क:? (भास्कराचार्य:)
21. बुधस्य उच्चराशि क:? (कन्याराशि:)
22. विंशोत्तरीदशायां कति वर्षाणि भवन्ति? (120)
23. जातकालङ्कारस्य रचयिता क:? (गणेश:)
24. प्रत्यक्ष, स्नेहदा इति दृष्टिद्वयं कस्मिन् शास्त्रे दृश्यते? (जातकशास्त्रे)
25. एकस्मिन् कल्पे महायुगसंख्या: कति?(1000 वर्षाणि)
26. कदा बालारिष्टशमनं भवति? (शुभग्रहस्य युक्तत्वात्)
27. कदा चन्द्रग्रहणं भवति? (पूर्णिमायां सराभावे)
28. सूर्य: कस्मिन् राशौ उच्च: भवति? (मेषराशौ)
29. ज्योतिषशास्त्रे कति स्कन्धा: सन्ति? (त्रय:)
30. कीदृश: चान्द्रमास: अधिमाससंज्ञक: भवति? (असंक्रान्तिमास:)
31. "सिद्धान्तशिरोमणि:" इत्यस्य लेखक: क:? (भास्कराचार्य:)
32. "वृहत्संहिता" इत्यस्य ग्रन्थस्य लेखक: क:? (वराहमिहिर:)
33. आयुर्विचार: कस्मिन् स्थाने भवति?(3 तथा 8 स्थाने)
34. एकस्मिन् कल्पे कति युगा: सन्ति? (1000)
35. कति नक्षत्राणि सन्ति? (27)
36. चान्द्रमासे कति दिवसा: सन्ति? (30)
37. उपाकर्म कस्मिन् कार्ये भवति? (वेदारम्भे)
38. "ग्रहलाधव:" इत्यस्य रचयिता क:? (गणेश:)
39. अरिष्टशमनं कथम् भवति? (शुभग्रहदृष्टिकारणात्)
40. तुलाशशे: स्वामि क:? (शुक्र:)
41. एकस्मिन् सौरवर्षे कति श्रावणदिनानि सन्ति? (365)
42. चन्द्रग्रहणस्य सम्भावनातिथि: का? (पूर्णिमान्तप्रतिपदा)
43. ग्रहाणां गति: कुत्र भवति? (पूर्वाभिमुखी)
44. एकस्मिन्मन्वन्तरे कति महायुगा: सन्ति? (72)
45. भौम: कस्य राशे: स्वामी भवति? (मेषवृश्चिकयो:)
46. द्वयोर्देशयोर्मध्ये कीदृशं देशान्तरं भवति ? (पूर्वाक्षरम्)
47. सूर्यस्य मित्रग्रह: क:? (मङ्गलं, गुरु:)
48. कति अष्टोत्तरी-महादशा: सन्ति? (108)
49. वारप्रवृत्ति: कदा भवति? (सूर्योदयात्)
50. पराशरमतानुसारं सर्वाधिक: पापफलदायक: क:?
त्रिषडायेश:
51. चन्द्रस्य स्पष्टीकरणार्थं क: संस्कार: क्रियते? (उदयान्तर:)
52. ज्योतिषे कति स्कन्धा: सन्ति? (त्रय:)
53. सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थस्य रचचिता क:? (भास्कराचार्य:)
54. आर्यभट्टेन विरचित: ग्रन्थ: क:? (अर्यभट्टीयम्)
55. मुहूर्त्त: नाम क:? (अह्न: पञ्चदशो भाग:)
56. छायाग्रहौ कौ? (राहुकेतु)
57. सूर्यस्य मध्यमा गति: कियम्? (५९ कला:)
58. अमान्तात् अमान्त: क: मास:? (चान्द्रमास:)
59. ज्योतिर्विदाभरणम् इत्यस्य ग्रन्थस्य कर्ता क:? (कालिदास:)
60. मुहूर्त्तमार्तण्ड: इत्यस्य ग्रन्थस्य कर्ता क:? (नारायण:)

61. मुहूर्त्तचिन्तामणिग्रन्थ: कस्मिन् स्कन्धे अन्तर्भवति? (होरा)
62. गोचरवशाद् गुरो: शुभस्थानानि कानि?
(२-२२-५-७-९)
63. मालव्ययोगकारक: ग्रह: क:? (शुक्र:)
64. गजकेशरीयोग: कदा भवति? (चन्द्रात्केन्द्रे गुरौ)
65. किं नाम मौढयम्? (रविणा सह युति:)
66. माणिक्य कस्य ग्रहस्य रत्नम्? (रवे:)
67. नपुंसकौ ग्रहौ कौ (शनिबुधौ)
68. कति वत्नानि सन्ति? (षड्)
69. द्यूनमिति कस्य भावस्य संज्ञा? (सप्तम)
70. आज्ञा इति कस्य भावस्य संज्ञा? (दशम)
71. शने: उपग्रह: क:? (गुल्िक:)
72. राहो: उपग्रह: क:? (पात:)
73. वालारिष्टं कति वर्षाणि भवन्ति? (6)
74. शशयोगकारक: राशि: क:? (शनि:)
75. शने: विशेषदृष्टि: कयो: स्थानयोर्भवति? (३-२०)
76. ग्रहणां दीप्त्याद्यवस्था: कति भवन्ति? (२०)
77. तृतीयभावस्य कारक: ग्रह: क:? (कुज:)
78. चतुर्थभावस्य कारक: ग्रह: क:? (बुध:)
79. कृत्तिकानक्षत्रस्य स्वामी क:? (अग्नि:)
80. भावकुतूहलस्य कर्ता क:? (जीवनाथ:)
81. हेरातन्त्रस्य कर्ता क:? (बलभद्र:)
82. ताजिकनीकलकण्ठी केन प्रणीता? (नीलकण्ठेन)
83. विंशोत्तरीदशायां रवे: महादशा कति वर्षाणि? (६)
84. विंशोत्तरीदशायां शने: महादशा कति वर्षाणि? (२१)
85. भृत्यकारक: ग्रह: क:? (शनि:)
86. शुक्रस्य रत्नं किम्? (वज्रम्)
87. राकस्मिन्नक्षत्रे कति कला: भवन्ति? (७००)
88. क्षत्रियग्रहौ कौ? (सूर्यकुजौ)
89. गुरो: देवता क:? (इन्द्र:)
90. सत्वकारक: ग्रह: क:? (कुज:)
91. अधोलिखितेषु क: ग्रह: रवे: मित्रं न भवति? (शुक्र:)
92. चन्द्रस्य मित्रं क:? (बुध:)
93. कस्य ग्रहस्य कोऽपि शत्रु: न भवति: (चन्द्रस्य)
94. रवे: समग्रह: क:? (बुध:)
95. बुधस्य शत्रु: क:? (चन्द्र:)
96. पूर्णा तिथि: का? (पञ्चमी)
97. द्वादशतिथे: अधिप: क:? (हरि:)
98. सप्तमभावेन चिन्तनीय: विषय: क:? (पत्नी)
99. सिंहस्याधिपति: क:? (सूर्य:)
100. सरावली केन रचिता? (कल्याणवर्मणा)
101. भरणीनक्षत्रस्य स्वामी क:? (यम:)
102. नान्दीश्राद्धं कदा भवति? (उपनयनोत्सवे)
103. राकस्मिन् सौरवर्षे सावर्नादनानि कति भवन्ति? (३६५)
104. विक्रमसंवत्सरस्य प्रारम्भ: कस्मात् मासाद्भवति? (चैत्रात्)
105. चतुर्थीतिथे: स्वामी क: देवो भवति? (गणेश:)
106. ज्योतिषशास्त्रे नक्षत्राणां संख्या कति? (२७)
107. उत्तराषाढश्रवणानक्षत्रयो: योगेन जातं नक्षत्रं किम्? (अभिजित्)
108. द्वादशराशिषु मकरस्य स्थानं किम्? (दशमम्)
109. एक: राशि: कतिनक्षत्रात्मको भवति? (२ एव २/४)
110. छायाग्रहौ कौ? (राहुकेतू)
111. क: शुभग्रहेषु नान्तर्भवति? (सूर्य:)
112. हेशस्कन्ध: कतिधा विभक्त? (जातकप्रश्नरूपेणविधा)
113. सूर्यस्य नीचराशि: क:? (तुला)
114. दर्श: नाम क:? (अमावास्या)
115. वूडज्जातकं केन रचितम्? (वराहमिहिरेण)
116. अग्नि: कस्यस नक्षत्रस्य देवता:? (वृत्तिकाया:)
117. एकस्मिन्नहोराहो कति मुहूर्त्ता: भवन्ति? (३०)
118. जातकपारिजात ग्रन्थ: केन विरचित:? (वैद्यनाथेन)
119. फलदीपिका केन रचिता? (मन्त्रेश्वरेण)
120. ज्योतिवस्य कति अङ्गानि सन्ति? (६)
121. अधोलिखितेषु किं षड्वर्गेषु नान्तर्भवति? (चतुर्दशांश:)
122. दृष्टिचिकं किम्? (6-8-12)

123. बुद्धिविचारः कस्माद्भागात् क्रियते? (पञ्चमभागात्)
124. वेदाङ्गज्योतिषे कति श्लोकाः सन्ति? (५२)
125. अधोलिखितेषु कः योगः पञ्चमहापुरूषयोगेषु नान्तर्भवति? (वैधृतिः)
126. मुहूर्तचिन्तामणेः रचयिता कः? (रामदेवज्ञः)
127. तम्बुरूरिति कस्य राशेः संज्ञा? (तुलायाः)
128. वुधस्य मूलत्रिकोणस्थानं किम्? (6-8-10)
129. पाताल इति कस्य भावस्य संज्ञा? (चतुर्थभावस्य)
130. जातकशास्त्रे सूर्यस्य उपग्रहः कः? (कालः)
131. गुरोः उपग्रहः कः (यमघण्टः)
132. विंशोत्तरीदशायां गुरोः महादशा कति वर्षाणि? (16)
133. विंशोत्तरीदशायां चन्द्रस्य महादशावर्षाणि कति? (10)
134. विंशोत्तरीदशायां मङ्गलस्य महादशावर्षाणि कति? (7)
135. विंशोत्तरीदशायां 17 महादशावर्षाणि कस्य ग्रहस्य भवन्ति? (बुधस्य)
136. विंशोत्तरीदशायां राहोः महादशावर्षाणि कति सन्तिओ? (18)
137. विंशोत्तरीदशायां केतोः महादशावर्षाणि कति? (7)
138. विंशोत्तरीदशावर्षाणि कति सन्ति? (120)
139. केन्द्रस्थानानि कानि? (1-4-7-10)
140. वाकस्थानीयः ग्रहः कः? (गुरूः)
141. मनः कारकः ग्रहः कः? (चन्द्रः)
142. अधोलिखितेषु कः पृष्ठोदयः ग्रहः न भवति? (केतुः)
143. गुरोः वयः कति? (३०)
144. लौः नाम किम्? (चन्द्रः)
145. चन्द्रः कस्य राशेः अधिपतिः भवति? (कर्कस्य)
146. मेषवृश्चिकयोरधिपतिः कः? (भौमः)
147. मकरकुम्भयोः अधिपति कः? (शनिः)
148. गिनधनुषोः अधिपति कः? (जीवः)
149. वृषतुलोयोः स्वामी कः? (शुक्रः)
150. मिथुनकन्ययोः अधिपतिः कः? (बुधः)
151. सम्पूर्णे सौरमण्डले कति रासयः सन्ति? (12)
152. कति वलकरणानि? (7)
153. स्थिरकरणानां संख्या कति? (4)
154. दशफलदर्पणः केन रचितः? (श्रीनिवासमहादेवजीपाठकेन)
155. पञ्चसिद्धान्तिका कस्य कृतिः? (वराहमिहिरस्य)
156. ग्रहमाधवं केन विरचितः? (गणेशेन)
157. लीलावती इति ग्रन्थस्य रचयिता कः? (भास्कराचार्यः)
158. सूर्यस्य एकस्मिन् रारौ भ्रमणकालः कः? (एकमासः)
159. कः ग्रहः एकस्मिन् राशौ सर्वेभ्यः न्यूनसमयं निवृति? (चन्द्रः)
160. शनिः एकस्मिन् राशौ कति वर्षाणि यावत् तिष्ठति? (सार्द्दद्विवर्षम्)
161. चन्द्रस्य उच्चराशिः कः? (वृषः)
162. मङ्गलस्य उच्चांशः कः? (28)
163. नवग्रहेषु सेनापतिः कः? (मङ्गलः)
164. अधलिखितेषु कयो: ग्रहयोः धुतिः असम्भव? (राहोकेत्वोः)
165. बुधस्य मूलत्रिकोणराशिः कः? (कन्या)
166. सूर्यस्य नीचराशिः कः? (तुला)
167. ज्योतिषे कति योगाः सन्ति? (27)
168. शनिसोमवासरयोः कस्यां दिशि दिकशुलो भवति? (पूर्वस्याम्)
169. सर्वाधिकाः नैसर्गिकशत्रवः कस्य ग्रहस्य भवति? (शनेः)
170. जया इति ज्योतिवशास्त्रे कस्य नाम? (तिथेः)
171. विद्यारम्भे यात्रारम्भे वा किं नक्षत्रं शुभं भवति? (पुष्या)
172. करणकुतूहलस्य रचयिता कः? (भास्कराचार्यः)
173. शुक्रस्य उच्चांशः कः? (27)
174. कृरदृक् शब्दः कस्य ग्रहस्य कृतेः प्रयुक्तः? (मङ्गलस्य)
175. ज्योतिषे नाभसंयोगाः कति? (32)
176. अभिजित्रक्षेत्रे कति घटिकाः सन्ति? (19)

कवयः तेषां रचनाश्च

1. भारतीयसंस्कृतेः प्रतिनिधिः कविरस्ति - कालिदासः।
2. सरस्वत्याः वरपुत्रो मन्यतेः - कालिदासः।
3. कालिदासस्य गृहनाम किम् आसीत् - वन्दरू।
4. कालिदासस्यान्यनामानि - कालीचरणः, कालिकाप्रसादः कालिकादतः, कालू इत्यादयः।
5. कालिदासस्याश्रयदाता राजा - विक्रमादित्यः।
6. कालिदासस्य भार्यायाः नाम - विद्योत्तमा।
7. कालिदासस्य उपाधिः - दीपशिखा।
8. कालिदासस्य - श्रेष्ठकृतिः अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
9. कालिदासस्य कालः कः - प्रथमशताब्दी ईसापूर्वम्।
10. कालिदासस्य जन्मस्थली का - उज्जयिनी
11. कालिदासेन रचितग्रन्थानां सङ्ख्या - सप्त।
12. कालिदासेन विरचितं महाकाव्यस्य नाम - कुमारसम्भवम्, रघुवंशम्।
13. कालिदासस्य खण्डकाव्यानां नामानि - मेघदूतम्, ऋतुसंहारश्चेति
14. कालिदासेन लिखितानि नाटकानि कानि - अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्।
15. 'अस्ति' इति पदमवलम्ब्य कालिदासेन कस्य काव्यस्य रचना कृता? - कुमारसम्भवस्य।
16. कालिदासस्य विषये प्रसिद्धोक्तिः का? - उपमा कालिदासस्य
17. कालिदासस्य प्रियं छन्दो वर्तते - उपजातिः।
18. कालिदासस्य प्रियो रसः - शृङ्गारः।
19. कालिदासस्य प्रिया शैली का आसीत् - वैदर्भी।
20. कालिदासस्य शैली कीदृशी? - ध्वन्यात्मिका।
21. कालिदासस्य कथाविन्यासः कीदृशो वर्तते - श्रेष्टः।
22. कालिदासस्य को ग्रन्थः केवलं मन्दाक्रान्ताछन्दसि निबद्धः? - मेघदूतम्।
23. तारकासुरवधं वर्णितम् कालिदासस्य कस्मिन् काव्ये - कुमारसम्भवेम्।

24. "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" सूक्तिरियं कालिदासस्य कस्यां रचनायां लिखिता? - अभिज्ञानशाकुन्तले।
25. कालिदासस्य कस्मिन् ग्रन्थे ऋतूनां वर्णनमस्ति? - ऋतुसंहारे।
26. शैक्षिकविषयाः कालिदासस्य कस्मिन् नाटके सन्ति? - मालविकाग्निमित्रे।
27. कालिदासस्य कस्मिन् नाटके लौकिकपात्राणां प्राधान्यमस्ति? - अभिज्ञानशाकुन्तले।
28. कालिदासस्य कस्मिन् नाटके केशीनामकराक्षसस्य वर्णनं लभ्यते। - विक्रमोर्वशीय।
29. कालिदासस्य कस्मिन् नाटके शचीतीर्थस्य वर्णनं सम्प्राप्यते? - अभिज्ञानशाकुन्तले।
30. कालिदासस्य सर्वेषां नाटकानामन्तः कीदृशो भावोऽस्ति - सुखान्तः।
31. कुमारसम्भवं विभक्तमस्ति - सर्गेषु।
32. कुमारसम्भवे सर्गाणां सङ्ख्या - सप्तदश
33. कुमारसम्भवस्य मुख्यो रसः - शृङ्गारः
34. कुमारसम्भवस्य नायकः - शिवः
35. कुमारसम्भवस्य नायिका - पार्वती
36. हिमालयस्य भार्यायाः नाम अथवा पार्वत्याः मातुर्नाम - मेना
37. कुमारसम्भवे कस्य विवाहस्य वर्णनमस्ति - पार्वती-शिवयोर्विवाहस्य।
38. कुमारसम्भवे शिवस्य पूर्वपत्न्याः नाम किम्? - भगवती सती।
39. कुमारसम्भवे कस्य राक्षसस्य वधस्य वर्णनमस्ति - तारकासुरराक्षसस्य।
40. कुमारसम्भवस्य कस्मिन् सर्गे रतिविलापवर्णनं विद्यते? - चतुर्थे सर्गे।
41. कुमारसम्भवस्य कस्मिन् सर्गे पार्वत्याः तपोवर्णनं विद्यते? - पञ्चमे सर्गे।
42. कुमारसम्भवस्य कस्मिन् सर्गे तारकासुरराक्षसेन पीडितदेवाः ब्रह्मणः सम्मुखे प्रार्थनां कुर्वन्ति - द्वितीये सर्गे।
43. कुमारसम्भवस्य कस्मिन् सर्ग राज्ञो हिमालयस्य वर्णनं तथा पार्वत्या जन्मकथा वर्णिता? - प्रथमसर्गे।
44. कुमारसम्भवे शिवपार्वत्योः विवाहप्रस्तावं कर्तुं हिमालयं प्रति के अगच्छन्? - सप्तर्षयः।
45. "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्" कुमारसम्भवस्य सूक्तिरियं कस्य? - ब्रह्मचारिणः।

46. कालिदासस्यान्तिमं महाकाव्यम् - रघुवंशम्।
47. रघुवंशमहाकाव्ये सर्गास्सन्ति - नवदश।
48. रघुवशे श्लोकानां संख्या - 1569।
49. रघुवंशस्य मुख्यो रसः कः - शृङ्गारः।
50. रघुवंशस्य मङ्गलाचरणे कस्य वन्दना कृताऽस्ति - भगवतः शिवस्य।
51. रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रारम्भो भवति - राज्ञो दिलीपस्य वर्णनेन।
52. रघुवंशे कतीनां नृपाणां वर्णनं कृतम् - त्रिंशत्।
53. रघुवंशस्य सूर्यवंशीयनृपेषु प्रथमो नृप आसीत् - मनुः।
54. राज्ञो मनोः पुत्रस्य नाम आसीत् - दिलीपः।
55. राज्ञः दिलीपस्य भार्यायाः नाम आसीत् - सुदक्षिणा।
56. राज्ञो दिलीपस्य कुलगुरोर्नामासीत् - वशिष्ठः
57. रघुवंशस्यान्तिमस्य नृपस्य नाम - अग्निवर्णः।
58. अग्निवर्णस्य पितुर्नाम आसीत् - सुदर्शन।
59. रघुवंशे कामधेनुशापितो राज्ञो नाम किम्? - दिलीपः।
60. कामधेनोः पुत्री नन्दिनी राज्ञो दिलीपस्य परीक्षां कति दिनानन्तरं करोति? - द्वाविंशतिदिनानन्तरम्।
61. रघुवंशस्य चतुर्थे सर्गे वर्णनमस्ति - रघोः दिग्विजयस्य।
62. रघुवंशस्य कस्मिन् सर्गे अतिथि-कुशयोः चरित्रस्य वर्णनमस्ति? - सप्तदशसर्गे।
63. रघुवंशस्य कस्मिन् सर्गे अजविलापस्य वर्णनमस्ति? - अष्टमे सर्गे।
64. रघुवंशमहाकाव्यस्योपजीव्यपुराणम् - पद्मपुराणम्।
65. "अलं महिपाल तव श्रमेण" इदं कथनं कस्यास्ति? - सिंहस्य।
66. "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ" इति रघुवंशे कस्मिन् सन्दर्भे वर्णितम्? - इन्दुमतिस्वयंवरस्य सन्दर्भे।
67. रघुवंशस्य त्रयोदशे सर्गे का कथा वर्णिता - रामस्यायोध्यां प्रत्यागमनम्
68. राज्ञः दिलीपस्य गोसेवा रघुवंशस्य कस्मिन् सर्गे वर्णिता - द्वितीये सर्गे।
69. रघुवंशे " कुम्भोदरः" इति कस्य नाम आसीत् - शिवसेवकस्य।
70. रघुवंशे रघोः वर्णने कस्य रसस्य प्रधानता अस्ति? - शान्तस्य।
71. रघुवंशमहाकाव्यस्य मल्लिनाथेन रचिता व्याख्या - सञ्जीवनी।
72. कुमारसम्भवस्य कति सर्गान् एवाधिकृत्य मल्लिनाथेन टीका कृता - अष्टसगीन्।
73. कालिदाससमारोहस्य प्रवर्तकः कः - पण्डितसूर्यनारायणव्यासः।

74. कस्य कवेः मतेन कालिदासो राष्ट्रियकविरस्ति - डॉ० हजारीप्रसादद्विवेदीमते।

मेघदूतम्

1. गीतिकाव्येषु प्रथमं काव्यम् - मेघदूतम्।
2. किं गीतिकाव्यम्? - यस्मिन् काव्ये जीवनस्यैकपक्षस्य चित्रणं भवति तद् गीतिकाव्यम्।
3. कालिदाससस्य मेघदूते कति खण्डानि? - (पुर्वमेघ उत्तरमेघश्चेति)
4. मेघदूतेऽङ्गीरसोऽस्ति - विप्रलम्बशृङ्गारः।
5. मेघदूतस्योपजीव्यमस्ति - रामायणम्
6. मेघदूते कस्यालङ्कारस्य प्रधानता? - श्लेषस्य
7. मेघदूतस्य शैली अस्ति - वैदर्भी
8. मेघदूतस्य प्रधानो गुणोऽयम् - प्रसाद।
9. मेघदूते श्लोकानां सङ्ख्यास्ति - पञ्चदशाधिकशतम्
10. मेघदूतस्य प्रारम्भिकशब्दो वर्तते - कश्चित्।
11. मेघदूतस्य दूतमस्ति - मेघः
12. मेघदूतस्य नायकस्य नाम - यक्षः (धीरोद्दातनायकः)
13. मेघदूते नायिका का? - यक्षिणी (स्वकीया नायिका)
14. कथानकानुसारेण को यक्षाय शापं ददाति - कुवेरः
15. यक्षस्य शापस्यावधिः आसीत् - एकवर्षम्।
16. मेघदूते कुवेरस्य राजधानी वर्णिता - अलकानगरी
17. दूतकाव्यस्य प्रणेता कः? - कालिदासः।
18. मेघदूतस्य रसस्य स्थायी भावः - रतिः
19. यक्षमतेन कामपीडिताजानानां रक्षकः कः? - नादः।
20. मेघदूतकथाया आधारग्रन्थो मन्यते - ब्रह्मवैवर्ततुराणम्।
21. मेघदूते दशार्णदेशस्य राजधानी - विदिशा।
22. मेघदूते कैलासपर्यन्तं मेघस्य सहयात्रिणः के सन्ति? - राजहंसाः।
23. मेघदूते यक्षगृहस्य सम्मुखे को वृक्ष आसीत्? - मन्दारवृक्षः।
24. मेघदुतस्यानुसारेण नर्मदानद्या अपरं नाम किमस्ति - रेवा
25. केन पाश्चात्त्यविदुषा मेघदूतं सर्वप्रथमं गीतिकाव्यंमिति कथितम्? - मैक्डोनलमहोदयेन।
26. मेघदूतस्य रचनाया संस्कृतजगति कस्याः काव्यपरम्परायाः प्रारम्भः? - दूतकाव्यपरम्परायाः।
27. दूतपरम्परायाः कानिचन उदाहरणानि सन्ति? - i. हंसदूतम् ii. पिकदूतम् iii. बकदूतम् iv. गोपीदूतम् v. तुलसीदूतम् vi. कोकिलदूतम् vii. पवनदूतम् viii. पत्रदूतम्।

ऋतुसंहारम्

1. ऋतुसंहारमस्ति एकम् - खण्डकाव्यम्।
2. ऋतुसंहारं विभक्तमस्ति - सर्गेषु।
3. ऋतुसंहारं सर्गाणां संख्यास्ति - 6
4. ऋतुसंहारे श्लोकसङ्ख्या वर्तते - चतुश्चत्वारिंशदधिकशतम्।
5. ऋतुसंहारे ऋतुवर्णनक्रमे प्रथमर्तुः कः - ग्रीष्मः।
6. ऋतुसंहारे ऋतुवर्णनक्रमे अन्तिमः ऋतुः कः? - वषन्तः।
7. ऋतुसंहारे ऋतु- क्रमोऽस्ति - ग्रीष्मः, वर्षा, शरद्, हेमन्तः शिशिरः, वसन्तः।
8. द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं, स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः सर्वे प्रियं चारुतरं वसन्ते।।
श्लोकेऽस्मिन् कस्य ऋतोः विशेषता वर्णिता कालिदासेन? - वसन्तर्तोः।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

1. काव्येषु किं रम्यम्? - नाटकम्
2. नाट्यस्याद्यप्रवर्तकः कः? - भगवान् नाटराजः
3. नाट्यशास्त्रस्य प्रणेतास्ति - भरतमुनिः
4. नाटकेषु सर्वाधिकं प्रसिद्धमस्ति - अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
5. अभिज्ञानशाकुन्तलं विभक्तमस्ति - अङ्केषु
6. अभिज्ञानशाकुन्तलेऽङ्कानां संख्यास्ति - सप्त।
7. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मुख्यो रसो वर्तते - शृङ्गारः
8. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रमुखो रीतिरियम् - वैदर्भी
9. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाटकस्य प्रमुखो गुणो वर्तते - प्रसादः
10. अभिज्ञानशाकुन्तले 'अभिज्ञान' इति शब्दस्य सङ्केतः कुत्र? - अङ्गुलीयके
11. कालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तले कस्य स्तुतिः कृता? - भगवतः शिवस्य
12. कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तले नाटके कस्य छन्दसः प्रमुखता विद्यते? - आर्य्याछन्दसः।
13. अभिज्ञानशाकुन्तले कस्य वैदिकच्छन्दसः प्रयोगोऽभवत् - त्रिष्टुप्-छन्दसः।
14. अभिज्ञानशाकुन्तले कयोः रसयोरपूर्वसम्मेलनं विद्यते - शृङ्गार- करुणयोः।
15. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकस्य नाम - दुष्यन्तः
16. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिकायाः नाम किम्? - शकुन्तला
17. शकुन्तलायाः पितुर्नाम - विश्वामित्रः
18. विश्वामित्रस्य गोत्रं किम्? - कौशिकः

19. शकुन्तलायाः धर्मपिता कः आसीत् - महर्षिः कण्वः
20. शकुन्तलाया मातुर्ना - मेनका
21. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथानकं कुतः सङ्गृहितम् - महाभारतस्यादिपर्वणः
22. राज्ञः दुष्यन्तस्य राजधानी - हस्तिनापुरम्
23. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य विदुषकस्य नाम किम् - माधव्यः
24. अभिज्ञानशाकुन्तले कति पात्राणि सन्ति? - 12
25. अभिज्ञानशाकुन्तले प्रायः छन्दसां संख्यास्ति - 24
26. महर्षिकण्वस्य पालिता पुत्री आसीत् - शकुन्तला
27. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के प्रधानरसः - करूणः
28. नाटके सूत्रधारस्य किं कर्त्तव्यं भवति - अभिनयस्य निर्देशनं नियन्त्रणश्च।
29. शकुन्तला राज्ञो दुष्यन्तस्योपरि केन कारणेन मोहिता अभूत् - वस्त्र-कारणेन
30. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कस्मिन् अङ्के विष्कम्भकस्य समाप्तिः भवति - तृतीयेऽङ्के
31. चतुर्थाऽङ्कस्य प्रारम्भे कस्यागमनं भवति - दुर्वासामहर्षेः।
32. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के शकुन्तलायै - दुर्वासा ऋषिः।
33. कस्याः प्रार्थनया दुर्वासाशापे लघुता आगता - प्रियंवदायाः
34. दुष्यन्तः यदा आश्रमं प्रविशति तदा महर्षिः कण्वः कुत्र गतवान् आसीत् - सोमतीर्थम्
35. महर्षेः कण्वस्य आश्रमः कुत्र आसीत् - मालिनीनद्याः तटे
36. ययातेः पत्नी का आसीत्? - शर्मिष्ठा
37. शकुन्तलया सह हस्तिनापुरं का गतवती आसीत् - गौतमी
38. गौतमी का आसीत् - कण्वस्य भगिनी
39. "अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् संगतं रहः" इति अभिज्ञानशाकुन्तले को वदति - कण्वशिष्यः शार्ङ्गरवः
40. दुष्यन्तप्रदत्तं शकुन्तलाया अङ्गुलीयकं कुत्र स्खलितम् - शचीतीर्थे
41. शकुन्तलायाः पतिगृहगमनसमये रेशमीवस्त्रं को ददाति - वृक्षः
42. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कस्मिन्नङ्के दुष्यन्तेन शकुन्तलापरित्यागः प्राप्यते - पञ्चमे अङ्के
43. दुष्यन्तस्य मनः स्थितिपरिज्ञानाय मेनका कां हस्तिनापुरं प्रेषितवती - सानुमतीम्

44. अभिज्ञानशाकुन्तले मधुकारिका का - दुष्यन्तस्य परिचारिका
45. कः सन्देशवाहकः स्वर्गात् हस्तिनापुरमागच्छति - इन्द्रस्य सारथिः मातलिः।
46. शकुन्तलायाः पुत्रस्य नामास्ति - सर्वदमनः।
47. नाटकान्ते शकुन्तला- दुष्यन्तयोर्मिलनं कुत्र भवति - हिमकुटस्थे मारीचि-आश्रमे
48. "न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्" सूक्तिरियम् अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कस्मिन् अङ्केऽस्ति? - प्रथमेऽङ्के
49. किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् - राज्ञो दुष्यन्तस्य
50. "भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सवत्र।" सुक्तिरियं प्राप्यते शाकुन्तलस्य कस्मिन् अङ्के - प्रथमेऽङ्के।
51. "आपरिषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" अभिज्ञानशाकुन्तले कस्येयं सूक्तिः? - सुत्रधारस्य
52. "कामी स्वतां पश्यति।" शाकुन्तलस्य कस्मिन् अङ्के दुष्यन्तस्येयमुक्तिः - द्वितीयेऽङ्के
53. "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः करण प्रवृत्तयः" उक्तिरियं कस्य - दुष्यन्तस्य।
54. "नहि तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरहिणो भवन्ति" अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के का वदति? - प्रियंवदा
55. "अर्थो हि कन्या परकीय एवेति" उक्तिः कस्य - कण्वस्य
56. ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्यः कस्येयं सूक्तिः - शार्ङ्गरवस्य।
57. "गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति"? अभिज्ञानशाकुन्तले कस्येयं सूक्तिः? - अनुसूयाया।
58. "अहो रागपरिवाहिणी गीतिः" राज्ञो दुष्यन्तस्य इदं कथनं कस्य प्रशंसायां विद्यते - हंसपदिकाया गीतस्य-प्रशंसायाम्।
59. नाटकान्ते भरतवाक्यस्य प्रयोगो भवति, तर्हि वदतु अभिज्ञानशाकुन्तलस्य भरतवाक्यं किमस्ति? - प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम्।

विक्रमोर्वशीयम्

1. कालिदासस्य विक्रमोर्वशीयं नाटकं विभक्तमस्ति - अङ्केषु।
2. विक्रमोर्वशीयेऽङ्कानां संख्यास्ति - 5।
3. रूपकभेदेषु विक्रमोर्वशीयमस्ति - त्रोटकः
4. विक्रमोर्वशीयस्य नायकोऽस्ति - राजा पुरूरवा
5. विक्रमोर्वशीयस्य नायिका का - उर्वशी

- मत्स्यपुराणम्

6. विक्रमोर्वशीयस्योपजीव्यमस्ति - शृङ्गारः
7. विक्रमोर्वशीयस्य प्रधानरसः वर्तते - प्रसादः
8. विक्रमोर्वशीयस्य प्रमुखगुणः - ऋग्वेदः शतपथब्राह्मणश्चेति
9. विक्रमोर्वशीयस्य कथायाः आधारग्रन्थः कः - माणवकः
10. विक्रमोर्वशीयस्य नाटकस्य विदुषकस्य नाम किमस्ति - आयुष्
11. पुरूरवा-उर्वश्यामुत्पन्नस्य वालकस्य नाम किम् - च्यवन- ऋषेः आश्रमे
12. आयुषो वाल्यकाले निवासः कुत्र आसीत् - भरतमुनिः
13. उर्वश्यै शापं को ददति खलु? - गन्धमार्दने वने
14. उर्वशी कुत्र शापकारणेन लतारूपेण परिवर्तिता भवति-

मालविकाग्निमित्रम्

1. मालविकाग्निमित्रे अङ्कानां संख्यास्ति - 5
2. मालविकाग्निमित्रस्य प्रमुखो रसः - शृङ्गारः
3. मालविकाग्निमित्रे कस्य गुणस्य प्रधानतास्ति - प्रसादगुणस्य
4. मालविकाग्निमित्रस्य प्रस्तावनायां कं नाटककारं स्मरति कालिदासः? - भासम्
5. मालविकाग्निमित्रस्य नायकः कः - शृङ्गवंशी राजा अग्निमित्रः
6. अग्निमित्रस्य पितुर्नामास्ति - पुष्यमित्रः
7. अग्निमित्रस्य पुत्रस्य नाम किम्? - वसुमित्रः
8. मालविकाग्निमित्रस्य नायिकास्ति - विदर्भराजकुमारी मालविका
9. मालविकाग्निमित्रस्य विदुषकस्य नाम किम् - गौतमः
10. मालविकाग्निमित्रे मालविकायाः नाट्याचार्यः कः - गणदासः
11. मालविकाग्निमित्रे अग्निमित्रस्य पट्टमहिषी का - धारिणी।
12. मालविकाग्निमित्रे धारिण्याः पुत्रः कः - वसुमित्रः
13. मालविकाग्निमित्रे धारिण्याः पुत्री का - वसुलक्ष्मी
14. अग्निमित्रस्य द्वितीया भार्या का? - इरावती
15. अग्निमित्रः नृत्यं कुर्वन् मालविकां दृष्ट्वा किं वदति - 'कामदेव का विषग्धि वाणः' इति
16. मालविकाग्निमित्रे अग्निमित्रस्य प्रेमिका कास्ति? - मालविका
17. मालविकायाः प्रतिस्पर्धिनी का? - धारिणी
18. धारिण्याः भ्रातुः नाम किम्? - वीरसेनः
19. मालविकाग्निमित्रे परिव्राजिकाया रूपेण कास्ति? - कौशिकी
20. पुराणमित्येव न साधु सर्वम्,
    न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्?
    कालिदासस्य कस्मिन् नाटके सूक्तिरियं वर्तते? - मालविकाग्निमित्रस्य

21. 'शिलष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
    संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता इयमुक्तिः
    मालविकसग्निमित्रस्य कस्याङ्कस्य खलु? - प्रथमाङ्कस्य

भारविः

1. महाकवेः भारवेः वैशिष्ट्यमस्ति - अर्थगौरवम्
2. भारवेरुत्कृष्टा कृतिरस्ति - किरातार्जुनीयम्
3. जनश्रुत्यनुसारं भारवेः गोत्रं किम् - कौशिकः
4. भारवेः पितुर्नाम किम्? - श्रीधरः
5. भारवेः मातुर्नामकिम्? - सुशीला
6. भारवेः भार्यायाः नाम आसीत् - रसिका
7. अवन्तिसुन्दरीकथानकानुसारेण भारवेः पितुर्नामास्ति - नारायण स्वामी।
8. भारवेः काव्यस्य रीतिरस्ति - वैदर्भी।
9. भारवेः वाल्यकालस्य नामास्ति - दामोदरः
10. भारवेराश्रयदाता कः? - विष्णुवर्धनः
11. भारवेरुपाधिरस्ति - आतपत्रम्
12. भारवेः उपलब्धरचनानां संख्यास्ति - 1
13. भारविः भारतस्य कस्य भागस्य निवासी - दक्षिणभागस्य
14. भारवेः स्थितिकालो मन्यते - सप्तमशताब्दी
15. भारविः कीदृशो भक्तः आसीत् - शैवः
16. भारविः कस्य मार्गस्य प्रवर्तको मन्यते? - विचित्रमार्गस्य
17. भारवेः महाकाव्ये किरातार्जुनीये सर्गसंख्या - 18
18. किरातार्जुनीयस्य मुख्यो रसः - वीररसः
19. किरातार्जुनीयमहाकाव्ये नायकस्य नाम - अर्जुनः
20. अस्मिन् महाकाव्ये अर्जुनो नायकभेदेषु कीदृशः नायकः? - धीरोदात्तः
21. किरातार्जुनीयस्य नायिका का? - द्रौपदी
22. किराताजुनीयस्योपजीव्यं किम् - महाभारतस्य वनपर्व
23. किरातार्जुनीयस्य प्रारम्भो भवति केन शब्देन? - 'श्रियः' इति शब्देन
24. किरातार्जुनीयस्य प्रतिनायकः - शिवः
25. किरातार्जुनीयस्य गौणरसस्य नाम वर्तते - शृङ्गारः
26. किरातार्जुनीये दुर्योधनस्यापरं नाम किमस्ति - सुयोधनः
27. किरातावेशधारी कः आसीत् - शिवः
28. किरातार्जुनीये भगवता शिवेन पाशुपतास्त्रं कस्मै प्रदत्तम्? - अर्जुनाय

29. पाशुपतास्त्रप्राप्त्यर्थं कुत्र गच्छति अर्जुनः - हिमालयस्योपरि
30. वनेचरः कः आसीत्? - युधिष्ठिरस्य गुप्तचरः
31. किरातार्जुनीयमहाकाव्ये एकाक्षरअलङ्काराणां संख्या - 7
32. किरातार्जुनीयस्य महाकाव्यस्यादितः सर्गत्रयं किमुच्यते? - पाषाणत्रयम्
33. "हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः" किरातार्जुनीयस्य सूक्तिरियं कस्योक्तिः? - वनेचरस्य।
34. आचार्यमल्लिनाथेन भारवेः काव्योपरि का टिप्पणी कृता - नारिकेल, फलसन्निभं वचो भारवे

माघः

1. महाकविमाघस्य एकमात्ररचना - शिशुपालवधम्
2. माघः भारतस्य कस्य भूभागस्थनिवासी? - राजस्थानप्रान्तस्य भीनमालनगरस्य
3. माघस्य जन्मस्थानस्य भीनमालस्य सम्पन्नतायाः उल्लेखः केन कृतः? - चीनीयात्री- ह्वेन्साङ्गेन
4. भीनमालस्य प्राचीनं नामासीत् - श्रीमालः
5. माघस्य पितुर्नाम - दत्तकः
6. दत्तकस्यापरं नाम इदमपि प्राप्यते - सर्वाश्रयः
7. माघस्य पितामहस्य नाम - सुप्रभदेवः
8. सुप्रभदेवः कस्य राज्ञो मन्त्री आसीत् - वर्मलातनाम्नः राज्ञः
9. माघस्य जन्म कस्मिन् कुलेऽभवत् - ब्राह्मणकुले
10. माघस्य कालो मन्यते - 675 ईस्वी
11. माघस्याश्रयदाता राजा कः आसीत् - राजा भोजः?
12. माघः कस्य देवस्योपासकः आसीत् - सूर्यदेवस्य
13. माघो विभूषितः केनोपाधिना? - घण्टोपाधिना
14. शिशुपालवधेः महाकाव्ये सर्गाणां संख्यास्ति - 20
15. शिशुपालवधमहाकाव्यस्य मुख्यरसो वर्तते - वीरः
16. शिशुपालवधे प्रायः श्लोकानां संख्या - 1650
17. माघे सन्ति कति गुणाः? - त्रयः
18. माघकाव्यस्य के त्रयो गुणाः? - उपमा, पदलालित्यम्, अर्थगौरवञ्चेति
19. शिशुपालवधस्य प्रेरणास्त्रोतं मुख्यं पुराणमस्ति - श्रीमद्भागवतम्
20. शिशुपालवधकाव्यस्य नायकः कः - श्रीकृष्णः
21. शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रतिनायकस्य नाम - चेदिनरेशः शिशुपालः
22. शिशुपालस्य राजधानी आसीत् - माहिष्मती

23. शिशुपालवधस्य मङ्गलाचरणे कस्य वर्णनम् - श्रीकृष्णस्य
24. अनुप्रासयोजनायां माघः कस्य सहोदरः? - भारवेः
25. शिशुपालवधस्य प्रारम्भो केन शब्देन कृतः? - 'श्रीः' इति शब्देन
26. माघस्य शब्दभाण्डागारविषये किमुच्यते - नवसर्गगते माघे नव शब्दो न विद्यते
27. शिशुपालवधे प्रथमसर्गस्य प्रधानच्छन्दः किम् - वंशस्थम्
28. शिशुपालवधस्य प्रथमे सर्गे श्लोकानां संख्या कति? - 75
29. शिशुपालवधस्य प्रथमे सर्गे श्रीकृष्णस्य राजप्रासादे कस्यागमनं भवति - नारदस्य
30. नारदस्य पितुर्नाम किम्? - ब्रह्मा
31. नारदस्य हस्ते किमासीत् - वीणा
32. नारदः कस्य सन्देशमादाय श्रीकृष्णसमीपमायातः - इन्द्रस्य
33. शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गस्यापरं नाम किम्? - मन्त्रवर्णनम्
34. शिशुपालवधमहाकाव्ये कस्य पर्वतस्य वर्णनं वर्तते? - रैवतकपर्वतस्य
35. शिशुपालवधस्य कस्मिन् सर्गे षड्ऋतुवर्णनं कृतम्? - 6
36. काव्येऽस्मिन् शिशुपालस्योपरि आक्रमणस्य चर्चां कः करोति? - श्रीकृष्णस्य भ्राता
37. "प्रभातवर्णनम्" शिशुपालवधस्य कस्मिन् सर्गे - 11
38. कस्य राजसूये यागे श्रीकृष्णेन शिशुपालस्य वधः कृतः? - युधिष्ठिरस्य
39. शिशुपालवधे राजसूययज्ञे कस्य अग्रिमा पूजा वर्णिता? - श्रीकृष्णस्य

श्रीहर्षः

1. श्रीहर्षस्य जन्म स्वीक्रियते - 12 शताब्द्याः उत्तरार्द्धे
2. श्रीहर्षस्य पितुर्नामासीत् - श्रीहीरः
3. श्रीहर्षस्य माता आसीत् - मामल्लदेवी
4. किंवदन्ती-अनुसारेण श्रीहर्षस्य मातुलः मन्यते - काव्यप्रकाशकारो मम्मटः
5. श्रीहर्षः कस्मिन् राज्ये सभापण्डितः आसीत् - कन्यकुब्जे राज्ये
6. श्रीहर्षः कस्य राज्ये सभापण्डितः आसीत् - जयचन्द्र- विजयचन्द्रयोः राज्ये
7. श्रीहर्षः कन्याकुब्जेश्वरात् किं लभते स्म? - ताम्बूलद्वयमासनञ्च।
8. श्रीहर्षः कस्य मन्त्रस्य जपेनासाधारणीं प्रतिभामवाप - चिन्तामणिमन्त्रस्य जपेन।
9. श्रीहर्षः कस्य मतं खण्डितवान्? - उदयनाचार्यस्य।

	-	द्वैतवादी
10. उदयनाचार्यः कीदृशो नैयायिकः?	-	अद्वैतवादस्य
11. श्रीहर्षः कस्य वादस्य समर्थकः?		
12. अद्वैतवेदान्तस्य मण्डनार्थं श्रीहर्षेण को ग्रन्थो लिखितः?	-	खण्डनखण्डखाद्यम्
13. श्रीहर्षेण लिखितं चम्पूकाव्यमस्ति	-	नवसाहसाङ्कचरितचम्पू
14. किं विद्वदौषधम्	-	नैषधम्
15. 'नैषधं विद्वदौषधम्' इति कथं प्रसिद्धम्?	-	श्रीहर्षस्य पाण्डित्याय
16. नैषधीयचरितस्योपजीव्यमस्ति?	-	महाभारतस्य वनपर्वणो नलोपाख्यानम्
17. नैषधीयचरितस्योपरि मल्लिनाथेन का टीका लिखिता?	-	जीवातुटीका
18. नैषधीयचरिते प्रयुक्तानि प्रत्येकपदानि सन्ति?	-	श्लिष्टानि
19. नैषधीयचरिते को दूतकार्ये कुशलः आसीत्?	-	हंसः
20. नैषधीयचरिते कविः शिल्पविज्ञानेन सह कस्य विज्ञानस्य वर्णनं कृतवान्?	-	प्राणिविज्ञानस्य
21. नैषधीयचरिते कविः सामुद्रिकशास्त्रेण सह कस्य वर्णनं कृतवान्?	-	तन्त्रशास्त्रस्य
22. नैषधीयचरिते कति सर्गाः?	-	22
23. नैषधीयचरिते श्लोकानां संख्या का?	-	प्रायः 2880
24. नैषधीयचरितस्य कस्मिन् सर्गे सर्वाधिकाः श्लोकाः सान्ति?	-	सप्तदशे सर्गे
25. नैषधीयचरितस्य कस्मिन् सर्गे न्यूनतमाः श्लोकाः सान्ति?	-	त्रयोदशे सर्गे
26. नैषधीयचरिते प्रायः कतीनां छन्दसां प्रयोगः सञ्जातः?	-	19
27. नैषधीयचरिते कस्य छन्दसः प्रयोगः आधिक्येन वर्तते?	-	उपजातिच्छन्दसः
28. नैषधीयचरितस्य मुख्यो रसो वर्त्तते?	-	शृङ्गारः
29. नैषधीयचरितस्य प्रमुखा रीतिरस्ति?	-	वैदर्भी
30. नैषधीयचरिते कस्य गुणगानस्य वर्णनमस्ति?	-	राज्ञो नलस्य
31. नैषधीयचरितस्य को नायकः?	-	राजा नलः
32. नलः कीदृशो नायकोऽस्ति?	-	धीरोदात्तः
33. नैषधीयचरितस्य को प्रतिनायकः?	-	इन्द्र-यमाग्निवरुणाश्च
34. नैषधीयचरितस्य नायिका का?	-	विदर्भदेशस्य राजकुमारी दमयन्ती
35. दमयन्ती कीदृशी नायिका?	-	प्रथमे परकीया, विवाहानन्तरं स्वकीया
36. नैषधीयचरितस्य प्रथमसर्गे किं छन्दः प्रयुक्तम्?	-	वंशस्थछन्दः
37. नैषधीयचरितस्य कस्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकी?	-	राज्ञो नलस्य

38. नैषधीयचरितस्य द्वितीये सर्गे हंसः राज्ञो नलस्य सम्मुखे कस्याः सौन्दर्यं वर्णयति?	-	दमयन्त्याः
39. को दमयन्त्याः स्वयंवरस्य निर्णयं करोति?	-	पिता राजा भीमसेनः
40. इन्द्राग्निवरुणयमाश्च कं दूतरूपेण दमयन्त्याः पार्श्वे प्रेषयन्ति?	-	राजानं नलम्
41. दमयन्त्याः स्वयम्वरे पञ्चनलानां श्लेषपूर्वकं वर्णनं का करोति?	-	सरस्वती
42. नैषधीयचरिते 'पञ्चनलाः' इत्यनेन किं तात्पर्यम्?	-	इन्द्राग्निवरूणयमनलांश्च

दण्डी

1. छन्दोरहितं श्रव्यकाव्यं किं कथ्यते?	-	गद्यम्
2. गद्यं सर्वप्रथमं कुत्र प्राप्यते?	-	यजुर्वेदस्य संहितासु
3. कस्मिन् वेदे गद्यस्य बहुलता दृश्यते?	-	अथर्ववेदे
4. "वृत्तगन्धोज्झितं काव्यं गद्यम्" इति गद्यस्य परिभाषा केन प्रदत्ता?	-	आचार्यविश्वनाथेन
5. गद्यं केन मुक्तं भवति?	-	पद्यबन्धनेन
6. गेयताशून्यरचना का भवति?	-	गद्यम्
7. भवतां मतेन गद्यस्य का परिभाषा स्यात्?	-	यत्राक्षराणां निश्चितं विधानं न भवति तद् गद्यमुच्यते
8. गद्ये कानि काव्यानि आगच्छन्ति?	-	1. कथा 2. आख्यायिका 3. चम्पू
9. गद्यसाहित्ये कस्य पदलालित्यं प्रसिद्धम्?	-	दण्डिनः
10. आचार्यः दण्डी कस्य प्रपौत्रः मन्यते?	-	भारवेः
11. दण्डिनः पितुः नाम किम्?	-	वीरदत्तः
12. दण्डिनो समयो मन्यते?	-	690-725 ईसापूर्वम्
13. दण्डिनः आश्रयदाता राजा आसीत्?	-	काञ्चीनरेशः राजवर्मा
14. दण्डिना राजवर्मणः पुत्राणां शिक्षणाय को ग्रन्थो लिखितः?	-	काव्यादर्शः

प्रमुखग्रन्थाः तत्प्रणेतारश्च

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
रघुवंशः	कालिदासः	19 सर्गाः	शृङ्गारः	श्री रामः (नायकः) सीता (नायिका) दिलीपः, सुदक्षिणा, वशिष्ठः, नन्दिनी(गौः) रघुः, कौत्सः, कुबेरः, अजः, इन्दुमती दशरथः, नारदः श्रवणः, रावणः, विश्वामित्रः,भरतः शत्रुघ्नः, लक्ष्मणः सुरः, लवः कुशः, वाल्मीकिः कुमुद्वती,अतिथिः, अग्निवर्णः	रामायणम्
कुमारसम्भवम्	कालिदासः	17 सर्गाः	शृङ्गारः	शिवः (नायकः) पार्वती (नायिका) हिमालयः, मैना, तारकासुरः, नारदः, ब्रह्मा, इन्द्रः,कामदेवः, रतिः, सप्तर्षिः, कुमार..: कार्तिकेयः	श्रीमद्भागवतम्
किरातार्जुनीयम्	भारविः	18 सर्गाः	वीरः	अर्जुनः(नायकः) द्रोपदी(नायिका) कृष्णः,इन्द्रः, शिवः (किरातः) पञ्चपाण्डवाः, वनेचरः व्यासः, दुर्योधनः, यक्षमक् (शङ्करः वेशधारी दानवः)	महाभारतम् (वनपर्व)
शिशुपालवधम्	माघः	20 सर्गाः	वीरः	श्रीकृष्णः (नायकः) युधिष्ठिरः, भीमः, अर्जुनः, नकुलः, सहदेवः,	महाभारतम् (सभापर्व)

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
				द्रोपदी, भीष्मः, दुर्योधनः, शिशुपाल इत्यादि।	
नैषधीयचरितम्	श्री हर्षः	22 सर्गाः	शृङ्गारः	नलः (नायकः) दमयन्ति (नायिका) भीमः, नारदः, हंसः (पक्षी) इन्द्रः,वरूणः, यमः, अग्निः, सरस्वती कलिसेना, वैतालिक इत्यादि।	महाभारतम् (नलोपाख्यानम्)
बुद्धचरितम्	अश्वघोषः	28 सर्गाः मूलतः 14	शान्तः	भगवान् बुद्धः (नायकः) शुद्धोधनः, मायादेवी सिद्धार्थः (बुद्धः) श्रवणः, छन्दकः, यशोधरा, बिम्बसारः, अराडमुनिः, नन्दबाला, कामदेव इत्यादि।	इतिहासप्रसिद्धः
मेघदूतम्	कालिदासः	2 खण्ड उतर–पूर्व	शृङ्गारः (वियोग)	यक्षः हेममाली (नायकः) यक्षिणी विशालाक्षी नकस्य आधारः (नायिका) मेघः	रामायणकथा/ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
हर्षचरितम्	बाणभट्टः	8 उच्छ– वासाः	वीरः	हर्षवर्द्धनः (नायकः) इतिहासप्रसिद्धः राज्यवर्द्धनः, राज्यश्रीः, प्रभाकारवर्द्धनः, शशाङ्कः ग्रहवर्मा भैरवाचार्य इत्यादि।	
कादम्बरी	बाणभट्टः	2 खण्ड मूलत 1	शृङ्गारः	चन्द्रापीडः (नायकः) कादम्बरी (नायिका) चन्द्रमा, पुण्डरीकः कपिंजलः, वैशम्पायनः, शुद्रकः, शुकः, चाण्डाल– कन्या (लक्ष्मी) जाबालिः, हारितः, तारापीड हंसः, विलायती, शुक नासः, महाश्वेता, पत्रलेखा, इन्द्रायुधः, किन्नरयुगलः, मदलेखा, चित्ररथ इत्यादि।	बृहत्कथा (गुणाढ्य)

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
दशकुमारचरितम्	दण्डी	3 खण्ड	शृङ्गारः	राजवाहनः (नायकः) अवन्ति-सुन्दरी (नायिका) राजहंसः, मानसारः, पुष्पोद्भवः, अर्थपालः, वैश्रवणः, सिन्धुदत्तः, पद्मोद्भवः, अपहारवर्मा, उपहारवर्मा प्रमति,विज्रुतः, सोमदत्तः, मित्रगुप्तः, मंत्रगुप्तः, कान्तिमतिः, तारावतिः, कामपालः, वसुमती, सुमन्तः, चण्ड-वर्मा मातङ्ग इत्यादि।	बृहत्कथा
अभिज्ञान-शाकुन्तलम्	कालिदासः	7 खण्ड	शृङ्गारः	दुष्यन्तः (नायकः) शकुन्तला (नायिका) कण्वः,अनसूया प्रियंवदा, शाङ्गेरवः, शारद्वत माढव्य (विदूषकः) भरतः, मारिची, दुर्वासा, गौत्तमी मेनका मातलि वसुमति इत्यादि।	महाभारतम् पद्मपुराणम्
विक्रमोर्वशीयम्	कालिदासः	5 अङ्काः	शृङ्गारः	पुरुखा(नायक) उर्वशी (नायिका) इन्द्र, केशी (दैत्य)कुबेरः,नारदः, भरतः, मुनिः, औशीनरी, वनवासिनी स्त्री, कुमारः (उर्वशी पुत्रः) इत्यादि।	ऋग्वेदः महाभारतम्
उत्तररामचरितम्	भवभूतिः	7 अङ्काः	करुणः	श्रीरामः (नायक :) सीता (नायिका) वाल्मीकिः, लवः,कुशः,लक्ष्मणः, भरतः, शत्रुघ्नः,चन्द्रकेतुः, अष्टावक्रः, सौधातकी, दाण्डायनः, सुमंत्रविद्याधरः, दुर्मुखः, शम्बूकः, पृथ्वी वासन्ति, आत्रेयी, तमसा, मुगला गंगा, अरुन्धती, विद्याधरी,	रामायणम्

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
				जनकः, प्रतिहारी, कौशल्या कञ्चकी गुप्तचर इत्यादि।	
महावीरचरितम्	भवभूतिः	7 अङ्काः	वीरः	श्रीरामः (नायकः)सीता (नायिका), दशरथ, कौशल्या, कैकयी,जनकः, लक्ष्मणः, भरतः, शत्रुघ्नः, रावणः, शूर्पणखा, विश्वामित्रः, उर्मिला, कुशध्वजः, ताडका, परशुरामः, अहल्या, मन्थरा, जटायुः, बालिः, सुग्रीवः, हनुमान् इत्यादि।	रामायणम्
स्वप्नवासवदत्तम्	भासः	6अङ्काः	शृङ्गारः	उदयनः (नायकः) वासवदत्ता पद्मावती (नायिका) यौगन्धरायणः महासेनः, वसन्तकः, रूमण्वान ब्रह्मचारी, अंगारवती, तापसी धात्री, वसुन्धरा, विजया अवन्तिका, परिव्राजक इत्यादि।	इतिहास-प्रसिद्धम् तथा कविकल्पितम्
वेणीसंहारम्	भट्ट नारायण	6 अङ्काः	वीरः	भीमः (नायकः) द्रोपदी (नायिका) युधिष्ठिरः, अर्जुनः, दुर्योधनः, कृष्णः, भानुमती, जयद्रथः, दुःशाला द्रोणः, कर्णः, अश्वत्थामा, सुन्दरकः, धृतराष्ट्रः, गान्धारी इत्यादि।	महाभारतम्
कर्पूरमञ्जरी	राजशेखरः	4 जवनिकाः	शृङ्गारः	चन्द्रपालः (नायकः) कर्पूरमञ्जरी (नायिका) विदूषकः (कपिञ्जलः) रत्न-चण्डः, कांचनचण्डः, भैरवानन्दः, विभ्रमलेखा, विचक्षणा प्रतिहारी	कल्पना प्रसूत

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
				कुरङ्गिका, सारगिका, चर्चरी आदि।	
मुद्राराक्षसः	विशाखादत्तः	7 अङ्काः	वीरः	चाणक्यः (नायकः) नन्दः, राक्षसः, चन्द्रगुप्तः, मलयकेतुः, क्षपणकः, चन्दनदासः, शार्ङ्गरवः, विराधगुप्तः, निपुणिकः, शकटदासः, सिद्धार्थकः, पर्वतकः, करभकः, भागुरायण आदि।	विष्णुपुराणम् श्रीमद्-भागवतम्
प्रसन्नराघवम्	जयदेवः	7 अङ्काः	वीरः	श्रीरामः (नायकः) सीता (नायिका) मंजीरकः, नुपुरकः, जनकः, रावणः, बाणासुरः, विश्वामित्रः, लक्ष्मणः परशुरामः, गंगा, यमुना, सरयू दशरथः, हंस, हनुमान्, प्रहस्तः विभीषणः, सुग्रीवः, इत्यादि।	रामायणम्
प्रबोधचन्द्रोदयम्	कृष्णमित्र	6 अङ्काः	शान्तः	प्रबोधचन्द्रः (नायक) मनः, मोहः, विवेकः, कामः, क्रोधः लोभः, तृष्णा, हिंसा, शान्तिः, श्रद्धा मतिः, प्रबोधः, शमः, दमः तीर्थः, उपनिषद्, मिथ्यादृष्ट्री, विद्या सरस्वती, वैराग्य इत्यादि।	कल्पना-प्रसूतम्
मालविकाग्निमित्रम्	कालिदासः	5 अङ्काः	शृङ्गारः	अग्निमित्रः (नायकः) मालविका (नायिका) गणदासः, हरिदत्तः, वकुलावलिका, इरावती, धारिणी, वसुमित्रः, माधवसेन कौशिकी आदि।	इतिहास-प्रसिद्धः
नागानन्दम्	हर्षवर्द्धनः	5 अङ्काः	वीरः	जीमूतवाहनः (नायकः) मलयवती (नायिका) जीमूतकेतः, आत्रेयदेवि (गौरी), संन्यासी मित्रवसुः	कथासरित्सागरः 12 तरंगः

ग्रन्थः	ग्रन्थकर्त्ता	अध्यायाः	प्रधानरसः	प्रमुखपात्राणि	आधारग्रन्थः
				सर्पमाता, गरूड शंखचूडः (सर्पः)।	
मृच्छकटिकम्	शूद्रक :	10 अङ्काः	शृङ्गारः	चारुदत्तः (नायकः) वसन्तसेना (नायिका), मैत्रेयः (विदूषकः) शकारः, शर्विलकः, आर्यकः, भिक्षुमदनिका, रोहसेनः, रेमिलः, विट चेट, कर्णपूरकः, चन्दनक श्रैष्ठी वृद्धा अधिकारी गण इत्यादि।	इतिहास-प्रसिद्ध-कल्पनाप्रसूतः
शारिपुत्रप्रकरणम्	अश्वघोषः	9 अङ्काः	शान्तः	शारिपुत्रः (नायकः) मौद्गत्यायन, बुद्धि कीर्ति, प्रसिद्धम् धृति इत्यादि।	
मालतीमाधवम्	भवभूतिः	10 अङ्काः	शृङ्गारः	माधवः (नायकः) मालती (नायिका) कलहंसः, भूरिवसुः, नन्दन कामान्दकी, लवंगिका अधोर-घटः, कपालकुण्डला, मक रन्दकः, मदपन्तिका, सौदामिनी इत्यादि।	कल्पनाप्रसूतः
रत्नावली	हर्षवर्द्धनः	4 अङ्काः	शृङ्गारः	उदयनः (नायकः) रत्नावली (सागरिका) (नायिका) विदूषकः (वसन्तक :) यौगन्धरायणः वाभ्रव्यः, विजयवर्मा, वसुभूतिः ऐन्द्र जालिकः, वासवदत्ता कंचनमाला, सुसंगता चूतलतिका निपुणिका, वसुन्धरा इत्यादि।	इतिहासप्रसिद्धः
प्रियदर्शिका:	हर्षवर्द्धनः	4 अङ्काः	शृङ्गारः	वत्सः (नायकः) आरण्यका (नायिका) दृढवर्मा, प्रियदर्शिका वासवदत्ता इत्यादि।	कल्पनाप्रसूताः

आलङ्कारिकग्रन्थाः

क्र.	आलङ्कारिक-ग्रन्थाः	आलङ्कारिकाः	अध्यायाः
1.	रामायणम्	वाल्मीकिः	काण्डः (7)
2.	महाभारतम्	वेदव्यासः	पर्व (18)
3.	नाट्यशास्त्रम्	भरतमुनिः	अध्यायः (37)
4.	काव्यालङ्कारः	भामहः	परिच्छेदः (6)
5.	काव्यादर्शः	दण्डी	परिच्छेदः (4)
6.	काव्यालङ्कार-सूत्रवृत्तिः	वामनाचार्यः	अधिकरणानि (5)
7.	काव्यलङ्कार-सारसंग्रहः	उद्भट्टः	वर्गः (6)
8.	काव्यालङ्कारः	रुद्रटः	अध्यायः (26)
9.	हृदयदर्पणः	भट्टनायकः	अध्यायः (1)
10.	ध्वन्यालोकः	आनन्दवर्धनः	उद्योतः (4)
11.	व्यक्तिविवेकः	महिम्भट्टः	विमर्शः (3)
12.	वक्रोक्ति-जीवितम्	राजानककुन्तकः	उन्मेषः (4)
13.	सरस्वती-कण्ठाभरणम्	भोजराजः	परिच्छेदः (2)
14.	काव्यप्रकाशः	मम्मटः	उल्लासः (10)
15.	काव्यानुशासनम्	हेमचन्द्रः	अध्यायः (7)
16.	अलङ्कारशेखरः	केशवमिश्रः	रत्नम् (7)
17.	चन्द्रालोकः	पीयूषवर्ष जयदेवः	मयूखः (20)
18.	साहित्यदर्पणः	विश्वनाथः	परिच्छेदः (10)
19.	काव्यमीमांसा	राजशेखरः	अध्यायः
20.	भावप्रकाशनम्	शारदातनयः	अधिकारः (20)
21.	प्रतापरुद्रीयम्	विद्यानाथः	प्रकरणम् (9)
22.	रसगङ्गाधरः	पण्डितराज-जगन्नाथः	आननम् (2)
23.	औचित्य-विचारचर्चा	क्षेमेन्द्रः	
24.	दशरूपकम्	धनञ्जयः	प्रकाशः (4)
25.	एकावली	विद्याधरः	उन्मेषः (7)
26.	उज्ज्वल-नीलमणिः	श्रीरूपगोस्वामी	प्रकरणम् (2)
27.	काव्यप्रदीपः	आचार्यः गोविन्दः	उल्लासः (20)
28.	साहित्यरत्नाकरः	धर्मसूरिः	तरङ्गाः (20)
29.	अभिनवभारती	अभिनवगुप्त	अध्यायः (2)
30.	रघुवंशम्	कालिदासः	सर्गः (19)
31.	कुमारसम्भवम्	कालिदासः	सर्गः (17)
32.	मेघदूतम्	कालिदासः	खण्डः (2)
33.	किरातार्जुनीयम्	भारविः	सर्गः (18)
34.	शिशुपालवधम्	माघः	सर्गः (20)
35.	नैषधीयचरितम्	श्रीहर्षः	सर्गः(22)
36.	बुद्धचरितम्	अश्वघोषः	सर्गः (28)
37.	हर्षचरितम्	बाणभट्टः	उच्छ्वास (8)
38.	कादम्बरी	बाणभट्टः	भागः (2)
39.	भट्टिकाव्यम्/ रावणवधकाव्यम्	भट्टिः	सर्गः (22)
40.	कप्फिणाभ्युदयम्	शिवस्वामी	सर्गः (20)
41.	हरविजयः	रत्नाकरः	सर्गः (50)
42.	कादम्बरी	बाणभट्टः	खण्डः (1)

क्र.	आलङ्कारिक-ग्रन्थाः	आलङ्कारिकाः	अध्यायाः
43.	श्रीकण्ठचरितम्	मंखकः	सर्गः (25)
44.	दशकुमार-चरितम्	दण्डी	उच्छ्वास
45.	नवसाहसाङ्क-चरितम्	पद्मगुप्तः	सर्गः (18)
46.	विक्रमाङ्क-देवचरितम्	विल्हणः	सर्गः (18)
47.	रामचरितम् / रामपाल-चरितम् (द्वयार्थक)	सन्ध्याकरनन्दी	सर्गः (4)
48.	राजतरङ्गिणी	कल्हणः	सर्गः (20)
49.	कुमारपाल-चरितम्	हेमचन्द्रः	सर्ग (28)
50.	पृथ्वीराजविजयम्	राजानकः	सर्गः (12)
	अज्ञानकर्तृकः	जयराजः	
51.	ऋतुसंहारः	कालिदासः	सर्गः (6)
52.	गीतगोविन्दम्	जयदेवः	सर्गः (12)
53.	सौन्दरानन्दः	अश्वघोषः	सर्गः (28)
54.	बृहत्कथा श्लोकसंग्रहः	बुद्धस्वामी	सर्गः (28)
55.	मालविकाग्नि-मित्रम् (नाटिका)	कालिदासः	अङ्कः (5)
56.	विक्रमोर्वशीयम्	कालिदासः	अङ्कः (5)
57.	अभिज्ञान-शकुन्तलम्	कालिदासः	अङ्कः (7)
58.	शारिपुत्रप्रकरणम्	अश्वघोषः	प्रकरणम् (9)
59.	मालतीमाधवः	भवभूतिः	अङ्कः (10)
60.	उत्तररामचरितम्	भवभूतिः	अङ्कः (7)
61.	महावीरचरितम्	भवभूतिः	अङ्कः (7)
62.	स्वप्नवासवदत्तम्	भासः	अङ्कः (6)
63.	वेणीसंहारम्	भट्टनारायणः	अङ्कः (6)
64.	कर्पूरमञ्जरी	राजशेखरः	जवनिका (4)
65.	मुद्राराक्षसम्	विशाखदत्तः	अङ्कः (7)
66.	प्रसन्नराघवम्	जयदेवः	अङ्कः (7)
67.	प्रबोधचन्द्रोदयम्	कृष्णमिश्रः	अङ्कः (6)
68.	मृच्छकटिकम्	शूद्रकः	अङ्कः (10)
69.	नागानन्दम्	हर्षवर्धनः	अङ्कः (5)
70.	रत्नावली (नाटिका)	हर्षवर्धनः	अङ्कः (4)
71.	प्रियदर्शिका (नाटिका)	हर्षवर्धनः	अङ्कः (4)
72.	अनर्घराघवम्	मुरारि	अङ्कः (7)
73.	आश्चर्य चूडामणिः	शक्तिभद्रः	अङ्क (7)
74.	कुन्दमाला	दिङ्नागः	अङ्कः (6)
75.	महानाटकम् / हनुमन्नाटकम्	हनुमान्	अङ्कः (14)
76.	सुभद्रा-धनञ्जयः	कुलशेखरस्वामी	अङ्कः (5)
77.	उन्मत्तराघवम्	विरूपाक्षदेवः	अङ्कः (1)
78.	शिवराजविजयम्	अम्बिकादत्त व्यासः	निःश्वासः (12)
79.	राघवपाण्डवीयम्	कविराजः	सर्गः (13)
80.	नलचम्पूः	त्रिविक्रमभट्टः	उच्छ्वासः (7)
81.	श्रृंगारतिलकम्	रुद्रभट्टः	परिच्छेदः (3)
82.	पञ्चतन्त्रम्	विष्णुशर्मा	तन्त्र (5)
83.	हितोपदेशः	नारायणशर्मा	परिच्छेदः (4)
84.	बृहत्कथामञ्जरी	क्षेमेन्द्र	लम्बकः (18)
85.	कथासरित्सागरः	सोमदेवः	परिच्छेदः (18)
86.	सुर्योत्सवम्	सोमेश्वरः	सर्गः (15)
87.	अच्युतरायाभ्युदयः	राजनाथः	सर्गः (12)
88.	जैनमेघदूतम्	मेरुतुङ्गाः	सर्गः (4)

काव्यम्

काव्यस्यार्थः-

काव्यमिति शब्दोऽयं 'कवि' शब्दात् 'घञ्'प्रत्ययस्य योगेन निष्पन्नः, एवं च क्रम्धातोः औणादिके 'इन्'प्रत्यये कृते बाहुलकात् मकारस्य वकारादेः रेफस्य लोपे सति कविरिति शब्दः निष्पद्यते। अथवा गत्यर्थकात् कु धातोः इनि प्रत्यये कृते कविः इति रूपं सिध्यति। 'कवेरिदं कर्मभावो वा काव्यम्।

"कवयति वा वर्णयति इति कविः"। अर्थात् यः हृदयस्य भावनां, समाजस्य चित्रं, परिवेशस्य स्वरूपं तथा सार्वजनीन-शाश्वतचिन्तनं लेखन्यां रूपं प्रददाति सः कविः। कवेः सारस्वतसृष्टिः हि काव्यम्।

कविः स्वचिन्तनम् अर्थपूर्णतया शब्दमाध्यमेन प्रकटयति। यदि केवलं शब्दस्याडम्बरं वर्त्तते अथवा केवलम् अर्थस्य गुरुत्वं गाम्भिर्यं वा भवति, तदुत्तमं काव्यं भवितुं नार्हति। यत्र शब्दार्थयोः उभर्योप्राधान्यं वर्त्तते अर्थात् कविः यस्मिन् विषये यथा चिन्तयति तच्चिन्तनम् उपयुक्तशब्दसंयोजनेन स्वाभिष्टम् अभिप्रायं सरलरीत्या प्रतिपादयति चेत् तद् 'काव्यम्' इति।

काव्यस्य विविधलक्षणानि

संस्कृताचार्यैः काव्यस्य लक्षणं स्वविचारानुसारेण भिन्न-भिन्नरूपेण प्रदत्तम्। यथा-

(1) (विश्वनाथः)-"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्"।

(2)(जगन्नाथः)-"रमणीयार्थप्रतिपादकःशब्दः काव्यम्"।

(3) (मम्मटः)-"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि"।

(4) (वामनः)-"रीतिरात्मा काव्यस्य"।

(5) (आनन्दवर्धनः)-"काव्यस्यात्मा ध्वनिः"।

(6) (कालिदासः)-"क्षणे-क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः"।

(7) (कुन्तकः)-"वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्"।

(8) (अग्निपुराणम्)-"काव्यं स्फुरदलङ्कारं गुणवद्दोष-वर्जितम्"।

(9)(दण्डी)-"इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यमिति"।

(10) "चिरन्तनसत्ये अभिव्यक्तजीवनस्य प्रतिच्छाया एव काव्यम्"।

(11) "सर्वोत्तमक्रमे सर्वोत्तम शब्दमेव काव्यम्"।

काव्यस्य प्रयोजनम्

कथ्यते यत्-"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते"। अर्थात् प्रयोजनं विना कोऽपि किञ्चिदपि कार्यं कर्त्तुं उत्साहेन न प्रवर्त्तते। अतः ज्ञायते यत् प्रत्येकं कार्यस्य किमपि प्रयोजनम् अस्ति। तद्वत् काव्यपठन-पाठनस्यापि प्रयोजनम् अस्त्येव। यथा-साहित्यदर्पणकारविश्वनाथकविराजमहोदयानुसारं चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यस्य प्रयोजनं वर्त्तते।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरुप्यते।।

पुनश्च काव्यालङ्कारे आचार्यभामहेनोक्तं यत्-

धर्मार्थकाममोक्षाणां वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति प्रीतिं कीर्तिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्।।

काव्याध्ययनेन धर्म-अर्थ-काम-मोक्षपुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिः भवति। प्रीतिः कीर्तिश्च वर्धते।

"काव्यप्रकाशे" आचार्यमम्मटः काव्यप्रयोजनविषये कथयति -

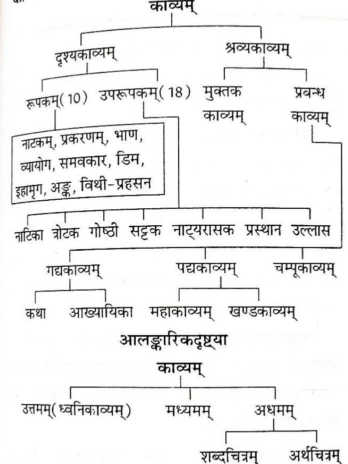
काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये
सद्यः परिनर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।

काव्यं कीर्त्तये, धनप्राप्तये, व्यवहारज्ञानाय,

अमङ्गलनाशाय, सद्यः ब्रह्मानन्दप्राप्तये कान्तासदृशोपदेशाय च भवति।

काव्यं खलु नैतिकगुणानां विकासकारि सर्वोत्तमसाधनं च वर्त्तते। उच्यते यत्-"रामादिवत् प्रमदितव्यं न तु रावणादिवत्"।

काव्यस्य प्रकारभेदः

क्र०	काव्यम्	कविः	काव्यप्रकारः
1.	रघुवंशम्	कालिदासः	महाकाव्यम्
2.	कुमारसम्भवम्	कालिदासः	महाकाव्यम्
3.	किरातार्जुनीयम्	भारविः	महाकाव्यम्
4.	शिशुपालवधम्	माघः	महाकाव्यम्
5.	नैषधीयचरितम्	श्रीहर्षः	महाकाव्यम्
6.	बुद्धचरितम्	अश्वघोषः	महाकाव्यम्
7.	मेघदूतम्	कालिदासः	खण्डकाव्यम्
8.	हर्षचरितम्	बाणभट्टः	आख्यायिका
9.	कादम्बरी	बाणभट्टः	कथा
10.	दशकुमारचरितम्	दण्डी	कथा
11.	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	कालिदासः	नाटकम्
12.	विक्रमोर्वशीयम्	कालिदासः	नाटकम्
13.	उत्तररामचरितम्	भवभूतिः	नाटकम्
14.	महावीरचरितम्	भवभूतिः	नाटकम्
15.	स्वप्नवासवदत्तम्	भासः	नाटकम्
16.	वेणीसंहारम्	भट्टनारायणः	नाटकम्
17.	कर्पूरमञ्जरी	राजशेखरः	नाटकम्
18.	मुद्राराक्षसम्	विशाखादत्तः	नाटकम्
19.	प्रसन्नराघवम्	जयदेवः	नाटकम्
20.	प्रबोध-चन्द्रोदयम्	कृष्णमिश्रः	नाटकम्
21.	मालविकाग्निमित्रम्	कालिदासः	नाटकम्
22.	नागानन्दम्	हर्षवर्द्धनः	नाटकम्
23.	मृच्छकटिकम्	शूद्रकः	प्रकरणम्
24.	शारिपुत्रप्रकरणम्	अश्वघोषः	प्रकरणम्
25.	मालतीमाधवम्	भवभूतिः	प्रकरणम्
26.	रत्नावली	हर्षवर्द्धनः	नाटकम्
27.	प्रियदर्शिका	हर्षवर्द्धनः	नाटकम्

रसा:

रसवादिन: आचार्या: रसं काव्यस्य 'आत्मा' इति मन्यन्ते। रसस्य महत्वमनुभूय भरतमुनिना लिखितम् –'**न हि रसादृते कश्चिदर्थ: प्रवर्त्तते**'।

कविराजजगन्नाथेन 'रस:' काव्यस्य सर्वस्वं वर्त्तते इति उद्घोषयता उक्तं–'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति।

रसनिरूपणप्रसङ्गे पण्डितराजजगन्नाथ: लिखति – सहृदयानां हृदये विद्यमानवासनारूपस्थायिभाव: एव विभाव-अनुभाव-संचारिभावै: अभिव्यक्त: सन् रसरूपेण परिणत: भवति। तदुच्यते साहित्यदर्पणे –

विभावेनानुभावेन व्यक्त: संचरिणा तथा।
रसतामेति रत्यादि: स्थायीभाव: सचेतसाम्।।

विश्वनाथस्य रसविवेचनोपरि भट्टनायकस्य अभिनवगुप्तस्य च प्रभाव: परिलक्ष्यते। विश्वनाथेन रसास्वादं वर्णयता उक्तम्– मन: तमोगुणं रजोगुणं च अभिभूय सत्वगुणस्य आधिक्येन च रसस्य साक्षात्कारम् अनुभवं वा करोति। सत्वोद्रेकस्थित्यामेव रसोऽनुभूयते। अत: असौ रसोऽलौकिक:, अखण्ड:, स्वप्रकाशानन्द:, चिन्मय:, ब्रह्मानन्दसहोदरश्च भवति। लोकोत्तरचमत्कारप्राण: सन् अलौकिकविभावादित्वाद् अपि अयम् लौकिकसहृदयेभ्यो अलौकिकमानन्दं प्रददाति। अतोऽयम् अलौकिक: इति। तदुच्यते–

सत्वोद्रेकादखण्डे स्वप्रकाशानन्दचिन्मय:।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदर:।।
लोकोत्तरचमत्कारप्राण: कैश्चित् प्रमतृभि:।
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रस:।।

उपर्युक्तरसस्वरूपप्रतिपादितया परिभाषया रसस्य विविधविशेषता: स्पष्टतया अनुभूयन्ते। यथा–

सत्वोद्रेकाद् रसानुभूति:– रसस्य उत्पत्ति: रजोतमोगुणाभ्यां रहितावासरे भवति। सत्वगुणस्य स्थित्यां मनुष्य: सांसारिकरागद्वेषरहितावस्थायां तिष्ठति। अत: रसास्वादनं रागद्वेषरहितहृदयेन सम्भवति। रसास्वादानन्तरं तस्य हृदयम् उदारं, निर्मलं परिष्कृतं च भवति। रसास्वादोऽयम् ऐन्द्रियोत्तेजनरहित: सात्विकश्च भवति।

रसास्वादोऽखण्ड: – रसानुभूत्यवसरे विभावानुभाव-संचारिभावानाम् अनुभव: पृथक्तया न भवति। सर्वेषां समन्वितानुभूतिरेव भवति। अत: रसोऽखण्ड:।

रस: स्वप्रकाशानन्द: चिन्मयश्च–रसास्वादनावसरे अन्यस्य कस्यापि विषयस्य ज्ञानं न भवति। रस: ब्रह्मवत् स्वयं प्रकाशमान: भवति। अतोऽस्य प्रकाशनम् आत्मन: चैतन्येन भवति। अत: रस: स्वप्रकाशानन्द: चिन्मयश्च वर्त्तते।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्य:– रसानुभवावसरे अन्यज्ञानस्यानुभवो न भवति। अनुभवोऽयं पूर्णतन्मयावसरैव भवति। अयमन्यप्रभावात् मुक्त: सन् तन्मयो भवति। अत एव रस: वेद्यान्तरस्पर्शशून्योऽस्ति।

ब्रह्मास्वादसहोदर:– रस: ब्रह्मानन्दवत् भवति। आनन्दोऽयं ऐन्द्रिकानन्दात् भिन्न: सन् चिदानन्दस्य विषयो भवति। अत: रसानुभव: विषयानुभवात् भिन्न: सन् सर्वथा अलौकिकानुभवयुक्तो भवति। परमनेन काव्यरस: ब्रह्मानन्दो न भवति। यत: ब्रह्मानन्द: स्थायी भवति, काव्यानन्द: रस: तु स्थायी न। ब्रह्मानन्दे लौकिकविषयस्य पूर्णत: तिरोभाव: भवति। परं काव्यानन्दे लौकिकताया अंश: तिष्ठति। लौकिकभाव: काव्यनिबद्ध: सन् स्थूलेन्द्रियरूपं त्यक्त्वा सुक्ष्मरूपम् आदधाति। शास्त्रीयशब्दैस्तु अयं देशकालस्य सीमाया: मुक्त: सन् साधारणीकृतो भवति। अत एव रसास्वाद: ब्रह्मानन्दस्य सहोदरवत् भवति।

रस: लोकत्तरचमत्कारप्राण:–अयं रसानुभव: विलक्षणं भवति। अयं प्राकृतिको न, अपि तु अतीन्द्रियो भवति। रसे विस्मय एवास्य प्राणत्वम् आदधाति। अतो धर्मदत्तेनोक्तम्–

रसे सारश्चमत्कार: सर्वत्राऽप्यनुभूयते।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राऽप्यद्भूतो रस:।।
तस्मादद्भूतमेवाह कृती नारायणो रसम्।।

आचार्यविश्वनाथेन कारिकायां कैश्चित् प्रमातृभि: इत्यस्य पदस्य प्रयोग: कृत:। तस्याशय: यथा कश्चित् विशिष्टयोगी एव ब्रह्मण: साक्षात्कारं करोति, तथा कश्चित् पुण्यवान् संस्कारयुक्तसहृदयपुरुष: एव रसास्वादं करोति। सर्वेषां रसस्य साक्षात्कारो न भवति। अत: रसास्वादनाय योग्यताया प्रयोजनमस्ति।

स्वाकारवदभिन्नम् – आचार्यविश्वनाथानुसारं 'रस:' मूलत: आस्वादरूपो वर्त्तते। रस: कश्चित् पदार्थो न, तथापि रसस्य आस्वादनं भवति इति लोके प्रसिद्धम्। असौ स्वस्य रूपादभिन्न:। रस: स्वयमेव आस्वाद्यते। रसे रस्यमानता एवास्ति। अत: रस: ज्ञानस्वरूपादभिन्न:, अर्थात् ज्ञानस्वरूप:।

उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टं भवति यत् आचार्यविश्वनाथेन रस: गम्भीरतया आलोचित:। रसशब्द: व्यापकार्थे प्रयुक्तोऽस्ति। यथा – रसाभाव-भावाभास-भावसन्धि-भावशवलता-भावोदय-भावशान्तिषु रसशब्दस्य प्रयोगो भवति। तदर्थमेव विश्वनाथेन रस: काव्यलक्षणे दत्त:। तेन

रसस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णता प्रतिपादिता। अत: रससिद्धान्तस्य प्रतिष्ठायाम् आचार्यविश्वनाथस्य महत्वम् अधिकं वर्त्तते।

आचार्यविश्वनाथानुसारं रस: नवविध: –
(1) शृङ्गार: (2) हास्य: (3) करुण: (4) रौद्र:
(5) वीर: (6) भयानक: (7) विभत्स: (8) अद्भुत:
(9) शान्त:

नवरसाणाम् स्थायीभाव:, वर्ण:, देवता च अध: वर्ण्यन्ते।

रस:	स्थायीभाव:	वर्ण:	देवता
श्रृङ्गार:	रति:	श्याम:	विष्णु:
हास्य:	हास:	शुक्ल:	प्रमथ:
करुण:	शोक:	कपोत:	यमराज:
रौद्र:	क्रोध:	लोहित:	रुद्र:
वीर:	उत्साह:	सुवर्ण:	महेन्द्र:
भयानक:	भयम्	कृष्ण:	यमराज:
विभत्स:	जुगुप्सा	नील:	महाकाल:
अद्भुत:	विस्मय:	पीत:	गन्धर्व:
शान्त:	शम:	कुन्दपुष्पवत्	श्रीनारायण:

अलङ्काराः

अलङ्कारो नाम सौन्दर्यम्। यथा-कटक-कुण्डल-हारादिभिः आभूषणैः कामिन्याः सौन्दर्यवृद्धिः भवति। तथैव अनुप्रास-उपमादिभिः अलङ्कारैः कविताकामिन्याः शोभावर्धनं क्रियते। येन कविताकामिनी कुरूपा सत्यपि सौन्दर्यं प्राप्नोति। आचार्यमम्मटेनापि उच्यते -

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः।। इति।

आचार्यमम्मटस्यैव आशयं विशदीकुर्वता कविराज-विश्वनाथेनापि उक्तम् अलङ्कारलक्षणम् -

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्।।

(साहित्यदर्पणः -10/1)

अर्थात् ये शब्दार्थयोरनित्यधर्मत्वेन अतिशयशोभाकारिणः रसादीन् उपकुर्वन्ति, ते काव्ये अलङ्काराः। शरीरे यथा कटक-कुण्डलादीनां बाह्यशोभाऽऽधायकानाम् आत्मनः परोक्षधर्मत्वम्, तथैव काव्ये अनुप्रासोपमादीनाम् अलङ्काराणाम्।

अलङ्कारभेदाः- अलङ्काराः त्रिधा विभज्यन्ते। तद्यथा-

1. शब्दाऽलङ्काराः = अनुप्रासादयः।
2. अर्थाऽलङ्काराः = उपमादयः।
3. शब्दार्थोभयाऽलङ्कारः = एकः पुनरुक्तवदाभासः।

यत्र अलङ्कारे शब्दः न परिवर्तनं सहते, तत्र शब्दाऽलङ्कारः। यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि अलङ्कारत्वे न काऽपि क्षतिः तत्र अर्थाऽलङ्काराः। शब्दस्य परिवर्तनसहत्वे, असहत्वे च शब्दार्थोभयालङ्कारः। अत्र केषाञ्चन प्रमुखालङ्काराणाम् उपस्थापनं क्रियते। तथाहि -

(1) अनुप्रासः–'अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।' (सा.द.-10/2)

यत्र व्यञ्जनानां वर्णानां रसाद्यनुगतत्वेन पुनरावृत्तिः, तत्र अनुप्रासः साहित्यदर्पणेऽयं पञ्चविधः।

(i) छेकानुप्रासः (ii) वृत्त्यनुप्रासः
(iii) श्रुत्यनुप्रासः (iv) अन्त्यानुप्रासः
(v) लाटानुप्रासः च।

चन्द्रालोकेऽपि अनुप्रासोऽयं पञ्चविधः स्वीकृतः।

(i) छेकानुप्रासः (ii) वृत्त्यनुप्रासः
(iii) लाटानुप्रासः (iv) स्फुटानुप्रासः
(v) अर्थानुप्रासः च।

एतेषां लक्षणोदाहरणनि सहित्यदर्पणचन्द्रालोकयोः ग्रन्थयोः अनुसारम् अवलोकनीयानि।

(2) उपमा– 'साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः।' (सा.द.-10/14)

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरूल्लसति द्वयोः।
हृदये खेलतोरूच्चैस्तन्वङ्गीस्तनयोरिव।।

(चन्द्रा.- 5/11)

यत्र एकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः पदार्थयोः (उपमान-उपमेययोः) साधर्म्येण वाच्यं सादृश्यं भवति, तत्र उपमा नाम अर्थाऽलङ्कारविशेषः। उपमायाः चत्वारः पदार्थाः भवन्ति।

यथा- 'चन्द्र इव मुखं मनोहरम्' इति उपमोदाहरणे चन्द्रः उपमानः मुखमुपमेयम्, मनोहरत्वं साधारणधर्मः, 'इव' उपमावाचक शब्दश्च। पूर्णा लुप्ता इति उपमा मूलतः द्विधा।

उदाहरणम् -

सौरभमम्भोरूहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले।।

(साहित्यदर्पणः)

अस्मिन् उदाहरणे वाक्यत्रितयमेव वर्तते। वाक्यत्रये उपमात्रयी अपि अम्भोरुहमुपमानम्,सौरभम् इति प्रथमवाक्ये मुखमुपमेयम्, अम्भोरुहमुपमानम्, सुरभित्वं धर्मः 'वत्' इति 'उपमावाचकम्। अत्र उपमानोपमेययोः साधर्म्येण वाच्य-

सादृश्यात् उपमा। एवमन्यत्र। चन्द्रालोके लक्षणपद्यमेव उदाहरणम्।

(3) पुनरुक्तवदाभासः

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तेन भासनम्।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः।।

(सा. द.-10/2)

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम्।

(चन्द्रा. - 5/7)

पुनरुक्तवदाभासः चन्द्रलोके पुनरुक्तप्रतीकाशशब्देन गादितः। यत्र शब्दश्रवणमात्रेण तदर्थस्य पुनरुक्तिवत् प्रतीतिः, परन्तु अर्थकरणवेलायां न तथा, तत्र पुनरुक्तवदाभासो नाम उभयाऽलङ्कारः। यथा-

भुजङ्गकुण्डलीव्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः।।

(साहित्यदर्पणः)

अंशुकान्तं शशी कुर्वन्नम्बरान्तमुपैत्यसौ। (चन्द्रालोकः)

प्रथमोदाहरणे भुजङ्गः - कुण्डली, शशि-शुभ्रांशु-शीतगु, पायात् -अव्यात्, हरः- शिवः, इति शब्दानां श्रवणमात्रेण अर्थपुनरुक्तवत् प्रतीतिः, परन्तु परमार्थतः परस्परं भिन्नार्थत्वमेव। तथैव द्वितीये उदाहरणे अंशुकान्त-अम्बरान्त इति शब्दयोः।

(4) यमकम्

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते।।

(सा.द.- 10/8)

आवृत्तवर्णस्तवकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः।
यमकं प्रथमा धुर्यमाधुर्यवचसो विदुः।।

(चन्द्रा. - 5/8)

अर्थवतः भिन्नार्थकस्य स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य तेनैव क्रमेण पुनरावृत्तिः नाम यमकम्। अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वम् क्वचिन्निरर्थक त्वम्। क्वचिदेकस्य सार्थकत्वम् अपरस्य निरर्थकत्वम्।

उदाहरणम् -

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः।।

पलाश-पलाश इति सुरभिं सुरभिं इत्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम्। लतान्त लतान्त इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम्, पराग पराग इत्यत्र द्वितीयस्य। एतेषां क्रमेण आवृत्तेः यमकम्।

चन्द्रालोकस्थं लक्षणापद्यमेव उदाहरणम्। स्तवक -स्तवक इत्यत्र द्वितीयस्य निरर्थकत्वम्। माधुर्य-माधुर्य इत्यत्र प्रथमस्य। परन्तु तेनैव क्रमेण आवृत्तेः यमकम्।

(5) वक्रोक्तिः

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा।।

(सा.द.-10/9)

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्थान्तरकल्पनम्।
मुञ्चमानं दिनं प्राप्तं मन्द नन्दी हरान्तिके।।

(चन्द्रा.- 5/110)

वक्त्रा एकस्मिन् अर्थे प्रयुक्तं वाक्यं यदि श्रोत्रा अर्थान्तरे बुध्यते तत्र वक्रोक्तिः। इयं वक्रोक्तिः द्विधा-श्लेषेण, काक्वा च।

उदाहरणम् -

के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः।
वामा यूयमहो विडम्वरसिक : कीदृक्स्मरो वर्तते
येनाऽस्मासु विवेक शून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः।।

अस्मिन् पद्ये वक्त्रा प्रश्नार्थके प्रयुक्तस्य 'के' इति शब्दस्य श्रोत्रा के जले इति जलार्थकत्वेन बुध्यते। तथैव विशेष-वाम इत्यादयः शब्दाः।

काकु वक्रोक्तेः उदाहरणम् उपरिस्थचन्द्रालोक लक्षणे यथा-हे मन्द! मम न नन्दिनः प्राप्तिः? इति प्रश्नात् निषेधात् ध्वनिविकारेण विधित्वमर्थः बुध्यते। काकुः ध्वनिविकारः।

(6) अनन्वयः

'उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः।'

(सा.द.-10/26)

उपमानोपमेयत्वे यत्रैकस्यैव जाग्रतः।
इन्दुरिन्दुरिवेत्यादौ भवेदेवमनन्वयः।।

(चन्द्रा.- 5/12)

यत्र एकमेव वस्तु उपमेयम् उपमानञ्च तत्र अनन्वयः। अनन्वये द्वितीयस्य उपमानस्य अभावः।

उदाहरणम् -

'राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि।
चन्द्रश्चन्द्रः इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे।।

(साहित्यदर्पण:)

अस्मिन् उदाहरणे एकमेव राजीवम् उपमेयमुपमानञ्च तत्र अनन्वयः तथैव जल-चन्द्रयो; अपि तत्तद्वाक्ययो: उपमेयोपमानत्वम्। एषु द्वितीयस्य उपमानस्य अभाव:। इन्दुः इन्दुः इव इति चन्द्रालोकस्थोदाहरणेऽपि द्वितीयस्य वस्तुन: अभाव:।

(7) श्लेषः

'श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।'

(सा.द.10-11)

यत्र एकस्मादेव शब्दात् प्रासङ्गिकरूपेण एकाधिकार्थानाम् अभिधानं कथनं तत्र शब्दश्लेष:। अयं श्लेष: वर्ण-प्रत्यय-लिङ्ग-प्रकृति-पद-विभक्ति-वचन- भाषाणामाधारेण अष्टधा विभज्यते। किञ्च यत्र पदभङ्गेन श्लेष: तत्र सभङ्ग:। यत्र पदस्य अभङ्गेनापि श्लेष: तत्र अभङ्ग: इति द्विधा।

दिङ्मात्रमुदाहरणं श्लेषस्य यथा -

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति वहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्त्रमपि।।

अत्र 'विधौ' इति शब्दे औकार: एव श्लिष्ट:। विधि-शब्दस्य, विधूशब्दस्य च सप्तम्यैक वचने विधौ इति रूपम्। अत: 'विधौ' इति शब्दात् विधि-विधू इति द्वौ अर्थौ प्रासङ्गिक तया कथितौ। वर्णप्राधान्यात् अत्र वर्णश्लेष:। एवमपरे द्रष्टव्या:।

(8) रूपकम्

रूपकं रूपितोरोपो विषये निरपह्नवे।
तत्परम्परितं 'साङ्ग' निरङ्गमिति च त्रिधा।।

(सा.द.-10/28)

यत्रोपमानचित्रेण सर्वथाप्युपरज्यते।
उपमेयमयी भित्तिस्तत्र रूपकमिष्यते।।

(चन्द्रा.- 5/8)

निषेधरहिते उपमेये यत्र उपमानस्य अभेदारोप: तत्र रूपकम्। उपमानेन उपमेयस्य उपरञ्जनमेव अस्य अलङ्कारस्य प्रामुख्यम्। इदं रूपकं मूलत: त्रिधा-परम्परितम्, साङ्गम्, निरङ्गञ्चेति।

उदाहरणम्-

आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे।
श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे।।

अत्र उपमेयभूते बाहौ उपमानभूतस्य राहो: अभेदारोपात् किञ्च राजमण्डलरूपे उपमेये चन्द्रविम्बस्य उपमानभूतस्य अभेदारोपात् रूपकम्।

(9) उपमेयोपमा

'पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता।'

(सा.द.-10/26)

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता।
धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि।।

(चन्द्रा.-5/13)

यत्र एकस्मिन् वाक्ये एकं वस्तु उपमानम् अन्यस्मिन् वाक्ये तु उपमेयम् तथा च अपरं वस्तु उपमेयम् अन्यस्मिन् वाक्ये च उपमानम् तत्र उपमेयोपमा। अर्थात् वाक्यद्वये एकस्यैव वस्तुन: उपमानोपमेयत्वमत्र। अस्मिन् तृतीयस्य वस्तुन: अभाव:।

उदाहरणम् -

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला, तनुरिव विभा विभेव तनुः।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य॥

(साहित्यदर्पण:)

अत्र प्रथमवाक्ये उपमानत्वेन प्रयुक्ता कमला, द्वितीये वाक्ये उपमेयभूता, उपमेयरूपेण प्रयुक्ता मति: उपमानभूता। तथैव तनु विभा, धरणी-धृतिशब्दा: तत्र तत्र उपमानभूता: उपमेयभूताश्च।

एवं प्रकारेणापि चन्द्रालोकस्थोदाहरणे धमार्थयो: वाक्यद्वये उपमानोपमेयत्वम्।

(10) सन्देहः

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्पितः।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा॥

(सा.द.-10/35)

यत्र उपमेये उपमानस्य कविप्रतिभोत्थित: (न तु यादृच्छिक: लौकिक:) संशय: तत्र सन्देहनामाऽर्थालङ्कार:।

अयं शुद्ध: निश्चयगर्भ: निश्चयान्तश्चेति त्रिधा।

उदाहरणम्-

किं तारूण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी,
वेला प्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः,
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिण:।।

(साहित्यदर्पण:)

पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णय:।

(चन्द्रा.- 5/32)

अत्र प्रथमोदाहरणपद्ये उपमेयभूते नायिकारूपे वस्तुनि वल्लरी लहरिका-उपदेशयष्टिरूपाणाम् उपमानानां कवि-प्रतिभोत्थित: संशय: इति सन्देहाऽलङ्कार:। चन्द्रालोक गतोदाहरणे नायिका मुखभूते उपमेये पङ्कजसुधश्वो: उपमानयो: प्रतिभोत्थित-संशयात् सन्देह: मन्तव्य:।

(11) अपह्नुतिः

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुति:।

(सा.द.-10/38)

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन।
यदि श्लेषेण काक्वा वान्यथियेत्साऽप्यपह्नुति:।।

(सा.द.-10/39)

यत्र प्रकृतं (उपमेयम्) प्रतिषिध्य तदुपरि उपमानस्य आरोप: क्रियते तत्र अपह्नुति:। अस्या: लक्षणान्तरम्-यत्र किमपि गोपनीयं वस्तु कथमपि सूचयित्वा श्लेषेण अश्लेषेण वा गोपाय्यते तत्रापि अपह्नुति: भवति। प्रथमस्य अपह्नुत्यलङ्कारस्य उदाहरणं यथा -

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिः नैताश्च
तारा: नवफेनभङ्गा:।
नायं शशी कुण्डलित: फणीन्द्रो,
नासौ कलङ्क: शयितो मुरारि:।।

अत्र नभोमण्डल-तारा-शशि-कलङ्कानां प्रतिषेधात् परं तेषामुपरि अम्बुराशि-नवफेनभङ्ग-फणीन्द्र-मुरारि-प्रभृतीनामुपमानानाम् आरोपात् अपह्नुति:। काले वारिधराणाम् .....' इत्याद्युदाहरणं द्वितीयलक्षणस्य। चन्द्रालोके अपह्नुत्यलङ्कारस्य लक्षणम्-'अतथ्यमारोपयितुं तथ्यापास्तिरपह्नुति:।' तत्र अपह्नुतिभेदानामपि लक्षणोदाहरणानि प्रदर्शितानि सन्ति। 'नायं सुधांशु: किं तर्हि व्योम-गङ्गासरोरुहम्' इति तत्रत्यमुदाहरणम्।

(12) अतिशयोक्तिः

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।

(सा.द.-10/46)

यस्मिन् अलङ्कारे अध्यवसायस्य सिद्धत्वेन उक्ति: तत्र अतिशयोक्ति:। इयं पञ्चधा। यथा भेदेऽपि अभेदस्य वर्णनम्, अभेदेऽपि भेदस्य वर्णनम्, सम्बन्धेऽपि असम्बन्धस्य वर्णनम्, असम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्य वर्णनम्, कार्यकारणयो: पौर्वापर्य-नियमव्यत्यय:। एते भेदा: चन्द्रालोके पृथक् पृथक् अतिशयोक्तिनाम्ना सह लक्षिता: उदाहरणश्च। दिङ्मात्रम् अस्या उदाहरणं यथा -

उदाहरणम् -

'कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम्।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्।।'

(साहित्यदर्पण:)

अत्र केशपाशस्य मयूरपुच्छस्वरूपेण, ललाटस्य अष्टमीचन्द्रस्वरूपेण, नासिकाया: तिलकुसमुस्वरूपेण, अधरोष्ठस्य विद्रुमस्वरूपेण च अध्यवसानात् अतिशयोक्ति:। इदं भेदेऽपि अभेदस्य उदाहरणम्। अन्यानि द्रष्टव्यानि।

(13) उत्प्रेक्षा

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।
वाच्चा प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता।।

(सा.द.-10/40)

उत्प्रेक्षोनीयते यत्र हेत्वादिर्निऽनुतिं विना।

(चन्द्रा.-5/29)

यत्र प्रस्तुतवस्तुन: (उपमेयस्य) अप्रस्तुतेन वस्तुना (उपमानेन) सम्भावना भवति, तत्र उत्प्रेक्षा। इयं वाच्या प्रतीयमाना चेति मूलत: द्विधा। इवादय: उत्प्रेक्षायां वाचक-शब्दा:। तेषां प्रयोगाभावे प्रतीयमाना। उदाहरणम्-

ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चलचेलाञ्चलो भाति।
सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव।।

(साहित्यदर्पण:)

अत्र वाच्योत्प्रेक्षा। अत्र उरसि (उपमेये) इव शब्द-प्रयोगसहकृतेन विजयस्तम्भस्य (उपमानस्य) सम्भावनया उत्प्रेक्षा। तन्वङ्गया: स्तनयुग्मेन......" इति प्रतीयमानाया उदाहरणं साहित्यदर्पणे द्रष्टव्यम्। उपरिदर्शित चन्द्रालोकस्थं लक्षणम्-गूढोत्प्रेक्षाया: (वाच्योत्प्रेक्षाया:)। तत्रापि (प्रतीयमानाया:) गूढोत्प्रेक्षाया: लक्षणं वर्तते।

(14) प्रतिवस्तूपमा

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोः गम्यसाम्ययोः।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्।।

(सा.द.-10/50)

वाक्ययोरर्थसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता।
तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते।।

(चन्द्रा.- 5/54)

यत्र द्वयोः वाक्ययोः सादृश्यं 'प्रतीयमानं' स्यात्, एकः साधारणधर्मश्च पृथक्-पृथक् शब्दैः कथ्यते तत्र प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः।

उदाहरणम्-

धन्यासि वैदर्भि गुणैरूदारैर्यया
समाकृष्यत नैषधोऽपि।
इतः स्तुति का खलु चन्द्रि-
काया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति।।

(साहित्यदर्पणः)

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्यवतोः वाक्ययोः आकर्षणमिति एकेन क्रियारूपेण धर्मेण सह सम्बन्धः स एष धर्मः समाकर्षणम् उत्तरलीकरणम् इति पृथक्-पृथक् वाचकद्वयेन कथितः इति प्रतिवस्तूपमा स्पष्टा। तथैव चन्द्रालोकस्थोदाहरणे शोभनम् इत्यस्य धर्मस्य राजते-भ्राजते इति शब्दद्वयेन कथनम् इति प्रतिवस्तूपमा।

(15) दीपकम्

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्।।

(सा.द.-10/49)

प्रस्तुताप्रस्तुतानां च तुल्यत्वे दीपकं मतम्।
मेधां बुधः सुधामिन्दुर्बिभर्ति वसुधां भवान्।।

(चन्द्रा.- 5/52)

यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां पदार्थानाम् एकेनैव धर्मेण सह सम्बन्धः तत्र दीपकम्। किञ्च, यत्र अनेकानां क्रियाणामेकेनैव कारकेण सह सम्बन्धः तत्रापि दीपकस्य लक्षणान्तरम्।

उदाहरणम् -

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित्प्रकृतिश्च
निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि।।

(सा.द.)

अत्र प्रस्तुतभूतायाः निश्चलायाः योषित्प्रकृतेः अप्रस्तुतायाश्च पतिव्रतायाः स्त्रियः एकेनैव अनुगमनरूपेण क्रियाधर्मेण सह सम्बन्धः वर्णित इति दीपकम्। 'दूरं समागतवती .....' इति उदाहरणान्तरपद्ये एकस्या एव कारकभूतायाः नायिकायाः उतिष्ठत्यादिभिः बहुक्रियाभिः सह सम्बन्धात् दीपकमपि। चन्द्रालोकोदाहरणे प्रस्तुतस्य राज्ञः अप्रस्तुतयोः इन्दुबुधयोः एकेन धारणधर्मेण सह समबन्धः।

(16) अर्थान्तरन्यासः

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि।
कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः।।

(सा.द.-10/61, 62)

भवेदर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तरभिधा ।
अनुमानब्धिमतरव दुष्करं किं महात्मनाम्।।

(चन्द्रा.-5/67)

यत्र विशेषात् सामान्यस्य, सामान्यात् विशेषस्य, कारणात् कार्यस्य, कार्यात् कारणस्य, साधार्म्येण वैधर्म्येण वा समर्थनं भवति तत्र अर्थान्तरन्यासः।

उदाहरणम् दिङ्मात्रं यथा-

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा।।

(साहित्यदर्पणः)

अत्र द्वितीयार्धगतेन विशेषरूपेण अर्थेन प्रथमार्धगतस्य सामान्यस्य समर्थनं भवतीति अर्थान्तरन्यासः।

चन्द्रालोकोदाहरणे द्वितीयार्धगतात् सामान्यात् प्रथमार्धगतः विशेषः समर्थितः इति अर्थान्तरन्यासः।

(17) दृष्टान्तः

'दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्।'

(सा.द.-10/50)

चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्तान्तस्तदलङ्कृतिः।
स्यान्मल्लप्रतिमल्लत्वे सङ्ग्रामोद्दामहुङ्कृतिः।।

(चन्द्रा.- 5/55)

यत्र वाक्यद्वये सधर्मस्य वस्तुनः अर्थात् उपमानोपमेययोः प्रतिबिम्बनम् सादृश्यम् अवधानगम्यम् तत्र दृष्टान्तः।

उदाहरणम् -

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधु धाराम्।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला।।

(साहित्यदर्पणः)

अस्मिन् पद्ये मालतीमालाकविसूक्त्योः, सुगन्धि-कवितागुणयोश्च सादृश्यस्य अवधानगम्यत्वात् प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तः स्पष्टीर्भवति।

दृष्टान्तश्चेद्भवन्मूतिस्तेन्मृष्टा दैवदुर्लिपिः।
जाता चेत्प्राक् प्रभा भानोस्तर्हि याता विभावरी।।

(चन्द्रा.- 5/57)

अत्र उपमानोपमेयवाक्ययोः प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तः।

(18) व्यतिरेकः

आधिक्यमुपमेयस्योपमानन्यूनताथवा।

(सा.द.-10/52)

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः।
शैला इवोन्नताः सन्तः किं नु प्रकृतिकोमलाः।।

(चन्द्रा.- 5/58)

यत्र उपमानात् उपमेयस्य आधिक्यम् अथवा न्यूनत्वं तत्र व्यतिरेकालङ्कार।

उदाहरणम्-

अकलङ्कं मुखं तस्याः न कलङ्की विधुर्यथा।

(साहित्यदर्पणः)

अत्र उपमेयभूतस्य अकलङ्कस्य मुखस्य उपमानभूतात् कलङ्किनः चन्द्रात् आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः।

चन्द्रालोकस्थोदाहरणे उपमानभूतात् शैलात् उपमेयभूतस्य सज्जनस्य कोमलताधिकयात् व्यतिरेकः।

(19) समासोक्तिः

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः।।

(सा.द.- 10/56)

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्।
अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः।।

(चन्द्रा.- 5/61)

यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानरूपत्वात् कार्य-लिङ्ग-विशेषणादिभिः प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य व्यवहारारोपः भवति तत्र समासोक्तिः।

उदाहरणम् -

व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाहः।।

अस्मिन् उदाहरणे वायुहठकामुकयोः कार्य समानम्। अतः प्रस्तुते वायौ अप्रस्तुतस्य हठकामुकस्य व्यवहारस्य समारोपात् समासोक्तिः। चन्द्रालोकोदाहरणे चन्द्रः पुलिङ्गान्तः ऐन्द्रि दिक् स्त्रीलिङ्गान्ता। रक्तः चुम्बति इति द्वयार्थकविशेषणाभ्यां प्रस्तुतयोः ऐन्द्रीचन्द्रयोः अप्रस्तुत नायिका-नायक- व्यवहार-समारोपः।

(20) अप्रस्तुतप्रंशसा

क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः।
कार्यान्निमत्तं कार्यं च हेतोरथ समात्समम्।
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

(सा.द.-10/58, 59)

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुतानुगा।
कार्यकारणसामान्यविशेषादेरसौ मता।।

(चन्द्रा.- 5/65)

यत्र अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं वस्तु व्यञ्ज्यते (व्यक्तं भवति) तत्र अप्रस्तुतप्रंशसा। इयं च पञ्चधा-अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषव्यक्तिः, अप्रस्तुतविशेषात् प्रस्तुतसामान्यव्यक्तिः, अप्रस्तुतकार्यात् प्रस्तुतकारणव्यक्तिः, अप्रस्तुतकारणात् प्रस्तुतकार्यव्यक्तिः, अप्रस्तुतसमवस्तुनः प्रस्तुतसमवस्तु-प्रतीतिरिति।

उदाहरणं दिङ्मात्रं यथा -

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः।।

(साहित्यदर्पणः)

अस्मिन् उदाहरणे देही इति सामान्यं वस्तु अभिहितम्। शिशुपालस्य अपमानसहनकारिभ्यः अस्मत् धूलिः वरम् इति विशेषः प्रस्तुतः। अप्रस्तुतात् सामान्यात् देहीति शब्दात् प्रस्तुतस्य एवं प्रकारकस्य विशेषस्य प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसा। चन्द्रालोकेऽपि एवं रूपेण पञ्चधेयमुपस्थापिता उदाहृता च।

(21) व्याजस्तुतिः

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः।
निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः।।

(सा.द.- 10/60)

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः।
कस्ते विवको नयसि स्वर्गं पातकिनोऽपि यत्।।

(चन्द्रा.- 5/70)

यस्मिन्नलङ्कारे वाच्या निन्दया व्यङ्ग्याया: स्तुते: प्रतीतिरथवा, वाच्यया स्तुत्या व्यङ्ग्याया: निन्दाया: प्रतीति: तत्र व्याजस्तुतिर्नाम।

उदाहरणम्-

व्याजस्तुतिस्तव पयोद मयोदितेयं
यज्जीवनाय जगतस्तवजीवनानि।
स्तोत्रं तु ते महदिदं धन धर्मराज!
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकानिहत्य।

अस्मिन् उदाहरणे वाच्यया स्तुत्या 'पथिकान् निहत्य साहाय्यमर्जयसि इति व्यङ्ग्यभूताया: निन्दाया: प्रतीते: व्याजस्तुति:। चन्द्रालोकोदाहरणे तु गङ्गाया: वाच्यया निन्दया स्तुति: गम्यते इति व्याजस्तुति:।

(22) काव्यलिङ्गम्

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गनिगद्यते।

(सा.द.-10/62)

स्यात् काव्यलिङ्गं वागर्थो नूतनार्थ समर्थकः।
जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः।।

(चन्द्रा-5/38)

यस्मिन्नलङ्कारे वाक्यार्थ: वा पदार्थो वा कस्यचन वस्तुन: हेतुत्वेन प्रसिद्धो भवति तत्र काव्यलिङ्गम्।

उदाहरणम् -

'यत्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं,
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी।
येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते।।'

(साहित्यदर्पण:)

अत्र प्रथमचरणत्रयवाक्यार्थ: चतुर्थचरणगतस्य वाक्यार्थस्य हेतु: इति अत्र वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गम्। चन्द्रालोकोदाहरणे द्वितीयार्धगत: वाक्यार्थ: प्रथमार्धगतस्य वाक्यार्थस्य हेतुरिति काव्यलिङ्गम्।

(23) विभावना

विभावना विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते।
उक्तानुक्तनिमित्तत्त्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता।।

(सा.द.- 10/66)

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत्।
श्य लाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम्।।

(चन्द्रा. -5/76)

यत्र कारणं विना कार्यस्योत्पत्तिवर्णनम् एव भवति तत्र विभावना। सेयम् उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्तेति द्विधा।

उदाहरणम्-

अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ।
अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः।।

(साहित्यदर्पण:)

अत्र नायिकाया: कारणं विना कटिदृष्टिवपुषाम् अनायासकृशत्व-अशङ्कतरलत्व-अभूषणमनोहारित्वादिकार्याणां समुत्पत्ते: विभावना। चन्द्रालोकेऽपि लाक्षारसासिक्तत्वमिति कारणं विना नायिकाचरणयो: रक्तत्वकार्यस्य उत्पत्तिवर्णनात् विभावना।

(24) विशेषोक्ति:

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्तथा द्विधा।

(सा. द.- 10/67)

विशेषोक्तिरनुत्पत्तिः कार्यस्य सति कारणे।
नमन्तमपि श्रीमन्तं न लङ्घयति कश्चन।।

(चन्द्रा.- 5/77)

यत्र सत्यपि कारणे कार्योत्पत्तिर्न संभवति तत्र विशेषोक्ति:। इयमपि निमित्तस्य उक्तानुक्तत्वाभ्यां द्विधा।

उदाहरणम् -

धनिनोऽपि निरून्मादः युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः।।

(साहित्यदर्पण:)

अस्मिन् उदाहरणे धनित्व-युवत्व-प्रभुत्वादिषु कारणेषु कथितेष्वपि उन्मादत्व-चञ्चलत्व-प्रमत्तत्वादिकार्याणाम् अभावात् विशेषोक्ति:। चन्द्रालोकोदाहरणे नमनत्वकारणे सत्यपि लङ्घनं कार्यस्य अभावात् विशेषोक्ति:।

(25) विरोध:

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः।।
विरुद्धमेव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः।

(सा.द.-10/68)

अमन्दचन्दनस्यन्दः स्वच्छन्दं दन्दहीति माम्।।

(चन्द्रा. - 5/73)

यत्र द्वयो: वस्तुनो: परस्परमविरोधेऽपि विरोधवत् कथनम्, तत्र विरोधाऽलंकार:। अयं दशधा-जात्या: जातिगुणक्रियाद्रव्यै: विरोध: चतुर्धा, गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यै: त्रिधा, क्रियाया: क्रियाद्रव्याभ्यां द्विधा द्रव्यस्य द्रव्येण एकधा इति आहत्य दशधा।

उदाहरणं दिङ्मात्रं यथा-

तव विरहे मलयमरूद्दवानलः
शशिरूचोऽपि सोष्माणः।
हृदयमलिरूतमपि भिन्ते
नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः।।

(साहित्यदर्पण:)

अत्र शितलवायु: दवानल: इति परस्परं विरोध आभासते। वायुदवानलौ जातिवाचकौ इति जात्या: जात्याविरोधात् विरोधालङ्कार:। द्वितीयवाक्ये जातिगुणयो:, तृतीयेवाक्ये जातिक्रिययो:, चतुर्थे तु जातिद्रव्ययो: विरोध:। चन्द्रालोकोदाहरणे शीतलचन्दनतद्दहनक्रिया इति द्वयो: परस्परं विरोध:।

(26) स्वभावोक्ति:

स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्।

(सा.द.-10/62)

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिषु च वर्णनम्।

(चन्द्रा. -5/111)

यत्र कविमात्रज्ञातयो: बालादे: चेष्टास्वरूपयो: वर्णनं भवति तत्र स्वभावोक्ति:। इदमेव लक्षणं चन्द्रालोककारेणाऽप्यभिमतम्।

उदाहरणम्-

लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्धारयन्नप्रपद्भ्या-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन्विक्रमेण।
स्फूर्जद्धङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान्द्रावयन्नेव जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्ट प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः।।

(सा.द.)

अत्र तरक्षो: स्वक्रियादिवर्णनात् स्वभावोक्ति: प्रसिद्धा। वर्णनमिदं कविमात्रज्ञातम्।

कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षि स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते।"

(चन्द्रा)

इदमपि कुरङ्गाणां कविमात्रज्ञातस्वरूपवर्णनात् स्वभावोक्ति:।

आधुनिकरचना:

ग्रन्थः	रचनाकारः
1. भारतायनम्	हरेकृष्णशतपथी
2. अलम्ब्रह्म	रेवाप्रसादद्विवेदी
3. भागीरथी	गोविन्दचन्द्रपाण्डेय:
4. अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्	राधावल्लभत्रिपाठी
5. अष्टाध्यायी सहजबोध:	पुष्पादीक्षित:
6. मूको रामगिरिर्भूत्वा	हर्षदेवमाधव:
7. दीपिका	रामकरणशर्मा
8. ओम् शान्ति:	केशवचन्द्रदाश:
9. विवेकानन्दविजयम्	श्रीधरभास्करवर्णेकर
10. शिवराज्योदयम्	श्रीधरभास्करवर्णेकर:
11. तदेव गगनं सैव धरा	श्रीनिवासरथ:
12. जयपुरवैभवम्	भट्टमथुरानाथ:
13. अनूदितं गालिबकाव्यम्	जगन्नाथपाठक:
14. लेनिनशतकम्	नागार्जुन:
15. सुरेन्द्रचरितम्	दिगम्बरमहापात्र:
16. सत्याग्रहगीता	क्षमाराव:
17. दयानन्ददिग्विजयम्	मेधाव्रत:
18. श्रीतुकारामचरितम्	क्षमाराव:
19. श्रीबोधिसत्त्वचरितम्	ब्रह्मानन्दशुक्ल:
20. रामकीर्तिमहाकाव्यम्	सत्यव्रतशास्त्री
21. श्रीनेहरुचरितम्	ब्रह्मानन्दशुक्ल:
22. शक्तिजयम्	भोलाशङ्करव्यास:
23. जनविजयम्	परमानन्दशास्त्री
24. ऊर्मिलीय:	नारायणशुक्ल:
25. श्रीदेवीचरितम्	रामावतारमिश्र:
26. भीष्मचरितम्	हरिनारायणदीक्षित:
27. सन्धानम्	राधावल्लभत्रिपाठी
28. सारस्वत-समुन्मेष:	विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्र:

ग्रन्थः	रचनाकारः
29. विज्ञप्तिशतकम्	श्रीनिवासदीक्षित:
30. सावित्रीचरितम्	शङ्करलाल:
31. सौम्यसोमम्	श्रीनिवासशास्त्री
32. सीमा (उपन्यास:)	रामकरणशर्मा
33. इक्षुगन्धा	भट्टमथुरानाथशास्त्री
34. रत्नखेटविजयम्	राजचूडामणिदीक्षित:
35. विद्योत्तमा (नाटकम्)	विष्णुदत्तत्रिपाठी
36. वागीश्वरीकण्ठसूत्रम्	हर्षदेवमाधव:
37. परिवर्त्तनम्	कपिलद्विवेदी
38. लोकानुकीर्तनं काव्यम्	राधावल्लभत्रिपाठी
39. प्रेक्षणकसप्तकम्	राधावल्लभत्रिपाठी
40. महावीरचरितामृतम्	श्रीपद्मशास्त्री
41. चारशतकम्	श्रीपद्मशास्त्री
42. स्वराज्यम् (खण्डकाव्यम्)	श्रीपद्मशास्त्री
43. विश्वकथाशतकम्	श्रीपद्मशास्त्री
44. काकली	जानकीवल्लभशास्त्री
45. समुद्रसङ्गम:	कुमारस्वामी
46. प्रबन्धमञ्जरी	हृषीकेशभट्टाचार्य:
47. गोविन्दवैभवम्	भट्टमथुरानाथशास्त्री
48. प्रबन्धपारिजातम्	भट्टमथुरानाथशास्त्री
49. वेतालपञ्चविंशतिका	शिवदास:
50. कथासरित्सागर:	सोमदेव:
51. सम्मार्जनीशतकम्	आसुरी अनन्ताचार्य:
52. विलासकाव्यम्	श्री निवासचार्य:
53. कोकिलदूतम्	प्रमथनाथ तर्कभूषण:
54. यौवनविलास:	विधुरेश्वर भट्टाचार्य:
55. चण्डदेवचरितम्	रामकृष्ण:

ग्रन्थः	रचनाकारः
56. स्मरणशतकम्	श्रीकृष्णरामव्यास:
57. मल्लिकाकुसुमम्	अप्पाशास्त्री
58. सुमनो मनोरंजनम्	रामनाथभट्ट:
59. सुरभारतीसंदेश:	शालिग्राम शास्त्री
60. प्रबुद्धराष्ट्रम्	मधुसूदनमिश्र:
61. भाति मे भारतम्	रमाकन्तशुक्ल:
62. गीताली, मंगल्या	चन्द्रभानु त्रिपाठी
63. कूहा	रमाकान्तशुक्ल:
64. नर्मसप्तशती	रमाकान्तशुक्ल:
65. आतंकदशतकम्	रमाकान्तशुक्ल:
66. मित्रदूतम्	इच्छाराम द्विवेदी
67. आराधनाशतकम्	प्रीतमलाल कच्छी
68. संस्कृति: संस्कृतम्	गूंगाराम त्रिपाठी
69. जागरणम्	शिवचरण शर्मा
70. अग्निशिखा	श्रीमती पुष्पादीक्षित:
71. श्रीरामस्तोत्रम्	ब्रजनन्दनत्रिपाठी
72. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यम्	कलानाथशास्त्री
73. प्रियतमा (काव्यसंग्रह)	वनमालिविश्वाल:
74. नीरवस्वन: (कथासंग्रह:)	वनमालिविश्वाल:
75. दारुब्रह्म (भक्तिगीतसंग्रह:)	वनमालिविश्वाल:
76. बुभुक्षा: (कथासंग्रह:)	वनमालिविश्वाल:
77. तव स्पर्शे स्पर्शे (काव्यसंग्रह:)	हर्षदेवमाधव:
78. कल्पवृक्ष: (नाट्यसंग्रह:)	हर्षदेवमाधव:
79. ऋषे: क्षुब्धे: चेतसि	हर्षदेवमाधव:
80. आसीच्च मे मनसि	हर्षदेवमाधव:
81. अलकानन्दा	हर्षदेवमाधव:
82. अन्यच्च (उपन्यास:)	राधावल्लभत्रिपाठी
83. अभिनवशुकसारिका (कथा)	राधावल्लभत्रिपाठी
84. आत्मनाऽऽत्मानम्	राधावल्लभत्रिपाठी
85. कविद्वादशी	राधावल्लभत्रिपाठी
86. ताण्डवम्	राधावल्लभत्रिपाठी
87. अनुभववीथि:	राधावल्लभत्रिपाठी
88. अनुबन्ध:	जनार्दनहेगडे
89. उत्फुल्लम् अन्तरङ्गम्	जनार्दनहेगडे
90. जीवनदृष्टि:	जनार्दनहेगडे

ग्रन्थः	रचनाकारः
91. आश्रमं परित:	जनार्दनहेगडे
92. मार्जालस्य मुखं दृष्टम्	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
93. हेमशकटिकम् (उपन्यास:)	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
94. भुवमानीता भगवद्भाषा	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
95. विलपति गङ्गा	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
96. बालवाटिका (विनोदकणिका)	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
97. पञ्चतन्त्रकथा:	डॉ.एच्.आर्.विश्वास:
98. श्रीमन्दिरम्	रवीन्द्रकुमारपण्डा
99. गङ्गाशतकम्	हरेकृष्णशतपथी
100. विधिनिषेधार्थसमीक्षा	हरेकृष्णशतपथी
101. विदुलापत्रीयम्	एच्.वि. नागराजराव:
102. ऋणविमुक्ति: (कथासंग्रह:)	एच्.वि. नागराजराव:
103. बलदेवचरितम् (महाकाव्यम्)	श्रीनिवासरथ:
104. प्रेमपीयूषम्	राधावल्लभत्रिपाठी
105. स्मितरेखा	राधावल्लभत्रिपाठी
106. अर्धकथानकम्	राधावल्लभत्रिपाठी
107. अमीना	रमाकान्तशुक्ल:
108. अभिशापम्	रमाकान्तशुक्ल:
109. आलोकिनी	रमाकान्तशुक्ल:
110. शिक्षासौरभम्	रमाकान्तमिश्र:
111. आयोलहरी काव्य	रामनाथ तर्करत्न
112. तिलोत्तमा	केशवचन्द्रदाश:
113. शीतलतृष्णा	केशवचन्द्रदाश:
114. अरूणा	केशवचन्द्रदाश:
115. आवर्तम्	केशवचन्द्रदाश:
116. निकषा	केशवचन्द्रदाश:
117. ऋतम्	केशवचन्द्रदाश:
118. अञ्जलि:	केशवचन्द्रदाश:
119. शशिरेखा	केशवचन्द्रदाश:
120. ओम शान्ति:	केशवचन्द्रदाश:
120a. ऊर्मीचूडा	अम्बिकादत्तव्यास:
121. कथाकुसुमम्	जनार्दन हेगडे
122. अंतरंगम्	जनार्दन हेगडे
123. अनभिषङ्ग:	

ग्रन्थः	रचनाकारः
124. सुपदा	जनार्दन हेगडे
125. कनकाभरणम्	जनार्दन हेगडे
126. अङ्कुशः	जनार्दन हेगडे
127. स्तरः	जनार्दन हेगडे
128. शुद्धिकौमुदी	जनार्दन हेगडे
129. वैचारिकम्	चमूकृष्णशास्त्री
130. उत्तिष्ठत मा स्वप्त	चमूकृष्णशास्त्री
131. सप्तदशी	चमूकृष्णशास्त्री
132. सङ्क्रमणम्	चमूकृष्णशास्त्री
133. सावधाना: स्याम	चमूकृष्णशास्त्री
134. परिवर्तनम्	चमूकृष्णशास्त्री
135. परिष्कारः	चम्मुकृष्णशास्त्री
136. कौशलबोधिनी	डॉ० विश्वासः
137. यदुमहाराजः	डॉ० विश्वासः
138. कविकोपकलापः	डॉ० विश्वासः
139. आवरणम्	डॉ० विश्वासः
140. पर्व	डॉ० विश्वासः
141. उल्लङ्घनम्	डॉ० विश्वासः
142. उपश्चिमः पश्चिमे	डॉ० विश्वासः
143. नातिचरामि	डॉ० विश्वासः
144. सनाद्यन्तधातुपाठः	पुष्पादीक्षितः
145. सस्वरः पाणिनीयधातुपाठः	पुष्पादीक्षितः
146. तिङ्कृत्कोषः	पुष्पादीक्षितः
147. णिजन्तकोषः	पुष्पादीक्षितः
148. लकारसरणिः	पुष्पादीक्षितः
149. अग्निशिखा	पुष्पादीक्षितः
150. उवाच कण्डुकल्याणः	प्रमोदकुमार नायकः
151. उर्वी	रवीन्द्रकुमार पण्डा
152. वेलेण्टाइन्-डे-सन्देशः	वनमाली विश्वालः
153. सङ्गमेनाभिरामा	वनमाली विश्वालः
154. ऋतुपर्णा	वनमाली विश्वालः
155. चित्रकुरङ्गी	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
156. काव्यमहानदी	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
157. चत्वारि शृङ्गा	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
158. मनोजंगमे	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
159. चित्रांगदा	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
160. ब्रह्मनाभि	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
161. पत्रप्रिया	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
162. कोणार्कम्	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
163. धर्मपदीयम्	प्रफुल्लकुमारमिश्रः
164. कारगिल लहरी	नारायणदाशः
165. त्रिरंगापताकातले	नारायणदाशः
166. वह्निवलयः	नारायणदाशः
167. मृत्युरयं कस्तुरीमृगोऽस्ति	हर्षदेवमाधवः
168. केशवस्तुवः	केशवसूरिः
169. श्रीसत्वादिस्तवः	केशवसूरिः
170. लक्ष्मीनृसिंहस्तवः	केशवसूरिः
171. कौण्डिन्यस्मृतिः	पुल्लेल रामचन्द्रुडु
172. अकिञ्चकाञ्चनम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
173. नाट्यपञ्चगत्यम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
174. रूपरूद्रीयम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
175. नाट्यसप्तपदम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
176. नाट्यनवीनवम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
177. औदीच्ययक्षगानम्	अभिराजराजेन्द्र मिश्रः
178. बलाका	रवीन्द्रकुमार पण्डा
179. ऊवौशनः	रवीन्द्रकुमार पण्डा
180. निरवझरः	रवीन्द्रकुमार पण्डा
181. काव्यकैरवम्	रवीन्द्रकुमार पण्डा
182. काव्यामृततरङ्गिणी	रवीन्द्रकुमार पण्डा
183. शद्लम्	रवीन्द्रकुमार पण्डा
184. छिन्नच्छाया	रवीन्द्रकुमार पण्डा

महत्त्वपूर्णसुभाषितानि

1.	परोपकारो हि पुण्याय पापाय परपीडनम्।	महाभारतम्
2.	जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।	महाभारतम्
3.	आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।	भगवद्गीता 6/5
4.	अहिंसा सत्यमस्तेयं सर्वाश्रमंगतं तपः।	महाभारतम्, शन्ति. 184/15
5.	गुणा: पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः।	उत्तरामचतिम्
6.	आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः।	नैषधीयचरितं पञ्चमसर्गः 103
7.	आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।	भर्तृहरिसुभाषितसंग्रहः 216
8.	यदृगिच्छेच्च भवितुं तादृग् भवति पुरुषः।	महाभारतम् उद्योगपर्व 36/13
9.	वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।	भगवद्गीता, द्वि .अ. 61
10.	उपायेन हि यच्छक्यं तन्न शक्यं पराक्रमैः।	पञ्चतन्त्रम् 1/210
11.	आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।	
12.	नीचो वदति न कुरुते वदति न साधु करोत्येव।	
13.	प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति	हितोपदेशः 1/28
14.	विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।	नीतिशतकम् 10
15.	बुभुक्षितः किं न करोति पापम्।	पञ्चतन्त्रम् 4/16
16.	प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितत्रैव यान्त्यापदः।	
17.	स्वे स्वे कर्मण्याव्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।	भगवद्गीता 18/45
18.	कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।	ईशोपनिषद् -2
19.	उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।	हितोपदेशः 1/70
20.	ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्चज्जगत्यां जगत्।	ईशोपनिषद् -1
21.	गतासूनगतासश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः।	भगवद्गीता 2/11
22.	ज्ञानं भारः क्रियां विना।	हितोपदेशः 1/18
23.	आलस्यं मित्रवद् रिपुः।	व्याससुभाषितसंग्रहः-85
24.	नहि सर्वः सर्वं जानाति।	मुद्राराक्षसः 1/18
25.	यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ?	हितोपदेशः 3/119
26.	आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः।	किरातार्जुनीयम् 11/12
27.	मनोरमानामगतिर्नाविद्यते।	कुमारसम्भवम् 4/64
28.	मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम्।	रघुवंशम् 7/15
29.	सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।	अभिज्ञानशाकुन्तलम्

30. नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति।	नीतिशतकम्
31. एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।	कुमारसंभवम् -1/3
32. विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः।	किरातार्जुनीयम् -1/37
33. पदं हि सर्वत्र गणैर्निधीयते।	रघुवंशम् -3/62
34. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाऽधमे लब्धकामा।	मेघदूतम्-6
35. मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता।	नैषधीयचरित्तम् -9/8
36. नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।	मेघदूतम्
37. भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र।	अभिशाकुन्तलम्
38. सा विद्या या विमुक्तये।	उपनिषद्
39. आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया।	रघुवंशम् -14/46
40. न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्।	
41. कामार्ता हि प्रकृति कृपणाश्चेतनाचेतनेषु।	मेघदूतम् -5
42. वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि।	किरातार्जुनीयम् -8/37
43. आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा सुखी।	चाणक्यनीतिः -7/2
44. सतीव योषित् प्रकृतिश्च निश्चला। पुमांसमभ्योति भवान्तरेष्वपि।।	शिशुपालवधम् -9/62
45. स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।	हितोपदेशः -15
46. पुराणामित्येव न साधु सर्वम्।	मालविकाग्निमित्रम्-2
47. सहसा विद्धीत न क्रिया अविवेक : परमापदां पदम्।	किरातार्जुनीयम्
48. निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते।	मित्रलाभः
49. दुर्लभं भारते जन्म मानुष्यं तत्र दुर्लभम्।	
50. क्लेशः फलेन हि पुनर्नवत्तां विद्यते।	कुमारसम्भवम् -5/86
51. संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।	संज्ञानसूक्तम्
52. लौकिकानां हि साधूनामर्थ वागनुवर्तते। ऋषीणां पुनराधानां वाचमर्थोऽनुधावति।।	उत्तररामचरितम् -1/50
53. तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नाऽन्यत्र शुद्धिमर्हतः।	उत्तररामचरितम् -1/16
54. वित्तेन रक्ष्यते धर्मो, विद्या योगेन रक्ष्यते।	चाणक्यनीतिः
55. आशुबध्नाति हि प्रेम, प्राग्ज्जन्मान्तरसंस्तवः।	कथासरित्सागरे
56. दानं भोगं नाशश्च तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।	पञ्चतन्त्रम्
57. सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनियबुद्धिः।	मालविकाग्निमित्रम् -1/3
58. नन्वाकृति विशेष आदरः पदं करोतिः।	तत्रैव-1/7
59. यस्यागमः केवल जीविकायै तं ज्ञानपण्यं वाणिजं वदन्ति।	मा.मित्रम् -5/29
60. नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्।	तत्रैव.-9
61. न खलु सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदर्शने निपुणो भवति।	तत्रैव. -31
62. माता गुरुतरा भूमेः स्यात् पितोच्चतरस्तथा। मनः शीघ्रतरं वाताच्चितरस्तथा।	महा. -वनपर्व

63. आनृशंस्य परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः। मनो यस्य न शोचन्ति सन्धिः सदभिर्नजीयते।।	महा. वनपर्व

विशिष्टोपनिषद्वाक्यानि

1. मा गृधः कस्यस्विद्धनम्	ई. उ.- 2
2. विद्ययाऽमृतमश्नुते	ई. उ. - 11
3. आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्	के. उ. - 2/4
4. स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति	क. उ. - 1/1/12
5. न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः	कठोप.- 1/1/27
6. अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे	कठोप. -1/2/18
7. उत्तिष्ठत ! जाग्रत ! प्राप्य वरान्निबोधत !	कठोप.-1/3/14
8. मनसैवदेमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन	कठोप. -2/1/11
9. सह ना भवतु। सह नौ भुनक्तु। सहवीर्यं करवावहै।	कठोप. -2/3/19
10. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः। क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराऽवरे	मुण्डकोप.- 2/2/8
11. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते	मुण्डकोप.- 13/1/1
12. सत्यमेव जयते नानृतम्	मुण्डकोप - 3/1/6
13. ओमिति ब्रह्म	तैति. उ. - 1/8/1
14. सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमद। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथि देवो भव। श्रद्धया देयम्	तैति.उ.- 1/11/13
15. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	तैति. उ. - 2/1/1
16. रसो वै सः	तैति. उ. - 2/7/1
17. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति।	
18. अन्नं न निन्द्यात्	तैति. उ. -3/7/1
19. परोक्षप्रिया इव हि देवाः	ऐत.उ.- 1/3/14
20. ओङ्कार एवेदं सर्वम्	छा.उ.- 2/23/3
21. सर्वं खल्विदं ब्रह्म	छा.उ. - 3/14/1
22. न जीवो म्रियते	छा.उ. - 6/11/3
23. तत्त्वमसि	छा.उ.-6/16/3
24. यो वै भूमा तत्सुखं नान्ये सुखमस्ति	छा.उ. - 7/23/1
25. यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयतं एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते।	छा.उ.-8/1/6
26. असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्मामृतंगमय।	बृह.उ.-1/3/28
27. अहं ब्रह्मास्मि	बृह.उ.- 1/4/10
28. कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः	बृह.उ. - 1/5/18
29. आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः	बृह.उ.- 2/4/5

30. अस्त महतो भूतस्य निःश्वासितमतेद्यऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः।	
31. त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा	बृह.उ.- 3/9/2
32. विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	बृह.उ.-3/9/28
33. नेह नानास्ति किञ्चन	बृह.उ.- 4/4/19
34. नेति नेति	बृह.उ. - 4/5/3
35. पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।	बृह.उ.- 5/1/1
36. त्रयं शिक्षेद् दमं दानं दयामिति	बृह.उ.- 5/2/3
37. सत्यं ब्रह्म	बृह.उ.- 5/4/1
38. पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्	श्वेता. - 3/15
39. नव द्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः	श्वेता. - 3/18
40. अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।	श्वेता - 4/5
41. न स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स रक्षते	श्वेता.- 5/10
42. तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति	श्वेता - 6/14
43. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः	ब्रह्मविन्दूपः - 1/2
44. अंह शिव रूपमस्मि	कैवल्योप. - 1/20
45. आपो वै सर्वा देवताः	जाबाल्योप.- 4
46. सूचनात् सूत्रम्	आरुणिकोप. - 3
47. विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव। यद् भद्रं तन्न आसुव।	महानारायणोय - 9/7
48. चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा....	म. ना. उ. - 10/1
49. अमृतमापः	म.ना. उ. - 14/1
50. धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठ प्रजा उपसर्पन्ति	म.ना.उ.- 22/1
51. यज्ञोपवीतं परमं पवित्रप्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः।।	ब्रह्मोपनिषद्
52. अयमात्मा ब्रह्म	बृह.उ.- 2/5/19
53. नमो भगवते	अश्युपनिषद्
54. भूर्भूवः स्वः	सूर्योपनिषद्
55. ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	सूर्योपनिषद्
56. सवा अयमात्मा ब्रह्म	बृह.उ.- 4/4/5
57. रमन्ते योगिनोऽन्ते	रा. पू. ता.
58. कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः	ई.उ.- 2
59. धीरो हर्ष शोकौ जहाति	कठोप.- 1/2/12
60. मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति	कठोप. - 2/1/10
61. पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्	प्र.उ.-3/7

62. परेऽहव्यये सर्व एकी भवन्ति	मुण्ड.उ. - 3/2/7
63. तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः	तैति.उ.- 2/1/1
64. वेदा ह्यमृताः	छा.उ.- 3/5/4
65. आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातं इदं सर्वं विदितम्	बृ.उ.- 4/5/6

सामान्यज्ञानम् (संस्कृतम्)

1. एकम्

ब्रह्म (परामात्मा) एकं तत् अद्वितीयं ब्रह्म।

2. द्विकम्

पापम् - पुण्यम्,	सुखम् - दुःखम्,	शुभम् -अशुभम्,
जयः - पराजयः,	हानिः - लाभः,	सत्यम् - असत्यम् (मिथ्या)
कार्यम् - कारणम्,	जन्म - मृत्युः,	सृष्टिः - लयः,
दिवसः - रात्रिः,	अन्तः - बहिः,	अन्धकारः - प्रकाशः

इत्यादयः अनेके विलोमाः संस्कृते विद्यन्ते।

3. त्रिकम्

त्रिदेवाः (त्रिमूर्तयः)-	ब्रह्मा,	विष्णुः,	महेश्वरः।
कालत्रयम् -	भूतः,	भविष्यम्,	वर्तमानः।
भूमित्रयम् -	उन्नतप्रदेशः,	निम्नप्रदेशः,	समप्रदेशः।
शक्तित्रयम् -	ज्ञानम्,	इच्छा,	क्रिया।
गुणत्रयम् -	सत्त्वम्	रजः,	तमः।
त्रिविधपुरुषाः -	उत्तमाः,	मध्यमाः,	अधमाः।
भुवनत्रयम् (लोकत्रयम्)-	सुरभुवनम् (स्वर्गः)	नरभुवनम् (मर्त्यम्),	नागभुवनम् (पातालम्)
दोषत्रयम् (त्रिदोषाः)-	वातः,	पित्तम्,	कफः।
त्रिप्रकारधनगतिः -	दानम्,	भोगः,	नाशः।
त्रिकरणनि -	मनः,	वाक्,	कायः।
त्रिविधगीतम् -	महागीतम्,	अनुगीतम्,	उपगीतम्।
बृहत्त्रयी -	किरातार्जुनीयम्,	नैषधीयचरितम्,	शिशुपालवधम्।
प्रस्थानत्रयम् -	उपनिषद्,	भगवद्गीता,	ब्रह्मसूत्रम्।
लघुत्रयी -	कुमारसम्भवम्,	मेघदूतम्,	रघुवंशम्
पिटकत्रयम् -	सूत्रपिटकम्,	विनयपिटकम्,	अभिधर्मपिटकम्

4. चतुष्कम्

चत्वारः वेदाः -	ऋग्वेदः,	यजुर्वेदः,	सामवेदः	अथर्ववेदः,
चत्वारः वेदभागाः -	संहिता,	ब्राह्मणम्,	आरण्यकम्,	उपनिषद्।
चतस्रः अवस्थाः -	जाग्रदवस्था,	स्वप्नावस्था,	सुषुप्त्यवस्था,	समाध्यावस्था।
चत्वारः पुरुषार्थाः -	धर्मः,	अर्थः,	कामः,	मोक्षः।

चत्वारः उपायाः-	साम,	दानम्,	दण्डः,	भेदः।
चत्वारः आश्रमाः -	ब्रह्मचर्याश्रमः,	गृहस्थाश्रमः,	वानप्रस्थाश्रमः	सन्यासाश्रमः।
चतस्रः वयोऽवस्थाः-	बाल्यम्,	कौमारम्,	यौवनम्,	वार्धक्यम्।
चतस्रः गतयः-	देवगतिः,	मनुष्यगतिः,	तिर्यग्गतिः,	नारकगतिः।
चतुरङ्गानि -	रथः,	गजः,	अश्वः,	पदातिः।

चत्वारः पुण्यश्लोकाः- **पुण्यश्लोको नलो राजा, पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः।**
पुण्यश्लोका च वैदेही, पुण्यश्लोको जनार्दनः।।

5. पञ्चकम्

पञ्च कर्मेन्द्रियाणि-	वाक्,	पाणिः,	पादः,	पायुः,	उपस्थः।
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि-	त्वक्,	श्रोत्रम्,	चक्षुषी,	जिह्वा,	नासिका।
पञ्च महाभूतानि-	पृथिवी,	आपः,	तेजः,	वायुः,	आकाशः।
पञ्च तन्मात्राणि -	शब्दः,	रूपम्,	रसः,	गन्धः,	स्पर्शः।
पञ्च वायवः-	प्राणवायुः,	अपानवायुः	व्यानवायुः,	उदानवायुः,	समानवायुः।
पञ्च कोषाः-	अन्नमयः,	प्राणमयः,	मनोमयः,	विज्ञानयः,	आनन्दमयः।
पञ्चावयववाक्यम् -	प्रतिज्ञा,	हेतुः,	उदाहरणम्,	उपनयः,	निगमनम्।
पञ्च यज्ञाः-	देवयज्ञाः,	पितृयज्ञाः,	भूतयज्ञाः,	मनुष्ययज्ञाः,	ब्रह्मयज्ञाः।
पञ्चगव्यम् -	दुग्धम्,	दधि,	घृतम्,	गोमूत्रम्,	गोमयम्।
पञ्चाङ्गम् -	तिथिः,	वासरः,	नक्षत्रम्,	योगः,	करणम्।
पञ्चकन्या -	अहल्या,	द्रौपदी,	सीता,	तारा,	मन्दोदरी।

श्लोकः **अहल्या द्रौपदी तारा सीता मन्दोदरी तथा।**
पञ्च कन्या स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्।।

पञ्चपाण्डवाः-	युधिष्ठिरः,	भीमसेनः,	अर्जुनः,	नकुलः,	सहदेवः।
पञ्च परिचयाः-	प्रसिद्धिख्यापनम्,	दर्शनेनावर्जनम्,	सम्भाषण-माधुर्यम्,	वाञ्छितो-पचारः,	विकार सूचकम्।
मन्मथस्य पञ्च बाणाः-	अरविन्दम्,	अशोकः,	चूतं (आम्रम्)	नवमल्लिका,	नीलोत्पलम्।
पञ्च महाकाव्यानि-	रघुवंशम्,	कुमारसम्भवम्,	किरातार्जुनीयम्,	शिशुपालवधम्,	नैषधीयचरितम्।

पुराणं पञ्चलक्षणम्-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्।।

6. षट्कम्

ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि-	अध्ययनम्, अध्यापनम्, यजनम्, याजनम्, दानम्, प्रतिग्रहः।
षड् रसाः -	मधुरः, आम्लः, लवणः, कटुः, कषायः, तिक्तः।
षड् ऋतवः -	वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, शरद्, हेमन्तः, शिशिरः।
षड् रिपवः-	कामः, क्रोधः, लोभः,मोहः, मदः, मात्सर्यम्।
वेदस्य षडङ्गानि-	शिक्षा, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः, व्याकरणम्, ज्योतिषम्।

श्लोकः - **शिक्षा कल्पो निरुक्तञ्च, ज्योतिषं छन्दसां चयः।**
व्याकरणं समाहृत्य षडङ्गो वेद उच्यते।।

षड् चक्रम् - मूलाधारः, अधिष्ठानम्, मणिपूरम्, अनाहतम्,विशुद्धम्, आज्ञा।
षट् दर्शनानि - सांख्यम्, योगः, न्यायः, वैशेषिकम्, मीमांसा, वेदान्तः।
षड् बान्धवाः- सत्यं, ज्ञानं, धर्मः, दया, शान्तिः, क्षमा।

श्लोकः - **सत्यं माता पिता ज्ञानं धर्मो भ्राता दया सखा।**
शान्तिः पत्नी क्षमा पुत्रः षडेते मम बान्धवाः।।

7. सप्तकम्

सप्त-ऋषयः - कश्यपः, अत्रिः, भरद्वाजः, गौतमः, विश्वामित्रः, जमदग्निः, वशिष्ठः।
सप्तकल्पाः- पार्थिवः, कौर्मः, अनन्तः, प्रिया, श्वेतवारहः, अमरः, नृसिंहः।
सप्त समुद्राः- क्षीरः, क्षारः, दधि, मधु, सुरा, इक्षुः, शुद्धोदकम्।
सप्त पर्वताः - महेन्द्रः, मलयः, सह्यः, हिमालयः, रैवतकः, विन्ध्यः, अरावलिः।
सप्त स्वराः- षडजः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः,निषादः।

श्लोकः - **निषादर्षभ-गान्धार-षड्ज-मध्यम-दैवताः ।**
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः।।

सप्त उर्ध्वलोकाः - भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्।
सप्त अधोलोकाः - अतलः, वितलः, सुतलः, रसातलः, तलातलः, महातलः, पातालः।
रामायणे सप्त कण्डाः- बालः, अयोध्या, अरण्यम्, किष्किन्धा, सुन्दरः, युद्धम्, उत्तरः।
सप्तचिरञ्जीविनः - अश्वत्थामा, बलिः, व्यासः, हनुमान्, विभीषणः, कृपः,परशुरामः।

श्लोकः - **अश्वत्थामा बलिर्व्यासो, हनुमाँश्च विभीषणः।**
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरञ्जीविनः।।

8. अष्टकम्

आयुर्वेदे 'अष्टाङ्गपद्धतिः' - द्रव्याभिधानम्, गदनिश्चयः, कायसौख्यम्, शल्यकर्म,
भूतनिग्रहः, विषनिग्रहः, बालवैद्यः, रसायनम्
अष्टाङ्गयोगः - यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः,
प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिः।
अष्ट दिक्पालाः - इन्द्रः, वह्निः, यमः, नैऋतः, वरुणः, वायुः, कुवेरः, ईशः।
अष्टदेहाः - स्थूलम्, सूक्ष्मम्, कारणम्, महाकरणम्,
विराट्, हिरण्यम्, अव्याकृतम्, मूलप्रकृतिः।
अष्टमातृकाः - ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी,
वाराही, इन्द्राणि, कौवेरी, चामुण्डा।
अष्ट दिग्गजाः - ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः,
अञ्जनः, पुष्पदत्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः।
अष्ट महासिद्धयः - अणिमा, महिमा, लघिमा, गरिमा,
प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशिता, वशिता।
अष्टनागाः - अनन्तः, वासुकी, तक्षकः, कर्कोटकः,
शंखः, कुलिकः, पद्मम्, महापद्मम्।

अष्ट नमस्काराः- साष्टाङ्गनमस्कारः - पद्भ्याम्, जानुभ्याम्, पाणिभ्याम्, उरसा,
धिया, शिरसा, वचसा, दृष्ट्या।
अष्टान्नानि - भोज्यम्, पेयम्, चोष्यम्, लेह्यम्
खाद्यम्, चर्व्यम्, निपेयम्, भक्ष्यम्।

9. नवकम्

नवरत्नानि- मुक्ता, माणिक्यम्, वैदुर्यम्, गोमेदा, वज्रः,
विद्रुमः, पद्मरागः, मरकतम्, नीलम्।
कुवेरस्य 'नव' निधयः- महापद्मम्, पद्मम्, शंखः, मकरः, कच्छपः,
मुकुन्दः, कुन्दः, नीलः, खर्वः।

श्लोकः - **महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ।**
मुकुद-कुन्द नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव।।

नवग्रहाः - सूर्यः, चन्द्रः, मङ्गलः, बुधः, बृहस्पतिः,
शुक्रः, शनिः, राहुः, केतुः।
नवकाव्यरसाः- शृङ्गारः, हास्यम् :, करुणः, रौद्रः, वीरः,
भयानकः, वीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः।

श्लोकः - **शृङ्गार-वीर-करुणाद्भुत-हास्य-भयानकाः ।**
वीभत्सरौद्रौ-शान्तश्च नव काव्ये रसाः स्मृताः।।

नवविद्याभक्तिः - श्रवणम्, कीर्तनम्, स्मरणम्, पादसेवनम्, अर्चनम्,
वन्दनम्, दास्यम्, सख्यम्, आत्मनिवेदनम्।
विक्रमस्य 'नव' सभारत्नानि - धन्वन्तरिः, क्षपणकः, अमरसिंहः, शङ्कुः, बेतालभट्टः,
घटकर्पूरः, कालिदासः, वराहमिहिरः, वररुचिः।

10. दशकम्

दश दिशः - पूर्वा दिक्, पश्चिमदिक्, उत्तरदिक्, दक्षिणादिक्, आग्नेयदिक्,
नैऋतिदिक्, वायव्यदिक्, ईशान्यदिक्, ऊर्ध्वम्, अधः।
दशावताराः- मत्स्यावतारः, कूर्मावतारः, वराहावतारः, नरसिंहावतारः, वामनावतारः,
परशुरामावतारः, रामावतारः, कृष्णावतारः, बुद्धावतारः, कल्क्यवतारः।
दशावतारश्लोकः- मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः।
रामो रामश्च कृष्णश्च बौद्धः कल्किरथो दश।।
दशोपनिषदः- ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्ड, माण्डूक्यम्,
तैत्तिरीयम्, बृहदारण्यकम्, छान्दोग्यम्, एतरेयम्।

श्लोकः - **ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः ।**
ऐतरेयाश्च-छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा।।

दश कामावस्थाः - अभिलाषा, चिन्ता, स्मृतिः, गुणकीर्तनम्, उद्वेगः,
प्रलापः, उन्मादः, व्याधिः, जडता, मरणम्।
दशविधवक्तृत्वम् - परिभावितम्, सत्यम्, मधुरम्, सार्थतृत्वम्, परिस्फुटम्,
परिमितम्, मनोहरम्, विचित्रम्, प्रसन्नम्, भावानुगतम्।

11. एकादशकम्

एकादश रुद्राः – महादेवः, शिवः, रुद्रः, शङ्करः, नीललोहितः, ईशानः, विजयः, भीमः, देवदेवः, भवोद्भवः, आदित्यः।

12. द्वादशकम्

द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि – सोमानाथः, मल्लिकार्जुनः, महाकालः, ओङ्कारेश्वरः, केदारनाथः, भीमशङ्करः, विश्वनाथः, त्र्यम्बकेश्वरः, वैद्यनाथः, नागेश्वरः, रामेश्वरः, घुश्मेश्वरः।

द्वादश आदित्याः – आदित्यः, रविः, सूर्यः, भानुः, पूषा, हिरण्यगर्भः, मित्रः, मरीचिः, साविता, खगः, अर्कः, भास्करः।

द्वादश मासाः – चैत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः,भाद्रपदः, आश्वयुजः, कार्तिकः, मार्गशीर्षः, पौषः, माघः, फाल्गुनः।

द्वादशराशयः– मेषः, वृषभः, मिथुनः, कर्कटः, सिंहः, कन्या, तुला, वृच्छिकः, धनुः, मकरः, कुम्भः, मीनः।

14. चतुर्दशकम्

चतुर्दशरत्नानि – लक्ष्मीः, ऐरावतः, कौस्तुभमणिः, अप्सरा, पारिजातः, सुरा, सप्तमुखोश्वः, हलाहलः, धन्वन्तरिः, हरिधनुः, चन्द्रमाः, शङ्खः, कामधेनुः, अमृतम्।

चतुर्दशविद्याः – ऋग्वेदः, निरुक्तम्, ज्योतिषम्, यजुर्वेदः, कल्पः, शिक्षा, सामवेदः, मीमांसाशास्त्रम्, व्याकरणम्, अथर्ववेदः, न्यायंशास्त्रम्, पुराणम्, धर्मशास्त्रम्, छन्दः।

चतुर्दश मनवः – स्वयंभुवः, सावर्णिः, स्वारोचिषः, दक्षसावर्णिः, ब्रह्मसावर्णिः, धर्मसावर्णिः, रुद्रसावर्णिः, रौच्यदेवसावर्णिः, इन्द्रसावर्णिः, औत्तमिः, तामसः, रैवतः, चाक्षुषः, वैवस्वतः।

16. षोडशकम्

षोडश संस्काराः– गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम्, अन्नप्राशनम्, चूडाकर्म, कर्णवेधः, विद्यारम्भः, उपनयनम्, वेदारम्भः, केशान्तः, समावर्तनम्, विवाहाग्निपरिग्रहः, अन्त्येष्टिः।

षोडशचन्द्रकलाः – अमृता, मानदा, पूषा, तुष्टिः, पुष्टिः, रतिः, द्युतिः, शशिनी, चन्द्रिका, कान्तिः, ज्योत्स्ना, श्रीः, प्रीतिः, अङ्गदा, पूर्णा, अमृता।

षोडशोपचाराः– पाद्यम्, धूपः, अर्घ्यम्, दीपः, आचमनीयम्, नैवेद्यम्, स्नानम्, आसनम्, वस्त्रम्, ताम्बूलम्, आभूषणम्, स्तवनम्, गन्धः, तर्पणम्, पुष्पम्, नमस्कारः।

18. अष्टादशकम्

अष्टादशपुराणनि – मार्कण्डेय, मत्स्य, भागवत, भविष्य, ब्रह्म, ब्रह्माण्ड, ब्रह्मवैवर्त, वराह, विष्णु, वायु, वामन, अग्निः, नारदीय, पद्म, लिङ्ग, गरुड, कूर्म, स्कन्द,

श्लोकः –

मद्वयं भ-द्वयं चैव, ब्र-त्रयं व-चतुष्टयम्।
अ-ना-प-लिं-ग-कू-स्कानि पुराणानि प्रचक्षते।।

महाभारतस्य अष्टादशपर्वाणि – आदि, सभा, वन, विराट, उद्योग, भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, सौसुप्ति, स्त्री, शान्ति, अनुशासन, अश्वमेध, आश्रम, मुसल, महाप्रस्थान, स्वर्गारोहण।

भगवद्गीतायाः अष्टादश अध्यायाः – अर्जुनविषादयोगः, सांख्ययोगः, कर्मयोगः, ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः, कर्मसंन्यासयोगः, आत्मसंयमयोगः, ज्ञानविज्ञानयोगः, अक्षरब्रह्मयोगः, राजविद्याराजगुह्ययोगः, विभूतियोगः, विश्वरूपदर्शनयोगः, भक्तियोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञाविभागयोगः, गुणत्रयविभागयोगः पुरुषोत्तमयोगः, देवासुरसम्पद्विभागयोगः, श्रद्धात्रयविभागयोगः, मोक्षसन्यासयोगः।

छन्दांसि

संस्कृतवाङ्मये छन्दश्शास्त्रस्य किञ्चन विशिष्टमहत्त्वं वर्तते। विना छन्दः पद्यव्यवहारः दुश्शकः। सामान्यतः काव्यम् इति कथनेन छन्दोबद्धमिति बुद्धौ आयाति। छन्दश्शास्त्रस्य 'छन्दोविचितिः' इति प्राचीनम् अभिधानम्। कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे - 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तिछन्दोविचितिर्ज्योतिषामिति चाङ्गानि।' इत्युक्तमस्ति। अस्य शास्त्रस्य 'छन्दोऽनुशासनम्', 'छन्दोविवृतिः', 'छन्दोमानम्' इत्यादिनामानि उपलभ्यन्ते। छन्दसः वृत्तम् इत्यपि नामान्तरं दृश्यते। केचित्तु मात्रागणनां कृत्वा जातिः इत्यपि वदन्ति। आचार्यः पिङ्गलः एव अस्य शास्त्रस्य आद्याचार्यः। 'चदि' आह्लादने दीप्तौ च इति धातोः असुन् प्रत्यये च छन्दश्शब्दः निष्पन्नः। पद्ये यत्र अक्षराणां मात्राणां वा प्रतिपादं गणना भवति, तत्र छन्दः इत्युच्यते। अतः शास्त्रेषु - 'आह्लादकररसानुकूलं नाम छन्दः' इत्युक्तम्।

लौकिकच्छन्दश्शास्त्रे अष्टौ गणाः भवन्ति। तद्यथा - भगणः, जगणः, सगणः, यगणः, रगण, तगणः, मगणः, नगणश्चेति। प्रतिगणं त्रयः एव वर्णाः भवन्ति। तथाहि -

'आदिमध्यावसानेषु भ ज सा यान्ति गौरवम्।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्।।' इति।

'ऽ' इत्यस्य चिह्नस्य गुरुत्वेन, '।' इत्यस्य चिह्नस्य लघुत्वेन च व्यवहारः वर्तते। प्रकृतपद्यानुसारेण-

'भ'गणः = ऽ।।	'ज'गणः = ।ऽ।
'स'गणः = ।।ऽ	'य'गणः = ।ऽऽ
'र'गणः = ऽ।ऽ	'त'गणः = ऽऽ।
'म'गणः = ऽऽऽ	'न'गणः = ।।।

इत्येव प्रकारेण गुरुलघुत्वेन गणाः अवबोध्याः। वर्णानां ह्रस्वदीर्घनियमाः अत्र उक्तश्लोकानुसारं बोध्यते-

'संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारविसर्गसंयुतम्।
विज्ञेयमक्षरं गुरुपादान्तस्थं विकल्पेन।।' इति।

अर्थः - संयुक्तवर्णस्य पूर्ववर्तिवर्णः दीर्घः भवति। यथा- रम्भा इत्यत्र 'म्भा'तः पूर्वं विद्यमानः 'र'कारः गुरुः बोध्यः, संयुक्तादित्वात्। तथैव अन्यस्थलेष्वपि अवगन्तव्यम्।

दीर्घवर्णोऽपि गुरुः बोध्यः। यथा- का, के, की, कू, कै, को, कौ। अनुस्वारयुक्तवर्णोऽपि गुरुः भवति। यथा- 'रामं' इत्यस्य म वर्णः गुरुः। विसर्गसयुक्तवर्णोऽपि गुरुः भवति। यथा - 'नरः' इत्यत्र 'र' रकारः गुरुः भवति। पदान्तवर्णस्य लघुत्वेऽपि विकल्पेन गुरुत्वेन स्वीकारः भवति।

गणानामाधारेण सामान्यतः वृत्तं त्रिविधम्। तद्यथा -

1. समवृत्तम्, 2. अर्धसमवृत्तम्, 3. विषमवृत्तम्।

1. समवृत्तम् - यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु अक्षराणि गणाश्च समानाः भवन्ति तत् समवृत्तम् इति।

समवृत्तच्छन्दांसि–अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, वसन्ततिलका, शालिनी, रथोद्धता, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्, प्रहर्षिणी, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी, हरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा, इत्यादिनि बहुनि छन्दांसि भवन्ति।

2. अर्धसमवृत्तम्–यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु अक्षराणि समानानि भवन्ति, परन्तु यत्र प्रथमतृतीयौ, द्वितीयचतुर्थौ च पादौ समानौ, अर्थात् प्रथमद्वितीयौ परस्परम् असमानौ तृतीयचतुर्थौ च परस्परम् असमानौ तत् अर्धसमवृत्तम् इति कथ्यते।

अर्धसमवृत्तच्छन्दांसि-आख्यानकी, हरिणीप्लुता, पुष्पिताग्रा, वियोगिनी इत्यादिप्रमुखच्छन्दांसि।

3. विषमवृत्तम्–यत्र परस्परं चत्वारोऽपि पादाः असमानाः भवन्ति तत् विषमवृत्तम्।

विषमवृत्तच्छन्दांसि–उद्गता, कलिका, इत्यादिनि प्रमुखानि अर्धसमवृत्तानि।

उपलब्धग्रन्थानामनुसारम् अत्र केषाञ्चन प्रमुखच्छन्दसां लक्षणानि उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते। तद्यथा-

अनुष्टुप्

लक्षणम् -

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

अर्थः–अनुष्टुप् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् अष्टौ वर्णाः। प्रतिपादं पञ्चमो वर्णः लघुः, षष्ठवर्णः गुरुः। द्वितीयपादे चतुर्थे च पादे सप्तमवर्णः लघुः, परन्तु प्रथमे तृतीये च पादे गुरुः। अन्यवर्णानां कृते न कोऽपि नियमः वर्तते।

उदाहरणम्-

विद्वत्त्वं च नृपत्त्वं च नैव तुल्यं कदाचन।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।।

इन्द्रवज्रा

लक्षणम् -

'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।'

अर्थः–अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् एकादशवर्णाः भवन्ति। लक्षणे 'ग' इत्यस्य गुरुः इति स्वीकर्तव्यम्।

अक्षरव्यवस्था - तगणः, तगणः, जगणः, गुरुद्वयम्।

उदाहरणम् -

नेदं नभोमण्डलमबुराशिः नैताश्च
तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो,
नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः।।

उपेन्द्रवज्रा

लक्षणम् -

'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ।'

अर्थः- अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् एकादशवर्णाः भवन्ति। इन्द्रवज्रायाः आदौ तगणस्थाने जगणः। अन्यत् सर्वमिन्द्रवज्रावत् भवति।

अक्षरव्यवस्था - जगणः, तगणः, जगणः, गुरुद्वयम्।

उदाहरणम् -

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
त्वमेव सर्वं मम देव देव।।

उपजातिः

लक्षणम्-

'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः।'

अर्थः- अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् एकादशवर्णाः भवन्ति। एकस्मिन् पादे इन्द्रवज्रायाः उपेन्द्रवज्रायाः वा लक्षणम्।

उदाहरणम् -

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।।

शालिनी

लक्षणम् -

'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गौऽधिलोकैः'।

अर्थः -अस्मिन् छन्दसि चत्वारः पादाः भवन्ति। प्रतिपादम् एकादशवर्णाः। प्रतिपादं च अब्धिः - चतुर्थे वर्णे, लोकः–सप्तमे वर्णे च यतिः। यतिः इत्युक्ते पद्यगाने विरामः।

अक्षरव्यवस्था - मगणः, तगणः, तगणः, गुरुद्वयम्।

उदाहरणम् -

कः क शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले
रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति।
एवं लोक स्तुल्यधर्मो वनानां
काले काले छिद्यते रुह्यते च।।

रथोद्धता

लक्षणम् - **'यन्नराविह रथोद्धता लगौ।'**

अर्थः -अस्यापि छन्दसः प्रतिपादम् एकादशाक्षराणि।

अक्षरव्यवस्था - रगणः, नगणः, रगणः, लघुः, गुरुः च।

उदाहरणम् -

किं त्वया सुभटदूरवर्जितं
नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम्।
यत् पलायनपरायणस्य ते
याति धूलिरधुना रथोद्धता।।

वंशस्थम्

लक्षणम् - **'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।'**

अर्थः -इदमस्ति प्रतिपादं द्वादशवर्णयुतम्। प्रतिपादम् - ज, त, ज,र।

अक्षरव्यवस्था - जगणः, तगणः, जगणः, रगणः च।

उदाहरणम् -

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता।।

तोटकम्

लक्षणम् - **'इह तोटक मम्बुधिसैः प्रथितम्।'**

अर्थः -इदमपि प्रतिपादं द्वादशाक्षरविशिष्टम्।

अक्षरव्यवस्था - सगणः, सगणः, सगणः, सगणः च।

उदाहरणम् -

रविरुद्रपितामहविष्णुनुतम्
हरिचन्दनकुङ्कुमपङ्कयुतम्।
मुनिवृन्दगजेन्द्रसमानकरं,
तव नौमि सरस्वति पादयुगम्।।

द्रुतविलम्बितम्

लक्षणम् - **'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ।'**

अर्थः -इदमपि द्वादशाक्षरसंयुतं प्रतिपादम्।

अक्षरव्यवस्था - नगणः, भगणः, भगणः, रगणः च।

उदाहरणम्-

नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः।।

भुजङ्गप्रयातम्

लक्षणम् - **'भुजप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः।'**

अर्थः -इदं प्रतिपादं द्वादशाक्षरयुतम्।

अक्षरव्यवस्था - यगणः, यगणः, यगणः, यगणः च।

उदाहरणम् -

न तातो न माता न बन्धुर्न दाता,
न पुत्रो न पुत्री न भृत्यो न भर्ता।
न जाया न विद्या न वृत्तिर्ममैव,
गतिस्त्वं गतिस्त्वं त्वमेका भवानि।।

प्रहर्षिणी

लक्षणम् - **'म्नो ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्।'**

अर्थः - इदं त्रयोदशाक्षरयुतं प्रतिपादम्।

अक्षरव्यवस्था - मगणः, नगणः, जगणः, रगणः, गुरुः च। अत्र तृतीये दशमे च वर्णे यतिः।

उदाहरणम् -

सोल्लासप्रसृमरसद्गुणैकसिन्धोः,
श्रीश्रीमज्जयनगराधिराजमौलेः।
सोन्नाहामनुदिनमुन्नतिं समन्ता-
दाशास्ते मतिरतुलप्रहर्षिणी नः।।

वसन्ततिलका

लक्षणम् -

'उक्ता वसन्ततिलका त भ जा जगौ गः।'

अर्थः - इदं प्रतिपादं चतुर्दशाक्षरयुतम्।

अक्षरव्यवस्था - तगणः, भगणः, जगणः, जगणः, गगणः, गगणः च।

उदाहरणम्-

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना,
माविष्कृतोऽरुणपुरस्सर एक तोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाभ्यां,
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु।।

मालिनी

लक्षणम् - **'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।'**

अर्थः - इदं हि वृत्तं पञ्चदशवर्णयुक्तम्।

अक्षरव्यवस्था - नगणः, नगणः, मगणः, यगणः, यगणः। अत्र प्रतिपादं सप्तमे अष्टमे च वर्णे यतिः।

उदाहरणम् -

सरसिजमनुबिद्धं शैवलेनापि रम्यं,
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।।

शिखरिणी

लक्षणम् - 'रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमन सभला गः शिखरणी।'

अर्थः - इदं हि छन्दः सप्तदशाक्षरयुतं प्रतिपादम्।

अक्षरव्यवस्था - यगणः, मगणः, नगणः, सगणः, भगणः, लघुः, गुरुः च। प्रतिपादं षष्ठे एकादशे च वर्णे यतिः।

उदाहरणम् -

न मन्त्रं नो यन्त्रं तदपि च न जाने स्तुतिमहो
न चाह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथाः।
न जाने मुद्रास्ते तदपि च जाने विलपनं,
परं जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम्।।

पृथ्वी

लक्षणम्- 'जसो जसयला वसु-ग्रह-यतिश्च पृथ्वी गुरुः।'

अर्थः - इदमपि सप्तदशवर्णान्वितं वृत्तम्।

अक्षरव्यवस्था - जगणः, सगणः, जगणः, सगणः, यगणः, लघुः, गुरुः च। अष्टमनवमवर्णयोः यतिः प्रतिपादं भवति।

उदाहरणम्-

स्मृताऽपि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम्।
कलिन्दनगनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनी।।

हरिणी

लक्षणम् - 'रसयुगहयै-न्सै -म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा।'

अर्थः - इदमपि सप्तदशाक्षरविशिष्टं प्रतिपादम्।

अक्षरव्यवस्था - नगणः, सगणः, मगणः, रगणः, सगणः, लघुः, गुरुः च। प्रतिपादञ्च षष्ठ-चतुर्थ-
सप्तमवर्णेषु यतिः भवति।

उदाहरणम् -

वितरति गुरुः प्राज्ञो विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा।
भवति हि पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदादयः।।

मन्दाक्रान्ता

लक्षणम् -

'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगै-र्म्भौ नतो ताद्गुरु चेत्।'

अर्थः-इदं हि मन्दाक्रान्तावृत्तं प्रतिपादं सप्तदश-वर्णविशिष्टम्।

अक्षरव्यवस्था - मगणः, भगणः, नगणः, तगणः, तगणः, गुरुः, गुरुः च। चतुर्थ-षष्ठ-सप्तमवर्णेषु यतिपातः भवति।

उदाहरणम् -

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।
यक्षश्चक्रे जनक तनया-स्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु।।

शार्दूलविक्रीडितम्

लक्षणम्-'सूर्याश्वैर्मजस्ततः सगुरवः शार्दूल-विक्रीडितम्'।

अर्थः - इदं प्रतिपादं नवदशवर्णयुतम्।

अक्षरव्यवस्था - मगणः, सगणः, जगणः, सगणः, तगणः, तगणः, गुरुःच। सप्तम-द्वादशवर्णयोः यतिपातः भवति।

उदाहरणम् -

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा।।

स्रग्धरा

लक्षणम् - 'स्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।'

अर्थः - वृत्तमिदम् एकविंशतिवर्णयुक्तं प्रतिपादम्।

अक्षरव्यवस्था - मगणः, रगणः, भगणः, नगणः, यगणः, यगणः, यगणः च। अस्मिन् वृत्ते प्रिरिचरणं
सप्तमवर्णे यतिः भवति। अर्थात् सप्तमे चतुर्दशे एक विंशतितमे च वर्णे विरामः भवति।

उदाहरणम् -

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः।।

काव्यशास्त्रपारिभाषिकशब्दाः

साहित्यशास्त्रस्य सम्यगर्थज्ञानार्थं तत्र विद्यमानपारिभाषिकशब्दानां ज्ञानम् आवश्यकं भवति। यदि कश्चित् छात्रः एतेषां पारिभाषिकशब्दानां स्मरणम् अर्थपूर्वकं करोति तर्हि तत्सम्बन्धं विषयं झटिति ज्ञातुं शक्नोति। यद्यपि साहित्ये बहवः पारिभाषिकशब्दाः सन्ति, तथापि केषाञ्चनमुख्यानां शब्दानाम् अत्र संक्षेपेण विवेचनं क्रियते।

(1) काव्यम्-

"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्"

रसात्मकं वाक्यम् एव काव्यं कथ्यते। यतोहि रसः एव जीवनभूतः आत्मा भवति। (दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा)

(2) रूपकसंज्ञा/दृश्यकाव्यम्

"तद्रूपरोपात्तु रूपकम्"

नाटके नटेषु रामादिस्वरूपम् आरोप्यते। नटः रामः, सीता, लक्ष्मणः इत्यादिनां रूपाणि धारयति। अनेन सामाजिकानाम् 'अयं रामः' इत्यादि आरोपात्मकज्ञानं भवति। रूपस्यारोपकारणात् इदं दृश्यकाव्यं रूपकं वा कथ्यते।

(3) श्रव्यकाव्यम्

"श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा"

यत्र अभिनयः कर्त्तुं न शक्यते, तत् भवति श्रव्यम्। गद्यपद्यभेदेन श्रव्यकाव्यं द्विविधम्।

(4) नाटकम्-

"अवस्थानुकृतिनाट्यम्"

अर्थात् अवस्थाविशेषस्य अनुकरणमेव नाटकं भवति। साहित्यदर्पणे नाटकस्य अपरं लक्षणम् अस्ति-

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम्।
विलासार्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः।।
सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम्।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः।।
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथदिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः।।
एक एव भवेदङ्गी श्रृङ्गारो वीर एव वा।
अंगमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणोऽद्भुतः।।
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपुरुषाः
गोपुच्छाग्रसमग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम्।।

(5) पद्यम् छन्दोबद्धम्

छन्देन लिखितकार्यं पद्यमिति अभिधीयते।

(6) महाकाव्यम्-

"सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः"

यत्र सर्गानां निबन्धनं भवति तत् भवति महाकाव्यम्। महाकाव्ये एकः देवः अथवा संद्वशक्षत्रियः स्यात्, यस्मिन् धीरोदात्तत्वादि गुणाः भवेयुः सः नायकः भवति।

(7) खण्डकाव्यम्-

"खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च।"
यथा-मेघदूतम्।

काव्यस्य एकस्यैवांशस्य यदि काव्यम् अनुसरति तर्हि तत् खण्डकाव्यमिति कथ्यते।

(8) कथा-

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्। यथा - कादम्बर्यादिः।

कथा-काव्ये रसयुक्तकथावस्तु गद्येन वर्णितं भवति। अस्य क्वचित् क्वचित् अंशे आर्या, वक्त्र तथा अपरवक्त्र छन्दसः श्लोकाः भवन्ति। कथायाः प्रारम्भे पद्यमाध्यमेन देवस्तुतिः, खलनिन्दा सज्जनप्रशंसा च भवति।

(9) आख्यायिका-

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम्।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्कचित्।।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्।।

अन्योपदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम्। यथा- हर्षचरितादिः

आख्यायिका अपि कथावत् भवति। अस्याः अध्यायाश्वासः, उच्छ्वास नाम्ना· अभिधीयते। आश्वासस्य प्रारम्भे भावी-कथावस्तुनः सूंचना प्रदीयते।

(10) चम्पू-

"गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते।"
यथा-देशराजचरितम्

यस्मिन् काव्ये गद्यपद्यमिश्रितरूपणे वर्त्तते तद्भवति चम्पूकाव्यम्।

(11) अङ्कः-

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः।
भवेदगूढ़शब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः।।
विछिन्नावान्तरैकार्थः किंचित्संलग्नबिन्दुकः।
युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहतिमान्न च।।
नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्।
आवश्यकानां कार्यणामविरोधाद्विनिर्मितः।।
नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा।।
दुराहवानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः।
विवाहो भोजनं शापत्सर्गौ मृत्यु रतं तथा
दन्तच्छ्द्यं नखछेद्यमन्यद् क्रीड़ाकरं च यत्।
शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम्।।
स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ।।
प्रत्यक्षचिव्रचरितैयुक्तो भावसोद्भवैः।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः।।

अङ्के नायकस्य चरित्रं प्रत्यक्षं रसभावपूर्णं च स्यात्। गूढ़ार्थकशब्दः न स्यात्। समासरहितं गद्यं स्यात्। प्रधानकथायाः समाहितः न स्यात्। नानाकार्येषु युक्तं न स्यात् तथा बीजस्य उपसंहारः न स्यात्। संविधानस्य प्रकारं भवतु परन्तु पद्यबहुलं न स्यात्। अत्र सन्ध्यावन्दनादि आवश्यककार्याणां विरोधः नः स्यात्। सन्ध्यादिसमये तस्य उल्लंघनं न भवेत्। तथा या कथा अनेकेषु दिनेषु सम्पन्ना भवति सा एकस्मिन् दिने समापनीया। नाटकस्य लक्षणे वर्णितं वर्तते यत् अङ्कानां संख्या पञ्चतः दशपर्यन्त भवति। कः अङ्क? इति प्रश्ने सति आचार्यविश्वनाथः वदति-प्रत्यक्षनेतृचरितो।

(12) अङ्कावतारः-

अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरव्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः।।

पूर्वाङ्कस्यान्ते तस्य पात्रेण सूचितापराङ्कस्य अवतीर्णं भवति सः अङ्कावतारः।

(13) अङ्कमुखम्-

यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला।
तदङ्कमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकं च तत्।।

यत्र एकेन अङ्केन प्रत्येकम् अङ्कस्य सूचना प्रदीयते तथा यत् बीजभूतार्थस्य सूचकं भवति तत् अङ्कमुखं भवति।

(14) अभिधा-

"तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा"

शब्दस्य सङ्केतितार्थबोधनकारी, तथा शब्दस्य प्रथमशक्तेः नाम भवति अभिधा। अत्र सङ्केतितं नाम मुख्यं भवति।

(15) लक्षणा-

"मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योर्थः प्रतीयते"

अभिधाशक्त्या यस्य अवबोधनं भवति सः मुख्यार्थः इति कथ्यते। एतस्य बाधे, अर्थात् वाक्ये मुख्यार्थस्य अन्वयः अनुपपन्ने सति, रुढ्यार्थम् अथवा कस्यचित् विशेषप्रयोजनस्य सूचनार्थं मुखार्थेन सह सम्बन्द्धभिन्नार्थस्य ज्ञानं, यया शक्त्या भवति सा लक्षणा इत्युच्यते।

(16) व्यञ्जना-

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च।।

स्व स्व-अर्थाबोधनं कृत्वा अभिधादिवृत्तयः यदा शान्ताः भवन्ति तदा भिन्नार्थस्य बोधने शब्दे अर्थे च या वृत्तिः शक्तिः वा भवति सा व्यञ्जना इति कथ्यते।

(17) गुणः-

"उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः"

काव्ये गुणः, अलङ्कारः, रीतयः च काव्यस्य उत्कृष्टतायाः कारणानि भवन्ति। अर्थात् यथा कस्यचित् मानवशरीरस्य उत्कृष्टतायाः कारणानि-शौर्यादिगुणाः कटककुण्डलादिभूषणानि च भवन्ति, तथैव काव्यस्य चमत्कारार्थं गुणादीनि कारणानि भवन्ति।

(18) रसः-

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्।।

"रस्यते इति रसः"। सहृदयपुरुषस्य हृदये स्थितः, वासनारूपः, रत्यादिस्थायिभावः एव विभाव-अनुभावः-सञ्चारीभावानां माध्यमेन अभिव्यक्तं भूत्वा रसस्य स्वरूपं प्राप्नोति।

(19) अलङ्कारः-

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।।

(आचर्यः मम्मटः)

अर्थात् यः धर्मः काव्यस्य शब्दार्थरूपेण शरीरेण तम् अङ्गिनं रसं यदा उपकुर्वन्ति तदा ते अलंकाराः इत्युच्यन्ते।

(20) वक्रोक्तिः-

"वक्रोक्तिकाव्यजीवितम्"

काव्ये वक्रोक्तिः एकः सिद्धान्तः वर्त्तते। अस्य सिद्धान्तस्य प्रवर्त्तकः आचार्यः कुन्तकः अस्ति। मुख्यतः पञ्च वक्रोक्तयः भवन्ति-।(1) वर्णवक्रता (2) पदवक्रता (3) वाक्यवक्रता (4) अर्थवक्रता, (5) प्रबन्धवक्रता चेति।

(21) रीतिः-

"पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनां"

पदसंघटना एव रीतिः इति कथ्यते। सः शब्दः अङ्गसंस्थानमिव मन्यते। यथा-पुरुषदेहस्य सङ्गठनं भवति तथैव काव्यस्य दैहरूपशब्दानाम् अर्थानां चापि सङ्गठनं भवति।

'रीतिरात्मा काव्यस्य' अर्थात् रीतिः (गुण) एव काव्यस्य आत्मा भवति। अयमपि एकः सिद्धान्तः अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य प्रवर्त्तकः आचार्यः वामनः अस्ति। रीतिः त्रिविधा वैदर्भी, गौड़ी पाञ्चाली च।

(22) ध्वनिः-

"वाच्यातिशयिनि व्यंग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्"

यस्मिन् काव्ये व्यंग्यार्थः वाच्यार्थस्य अपेक्षया अधिकः चमत्कारकः भवति, सः ध्वनि इति अभिधीयते। तत् काव्यमेव उत्तमकाव्यं भवति।

'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' अर्थात् काव्यस्य आत्माध्वनिः एव भवति इति आनन्दवर्धनाचार्येण उक्तमस्ति।

(23) भावः-

सञ्चारिणः प्रधानानि देवतादिविषया रतिः।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते।।

प्रधानतया प्रतीयमानाः निर्वेदादिसञ्चारिभावाः तथा देवतागुर्वादिविषये अनुरागः एवात्र रसरूपकम् अप्राप्तोद्बुद्धमात्रम्। रत्यादिस्थायिभावाः सर्वेऽपि 'भावाः' इति कथ्यते।

(24) सन्धिः-

"अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति।"

एकप्रयोजने अन्विताथार्नाम् अवन्तरसम्बन्ध एव सन्धिः इत्युच्यते।

(25) मानः-

मानः कोपः रा तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना।

कोपस्य नाम मानः भवति। तस्य प्रकार द्वयं भवति। प्रथमः प्रणयेन उत्पन्नः भवति तथा द्वितीयः ईर्ष्यया उत्पन्नः भवति। प्रेमीयुगलयोर्मध्ये यथेष्टं प्रेम्णि आसक्ते सति, कारणं विना यदि एकः अपरस्योपरि कुप्यति तदा मानः इत्युच्यते।

(26) छलम्-

"प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलाभ्यच्छलना छलम्"

प्रियसदृशैः अप्रियवाक्यैः कस्यापि छलम् एव छलम् इति कथ्यते।

सामान्यसाहित्यस्य मिश्रप्रश्नाः

1. यजुर्वेदः कतिधा विभज्यते ?
क. द्विधा ख. त्रिधा
ग. पञ्चधा घ. सप्तधा

2. वेदाङ्गानि कति ?
क. 4 ख. 5
ग. 6 घ. 2

3. एषु कः निरुक्तकारः ?
क. सायणः ख. यास्कः
ग. भरतमुनिः घ. गौतमः

4. सायणाचार्यः कः?
क. ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः ख. धर्मशास्त्रप्रणेता
ग. गीताटीकाकारः घ. वेदभाष्यकारः

5. ज्योतिषाधारेण वेदानां तिथिनिर्धारको विद्वान् एषु कः वर्तते ?
क. मैकडोनल ख. मैक्समूलर
ग. बालगङ्गाधरतिलकः घ. विण्टरनित्स

6. एषु कतमः अर्वाचीनः ब्राह्मणग्रन्थः ?
क. गोपथब्राह्मणः ख. शतपथब्राह्मणः
ग. ऐतरेयः घ. ताण्ड्यः

7. एषु कतमो ब्राह्मणग्रन्थः महाब्राह्मणत्वेन प्रथितः ?
क. गोपथः ख. ताण्ड्यः
ग. ऐतरेयः घ. शतपथः

8. शाकटायनकृतस्य ऋक्तन्त्रस्याधारभूतः वेदः कः?
क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे

9. चारणवैद्यशाखा-सम्बद्धः वेद विशेषः कः?
क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे

10. निरुक्तस्य नामान्तरमस्ति किम् ?
क. आकरणम् ख. व्युत्पत्तिः
ग. निघण्टुः घ. शिक्षा

11. वैदिकमन्त्रोच्चारणे स्वरस्य प्रमुखभेदाः कति ?
क. 3 ख. 6
ग. 4 घ. 2

12. जगतीच्छन्दसि वर्णसङ्ख्या ?
क. 42 ख. 44
ग. 48 घ. 40

13. शिक्षाग्रन्थाः वेदानां केषां विधीनां निरूपकाः वर्तन्ते?
क. कालनिर्धारणविधीनाम्
ख. व्याकरणविधीनाम्
ग. निर्वचनविधीनाम्
घ. उच्चारणविधीनाम्

14. 'असतो मा सद् गमय' उक्तिरियं कस्यामुपनिषदि वर्तते?
क. केन ख. कठ
ग. ईश घ. बृहदारण्यक

15. वेदत्रयी इति के वेदाः गण्यन्ते ?
क. ऋग्-यजुः-अथर्ववेदाः
ख. साम-यजुः-अथर्ववेदाः
ग. ऋग्-यजुः-सामवेदाः
घ. ऋग्-साम-अथर्ववेदाः

16. कस्मिन् वेदे यमयमीसंवादसूक्तं विद्यते ?
क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे

17. का उपनिषद् यमनचिकेता संवाद प्रस्तौति ?
क. कठोपनिषद् ख. केनोपनिषद्
ग. बृहदारण्यकोपनिषद् घ. श्वेताश्वेतरोपनिषद्

18. इदं वेदाङ्गं वेदपुरुषस्य मुखम्?
क. निरुक्तम् ख. व्याकरणम्
ग. छन्दस् घ. शिक्षा

19. गायत्रीमन्त्रस्य उपास्या देवता-
क. अग्निः ख. विष्णुः
ग. सविता घ. रुद्रः

20. 'पुरोहित' इत्युपाधिना सम्बद्धो देवः को वर्तते ?
क. अग्निः ख. विष्णुः
ग. सविता घ. रुद्रः

21. उरुक्रमः इति कस्य नामान्तरम् ?
क. शिवस्य ख. विष्णोः
ग. इन्द्रस्य घ. अग्नेः

22. अनुष्टुप् वृत्ते वर्णाः कति ?
क. 24 ख. 28
ग. 20 घ. 32

23. एषु मात्रावृत्तम् ?
क. शिखरिणी ख. स्रग्धरा
ग. उपजातिः घ. आर्यावृत्तम्

24. छन्दश्शास्त्रे गणानां संख्या -
क. 8 ख. 4
ग. 5 घ. 6

25. एषु वृत्तेषु कतमं दीर्घतमम् ?
क. मालिनी ख. शार्दलविक्रीडितम्
ग. अनुष्टुप् घ. स्रग्धरा

26. अनुष्टुप् वृत्तस्य प्रतिपादं पञ्चमो वर्णो भवति-
क. गुरुः ख. लघुः
ग. संयुक्तः घ. व्यञ्जनम्

27. मूलतः क्रमेण षड्वर्णाः लघवो भवन्ति-
क. पृथ्वीच्छन्दसि ख. मालिनीच्छन्दसि
ग. इन्द्रवज्रायाम् घ. वंशस्थवृत्ते

28. 'वैदेहि! पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम्।।'
इति पद्ये किं वृत्तम्?
क. वंशस्थम् ख. उपजातिः
ग. उपेन्द्रवज्रा घ. इन्द्रवज्रा

29. आर्यावृत्ते प्रथमवादे वर्णसङ्ख्या भवति -
क. अष्टादश ख. पञ्चदश
ग. द्वादश घ. अनियता

30. न गणस्य सङ्केतः अस्ति -
क. ।ऽ। ख. ऽ।ऽ
ग. ।।। घ. ऽऽऽ

31. महाभारतस्य नामान्तरं किमस्ति ?
क. जयकाव्यम् ख. व्यासकाव्यम्
ग. पुराकल्पः घ. आदिकाव्यम्

32. श्रीमद्भगवद्गीता सन्निहिताऽस्ति महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि ?
क. शान्तिपर्वणि ख. भीष्मपर्वणि
ग. अनुशासनिकपर्वणि घ. स्वर्गारोहणपर्वणि

33. उज्ज्वलनीलमणिः किम्भूतो ग्रन्थोऽस्ति ?
क. काव्यग्रन्थः ख. पुराणग्रन्थः
ग. आलङ्कारिकग्रन्थः घ. वैदिकग्रन्थः

34. वैराग्यशतकस्य रचियता कः ?
क. राघवभट्टः ख. मुरारिमिश्रः
ग. रघूत्तमयतिः घ. भर्तृहरिः

35. कालिदासस्य एकं खण्डकाव्यं मेघदूतम्, अपरं तु-
क. मालविकाग्नि-मित्रम् ख. ऋतुसंहारम्
ग. गीतगोविन्दम् घ. न किमपि

36. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः....इति पद्यं कुत्रत्यम् ?
क. रामायणस्थम् ख. महाभारतीयम्
ग. चाणक्यनीति-शास्त्रस्थम् घ. शङ्कराचार्यकृतम्

37. यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्" इत्यत्र इह शब्देन किमभिप्रेतम् ?
क. श्रीमद्भागवतम् ख. महाभारतम्
ग. अग्निपुराणम् घ. ब्रह्मसूत्रम्

38. विद्यावतां कस्मिन् गन्थे परीक्षा ?
क. श्रीमद्भागवते ख. रामायणे
ग. महाभारते घ. विष्णुपुराणे

39. पाणिनिना विरचितं नाटकम्
क. मृच्छकटिकम् ख. जाम्बवतीपरिणयम्
ग. अविमारकम् घ. अनर्घराघवम्

40. एषु प्राचीनतमो वर्तते-
क. नाट्यशास्त्रम् ख. वैयाकरणमहाभाष्यम्
ग. न्यायसूत्रम् घ. वेदः

41. अलङ्कारशास्त्रस्य प्रवर्तकः कः ?
क. वामनः ख. आनन्दवर्धनः
ग. कुन्तकः घ. भामहः

42. नाटकेषु सन्धीनां सङ्ख्या का ?
क. 7 ख. 6
ग. 5 घ. 4

43. वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति कस्य कथनम् ?
क. मम्मटस्य ख. महिमभट्टस्य
ग. विश्वनाथस्य घ. विद्यानाथस्य

44. एकस्मादेव शब्दात् मुख्यतया अर्थद्वयोपस्थितिः कस्मिन् अलङ्कारे भवति ?
क. उपमायाम् ख. श्लेषे
ग. अनुप्रासे घ. यमके

45. अविरोधेऽपि विरोधवद् भानं कुत्र ?
क. विरोधे ख. पर्याये
ग. पर्यायोक्ते घ. दीपके

46. काव्यशास्त्रे उभयालङ्कारसङ्ख्या कियती ?
क. 3 ख. 5
ग. 1 घ. 64

47. व्यवहारसमारोपात् विशेषतः कः अलङ्कारः ज्ञायते?
क. काव्यलिङ्गम् ख. अप्रस्तुतप्रंशसा
ग. निदर्शना घ. समासोक्तिः

48. काव्यमीमांसा इति कस्य कृतिः ?
क. राजशेखरस्य ख. विद्याधरस्य
ग. भोजराजस्य घ. जयदेवस्य

49. कः यायावरीयः इति ख्यातः ?
क. मुकुलभट्टः ख. राजशेखरः
ग. आनन्दवर्धनः घ. हेमचन्द्रः

50. कः रसत्वमेति ?
क. सात्त्विकः ख. विभावः
ग. अनुभावः घ. स्थायिभावः

51. 'बालभारतम्' इति कस्य कृतिः ?
क. कुमारिलभट्टस्य ख. राजशेखरस्य
ग. पाणिनेः घ. व्यासदेवस्य

52. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति कस्य वचनम् ?
क. भरतमुनेः ख. गुणाढ्यस्य
ग. वोपदेवस्य घ. विष्णुशर्मणः

53. 'मेघदूतम्' किमस्ति ?
क. महाकाव्यम् ख. नाटकम्
ग. खण्डकाव्यम् घ. रूपकम्

54. कादम्बरीकथाकाव्यं केन समाप्तिं गतम् ?
क. भूषणभट्टेन ख. वामनभट्टेन
ग. अन्नंभट्टेन घ. मम्मटभट्टेन

55. कालिदासस्य प्रसिद्ध ग्रन्थानां संख्या -
क. 5 ख. 7
ग. 4 घ. 10

56. मालविकाग्निमित्रस्य नायिका ?
क. उर्वशी ख. मेनका
ग. मालविका घ. वासवदत्ता

57. 'तत्र श्लोकचतुष्टयम्' इति तत्रशब्दः किं नाटकमधिकुरुते?
क. वेणीसंहारम् ख. मुद्राराक्षसम्
ग. मृच्छकटिकम् घ. अभिज्ञानशाकुन्तलम्

58. अर्थगौरवमिति वैशिष्ट्यं कस्य ?
क. माघस्य ख. भारवेः
ग. कालिदासस्य घ. दण्डिनः

59. 'मालतीमाधवम्' कः रचितवान् ?
क. भारविः ख. माघः
ग. भवभूतिः घ. कालिदासः

60. एतेषु कस्य कर्ता जयदेवः ?
क. मेघदूतस्य ख. प्रतिमानाटकस्य
ग. दशग्रीववधस्य घ. गीतगोविन्दस्य

61. शाकुन्तले मुख्यो रसः कः ?
क. करुणः ख. शृङ्गारः
ग. शान्तः घ. भयानकः

62. साहित्यिकानां मते कोऽर्थः रमणीयतमः ?
क. वाच्यार्थः ख. लक्ष्यार्थः
ग. प्रतीयमानार्थः घ. तात्पर्यार्थः

63. कार्त्तिकेयजन्मप्रधानं महाकाव्यम् अस्ति ?
क. कुमारसम्भवम् ख. पार्वतीपरिणयम्
ग. किरातार्जुनीयम् घ. शिशुपालवधम्

64. सर्गाः भवन्ति-
क. खण्डकाव्ये ख. महाकाव्ये
ग. नाटके घ. कथायाम्

65. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।।
-इति पद्यं कुत्र वर्तते ?
क. रामायणे ख. महाभारते
ग. कुमारसम्भवे घ. ऋतुसंहारे

66. 'गङ्गालहरी' इति लहरीकाव्यस्य निर्माता कः ?
क. गङ्गादासः ख. कालिदासः
ग. अम्बिकादत्तव्यासः घ. जगन्नाथः

67. 'स्पृतेशन्ति शरवत् तीक्ष्णाः स्तोक मन्तर्विशन्ति च' इति पद्यभागः कस्मिन् महाकाव्ये वर्तते ?
क. रघुवंशे ख. शिशुपालवधे
ग. कुमारसम्भवे घ. सौन्दरानन्दे

68. शिवमहिम्नस्तोत्रस्य रचियता क : ?
क. शिवस्वामी ख. आनन्दवर्धनः
ग. पुष्पदन्तः घ. वेङ्कटाध्वरिः

69. पुराणानां सङ्ख्या -
क. 13 ख. 18
ग. 20 घ. 2

70. भट्टिकाव्यस्य वर्ण्यविषयः-
क. रावणवधम् ख. बाणासुरपराजयम्
ग. द्रौपदीस्वयंवरम् घ. परीक्षितशापः

71. राजतरङ्गिणी ग्रन्थस्य कः रचयिता ?
क. विल्लणः ख. अभिनवगुप्तः
ग. कल्हणः घ. विष्णुशर्मा

72. संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः" इति को वदति ?
क. वामनाचार्यः ख. व्यासदेवः
ग. वाल्मीकि : घ. दण्डी

73. संस्कृतभाषायां विरचितः प्रथमचम्पूग्रन्थः कः?
क. विश्वगुणादर्शचम्पूः ख. नलचम्पूः
ग. मन्दारमरन्दचम्पूः घ. किशोरचन्द्रानन्दचम्पूः

74. 'समवकारः' इति किम् ?
क. सन्धिः ख. अर्थप्रकृतिः
ग. रूपकम् घ. उपरूपकम्

75. आलङ्कारिकविषयाः कस्मिन् पुराणे प्राप्यन्ते ?
क. विष्णुपुराणे ख. अग्निपुराणे
ग. शिवपुराणे घ. स्कन्दपुराणे

76. औचित्यं काव्यात्मेति वदति -
क. कुन्तकः ख. भामहः
ग. महिमभट्टः घ. क्षेमेन्द्रः

77. रामायणे प्रमुखो रसः कः?
क. वीरः ख. शृङ्गारः
ग. करुणः घ. भयानक :

78. नलचम्पूग्रन्थस्य प्रणेता क : ?
क. वेङ्कटाध्वरिः ख. त्रिविक्रमभट्टः
ग. श्रीहर्षः घ. मुरारिः

79. शिवराजविजयस्य रचनाकारः कः ?
क. अम्बिकादत्तव्यासः ख. चण्डीदासः
ग. शुद्रकः घ. बाणभट्टः

80. 'सूत्रधार' इति पात्रस्य सम्बन्धो वर्तते-
क. महाकाव्ये ख. कथाकाव्ये
ग. नाटके घ. खण्डकाव्ये

81. सात्त्विक भावानां सङ्ख्या -
क. 3 ख. 5
ग. 8 घ. 7

82. रीत्याः काव्यात्मत्वप्रतिपादकः कः ?
क. भामहः ख. वामनः
ग. मम्मट्टः घ. कुन्तक :

83. सम्भावनामूलः अलङ्कारविशेषः कः ?
क. उपमा ख. रूपकम्
ग. अनन्वयः घ. उत्प्रेक्षा

84. प्रकृतस्य प्रतिषेधपूर्वकमन्यस्य स्थापने कतमोऽलङ्कारः स्वीकार्यः?
क. परिणामः ख. निश्चयः
ग. व्यतिरेक : घ. अपह्नुतिः

85. 'यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरेव संस्कृताम्।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति।।'
इति पद्यं कुत्र वर्तते ?
क. महाभारते ख. रामायणे
ग. भागवते घ. ब्रह्मपुराणे

86. निम्नलिखितेषु प्राचीनतमम् अस्ति-
क. महाभारतम् ख. रामायणम्
ग. रघुवंशम् घ. नैषधीयचरितम्

87. 'सद्यः पाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि'-इति कस्मिन् काव्ये वर्तते ?
क. ऋतुसंहारे ख. नैषधीयचरिते
ग. गीतगोविन्दे घ. मेघदूते

88. जानकीहरणस्य रचयिता कः ?
क. भवभूतिः ख. कुमारदासः
ग. भारविः घ. कृष्णमिश्रः

89. कालिदासस्य कृतीनां मङ्गलाचरणेषु विशेषतः को देवो वर्णितो दृश्यते ?
क. विष्णुः ख. शिवः
ग. चन्द्रः घ. कृष्णः

90. मुरारिविरचितः ग्रन्थ एषु कः ?
क. गीतगोविन्दः ख. पीयूषलहरी
ग. चौरपञ्चाशिका घ. अनर्घराघवम्

91. भामिनीविलासस्य प्रणेता कः ?
क. विश्वनाथः ख. विद्यानाथः
ग. जगन्नाथः घ. कुमारदासः

92. भोजप्रबन्धस्य रचनाकारः कः ?
क. रुद्रटः ख. मम्मटः
ग. विक्रमादित्यः घ. बल्लालः

93. छन्दशास्त्रस्य प्रवर्तकः कः ?
क. कालिदासः ख. पिङ्गलः
ग. वोपदेवः घ. गौतमः

94. कौटिल्यस्य ग्रन्थनाम किमस्ति ?
क. धर्मशास्त्रम् ख. तर्कशास्त्रम्
ग. अर्थशास्त्रम् घ. रसशास्त्रम्

95. एषु कतम् अलङ्कारशास्त्रम् ?
क. गीतगोविन्दम् ख. लटकमेलकम्
ग. बुद्धचरितम् घ. शृङ्गारप्रकाशः

96. साहित्यशास्त्रस्य प्रसिद्धं नामान्तरमस्ति -
क. अलङ्कारशास्त्रम् ख. शब्दशास्त्रम्
ग. तर्कशास्त्रम् घ. समाजशास्त्रम्

97. हर्षवर्धनविरचिता नाटिका का ?
क. अवन्तीसुन्दरी ख. मालविका
ग. रत्नावली घ. कादम्बरी

98. अनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते ?
क. प्रयोजनम् ख. अधिकारिणम्
ग. विषयम् घ. सम्बन्धम्

99. साहित्यदर्पणकारमते अयमस्ति काव्यप्रयोजनेषु अन्यतमः -
क. दुःखम् ख. ईश्वरः
ग. मोक्षः घ. एषु न कोऽपि

100. शुकनासोपदेशः कम् अभिप्रेत्य ग्रन्थकारेण योजितः ?
क. तारापीडम् ख. चन्द्रापीडम्
ग. पुण्डरीकम् घ. वैशम्पायनम्

101. अश्वघोषस्य बुद्धचरितमेकं महाकाव्यम्, तस्य विरचितमपरं महाकाव्यं किम् ?
क. कुमारसम्भवम् ख. नैषधीयचरितम्
ग. सौन्दरनन्दम् घ. हरविजयम्

102. अद्भुतरसस्य स्थायिभावोऽस्ति -
क. क्रोधः ख. उत्साहः
ग. रतिः घ. विस्मयः

103. नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारतीटीकाकारः कः?
क. कुमारगुप्तः ख. आनन्दवर्धनः
ग. विष्णुशर्मा घ. अभिनवगुप्तः

104. गाथासप्तशती केन रचिता ?
क. बाणभट्टेन ख. सातवाहनेन
ग. विक्रमेण घ. बिल्हणेन

105. 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ....' इति पद्यं कस्यालङ्कारस्य उदाहरणमस्ति ?
क. उपमायाः ख. उत्प्रेक्षायाः
ग. श्लेषस्य घ. वक्रोक्तेः

106. वक्रोक्तिः द्विधा प्रसिद्धा-एकाश्लेषवक्रोक्तिः अपरा का?
क. अश्लेषवक्रोक्तिः ख. काकुवक्रोक्तिः
ग. अनुप्रासवक्रोक्तिः घ. यमकवक्रोक्तिः

107. अभिज्ञानशाकुन्तले अङ्कसङ्ख्या ?
क. 05 ख. 08
ग. 03 घ. 07

108. शकुन्तलायाः दुष्यन्तेन सह पुनर्मिलनमेकस्य ऋषेः आश्रमे भवति सः कः ऋषिः ?
क. कण्वः ख. मारीचः
ग. जावालि घ. गौतमः

109. अलङ्काराणां मिश्रणेन द्वौ अलङ्कारौ भवतः तौ कौ?
क. उपमारूपके ख. विशेषोक्तिविभावने
ग. अनन्वयोपमेयोपमा घ. संसृष्टिसङ्करौ

110. 'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति कस्योक्तिः?
क. अग्निपुराणस्य ख. विष्णुपुराणस्य
ग. श्रीमद्भागवतस्य घ. भावप्रकाशस्य

111. 'काव्यालापाश्च ये केचित् गीताकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशाः महात्मनः।।'
इति उक्तिः कुत्रास्ति ?
क. अग्निपुराणे ख. विष्णुपुराणे
ग. स्कन्दपुराणे घ. शिवपुराणे

112. रसाभिव्यक्तिवादस्य प्रणेता कः आचार्यः?
क. श्री शङ्कुकः ख. भट्टनायक :
ग. अभिनवगुप्तः घ. विश्वनाथः

113. यत्र रसः अलङ्काररूपेण कस्यचित् वाक्यार्थस्य शोभां वर्धयति तत्र-
क. रसः ख. रीतिः
ग. रसवदलङ्कारः घ. चित्रम्

114. बृहत्संहितायाः रचनाकारः कः ?
क. वराहमिहिरः ख. आर्यभट्टः
ग. गुणाढ्यः घ. धन्वन्तरिः

115. अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादौ केषाम् आविष्कारौ -
क. वैयाकरणानाम् ख. साहित्यिकानां
ग. वेदान्तिनाम् घ. मीमांसकानाम्

116. अभिधावृत्तिमातृका केन रचिता ?
क. महिमभट्टेन ख. मुकुलभट्टेन
ग. मम्मटभट्टेन घ. बाणभट्टेन

117. यशस्तिलकचम्पूः कस्य कृतिः ?
क. भट्टनारायणस्य ख. सोमदेवस्य
ग. वेंकटाध्वरेः घ. त्रिविक्रमभट्टस्य

118. इदमस्ति रत्नाकरविरचितं महाकाव्यम् -
क. बुद्धचरितम् ख. हरविजयम्
ग. सेतुबन्धम् घ. जानकीविलासम्

119. 'विक्रमाङ्कदेवचरितम्' कः रचितवान्?
क. कल्हणः ख. मङ्खकः
ग. बिल्हणः घ. मातृगुप्तः

120. अमरूकशतकम् अस्ति –
क. कथाकाव्यम् ख. मुक्तककाव्यम्
ग. नाटकम् घ. चम्पूः

121. चण्डीशतकम् अस्य कृतिः -
क. मयूरभट्टस्य ख. बाणभट्टस्य
ग. शङ्कराचार्यस्य घ. कर्णपूरस्य

122. प्रथमकथाकारस्य सुबन्धोः इयमस्ति कृतिः -
क. वासवदत्ता ख. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
ग. दशकुमारचरितम् घ. शिवराजविजयम्

123. आनन्दवृन्दावनचम्पूः कस्य कृतिः ?
क. रूपगोस्वामिनः ख. जीवगोस्वामिनः
ग. रघुनाथदासस्य घ. कर्णपूरस्य

124. विश्वगुणादर्शचम्पूग्रन्थे वर्णितमस्ति-
क. कृष्णकथा ख. रामकथा
ग. विविधतीर्थानां महत्त्वम् घ. शिवमाहात्म्यम्

125. मृच्छकटिकस्य नायिका एका –
क. गृहिणी ख. साध्वी
ग. तपस्विनी घ. वेश्या

126. अनर्घराघवस्य रचयिता कः ?
क. राजशेखरः ख. कृष्णमिश्रः
ग. मुरारिः घ. शक्तिभद्रः

127. इदं नास्ति नाटकम्-
क. अनर्घराघवम् ख. गीतगोविन्दम्
ग. प्रसन्नराघवम् घ. बालभारतम्

128. ध्वनिः अनुमाने अन्तर्भवतीति सिद्धान्तः कस्य ?
क. वामनस्य ख. रुद्रटस्य
ग. महिमभट्टस्य घ. अभिनवगुप्तस्य

129. हितोपदेशस्य रचयिता कः ?
क. विष्णुशर्मा ख. नारायणः
ग. चाणक्यः घ. सोमदेवः

130. पञ्चरात्रमस्ति कस्य नाटकम् ?
क. भरतमुनेः ख. कालिदासस्य
ग. भासस्य घ. जगन्नाथस्य

उत्तरमाला

1	(क)	2	(ग)	3	(ख)	4	(घ)	69	(ख)	70	(क)	71	(ग)	72	(घ)
5	(ग)	6	(क)	7	(ख)	8	(ग)	73	(ख)	74	(ग)	75	(ख)	76	(घ)
9	(घ)	10	(ग)	11	(क)	12	(ग)	77	(ग)	78	(ख)	79	(क)	80	(ग)
13	(घ)	14	(घ)	15	(ग)	16	(क)	81	(ग)	82	(ख)	83	(घ)	84	(घ)
17	(क)	18	(ख)	19	(ग)	20	(क)	85	(ख)	86	(ख)	87	(घ)	88	(ख)
21	(ख)	22	(घ)	23	(घ)	24	(क)	89	(ख)	90	(घ)	91	(ग)	92	(घ)
25	(घ)	26	(ख)	27	(ख)	28	(घ)	93	(ख)	94	(ग)	95	(घ)	96	(क)
29	(ग)	30	(ग)	31	(क)	32	(ख)	97	(ग)	98	(क)	99	(ग)	100	(ख)
33	(ग)	34	(घ)	35	(ख)	36	(क)	101	(ग)	102	(घ)	103	(घ)	104	(ख)
37	(ख)	38	(ग)	39	(ख)	40	(घ)	105	(ग)	106	(ख)	107	(घ)	108	(ख)
41	(घ)	42	(ग)	43	(ग)	44	(ख)	109	(घ)	110	(क)	111	(क)	112	(ग)
45	(क)	46	(ग)	47	(घ)	48	(क)	113	(ग)	114	(क)	115	(घ)	116	(ख)
49	(ख)	50	(घ)	51	(ख)	52	(क)	117	(ख)	118	(ख)	119	(ग)	120	(ख)
53	(ग)	54	(ग)	55	(ख)	56	(ग)	121	(ख)	122	(क)	123	(घ)	124	(ग)
57	(घ)	58	(ख)	59	(ग)	60	(घ)	125	(घ)	126	(ग)	127	(ख)	128	(ग)
61	(ख)	62	(ग)	63	(क)	64	(ख)	129	(ख)	130	(ग)				
65	(ग)	66	(घ)	67	(ख)	68	(ग)								

3

मानसिकयोग्यताधिकारः

संसारेऽस्मिन् पशूनां मानवानां च महान् कश्चन भेदो न दृश्यते। मनुष्याणां बुद्धिशक्तेः विद्यमानत्वात् मनुष्याः पशुपक्षिणामपेक्षया विशिष्टाः एव। 'धर्मो हि तेषामधिको विशेषः' इति सुभाषितं मनुष्याणां वैशिष्ट्यं द्योतयति। बुद्धिरेव इतरेषाम क्षया भिन्नतां कल्पयति। मनुष्येष्वपि व्यक्तिभेदेन बुद्धिरपि भिद्यते। केचन जन्मतः एव बुद्धिमन्तः, केचन मन्दबुद्धयश्च भवन्ति। अतः आधुनिकाः मनोवैज्ञानिकाः बुद्धिशक्तेः परीक्षणं कुर्वन्ति। बुद्धिशक्तेः संवर्धनार्थं काश्चन मानसिकक्रियाः करणीयाः भवन्ति। तत्र गणितादिबुद्धिवर्धकतत्त्वानि साहाय्यमाचरन्ति।

ताश्च क्रियाः मानसिकस्तरे प्रवर्तते। चिन्तनसामर्थ्यस्य बुद्धिशक्तिः मानसिक योग्यता वेति उच्यते। व्यक्तीनां भेदे तेषु विद्यमानमानसिक योग्यता अपि भिन्ना एव भवति। आधुनिकाः मनोविज्ञानिनः बुद्धेः परीक्षणमपि कुर्वन्ति। कस्य कियत् सामर्थ्यं, प्राप्तज्ञानं कः कथं प्रयुङ्क्ते इत्यादीन् विषयान् मनोविज्ञानिनः सम्यक् परीक्षणं कुर्वन्ति। सामर्थ्येन, तर्केण, योग्यतया च व्यक्तीनां मानसिक योग्यता परीक्ष्यते। क्रमेस्मिन् मानसिकयोग्यताधिकारे अनेके हि सम्बद्धविषयाः संगृहीताः वर्तन्ते। तद्यथा–

1. अक्षरक्रमः। 2. पदक्रमः।
3. लुप्तपदज्ञानम्। 4. संख्याक्रमः।
5. गाणितिकक्रमः। 6. साङ्केतिकभाषापरीक्षणम्।
7. चित्रक्रमः। 8. सम्बन्धसादृश्यक्रमः।
9. शब्दसादृश्यक्रमः। 10. विजातीयवर्गक्रमः।
11. युग्मशब्दक्रमः। 12. विलोमशब्दक्रमः।
13. वासरनिर्धारणम्। 14. तार्किकपरीक्षणम्।
15. दिक् परीक्षणम्।

प्रकृतम् अधिकारं पठित्वा विविधप्रश्नानां समाधानार्थं प्रतिपुष्टिः लभ्यते।

अक्षरक्रमः

आंग्लवर्णमाला वर्गे A तः अग्रे वामपार्श्वीयाः वर्णाः Z तः पृष्ठवर्णाः दक्षिणपार्श्वीयाः इति रूपेण अत्र व्यवहारः क्रियते।

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z

→ वामतः दक्षिणतः ←

Type - 1

उदाहरणम्→1 आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः सप्तमवर्णस्य दक्षिणभागे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?

उत्तरम्→वामतः सप्तमः वर्णः G इति तस्य दक्षिणे पञ्चमः वर्णः L भविष्यति।

उदाहरणम्→2आङ्ग्लवर्णमालायां दक्षिणतः सप्तमाक्षरस्य वामभागे एकादशतमः वर्णः कः भविष्यति?

उत्तरम्→दक्षिणतः (7 + 11) तमः अर्थात् दक्षिणतः अष्टादशतमः वर्णः = (26−18 + 1) = नवमः वर्णः=I

उदाहरणम्→3 आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः पञ्चदशतमाक्षरस्य वामभागे चतुर्थः वर्णः को भविष्यति?

उत्तरम्→वामतः (15−4) तमः अर्थात् वामतः एकादशतमः वर्णः=K

उदाहरणम्→4 आङ्ग्लभाषायां दक्षिणतः नवदशतमाक्षरस्य दक्षिणभागे एकादशतमः वर्णः को भविष्यति?

उत्तरम् → दक्षिणतः (19 −11) तमः अर्थात् दक्षिणतः अष्टमः वर्णः = वामतः (26 − 8 +1) तमः अर्थात् नवदशतमः वर्णः = S

इत्थम् →

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z

दक्षिणतः नवदशः

i. यदि दिशः असमानाः स्युः तर्हि स्थानीयमानस्य योगं कृत्वा यत्पक्षतः प्रश्ने उच्येत, ततः गणना कर्तव्या।

ii. यदि दिशः समानाः स्युः तर्हि स्थानीयमानस्य अन्तरं नीत्वा गणनां कुर्यात्। यदि प्रारम्भिकदिशि "तः" शब्दस्य प्रयोगः कृतः स्यात् चेत्।

iii. "वामतः" इत्यस्य अर्थः "दक्षिणं प्रति" एवं "दक्षिणतः" इत्यस्य अर्थ "वामं प्रति"।

iv. अतः वामतः दक्षिणं स्यात् तर्हि योजनम् दक्षिणतः वामं स्यात् तर्हि न्यूनीकरणम्।

उदाहरणम् → 5 आङ्ग्लवर्णमालायाम् एकस्य दक्षिणे सप्तमः वर्णः को भविष्यति?

उत्तरम्→ P

यदि कस्यापि विशेषाक्षरस्य वामभागस्य आहोस्विद् दक्षिणभागस्य अक्षरं बोधायितुं स्यात्तर्हि तस्मात् अक्षरात् स्ववामभागे आहोस्विद् दक्षिणे गणना कर्तव्या।

[आहोस्विद् वामतः (9 + 7) तम वर्णः = P]

इत्थम् → इत्यस्य दक्षिणे सप्तमः

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z

उदाहरणम्→6 आङ्ग्लवर्णमालायां "0" इत्यस्य वामभागे चतुर्थः वर्णः कः भविष्यति?

उत्तरम्→ K (वामतः (15 − 4) तमः वर्णः =)

Type→ 2

उदाहरणम् → 1 यदि आङ्ग्लवर्णमालायांः वामतः प्रत्येकं तृतीयवर्णनिष्कासनं क्रियते तर्हि नूतनायां शृङ्खलायां वामतः नवमः वर्णः कः भविष्यति?

उत्तरम् →

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z

वामतः नवमः वर्णः

प्रश्ने वामतः प्रत्येकं तृतीयवर्णनिष्कासनाय उक्तम्, अतः प्रत्येकम् अक्षरेषु अक्षरद्वयं शेषो भविष्यति। एवं नूतनायां शृङ्खलायां यः वर्णः उच्यते, ततः पूर्वम् एतादृशः अङ्कः स्वीकार्यः। यः द्वितः, पूर्णतः विभज्येत तथा च तमङ्क '2' इत्यस्मात् विभाजनं कृत्वा प्रष्टव्याक्षरस्य स्थाने योजयिष्यते।

अर्थात् नूतनायां शृङ्खलायां वामतः नवमः वर्णः= वास्तविक्यां शृङ्खलायां वामतः

[(9+8/2)=13] तमः वर्णः

इत्थम्→ II नूतनायां शृङ्खलायां वामतः एकादशतमः वर्णः= वास्तविकशृङ्खलायाः वामतः (11+10/2) अर्थात् षोडशतमः वर्णः = P

III नूतनायां श्रृङ्खलायां दक्षिणतः द्वादशतमः वर्णः कः भविष्यति?

नूतनायां श्रृङ्खलायां सम्पूर्णवर्णः=

26−26/3=8 =26 −8 = 18

नूतनायां श्रृङ्खलायां दक्षिणतः द्वादशतमः वर्णः= नूतनश्रृङ्खलायां वामतः [(18−12+1)=सप्तमः] वर्णः

= वास्तविक श्रृंखलायां वामतः दशमः वर्णः

Type→ 3

उदाहरणम्→1 आङ्ग्लवर्णमालां प्रतिलोमक्रमेण कश्चित् लिखेत् चेत् वामतः सप्तमाक्षरस्य दक्षिणे अष्टमः

Z Y X W V U T S R Q P O N M L
K J I H G F E D C B A

वामतः सप्तमः

उत्तरम्→ नूतनायां श्रृङ्खलायां वामतः पञ्चदशः = वास्तविकशृङ्खलाया वामतः द्वादशतमम् अक्षरम् = L

Type → 4

उदाहरणम्→1 R U M I N A T I ON शब्दे अक्षराणां कति एतादृशयुग्माः सन्ति येषां मध्ये तावन्ति अक्षराणि सन्ति, यावन्ति अक्षराणि आङ्ग्लवर्णमालायां भवन्ति?

उत्तरम् - 2 (RN : ON)

R U M I N A T I O N

उदाहरणम्→ 2 P O S T G R A D U A T E शब्दस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः तथा च एकादशः वर्णः केवलं एकवार प्रयुज्य यदि एकम् अर्थपूर्णशब्दं निर्मातु शक्यते, तर्हि शब्दस्य प्रथमः वर्णः उत्तरं भविष्यति। यदि अधिकम् अर्थपूर्णशब्दं निर्मातुं शक्यते तर्हि उत्तरं M भविष्यति, यदि

च कश्चन अर्थपूर्ण शब्दः न निर्मीयते तदा उत्तरं भविष्यति X इति।

उत्तरम् → M (POST, POTS STOP SPOT)

उदाहरणम्→ 3 निम्नलिखितान् शब्दान् आङ्ग्लशब्द कोषानुसारेण सुसज्जीकृते सति कः शब्दः तृतीयस्थाने आगमिष्यति?

(a) E S T A B L I S H (b) E S T A T E
(c) E C O N O M Y (d) E S C O R T

उत्तरम्-(a) ESTABLISH

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

1. आङ्ग्लवर्णमालायां भवतः वामतः दशमाक्षरस्य दक्षिणे नवमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) G (b) S (c) J (d) W

2. आङ्ग्लवर्णमालाया वामतः अष्टमाक्षरस्य दक्षिणभागे दशमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) I (b) b (c) R (d) एषु कोऽपि नास्ति।

3. आङ्ग्लवर्णमालायां दक्षिणतः पञ्चमाक्षरस्य वामभागे एकादशः वर्णः कः भविष्यति?
(a) P (b) L (c) M (d) K

4. आङ्ग्लवर्णमालायां दक्षिणतः सप्तमाक्षरस्य वामभागे एकादशः वर्ण कः भविष्यति?
(a) H (b) W (c) S (d) I

5. आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः अष्टादशाक्षरस्य वामभागे सप्तमः वर्ण कः भविष्यति?
(a) K (b) Y (c) L (d) एषु कोऽपि नास्ति

6. आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः नवदशाक्षरस्य वामभागे एकादशः वर्णः कः भविष्यति?
(a) G (b) H (c) I (d) ज्ञात कर्तु न शक्यते

7. आङ्ग्लवर्णमालायां दक्षिणतः नवदशाक्षरस्य दक्षिणे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) G (b) T (c) K (d) एषु कोऽपि नास्ति

8. आङ्ग्लवर्णमालायां दक्षिणतः विशंतितमाक्षरस्य दक्षिणे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) L (b) M (c) N (d) एषु कोऽपि नास्ति।

9. आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः अष्टमः तथा विंशतितमाक्षरस्य मध्ये कः वर्णः भविष्यति?
(a) L (b) K (c) M (d) N

10. आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः अष्टमः तथा विंशतितमाक्षरस्य मध्ये कति वर्णाः भविष्यन्ति?
(a) 10 (b) 11 (c) 12 (d) 13

11. आङ्ग्लवर्णमालायां वामतः अन्यस्य स्वरस्य दक्षिणे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) L (b) V (c) E (d) O

12. H A N D K E R C H I E F शब्दे "K" इत्यस्य दक्षिणे तृतीयः वर्णः कः भविष्यति?
(a) H (b) A (c) C (d) D एषु कोऽपि नास्ति।

13. यदि "H A N D K E R C H I E F" शब्दस्य प्रथमाक्षरस्य सप्तमाक्षरात् स्थानपरिवर्तनं क्रियते, एवं अग्रेऽपि अन्यस्य अष्टमाक्षारं क्रमशश्च षष्ठाक्षरस्य द्वादशतः स्थानपरिवर्तनं क्रियते तर्हि वामतः सप्तमाक्षरस्य दक्षिणभागे तृतीयः वर्णः को भविष्यति?
(a) I (b) D (c) H (d) E

14. A D U L T E R A T I O N शब्दे दक्षिणतः चतुर्थाक्षरस्य वामभागे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) L (b) T (c) V (d) E

→ **निर्देशः (प्रश्नसंख्या-15-24)** यदि निम्नलिखित वर्णमालायांः प्रथमार्द्धांशः विपरीतक्रमेण लिख्यते तथा च द्वितीयार्द्धांशः वास्तविकरूपेण तिष्ठति, तर्हि एतेषाम् आधारितप्रश्नानाम् उत्तरं ददातु।

A B C D E F G, H I J K L M, N O P Q R S T U V W X Y Z

15. वामभागस्य वामतः सप्तमाक्षरस्य दक्षिणमार्गे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) L (b) C (c) B (d) Q

16. प्रथमार्द्धांशस्य कः वर्णः यस्य स्थानं परिवर्तनं न भवति?
(a) M (b) E (c) L (d) G

17. वामतः नवदशाक्षरस्य वामभागे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) Z (b) D (c) W (d) एषु कोऽपि नास्ति।

18. वामतः विंशतितमाक्षरस्य वामभागे चतुर्दशवर्णः कः भविष्यति?
(a) E (b) H (c) K (d) एषु कोऽपि नास्ति।

19. वामतः सप्तमाक्षरस्य वामभागे षष्ठः वर्णः कः भविष्यति?
(a) M (b) A (c) K (d) L

20. दक्षिणतः द्वादशाक्षरस्य वामभागे नवमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) F (b) H (c) K (d) एषु कोऽपि नस्ति।

21. वामतः एकादशाक्षरस्य दक्षिणे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति।
(a) S (b) N (c) R (d) एषु कोऽपि नास्ति।

22. दक्षिणतः सप्तमाक्षरस्यवामे एकादशः कः भविष्यति?
(a) I (b) H (c) F (d) E

23. दक्षिणतः नवदशाक्षरस्य दक्षिणतः द्वादशतमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) O (b) T (c) K (b) एषु कोऽपि नास्ति।

24. वामतः तृतीय-एकादशाक्षरयोः मध्ये कः वर्णः भविष्यति?
(a) Q (b) E (c) G (d) एषु कोऽपि नास्ति

→ **निर्देशः (प्रश्नसंख्या-25-32)**

यदि आङ्ग्लवर्णमालायां प्रथमार्द्धांशः वास्तविकरूपेण तिष्ठति, तथा च द्वितीयार्द्धांशः विपरीतक्रमेण लिख्यते तर्हि एतदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु।

25. वामतः सप्तमाक्षरस्य दक्षिणभागे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) N (b) O (c) Z (d) एषु कोऽपि नास्ति।

26. दक्षिणतः चतुर्दशाक्षरस्य दक्षिणे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) V (b) R (c) Z (d) एषु कोऽपि नास्ति।

27. द्वितीयार्द्धांशस्य तदक्षरं यस्य स्थानपरिवर्तनं न भविष्यति।
(a) T (b) N (c) Z (d) U

28. भवतः वामतः नवदशाक्षरस्य वामभागे तृतीयमक्षरं किं भविष्यति?
(a) Z (b) Y (c) X (d) एषु कोऽपि नास्ति।

29. दक्षिणतः पञ्चमाक्षरस्य वामभागे त्रयोदशतमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) R (b) V (c) I (d) एषु कोऽपि नास्ति।

30. वामतः द्वादशाक्षरस्य दक्षिणभागे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) V (b) U (c) S (d) एषु कोऽपि नास्ति।

31. वामतः सप्तदशाक्षरस्य तथा च पञ्चविंशतितमाक्षरस्य मध्ये कः वर्णः भविष्यति?
(a) U (b) T (c) S (d) एषु कोऽपि नास्ति।

32. दक्षिणतः षष्ठाक्षरस्य वामभागे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) x (b) y (c) z (d) एषु कोऽपि नास्ति।

→ **निर्देशः (प्रश्नसंख्या 33-39)**

यदि आङ्ग्लवर्णमाला विपरीतक्रमेण लिख्यते तर्हि तदाधारितानां निम्नप्रश्नानाम् उत्तरं ददातु।

33. वामतः नवदशाक्षरस्य वामभागे सप्तमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) L (b) O (c) T (d) एषु कोऽपि नास्ति।

34. वामतः द्वाविंशतितमाक्षरस्थ वामभागे द्वादशवर्णः कः भविष्यति?
(a) Q (b) O (c) J (d) एषु कोऽपि नास्ति।

35. वामतः चतुर्विंशतितमाक्षरस्य वामभागे नवमवर्णः कः भविष्यति?
(a) X (b) C (c) L (d) एषु कोऽपि नास्ति।

36. दक्षिणतः चतुर्विंशतितमाक्षरस्य दक्षिणे नवमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) X (b) O (c) L (d) एषु कोऽपि नास्ति।

37. वामतः एकादशाक्षरस्य दक्षिणे सप्तदशवर्णस्य वामभागे षष्ठः वर्णः कः भविष्यति?
(a) S (b) H (c) E (d) अनुमानमपूर्णम्

38. वामतः षष्ठाक्षरस्य, नवदशाक्षरस्य च मध्ये कति अक्षराणि भविष्यन्ति?
(a) 11 (b) 13 (c) 12 (d) एषु कोऽपि नास्ति।

39. दक्षिणतः द्वादशाक्षरस्य दक्षिणे पञ्चमः वर्णः कः भविष्यति?
(a) T (b) G (c) V (d) एषु कोऽपि नास्ति।

40. यदि I N T R O D U C E इति शब्दः आङ्ग्लवर्णमालाक्रमे स्थाप्यते, तर्हि वामतः प्रथमस्य स्वस्य वामभागे कः वर्णः भविष्यति?
(a) I (b) C (c) D (d) निश्चयः न कर्तुं शक्यते।

41. "O P E R A T E" शब्दस्य अक्षराणाम् एतादृशाः कति युग्माः सन्ति येषां मध्ये एव अक्षराणि सन्ति, यावन्ति आङ्ग्लवर्णमालायां भवन्ति?
(a) 4 (b) 5 (c) 6 (d) 7

42. "REASONING" शब्दे अक्षराणाम् एतादृशाः कति युग्माः सन्ति, येषां मध्ये तावन्ति एव अक्षराणि सन्ति, यावन्ति आङ्ग्लवर्णमालायां भवन्ति?
(a) 0 (b) 1 (c) 2 (d) 3

43. "CLARITY" शब्दे अक्षराणाम् एतादृशाः कति युग्माः सन्ति, येषां मध्ये तावन्ति एव अक्षराणि सन्ति, यावन्ति अक्षराणि आङ्ग्लवर्णमालायां भवन्ति?
(a) 3 (b) 2 (c) 1 (d) एषु कोऽपि नास्ति।

44. "INSTANT" शब्दे अक्षराणाम् एतादृशाः कति युग्माः सन्ति, येषां मध्ये तावन्ति एव अक्षराणि सन्ति, यावन्ति अक्षराणि आङ्ग्लवर्णमालायां भवन्ति?
(a) 0 (b) 1 (c) 3 (d) 2 तः अधिकम्।

45. "PARAMETER" शब्दे विद्यमानानां द्वितीय-पञ्चम-सप्तम-अष्टम-अक्षराणां केवलम् एकवारं प्रयोगं कृत्वा, कश्चन अर्थपूर्णशब्दः निर्मातुं, शक्यते तर्हि तस्य शब्दस्य प्रथमः वर्णः भवतः उत्तरं भविष्यति। यदि एकाधिकार्थपूर्ण शब्दः निर्मीयते, तर्हि भवतः उत्तरं "M" भविष्यति यदि कश्चन अर्थपूर्णशब्दः न निर्मितः, तर्हि भवतः उत्तरं X भविष्यति।
(a) T (b) X (c) M (d) एषु कोऽपि नास्ति।

46. "P R O B A T I V E". शब्दस्य प्रथम-तृतीय-षष्ठ-नवमाक्षराणां केवलम् एकवारं प्रयोगं कृत्वा यदि कश्चन अर्थपूर्णशब्दः निर्मीयते, तर्हि भवतः उत्तरं तस्य शब्दस्य अन्तिमम् अक्षरं भविष्यति, यदि च एकाधिकार्थपूर्णशब्दः निर्मीयते, तर्हि उत्तरं "M" भविष्यति, यदि च कश्चन अर्थपूर्णशब्दः न निर्मीयते, तर्हि उत्तरं X भविष्यति।
(a) T (b) X (c) M (d) एषु कोऽपि नास्ति।

47. यदि CEOM इति शद्बं व्यवस्थितं कृत्वा एकं सार्थकशब्दं निर्मातुं सम्भवोऽस्ति, तर्हि तस्य शब्दस्य अन्तिमम् अक्षरम् उत्तरं भविष्यति। यदि एकाधिकशब्दं निर्मातुं शक्यते, तर्हि "S" उत्तरं भविष्यति, यदि च कोऽपि अर्थपूर्णशब्दो न भवति, तर्हि उत्तरं "X" भविष्यति।
(a) O (b) E (c) X (d) S

48. मिश्रिताक्षरसमूहं "A E R T W" इत्येतं व्यवस्थितं कृत्वा यदि केवलं कार्यपूर्णशब्दः भवेत् तर्हि तस्य शब्दस्य मध्याक्षरम् उत्तरं भविष्यति यदि एकाधिकार्थपूर्णशब्दाः भवन्ति, तर्हि उत्तरं "M" भविष्यति, यदि कोऽपि अर्थपूर्णशब्दः न भवति, तर्हि उत्तरं "X" भविष्यति।
(a) W (b) T (c) X (d) M

49. HYPOTHESIS इति शब्दस्य प्रथम-तृतीय-चतुर्थ-सप्तमाक्षराणां केवलम् एकवारं प्रयोगं कृत्वा कश्चन अर्थपूर्णशब्दः भवति, तर्हि शब्दस्य प्रथमाक्षरम् उत्तरं भविष्यति, यदि एकाधिकार्थपूर्णशब्दाः भवन्ति तर्हि उत्तरं "M" भविष्यति। यदि कोऽपि अर्थपूर्णशब्दः न भवति तर्हि उत्तरं "Y" भविष्यति।
(a) Y (b) H (c) M (d) E

50. यदि "RESTATEMENT" इति शब्दस्य तृतीय-पञ्चम-नवम-एकादशाक्षराणां केवलम् एकवारं प्रयोगं कृत्वा कश्चन सार्थकशब्दः भवति, तर्हि प्रथमः वर्णः उत्तरं "K" भविष्यति यदि कोऽपि सार्थकशब्दः न भवति तर्हि उत्तरं "M" भविष्यति।
(a) S (b) E (c) K (d) M

51. यदि IMAGINATIONS इति शब्दस्य चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-द्वादशाक्षराणां केवलम् एकवारं प्रयोगं कृत्वा कश्चन सार्थकः शब्दः भवेत्, तर्हि तस्य शब्दस्य तृतीयः वर्णः उत्तरं भविष्यति। यदि च एकाधिकसार्थकशब्दाः भविष्यन्ति तर्हि उत्तरं "M" इति भविष्यति यदि कोऽपि सार्थकशब्दः न भवति तर्हि उत्तरं Q इति भविष्यति।
(a) S (b) N (c) M (d) Q

52. दीयमानान् शब्दान् यदि शब्दकोषाधारेण सज्जीक्रियते, तर्हि कः क्रमः सम्यक् भविष्यति?

1. Rural 2. Romance
3. Rejoice 4. Reveal

कुटः-
(a) 3, 1, 2, 4 (b) 3. 4. 1. 2
(c) 3, 4, 2, 1 (d) 1. 2. 3. 4

53. दीयमानानां शब्दानां यदि शब्दकोषाधारेण सज्जीकरणं क्रियते तर्हि कः शब्दः अन्तिमे स्थाने भविष्यति?

1. Hectic 2. Hamper
3. Hesitate 4. Hollow

कुटः-
(a) 4 (b) 2 (c) 3 (d) 1

54. दीयमानानि नामानि यदि "टेलीफोन डायरेक्टरी" इत्यस्य आधारेण सज्जीक्रियते तर्हि कः शब्दः सर्वेभ्यः पूर्वम् आगमिष्यति?

1. Ram Kumar 2. Ramesh
3. RaJ Kishore 4. Rajesh

कुटः-
(a) 3 (b) 4 (c) 2 (d) 1

55. अधः चत्वारः शब्दाः प्रदत्ताः सन्ति येषां शब्दकोषस्य आधारेण यदि सज्जीक्रियते तर्हि द्वितीये स्थाने कः शब्दः भविष्यति?

1. INSTATN 2. INTELLIGENT
3. INITIAL 4. INTEREST

कुटः-
(a) 1 (b) 2 (c) 3 (d) 4

56. एतान् सर्वान् शब्दान् यदि आङ्ग्लवर्णमालायाः क्रमानुसारं सज्जीकुर्मः तर्हि सर्वादौ कः शब्दः आगमिष्यति?

(1) PLANE (2) PLAIN
(3) PLENTY (4) PLACE

कुटः-
(a) 3 (b) 2 (c) 4 (d) 1

निर्देशः (प्रश्न संख्या 57-58)

अधः प्रदत्तशब्देषु अक्षराणां प्रयोगं कृत्वा चतुर्षु विकल्पेषु कः शब्दः न भवितुमर्हति।

57. INDEPENDENCE
(a) PENANCE (b) dEEPEN
(c) INDED (d) DICE

58. PROCEDURE
(a) REDUCE (b) REACTOR
(c) PRODUCE (d) PROCURE

59. दत्ते प्रश्ने अक्षराणाम् अनुक्रमः अग्रीमायां दिशायां अक्षरद्वयं त्यक्त्वा प्रदत्तः अस्ति। निम्नलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः तं शब्दं परिचाययितुम् उपर्युक्तसिद्धान्तस्य आधारेण न निर्मातुं शक्यते।
(a) GKOS (b) TXBF
(c) MPSW (d) AEIM

60. यदि आङ्ग्लवर्णमालां विपरीतक्रमे अर्थात् Z इत्यस्मात् प्रारम्भं कृत्वा व्यवस्थाप्यते, प्रत्येकञ्च एकानन्तरम् अक्षरं शृङ्खलातः निष्कास्यते तर्हि परिणामाक्षरे कः वर्णः मध्ये भविष्यति?
(a) N (b) N अथवा O
(c) M/O (d) M

61. एकः शब्दः वृहद्-अक्षरेषु लिखितः वर्त्तते। एतस्मात् अनन्तरं चत्वारः शब्दाः लिख्यमानाः सन्ति। एतेषु त्रयः शब्दाः बृहदक्षरवतां शब्दानाम् अक्षरद्वारा न निर्मातुं शक्यन्ते। तं शब्दं परिचाययितुं यः बृहदक्षरेषु लिख्यमानशब्दानाम् अक्षरद्वारा लेखितुं शक्यते।
NEWS PAPER
(a) SWEET (b) REPEAT
(c) SOUR (d) WASP

62. दत्तेषु वैकल्पिकशब्देषु तं शब्दं परिचाययितुं यः दत्तानां शब्दानाम् अक्षरेषु न लेखितुं शक्यते।
CLASSIFICATION
(a) FICTION (b) ACTION
(c) NATION (d) LIAISON

63. निम्नलिखितशब्देषु केवलम् एकस्याक्षरस्य योजनेन प्रत्येकं शब्दस्य अर्थः पूर्णतः परिवर्त्तते। तदक्षरं किम्?
INCH, EAR, AIR, ALM,
(a) T (b) R (c) P (d) b

64. प्रदत्तशब्देन निर्मितानां शब्दानां मध्ये कः निरर्थकशब्दः।
ENCYCLOPEDIA
(a) CYCLE (b) PENCIL
(c) YOKE (d) DIAL

उत्तरमाला

1	(b)	2	(c)	3	(d)	4	(d)
5	(a)	6	(b)	7	(d)	8	(c)
9	(d)	10	(b)	11	(a)	12	(c)
13	(b)	14	(a)	15	(c)	16	(d)
17	(d)	18	(d)	19	(a)	20	(b)
21	(c)	22	(d)	23	(b)	24	(c)
25	(c)	26	(a)	27	(a)	28	(c)
29	(c)	30	(b)	31	(c)	32	(a)

33	(b)	34	(a)	35	(c)	36	(b)
37	(c)	38	(c)	39	(b)	40	(c)
41	(c)	42	(d)	43	(a)	44	(d)
45	(c)	46	(a)	47	(b)	48	(b)
49	(b)	50	(c)	51	(c)	52	(c)
53	(a)	54	(b)	55	(a)	56	(c)
57	(a)	58	(b)	59	(c)	60	(d)
61	(d)	62	(c)	63	(c)	64	(c)

समाधानम्

1. अर्थात् वामतः (10 + 9) = नवदशाक्षरम् = S
2. अर्थात् वामतः (8 + 10) = अष्टादशाक्षरम् = R
3. दक्षिणतः (5 + 11) = षोडशाक्षरम् = वामतः (27 −16) = एकादशाक्षरम् = K
4. दक्षिणतः (7 + 11) = अष्टादशम् अथवा वामतः (27 − 18) = नवमम् अक्षरम् =I
5. वामतः (18 − 7) = एकादशम् अक्षरम् = K
6. वामतः (19 − 11) = अर्थात् अष्ट=H
7. दक्षिणतः (19 − 7) = 12 सप्तमम् अक्षरम् अथवा भविष्यति
8. दक्षिणतः (20 − 7) = त्रयोदशाक्षरम् = वामतः (27 − 13) = चतुर्दशाक्षरम् = N
9. अभीष्टम् अक्षरम् = 20 + 8/2 = 14 =
10. वामतः अष्टमम् अक्षरं तथा विंशतितममक्षरम् इत्यनयोः मध्ये अक्षराणां संख्या = (20 − 8 − 10) = 11
11. अर्थात् वामतः द्वादशम् अक्षरम्, यतोहि "L" भविष्यति
12. दक्षिणतः: HANDKERCHIEF
13. वामतः सप्तमम् अक्षरम्, यत् पूर्वाक्षरात् परिवर्त्तितम्।
14. दक्षिणतः नवमाक्षरं दत्ते शब्दे "L" भविष्यति।

(15 तः 24 पर्यन्तम) नूतनशृङ्खला

MLKJIHGFEDCBANOPQRS TUVWXYZ

15. नूतनायाः शृङ्खलायाः द्वादशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः (14 − 12) अर्थात् द्वितीयम् अक्षरम् "b" इति भविष्यति।
19. नूतनश्रृङ्खलायाः वामतः प्रथमम् अक्षरम् "M" भविष्यति।
20. नूतनशृङ्खलायाः दक्षिणतः द्वादशम् अक्षरम् = नूतनशृङ्खलायाः वामतः षष्ठम् अक्षरम् अर्थात् वास्तविकशृङ्खलायाः अष्टमम् अक्षरम् = H
22. नूतनायाः शृङ्खलायाः दक्षिणतः अष्टादशम् अक्षरम् अथवा वामतः अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः पञ्चमम् अक्षरम् = "E" इति।
24. अभिष्टाक्षरम् = 3+11/2= 7=(एतस्य स्थानम् अपरिवर्तितं भवति) (26 − 33 कृते) नूतना शृङ्खला।
25. नूतनायाः शृङ्खलायाः वामतः चतुर्दशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलाया:13+(14−1)= षड्विंशतितमम् अक्षरम् "Z" भविष्यति।
28. नूतनायां शृङ्खलायाः वामतः षोडशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः 13 + (14-3) = चतुर्विंशतितमम् अक्षरम् अर्थात् "X" इति भविष्यति।
29. अभिष्टम् अक्षरं प्रथमार्द्धांशस्य भविष्यति, तद् अपरिवर्त्तितमस्ति अर्थात् "I" भविष्यति।

30. नूतनायाः शृङ्खलायाः वामतः नवदशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः 13+(14−6) = एकविंशतितमम् अक्षरम् अर्थात् "O" "C" भविष्यति।
31. नूतनायाः शृङ्खलायाः एकविंशतितमम् अक्षरम् = वास्तविकश्रृङ्खलायाः 13+(14−8) = नवदशम् अक्षरम् अर्थात् S भविष्यति।
32. नूतनायाः शृङ्खलायाः दक्षिणतः एकादशम् अक्षरम् अर्थात् वामतः षोडशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः 13 + (14 − 3) = चतुर्विंशतितमम् अक्षरम् "X" इति भविष्यति।

(40 कृते) नूतना शृङ्खला

ZYXWVUTSPQPONMLKJIH GFEDCBA

33. नूतनशृङ्खलायाः वामतः द्वादशम् अक्षरम् अर्थात् वास्तविकशृङ्खलायाः पञ्चदशम् अक्षरम् "O" भविष्यति।
34. नूतनशृङ्खलायाः वामतः दशमम् अक्षरं वास्तविकशृङ्खलायाः (27−10) = सप्तदशम् अक्षरम् अर्थात् "Q" भविष्यति।
35. नूतनायाः शृङ्खलायाः वामतः पञ्चदशम् अक्षरम् = 27−15 = द्वादशतमम् अक्षरम् अर्थात् "L" भविष्यति।
36. नूतनशृङ्खलायाः दक्षिणतः पञ्चदशम् अक्षरम् = वास्तविकशृङ्खलायाः वामतः अपि पञ्चदशम् अक्षरं भविष्यति यतोहि शृङ्खला विपरीतक्रमे अस्ति।
37. नूतनशृङ्खलायाः वामतः (11+17−6)= द्वाविंशतितमम् अक्षरम् अर्थात् वास्तविकशृङ्खलायाः पञ्चमम् अक्षरम् "E" भविष्यति।
38. अभीष्टम् उत्तरम् = 19 − 6 − 1 = 12
40. नूतना स्थितिः CDEINROTU इत्यस्य अनुसार "d" भविष्यति।
41. OPERATE (OP, OR, OT, PR, PT, RT)
42. REASONING (A G, ON, GI,)
43. CLARITY (C A, LI, R T)
44. INSTANT (IN, S T)
45. AMTE→ TAME, TEAM, MATE, MEAT
46. POTE → POET
47. CEOM→ COME
48. AERTW→WATER
49. HPOE→ HOPE
50. SAET→ SEAT, EAST
51. GINS→ SING, SIGN,
57. दत्ते शब्दे "A" सम्मिलितोऽस्ति परन्तु प्रमुखे शब्दे "A" इति नास्ति।
58. दत्ते शब्दे T सम्मिलितोऽस्ति परन्तु प्रमुखे शब्दे "T" नास्ति।
59. विकल्पे (C) प्रत्येकं क्रमेण द्वयोः अक्षरयोः मध्ये अक्षरद्वयमेव अस्ति।

    यथा MNOP ....। अतः विकल्पः C इति सम्भवो नास्ति।
60. ZYXEX........ CBA अर्थात् समेषां समाक्षराणां निष्कासनेन केवलं विषमाक्षराणि विशिष्यन्ते। अतः तेषां मध्यस्थम् अक्षरम् "M" इति भविष्यति।

    (समस्थानेषु "N" परन्तु विषमस्थानेषु "M" इति भवति)
61. A विकल्पेन T, B विकल्पेन T एवञ्च C विकल्पेन O एवं U सम्मिलितः अस्ति, बृहदक्षरं नास्ति। अतः केवलं विकल्पः (D) इति सम्भवोऽस्ति।
62. NAION इत्यस्मिन् "N" इत्यक्षरं द्विवारम् अस्ति परन्तु दत्ते शब्दे "CLASSIFICATION" एकवारमेव अस्ति। अतः अयं सम्भवः नास्ति।
63. P योजनेन PINCH, PEARA, PAIR एवञ्च PALM इति निर्मीयते। ये सर्वे अर्थपूर्णाः सन्ति।
64. "K" इति अक्षरं मुख्यशब्दस्य अक्षरे नास्ति।

दैनन्दिनी (Calender)

दैनन्दिनी दिन-मास-वर्षाणां मध्ये स्वसम्बन्धं प्रदर्शयिंतु प्रक्रिया अस्ति।

पाँप ग्रेगरी महोदयः "जीसस क्राइस्ट" इत्यस्य जन्म जनवरीमासस्य 1 दिनाङ्कः इति निश्चित्य तस्मात् दिनात् दैनन्दिनी प्रारम्भं कृतवान्। एतस्या अन्तर्गते तेन महोदयेन-पञ्च

षष्ठ्यधिकं त्रिशतं (365) दिनानि निर्धारितानि तथा च एतां संख्यां द्वादशमासेषु विभाजितवान्। द्विपञ्चाशत् अधिक सप्तदशशततमे ईशवीये वर्षे ब्रिटिशसाम्राज्ये अस्य प्रयोगः प्रारब्धः यत् अद्यापि प्रचलन्ती अस्ति।

प्रत्येकं वर्षं चतुर्भिः विभाजितं भवेत्, तत् वर्षं लीपवर्षं भवति, तथा च अन्यानि सर्वाणि साधारणवर्षाणि भवन्ति। साधारणवर्षे 365 दिनानि भवन्ति लीपवर्षे च 366 दिनानि अर्थात् एकस्मिन् साधारणवर्षे सम्पूर्णं 52 सप्ताहः एकं दिनञ्च भवति तथा एकस्मिन् लीपवर्षे 52 सप्ताहः दिनद्वयं च भवति।

सामान्यं सौरवर्षम्

पृथ्वी यदा सूर्यस्य पूर्णभ्रमणं सकृत् समापयति तदा अस्मिन् व्यतितः समयः एकस्य सौरवर्षस्य समानो भवति।

एकं सौरवर्षम् = 365 दिनानि, 5. घटी 48 निमेषाः तथा 47 *Eq.* क्षणस्य समानं भवति, यत् 365. 2422 दिनस्य समानं भवति। एवं संशोधनं कृत्वा 365 दिनानि, एकं वर्षं मन्यते, यत् सामान्यवर्षमिति, कथ्यते।

लीपवर्षम् (अधिवर्षम्)

एकं सामान्यवर्षं 365 दिनानां भवति, तथा च एकं सौर-वर्षं 365. 2422 दिनानां भवति। इत्थं प्रत्येकं सामान्यवर्षम्, सौरवर्षात् 0.2422 दिनानां समानं लघु भवति। यदि वर्षस्य गणना 365 दिनानाम् आधारणे क्रियते तर्हि प्रत्येकं वर्षं साधारणवर्षं सौरवर्षात् 0.2422 दिनानां समानं लघु चलिष्यति। अयमेव क्रमः चतुर्वर्षाणि यावत् चलति, तर्हि अस्मिन् समयावधौ सामान्यवर्षं, सौरवर्षात् 0.2422×4 पश्चात् दिनानि अर्थात् "0.9688" दिनानां समानं भविष्यति। अयम् अवधिः सम्भवतः एकदिनस्य समानोऽस्ति। इत्थं प्रत्येकं चतुर्वर्षानन्तरं संशोधनस्वरूपेण युज्यमानमिदमेकदिनं फरवरीमासे युज्यते, येन फरवरीमासः 29 दिनानां भवति तथा वर्षम् 366 दिनानाम्। **एवं प्रकारेण वयं वक्तुं शक्नुमः यत् तत् वर्षं यत् चतुर्धाः पूर्णतः विभाजितं भवति अथवा तथैव शताब्दिवर्षं यत् चतुश्शतेन पूर्णतः विभाजितं भवति, तत् लीपवर्षं भवति।** यथा 1996, 2000, 2004, 2008 इत्यादि।

लीपवर्षे वर्षस्य प्रथमं दिनम् एवम् अन्तिमं दिनम् इत्युभयमेव असमानं भवति। अर्थात् वर्षस्य प्रथमदिनस्य तुलनायाम् अन्तिमदिनम् एकदिनं वर्धते। यदि कस्यापि लीपवर्षस्य प्रथमदिनम् अर्थात् 1 जनवरी बुधवासरोऽस्ति तर्हि तस्यैव वर्षस्य अन्तिमदिनम् अर्थात् 31 दिससम्बरमासे बृहस्पतिवासरः भविष्यति।

शताब्दिलीपवर्षम्

प्रत्येकस्मिन् चतुर्थे वर्षे लीपवर्षम् आगच्छति। अतः लीपवर्षं "4" चतुर्णां गुणके निहितं भवति। इत्थं वर्षस्य संख्याः यदि चतुधां विभाजिता भविष्यति तर्हि तत् लीपवर्षं भविष्यति परन्तु अयं नियम 5 शताब्दिवर्षेषु न लगति। चतुश्शतं शताब्दिलीपवर्षम् 400 वर्षेषु आगच्छति। इदं वर्षाणां गुणकं भवति। इत्थं यदि शताब्दिवर्षे चतुश्शतेन भागः भवति तर्हि तत् शताब्दिवर्षं, लीपवर्षं भविष्यति।

दिनानां चक्रम्

कस्यापि सप्ताहस्य सप्तमः अंशः "दिनम्" इति उच्यते। एकस्मिन् सप्ताहे सप्तदिनानि भवन्ति। सोमवासरः, मङ्गल-वासरः बुद्धवासरः गुरुवासरः शुक्रवासरः शनिवासरः रविवारः चोति। सप्तसु दिनेषु सप्ताहस्य एकं चक्रं पूर्णं भवति। अनन्तरं पुनः दिनानि आवद्धानि भवन्ति।

विषमदिनानाम् अवधारणा

दिनानाम् अस्य पूर्णचक्रस्य अनन्तरम् अवशिष्टदिनानि विषमं दिनम् इति उच्यते।

यदि आरम्भः सोमवासरात् क्रियते, तर्हि 8 दिनानां समयावधौ एकं पूर्णचक्रं तथा एकम् अतिरिक्तदिनम् अथवा एकं विषमं दिनं भवति। एकस्मिन् पूर्णचक्रे सर्वाणि दिनानि एकैकशः आगच्छन्ति। अनन्तरं दिनानि पुनः आवृतानि भवन्ति।

दिनानां सप्तदिनानां पूर्णचक्राणां पश्चात् यदपि दिनम् अवशिष्टं भवति, तत् विषमं दिनम् उच्यते। अतः विषमं दिनं ज्ञातुम् उभयोः संख्यायां सप्तभिः विभज्यते। भागस्य अस्यां प्रक्रियायां यत् भागफलं प्राप्यते तत् फलं दिनानां पूर्णचक्रं प्रति संकेतं करोति तथा यः शेषः भवति, सः शेषः विषमदिनानि सङ्केतयति।

चतुर्दशदिवसेषु विषमदिनानां संख्या = 14/7=2 भागफलं=शेषः। =0 (वि० दिनम्)

विंशतिदिनेषु विषमदिनानां संख्या = 20/7=2 फलं 6 शेषः

त्रिंशत्सु दिनेषु विषमदिनानां संख्या = 30/7=4 फलं 2 शेषः

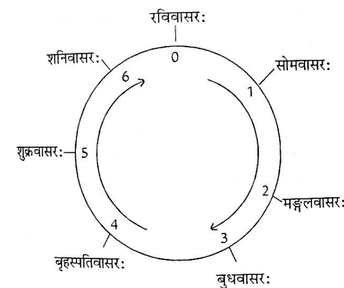
365 दिनेषु विषमदिनानां संख्या = 365/7=52 फलं 1 शेषः=1

नोट→ विषम दिनानां संख्या षड्तः अधिका न भवितुमर्हति।

विषमदिनानां प्रयोगः

कस्याञ्चित् निश्चिततिथौ कः दिवसः भविष्यति, इति ज्ञातुं विषमदिनस्य प्रयोगः आवश्यकः अस्ति।

प्रारम्भः सोमवासरोऽस्ति अर्थात् एकस्मिन् ईशवीये वर्षे जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के सोमवासरः असीत्। अतः मासे प्रचलतां सप्तदिनानां चक्रे प्रथमं दिनं सोमवासरः तथा च अन्तिमदिनं रविवासरः अस्ति।

दैनन्दिनी सम्बन्धितं महत्त्वपूर्णं तथ्यम्

(i) एकं सामान्यवर्षम् = 365 दिनानि
= 52 सप्ताहाः + 1 दिनम्

(ii) एकं लीपवषर्म् = 366 दिनानि
= 52 सप्ताहाः + 2 दिनम्
= 2 विषमदिनम्

(iii) 100 वर्षम् = 76 साधारणवर्षम् + 24 लीपवर्षम्
= 76 विषमदिनम् + 24 × 2 विषमदिनम्
= 124 विषमदिनम्
= 17 सप्ताहः + 5 दिनम्
= 5 विषमदिनम्

(iv) 200 वर्षेषु विषमदिनानां संख्या
= 1 फलं, 3 शेषः = 3 दिनम्

(v) त्रिंशति वर्षेषु विषमदिनानां संख्या
= द्विवारं 1 शेषः = 1 दिनम्

40 वर्षेषु विषमदिनानां संख्या-
4 × 5 = 20 दिनम्

यतो हि चतुर्थशताद्विः लीपवर्षं भवति। अतः विषम-दिनानां संख्यायाम् एकं योजनीयम्-

∴ 400 वर्षेषु विषमदिनानां संख्या-
20+1/7 = 3 फलं 0 शेषः = 0 दिनम्

अतः चतुश्शतवर्षेषु किमपि विषमं दिनं न भवति।

(vii) एकत्रिंशत् दिनेषु मासेषु विषमदिनानां संख्या
= 4 वारं 3 शेषः

अतः 3 दिनम्।

(viii) कस्याः अपि शताब्द्याः अन्तिमं दिनं मङ्गलवासरः बृहस्पतिवासरः अथवा शनिवासरः न भवितु महति, परन्तु बुधवासरः, शुक्रवासरः, रविवासरः वा भवितु-मर्हति।

(ix) कस्याः अपि शताब्द्याः प्रथमं दिनं सोमवासरः मङ्गलवासरः, बृहस्पतिवासरः अथवा शनिवासरः भवितुम् अर्हति।

(x) यदि एकस्मिन् सामान्यवर्षे कस्यापि मासस्य कस्मिन्नपि दिनाङ्के सोमवासरोऽस्ति अथवा कोऽपि अन्यः वासरः स्यात् तर्हि, अग्रिमे सामान्यवर्षे तस्यैव मासस्य तस्मिन्नेव दिनाङ्के सः वासरः एकेन वर्धिष्यते। यथा-

यदि 2001 ईशवीये वर्षे जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के सोमवासरः स्यात् तर्हि 2002 ईशवीये वर्षे जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के मङ्गलवासरः भविष्यति।

(xi) प्रत्येकस्मिन् लीपवर्षे (अधिवर्षे) कस्यचित् विशिष्टदिनस्य अथवा दिनाङ्कस्य वासरः अग्रिमवर्षस्य प्रथमदिनाङ्कः शनिवासरः स्यात्, तर्हि 1997 ईशवीये वर्षे जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के सोमवासरः भविष्यति।

(xii) वर्षस्य अन्तिमं दिनं तदेव भवति यत् तस्य प्रथमं दिनं भवति अर्थात् यदि जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के बृहस्पतिवासरः अस्ति तर्हि तस्य वर्षस्य दिसम्बरमासस्य

एकत्रिंशत्तमदिनाङ्कोऽपि बृहस्पतिवासरः एव भविष्यति अग्रिमवर्षस्य च जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के शुक्रवासरः भविष्यति। यदि लीपवर्षस्य जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के बृहस्पतिवासरः अस्ति, तर्हि तस्मिन् वर्षे दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्के शुक्रवासरः भविष्यति, अग्रिमे वर्षे च जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के शनिवासरः भविष्यति।

(x) 7-परावर्त्तनानां दिनानां संख्या = अग्रेगमनाय दिनानां संख्या।

(xiv) अस्य अध्यायस्य प्रश्नेषु प्रयुक्तानां शब्दानां अनन्तरं "ततः पूर्वम्" "ततः परम्" "ततः पूर्वम्" इत्यादीनां भूमिका महत्त्वपूर्णा भवति। अतः अस्य ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति।

यदि कस्मिन्नपि प्रश्ने तिथिम् अथवा दिनं ज्ञातुम् "अनन्तरं" शद्वः प्रयुक्तः स्यात् तर्हि दत्तसमयात् एकदिनं वर्धयित्वा अभीष्टसमयः ज्ञातव्यो भवति। यथा मार्चमासस्य पञ्चदश- दिनाङ्कस्य चतुर्थदिनाङ्कानन्तरं का तिथिः भविष्यति, अनन्तरं अत्र मार्चमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कस्य चतुर्थदिनाङ्कस्य तिथेः अर्थोऽस्ति-15+4+1=20 मार्चमासः। इत्थं बृहस्पतिवासरात् त्रिदिवसपश्चात् प्रष्टव्ये सति बृहस्पतिवासरात् त्रिदिवसानन्तरं दिनम् अर्थात् चतुर्थं दिनं सोमवासरो भविष्यति। एतदतिरिक्तं यदि कस्मिंश्चित् प्रश्ने "ततः पूर्वम्" अथवा "ततः परम्" शब्दः प्रयुक्तः भवति तर्हि तावदेव समयः न्यूनः अथवा अधिको भवति। भवान् समयः प्रश्ने दातव्यः यथा बृहस्पतिवासरस्य त्रिदिवसपूर्वं कः दिवसः आसीत् तर्हि अत्र बृहस्पतिवासरस्य त्रिदिवसपूर्वस्य तात्पर्यम् अस्ति बृहस्पतिवासरः-3 अर्थात् सोमवासरोऽस्ति।

इत्थम् अगस्तमासस्य द्वादशदिनाङ्कात् पञ्चदिवसानन्तरं का तिथिः भविष्यति, तर्हि अस्य तात्पर्यं 12 + 5 अर्थात् अगस्तमासस्य सप्तदशदिनाङ्कोऽस्ति।

(xv) प्रत्येकस्मिन् सप्ताहे सम्पूर्णदिनानां संख्या सप्त भवति। अतः कस्मिश्चिदपि दिने सप्तदिनानां योजनेन अथवा न्यूनीकरणेन पुनः तदेव दिनं प्राप्यते।

अस्य अध्यायस्य प्रष्टव्यप्रश्नान् चतुर्षु भागेषु विभक्तुं शक्नुते:-

(a) Questions based on different dates- दत्ततिथेरनन्तरं प्रष्टव्या तिथिः यावत् दातव्या इति।

तिथेः पूर्वस्मात् प्रष्टव्यतिथिं तावद्दिनानां सम्पूर्णसंख्या

7

ज्ञाते सति-यदि पूर्णतिथिपूर्णरूपेण भागः भवति तर्हि प्रष्टव्या तिथिः तदेव दिनं भविष्यति यत् प्रश्ने प्रदत्ता तिथिः।

(b) Questions based on year difference→अस्य अन्तर्गते पष्टव्येषु प्रश्नेषु सर्वप्रथमं प्रदत्तयोः उभयोः वर्षयोः मध्ये अन्तरं ज्ञातव्यम्। पुनः प्राप्तान्तरम् उभयोः तिथ्योर्मध्ये स्थितानि यावन्ति अपि लीपवर्षाणि भवन्ति तेषां संख्या युज्यते। सा संख्या सप्तभिः विभज्यते। यदि शेषफलं शून्यम् आगच्छति तदेव दिनं भविष्यति, यदि शेषफलम् अङ्केषु प्राप्यते तर्हि पूर्वदिनविषये प्रष्टव्ये सति न्यूनी कृत्य अथवा अनन्तरदिनानां विषये प्रष्टव्ये सति योजयित्वा अभीष्टम् उत्तरं ज्ञातव्यम्।

(c) Questions based on mixed problem-अस्य अन्तर्गते प्रष्टव्येषु प्रश्नेषु सर्वप्रथमम् उपरोक्तप्रदत्त Year difference इत्यस्य नियमाधारेण दत्तवर्षस्य तिथेः दिनस्य ज्ञानं भवति। पुनः तस्याः तिथेः दिनस्य प्रष्टव्याभीष्टतिथेः दिनस्य उपरोक्तदत्त different months इति नियमाधारेण ज्ञानं भवति।

(d) Questions based on original calender-एतेन सम्बन्धितानां प्रश्नानां समाधानकरणात् पूर्वम् इदं ध्यातव्यम् अस्ति यत् कस्यां शताब्द्यां लीपवर्षस्य दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्के रविवासरः भविष्यति, [कश्चित् शताद्धि लीपवर्षस्य अव्यवहितदिनाङ्के शुक्रवासरः, अव्यवधानम् एतस्मात् अनन्तरं शताब्दिवर्षस्य दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्के बुधवासरः, पुनः अव्यवधानम् एतस्मादनन्तरं शताब्दिवर्षस्य दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्के सोमवासरः पुनः तदनन्तरं शताद्धिवर्षं लीपवर्षं भविष्यति।] अतः दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्कः रविवासरो भविष्यति। एवं प्रकारेण अन्ययोः शताब्दिलीपवर्षयोः मध्ये शताब्दिवर्षस्य 31 दिसम्बरमासस्य दिनं भविष्यति। उपर्युक्तानां तथ्यानां स्पष्टीकरणम् अधः प्रदत्तमस्ति-

31 दिसम्बरमासः 1600 → रविवासरः
31 ,, ,, 1700 → शुक्रवासरः
31 ,, ,, 1800 → बुधवासरः
31 ,, ,, 1900 → सोमवासरः
31 ,, ,, 2000 → रविवासरः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

1. यदि एकादशदिनाङ्के सोमवासरः अस्ति तर्हि तस्मिन्नेव मासे पञ्चविंशतिदिनाङ्के किं दिनं भविष्यति?
(a) बुधवासरः (b) मंगलवासरः,
(c) सोमवासरः (d) शनिवासरः

2. यदि कस्यापि मासस्य षड्दिनाङ्के मङ्गलवासरः अस्ति तर्हि तस्यैव मासस्य चतुर्विंशतिदिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) बुधवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) शनिवासरः।

3. यदि कस्यापि मासस्य नवविंशतिदिनाङ्के शुक्रवासरः अस्ति तर्हि तस्यैव मासस्य पञ्चदिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति?
(a) सोमवासरः (b) मंगलवासरः
(c) बुधवासरः (d) शुक्रवासरः।

4. यदि मार्चमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के सोमवासरः अस्ति, तर्हि तस्मिन्नेव वर्षे अक्टूबरमासस्य दशमदिनाङ्कः किं दिनं भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) शनिवासरः

5. यदि कस्मिन्नपि वर्षे जुनमासस्य सप्तदशदिनाङ्कः बृहस्पतिवासरः अस्ति, तर्हि तस्मिन्नेव वर्षे दिसम्बरमासस्य विंशतिदिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) शुक्रवासरः

6. यदि 2000 तमवर्षस्य अगस्तमासस्य एकादशदिनाङ्के बुधवासरः अस्ति तर्हि तस्यैव वर्षस्य जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्के कः वासरः भविष्यति?
(a) बुधवासरः (b) शुक्रवासरः
(c) शनिवासरः (d) एषु कोऽपि नास्ति।

7. यदि 2003 तमवर्षस्य नवम्बरमासस्य षोडशदिनाङ्के रविवासरः अस्ति, तर्हि तस्यैव वर्षस्य जनवरीमासस्य दशमदिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति?
(a) मङ्गलवासरः (b) बुधवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) रविवासरः

8. यदि कस्मिन् वर्षे फरवरीमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के शुक्रवासरः अस्ति तर्हि तस्यैव वर्षस्य अगस्तमासस्य दशमदिनांके किं दिनं भविष्यति?
(a) बुधवासरः मङ्गलवासरो वा
(b) शुक्रवासरः
(c) शनिवासरः रविवासरो वा
(d) ज्ञातुं न शक्यते

9. यदि जुलाईमासस्य पञ्चमदिनाङ्के, 1996 तमे वर्षे बुधवासरः अस्ति तर्हि अस्मिन्नेव दिनाङ्के 1980 तमे वर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) बुधवासरः (b) मङ्गलवासरः
(c) बृहस्पतिवासरः (d) शुक्रवासरः।

10. यदि अक्टुबरमासस्य द्वादशदिनाङ्के, 1997 तमे वर्षे शनिवासरः अस्ति, तर्हि अस्मिन्नेव दिनाङ्के 2008 तमे वर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) बुधवासरः (b) बृहस्पतिवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) शनिवासरः

11. यदि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के, 1993 तमे वर्षे सोमवासरः आसीत्, तर्हि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के, 2004 तमे वर्षे किं दिनं भविष्यति?
(a) बुधवासारः (b) बृहस्पतिवासरः
(c) शनिवासरः (d) रविवासरः

12. यदि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिङ्के, 2000 तमे वर्षे रविवासरः आसीत्, तर्हि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के, 2013 तमवर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) मङ्गलवासरः (b) बुधवासरः
(c) शनिवासरः (d) एषु कोऽपि नस्ति।

13. यदि अगस्तमासस्य द्वितीयदिनाङ्के 2005 तमे वर्षे शुक्रवासरः आसीत्, तर्हि अगस्तमासस्य द्वितीयदिनाङ्के 2001 तमे वर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) शनिवासरः

14. यदि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के 1993 तमे वर्षे सोमवासरः आसीत्, तर्हि अगस्तमासस्य सप्तदशदिनाङ्के 2004 तमे वर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) शनिवासरः (b) रविवासरः
(c) मङ्गलवासरः (d) शुक्रवासरः

15. यदि जूनमासस्य सप्तमदिनाङ्के 1995 तमे वर्षे मङ्गलवासरः आसीत्, तर्हि अगस्तमासस्य पञ्चदशमदिनाङ्के 2008 तमे वर्षे किं दिनं भविष्यति?
(a) मङ्गलवासरः (b) बुधवासरः
(c) बृहस्पतिवासरः (d) शुक्रवासरः।

16. यदि अक्टुबरमासस्य अष्टादशदिनाङ्के 2005 तमे वर्षे शुक्रवासरः आसीत्, तर्हि जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के 1999 तमे वर्षे किं दिनं भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) शुक्रवासरः

17. यदि जुलाईमासस्य एकादशदिनाङ्के, 2007 तमे वर्षे बृहस्पतिवासरः आसीत्, तर्हि जनवरीमासस्य पञ्चमदिनाङ्के, 2000 तमे वर्षे कः दिवसः असीत्?
(a) मङ्गलवासरः (b) बुधवासरः
(c) बृहस्पतिवासरः (d) शुक्रवासरः

18. यदि जूनासस्य द्वादशदिनाङ्के, 2000 तमे वर्षे शनिवासरः आसीत्, तर्हि अगस्तमासस्य तृतीयदिनाङ्के 2009 तमे वर्षे कः दिवसः भविष्यति?
(a) बुधवासरः (b) बृहस्पतिवासरः
(c) शुक्रवारः (d) शनिवासरः

19. 1405 तमे वर्षे अक्टुबरमासस्य 10 दिनाङ्के कः दिवसः असीत्
(a) बृहस्पतिवासरः (b) मङ्गलवासरः,
(c) बुधवासरः (d) शनिवासरः

20. अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के, 1947 तमे वर्षे किं दिनम् आसीत्?
(a) शुक्रवासरः (b) मंगलवासरः
(c) बुधवासरः (d) रविवासरः

21. जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के, प्रथमे खिष्टाब्दे कः दिवसः आसीत्?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) एषु कोऽपि नास्ति।

22. चतुश्शतवर्षेषु फरवरीमासे नवविंशतिदिनं कतिवारम् आगमिष्यति?
(a) 4497 वारम् (b) 97 वारम्
(c) 4400 वारम् (d) एषु कोऽपि नास्ति।

23. निम्नाङ्केषु किं लीपवर्षं नास्ति?
(a) सन् 1760 (b) सन् 1800
(c) सन् 1600 (d) सर्वे

24. निम्नप्रदत्तेषु कः दिवसः शताब्द्याः अन्तिमः दिवसः भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) सोमवासरः
(c) बुधवासरः (d) शनिवासरः

25. कस्यापि सप्ताहस्य प्रथमं दिनं किं दिनं भवति?
(a) शनिवासरः (b) बुधवासरः
(c) सोमवासरः (d) रविवासरः

26. P, Q, R, S चेति चत्वारः क्रमानुसारेण मासाः सन्ति, येषु P S चेत्यस्मिन् त्रिंशद्दिनानि सन्ति। "S" इति कः मासः अस्ति?
(a) अगस्तः (b) सितम्बरः
(c) नवम्बरः (d) दिसम्बरः

27. कस्यापि मासे त्रिदिवसानन्तरं चतुर्थदिनाङ्के शनिवासरः आगच्छति। तस्यैव मासस्य सप्तविंशतिदिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति?
(a) सोमवासर : (b) बृहस्पतिवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) शनिवासरः।

28. यदि परश्वः शनिवासरः अस्ति, तर्हि श्वः आरभ्य त्रिदिवसपूर्वं कः दिवसः आसीत्?
(a) बृहस्पतिवासरः (b) सोमवासरः
(c) शनिवासरः (d) रविवासरः।

29. 1988 तमे वर्षे स्वतन्त्रतादिवसः बुधवासरे परिपालितः। 1989 तमे वर्षे अयं स्वतन्त्रतादिवसः कस्मिन् दिने परिपालितः?
(a) सोमवासरः (b) मङ्गलवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) गुरुवासरः

30. त्रिंशद्दिनानाम् एकस्मिन् मासे पञ्चशनिवासराः सन्ति, मासस्य प्रथमं दिनं निम्नेषु किं भविष्यति?
(a) रविवासरः (b) शुक्रवासरः
(c) बुधवासरः (d) सोमवासरः

31. यदि कस्यापि मासस्य तृतीयः सोमवासरः सप्तदशदिनाङ्कः अस्ति, तर्हि तस्मिन् मासे निम्नेषु कः दिवसः अस्ति, यः पञ्चवारम् आगमिष्यति?
(a) मङ्गलवासरः (b) बृहस्पतिवासरः
(c) शुक्रवासरः (d) शनिवासरः।

32. यदि कस्यापि मासस्य दशमदिनाङ्कः रविवासरः त्रिदिवसपूर्वम् भविष्यति, तर्हि द्वितीयः दिनाङ्कः कस्मिन् दिने भविष्यति?
(a) मङ्गलवासरः (b) शुक्रवासरः
(c) बुधवासरः (d) बृहस्पतिवासरः।

33. शुक्रवासरे एकस्मिन् नियोजितसम्मेलनस्थानं गत्वा अहं ज्ञातवान् यत् निर्धारितदिनात् दिनद्वयपूर्वमेव आगतोऽस्मि यदि अहम् आगामी बुधवासरे तत्र गच्छेयं तर्हि कति दिनानां हानिः भविष्यति।
(a) एकदिनम् (b) दिनद्वयम्
(c) दिनत्रयम् (d) दिनचतुष्टयम्

34. कस्यापि वर्षस्य कौ द्वौ मासौ समानदिनेन प्रारम्भौ भवतः?
(a) जून, अक्टुबर (b) अप्रैल, नवम्बर
(c) अप्रैल, जुलाई (d) अक्टुबर, दिसम्बर।

35. कस्मिन्नपि लीपवर्षे फरवरीमासस्य प्रथमं दिनं कस्य मासस्य प्रथमदिनं भवति?
(a) अगस्त (b) सितम्बर
(c) जनवरी, (d) मार्च

उत्तरमाला

1.	(c)	2.	(d)	3.	(b)	4.	(a)
5.	(b)	6.	(a)	7.	(c)	8.	(a)
9.	(c)	10.	(d)	11.	(d)	12.	(b)
13.	(a)	14.	(d)	15.	(c)	16.	(b)
17.	(c)	18.	(d)	19.	(a)	20.	(a)
21.	(b)	22.	(b)	23.	(d)	24.	(d)
25.	(c)	26.	(b)	27.	(a)	28.	(d)
29.	(d)	30.	(b)	31.	(d)	32.	(c)
33.	(c)	34.	(c)	35.	(a)		

सङ्केतः समाधानञ्च

1. अत्र 25–11=14 = 14/7=2, अतः 14,7 एभिः पूर्णतः विभाजितोऽस्ति। अतः पञ्चविंशतिदिनाङ्के सोमवासरः भविष्यति।

2. अत्र अनन्तरतिथेः दिनं पृच्छति।
उभयोः तिथ्योः मध्ये दिनानाम् अन्तरम्
= 24 – 6 = 18
अतः 18/7 विभाजिते कृते सति शेषफलम् = 4।
अतः अभीष्टदिनं = + 4 = मङ्गलवासरः + 4 = शनिवासरः

3. यतो हि अत्र पूर्वस्य तिथेः दिनं पृच्छति
∴ अन्तरम् = 29 – 5 = 24
अधुना चतुर्विंशतिः सप्तभिः विभाजिते सति शेषफलम् = 3 अतः अभीष्टदिनं = शुक्रवासरः–3 = मंगलवासरः

4. अत्र सम्पूर्णदिनानां संख्या = 16 (मार्च) + 30 (अप्रैल) + 31 (मई) + 30 (जून) + 31 (जुलाई) + 31 (अगस्त) + 30 (सितम्बर) + 10 (अक्टुबर) = 209 दिनम्।
अतः नवाधिकद्विशतं सप्तभिः विभाजिते सति = (209/7), शेषफलम् = 6, अतः अभीष्टदिनम् = सोमवासरः + 6 = रविवासरः।

5. सम्पूर्णविषमदिनानां संख्या = (जून) 6 + (जुलाई) 3 + (अगस्त) 3 + (सितम्बर) 2 + (अक्टुबर) 3 + (नवम्बर) 2 + (दिसम्बर) 6 = 25
अतः 25/7 = शेषफलम् = 4
अत्र अभीष्टदिनम् = बृहस्पतिवासरः + 4 = सोमवासरः।

6. अत एव जनवरीमासस्य प्रथमदिनाङ्कतः अगस्तमासस्य एकादशदिनाङ्कं यावत् सम्पूर्णविषमदिनानां संख्या = (जनवरी) 3 + फरवरी 1 + (मार्च) 3 + (अप्रैल) 2 + (मई) 3 + (जून) 2 + (जुलाई) 3 + (अगस्त) 4

= 21, अत्र = वर्षम् 2000 लीपवर्षम् अस्ति अतः फरवरीमासः एकोनत्रिंशत् दिनानां भविष्यति।

अतः = 21/7 = शेषफलम् = 0

अतः अभीष्टदिनम् = बुधवासरः = 0 = बुधवासारः

7. अत्र जनवरीमासस्य दशमदिनाङ्कतः नवम्बरमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कपर्यन्तं सम्पूर्णविषमदिनानां संख्या = 1 (जनवरी) + 0 (फरवरी) + 3 (मार्च) + 2 (अप्रैल)) + 3 (मई) + 2 (जून) + 3 (जुलाई) + 3 (अगस्त) + 2 (सितम्बर) + 3 (अक्टुबर) + 1 (नवम्बर) = 23

अतः = 23/7 शेषफलम् = 2

अत अभीष्टदिनं = रविवासरः – 2 = शुक्रवासरः

8. षड्फरवरीमासतः अगस्तमासस्य दशमदिनाङ्कं यावत् सम्पूर्णविषमदिनानां संख्या = 2 (फरवरी) + 3 (मार्च) + 2 (अप्रैल) + 3 (मई) + 2 (जून) + 3 (जुलाई) + 3 (अगस्त) = 18 = शेषफलम् = 4

अतः अभीष्टदिनम् = शुक्रवासरः + 4 = मङ्गलवासरः यदि फरवरीमासः नवविंशतिदिनानां स्यात् तर्हि सम्पूर्णविषमदिनानां संख्या पूर्वतः एकम् अधिकं भविष्यति अर्थात् 19 दिनम्।

शेषफलम् = 5

अभीष्टदिनं = शुक्रवासरः + 5 = बुधवासरः

अतः अभीष्टमुत्तरं भविष्यति मङ्गलवासरः बुधवासरो वा यत् (a) विकल्पः अस्ति।

9. सम्पूर्णसंख्या = द्वयोः वर्षयोः अन्तरं द्वयोः तिथ्योः मध्ये आक्षिप्तमानानां वर्षाणां संख्या = (1996 – 1980) + 4 = 20 = 20/7 शेषफलम् = 6

अतः अभीष्टदिनम् = बुधवासरः – 6 = बृहस्पतिवासरः

10. सम्पूर्णसंख्या = (2008 – 1997) + 3 = 11 + 3 = 14 = शेषफलम् = 0

अतः अभीष्टदिनम् = शनिवासरः + 0 = शनिवासरः

11. सम्पूर्णसंख्या = (2004 – 1993) + 2 = 11 + 2 = 13 = शेषफलम् = 6

अतः अभीष्टदिनम् = सोमवासरः + 6 = रविवासरः

नोट- प्रश्ने लीपवर्षम् 1996, 2000 2004 च अस्ति परन्तु 2000 तमे वर्षे जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कं यावदेव पृष्टम् अर्थात् 2004 तमस्य वर्षस्य फरवरीमासस्य गणना न अभवत्। अतः 2004 वर्षं लीपवर्षरूपेण गणना न भविष्यति। अतः अत्र लीपवर्षस्य संख्या केवलं 2 भविष्यति।

12. सम्पूर्णसंख्या = (2013 – 2000) + 4 = 17 = शेषफलम् = 3 अतः अभीष्टदिनम् = रविवासरः 3 = बुधवासरः

13. सम्पूर्णसंख्या = (2005 – 2001) + 1 = 4 + 1 = 5

अतः अभीष्टदिनम् = शुक्रवासरः – 5 = रविवासरः।

14. 1993 – 1 – 15

2004 – 8 – 17

जनवरी ↓ फरवरी ↓

सोमंवासरः + (11+2) + (3+1+3+2+3+2+3) + 2 = सोमवासरः+ + 32 = सोमवासरः + 4 शुक्रवासरः

15. यतो हि जूनमासस्य सप्तमदिनाङ्कस्य, 2008 तमवर्षे दिनम् = मङ्गलवासरः+[(2008 – 1995)+4] इत्येवं सप्तभिः भागे प्रदत्ते शेषफलम् = मङ्गलवासरः+3 = शुक्रवासरः अधुना अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कस्य 2008 तमवर्षस्य दिनम् = शुक्रवासरः + 2 (जून) + 3 (जुलाई)+1 (अगस्त) शुक्रवासरः+6 = बृहस्पतिवासरः

16. अक्टुबरमासस्य अष्टादशदिनाङ्कस्य, 1999 वर्षस्य दिनम् = शुक्रवासरः – [(2005–1999) + 2] इत्येवं सप्तभिः भागे दत्ते सति शेषफलम् =शुक्रवासरः – 1 = बृहस्पतिवासरः। अधुना 1 जनवरी, 1999 वर्षस्य दिनम् = बृहस्पतिवासरः – [3 (अक्टुबर) + 2 (सितम्बर) + 3 (अगस्त) + 3 (जुलाई) + 2 (जून) + 3 (मई) + 2 (अप्रैल) + 3 (मार्च) + 0 (फरवरी) + 3 (जनवरी)] इत्येवं सप्तभिः विभाजितं कृते सति शेषफलम् = बृहस्पतिवासरः – 3 = सोमवासरः।

17. यतो हि जुलाईमासस्य एकादशदिनाङ्कस्य, 2007 वर्षस्य दिनम् = बृहस्पतिवासरः– [(2007 – 2000)+1] इत्येवं सप्तभिः भागं दत्ते सति प्राप्तशेषफलम् = बृहस्पतिवासरः – 1 = बुधवासरः अधुना जनवरीमासस्य पञ्चमदिनाङ्कस्य 2000 वर्षस्य दिनम् = बुधवासरः– [3 (जुलाई) + 2 (जून) + 3 (मई) + 2 (अप्रैल; + 3 (मार्च) + 1 फरवरी + 6 (जनवरी)] इत्येवं भागं दत्ते सति प्राप्तशेषफलं = बुधवासरः – 6 = बृहस्पतिवासरः।

18. जूनमासस्य द्वादशदिनाङ्कस्य 2009 तमवर्षस्य दिनम् = शनिवासरः + [(2009 – 2000) + इत्यनयोः मध्ये प्रक्षिप्तलीपवर्षं सप्तभिः भागं दत्ते सति प्राप्तशेषफलम् = शनिवासरः + 4 = बुधवासरः, अधुना अगस्तमासस्य पञ्चमदिनाङ्कस्य 2009 तमवर्षस्य दिनम् = बुधवासरः + [4 (जून) + 3 (जुलाई) + 3 (अगस्त)] इत्येवं सप्तभिः विभाजिते कृते सति प्राप्तशेषफलम् = बुधवासरः + 3 = शनिवासरः अतः अगस्तमासस्य पञ्चमदिनाङ्कस्य, 2009 तमवर्षस्य दिनं शनिवासरः भविष्यति।

19. दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्के, 1400 खिष्टाब्दे = बुधवासरः ∴ दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्कस्य 1405 खिष्टाब्दस्य दिनम् = बुधवासरः + [(1405 – 1400 + 1] = बुधवासरः + 6 = मङ्गलवासरः

अक्टुबरमासस्य दशमदिनाङ्कस्य, 1405 खिष्टाब्दस्य दिनम्= मङ्गलवासरः – [21 (अक्टुबरः) + 2 (नवम्बरः) 3 (दिसम्बरः)] इत्येवं सप्तभिः भागं दत्ते सति प्राप्तशेषफलम् = मङ्गलवासरः – 5 = बृहस्पतिवासरः

20. यतो हि दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्कस्य, 1900 वर्षस्य दिनम् = सोमवासरः। दिसम्बरमासस्य एकत्रिंशत्तमदिनाङ्कस्य दिनम्=सोमवासरः + [(1947–1900)+11] इत्येतं सप्तभिः भागं दत्ते सति प्राप्त-शेषफलम्=सोमवासरः+2=बुधवासरः। अधुना अगस्त-मासस्य पञ्चदशदिनाङ्कस्य 1947 तमवर्षस्य दिनम् = बुधवासरः–[16 (अगस्त)+2 (सितम्बरः)+3 (अक्टुबरः)+2 (नवम्बरः)+3 (दिसम्बरः)] इत्येतं सप्तभिः भागं दत्ते प्राप्तशेषफलम् = बुधवासरः – 5 = शुक्रवासरः।

21. जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के प्रथमख्रिष्टाब्दे सोमवासरः आसीत्।

22. चतुश्शतवर्षेषु लीपवर्षं सप्तनवतिवारम् आगच्छति 3 x 24 + 25 = 97

23. सर्वे सन्ति।

24. शनिवासरः कस्यापि शताब्देः अन्तिमं दिनं न भवति।

25. कस्यापि सप्ताहस्य प्रथमं दिनं सोमवासरः भवति।

26. प्रश्नानुसारम् P, Q, R, S चेति चत्वारः क्रमानुसारेण मासाः सन्ति येषु–

P → 30 दिनम् → जूनमासः

Q → 31 दिनम् → जुलाई मासः

R → 31 दिनम् → अगस्तमासः

S → 30 दिनम् → सितम्बरमासः

27. यतो हि मासस्य चतुर्थदिनाङ्के शनिवासरोऽस्ति, अतः त्रिसप्ताहानन्तरम् (4+ 3x7) = पञ्चविंशतिदिनाङ्केऽपि शनिवासरः भविष्यति। 25 दिनाङ्कस्य दिनद्वयानन्तरम् अर्थात् सप्तविंशतिदिनाङ्कः सोमवासरः भविष्यति।

28. शनिवासरः – 2–1 – 3 = शनिवासरः – 6 = रविवासरः।

29. यतोहि 1989 वर्षं लीपवर्षं नास्ति, अतः अत्र स्वतन्त्रता दिवसः (15 अगस्त) 1988 तः 15 अगस्त, 1989 यावत् सम्पूर्णदिनानां संख्या = 365, पञ्चषष्ठ्यधिकं त्रिशतं सप्तभिः विभाजितं कृते सति शेषफलम्=1 भवति। अतः अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कस्य, 1989 वर्षं बुधवासरस्य एकदिनानन्तरं स्वदिनम् अर्थात् गुरुवासरः भविष्यति।

30. यदि मासस्य पञ्चमः शनिवासरः त्रिंशतमदिनाङ्के आगच्छति तर्हि प्रथमः शनिवासरः मासस्य 30–28 = 2 दिनाङ्के आगमिष्यति। अतः मासस्य प्रथमं दिनं शुक्रवासरः भविष्यति।

31. यदि मासस्य तृतीयः सोमवासरः सप्तदशदिनाङ्के अस्ति तर्हि प्रथमः सोमवासरः 17–14=3 दिनाङ्के भविष्यति मासश्च शनिवासरतः प्रारम्भः भविष्यति। इत्थं मासेषु शनिवासरः, रविवासरः तथा सोमवासरः पञ्चवारम् आगच्छन्ति।

32. रविवासरस्य त्रिदिवसपूर्वं बृहस्पतिवासरः भविष्यति। अतः दशमदिनाङ्के बृहस्पतिवासरः भविष्यति। अतः (10 –7) =3 दिनाङ्के बृहस्पतिवासरः भविष्यति। अतः द्वितीय-दिनाङ्के बुधवासरः भविष्यति।

33. शुक्रवासरं प्राप्ते सति ज्ञातं भवति यत् निर्धारितदिनात्

दिनद्वयपूर्वं प्राप्तवान्। अतः नियतदिनं रविवासरः आसीत्। यतोहि नियतदिनं रविवासरः आसीत्, यदि च अहं अग्रीमबुधवासरे प्राप्स्यामि तर्हि दिनत्रयं बिलम्बः भवति। अर्थात् शुक्रवासरः + 2 = बुधवासर-?, = 3

34. अप्रैल, जुलाई = 30 (अप्रैल) + 31 (मई) + 30 जून = 91, 91, सप्तभिः विभजितोऽस्ति। अतः अप्रैलमासः जुलाईमासः च दैनन्दिन्यां एकसमाने भविष्यतः।

35. कस्मिन्नपि लीपवर्षे फरवरीमासस्य प्रथमं दिनं तस्य वर्षस्य अगस्तमासस्य प्रथमदिनस्य सदृशं भवति।

आयुः (Age)

कस्यचित् जन्मतः अद्यपर्यन्तं व्यतीतः अवधिः आयुः इति उच्यते। अर्थात् आयुः बोधयति यत् तस्य जन्म कदा अभवत् स च कियत् कालं यावत् अजीवत्।

अस्मात् अध्यायात् प्रष्टव्येषु प्रश्नेषु द्वयोः व्यक्त्योः आयुषः चर्चा भवति, यस्मिन् उभयोः किञ्चित्कालात् पूर्वं किञ्चित्समयानन्तरम् आयुषोः मध्ये सम्बन्धं दार्शयति। सामान्यतः द्वयोः व्यक्त्योः पिता पुत्रश्च भवतः। अनयोः द्वयोः अयुषा सम्बद्धाः प्रश्नाः परीक्षायां भवन्ति। प्रश्नान् समाधातुं अभ्यर्थिनः द्वयोः व्यक्त्योः वर्तमान-आयुषं अथवा कति वर्षानन्तरस्य आयुषं ज्ञातव्यं भवति। अभ्यर्थिनः सहैव सः उभयोः आयुः/उभयोः आयुषः योगः ज्ञातव्यो भवति।

अवधारणा (Concept)

1. यदि कस्याश्चित् व्यक्तेः x वर्षपूर्वस्य आयुः निष्कास्यते तर्हि वर्तमान-आयुषि x न्यूनं करणीयम्।

उदाहरणम्-

यदि रामस्य वर्तमान-आयुः विशंतिवर्षाणि, तर्हि षड्वर्षस्य आयुषं प्राप्तुं, वयं विंशतेः षड् न्यूनं करिष्यामः अर्थात् षड्वर्षपूर्वं रामस्य आयुः चतुर्दशवर्षाणि आसीत्।

2. कस्याश्चित् व्यक्तेः x वर्षानन्तरं आयुः गणनीयं चेत् तस्याः व्यक्तेः वर्तमान-आयुषि x इति योजयिष्यते।

उदाहरणम्-

यदि रामस्य वर्तमान-आयुः विंशतिवर्षाणि, तर्हि चतुर्वर्षानन्तरं रामस्य आयुः 20 + 4 = अर्थात् 24 वर्षाणि भविष्यन्ति।

3. कयोश्चिदपि द्वयोः व्यक्त्योः वयसः अन्तरं सर्वदा स्थिरं भवति। अर्थात् यदि पुत्रस्य वर्तमान-आयुः, पितुः वर्तमान-आयुतः पञ्चविंशतिवर्षाणि न्यूनम् अस्ति तर्हि सः सर्वदा पञ्चविंशतिवर्षाणि न्यूनं स्थास्यति।

आगच्छतु अधुना उपरोक्ततथ्यानाम् आधारेण परीक्षायां प्रष्टव्यानां समतुल्यप्रश्नानाम् उदाहरणं पश्याम →

(1) पञ्चवर्षानन्तरं मम पितुः आयुः 55 भविष्यति। वदतु यत् अष्टवर्षेभ्यः पूर्वं तस्य आयुः कति आसीत्।

उत्तरम्-

मम पितुः वर्त्तमानआयुः = 55 -5= 50 वर्षाणि अष्टवर्षेभ्यः पूर्वं तस्य आयुः = 50- 8 = 42 वर्षाणि आसीत्।

(2) a, bतः आयुषि द्विगुणं ज्येष्ठः अस्ति। चतुर्वर्षपूर्वं "c" इत्यस्य आयुः a इत्यस्य आयुषः द्विगुणम् आसीत्। चतुर्वर्षेषु a इत्यस्य आयुः 32 वर्षाणि भविष्यन्ति, तर्हि b. c इत्यनयोः वर्त्तमानआयुः किमस्ति?

(a) 10, 50 (b) 9, 46
(c) 14, 52 (d) 16, 54

उत्तरम् → प्रश्नानुसारं, a इत्यस्य आयुः चतुर्वर्षानन्तरं = 32 वर्षम्, ∴ -वर्त्तमानआयुः = 32 - 4 = 28 वर्षम्

∴ b इत्यस्य वर्त्तमानआयुः = 28/2 = 14 वर्षम्

(∴ a, b तः द्विगुणिम् अस्ति)पुनः C इत्यस्य वर्तमानआयुः = (A इत्यस्य वर्तमान-आयुः-4)×2+4= (28-4)×2+4=52 वर्षाणि।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

1. पिता स्वपुत्रस्यापेक्षया त्रिगुणात्मकः ज्येष्ठः। द्वादशवर्षणामनन्तरम् आयुः तस्य पुत्रस्य अयुषः द्विगुणं भविष्यति, तर्हि तस्य पुत्रस्य आयुः किम्?
(a) 12 वर्षाणि (b) 35 वर्षाणि
(c) 46 वर्षाणि (d) 48 वर्षाणि

2. पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं पितुः एवं पुत्रस्य आयुषः योगः 40 वर्षाणि आसन्। अधुना तस्य आयुषः अनुपातं 4 : 1 अस्ति, तर्हि पितुः साम्प्रतम् आयुः किम्?
(a) 50 वर्षाणि (b) 55 वर्षाणि
(c) 45 वर्षाणि (d) 40 वर्षाणि

3. राहुलस्य जन्म यदा जातं तदा तस्य पितुः आयुः राहुलस्य भ्रातुः 32 वर्षाणि अधिकम् आसीत्। राहुलस्य माता स्वपुत्र्याः अर्थात् राहुलस्य भगिनीतः पञ्च-विंशतिवर्षाणि ज्येष्ठा आसीत्। यदि राहुलस्य भ्रातुः आयुः तस्मात् षड्वर्षाणि अधिकम् अस्ति। तथा च राहुलस्य पिता, तस्य मातुः 3वर्षाणि ज्येष्ठः अस्ति, तर्हि राहुलजन्म- समये तस्य भगिन्याः आयुः किम् आसीत्?
(a) 10 वर्षाणि (b) 6 वर्षाणि
(c) 12 वर्षाणि (d) 14 वर्षाणि

4. एकः पिता स्वपुत्रं कथयति, 'यदा त्वं जन्म प्राप्तवान् तदा अहं तव वर्त्तमानआयुषः आसम्' यदि पितुः आयुः 36 वर्षाणि तर्हि पञ्चवर्षपूर्वं पुत्रस्य आयुः किम् आसीत्?
(a) 20 वर्षाणि (b) 13 वर्षाणि
(c) 15 वर्षाणि (d) 17 वर्षाणि

5. A, B तः आयुषा त्रिगुणं ज्येष्ठः अस्ति। चतुर्वर्षपूर्वं "C" इत्यस्य आयुः A इत्यस्य आयुषः द्विगुणम् आसीत्। चतुर्वर्षानन्तरं 31 वर्षीयः भविष्यति, तर्हि b.c अनयोः वर्त्तमान आयुः किम्?
(a) 10,50 (b) 9.46
(c) 9,50 (d) 10,46

6. A इत्यस्य आयुः B इत्यस्य आयुषः 7/3 गुणम् अस्ति। दशवर्षपूर्वं A इत्यस्य आयुः B इत्यस्य आयुषः त्रिगुणम् आसीत्, तर्हि B इत्यस्य वर्त्तमान आयुः कति?
(a) 60 वर्षाणि (b) 30 वर्षाणि
(c) 70 वर्षाणि (d) 24 वर्षाणि

7. रामस्य आयुः श्यामतः द्विगुणम् अस्ति। यदि दशवर्षपूर्वं रामः श्यामतः चतुर्गुणः ज्येष्ठः आसीत्, तर्हि रामस्य श्यामस्य च वर्त्तमानायुः अस्ति-
(a) 20 वर्षाणि 10 वर्षाणि (b) 28 वर्षाणि 14 वर्षाणि
(c) 30 वर्षाणि 15 वर्षाणि (d) 40 वर्षाणि 20वर्षाणि

8. त्रयाणां सदस्यानां प्रतिशतायुः 60 वर्षाणि अस्ति। प्रथमस्य सदस्यस्य आयुः अनयोः उभययोः आयुषः 1/4 अस्ति। प्रथमस्य सदस्यस्य आयुः किम् अस्ति?
(a) 45 वर्षाणि (b) 40 वर्षाणि
(c) 36 वर्षाणि (d) 38 वर्षाणि।

9. पितुः आयुः ज्येष्ठपुत्रस्य आयुषः द्विगुणम् अस्ति। दशवर्षानन्तरं पितुः आयुः कनिष्ठपुत्रस्य आयुषः त्रिगुणं भविष्यति। यदि द्वयोः पुत्रयोः मध्ये 15वर्षाणां व्यवधानम् अस्ति, तर्हि पितुः आयुः किम् अस्ति?
(a) 50 वर्षाणि (b) 55 वर्षाणि
(c) 60 वर्षाणि (d) 70 वर्षाणि

10. रीतायाः विवाहः षड्वर्षपूर्वम् अभवत्। अद्य तस्याः आयुः विवाहसमयस्य आयुषः 1¼ गुणम् अस्ति। तस्याः पुत्रस्य आयुः 1/10 गुणम् अस्ति तस्याः आयुषः, तर्हि तस्याः पुत्रस्य आयुः अस्ति-
(a) 3 वर्षाणि (b) 4 वर्षाणि
(c) 5 वर्षाणि (d) 6 वर्षाणि

11. मम मातुः आयुः मम आयुषः द्विगुणम् अस्ति, सा च मम भ्रातुः विंशतिवर्षाणि ज्येष्ठा अस्ति। यदा मम जन्म अभवत् तदा मम भ्राता 5 वर्षाणि कनिष्ठा आसीत्। मम भगिनी मम मातुः 24 वर्षाणि कनिष्ठा अस्ति।
(a) 1 वर्षं कनिष्ठा (b) 2 वर्षं कनिष्ठा
(c) 1 वर्षं ज्येष्ठा (d) 2 वर्षे ज्येष्ठा

12. दशवर्षानन्तरं A इत्यस्य आयुः B इत्यस्य 10 वर्षपूर्वस्य आयुषः द्विगुणं भविष्यति। यदि इदानीं A, B तः नववर्षज्येष्ठा अस्ति तर्हि B इत्यस्य वर्त्तमान आयुः अस्ति-
(a) 19 वर्षाणि (b) 29 वर्षाणि
(c) 39 वर्षाणि (d) 49 वर्षाणि

13. 10 वर्षतः पूर्वं सुलोचनायाः मातुः आयुः सुलोचनातः चतुर्गुणम् आसीत्। 10 वर्षाणामनन्तरं तस्याः आयुः सुलोचनातः द्विगुणं भवष्यिति। अद्य सुलोचनायाः आयुः किम्?
(a) 20 वर्षाणि (b) 10 वर्षाणि
(c) 30 वर्षाणि (d) 15 वर्षाणि

14. मम भ्राता मत् त्रिवर्षं ज्येष्ठः अस्ति। यदा मम भगिन्याः जन्म अभवत् तदा मम पितुः आयुः 28 वर्षाणि आसन्। यदा मम जन्म अभवत् तस्मिन् समये मम मातुः आयुः 26 वर्षाणि आसन्। यदा मम भ्रातुः जन्म अभवत् तस्मिन् समये यदि मम भगिनी चतुर्वर्षीया आसीत् तर्हि तस्मिन् समये मम पितुः मातुः च आयुः क्रमशः कति?
(a) 35 वर्षाणि, 33 वर्षाणि
(b) 35 वर्षाणि, 29 वर्षाणि

(c) 28 वर्षाणि, 35 वर्षाणि

(d) 32 वर्षाणि, 23 वर्षाणि।

15. एकस्य पुत्रस्य तस्य च पितुः आयुषः मिलित्वा 40 वर्षाणि सन्ति। षोडशवर्षानन्तरं पितुः आयुः पुत्रस्य आयुषः द्विगुणं भविष्यति। इदानीं पुत्रस्य आयुः कति?

(a) 4 वर्षाणि (b) 6 वर्षाणि

(c) 8 वर्षाणि (d) 10 वर्षाणि

16. पञ्चवर्षपूर्वम् वीरस्य माता वीरतः त्रिगुणिता ज्येष्ठा आसीत्। पञ्चवर्षानन्तरं सा वीरतः द्विगुणिता ज्येष्ठा भविष्यति। अद्य वीरस्य आयुः किमस्ति?

(a) 35 वर्षाणि (b) 10 वर्षाणि

(c) 20 वर्षाणि (d) 15 वर्षाणि

17. A, B, C, D चत्वारि मित्राणि सन्ति। A तथा C इत्यस्य प्रतिशत-आयुः 35 वर्षाणि सन्ति। B तथा D इत्यनयोः 40 वर्षाणि सन्ति। B, C तथा D इत्येषां प्रतिशत-आयुः 40 वर्षाणि सन्ति। A तथा D इत्यनयोः आयुषः योगः B तथा C इत्यनयोः आयुषः योग इव समानम् अस्ति। A, B, C तथा D इत्येतेषाम् आयुः (वर्षेषु) ज्ञातव्यम्।

(a) 20, 30, 40, 50, (b) 20, 25, 30, 35,

(c) 30, 35 40, 45 (d) 30, 40, 50, 60

18. नरेन्द्रः स्मरन्ति यत् तस्य भ्रातुः जन्मदिनम् अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कानन्तरं, परन्तु 18 तः पूर्वमस्ति। तस्य भगिन्याः स्मरणम् अस्ति यत् तस्य भ्रातुः जन्म षोडशदिनाङ्कानन्तरं तथा 19 दिनाङ्कात् पूर्व जातम् अगस्तमासस्य कस्यां तिथौ नरेन्द्रस्य भ्रातुः जन्मदिनम् अस्ति?

(a) 16 (b) 18

(c) 19 (d) 17

19. दशवर्षेभ्यः पूर्वं पितुः, पुत्रस्य च आयुषः अनुपातम् 4 : 1 आसीत्। पञ्चवर्षानन्तरं पितुः आयुः पुत्रस्य आयुषः 7/3 गुणं भविष्यति, तर्हि पुत्रस्य वर्त्तमानआयुः किम्?

(a) 12 वर्षाणि (b) 17 वर्षाणि

(c) 22 वर्षाणि (d) 27 वर्षाणि

उत्तरमाला

1	(a)	2	(d)	3	(a)	4	(b)
5	(c)	6	(b)	7	(c)	9	(a)
10	(a)	11	(c)	12	(c)	13	(a)
14	(d)	15	(c)	16	(d)	17	(c)
18	(d)	19.	(c)				

सङ्केतः समाधानञ्च

1. मन्यते यत् पुत्रस्य आयुः = x वर्षाम्

$\therefore$ पितुः आयुः = $3x$ वर्षाणि

12 वर्षानन्तरं पुत्रस्य आयुः = $x + 12$ वर्षाणि

12 वर्षानन्तरं पितुः आयुः = $3x + 12$

प्रश्नानुसारम्

$(x + 12) \times 2 = 3x + 12$

अथवा $2x + 24 = 3x + 12$

अथवा $24 - 12 = 3x - 2x$

अथवा $x = 12$ पुत्रस्य आयुः।

2. मन्यते यत् पुत्रस्य वर्त्तमान-आयुः = x वर्षाम्

$\therefore$ पितुः वर्त्तमान-आयुः = $4x$ वर्षाणि

पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं पुत्रस्य आयु = $x - 5$ वर्षाणि

एवं पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं पितुः आयुः = $4x - 5$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्, $(4x - 5) + (x - 5) = 40$

अथवा $5x = 40 + 10 = 50$

अथवा $x = 10$

$\therefore$ पितुः वर्त्तमान-आयुः $4x = 40$ वर्षाणि

3. $\therefore$ राहुलतः राहुलस्य भ्राता षड्वर्षाणि ज्येष्ठः अस्ति

अतः राहुलस्य जन्मसमये राहुलस्य भ्रातुः आयुः = षड्वर्षाणि

$\therefore$ राहुलस्य जन्मसमये राहुलस्य पितुः आयुः = 38 वर्षाणि

$\therefore$ राहुलस्य जन्मसमये राहुलस्य मातुः आयुः = 35 वर्षाणि

$\therefore$ राहुलस्य जन्मसमये राहुलस्य भगिन्याः आयुः = 35 - 25 = 10 वर्षाणि

4. मन्यते यत् पुत्रस्य वर्त्तमान-आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ प्रश्नानुसारं, x वर्षं प्रथमं पितुः आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ पितुः वर्त्तमान-आयु = $x + x$ वर्षम् = $2x$ वर्षाणि

परन्तु प्रश्नानुसारम्, $2x = 36$

[पितुः वर्त्तमान आयुः 36 वर्षाणि अस्ति।]

$\therefore$ $x = 18$ = पुत्रस्य वर्त्तमान-आयुः।

अतः पञ्चवर्षपूर्वं पुत्रस्य आयुः = $x - 5 = 18 - 5 = 13$ वर्षाणि

5. वर्त्तमानसमये "A" इत्यस्य आयुः = $31 - 4 = 27$ वर्षाणि

$\therefore$ सम्प्रति "B" इत्यस्य आयुः = $27/3 = 9$ वर्षाणि

पुनः चतुर्वर्षपूर्वं "A" इत्यस्य आयुः = $27 - 4 = 23$ वर्षाणि

$\therefore$ चतुर्वर्षपूर्वं "c" इत्यस्य आयुः = 23/2=46 वर्षाणि

$\therefore$ सम्प्रति "c" इत्यस्य आयुः = $46 + 4 = 50$ वर्षाणि

6. मन्यते यत् "B" इत्यस्य आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ "A" इत्यस्य आयुः = $7x/3$ वर्षाणि

दशवर्षपूर्वम् "A" इत्यस्य आयुः = $[7x/3 - 10]$ वर्षाणि

दशवर्षपर्वूम् "B" इत्यस्य आयुः = $(x - 10)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्, $(x - 10)$ $7x/3 - 10$

अथवा $9x - 90 = 7x - 30$

अथवा $2x = 60$

$\therefore$ $x = 30$ = B इत्यस्य आयुः।

7. मन्यते यत् श्यामस्य आयुः = x वर्षम्

रामस्य आयुः = $2x$ वर्षाणि

दशवर्षपूर्वं श्यामस्य आयुः = $(x - 10)$ वर्षाणि

एवं दशवर्षपूर्वं रामस्य आयुः = $(2x - 10)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्,

$(x - 10) \times 4 = 2x - 10$

अथवा $4x - 40 = 2x - 10$

अथवा $2x = 30$

अथवा $x = 15$ = श्यामस्य वर्त्तमान-आयुः

$2x = 30$ = रामस्य वर्त्तमान-आयुः

8. मन्यते यत् प्रथमस्य सदस्यस्य आयुः x वर्षम्

$\therefore$ मन्यते शेषसदस्यानां आयुषः योगः = y वर्षम्

$\therefore$ x+y/3 = 60

अथवा $x + y = 180$

अथवा $x + 4x = 180$

(प्रश्नानुसारम् $4x = y$)

$\therefore$ $x = 180/5 = 36$ वर्षाणि

9. मन्यते यत् कनिष्ठपुत्रस्य आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ ज्येष्ठपुत्रस्य आयुः = $(x + 15)$ वर्षाणि

$\therefore$ पितुः-आयुः $(x + 15) \times 2 = (2x + 30)$ वर्षाणि

दशवर्षानन्तरं कनिष्ठपुत्रस्य आयुः $(x + 10)$ वर्षाणि

दशवर्षानन्तरं पितुः आयुः = $2x + 30 + 10$

= $(2x + 40)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्,

$(x + 10) \times 3 = 2x + 40$

अथवा $3x + 30 = 2x + 40$

अथवा $x = 10$ = कनिष्ठपुत्रस्य आयुः

$\therefore$ $2x + 30 = 50$ = पितुः आयुः

10. मन्यते यत् रीतायाः पुत्रस्य आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ रीतायाः आयुः = $10x$ वर्षाणि

षड्वर्षपूर्वं रीतायाः आयुः = $(10x - 6)$ वर्षाणि

$\therefore$ प्रश्नानुसारम्

अथवा $10x = 30$

अथवा $x = 3$ वर्षाणि = रीतायाः पुत्रस्य आयुः।

11. मन्यते चेत् मम आयुः = x वर्षम्

$\therefore$ मम भ्रातुः आयुः = $(x + 5)$ वर्षाणि

$\therefore$ मम मातुः आयुः = $(x + 5 + 20)$ वर्षाणि

$= (x + 25)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्,

$2x = x + 25$

$x = 25$ = मम आयुः

∴ मम मातुः आयुः = 50 वर्षाणि

मम भगिन्याः आयुः 50 − 24 वर्षाणि = 26 वर्षाणि

अतः मम भगिनी मात् एकवर्षं ज्येष्ठा अस्ति।

12. मन्यते यत् "B" इत्यस्य वर्त्तमान-आयुः = x वर्षम्

A इत्यस्य वर्त्तमान-आयुः $(x + 9)$ वर्षाणि

दशवर्षपूर्वं B इत्यस्य आयुः = $(x - 10)$ वर्षाणि

दशवर्षानन्तरं A इत्यस्य आयुः = $x + 9 + 10 = (x + 19)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्-

$(x - 10) \times 2 = x + 19$

$2x - 20 = x + 19$

$x = 39$ वर्षाणि = B इत्यस्य वर्त्तमान-आयुः।

13. सुलोचनायाः वर्त्तमान- आयुः = x वर्षम्

दशवर्षेभ्यः पूर्वं सुलोचनायाः आयुः = $(x - 10)$ वर्षाणि

दशवर्षेभ्यः पूर्वं सुलोचनायाः मातुः आयुः = $(x - 10) \times 4 = (4x - 40)$ वर्षाणि

दशवर्षानन्तरं सुलोचनायाः आयुः = $(x + 10)$ वर्षाणि

दशवर्षानन्तरं सुलोचनायाः मातुः आयुः $4x - 40 + 20\ (4x - 20)$ वर्षाणि

प्रश्नानुसारम्-

$(x + 10) \times 2 = 4x - 20$

अथवा $2x + 20 = 4x - 20$

अथवा $2x = 40$

∴ $x = 20$ = सुलोचनायाः वर्त्तमान-आयुः।

14. मम भ्रातुः जन्मसमये, मम भगिन्याः आयुः = 4 वर्षाणि

∴ मम पितुः आयुः = 28 + 4 = 32 वर्षाणि

∴ मम जन्मसमये मम भ्रातुः आयुः = 3

∴ मम जन्मसमये मम भ्रातुः आयुः = 26

∴ मम भ्रातुः जन्मसमये मम मातुः आयुः = 26 − 3 = 23 वर्षाणि

∴ पितुः मातुश्च आयुः क्रमशः 32 वर्षाणि 23 वर्षाणि च सन्ति।

(मम भ्रातुः जन्मसमये)

15. षोडशवर्षानन्तरं पितुः पुत्रस्य च आयुषः योगः = 40 + 2 × 16 = 72 वर्षाणि

तस्मिन् समये पितुः आयुः पुत्रतः द्विगुणितं भविष्यति। अतः षोडशवर्षानन्तरं पुत्रस्य आयुः 72/3= 24 वर्षाणि अतः पुत्रस्य वर्त्तमान-आयुः = 24 − 16 = 8 वर्षाणि

16. मन्यते यत् वर्त्तमान-वीरस्य आयुः = x वर्षम् तथा तस्याः मातुः आयुः = y वर्षं भवेत्, तर्हि पञ्चवर्षपूर्वम् वीरस्य आयुः = $(x - 5)$ वर्षाणि, तथा तस्याः मातुः आयुः = $(y - 5)$ वर्षाणि,

प्रश्नात्, $(x - 5) \times 3 = (y - 5)$...(*i*)

तथा पञ्चवर्षानन्तरं वीरस्य आयुः = $(x + 5)$ वर्षाणि तथा तस्याः मातुः आयुः $(y + 5)$ ...

प्रश्नात् $(x+5) \times 2 = (y+5)$= (*ii*)

अथवा $2x + 10 - 5 = y$

अथवा $2x + 5 = y$

समीकरणम् (*i*) इत्यस्मिन् y इत्यस्य मानं स्थापिते सति

$3x - 15 = 2x + 5 - 5$

अथवा $3x - 2x = 15$

अथवा $x = 15$ वर्षाणिं

17. (a + c) इत्यस्य सम्पूर्णम् आयुः = 35 × 2 = 70 वर्षाणि

(b + d) इत्यस्य सम्पूर्णम् आयुः = 40 × 2 = 80 वर्षाणि

(b + c + d) इत्यस्य सम्पूर्णम् आयुः 40 × 3 = 120 वर्षम्

∴ "c" इत्यस्य आयुः = (b + c+ d) इत्यस्य आयुः- (b + d) इत्यस्य आयुः = 120 − 80 = 40 वर्षाणि

∴ a इत्यस्य आयुः = 70 − 40 = 30 वर्षाणि

पुनः $a + d = b + c$

∴ $30 + d = b + 40$

अथवा $d - b = 40 - 30 = 10$ वर्षाणि

∴ (b + d) एवम् (d − b) अतः d इत्यस्य आयुः = 80+10/2 = 45 वर्षाणि

b इत्यस्य आयुः = 80–10/2 = 35 वर्षाणि

∴ a, b, c, d इत्यादिनां क्रमशः

आयुः = 30, 35, 40, 45

18. नरेन्द्रस्य स्मरणानुसारेण जन्मदिनम् 16 आहोस्विद् 17, तस्य भगिन्याः स्मरणानुसारेण जन्मदिनम् = 17 अथवा 18 अतः उभययोः उभयनिष्ठदिनम् = 17 दिनाङ्कः।

19. मन्यते यत् वर्तमान पुत्रस्य आयुः s तथा पितुः आयु f वर्षं भवेत् तर्हि

प्रश्नानुसारेण,

$(f - 10) : (s - 10) = 4 : 1$

अथवा $(f - 10 \times 1 = (s - 10) \times 4$

अथवा $f - 10 = 4s - 40$

अथवा $f = 4s - 40 + 10 = (4S - 30)$ वर्षाणि...(*i*)

पुनः पञ्चवर्षानन्तरं पितुः आयुः = (f + s) परन्तु पुत्रस्य आयुः = (s + 5)

प्रश्नात् $(f+5) \times 3 = (S+5) \times 7$

अथवा $(4s - 30 + 5) \times 3 = 7s + 35$

[समीकरणम् (*i*) तः "f" इत्यस्य मानं स्थापिते सति]

अथवा $12s - 75 = 7S + 35$

अथवा $12s - 7S = 35 + 75$

अथवा $5s = 110$

∴ $s = 110/5 = 22$ वर्षाणि

दिक् परीक्षणम्

अस्मिन् अध्याये दिग्सम्बद्धाः प्रश्नाः पृछ्यन्ते। दिक् सम्बद्धाः प्रश्ना इत्युक्ते कस्माच्चित् निश्चितबिन्दुतः निश्चितदिशं प्रति परिभ्रमणं कृत्वा तस्मिन् निश्चितबिन्दौ एव प्रत्यावर्तनं दिक् परीक्षणमुच्यते।

दिक्-परिचयः

एषा एका मानिता परिकल्पना वर्तते। यस्याः नियमानुसारं यस्यां दिशि सूर्योदयः भवति सैव पूर्वदिशा उच्यते, तत् विपरीतं सूर्यास्तं यस्यां दिशि वर्तते सा पश्चिमदिशा उच्यते। तयैव यदि वयं सूर्योदयसमये पूर्वाभिमुखीकृत्य दण्डायमानाः भवामः, तर्हि अस्माकं सम्मुखदिशा पूर्वदिशा, पृष्ठतः पश्चिमदिक् वामतः उत्तरदिशा तथा दक्षिणतः दक्षिणदिक् इति परिज्ञायते।

1. अत्र प्रदत्तरेखानुसारं यदि कश्चित् जनः मध्यवर्त्तिबिन्दोः उपरि दण्डायमानः भवति, तदा तस्य उपरिभागः उत्तरा, अधोभागः दक्षिणा, वामभागः पश्चिमा तथा दक्षिणभागः पूर्वदिशा भविष्यति। एवंविधः उत्तर-पश्चिमयोः मध्यवर्तिदिशा उत्तरपश्चिमे दक्षिण-पश्चिमयोः मध्यवर्तिदिशा दक्षिणपश्चिमे दक्षिण-पूर्वयोः मध्यवर्तिदिशा दक्षिणपूर्वस्यां तथा च उत्तरपूर्वयोः मध्यवर्तिदिशा उत्तरपूर्वस्यां इति वयं परिकल्पयितुं शक्नुमः।
2. यदि वयं कञ्चित् दिशं प्रति अभिमुख्य गमनं कुर्मः तथा कस्यचित् बिन्दोः एव दक्षिणतः घूर्णनं कुर्मः तर्हि अस्माकं दक्षिणतः घट्याः सूची चलनदिशः 90° कोणं कृत्वा चलेत्। तादृशमेव यदि वामतः घूर्णनसमये घट्याः सूची चलितविपरीतदिशः 90° कोणपरिमाणनिर्माण-पूर्वकं चलेत्।
3. सूर्योदयसमये सूर्यस्य छायायाः दिशानिर्णयः भवति। यतो हि प्रत्येकं छाया सर्वदा विपरीतदिशम् अङ्गीकृत्य चलति।
4. मध्याह्ने प्रायः द्वादशवादने सूर्यस्य किरणाः पृथिव्यां सरलरेखायां पतन्ति। अतः तस्मिन् काले प्रत्येकं छाया न दृश्यते।
5. "पाइथागोरस" प्रमेयानुसारेण कस्यचित् समकोणीय-त्रिभुजस्य दीर्घवर्गः तथा आधारवर्गस्य तस्य कोणस्य वर्गः समकक्षः भवति।

वस्तुनिष्ठाः प्रश्नाः

1. एकस्मात् निश्चितबिन्दुतः उत्तरदिशं प्रति 2 किलोमीटर गमनानन्तरं पुनः दक्षिणदिशं प्रति भ्रमणं कृत्वा पुनः 2 कि. मी. गच्छति। ततः दक्षिणं भ्रमित्वा पुनः चलति। तर्हि अधुना सः कस्यां दिशि गमनं करोति।

(a) दक्षिणस्याम् (b) दक्षिणपूर्वस्याम्
(c) उत्तरस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

2. आकाशः 16 मीटर दक्षिणदिशं प्रति चलति ततः वामभागं भ्रमित्वा 5 मी. चलति उत्तरदिशं प्रति भ्रमति, तदग्रे 7 मी. चलति यदि सः दक्षिण प्रति 12 मी. चलति पुनश्च वामं भ्रमित्वा 9 मी. चलति तर्हि सः अधुना प्रारम्भस्थानात् कियद्दूरे अस्ति।

(a) 24 मी. (b) 17 मी.
(c) 18 मी. (d) एतेषु न कोऽपि

3. रामः पश्चिमदिशं प्रति 5 कि.मी. यावत् गन्तुं, निर्णेति, वामं भ्रमित्वा 3 कि.मी. यावत् गच्छति। पुनश्च सः दक्षिण भ्रमित्वा 9 कि.मी. गतवान्। तदनन्तरं सः उत्तरदिशं प्रति 3 कि.मी. गतवान्। अत्र निर्णयतु यत् प्रारम्भिकस्थानात् सः कियद्दूरे अस्ति।
(a) 6 कि.मी. (b) 14 कि.मी.
(c) 5 कि.मी. (d) 3 कि.मी.

4. पूजा दक्षिणपूर्वं प्रति 7 मि. पर्यन्तं चलति। तदनन्तरं सा पश्चिमं प्रति भ्रमित्वा 14 मी. पर्यन्तं गच्छति। पुनः सा उत्तरपश्चिमं प्रति 7 मी. गन्तुं निश्चयं कृत्वा अन्ते पूर्वदिशं प्रति 4 मी. दूरे स्वगन्तव्यस्थानं प्राप्नोति।
बोधयतु यत् सा प्रारम्भिकस्थानात् कियद्दूरे अस्ति?
(a) 1 मी. (b) 5 मी.
(c) 6 मी. (d) 10 मी.

5. एकः बालकः उत्तरदिशं प्रति द्विचक्रिकां चालयित्वा 1 कि.मी. गच्छति पुनः सः वामं भ्रमित्वा 2 कि.मी पर्यन्तं गच्छति। अधुना सः प्रारम्भिकस्थानात् 1 कि.मी. पश्चिमदिशायां दण्डायमानः अस्ति। निर्णयतु यत् प्रारम्भ-स्थानात् कियद् दूरम् उत्तरदिशं प्रति गतवान्।
(a) 5 कि.मी. (b) 4 कि.मी.
(c) 8 कि.मी. (d) 2 कि.मी.

6. सञ्जयस्य विद्यालयः उत्तदिशि वर्तते। सः बहिः आगत्य 200 मी. अग्रे गच्छति । तत्पश्चात् सः वामं भ्रमित्वा 400 मी. दूरं गच्छति। अधुना सः प्रारम्भिकस्थानात् कस्यां दिशि वर्तते?
(a) दक्षिणापूर्वा (b) उत्तरपूर्वा
(c) उत्तरपश्चिमा (d) दक्षिणपश्चिम

7. गौतमः उत्तरं प्रति गमनं प्रारभते। 40 मी. गत्वा सः वामं भ्रमित्वा 45 मी. गच्छति। तत्पश्चात् सः पुनः वामं भ्रमित्वा 60 मी. चलति। तदनन्तरं वामं भ्रमित्वा 60 मी. चलति। निर्णयतु यत् सः स्वप्रारम्भिकस्थानतः कियद्दूरे अस्ति?
(a) 18 मी. (b) 25 मी.
(c) 40 मी. (d) 28 मी.

8. मनीषः दक्षिणं प्रति 21 मी. गच्छति तत्पश्चात् दक्षिणं प्रति 19 मी. गत्वा पुनः स्व वामं प्रति 11 मी. गत्वा पुनः सः स्ववामं 19 मी. गच्छति। सूचयतु यत् सः स्व प्रारम्भिकस्थानात् कियद्दूरे अस्ति?
(a) 32 मी. (b) 33 मी.
(c) 58 मी. (d) 19 मी.

9. राजेशः स्वगृहात् 20 कि.मी. उत्तरं प्रति गत्वा पुनः पश्चिमं प्रति 12 कि.मी. गच्छति, तत्पश्चात् दक्षिणं प्रति 5 कि. मी. गत्वा अन्ते सः पूर्वं प्रति 12 कि.मी. पर्यन्तं गच्छति। निर्णयतु यत् सः अधुना स्वगृहात् कस्यां दिशि तथा कियद्दूरे च अस्ति?
(a) 15 कि.मी उत्तरा (b) 20 कि.मी. दक्षिणा
(c) 12 कि.मी पश्चिमा (d) 12 कि.मी. पूर्वा

10. अजयः 12 मी. उत्तरं प्रति गच्छति। ततः दक्षिणं प्रति 8 मी. गमनानन्तरं, 3-मी. पूर्वं प्रति गच्छति। सः स्वगन्तव्यबिन्दोः कियत् दूरे कस्यां दिशि अस्ति।
(a) 8 मी पूर्वा (b) 3 मी. पश्चिमा
(c) 5 मी उत्तर-पूर्वा (d) 7 मी उत्तरपश्चिमा

11. एका घटी नववादनस्य समयं निर्धारयति। यदि लघ्वी सूची पूर्वदिशि अस्ति तर्हि दीर्घा सूची कस्यां दिशि अस्ति?
(a) पूर्वा (b) पश्चिमा
(c) उत्तरा (d) दक्षिणा

12. एकस्यां घट्यां सार्धद्वादशवादनानन्तरं घटयाः सूची उत्तरदिशि तथा निमेषसूची दक्षिणदिशि अस्ति। तर्हि पादोनत्रिवादने निमेषसूची कस्यां दिशि भविष्यति?
(a) उत्तर-पश्चिमः (b) पश्चिमः
(c) दक्षिण-पूर्वः (d) पूर्वः

13. मानसी पश्चिमं प्रति 14 मी. गत्वा पुनः दक्षिणं प्रति 14 मी. गच्छति। पुनः स्व वामं 10 मी. गत्वा पुनः वामं 14 मी. गच्छति। तस्याः प्रारम्भिकप्रस्थानस्य तथा अधुनान्तनस्थितेः च सर्वन्यूना दूरता किम् अस्ति?
(a) 38 मी. (b) 28 मी.
(c) 24 मी. (d) 10 मी.

14. यदि दक्षिणा-पूर्वा उत्तरा भवेत्, उत्तरा-पूर्वा पश्चिमा भवेत् तथा अग्रे परिवर्तनस्य व्यवस्था एतादृशी अक्षुण्णा तिष्ठेत् तर्हि पश्चिमा किं भविष्यति।
(a) दक्षिण-पश्चिमा (b) दक्षिण-पूर्वा
(c) उत्तर-पूर्वा (d) उत्तर-पश्चिमा

15. यदि दक्षिण-पूर्वदिशोः स्थाने दक्षिण-पश्चिमदिशोः स्थापनं क्रियते तर्हि दिक्षु किं परिवर्तनं भविष्यति।
(a) पूर्वस्य स्थाने पश्चिमः
(b) पूर्वस्य स्थाने दक्षिणः
(c) पश्चिमस्य स्थाने दक्षिणः
(d) उत्तरस्य स्थाने पश्चिमः

16. अरुणः "A" बिन्दुतः गमनम् आरभते 10 कि.मी. पूर्वदिशं प्रति 'B' बिन्दु पर्यन्तं गत्वा पुनः सः उत्तरं प्रति 3 कि.मी गत्वा 'c' बिन्दुं प्राप्तवान्। पुनः सः पश्चिमं प्रति 12 कि.मी पर्यन्तं 'D' बिन्दुं यावत् गत्वा पुनः दक्षिणं प्रति 'E' बिन्दु पर्यन्तं 3 कि.मी गतवान्। सः प्रारम्भिकबिन्दुतः कस्यां दिशि अस्ति?
(a) पूर्वस्याम् (b) दक्षिणस्याम्
(c) पश्चिमस्याम् (d) उत्तरस्याम्

17. एकः नरः एकस्मात् स्थानात् 4 मील उत्तरं प्रति गच्छति पुनः वामं प्रति 6 मील गच्छति। पुनः दक्षिणं प्रति 3 मील गत्वा ततः दक्षिणं प्रति 4 मील गत्वा विरमते। विरामानन्तरं सः पुनश्च तस्यां दिशि 2 मील गच्छति। अनन्तरं दक्षिणं प्रति 1 मील गच्छति। तस्मिन् समये तस्य नरस्य मुखं कस्यां दिशि भविष्यति?
(a) उत्तरः (b) दक्षिणः
(c) दक्षिण-पूर्वः (d) पश्चिमः

18- जानकी स्वगृहात् उत्तरं प्रति 2 कि.मी. गतवती। ततः सा दक्षिणं प्रति 1 कि.मी गतवती, पुनः सा दक्षिणं प्रति 2 कि.मी. गतवती। सा कस्यां दिशि गच्छति?
(a) उत्तरस्याम् (b) पूर्वस्याम्
(c) दक्षिणस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

19. मोहनः A बिन्दुतः दक्षिणं प्रति 1 कि.मी गच्छति प्रति 1 कि.मी. गत्वा पुनः वामं प्रति 1 कि. मी. गच्छति। अधुना तस्य मुखं कस्यां दिशि अस्ति?
(a) पूर्वस्याम् (b) पश्चिमस्याम्
(c) उत्तरस्याम् (d) दक्षिण-पश्चिमस्याम्

20. विनयः स्वगृहात् पश्चिमदिशं प्रति 5 कि.मी. गच्छति। ततः सः दक्षिणं प्रति 3 कि.मी. गच्छति, पुनः सः वामं प्रति 2 कि.मी गच्छति, पुनः वामं 3 कि.मी. गत्वा अन्ते दक्षिणं प्रति 3 कि.मी. गच्छति। अधुना सः स्वगृहात् कस्यां दिशि अस्ति?
(a) पश्चिमस्याम् (b) उत्तरस्याम्
(c) दक्षिणस्याम् (d) पूर्वस्याम्

21. एकः पुरुषः A इत्यस्मात् बिन्दोः गमनं प्रारभते। उत्तरदिशं प्रति 2 कि.मी. गत्वा दक्षिणं प्रति भ्रमति, पुनः 2 कि.मी गच्छति। तदनन्तरं दक्षिणं प्रति भ्रमित्वा गच्छति। एतद् सूचयतु यत् अधुना सः कस्यां दिशि गच्छति।
(a) दक्षिणस्याम् (b) दक्षिणपूर्वस्याम्
(c) उत्तरस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

22. एकः नरः कस्माच्चित् स्थानतः गमनस्य प्रारम्भं कृत्वा उत्तर दिशं प्रति 2 कि.मी गच्छति। तदनन्तरं सः दक्षिणं प्रति 3 कि.मी गच्छति। अनन्तरं सः वामं प्रति 2 किमी. गच्छति। अधुना सः कस्यां दिशि गच्छति?
(a) पूर्वः (b) पश्चिमः
(c) दक्षिणः (d) उत्तरः

23. एकः नरः दक्षिणाभिमुखं दण्डायमानः अस्ति। सः एन्टीक्लाकवाईज दिशि 135° इत्यनेन परिभ्रमणं कृत्वा पुनः क्लाकवाईज दिशि 225° भ्रमति। निर्णयन्तु यत् अधुना सः कां दिशं प्रति मुखं कृतवान् अस्ति?
(a) पूर्वस्याम् (b) पश्चिमस्याम्
(c) उत्तरस्याम् (d) दक्षिणस्याम्

24. एकस्याः घट्याः समयः सार्धचतुर्वादनम् इति प्रदर्शयति, यदि निमेषसूची पूर्वदिशं प्रदर्शयति तर्हि घण्टासूची कां दिशं प्रदर्शयिष्यति?
(a) पूर्वा (b) दक्षिण-पूर्वा
(c) उत्तर-पूर्वा (d) दक्षिण-पश्चिमा

25. मनोजः स्वगृहात् आगत्य 100 मी. पूर्वं प्रति गत्वा पुनः दक्षिणं प्रति 35 मी. गमनानन्तरं वामं प्रति गच्छति। अधुना सः कां दिशं प्रति गच्छति?
(a) पश्चिमा (b) पूर्वा
(c) उत्तरा (d) दक्षिणा

26. इदानीन्तनसमयः सार्धदशवादनम् अस्ति। मम घट्याः दीर्घसूची साक्षात् दक्षिणां दिशं सूचयति। घट्याः लघुसूची कां दिशं सूचयति?
(a) उत्तर-पूर्वा (b) उत्तर-पश्चिमा
(c) पश्चिमा (d) पूर्वा

27. एकं रेलयानं पूर्वतः पश्चिमं प्रति गच्छति। तस्मिन् समये वायुः पश्चिमतः पूर्वं प्रति प्रवहति चेत् रेलयानस्य धूमः कुत्र गमिष्यति?
(a) पूर्वतः पश्चिमं प्रति (b) पश्चितः पूर्वं प्रति
(c) उत्तरतः दक्षिणं प्रति (d) एतेषु न कोऽपि

28. चतुर्मार्गाः सन्ति। भवान् दक्षिणतः आगत्य मन्दिरं गन्तुम् इच्छति। दक्षिणमार्गः गृहात् बहु दूरं नयति। साक्षात् सम्मुखस्य मार्गः केवलं विद्यालयं प्रति गच्छति, ज्ञापयतु मन्दिरं कस्यां दिशि वर्तते?
(a) उत्तरस्याम् (b) दक्षिणस्याम्
(c) पूर्वस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

29. प्रकाशः बिन्दु 'P'इत्यतः गमनं प्रारभते। 40 मी गमनानन्तरं वामं प्रति 30 मी गत्वा 'Q' बिन्दुं प्राप्तवान्। 'P' 'Q' इत्येतयोः मध्ये सरलरेखायाः दूरता कियती अस्ति? तथा 'P' इत्यतः Q इत्यस्य दिशा का वर्तते।
(a) 60 मी. दक्षिण-पूर्वः (b) 50 मी. दक्षिण-पश्चिमः
(c) 50 मी. दक्षिणपूर्वः (d) एतेषु न कोऽपि

30. एकः पुरुषः पूर्वं प्रति 2 कि.मी गच्छति। पुनः सः वामं प्रति 2 कि.मी गच्छति। पुनश्च वामं प्रति 2 कि.मी. गच्छति। अधुना कस्यां दिशि मुखं तस्य अस्ति?
(a) पूर्वस्याम् (b) पश्चिमस्याम्
(c) उत्तरस्याम् (d) दक्षिणस्याम्

31. राकेशः 20 मी पूर्वं प्रति गत्वा 10 मी दक्षिणं प्रति गच्छति तत्पश्चात् 35 मी पश्चिमं प्रति गत्वा 5 मी उत्तरं प्रति गच्छति पुनश्च 15 मी. पूर्वं प्रति गच्छति। अधुना अन्तिमः बिन्दुः प्रारम्भिकबिन्दोः कस्यां दिशि अस्ति?
(a) पूर्वस्याम् (b) उत्तरस्याम्
(c) दक्षिणस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

32. एकः नरः पूर्वदिशं प्रति 15 कि.मी. गत्वा पुनः वामं प्रति 5 कि.मी गच्छति। अधुना सः नरः दक्षिणं प्रति 5 कि.मी गच्छति। प्रारम्भिकस्थानतः सः कियद्दूरे तथा कस्यां दिशि वर्तते?
(a) 20 कि.मी पूर्वस्याम् (b) 30 कि.मी पूर्वस्याम्
(c) 40 कि.मी पूर्वस्याम् (d) एतेषु न कोऽपि

33. कस्माच्चित् 'P' बिन्दुतः "रमन" दक्षिणदिशं प्रति गमनस्य प्रारम्भं कृत्वा 40 मी. पर्यन्तं गतवान्। सः पुनः स्ववामं प्रति 30 मी. गत्वा एकं बिन्दुं 'R' इति प्राप्तवान्। 'R' नामकबिन्दुः कियत् न्यूनतमदूरे तथा कस्यां दिशि अस्ति?
(a) 35 मी दक्षिण-पूर्वस्याम्
(b) 50 मी दक्षिण-पश्चिमस्याम्
(c) 35 मी दक्षिण-पश्चिमस्याम्
(d) 50 मी दक्षिण-पूर्वस्याम्

34. गाजियाबाद् नगरं दिल्लीतः 16 कि.मी उत्तरदिशि तथा फरीदाबाद् दिल्लीतः 40 किमी. दक्षिणदिशि वर्तते। फरीदाबादतः गाजियाबादस्य दूरतायाः तथा दिशः निर्धारणं कुर्वन्तु।
(a) 56 किमी दक्षिणा (b) 24 किमी दक्षिणा
(c) 56 किमी उत्तरा (d) 24 किमी उत्तरा

35. सूर्योदयानन्तरं "संयोगः" वाटिकां भ्रमणार्थम् आगच्छत्। तस्य प्रतिछाया साक्षात् तस्य वामपार्श्वे आसीत्। सः गन्तुं प्रारम्भं कृतवान् तथा च 8 मी. अपि गतवान्। ततः दक्षिणं प्रति 4 मी. गतवान्। पुनश्च सः दक्षिणं प्रति 1 मी गतवान्। अधुना संयोगः स्व स्थानात् कस्यां दिशि वर्तते?
(a) उत्तरपूर्वस्याम् (b) उत्तरस्याम्
(c) दक्षिणस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

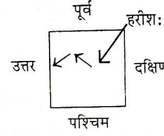
36. मनोजः 'P' बिन्दुतः उत्तरदिशं प्रति 20 मी गच्छति। पुनः दक्षिणं प्रति 10 कि. मी. गत्वा वामं प्रति 20 कि. मी गतवान्। तत्र Q नामकं बिन्दुं प्राप्तवान् तर्हि मनोजस्य मुखं कस्यां दिशि वर्तते?
(a) उत्तरस्याम् (b) दक्षिणस्याम्
(c) पूर्वस्याम् (d) पश्चिमस्याम्

37. सीता स्वगृहात् पूर्वं प्रति 14 किमी गच्छति। पुनः सा दक्षिणं प्रति 2 कि.मी. गच्छति। अनन्तरं पुनः दक्षिणं प्रति 4 कि.मी. गच्छति। तर्हि सीतायाः मुखं कस्यां दिशि वर्तते?
(a) पूर्वः (b) उत्तरः
(c) दक्षिणः (d) पश्चिमः

38. सुरेशः 'P' नामक बिन्दुतः 10 किमी पूर्वं प्रति गच्छति पुनः सः वामं प्रति 5 किमी. गत्वा पुनश्च ततः वामं प्रति 15 किमी गच्छति। तर्हि सः प्रारम्भिकबिन्दुतः कस्यां दिशि वर्तते?
(a) उत्तर-पश्चिमः (b) पूर्व-पश्चिमः
(c) दक्षिण-पूर्वः (d) दक्षिण-उत्तरः

39. मोहनः 15 कि मी उत्तरदिशं प्रति गच्छति। पुनः सः वामं गत्वा 10 कि.मी. गच्छति। पश्चात् पुनः वामं प्रति 15 कि.मी. गच्छति। तर्हि सः कस्यां दिशि गच्छति।
(a) उत्तरस्याम् (b) पूर्वस्याम्
(c) पश्चिमस्याम् (d) दक्षिणस्याम्

40. हरीशः किञ्चन कृषिक्षेत्रं कर्णदिशिसंस्थाप्य गन्तुमिच्छति। अर्धमार्गगमनान्तरं सः दक्षिणं परिभ्रमति। किञ्चिद् दूरगमनान्तरं वामदिशं परिभ्रमति। अधुना सः कां दिशम् अभिमुखीकृत्य चलति?

(a) उत्तरः (b) पूर्वः
(c) पूर्व-दक्षिणः (d) उत्तर-पश्चिमः

उत्तरमाला

1	(a)	2	(b)	3	(b)
4	(d)	5	(d)	6	(a)
7	(b)	8	(a)	9	(a)
10	(c)	11	(d)	12	(b)
13	(c)	14	(b)	15	(b)
16	(c)	17	(b)	18	(c)
19	(c)	20	(a)	21	(a)
22	(d)	23	(b)	24	(c)
25	(b)	26	(b)	27	(d)
28	(c)	29	(c)	30	(b)
31	(c)	32	(d)	33	(d)
34	(c)	35	(a)	36	(b)
37	(d)	38	(a)	39	(d)
40	(d)				

रक्तसम्बन्धः

सन्तानोत्पत्तेः आधारेण द्वयोः अथवा ततोऽधिक-व्यक्त्योर्मध्ये पूर्वपुरुषैः निर्धारितसम्बन्धव्यवस्था एव रक्तसम्बन्धः इत्युच्यते। रक्तसम्बन्धविषये विस्तृतज्ञानार्थं तथा रक्तसमबन्धि प्रश्नानां समाधानार्थं स्वपरिवारे विद्यमान जनेषु परस्पर सम्बन्धस्य ज्ञानं आवश्यकं भवति। रक्त-सम्बन्धि प्रश्नान् समाधातुं निष्कर्षोपायावलम्बनेन सम्बन्धानां निर्णयं कृत्वा उत्तरं जानीयात्।

एतादृशानां प्रश्नानां समाधानार्थं सङ्केतानां तथा रेखाणां उपयोगेन सम्यक्तया सम्बन्धज्ञानं भवेत्। यस्मिन् सम्बन्धे प्रश्नः विद्यते तस्य लिङ्गज्ञानं बहु अनिवार्यमस्ति।।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

1. कस्याश्चित् एकस्याः महिलायाः चित्रफलकं दर्शयन् अरुणः उक्तवान् एषा मम भ्रातुष्पुत्रस्य पत्न्याः पुत्र्याः माता अस्ति। अरुणः तस्याः महिलायाः कः अस्ति?
क. पितृव्यः ख. पुत्रवधु
ग. भ्रातुष्पुत्रः घ. पितृव्यश्वसुरः

2. मनोजः रमेशम् उक्तवान् 'अहं भवतः पितामहस्य एक एव पुत्रः अस्मि। मनोजः रमेशेन सह केन सम्बन्धेन सम्बन्धितः?
क. पिता ख. भ्राता
ग. पुत्र घ. भ्रातुष्पुत्रः

3. X तथा Y, A इत्येतस्य सन्तानौ स्तः। A, X इत्येतस्य पिता वर्तते परन्तु Y तस्य पुत्रः नास्ति चेत् Y इत्यनेन सह A इत्येतस्य कः सम्बन्धः अस्ति?
क. भगिनी ख. भ्राता
ग. पुत्रः घ. पुत्री

4. सरलायाः अरुणनामकः एकः पुत्र आसीत्। रामः सरलायाः भ्राता यः स्वपितुः एक एव पुत्रः। लतायाः प्रीतिनाम्या एका पुत्री आसीत्। लता रामस्य भगिनी अस्ति। इदानीं ज्ञापयन्तु प्रीतेः अरुणेन सह कः सम्बन्धः?
क. भ्राता ख. भ्रातुष्पुत्रः
ग. मातुलः घ. मातृस्वसा

5. a, b इत्यस्याः पुत्री अस्ति, b, c इत्येतस्याः माता अस्ति, d,c इत्येतस्याः भ्राता अस्ति चेत् d इत्येतस्य a इत्येतेन सह कः सम्बन्धः?

क. भ्राता ख. पिता
ग. पितामहः ग. पुत्रः

6. एकस्य पुरुषस्य परिचयं ददती एका महिला वदति यत् अस्य पुरुषस्य पत्नी मम मातुः एकैव पुत्री अस्ति तर्हि तस्माः महिलायाः पुरुषस्य च माध्ये कः सम्बन्धः?

क. पति-पत्नी ख. स्वसा-जामाता
ग. माता-पुत्रः घ. एतेषु न कोऽपि

7. एकस्य बालकस्य परिचयं ददती रमा वदति यत् अस्य बालकस्य मातुलस्य मातुलः तथा मम मातुलः उभौ भ्रातरौ स्तः। बालकस्य रमया सह कः सम्बन्धः ?

क. पितृव्या ख. माता
ग. पितामही ग. भ्रातृजाया

8. कस्यचित् वृद्धस्य पुत्रः मम पुत्रस्य पितृव्यः अस्ति। मम मातुः एका पुत्री एकश्च पुत्रः। सूचयतु यत् वृद्धस्य मम पुत्रेण सह कः सम्बन्धः ?

क. पौत्रः ख. भ्रातुष्पुत्री
ग. पितृव्य ग. एतेषु न कोऽपि

9. अञ्जलिः सुलोचनां वदति यत् भवत्याः माता मम मातुः भागिनी अस्ति परन्तु मम माता नास्ति। सुलोचनायाः पित्रा सह अञ्जल्याः कः सम्बन्धः?

क. मातृस्वसृपतिः ख. पितृव्यः
ग. भ्रातुष्स्वसृपतिः घ. पिता

10. सञ्जयः अरुणम् उक्तवान् यत् भवान् मम भगिन्याः मातुः पत्युः भगिन्याः पुत्रः अस्ति। अरुणसञ्जययोः कः सम्बन्धः

क. पितृस्वश्रूपत्युः पुत्रः
ख. पितृश्वश्रूपत्युः पुत्री
ग. न ज्ञायते किमिति
घ. उपरोक्तेषु न कोऽपि

11. विनीतं प्रति सञ्जयः उक्तवान् यत् लता भवतः मातृव्या अस्ति, मम माता अपि भवतः मातृव्या अस्ति तथा सरला मम भागिनी अस्ति चेत् सूचयन्तु सरला सञ्जययोः मध्ये कः सम्बन्धः ?

क. पितृस्वश्रूपत्युः पुत्रः/पुत्री
ख. मातुलस्य पुत्रः
ग. पितृश्वश्रूपत्युः पुत्रः
घ. न कोऽपि सम्बन्धः

12. यदि 'q'इत्यस्याः 'a' पुत्रः अस्ति, 'q' तथा 'y' उभे भागिन्यौ स्तः 'y' इत्यस्याः मता 'z' वर्त्तते, 'z' इत्यस्याः पुत्रः 'p' अस्ति तर्हि निम्नाङ्कितेषु कः सम्बन्धः समीचिनः वर्त्तते-

क. 'a' इत्येतस्य मातुलः 'p' अस्ति।
ख. 'p' तथा 'y' भगिन्यौ स्तः

13. कस्मिँश्चित् निर्धारितसंकेते $a + b$ इत्यस्य अर्थः भवति, 'a' 'b' इत्येतस्य भ्राता अस्ति। $a - b$ इत्यस्य अर्थः भवति, 'a' 'b' इत्यस्य माता अस्ति। $a \times b$ इत्यस्य अर्थः भवति 'a' 'b' पिता अस्ति चेत् निम्नाङ्कितेषु कः संकेतः 'p' q इत्यस्य भ्रातुष्पुत्रः अस्ति।

क. $p + q + k$ ख. $p \times k + q$
ग. $k + q + p$ घ. एतेषु न कोऽपि

14. यदि $x + y$ इत्येतस्य अर्थः भवति x माता अस्ति y इत्येतस्य $x - y$ इत्येतस्य अर्थः भवति, 'x' 'y' इत्येतस्य भ्राता अस्ति, $x \div y$ इत्येतस्य अर्थः 'x' y पिता अस्ति y इत्येतस्य, $x \times y$ इत्येतस्य अर्थः भवति, x भगिनी अस्ति y इत्येतस्य तर्हि निम्नाङ्कितेषु कस्य अर्थः 'a' b इत्येतस्य पितृव्यः भवति?

क. $a - m + n \div b$
ख. $b \div m + n \times a$
ग. $a + m - n \div b$
घ. $a - m \times n \div b$

15. यदि $m \times n$ इत्येतयोः तात्पर्यं 'm' n इत्यस्याः, पुत्री भवति, $m + n$ इत्यस्य तात्पर्य भवति 'm' n इत्येतस्य पिता अस्ति, $m \div n$ इत्यस्य तात्पर्यं 'm' n इत्येतस्य माता अस्ति। तथा $m - n$ इत्यस्य तात्पर्यं भवति 'm' n इत्येतस्य भ्राता अस्ति तर्हि $p - q + r - t \times k$ इत्यनेन केन सम्बन्धेन p इत्येतस्य k इत्यनेन सह सङ्केतः करिष्यति ?

क. पुत्रवधु ख. नानन्दा/ (साली)
ग. श्वश्रूः घ. एतेषु न कोऽपि

16. यदि 'b' इत्येतस्याः माता 'a', a इत्येतस्याः पुत्रः c, e इत्येतस्य भ्राता 'd' अस्ति तथा 'b' इत्येतस्याः पुत्री 'e' अस्ति तर्हि 'd' इत्येतस्य मातामही का अस्ति ?

क. a ख. b
ग. c ग. d

17. 'b' d इत्येतस्य माता अस्ति, 'c' d इत्येतस्य भ्राता अस्ति 'h' इत्येतस्य पुत्री अस्ति, तथैव 'd' e इत्येतस्य पत्नी अस्ति तर्हि 'e' इत्यनेन सह 'c' इत्येतस्य कः सम्बन्धः ?

क. पितृव्यः ख. भ्राता
ग. आवुत्तः घ. ननान्दृपतिः

18. 'a' तथा 'b' भगिन्यौ स्तः। 'r' तथा 's' परस्परं भ्रातरौ स्तः। 'a' इत्येतस्याः पुत्री 'r' भगिनी अस्ति, चेत् 's' इत्येतस्य 'b' इत्यनेन साकं कः सम्बन्धः?

क. माता ख. मातामही
ग. भगिनी घ. मातृश्वसा

19. 'e' b इत्येतस्य भगिनी अस्ति, 'a' c इत्येतस्य पिता अस्ति, 'b' c इत्येतस्य पुत्रः अस्ति तर्हि 'a' इत्येतस्य 'e' इत्यनेन साकं कः सम्बन्धः ?

क. पितामहः ख. पौत्री
ग. पिता घ. प्रपितामहः

20. 'b' इत्येतस्य भ्राता 'a' अस्ति, 'd' इत्येतस्य पिता 'c' अस्ति। 'b' इत्येतस्य माता 'e' अस्ति। 'a' तथा 'd' परस्परं भ्रातरौ स्तः, तर्हि 'e' 'c' इत्येतस्य का ?

क. भगिनी ख. श्यालिका
ग. पत्नी घ. एतेषु न कोऽपि

21. 'b' इत्येतस्य भगिनी 'a' अस्ति, 'c' इत्येतस्य भ्राता 'b' अस्ति। 'd' इत्येतस्य पुत्रः 'c' अस्ति। तर्हि 'a' इत्यनेन सह d इत्येतस्य कः सम्बन्धः ?

क. वधू ख. पुत्री
ग. पितृव्या घ. एतेषु न कोऽपि

22. 'a' इत्येतस्य भ्राता 'b' अस्ति यस्याः a नाम्ना एका भगिनी अस्ति। c इत्येतस्याः a 'b' सन्तानौ स्तः। 'd' c इत्येतस्याः माता वर्त्तते तर्हि d a इत्येतस्या का?

क. पुत्री ख. वधू
ग. मातामही घ. पितृव्या

23. 'p' q इत्येतस्य भ्राता अस्ति, 'r' q इत्येतस्य माता अस्ति 's' इत्येतस्य पिता अस्ति। 't' s इत्येतस्य माता अस्ति चेत् 'p' इत्यनेन साकं 't' इत्येतस्य कः सम्बन्धः?

क. पौत्री ख. प्रपौत्रः
ग. पौत्रः घ. पितामही

24. 'a' b इत्येतस्य पुत्री अस्ति, 'b' c इत्येतस्य माता अस्ति। 'd' c इत्येतस्य भ्राता चेत् सूचयन्तु 'd' सहितं 'a' इत्येतस्याः कः सम्बन्धः ?

क. पितामहः ख. पिता
ग. भ्राता घ. पुत्रः

25. कमलः वक्ति यत् रवेः माता मम मातुः एका पुत्री अस्ति तर्हि कमलः रविणा सहितं केन सम्बन्धेन सम्बन्धितः ?

क. पितामहः ख. पिता
ग. भ्राता घ. एतेषु कोऽपि

26. एकं चित्रपटं निद्धदश्य एका महिला वदति यत् एतत् चित्रपटं तस्याः पितुः एकमात्रस्य पुत्रस्य पितामहेः वधूः अस्ति। महिलायाः चित्रफलकेन स्थित। महिलाया सत कः सम्बन्धः ?

क. माता ख. पितामही
ग. पुत्री घ. एतेषु न कोऽपि

27. a' b इत्यस्याः भगिनी। 'b' c इत्यस्याः पुत्री। 'e' d इत्येतस्य पिता। 'd' a इत्येतस्य भ्राता। 'e' इत्येतस्य 'c' इत्यनेन सह कः सम्बन्धः ?

क. पितृव्यः ख. भ्राता
ग. पति घ. एतेषु न कोऽपि

28. 'a' b परस्परौ भगिन्यौ स्तः। 'c' 'a' इत्येतस्य भ्राता। 'd' e इत्येतस्य भ्राता। यदि 'e' b इत्येतस्याः पुत्री चेत् 'd' इत्येतस्य मातृश्वसा का?

क. e ख. c
ग. a घ. b

29. 'b' इत्येतस्य माता 'a'a 'c' a इत्येतस्याः पुत्रः। 'd' 'e' इत्येतस्याः पुत्री। यदि 'e' 'b' इत्येतस्याः पुत्री तर्हि 'd' इत्येतस्याः मातामही का?

क. b ख. c
ग. d घ. a

30. एकं चित्रपटं दर्शयन् एकः नरः उक्तवान् 'मम न कोऽपि भ्राता भगिन्यः सन्ति परन्तु तस्य व्यक्तेः पिता मम

पितुः पुत्रः अस्ति। सूचयन्तु यत् चित्रपते कस्य चित्रम् अस्ति।

क. तस्य पितुः ख. तस्य पुत्रस्य

ग. स्वस्य घ. तस्य भ्रातुः

31. 'K' X इत्येतस्य भ्राता, 'Z' X इत्येतस्य पुत्रः 'P' K इत्येतस्य पुत्री N इत्यनेन सह विवाहितः। G तथा X उभे भगिन्यौ स्तः। सूचयन्तु 'G' तथा 'Z' मध्ये कः सम्बन्धः?

क. भगिनी ख. मातृश्वसा

ग. माता घ. श्वश्रूः।

32. एकस्य जनस्य परिचयं दत्त्वा एका स्त्री वदति 'सः मम मातुः एकमात्रं पुत्रः। महिलायाः पुरुषेण साकं कः सम्बन्धः ?

क. माता ख. पितृव्या

ग. भगिनी घ. एतेषु न कोऽपि

33. रजनीशं प्रति इङ्गितेन सरिता वदति-एकस्य एकमात्र पुत्रस्य पितामहः मम श्वसुरः भवति। रजनीशेन सह सरितायाः कः सम्बन्धः ?

क. पितृव्यः ख. पतिः

ग. श्यालकः घ. पतिभ्राता

34. 'X' तथा y भ्रातरौ स्तः। 'b' a इत्येतस्य भ्राता परन्तु 'a'X इत्येतस्य माता। 'b' y इत्येतस्य कः ?

क. मातुलः ख. माता

ग. भ्राता घ. पिता

35. 'X' y इत्येतस्य भ्राता, 'y' Z' इत्येतस्य पत्नी, 'W' Z' इत्येतस्य भ्राता तर्हि 'X' इत्येतस्य कः ?

क. श्यालः ख. पुत्री

ग. पुत्रः घ. एतेषु न कोऽपि।

36. 'X' y इत्येतस्य भगिनी, 'y' K इत्येतस्य पुत्री, 'K' L इत्यस्य पतिः, तर्हि 'L' y इत्येतस्य कः ?

क. भ्राता ख. भगिनी

ग. पिता घ. माता

37. 'X' y इत्येतस्य भगिनी भ्राता, 'y' Z इत्येतस्य पत्नी, 'Z' w इत्येतस्य पुत्रः, 'W' V इत्यस्य पत्नी, 'v' y इत्यस्य कः ?

क. श्वश्रुः ख. श्यालः

ग. श्वसुरः घ. मातृश्वसा।

38. a' इत्यस्याः मातुः भगिन्याः पुत्रस्य भगिनी 'a' इत्यस्य कः?

क. भगिनी ख. भ्रात्रीया

ग. मातृश्वसा घ. एतेषु न कोऽपि

39. एका बालिका चित्रफलकं दर्शयन्ती संकेतेन रोहितं उक्तवती तस्याः न कापि भगिनी अथवा पुत्री अस्ति परन्तु तस्या माता मम मातुः एका एव पुत्री अस्ति। चित्रफलके स्थितं चित्रं कस्य ?

क. पुत्री ख. आत्मनः (स्वस्य)

ग. भागीनेयी घ. वधूः

उत्तरमाला

1	(घ)	2	(क)	3	(घ)
4	(ग)	5	(ख)	6	(क)
7	(ख)	8	(क)	9	(क)
10	(क)	11	(क)	12	(क)
13	(घ)	14	(घ)	15	(ग)
16	(क)	17	(ख)	18	(घ)
19	(क)	20	(घ)	21	(ख)
22	(ख)	23	(ख)	24	(ग)
25	(घ)	26	(क)	27	(ग)
28	(ग)	29	(घ)	30	(क)
31	(ख)	32	(घ)	33	(घ)
34	(क)	35	(ख)	36	(घ)
37	(ग)	38	(क)	39	(ग)

सङ्केतः समाधानञ्च

1. (घ) अतः अरुणस्य भ्रातुष्पुत्रस्य पत्नी एव महिला अस्ति। अतः अरुणः महिलायाः पितृव्यश्वसा भवति।
2. (क) मनोज एव नरेशस्य पिता।
3. (घ) प्रश्नानुसारेण 'X' तथा 'y' 'a' इत्येतस्य सन्तानौ स्तः। 'a' c इत्येतस्य पिता परन्तु 'y' a इत्येतस्य पुत्रः नास्ति। एतेन स्पष्टं भवति यत् 'y' a इत्येतस्य पुत्री अस्ति।
4. (घ) सरलायाः पुत्रः अरुणः लतायाः पुत्री, प्रीतिः सरलायाः भ्राता रामः, रामस्य भगिनी लता। एवं प्रकारेण वयं वक्तुं शक्नुमः यत् सरला तथा लता भगिन्यौ स्तः। अतः अरुणः प्रीत्याः मातृश्वसा भ्रात भवति।

5. (घ) a. c. d परस्परं भ्राताभगिन्यौ स्तः अतः d इत्येतस्याः 'a' इत्यनेन सह 'भ्राता' सम्बन्धः भवति।
6. (क) परिचयं ददती महिला स्वमातुः एका एव पुत्री सा स्वयं भविष्यति। अतः उभयोः मध्ये पति-पत्नी सम्बन्धः अस्ति।
7. (ख) अत्र स्पष्टं भवति यत् बालकस्य मातुलः महिलायाः भ्राता अस्ति। अतः तयोः मध्ये 'माता-पुत्र' सम्बन्धः अस्ति।
8. (क)
9. (ग) प्रश्नानुसारेण रेखया स्पष्टं भवति यत् सुलोचनायाः पिता अञ्जलेः मातुः श्वसुरः अस्ति।
10. (क) अरुणः सञ्जयस्य पितृश्वशृपत्युः पुत्रः भविष्यति।
11. (क) सञ्जयः सरलायाः पितृश्वसृपत्युः पुत्र/पुत्री वा अस्ति।

अक्षरक्रमः

सूचना - रिक्तस्थाने अपेक्षिताक्षरं पूरयत।

1. क्रमं पूरयत = DF, FE, SU, U .-----?
   क. U ख. T
   ग. X घ. Z
2. ABD, DGK, HMS, MTB, SBL, ------?
   क. ZKU ख. ZKW
   ग. XKW घ. XAB
3. AK, EO, IS ....? QA, UE
   क. LV ख. MW
   ग. NX घ. IW
4. QSU, ... ? CEG, IKM, OQS
   क. WYA ख. UWY
   ग. XZB घ. VYA
5. HG, ... ? LK , NM, PQ
   क. RQ ख. JI
   ग. QR घ. SR
6. ..... ? XYZ, FED, UVW, IHG, RST
   क. ABC ख. EFF
   ग. JKL घ. CBA
7. A,D,I,P....?
   क. R ख. Z
   ग. Y घ. V
8. A,C, E,G,I .....?
   क. L ख. H
   ग. K घ. D
9. ADD, CFF, EHH, GJJ, ...? KNN
   क. HMN ख. ILL
   ग DEE घ. JOO
10. ADB, EHF, ILJ ....?
    क. NMP ख. MPN
    ग. PMN घ. OMP
11. L, K, N, M, P ......?
    क. R ख. T
    ग. O घ. U
12. AC, DF, GI, JL,.....?
    क. BD ख. MO
    ग. MN घ. DO
13. ADC, DGF, GJI, JML, ...? PSR
    क. CDE ख. MNO
    ग. MPO घ. OPO
14. 10J, 13M, 17Q, 20T ......?
    क. 24X ख. 25Y
    ग. H8 घ. X24
15. DF, IK, NP, SU, X...?
    क. Z ख. U
    ग. Y घ. X
16. AZC, BYF, CXI, DWL ......?
    क. AYC ख. EVO
    ग. BXB घ. EYD
17. ABX, DEU, GHR, JKO ....?
    क. EHK ख. NOK
    ग. MNL घ. MNK
18. BDG, CEH, ...? EGJ
    क. EHL ख. DFI
    ग. FHK घ. FHJ
19. AR, CS, ET ....?
    क. WY ख. XZ
    ग. GU घ. VB
20. DGK, GKP, ...? PVC
    क. GKV ख. KPV
    ग. PVZ घ. KPU

21. यदि आंग्लवर्णमालायाः प्रथमअर्द्धांशः विपरीतक्रमेण लिख्यते, तर्हि वामतः पञ्चदशातमः वर्णः भवति–
क. F ख. H
ग. G घ. I

22. यदि आंग्लवर्णमालायाः उत्तर अर्द्धांशः विपरीतक्रमेण लिख्यते तर्हि वामतः नवदशतमः वर्णः भवति–
क. A ख. V
ग. U घ. T

23. निम्नलिखिताम् अक्षरशृङ्खलां पूरयत- RAT SDR UGP?
क. XJN ख. WJN
ग. XKN घ. XJO

24. रिक्तं स्थानं पूरयत - CX,FU,IR,LO, ------?
क. OL ख. NQ
ग. JM घ. IL

25. क्रमभिन्नं पदं निर्दिशत -
क. HLP ख. JNR
ग. EIN घ. CGK

26. क्रमभिन्नं पदं निर्दिशत -
क. DL ख. CI
ग. EO घ. GV

27. रिक्तस्थानं पूरयत -ABC, ZYX, CBA, ... ?
क. XYZ ख. BCA
ग. XZY घ. ZXY

28. रिक्तस्थानं पूरयत - JLN, SQO, PRT, ...?
क. UYM ख. TUN
ग. YWU घ. VUT

29. रिक्तस्थानं पूरयत -ADE, FGJ, KNO, ... ?
क. PQR ख. TPR
ग. PQT घ. RQP

30. रिक्तस्थानं पूरयत - DGJ, KMO, MPS, ...?
क. TVX ख. WUS
ग. SVY घ. XVT

31. रिक्तस्थानं पूरयत -ACE, HIL, MOQ, ... ?
क. TVX ख. TUX
ग. XVT घ. SUW

32. रिक्तस्थानं पूरयत - LOM, NMK, PKI, ...?
क. RIH ख. SHG
ग. RIG घ. RHG

33. रिक्तस्थानं पूरयत - BCD, FGH, LMN ....?
क. XYZ ख. VWX
ग. XZY घ. CBZ

सूचना - रिक्तस्थाने समुचितम् आंग्लपदं निर्दिशत -

34. SWIM :: DOWN, FLOAT :: ...?
क. BOBBY ख. SINK
ग. CORK घ. PLANK

35. STATE :: GOVERNOR, EMBASS :: ....?
क. MINISTER ख. SECRETARY
ग. AMBASSADOR घ. FORCE

36. SMOKE :: POLLUTION, WAR :: ....?
क. VICTORY ख. DEATH
ग. ENEMY घ. ARMY

37. IMPORT :: EXPORT, EXPENDITURE ::?
क. DEFICIT ख. TAX
ग. EXCHANGE घ. REVENUS

संख्याक्रम

निर्देशः- रिक्तस्थाने अपेक्षितां संख्यां पूरयत।

38. 4, 8, 9, 27, 16, 64, 25 ....?
क. 81 ख. 125
ग. 100 घ. 36

39. 1, 6, 13, 22, 33, 46, ...?
क. 61 ख. 59
ग. 57 घ. 36

40. 4, 9, 20, 37, 60 ......?
क. 88 ख. 89
ग. 90 घ. 92

41. 9, 11, 15, 23 ......?
क. 27 ख. 25
ग. 39 घ. 36

42. क्रमं पूरयत-0, 3, 8, 15, 24, ...?
क. 29 ख. 35
ग. 100 घ. 36

43. क्रमं पूरयत - 7, 9, 13, 21 ....?
क. 81 ख. 125
ग. 100 घ. 37

44. क्रमं पूरयत - 3, 15, 35, 63, 99.......?
क. 81 ख. 125
ग. 143 घ. 37

45. क्रमे रिक्तस्थानं पूरयत -3, 15, 35, 63, 99, ...?
क. 125 ख. 136
ग. 143 घ. 144

46. क्रमे रिक्तं स्थानं पूरयत- 1,2,5,10,17,.......?
क. 26 ख. 19
ग. 14 घ. 44

47. क्रमे रिक्तस्थानं पूरयत -0,.......? 8, 27, 64, 125
क. 1 ख. 6
ग. 14 घ. 24

48. क्रमे रिक्तं स्थानं पूरयत-336,210,120,......? 24,6,0
क. 25 ख. 13
ग. 60 घ. 44

49. क्रमे रिक्तं स्थानं पूरयत - 6,8,9,12,14,18, ...?
क. 25 ख. 36
ग. 43 घ. 21

50. 10,11,15,24,.........?
क. 49 ख. 40
ग. 27 घ. 61

51. 19, 17, ...? 11,7
क. 14 ख. 15
ग. 27 घ. 13

52. 2,4,12,24,34,48 ......?
क. 62 ख. 58
ग. 64 घ. 66

53. 12,48,13,52,14,56,15, ...?
क. 60 ख. 90
ग. 64 घ. 105

54. 5, 26, 6, 25, 7 ....?
क. 21 ख. 22
ग. 35 घ. 30

55. 24,12,48, ...?
क. 96 ख. 120
ग. 240 घ. 360

56. 3,2,7,4,12,7,18,11,25, ...?
क. 16 ख. 15
ग. 14 घ. 18

57. 4, 9, 16, 25,...... 49
क. 12 ख. 14
ग. 36 घ. 15

58. 2,4,8,16, ...?
क. 33 ख. 30
ग. 32 घ. 42

59. 1,4,27, 256, ...?
क. 5 ख. 25
ग. 625 घ. 3125

60. रिक्तं स्थानं पूरयत- 17,12,18,11, ...?
क. 12 ख. 19
ग. 10 घ. 30

61. 4,8,9,27,16,64,25.... ?
क. 81 ख. 125
ग. 100 घ. 36

62. 1,6,13,22,33,46 ...?
क. 61 ख. 59
ग. 57 घ. 36

63. 4, 9, 20, 37, 60, ... ?
क. 88 ख. 89
ग. 90 घ. 92

64. 9, 11, 15, 23, ... ?
क. 27 ख. 25
ग. 39 घ. 31

65. 0,3,8,15,24, ...?
क. 29 ख. 35
ग. 36 घ. 32

66. 7, 9, 13, 21 .... ?
क. 30 ख. 35
ग. 36 घ. 37

67. 3, 15, 35,63, 99, ... ?
क. 125 ख. 136
ग. 143 घ. 144

68. 10,25,46,73,106, ... ?
क. 133 ख. 139
ग. 141 घ. 145

69. 1,2,5,10,17, ... ?
क. 26 ख. 19
ग. 21 घ. 25

70. 0, 6, 24 ...? 120, 210
क. 60 ख. 70
ग. 64 घ. 62

71. 1, 8, 9, ... ? 25, 216,49
क. 18 ख. 16
ग. 64 घ. 48

72. 5,6,14,41,105,....? 446
क. 230 ख. 221
ग. 236 घ. 240

73. 0.04, 0.16, 0.64, 2.56, ... ? 40.96
क. 5.76 ख. 11.52
ग. 12.80 घ. 10.24

74. 0, ...? 8, 27, 64, 125
क. 5 ख. 4
ग. 1 घ. 3

75. 0, 7, 26, ...? 124, 215
क. 37 ख. 63
ग. 51 घ. 88

76. 4,15,16, ...? 36,63,64
क. 25 ख. 30
ग. 32 घ. 35

77. 336, 210, 120,....? 24, 6,0
क. 40 ख. 50
ग. 60 घ. 80

78. 1, 1, 2, 4, 7, 11, 16, ... ?
क. 20 ख. 21
ग. 23 घ. 22

79. 6, 8, 9, 12, 14, 18 .... ?
क. 19 ख. 21
ग. 23 घ. 25

80. 1,3,5,7,9,....? 13
क. 10 ख. 11
ग. 12 घ. 8

81. 8, 15,28,53, ... ?
क. 106 ख. 98
ग. 100 घ. 102

82. 1,5,11,19,29,....? 55
क. 39 ख. 41
ग. 43 घ. 45

83. 7,12,15, 16,....? 12, 7
क. 12 ख. 14
ग. 15 घ. 17

84. 2,4,8,16, ...?
क. 14 ख. 20
ग. 32 घ. 12

85. 5,9,17,33,65, ... ?
क. 62 ख. 100
ग. 111 घ. 129

86. 5, 8,14,26, ... ? 98
क. 62 ख. 50
ग. 35 घ. 40

87. 1,4,27,256, ... ?
क. 5 ख. 25
ग. 625 घ. 3125

गाणितिकम् -

88. 6495+3728+248 =?
क. 9471 ख. 10471
ग. 8661 घ. 9841

89. 8631−4718+5371 = ?
क. 9292 ख. 9284
ग. 7492 घ. 9492

90. 8751−528+22 = ?
क. 8146 ख. 8245
ग. 10146 घ. 7256

91. ....?−5198 = 2436
क. 4762 ख. 7634
ग. 7492 घ. 9492

92. 99.2+124 = ?
क. 213.20 ख. 203.20
ग. 223.20 घ. 242.20

93. 4869.48−? 637.84
क. 4231.64 ख. 4131.54
ग. 4021.14 घ. 4321.34

94. 6495+3728+248=?
क. 9,471 ख. 10,471
ग. 8,661 घ. 9,841

95. 8639−4718+5371=?
क. 9292 ख. 8292
ग. 7492 घ. 9492

96. 8752−528+22=?
क. 8146 ख. 8246
ग. 10146 घ. 7256

97. 28.205−4.405=?
क. 21.800 ख. 23.800
ग. 20.750 घ. 22.800

98. .....?−5198=2436
क. 4762 ख. 7634
ग. 8534 घ. 7524

99. 5640+3820−1016
क. 8444 ख. 8440
ग. 8441 घ. 7998

100. 3535+776+1023−4525
क. 809 ख. 709
ग. 719 घ. 729

101. 74+805+23.545=?
क. 24244 ख. 24424
ग. 26544 घ. 24624

102. क्रमे रिक्तं स्थानं पूरयत −1,5,11,19,29,.......? 55
क. 12 ख. 41
ग. 14 घ. 4

103. क्रमे रिक्तं स्थानं पूरयत- 2,4,8,16, ...?
क. 25 ख. 13
ग. 32 घ. 44

104. रिक्तस्थानं पूरयत - 08:09, 64: ?
क. 16 ख. 25
ग. 125 घ. 32

105. रिक्तस्थानं पूरयत - 08:28, 15:?
क. 29 ख. 21
ग. 25 घ. 23

106. रिक्तस्थानं पूरयत - 01:04, 08: ?
क. 29 ख. 81
ग. 25 घ. 23

107. रिक्तस्थानं पूरयत - 01:08, 16: ?
क. 429 ख. 125
ग. 225 घ. 623

108. $\frac{7}{8}+\frac{5}{12}+\frac{5}{6}=?$
क. $2\frac{1}{8}$ ख. 2 ग. $3\frac{1}{8}$ घ. $2\frac{1}{2}$

109. $\frac{6}{5}+\frac{2}{3}=?$
क. $\frac{7}{15}$ ख. $\frac{8}{15}$ ग. $\frac{9}{5}$ घ. $\frac{8}{3}$

110. $4\frac{1}{8}-2\frac{1}{16}=?$
क. $2\frac{1}{16}$ ख. $2\frac{2}{15}$ ग. $1\frac{1}{16}$ घ. $3\frac{1}{15}$

111. $\frac{2}{7}\times\frac{2}{8}=1$
क. 28 ख. 30
ग. 32 घ. 27

112. $1\frac{1}{2}+2\frac{2}{3}+4\frac{4}{8}=?$
क. $8\frac{2}{3}$ ख. $16\frac{1}{3}$ ग. $16\frac{2}{5}$ घ. $18\frac{1}{4}$

113. $\frac{5}{6}$ इत्यस्य 216=?
क. 160 ख. 170
ग. 180 घ. 200

114. 490 इत्यस्य 90%=?
क. 436 ख. 424
ग. 441 घ. 415

115. 40 इत्यस्य 15%=20 इत्यस्य ?%
क. 30 ख. 10
ग. 20 घ. 18

116. 70 इत्यस्य 20%=140 इत्यस्य ?%
क. 20 ख. 10
ग. 35 घ. 40

117. 220 इत्यस्य 15% ?
क. 33 ख. 25
ग. 28 घ. 30

118. 260 इत्यस्य 60% ?
क. 126 ख. 132
ग. 144 घ. 156

119. ? इत्यस्य 24%=192
क. 800 ख. 798
ग. 796 घ. 1000

120. 60% इत्यस्य=90
क. 150 ख. 140
ग. 120 घ. 100

121. 30% इत्यस्य 220+10% इत्यस्य 330=?
क. 99 ख. 89
ग. 90 घ. 109

122. $\frac{24 \times 8 - 4 \times 15}{12 \times 12 - 12} = ?$
क. 1 ख. 2
ग. 0 घ. 3

123. $\frac{2}{3} \times \frac{3}{5} \times \frac{5}{7} = ?$
क. $\frac{3}{7}$ ख. $\frac{2}{5}$ ग. $\frac{2}{7}$ घ. $\frac{3}{5}$

124. $\sqrt{169} + 6 \times 12 = ?$
क. 85 ख. 228
ग. 15.5 घ. 241

125. $\frac{26 \times 6 - 14 \times 4}{4}$
क. 25 ख. 142
ग. 208 घ. 100

126. 12.5% इत्यस्य 180=?
क. 22.000 ख. 22.5
ग. 25.00 घ. 25.5

127. $\frac{750}{?} = 25$
क. 30 ख. 400
ग. 625 घ. 900

128. $464 - 4 \div 4 \times 5 = ?$
क. 459 ख. 5.8
ग. 477 घ. 580

129. $35 + 9 \times 5 \div 4 - 2 = ?$
क. 55 ख. 53
ग. 44.25 घ. 110

130. $\frac{\sqrt{10.24}}{\sqrt{2.56}} = ?$
क. 2 ख. 4
ग. 16 घ. 3

131. $\frac{225}{\sqrt{144}} = \frac{\sqrt{?}}{8}$
क. 2250 ख. 22500
ग. 150 घ. 100

132. $225 \times ? = 1350$
क. 4 ख. 5
ग. 5.5 घ. 6

133. $(69 + 74) \times 168 \div 14 = ?$
क. 1668 ख. 1596
ग. 1716 घ. 957

134. $17 \times 14 \div .07 = ?$
क. 15400 ख. 1540
ग. 1078 घ. 385

135. $\frac{\sqrt{361}}{19} \times \frac{\sqrt{576}}{24} + 18 = ?$
क. 19 ख. 20
ग. 18 घ. 24

136. 30% इत्यस्य ?=198
क. 594 ख. 650
ग. 680 घ. 660

137. 5010 +3781+?+5143=14935
क. 1006 ख. 2001
ग. 1111 घ. 1001

138. $\frac{16}{?} = \frac{?}{36}$
क. 28 ख. 24
ग. 26 घ. 20

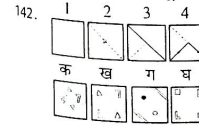
139. यदि $3 \times 5 = 159$; $2 \times 8 = 246$
$4 \times 2 = 72$; $6 \times 3 = 108$
तर्हि $7 \times 3 = ?$
क. 121 ख. 21
ग. 112 घ. 111

140. यदि H-8 NUMBER इत्यस्य मूल्यं कियत् स्यात्?
क. 1421132518 ख. 141232617
ग. 1510192415 घ. 1413142716

141. यदि $8 \div 5 = 5048$ तथा $7 \div 4 = 4827$ तर्हि $9 \div 3 = ?$
क. 2313 ख. 8403
ग. 3729 घ. 5643

चित्राणि -

रिक्तस्थाने (क, ख, ग, घ इत्येषु उत्तरेषु) का आकृतिः/चित्रं भवेदिति सूच्यताम् ?

142.

143. 1 2 3 4 5 ?
क ख ग घ

144. 1 2 3 4 5 ?
क ख ग घ

145. ?
क ख ग घ

146. ?
क ख ग घ

147. ?
क ख ग घ

148. ?
क ख ग घ

149. ?
क ख ग घ

150. ?
क ख ग घ

151. ?

क ख ग घ

152. ?

क ख ग घ

153. ?

क ख ग घ

154. ?

क ख ग घ

155. ?

क ख ग घ

156. ?

क ख ग घ

157. ?

क ख ग घ

158. ?

क ख ग घ

159. ?

1 2 3

क ख ग घ

160. 1 2 3 ?

क ख ग घ

161. 1 2 3 ?

क ख ग घ

162. 1 2 3 ?

क ख ग घ

163. 1 2 3 ?

क ख ग घ

164. 1 2 3 ?

क ख ग घ

165. 1 2 3 ?

क ख ग घ

166. 1 2 3 ?

क ख ग घ

167. 1 2 3 ?

क ख ग घ

168. 1 2 3 ?

क ख ग घ

169. 1 2 3 ?

क ख ग घ

170. 1 2 3 ?

क ख ग घ

171. 1 2 3 ?

क ख ग घ

172. 1 2 3 ?

क ख ग घ

173. 1 2 3 ?

क ख ग घ

174. | P B B

1 2 3 ?

B P B B

क ख ग घ

175. 1 2 3 ?

क ख ग घ

176. 1 2 3 ?

क ख ग घ

177. 1 2 3 ?

क ख ग घ

178. 1 2 3 ?

क ख ग घ

सूचना - अत्र विद्यमानाकृतिषु भिन्नाकृतिं प्रदर्शयत।

179. क. ख. ग. घ.

180. क. ख. ग. घ.

181. क. " ,, ख. ? ग. × घ. !

182. क. ÷ ख. + ग. ; घ. √

183. क. ख. ग. घ.

184. क. V ख. U ग. U घ.

185. क. ख. = ग. घ.

186. क. 3 ख. 6 ग. 5 घ. 9

187. क. ख. ग. घ.

188. क. ख. ग. घ.

सम्बन्धसादृश्यम्-

सूचना- सम्बन्धपरिज्ञानाय अत्र केचन प्रश्नाः प्रदत्ताः, यत्र द्वयो व्यक्त्योः सम्बन्धो दीयते। अन्य व्यक्तयोश्च सम्बन्ध-विषये प्रश्नाः भवन्ति। प्रश्नं पठित्वा उत्तरं विज्ञापयत।

189. काचित् स्त्री एकेन बालकेन सह गच्छति। ताम् अन्या काचित् स्त्री अपृच्छत् कोऽयं बालक : ? सा स्वकीयं सम्बन्धं स्पष्टयति- मम मातुलः, अस्य मातुलस्य मातुलः परस्परं भ्रातरौ। सा स्त्री बालकस्य किं भवति ?
क. पितृव्या ख. माता
ग. मातामही घ. पितामही

190. श्यामः प्रदीपतः ज्येष्ठः अस्ति। प्रवीणः अञ्जनायाः समवयस्कः अस्ति। अमरीशः सुरेशतः कनिष्ठः अस्ति। सुरेशः अञ्जनायाः समवयस्कः अस्ति। प्रदीपः प्रवीणात् ज्येष्ठः अस्ति। तर्हि एषु सर्वेषु ज्येष्ठः कः अस्ति ?
क. श्यामः ख. प्रवीणः
ग. सुरेशः घ. प्रदीपः

191. राज्ञः परिचयं कारयति मीरा 'अस्य भ्रातुः पिता मम पितामहस्य एकमात्रं पुत्रः अस्ति।' सः राजा मीरायाः किं भवति ?
क. श्वसा ख. पुत्री
ग. भ्राता घ. भ्रातुष्पुत्री

192. भारत्याः परिचयदाने दीपा कथयति 'अस्याः माता मम मातुः एका एव पुत्री अस्ति।' दीपायाः सम्बन्धः भारत्या सह-
क. भ्रातुष्पुत्री ख. श्वसा
ग. पितृव्यस्य पुत्री घ. माता

193. XY इत्येतौ Z इत्यस्य अपत्ये स्तः। यदि ZX इत्यस्य पिता किन्तु YZ इत्यस्य पुत्रो नास्ति तर्हि YZ इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
क. पुत्री-पिता ख. भागिनी-भ्राता
ग. भागिनेयी-मातुला घ. न कोऽपि।

194. कश्चित् काञ्चित् कथयति 'भवत्याः एकमात्रं भ्रातुष्पुत्रः मम पत्न्याः भ्राता अस्ति। तर्हि सा का?
क. माता ख. भागिनी
ग. मातामही घ. श्वसुरभागिनी

195. कश्चित् स्व सम्बन्धं स्पष्टयति -'मम पुत्रस्य पुत्र्याः मातुः श्वसुरपत्नी इयम्। अतः इयं मम-
क. पत्नी ख. पुत्री
ग. मातामही घ. पितामही

196. काचित् स्त्री एकेन बालकेन सह कुत्रचित् गच्छति स्म। मार्गे अपरा काचित् स्त्री मिलिता। सा एतस्य बालकस्य सम्बन्धविषये पृच्छति। तदा सा पूर्वस्त्री वदति यत् 'मम माता, अस्य बालकस्य मातुलस्य मातुलश्च भ्रातरौ स्तः।' तर्हि तया स्त्रिया सह बालकस्य कः सम्बन्धः ?
क पतिः - पत्नी ख. माता-पुत्रः
ग. पितामही-पौत्रः घ. प्रजावती-देवरः

197. किञ्चित् भावचित्रं दृष्ट्वा सुरेशः अकथयत् -'अस्य पिता मम मातुः एकमात्रपुत्रः। तत् भावचित्रं कस्य इति वदत।
क. सुरेशस्य ख. सुरेशभ्रातुः
ग. सुरेशपितुः घ. सुरेशपुत्रस्य

198. 'क' -'ख' इत्यनयोः माता 'आ' अस्ति यदि 'क' इत्यस्याः पतिः 'ई' अस्ति, तर्हि 'आ' 'ई' इत्यस्य का?
क. माता ख. भगिनी
ग. श्वश्रूः घ. न कापि

199. यदि 'A' इत्यस्याः भ्राता 'M', 'M' इत्यस्य भगिनी 'S', 'P' इत्यस्याः भ्राता 'J' यदि 'J', 'A' इत्यनयोरेव पुत्री 'P' अस्ति तर्हि J इत्यस्य पितृव्यः कः?
क. A ख. M
ग. P घ. S

200. गोपालः गोविन्दमालक्ष्य कथयति तस्य पिता मम पितुः पुत्र इति। तर्हि गोपालस्य गोविन्देन सह कः सम्बन्धः?
क. पितामहः ख. पौत्रः
ग. पुत्रः घ. पिता

201. 'A'= 'C' संज्ञायाः पुत्रः अस्ति, 'C' 'Q' इमौ द्वे अपि भगिन्यौस्तः। 'R'- 'Q' इत्याख्यायाः माता अस्ति। यदि 'P' इत्येषः 'R' इत्यास्याः पुत्रो भवति। तर्हि निम्नलिखितेषु क : सम्बन्धः साधु इति निर्दिशत ?
क. 'Q'- 'A' इत्यस्य पितामही
ख. 'P'- 'A' इत्यस्य माता
ग. 'P'- 'A' इत्येतौ भ्रातरौ
घ. 'C'- 'P' इत्येतौ भ्रातरौ

202. मोहनः 'A' इत्यस्य पुत्रः, 'D' कमलायाः पिता 'A' नरेशस्य भगिनी यदि 'D' इत्यस्य विवाहः-मोहनस्य मात्रा सह भवति तर्हि कमलया सह नरेशस्य क : सम्बन्धः स्यात् ?
क. भगिनीसम्बन्ध ख. मातुलसम्बन्धः
ग. पितामहः/ मातामहः घ. एतेषु कोऽपिसम्बन्धः नास्ति

203. कश्चन पुरुषः बालिकया सह गच्छति। कश्चित् उभयोः सम्बन्धमपृच्छत्। सः उत्तरयति-मम पितृव्यः बालिकायाः पितृव्यस्य पितृव्यः अस्ति। तर्हि उभयोर्मध्ये क : सम्बन्धः ?
क. मातृपित्रोः ख. पिता-पुत्र्योः
ग. मातुलस्य घ. न कोऽपि

204. सुरेशः महेशस्य मातुः भ्रातुः पुत्रस्य भ्राता अस्ति, सः अस्ति महेशस्य ... ?
क. पुत्रः ख. भ्राता
ग. श्यालः घ. पितृव्यः

205. मम पितामहस्य पत्न्याः पुत्रस्य पुत्री भवति मम ....?
क. पत्नी ख. भगिनी
ग. पितृव्या घ. भ्रातुष्पुत्री

206. चित्रं प्रदर्श्य रमेशः कथयति 'अस्य पिता मम मातुः एकमात्रं पुत्र अस्ति।' तर्हि कस्य इदं चित्रम्?
क. स्वस्य ख. भ्रातुः
ग. पितुः घ. पुत्रस्य

शब्दसादृश्यम् -

सूचना - अधः प्रदत्तेषु प्रश्नेषु प्रतिप्रश्नं सम्बद्धं पदद्वयं प्रश्नचिह्नसहितं पदं च दत्तमस्ति। चत्वारो विकल्पाश्च सन्ति। विकल्पेभ्यः तृतीयपदेन सह सम्बद्धं पदं चित्वा प्रश्नचिह्नस्थाने विज्ञापयत।

207. माता :: पुत्री, पिता :: ?
क. पुत्रः ख. भ्राता
ग. बालकः घ. पितामहः

208. वर्णमाला :: अक्षरम्, वाक्यम् ::?
क. शब्दः ख. अनुच्छेदः
ग. शब्दांशः घ. पुस्तकम्

209. प्रकाशः :: सूर्यः, औषधम् :: ?
क. विद्युत् ख. चन्द्रः
ग. अग्निः घ. तारका

210. वसनम् :: शीतम्, छत्रम् :: ?
क. वर्षा ख. शीतम्
ग. शिशिरम् घ. न किमपि

211. पक्षी :: तरुः, सर्पः :: ?
क. विवरम् ख. वृक्षम्
ग. गृहम् घ. तृणम्

212. छात्रः :: पुस्तकम्, कृषकः :: ?
क. वृषभः ख. क्षेत्रम्
ग. वीजम् घ. गृहम्

213. सूर्यः :: दीपक :, समुद्रः :: ?
क. नदी ख. उपसागरः
ग. तडागः घ. न किमपि

214. मङ्गलः - पृथ्वी -वृहस्पतिः - ?
क. संसार ख. ग्रहः
ग. अक्षः घ. खगोलः

215. तमिलः-गुजराती-पञ्जाबी-?
क. आर्यः ख. द्रविडः
ग. बर्बरः घ. भारतीयः

216. आपत्ति :: सुरक्षा, स्वतन्त्रता ::?
क. स्वातन्त्र्यम् ख. पारतन्त्र्यम्
ग. रोगः घ. निरोगः

217. प्रकाशः :: अन्धकारः, ज्ञानं :: ?
क. अज्ञानम् ख. अधिगमः
ग. धीमान् घ. अध्ययनम्

218. क : क्रमः समुचितः ? (1श्व) परामर्शः, (2) व्याधिः, (3) चिकित्सक :, (4) उपचारः
क. 1234 ख. 2341
ग. 4321 घ. 2314

219. क : क्रमः समुचितः ? (1) महानसम्, (2) क्षेत्रम्, (3) स्थाली, (4) आपणः
क. 1234 ख. 2413
ग. 2431 घ. 2134

268. क. आम्रः ख. नारिकेलः
ग. पनसः घ. दर्भः

269. क. शुकः ख. काकः
ग. कन्दुकः घ. मयूरः

270. क. नेत्रम् ख. श्रोत्रम्
ग. पादः घ. नासिका

271. क. तरुः ख. शाखा
ग. प्राणवायुः घ. मूलम्

272. क. कदली ख. आम्रः
ग. द्राक्षा घ. दिनाङ्कः

273. क. तटाकः ख. पल्लवम्
ग. नदी घ. कूपः

274. क. सीता ख. कमला
ग. रामगोपालः घ. रुक्मिणी

275. क. पयः ख. वयः
ग. मनः घ. रविः

276. क. मुनिः ख. विधिः
ग. पतिः घ. भाः

277. क. क्षुध् ख. ककुभ्
ग. पुध् घ. सुहृद्

278. क. पठितव्यः ख. पठितः
ग. पठनम् घ. पठन्ति

279. क. वदन्ति ख. वक्तुम्
ग. वक्तव्यः घ. वदनीयम्

280. क. उपविश्य ख. प्रविश्य
ग. स्थित्वा घ. वदनीयम्

281. क. अजः ख. महिषः
ग. गौः घ. अश्वः

282. क. रमेशः ख. नरेशः
ग. नारायणी घ. कमलेशः

283. क. द्वे ख. चत्वारि
ग. षट् घ. दश

284. क. डॉ. राजेन्द्रप्रसादः ख. डॉ. राधाकृष्णन्
ग. डॉ. वेङ्कटरमन् घ. T.N शेषन्

285. क. हरितः ख. वर्णः
ग. पीतः घ. पाटलः

286. क. कालिदासः ख. भवभूतिः
ग. भासः घ. शङ्कराचार्यः

287. क. मध्वाचार्यः ख. वल्लभाचार्यः
ग. निम्बार्काचार्यः घ. रवीन्द्रनाथः

288. क. गीः ख. भारती
ग. वाक् घ. सुपर्णः

289. क. गहनम् ख. शोभनम्
ग. काननम् घ. वनम्

290. क. प्रतनं ख. प्रत्नं
ग. पूर्णम् घ. पुरातनम्

291. क. वर्षम् ख. दिनम्
ग. सप्ताहः घ. क्रोशः

292. क. दुग्धम् ख. फलम्
ग. अण्ड: घ. ऊर्णः

293. क. गृहम् ख. कुटीरम्
ग. व्यक्तिः घ. आवासः

294. क. पुस्तकानि ख. समाचारपत्राणि
ग. पत्रिकाः घ. आकाशवाणी

295. क. गोधूमः ख. तण्डुलः
ग. सूपः घ. मांसः

296. क. आम्रः ख. नारिकेलः
ग. पनसः घ. दुर्वा

सूचना-अधः प्रदत्तेषु युग्मेषु भिन्नयुग्मं किमिति विज्ञाप्यताम्।

297. क. वृक्षः -पत्राणि
ख. मुखम्-नासिका
ग. लेखनी-मशिः
घ. युतकम्-आसनम्

298. क. उद्घाटनम् - पिधानम्
ख. गमनम्-आगमनम्
ग. दूषणम्-निन्दनम्
घ. आरोहणम्-अवरोहणम्

299. क. अभिनेता-मञ्चः ख. चर्मकारः-लोहः
ग. नाविकः-नौका घ. स्थपतिः-शिला

300. क. द्विचक्रिका -स्कूटरयानम्
ख. भुशुण्डिः -खड्गः
ग. अङ्कनी-लेखनी
घ. युतकम् - सीवकः

301. क. श्यामः - श्वेतः ख. अन्तः-बहिः
ग. अस्त्रम्-शस्त्रम् घ. उपरि-अधः

302. क. चरः-अचरः ख. शीतम्-ऊष्णम्
ग. आकाशः -पातालः घ. आमोदः -प्रमोदः

303. क. पतिः-पत्नी ख. राजा-मन्त्री
ग. सिंहः - सिंही घ. मार्जारः -मार्जारी

304. क. रोगी-औषधालयः ख. चोरः-कारागारः
ग. छात्रः -अध्यापकः घ. खगः-नीडः

305. क. श्वसुरः-जामाता ख. पितामहः-पौत्र
ग. भ्राता - भगिनी घ. पितृव्यः-पितृव्या

निर्देशः- अधः प्रदत्तप्रथमयुग्मं दृष्ट्वा द्वितीयं पदं किमिति निर्दिशत।

306. वृक्षः = अरण्यम्, पुस्तकम् = ?
क. महासागरः ख. अध्ययनम्
ग. पुस्तकालयः घ. बालाः

307. कक्षा = अध्यापकः, पुस्तकम् = ?
क. छात्रः ख. विद्यालयः
ग. लेखकः घ. पुस्तकालयाध्यक्षः

308. आन्ध्रप्रदेशः = तेलगु, केरलम् = ?
क. हिन्दी ख. कन्नड
ग. तमिल घ. मलयालम्

309. अभिज्ञानशाकुन्तलम् = कालिदासः, मालतीमाधवः =?
क. कालिदासः ख. माघः
ग. भवभूतिः घ. भारविः

310. बुधवासरः = मङ्गलवासरः, अद्य = ?
क. ह्यः ख. श्वः
ग. परश्वः घ. प्रपरश्वः

311. वैद्यः = चिकित्सालयः, लिपिकः = ?
क. विद्यालयः ख. भोजनालयः
ग. कार्यालयः घ. गृहम्

312. शङ्कराचार्यः = अद्वैतवादी, वल्लभाचार्यः = ?
क. नायकः ख. द्वैतवादी
ग. विशिष्टाद्वैतवादी घ. आदर्शवादी

313. श्रावणीपूर्णिमा = संस्कृतदिवसः, 2 अक्तूबरः = ?
क. हिन्दीदिवसः ख. महिलादिवसः
ग. गान्धीजयन्ति घ. स्वास्थ्यदिवसः

314. उपमा = अलङ्कारः, उत्साहः = ?
क. गुणः ख. रसः
ग. स्थायीभावः घ. अलङ्कारः

निर्देशः- अधो निर्दिष्टानां पदानां विलोमपदं (विपरीतं) चित्वा निर्दिशत।

315. अमरः = ?
क. अन्तः ख. अनमरः
ग. मनुष्यः घ. मर्त्यः

316. उत्थानम् =
क. नोत्थानम् ख. पतनम्
ग. उपवेशनम् घ. अनुत्थानम्

317. कोमलः = ?
क. मृदुः ख. न कोमलः
ग. कठोरः घ. दृढः

318. ग्राह्यम् = ?
क. न ग्राह्यम् ख. अग्राह्यम्
ग. त्याज्यम् घ. उपादेयम्

319. यौवनम् = ?
क. वार्धक्यम् ख. प्रौढत्वम्
ग. अयौवनम् घ. विलोमो नास्ति

320. निद्रा = ?
क. स्वापः ख. जागरणम्
ग. स्वास्थ्यम् घ. शयनम्

321. मूक : = ?
क. भाषी ख. वाचालः
ग. वधीरः घ. अमूकः

322. स्थूलः = ?
क. अस्थूलः ख. कृशः
ग. सूक्ष्मः घ. बलहीनः

323. आर्जवम् = ?
क. ऋजुता ख. कुटिलता
ग. नम्रता घ. अनिवयः

324. प्रवृत्तिः = ?
क. निर्वृत्तिः ख. अप्रवृत्तिः
ग. नवर्तनम् घ. अव्यापारः

325. वन्द्यम् = ?
क. वन्दन अयोग्यम् ख. अवन्द्यम्
ग. निन्द्यम् घ. वन्दना

326. उदयः = ?
क. न उदयः ख. अनुदयः
ग. अस्तमयः घ. नोदयः

327. पुरस्तात् = ?
क. परः ख. परस्तात्
ग. परतः घ. परोक्षे

328. वन्यः = ?
क. ग्राम्यः ख. अवन्यः
ग. ग्रामः घ. न वने भवति

329. नखः = ?
क. केशः ख. मस्तकम्
ग. शिखः घ. अङ्गुष्ठम्

330. उपरिष्टात् = ?
क. अधस्तात् ख. अधः
ग. नीचैः घ. किमपि नास्ति

सूचना- निम्नलिखितसूचनानुसारं प्रश्नानामुत्तराणि लिखत।

पठत- क,ख, ग, घ, ङ, च, इति षट्सदस्यात्मके परिवारे त्रयः पुरुषाः तिस्त्र स्त्रियः च निवसन्ति, यस्मिन् द्वौविवाहितदम्पती स्तः। तथा द्वौ च अविवाहितौ। सर्वे भिन्नं समाचारपत्रं पठन्ति। ङकारः इण्डियन एक्सप्रेस् पठति, इयं ककारस्य श्वसुरपत्नी, गकारस्य च पत्नी अस्ति। घकारः पिता अस्ति ककारस्य, सः टाइम्स ऑफ इण्डिया, विजनेसटाइम्स वा पठति। खकारः नवभारतटाइम्स पठति, या चकारस्य भगिनी अस्ति यः हिन्दुस्तान टाइम्स न पठति।

331. टाइम्स ऑफ इण्डिया क : न पठति ?
क. गकारः ख. खकारः
ग. ककारः घ. इकारः

332. चकारस्य ङकारेण सह क : सम्बन्धः अस्तिः ?
क. पुत्री ख. भ्राता
ग. पुत्रः घ. माता

333. कौ विवाहितौ दम्पती ?
क. क -घ ख. घ-ङ
ग. ख-च घ. ङ-च

334. ककारः किं समाचारपत्रं पठति -
क. विजनेस टाइम्स ख. नवभारतटाइम्स
ग. हिन्दुस्तान टाईम्स घ. न किमपि

335. ङकारस्य कति पुत्राः आसन् ?
क. एक : ख. द्वौ
ग. त्रि घ. चतुः

वासरनिर्धारणम्

336. मम जन्मदिवसः मम भ्रातृजन्मदिवसात् 64 दिवसेभ्यः परमागच्छति। यदि मम भ्रातुः जन्मदिवसः सोमवासरः तर्हि मम जन्मदिवसः कदा ?
क. मङ्गलवासरे ख. रविवासरे
ग. शनिवासरे घ. बुधवासरे

337. अगस्तमासस्य 11 दिनाङ्के सुनिलः जन्म प्राप्तवान्, सुरेशः सुनिलापेक्षया 11 दिनानि कनिष्ठः अस्मिन् वर्षे स्वतन्त्रता दिवसः सोमवासरे आगच्छति। तर्हि सुरेशस्य जन्मदिनं कदा स्यात् ?
क. सोमवासरे ख. रविवासरे
ग. मङ्गलवासरे घ. बुधवासरे

338. मेधा अक्टोबरमासस्य 21 दिनाङ्के जन्म लब्धवती। सा गीतापेक्षया 9 दिनानि कनिष्ठा। वर्षेऽस्मिन् गान्धीजयन्तिः रविवासरे यदि भवति तर्हि गीतायाः जन्मदिनं कस्मिन् दिवसे भवति ?
क. सोमवासरे ख. मंगलवासरे
ग. शुक्रवासरे घ. बुधवासरे

339. यदि मासस्य तृतीयदिवसे शुक्रवासरः तर्हि एकविंशतिदिवसात्परं चतुर्थे दिवसे कः दिवसः ?
क. सोमवासरः ख. शनिवासरः
ग. गुरुवासरः घ. शुक्रवासरः

340. यदि मासस्य नवमदिवसः शनिवासरात् प्राक् तृतीयः दिवसः अस्ति, तर्हिः मासस्य अन्तिमः दिवसः कः भवति ?
क. रविवासरः ख. सोमवासरः
ग. मङ्गलवासरः घ. बुधवासरः

तार्किकम् -

सूचना - यथासन्दर्भं प्रश्नानामुत्तरं ददत।
एकस्मिन् परिवारे सीता, गीता, नीता, रीता च निवसन्ति। रीता गीता च नृत्ये सङ्गीते च निपुणे, सीता गीता च सङ्गीते चित्रकलायाञ्च प्रवीणे, रीता नीता च व्याख्याने नृत्ये च निपुणे, नीता सीता च चित्रकलायां व्याख्याने च प्रवीणे स्तः।

341. नृत्ये व्याख्याने सङ्गीते च का प्रवीणा ?
क. रीता ख. सीता
ग. गीता घ. नीता

342. नृत्ये चित्रकलायां सङ्गीते च का प्रवीणा?
क. रीता ख. सीता
ग. गीता घ. नीता

343. नृत्ये व्याख्याने चित्रकलायाञ्च का प्रवीणा?
क. रीता ख. सीता
ग. गीता घ. नीता

344. सङ्गीते व्याख्याने चित्रकलायाञ्च का प्रवीणा ?
क. रीता ख. सीता
ग. गीता घ. नीता

345. अङ्कद्वयात्मकशृङ्खलायाम् प्रथमः अङ्कः द्वितीय-अङ्कस्य चतुर्गुणितः अस्ति। तथा उभयोः अङ्कयोः योगः 10 भवति, तर्हि सा संख्या का ?
क. 64 ख. 46
ग. 82 घ. 28

346. कश्चन जनः यात्रायां बसयानेन - 92 कि.मी., रिक्सायानेन - 2.6 कि.मी., अवशिष्टञ्च पद्भ्यां गतवान्। यदि तस्य गन्तव्यं 50 कि.मी. अस्ति तर्हि सः पद्भ्यां कियद्दूरं गतवान् ?
क. 34 कि.मी. ख. 24.9 कि.मी.
ग. 42.6 कि.मी. घ. 14.5 कि.मी.

347. कश्चन दुग्धविक्रेता येन मुल्येन दुग्धं क्रीणाति, तेन एव मूल्येन जलमिश्रणात्परं विक्रीणिते। यदि सः 20% लाभान्वितः भवति, तर्हि सः प्रति लीटरदुग्धे कियत् जलमिश्रणं करोति ?
क. 100 मि.लि. ख. 200 मि.लि.
ग. 250 मि.लि. घ. 150 मि.लि.

348. यदि र,स,म -10, 2, 5, तर्हि र-स = ?
क. 12 ख. 21
ग. 8 घ. 10

349. एकस्यां पङ्क्तौ क, ख, ग, घ, ङ् इति पञ्चजनाः भवतः अभिमुखाः सन्तः उपविष्टाः सन्ति येन घकारः गकारस्य वामभागे, खकारः ङकारस्य दक्षिणभागे, ककारः गकारस्य दक्षिणभागे, खकारः घकारस्य बामभागे, परं ङकारस्य दक्षिणभागे अस्ति, यदि ङकारः एकस्मिन् पार्श्वे अस्ति तर्हि मध्ये क : अस्ति ?
क. ककारः ख. गकारः
ग. घकारः घ. खकारः

350. यदि A+B =96 भवति तथा। इत्यस्य अर्थः भवति B इति, तर्हि B इत्यस्य संख्या का ?
क. 48 ख. 32
ग. 22 घ. 64

351. यदि रामस्य आयुः कृष्णस्यापेक्षया 150% अधिक : भवति, तर्हि कृष्णस्यायुः रामस्य आयुतः कियत् प्रतिशतं न्यूनं भवति ?
क. 150% ख. 60%
ग. 40% घ. 75%

352. 40 इति संख्यायाः 20 प्रतिशतं तथा 20 इत्यस्य 40 प्रतिशतमित्यनयोर्मध्ये कः भेदः वर्तते ?
क. न कोऽपि ख. 8
ग. 16 घ. 0

353. एकस्यां कक्षायां 25 बालिकाः सन्ति। तत्र कवितायाः स्थानं यदि आरम्भतः द्वादशम् अस्ति तर्हि अन्तिमतः तस्याः स्थानं कतमम् ?
क. एकादशम् ख. द्वादशम्
ग. पञ्चदशम् घ. चतुर्दशम्

354. यदि कस्याञ्चित् कूटभाषायां जिक, पिक,टिक इत्यस्यार्थः भवति -शयनम् आवश्यकम् अस्ति। तथा किक,सिक, टिक इत्यस्यार्थः भवति-सः पठन् अस्ति। टेक, रेक, जिक, इत्यस्यार्थः भवति-क्रीडनम् आवश्यकं भविष्यति। तर्हि अस्यामेव भाषायां शयनमित्यस्य कृते क : सङ्केतः ?
क. जिक ख. टिक
ग. पिक घ. किक

355. एकं चित्रं प्रदर्श्य चन्दनः कथयति-'अस्याः एकमात्रपुत्र्याः श्वसुरस्य एकमात्रपुत्रः मम पिता अस्ति. ..। तर्हि चित्रे विद्यमानः अस्य कः ?
क. पितामहः ख. मातामही
ग. मातामहः घ. मातामही/मातामहः

356. U.S.R.H तः निर्मितः एकः सार्थकः शब्दः-
क. usrh ख. rush
ग. srhu घ. hurs

357. क : क्रमे सामञ्जस्यं न संस्थापयति ?
क. लिरा ख. दिनारः
ग. मुद्रा घ. डॉलर

निर्देशः- पठित्वा उत्तरं विज्ञापयत।

6 पुस्तकानि स्थापितानि सन्ति, तत्र नागरिकशास्त्रपुस्तकानि गणितस्य साक्षात् अधः अस्ति, कम्प्यूटरपुस्तकं आंग्लार्थ-शास्त्रयोः मध्ये अस्ति, इतिहासपुस्तकं सर्वोपरि नास्ति, अपितु अर्थशास्त्रं सर्वोपरि तथा नागरिकशास्त्रं सर्वाधः अस्ति।

358. अर्थशास्त्रस्याधः किं पुस्तकमस्ति ?
क. इतिहासः ख. गणितम्
ग. कम्प्यूटर घ. नागरिकशास्त्रम्

359. अधस्तात् द्वितीये स्थाने किं पुस्तकमस्ति?
क. इतिहासः ख. गणितम्
ग. कम्प्यूटर घ. नागरिकशास्त्रम्

360. उपरितः चतुर्थं किं पुस्तकमस्ति ?
क. इतिहासः ख. गणितम्
ग. कम्प्यूटर घ. नागरिकशास्त्रम्

361. अधस्तात् तृतीये किं पुस्तकमस्ति ?
क. इतिहासः ख. गणितम्
ग. कम्प्यूटरम् घ. नागरिकशास्त्रम्

362. गणितस्य पुस्तकं कुत्रास्ति ?
क. प्रथमः ख. द्वितीयः
ग. चतुर्थः घ. पञ्चमः

363. क्रमं पूरयत - पटना :: राँची, भोपाल :: .....?
क. रायपुरम् ख. अजमेरः
ग. उदयपुरम् घ. बरेली

364. क्रमभिन्नं पदं निर्दिशत -
क. मई ख. जून
ग. जुलाई घ. अगस्त

365. क्रमभिन्नं पदं निर्दिशत -
क. पटना ख. राँची
ग. हजारीबाग घ. बोकारो

दिशासम्बद्धनिर्देशाः

सूचना-'दिशा' सम्बन्धज्ञानपरिशीलनाय अत्र केचन तत्सम्बद्धाः प्रश्नाः प्रदत्ताः। चत्वारो विकल्पाश्च दत्ताः। प्रश्नं पठित्वा उत्तरं ज्ञापयत।

366. रामः स्वगृहात् पश्चिमोत्तरं 30 मी. गच्छति, पुनः दक्षिणपश्चिमं 30 मी. गच्छति,ततः दक्षिणपूर्वं 30 मी गच्छति, पुनः स्वगृहाभिमुखं भवति। सम्प्रति सः कस्यां दिशि गच्छति ?
क. पश्चिमोत्तरम् ख. पूर्वोत्तरम्
ग. दक्षिणम् घ. पूर्वम्

367. कश्चित् पश्चिमं गच्छन् दक्षिणभागं भ्रमति, पुनः दक्षिणात् वामभागं गच्छति, सम्प्रति सः कस्यां दिशि गच्छति ?
क. उत्तरम् ख. दक्षिणम्
ग. पूर्वम् घ. पश्चिमम्

368. सुधीरः स्वगृहात् 12 कि.मी. उत्तरं गच्छति, ततः दक्षिणभागं परिभ्रम्य 7 कि.मी. ततः पुनः उत्तरं परिभ्रम्य 17 कि.मी. गच्छति अतः सः सम्प्रति कस्यां दिशि कियत् दूरे च अस्ति ?
क. दक्षिणे 32 कि.मी.
ख. पूर्व 31 कि.मी.
ग. पश्चिमे 31 कि.मी.
घ. उत्तरे 17 कि.मी.

369. राकेशस्य गृहं प्रमोदगृहात् दक्षिणे अस्ति, सुबोधस्य गृहं प्रमोदगहात् पूर्वमस्ति, तर्हि राकेशस्य गृहं सुबोधगृहात् कस्यां दिशि अस्ति ?
क. पूर्वे ख. पश्चिमे
ग. दक्षिणपश्चिमे घ. पूर्वदक्षिणे

370. कश्चित् जनः पश्चिमदिशं गच्छन् दक्षिणहस्तं परिभ्रमति। पुनः दक्षिणतः किञ्चिद्दूरं गत्वा अन्ते वामहस्तं परिभ्रमति, तर्हि सः कां दिशं गच्छन् अस्ति ?
क. उत्तरदिशं ख. दक्षिणदिशं
ग. पूर्वदिशं घ. पश्चिमदिशं

371. सूर्यः यदि भवतः वामतः उदेति तर्हि भवान् कां दिशं पश्यन् स्यात् ?
क. पूर्वदिशम् ख. उत्तरदिशम्
ग. दक्षिणदिशम् घ. पश्चिमदिशम्

372. यदि 'A'- 'B' इत्यस्य पश्चिमदिशि 'C' इत्यस्य च उत्तरदिशि वर्तते। तर्हि 'B' इत्यस्मात् 'C' कस्यां दिशि अस्ति ?
क. पूर्वदिशि ख. दक्षिणदिशि
ग. पश्चिमदिशि घ. पूर्वोत्तरदिशि

373. एका नौः उत्तरदिशि 3 मील गत्वा 2 मील पश्चिमस्यां भ्रमित्वा पुनः 3 मील दक्षिणस्यां चलति। अधुना सा नौः गमनारम्भस्थानात् कस्यां दिशि प्रचलति ?
क. पश्चिमदिशि ख. पूर्वदिशि
ग. दक्षिणदिशि घ. उत्तरदिशि

374. दिनेशस्य हस्तघट्यां सार्धत्रिवादनं दृश्यते। यदि घटिकायाः होरासूची पूर्वस्यां दशि-अभिमुखा अस्ति तर्हि मिनट सूची कस्यां दिशि अभिमुखा स्यात् ?
क. उत्तरदिशि ख. दक्षिणदिशि
ग. पूर्वदिशि घ. पश्चिमदिशि

375. मम गृहाद् अहं बहिरागत्य 2 कि.मी. साक्षात् चलामि तदा अहं मम दक्षिणतः भ्रमित्वा 1 कि. मी. चलामि। स्वदक्षिणतः पुनः भ्रमित्वा 1 कि.मी. इतोऽपि चलामि। यदि अहम् अधुना स्वगृहात् उत्तरपश्चिमदिशयोरस्मि, तर्हि कस्यां दिशि अहं चलनं प्रारब्धवान् ?
क. उत्तरदिशि ख. दक्षिणदिशि
ग. पूर्वदिशि घ. पश्चिमदिशि

376. भवतः पृष्ठभागे नदी काचित् पश्चिमतः पूर्वदिशं प्रति प्रवहति। यदि किमपि वस्तु भवतः दक्षिणहस्तात् वामहस्तं प्रति प्रवाहे आगच्छति तर्हि भवान् कस्याः दिशायाः अभिमुखः तिष्ठति?
क. दक्षिणदिशायाः ख. उत्तरदिशायाः
ग. पूर्वदिशायाः घ. पश्चमदिशायाः

377. कावेरी 12 मील दक्षिणदिशं प्रति चलति। पुनः 14 मील पूर्वदिशं प्रति चलति ततः 10 मील उत्तरदिशं प्रति चलति ततः परं दक्षिणतः परिभ्रम्य 6 मील चलति। तर्हि गमनारम्भस्थानात् कियद् दूरे कावेरी अस्ति ?
क. 24 मील ख. 22 मील
ग. 404 मील घ. 21 मील

378. कश्चन जनः पूर्वं गच्छति -1 कि.मी., पश्चिमं गच्छति -2 कि.मी., दक्षिणं गच्छति-1 कि.मी., पुनः पूर्वं गच्छति-1 कि.मी., उत्तरं गच्छति -1 कि.मि., सम्प्रति सः जनः कुत्र अस्ति ?
क. आरम्भतः पूर्वे ख. आरम्भतः दक्षिणे
ग. आरम्भतः पश्चिमे घ. आरम्भस्थाने

तार्किकपरीक्षणम्

379. कश्चन जनः यात्रायां बसयानेन - 92 कि.मी., रिक्सायानेन - 2.6 कि.मी., अवशिष्टञ्च पद्भ्यां गतवान्। यदि तस्य गन्तव्यं 50 कि.मी. अस्ति तर्हि सः पद्भ्यां कियद्दूरं गतवान् ?
क. 34 कि.मी. ख. 24.9 कि.मी.
ग. 42.6 कि.मी. घ. 14.5 कि.मी.

380. यदि वृक्षाणां एकस्यां पंक्तौ एकः वृक्षः पंक्तेः उभयस्मात् पञ्चमो वर्तते, तर्हि पंक्तौ आहत्य कति वृक्षाः सन्ति ?
क. एकादश ख. अष्टौ
ग. दश घ. नव

381. रामः श्यामात् द्विगुणं ज्येष्ठः। दशवर्षेभ्यः प्राक् रामः चतुर्गुणं ज्येष्ठः आसीत्। तर्हि रामश्यामयोः वर्तमानम् आयुः किम् ?
क. 20-10 ख. 28-14
ग. 30-15 घ. 40-20

382. कस्यचित् पितुः वयः स्वपुत्रस्य वयसः पञ्चगुणमधिकम्। 15 वर्षेभ्यः परं पितुः वयः पुत्रवयसः द्विगुणं भविष्यति। सम्प्रति पितुः वयः कियत् ?
क. 20 ख. 30
ग. 35 घ. 25

383. इत्याख्यस्य वयः इत्याख्यात् 2/3 अस्ति पञ्चवर्षानन्तरं ग इत्यस्य वयः 45 भविष्यति चेत् ल इत्यस्य वयः कियत् स्यात् ?
क. 50 ख. 60
ग. 55 घ. 30

384. माधवस्य चतस्रः पुत्र्यः सन्ति। तस्य आयुः चतसृणां पुत्रीणां सामूहिकायुषः केवलम् अर्धं भविष्यति...। माधवस्य साम्प्रतिकम् आयुः कियत् ?
क. 55 ख. 62
ग. 76 घ. 40

385. राधानाथनामा कश्चित् एकस्मिन् घण्टाकाले 60 K.M. वेगेन कारयानं चालयति चेत् सपादत्रिघण्टात्मके (3:15) काले कति कि. मी. पूरयेत् ?
क. 185 कि.मी. ख. 195 कि.मी.
ग. 188 कि.मी. घ. 190 कि.मी.

386. 'A' 'B' इत्याख्यौ द्वौ किञ्चन कार्यं 8 दिनेषु सम्पादयतः 'B', 'C' संज्ञकौ च तदेव कार्यं 12दिनेषु सम्पादयतः, 'A', 'B', 'C' इत्याख्या: त्रयः मिलित्वा कतिषु दिनेषु साधयन्ति?
क. 24 ख. 12
ग. 8 घ. 16

387. 24 जना: किञ्चन कार्यं 40 दिनेषु सम्पादयन्ति। तदेव कार्यं 32 दिनेषु यदि पूरणीयं चेत् कति जना अपेक्षन्ते?
क. 30 ख. 32
ग. 34 घ. 36

388. काचन माता स्वपुत्र्या: अपेक्षया 25 वर्षाणि ज्येष्ठा। पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं तस्या: वयः पुत्र्या: वयसः षट्गुणम् आसीत्। सम्प्रति पुत्र्या: वयः कियत् ?
क. 5 ख. 10
ग. 14 घ. 15

389. नरेशनामकः कश्चित् वणिक् लोकयानेन 126.6 कि.मी., रिक्शायानेन 14.25 कि.मी. अवशिष्टयात्रां पद्भ्यां च करोति। यदि सः सम्पूर्णयात्रां 170 कि.मी. कृतवान् अस्ति। तर्हि कति कि.मी. तेन पद्भ्यां यात्रा कृता ?
क. 28 कि.मी. ख. 27 कि.मी.
ग. 29.15 कि.मी. घ. 26 कि.मी.

निर्देशः- अधो निर्दिष्टप्रश्नेषु प्रतिप्रश्नं कथनद्वयं प्रदीयते। कथनानुसारं किमस्ति सत्यमिति सूचनीयम्।

390. 1. अशोकः कश्चित् कलाकारः। 2 कलाकारा: सुन्दरा भवन्ति।
क. सर्वे सुन्दरा: कलाकारा: भवन्ति
ख. अशोकः सुन्दरः
ग. अशोकः सुन्दरः नास्ति।
घ. सुन्दरपुरुषा: कलाकारा न भवन्ति।

391. 1. सर्वे शिक्षका: पितरः सन्ति। 2. सर्वे बालका: शिक्षका: सन्ति।
क. सर्वे बाला: पितरः
ख. केचित् शिक्षका: बाला: सन्ति
ग. कोऽपि बालकः पिता नास्ति
घ. केचित् पितरः बाला:

392. 1. सर्वमपि ज्ञानं सम्यक् भवति। 2. सर्वमपि ज्ञानं कठिनं भवति।
क. केचन सुविषया: कठिना: भवन्ति
ख. सर्वे कठिनविषया: ज्ञानरूपा: भवन्ति
ग. सर्वे सुविषया: कठिना भवन्ति
घ. सरलविषया: ज्ञानरूपा न भवन्ति

समयपरीक्षणम्

393. यदि कस्याञ्चित् घट्यां 7:30 भवति, तर्हि तदा घट्या: घण्टासूच्या: मिनिट्सूच्या: मध्ये कति डिग्री कोण: भविष्यति ?
क. 120° ख. 95°
ग. 45° घ. 75°

394. कश्चित् बालकः दर्पणे भित्तिघट्या: चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे मिनिट्सूची 12 मध्ये घण्टासूची 9 मध्ये च आस्ताम्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः भवेत् ?
क. 8 वादनम् ख. 4 वादनम्
ग. 5 वादनम् घ. 3 वादनम्

395. एकस्या: घट्या: प्रतिविम्बं दर्पणे दृश्यते स्म। घट्यां तदा 5:25 समयः आसीत्। यदि दर्पणे विद्यमान-प्रतिविम्बम् अन्यदर्पणे प्रतिविम्बरूपेण दर्शयामः, तर्हि द्वितीयदर्पणे घट्या: प्रतिविम्बे कः समयः स्यात् ?
क. 5:25 ख. 5:20
ग. 6:35 घ. 6:30

396. रविवासरे मध्याह्ने 12 वादने मम घटी 5 मिनिट् अग्रे आसीत् तदा महेशस्य घटी 6 मिनिट् पृष्टतः आसीत्। बुधवासरे सायंकाले 8 वादने ज्ञातं यत् मम घटी एकमिनिट् पृष्टतः, महेशस्य घटी 3 मिनिट् अग्रे च आसीत्, तर्हि मम घट्या: महेशस्य घट्याश्च समयः कदा समानः आसीत् ?
क. मङ्गलवासरे - प्रात:10:40
ख. मङ्गलवासरे - सायं 10:40
ग. सोमवासरे - 10:00
घ. मङ्गलवासरे -10:00

397. एकस्यां घट्यां समयः प्रति 24 घटिकां 60 मिनिट् अग्रे भवति। सा घटी 10 वादने समीकृता। अग्रिमदिने वास्तविकसमयः कः भविष्यति, यदा घटी 4 P.M प्रदर्शयिष्यति ?
क. 2:48 ख. 2:30
ग. 3:10 घ. 4:05

उत्तरमाला

1	(ख)	2	(ख)	3	(ख)	4	(क)
5	(ख)	6	(घ)	7	(ग)	8	(ग)
9	(ख)	10	(ख)	11	(ग)	12	(ख)
13	(ग)	14	(क)	15	(क)	16	(ख)
17	(ग)	18	(ख)	19	(ग)	20	(ख)
21	(ग)	22	(ग)	23	(क)	24	(क)
25	(ग)	26	(घ)	27	(क)	28	(ग)
29	(ग)	30	(क)	31	(ख)	32	(ग)
33	(ख)	34	(ख)	35	(ग)	36	(ख)
37	(घ)	38	(ख)	39	(क)	40	(ख)
41	(ग)	42	(ख)	43	(घ)	44	(ग)
45	(ग)	46	(क)	47	(क)	48	(ग)
49	(घ)	50	(ख)	51	(क)	52	(ग)
53	(क)	54	(ख)	55	(ख)	56	(क)
57	(ग)	58	(ग)	59	(घ)	60	(ख)
61	(ख)	62	(क)	63	(ख)	64	(ग)
65	(ख)	66	(घ)	67	(ग)	68	(घ)
69	(क)	70	(क)	71	(ग)	72	(क)
73	(घ)	74	(ग)	75	(ख)	76	(घ)
77	(ग)	78	(घ)	79	(ख)	80	(ख)
81	(घ)	82	(ख)	83	(ग)	84	(ग)
85	(घ)	86	(ख)	87	(घ)	88	(ख)
89	(ख)	90	(क)	91	(ख)	92	(ग)
93	(क)	94	(ख)	95	(क)	96	(ख)
97	(ख)	98	(ख)	99	(क)	100	(क)
101	(ख)	102	(ख)	103	(ग)	104	(ख)
105	(ख)	106	(ग)	107	(ख)	108	(क)
109	(ख)	110	(क)	111	(क)	112	(क)

113	(ग)	114	(ग)	115	(क)	116	(ख)
117	(क)	118	(घ)	119	(क)	120	(क)
121	(क)	122	(क)	123	(ग)	124	(क)
125	(क)	126	(ख)	127	(क)	128	(क)
129	(ग)	130	(क)	131	(ग)	132	(घ)
133	(ग)	134	(क)	135	(क)	136	(घ)
137	(घ)	138	(ख)	139	(घ)	140	(क)
141	(ग)	142	(ग)	143	(ख)	144	(घ)
145	(क)	146	(घ)	147	(ख)	148	(ग)
149	(ग)	150	(ख)	151	(क)	152	(ख)
153	(घ)	154	(घ)	155	(क)	156	(ग)
157	(ख)	158	(क)	159	(घ)	160	(ग)
161	(क)	162	(ख)	163	(घ)	164	(ग)
165	(ख)	166	(ग)	167	(घ)	168	(ख)
169	(ख)	170	(घ)	171	(ख)	172	(क)
173	(घ)	174	(ग)	175	(क)	176	(क)
177	(घ)	178	(ख)	179	(ग)	180	(घ)
181	(ग)	182	(ग)	183	(घ)	184	(घ)
185	(ख)	186	(ग)	187	(ग)	188	(घ)
189	(ख)	190	(क)	191	(ग)	192	(घ)
193	(क)	194	(घ)	195	(क)	196	(ख)
197	(घ)	198	(ग)	199	(ख)	200	(घ)
201	(ख)	202	(ख)	203	(ख)	204	(घ)
205	(ख)	206	(घ)	207	(क)	208	(क)
209	(ग)	210	(क)	211	(क)	212	(ख)
213	(ग)	214	(ख)	215	(घ)	216	(ख)
217	(क)	218	(घ)	219	(ख)	220	(क)
221	(ख)	222	(ग)	223	(ग)	224	(घ)

225	(ख)	226	(ख)	227	(घ)	228	(घ)
229	(ख)	230	(ख)	231	(क)	232	(ग)
233	(घ)	234	(ख)	235	(ख)	236	(ख)
237	(ख)	238	(ग)	239	(ग)	240	(क)
241	(ख)	242	(घ)	243	(क)	244	(ख)
245	(ख)	246	(ग)	247	(घ)	248	(क)
249	(क)	250	(ग)	251	(क)	252	(क)
253	(क)	254	(घ)	255	(घ)	256	(क)
257	(ग)	258	(घ)	259	(घ)	260	(ग)
261	(घ)	262	(क)	263	(ख)	264	(घ)
265	(घ)	266	(घ)	267	(घ)	268	(घ)
269	(ग)	270	(ग)	271	(ग)	272	(घ)
273	(ख)	274	(ग)	275	(घ)	276	(घ)
277	(घ)	278	(घ)	279	(क)	280	(ग)
281	(ग)	282	(ग)	283	(घ)	284	(घ)
285	(ख)	286	(घ)	287	(घ)	288	(घ)
289	(ख)	290	(ग)	291	(घ)	292	(ख)
293	(ग)	294	(घ)	295	(घ)	296	(घ)
297	(घ)	298	(घ)	299	(ख)	300	(घ)
301	(ग)	302	(घ)	303	(ख)	304	(ग)
305	(घ)	306	(ग)	307	(घ)	308	(घ)
309	(ग)	310	(क)	311	(ग)	312	(ख)

313	(ग)	314	(ग)	315	(घ)	316	(ख)
317	(ग)	318	(ग)	319	(क)	320	(ख)
321	(ख)	322	(ग)	323	(ख)	324	(क)
325	(ग)	326	(ग)	327	(ख)	328	(क)
329	(ग)	330	(क)	331	(क)	332	(ग)
333	(ख)	334	(क)	335	(ख)	336	(क)
337	(क)	338	(घ)	339	(घ)	340	(ख)
341	(क)	342	(ग)	343	(घ)	344	(ख)
345	(ग)	346	(क)	347	(ख)	348	(ग)
349	(ग)	350	(क)	351	(ख)	352	(घ)
353	(घ)	354	(ख)	355	(ख)	356	(ख)
357	(ग)	358	(ग)	359	(ख)	360	(क)
361	(क)	362	(घ)	363	(क)	364	(ख)
365	(क)	366	(क)	367	(क)	368	(घ)
369	(ग)	370	(क)	371	(ग)	372	(ख)
373	(क)	374	(ख)	375	(घ)	376	(क)
377	(ग)	378	(घ)	379	(क)	380	(घ)
381	(क)	382	(घ)	383	(ख)	384	(घ)
385	(ख)	386	(ग)	387	(क)	388	(ख)
389	(ग)	390	(ख)	391	(क)	392	(ग)
393	(ग)	394	(घ)	395	(क)	396	(ख)
397	(क)						

4

सामान्यज्ञानाधिकारः

आदर्शवाक्यानि

संस्थाः	आदर्शवाक्यानि
1. राष्ट्रिय अध्यापक शिक्षा परिषद् (NCTE)	'गुरु गुरुतमो धाम'
2. राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद् (NCERT)	'विद्ययाऽमृतमश्नुते'
3. केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड (CBSE)	'असतो मा सद्गमय'
4. केन्द्रीय विद्यालय संगठन (KVS)	'तत्त्वं पूषन् अपावृणु'
5. विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (UGC)	'ज्ञानविज्ञानविमुक्तये'
6. भारतीयविश्वविद्यालयसङ्घ (AIU)	'सङ्घात् सञ्जायते सन्धिः'
7. शिक्षामन्त्रालयः (HRD)	'स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम्'
8. केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली	'योऽनूचानः स नो महान्'
9. राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः	'तमसो मा ज्योतिर्गमय'
10. श्री लालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृतविश्वविद्यालयः, दिल्ली	'विद्यया विन्दतेऽमृतम्'
11. सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी	'श्रुतं मे गोपाय'
12. श्री कामेश्वर सिंह संस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभंगा	'स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणम्'
13. श्री जगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी	'सत्यं ज्ञानम् अनन्तम्'
14. कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयः, नागपुरम्	'राष्ट्रहिताय संस्कृतम्'
15. जगद्गुरु रामानन्दाचार्य राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुर	'विद्यया विन्दतेऽमृतम्'
16. दिल्ली विश्वविद्यालयः	'निष्ठा धृतिः सत्यम्'
17. राजस्थानविश्वविद्यालयः	'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा'
18. वनस्थलीविद्यापीठम्	'सा विद्या या विमुक्तये'
19. गुरुकुल कांगडी विश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्	'ब्रह्मचर्येण तपसा'
20. हिमाचलप्रदेशविश्वविद्यालयः, शिमला	'शास्त्रे शास्त्रे च कौशलम्'
21. राष्ट्रियविद्यालयसंस्कृत-अध्ययनसंस्था	'धियो यो नः प्रचोदयात्'
22. दिल्ली संस्कृत आकादमी	'सरस्वती श्रुति महती महीयताम्'
23. राजस्थान संस्कृत अकादमी	'भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती'
24. हरियाणा शिक्षाबोर्ड, भिवानी	'तमसो मा ज्योतिर्गमय'
25. कालिदास अकादमी, उज्जैन	'सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्'
26. श्री शङ्कराचार्य संस्कृत विश्वविद्यालयः, कालेडी	'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्'

संस्थाः	आदर्शवाक्यानि
27. श्री वेङ्कटेश्वर विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः	'ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्'
28. हरियाणा साहित्य अकादमी, चण्डीगड	'विद्ययाऽमृतमश्नुते'
29. श्री चन्द्रशेखरेन्द्र सरस्वती विश्वमहाविद्यालयः, काञ्चीपुरम्	'वन्दे सद्गुरुं चन्द्रशेखरम्'
30. भारतसर्वकारः	'तत्त्वं पूषन् अपावृणु'
31. भारतीयविद्याभवनम्	'ज्ञाने सर्वं प्रतिष्ठितम्'
32. न्यायालयः	'सत्यमेव जयते'
33. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्	'स्वाध्यायान्मा प्रमदितव्यम्'
34. भारतीय-आरक्षक विभाग (Indian police)	'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्'
35. भारतीय जलसेना (Indian Navy)	'शं नो वरुणः'
36. भारतीय वायुसेना (IndianAir Force)	'नभः स्पृशं दीप्तम्'
37. भारतीयस्थलसेना (IndianArmy)	'सेवा अस्माकं धर्मम्'
38. दूरसञ्चारविभागः (Telephone Department)	'अहर्निशं सेवामहे'
39. भारतीय जीवनबीमा निगमः (LIC)	'योगक्षेमं वहाम्यहम्'
40. दूरदर्शनम्	'सत्यं शिवं सुन्दरम्'
41. आकाशवाणी	'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय'
42. लोकसभा	'धर्मचक्रप्रवर्त्तनाय'
43. उच्चतमन्यायालयः	'यतो धर्मस्ततो जयः'
44. विश्वहिन्दुपरिषद्	'धर्मो रक्षति रक्षितः'

संस्कृतविश्वविद्यालयाः

क्र.	विश्वविद्यालयनाम	स्थानम्	स्थापनावर्षम्	आदर्शवाक्यम्
1.	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्	दिल्ली	1970	"योऽनूचानः स नो महान्"
2.	राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः	आन्ध्रप्रदेशः	1956	'तमसो मा ज्योतिर्गमय'
3.	श्री वेङ्कटेश्वर वैदिक विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः	आन्ध्रप्रदेशः	2006	सं श्रुतेन गमेमहि
4.	श्री लालवाहादुर शास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्	दिल्ली	1962	विद्यया विन्दतेऽमृतम्
5.	श्री जगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी	ओडिशा	1981	सत्यं ज्ञानम् अनन्तम्
6.	श्री शङ्कराचार्यसंस्कृतविश्वविद्यालयः कालेडि	केरलम्	1993	ज्ञानादेव तु कैवल्यम्
7.	श्री कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभङ्गा।	विहार	1961	स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणम्।
8.	सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वारणासी	उत्तर प्रदेशः	1791	ऋतं मे गोपाय
9.	जगद्गुरु रामानन्दाचार्य राजस्थानसंस्कृत-विश्वविद्यालयः जयपुरम्	राजस्थानम्	2001	विद्यया विन्दतेऽमृतम्
10.	कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयः, नागपुरम्	महाराष्ट्रम्	1997	राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

क्र.	विश्वविद्यालयनाम	स्थानम्	स्थापनावर्षम्	आदर्शवाक्यम्
11.	सोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः - वेरावेल	गुजुरातम्	2005	पूर्णता गौरवाय
12.	महर्षिपाणिनिसंस्कृतविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी	मध्यप्रदेशः	2008	संस्कृतं नाम दैवी वाक्
13.	कर्णाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः वेङ्गलूरू	कर्नाटकम्	2010	प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः
14.	कुमारभास्करवर्मासंस्कृतविश्वविद्यालयः, नालवारि	आसाम	2011	सरस्वती श्रुती महती महीयताम्
15.	उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयः हरिद्वारम्	उत्तराखण्डम्	2005	वयं देवानां सुमतौ स्याम

प्रमुखदार्शनिकसिद्धान्ताः

दर्शनम्	प्रणेता
1. सांख्यदर्शनम्	महर्षिकपिलः
2. योगदर्शनम्	महर्षिपतञ्जलिः
3. न्यायदर्शनम्	महर्षिगौतमः
4. वैशेषिकदर्शनम्	महर्षिकणादः
5. पूर्वमीमांसादर्शनम्	महर्षिजैमिनिः
6. उत्तरमीमांसादर्शनम्	महर्षिबादरायणः
7. लौकायतदर्शनम्	महर्षिचार्वाक :

क्र. राज्यम्	लोकनृत्यम्
1. आन्ध्रप्रदेशः	कुचिपुडि, लिंगी
2. अरुणाचलप्रदेशः	वार्डोछम्
3. आसामः	बीहू, झुमर, विछुआ
4. विहारः	विदेशिया, जाट-जतिनः
5. छतिशगड़म्	सुआ, पंथी, राउतनाच्
6. गोआ	मन्दी, ढकनी
7. गुजुरातम्	गर्वा दाण्डिआ, रास
8. हरिआणा	रासलीला, धमाल झुमर, लोट्
9. हिमाचलप्रदेश	दाङ्गी, नटी, झोरा
10. जम्मू-कश्मीर	रुऊफ, कुददण्डीनाच, डमाली
11. झारखण्डम्	कर्मा, जादु
12. कर्णाटकम्	यक्षगान, हुटारी, लम्बी
13. केरलम्	कथकली, मोहिनीअट्टम
14. मध्यप्रदेशः	ककसर, पंडवानी
15. महाराष्ट्रम्	तमाशा, लावणी
16. मणिपुरम्	लाई हरोवा
17. मेघालयः	लोहो
18. मिजोरामः	बाँस, चेखडान्स
19. नागालाण्डम्	लीम, छोंग
20. ओडिशा	ओडिशी, छऊ, गोटिपुअ
21. पञ्जाबम्	भाङ्गडा, गिधा।
22. राजस्थानम्	डाण्डिआ, धुमर
23. सिकिमः	सिंहिछम्
24. तामिलनाडुः	कोलट्टम भारतनाटयम् कभादि
25. तेलेङ्गाना	ताण्डभम्
26. त्रिपुरा	होजागिरि
27. उत्तरप्रदेशः	नौटंकी झोरा, जटिआ
28. उत्तराखण्डम्	कजरी, छौलिया
29. पश्चिम बङ्गालः	गंभिरा, काठिजात्रा

प्रसिद्धपुस्तकानि तेषां लेखकाश्च

पुस्तकम्	लेखक :
1. आइने अकबरी	अबुल फजल
2. अन्टोल्ड स्टोरी	बी.एम.कौल
3. डिस्क वरी ऑफ इण्डिया	जवाहरलालनेहरूः
4. गीताञ्जलिः	रवीन्द्रनाथ टैगोरः
5. गोरा (उपन्यासः)	रवीन्द्रनाथ टैगोरः

पुस्तकम्	लेखकः
6. चित्रा (उपन्यासः)	रवीन्द्रनाथ टैगोरः
7. लाइफ डिवाइन	श्री अरविन्द घोषः
8. मेघदूतम्	कालिदासः
9. अभिज्ञानशाकुन्तलम्	कालिदासः
10. कुमारसम्भवम्	कालिदासः
11. रघुवंशम्	कालिदासः
12. मदर	मैक्सिम गोर्की
13. माई एक्सपेरीमेंट्स विथ ट्रुथ	महात्मा गान्धी
14. नागानन्दः	राजा हर्षवर्धनः
15. अर्थशास्त्रम्	कौटिल्यः
16. पञ्चतन्त्रम्	विष्णुशर्मा
17. राजतरङ्गिणी	कल्हणः
18. रिपब्लिक्	प्लेटो
19. शाहनामा	फिरदौसी
20. भगवद्गीता, महाभारतम्	वेदव्यासः
21. रामचरितमानसः	तुलसीदासः
22. उत्तररामचरितम्	भवभूतिः
23. वार एण्ड पीस	लियो टॉलस्टॉय
24. कादम्बरी	बाणभट्टः
25. हर्षचरितम्	बाणभट्टः
26. आनन्दमठ	बंकिमचन्द्र चटर्जी
27. कपालकुण्डला	रवीन्द्रनाथ टैगोरः
28. दुर्गेशनन्दिनी	रवीन्द्रनाथ टैगोरः
29. गीतगोविन्दः	जयदेवः
30. अपनी धरती अपने लोग	रामविलास शर्मा
31. मदर टेरेसा फेथ एण्ड कम्पैशन	रघुराय एण्ड कम्पैशन
32. दस्माल थिंग्स ऑफगॉड	अरुन्धती रॉय
33. नेहरू एण्ड हिज विजन	डॉ. के.आर. नारायणन्
34. द ग्रेटर कॉमन गुड	अरुन्धती रॉय
35. हैड्स एण्ड टैल्स	मेनका गान्धी
36. सूरज का सातँवा घोड़ा	धर्मवीर भारती
37. देवदासः	शरच्चन्द्र चटर्जी
38. जीत आपकी	शिव खेड़ा

राष्ट्रियप्रतीकाः

1. राष्ट्रियचिह्नम् - सारनाथस्थित-अशोकस्तम्भस्य सिंह-त्रिमूर्तिः - धर्मचक्रञ्च 26-1-1950 ('सत्यमेव जयते' - मुण्डकोपनिषदः उद्धृतमस्ति। लिपिः - देवनागरी)
2. राष्ट्रियगानम्-जन-गण-मन.., (र.ना. टैगोरः) (24-1-1950 तमे स्वीकृतम्) (सर्वप्रथमं 27-12-1911) तमे राष्ट्रियकांग्रेस कलकत्ता-अधिवेशने गीतमासीत्) (गायनसमय-52 सैकेण्ड। अन्तिमपंक्तिः -20 सैकेण्ड)
3. राष्ट्रगीतम्- वन्दे मातरम् (बंकिमचन्द्रचटर्जीमहोदयस्य कृतिः 'आनन्दमठात् उद्धृतम्) (सर्वप्रथमं 1876 तमे राष्ट्रियकांग्रेस-अधिवेशने गीतम्)
4. राष्ट्रियपशुः- व्याघ्रः
5. राष्ट्रियपक्षी-मयूरः (1972 ई. तमे पूर्णसंरक्षणं प्राप्तम्)
6. राष्ट्रियपुष्पम्-कमलम्
7. राष्ट्रियध्वजः- 'तिंरगा' इति (काषायः, श्वेतः, हरितः मध्ये चक्रम् -24 अरयुक्तम्) (आकारः- 3:2) (22-7-1947 तमे च स्वीकृतः)
8. राष्ट्रियपञ्चाङ्गम् -शकसंवत् (78 ई. तमे। प्रथममासः चैत्रः)
9. राष्ट्रियसंवत्सरः- विक्रमसंवत् (57 ई. पू.)
10. राष्ट्रियपर्वतः- हिमालयः
11. राष्ट्रियजलपक्षी - हंसः
12. राष्ट्रियभाषा - हिन्दी
13. राष्ट्रियलिपिः - देवनागरी
14. राष्ट्रियमन्त्रः - ओम् (ॐ)
15. राष्ट्रियवृक्षः - वटवृक्षः
16. राष्ट्रियग्रन्थः - गीता
17. राष्ट्रियनदी - गङ्गा
18. राष्ट्रियवाक्यम् - सत्यमेव जयते (मुण्डकोपनिषदि)
19. राष्ट्रियमिष्टान्नम् -'जलेबी' इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

शिक्षासम्बद्धाः केचन प्रमुखाऽऽयोगाः

1.	मैकालेमहोदयस्य विवरणपत्रम्	1835
2.	लॉर्ड ऑकलैण्ड महोदयस्य विवरणपत्रम्	1839
3.	वुडमहोदयस्य घोषणापत्रम्	1854
4.	भारतीयशिक्षाऽऽयोगः (हण्टरकमीशन्)	1882-83
5.	हर्टांग समितिः	1929
6.	वुड एवर्ट रिपोर्ट	1937
7.	सार्जेण्ट रिपोर्ट	1944
8.	राधाकृष्णन् कमीशन (वि.वि.शि.आयोगः)	1948-49
9.	मुदालियर कमीशन (माध्य.शि.आयोगः)	1952-53
10.	कोठारी कमीशन (भारतीयशिक्षाऽऽयोगः)	1964-66
11.	चटर्जी कमीशन (संस्कृतशिक्षाऽऽयोगः)	1956-57
12.	राष्ट्रियशिक्षानीतिः (प्रथमा)	1968
13.	राष्ट्रियशिक्षानीतिः (द्वितीया)	1979
14.	राष्ट्रियशिक्षानीतिः (तृतीया)	1986

ऐतिहासिकस्थानानि

1. अमृतसरनगरम्-स्वर्णमन्दिरम् (गुरु-रामदासेन निर्मितम्), जलियाँ बालोद्यानम्
2. खजुराहोनगरम्-चन्देलनृपैः निर्मितानि मन्दिराणि (दशमशताब्दी)
3. सारनाथनगरम्-हिरनपार्क, गौतमबुद्धस्य प्रथमोपदेशः
4. नालन्दा-बौद्धदर्शनस्य दीर्घशिक्षाकेन्द्रम्
5. वैशाली-बुद्धस्यान्तिमोपदेशः
6. कोणार्क -सूर्यमन्दिरम्
7. वारंगल-(आन्ध्रप्रदेशे)
8. काञ्चीपुरम्-सप्तपवित्रनगरेष्वेकं नगरम्, हस्तकरघा-उद्योगः
9. कन्याकुमारी-दक्षिणीभारते तमिलनाडुराज्ये स्थितम्
10. मैसूरनगरम्-ओडियोशासकानां राजधानी (कर्णाटके)
11. डीव -सौराष्ट्रतटस्य समीपे एकः द्वीपः
12. हैदराबादम्-चतुर्मीनारः (आ.प्र.)
13. बीजापुरम्-वृत्तगुम्बदः
14. भोपालनगरम् -सांचेः प्रसिद्धस्तूपाः
15. उज्जैनम्-महाकालेश्वरमन्दिरम्
16. मदुरै -मीनाक्षीमन्दिरम्

महत्त्वपूर्णासीमारेखाः

1. मेकमोहनरेखा	-	भारत-चीनयोर्मध्ये
2. रेडक्लिफ रेखा	-	भारत-पकिस्तानयोर्मध्ये
3. डूरण्ड रेखा	-	पाकिस्तानाफगा-निस्तानयोर्मध्ये
4. मैगिनॉट रेखा	-	जर्मनी-फ्रांसयोर्मध्ये
5. ओडरनिसे रेखा	-	जर्मनी-पोलैण्डयोर्मध्ये

भारतवर्षस्य दर्शनीयस्थानानि

1. अजन्तागुहा	औंरगाबाद
2. ऐलोरागुहा	औंरगाबादे
3. कैलाशमन्दिरम्	औंरगाबादे
4. अमरनाथगुहा	कश्मीरे
5. ब्लैक पगोड/सूर्यमन्दिरम्	कोणार्के (ओडिशा)
6. वृन्दावनोद्यानम्	मैसूरे (कर्नाटके)
7. बुलन्दद्वारम्	फतेहपुरसीकर्याम्
8. देलवाड़ा जैनमन्दिराणि	माउण्ट आबू (राज.)
9. स्वर्णमन्दिरम्	अमृतसरे
10. हवामहलम्	जयपुरम्
11. आमेरदुर्गम्	जयपुरम्
12. जलमहलम्	जयपुरम्
13. कीर्तिस्तम्भः	चित्तोडे
14. खजुराहो	छतरपुरे (म.प्र.)
15. लक्ष्मीविलासमहलम्	बड़ोदरानगरे
16. लिङ्गराजमन्दिरम्	भुवनेश्वरे
17. महाकालेश्वरमन्दिरम्	उज्जैने
18. नटराजमन्दिरम्	चैन्नई नगरे
19. डल सरोवरः	श्रीनगरे
20. कुतुबमीनारः	देहल्याम्
21. रक्तदुर्गम्	देहल्याम् आगरानगरे च
22. बालाजीमन्दिरम् (श्रीवेङ्कटेश्वरस्य)	तिरुपतिनगरे(आ.प्र.)
23. गिरनारे जैनमन्दिम्	जूनागढ़े

विश्वे सर्वाधिकदीर्घलघुलम्बकादयः

1. सर्वबृहत् महाद्वीपः	एशिया
2. लघुमहाद्वीपः	आस्ट्रेलिया
3. सर्वबृहत् महासागरः	प्रशान्तमहासागरम्
4. दीर्घा-नदी नीलनदी	अफ्रीकायाः
5. सर्वोच्चपर्वतः	पामीरस्य
6. सर्वोच्चपर्वतशिखरः	एवरेस्ट (8848 मीटर)
7. दीर्घकृत्रिम-झील	वोल्गाझील
8. दीर्घदिवसः	उत्तरीयगोलार्द्धे (21 जून)
9. लघुदिवसः	उत्तरीयगोलार्द्धे (22 दिसम्बर)

भारते सर्वाधिकदीर्घलघुलम्बकादयः

1. सर्वाधिकजनसंख्या-युक्तनगरम्	मुम्बईमहानगरम्
2. सर्वाधिकदीर्घा नदी	गङ्गा
3. सर्वाधिकदीर्घझील	वुलरझील (कश्मीरे)
4. सर्वाधिकदीर्घराज्यम्	राजस्थानम्
5. सर्वाधिकवनयुक्तराज्यम्	असमः
6. सर्वाधिकदीर्घगुहामन्दिरम्	एलोरा
7. सर्वाधिकदीर्घाश्चर्यग्रहः	कोलकाता

प्रमुखोद्यानानि

1. बान्धवगढ राष्ट्रियोद्यानम्	शहडोले (म.प्र.)
2. बान्दीपुरराष्ट्रियोद्यानम्	मैसूरे (कर्नाटके)
3. दुधवापुरराष्ट्रियोद्यानम्	लखमीपुर खीरी (उ.प्र.)
4. गिरराष्ट्रियोद्यानम्	जूनागढे (गुजराते)
5. काह्नाकिसलीराष्ट्रियोद्यानम्	मंडला बालाघाट (म. प्र.)
6. काजीरङ्गाराष्ट्रियोद्यानम्	जोरहार (असम)
7. रोहलाराष्ट्रियोद्यानम्	कुल्लु (हिमाचल)
8. माधवराष्ट्रियोद्यानम्	शिवपुरी (म.प्र.)
9. केवलादेव-धना-पक्षीविहारः	भरतपुरे (राज.)
10. गौतमबुद्ध-अभ्यारण्यम्	गया (बिहार)
11. रणथम्भौर टाइगर प्रोजेक्ट	सवाई माधोपुरे (राज)
12. सरिस्का अभारण्यम्	अलवरे (राज.)
13. सुन्दरवन टाइगर रिजर्व	चौबीसपरगना (प. बंगाल)
14. राष्ट्रियोद्यानम्	जैसलमेरनगरे (राज.)
15. नन्दनकानन-अभयारण्यम्	ओडिशा

नदीतटे प्रसिद्धनगराणि

नगरम्	नदी
1. अयोध्यानगरम्	सरयू (घाघरा)
2. हैदराबादनगरम्	मूसी
3. विजयवाडानगरम्	कृष्णा
4. बद्रीनाथनगरम्	अलकानन्दा
5. वाराणासीनगरम्	गङ्गा
6. नासिकनगरम्	गोदावरी
7. श्रीनगरम्	झेलमनदी
8. सूरतनगरम्	ताप्ती
9. कानपुरम्	गङ्गा
10. कोलकाता	हुगली
11. आगरानगरम्	यमुना
12. हरिद्वारम्	गङ्गा
13. मदुरै	बैगाई
14. पणजी	मांणवी
15. कटकनगरम्	महानदी
16. अहमदाबाद	साबरमती
17. इलाहाबाद	गङ्गायमुनयोः सङ्गमे
18. गुवाहाटी	ब्रह्मपुत्रनदी
19. जबलपुरम्	नर्मदा
20. उज्जैननगरम्	क्षिप्रा
21. कोटानगरम्	चम्बलनदी
22. दिल्ली	यमुना
23. पटना	गङ्गानदी
24. लखनऊनगरम्	गोमती

राज्यानां नगराणाञ्च उपनामानि

1. पञ्जाबराज्यम्	पञ्चनदः
2. मुम्बईनगरम्	भारतस्य प्रवेशद्वारम्
3. श्रीनगरम्	झीलानां नगरम्
4. बाराणसी	मन्दिराणां नगरम्
5. लक्षद्वीपः	समुद्रपुत्रः
6. केरलराज्यम्	दक्षिणस्य कश्मीरम्
7. जयपुरम्	भारतस्य पेरिस्, पिंकसिटी
8. कोलकाता	भवनानां नगरम्
9. अजमेरनगरम्	राजस्थानस्य हृदयम्
10. मदुरैनगरम्	उत्सावानां नगरम्
11. दिल्ली	भारतस्य हृदयम् (दिल) इति

महापुरुषाणां समाधिस्थलानि

1. महात्मा गान्धी	राजघाटम्
2. लालबहादूरशास्त्री	विजयघाटम्
3. जवाहरलालनेहरू	शान्तिवनम्
4. बी.आर.अम्बेडकर	चैत्राभूमिः
5. इन्दिरागान्धी	शक्तिस्थलम्
6. चरणसिंहः	किसानघाटम्
7. जैलसिहः	एकतास्थलम्
8. राजीवगान्धी	वीरभूमिः
9. मोरारजी देसाई	अभयाघाटम्
10. गुलजारीलालनन्दा	नारायणघाटम्
11. जगजीवनरामः	समतास्थलम्

मानवरक्तसमूहः रक्ताधानस्य च सम्भावना

रक्तसमूहः	एण्टिजन	एण्टिबॉडी	स्वीकार्यम्	देयम्
A	A	B	A,O	A,AB
B	B	A	B,O	B,AB
AB	AB	-	A,B,O,AB	AB
O	-	A,B	O	O,A,B,AB

पित्रोः रक्तसमूहाधारेण बालकस्य रक्तसमूहस्य निर्धारणम्

पित्रोः रक्तसमूहः	बालकस्य रक्तसम्भवः	रक्तसमूहः असम्भवः
OO	O	A,B,AB
OA	O	B
AA	A	AB
OB	O,B	A
AB	B,AB	-
OAB	A,B	O,AB
AAB	-	-
BAB	A,B,AB	O
ABAB	-	-

भारतदेशस्य राज्यानि, राजधानी भाषा च

भारतस्य राजधानी-दिल्ली

राज्यम्	राजधानी	मुख्यभाषा
1. अरुणाचलप्रदेशः	ईटानगरम्	मोनपा, आका, मिजो
2. आन्ध्रप्रदेशः	हैदराबादः	तेलगु, उर्दू
3. असमः	दिसपुर	असमी, बंगाली
4. बिहारः	पटना	हिन्दी
5. गुजरातः	गान्धीनगर	गुजराती
6. हरियाणा	चण्डीगढ़	हिन्दी
7. हिमाचलप्रदेशः	शिमला	हिन्दी
8. जम्मूकश्मीरः	श्रीनगर/जम्मू	कश्मीर, डोगरी, उर्दू, लद्दाखी, पहाड़ी
9. कर्नाटकम्	बंगलौर	कन्नड
10. केरलः	तिरुअनन्तपुरम् (त्रिवेन्द्रम्)	मलायालम्
11. मध्येप्रदेशः	भोपाल	हिन्दी
12. महाराष्ट्रः	मुम्बई	मराठी
13. मेघालयः	शिलोंग	खासी, जयन्तिया, गारो
14. नागालैण्डः	कोहिमा	असमी, नागाः, अंग्रेजी
15. ओडिशा	भुवनेश्वर	ओडिआ
16. पंजाबः	चण्डीगढ़	हिन्दी, पंजाबी
17. राजस्थान	जयपुरम	हिन्दी,राजस्थानी
18. तमिलनाडु	चेनै	तमिल
19. उत्तरप्रदेशम्	लखनऊ	हिन्दी
20. पश्चिमबंगाल	कोलकाता	बंगला
21. मणिपुर	इम्फाल	मणिपुरी
22. त्रिपुरा	अगरतला	बंगला, त्रिपुरी, मणिपुरी
23. सिक्किम	गंगटोक	सिक्किमी गोरखाली
24. मिजोरम	एजल	मिजो, अंग्रेजी,
25. गोआ	पणजी	पुर्तगाली, कोंकणी
26. छत्तीसगढ़	रायपुर	हिन्दी
27. उत्तराखण्ड	देहरादून	हिन्दी
28. झारखण्ड	रांची	हिन्दी

राष्ट्रियस्वतन्त्रतान्दोलनस्य प्रसिद्धानि वचनानि

प्रसिद्धवचनम्	सम्बन्धव्यक्तिः
1. स्वराज मेरा जन्मसिद्ध अधिकार है।	बालगंगाधरतिलक :
2. सरफरोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है।	रामप्रसाद बिस्मिलः
3. भारतवर्ष को तलवार के बल पर जीता गया था और	

प्रसिद्धवचनम्	सम्बन्धव्यक्तिः
तलवार के बल पर ही उसे ब्रिटानी कब्जे में रखा जाएगा।	लॉर्ड एल्गिन
4. सारे जहाँ से अच्छा हिन्दुस्ताँ हमारा	इकबालः
5. वन्दे मातरम्	बंकिमचन्द्र चटर्जी
6. हे राम !	महात्मा गान्धी
7. जन-गण-मन अधिनायक जय हे।	रवीन्द्रनाथ टैगोर
8. हू लिव्स इफ इण्डिया डाइज	जवाहरलाल नेहरू
9. इन्कलाब जिन्दाबाद	भगत सिहं
10. दिल्ली चलो	सुभाषचन्द्र बोसः
11. करो या मरो	महात्मा गान्धी
12. जय हिन्द	सुभाषचन्द्र बोसः
13. पूर्ण स्वराज	जवाहरलाल नेहरू
14. हिन्दी, हिन्दु, हिन्दुस्तान	भारतेन्दु हरिश्चन्द्रः
15. तुम मुझे खुन दो, मैं तुम्हें आजादी दूंगा	सुभाषचन्द्र बोसः
16. वेदों की ओर लौटो	दयानन्द सरस्वती
17. आराम हराम है	जवाहरलाल नेहरू
18. भारत छो़डो	महात्मा गान्धी
19. विजयी विश्व तिंरगा प्यारा	श्यामलाल गुप्ता

अविष्कारा:

विद्युत बैटरी	ए. वोल्टा
बाइसिकिल	के. मेकमिलन
कम्प्युटर	चार्ल्स बैवेज
सिनेमा	लूमिएर
डायनामाइट	अल्फ्रेड नोबेल
विद्युतचुम्बक	डब्ल्यु. कर्जन
ग्रामोफोन	टॉमस अल्वा एडीसन
हेलीकॉप्टर	एटीनओहमिसेन
माइक्रोस्कोप (सूक्ष्मदर्शी)	जैड. जानसेन
रेडियम	मैरी तथा पियरे क्यूरी
रेडियो	जी. मारकोनी
सिलाईमशीन	बी.थिमोनीयर
टेलीफोन	एलेक्जैण्डर ग्राहमबैल
थर्मामीटर	गैलीलियो गैलिलाई
टेलीविजन	जॉन लोगा बेयर्ड
वाच	ए. एल. ब्रेगुष्ट
एक्सरे	डब्ल्यू. रौंजन
इन्सुलिन	एफ. वेटिंग
पोलिया का टीका	जोन्स साल्क
चेचक का टीका	एडवर्ड जेनर
विटामिन-सी	यूजीक्ट
बैक्टीरिया	ल्यूवेन हॉर्क
पेन्सिलीन	अलेक्जैण्डर फ्लेमिंग/फ्लोरे
वंशानुक्रम का नियम	ग्रेग मेन्डल
होम्योपैथी चिकित्सा	हैनीगैन
मलैरिया जीवाणु	रोनाल्ड साल्क
टायफाइड के जीवाणु	इवर्थ
पराबैंगनी किरणों से चिकित्सा	फिनसेन

विभिन्नयन्त्राणि

आल्टीमीटर	विमानानामुच्चतामापक यन्त्रम्
बोलीमीटर	ऊष्मीय विकरणमापकयन्त्रम्
डायनमोमीटर	विद्युच्छक्तिमापकयन्त्रम्
फैदोमीटर	समुद्रगह्वरमापकयन्त्रम्
हाइग्रोमीटर	वायुमण्डल-आद्रतामापक यन्त्रम्
स्पीडोमीटर	मोटरगतिमापक यन्त्रम्
यूडोमीटर	वर्षामापकयन्त्रम्
ऑडियोमीटर	ध्वनेः तीव्रतामपकयन्त्रम्

विज्ञानस्य शाखाः

ऐकॉस्टिक्स	ध्वनिसम्बन्धितविज्ञानम्
डेक्टिलोलॉजी	सङ्केत-भाषा सम्बन्धितज्ञानस्य अध्येतृविज्ञानम्
फि लोलॉजी	भाषाविज्ञानस्य अध्ययनम्
फोनेटिक्स	स्वरध्वनीनामध्ययनम्
स्पर्मैलॉजी	शुक्राणूनामध्ययनम्

भारतस्य केचन प्रमुखनेतारः

नेता	उपनाम/उपाधिः
अब्दुल गफ्फार खान	सीमान्त गान्धी
जयप्रकाश नारायण	लोक नायकः
बालगङ्गाधरतिलकः	लोकमान्यः
दादाभाई नौरोजी	वयोवृद्ध महापुरुषः
सर सैयद अहमद खाँ	सर सैयदः
रविन्द्रनाथ टैगोरः	गुरुदेवः
मदनमोहनमालवीयः	महामना
सी. एफ. एंड्रयूनः	दीनबन्धुः
सी. राजगोपालाचारी	सीआर/राजाजी
लाला लाजपतरायः	पंजाब केसरी
चित्तरञ्जनदासः	देशबन्धुः
सरोजिनी नायडू	नाइटेंगल ऑफ इण्डिया
मोहनदासकरमचन्दगान्धी	राष्ट्रपिता/बापू/महात्मा
एम.एस. गोलवलकर	गुरुजी
जवाहरलाल नेहरु	चाचाजी
भगतसिंहः	शहीदे-आजम
वल्लभभाई पटेलः	लौहपुरुषः
शेख मोहम्मद अब्दुल्ला	शेरे कश्मीरः
सुभाषचन्द्रबोस	नेताजी
लालबहादुरशास्त्री	शान्तिपुरुषः
इन्दिरा गान्धी	प्रियदर्शिनी

भारतीयेतिहासस्य महत्वपूर्णतिथयः

ई.पू. 2500-1500 ई.पू.	सिन्धुसभ्यतायाः समयः
1500-200 ई.पू.	वेदरचनाकालः
599 ई.पू.	महावीरस्य जन्म
563 ई.पू.	महात्मनः बुद्धस्य जन्म
483 ई.पू.	प्रथमबौद्धसङ्गीतम् (राजगृहे)
383 ई.पू.	द्वितीयबौद्धसङ्गीतम् (वैशाल्याम्)
327-25 ई.पू.	सिकन्दरस्य भारतागमनम्
305 ई.पू.	सैल्यूकसस्य भारताक्रमणम्
298 ई.पू.	बिन्दुसारः शासकोऽभूत्
269 ई.पू.	अशोकः शासकोऽभूत्
251 ई.पू.	तृतीय बौद्धसङ्गीतम् (पाटलिपुत्रे)
57 ई.पू.	विक्रमसंवत्
78 ई.	शकसंवत्
405 ई.	फाह्यानस्य भारतागमनम्
606 ई.	हर्षसिंहासनारूढः
629 ई.	ह्वेनसांग-भारतागमनम्
1025 ई.	महमूद गजनवेः सोमनाथाक्रमणम्
1178 ई.	मुहम्मदगौर्याः गुजराताक्रमणम्
1191 ई.	तराइनस्य प्रथमयुद्धमभूत्
1192 ई.	तराइनस्य द्वितीययुद्धम्
1526 ई.	पानीपतयुद्धम्, भारते मुगलशासनस्थापना
1556 ई.	पानीपतस्य द्वितीययुद्धम्, अकबरः सिंहासनारूढ़ः
1576 ई.	हल्दीघाट्याः युद्धम्
1600 ई.	भारते ईस्ट इंडिया कम्पनी इत्यस्य स्थापना
1761 ई.	पानीपतस्य तृतीययुद्धम्
1829 ई.	सतीप्रथा समाप्ता जाता (विलियम बैंटिक काले)
1853 ई.	प्रथमरेलवेलाइन (मुम्बईतः थाणेपर्यन्तम्)
1857 ई.	स्वतन्त्रतासंग्रामः प्रारब्धः
1906 ई.	बंगालविभाजनम्/मुस्लिमलीगस्थापना
1911 ई.	दिल्ली राजधानी अभूत्
1916 ई.	बनारसहिन्दुविश्वविद्यालयः स्थापितोऽभवत्
1920 ई.	अलीगढ़मुस्लिमविश्वविद्यालयस्थापितः
1947 ई.	भारतदेशः स्वतन्त्रो जातः
1948 ई.	महात्मनः गान्धिनः हत्या
1949 ई.	भारतस्य नवीनसंविधानं स्वीकृतम्
1950 ई.	नवसंविधानं कार्यान्वितम्
1959 ई.	भारते दूरदर्शनस्यागमनम्
1974 ई.	पोकरणे भूमिगतपरमाणु विस्फोटपरीक्षणम्
1984 ई.	इन्दिरागान्धेः हत्या/राजीवः प्रधानमन्त्री
1987 ई.	गोवा भारतस्य 25 तमं राज्यं निर्मितम्
1999 ई.	कारगिलक्षेत्रे ऑपरेशन विजयः
2000 ई.	त्रीणि नवराज्यानि निर्मितानि (उतराञ्चलम्, झारखण्ड, छत्तीसगढ़)
2001 ई.	भारतीयसंसदि आतङ्ककाारी आक्रमणम् (13 दिसम्बर)

2002 ई. नवन्यायाधीशः- वी- एन- खरे दिल्ली मैट्रो रेलसेवा प्रारब्धा

2003 ई- सुप्रसिद्ध साहित्यकारस्य हरिवंशरायबच्चननिधनम्

भारतीय मन्दिराणि

आन्ध्रप्रदेशः

सहस्रस्तम्भमन्दिरम् - वारङ्गल

नरसिंहस्वामिमन्दिरम् - याडिगिरिगुटा

वेङ्कटेश्वरममन्दिरम् - तिरुपतिः

मल्लिकार्जुनस्वामिमन्दिरम् - श्रीशैलम्

कनकदुर्गामन्दिरम् - विजयवाडा

सत्यनारायणस्वामिमन्दिरम् - अनावरम्

श्रीवराहनरसिंहस्वामिमन्दिरम् - सीमाञ्चलम्

श्रीसीताराममन्दिरम् - भद्राचलम्

आसामः

कामाक्षामन्दिरम् - गौहाटि

नवग्रहमन्दिरम् - गौहाटि

विहार

महाबोधिमन्दिरम् - वुद्धगया

छतिशगड

महामायामन्दिरम् - विलासपुर

बम्लेश्वरीदेवीमन्दिरम् - डुङ्गरगड

दन्तेश्वरीमन्दिरम् - दान्तेवाडा

गोवा

श्रीमङ्गेशमन्दिरम्

गुजराट

द्वारका, अक्षरधाममन्दिरम्

हिमाचलप्रदेशः

व्रजेश्वरीमन्दिरम् - कांग्रा

महाराष्ट्र

शिरिडि - साईमन्दिरम्

जम्मुकाश्मीर

अमरनाथ, माता वैष्णौदेवीमन्दिरम्

केरल

अय्यप्पमन्दिरम्

मध्यप्रदेश

उज्जयिनी - महाकालेश्वरमन्दिरम्

मणिपुर

श्री श्री गोविन्दजीमन्दिरम्

तमिलनाडु

मीनाक्षी मन्दिरम्

उत्तराखण्ड :– वद्रिनाथ, केदारनाथ, हरिद्वार

प्रमुखवाद्ययन्त्राणि तत्सम्बद्धजनाः

1. सरोदयन्त्रम् — अली अक बरखाँ, अमजद अली खाँ, बुद्धदेव गुप्तः मुकेश शर्मा, गुरू देव सिंहः, विश्वजीतराय चौधरी, इत्यादयः।
2. सितारयन्त्रम् — पण्डित रविशङ्करः उस्ताद विलायत खाँ, शहीद परवेजः इत्यादयः
3. तबलावाद्य-यन्त्रम् — पं. कि शनमहाराजः, जाकिर हुसैनः, सुखविन्दर सिंहः, इत्यादयः
4. शहनाईवाद्य-यन्त्रम् — बिस्मिल्ला खाँ, दयाशङ्करः, जगनाथः, अली अहमदः, इत्यादयः
5. बाँसुरीवाद्य-यन्त्रम् — पं हरिप्रसादः चौरसिया, राजेन्द्रकुलकर्णी, इत्यादयः
6. वायलिनवाद्य-यन्त्रम् — डॉ- एन-राजन्, सङ्गीता राजन्
7. संतूरवाद्य-यन्त्रम् — भाजन सोपारी
8. वीणावाद्य-यन्त्रम् — बहुद्दीन डागर
9. हंसवीणावाद्य-यन्त्रम् — पं. रविशङ्करद्वारा विकसितं किञ्चन नववाद्ययन्त्रम्
10. विश्ववीणा-यन्त्रम् — विश्वमोहनद्वारा विकसितं किञ्चन नवीनवाद्ययन्त्रम्

केचन महत्त्वपूर्णदिवसाः

	कदा	किम्
	दिवसः	आचरणम्
		आर्मी मेडिक लकोरदिवसः
जनवरी	01	विश्वहास्यदिवसः
	10	राष्ट्रिययुवादिवसः
	12	स्थल सेना दिवसः
	15	सुभासचन्द्रबोस जयन्ति
	23	पर्यटन दिवस
	25	गणतन्त्र दिवसः
	26	शहीद दिवसः, कुष्ठरोगोन्मूलनदिवस
	30	तटरक्षक दिवसः
फरवरी	01	जम्मूकश्मीर दिवसः
	06	उत्पादकतादिवसः
	12	अरुणाचल प्रदेशः तथा मिजोरम दिवसः
	20	
	24	केन्द्रीय आबकारी दिवसः
	28	राष्ट्रिया विज्ञान दिवसः
मार्च	03	नौसेना दिवस
	04	राष्ट्रिय सुरक्षादिवसः
	08	अन्तराराष्ट्रिय महिला दिवसः
	11	अण्डमान निकोबार दिवसः
	14	विश्व उपभोक्तादिवसः
	15	विश्व उपभोक्ता अधिकार दिवसः
	16	राष्ट्रियप्रतिरक्षणदिवसः
	19	विश्वविकलाङ्गदिवसः
	22	विश्व जलदिवस
	23	पाकिस्तानगणतन्त्रदिवसः
	24	यक्ष्मदिवस
	27	विश्व रंगमंच दिवसः
	30	राजस्थान दिवसः
अप्रैल	01	उत्कलदिवसः
	07	विश्वस्वास्थ्य दिवसः
अप्रैल	10-16	रेल सप्ताहाचरणम्
	12	विश्व उड्डयन तथा अन्तरिक्षविज्ञान दिवसः
	14	अग्निशमन दिवसः, तमिलनाडु दिवसश्च

	कदा	किम्
	15	हिमाचल प्रदेश दिवसः
	22	पृथ्वी दिवसः
	23	विश्व पुस्तक दिवसः
मई	01	महाराष्ट्र तथा गुजरात दिवसः
	01	श्रमिक दिवसः
	03	अन्ताराष्ट्रिय विद्युत् दिवसः
	08	रेडक्रास दिवसः
	11	प्रयुक्तिदिवस
	13	विश्वनर्सदिवसः/मातृदिवस
	15	अन्ताराष्ट्रिय परिवार दिवसः
	16	सिक्किम दिवसः
	17	विश्वदूरसञ्चारदिवसः
	24	राष्ट्रमण्डल दिवसः
	31	विश्वधूमपान निषेधदिवसः
जून	05	विश्वपर्यावरण दिवसः
	06	अन्ताराष्ट्रिय ओलम्पिक समिति स्थापना दिवसः
	06	अन्ताराष्ट्रियमादकद्रव्यनिषेधदिवसः
	14	विश्वरक्तदान दिवस
	21	विश्वयोगदिवस
	27	मधुमेह दिवस
जुलाई	11	विश्वजनसंख्या दिवसः
	22	राष्ट्रियध्वजाङ्गीकार दिवसः
अगस्त	12	अन्ताराष्ट्रिय युवादिवसः
	15	स्वतन्त्रता दिवसः
	20	सद्भावना दिवसः
	24	कोलकाता वार्षिक दिवसः
	29	राष्ट्रिय क्रीडा दिवसः
सितम्बर	01	गुटनिरपेक्ष दिवसः
	05	शिक्षकदिवसः
	08	विश्वसाक्षरतादिवसः
	14	हिन्दी दिवसः
	14-20	राष्ट्रिय हिन्दी सप्ताहाचरणम्
	15	अभियन्ता दिवसः
	17	राष्ट्रियपोषण आहार दिवसः
	18	आतंक वादविरुद्ध एकता दिवसः

कदा		किम्
	21	विश्वशान्तिदिवसः
	23	अन्ताराष्ट्रिय बालिका दिवसः
	27	विश्वपर्यटनदिवसः
	29	विश्वहृदयदिवसः
अक्टूबर	01	विश्वसङ्गीत दिवसः, विश्व प्रौढशिक्षा-दिवसश्च
	02	गान्धी जयन्ती
	03	विश्वप्राकृतिक दिवसः
	05	विश्वआवासदिवसः
	06	विश्ववन्यप्राणि दिवसः
	08	भारतीयवायुसेना दिवसः
	09	विश्वडाक दिवसः
	09-15	राष्ट्रियडाक सप्ताहाचरणम्
	10	विश्वमानसिकस्वास्थ्यदिवसः
	14	विश्वमानवदिवसः
	16	विश्वखाद्यदिवसः
	20	सीमा सुरक्षाबल दिवसः/जातीय कला दिवस
	21	आरक्षक (पुलिस) स्मरण दिवसः
	24	संयुक्त राष्ट्रसंघदिवसः
	31	जातीय संहति दिवस
नवम्बर	01	आन्ध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरल, मध्यप्रदेश, पञ्जाब तथा हरियाणा

कदा		किम्
		राज्यदिवसः, अन्ताराष्ट्रि[illegible] सप्ताहा-चरणम्
	07	कर्कटरोग निराकरण दिवस
	10	परिवहन दिवसः/मल्लालादिवस
	11	राष्ट्रियशिक्षादिवस
	14	बाल दिवसः (नेहरु जयन्ती)
	14	विश्वमधुमेह दिवसः
नवम्बर	14-20	बाल दिवस सप्ताहा चरणम्
	18-24	राष्ट्रिय-औषधि सप्ताहाचरणम्
	24	राष्ट्रिय कैडिर कोर दिवसः
	26	विश्व पर्यावरण संरक्षण दिवसः
दिसम्बर	01	विश्वएड्सदिवसः
	02	राष्ट्रिय प्रदूषणोन्मूलन दिवसः
	03	भौपालगैस लासदी दिवसः
	04	जलसेना दिवसः (नौसेनादिवस)
	05	संविधान दिवसः
	07	सशस्त सेनायाः ध्वजा दिवसः
	10	विश्वमानवाधिकार दिवसः
	11	यूनिसेफ दिवसः
	14	राष्ट्रिय ऊर्जा (विद्युत) संवर्धन दिवसः
	19	गोवा दिवसः
	23	कृषक दिवस
	28	केन्द्रीय रिजर्व पुलिस दिवसः, भारतीय कांग्रेस स्थापनादिवसश्च

भारतीयराज्यानि, राजधानी, भाषा, साक्षरता च

क्र.स.	राज्यम्	राजधानी	भाषा	जनसंख्या 1991	साक्षरता प्रतिशत
1.	आन्ध्रप्रदेश	हैदराबाद	तेलगू, उर्दू	66808008	45%
2.	अरुणाचल प्रदेश	ईटानगर	मोनपा मिजी आदि	464558	41%
3.	असम	दिसपुर	असमिया	22294562	54%
4.	बिहार	पटना	हिन्दी	83674465	39%
5.	गोवा	पणजी	गुजराती	1168622	77%
6.	गुजरात	गांधीनगर	गुजराती	41309582	61%
7.	हरियाणा	चण्डीगढ़	हिन्दी	16463648	53%
8.	हिमाचल प्रदेश	शिमला	हिन्दी, पहाड़ी	5170877	64%
9.	जम्मूकश्मीर	श्रीनगर जम्मू	कश्मीरी पहाड़ी	7718700	26%
10.	कर्नाटक	बेंगलौर	कन्नड	44977201	56%
11.	केरल	तिरू अनन्तपुरम्	मलयालम	29098518	91%
12.	मध्यप्रदेश	भोपाल	हिन्दी	66181000	43%
13.	महाराष्ट्र	मुम्बई	मराठी	78937187	63%
14.	मणिपुर	इम्फाल	मणिपुरी	1826714	61%
15.	मेघालय	शिलांग	खासी गोरो	1774778	48%
16.	मिजोरम	आइजोल	मिजी अंग्रेजी	689756	81%
17.	नागालैण्ड	कोहिमा	आओ कोन्याक	1209546	61%
18.	ओडिशा	भुवनेश्वर	ओडिआ	31659736	49%
19.	पंजाब	चण्डीगढ़	पंजाबी	20190975	57%
20.	राजस्थान	जयपुर	हिन्दी राजस्थानी	44005990	39%
21.	सिक्किम	गंगटोक	लेप्चा भूटिया	406457	57%
22.	तमिलनाडु	मद्रास (चैन्नई)	तमिल	55638318	64%
23.	त्रिपुरा	अगरतला	बंगला,काक बरक	2757205	60%
24.	उत्तरप्रदेश	लखनऊ	हिन्दी	139112287	42%
25.	पश्चिमी बंगाल	कोलकता	बंगला	67982732	58%
26.	अण्डमान निकोबार	पोर्ट-ब्लेयर	हिन्दी निकोबारी	280661	74%
27.	चण्डीगढ	चण्डीगढ	हिन्दी, पंजाबी	642015	79%
28.	दादरा नगर हवेली	सिखवासा	गुजराती, हिन्दी	138477	40%
29.	दमन तथा दीव	दमन	गुजराती	101586	74%
30.	दिल्ली	नई दिल्ली	हिन्दी,पंजाबी	9420644	76%
31.	लक्षद्वीप	करावती	मलयालम्	51681	80%
32.	पाण्डिचेरी	पाण्डिचेरी	तमिल	87785	75%

विभिन्नदेशेषु प्रचलितमुद्राणां नामानि

देशः	मुद्रा
1. अमेरिका	डलार
2. अष्ट्रिआ	शिलिं
3. नेपाल	टङ्का
4. लिबिया	पाउण्ड
5. ऋषिआ	रुवल
6. इंलण्ड	पाउण्ड
7. इरान्	रिआल्
8. इस्राइल्	पाउण्ड
9. मेक्सिको	पेसो
10. आरब	पाउण्ड
11. युगोस्लोविआ	डिनार
12. भारतम्	रूपया
13. बेलजियम	फ्राङ्क
14. साइप्रस	पाउण्ड
15. कानाडा	डलार
16. इण्डोनेसिआ	रूपिआ
17. जापान	येन्
18. इथिओपिआ	डलार
19. न्यूजिलाण्ड	डलार
20. नरवे	क्रोन्
21. इराक	डिनार

देशः	मुद्रा	देशः	मुद्रा
22. जोडान्	डिनार	31. साउदी आरव	रिआल
23. पानामा	वालवोआ	32. बांलादेश	टाका
24. पोलाण्ड	लेटिं	33. अष्ट्रेलिया	डलार
25. आफगानिस्थान	टङ्का (आफगानि)	34. ब्रह्मदेश	क्याट्
26. इटाली	युरो	35. पश्चिम् जर्मानी	मार्क (डिष्टेक)
27. भूटान्	टङ्का	36. श्रीलङ्का	रूपि
28. चीन	युआँ	37. पाकिस्थान	रूपि
29. मालेसिआ	रिन्किट्	38. डेनमार्क	क्रोन्
30. पर्तुगाल	राककुडो	39. पेरु	सोल

विश्वे केचन प्रमुखदेशाः राजधानी, भाषा, धर्मः तथा साक्षरता

क्र.सं.	राज्यम्	राजधानी	भाषा	धर्म	साक्षरताया: %
1.	भारतम्	नई दिल्ली	हिन्दी संस्कृत उर्दू अंग्रेजी आदि 845-भाषा:	हिन्दू 85% मुस्लिम साई, सिक्ख, जैन तथा बौद्ध	8% 11%
2.	अफगानिस्तान	काबुल	पंख्तो दरी, फारसी	इस्लाम	29%
3.	बहरीन	मनामा	अरबी और अंग्रजी	इस्लाम	77%
4.	बांग्लादेश	ढाका	बांग्ला चकमा,माध	इस्लाम हिन्दु	33%
5.	भूटान	थिम्फू	नेपाली, अंग्रेजी,असमी	बौद्ध हिन्दु	15%
6.	ब्रुनाई	बन्दर सेरी बेगावन	मलय,चीनी,अंग्रेजी	इस्लाम	95%
7.	कम्बोडिया	नोम पेन्ह	खमेर, फ्रेञ्च	थेरवाद बौद्ध	40%
8.	चीन	बीजिंग	चीनी	बौद्ध तथा ताओ	70%
9.	साइप्रस	निकोसिया	यूनानी तुर्की	इसाई, इस्लाम,हिन्दु	95%
10.	हांगकांग	विक्टोरिया	अंग्रेजी कैण्टोनी	कन्फ्यूशियस बौद्ध	75%
11.	इण्डोनेशिया	जकार्ता	बहासा,इण्डोनेशियन	इसाई,इस्लाम,हिन्दु	87%
12.	ईरान	तेहरान	फारसी	इस्लाम	54%
13.	इराक	बगदाद	अरबी	इस्लाम	60%
14.	इजरायल	जेरूशलम	हिब्रु तथा अरबी	इसाई यहूदी	90%
15.	जापान	टोक्यो	जापानी	शिंटो तथा बौद्ध	99%
16.	जॉर्डन	अम्मान	अरबी	इस्लाम	71%
17.	कुवैत	कुवैत शहर	अरबी तथा अंग्रजी	इस्लाम	71%
18.	लेबनान	बेरूत	अरबी, फ्रेंच तथा अंग्रेजी	इस्लाम	75%
19.	मलेशिया	क्वालालम्पुरम	मलय,चीनी, तमिल	हिन्दु बौद्ध इस्लाम	80%
20.	मालदीव	माले	दिवेहि	इस्लाम	82%
21.	मंगोलिया	उलान बटोर	मंगोलयनि	बौद्ध एवं लामा	89%

क्र.सं.	राज्यम्	राजधानी	भाषा	धर्म	साक्षरताया: %
22.	म्यँमार (बर्मा)	रंगून	बर्मी	बौद्ध	78%
23.	नेपाल	काठमाण्डू	नेपाली	हिन्दु बौद्ध	26%
24.	उतरी कोरिया	म्योंग यांग	कोरियाई	बौद्ध कन्फ्यूशियस	99%
25.	दक्षिणी कोरिया	सिपोल	कोरियाई	बौद्ध कन्फ्यूशियस	92%
26.	पाकिस्तान	इस्लामाबाद	उर्दू पंजाबी सिन्धी	इस्लाम	34%
27.	फिलीपीन्स	मनीला	फिली पीनी अग्रेंजी	इसाई इस्लाम	80%
28.	सउदी अरब	रियाद एंव जेद्दा	अरबी	इस्लाम	62%
29.	सिंगापुर	सिंगापुर सिटी	मलय चीनी तमिल	हिन्दु बौद्ध इस्लाम	85%
30.	श्रीलंका	कोलम्बो	सिंहली तमिल अंग्रेजी	बौद्ध हिन्दु इस्लाम	88%
31.	सीरिया	डेमाक्सस	अरबी आर्मेनियम	इस्लाम	65%
32.	थाईलैण्ड	बैंकाक	थाई चीनी मलय तथा अंग्रेजी	बौद्ध इस्लाम	89%
33.	तुर्की	अंकारा	तुर्की अरबी	इस्लाम	90%
34.	संयुक्त अरब अमीरात	आबू-धानी	अरबी	इस्लाम	48%
35.	वियतनाम	हनाई	वियतनामी फ्रेंच	बौद्ध कन्फ्यूशियस	86%
36.	आस्ट्रिया	वियना	जर्मन	ईसाई	98%
37.	बेल्जियम	बुल्गारियन	डंच फ्रेंच	ईसाई	99%
38.	बुल्गारिया	सोफिया	बुल्गारियन	ईसाई	95%
39.	रूस	मास्को	रूसी	ईसाई	99%
40.	अर्मिनिय	येरेवान	अर्मिनियन	ईसाई	70%
41.	कजाकिस्तान	अल्पा अटा	कजाख रूसी जर्मन	ईसाई	80%
42.	डेनमार्क	कोपेन हेगन	डैनिश	ईसाई	99%
43.	फिनलैण्ड	हेल सिंकी	फिनिश,स्वीडश	ईसाई	99%
44.	फ्रास	पेरिस	फ्रेंच	ईसाई	99%
45.	जर्मनी	बर्लिन	जर्मन	ईसाई	99%
46.	ग्रीस	एथेन्स	ग्रीक	ग्रीक	80%
47.	हंगरी	बुडापेस्ट	हंगेरियन	ईसाई	98%
48.	आइसलैण्ड	रिक्याजाविक	आइसलैण्डिक	ईसाई	99%
49.	आयरलैण्ड	डब्लिन	आयरिस, अंग्रेजी	ईसाई	99%
50.	इटली	रोम	इटालियन	ईसाई	97%
51.	नीदरलैण्ड	एमस्टर्डम	डच	ईसाई	99%
52.	नार्वे	ओसलो	नार्वेजियन	ईसाई	99%
53.	पौलेण्ड	वारसा	पोलिश	ईसाई	98%
54.	पुर्तगाल	लिखन	पुर्तगाली	रोमन कैथोलिक	83%
55.	रोमानिया	बुखरेस्ट	रोमानियन	ईसाई	96%

क्र.सं.	राज्यम्	राजधानी	भाषा	धर्म	साक्षरताया: %
56.	स्पेन	मैड्रिड	स्पेनिश	ईसाई	97%
57.	स्वीडन	स्टोक हाँम	स्वीडिश	ईसाई	99%
58.	स्विट्जरलैण्ड	बर्न	जर्मन फ्रेंच	ईसाई	99%
59.	यूनाइटेड किंगडम	लन्दन	अंग्रेजी	ईसाई	99%
60.	वेटिकन	वेटिकन	लैटिन ईटालियन	ईसाई कै थोलिक	99%
61.	युगोस्लाविया	बेलग्रेड	अल्बानीया स्लोवेनियन	ईसाई	90%
62.	अल्जीरिया	अल्जीयर्स	अरबी फ्रेंच	इस्लाम	52%
63.	बुरूण्डी	बुजुमबुरा	फ्रेंच बुरूण्डी	कबीलाई ईसाई	50%
64.	इजिप्ट (मित्र)	काहिरा (कैरो)	अरबी	ईस्लाम	44%
65.	घाना	अकरा	अंग्रेजी तथा अष्टौ अन्यभाषा:	ईसाई इस्लाम	60%
66.	गिनी	कोनक्री	फ्रेंच आदि	ईसाई इस्लाम	35%
67.	केन्या	नैरोबी	किसवाहिली अंग्रेजी	ईसाई इस्लाम	50%
68.	लीबीया	त्रिफोली	अरबी	इस्लाम	64%
69.	मेडागास्कर	एंटतनाना राइव	मलग्गासी फ्रेंच	ईसाई इस्लाम	53%
70.	मॉरिशस	पोर्ट लुइस	अंग्रेजी हिन्दुस्तानी	हिन्दु ईसाई	94%
71.	मोरक्को	रबात	अरबी	इस्लाम	50%
72.	नामीबीया	विंडहाक	अंग्रेजी अफ्रीकी	ईसाई कबायली	28%
73.	नाईजीरिया	अबुजा	अंग्रेजी हौसा	ईसाई इस्लाम	51%
74.	सोमालिया	मोगादिशु	सोमालियन अंग्रेजी	इस्लाम	24%
75.	दक्षिण अफ्रीका	केप्टाउन्	अफ्रीकन्स अंग्रेजी	ईसाई	99%
76.	सूडान	खारतुम	अरबी अंग्रेजी	ईसाई इस्लाम	28%
77.	तंजानिया	डोजमा	कि स्वेहिली अंग्रेजी	ईसाई इस्लाम	90%
78.	जिम्बाब्वे	हरारे	अंग्रेजी, शोना	ईसाई कबायलि	67%
79.	कनाडा	ओटावा	अंग्रेजी, फ्रेंच	ईसाई	99%
80.	क्यूबा	हवाना	स्पेनिश	ईसाई	96%
81.	मैक्सिको	मैक्सिकोसिटी	स्पेनिश	ईसाई	55%
82.	पनामा	पनामा सिटी	स्पेनिश	ईसाई	87%
83.	संयुक्त राज्य	वाशिंगटन अमेरिका	अंग्रेजी	ईसाई	99%
84.	सूरीनाम	पैरामारिबो	डच हिन्दी अंग्रेजी	हिन्दु ईसाई इस्लाम	65%
85.	आस्ट्रेलिया	कैनबरा	अंग्रेजी	ईसाई	99%

विभिन्नदेशानां स्थानानां च वर्तमानानि तथा प्राचीननामानि

क्र. वर्तमाननामानि	प्राचीननामानि
1. हरारे	सैलिसबरी
2. पटना	पाटलिपुत्र
3. तंजानिया	जंजीबार तथा टंगानिका
4. लेनिनग्राड	सेटॅ पीटसबर्ग पेट्रोग्राड
5. घाना	गोल्ड कोस्ट
6. जापान	निप्पोन
7. हाचि मिन्ह सिटी	सैगान
8. सूरीनाम	डच गुपाना
9. नामीबिया	दक्षिणी पश्चिमी अफ्रीका
10. हवाई द्वीप	सेण्डविच द्वीप
11. ईरान	पर्शिया
12. आयरलैण्ड	ऐरे
13. बोत्सवाना	बेचुआना लैण्ड
14. केप कैनेडी	केप केनेरबल
15. बेलिज	ब्रिटिश होंडुराम
16. जिंबूति	फ्रेंच सेमालीलैण्ड
17. कम्बोडिया	कम्पूचीया ख्मेर
18. लाओस	लैनेक्स सैंग
19. जांबिया	उत्तरीरो डेशिया
20. म्याँमार	बर्मा
21. जावा	सुवर्णद्वीप, यवद्वीप
22. बंगलादेश	पूर्वी पाकिस्तान
23. उत्तर प्रदेश	संयुक्त प्रान्त
24. कर्नाटक	मैसूर
25. संयुक्त अरब गण-राज्य	इजिष्ट मित्र
26. पुणे	पूना
27. बडोदरा	बडौदा
28. विशाखापट्टनम्	जिसगापटनम्
29. पणजी	पंजिम
30. बींजिग	पेंइचिग पीकिंग
31. जेरे	कांगो गणराज्य
32. लखनऊ	लक्ष्मणपुर लखनौती
33. वाराणसी	काशी
34. इलाहाबाद	प्रयागराज
35. मॅचूरिय	मंचुकुओ
36. इस्तांबूल	कांस्टोटिनपोल
37. इण्डोनेशिया	डच ईस्ट इण्डिज
38. जकार्ता	बटाविया
39. जिम्बाब्वे	दक्षिणी रोडेशिया
40. जाम्बिया	उत्तरी रोडेशिया
41. बनुआतु	द न्यू हाइब्रिडस
42. सुआलू	द एलिस आईलैण्ड
43. शेगौ	टोनोलैण्ड
44. तस्मानीया	वान डाइमेन्स लैण्ड
45. नाउरू	प्लीलैण्ड आडलैण्ड
46. मलाबी	साण्टा आइसाबेल
47. बनाजुल	बाथ्रस्ट
48. ओडिशा	उत्कल
49. तिरुअनन्तपुरम्	त्रिवेन्द्रम्
50. मध्यप्रदेश	मध्यप्रान्त
51. कौझीकोंडे	कालीकट
52. बनिन	दहामी
53. ओस्लो	क्रिस्टिना
54. ताइवान	फारमूसा
55. इथोयोपिया	लियोयोल्डविले
56. श्रीलंका	सिलोन
57. थाईलैण्ड	स्याम
58. नीदर लैण्ड	हालैण्ड
59. बर्किन फासो	अपर बोल्टा
60. लेसथो	बसुटोलैण्ड
61. अंकारा	अंगोरा
62. इराक	मैसोपोटामिया
63. मलाबी	न्यासालैण्ड

विश्व- सुन्दरी (Miss-World)

1998 - लिनोर अबार गिल (इजराइल)
1999 - युक्तामुखी (भारत)
2000 - प्रियंका चोपड़ा (भारत)
2001 - अगबानी डरेगो (नाइजीरिया)

- अजरा एकिन (टर्की)
2002 - रोसानाडेविसन (आयरलैण्ड)
2003 - मारिया जूलिया मंतिला गार्सिमा (पेरू)
2004 - टाटाना कुचारोभा (सेक्ष रिपब्लिक्)
2006 - झागं जिलिन्
2007 - सेन्या सुखिनोवा
2008

ब्रह्माण्ड- सुन्दरी (Miss-Uinverse)

2000 - लारा दत्ता (भारत)
2001 - डेनिस क्विवनोन्स (प्यूर्टोरिको)
2002 - जस्टिन पासेक (पनामा)
2003 - अमोलिया वेगा (डोमिनिक न रिपब्लिक)
2004 - जेनिफर हॉकिन्स (आस्ट्रेलिया)
2005 - नताली ग्लेबोवा (कनाडा)
2006 - जुलेका रिवेश मैंडोजा (पुर्टो रिको)
2008 - डायाना मेंडिजा (भेनेजुएला)

भारतसुन्दरी (Miss- India)

1964 - मेहर कस्टालिनो
1965 - पर्सिस खम्बाटा
1966 - यास्मीन दाजी
1967 - नयारामिर्जा
1968 - अंजुम मुमताज बेगम्
1969 - कविता भाम्लानी
1970 - वीना रजनानी
1971 - राजगिल
1972 - रूपागिल
1973 - फरजाना ध्वनि
1974 - शालिनि ढोलकिया
1975 - मिनाक्षी कुर्पद
1976 - नैन बलसावर
1977 - नलिनि विश्वनाथन
1978 - अमलजीत चौहान
1979 - स्वरूप-सम्पत
1980 - संगीता बिलजानी
1981 - रचिता कुमार
1982 - पामेला सिंह
1983 - रेखा हाण्डे
1984 - जूही चावला
1985 - सोनू वालिया
1986 - मेहर जेसिया
1987 - प्रियदर्शिनी-प्रधान
1988 - डालि-मिन्हास
1990 - सुजैन-सचलोक
1991 - क्रिस्टिवेल होबी
1992 - मधु सप्रे
1993 - नम्रता शिरोडकर
1994 - सुष्मिता सेन
1995 - मनप्रीत-बरार
1996 - संध्या-चिब
1997 - नफीसा-जोसेफ
1998 - लिमरियाना-डिसूजा
1999 - गुल कीरत पनागा
2000 - लारा दत्ता

भारतसुन्दरी, ब्रह्माण्डः (Miss India, Universe)

2001 - सलीना जेटली
2002 - नेहा धूपिया
2003 - निकिता आनन्द
2004 - तनुश्री दत्ता
2005 - अमृताथापर
2007 - पूजा गुप्ता
2009 - एकता चोधरी

भारतसुन्दरी, विश्वम् (Miss India World)

2002 - श्रुति शर्मा
2003 - एमी वाशी
2004 - सयाली भगत
2005 - सिंदूरा गड्डे
2007 - सारा जाने डिआस्
2008 - पार्वती ओमनोकुट्टन्
2009 - पूजा चोप्रा

प्रमुखपुरस्काराः

I. नोबेलपुरस्कारः

स्वीडन्" देशस्य सुप्रसिद्धवैज्ञानिकस्य 'डाइनामाइट' इत्यस्य आविष्कर्तुश्च 'अल्फ्रेश्वड् नोबेल' (1833-86) महाभागस्य स्मृत्यर्थम् अन्ताराष्ट्रियपुरस्कारोऽयं प्रदीयते। एतस्य पुरस्कारस्य आरम्भः अल्फ्रेड्वर्यस्य मृत्योः अनन्तरम् अभवत्। 10 लक्षपरिमितस्य स्थिरधनराशेः कुसीदेन (Interest) धनेन प्रतिवर्षं षड्भ्यः व्यक्तिभ्यः विभिन्नेषु क्षेत्रेषु तेषाम् अभूतपूर्व-आविष्कारार्थं प्रदीयते। अधोलिखितेषु षड्षु क्षेत्रेषु पुरस्कारप्रदानं भवति। तद्यथा -

1. चिकित्सा। 2. भौतिकविज्ञानम्। 3. रसायनशास्त्रम्। 4. साहित्यम्। 5. शान्तिः। 6. अर्थशास्त्रम्।

अर्थशास्त्रस्य कृते पुरस्कारस्य आरम्भः 1969 तः सञ्जातः।

नोबेलपुरस्कारविजेतारः (भारतीयाः)

	विजेतारः	क्षेत्रम्	विषयः	समयः
1.	रवीन्द्रनाथ टैगोरः	साहित्यम्	गीताञ्जलिः	1913
2.	डॉ. सी.वी.रमन्	भौतिकशास्त्रम्	प्रकाशस्य प्रकार्णः	1930
3.	डॉ.हरगोविन्द खुराना	चिकित्सा	'यीस्ट जीन'इत्यस्य प्रयोगशालासंश्लेषणम्	1968
4.	मदर टेरेसा	शान्तिः	– सेवा –	1979
5.	डॉ. सुब्रह्मण्यम् चन्द्रशेखरः	भौतिकशास्त्रम्	चन्द्रशेखर लिमिट्	1983
6.	डॉ अमर्त्य सेन्	अर्थशास्त्रम्	कल्याणकारि अर्थशास्त्रम्	1998
7.	वी.एस्. नायपॉलः	सहित्यम्	–	2001

II. बुकरपुरस्कारः

साहित्यक्षेत्रे ब्रिटेन् देशेन प्रदीयमानोऽयं सर्वोच्चपुरस्कारः 10 सहस्र पाउण्ड-परिमितः धनराशिः विजेतृभ्यः पुरस्कारत्वेन प्रदीयते। अधोलिखिताः एते बुकर् पुरस्कारविजेतारः वर्तन्ते-

	विजेतारः	विषयः	समयः
1.	अरुन्धती रायः	द गॉड ऑफ् स्मल् थिंग्स	1997
2.	इयान् मैकेवन्	एम्सटाईम्	1998
3.	जे. एम.कोइट्जी	डिस्ग्रेस्	1999
4.	मारग्रेट् एटवुड्	द ब्लाइंड् एसेसिन्	2000
5.	पीटर् कैरी	ट्रू हिस्ट्री ऑफ कैली गेंग	2001
6.	यान् मार्टेल	लाईफ् ऑफ् पाई	2002
7.	डी.बी.सी. पियरे	वर्नन गॉड् लिटिल्	2003
8.	एलन् हॉलिंग हर्स्ट	द लाईन् ऑफ् ब्यूटी	2004
9.	जॉन् बैनविल	द सी (मान् बुकर् पुरस्कारः)	2005

III. अन्ताराष्ट्रियगान्धी शान्तिपुरस्कारः

अन्ताराष्ट्रियशान्तिक्षेत्रे विशिष्टयोगदानार्थं भारतसर्वकारेण पुरस्कारोऽयं प्रदीयते। नोबेलपुरस्कारः इव भारतस्य सर्वोच्चपुरस्कारोऽयं। एककोटिरूप्यकात्मकः : धनराशिः पुरस्कारत्वेन दीयते। तदानीन्तनप्रधानमन्त्रिणा पी.वी. नरसिहंराववर्येण महात्मागान्धिनः 125 तमजन्मदिवसम् उपलक्ष्य पुरस्कारोऽयम् आरब्धः।

निम्नलिखितेभ्यः क्रमशः एषः पुरस्कारः प्रदत्तः-

	विजेतारः	देशः	समयः
1.	डॉ. जूलियस न्येरेरे	तंजानिया	1995
2.	डॉ. आर्यरत्ने	श्रीलंका	1996
3.	डॉ. गेहार्ड फिशर	जर्मनी	1997
4.	रामकृष्ण मिशन्	भारतम्	1998
5.	बाबा आप्टे	भारतम्	1999
6.	नेलसन्मण्डेला तथा बंगला-देशस्य ग्रामीण बैंक	दक्षिण अफ्रिका तथा बंग्लादेशः बैंक संयुक्तरूपेण	2000
7.	जान् ह्यूम्	आयर लैण्ड	2001

	विजेतारः	देशः	समयः
8.	भारतीय-विद्याभवनम्	भारतम्	2002
9.	वाक्लाव हॉवेल	चेक गणराज्यस्य पूर्वराष्ट्रपतिः	2003
10.	अन्ताराष्ट्रिय रेडक्रस् सोसाइटी	-	2004

मैग्सेसेपुरस्कारेण सम्मानिताः भारतीयाः

अन्ताराष्ट्रिययसद्भावः

मदरटेरेसा - 1962
जां किन् अरपुथम् - 2000
एल्.रामदासः (पूर्वनौसेना-अध्यक्षः) - 2004

सार्वजनिकसेवा

जयप्रकाशनारायणः - 1965
एम.एस.सुब्बुलक्ष्मीः - 1974
मणिभाई भीमभाई पटेलः - 1982
बाबा मुरलीधर देवीदास आप्टे - 1985
डॉ.(श्रीमती) बानू कोयाजी - 1993
एम.सी.मेहता - 1997
डॉ. वी. शान्ता - 2005

सामुदायिकनेतृत्वम् -

आचार्य विनोबा भावे - 1958
दारा एन्. खुरोडी, डॉ.वर्गीज कुरीयन्, त्रिभुवन दास के. पटेल च - 1963
कमला देवी चट्टोपाध्यायः - 1966
डॉ.एम्.एस्. स्वामीनाथन् - 1971
इला आर्. भट्टः - 1977
मावेली आर्. अरोल एवं राजनकान्त एस्. अरोलः - 1979
प्रमोद कुमार सेठी - 1981
चण्डी प्रसाद भट्टः - 1982
लक्ष्मी चन्द जैनः - 1989
पाण्डुरङ्ग शास्त्री अठवले - 1996
सुश्री अरुणा रायः - 2000
राजेन्द्र सिंहः - 2001
सुश्री शान्ता सिन्हा - 2003

सर्वकारीयसेवा-

चिन्तामणि द्वारकनाथ देशमुखः - 1959
श्रीमती किरण वेदी - 1994
टी. एन्. शेषन् - 1996
जे. एम. लिंगदोहः - 2003

पत्रकारिता, साहित्यम्, सर्जनात्मककला-

अमिताभ चौधरी - 1961
सत्यजीत राय - 1967
बी.जी. वर्गीज - 1975
सोम्भु मित्रा - 1976
गौर किशोरघोषः - 1981
अरुण शौरी - 1982
आर्. के. लक्ष्मणः - 1984
के.बी. सुबन्ना - 1991
पण्डित रविशङ्करः - 1992
सुश्री महाश्वेता देवी - 1997

विशिष्ट नेतृत्वम् -

सन्दीप पाण्डे - 2002

ज्ञानपीठपुरस्कारः

भारतीयभाषासु रचितस्य सर्वोत्कृष्टसाहित्यस्य कृते प्रदीयमाने पुरस्कारे साम्प्रतं 5 लक्षरूप्यकात्मकधनराशिः प्रतिवर्षम् एकैकस्मै प्रदीयते। निम्नलिखितानां साहित्यकाराणां कृते एतावत्पर्यन्तं पुरस्कारोऽयं प्रदत्तः।

वर्षम्	पुरस्कारविजेतारः	भाषा	कृतिः
1965	जी.शङ्करकुरूपः	मलयालम्	ओडक्कुजुल
1966	ताराशङ्कर वन्दोपाध्यायः	बांगला	गणदेवता
1967	उमाशङ्कर जोशी	गुजराती	निशीथ
1967	के. वी. पुटप्पा	कन्नडम्	रामायणदर्शनम्
1968	सुमित्रानन्दन पन्तः	हिन्दी	चिदम्बरा

वर्षम्	पुरस्कारविजेतारः	भाषा	कृतिः
1969	अग्र.एस्. फिरागोरखपुरी		
1970	विश्वनाथ सत्यनारायणः	तेलुगु	श्रीमद् रामायण कल्पवृक्षम्
1971	श्री विष्णु दे	बंगला	स्मृतिसत्ताभविष्यत्
1972	रामधारी सिहं 'दिनकरः'	हिन्दी	उर्वशी
1973	डॉ. दत्तात्रेय रामचन्द्र बेन्दरे	कन्नडम्	चारताल
1973	गोपीनाथ महान्ती	ओडिया	माटि मटाळ
1974	विष्णु सखाराम खाण्डेकरः	मराठी	'ययाति'
1975	ए.वी. अकलिंदम्	तमिलः	चित्तपवाई
1976	श्रीमती आशापूर्णा देवी	बांगला	प्रथमप्रतिश्रुति
1977	शिवराम कारन्तः	कन्नडम्	मुकज्जिया कनसुगुल
1978	अज्ञोय एच.एस.	हिन्दी	कितनी नावों मे कितनी बार
1979	डॉ. वीरेन्द्र कुमार भट्टाचार्यः	असामी	'मृत्युञ्जयः'
1980	एस.के . पोट्टेकट	मलायालाम्	ओरू डिस्टिन्टेकथ
1981	अमृता प्रीतम्	पञ्जाबी	कागज ते केनवास
1982	महादेवी वर्मा	हिन्दी	यामा
1983	मस्ति व्यंकटेश आयंगारः	कन्नडम्	चिक्कवीर राजेन्द्र
1984	तक्षी शिवशङ्कर पिऌअई	मलायालम्	चेम्मीन
1985	पन्नालाल पटेलः	गुजराती	मानवनि भवाई
1986	सच्चिदानन्द राउतरायः	ओडिया	
1987	वि.वा. शिरवाडकरः	मराठी	
1988	सी.नारायण रेड्डी	तेलुगु	
1989	कुर्रतुल एन्. हैदरः	उर्दू	

भारतरत्नपुरस्कारः

क्र.सं.	वर्षम्	विजेतारः
1.	1954	डा. सर्वपल्ली राधा कृष्णन्
2.	1954	चक्रवर्ती राजगोपालाचारी
3.	1954	डा. सी.वी.रमन्
4.	1955	डा. एम. विश्वश्वरैया
5.	1955	डा. भगवान दास
6.	1955	पं. जवाहरलाल नेहरू
7.	1957	गोविन्द वल्लभ पंत
8.	1958	डा. डी. के. कार्वे
9.	1961	डा. वी सी राय
10.	1961	पुरुषोत्तम दास टण्डन
11.	1962	डा. राजेन्द्र प्रसाद
12.	1963	डा. जाकिर हुसैन

क्र.सं.	वर्षम्	विजेतारः
13.	1963	डा. पी.वी. काने
14.	1966	लाल बहादुर शास्त्री
15.	1971	श्रीमती इन्दिरा गान्धी
16.	1975	वी. वी. गीरि
17.	1976	के. कामराज
18.	1980	मदरटेरेसा
19.	1983	आचार्य विनोवा भावे
20.	1987	खान अब्दुलगफार खान
21.	1988	एम. जी. रामचन्द्रन्
22.	1990	बी. आर. अम्बेडकर
23.	1990	नेल्सन मण्डेला
24.	1991	मोरारजी देसाई
25.	1991	राजीव गान्धी

क्र.सं.	वर्षम्	विजेतारः
26.	1991	सरदार वल्लभ भाई पटेल
27.	1992	मौ. अबुल कलाम आजाद (मरणोपरान्त)
28.	1992	जे.आर. डी. टाटा
29.	1992	सत्यजीत राय
30.	1997	गुलजारी लाल नन्डा
31.	1997	श्रीमती अरूणा आसफ अली
32.	1997	डा. ऐ. पी. जे. अब्दुल-कलाम
33.	1998	एम. एस. सुब्बुलक्ष्मी
34.	1998	सी. सुब्रमण्यम्
35.	1998	जयप्रकाश नारायण
36.	1999	प्रो. अमर्त्यसेन
37.	1999	पं. रविशंकर
38.	1999	गोपीनाथबोरदोलोई
39.	2001	लतामंगेशकर
40.	2001	बिस्मिल्ला खाँ

पद्मभूषणविजेतारः

क्र.	पद्मभूषण विजेतारः	क्षेत्रम्
1.	रामचन्द्रन	कला
2.	डा. आंद्रे बेटेली	साहित्यम् एवं शिक्षा
3.	डा. अनिल कोहली	चिकित्सा
4.	डा. अजीज प्रेमजी	व्यापारः एवम् उद्योगः
5.	बलराज पुरी	साई, सिक्ख, साहित्यम् एवं शिक्षा
6.	डा. बृजमोहन लाल गुंजाल	व्यापारः एवम् उद्योगः
7.	चंटी प्रसाद भट्ट	समाजिक कार्यम्
8.	जी. वी. रामकृष्ण	प्रशासनिक सेवा
9.	गिरीश चन्द्र सम्सेन	प्रशासनिक सेवा
10.	डा. हरिमोहन	चिकित्सा
11.	प्रोफेसर इरफान हबीब	(इतिहासः साहित्यम् एवं शिक्षा)
12.	प्रो.के. श्रीनाथ रेड्डी	चिकित्सा
13.	किरण मजूमदार शाँ	विज्ञानम् एवम् अभियान्त्रिकी
14.	एम. टी. वासुडवनायर	कला
15.	मृणाल मिरि	पत्रकारिता
16.	डा.मृणालदत्त चौधरी	व्यापारः, उद्योगः
17.	डा.नरसिंह शेषगिरि	विज्ञानम् एवम् अभियान्त्रिकी
18.	प्रबोध चन्द्रडे उर्फ मन्नाडे	कला
19.	क्यू.हैदर	साहित्यम् एवं शिक्षा
20.	प्रो. रोमिला थापर	साहित्यम् एवं शिक्षा
21.	एस.आर शंकरन	प्रशासनिक सेवा
22.	डा.सरदार अंजुम	साहित्यम् एवं शिक्षा
23.	सैयद मीर काशिम	मरणोत्तरम् (लोकायतम्)
24.	टी आर. सतीश चन्द्रन	प्राशासनिकसेवा
25.	डा. तरलोचन सिंह	चिकित्सा
26.	प्रो. वी. एस राममूर्ति	विज्ञानम् एवम् आभियान्त्रिकी
27.	वारा प्रसाद के. रेड्डी	विज्ञानम् एवम् आभियान्त्रिकी
28.	मार्कटुली	पत्रकारिता
29.	यश चौपड़ा	कला
30.	डा. युसुफ ख्वाजा हमिद	व्यापारः एवम् उद्योगः

दादा साहब फाल्के पुरस्कार

1970 तमे वर्षे स्थापिते चलच्चित्रजगतः सर्वोच्च भारती पुरस्कारः, 1997 तम वर्षार्थं प्रसिद्धकवि गीतकारः च प्रदीपाय प्रदत्तः आसीत् एतस्य पुरस्कारस्य निमित्तं 1999 तः पुरस्कारराशिः एक लक्षरूप्यक तः वर्धयित्वा लक्षद्वयं कृतमस्ति। दादा साहेब फाल्के पुरस्कारेण सम्मानिताः एते-

वर्षम्	विजेतारः नामानि	वर्षम्	विजेतारः नामानि
1986	बी. नागी रेड्डी	1996	शिवाजी-गणेशनः
1987	राजकपूर	1997	कवि प्रदीपः
1988	अशोक कुमार	1998	बी.आर. चौपड़ा
1989	लता मंगेशकर	1999	हृषिकेश मुखर्जी
1990	ए. नागेश्वर राव	2000	आशा भेंसले
1991	मालज पोढारकर	2001	यश चौपड़ा
1992	भूपेन हजारिका	2002	देवानन्द
1993	मजरूह सुल्तानपुरी	2003	मृणाल सेन
1994	दिलीप कुमार	2004	अडूर-गोपाल कृष्णन
		2005	श्याम बेङ्गल
		2006	तपन सिन्हा

इन्दिरागान्धी अन्ताराष्ट्रियपुरस्कारः

वर्षम् विजेतारः
पार्लियामेंटरी ग्लोबल एक्शन
1986 मिरवाईल गोर्बाच्योब
1987 श्रीमती ग्रो हर्लेम ब्रंटलैण्ड (नार्वे देशस्य
1988 प्रधानमन्त्री)
यूनिसेफ
1989 सेम नुजोमा (नामिबीया देशस्य राष्ट्रपतिः)
1990 राजीवगान्धी
1991 साबुरो ओकिला (जापानदेशस्य- पूर्व-
1992 विदेशमन्त्री)
1993 डा. वाक्लाव हावेल
1994 आर्क विशप ट्रेवर हटलेस्टन
1995 जनरल ओलूसेगल ओबासांजो
1996 मेडिसिन्स सांस फ्रन्टियर्स (अ. स. मानवतवादी स्वैच्छिक सङ्घटनम्-पेरिस)
1997 जिभी कार्टर (भू.पू. अमेरिकाराष्ट्रपतिः)
1998 मोहम्मद युनुस् (ग्रामीण बैंक आफ ढाका इत्यस्य अध्यक्षः)
1999 डा. एम. एस- स्वामीनाथन् (भारतस्य कृषिवैज्ञानिकः)

वर्षम्	विजेतारः
2000	मैरी शॅलिन्सन (शरणार्थिभ्यः संयुक्तराष्ट्र-उच्चायुक्तः)
2001	प्रो. सदाको ओगता (जापानदेशस्य शिक्षाविद्)
2002	श्री दत्त रामपाल
2003	कोफी अन्नान्
2004	महाचक्री सिरिनदोर्न (थाईलैण्डदेशस्य राजकुमारी)

राजीव गान्धी खेलरत्नपुरस्कारः

वर्षम्	विजेतारः	वर्षम्	विजेतारः
1997-1998	सचिन तेन्दुकरः	2002	के. एम. बीनामोलव
1998-1999	ज्योतिर्मयी सिंकदरः		अंजली वेदपाठकभागवत्
1999-2000	धनराज पिल्लैः	2003	अंजू बाबी जार्ज
2000-2001	पुलेला गोपीचन्दः	2004	राज्यवर्धन सिंह राठौड़
2001-2002	अभिनव बिन्द्रा	2005	पङ्कज आडभानि
		2007	महेन्द्र सिंह धोनि

विविधराष्ट्रिययाः अन्ताराष्ट्रिययाः च पुरस्काराः

क्र. सं.	पुरस्कारस्य नाम	वर्षम्	विजेतारः	क्षेत्रम्
1.	इन्दू शर्मा कथा सम्मानः	2005	प्रमोद तिवारी	(कृति-डर हमारी जेबोमें)
2.	सिड नी शान्तिपुरस्कारः	2004	अरुन्धती राय	(भारतम्)
3.	शलाकासम्मानः	2004-05	नेमिचन्द्रः जैनः	नाट्य समीक्षक :
4.	मिस इण्डिया वर्ल्डवाइड	2005	अमृता हुंजन	-
5.	मिस इण्डिया युनिवर्स	2005	अमृता थापर	-
6.	वाचस्पति पुरस्कारः	2004	प्रो. रामकरण शर्मा	कृति-गगन वाणी
7.	12शः राजीवगान्धी	2004	स्वामी अग्निवेशव	मदरी माइडीन
8.	मिसेज वर्ल्ड	2005	सिमा बरवर	इजराईल
9.	इक बाल सम्मानः	2004-05	शहरयार	शायर
10.	उपन्यास पुरस्कारः	-	शरतचन्दचटर्जी	-
11.	17शः मूर्तिदेवी पुरस्कारः	2003	डा. कल्याणमल लोढ़ा	वाग्विभव
12.	कथा चूडामणि पुरस्कारः	2004	सुन्दर रामास्वामी	तमिल साहित्यकारः
13.	फीफायाः सर्वश्रेष्ठ पुरुष फुटबालर पुरस्कारः	2004	रोनाल्डिन्हो	ब्राजील

क्र. सं.	पुरस्कारस्य नाम	वर्षम्	विजेतारः	क्षेत्रम्
14.	गुइलेरमो कानो प्रेस स्वतन्त्रता पुरस्कारः	2005	रोना थिंझोंग	चीन
15.	अणुव्रतः पुरस्कारः	2004	भेरोसिंह शेखावत	उपराष्ट्रपतिः
16.	शिखरः सम्मानः	2004-05	निदा फलजी	गीतकारः
	शिखरः सम्मानः	2004-05	प्रहलाद टिपणीया	लोक गायकः
	शिखरः सम्मानः	2004-05	रॉबिनडेविड्	शिल्पकारः
17.	कबीर पुरस्कारः	2004	रमाशंकर सिंह	उत्तरप्रदेशः
18.	बिहारी पुरस्कारः	2004	मरुधर मृदुलः	कवितासंग्रहः
19.	गुजरमल मोडी	2005	प्रो.जी.पद्मनाभन्	जैव प्रोद्योगिकी विज्ञान पुरस्कारः
20.	एशियाई बिजनेस	2004	रतन टाटा	टाटा समूहस्य
	ऑफ दईयर फोर्ब्स पत्रिका पुरस्कारः	2004	रतन टाटा	अध्यक्षः
21.	गोल्डन पैन ऑफ	2005	मुहजोब मोहम्मद सालेह	सुडानी-समाचारः फ्रीडम पुरस्कारः
	गोल्डन पैन ऑफ फ्रीडम पुरस्कारः	2005	मुहजोब मोहम्मद सालेह	पत्र अल अमम
	गाल्डन पैन ऑफ फ्रीडम पुरस्कारः	2005	मुहजोब मोहम्मद सालेह	संस्थापकः
22.	प्रेम भाटिया पुरस्कारः	2005	वार्गीज के. जार्ज	इण्डियन एम्स. संवाद दाता
23.	राजीवगान्धी राष्ट्रिय गुणवत्तापुरस्कारः	2003	इड़ियन आयल इण्डस्ट्रिज लिमिटेड	कार्पोरेशन तथा ग्रासिम सयुंक्तरूपेण
24.	नेहरू साक्षरता पुरस्कारः	2003	प्रो.भवानी शंकरगर्ग	-
25.	प्राणी मित्रः	2004	हरिसिंह राजपुरोहित	राजस्थान
	पुरस्कारः	2004	हरिसिंह राजपुरोहित	मरणोत्तरम्

प्रमुखक्रीडाणां नामानि (राष्ट्रियाः)

सम्बन्धः	क्रीडा
1. रंगास्वामीकप	नेशनल हॉकी चैम्पियनशिप
2. आगा खाँ कप	हॉकी
3. बेटन कप	हॉकी (कोलकाता)
4. बोम्बे गोल्ड क्लब	हॉकी
5. ध्यानचन्द्र ट्रॉफी	हॉकी
6. लेडी रतन टाटा ट्रॉफी	हॉकी (महिला)
7. नेहरू ट्रॉफी	हॉकी
8. रिने फ्रांक ट्रॉफी	हॉकी
9. सिंधिया गोल्ड कप	हॉकी
10. बारन-ब्लेक कप	टेबिलटेनिस (पुरुष)
11. जयलक्ष्मी कप	नेशनल टेबिल टेनिस (महिला)
12. बर्दवान ट्रॉफी	वेट लिफ्टिंग
13. डी.सी.एम. ट्रॉफी	फुटबॉल
14. डॉ. बी. सी. राय ट्रॉफी	नेशनल फुटबॉल

सम्बन्धः	क्रीडा
15. डूरण्ड कप	फुटबॉल
16. आई. एफ. ए. शील्ड	फुटबॉल (कोलकाता)
17. रोवर्स कप	फुटबॉल (भारत)
18. संतोष ट्रॉफी	नेशनल फुटबॉल चैम्पियनशिप
19. रणजी ट्रॉफी	नेशनल क्रिकेट चैम्पियनशिप
20. सब्रतो मुखर्जी कप	फुटबॉल
21. दिलीप ट्रॉफी	क्रिकेट
22. मोइनुद्दौला गोल्ड कप	क्रिकेट
23. रोहिन्टन बारिया ट्रॉफी	क्रिकेट (अन्तर्विश्वविद्यालय)
24. ऐजरा कप	पोलो
25. राधामोहन कप	पोलो
26. बिलिंगटन ट्रॉफी	नौका दौड

(अन्ताराष्ट्रियम्)

1. टाटा मैमोरियल कप - बास्केट बाल
2. अमेरिकन कप - याचरेसिंग (नौका दौड़)
3. कोलम्बो कप - फुटबाल (भारत-पाकिस्तान श्रीलंका और वर्मा)
4. कारबिलां कप - वर्ल्ड टेबिल टेनिस (महिला)
5. डेविस कप - लॉन टेनिस
6. डर्बी - घुड दौड़ (इग्लैण्ड)
7. ग्राडं नेशनल - हार्स स्पीटल चेज रेस (इंग्लैण्ड)
8. जुल्स रिमे ट्रॉफी - वर्ल्ड सौसर (फुटबाल)
9. किंग्स कप - हवाई दौड़ प्रतियोगिता (इंग्लैण्ड)
10. मरेडेका ट्रॉफी - फुटबॉल (एशिया)
11. प्रिंस आफ वेल्सकप - गोल्फ (इंग्लैण्ड)
12. राइडर कप - गोल्फ (इंग्लैण्ड)
13. शिडर कप - सीप्लेन दौ़ड (इंग्लैड)
14. स्वेथलिंग कप - पुरुषों की विश्व टेबिल टेनिस प्रतियोगिता
15. टामस कप - विश्व बैडमिंटन (पुरुष)
16. उबेर कप - विश्व बैडमिंटन (महिला)
17. बॉकर कप - गोल्फ
18. वेस्टचेस्टर कप - पोलो
19. बिम्बलडन ट्रॉफी - लॉन टेनिस
20. विटम्यान् कप् - लन् टेनिस् (इंग्लैड)

ओलम्पिकक्रीडासु शुभङ्करः

ओलम्पिक क्रीडासु पञ्चमुद्रिकाणां स्थायिप्रतीकं 1924 तमे वर्षे पेरिस् ओलम्पिक क्रीडातः स्वीकृतमासीत्। किन्तु पृथक् पृथक् स्थानस्य आयोजन पृथक् परिचयार्थं कतिपय-पृथक् पृथक् शुभङ्करस्य व्यवस्था 1968 इत्यस्य मेक्सिको-ओलम्पिक तः एव प्रारम्भः जातः। मेक्सिको ओलम्पिक तः अद्यावधि समस्त-ओलम्पिक-आयोजनेषु कश्चित् शुभङ्करः स्वीकृतो भवति।

क्र.	वर्षम्	स्थानम्	शुभङ्करः
1.	1968	मेक्सिको सिटी	रैड जगुआर
2.	1972	म्यूनिक्सः	वाल्दी (शिकारीकुत्ता)
3.	1976	मांट्रियल:	वीवर (उदबिलाव)
4.	1980	मास्कोः	मीशा (रीछ का बच्चा)
5.	1984	लास एंजिल्सः	सैम (बाज)
6.	1988	सियोलः	होदोरी (बाघ का बच्चा)
7.	1992	बार्सिलोनाः	कोबी (कार्टुननुमाकुत्ता)
8.	1996	अटलांटाः	इग्गी (छोटा बच्चा)
9.	2000	सिडनीः	सिड, मिली, आली
10.	2004	एथेंस (प्रस्तावितः)	अथेना फीवस
11.	2008	बीजिंग (प्रस्तावितः)	-
12.	2012	लंदन (प्रस्तावितः)	-

विश्व कप क्रिकेटक्रीडाया विजेतारः

वर्षम्	विजेतारः	स्थानम्
1975	वेस्टइंडीज	इंग्लैण्ड
1979	वेस्टइंडीज	इंग्लैण्ड
1983	भारत	इंग्लैण्ड
1987	आस्ट्रेलिया	भारत-पाक
1992	पाकिस्तान	आस्ट्रेलिया-न्यूजिलैंड
1996	श्रीलंका	भारत-पाक
1999	आस्ट्रेलिया	इंग्लैण्ड
2003	आस्ट्रेलिया	दक्षिण-अफ्रीका
2007	आस्ट्रेलिया	वेस्टइंडिज

शब्दसंक्षेपः
(ABBREVIATIONS)

A

AAOU	Asian Association of Open Universities.
ACF	Asian Cricket Foundation
AD	Anno Domini (After Christ)/ Acknowledgement ;
ADMK	Anna Dravida Munetra Kazhagam
AFMC	Armed forces Medical colege
AICTE	All India Council for Technical Education
AM	Ante Meridiem (Before noon)
ITS	International Telecommunication Satellite
ATC	Air Traffic Control
AICC	All India Congress Committee.
AID	Agency for International Development
AIDS	Acquired Immune Deficiency Syndrome.
AIIMS	All India Institute of Medical Sciences.
APU	Asian parliamentary Union.
A/c	Alternating Current Account.
AIR	All India Radio
AI	Air India/Artifical Intelligence
AIFF	All India Football Federation
AM	Antie-Meridiem (Before noon)
ASI	Archelogical Survey of India
AU	African Union.
ATM	Automatic Teller Machine

B

BA	Bachelor of Arts / British Academy
BBC	British Boadcasting Corporation
BCCI	Board of Control for Cricket in India
BSNL	Bharat Sanchar Nigam Limited
BC	Before Christ
BHU	Banaras Hindu University
BSF	Border Security Force
BHEL	Bharat Heavy Electrical Limited
B. Ed.	Bachelor of Education
BARC	Bhabha Automic Research Centre
BPL	Below Poverty Line

C

CAD	Computer Aided Design
CAG	Comptroller and Auditor General of India
CBDT	Central Board of Direct Taxes
CBSE	Central board of Secondary Education
CD	Compact Disc / Certificate of Deposit
CFL	Compact Fluorescent Lamps
COPRA	Consumer Protection Act
CPWD	Central Public Works Department
CA	Chartered Accountant
CBI	Central Bureau of Investigation
CCI	Cricket Club of India
CID	Criminal Investigation Department
CNG	Compressed Natural Gas
CIA	Criminal InvestigationAgency
CPI	Communist Party of India
CPI(M)	Communist Party of India (Marxist)
CSIR	Council of Scientific and Industrial Research
CTBT	Comprehensive Test Ban Treaty
CWPRS	Central Water and Power Research Station

CT	Certified Teachership
CRP	Central Reserve Police
CR	Central Railway Confidential Report
C/o	Care of

D

D	Development
DIG	Deputy Inspector General
DNA	Deoxyribo-nucleic Acid
DPEP	District Primary Education Programme
DTH	Direct to Home
DTP	Desktop Publishing
DTS	Digital Theatre System
DC	Direct Connection / Deputy Commissioner
DCL	Doctor of Civil Law
DDA	Delhi DevelopmentAuthority
DIA	Defence IntelligenceAgency
DMK	Dravidi Munnetra Kazhagam
DSc	Doctor of Science
DA	Dearness Allowance / Daily Allowance
D.Litt	Doctor of Literature
DDT	Dichloride Daphny Tricolorethane
DM	District Magistrate
DPI	Director of Public Instruction

E

ECG	Electro Cardiogram
E-mail	Electronic Mailing
EMI	Equated Monthly Installment
ENT	Ear, Nose and Throat
EPABX	Electronic Private Automatic Branch Exchange
ECU	European Currency Unit
EG	Exempli Gratia (for example)
ER	Eastern Railway
ETC	Et Cetera

F

FACTS	Fingerprint Analysis and Criminal Tracing System
FAO	Food and Agriculture Organization
FCI	Food Corporation of India/ Fertilizer Corporalion of India
FDI	Foreign Direct Investment
FIFA	International Football Federation
FII	Foreign Institutional Investors
FTII	Films and Television Institute of India
FEMA	Foreign Exchange Management Act
FA	Football Association
FIR	First Information Report
FM	Field Marshal/ Frequeny Modualion
FOR	Free on Rail

G

GATS	General Aggrement on Trade and Services
GDP	Gross Domestic Product
GPS	Global Positioning System
GSLV	Geo-Synchronous Satellite Launch Vehicle
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
GAIL	GasAuthority of India Limited
GIC	General Insurance Corporation
GPF	General Provident Found
GSI	Geological Survey of India
GPO	General Post Office
GMT	Greenwich Mean Time

H

HAL	Hindustan Aeronautics Limited
HCL	Helicopter Corporation of India
HMT	Hindustan Machine Tools

HP Horse Power / Himachal Pradesh / Horizontal Plane
HSL Hindustan Steel Limited
HIV Highly Immuned Virus
HAC Hindustan Aluminium Corporation
HE His Her Excellency
HH His Highness / Holiness
HTML Hyper Text Markup Language

I

IARI Indian Agriculture Research Institute
IA Indian Airlines
IAAS Indian Audit and Accounts Service
IAEA International Atomic Energy Agency
ICRC International Committee of the Red Cross
ICAR Indian Council of Agricultural Research
ICCR Indian Council for Cultural Relations
ICSE Indian Certificate of Secondary Education
ICT Information and Communication Techonology
IDBI Industrial Development Bank of India
IGNOU Indira Gandhi national Open University
ILA Indian Library Association
INSAT Indian National Satellite
INTELSAT International Tele Communication Satelite
IOC Indian Oil Corporation
IPC Indian Penal code
IQ Intelligence Quotient
ISBN International Standard Book Number
ISKCON International Society for Krishna Consciousness
ISO International Standard Organisation
ISRO Indian Space Research Organisation
ISSN International Standard Serial Number
IST Indian Standard Time
ITI Industrial Training Institute
ISAF International Security Assistance Force
IPC Indian Pemal Code
ISI Indian Standard Institution
ISP Internet Service Provider
ITU International Tele-communication Union
IG Inspector General
IFS Indian Foreign Service
IPS Indian Police Service
ITI Industrial Training Institute
IIT Indian Institute of Technology
IOC International Olympic Committee
INA Indian National Army
IAS IndianAdministrative Service

J

JIPMER Jawaharlal Nehru Institute of Postgraduate Medication Education and Research
JPEG Joint Photographic Export Group
JNU Jawaharlal Neheru University
JCO Junior Commissioned Officer
JOHAR Jharkhand Organization for Human Rights
JRF Junior Research Fellowship
Jr. Junior
JRC Junior Red Cross / Joint Research Centre

K

KBE Knight of the British Empire
KW Kilo Watt
KG Kilo Gram
KMPH Kilometre per hour
KYC Know Your Customer

L

LCA Light Combat Aircraft
LCD Liquid Crystal Display
LeT Lashkar-e-Taiba
LPG Liquefied Petroleum Gas
LTTE Liberation Tigers of Tamil Elam
LIC Life Insurance Corporation
LLB Bachelor of Low
LBW Leg Before Wicket

M

M Modulator Demodulator
MBA Master of Business Administration
MCI Medical Council of India
MICR Magnetic Ink Character Recognition
MODEM Modulator Demodulator
MOU Memorandum of Understanding
MS/MSS Manuscript / Manuscripts
MBBS Bachelor of Medicine and Bachelor of Surgery
MC Mahaveer Chakra
MA Master of Arts
MD Managing Director
MLA Member of Legislative Assembly
MLC Member of Legislative Council
MP Member of Parliament
MO Money Order
MES Military Engineering Service
M.Phil Master of Philosophy

N

NAAC National Assessment and Accreditation Council
NABAR National Bank of Agriculture and Rural Development
NASA National Aeronautics and Space Administration
NATO North Atlantic Treaty Organisation
NDA National Defence Academy
NGO Non-Government Organisation
NKC National Knowledge Commission
NPCIL Nuclear Power Corporation of India Ltd
NPS New Pension Scheme
NSE National Stock Exchange
NTPC National Thermal Power Corporation
NTSE National Talent Search Examination
NBT National Book Trust
NCA National Cricket Academy
NCERT National Council of Educational Research and Training
NCTE National Council of Teacher Education
NCP National Congress Party
NCSC National Commission for Scheduled Caste
NDA National DemocraticAlliance National Defence Academy
NCC National Cadet Corps
NAEP National Adult Education Programme
NDF National Defence Fund
NSC National Saving Certificate
NB Note Bane

O

OBC — Other Backward Classes
ONGC — Oil and Natural Gas Corporation
OIGS — On India Government Service
OK — All Correct
OTC — Officer's Training Centre
OT — Over Time
OCS — Overseas Communication Service
OIL — Oil India Limited

P

PAC — Public Accounts Committee
PDS — Public Distribution System
PFRDA — Pension Fund Regulatory and Development Authority
PM — Prime Minister/ Post Meridiem
PNR — Passenger Name Recorder
POTA — Prevention of Terrorism Act
PSLV — Polar Satellite Launch Vehicle
PTA — Parent Teacher Association
PWD — Public Works Department / Persons with Disability
PAN — Permanent Account Number
PF — Provident Fund
PIA — Pakistan international Airlines
PIB — Press Information Bureau
PIN — Postal Index Number
PVC — Param Veer Chakra
PA — Personal Assistant
PAC — Public Accounts Committee
PTI — Press Trust of India
PTO — Please Turn Over
Ph.D — Doctor of Philosophy

Q

QMS — Quick Mail Service

R

R & D — Research and Development
RAC — Reservation Against Cancellation
RADAR — Radio Detection and Ranging
RDX — Research Department Explosive
RMS — Railway mail Service
RNA — Rybonucleic Acid
RTI — Right to Information
RSS — Rashtriya Swayamsewak Sangh
RSVP — Repondez Sil Vous Pliail (Reply if you please)
RBI — Reserve Bank of India
RC — Red Cross
RSCB — Railways Sports Control Board
RTO — Road Transport Officer
RI — Revenue Inspector
RP — Registered Post
RTIS — Railway Tail Service

S

SCI — Shipping Corporation of India
SEBI — Secutities and Exchange Board of India
SENSEX — Sensitive Index (of Share price)
SEZ — Special Economic Zone
SITE — Satellite Instructional Television Experiment
STD — Subscriber Trunk Dialing / Sexually Transmitted Diseases
SAARC — South Asian Association for Regional Co-operation
SAI — Sports Authority of India
SAIL — Steel Authority of India Limited
STC — State Trading Corporation
SDO — Sub Divisional Officer
SC — Supreme Court Scheduled Caste
SP — Superintendent of Police

T

TIFR — Tata Institute of Fundamental Research

TLC — Total Literacy Campaign
TOFEL — Test of English as a Foreign Language
TADA — Terrorism and Disruptive Activities (prevention)Act
TB — Tuberculosis
TIN — Tax Information Network
TA — Traveling Allowance
TTE — Traveling Ticket Examiner
TELEX — Teleprinter Exchange
TMO — Telegraphic Money Order

U

U — Uttarpradesh
UAV — Unmanned Aerial Vehicle
ULFA — United Liberation Front of Asom
UNEP — United Nations Environment Programme
UPA — United Progressive Alliance
UPS — Uninterrupted Powe Supply
UPSC — Union Public Service Commission
VCR — Video Cassete Recorder
UAE — United Arab Emirates
UDC — University Development Commission
UGC — University Grant Commission
UTI — Unit Trust of India
UPSC — Union Public Service Commission
UNO — United Nation Organization
UNICEF — United Nations International Children's Emergency Fund
UNI — United News of India
UNESCO — United Nationa Educational Scientific and Cultural Organization
USSR — Union of Soviet Socialist Republics

V

VIP — Very Important Person
VIRUS — Vital Informal Resorce under Siege
VAT — Value Added Tax
VC — Vice Chancellor/Victoria Cross
VPP — Value Payble Post

W

WWW — World Wide Web
WHO — World Health Organisation
WTO — World Trade Organization / World Tourism Organization
WFC — World Food Council

X

X-mas — Christmas

Y

YMCA — Young Men's Christen Association

Z

ZIP — Zone Improvement Plan
ZAPU — Zimbabwe African People's Union
ZPG — Zero Population Growth.

5

शिक्षणाभिरुच्यधिकार:

शिक्षा एव समाजस्य आधारभूततत्त्वम्। शिक्षा-व्यवस्थानुगुणं समाजस्य विकास: अपि अवलोक्यते। समाजानुगुणं शिक्षोद्देश्यं निर्धारणीयमिति शिक्षाविदामाशय:। संसारे विद्यमानै: प्राणिभि: सर्वदा या काऽपि क्रिया अवश्यं क्रियते एव। किन्तु काश्चन क्रिया: जन्मजाता:, काश्चन स्वार्जिताश्च भवन्ति। अशिक्षिता: क्रिया: जन्मजाता:, शिक्षिताश्च क्रिया: स्वार्जिता: इति। अर्थात् शिक्षणेन विना या: क्रिया: ज्ञाता: भवन्ति, ता: जन्मजाता: इति कथ्यते। शिक्षणेन जायमाना: क्रिया: स्वार्जिता: इति कथ्यते। सार्थकशिक्षणेन एव अधिगम: जायते।

प्रतिक्रियाभिरेव मानवव्यवहार: प्रतिक्षणं परिवर्तते। अस्मिन्नेव परिवर्तितव्यवहारे वैय्यक्तिकभिन्नता दृष्टिगोचरा भवति। रुचय: अभिवृत्तयश्च सर्वेषां भिन्ना: भवन्ति। अत: तादृश्यां महत्त्वभूतायां शिक्षणाभिरुचौ भाविशिक्षकस्य अवश्यमेव अपेक्षितज्ञानं स्यात्। तदर्थं विभागेऽस्मिन् शैक्षिकविषया: पृच्छ्यन्ते।

वेदकालीनशिक्षा

- संस्कारा:- उपनयनसंस्कार:- ब्राह्मण:- 8, क्षत्रिय:- 10, वैश्य:- 12
- शिक्षणसंस्था:- गुरुकुलम्, आश्रम: मठा: इत्यादि।
- गुरु:- उपाध्याय:, आचार्य:, शिक्षक:, अध्यापक:।
- गुरुशिष्यसम्बन्ध:- पितापुत्रसम्बन्ध:।
- स्त्रीशिक्षा-आत्रेयी, गार्गी, कामन्दकी, लोपमुद्रा।
- उद्देश्यानि-मोक्षप्राप्ति:, धर्माचरणम्, चारित्रिक-शारीरिकविकास:, धनोपार्जनम्।
- पाठ्यक्रम:- परा, अपरा।
- शिक्षणविधय:- व्याख्या, तर्क:, प्रश्नोत्तरम्, वाकोवाक्यम्, प्रयोग:।

बौद्धकालीनशिक्षा

- संस्कारा:- पब्बज्जा (प्रव्रज्या)- 8, (श्रवण:) प्राथमिक:-श्रमनेर:)। उपसम्पदा-उच्चशिक्षा।
- शिक्षणसंस्था:- चैत्य: प्राथमिक:, मठ:।
- विहार:- उच्चाध्ययनकेन्द्रम्।
- गुरु: उपध्याय:, शिक्षक:, आचार्य:, महोपाध्याय:।
- गुरुशिष्यसम्बन्ध:- पवित्रमय:, स्नेहपूर्ण:।
- स्त्रीशिक्षा- आसीत्।
- उद्देश्यानि-ज्ञानप्राप्ति:, धार्मिकताया: सञ्चार:, सामाजिकविकास: जीविकोपार्जनम्।
- पाठ्यक्रम:- लौकिक: - गणितं, कृषि:, चिकित्सा, शिल्प:।

  धार्मिक: - बौद्धधर्म:, त्रिपिटकानि, जातककथा:।
- शिक्षणविधय:- व्याख्या, प्रश्नोत्तरम्, शास्त्रार्थ:, पर्यटनविधि:।

महम्मदकालीनशिक्षा

- संस्कारा:- बिस्मिल्ला - 4-4-4-बालकानाम्, जीर्फिफानि-बालिकानाम्।
- शिक्षणसंस्था:- मक्तब्-प्राथमिक: मदरसा-उच्च: मदरसा ऐला-उच्च:।
- गुरु:- इमाम्, मौल्वी।
- गुरूशिष्यसम्बन्ध:- भयभक्त्यात्मक:।
- स्त्रीशिक्षा-केवलं धनिकानां कृते।
- उद्देश्यानि-ज्ञानप्रसार:, इस्लांधर्मस्य प्रसार:, मुस्लिम संस्कृते: प्रसार:।
- पाठ्यक्रम:-धार्मिक:-कुरान्

  लौकिक:- ताबि, इरानी, लाहि।
- शिक्षणविधय:- भाषणम्, नाजीरा, कथा।

शिक्षासम्बद्धा: केचन प्रमुखाऽऽयोगा:

1. मैकालेमहोदयस्य भारतागमनम् - 1824
2. मैकालेमहोदयस्य विवरणपत्रम् - 1835
3. भारते आङ्ग्लशिक्षाया: प्रसार: - 1835
4. आङ्ग्लशिक्षाया: प्रवर्तक: - उविलियम् वेण्टिक्
5. वुड्घोषणापत्रम् - 1854
6. भारतीयशिक्षाऽऽयोग: (हण्टरायोग:) - 1882-83
7. भारतीयशिक्षानीति: (लर्ड कर्जन) - 1904
8. भारतीयशिक्षानीति: (गोपालकृष्ण गोखेले) - 1901
9. कोलकाताविश्वविद्यालयायोग: - 1917-19
10. हर्टांग समिति: - 1921
11. वुड रावट प्रतिवेदनम् - 1937
12. वुनिआदिशिक्षा (जाकिरहुसेन) - 1937-38
13. प्रौढशिक्षाया: आरम्भ: - 1944
14. सार्जेण्ट विवरणपत्रम् - 1944
15. विश्वविद्यालयायोग: (राधाकृष्णन्) - 1948
16. माध्यमिकशिक्षायोग: (मुदालियर) - 1952-53
17. संस्कृतशिक्षायोग: (सुनीत कुमार चटर्जी) - 1956-57
18. दुर्गामयी देशमुखायोग: - 1958-59
19. प्रथमशिक्षाऽऽयोग: (कोठारि आयोग:) - 1964-66
20. प्रथमभारतीयशिक्षानीति: (त्रिगुणसेन) - 1967
21. आधुनिकप्रौढशिक्षाकाल: - 1973
22. नवराष्ट्रियशिक्षानीति: - 1986
23. प्रौढशिक्षाऽऽयोग: - 1988
24. वर्धाशिक्षा - 1937

शिक्षासम्बद्धा: विभिन्नधारा:

- धारा - 25 (3) - नारीणां शिशूनां च शिक्षाया: कृते राज्यं विशेषव्यवस्थां स्वीकरिष्यति।
- धारा - 28 (1) - पोषितसंस्थासु न कापि धार्मिकशिक्षा दातुं शक्यते।
- धारा - 29 (1) - भारतस्य कस्मिन्नपि भागे क्षेत्रे वा निवसन् कोऽपि नागरिक: स्वभाषाया: लिपे: संस्कृते: च संरक्षणं कर्तुं शक्नोति।
- धारा - 29 (2) - राज्यसर्वकारेण अनुदानप्राप्तशैक्षिक-संस्थासु जाति-धर्म-वर्ण-आधारेण कोऽपि नागरिक: प्रवेशं प्राप्तुं शक्नोति।
- धारा - 30 (1) - सर्वेषामल्पसंख्याकानां धर्मस्याधारेण भाषाया: आधारेण वा स्वाध्ययनुगुणं स्वतन्त्रशैक्षिक-संस्थाया: संस्थापनस्य अधिकार: वर्त्तते।
- धारा - 41 (1) - प्रत्येकं राज्यं स्वशिक्षकाणां कृते कर्मनियुक्तिं, शैक्षिकावसरं, सामाजिकसौविध्यञ्च कल्पयितुं प्रभावपूर्णव्यवस्थां स्वीकरिष्यति।
- धारा - 45 - राज्ये समाजस्य दुर्बलाणां विशेषरूपेण अनुसूचितजातीनां जनजातीनांञ्च शैक्षिककार्याभिवृद्धिं सावधानतया करिष्यति। तथा च सामाजिकक्रूर जनेभ्य: सर्वाविधशोषणात् च रक्षिष्यति।
- धारा - 343 - सङ्घस्य राजभाषा (हिन्दी) देवनागरीलिप्यां भविष्यति।

बुद्धिलब्धि:

टरमनमहोदयस्य अनुसारेण बुद्धिलब्धि: निम्नरूपा वर्गीकृता-

बुद्धिलब्धि:	बुद्धे: प्रकार:
1. 140 त: अधिका	प्रतिभाशालिबुद्धि: (Genius)
2. 120 त: 140 पर्यन्तम्	अतिश्रेष्ठबुद्धि: (Very Superior)
3. 110 त: 120 पर्यन्तम्	श्रेष्ठबुद्धि: (Superior)
4. 90 त: 110 पर्यन्तम्	सामान्यबुद्धि: (Average)
5. 80 त: 90 पर्यन्तम्	मन्दबुद्धि: (Dullness)
6. 70 त: 80 पर्यन्तम्	क्षीणबुद्धि: (Feeble Mindness)
7. 70 त: न्यूनम् निश्चितक्षीणबुद्धि:	(Definite Feeble Mindness)
8. 50 त: 70 पर्यन्तम्	अल्पबुद्धि: (Morons)
9. 20-25 त: 50 पर्यन्तम्	मूर्खबुद्धि: (Imbecides)
10. 20-25 त: पर्यन्तम्	महामूर्खबुद्धि: (Idiots)

प्रश्नमाला

1. वैदिककाले शिक्षाग्रहणाय वयःक्रमः कः ?
क. 1-25 ख. 25-50
ग. 50-75 घ. 75-100

2. कस्मात् संस्कारात् परं वटुः शिक्षां गृह्णाति स्म ?
क. गर्भाधानसंस्कारात् ख. पुंसवनसंस्कारात्
ग. अन्नप्राशन-संस्कारात् घ. उपनयनसंस्कारात्

3. शिक्षायां गुरुकुलपरम्परायाः प्रणेता कः?
क. व्यासदेवः ख. गान्धिमहोदयः
ग. दयानन्दः घ. विवेकानन्दः

4. वैदिककाले शिक्षा कस्याधीना आसीत् ?
क. ब्राह्मणस्य ख. क्षत्रियस्य
ग. वैश्यस्य घ. शूद्रस्य

5. अस्माकं प्राचीनसंस्कृतेः मूलाधारः कः आसीत्?
क. धनम् ख. धर्मः
ग. व्यापारः घ. राजनीतिः

6. वैदिककाले शिक्षाप्रदानं किं प्रकारकम् आसीत्?
क. लैखिकम् ख. मौखिकम्
ग. साङ्केतिकम् घ. प्रायोगिकम्

7. विद्याध्ययनस्य समाप्तेः परवर्तिसंस्कारः -
क. उपनयनम् ख. सीमन्तोन्नयनम्
ग. समावर्तनम् घ. चूडाकरणम्

8. पुराकाले वेदाभ्यासात् परं बालकः किमिति सम्बोध्यते स्म?
क. द्विजः ख. ब्रह्मचारी
ग. विप्रः घ. क्षत्रियः

9. सहनाववतु सहनौभुनक्तु सहवीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" इतीयम् उक्तिः कुत्र लभ्यते?
क. केनोपनिषदि ख. ईशोपनिषदि
ग. कठोपनिषदि घ. बृहदारण्यकोपनिषदि

10. प्राचीनकाले विद्यालयाः खलु इमे -
क. वृक्षाः ख. ऋषीणामाश्रमाः
ग. राजगृहाणि घ. अत्युत्तमानि भवनानि

11. मानवजीवनं कया प्रारभते ?
क. अन्नेन ख. धनेन
ग. शिक्षया घ. संस्कारेण

12. 'विद्ययाऽमृतश्नुते' कस्याः उपनिषदः वाक्यमिदम्-
क. ईशोपनिषदः ख. कठोपनिषदः
ग. मुण्डकोपनिषदः घ. बृहदारण्यकोपनिषदः

13. अविद्या कस्मात् भवतीति प्राचीनानामभिप्रायः ?
क. अनध्ययनात् ख. गुरोः आज्ञाऽननुपालनात्
ग. संस्कारदोषादिन्द्रियदोषाच्च घ. एतेभ्यः त्रिभ्यः

14. प्राचीनकाले 'शिक्षायां कस्य प्रभावः' सर्वाधिकः आसीत्?
क. धनस्य ख. गुरोः
ग. संस्कारस्य घ. राज्ञः

15. वैदिककाले शिक्षा आसीत् -
क. पित्राधीना ख. मात्राधीना
ग. ब्राह्मणाधीना घ. शूद्राधीना

16. शिक्षा कतिविधा आसीत्
क. एकविधा ख. द्विविधा
ग. त्रिविधा घ. चतुर्विधा

17. प्राचीनशिक्षाया उद्देश्येषु इदमेव प्रमुखम् -
क. वृत्तिलाभः ख. धनलाभः
ग. मोक्षप्राप्तिः घ. सुखप्राप्तिः

18. प्राचीन काले गुरुः छात्रस्य..........आसीत्
क. पिता ख. मित्रम्
ग. आध्यात्मिकपिता घ. मार्गदर्शकः

19. 'अध्यापक' पदस्य पुरा कति नामानि आसन्
क. त्रीणि ख. द्वे
ग. पञ्च घ. चत्वारि

20. विद्यार्थिनः नामानि कति ?
क. द्वे ख. चत्वारि
ग. त्रीणि घ. किमपि नासीत्

21. भारतीयजीवने कस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् ?
क. धनभोगयोः ख. धर्म- अध्यात्मविचारयोः
ग. स्वार्थलाभ-परोपकारयोः घ. परनिन्दा-पदप्राप्त्योः

22. अध्ययन'ध्यापनव्यवस्थायाम् इयं परम्परा आसीत्-
क. लेखनपरम्परा ख. कथनपरम्परा
ग. अभिव्यक्तीकरणम् घ. कण्ठस्थीकरणपरम्परा

23. समाजदृष्टौ पुराकाले गुरुः आसीत् -
क. राजगुरुः ख. अज्ञाननिवारकः
ग. राजनेता घ. कर्मशून्यः

24. कीदृशः गुरुः लोकप्रियः भवति स्म ?
क. आत्मसंयमी ख. सर्वज्ञः
ग. आचारवान् घ. एते सर्वे

25. कीदृशाः शिष्याः ज्ञानार्जनार्हा आसन् ?
क. उन्नतकुलसम्भूताः ख. उपनयनसंस्कृताः
ग. सर्वेऽपि घ. ब्रह्मचर्यव्रतानुपालाः

26. उपनयनसंस्कारेण संस्कृतः बालकः किमिति सम्बोध्यते स्म?
क. गृहस्थ इति ख. ब्रह्मचारी इति
ग. गुरुरिति घ. द्विज इति

27. प्राचीनभारतस्य शिक्षणसंस्थासु इदमपि एका ?
क. बनारस हिन्दुविश्वविद्यालयः
ख. अलीगढ मुस्लिम वि.वि.
ग. तक्षशिला वि. वि.
घ. विश्वभारती

28. प्राचीनकाले शिक्षायाः कतिविधत्वं सम्मत्तम् आसीत् ?
क. एकविधत्वम् ख. द्विविधत्वम्
ग. त्रिविधत्वम् घ. चतुर्विधत्वम्

29. भारतीयसमाजे वंशः द्विविधः परिकल्पितः। तयोः एकः जन्मवंशः अपरस्तु -
क. सम्प्रदायवंशः ख. धर्मवंशः
ग. विद्यावंशः घ. मित्रवंशः

30. भवतां मतेन इदं महत्तमं दानम् अस्ति -
क. गोदानम् ख. धनदानम्
ग. शिक्षादानम् घ. कन्यादानम्

31. छात्राणां सर्वश्रेष्ठं तपः अस्ति -
क. अध्ययनम् ख. चाटुकारिता
ग. अनुशासनहीनता घ. परनिन्दा

32. प्राचीनकाले विद्यार्थिनः इदम् अनिवार्यम् आसीत्-
क. पर्यटनम् ख. ब्रह्मचर्यम्
ग. अर्थोपार्जनम् घ. परस्तवनम्

33. शिक्षायाः सर्वोत्कृष्टम् उद्देश्यं किम् ?
क. धनोपार्जनम् ख. उपाधिलाभः
ग. सुनागरिकनिर्माणम् घ. व्यवसायनिष्ठाविवर्धनम्

34. ब्राह्मणीयशिक्षाकेन्द्रेषु शिक्षायाः माध्यमभाषा का आसीत्?
क. ब्राह्मी ख. संस्कृतम्
ग. पालि घ. पारसी

35. का आपत्सु बुद्धिदात्री ?
क. सम्पत्तिः ख. समुचितशिक्षा
ग. मित्रमण्डली घ. एतासु न कापि

36. शिक्षा स्रोतोऽस्ति-
क. विलासस्य ख. भोगस्य
ग. प्रकाशस्य घ. एतेषु न कस्य अपि

37. शिक्षा अनिवार्या भवति-
क. सर्वाङ्गीण-विकासाय ख. राष्ट्रियप्रगत्यै
ग. संस्कृत्युत्थानाय घ. एतेभ्यः सर्वेभ्यः

38. बौद्धशिक्षायाः प्रमुखं केन्द्रम् आसीत् -
क. विद्यालयः ख. सङ्घः
ग. गुरुकुलम् घ. आश्रमः

39. बौद्धशिक्षाकेन्द्रेषु शिक्षायाः माध्यमभाषा का आसीत्?
क. ब्राह्मी ख. संस्कृतम्
ग. पालि घ. पारसी

40. बौद्धानाम् उच्चशिक्षायाः प्रमुखेषु केन्द्रेषु इदं स्थानमपि आसीत्-
क. कुरुक्षेत्रम् ख. देहली
ग. औरङ्गाबादः घ. नालन्दा

41. बौद्धशिक्षायाम् एते शिक्षां ग्रहीतुम् अर्हाः न आसन्-
क. ब्राह्मणाः ख. क्षत्रियाः
ग. वैश्याः घ. चाण्डालाः

42. बौद्धशिक्षायाः प्रमुखं केन्द्रमासीत्-
क. नालन्दा ख. पटना
ग. दिल्ली घ. कुरुक्षेत्रम्

43. प्रजातान्त्रिकशिक्षायाः उत्थानं कदा जातम् ?
क. वैदिककाले ख. मुस्लिमकाले
ग. बौद्धकाले घ. आधुनिककाले

44. बौद्धशिक्षायाः अधिकारी न आसीत् -
क. ब्राह्मणः ख. क्षत्रियः
ग. वैश्यः घ. चाण्डालः

45. परम्परागतविधेः प्रयोगः -
क. भाषाशिक्षणे   ख. संस्कृतशिक्षणे
ग. गृहे   घ. गणितशिक्षणे

46. मुस्लिमकाले शिक्षायाः उद्देश्यमासीत् -
क. व्यवस्थापनम्   ख. परिवारविज्ञानम्
ग. सौन्दर्यबोधः   घ. इस्लामधर्मप्रचारः

47. मेकालेमहोदयस्य शिक्षायाः उद्देश्यमासीत् -
क. भारतीयसंस्कृतेः अपहरणम्
ख. संस्कृतभाषायाः प्रचारप्रसारः
ग. भारतीयशिक्षायाः उन्नतिः
घ. एषु न किमपि

48. मुस्लिमकाले विशिष्टा शिक्षा आसीत् -
क. स्त्रीशिक्षा   ख. सैनिकशिक्षा
ग. चित्रकलाशिक्षा   घ. एताः सर्वाः

49. भारतीयशिक्षानीतौ सांस्कृतिकमूल्यानां स्थानम् -
क. निरस्तम्   ख. अङ्गीकृतम्
ग. अस्पष्टम्   घ. न किमपि

50. देशस्योन्नतिः -
क. सर्वकाराधीना   ख. शिक्षाधीना
ग. बाल्याधीना   घ. न्यायाधीना

51. मेकाले विवरणपत्रस्य समयः -
क. 1820   ख. 1835
ग. 1813   घ. 1834श्च

52. प्रायोगिकपरीक्षया परीक्ष्यन्ते -
क. कौशलानि   ख. मौखिकाभिव्यक्तिः
ग. दक्षता   घ. पूर्वोक्तं न किमपि

53. आदर्शप्रश्नपत्रे -
क. केवलं वस्तुनिष्ठप्रश्नाः भवेयु
ख. केवलं निबन्धात्मकप्रश्नाः भवेयु
ग. यथानिष्पत्तिम् उभयविधप्रश्नाः भवेयुः
घ. केवलं प्रयोगाः एव भवेयुः

54. 'सुवर्णदानापेक्षया बालकाय शिक्षादानं श्रेष्ठतरम्' इति वदति-
क. अकबरः   ख. औरङ्गजेबः
ग. पैगम्बर मोहम्मदः   घ. बहादुरशाह जाफरः

55. शिक्षायाः उद्देश्यं भवति-
क. बुद्धिः   ख. ज्ञानम्
ग. व्यवहारपरिवर्तनम्   घ. धनोपार्जनम्

56. भारते स्थापितेषु फ्रांसीसी विद्यालयेषु अनिवार्या आसीत्-
क. तन्त्रशिक्षा   ख. धार्मिकशिक्षा
ग. योगशिक्षा   घ. आङ्ग्लशिक्षा

57. ईस्ट-इण्डिया-कम्पनी इत्यस्य भारते आगमनस्य उद्देश्यद्वयं किम्?
क. व्यापारः प्रशासनञ्च
ख. व्यापारः स्वधर्मप्रचारश्च
ग. स्वधर्मप्रचारः प्रशासनञ्च
घ. स्वधर्मप्रचारः भारतब्रिटिशएकीकरणञ्च

58. मेकाले प्रधानः आसीत् -
क. नागरिकसमितेः   ख. प्रसारसमितेः
ग. विधिसमितेः   घ. लोकशिक्षासमितेः

59. बुद्धिलब्धिनियमानुसारं प्रतिभाशालिजनस्य बुद्धिलब्धिः कियत् भवति?
क. 120 तः 140   ख. 140 तः अधिका
ग. 110 तः 120   घ. 90 तः 110

60. 'बनारस-संस्कृत-कॉलेज' इत्यमुं कः निर्मितवान्?
क. विलियम बेंटिक   ख. ऑकलेण्डर
ग. डंकन   घ. लार्ड कर्जन

61. समाजस्य उच्चवर्गात् परिष्कृतायाः शिक्षायाः प्रभावस्य जनेषु समागमः नाम-
क. आरोहसिद्धान्तः   ख. अवरोहसिद्धान्तः
ग. विलोमसिद्धान्तः   घ. निस्यन्दनसिद्धान्तः

62. अनेन बुडघोषणापत्रस्य विरोधप्रस्तावाः स्वीकृताः-
क. एलेनवरा आदेशपत्रेण
ख. हण्टर आयोगेन
ग. प्राच्यविद्वद्वर्गेण
घ. पाश्चात्यविद्वद्वर्गेण

63. हण्टरसमितेः विवरणं कदा प्रस्तुतम् ?
क. 1927   ख. 1919
ग. 1929   घ. 1917

64. बुडघोषणापत्रस्य कालः आसीत् -
क. 1882   ख. 1854
ग. 1835   घ. 1813

65. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य नियुक्तिकालः -
क. 1990-1992   ख. 1978-1980
ग. 1964-1966   घ. 1950-1952

66. शिक्षायाः सर्वाङ्गीणविकासस्य कालः कदा समभवत्?
क. ईस्ट-इण्डियाकम्पनी इत्यस्य आगमनात् परम्
ख. 1857 क्रान्तेः परम्
ग. लार्ड क्लाइव-समये
घ. बेंटिककाले

67. 'बनारस-संस्कृत-कालेज' इत्यस्य निर्माणं कदा जातम्?
क. 1780   ख. 1791
ग. 1719   घ. 1800

68. प्रथमभारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य (1882) अध्यक्षः कः आसीत्?
क. स्टैनले   ख. एलेनवरा
ग. हर्टाग: घ. विलियम हण्टर्

69. अधुनातन वाराणसेय-हिन्दुविश्वविद्यालयस्य (मूलतः सेन्ट्रल-हिन्दुकॉलेज) शिलारोपणं का कृतवती ?
क. सरोजिनी नायडू   ख. एनी बेसेण्ट
ग. विजयलक्ष्मी पण्डित   घ. महारानी विक्टोरिया

70. विश्वभारतीसंस्थायाः स्थापनां कः कृतवान् ?
क. बंकिमचन्द्र चटर्जी   ख. लार्ड माउण्ड बेटेन
ग. राजा राममोहन रायः   घ. रवीन्द्रनाथ टैगोरः

71. 1941 वर्षस्य जनगणना विवरणपत्रानुसारेण भारते निरक्षराणां प्रतिशतम् आसीत् -
क. 50 %   ख. 88%
ग. 12%   घ. 32%

72. 'बेसिक शिक्षा' इति केन प्रस्तुता योजना ?
क. विवेकानन्दस्य   ख. लार्ड कर्जनस्य
ग. महात्मागान्धिनः   घ. राधाकृष्णन् महोदयस्य

73. द्वितीयविश्वयुद्धात् परं भारते शिक्षाविकासाय योजनानिर्माणं कः कृतवान्?
क. सर् जॉन् सार्जेण्ट   ख. साइमन्
ग. लार्ड केनिंग   घ. डॉ. सय्यद मोहम्मद

74. अयम् आंग्लशिक्षायाः लाभः न आसीत् -
क. पाश्चात्याज्ञानविज्ञानाभ्यां सह सम्बन्धः
ख. वैज्ञानिकाभ्युदयः
ग. राष्ट्रियवैशिष्ट्यस्य ह्रासः
घ. भारतीयतायाः पुनर्जागरणम्

75. अखिलभारतीयमाध्यमिकशिक्षापरिषद् सम्बद्धा अस्ति -
क. राज्यमाध्यमिकशिक्षया
ख. केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षया
ग. प्राथमिकशिक्षया
घ. उच्चशिक्षया

76. एन. सी. ई. आर. टी. इत्युक्ते -
क. राष्ट्रियशैक्षिक प्रशिक्षण परिषद्
ख. राष्ट्रिय अनुसन्धान परिषद्
ग. राष्ट्रियशैक्षिक-अनुसन्धानपरिषद्
घ. राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्

77. राष्ट्रियशिक्षानीतौ कस्मै क्षेत्राय अधिकं वैशिष्ट्यं प्रदत्तम्?
क. परीक्षाक्षेत्रं मूल्याङ्कनञ्च
ख. व्यवसायीकरणम्
ग. अनुसन्धानम्
घ. निदर्शनम्

78. शिक्षा का प्रकारिका क्रिया ?
क. स्थिरभूता   ख. यादृच्छिकी
ग. गत्यात्मिका   घ. एतासु न कापि

79. शिक्षायाः सर्वोत्कृष्टम् उद्देश्यं कुतः छात्रैः लभ्यते ?
क. शिक्षकात्   ख. पाठ्यपुस्तकात्
ग. अभिभावकेभ्यः   घ. एतेभ्यः सर्वेभ्यः

80. इदं राज्यं पूर्णरूपेण साक्षरम् अस्ति -
क. कर्नाटकम्   ख. पश्चिमबङ्गः
ग. देहली   घ. केरलम्

81. अनौपचारिकशिक्षायाः प्रकृष्टं साधनम् अस्ति -
क. विद्यालयः   ख. परिवारः
ग. एकान्तः   घ. नगरम्

82. समाजे अध्यापकस्य स्थितिः कीदृशी स्यात् ?
क. सामान्यजनवत्   ख. प्रशासकवत्
ग. आदर्शपुरुषवत्   घ. नेतृवत्

83. किमस्ति अध्यापकस्य छात्रेषु प्रमुखं प्रभावोत्पादकम्?
क. वैदुष्यम् ख. परिधानम्
ग. आचरणम् घ. भयोत्पादनम्

84. 'बाल्यावस्थायां बालकः स्वमित्रैः सह सम्पर्कं नैव स्थापयितुम् इच्छति' इति वाक्यम् -
क. सत्यम् ख. असत्यम्
ग. ईषत्सत्यम् घ. अस्पष्टार्थः

85. भवतः मते शिक्षायाः कस्य क्षेत्रस्य समस्या सर्वतो महत्तपूर्णा ?
क. प्राथमिकक्षेत्रस्य ख. उच्चशिक्षाक्षेत्रस्य
ग. माध्यमिकशिक्षा-क्षेत्रस्य घ. तकनीकी शिक्षाक्षेत्रस्य

86. बालके अधिकं मानसिकभारम् आपादयति -
क. स्नेहः ख. सहानुभूतिः
ग. नियन्त्रणम् घ. आलापः

87. 'बालकाय नेतृत्वस्य प्रशिक्षणं प्रदेयम्' इत्ययं विचारः-
क. उचितः ख. अनुचितः
ग. सर्वथानुचितः घ. सन्दिग्धः

88. अध्यापनं सम्मानजनकव्यवसायः, यतोहि -
क. अस्मिन् अवकाशाः बहवः प्राप्यन्ते
ख. अधिकानि सौविध्यानि लभ्यन्ते
ग. समाजे आदरः प्राप्यते
घ. अधिकवेतनम् उपलभ्यते

89. किम्भूतः शिक्षकः भवतामभिष्टः ?
क. सामान्यश्रेणिकः
ख. देशस्य आवश्यकतानुकूलः
ग. साम्प्रतिकसमाजप्रचलितः
घ. विदेशप्रचलितः

90. शिक्षकेन प्रत्येकं छात्रेण सह कथं व्यवहर्तव्यम् ?
क. मित्रवत् ख. समत्वेन
ग. वैयक्तिकत्वेन घ. सम्बन्धः न स्थापनीयः

91. किशोरावस्था आरभ्यते प्रायशः बालकस्य -
क. 13 वर्षतः ख. 20 वर्षतः
ग. 8 वर्षतः घ. 10 वर्षतः

92. किशोरावस्थायां बालकस्य कीदृशी भावना जागर्ति?
क. मित्रत्वस्य ख. शत्रुत्वस्य
ग. विद्रोहस्य घ. औदासीन्यस्य

93. किशोरेण सह किम्भूतः व्यवहारः अपेक्ष्यते ?
क. बालवत् ख. प्रौढवत्
ग. किशोरवत् घ. एतेषु न कोऽपि

94. प्रौढशिक्षायां केषाम् अधिकारः समुचितः ?
क. शिक्षितानाम् ख. सर्वकाराणाम्
ग. सर्वकारेत्तर-समितीनाम् घ. सर्वकारीयाणा वैयक्तिकानां समितीनाञ्च

95. अध्यापकस्य वास्तविकं कार्यं किं स्यात् ?
क. परीक्षासु छात्राणाम् उत्तारणम्
ख. छात्रगतप्रतिभायाः यथासाध्यं विकाससम्पादनम्
ग. शिक्षकाणां मूल्याङ्कनम्
घ. छात्राणाम् अनुशासनहीनतायाः समाप्तिकरणम्

96. स्वाध्यायस्य अभ्यासः छात्रेषु केन प्रकारेण वर्धयितुं शक्यते ?
क. स्वाध्यायिनां विदुषाम् उदाहरणनि प्रदाय
ख. स्वाध्यायविषये भाषणानि प्रदाय
ग. स्वस्थम् उदाहरणं प्रदाय
घ. नव-नव-साहित्यं प्रदाय

97. यदि कक्ष्यायां न कश्चित् छात्रः उत्तरं वक्तुं समर्थो न भवति, तदा अध्यापकः किं कुर्यात् ?
क. स्वयम् उत्तरेत्
ख. छात्राय शारीरिकदण्डं दद्यात्
ग. अन्यान् छात्रान् उत्तरितुम् आदिशेत्
घ. छात्रस्य अनुत्तरकारणं ज्ञातुं यतेत

98. पाठ्यक्रमनिर्माणे मुख्यतया केषु अवधानं देयम् ?
क. पाठ्यवस्तुनि ख. शिक्षोद्देश्येषु
ग. छात्रेषु घ. शिक्षणविधिषु

99. 'शिक्षणे वस्तुनिष्ठपरीक्षणस्य मूल्याङ्कनं सरलं भवति' इति सिद्धान्तः भवते कथं रोचते ?
क. असत्यं ख. अव्याप्तं
ग. अपर्याप्तं घ. सत्यं

100. पाठ्यविषयेषु कोऽपि छात्रः दुर्बलश्चेत् अध्यापकत्वेन भवतः कर्तव्यं किं स्यात् ?
क. तत्कारणं ज्ञातुं प्रयत्नः
ख. तस्य विशिष्टदौर्बल्यस्य अन्वेषणम्
ग. प्रत्येकं विषयेषु पृथक् दौर्बल्यमन्वेषणम्
घ. दुर्बलतां ज्ञात्वा तद्दूरीकर्तुं प्रयत्नः

101. किं विधेयं भवता यदि छात्रः अननुशसितः ?
क. विद्यालये प्रत्येककार्येषु भागग्रहणाय प्रवर्तनीयः
ख. अनुशासनस्य महत्त्वं बोधनीयम्
ग. तद् उदाहरणैः स्पष्टीकरणीयम्
घ. अनुशासितजनैः प्रेरणा स्वीकार्या

102. शिक्षकः छात्राऽनुरूपमुत्तरं दातुं प्रभवेत्। यदि सः प्रयोगं कुर्यात् -
क. दण्डस्य ख. श्यामपट्टस्य
ग. दृश्यश्रव्यमाग्रीणाम् घ. पाट्यपुस्तकविधेः

103. छात्रस्य गुणेषु कतमं गुणं विकासयितुं यतेत अध्यापकः?
क. विश्वसनीयता ख. कर्मणि संलग्नता
ग. श्रमे संलग्नता घ. प्रेमभावना

104. जनजातीयबालेभ्यः शिक्षादानम् अनिवार्यम्। यतोहि -
क. तेऽपि अस्माकं देशस्य नागरिका सन्ति।
ख. तेषां शिक्षार्थम् इदानीं यावत् जनानां ध्यानं नैव गतम्।
ग. ते सामान्यनागरिकेभ्यः अवराः अद्यापि सन्ति।
घ. तेषां चेतना जागृयात्।

105. राष्ट्रियैकतायाः विकासः तदा सम्भवः, यदि शिक्षकः . ... एव उद्योगं कुर्यात्।
क. स्वग्रामे
ख. स्वक्षेत्रे
ग. देशस्य कस्मिंश्चिदपि स्थाने
घ. स्वप्रान्ते

106. एन.सी.सी. विद्यादानस्य किं प्रमुखं कारणम् ?
क. अनया शरीरं पुष्टं भवति।
ख. अनया देशरक्षणार्थं छात्राः प्रस्तूयन्ते।
ग. अनया उद्योगप्राप्तिः सौकर्येण भवति।
घ. एतेषां सर्वेषां कृते सहायता लभ्यते।

107. छात्रेण सामाजिकगुणानां विकासार्थं किं करणीयम् ?
क. छात्रेषु समूहेषु शिक्षणसुविधा प्रदेया।
ख. छात्रेषु प्रेमभावना विकासनीया।
ग. विद्यालये अध्यापनस्य सौविध्यं प्रदेयम्।
घ. छात्रेभ्यः एकस्मिन् स्थाने शिक्षणसुविधा प्रदेया।

108. भवतां विचारे दर्शनशास्त्रस्य शिक्षायां स्थानं किमर्थं स्यात् ?
क. अस्याधारेण छात्रान् बोधयितुं शक्नुवन्ति अध्यापकाः।
ख. अस्य ज्ञानेन विद्यालयीयकार्यं सम्यक् चलति।
ग. अस्याधारेण पुस्तकचयनं सरलं भवति।
घ. अनेन शिक्षाया उद्देश्यं पूर्णं भवति।

109. प्रौढशिक्षा देशे अत्यावश्यकी वर्तते। यतोहि-
क. देशे प्रौढानां संख्या अधिका।
ख. प्रौढा शिक्षिता भवेयुश्चेत् ते बालान् अपि शिक्षयितुं शक्नुयुः।
ग. प्रौढा यदि शिक्षिताः स्यु तर्हि ते स्वयं स्वनिर्वाहं कर्तुं शक्नुयुः।
घ. प्रौढ शिक्षणेन देशे साक्षरतायाः प्रतिशत्यं वर्धिष्यते।

110. प्रौढानाम् आयुस्सीमा का ?
क. 18-35 वर्षाणि ख. 20-35 वर्षाणि
ग. 15-50 वर्षाणि घ. एतेषु न किमपि

111. शिक्षाप्रशासनस्य मुख्योद्देश्यं किम् ?
क. जडचेतनसम्बन्धसंस्थानम्
ख. मानवीयसम्बन्धानां संस्थापनम्
ग. देवमानवसम्बन्धसंस्थापनम्
घ. इह-परसम्बन्धसंस्थापनम्

112. किं नाम अनुशासनम् ?
क. दण्डाधारेण प्रशासनम्
ख. प्रतिछात्रं व्यवहार्यनियमः
ग. नियमानुसारेण कार्यनिर्वाहः
घ. एका यादृच्छिकी प्रक्रिया

113. विद्यालये किम्भूतानाम् अध्यापकानां नियुक्तिरुचिता?
क. केवलं कक्ष्याध्यापकानाम्
ख. केवलं विषयाध्यापकानाम्
ग. एतेषामुभयेषाम्
घ. एतेषु न केषामपि

114. कक्ष्यायां प्रवेशकाले अध्यापकः स्वभावेन कीदृशः स्यात्?
क. प्रसन्नमनाः ख. गम्भीरः
ग. क्रुद्धः घ. उदासीनः

115. शिक्षकाः अनुसन्धाने रुचिमन्तः स्युः। यतोहि अनेन -
क. शिक्षकस्य ज्ञानविकासः भवति।
ख. शिक्षकः सदैव अध्ययनशीलः सम्पद्यते।
ग. शिक्षकः स्वकार्यनिमग्नो भवति।
घ. एतानि सर्वाणि सम्भवन्ति।

116. शिक्षणे भिन्न-भिन्नविधीनां प्रयोगः किमर्थं क्रियते ?
क. एतैः शिक्षणं सरलं भवति।
ख. शिक्षणं रुचिकरं भवति।
ग. छात्राणां ध्यानमधिकं केन्द्रितं भवति।
घ. एतैः शिक्षकस्य अधिकं समययापनं भवति।

117. छात्राणां वर्गीकरणस्य आधारः कः?
क. समानमायुः ख. समानबुद्धिः
ग. समानजातिः घ. समानधर्मः

118. विद्यालये विविधक्रियाणां सङ्घटनस्य किं न उद्देश्यकोटौ आपतति?
क. बालकानां प्रजातन्त्रं प्रति आस्थोत्पत्तिः।
ख. तीक्ष्णमतीनां बालकानां बुद्धौ मन्दतापादनम्।
ग. बालकानां सङ्कीर्णभावनाया उच्छेदः।
घ. छात्राणां स्वशासनबुद्धेः विकासः।

119. अनुशासनहीनतायाः कारणानि कानि भवन्ति ?
क. दूषिताः सामाजिकव्यवस्थाः
ख. दूषिताः शिक्षापद्धतिः
ग. हीनार्थिकदशाः
घ. एतानि सर्वाणि

120. आधुनिकशिक्षापद्धतौ शारीरिकदण्डस्य कतमः पक्षः विदुषां नानुमतः?
क. अपमानजनकम् ख. घृणास्पदम्
ग. प्रेरणाप्रदम् घ. अमानुषिकम्

121. पुरस्कारवितरणसमये प्रधानाचार्येण इदं न स्वीकार्यम्-
क. पुरस्काररूपेण अधिकमूल्यवस्तूनि न देयानि।
ख. पुरस्काराणां संख्या स्वल्पा स्यात्।
ग. पुरस्कारः सर्वेभ्यो देयः।
घ. क्षुद्रबालकेभ्य यथासम्भवं शीघ्रं पुरस्कारः वितरणीयः।

122. विद्यालयस्य छात्राणां भाषणकलां विकासयितुं प्रमुखतः किं करणीयम्?
क. विद्यालये वाक्प्रतियोगिता आयोजनीया।
ख. वैयक्तिकरूपेण छात्राणां भाषणाभ्यासः करणीयः।
ग. केचन सुवक्तारः विद्यालये आमन्त्रणीयाः।
घ. भाषणकलाम् अधिकृत्य व्याख्यानं प्रदेयम्।

123. भवतां मते शिक्षकस्य अनुसन्धानक्षेत्रं किं स्यात् ?
क. सामाजिकसमस्या ख. विज्ञानक्षेत्रम्
ग. शिक्षणमात्रसमस्या घ. आर्थिकक्षेत्रम्

124. छात्राणां परस्परं कलहप्रवृत्तिं दूरीकर्तुं किं कर्तव्यम् ?
क. प्राचार्यसविधे आवेदनं कारणीयम्।
ख. निराकरणार्थम् अन्येषां शिक्षकाणां साहाय्यं स्वीकर्तव्यम्।
ग. तेषां कलहकारणानि ज्ञातुं प्रयासः करणीयः।
घ. औदासीन्यम् आचरणीयम्।

125. किं कुर्यात् शिक्षकः यदि तत्सम्मुखे कश्चिच्छात्रः अपरस्य शिक्षकस्य निन्दां कुरुते ?
क. निन्दां समीचीनां मन्येत।
ख. निन्दायाः उपेक्षां कुर्यात्।
ग. दण्डं विदध्यात्।
घ. तस्मै निन्दायाः अवसरं न दद्यात्।

126. कक्ष्यायां बालकबालिकानां समस्यां विज्ञाय कथं प्रतिकरिष्यति भवान् ?
क. प्राचार्यं सूचयिष्यति।
ख. अभिभावकान् सूचयिष्यति।
ग. परस्परं सम्मील्य तेषां समस्यां दूरीकर्तुं प्रयत्नं करिष्यति।
घ. सह-शिक्षां समापयितुं प्रयतिष्यते।

127. समाजात् जातिवादं दूरीकर्तुं किं विधेयम्?
क. एतेन सम्भाव्यमानानां क्षतीनां विषये विचारः प्रस्तोतव्यः।
ख. स्वकर्मणि एव संलग्नेन भाव्यम्।
ग. जनैः सह मिलित्वा अस्य दूरीकरणोपायः अन्वेषणीयः।
घ. अस्य कारणानि ज्ञातुं प्रयासो विधेयः।

128. विद्यालये स्वच्छात्राणाम् अनुशासनार्थं भवता किं करणीयम् ?
क. अनुशासनविषये भाषणं प्रेदयम्।
ख. अनुशासनमधिकृत्य निबन्धं लेखितुं प्रेरणा प्रदेया।
ग. स्वयमनुशासने भवितव्यम्।
घ. अनुशासितच्छात्रेभ्यः पुरस्काराः प्रदेया।

129. छात्राणां समस्यानिवारणे शिक्षकस्य कतमो गुणोऽत्यावश्यकः?
क. रुचिः ख. क्रोधः
ग. कौशलम् घ. ज्ञानम्

130. सामाजिकसुरक्षा, सामाजिककुरीतयः, आत्मसम्मानम्, आर्थिकोपलब्धयः इति चतुर्षु कस्मिन् भवतामधिकमाकर्षणं स्यात् ?
क. सामाजिकसुरक्षा
ख. सामाजिककुरीतयः
ग. आत्मसम्मानम्
घ. आर्थिकोपलब्धयः

131. स आदर्श शिक्षकः भवितुं सम्भवति यस्य-
क. धनमस्ति। ख. शिक्षणे रुचिरस्ति।
ग. उपाधयः सन्ति। घ. सव्यवहाराः सन्ति।

132. भवतां मते का भाषा प्राथमिकशिक्षास्तरे उपयुक्ता ?
क. आङ्ग्लभाषा। ख. हिन्दीभाषा
ग. राज्यान्तरस्यभाषा घ. मातृभाषा

133. छात्राणां विषये निर्णयः कथं करणीयः ?
क. क्रोधेन ख. दण्डं दर्शयित्वा
ग. प्रधानाचार्योपरि दायित्वं प्रदेयम् घ. शान्तमनसा

134. शिक्षकस्य कतमो गुणः छात्रेषु अधिकं प्रभावमुत्पादयति?
क. भाषणम् ख. आचरणम्
ग. उपदेशः घ. अधिकम् अङ्कप्रदानम्

135. नेतृत्वगुणस्य अयमेव गुणः स्यात्
क. स्वार्थसिद्धिः ख. मन्त्रिपदप्राप्तिः
ग. परोपकारः घ. सामाजिकप्रतिष्ठा

136. विद्यालयस्य कः प्रमुखो नेता ?
क. प्रधानाध्यापकः ख. कक्ष्याध्यापकः
ग. क्रीडाध्यापकः घ. गणिताध्यापकः

137. किमद्यत्वे भारते पर्यावरणशिक्षा प्रासङ्गिकी ?
क. अवश्यम् ख. नैव
ग. प्रदीयते चेद्वरम्, अन्यथा न हानिः घ. कथयितुं न शक्यते

138. सांस्कृतिकार्यक्रमेषु कीदृशः छात्रः अङ्गीकार्यः ?
क. यः स्ववचनैः हासयितुं समर्थः।
ख. यस्य आकारः आकर्षणीयः।
ग. यस्य अभिव्यक्तिः स्पष्टा।
घ. यः नृत्यकरणेऽपि समर्थः।

139. संस्कृतं लोकप्रियं बोधगम्यं च कारयितुं शिक्षकत्वेन भवता संस्कृतं कथं पाठनीयम् ?
क. संस्कृतं हिन्दीमाध्यमेन पाठनीयम्।
ख. संस्कृतं संस्कृतेनैव पाठनीयम्।
ग. संस्कृतमाङ्ग्लमाध्यमेन पाठनीयम् ।
घ. कयाऽपि भाषया अनुवादः करणीयः।

140. त्रिभाषासूत्रे संस्कृतस्य स्थानम् -
क. अनिवार्यम् ख. वैकल्पिकम्
ग. नास्ति घ. प्रथमम्

141. संस्कृतपठनस्य इदमस्ति उद्देश्यम् -
क. भारतस्य प्राचीना रहस्यमयी विद्या ज्ञातुं शक्यते।
ख. संस्कृतभाषा मधुरा वैज्ञानिकी च।
ग. संस्कृते सर्वतोन्मुखज्ञानं लभ्यते।
घ. एतत् त्रितयम्।

142. नवशिक्षानीतौ संस्कृतस्य स्थानम् -
क. नाममात्रम् ख. अस्पष्टम्
ग. निरस्तम् घ. न किमपि

143. अध्यापकोऽपि प्रत्यहं किञ्चित् अधीयीत - कथनमिदं किं सत्यम् ?
क. प्रायशः ख. सत्यम्
ग. कदाचित् घ. हास्यास्पदम्

144. भवतां मते अध्यापनं यदि उत्तमं कर्म, तर्हि तत्र किं कारणम् ?
क. गृहान्तिके एव उद्योगः लभ्यते।
ख. कर्म स्वल्पं वेतनं सम्यक्।
ग. पाठने सन्तोषः अनुभूयते।
घ. अनेन सह धनार्जनमपि कर्तुं शक्यते।

145. विचारसम्प्रेषणे एषु प्रमुख उपायोऽस्ति-
क. उच्चैः कथनम्
ख. दृश्यश्रव्योपकरणनि
ग. मधुरा सरला च भाषा
घ. एते सर्वे

146. शिक्षकत्वेन कक्षायां भवतां ध्यानं पाठनकाले कुत्र भवेत् ?
क. सर्वेषु छात्रेषु ख. मेधाविच्छात्रेषु
ग. केवलं पुस्तके घ. मन्दबुद्धिच्छात्रेषु

147. अध्यापकः छात्रेषु मित्रवत् आचरेत् - किं कथनमिदं सत्यम् ?
क. असत्यम् ख. असम्मानस्पदम्
ग. सत्यम् घ. प्रायशः

148. अयमस्ति अध्यापकस्य स्वविचारान् छात्रबोधगम्यान् कर्तुमुपायः -
क. कठिनशब्दानवलम्ब्य पाठनम्
ख. केवलं मेधाविच्छात्राणां बोधगम्यतामपेक्षेत शिक्षकः
ग. शिक्षकः अल्पं पाठयेत् अधिकं तु हासयेत्
घ. आनुषङ्गिकदृष्टान्तानामुसरणम्

149. किं समयसारिणी विद्यालयेषु अनिवार्या?
क. स्यात् ख. नास्ति
ग. आम् घ. औपचारिकता मात्रम्

150. विद्यालयस्य हृदयमस्ति -
क. पुस्तकालयः ख. प्राचार्यकक्षः
ग. प्रशासनकक्षः घ. प्राध्यापककक्षः

151. कीदृशाः छात्राः अध्यापकस्य काम्याः ?
क. विनयवन्त अध्ययनशीलाः
ख. अध्यापकस्य गृहकार्यसम्पादकाः।
ग. ये अध्यापकात् Tution पठन्ति
घ. ये अतीव अध्यापकं प्रशंसन्ति।

152. कश्चिदध्यापकः अन्यस्मै अध्यापकाय दुह्यति। यतोहि-
क. अपरः धनवान् अस्ति
ख. अपरः धूर्तः अस्ति
ग. अपरः सम्यक् पाठयति
घ. अपरः राजनीतिं कुरुते

153. कक्ष्यायां यदि कोऽपि छात्रः पाठनकाले अन्यमनस्कः दृश्यते, तर्हि भवान् किं करिष्यति ?
क. तं दण्डयिष्यति।
ख. प्राचार्याय निवेदयिष्यति।
ग. तं बहिः निष्कासयिष्यति।
घ. अन्यमनस्कतायाः कारणं ज्ञातुं प्रयतिष्यते।

154. किं विद्यालयेषु प्रवासः अपेक्षितः?
क. नैव ख. प्रायशः
ग. आम् घ. वक्तुं न शक्यते

155. का शिक्षा इति उच्यते ?
क. उपाधिः ख. ज्ञानम् अनुभवश्च
ग. पाठ्यपुस्तकम् घ. प्रमाणपत्रम्

156. बालकानां सामाजिकगुणविकासाय एकं सोपानं परिवारः। एतेषु अपरं किम् -
क. सुहृद्वर्गः ख. विद्यालयः
ग. नगरम् घ. प्रातिवेशिकः

157. अनुशासनस्य व्यवस्था पूर्वमासीत् -
क. आत्मानुशासनम् ख. स्वच्छन्दम्
ग. दमनात्मकम् घ. निन्द्यम्

158. आङ्ग्लशासनकाले अयम् 'आयोगः' स्थापितः -
क. माध्यमिकशिक्षाऽऽयोगः
ख. विश्वविद्यालयशिक्षाऽऽयोगः
ग. भारतीयशिक्षाऽऽयोगः
घ. सामान्यशिक्षाऽऽयोगः

159. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य नामान्तरमेतत् -
क. मुदालियरकमीशन्
ख. राधाकृष्णन् कमीशन्
ग. कोठारी कमीशन्
घ. हण्टर कमीशन्

160. 'हण्टर कमिशन्' कदा भारते सञ्जातम्?
क. 1882-1902 ख. 1953-56
ग. 1866-1905 घ. 1957-58

161. 'कोठारी आयोगः' कदा नियुक्तः ?
क. 1947-49 ख. 1953-56
ग. 1964-66 घ. 1957-58

162. भारतीयशिक्षादार्शनिकेषु कस्य प्रभावः?
क. पाश्चात्यशिक्षायाः
ख. आश्रमव्यवस्थायाः
ग. पुरुषार्थचतुष्टयस्य
घ. आधुनिकतायाः

163. समाजे शिक्षकाणां स्थानम् उन्नतं स्यात् यतोहि -
क. उत्तमं वेतनमस्ति ख. ज्ञानवन्तः
ग. समाजसदस्या घ. भाविनागरिकनिर्मातारः

164. स एव उत्तमाध्यापको भवति, यः अधीति-बोधाचरणप्रचारको' भवति-
क. अवश्यम् ख. प्रायशः
ग. कदाचित् घ. नैव

165. 'वयं यथार्थशिक्षकाः भवितुं शक्नुयाम' - यदि अस्मासु अस्ति-
क. धनम् ख. योग्यता
ग. कार्यनिष्ठता घ. तल्लीनता

166. बालके सामाजिकतागुणस्य विकासार्थं सर्वप्रथमं सोपानम् -
क. प्रभ्रष्टः परिवारः ख. संयुक्तपरिवारः
ग. किमपि नास्ति घ. विद्यालयः

167. सामाजिकगुणस्य विकासार्थं द्वितीयमौपचारिकं सोपानं किम् ?
क. प्रातिवेशिकः ख. सुहृद्गणः
ग. विद्यालयः घ. एते सर्वे

168. विद्यालयेषु सामाजिकतायाः विकासार्थं किमावश्यकम्?
क. मित्रता ख. प्रतिस्पर्धा
ग. सहयोगः घ. न किञ्चित्

169. कक्षायां सामाजिकताविकासस्याधिकं श्रेयः अध्यापकेषु गच्छति -
क. सत्यम् ख. कदाचित्
ग. कदापि न घ. न ज्ञायते

170. सामाजिकतायाः गुणोऽयम् अत्यावश्यकः?
क. बुद्धिः ख. मुखरता
ग. व्यवहारिकता घ. न ज्ञायते

171. बहुषु प्रधीषु सामाजिकता गुणस्याभावो दरीदृश्यते -
क. प्रायेण ख. नैव
ग. कदाचित् घ. स्यात्

172. 'सामाजिकत्वम्' आधिक्येन एतेषु द्रष्टुं शक्यते -
क. विद्वत्सु ख. उद्योगिषु
ग. कर्मकरेषु घ. एतेषु सर्वेषु

173. सामाजिक परिणतेराधारोऽस्ति -
क. मृदुव्यवहारः ख. आडम्बरः
ग. आवेगपूर्णव्यवहारः घ. निराशापूर्ण-व्यवहारः

174. सामाजिकपरिणतानां जनानां दृष्टिरेवं भवति -
क. उदारपूर्णा ख. नैराश्यपूर्णा
ग. रचनात्मिका घ. विध्वंसात्मिका

175. का नाम शिक्षा ?
क. शिक्षा एकं पुस्तकम् ख. ज्ञानमनुभवश्च
ग. एकं वस्तु घ. शिक्षकाधीना

176. शिक्षायाः प्रमुखमङ्गं किम्?
क. धनम् ख. विद्यार्थी
ग. पाठ्यक्रमः घ. विद्यालयः

177. शिक्षायाः मुख्यं कार्यं किम्?
क. अग्रिमकक्ष्या-प्रवेशः ख. उपाधिप्रदानम्
ग. चरित्रनिर्माणम् घ. न किमपि

178. शिक्षायाः अनौपचारिक साधनम् एतेषु किं नास्ति ?
क. विद्यालयः ख. परिवारः
ग. समुदायः घ. धर्मः

179. शिक्षायाः उद्देश्यं किं स्यात्?
क. व्यक्त्यै धनदानम् ख. स्वार्थतापादनम्
ग. व्यक्तेः सर्वाङ्गीण विकासः घ. अध्यापकनिर्माणम्

180. एतेषु-अयं प्रकृतिवादस्य प्रवर्तकः इति प्रसिद्धः
क. प्लेटो ख. कमेनियस
ग. रूसो घ. जॉन् लॉक्

181. प्रकृतिवादस्य सिद्धान्तोऽयम् -
क. जगदिदं सत्यम् ख. आत्मा अमरः
ग. ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानद्वाराणि घ. प्रकृतिरेव सर्वोत्तमा

182. प्रयोजनवादस्यायं सिद्धान्तः -
क. सत्यं परिवर्तनशीलम्
ख. निश्चितमूल्यानां विरोधः
ग. समस्योत्पादनम्
घ. निष्कर्षान्वेषणम्

183. अनुशासनहीनतायाः कारणं किं न स्याद् इति सूचयतु-
क. आर्थिकदुर्बलता
ख. नैतिकशिक्षायाः अभावः
ग. शिक्षकेषु नेतृत्वशक्त्यभावः
घ. शिक्षकाणां कार्यकुशलता

184. कक्षायां छात्रेषु सहयोगभावनायाः विकासाय पाठ्येतरक्रियाणाम् आयोजनमनिवार्यम् -
क. पूर्णसहमतः ख. आंशिकरूपेण सहमतः
ग. असहमतः घ. अनिवार्यता नास्ति

185. सामाजिकतायै पाठ्येतरक्रियाः समूहे करणीयाः -
क. यथासम्भवम् ख. कदापि न
ग. सम्भवतः घ. सदैव

186. सामाजिक परिपक्वबुद्धयः कस्या अपि समस्यायाः समाधानार्थं -
क. परैः मिथः निर्णयन्ति
ख. सर्वात्मना समस्यां निवारयन्ति
ग. त्वरितं निर्णयं कुर्वन्ति
घ. किमपि निर्णयं न गृह्णन्ति

187. अध्यापनवृत्तिः कीदृशी ?
क. पवित्रा ख. निरुपयुक्ता
ग. दोषभूयिष्ठा घ. विचित्रा

188. अध्यापकः कीदृशो भवेत् ?
क. राजनीतिज्ञाः ख. ज्ञानवान्
ग. सामान्यकर्मचारी घ. स्वार्थसम्पादकः

189. 'अद्यतनशिक्षापद्धतिः उद्देश्यहीना' इति कथनं किं सूचयति -
क. अनुचितम् ख. उचितम्
ग. असमर्थताम् घ. आत्मदूषणम्

190. अध्यापकरूपेण भवान् प्राथमिकतां यच्छति -
क. स्वकर्मभ्यः ख. शिक्षणाय
ग. विद्यालयीय-स्वच्छतायै घ. स्वगृहं प्रत्यागमनाय

191. कीदृशान् छात्रान् अभिलषति भवान् ?
क. ये मम प्रबोधनवर्गे (Tution) पठन्ति
ख. ये मां स्तुवन्ति
ग. ये शिक्षाविषये मया सह विचारं कुर्वन्ति
घ. ये स्वयं शान्ता भवन्ति

192. कक्षायां समीचीनं वातावरणं कदा निर्मितं भवति ?
क. यदा छात्रः शिक्षकेभ्यः विभेति
ख. यदा शिक्षकाः सम्यक् पाठयन्ति
ग. यदा छात्राः शान्ता भवन्ति
घ. यदा छात्राः स्वतन्त्राः भवन्ति

193. यदि कश्चिच्छात्रः विद्यालये प्रायः विलम्बेन आगच्छति, विषयेऽस्मिन् भवान् किं करिष्यति ?
क. तं दण्डयामि ख. तस्य पितरौ सूचयामि
ग. विलम्बकारणं ज्ञास्यामि घ. तस्योपरि ध्यानं न दास्यामि

194. छात्रैः सह कीदृशव्यवहारः उचितः ?
क. कठोरः ख. नम्रः
ग. मित्रवत् घ. सहानुभूतिपूर्णः

195. भवतः विद्यालयीयच्छात्राः यदा प्रवासं गच्छन्ति। भवान् तेषां प्रवासमालक्ष्य किं चिन्तयति ?
क. प्रवासः छात्रेषु ज्ञानं वर्धयति
ख. प्रवासः छात्राणां सामान्यं भवति
ग. अध्यापकानां निश्शुल्कव्यवस्थां कल्पयति
घ. प्रवासः छात्राणां मनोरञ्जनाय भवति

196. विद्यालये छात्राणामादर्शः भवति -
क. पिता ख. पितुः सखा
ग. शिक्षकः घ. कर्मकरः

197. 'विद्यालयः समाजस्य दर्पणः'-इति कथनम्
क. अत्युत्तमम् ख. अनुचितम्
ग. भवितुमर्हति घ. अत्युक्तिः

198. प्रति कक्षं कति छात्राः भवेयुः?
क. 70 ख. 50
ग. 20 घ. 45

199. कक्षोपकरणेषु इदं तु अनिवार्यम् -
क. आसन्दः ख. व्यजनम्
ग. जलपूर्णो घटः घ. श्यामफलकम्

200. प्रति विद्यालयं कति अध्यापकाः स्युः ?
क. यावन्तः विषया भवन्ति तावन्तः
ख. एकः द्वौ वा
ग. त्रिचतुराः
घ. प्रधानाध्यापकः एकः

201. अध्यापकस्य मित्रं भवति कक्षायाम्-
क. धनम् ख. श्यामफलकम्
ग. छात्रः घ. पुस्तकम्

202. स्वनिष्पक्षव्यवहारेण केचिदध्यापकाः छात्रप्रियाः भवन्ति किं कथनमिदम् अनुभूतम्?
क. पूर्णरूपेण ख. नानुभूतम्
ग. सम्भवतः घ. अस्पष्टम्

203. छात्रेषु नेतृत्वगुणविकासाय किम् अनिवार्यम्?
क. प्रोत्साहनम् ख. दायित्ववितरणम्
ग. उपदेशः घ. एतत्सर्वम्

204. नेतृपथप्रदर्शकरूपेण सर्वस्यापि अध्यापकस्य अवधानं स्यात्-
क. स्वहितसम्पादने ख. छात्रकल्याणे
ग. विद्यालयोन्नत्यै घ. सर्वेषु गतिविधिषु

205. छात्राः कं गुणं वीक्ष्य अध्यापकं सम्मानयन्ति ?
क. निष्पक्षव्यवहारः ख. समयपालनम्
ग. कर्तव्यनिष्ठा घ. सर्वदा क्रीडार्थं यः प्रेषयति

206. 'स एव अध्यापकरूपेण' मम प्रियः -
क. यः धनवान् ख. यः स्वाध्यायी छात्रमनोवेत्ता
ग. मनोरञ्जनं यः करोति घ. यः प्रबोधनवर्गं करोति

207. परीक्षाभवने छात्रः कश्चित् छुरिकां पार्श्वे संस्थाप्य अन्धानुकरणं कुर्वन्नास्ते भवान् किं करोति?
क. मूकस्तिष्ठामि ख. तं तर्जयामि
ग. अधिकारिगणं सूचयामि घ. रक्षकभटानाह्वयामि

208. कक्षायां कश्चित् धीमान् छात्रः कुसङ्गतौ निपतति चेत्, अध्यापकत्वेन भवान् किं करिष्यति ?
क. तं तर्जयामि ख. उपक्षां करोमि
ग. तत्पितरौ सूचयामि घ. प्रेम्णा बोधयामि

209. अत्यन्तबुद्धिमतः निर्धनस्य च छात्रस्योन्नत्यै भवान् किं करोति ?
क. धनसाहाय्यं करोमि
ख. उदासीनो भवामि
ग. छात्रवृत्तये प्रयासं कारयामि
घ. निश्शुल्कतायै प्रेरयामि

210. कक्षायामध्यापनसमये शिक्षकाः कुत्र अवधानं दद्युः?
क. विषयेषु ख. सर्वेष्वपि छात्रेषु
ग. स्वकार्येषु घ. मन्दबुद्धिच्छात्रेषु

211. एतेषु अधः सूचितेषु कथनेषु किं भवते रोचते?
क. शिक्षकः पूर्णसिद्धतया सह कक्षां प्रविशेत्
ख. विना पठनमपि कक्षां प्रविशेत्
ग. भाषाप्रवाहेन छात्रान् मोहयेत्
घ. छात्रान् प्रश्नान् न पृच्छेत्

212. विचारसम्प्रेषणे प्रमुखोपायोऽस्ति -
क. मधुरा सरला च भाषा
ख. दृश्यश्रव्योपकरणानि
ग. उच्चैः कथनम्
घ. एतत्सर्वमपि

213. भवान् पूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षायामुपविशति, यतो हि -
क. संस्कृतशिक्षको भवितुमिच्छति
ख. शिक्षाशास्त्र्युपाधिना जीविका त्वरितं मिलति
ग. अत्र परीक्षापद्धतिः अतिसरला
घ. संस्कृतं ज्ञातुं भाषितुं पाठयितुं च इच्छति

214. विद्यालयानामुख्यमुद्देश्यं स्यात् -
क. विपुलधनार्जनम् ख. प्रख्यातिः
ग. समोत्थानम् घ. छात्रहितसम्पादनम्

215. छात्रहितसम्पादने कस्य अधिकं महत्त्वं भवति?
क. पाठ्यपुस्तकस्य ख. विद्यालयस्य
ग. योग्यशिक्षकस्य घ. धनिकस्य

216. अध्यापकपदे स्थितः अहम् -
क. शिक्षणे रतो भवामि
ख. सह शिक्षकान् उपकरोमि
ग. अङ्गीकृतं कार्यं करोमि
घ. स्वैरं विहरामि

217. स्वविचारान् बोधगम्यान् कर्तुं शिक्षकः-
क. उदाहरणदृष्टान्तादिकमनुसरेत्
ख. विभिन्नान् प्रश्नान् पृच्छेत्
ग. वरिष्ठच्छात्रैः वाचयेत्
घ. कठिनशब्दान् अवलम्ब्य पाठेयत्

218. 'सर्वोऽपि अध्यापकः स्वच्छात्रेभ्यः स्वयं शिक्षते'-कथनमिदं किं सत्यम् ?
क. हास्यास्पदम् ख. कदाचित्
ग. सत्यम् घ. सम्भवतः

219. अध्यापकीयं सामान्यं ज्ञानं वर्धयति असौ-
क. छात्रः ख. सह -अध्यापकः
ग. पत्रपत्रिकाः घ. स्वाध्यायः

220. ते एव शिक्षकाः सामाजिक चेतनां जागरयन्ति। ये –
क. एकाकिनः भवन्ति
ख. अध्ययनशीलाः भवन्ति
ग. बहिर्मुखिनः भवन्ति
घ. सङ्कोचशीलाः भवन्ति

221. छात्रेषु सामाजिकचैतन्यमुत्पादयितुं शक्यते –
क. अध्यापकीयभाषणेन
ख. विचारविमर्शनेन
ग. पुस्तकपठनेन
घ. समाचारपत्रपठनेन

222. सम्प्रेषणमेकं कौशलमस्ति। तेन छात्रेषु–
क. तर्कशक्तिः विकासयितुं शक्यते
ख. स्वतन्त्रविचाराभिव्यक्तिः जनयितुं शक्यते
ग. मुखरता वर्धयितुं शक्यते
घ. अनुशासनभावना उत्पादयितुं शक्यते

223. कक्षायां स्वसम्प्रेषणप्रभावं ज्ञातुमध्यापकः प्रभवति –
क. प्रश्नोत्तरैः ख. परीक्षाभिः
ग. छात्राणां घ. एतैः सर्वैरपि

224. सुसम्प्रेषणाय आवश्यकम्–
क. पूर्वसज्जता ख. पूर्णसज्जता
ग. सहायकसामग्री घ. न किञ्चित्

225. सम्प्रेषणं तदैव सफलं भवति, यदा छात्रसंख्या पञ्चत्रिंशतः चत्वारिंशत् स्यात् –
क. न जानामि ख. स्यात्
ग. असहमतः घ. पूर्णसहमतः

226. 'सर्वासां भाषाणां जननी इयम्' इति प्रसिद्धिः –
क. मातृभाषायाः ख. राष्ट्रभाषायाः
ग. आंग्लभाषायाः घ. संस्कृतभाषायाः

227. आधुनिकसमाजे संस्कृतस्य स्थानं किम्?
क. अगण्यस्थानम् ख. पवित्रस्थानम्
ग. निन्द्यं स्थानम् घ. आदरस्थानम्

228. संस्कृताध्यापकः भवितुं किमर्थमभिलषति?
क. जीविका झटिति मिलति
ख. पाठने आनन्दः भवति
ग. पवित्रता अत्रास्ति
घ. अन्यभाषावदेव अत्रापि

229. भारतीयसमाजे संस्कृताध्यापकस्य कीदृशी स्थितिः?
क. सर्वश्रेष्ठा ख. सामान्या
ग. शोचनीया घ. किमपि वक्तुं न शक्यते

230. संस्कृताध्यापकस्य इदं प्रमुखं कर्तव्यम्?
क. धनार्जनम् ख. संस्कृतमाध्यमेन पाठनं
ग. कालयापनम् घ. छात्राणां पुरतः संस्कृतनिन्दनम्

231. संस्कृतशिक्षकप्रशिक्षणस्य मुख्यमुद्देश्यं किं स्यात् –
क. बालमनोविज्ञानस्य बोधनम्
ख. शिक्षासिद्धान्तानां ज्ञानम्
ग. भारतीयसंस्कृतेः परम्परायाश्च संरक्षणम्
घ. संस्कृतवाङ्मयस्य संरक्षणम्

232. कीदृशाः संस्कृतशिक्षकाः शिक्षणे असफलाः भवन्ति?
क. ये अप्रशिक्षिताः
ख. ये आत्मविश्वासहीनाः
ग. ये संस्कृतभाषां नावगच्छन्ति
घ. ये रोगपीडिताः

233. संस्कृतशिक्षाप्रणाल्याः प्रसारे के वस्तुतः बाधकाः?
क. राजनीतिमर्मज्ञाः ख. संस्कृताध्यापकाः
ग. संस्कृतविरोधिनः घ. सामान्याः जनाः

234. संस्कृतस्य प्रतिष्ठापने कः सर्वोत्तमो विधिः?
क. दृश्यश्रव्योपकरणद्वारा शिक्षणम्
ख. सम्भाषणद्वारा शिक्षणम्
ग. अनुवादद्वारा शिक्षणम्
घ. कोऽपि विधिरेव नास्ति

235. संस्कृतशिक्षकाः भवितुं के इच्छन्ति?
क. ये अन्यत्र प्रवेशं न लभन्ते
ख. येषां प्रतिशतं न्यूनमस्ति
ग. येषां संस्कृतलिपिज्ञानं नास्ति
घ. येषां संस्कृतप्रीतिः वर्तते

236. अद्यत्वे संस्कृतशिक्षकस्य स्तरः अवनतः। यतोहि –
क. ते स्वयं संस्कृतं न जानन्ति
ख. छात्रेषु रुचिं नोत्पादयन्ति
ग. संस्कारं न शिक्षयन्ति
घ. उपर्युक्तं सर्वमपिकारणं भवति

237. संस्कृतशिक्षकस्य इदमप्येकं प्रमुखं कार्यम् –
क. भाषाशिक्षणसिद्धान्तानामनुसरणम्
ख. संस्कृतमाध्यमेन पाठनम्
ग. आधुनिकशिक्षणसूत्राणामनुसरणम्
घ. छात्रोपस्थितेरुल्लेखनम्

238. संस्कृतशिक्षणस्य प्रभावोत्पादनाय भवन्तः किं करिष्यन्ति?
क. दृश्यश्रव्योपकरणानामधिकं प्रयोगं कुर्मः।
ख. संस्कृतव्याकरणं सरलीकृत्य पाठयामः।
ग. स्वयं सततं संस्कृतश्रवणसंस्कारं छात्रेषु जनयामः।
घ. एतैरुपायैः प्रभावमुत्पादयामः।

239. प्राचीना अध्यापनविधयः अद्यतनविधिनामपेक्षया श्रेष्ठाः आसन् –
क. सत्यम् ख. सहमतः
ग. कल्पनेयम् घ. हास्यास्पदम्

240. योऽध्यापकः छात्रेभ्यः शारीरिकदण्डं न ददाति सोऽस्ति अयोग्यः –
क. न सहमतः ख. सहमतः
ग. कल्पनेयम् घ. हास्यास्पदम्

241. योग्याध्यापकाय चित्रं मानचित्रं रेखाचित्रमित्येतानि न अपेक्षन्ते –
क. आवश्यकमस्ति ख. स्वल्पप्रमाणेन आवश्यकम्
ग. विशेषरूपेणावश्यकम् घ. प्रायशः नापेक्षन्ते

242. अध्यापनम् अध्यापके तन्द्रां जनयति –
क. आम् ख. नैव
ग. सन्दिग्धम् घ. प्रायः

243. कक्षायां क्रियया शिक्षणमित्यस्य कार्यान्वयनं कर्तुं न शक्यते
क. वैयक्तिकाभिप्रायः ख. कर्तुं शक्यते
ग. समयो न मिलति घ. सत्यम्

244. यदि अन्यत्र जीविका नोपलभ्यते तर्हि अध्यापन कर्मणि आगच्छामि –
क. सहमतः ख. न सहमतः
ग. केचन तथा कुर्युः घ. प्रायः

245. अत्र किं कथनमसत्यमस्ति –
क. छात्रव्यवहारे ध्यानं ददति अध्यापकः।
ख. परम्परादरं कर्तुं छात्रं प्रेरयति।
ग. अध्यापनवृत्तौ लाभापेक्षया हानिरेव भूयसी
घ. अध्यापनवृत्तेः भविष्यमुज्ज्वलमस्ति

246. नेतृत्वेनैव मार्गदर्शनं सरलं भवति –
क. प्रायः ख. कदाचित्
ग. निस्सन्देहम् घ. उत्प्रेक्षा

247. सर्वस्यापि नेतुः अयं गुणः स्यात् –
क. परोपकारभावना
ख. सामूहिकसमस्यानिवारणम्
ग. समूहसञ्चालनम्
घ. कलहोत्पादनम्

248. नेतुः कर्मलक्ष्यं इदं स्यात् –
क. सामूहिककल्याणम्
ख. सामूहिकसमस्यानिवारणम्
ग. पदप्राप्तिः
घ. कलहोत्पादनम्

249. विद्यालये नेतृरूपेण कः तिष्ठति?
क. अध्यापकः ख. छात्रः
ग. प्रधानाध्यापकः घ. राजनीतिज्ञः

250. नेता स एव भवति यः –
क. साहसी ख. बहिर्मुखी
ग. लज्जाशीलः घ. राजनीतिज्ञः

251. कक्षायां स एव छात्रः नेतृपदम् अलङ्कुर्यात्?
क. यः कुशलः ख. उदण्डः
ग. मन्दबुद्धिः घ. उन्नतः

252. सांस्कृतिककार्यक्रमान् सञ्चालयितुं कीदृशं छात्रं वृणोति?
क. यः गीतनृत्यादिकं जानाति
ख. यस्याभिव्यक्तिः स्पष्टा भवति
ग. यस्य आकृतिराकर्षिका
घ. कार्यक्रमे यः स्फूर्तिमापादयति

253. नेतृत्वगुणविकासेन छात्रेषु जायते –
क. आत्मनियन्त्रणम् ख. आत्मविश्वासः
ग. सङ्कोचः घ. ईर्ष्या

254. छात्राः नेतृरूपेण तमेव अध्यापकमङ्गीकुर्वन्ति –
क. यः अनुशासनप्रियो भवति
ख. यः विद्वान् भवति

ग. यः सर्वकलाभिज्ञः भवति
घ. यः मधुरवक्ता भवति

255. अध्यापकाः छात्रैः स्वगृहकार्याणि कारयन्ति। नेतृरूपेण भवन्तः किं करिष्यन्ति ?
क. अध्यापकान् निन्दामः
ख. प्राचार्यं सूचयामः
ग. अध्यापकैः सह वार्तां करिष्यामः
घ. असहयोगार्थं छात्रान् प्रेरयामः

256. 'यथा प्रधानाचार्यः तथा विद्यालयः' इति कथनस्य कोऽभिप्रायः ?
क. पूर्णसहमतः ख. असहमतः
ग. आंशिकसहमतः घ. सम्भवतः

257. मनोविज्ञानानुगुणं शिक्षा भवेत्
क. विषयकेन्द्रिता ख. बालकेन्द्रिता
ग. शिक्षककेन्द्रिता घ. प्रशासनाधीना

258. छात्राणां हृदये अध्यापकान् प्रति धारणा भवति -
क. अध्यापकाः विना कर्म इतस्ततो भ्रमन्ति
ख. कक्षायां पक्षपातव्यवहारं दर्शयन्ति
ग. लघुरूपसमाजे विद्यालये विरोधिभावनाः व्यापयन्ति
घ. अध्यापकानामाचरणमनुकरणीयमस्ति

259. मनोविज्ञानानुगुणं कक्षायां छात्राः कथं ज्ञानमधिकं प्राप्नुवन्ति
क. श्रवणात् ख. अनुकरणात्
ग. क्रियाभिः घ. लेखनात्

260. कक्षायामेव अध्यापकं प्रति यदि कश्चित् अश्लिष्टव्यवहारं करोति, तर्हि किं करणीयम् ?
क. क्रुद्धः सन् निन्दित्वा बहिरागन्तव्यम्
ख. प्रधानाचार्यः सूचनीयः
ग. शान्तमनसा हासोक्त्या सः शमनीयः
घ. सर्वेषां छात्राणां हृदि तस्यैव दोष इति भावयितव्यम्

261. क्रीडा एव शिक्षायाः मनोवैज्ञानिकताम् उपकल्पयन्ति यतो हि -
क. क्रीडायां बालानां सर्वोऽपि स्वभावः स्पष्टः भवति।
ख. क्रीडायां निर्विरोधमात्मा प्रकाश्यते बालैः
ग. पाठ्यक्रमः सरसः भवति।
घ. सामूहिकभावनामुत्पादयन्ति क्रीडाः

262. अध्यापकः सर्वाधिकं किम् अवलम्ब्य अध्यापयति -
क. श्यामफलकम् ख. शिक्षोद्देश्यम्
ग. पाठ्यपुस्तकम् घ. दृश्यश्रव्योपकरणानि

263. समाजे विद्यालयस्य प्रतिष्ठाख्यापकाः के?
क. प्रधानाध्यापकः ख. छात्राः
ग. छात्राभिभावकाः घ. योग्यशिक्षकाः

264. अध्यापकदिवससमारोहः किमर्थमायोज्यते ?
क. छात्रेषु राधाकृष्णन् महोदयं प्रति श्रद्धामुत्पादयितुम्
ख. सर्वकारस्यायमादेशः
ग.परम्परेयमस्माकमस्ति
घ. गुरोः महत्त्वविषये अभिज्ञातुम्

265. समाजं परितः व्याप्तं भ्रष्टाचारं निरोद्धुम् उत्तमोऽयम् उपायः?
क. ये भ्रष्टाचारिणः तान् दण्डयामः
ख. उत्तमशिक्षाव्यवस्था
ग. जनचैतन्यजागरणम्
घ. संवैधानिकव्यवस्थीकरणम्

266. भवतां कश्चित् सखा सुरां पिबति। भवान् किं करिष्यति?
क. किमपि न ख. तेन सह अहमपि पिबामि
ग. तं बोधयामि घ. अन्यैः ज्येष्ठैः निवारयामि

267. यदि समाजः भवतां विचारैः लाभान्वितो भवितुम् अभिलषति। तदा भवान् किं करिष्यति-
क. राजनैतिकघटनां लेखरूपेण दास्यामि
ख. सामाजिकघटनां लेखरूपेण दास्यामि
ग. धार्मिकघटनां लेखरूपेण दास्यामि
घ. शैक्षिकगतिविधीनां वर्णनं लेखरूपेण दास्यामि

268. बालकेषु नेतृत्वगुणविकासः करणीयः। यतोहि -
क. भाविनेतारस्ते ख. व्यक्तित्वविकासं कुर्युः
ग. मैत्रीभावनां ख्यापयन्ति घ. न ज्ञायते

269. यदि कश्चित् छात्र अध्यापकीयं वचनं नानुपालयति, तर्हि किं करणीयम् -
क. वैयक्तिकरूपेण सः बोधनीयः
ख. शारीरिक रूपेण दण्डनीयः
ग. अभिभावकानाहूय विचारः करणीयः
घ. तं प्रति ध्यानं न दातव्यम्

270. किं भवते जनतायाः सम्मुखं वार्तालापो भाषणं वा रोचते?
क. आम् ख. नैव
ग. न ज्ञायते घ. सङ्कोचः भवति

271. किं जनसमूहे सामाजिकोत्सवे वा नेतृत्वेच्छा भवन्मनसि भवति ?
क. भवत्येव ख. पुनः पुनः भवति
ग. न भवति घ. अवसरो न लब्धः

272. भवान् भवतः अवकाशकाले एतेषु कस्याध्ययनं करोति?
क. शोधपत्रिका ख. शैक्षिकपत्रिका
ग. साप्ताहिकी पत्रिका घ. विद्यालयीयपत्रिका

273. बालकविकासदृष्ट्या प्राथमिकस्तरे शिक्षामाध्यमः -
क. हिन्दी ख. मातृभाषा
ग. प्रादेशिकी भाषा घ. आंग्लभाषा

274. स्व-अध्यापकात् भवान् किं प्राप्तुं वरीयतादृष्ट्या इच्छति-
क. व्यावसायिकयोग्यता
ख. विषयसम्बद्धयोग्यता
ग. सामाजिकसंवेदनशीलता
घ. आचरणम्

275. निरन्तरमेतेषु किं भवन्तमाकर्षति -
क. आत्मसम्माननं
ख. सामाजिक कुरीतयः
ग. आर्थिकोपलब्धयः
घ. सामाजिकसुरक्षा

276. छात्राणां समूहे अध्यापकः स्थातुमिच्छति। यतोहि -
क. छात्रेभ्यः सम्मानः आदरश्च लभ्येते
ख. कालयापनं सम्यक् भवति
ग. शिक्षणकर्मणि छात्राः सहयोगं कुर्वन्ति
घ. प्रेरणाम् अधिगच्छन्ति छात्राः

277. अहं शिक्षको भवितुमभिलषामि -
क. मयि शिक्षकः भवितुं रुचिरस्ति
ख. अभिरुचिरस्ति
ग. अभियोग्यतास्ति
घ. दक्षता अस्ति

278. श्यामफलकं शिक्षणे प्रमुखसहायकसामग्री -
क. अस्य प्रयोगः प्रतिपाठं भवति
ख. सारल्येन उपलभ्यते
ग. पौनः पुन्येन प्रयोगं कर्तुं शक्यते
घ. छात्रान् अयमाकर्षति

279. उत्तमाध्यापकस्य शिक्षणविधीनां ज्ञानमनिवार्यम् -
क. अनेन शिक्षणं प्रभावोत्पादकं भवति
ख. अनेन शिक्षणकार्यं त्वरितं सम्पद्यते
ग. अनेन शिक्षणकार्यम् अनायासेन सम्पद्यते
घ. अनेन शिक्षणकार्ये आत्मविश्वासो भवति

280. छात्राणां समस्यानिवारणे शिक्षकाः मुख्यरूपेण किं प्रदर्शयेयुः?
क. ज्ञानम् ख. कौशलम्
ग. दक्षताम् घ. रुचिम्

281. प्राचीनकाले शिक्षा आसीत् -
क. सर्वकाराधीना ख. समाजाधीना
ग. मानवाधीना घ. ब्राह्मणाधीना

282. कुलं द्विविधमासीत् - पितृकुलम् - ?
क. गुरुकुलम् ख. समाजकुलम्
ग. कर्मकुलम् घ. न किमपि

283. शिक्षा एतयोः द्वयोः अन्तःक्रिया -
क. छात्राध्यापकयोः ख. अध्यापक-समाजयोः
ग. व्यक्तिपरिशिवेयोः घ. शक्ति-समाजयोः

284. शिक्षायाः अर्थः भवति-
क. अध्ययनम् ख. अध्यापनम्
ग. विषयज्ञानम् घ. अन्तर्निहितशक्तीनां विकासः

285. शिक्षा नाम -
क. निरवच्छिन्ना प्रक्रिया
ख. तदा तदा जायमाना प्रक्रिया
ग. जीवने निर्दिष्टकाले प्रचाल्यमाना प्रक्रिया
घ. पूर्वसमाधानेषु न किमपि

286. अयं कश्चन अधिगमोपायः
क. अनुकरणम् ख. ज्ञानम्
ग. लेखनम् घ. अभिरुचिः

287. शिक्षायाः प्रक्रिया प्रचलति -
क. आजीवनम् ख. बाल्यावस्थायाम्
ग. युवावस्थायाम् घ. किशोरवस्थायाम्

288. विपत्तिकाले बुद्धिदात्री भवति -
क. सम्पत्तिः ख. समुचितशिक्षा
ग. मित्रमण्डली घ. एतासु न कापि

289. उपलब्धिरितिपदस्यायं भावः -
क. बुद्धिः ख. अङ्कप्राप्तिः
ग. अर्जितज्ञानम् घ. प्रवृत्तिः

290. शिक्षा साधनमस्ति -
क. विलासस्य ख. भोगस्य
ग. प्रकाशस्य घ. न कस्यापि

291. 'सा शिक्षा या विमुक्तये' इति विचारधारा अस्ति-
क. आदर्शवादस्य ख. प्रकृतिवादस्य
ग. प्रयोजनवादस्य घ. न कस्यापि

292. शिक्षा एका प्रक्रिया अस्ति -
क. स्थितिशीला ख. विवेकशीला
ग. सामाजिकी घ. वैयक्तिकी

293. कस्यानुसारेण शिक्षायाः उद्देश्यमस्ति सत्यं शिवं सुन्दरम्-
क. अरस्तु ख. प्लेटो
ग. पेस्टालॉजी घ. फ्रबेल

294. अध्यापकः कः भवितुमर्हति-
क. दार्शनिकः ख. अनुशासक :
ग. यजमानः घ. सोदरः

295. अधिगमे सर्वोपकारकः भवति -
क. अभिप्रेरणम् ख. शिक्षकः
ग. विद्यालयः घ. विषयः

296. गद्यशिक्षणस्य अयं प्रधानतमः आशयः-
क. अवगाहनम् ख. अनुभूतिसम्पादनम्
ग. भाषणकौशल-सम्पादनम् घ. सर्जनतात्मकतासम्पादनम्

297. कोलकाता नगरे प्रथमतः मदरसायाः निर्माणम् -
क. 1698 ख. 1817
ग. 1789 घ. 1813श्च

298. दुष्टः छात्रः -
क. दण्ड्यः ख. अदण्ड्यः
ग. प्रबोध्यः घ. त्याज्यः

299. अन्त्याक्षरी अत्र अन्तर्निहिता -
क. पाठ्यक्रमे ख. सहगामिपाठ्यक्रमे
ग. मूल्याङ्कने घ. बोधने

300. प्रथमभारतीयशिक्षाऽऽयोगस्याध्यक्षः -
क. स्टेनले ख. एलेनवरा
ग. हर्टाग घ. हन्टर

301. भाषाध्ययनस्य इदं फलम्-
क. शारीरिकविकासः ख. भाषणपटुत्वम्
ग. मानसिकविकासः घ. मोक्षप्राप्तिः

302. सेन्ट्रलहिन्दुकॉलेज संस्थापकः-
क. सरोजिनी नायडु ख. एनी बेसेन्ट
ग. विजयलक्ष्मी पण्डित घ. विक्टोरिया

303. भाषाकौशलानामध्यापनक्रमः एषः -
क. भाषणम्, श्रवणम्, पठनम्, लेखनम्।
ख. श्रवणम्, भाषणम्, लेखनम्, पठनम्।
ग. पठनम्, भाषणम्, लेखनम्, श्रवणम्।
घ. श्रवणम्, भाषणम्, पठनम्, लेखनम्।

304. वाचनम् (पठनम्) इत्यस्य अयमाशयः-
क. अक्षरज्ञानम् ख. अर्थज्ञानम्
ग. अर्थसहितम-वगाहनम् घ. अर्थरहितमवगाहनम्

305. CBSE शिक्षापरिषदः सम्बन्धो वर्तते -
क. माध्यमिकशिक्षया ख. उच्चशिक्षया
ग. प्राथमिकशिक्षया घ. न कयापि

306. शिक्षाशास्त्रिणामयं सिद्धान्तः यद्'बोधनभाषा .... भवतु' -
क. मातृभाषा ख. विदेशभाषा
ग. राज्यभाषा घ. प्रादेशिकभाषा

307. आगमनविधेः प्रयोगः भवति-
क. भाषाशिक्षणे ख. इतिहासशिक्षणे
ग. व्याकरणशिक्षणे घ. काव्यशिक्षणे

308. प्राचीनकाले प्रायोगिकी शिक्षा -
क. आसीत् ख. नासीत्
ग. आंशिकेन आसीत् घ. न किमपि

309. अनौपचारिक शिक्षायाः प्रकृष्टं साधनम्-
क. विद्यालयः ख. परिवारः
ग. एकान्तः घ. नगरम्

310. समाजे अध्यापकस्य स्थितिः-
क. सामान्यजनवत् ख. प्रशासकवत्
ग. नेतृवत् घ. आदर्शपुरुषवत्

311. अध्यापकस्य किं प्रभावमुत्पादयति-
क. वैदुष्यम् ख. परिधानम्
ग. आचरणम् घ. अस्पष्टम्

312. सर्वाधिकसमस्यात्मिका शिक्षा-
क. प्राथमिकी ख. उच्चशिक्षा
ग. माध्यमिकी घ. तकनीकी

313. बालके मानसिकभारं वर्धयति -
क. स्नेहः ख. सहानुभूतिः
ग. नियन्त्रणम् घ. आलापः

314. पाठयोजनानिर्माणम् -
क. आवश्यकम् ख. अनावश्यकम्
ग. परिस्थित्यनुकूलम् घ. न किमपि

315. बालपराधस्य उद्देश्यं भवति -
क. अनिवार्यम् ख. निश्चितम्
ग. असङ्गतम् घ. कठोरम्

316. बालकाय नेतृत्वप्रशिक्षणं देयम् -
क. उचितम् ख. अनुचितम्
ग. सर्वथा अनुचितम् घ. सन्दिग्धम्

317. अध्यापनं सम्मानजनकं यतोहि -
क. अस्मिन् बहवः अवकाशाः प्राप्यन्ते
ख. अधिकं सौलभ्यं प्राप्यते
ग. समाजे आदरः प्राप्यते
घ. वेतनमधिकं प्राप्यते

318. अभिनयविधेः प्रयोगः भवति -
क. नाटकशिक्षणे ख. गद्यशिक्षणे
ग. पद्यशिक्षणे घ. व्याकरणशिक्षणे

319. शिक्षाविषये का उक्तिः उचिता -
क. सर्वाङ्गीणविकासो नाम शिक्षा
ख. एकाङ्गविकासो नाम शिक्षा
ग. विशिष्टाङ्गविकासो नाम शिक्षा
घ. न कोऽपि

320. यदि छात्रः उत्तरं न ददाति -
क. स्वयं उत्तरेत् ख. दण्डं दद्यात्
ग. अन्ये प्रष्टव्याः घ. कारणमन्वेषणीयम्

321. पाठ्यक्रमनिर्माणे अवधेयं भवति -
क. पाठ्यवस्तु ख. शिक्षोद्देश्यम्
ग. छात्रः घ. शिक्षणविधि

322. शिक्षणे वस्तुनिष्ठमूल्याङ्कनं सरलं भवति-
क. असत्यम् ख. सत्यम्
ग. अपर्याप्तम् घ. आंशिकसत्यम्

323. 'मोक्षप्राप्तिरेव शिक्षा' धारणेयं कदा आसीत् ?
क. वैदिककाले ख. बौद्धकाले
ग. मुस्लिमकाले घ. आधुनिककाले

324. यदि छात्रः अध्ययने दुर्बलः स्यात् तर्हि तत्र भवतां कर्त्तव्यं किम् ?
क. कारणं ज्ञातव्यम्
ख. दण्डप्रदानम्
ग. तेभ्यः विशिष्टावधानं दातव्यम्
घ. दौर्बल्यं ज्ञात्वा दूरीकरणम्

325. अनुशासनसंस्थापनार्थम् -
क. प्रत्येकं कार्ये भागग्रहणम्
ख. अनुशासनस्य महत्त्वं प्रबोधनीयम्
ग. महत्त्वमुदाहरणैः स्पष्टीकरणीयम्
घ. अनुशासितजनैः प्रेरणा स्वीकार्या

326. देशस्योन्नतिः तदा भवति, यदा शिक्षकः करोति -
क. स्वग्रामे अध्यापनम् ख. स्वक्षेत्रे अध्यापनम
ग. स्वप्रान्ते अध्यापनम् घ. कुत्रचिदपि अध्यापनम्

327. शिक्षायां सर्वाधिकं प्रभावः -
क. वातावरणस्य ख. विद्यालयस्य
ग. पाठ्यपुस्तकस्य घ. उपकरणस्य

328. पुस्तकं कीदृशं साधनमस्ति -
क. दृश्यात्मकम् ख. श्रव्यात्मकम्
ग. दृश्यश्रव्यात्मकम् घ. न किमपि

329. कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयः -
क. बिहारे ख. उत्तरप्रदेशे
ग. देहल्याम् घ. उत्कले

330. का नाम शिक्षा ?
क. उपाधिः ख. ज्ञानमनुभवश्च
ग. पाठ्यपुस्तकम् घ. प्रमाणपत्रम्

331. कण्ठस्थीकरणम् -
क. सर्वथा त्याज्यम् ख. सर्वथा कर्त्तव्यम्
ग. अर्थसहितं कार्यम् घ. अर्थरहितमपि कार्यम्

332. सामाजिकगुणवृद्ध्यै प्रथमः समाजः अपरः ..... ?
क. सुहृद्वर्गः ख. विद्यालयः
ग. नगरम् घ. प्रातिवेशिकः

333. अध्यापकेषु प्रतिद्वन्द्वता भवेत् -
क. अर्थजन्या ख. विचारजन्या
ग. राजनीतिजन्या घ. ज्ञानजन्या

334. शिक्षायाः उद्देश्यम् अस्ति -
क. जीविकोपार्जनम् ख. अध्यापकनिर्माणम्
ग. सर्वाङ्गीणविकासः घ. नेतृत्वप्रदानम्

335. सा एव विद्या या -
क. विमुक्तये ख. धनार्जनाय
ग. लोकप्रियतायै घ. नियुक्तये

336. उत्तमाध्यापकः सर्वदा -
क. आत्मनः ज्ञानभिवृद्धये प्रयत्नशीलः स्यात्
ख. ज्ञातांशैः सन्तुष्टः भवेत्
ग. प्राचीनविषयानेव जानीयात्
घ. प्राचीनविषयान् विस्मृत्य नवीनविषयान् जानीयात्

337. सर्वाधिकाः प्रियाः छात्राः सन्ति-
क. शान्ताः शिष्टाश्च
ख. चञ्चलाः परं जिज्ञासवः
ग. क्रियाशीलाः परम् उद्दण्डाः
घ. अनुशासिताः सुव्यवस्थिताश्च

338. अध्यापनकाले अध्यापकस्यावधानं भवेत्-
क. पुस्तके ख. छात्रेषु
ग. मेधाविच्छात्रेषु घ. मन्दबुद्धिच्छात्रेषु

339. अध्यापकस्य व्यवहारः मित्रवद् भवेत् -
क. असत्यम् ख. वक्तुं न शक्यते
ग. सत्यम् घ. सम्भवतः

340. आदर्शशिक्षकः स्यात् -
क. शोभनाकृतिमान् ख. शुभ्रवस्त्रधारकः
ग. अनुकरणशीलः घ. छात्राणां प्रेरकः

341. शैक्षिकनियोजनस्य प्रारम्भः कुतः भवेत्?
क. राष्ट्रियस्तरात् ख. राज्यस्तरात्
ग. मण्डलस्तरात् घ. संस्थास्तरात्

342. शिक्षकेषु मनोवैज्ञानिकगुणः स्यात् -
क. अनावश्यकः ख. अत्यावश्यकः
ग. औपचारिकः घ. अनौपचारिकः

343. विचाराभिव्यक्तेः साधनम् -
क. उच्चैः कथनम् ख. शैक्षिकोपकरणम्
ग. सरलाभाषा घ. एते सर्वे

344. आधिगमस्य अभिप्रायः भवति-
क. ज्ञानस्य स्थायीकरणम् ख. प्रशिक्षणम्
ग. बुद्धेः विकासः घ. अपेक्षितव्यवहार-परिवर्तनम्

345. अध्यापकः अपि अधीयेत् -
क. सम्भवतः ख. सत्यम्
ग. कदाचित् घ. हास्यास्पदम्।

346. संस्कृतशिक्षणोद्देश्यमस्ति -
क. प्राचीनरहस्यमयिविद्यायाः ज्ञानम्
ख. संस्कृतं मधुरं वैज्ञानिकं च
ग. संस्कृते सर्वतोमुखिज्ञानं लभ्यते
घ. भाषायाः ज्ञानम्

347. सांस्कृतिककार्यक्रमेषु छात्रः गृहीतव्यः -
क. स्ववचनैः हास्योत्पादकः
ख. स्वरूपे आकर्षकः
ग. यस्य अभिव्यक्तिः स्पष्टा स्यात्
घ. यः नृत्ये समर्थः

348. सर्वोत्तमः विधिः अस्ति -
क. व्याख्याविधिः ख. प्रश्नोत्तरविधिः
ग. अनुवादविधि घ. कण्ठस्थीकरणविधिः

349. स्वविचारान् बोधगम्यान् कर्तुम् अध्यापकः -
क. दृष्टान्तादिकमनुसरेत्
ख. वरिष्ठछात्रैः वाचयेत्
ग. जिज्ञासां वर्धयेत्
घ. कठिनशब्दान् अवलम्ब्य पाठयेत्

350. छात्राणां विषये निर्णयः कर्त्तव्यः-
क. क्रोधेन ख. दण्डं दर्शयित्वा
ग. शान्तमनसा घ. प्राचार्यमाध्यमेन

351. अध्यापकस्य व्यक्तित्वमीदृशं भवेत् येन छात्राः-
क. तस्मात् भीताः स्युः

ख. तं पूजयेयुः
ग. शिक्षकस्य रूपं स्वीकुर्युः
घ. तं हितैषिणं मार्गदर्शकं च मन्येरन्

352. यदि छात्रस्य प्रश्नस्य उत्तरं दातुं अध्यापकः असमर्थः तर्हि -
क. अश्रुतमिव व्यवहरेत्
ख. विद्यार्थिनः पृच्छेत्
ग. अन्यछात्रान् प्रश्नस्योत्तरं दातुं आदिशेत्
घ. स्वीयाम् अनभिज्ञातां स्वीकृत्य अग्रिमे दिवसे उत्तरं दद्यात्

353. अनुशासनस्य प्रथमः गुणः -
क. सामान्यव्यवहारः ख. आत्मसंयमः
ग. भेदभावपूर्णः घ. दुर्व्यवहारः

354. संस्कृताध्यापकस्य इदं प्रमुखकर्त्तव्यम्-
क. धनार्जनम् ख. संस्कृतमाध्यमेनाध्यापनम्
ग. छात्रेषु संस्कृतं प्रति रुच्युत्पादनम् घ. प्रवचनम्

355. प्रधानध्यापकेन इदं न कर्त्तव्यम् -
क. छात्रेभ्यः अनुशासनबोधनम्
ख. छात्राणाम् अभिभावकानम् आह्वानम्
ग. छात्राणां पुरतः शिक्षकनिन्दनम्
घ. अध्यापकानां प्रोत्साहनम्

356. शिक्षा समाजस्य संस्कृतेः परिमार्जनस्य सशक्तं साधनमिति -
क. निस्सन्देहम् ख. वक्तुं न शक्यते
ग. सम्भवतः घ. नैव

357. शिक्षणव्यवसायः अस्ति -
क. प्रशस्तव्यवसायः ख. सरलः व्यवसायः
ग. अवकाशयुक्तः व्यवसायः घ. अल्पसमयसापेक्षः व्यवसायः

358. कक्षासु विद्युत्प्रकाशः आगच्छेत् -
क. उपरिष्टात् ख. वामभागात्
ग. पृष्ठभागात् घ. दक्षिणभागात्

359. भवति प्रधानाचार्यः रुष्टे सति भवान् -
क. चिन्तां न करिष्यति
ख. स्वयं गत्वा कारणं प्रक्ष्यति
ग. अधिकारिवर्गं सूचयिष्यति
घ. सहकर्मिभिः सह तस्य विरोधं करिष्यति

360. प्राचीनकाले गुरुः आसीत् -
क. सर्वज्ञः ख. आचारवान्
ग. छात्रप्रियः घ. पुरोहितः

361. रविवासरे विद्यालये महत्वपूर्णमुपवेशनमस्ति। अतः भवान्-
क. नैव गमिष्यति ख. स्वेच्छया गमिष्यति
ग. निश्चितरूपेण गमिष्यति घ. क्षमायाचनां करिष्यति

362. विद्यालये रिक्तकालांशे भवान् -
क. मन्दबुद्धिछात्रान् पाठयिष्यति
ख. अध्यापकप्रकोष्ठे स्थित्वा विश्रामं करिष्यति
ग. जलपानं करिष्यति
घ. ग्रन्थालयं गत्वा पठिष्यति

363. बालकस्य प्रथमः शिक्षकः भवति -
क. माता ख. पिता
ग. परिवारः घ. अध्यापकः

364. विद्यालयीयजीवनस्य उपलब्धिः अस्ति-
क. ज्ञानप्राप्तिः ख. उपाधिः
ग. परीक्षासु प्रथमश्रेणी घ. विपरीतपरिस्थितिषु सामञ्जस्यम्

365. उपनिषत्कालीनशिक्षायाः उद्देश्यमासीत् -
क. ब्रह्मज्ञानम् ख. कर्मकाण्डे प्रावीण्यम्
ग. वेदाध्ययनम् घ. नीतिशिक्षा

366. पाठान्ते कीदृशं गृहकार्यं देयम् -
क. पाठगतमेव ख. पाठगतं तत्सदृशञ्च
ग. पाठाद्भिन्नम् घ. इच्छानुसारम्

367. गृहकार्यस्य प्रमुखमुद्देश्यम् -
क. छात्रः गृहं गत्वा कार्यरतः भवेत्
ख. स्वयं समाधानम् अन्विष्येत्
ग. अधीतस्य पाठस्य स्थिरीकरणम्
घ. एतेषु न किमपि

368. माध्यमिकशिक्षाऽऽयोगस्य अपरं नाम अस्ति -
क. कोठारी आयोगः ख. मुदालियर आयोगः
ग. राधाकृष्णन् आयोगः घ. हण्टर आयोगः

369. 1986 राष्ट्रियशिक्षानीतेः समीक्षणाय स्थापितायाः समितेः नाम -
क. खेरसमितिः ख. दुर्गादेशमुख समितिः
ग. जाकिरहुसैन समितिः घ. राममूर्तिसमितिः

370. धर्मनिरपेक्षतायाः अर्थः भवति -
क. धर्मविहीनता ख. धर्मस्य उपेक्षा
ग. सर्वेषु धर्मेषु आदरभावः घ. धर्मं प्रति तटस्थता

371. बालकस्य सामाजिकीकरणदायित्वमस्ति-
क. परिवारस्य ख. विद्यालयस्य
ग. समाजस्य घ. शिक्षकस्य

372. प्रौढशिक्षा देशे अत्यावश्यकी वर्तते यतः-
क. देशे प्रौढनां संख्या अधिका
ख. शिक्षिताः प्रौढाः बालान् अपि शिक्षयितुं शक्नुयुः
ग. शिक्षिताः प्रौढाः स्वकार्यनिर्वाहं कर्तुं शकनुयुः
घ. प्रौढशिक्षणेन देशे साक्षरतायाः प्रतिशतं वर्धिष्यते

373. व्यावसायिकशिक्षणस्य प्रमुखः लाभः -
क. आजीविकासमस्यायाः समाधानम्
ख. राजकीयव्ययेषु न्यूनता
ग. शिक्षायां भारः
घ. देशस्य विकासः

374. आर्थिकदण्डः उचितः नास्ति। यतः -
क. एतस्य प्रभावः छात्रोपरि आयाति
ख. एतस्य प्रभावः अभिभावकोपरि आयाति
ग. एतस्य प्रभावः शिक्षकोपरि आयाति
घ. परिणामः समीचीनः न भवति

375. बौद्धशिक्षायाः अयं विशेषः-
क. विश्वविद्यालयानां स्थापनम्
ख. प्राथमिकशिक्षा
ग. अहिंसाप्रचारः
घ. भिक्षाटनम्

376. दशपरिसरयुक्तस्य मानितसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य मुख्यालयः कुत्रास्ति ?
क. देहल्याम् ख. पुर्य्याम्
ग. तिरुपतौ घ. जयपुरे

377. संस्कृताऽऽयोगस्य कालः -
क. 1954-56 ख. 1964-66
ग. 1854-56 घ. 1986-88

378. राष्ट्रियसमैक्यभावनोत्पादनाय इदमुपकरोति -
क. संस्कृतशिक्षणम् ख. हिन्दीशिक्षणम्
ग. गणितशिक्षणम् घ. विज्ञानशिक्षणम्

379. अध्यापनम् -
क. कला ख. विज्ञानम्
ग. उभयम् घ. नोभयम्

380. विद्यालयस्य घटी -
क. प्रधानाध्यापकः ख. समयसारणी
ग. पाठ्यक्रमः घ. परीक्षा

381. विद्यालयस्य स्थानम् -
क. ग्रामाद् बहिः ख. ग्राममध्ये
ग. ग्रामद् दूरे घ. ग्रामाद् बहिः नातिदूरे

382. अध्यापकः छात्राणां -
क. नायकः ख. प्रभुः
ग. अनुशासकः घ. ज्येष्ठः

383. सः प्रभावपूर्णः अध्यापकः यः -
क. प्रतिभाशालिनो विद्यार्थिनः पाठयति
ख. मन्दान् छात्रान् पाठयति
ग. उच्चस्तरीयान् छात्रान् पाठयति
घ. छात्रस्तरानुगुणं पाठयति

384. वैयक्तिकविभिन्नता नाम -
क. व्यक्तिः अनन्यसाधारणी
ख. प्रतिव्यक्ति शारीरिकगुणेषु भिन्ना
ग. प्रतिव्यक्ति मानसिकगुणेषु भिन्ना
घ. प्रतिव्यक्ति ज्ञाने भिन्ना

385. देशस्योन्नतिः -
क. पारिश्रमिकाधीना ख. अध्यापकाधीना
ग. न्यायाधीना घ. सर्वकाराधीना

386. परिवारः शिक्षायाः अभिकरणमस्ति -
क. अनौपचारिकम् ख. निरौपचारिकम्
ग. औपचारिकम् घ. न किमपि

387. शिक्षणे अनेकाः क्रियाः समन्विताः सन्ति-
क. सत्यम् ख. असत्यम्
ग. आंशिकम् घ. न किमपि

388. शिक्षा मार्गदर्शनमस्ति -
क. सत्यम् ख. असत्यम्
ग. आंशिकम् घ. न किमपि

389. निर्देशनं स्वभावानुसारं भवेत् -
क. बालकानां ख. अध्यापकानां
ग. अभिभावकानां घ. प्रजानां

390. माध्यमिकशिक्षायोगस्य अध्यक्षः-
क. ए.एन.वसु ख. के.एस.श्रीमाली
ग. रविन्द्रनाथटैगोरः घ. ए.एल. मुदालियर

391. विश्वविद्यालयशिक्षायोगस्य अध्यक्षः-
क. डॉ. राजेन्द्रप्रसादः ख. जवाहरलालनेहरू
ग. मुदालियर घ. डॉ. राधाकृष्णन्

392. अनुशासनस्यार्थः भवति -
क. प्रताडनम् ख. नियन्त्रणम्
ग. दण्डः घ. वाह्यान्तरिकविकासः

393. पाठ्यसहगामिक्रिया भवति -
क. समयस्य सदुपयोगः
ख. समयस्यदुरुपयोगः
ग. आवश्यकम्
घ. अनावश्यकम्

394. गृहकार्यं कथं भवेत् ?
क. लिखितम् ख. मौखिकम्
ग. उभयविधम् घ. न भवेत्

395. समयपालनं केवलम् आवश्यकमस्ति-
क. अध्यापकानां कृते
ख. छात्राणां कृते
ग. सामाजिकानां कृते
घ. सर्वेषां कृते

396. वर्धा शिक्षायोजना कस्य अस्ति ?
क. टैगोरस्य ख. गान्धिनः
ग. मालवीयस्य घ. न कस्यचित्

397. प्रश्नोत्तरमेकं साधनम् अस्ति -
क. मौखिकम् ख. लैखिकम्
ग. उभयविधम् घ. न किमपि

398. अनुशासनस्य तात्पर्यं भवति-
क. दण्डप्रदानम् ख. व्यवहार्यनियमः
ग. नियमानुगुणं कार्यम् घ. न किमपि

399. कक्षायां प्रवेशसमये शिक्षकाणां स्वभावः-
क. गम्भीरः ख. प्रसन्नः
ग. क्रुद्धः घ. उदासीनः

400. छात्राणां वर्गीकरणस्यायुः -
क. समानायुः ख. समानबुद्धिः
ग. समानजातिः घ. समानधर्मः

401. शिक्षणे विविधविधीनां प्रयोगः-
क. शैक्षिकसरलतायैः ख. रुच्यभिवर्धनाय
ग. ध्यानाकर्षणाय घ. समययापनाय

402. अनुशासनहीनतायाः कारणम् -
क. सामाजिक-व्यवस्था ख. शिक्षापद्धतिः
ग. आर्थिकदशा घ. पूर्वोक्तं सर्वम्

403. यदि पाठ्यक्रमः पूर्णः न भवति -
क. चिन्ता मास्तु ख. अतिरिक्तकक्षायां पूरणीयः
ग. छात्राः स्वयमेव पूरयन्तु घ. संक्षेपरूपेण पूरणीयः।

404. प्रधानाचार्यः कुपितः भवति चेत् -
क. प्रसन्नं कर्तुं प्रयासः करणीयः
ख. द्वेषः आचरणीयः
ग. सामान्यरूपेण स्वकार्यं करणीयम्
घ. प्रधानचार्यस्य विषये दुष्प्रचारः करणीयः

405. अकारणं भवतां सेवासमाप्तिः भवति -
क. अन्या सेवा अन्वेषणीया
ख. न्यायालयं प्रति गन्तव्यम्
ग. विद्यालये अवरोधः करणीयः
घ. अवरोधाय छात्राः प्रेरणीयाः

406. शिक्षणकार्यं रुचिकरं स्यात् -
क. न ज्ञायते ख. पित्राज्ञापालनार्थम्
ग. स्वप्रेरणया घ. अध्यापकप्रेरणया

407. सः एव शिक्षकः भवेत् -
क. यः अर्थवान् ख. यः अर्थहीनः
ग. साधनविहीनः घ. मानवसेवकः

408. शिक्षकाः अनुभवन्ति -
क. श्रेष्ठत्वं ख. अभिमानं
ग. आनन्दं घ. कष्टं

409. अध्यापकस्य श्रेष्ठं भवति -
क. धनार्जनम् ख. सुखार्जनम्
ग. ज्ञानार्जनम् घ. सम्मानार्जनम्

410. एकः अध्यापकः भवेत् -
क. अन्तर्मुखी ख. बहिर्मुखी
ग. उभयमुखी घ. निम्नमुखी

411. शिक्षायाः प्रमुखं कार्यं भवति -
क. सर्वेषाम् अधिकाङ्कप्रदानम्
ख. महाबालकस्य निर्माणम्
ग. अवसरप्रदानम्
घ. बालकानां व्यवहारपरिवर्तनम्

412. अध्यापकस्य गृहे अवश्यमेव भवेत् -
क. आसन्दिका ख. पुस्तकम्
ग. यानम् घ. दूरदर्शनम्

413. कक्षायां छात्रसंख्या न्यूना अस्ति -
क. कार्यान्तरं करणीयम्
ख. कक्षायां छात्रैः वार्ता करणीया
ग. उपस्थितिं स्वीकृत्य गमनम्
घ. कक्षां प्रति आगमनम्

414. भवान् स्वीयावकाशसमयं यापयिष्यति -
क. भ्रमणे ग. वार्तालापे
ग. शयने घ. अध्ययनाध्यापने

415. बालकानां विकासाय आवश्यकं भवति-
क. उपदेशः ख. स्नेहः
ग. निर्देशः घ. दण्डः

416. छात्रानुशासनस्य कृते आवश्यकं भवति-
क. आर्थिकदण्डः ख. अध्यापकस्य उपस्थितिः
ग. आत्मानुशासनम् घ. शारीरिकदण्डः

417. कक्षां गत्वा साक्षादेव -
क. प्रकरणं ज्ञापनीयम्
ख. प्रकरणं न ज्ञापनीयम्
ग. श्यामफलके लेखनीयम्
घ. प्रस्तावनानन्तरं ज्ञापनीयम्

418. शिक्षणं भवेत् -
क. कठिनात् सरलं प्रति
ख. सरलात् कठिनं प्रति
ग. सरलात् सरलं प्रति
घ. कठिनात् कठिनं प्रति।

419. शिक्षणविधिः भवेत्-
क. पाठ्यक्रमाधारितः ख. शिक्षकाधारितः
ग. विषयाधारितः घ. समयाधारितः

420. डचैः श्रीलङ्कायाम् उच्चशिक्षार्थम् उद्घाटितः-
क. महाविद्यालयः ख. विश्वविद्यालयः
ग. विद्यालयः घ. पाठशाला

421. द्वितीयविश्वयुद्धात्परं भारते शिक्षाविकासाय कः योजना निर्मितवान् ?
क. सर जॉन सार्जेन्ट ख. साइमन
ग. लॉर्ड केनिंग घ. डॉ. सयैद मो.

422. राष्ट्रियशिक्षानीतौ महत्वं प्रदत्तम् -
क. परीक्षाक्षेत्रस्य ख. व्यवसायक्षेत्रस्य
ग. अनुसन्धानक्षेत्रस्य घ. निदर्शनस्य

423. पी.एच.डी. इत्यस्य कृते निर्धारितः अवधिः -
क. पञ्चवर्षात्मकः ख. वर्षचतुष्टयात्मकः
ग. वर्षद्वयात्मकः घ. अनिश्चितः

424. भवता यदि काचित् त्रुटिः कृता -
क. अङ्गीकरणीया ख. न स्वीकरणीया
ग. पुनः न करणीया घ. चिन्ता मास्तु

425. अध्यापकस्य शिक्षणविधीनां ज्ञानमनिवार्यम् -
क. अनेन शिक्षणे प्रभावोत्पादनं भवति
ख. अनेन शिक्षणकार्यं त्वरितं भवति
ग. अनेन शिक्षणकार्यं अनायासेन सम्पद्यते
घ. अनेन शिक्षणकार्ये आत्मविश्वासो भवति

426. निरन्तरमेतेषु किं भवन्तमाकर्षयति -
क. आत्मसम्मानः ख. सामाजिक कुरीतिः
ग. आर्थिकोपलब्धिः घ. सामाजिकसुरक्षा

427. छात्राणां समूहे अध्यापकः निवसति चेत्-
क. छात्रेभ्यः सम्मानः आदरश्च मिलति
ख. कालयापनं सम्यक् भवति
ग. शिक्षणकर्मणि छात्राः सहयोगं कुर्वन्ति
घ. प्रेरणामधिगच्छन्ति छात्राः

428. शिक्षकेषु महत्वपूर्णं भवति -
क. समयपालनम् ख. अनुशासनम्
ग. वाचनकौशलम् घ. काठिन्यनिवारणम्

429. छात्रः आदेशं न पालयति -
क. दण्डनीयः ख. अवधानं न दातव्यम्
ग. बोधनीयः घ. अभिभावकाः सूचनीयाः

430. भवान् अवकाशकाले अध्ययनं करोति-
क. शोधपत्रिकायाः ख. शैक्षिकपत्रिकायाः
ग. सहित्यपत्रिकायाः घ. विद्यालयीयपत्रिकायाः

431. बालकविकासदृष्ट्या प्राथमिकस्तरे माध्यमः -
क. हिन्दी ख. मातृभाषा
ग. संस्कृतभाषा घ. आंग्लभाषा

432. मानवजीवनस्यारम्भः भवति-
क. अन्नेन ख. धनेन
ग. शिक्षया घ. संस्कारेण

433. अविद्या नाम -
क. अनध्ययनम्
ख. आज्ञाननुपालनम्
ग. संस्कारदोषः
घ. त्रयमपि

434. उपसम्पदा संस्कारः भवति -
क. वैदिकधर्मे ख. जैनधर्मे
ग. बौद्धधर्मे घ. न ज्ञायते

435. पारिवारिकप्रणाली शिक्षापद्धतौ आसीत्-
क. आंग्लशिक्षापद्धतौ ख. बौद्धशिक्षापद्धतौ
ग. वैदिकशिक्षापद्धतौ घ. न कस्यामपि

436. समाजे शिक्षकस्य स्थानम् उन्नतमस्ति-
क. धनात् ख. ज्ञानात्
ग. सामाजिकत्वात् घ. नागरिकनिर्मातृत्वात्

437. सामाजिकतायै आवश्यकं भवति-
क. बुद्धिः ख. मूर्खता
ग. व्यावहारिकता घ. न ज्ञायते

438. सामाजिकगुणविकासाय विद्यालये आवश्यकम् -
क. मित्रता ख. प्रतिस्पर्धा
ग. सहयोगः घ. न किञ्चित्

439. अनुशासनहीनतायाः कारणं नास्ति -
क. आर्थिकदुर्बलता
ख. नैतिकशिक्षायाः अभावः
ग. अध्यापकेषु नेतृत्वशक्तेरभावः
घ. शिक्षकाणां कार्याकुशलता

440. अध्यापकस्य सामान्यज्ञानं वर्धयति -
क. छात्रः ख. सहाध्यापकः
ग. पत्रपत्रिकाः घ. स्वाध्यायः

441. नेतुः सर्वस्यापि अयं गुणः स्यात् -
क. परोपकारित्वम् ख. स्वार्थबुद्धिः
ग. समूहसञ्चालनम् घ. न कोऽपि

442. मनोविज्ञानमनुगुणं शिक्षा भवति -
क. विषयकेन्द्रिता ख. बालकेन्द्रिता
ग. शिक्षककेन्द्रिता घ. प्रशासनाधीना

उत्तरमाला

1	(क)	2	(घ)	3	(ग)	4	(क)	41	(घ)	42	(क)	43	(ग)	44	(घ)
5	(ख)	6	(ख)	7	(ग)	8	(ग)	45	(ख)	46	(घ)	47	(क)	48	(घ)
9	(ग)	10	(ख)	11	(ग)	12	(क)	49	(ख)	50	(ख)	51	(ख)	52	(क)
13	(क)	14	(ख)	15	(ग)	16	(ख)	53	(ग)	54	(ग)	55	(ग)	56	(ख)
17	(ग)	18	(ग)	19	(क)	20	(ख)	57	(ख)	58	(ग)	59	(ख)	60	(ग)
21	(ख)	22	(घ)	23	(ख)	24	(ग)	61	(घ)	62	(क)	63	(ग)	64	(ख)
25	(घ)	26	(घ)	27	(ग)	28	(ख)	65	(ग)	66	(ख)	67	(ख)	68	(घ)
29	(ग)	30	(ग)	31	(क)	32	(ख)	69	(ख)	70	(घ)	71	(ख)	72	(ग)
33	(ग)	34	(ख)	35	(ख)	36	(ग)	73	(क)	74	(ग)	75	(ख)	76	(घ)
37	(घ)	38	(ख)	39	(ग)	40	(घ)	77	(ख)	78	(ग)	79	(घ)	80	(घ)

81	(ख)	82	(ग)	83	(ग)	84	(ख)
85	(क)	86	(ग)	87	(क)	88	(ग)
89	(ख)	90	(क)	91	(क)	92	(ग)
93	(ख)	94	(घ)	95	(ख)	96	(घ)
97	(घ)	98	(ख)	99	(घ)	100	(घ)
101	(क)	102	(ग)	103	(घ)	104	(घ)
105	(ग)	106	(घ)	107	(ख)	108	(घ)
109	(ख)	110	(क)	111	(ख)	112	(ग)
113	(ग)	114	(क)	115	(घ)	116	(ग)
117	(ख)	118	(ख)	119	(घ)	120	(ग)
121	(ग)	122	(ख)	123	(ग)	124	(ग)
125	(घ)	126	(ग)	127	(ग)	128	(घ)
129	(ग)	130	(ग)	131	(ख)	132	(घ)
133	(घ)	134	(ख)	135	(ग)	136	(क)
137	(क)	138	(ग)	139	(ख)	140	(ख)
141	(घ)	142	(क)	143	(ख)	144	(ग)
145	(ग)	146	(क)	147	(ग)	148	(घ)
149	(ग)	150	(क)	151	(क)	152	(ग)
153	(घ)	154	(ग)	155	(ख)	156	(ख)
157	(ग)	158	(ग)	159	(घ)	160	(ख)
161	(ग)	162	(ख)	163	(घ)	164	(क)
165	(ग)	166	(ख)	167	(ग)	168	(ग)
169	(क)	170	(ग)	171	(ग)	172	(घ)
173	(क)	174	(ग)	175	(ख)	176	(ग)
177	(ग)	178	(क)	179	(ग)	180	(ग)
181	(घ)	182	(क)	183	(घ)	184	(क)
185	(घ)	186	(ग)	187	(क)	188	(ख)
189	(ग)	190	(ख)	191	(ग)	192	(ख)
193	(ग)	194	(ग)	195	(क)	196	(ग)
197	(क)	198	(घ)	199	(घ)	200	(क)
201	(ख)	202	(क)	203	(ख)	204	(घ)
205	(ग)	206	(ख)	207	(ग)	208	(घ)
209	(ग)	210	(ख)	211	(क)	212	(क)
213	(घ)	214	(घ)	215	(ग)	216	(क)
217	(क)	218	(ग)	219	(घ)	220	(ग)
221	(क)	222	(घ)	223	(घ)	224	(ख)

225	(घ)	226	(घ)	227	(घ)	228	(ग)
229	(क)	230	(ख)	231	(घ)	232	(ग)
233	(ख)	234	(ख)	235	(घ)	236	(घ)
237	(ख)	238	(घ)	239	(क)	240	(घ)
241	(घ)	242	(ख)	243	(क)	244	(क)
245	(ग)	246	(ग)	247	(क)	248	(ख)
249	(ग)	250	(ख)	251	(क)	252	(ख)
253	(ख)	254	(ग)	255	(ख)	256	(क)
257	(ख)	258	(घ)	259	(ग)	260	(ख)
261	(घ)	262	(ख)	263	(ख)	264	(घ)
265	(ख)	266	(ग)	267	(घ)	268	(क)
269	(क)	270	(क)	271	(क)	272	(ख)
273	(ख)	274	(ख)	275	(क)	276	(ग)
277	(क)	278	(क)	279	(क)	280	(घ)
281	(घ)	282	(क)	283	(क)	284	(घ)
285	(क)	286	(घ)	287	(क)	288	(ख)
289	(ग)	290	(घ)	291	(क)	292	(ग)
293	(ख)	294	(क)	295	(क)	296	(क)
297	(ग)	298	(ग)	299	(ख)	300	(घ)
301	(ख)	302	(ख)	303	(ख)	304	(ग)
305	(क)	306	(ग)	307	(ग)	308	(ग)
309	(ख)	310	(घ)	311	(ग)	312	(क)
313	(ग)	314	(क)	315	(ग)	316	(क)
317	(ग)	318	(क)	319	(क)	320	(घ)
321	(ख)	322	(ख)	323	(क)	324	(ग)
325	(क)	326	(घ)	327	(क)	328	(क)
329	(क)	330	(ख)	331	(ग)	332	(ख)
333	(घ)	334	(ग)	335	(क)	336	(क)
337	(घ)	338	(ख)	339	(ग)	340	(घ)
341	(क)	342	(ख)	343	(ग)	344	(घ)
345	(ख)	346	(ग)	347	(ग)	348	(ख)
349	(क)	350	(ग)	351	(घ)	352	(घ)
353	(ख)	354	(ख)	355	(ग)	356	(क)
357	(क)	358	(ग)	359	(ख)	360	(क)
361	(ग)	362	(घ)	363	(क)	364	(घ)
365	(क)	366	(ख)	367	(ग)	368	(ख)

369	(घ)	370	(ग)	371	(क)	372	(ग)
373	(ग)	374	(ग)	375	(ग)	376	(क)
377	(क)	378	(क)	379	(ग)	380	(ख)
381	(घ)	382	(क)	383	(घ)	384	(क)
385	(ख)	386	(क)	387	(क)	388	(क)
389	(क)	390	(घ)	391	(घ)	392	(घ)
393	(ग)	394	(क)	395	(घ)	396	(ख)
397	(ग)	398	(ग)	399	(ख)	400	(ख)
401	(क)	402	(घ)	403	(ख)	404	(ग)
405	(ग)	406	(घ)	407	(घ)	408	(ग)

409	(घ)	410	(ख)	411	(घ)	412	(घ)
413	(ख)	414	(घ)	415	(ख)	416	(ग)
417	(घ)	418	(ख)	419	(ग)	420	(ख)
421	(ख)	422	(ख)	423	(क)	424	(क)
425	(क)	426	(क)	427	(घ)	428	(ग)
429	(ग)	430	(ग)	431	(ख)	432	(घ)
433	(घ)	434	(ग)	435	(घ)	436	(घ)
437	(ग)	438	(ख)	439	(क)	440	(घ)
441	(ग)	442	(ख)				

6

लेखनाधिकारः (द्वितीयो भागः)

भाषिकतत्त्वज्ञानम् (सर्जनात्मकम्)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं विहाय अन्यविश्वविद्यालयेषु केवलं बहुविकल्पीयप्रश्नोत्तरमाध्यमेनैव पूर्वशिक्षा- शास्त्रिप्रवेशपरीक्षा सञ्जायते। केवलं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थाने एव लिखितपरीक्षाः द्वारा उत्तीर्णतायाः निर्णयः क्रियते। अतः व्याकरणसम्बद्धविषयाः सम्यगेव अध्येतव्याः। संस्कृतभाषायां सर्वविधव्यवहाराः व्याकरणमाश्रित्य एव भवन्ति। अत्र तादृशभाषिकतत्त्वानां ज्ञानार्थम् अनिवार्यतया एमे अंशाः अवलोकनीयाः। एतेषां तत्त्वानां परिचयेन छात्राः पृष्टानां प्रश्नानां समाधानं कर्तुं समर्थाः भवेयुः।

पूर्वम् अपेक्षितभाषिकतत्त्वानि पूर्णतः सञ्चर्चितानि वर्तन्ते। अत्र केवलं दिङ्मात्रेण मार्गदर्शनार्थं ते विषयाः निर्दिश्यन्ते। अपि च विविधस्थितः, लघुनिबन्धाः, मनोदशाः, श्लोक-विवरणम् इत्यादिविषयाः अत्र विशेषतया चर्च्यन्ते। तदपि अत्र पूर्णाङ्कशः निर्देशो दीयते। यथा -

द्वितीयः भागः (पूर्णाङ्काः - 40)

1. अनुप्रयुक्तव्याकरणम् - (10 अङ्काः)
   (क) वचनपरिवर्तनम्।
   (ख) विशिष्टकारकपदचयनम्।
   (ग) लकारपरिवर्तनम् /वाच्यपरिवर्तनम्।
   (घ) कर्तृपदचयनम्, विशेषणचयनम्, क्रियापदचयनम्।
2. प्रदत्त-अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नोत्तरम्। (10 अङ्काः)
3. प्रदत्त-पद्यं पठित्वा प्रश्नोत्तरम्। (10 अङ्काः)
4. प्रदत्तविषयेषु एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशत् शब्दैः अनुच्छेदलेखनम्। (10 अङ्काः)

यथा निर्देशं कुरुत।

(i) एतानि वाक्यानि स्त्रीलिङ्गे परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - एते चत्वारः नराः अत्र समागच्छन्ति ?
   उत्तरम् - एताः चतस्रः नार्यः अत्र समागच्छन्ति।
2. प्रश्नः - सर्वे बालकाः लिखन्ति।
   उत्तरम् - सर्वाः बालिकाः लिखन्ति।
3. प्रश्नः - यूयमत्र पठनार्थमागच्छथ।
   उत्तरम् - यूयमत्र पठनार्थमागच्छथ।
4. प्रश्नः - आवां हसावः।
   उत्तरम् - आवां हसावः।
5. प्रश्नः - असौ छात्रः नित्यं प्राणामं करोति।
   उत्तरम् - सा छात्रा नित्यं प्राणामं करोति।

(ii) एतानि वाक्यानि पुंलिङ्गे परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - राज्ञी मन्त्रिभिः सह वार्तालापं करोति।
   उत्तरम् - राजा मन्त्रिभिः सह वार्तालापं करोति।
2. प्रश्नः - मूषिकाः शशकैः सह मिलित्वा वसन्ति।
   उत्तरम् - मूषिकाः शशकाभिः सह मिलित्वा वसन्ति।
3. प्रश्नः - सा गच्छन्ती हसति।
   उत्तरम् - सः गच्छन् हसति।
4. प्रश्नः - तिस्रः बालिकाः वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति।
   उत्तरम् - त्रयः बालकाः वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति।
5. प्रश्नः - ते मयूर्यौ वने नृत्यतः।
   उत्तरम् - तौ मयूरौ वने नृत्यतः।

(iii) एकवचने परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - इमानि एव सरांसि।
   उत्तरम् - इदम् एव सरः।
2. प्रश्नः - इमे द्रुमाः लतानां सहायकाः सन्ति।
   उत्तरम् - अयं द्रुमः लतायाः सहायकः अस्ति।

3. प्रश्नः - ताः कथं भोजनं पचन्ति ?
   उत्तरम् - सा कथं भोजनं पचति ?
4. प्रश्नः - नेतारः राजमार्गेषु सम्यक् भाषन्ते।
   उत्तरम् - नेता राजमार्गे सम्यक् भाषते।

(iv) बहुवचने परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - पक्षी आकाशे उड्डीयते।
   उत्तरम् - पक्षिणः आकाशे उड्डीयन्ते।
2. प्रश्नः - अहं कस्मादपि न बिभेमि।
   उत्तरम् - वयं कस्मादपि न बिभीमः।
3. प्रश्नः - एषा मयूरी प्रतिदिनमत्र नृत्यति।
   उत्तरम् - एताः मयूर्यः प्रतिदिनमत्र नृत्यन्ति।
4. प्रश्नः - धनी दरिद्राय धनं ददाति।
   उत्तरम् - धनिनः दरिद्रेभ्यः धनं ददति।
5. प्रश्नः - उष्ट्रस्य विवाहे गर्दभः गीतं गायति।
   उत्तरम् - उष्ट्राणां विवाहे गर्दभाः गीतानि गायन्ति।

(v) द्विवचने परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - हरिणः अरण्ये धावति।
   उत्तरम् - हरिणौ अरण्ये धावतः।
2. प्रश्नः - छात्रैः रामायणं पठितम्।
   उत्तरम् - छात्राभ्यां रामायणं पठितम्।
3. प्रश्नः - त्वं ग्रामं गच्छसि।
   उत्तरम् - युवां ग्रामं गच्छथः।
4. प्रश्नः - स्त्री काष्ठमानयति।
   उत्तरम् - स्त्रियौ काष्ठमानयतः।
5. प्रश्नः - अहम् उच्चैः रोदिमि।
   उत्तरम् - आवाम् उच्चैः रुद्वः।

(vi) लङ्लकारे परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - सीता अयोध्याम् एति।
   उत्तरम् - सीता अयोध्याम् ऐत्।
2. प्रश्नः - ओदनं भुङ्क्ते।
   उत्तरम् - ओदनम् अभुङ्क्त।
3. प्रश्नः - अहम् आनन्दम् अनुभवामि।
   उत्तरम् - अहमानन्दम् अन्वभवम्।
4. प्रश्नः - रामः आपणात् आगच्छति।
   उत्तरम् - रामः आपणात् आगच्छत्।
5. प्रश्नः - अहम् उच्चैः हसामि।
   उत्तरम् - अहम् उच्चैः अहसम्।

(vii) लिट्लकारे परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - शिष्यः गुरुं प्रश्नं पृच्छति।
   उत्तरम् - शिष्यः गुरुं प्रश्नं पप्रच्छ।
2. प्रश्नः - 'मेघदूतं' कालिदासः लिखति।
   उत्तरम् - 'मेघदूतं' कालिदासः लिलेख।
3. प्रश्नः - ते व्याख्यातृपदे कार्यं कुर्वन्ति।
   उत्तरम् - ते व्याख्यातृपदे कार्यं चक्रुः।
4. प्रश्नः - रामः रावणं हन्ति।
   उत्तरम् - रामः रावणं जघान।
5. प्रश्नः - बालक : मातुः स्मरणेन रोदिति।
   उत्तरम् - बालकः मातुः स्मरणेन रुरोद।

(viii) लोट्लकारे परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - त्वम् अजां ग्रामं नयसि।
   उत्तरम् - त्वम् अजां ग्रामं नय।
2. प्रश्नः - कविता महाविद्यालये अधीते।
   उत्तरम् - कविता महाविद्यालये अधीताम्।
3. प्रश्नः - लुण्ठकाः पथिकानां धनं हरन्ति।
   उत्तरम् - लुण्ठकाः पथिकानां धनं हरन्तु।
4. प्रश्नः - त्वं शत्रुं हन्सि।
   उत्तरम् - त्वं शत्रुं जहि।
5. प्रश्नः - युवां गां दुग्धः।
   उत्तरम् - युवां गां दुग्धम्।

(ix) कर्मवाच्ये परिवर्तयत -

1. प्रश्नः - सरोवरे कमलानि विकसन्ति।
   उत्तरम् - सरोवरे कमलैः विकस्यन्ते।
2. प्रश्नः - सः देहलीं गतवान्।
   उत्तरम् - तेन देहली गता।
3. प्रश्नः - सर्वे सर्वदा संस्कृतं भाषन्ताम्।
   उत्तरम् - सर्वैः सर्वदा संस्कृतं भाष्यताम्।
4. प्रश्नः - अध्यापकः छात्रान् प्रश्नम् अपृच्छत्।
   उत्तरम् - अध्यापकेन छात्रान् प्रश्नः अपृच्छ्यत।
5. प्रश्नः - ते बालकाः गृहम् आगच्छन्।
   उत्तरम् - तैः बालकैः गृहम् आगम्यत।
6. प्रश्नः - छात्राः सन्देहं पृच्छन्तु।
   उत्तरम् - छात्रैः सन्देहः पृच्छ्यताम्।
7. प्रश्नः - यानानि वेगेन गच्छन्ति।
   उत्तरम् - यानैः वेगेन गम्यते।

8\. प्रश्नः - बुद्धिमान् जनः विवेकेन कार्यं सम्पादयति।
उत्तरम् - बुद्धिमता जनेन विवेकेन कार्यं सम्पाद्यते।

9\. प्रश्नः - गोपालः गाः पयः दोग्धि।
उत्तरम् - गोपलेन गौः पयः दुह्यते।

10\. प्रश्नः - कवयः सुमधुरकाव्यानि अलिखन्।
उत्तरम् - कविभिः सुमधुरकाव्यानि अलिख्यन्त।

(x) कर्तृवाच्ये परिवर्तयत-

1. त्वया कथा पठ्येत।	त्वं कथां पठेः।
2. मया त्वं दृश्यसे।	अहं त्वां पश्यामि।
3. त्वया वयं दृश्यामहे।	त्वम् अस्मान् पश्यसि।
4. तेन अजा ग्रामं नीयते।	सः अजां ग्रामं नयति।
5. तै पुस्तकं पठितम्।	ते पुस्तकं पठितवन्तः।

(xi) भाववाच्ये परिवर्तयत -

1. श्रोतारः हसन्ति।	श्रोतृभिः हस्यते।
2. त्वं किमर्थं रोदिसि।	त्वया किमर्थं रुद्यते।
3. बालकाः क्रीडन्ति।	बालकैः क्रीड्यते।
4. तेऽत्र सन्ति।	तैः अत्र भूयते।
5. वृक्षा वर्धन्ते।	वृक्षैः वर्ध्यते।

(xii) शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च विज्ञापयत -

1. दुह धातोः लृटि प्रथमपुरुषैकवचने	= धोक्ष्यति
2. इधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने	= एति
3. आस् धातोः लङि उत्तमपुरुषैकवचने	= आसि
4. धा धातोः लटि प्रथमपुरुषे बहुवचने	= दधति
5. नृत् धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने	= नृत्य
6. भूधातोः लुङि प्रथमपुरुषे द्विवचने	= अभूताम्
7. अद्धातोः विधिलिङि मध्यमपुरुषे बहुवचने	= अद्यात्
8. गम धातोः लुटि मध्यमपुरुषे बहुवचने	= गन्तास्थ
9. एध् धातोः लोटि उत्तमपुरुषे एकवचने	= एधै
10. इष् धातोः लङि उत्तमपुरुषे बहुवचने	= ऐच्छम्
11. स्पृश् धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने	= पस्पर्श
12. शीङ् धातोः लटि प्रथमपुरुषे बहुवचने	= शेरते
13. दा धातोः लटि प्रथमपुरुषे बहुवचने	= ददति
14. राजन् शब्दस्य षष्ठी एकवचने	= राज्ञः
15. चक्षुष् शब्दस्य प्रथमाद्विवचने	= चक्षुषी
16. लता शब्दस्य तृतीया बहुवचने	= लताभिः
17. मनस् शब्दस्य तृतीया एकवचने	= मनसा
18. नामन् शब्दस्य षष्ठी एकवचने	= नाम्नः
19. धामन् शब्दस्य सप्तमी एकवचने	= धाम्नि
20. मातृ शब्दस्य द्वितीया बहुवचने	= मातॄन्

(xiii) अधस्थानि वाक्यानि शुद्धतया लेखनीयानि-

1. शिष्यः ज्ञानोपर्जियति	= शिष्यः ज्ञानमुपार्जयति।
2. बालकद्वयं गच्छतः	= बालक द्वयं गच्छति।
3. त्वं मां पश्येत्	= त्वं मां पश्येः।
4. मम गृहं पुरतः विद्यालयोऽस्ति	= मम गृहस्य पुरतः विद्यालयोऽस्ति।
5. रावणं रामः अलम्	= रावणाय रामः अलम्।
6. बालकाय कृते कन्दुकोऽस्ति	= बालकस्य कृते कन्दुकमस्ति।
7. तं दारं पश्य	= तान् दारान् पश्य।
8. नगरेऽधिकरोति	= नगरमधिकरोति।
9. सर्वे सुखी भवन्तु	= सर्वे सुखिनः भवन्तु।
10. राम सीता सह वनम् अगच्छत्	= रामः सीतया सह वनम् अगच्छत्।

(xiv) रेखाङ्कितपदेषु विभक्तेः कारणं दर्शयत।

1. तस्माद् गुरोः अधीते।	ज्ञानग्रहणस्य कारणे पञ्चमीविभक्तिर्भवति
2. ऋृते ज्ञानात् न मुक्तिः।	'ऋते' शब्द योगात्
3. स्वाध्यायान्मा प्रमदः।	'प्रमद' योगात्
4. भोजनस्य पाकः अस्मै रोचते।	रुच् धातुप्रयोगेण
5. कृष्णस्य भद्रं भूयात्।	आशीर्वादात्मक शब्दानां योगे चतुर्थी षष्ठी
6. अलं महीपाल तव श्रमेण।	अलं योगेन
7. एतस्मै मनुजाय धनं ददातु।	दाधातुप्रयोगेण
8. एतं प्रश्नं तं छात्रं पृच्छ।	पृच्छधातु प्रयोगेण
9. सेनापतये अकथयत्।	कथधातुप्रयोगेण
10. रजकस्य वस्त्राणि ददाति।	दा धातुप्रयोगेण परं पुनग्रहणार्थे षष्ठी

(xv) अधो विद्यमानेषु अव्ययपदानि कानि सन्ति?

1. सरोवरमन्तरा कमलानि विकसितानि।	अन्तरा
2. अर्थो हि कन्या परकीय एव।	हि, एव
3. तथापि नो झटिति याति।	झटिति, तथापि
4. वरं मे आत्मदमनम्।	वरं
5. ते त्वरितं धावन्ति।	त्वरितं

6. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः।	ऋते, न
7. मूर्खपुत्रेण किम्।	किम्
8. किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।	इव, हि, किम्
9. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः।	न, खलु
10. गायन्ति देवाः किल गीतिकानि।	किल

(xvi) अत्र सम्बोधनपदानि कानि?

1. आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।	अर्जुन !
2. नमस्तेऽस्तु देवेश बुद्धि च यच्छ।	देवेश !
3. उतिष्ठ कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः।	कापुरुष !
4. एहि साधो निजाश्रमम्।	साधो
5. अपूर्व कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति।	भारति
6. मित्र तव विद्यालये कियन्तः छात्राः सन्ति।	मित्र !
7. शल्यराज अलम् अलं वारयितुम्।	शल्यराज !
8. त्वमेव सर्वं मम देव देव।	देव देव !
9. सखे सौभाग्यं वर्तते तव भ्रातुः।	सखे !
10. नमस्ते शान्तनो चलाव पुनर्मेलनाय।	शान्तनो !

(xvii) यथा निर्देशं कुरुत

'तेन बुद्धिमता छात्रेण गुरुः सम्प्रार्थितः'

प्रश्नः - उपर्युक्तवाक्ये कानि तृतीयान्तपदानि वर्तन्ते?
उत्तरम् - तेन, बुद्धिमता, छात्रेण।
प्रश्नः - तेन, बुद्धिमता, छात्रेण इत्येतेषां प्रथमा-विभक्त्यन्तरूपाणि लिखत।
उत्तरम् - सः, बुद्धिमान्, छात्रः।
प्रश्नः - वाक्यमिदं कस्मिन् वाच्ये लिखितम् अस्ति?
उत्तरम् - कर्मवाच्ये।

अनुच्छेदा:

अनुच्छेदः-1

सूर्यस्य किरणाः प्रखराः प्रचण्डाश्च वर्तन्ते। एषः सर्वेभ्यः प्रकाशं जीवनञ्च प्रयच्छति। सूर्यस्य सहस्त्रकिरणाः विषमान् कीटाणून् विनाशयन्ति। उष्णैः किरणैः सूर्यः सागरं प्रताप्य तस्य जलं वाष्पीकृत्य मेघरूपेण उपरि उत्थाप्य क्षेत्राणि सिञ्चति। एतेन प्राणिभ्यः अन्नफलानि च उपलभ्यन्ते। सूर्यस्य प्रकाशेन वृक्षा सस्यानि च वर्धन्ते। अधुना विज्ञानस्य प्रयत्नेन सौरतापमाध्यमेन भोजनं पक्तुं शक्यते, यानानि च चालयितुं शक्यन्ते।

प्रश्नाः-

1. अस्य गद्यखण्डस्य शीर्षक किं भवेत्?
2. कस्य किरणाः प्रखराः प्रचण्डाश्च वर्तन्ते?
3. सूर्यस्य किरणाः किं विनाशयन्ति?
4. सूर्यस्य प्रकाशेन के के वर्धन्ते?
5. अधुना सौरतापेन किं किं कर्तुं शक्यते?

उत्तराणि-

1. अस्य गद्यखण्डस्य शीर्षकं "सूर्यतापः" इति भवेत्।
2. सूर्यस्य किरणः प्रखराः प्रचण्डाश्च वर्तन्ते।
3. सूर्यस्य किरणाः विषमान् कीटाणून् विनाशयन्ति।
4. सूर्यस्य प्रकाशेन वृक्षाः सस्यानि च वर्धन्ते।
5. अधुना सौरतापेन भोजनं पक्तुं, यानानि च चालयितुं शक्यन्ते।

अनुच्छेदः-2

"स्वराज्यमस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः" इति मन्त्रस्य उद्घोषकः आसीत् बालगङ्गाधरतिलकमहोदयः। अयञ्च महाशयः महाराष्ट्रस्य चिखली नामके ग्रामे 23/07/1856 तमे दिनाङ्के जन्म प्राप्नोत्। अस्य पिता गङ्गाधररावः शिक्षाधिकारी, माता पर्वती च धर्मपरायणा महिला आस्ताम्। बाल्यावस्थायामेव अस्य पितरौ दिवं गतौ। तेन अस्य जीवनं सङ्घर्षमयं जातम्। बाल्यादेव एषः साहसी, निर्भीकः, दृढसङ्कल्पश्च आसीत्।

प्रश्नाः-

1. एतस्य गद्यस्य शीर्षकं किं स्यात्?
2. तिलकमहोदयः कस्य मन्त्रस्य उद्घोषकः आसीत्?
3. तिलकमहोदयः कदा जन्म प्राप्नोत्?
4. तिलकमहोदयस्य पिता कः आसीत्?
5. तिलकमहोदयस्य जीवनं सङ्घर्षमयं कथं सञ्जातम्?

उत्तराणि-

1. एतस्य गद्यस्य शीर्षकं "लोकमान्यतिलकः" भवेत्।
2. तिलकमहोदयः "स्वराज्यमस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः" इति मन्त्रस्य उद्घोषकः आसीत्।
3. तिलकमहोदयः 23/07/1886 तमे दिनाङ्के जन्मप्राप्नोत्।
4. तिलकमहोदयस्य दिना गङ्गधर रावः कश्चन शिक्षाधिकारी आसीत्।
5. तिलकस्य बाल्यावस्थायामेव अस्य पितरौ दिवं गतौ, तेन अस्य जीवनं सङ्घर्षमयं सञ्जातम्।

सूचना

अत्र केचन व्यावहारिक-अनुच्छेदाः प्रदत्ताः वर्तन्ते। तान् च अनुच्छेदान् सम्यक् पठित्वा निर्देशानुगुणम् उत्तराणि लिखत।

अनुच्छेदः-3

श्रावणमासस्य पूर्णिमायाम् आयोज्यते रक्षाबन्धनम्। अस्मिन् दिने सम्पूर्णभारते संस्कृतदिवसस्यायोजनं भवति। अस्मिन् दिने जनाः सरोवराणां तटं गत्वा श्रावणीकर्म कुर्वन्ति। नूतनं यज्ञोपवीतं धरन्ति यज्ञं च कुर्वन्ति। यज्ञानन्तरं दक्षिणकरे

रक्षासूत्रं बध्नन्ति। अनेन ते प्रेमसूत्रे आबद्धाः परस्परं साहाय्यं कुर्वन्ति। भगिन्यः सहोदराणां करेषु रक्षासूत्राणि बध्नन्ति। रक्षासूत्रव्याजेन भगिन्यः सहोदाराणां मङ्गलं कामयन्ते।

प्रश्नाः

1. रक्षाबन्धनं कदा आयोज्यते ?
2. संस्कृतदिवसः कदा भवति ?
3. उपर्युक्तगद्यांशस्य किं शीर्षकं भवेत् ?
4. भगिन्यः सहोदराणां करेषु किं बध्नन्ति ?
5. रक्षासूत्रव्याजेन भगिन्यः किम् इच्छन्ति ?

उत्तराणि

1. रक्षाबन्धनं श्रावणमासस्य पूर्णिमायाम् आयोज्यते।
2. संस्कृतदिवसः श्रावणपूर्णिमायां भवति।
3. उपर्युक्तगद्यांशस्य शीर्षकं 'रक्षाबन्धनम्' भवेत् ?
4. भगिन्यः सहोदराणां करेषु रक्षासूत्राणि बध्नन्ति।
5. रक्षासूत्रव्याजेन भगिन्यः सहोदाराणां मङ्गलं कामयन्ते।

अनुच्छेदः-7

माधवः - त्वं प्रातः काले कदा उत्तिष्ठसि ?

गोविन्दः - अहं तु प्रातः सप्तवादने उत्तिष्ठामि। त्वं कदा उत्तिष्ठसि ?

माधवः - अहं प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठामि। अहं प्रतिदिनं प्रातः भ्रमणाय गच्छामि।

गोविन्दः- प्रातः भ्रमणस्य महत्त्वं किमस्ति ?

माधवः- यः जनः प्रातः काले उत्थाय प्रतिदिनं भ्रमणं करोति सः शुद्धवायुं प्राप्नोति। तं कोऽपि रोगः न पीडयति। सः नीरोगी स्वस्थः च भवति।

प्रश्नाः

1. माधवः कदा उत्तिष्ठति ?
2. गोविन्दः कदा उत्तिष्ठति ?
3. अत्र कयोः मध्ये वार्तालापः भवति ?
4. प्रतिदिनं प्रातः भ्रमणाय कः गच्छति ?
5. प्रातः भ्रमणस्य महत्त्वं किमस्ति ?

उत्तराणि

1. गोविन्दः प्रातः सप्तवादने उत्तिष्ठति।
2. माधवः प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठति।
3. अत्र गोविन्दमाधवयोः मध्ये वार्तालापः भवति।
4. प्रतिदिनं प्रातः भ्रमणाय माधवः गच्छति।
5. प्रातः भ्रमणेन शुद्धवायुः प्राप्यते। तेन कोऽपि रोगः न पीडयति। सः नीरोगी स्वस्थः च भवति।

अनुच्छेदः-6

भारतस्य हरियाणाप्रान्ते करनालनामाख्ये नगरे कल्पनाचावलायाः जन्म अभवत्। बाल्यकाले पठने अस्याः विशेषरुचिरासीत्। 1976 ख्रिष्टाब्दे करनाल नगरस्य टैगोर महाविद्यालयात् अनया स्नातकपरीक्षा समुत्तीर्णा। अध्ययने अस्याः रुचिमवलोक्य शिक्षकाः इमां प्राशंसन्। पंजाबीयाभियांत्रिकी महाविद्यालयात् 1982 ई.वर्षे एरोनाटिकल अभियान्त्रिकिक्षेत्रे स्नातकोपाधिः अनया समुपलब्धः। 1984 ख्रिष्टीयवर्षे कल्पनाचावलया टेक्सासविश्वविद्यालयात् ऐरोस्पेस अभियान्त्रिकिक्षेत्रे अधिस्नातकोपाधिः सम्प्राप्तः। कोलोरेडो विश्वविद्यालयात् 1988 ई. वर्षे एस्पेस अभियांत्रिकी विषये विद्यावारिधिः इत्युपाधिं प्राप्तवती।

प्रश्नाः

1. प्रकृतगद्यस्य शीर्षकं किं भवेत् ?
2. कल्पना चावला कदा स्नातकपरीक्षां समुत्तीर्णवती ?
3. कल्पनाचावला कस्मिन् क्षेत्रे स्तातकोपाधिं प्राप्तवती?
4. कस्मात् विश्वविद्यालयात् कल्पना चावला स्नातकं कृतवती ?
5. कल्पनाचावलया विद्यावारिधिः इत्युपाधिः कस्मात् विश्वविद्यालयात् प्राप्तः ?

उत्तराणि

1. प्रस्तुतगद्यस्य शीर्षकं 'कल्पना चावला' भवेत्।
2. कल्पनाचावला 1976 ख्रिस्ताब्दे स्नातकपरीक्षां समुत्तीर्णवती।
3. कल्पनाचावला एरोनाटिकल अभियान्त्रिकक्षेत्रे स्नातकोपाधिं प्राप्तवती।
4. कल्पनाचावला टेक्सासविश्वविद्यालयात् स्नातकं कृतवती।
5. कल्पनाचावलया कोलोरेडो विश्वविद्यालयात् विद्यावारिधिः इत्युपाधिः प्राप्तः।

अनुच्छेदः- 5

भारतस्य महान् वैज्ञानिकः आर्यभट्टः कलियुगस्य ख्रिष्टाब्दस्य 476 तमे वर्षे अजायत। सः खगोलविद्यायाः महत्त्वपूर्णं ग्रन्थम् 'आर्यभट्टीयम्' रचितवान्। अस्य ग्रन्थस्य अपरं नाम 'आर्यसिद्धान्तः' अपि अस्ति। ग्रन्थस्य भागद्वयम् अस्ति।

प्रश्ना:

1. प्रस्तुतगद्यांशे कस्य वैज्ञानिकस्य विषये ज्ञापितम् ?
2. आर्यभट्ट: कदा अजायत ?
3. आर्यभट्ट: कं ग्रन्थं रचितवान् ?
4. 'आर्यभट्टीयम्' कस्या: विद्याया: ग्रन्थ: अस्ति ?
5. 'आर्यभट्टीयम्' ग्रन्थस्य कति भागा: सन्ति ?

उत्तराणि

1. प्रस्तुतगद्यांशे महत: वैज्ञानिकस्य आर्यभट्टस्य विषये ज्ञापितम्।
2. आर्यभट्ट: कलियुगस्य ईस्वी संवत्सरस्य 476 तमे वर्षे अजायत।
3. आर्यभट्ट: 'आर्यभट्टीयम्' ग्रन्थं रचितवान्।
4. 'आर्यभट्टीयम्' 'खगोलविद्याया:' ग्रन्थोऽस्ति।
5. 'आर्यभट्टीयम्' ग्रन्थस्य भागद्वयम् अस्ति।

अनुच्छेद:-8

अस्माकं विद्यालये एक: समृद्ध: पुस्तकालय: अस्ति। अस्मिन् पुस्तकालये अनेकानि विचारभूयिष्ठानि पुस्तकानि सन्ति। अत्र कला वाणिज्यविज्ञानादिविषयाणाम् अध्ययनाय महती सामग्री वर्तते। तेषु अपि संस्कृतविषयस्य चत्वारो वेदा: षड्दर्शनानि, एकादश उपनिषद: अष्टादशपुराणानि, त्रिंशत् नाटकानि, चत्वारिंशत् प्रहसनानि, कथासाहित्यादयश्च विद्यन्ते।

प्रश्ना:

1. उपर्युक्तगद्यस्य शीर्षकं किम् ?
2. पुस्तकालये केषां विषयाणां सामग्री वर्तते ?
3. कति वेदा:, दर्शनानि, पुराणानि च वर्तन्ते ?
4. पुस्तकालय: कुत्र विद्यते ?
5. विद्यालये कीदृश: पुस्तकालय: अस्ति ?

उत्तराणि

1. उपर्युक्तगद्यस्य शीर्षकम् 'अस्माकं पुस्तकालय:' स्यात्।
2. पुस्तकालये कलावाणिज्यविज्ञानादिविषयाणां महती सामग्री वर्तते।
3. चत्वार: वेदा:, षट् दर्शनानि, अष्टादश पुराणानि च वर्तन्ते।
4. पुस्तकालय: अस्माकं विद्यालये विद्यते।
5. विद्यालये एक : समृद्ध: पुस्तकालय: अस्ति।

अनुच्छेद:-4

शिक्षकदिवससमारोहस्य महत्त्वं वर्तते यत् वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये गुरुशिष्ययो: मध्ये मधुरसम्बन्ध: प्रतिष्ठितो भवेत्। छात्राणां हृदयेषु शिक्षकं प्रति श्रद्धाया: भावना विकसिता भवेत्। सेप्टेम्बर ५ दिनाङ्के प्रतिवर्षम् अयं दिवस: अनुष्ठीयते। महत: शिक्षकस्य सर्वेपल्लि राधाकृष्णमहोदयस्य व्यक्तित्वं, गुरूणां च महिमा अस्मिन् दिने कीर्त्यते। स: महोदय: शिक्षककल्याणाय समाजम् उत्प्रैरयत्।

प्रश्ना:

1. प्रस्तुतगद्यस्य शीर्षकं किं स्यात् ?
2. शिक्षकदिवस: कदा आयोज्यते ?
3. शिक्षकदिवस: किमर्थमनुष्ठीयते ?
4. केषां हृदयेषु शिक्षकं प्रति श्रद्धाया: भावना विकसिता भवेत् ?
5. क: शिक्षककल्याणाय समाजम् उत्प्रैरयत् ?

उत्तराणि:

1. शिक्षकदिवस:
2. सेप्टेम्बर ५ दिनाङ्के।
3. गुरुशिष्ययो: मधुरसम्बन्धनिर्माणार्थम्।
4. छात्राणाम्।
5. सर्वेपल्लि राधाकृष्णमहोदय:।

अनुच्छेद: -12

गुरु: - वत्स ! तमालपत्रं स्वास्थ्यविनाशकमस्ति। अस्य सेवनेन बहव: रोगा: उत्पद्यन्ते।

शिष्य:- गुरुवर! के ते रोगा: जायन्ते ?

गुरु:- वत्स ! अग्निमान्द्यं गलकुष्ठरोग: हस्तयो: पादयो: वा व्रणा: भवन्ति।

शिष्य:- तर्हि गुरुवर! बालेषु कथमस्मिन् दुर्व्यसने प्रवृत्तिरुपजायते ?

गुरु:- अस्या: दुष्प्रवृत्ते: मूलकारणं परिवारस्य पिता, पितृव्य: अन्ये च वृद्धा: तमालपत्रसेवका एव सन्ति तान् दर्शं दर्शमिदं दुर्व्यसनं बालका: अपि गृह्णन्ति।

शिष्य:- गुरुवर ! कोऽस्य निवारणोपाय: ?

गुरु:- तमालपत्रसेवननिषेधाय सामाजिका: नेतार: जनजागरणं कुर्युश्चेत् दुर्व्यसनादस्माद् यूनां छात्राणां वृद्धानाञ्च सर्वेषामेव मुक्तिर्भवितुमर्हति।

प्रश्ना:

1. तमालपत्रसेवनेन के रोगा: भवन्ति ?
2. बालेषु तमालपत्रसेवनप्रवृत्ति: कथम् उपजायते ?
3. अत्र कयो: मध्ये वार्तालाप: जायमानोऽस्ति ?
4. अत्र किं दुर्व्यसनं प्रति सङ्केत: कृत: ?
5. तमालपत्रनिवारणोपाय: क: ?

उत्तराणि

1. तमालपत्रसेवनेन अग्निमान्द्यं गलकुष्ठरोग: हस्तयो: पादयो: वा व्रणा: भवन्ति।
2. बाला: परिवारे पितरं, पितृव्यम् अन्यान् च वृद्धान् तमालपत्रसेवकान् दर्शं दर्शमिदं दुर्व्यसनं गृह्णन्ति।
3. अत्र गुरुशिष्ययो:मध्ये वार्तालाप:जायमानोऽस्ति।
4. अत्र तमालपत्रसेवनरूपं दुर्व्यसनं प्रति सङ्केत: कृत:।
5. सामाजिका: नेतार: जनजागरणं कुर्युश्चेत् दुर्व्यसनादस्माद् निवारणं भवितुमर्हति।

अनुच्छेद:-9

कस्मिंश्चित् आम्रवृक्षे पचेलिमानि फलान्यवर्तन्त। कस्यचन वृद्धस्य तेषु स्पृहा जाता। परं स वृक्षमारूह्य तानि ग्रहीतुं नाशक्नोत्। तस्मिन् तरौ केचन वानरा: फलानि खादन्त: स्थिता: आसन्। तानवलोक्य वृद्ध: प्रहर्षं गत:। कतिचित् उपलानादाय वानरान् लक्ष्यीकृत्य प्राक्षिपत्। कुपिता: वानरा: फलान्यवचित्य वृद्धं प्रति प्राक्षिपन्।

प्रश्ना:

1. कुत्र कीदृशानि फलान्यवर्तन्त ?
2. कस्य तेषु स्पृहा जाता ?
3. स किं कर्तुं न अशक्नोत् ?
4. अनुच्छेदे प्रयुक्तानि 'ल्यबन्त' पदानि लिखत।
5. वानरा: वृद्धं प्रति किं प्राक्षिपन् ?

उत्तराणि

1. आम्रवृक्षे पचेलिमानि फलान्यवर्तन्त।
2. वृद्धस्य तेषु स्पृहा जाता।
3. फलानि ग्रहीतुम्।
4. आरूह्य, अवलोक्य, आदाय, लक्ष्यीकृत्य, अवचित्य।
5. फलानि प्राक्षिपन्।

अनुच्छेद:-14

सत्यवचनम्, अस्तेयम्, अहिंसा, इत्येतत् त्रयं सर्वमनुष्यसाधारणो धर्म:। अयमिदानीं न परिपाल्यते, प्रत्युत

सर्वत्र सवै: सर्वथा हन्यत इति प्रत्यक्षं पश्याम:। तत्फलतया च भूकम्पेन, अतिवृष्ट्या अनावृष्ट्या, दुर्भिक्षेण, अग्निदाहेन, चण्डवातेन धोरव्याधिभि: जनानां मिथ: कलहै:, अन्तर्बहिश्च प्रबलशत्रूदयेन च महतीं पीडामनुभवाम:।

प्रश्ना:

1. किं त्रयं सर्वमनुष्यसाधारणो धर्म: ?
2. वयं प्रत्यक्षं किं पश्याम: ?
3. धर्मस्य हननेन का: पीडा: भवन्ति ?
4. अनुच्छेदे प्रयुक्तानि तृतीयाविभक्त्यन्तपदानि कानि?
5. 'अयमिदानीं न परिपाल्यते' - कर्तृवाच्यं कथम् ?

उत्तराणि

1. सत्यवचनम्, अस्तेयम्, अहिंसा, इत्येतत् त्रयं सर्वमनुष्यसाधारणो धर्म:।
2. सर्वत्र, सर्वै:, सर्वथा, धर्म हन्यत इति वयं प्रत्यक्षं पश्याम:।
3. धर्मस्य हननेन भूकम्प:, अतिवृष्टि:, अनावृष्टि:, दुर्भिक्षिम्, अग्निदाह:, चण्डवात:, ज्वोरा:, व्याधय: कलह:, प्रबलशत्रूदय: इत्यादिपीडा: भवन्ति।
4. भूकम्पेन, अतिवृष्ट्या, अनावृष्ट्या, दुर्भिक्षेण, अग्निदाहेन, चण्डवातेन घोरव्याधिभि:, कलहै: प्रवलशत्रूदयेन।
5. इदमिदानीं न परिपालयाम:।

अनुच्छेद:-10

अस्माकं क्षेम: अस्मदायत्ते एव न भवति। अस्ति काचन स्वतन्त्रा शक्ति:, याम् अभिज्ञा: दैवमिति वदन्ति। तदनुग्रहे सति लोके जनानां सुस्थिति भवति, अन्यथा दु:स्थिति:। इदं कर्त्तव्यं, इदं न कर्त्तव्यम् इत्यस्ति दैवस्याज्ञा। कर्तव्यस्य करणेन, अकर्तव्यस्य अकरणेन च तदाज्ञापरिपालने सति दैव: अस्मान् अनुगृह्णाति। कर्तव्यस्य अकरणेन अकर्तव्यस्य करणेन च तदाज्ञा भङ्गे सति तदस्मान् निगृह्णाति। तदाज्ञापरिपालनमेव धर्म इच्युच्यते। आज्ञाभङ्गश्च अधर्म इति।

प्रश्ना:

1. अभिज्ञा: कां दैवमिति वदन्ति ?
2. दैवस्य आज्ञा का ?
3. दैव: कदा अस्मान् अनुगृह्णाति ?
4. दैवाज्ञाभङ्गे सति किं भवति ?
5. धर्माधर्मौ कौ ?

उत्तराणि

1. स्वतन्त्रां शक्तिम्।

2. इदं कर्त्तव्यं, इदं न कर्त्तव्यम्।
3. कर्तव्यस्य करणेन, अकर्तव्यस्य अकरणेन च।
4. निगृह्णाति।
5. दैवज्ञापरिपालनं धर्मः, आज्ञाभङ्गश्च अधर्मः।

अनुच्छेदः -11

ये मद्यपानं कुर्वन्ति, तेषां समाजे सम्मानः न भवति। मद्यपानं बहु अनर्थं जनयति। एतादृशेन अनर्थपरम्परापादकेन मद्यपानेन जनाः धनहानिः स्वास्थ्यहानिः मतिभ्रंशः शीलभ्रंशः, विवेकभ्रष्टता इत्यादिभिः व्याधिभिः पीड्यन्ते। स्वस्य सर्वनाशेन साकम् अन्येषाञ्च विनाशस्य कारणं भवन्ति एते मद्यपाः। एतत्सर्वं सम्यगालक्ष्य महात्मागान्धीवर्यः भारतीयेषु आयुरारोग्यैश्वर्याणामभिवृद्धये सम्पदुपपत्तये मद्यपाननिषेधम् उपपादयामास। गान्धीवर्यः उदबोधयच्च - 'सर्वाः भारतीयाः प्रजाः सुरापाननिषेधे बद्धश्रद्धाः भवन्तु, सम्पूर्णम् आपन्मूलकमिदं मद्यपानम् उत्सृजन्तु भवन्तः। तेन सर्वा आपदः निवर्तेरन्। कारणस्य अभावे कार्याभावः अवश्यं भवति।

1. अस्य सन्दर्भस्य शीर्षकं किं स्यात् ?
2. मद्यपाने प्रजाः काभिः पीड्यन्ते ?
3. मद्यपाननिषेधं कः उपादिशत् ?
4. प्रजाः किमिति गान्धीवर्यः उदबोधयत्।
5. कस्याभावे कार्याभावो भवति ?

अनुच्छेदः -13

महात्मनः गान्धिनः सत्यम् अहिंसा, लोकसेवा च रत्नत्रयं जीवनोद्देश्यमासीत्। अध्ययनार्थं विदेशं गन्तुकामः सः प्रतिज्ञात्रयमकरोत्। नाहं कदापि मदिरां सेविष्ये, नाहं मांसस्पर्शमपि विधास्यामि, पूर्णरूपेण ब्रह्मचर्यव्रतमाचरिष्यामि इति। एषः महात्मा आत्मचरित्रनिर्माणे परमसावधानः आसीत्। धन्योऽयं महात्मा यो यावज्जीवं मानवसेवाव्रतम् आचरन् अन्तेऽपि तदर्थमेव स्वान् प्राणान् अत्यजत्।

परोपकारैकधियः स्वसुखाय गतस्पृहाः।
जगद्धिताय जायन्ते मानवाः केऽपि भूतले।।

1. कस्य वर्णनमत्र कृतमस्ति ?
2. त्रीणि रत्नानि कानि ?
3. प्रतिज्ञात्रयं किम् ?
4. कुत्र अस्य अवधानमासीत् ?
5. परोपकारैकधियः किं कुर्वन्ति ?

उत्तराणि

1. महात्मनः गान्धिनः जीवनोद्देश्यम्।
2. सत्यम् अहिंसा, लोकसेवा च।
3. मदिरासेवनम्, मांसस्पर्शः, ब्रह्मचर्यव्रतम्।
4. आत्मचरित्रनिर्माणे।
5. स्वसुखाय गतस्पृहाः भवन्ति।

अनुच्छेदः-17

वयं सर्वे मनुष्याः स्मः। अस्मिन् संसारे बहवः सम्प्रदायाः सन्ति। तेषां सर्वेषां एकमेव उद्देश्यमस्ति-मनुष्यस्य विकासः। स च विकासः शुद्धाचरणात् सम्भवति। मनसा वाचा कर्मणा च शुद्धम् आचरति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः। स सर्वेषां प्रियः सर्वकालेषु, आदरणीय सर्वदेशेषु स्मरणीयः भवति। रामकृष्णः, महावीरः बुद्धः, यीशुः, मुहम्मदः, नानकः, महात्मा गान्धी प्रभृतयः महापुरुषाः आसन्।

प्रश्नाः

1. सर्वे वयं के ?
2. श्रेष्ठो मनुष्यः कः ?
3. सर्वसम्प्रदायानाम् उद्देश्यं किम् ?
4. मनसा वाचा कर्मणा-इत्येषां मूलशब्दं विभक्तिं च लिखत।
5. महावीरः, यीशुः, नानकः-इत्येतेषां सम्प्रदायस्य नाम लिखत।

उत्तराणि

1. वयं सर्वे मनुष्यः।
2. मनसा वाचा कर्मणा च यः शुद्धम् आचरति सः।
3. मनुष्यस्य विकासः।
4. मनस्-तृतीया, वचस्- तृतीया, कर्मन् -तृतीया।
5. जैन सम्प्रदायस्य, क्रिस्तुसम्प्रदायस्य सिक्ख सम्प्रदायस्य।

अनुच्छेदः-16

कस्मिंश्चित् जलाशये अतिबुद्धिः, प्रखरबुद्धिः, प्रत्युत्पन्नमतिश्चेति त्रयो मत्स्याः प्रतिवसन्ति स्म। अथ कदाचित् तं जँलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिः मत्स्यजीविभिरुक्तं यत्-अहो बहुमत्स्योयं ह्रदः। कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः। तदस्य तावदाहारवृत्तिः सञ्जाता। प्रभाते अत्रागत्य मत्स्यान् ग्रहीष्यामः इति।

प्रश्नाः

1. मत्स्यानां नामानि कानि ?
2. जलाशयः कैः दृष्टः ?
3. ह्रदः कीदृशः ?
4. कदा मत्स्यान् ग्रहीतुं निश्चितवन्तः ?
5. अनुच्छेदे कानिचन पञ्च अव्ययानि लिखत।

उत्तराणि

1. अतिबुद्धिः, प्रखरबुद्धिः, प्रत्युत्पन्नमतिः चेति।
2. मत्स्यजीविभिः।
3. बहुमत्स्यः ह्रदः।
4. प्रभाते।
5. अथ, कदाचित्, तदद्य, तावत्, इति।

अनुच्छेदः-15

अपूर्वोऽयं लोकः। बहुभाषिणि न श्रद्दधाति लोकः। कश्चन कृष्णसर्पः कोटरे निवसति स्म। प्रासादसरसि राजकन्या प्रतिदिनमागत्य स्नाति। तत्र प्रस्तरे तदङ्गादवतारितं सुवर्णहारं चञ्च्वा गृहीत्वा काकोऽयं कृष्णसर्पस्य कोटरे न्यक्षिपत्। सुवर्णहारम् अनुसरणप्रवृत्ताः राजभट्टाः कोटरे दुष्टं कृष्णसर्पं व्यापादयामासुः।

प्रश्नाः

1. कीदृशोऽयं लोकः ?
2. कोटरे कः निवसति स्म ?
3. कस्य अङ्गात् अवतरितः सुवर्णहार : ?
4. राजभट्टाः किमर्थं कोटरमागताः ?
5. कृष्णसर्पः इत्यस्य कः समासः ?

उत्तराणि

1. अपूर्वोऽयं लोकः।
2. कोटरे कृष्णसर्पः निवसति।
3. राजपुत्रस्य अङ्गात् अवतरितः सुवर्णहार :।
4. सुवर्णहारम् अनुसरन्तः।
5. कर्मधारयसमासः।

श्लोकविश्लेषणम्

1. व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
छेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यति।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः
सुधास्यन्दिभिः।।

अन्वयः:- यः खलान् सुधास्यन्दिभिः सूक्तैः सतां पथि नेतुं वाञ्छति, असौ बालमृणालतन्तुभिः व्यालं रोद्धुं समुज्जृम्भते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रमणिं छेत्तुं सन्नह्यति, मधुबिन्दुना क्षाराब्धेः माधुर्यं रचयितुम् ईहते।

पदार्थः:- व्यालं = दुष्टगजम्, सुधास्यन्दिभिः:= अमृतस्त्राविभिः

कृदन्तपदानि - रोद्धुम्, छेत्तुम्, रचयितुं, नेतुं

उपसर्गः:- सम + उत् + जृम्भते,

प्रश्नोत्तराणि

1. व्यालं केन रोद्धुं समुज्जृम्भते ?
   उत्तरम् = बाल मृणालतन्तुभिः।
2. वज्रमणिं केन छेत्तुं सन्निह्यति ?
   उत्तरम् = शिरीषकुसुमप्रान्तेन।
3. केन क्षाराम्बुं माधुर्यं रचयितुं ईहते ?
   उत्तरम् = मधुबिन्दुना।
4. केन खलान् सतां पथि नेतुं वाञ्छति ?
   उत्तरम् = सुधास्यन्दिभिः सूक्तैः।
5. बालमृणालतन्तुभिः इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम् = कोमलकमलकिसलयसूत्रैः।

2. यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित्किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतम्
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः।।

अन्वयः:- यदा अहम् किञ्चिज्ज्ञः तदा द्विपः इव मदान्धः समभवं सर्वज्ञाः अस्मि इति मम मनः अवलिप्तम्, यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतं तदा मूर्खः अस्मि इति मे मदः ज्वर इव व्यपगतः।

पदविश्लेषणम् - द्विपः= गजः, बुधजनः= विद्वज्जनः, मे= मम

अव्ययपदानि - यदा, इव, तदा, इति, किञ्चित्,

कृदन्तपदानि - अवलिप्तम्, अवगतम्, व्यपगतः

सन्धिः - (1) किञ्चित् + ज्ञाः + अहम् = किञ्चिज्ज्ञोऽहम्
(2) सर्वज्ञा : + अस्मि + इति + अभवत् + अवलिप्तम् सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तम्
मूर्खः + अस्मि + इति = मूर्खोऽस्मीति।

उपसर्गाः:- सम् + अभवम्, अव + लिप्तम्
वि + अप + गतः

प्रश्नोत्तराणि

1. किञ्चिज्ज्ञाः कथं भवति?
   उत्तरम्- द्विप इव मदान्धो भवति।
2. तदा सः किं चिन्तयति ?
   उत्तरम्- सर्वज्ञोऽस्मि इति चिन्तयति।
3. पुनः कस्मात् अवगच्छति ?
   उत्तरम्- बुधजनसकाशात्।
4. तदा किं चिन्तयति ?
   उत्तरम्- तदा मूर्खोऽहम् इति चिन्तयति।
5. मदः कथम् अपगच्छति ?
   उत्तरम्- मदः ज्वर इव अपगच्छति।

3. शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्।।

अन्वयः:- हुतभुक् जलेन वारयितुं शक्यः, सूर्यातपः छत्रेण, समदः नागेन्द्रः निशिताङ्कुशेन, गोगर्दभौ दण्डेन, भेषजसङ्ग्रहैः व्याधिः विविधैः मन्त्रप्रयोगैः विषं च (वारयितुं शक्यते) सर्वस्य शास्त्रविहितम् औषधम् अस्ति (परं) मूर्खस्य औषधं नास्ति।

पदविश्लेषणम् - हुतभुक् = अग्निः, निशिताङ्कुशेन = तीक्ष्णांकुशेन

अव्ययपदानि - च

कृदन्तपदानि - शक्यः, वारयितुम्

सन्धिः:- सर्वस्य + औषधम् = सर्वस्यौषधम्
नास्ति + औषधम् = नास्त्यौषधम्।

प्रश्नोत्तराणि

1. सूर्यातपः केन वारयितुं शक्यः ?
   उत्तरम् - छत्रेण।
2. नागेन्द्रः केन वशी भवति ?
   उत्तरम् - निशिताङ्कुशेन।
3. विषं केन निवारयितुं शक्यते ?
   उत्तरम् - मन्त्रप्रयोगैः।
4. व्याधिः केन निवारयितुं शक्यते ?
   उत्तरम् - भेषजसंग्रहैः।
5. कस्य नास्त्यौषधम् ?
   उत्तरम् - मूर्खस्य नास्त्यौषधम्।

4. दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम्।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने कान्ताजने धृष्टता।
ये चैव पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः।।

अन्वयः:-स्वजने दाक्षिण्यम्, परिजने दया, दुर्जने सदा शाठ्यम्, साधुजने प्रीतिः नृपजने नयः, विद्वज्जने आर्जवं, शत्रुजने शौर्यम्, गुरुजने क्षमा, कान्ताजने धृष्टता, एवं कलासु ये पुरुषाः निपुणाः भवन्ति, तेषु एव लोकस्थितिः।

पदविश्लेषणम् - दाक्षिण्यम् = औदार्यम्, आर्जवम् = सारल्यम्, नयः = नीतिः

अव्ययपदानि - सदा, च, एवम्, एव।

सन्धिः - च + आर्जवम्, च + एवम्, कुशलाः + तेषु + एव।

प्रश्नोत्तराणि

1. केषु दाक्षिण्यं प्रदर्शनीयम् ?
   उत्तरम्- स्वजने दाक्षिण्यं।
2. विद्वज्जनेषु किं प्रदर्शनीयम् ?
   उत्तरम्- विद्वज्जनेषु आर्जवम्।
3. गुरुजने किं प्रदर्शनीयम् ?
   उत्तरम्- गुरुजने क्षमा प्रदर्शनीया।
4. कान्ताजने किं प्रदर्शनीयम् ?
   उत्तरम्- धृष्टता।
5. कस्य अत्र स्थितिः अस्ति ?
   उत्तरम्- यः एतासु कलासु कुशलो भवति।

5. लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते।।

अन्वयः:- श्वा पिण्डदस्य (पुरतः) लाङ्गूलचालनम् अधः चरणावपातम्, भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च कुरुते। गजपुङ्गवस्तु तु धीरं विलोकयति चाटुशतैः च भुङ्क्ते
पदविश्लेषणम् = गजपुङ्गवः = हस्ति श्रेष्ठ, धीरं = गम्भीरं, चाटुशतैः =अनेक प्रियोक्तिभिः

अव्ययपदानि - च, तु

कृदन्तपदानि - चालनम्, दर्शनम्, निपत्य

उपसर्गाः:- चरण + अव + पातम्, नि+पत्+ल्यप्, वि + लोकयति

सन्धिः:-लाङ्गूल+चालनम्+अधः + चरण+अवपातम्, वदन+उदर = वदनोदर

प्रश्नोत्तराणि

1. लाङ्गूलचालनं कः करोति?
   उत्तरम् - श्वा।
2. भूमौ किं प्रदर्शयति ?
   उत्तरम् - वदनोदरम्।
3. कः धीरं विलोकयति ?
   उत्तरम् - गजपुङ्गवः।
4. श्वा किमर्थं भूमौ पतति ?
   उत्तरम्-पिण्डाय।

6. रे रे चातक! सावधानमनसा मित्र! क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचित् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः।।

अन्वयः - रे रे मित्रचातक! सावधानमनसा क्षणं श्रूयताम् गगने बहवः हि अम्भोदाः वसन्ति। सर्वेऽपि एतादृशाः न। केचित् वृष्टिभिः वसुधाम् आर्द्रयन्ति केचित् वृथा गर्जन्ति। यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि।

पदविश्लेषणम् - अम्भोदाः = मेघाः,

अव्ययपदानि - रे, रे, अपि, न, वृथा, पुरतः, मा,

सन्धिः- न + एतादृशाः, वृष्टिभिः + आर्द्रयन्ति

प्रश्नोत्तराणि

1. अस्मिन् श्लोके कं वदति ?
   उत्तरम्- चातकं।
2. गगने के सन्ति ?
   उत्तरम्- गगने अम्भोदाः सन्ति।
3. अम्भोदाः कथं भवन्ति ?
   उत्तरम्- केचित् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति, केचित् वृथा गर्जन्ति।
4. अम्भोदाः कथं आर्द्रयन्ति ?
   उत्तरम्- वसुधाम्।
5. केषां पुरतः स्व दीनता न प्रकटनीया ?
   उत्तरम्- सर्वेषाम्।

7. मौनान्मुकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाऽप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीर्यरुयदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः।।

अन्वयः- मौनात् मुकः, प्रवचन पटुः वातुलः जल्पक : वा सदा पार्श्वे वसति, धृष्टः दूरतः अप्रगल्भः च, क्षान्त्या भीरुः यदि न सहते प्रायशः नाभिजातः अतः परमगहनः सेवाधर्मः, योगिनामपि अगम्यो भवति।

पदविश्लेषणम्-वातुलः=उन्मत्तः,प्रलापी, अप्रगल्भः= अप्रौढः

अव्ययपदानि - वा, च, सदा, यदा, न,

कृदन्तपदानि - धृष्टः, अभिजातः, अगम्यः

सन्धिः - मौनात् + मुकः, दुरतः + च + अप्रगल्भः,न + अभिजातः, योगिनाम् + अपि + अगम्यः

प्रश्नोत्तराणि

1. मौनेन जनाः किं वदन्ति ?
   उत्तरम्- मुक :।
2. प्रवचनेन जनाः किं वदन्ति ?
   उत्तरम्- वातुलः, जल्पकः।
3. धृष्टः इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम्- अवनीतः, निर्लज्जः।
4. क्षमादानेन जनाः किं वदन्ति ?
   उत्तरम्- भीरुः।
5. कः परमगहनः ?
   उत्तरम्- सेवाधर्मः।

8. प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स
पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम्।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं
यदेतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते।।

अन्वयः- यः सुचरितैः पितरं प्रीणाति सः (एव) पुत्रः यत् भर्तुः हितम् एव इच्छति तत् कलत्रम्। यत् आपदि सुखे च समक्रियं तत् मित्रम्, एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतः लभन्ते।

पदविश्लेषणम्- भर्तुः = पत्युः, कलत्रम् = भार्या, आपदि = आपत्तौ

अव्ययपदानि - एव, च,

सन्धिः - तत् + मित्रम् + आपदि = तन्मित्रमापदि, यत् + एतत् + त्रयं = यदेतत्त्रयं

प्रश्नोत्तराणि

1. पुत्रः कं प्रीणाति ?
   उत्तरम्- पुत्रः पितरं प्रीणाति।
2. भर्तुः हितं का इच्छति ?
   उत्तरम्- कलत्रम्।
3. आपदि सुखे च कः समक्रियं भवति ?
   उत्तरम्- मित्रम्।
4. एतत् त्रयं कृते सति किं लभते ?
   उत्तरम्- पुण्यकृतो फलम्।

9. क्वचित् भूमौनशय्याः क्वचिदपि च पर्यङ्क-शयनम्ः न क्वचिच्छाकाहारीः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः। क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।।

अन्वयः- कार्यार्थी मनस्वी क्वचित् भूमौशय्याः अपि च क्वचित् पर्यङ्कशयरम्ः क्वचित् शाकाहारी न् अपि च क्वचित् शाल्योदनरुचिः, क्वचित् कन्थाधारी, अपि च क्वचित् दिव्याम्बरधरः (सन्) दुःखं न गणयति सुखं च न गणयति।

पदविश्लेषणम् - कन्थाधारी = जीर्णवस्त्रधारी, दिव्याम्बरधरः= अलौकिक वस्त्रधरः

अव्ययपदानि - क्वचित्, च, अपि, न

सन्धिः - क्वचित् + शाकाहारीः, क्वचित् + अपि

प्रश्नोत्तराणि

1. कः भूमिशयनं करोति ?
   उत्तरम्- कार्यार्थी।
2. कार्यार्थी किं खादति ?
   उत्तरम्- क्वचित् शाकाहारी, क्वचित् शाल्योदनम्।
3. कार्यार्थी किं धारयति ?
   उत्तरम्- क्वचित् कन्थाधारी, क्वचित् दिव्याम्बरः।
4. कार्यार्थी किं न गणयति ?
   उत्तरम्- दुःखं, सुखं च।

10. निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।

अन्वयः- नीतिनिपुणाः निन्दन्तु यदि वा स्तुवन्तु, लक्ष्मी समाविशतु वा यथेच्छं गच्छतु, मरणमद्यैव वा अस्तु युगान्तरे वा, धीराः न्यायात् पथः पदं न प्रविचलन्ति।

पदविश्लेषणम्- नीतिनिपुणाः:= शास्त्रविशारदाः, धीराः= धैर्यशालिनः

अव्ययपदानि -यदि, वा, एव, न

उपसर्गाः - सम + आ + विशतु, प्र + वि + चलन्ति

सन्धिः- अद्य + एव = अद्यैव, यथा + इच्छम् = यथेच्छम्

प्रश्नोत्तराणि

1. के निन्दन्तु ?
   उत्तरम्- नीतिनिपुणाः।
2. किं समाविशतु यथेच्छम् ?
   उत्तरम्- लक्ष्मीः।
3. के न प्रविचलन्ति ?
   उत्तरम्- धीराः।
4. कस्मात् न प्रविचलन्ति ?
   उत्तरम्- न्यायात् पथः।
5. लक्ष्मीः इति शब्दस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम्- सम्पत्तिः।

11. वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

अन्वयपदः-वागर्थ प्रतिपत्तये वागर्थौ इव संपृक्तौ जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे।

अव्ययपदम् - इव

उपसर्गः - सम् + पृक्तौ

सन्धिः- वाक् + अर्थौ + इव = वागर्थाविव

प्रश्नोत्तराणि

1. कौ संपृक्तौ ?
   उत्तरम्- वाक् अर्थौ।
2. जगतः पितरौ कौ ?
   उत्तरम्- पार्वतीपरमेश्वरौ।
3. पितरौ इत्यत्र कः समास ?
   उत्तरम्- माता च पिता च (द्वन्द्वः)।

12. स शुश्रूवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत्।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया।।

अन्वयः- यथा पितुर्नियोगात् भार्गवेण शुश्रूवान्मातरि द्विषद्वत् प्रहृतं, तथैव लक्ष्मणोऽपि स्वाग्रजस्य आज्ञा प्रत्यग्रहीत् यतोहि गुरुणाम् आज्ञा अविचारणीया।

अव्ययपदानि - हि, **कृदन्तपदानि** = प्रहृतं, अविचारणीया

उपसर्गाः- नि + योगात्, प्र + हृतम्, प्रति + अग्रहीत्

सन्धिः - पितुः + नियोगात् + प्रहृतम्, प्रति + अग्रहीत्, हि + अविचारणीया

प्रश्नोत्तराणि

1. कः स्वमातरं मारितवान् ?
   उत्तरम्- भार्गवः।
2. कस्य आज्ञाया सः मारितवान् ?
   उत्तरम्- पितुः।
3. कस्य आज्ञा अविचारणीया ?
   उत्तरम्- गुरोः।

13. **ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः।**
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्य पूजाव्यतिक्रमः।।

अन्वयः:- तस्याः धेनोः अवज्ञानात् स्वमनोरथं (ईप्सितम्) सार्गलं स प्रतिबन्धं विद्धि जानीहि यतो हि पूज्य पूजा व्यतिक्रमः श्रेयः प्रतिबध्नाति।

उपसर्गाः:- प्रति+बध्नाति, वि + अति + क्रमः

पदविश्लेषणम् - सार्गलम् = सप्रतिबन्धम्, अवज्ञानात् = अपमानात्

सन्धिः - तद् + अवज्ञानात् + विद्धि

प्रश्नोत्तराणि

1. किं प्रतिबन्धं भवति ?
   उत्तरम्- ईप्सितम्।
2. किमर्थम् ईप्सितं प्रतिबन्धं भवति ?
   उत्तरम्- तस्याः धेनोः अवज्ञानात्।
3. श्रेयः कथं प्रतिबध्नाति ?
   उत्तरम्- पूज्य पूजा व्यतिक्रमेण।

14. **तथाऽपि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे**
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं
हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते।।

अन्वयः:- तथाऽपि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्थुषः। स्थितवतोऽस्य रघोः वीर्यातिशयेन वृत्रहा तुतोष। गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते।

अव्ययपदानि - तथा, अपि, हि

पदविश्लेषणम्- वृत्रहा = इन्द्रः

सन्धिः:- वीर्य + अतिशयेन = वीर्यातिशयेन

प्रश्नोत्तराणि

1. शस्त्रव्यवहारः कथमस्ति ?
   उत्तरम्- निष्ठुरम्।
2. कः तुतोष ?
   उत्तरम्- वृत्रहा (इन्द्रः)।
3. तुतोष इति कथं सिद्ध्यति?
   उत्तरम्- तुष् धातोः लिटि।
4. कः सर्वत्र निधीयते ?
   उत्तरम्- गुणः सर्वत्र निधीयते।

15. **जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्**
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।।

अन्वयः:- धियः जाड्यं हरति वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिं दिशति पापम् अपाकरोति, चेतः प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति, (हे मानव !) कथय सत्सङ्गः पुंसा किं न करोति।

पदविश्लेषणम् - धियः = बुद्धेः, जाड्यं = मन्दताम्, तनोति = विस्तारयति

उपसर्गाः - अप् + आ + करोति = अपाकरोति, प्र + सादयति = प्रसादयति

प्रश्नोत्तराणि

1. सत्सङ्गतिः किं हरति?
   उत्तरम्- धियः जाड्यम्।
2. किं प्रसादयति ?
   उत्तरम्- चेतः।
3. दिक्षु किं तनोति ?
   उत्तरम्- कीर्तिं।
4. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
   उत्तरम्- वसन्ततिलका।

16. **केयुराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला**
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।

अन्वयः:- न केयुराणि, न चन्द्रोज्ज्वलाहाराः, न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, न अलङ्कृता मूर्धजा पुरुषं विभूषयन्ति। या संस्कृता धार्यते सा एका वाणी पुरुषं समलक्कङ्करोति। अखिल भूषणानि क्षीयन्ते। वाग्भूषणं सततं भूषणम् (भवति)।

पदविश्लेषणम् - केयुराणि = बाहुभूषणानि, मूर्धजाः = केशाः, सततम् = निरन्तरम्

उपसर्गाः - वि + लेपनम्, सम् + अलंकरोति

अव्यपदानि - न, खलु

सन्धिः:- न + अलङ्कृता, वाणी + एका, चन्द्र + उज्ज्वला

प्रश्नोत्तराणि

1. किं न भूषयन्ति पुरुषम् ?
   उत्तरम्- केयुराणि।

2. किं पुरुषं समलंकरोति ?
   उत्तरम्- वाणी।
3. कानि सततं क्षीयन्ते ?
   उत्तरम्- भूषणानि।
4. किं तर्हि भूषणम् ?
   उत्तरम्- वाग्भूषणम्।
5. बहुवचनपदानि चिनुत ?
   उत्तरम्- केयुराणि, भूषयन्ति, चन्द्रोज्ज्वला, मूर्धजाः, क्षीयन्ते, भूषणानि।

17. **भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः**
नवाम्बुभिर्दुरावलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।

अन्वयः:-तरवः फलोद्गमैः नम्रा भवन्ति, घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः (भवन्ति), सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति), एषः परोपकारिणां स्वभाव एव (अस्ति)।

पदविश्लेषणम् :- अनुद्धताः = विनिताः, घनाः = मेघाः

उपसर्गा - उद् + गमैः

अव्ययपदम् - एव

सन्धि :- फलोद्गमैः + नवाम्बुभिः + दूरविलम्बिनः

प्रश्नोत्तराणि

1. फलोद्गमैः तरवः किं भवन्ति ?
   उत्तरम्- नम्राः।
2. के दूरविलम्बिनः भवन्ति ?
   उत्तरम्- घनाः (मेघाः)।
3. कीदृशाः पुरुषाः अनुद्धताः भवन्ति ?
   उत्तरम्- समृद्धिभिः सत्पुरुषाः।
4. केषां स्वभावः नम्रो भवति ?
   उत्तरम्- परोपकारिणाम्।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
   उत्तरम्- वंशस्थः।

18. **पापान्निवारयति योजयते हिताय**
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः।।

अन्वयः:- सन्तः सन्मित्र लक्षणम् इदं प्रवदन्ति यत्, सन्मित्रं पापात् निवारयति, हिताय योजयते, गुह्यं निगूहति, गुणान् प्रकटी करोति, आपद्गतं न जहाति, काले च ददाति।

पदविश्लेषणम्:- गुह्यं=गोपनीयम्, निगूहति = आच्छादयति, आपद्गतम् = अतिसङ्कटम्

अव्ययपदानि - च, न

उपसर्गाः:- नि+वारयति, नि+गूहति, प्र+वदन्ति

सन्धिः:- पापात् + निवारयति, सत् + मित्रलक्षणम् + इदम्

प्रश्नोत्तराणि

1. सन्तः किं वदन्ति ?
   उत्तरम्- सन्मित्रलक्षणम्।
2. सन्मित्रं कस्मात् निवारयति ?
   उत्तरम्- पापात्।
3. अस्मिन् श्लोके पापम् इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम्- दुराचरणम्।
4. किं प्रकटीकरोति ?
   उत्तरम्- गुणान्।
5. अस्मिन् श्लोके काले इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम्- व्यसनादिसमये।
6. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
   उत्तरम्-वसन्ततिलका।

19. **पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति**
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम्।
नाम्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः।।

अन्वयः:-न अभ्यर्थितः दिनकरः पद्माकरं विकचीकरोति, चन्द्रः कैरवचक्रवालं विकासयति, जलधरोऽपि (न अभ्यर्थित एव) ददाति, सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः।

पदविश्लेषणम् :-पद्माकरम् = पद्मवनम्, दिनकरः =सूर्यः कैरवचक्रवालम् = कुमुदखण्डम्, विकचीकरोति = विकासयति

अव्ययपदानि :- न, अपि, स्वयं

सन्धिः:- न + अभ्यर्थितः, विहित + अभियोगाः

प्रश्नोत्तराणि

1. पद्माकरं कः विकचीकरोति ?

उत्तरम्- दिनकरः।
2. कैरवचक्रवालं कः विकासयति ?
उत्तरम्- चन्द्रः।
3. जलधरः इत्यस्य कोऽर्थ ?
उत्तरम्- मेघः।
4. के परहिते स्वयम् अभियोगाः भवन्ति ?
उत्तरम्- सन्तः।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका।

20. मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।।

अन्वयः:- मनसि वचसि काये (च) पुण्यपीयूषपूर्णाः, उपकारश्रेणिभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य निजहृदि नित्यं विकसन्तः सन्तः कियन्तः सन्ति।

पदविश्लेषणम् :- पुण्यपीयुषपूर्णा = मनोवाक्कायैः सत्कर्माचरणतत्पराः

सन्धिः:- त्रिभुवनम् + उपकारश्रेणिभिः

प्रश्नोत्तराणि

1. सन्तः कथं भवन्ति ?
उत्तरम्- मनोवाकायैः सत्कर्माचरणतत्पराः।
2. पीयूषम् इत्यस्य कोऽर्थः ?
उत्तरम्- अमृतम्।
3. त्रिभुवनम् इत्यस्य समासं प्रदर्शयत ?
उत्तरम्- त्रयाणां भुवनानां समाहारः (द्विगुसमासः)।
4. के निजहृदि विकसन्ति ?
उत्तरम्- सन्तः।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- मालिनी।

21. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति ?

अन्वयः:- नीच्चैः विघ्नभयेन न प्रारभ्यते खलु, मध्याः प्रारभ्य विघ्नविहताः विरमन्ति, उत्तमजना विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिहन्यमाना अपि प्रारब्धं न परित्यजन्ति।

पदविश्लेषणम्: - नीच्चैः अधमैः पुरुषैः विघ्नविहता = विघ्नैः पीडिताः

अव्ययपदानि :- न, खलु, पुनः, अपि,

उपसर्गाः:-प्र + आरभ्यते, वि + रमन्ति, प्रति + हन्यमानाः, परि + त्यजन्ति।

सन्धिः:- प्रारब्धम् + उत्तमजना

प्रश्नोत्तराणि

1. नीच्चैः कार्यं किमर्थं न प्रारभ्यते ?
उत्तरम्- विघ्नभयेन
2. विघ्नविहताः के विरमन्ति ?
उत्तरम्- मध्यमजनाः
3. के कार्यं कदापि न परित्यजन्ति?
उत्तरम्- उत्तमजनाः
4. बहुवचनान्तानि पदानि चिनुत ?
उत्तरम्- नीच्चैः विघ्नविहता, विरमन्ति, मध्याः, विघ्नैः, प्रतिहन्यमानाः, उत्तमजनाः, परित्यजन्ति।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका

22. भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः स्वजनतामुपयाति तस्य।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य।।

अन्वयः:- यस्य नरस्य विपुलं सुकृतमस्ति, तस्य भीमं वनं (अपि) प्रधानं पुरं भवति, तस्य सर्वः (अपि) जनः स्वजनताम् उपयाति, कृत्स्नाः भू च तस्य सन्निधिरत्नपूर्णा भवति।

पदविश्लेषणम् :- विपुलम् = बहुलम्, पुरम् = नगरम्, कृत्स्ना = सम्पूर्णा।

सन्धि :- स्वजनताम् + उपयाति, भू + भवति, यस्य + अस्ति।

प्रश्नोत्तराणि

1. भीमं वनं इत्यस्य कोऽर्थ ?
उत्तरम्- भयङ्करम्।
2. सर्वे जनाः किम् उपयान्ति ?
उत्तरम्- स्वजनताम्।
3. सम्पूर्णा भूः किं भवति?

उत्तरम्- सन्निधिरत्नपूर्णा।
4. षष्ठ्यन्तानि पदानि चिनुत ?
उत्तरम्- तस्य, यस्य, नरस्य।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका।

23. वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरो नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद् भयम्।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले।
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्योः नमः।।

अन्वयः:-सज्जनसङ्गमे वाञ्छा, परगुणे प्रीतिः, गुरौ नम्रता, विद्यायां व्यसनम्, स्वयोषिति रतिः लोकापवादात् भयं, शूलिनि भक्तिः आत्मदमने शक्तिः, खले संसर्गमुक्तिः एते निर्मलगुणाः येषु वसन्ति तेभ्यः नरेभ्यः नमः।

पदविश्लेषणम्:- वाञ्छा = इच्छाप्रवृतिः, स्वयोषिति = निजभार्यायाम्।

सन्धिः:-लोक + अपवादात् + भयम्, शक्तिः + आत्मदमने, येषु + एते।

प्रश्नोत्तराणि

1. केषु नम्रता प्रदर्शनीया?
उत्तरम्- गुरुजनेषु।
2. कस्मात् भयं भवितव्यम् ?
उत्तरम्- लोकापवादात्।
3. कुत्र प्रीतिः प्रदर्शनीया ?
उत्तरम्- परगुणे।
4. कुत्र भक्तिः प्रदर्शनीया ?
उत्तरम्- शूलिनि।
5. केभ्यो नमः इति ?
उत्तरम्- निर्मलगुणेभ्यो नरेभ्यो नमः।
6. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

24. यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति।

अन्वयः:-यस्य वित्तम् अस्ति, स नरः कुलीनः, स पण्डितः, स श्रुतवान् गुणज्ञः स एव वक्तश्चा, स च दर्शनीयः (भवति) सर्वे गुणाः काञ्चनम् आश्रयन्ति।

पदविश्लेषणम्:-कुलीनः=महाकुलप्रसूतः, काञ्चनम् = धनम् (स्वर्णम्)

अव्ययपदानि - एव, च

सन्धिः:- यस्य + अस्ति, काञ्चनम् + आश्रयन्ति।

प्रश्नोत्तराणि

1. कः कुलीनः ?
उत्तरम्-यस्यास्ति धनं स कुलीनः।
2. गुणज्ञः इत्यस्य कोऽर्थः?
उत्तरम्- गुणं जानातीति, (गुणज्ञाता)।
3. सर्वे गुणाः कमाश्रयन्ति ?
उत्तरम्- काञ्चनम्।
4. कः वक्ता ?
उत्तरम्- यस्यास्ति वित्तं सः वक्ता।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- उपजाति।

25. अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः।।

अन्वयः:-कुपितः विधाता हंसस्य अम्भोजिनीवन-विहारविलासम् एव नितरां हन्ति। तु असौ अस्य दुग्धजल भेदविधौ प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिम् अपहर्तुं न समर्थः (भवति)।

अव्ययपदानिः:- एव, नितरां, न, तु।

पदविश्लेषणम्-अम्भोजिनीवनविहारविलासम् = पद्मिनीसमूहक्रीडालीलाम्, वैदग्ध्यम् = चातुर्यम्, विधाता = ब्रह्मा।

सन्धिः:- तु + अस्य, वैदग्ध्यकीर्तिम् + अपहर्तुम् + असौ

प्रश्नोत्तराणि

1. अम्भोजिनीवनविहाररं कः करोति ?
उत्तरम्- हंसः।
2. हन्ति इत्यत्र कः धातु ?
उत्तरम्- हन्।
3. विधाता किं कर्तुं शक्नोति ?
उत्तरम्- हंसस्य जलदुग्धभेदः हन्तुम्।
4. का वैदग्ध्यकीर्तिः ?
उत्तरम्- दुग्धजलभेदविधिः।

5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते?
उत्तरम्-वसन्ततिलका

26. **वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितम्**
जनेन हीनं बहुकण्टकावृत्तम्।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम्।।

अन्वयः:- व्याघ्रगजादिसेवितं, जनेनहीनं, बहुकण्टकावृत्तं वनं तृणानि शय्या परिधानवल्कलं वरं (किन्तु) बन्धुमध्ये धनहीनजीवितं न वरं (भवति)।

पदविश्लेषणम्- बहुकण्टकावृत्तम् = नाना कण्टकाकीर्णम् (वनम्)।

अव्ययपदानि :- वरं, न।

प्रश्नोत्तराणि

1. कुत्र शय्या वरम् ?
उत्तरम्- तृणानिशय्या।
2. किं परिधानं वरम् ?
उत्तरम्- वल्कलपरिधानम्।
3. कीदृशंवनं वरम् ?
उत्तरम्- व्याघ्रगजादिसेवितं, जनेन हीनं, कण्टकावृत्तं वनं वरम्।
4. किं न वरम् ?
उत्तरम्- बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् न वरम्।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते?
उत्तरम्- वंशस्थः।

27. **बुभुक्षितः किं न करोति पापं**
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति।
आख्याहि भद्रे! प्रियदर्शनस्य न
गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्।।

अन्वयः:-बुभुक्षितः किं न करोति पापं, क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति। भद्रे! आख्या हि प्रियदर्शनस्य कूपं गङ्गदत्तः न पुनः एति।

अव्ययपदानि :- हि, न, पुनः

प्रश्नोत्तराणि

1. कः पापं करोति ?
उत्तरम्- बुभुक्षितः।
2. के निष्करुणाः भवन्ति ?
उत्तरम्- क्षीणा नराः।
3. कः पुनः कूपं न एति ?
उत्तरम्- गङ्गदत्तः।
4. कस्य कूपम् ?
उत्तरम्- प्रियदर्शनस्य।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- इन्द्रवज्रा।

28. **क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो,**
न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधुसाधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।।

अन्वयः:- नृपः क्रियासु युक्तैः अनुजीविभिः चारचक्षुषः प्रभवः न वञ्चनीयाः। अतः साधु असाधु वा क्षन्तुम् अर्हसि। हितं मनोहारि च वचः दुर्लभं भवति।

पदविश्लेषणम् - अनुजीविभिः = गुप्तचरैः।

सन्धि :- प्रभवः + अनुजीविभिः, क्षन्तुम् + असाधु + साधु।

प्रश्नोत्तराणि

1. के न वञ्चनीयाः ?
उत्तरम्- प्रभवः।
2. कैः न वञ्चनीया ?
उत्तरम्- अनुजीविभिः।
3. कीदृशं वचः दुर्लभं भवति ?
उत्तरम्- हितं मनोहरि च।
4. अनुजीविनः केषां चार चक्षुषः ?
उत्तरम्- नृपाणां।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वंशस्थम्।

29. **मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते**
कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम्।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या।।

अन्वयः:- कल्पलतेव विद्या किं किं न साधयति, माता इव रक्षति पिता इव हिते नियुङ्क्ते, कान्ता इव खेदम् अपनीय रमयति, लक्ष्मी तनोति, दिक्षु कीर्तिं च वितनोति।

पदविश्लेषणम् - कान्ता = पत्नी, भार्या, तनोति = विस्तारयति, लक्ष्मी = धनम्।

सन्धि :- इव, च, अपि, किं, न

प्रश्नोत्तराणि

1. का कल्पलता इव भवति ?
उत्तरम्- विद्या।
2. मातेव का रक्षति ?
उत्तरम्- विद्या।
3. खेदं कथम् अपनयति ?
उत्तरम्- कान्तेव।
4. गुणसन्धियुक्त- पदानि चिनुत ?
उत्तरम्- मातेव, पितेव, कान्तेव, कल्पलतेव।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका।

30. **न चोरहार्यं न च राजहार्यं**
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम्।।

अन्वयः:- विद्या धनं सर्वधनं प्रधानम् इदं हि न चोरहार्यं, न च राजहार्यं, न भ्रातृभाज्यं, न च भारकारि, नित्यं व्यये कृते वर्धत एव।

अव्ययपदानि- न, च, एव

प्रश्नोत्तराणि

1. किं सर्वधनप्रधानम् ?
उत्तरम्- विद्याधनं।
2. व्यये कृते विद्या किं भवति ?
उत्तरम्- नित्यं वर्धत एव।
3. चोरहार्यं, राजहार्यं, भ्रातृभाज्यं इत्यादिषु कः प्रत्ययः ?
उत्तरम्- यत्।
4. किं न भ्रातृभाज्यम् ?
उत्तरम्- विद्या।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते?
उत्तरम्- इन्द्रवज्रा।

31. **वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्तं च लक्ष्म्या**
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः।
स तु भवति दरिद्रः यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः।।

अन्वयः:- इह वयं वल्कलैः परितुष्टाः त्वं च लक्ष्म्या, परितोषो इह सम विशेषः निर्विशेषः, स दरिद्रः (भवति) यस्य तृष्णा विशाला भवति। मनसि च परितुष्टे कः अर्थवान् कः दरिद्रः?

अव्ययपदानि - इह, च, सम, तु।

प्रश्नोत्तराणि

1. वल्कलैः कः परितुष्ट ?
उत्तरम्- वयं (योगिनः)।
2. कः दरिद्रो भवति ?
उत्तरम्- यस्य तृष्णा विशाला भवति।
3. त्वं कथं परितुष्टोऽसि ?
उत्तरम्- लक्ष्म्या।
4. केन मनुष्यः अर्थवान्, दरिद्रश्च भवति ?
उत्तरम्- मनसि।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- मालिनी।

32. **सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं,**
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम्।
सन्त्यज्य, गच्छति विदेशममीष्टलोकम्,
चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके।।

अन्वयः:- चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषः सत्यं परित्यजति, बन्धुवर्गं मुञ्चति, जननीं जन्मभूमिम् अपि विहाय अभीष्टलोकं सन्त्यज्य, शीघ्रं विदेशं गच्छति।

अव्ययपदानिः:- सत्यम्, शीघ्रं, विहाय, अपि, अत्र।

उपसर्गाः:- परि + त्यजति, सम् + त्यज्य, अभि + इष्टम्।

प्रश्नोत्तराणि

1. कः सत्यं परित्यजति ?
उत्तरम्- चिन्ताकुलीकृतमतिः (पुरुषः)।
2. अभीष्टलोकं सन्त्यज्य कुत्र गच्छति ?
उत्तरम्- विदेशम्।
3. कं विहाय गच्छति ?
उत्तरम्- जननीजन्मभूमिञ्च।
4. सन्त्यज्य इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
उत्तरम्- सम् + त्यज् + ल्यप्।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका।

33. शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदांकरोतु।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके।।

अन्वयः- शूरः सुरुपः सुभगः शास्त्राणि (वित्) वाग्मी विदाङ्करोतु (यत्) अत्र मनुष्यलोके मर्त्यः अर्थं विना यशः मानं च नैव प्राप्नोति।

पदविश्लेषणम् - सुभगः = सुन्दरः

अव्ययपदानि - च, विना, न, एव, अत्र।

प्रश्नोत्तराणि

1. किं विना यशः मानं च न लभते ?
उत्तरम्- अर्थम्।
2. वाग्मी इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
उत्तरम्- ग्मिनि।
3. प्रथमान्तानि पदानि चिनुत ?
उत्तरम्- शूरः, सुरुपः, सुभगः। वाग्मी, विदांकरोतु, प्राप्नोति।
4. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- इन्द्रवज्रा।

34. स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि,
सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः,
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति
तनुजाः स्फारी भवन्त्यापदः।
भार्या साधु सुवंशजाऽपि भजते
नो, यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपित विक्रमाण्यपि नृणां
येषां न हि स्याद्धनम्।।

अन्वयः-हि येषां नृणां धनं न स्यात्, सुसेवितोऽपि स्वामी (तान्) द्वेष्टि, सद्बान्धवाः अपि सहसा प्रोज्झन्ति, गुणाः न राजन्ते, तनुजाः त्यजन्ति, आपदः स्फारी भवन्ति, सुवंशजाः, अपि भार्या साधु न भजन्ते, न्यायारोपित विक्रमाणि मित्राणि अपि यान्ति।

पदविश्लेषणम्- प्रोज्झन्ति = त्यजन्ति, स्फारी भवन्ति = विपुली भवन्ति।

अव्ययपदानिः- अपि, सहसा, न च, हि

प्रश्नोत्तराणि

1. कः द्वेष्टि ?
उत्तरम्- स्वामी।
2. के प्रोज्झन्ति ?
उत्तरम्- सद्बान्धवाः।
3. का व भजते ?
उत्तरम्- सुवंशजा भार्या।
4. कीदृशानि मित्राणि यान्ति ?
उत्तरम्- न्यायारोपित विक्रम मित्राणि।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

35. रामस्य व्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वने,
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम्।
सौदासं तदवस्थमर्जुनवधं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरं,
दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत्।।

अन्वयः- रामस्य वने व्रजनं, पाण्डोः सुतानां वने निवसनं, वृष्णीनां निधनं, नृपतेः नलस्य राज्यात् परिभ्रंशनम्, सौदासं तदवस्थ अर्जुनवधं सञ्चिन्त्य राज्यकृते विडम्बनगतं लङ्केश्वरं दृष्ट्वा तस्मात् तत् न वाञ्छयेत्।

पदविश्लेषणम्-वृष्णीनां= यादवनां, सौदासम् =सुदासनामकम् ईक्ष्वाकुवंशीयं भूपतिम्।

सन्धिः- तदवस्थम् + अर्जुनवधम्।

प्रश्नोत्तराणि

1. के : वने न्यवसन् ?
उत्तरम्- पाण्डवाः।
2. कस्य राज्यात् परिभ्रंशनम् ?
उत्तरम्- नलस्यः।
3. राज्यार्थं के निधनाः जाताः ?
उत्तरम्- वृष्णीनः।
4. "सञ्चिन्त्य" प्रकृतिं प्रत्ययंच विभजयत ?
उत्तरम्- सम् + चित् + ल्यप्।
5. किं न वाञ्छयेत् ?
उत्तरम्- राज्यम्।
6. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

36. शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति,
प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं,
प्रज्ञा कुलं च विभवश्च यशश्च हन्ति।।

अन्वयः- रिपवः शस्त्रैर्हता न भवन्ति। प्रज्ञाहताः सुहताः रिपवः भवन्ति। शस्त्रं पुरुषस्य शरीरमेकं निहन्ति। प्रज्ञास्तु कुलं विभवः यशश्च हन्ति।

अव्ययपदानिः- न, हि, तु, च

प्रश्नोत्तराणि

1. रिपवः कथं हनने हताः न भवन्ति ?
उत्तरम्- शस्त्रैहताः।
2. कथं ते सुहताः भवन्ति ?
उत्तरम्- प्रज्ञाहताः।
3. शस्त्रं पुरुषस्य किं हन्ति?
उत्तरम्- शरीरम्।
4. प्रज्ञा पुरुषस्य किं हन्ति?
उत्तरम्- कुलं, विभवः, यशश्च।
5. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
उत्तरम्- वसन्ततिलका।

37. लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता
यद्यस्ति किं पातकैः,
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि
मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्।
सौजन्यं यदि किं गुणैः
सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो
यद्यस्ति किं मृत्युना।।

अन्वयः- लोभः चेत्त् अगुणेन किम् ? यदि पिशुनता अस्ति (तर्हि) पातकैः किम्? सत्यं चेत् तपसा किम्? यदि शुचि मनः अस्ति तीर्थेन किम्? यदि सौजन्यं गुणैः किम्? यदि सुमहिमा अस्ति मण्डनैः किम्? यदि सद्विद्या धनैः किम्? यदि अपयशः अस्ति मृत्युना किम्?

पदविश्लेषणम् :- पिशुनता = परदोषसूचकता, पातकैः = ब्रह्महत्यादिभिः पापैः

अव्ययपदानि :- चेत्, यदि, सत्यं

सन्धिः- लोभः + चेत् + अगुणेन, धनैः + अपयशः

प्रश्नोत्तराणि

1. लोभः अस्ति चेत् कस्यावश्यकता नास्ति ?
उत्तरम्- दुर्गुणस्य।
2. सत्यमस्ति चेत् कस्यावश्यकता नास्ति ?
उत्तरम्- तपसः।
3. किं सति तीर्थस्यावश्यकता नास्ति ?
उत्तरम्- शुचि मनः।
4. किं सति धनस्यावश्यकता नास्ति?
उत्तरम्- सद्विद्या।
5. अपयशेन कस्यावश्यकता नास्ति ?
उत्तरम्- मृत्योः।
6. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

38. यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद् वा धनम्,
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम्।
तद्धीरो भव वित्तवस्तु कृपणां वृत्तिं वृथा सा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम्।।

अन्वयः- धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महत् वा यत् धनं (अस्ति) तत् मनुष्यः मरुस्थले अपि नितरां प्राप्नोति, ततः अधिकं मेरौ (अपि) न प्राप्नोति। तत् धीरः भव वित्तवस्तु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः पश्य ! घटः कूपे पयोनिधौ वा तुल्यं जलं गृह्णाति।

पदविश्लेषणम्- निजभालपट्टलिखितम् = स्व-ललाटाङ्कितम्, कृथाः = कुरु

सन्धिः - तत् + धीरः, पयोनिधौ + अपि

प्रश्नोत्तराणि

1. केन भालपट्टलिखितम् ?
उत्तरम्- धात्रा।
2. कविः किं भवितुमुपदिशति ?
उत्तरम्- धीरः।
3. कः जलं गृह्णाति?
उत्तरम्- घटः।
4. धात्रा लिखितं धनं कुत्र प्राप्नोति ?
उत्तरम्- मरुस्थलेऽपि मेरावपि।
5. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

**39. गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं परिणतिरव धार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः, भवति हृदयग्राही शल्यतुल्यो विपाकः।।**

अन्वयः:- गुणवत् अगुणवत् वा कार्यजातं कुर्वता पण्डितेन परिणतिः यत्नतः अवधार्या। हि अतिरभसकृतानां कर्मणां शल्य तुल्यः विपाकः आविपत्तेः हृदयदाही भवति।

पदविश्लेषणम्:- अतिरभसकृतानां = अति वेगेन कृतानां, विपाकः = परिणामः, फलम्

सन्धिः - गुणवद् + अगुणवद् वा, कर्मणाम् + आविपत्तेः

प्रश्नोत्तराणि

1. पण्डितेन कथं कार्य करणीयम्?
   उत्तरम्- गुणवद्, अगुणवत् विचार्य।
2. कः हृदयग्राही भवति ?
   उत्तरम्- अतिरभसकृतानां विपाकः।
3. केन विचार्य करणीयम् ?
   उत्तरम्- पण्डितेन।
4. अतिरभसकृतानां विपाकः केन सह सादृश्यं भजते?
   उत्तरम्- शल्येन।
5. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
   उत्तरम्- मालिनी।

**40. ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे, विष्णुर्येन दशावतार गहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः, सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे।।**

अन्वयः:- येन ब्रह्मा ब्रह्माण्डभाण्डोदरे कुलालवत् नियमितः, येन विष्णुः दशावतारगहने महासङ्कटे क्षिप्तः, येन रुद्रः कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः (येन) सूर्यः नित्यमेव गगने भ्राम्यति तस्मै कर्मणे नमः।।

पदविश्लेषणम्:- कुलालः = कुम्भकारः

सन्धिः:- कुलालवत् + नियमितः

प्रश्नोत्तराणि

1. केन सह ब्रह्मणः साम्यं कृतमस्ति ?
   उत्तरम्- कुलालेन।
2. कः भिक्षाटनं कृतवान् ?
   उत्तरम्- रुद्रः।
3. कः नित्यं भ्रमति ?
   उत्तरम्- सूर्यः।
4. कस्मै नमः ?
   उत्तरम्- कर्मणे।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
   उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

**41. किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः।।**

अन्वयः:- तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा किम्? यत्र च आश्रिताः तरवः तरव एव, (वयं तु) मलयमेव (बहु) मन्यामहे, यदाश्रयेण कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दना स्युः।।

पदविश्लेषणम्- कङ्कोलनिम्बकुटजाः = वृक्षविशेषाः

अव्ययपदानि - वा, किं, यत्र, च, एव अपि।

सन्धिः:- तरवः + तरवः + त

प्रश्नोत्तराणि

1. हेमगिरिः इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम्- सुवर्णपर्वतः।
2. किं न समीचीनम् ?
   उत्तरम्- यत्राश्रिताः तरवः तरव एव।
3. कं वयं मन्यामहे ?
   उत्तरम्- मलयम्।
4. कङ्कोलादयः कि भवन्ति ?
   उत्तरम्- चन्दनाः।
5. अस्मिन् श्लोके किं छन्दः वर्तते ?
   उत्तरम्- वसन्ततिलका।

**42. एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाऽविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।**

अन्वयः:- ये स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटकाः एके सत्पुरुषाः, ये स्वार्थाविरोधेन परार्थम् उद्यमभृतः (ते) तु सामान्याः ये स्वार्थाय परहितं निघ्नन्ति ते अमी मानुषराक्षसाः, ये तु निरर्थकं परहितं घ्नन्ति ते के ? (इति वयम्) न जानीमहे।

प्रश्नोत्तराणि

1. सत्पुरुषाः किं कुर्वन्ति ?
   उत्तरम्- परार्थं स्वार्थं त्यजन्ति।
2. केसामान्याः ?
   उत्तरम्- ये स्वार्थविरोधेन परार्थं उद्यमं कुर्वन्ति।
3. के मानुषराक्षसाः ?
   उत्तरम्- ये स्वार्थाय परिहितं निघ्नन्ति।
4. "अमी" इत्यत्र कः शब्दः ?
   उत्तरम्- अदस् (पु. प्र. बहु)।
5. कस्मिन् छन्दसि श्लोकोऽयं वर्तते ?
   उत्तरम्- शार्दूलविक्रीडितम्।

**43. लज्जा स्नेहः स्वरमधुरता बुद्धयो यौवनश्रीः कान्तासङ्गः स्वजनममता दुःखहानिर्विलासः।
धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति।।**

अन्वयः:- लज्जा, स्नेहः, स्वरमधुरता, बुद्धयः, यौवनश्रीः, कान्तासङ्गः स्वजनममता, दुःखः, हानिः, विलासः, धर्मः, शास्त्रं, सुरगुरुमतिः, शौचम्, आचारचिन्ता प्राणिनां (एते) सर्वे (व्यापाराः) जठरपिठरे पूर्णे एव सम्भवन्ति।

पदविश्लेषणम्- जठरपिठरे = उदरभाण्डे

सन्धिः:- शौचम् + आचारचिन्ता

प्रश्नोत्तराणि

1. लज्जा, स्नेहः इत्यादयः कदा सम्भवन्ति ?
   उत्तरम् - मनुष्यस्य जठरपिठरस्य पूर्णे।
2. लज्जा इत्यस्य पर्यायशब्दः कः ?
   उत्तरम् - ह्रीः।
3. "कान्तासङ्ग" इत्यत्र समासं प्रदर्शयत?
   उत्तरम् - कान्तायाः सङ्गः (षष्ठी तत्पुरुषः)।
4. जठरपिठरेः इति शब्दस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम् - उदरम्।
5. श्लोकोऽयं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
   उत्तरम् - मन्दाक्रान्ता।

**44. तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः क्षणेन सोऽप्यन्य एव भवतीति विचित्रमेतत्।।**

अन्वयः:- विचित्रमेतत् एव (यत्) अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः (तस्य) तानि इन्द्रियाणि, विकलानि तत् नाम, अप्रतिहता सा बुद्धिः तत् वचनं क्षणेन अन्य एव भवतीति।

पदार्थः:- बुद्धिरप्रतिहता = तीक्ष्णबुद्धिः, अर्थोष्मणा = धनविहीनेन

अव्ययपदानि- एव, अपि, इति

प्रश्नोत्तराणि

1. किम् अविकलानि भवन्ति ?
   उत्तरम् - इन्द्रियाणि।
2. किम् अप्रतिहता ?
   उत्तरम् - बुद्धिः।
3. विरहितः अत्र कः प्रत्ययः ?
   उत्तरम् - क्त प्रत्ययः।
4. सोऽप्यन्य अत्र कः सन्धिः ?
   उत्तरम् - आदौ पूर्वरूपसन्धिः, यणसन्धिः।
5. कः अन्य एव भवति ?
   उत्तरम् - मनुष्यः।

**45. रामे प्रव्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम्।
कारागार निषेवणं च वरणं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे सर्वः कालवशेन नश्यति नरः को वा परित्रायते।।**

अन्वयः:- रामे प्रव्रजनं, बलेः नियमनं, पाण्डोः सुतानां वनं, वृष्णीनां निधनं, नृपतेः, नलस्य राज्यात्परिभ्रंशनम्, (वतः), कारागार निषेवणं, वरणं च सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे, सर्वः नरः कालवशेन नश्यति को वा परित्रायते।

पदार्थः:- प्रव्रजनं = गमनम्, नियमनं = बन्धनम्, सुतानां = पुत्राणाम्

अव्ययपदानि - च, वा

उपसर्गाः:- प्र + व्रजनं, परि + भ्रंशनम्, नि + सेवनम्, सम् + चिन्त्य, परि + त्रायते

कृदन्तपदानि - व्रजनम्, नियमनम्, परिभ्रंशनम्, निषेवणं, सञ्चिन्त्य, वरणम्

प्रश्नोत्तराणि

1. पाण्डोः सुताः के ?
   उत्तरम् - पञ्चपाण्डवाः।
2. केन राज्यात् परिभ्रंशितः ?
   उत्तरम् - नलेन।

3. लङ्केश्वरः कः ?
   उत्तरम् - रावणः।
4. केन नरः नश्यति ?
   उत्तरम् - कालवशेन।
5. अत्र किं छन्दः वर्तते ?
   उत्तरम् - शार्दूलविक्रीडितम्।

46. मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणो !
हितैषिणः सन्ति न ते मनीषिणः।
सुहृच्च विद्वान्नपि दुर्लभो नृणां
यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्।।

अन्वयः:- मनीषिणः सन्ति, ते न हितैषिणः हितैषिणः सन्ति ते न मनीषिणः, सुहृच्च विद्वान्नपि नृणां दुर्लभः यथाऔषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्।

पदार्थः:-मनीषिणः = विद्वांसः, हितैषिणः = ये हितमिच्छन्ति।

अव्ययपदानि- न, च, अपि, यथा

प्रश्नोत्तराणि

1. मनीषिणः किं न भवन्ति ?
   उत्तरम् - हितैषिणः न भवन्ति।
2. हितैषिणः किं न भवन्ति ?
   उत्तरम् - मनीषिणः न भवन्ति।
3. सुहृत् इत्यत्र कः समासः ?
   उत्तरम् - शोभनः हृदयः यस्य सः (ब्रहुब्रीहिः)।
4. यथौषधम् सन्धिविच्छेदं कुरु ?
   उत्तरम् - यथा + औषधम्।
5. अत्र किं छन्दः ?
   उत्तरम् - वंशस्थ्।

47. अयं मे वाग्गुम्फो विशद पदवैदग्ध्यमधुरः
स्फुरद्बन्धो वन्ध्यः परहृदि कृतार्थः कविहृदि।
कटाक्षो वामाक्ष्या दरदलितनेत्रान्त गलितः
कुमारे निः सारः स तु किमपि यूनः सुखयति।।

अन्वयः:- विशदपदवैदग्ध्यमधुरः मे अयं वाग्गुम्फः कविहृदि कृतार्थः परहृदि वन्ध्यः। (यथा) दरदलितनेत्रान्त गलितः कटाक्षः वामाक्ष्या किमपि यूनः सुखयति, (किञ्च) स तु कुमारे निः सारः (भवति)।

पदार्थः:-वाग्गुम्फः= वाचारचिता कविता, यूनः = युवकजनान्

प्रश्नोत्तराणि

1. मे" इत्यस्य कोऽर्थः ?
   उत्तरम् - मम" इत्यर्थ।
2. कस्य हृदि कृतार्थः ?
   उत्तरम् - कवेः हृदि।
3. किं कुमारे निःसारः ?
   उत्तरम् - कटाक्षः।
4. कान् कटाक्षः सुखयति ?
   उत्तरम् - यूनः।
5. यूनः" इत्यत्र कः शब्दः का विभक्तिः, किं वचनम्?
   उत्तरम् - युवन् शब्दः, द्वितीयाविभक्तिबहुवचनम्।

48. विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधि
विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः।
पदातिर्मर्त्योऽसौ सक लमवधीद्राक्षसकुलं
क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे।।

अन्वयः:- लङ्का विजेतव्या (अतः) असौ (रामः) पदातिःमर्त्यः, जलनिधिः चरणतरणीयः पौलस्त्यः विपक्षः, रणभुवि कपयः सहायाश्च सकलं राक्षसकुलम् अवधीत्। (अतः) महतां क्रियासिद्धिः सत्वे भवति न उपकरणे।

पदार्थः:- पौलस्त्यः= रावणः, सत्वे = पौरुषे

कृदन्तपदानि- विजेतव्या, तरणीयः

प्रश्नोत्तराणि

1. कः सकलं राक्षसकुलम् अवधीत् ?
   उत्तरम् - रामः।
2. अवधीत्" इत्यत्र कः धातुः, कः लकारः ?
   उत्तरम् - हन्" धातोः लुङ्लकारः।
3. पौलस्त्यः" इत्यत्र विग्रहवाक्यं कथम् ?
   उत्तरम् - पुलस्तेः अपत्यं (पु)।
4. कपि शब्दस्य पर्यायशब्दः वदत ?
   उत्तरम् - वानरः।
5. महतां क्रियासिद्धिः कथं भवति ?
   उत्तरम् - सत्वे।

49. नो चिन्तामणिर्न कल्पतरुभिर्नो कामधेन्वादिभि
र्नो देवैश्च परोपकारनिरतैः स्थूलैर्न सूक्ष्मैरपि।
अम्भोदेह निरन्तरं जलभरैस्तामुर्वरां सिञ्चतां
धौरयेण धुरं त्वयाद्य वहता मन्ये जगज्जीवति।।

अन्वयः:- हे अम्भोदेह धौरयेण धुरं त्वचा अद्य निरन्तरं जलभरैः तां सिञ्चतां उर्वरां (कुरुते) मन्ये त्वचा जगज्जीवति। न चिन्तामणिः, न कल्पतरुभिः, कामधेन्वादिभिः न, च देवैश्च, परोपकारनिरतैः, स्थूलैः न, सूक्ष्मैरपि न।

पदार्थः:-अम्भोदेह = मेघः,

अव्ययपदानि - न, च, अपि, अद्य

प्रश्नोत्तराणि

1. केन जगज्जीवति ?
   उत्तरम् - अम्भोदेहेन।
2. कस्याः विभक्ते प्रयोगः अत्र आधिक्येन दृश्यते ?
   उत्तरम् - तृतीया विभक्ते :।
3. त्वयाद्य अत्र कः सन्धिः ?
   उत्तरम् - सवर्णदीर्घसन्धिः।
4. अम्भोदेहः अत्र कः समासः ?
   उत्तरम् - बहुव्रीहिः।
5. अत्र किं छन्द वर्तते?
   उत्तरम् - शार्दूलविक्रीडितम्।

50. दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि
मित्रावसान समये विहितोदयोऽपि।
चन्द्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति
नैवाश्रितेषु गुणदोष विचारणा स्यात्।।

अन्वयः:- दोषाकरोऽपि, कुटिलोऽपि, कलङ्कितोऽपि, मित्रावसान समये उदयविहितोऽपि चन्द्रः, तथापि हरवल्लभतामुपैति आश्रितेषु गुणदोषविचारणा नैव स्यात्।

पदार्थ :- हर = शिव

कृदन्तपदानि - अपि, तथा

प्रश्नोत्तराणि

1. कः हरवल्लभतामुपैति ?
   उत्तरम्- चन्द्रः।
2. कस्यावसाने चन्द्रः उदेति ?
   उत्तरम्- सूर्यस्य (मित्रस्य)।
3. केषु गुणदोष विचारणा न स्यात् ?
   उत्तरम्- आश्रितेषु।
4. अस्मिन् श्लोके सूर्यस्य पर्यायपदं किं दत्तं वर्तते ?
   उत्तरम्- मित्रः।
5. कस्मिन् छन्दसि वर्तते अयं श्लोक : ?
   उत्तरम्- वसन्ततिलका।

सर्जनात्मकनिबन्धा:

सूचना

अत्र तादृशा: केचन समसामयिकनिबन्धा:, स्थितय:, वर्णनानि च प्रदत्तानि वर्तन्ते। एतान् विषयान् अवलोक्य परीक्षायामपि ईदृशा: एव प्रसङ्गा: समुल्लेखनीया:।

1. **भवान्/भवती पूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षायाम् उत्तीर्ण:/उत्तीर्णा। राज्यान्तरे प्रवेशाय सूचना प्राप्ता किं करिष्यति?**

उ. अहं पूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षायाम् उत्तीर्णतां प्राप्य मम राज्ये एव शिक्षाशास्त्रि कर्त्तुम् ऐच्छम्, किन्तु अहम् अन्यपरिसरे अध्ययनं कर्त्तुं स्थानं प्राप्तवान्। मम गृहस्य आर्थिकस्थिति: अत्यन्तं दुर्बला वर्तते। वृद्धा माता गृहे एकाकिनी अस्ति, गृहे अन्य: कोऽपि उद्योगी नास्ति। एतादृश्यां स्थितौ मम राज्यान्तरे पठनम् अत्यन्तं दुष्करम्। अपि च यस्मिन् परिसरे मम स्थानमागतं, स: परिसर: मम कृते अत्यन्तं नूतन:। तत्रत्यभाषाज्ञानं मम नास्ति, भोजनमपि मम राज्यभोजनमिव न वर्तते। अत: एतस्मिन् परिप्रेक्ष्ये अहं किं कर्त्तुं शक्नुयाम् इति चिन्ताग्रस्त: अभवम्। अत: अहं परीक्षानियन्त्रकमहोदयं संप्रार्थ्य स्थानपरिवर्तनं कर्त्तुं न्यवेदयम्। अत: मम समस्या अपगच्छेत्।

2. **भवत्पुरत: कश्चित् भवत: गुरो: निन्दां कृतवान्, तत्र भवान्/भवती किं कुर्यात्?**

उ. समाजे गुरो: स्थानम् अत्यन्तमादर्शमयम्। गुरु: शिष्यम् अज्ञानान्धाकारात् निष्कास्य तस्मिन् ज्ञानज्योति: प्रवेशयति। गुरुं विना गोविन्दप्राप्ति: अपि न सम्भवति। प्रत्येकमपि गुरो: छात्रकल्याणं छात्रहितं वा सर्वोत्तमम् उद्येश्यम्। अत: एतादृशस्य छात्रजीवनसुधारकस्य परमश्रेष्ठस्य गुरो: निन्दां कश्चित् मत्पुरत: करोति चेत् मया स: बोधनीय:। एतादृशस्य गुरो: निन्दनम् अत्यन्तं पापकार्यम्। अपि च यस्य गुरो: विषये निन्दा क्रियते स: तु परमपावन: विद्यावान् च। तस्य विषये एतादृशं कथनं नोचितम्। अथापि स: मम बोधनम् अश्रुत्वा पुनरपि यदि तादृशं निन्दनम् आरभते तर्हि गुरुनिन्दामश्रुत्वा तत् स्थानं त्यक्त्वा अन्यत्र गन्तव्यम्। अत: गुरो: निन्दाया: अपेक्षया निन्दाश्रवणम् इतोऽपि असमीचीनं कार्यं पापास्पदं च।

3. **संस्कृतमयं वातावरणं निर्मातुं संस्कृताध्यापकेन सता भवता किं कर्त्तव्यम्?**

उ. प्रत्येकं विद्यालये संस्कृताध्यापकस्य महत्वपूर्णभूमिका वर्तते। सस्कृताध्यापक: छात्रै: साकं निरन्तरं सस्कृतसम्भाषणेन छात्राणां भाषाप्रीतिं व्यवहारकुशलतां च संवर्धयेत्। स: न केवलं कस्यचित् भाषाविशेषस्य अध्यापक: किन्तु महत्वपूर्णविषयस्य अध्यापक: अपि। संस्कृतभाषाया: ज्ञानप्रदानेन साकं छात्राणां चारित्रिक-सद्गुणान् वर्धयितुं प्रेरयेत्। यद्यपि विद्यालयेषु सम्प्रति संस्कृतभाषया सह इतरविषयाणाम् अध्ययनाध्यापनं दृश्यते, अथापि संस्कृताध्यापक: निरन्तरं सरल-संस्कृतसम्भाषणेन विविधदृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगेण संस्कृतं रुचिकरं सरसं च कृत्वा पाठयेत्। कक्षाया: अन्त: संस्कृतभाषया पाठनेन साकं छात्राणां रुचिं प्रवर्धयेत्। एवं रीत्या सर्वत्र संस्कृतस्य प्रचारप्रसारेण संस्कृतमय-वातावरणनिमार्णं कर्त्तुं शक्यते।

4. **समाजे वर्तमाननारीनिर्यातनाया: निर्मूलनोपाया:।**

उ. भारतीयपरम्परानुसारं नारी अत्यन्तं वन्दनीया इति सर्वविदितम् । इयं हि नारी विविधै: प्रकारै: विभिन्नै: स्वरूपैश्च आत्मानं व्यापारयति। कदाचित् सर्वंसहा-मातृत्वेन, स्नेहमयीभगिनीत्वेन प्रेममयीजायात्वेन, आह्लाददायिनीपुत्रीत्वेन प्रत्येकं परिवारे इयमेव नारी

सन्तोषं जनयति । नारीं विना एकस्य स्वस्थसमाजस्य कल्पनाऽपि कर्त्तुं न शक्यते। ईदृश्या: नार्या: सम्प्रति समाजे या निर्यातना अवलोक्यते, सा अवश्यं समाजस्य अध:पतने कारणीभूता भवति। अत: स्वस्थभारतीय-समाजस्य निर्माणार्थं नारीनिर्यातनाया: सम्पूर्णनिर्मूलनम् अस्माभि: सर्वै: चिन्तनीयम्। अद्य एतादृश्या: विडम्बनाया: कारणीभूता स्वयं नारी, परिवेश:, पुरुष:, सर्वकारश्च। सम्प्रति काचित् नारी गृहात् बहि: निर्गच्छति चेत् अक्षुण्णरूपेण प्रत्यागच्छति नवेति सन्देह:। अत: अस्मिन् क्षेत्रे नारीणामल्पवस्त्रधारणं, पुरुषाणाम् अश्लीलदृष्टिपात:, कलुषितवातावरणं च कारणीभूतं भवति। तत्र अवश्यं जागरूकता काम्यते। अत: स्वस्थसमाजस्य निर्माणार्थं पूर्वोक्तेषु चतुर्ष्वपि घटकेषु समुचितावधानेन नारीसम्मानं च मनसि निधाय सर्वै: प्रवर्त्तनीयम्।

5. **प्रतियोगितापरीक्षार्थं प्रथमवारं भवान्/भवती गच्छति। तत्र परीक्षाकेन्द्रस्य सङ्केतं कोऽपि जन: नावगच्छति, स्वल्पसमय: अस्ति। भवान्/भवती किं करिष्यति ?**

उ. अहं पूर्वशिक्षाशास्त्रिप्रवेशपरीक्षां लेखितुं गच्छन् अस्मि। तत् स्थानं मम कृते नूतनम्। प्रवेशपत्रे लिखितसङ्केतागुणं गन्तुमहं प्रयतवान्। किन्तु स्थानाज्ञानाभावात् अहं सङ्केतं नावगतवान्। अत: अहम् एकं रिक्शाचालकं सङ्केतं पृष्टवान्। सोऽपि नावगतवान्। तदा अहं केन्द्राध्यक्षं दूरवाणीं कृत्वा मार्गस्य स्पष्टताविषये अपृच्छम्। तस्य निर्देशानुगुणम् अहं त्वरया परीक्षाभवनं प्राप्तुं कञ्चित् आटोचालकं निवेदितवान्। तदा स: आटोचालकं महता सम्भ्रमेण सङ्केतमवगत्य मां परीक्षाभवनं प्रापितवान्। तेन अहं सन्तुष्ट: सन् आटोचालकाय शतरूप्यकाणि दत्त्वा परीक्षाभवनं प्राविशम्।

6. **'संस्कृते कण्ठस्थीकरणेन ज्ञानवृद्धि: भवति' इत्यत्र भवत:/भवत्या: मतं किम्?**

उ. संस्कृतभाषा व्याकरणभूयिष्ठभाषा इति सर्वविदितम्। एतस्यां भाषायां शब्दरूपाणां धातुरूपाणां प्रत्ययानाम् उपसर्गाणां च कण्ठस्थीकरणेन विना न कोऽपि संस्कृतभाषाया: पण्डित: भवितुमर्हति। अत: कण्ठस्थीकरणम् अनिवार्यमिति प्राचीना: अभिप्रयन्ति। किन्तु आधुनिकमनोवैज्ञानिका: कण्ठस्थीकरणेन चिन्तनशक्ति: न वर्धते, इति कथयन्ति। अत: आधुनिकविधिभि: मनोविज्ञानपद्धतिभि: यान्त्रिकोप-करणैश्च संस्कृतभाषा अध्याप्यते चेत् शास्त्रेषु नूनं रुचि: संवर्द्धते। भाषाभ्यासस्य आरम्भे कठिनसंस्कृत-व्याकरणस्य प्रदर्शनेन छात्राणाम् आग्रह: कुण्ठितो भवति। अत: आधुनिककाले मनोवैज्ञानिकपद्धतिभि: पाठयित्वा क्रियाद्वारा भाषाभ्यास: कार्यते चेत् संस्कृतस्य कठिनस्तर: न्यून: भवतीति मम अभिप्राय:।

7. **परीक्षाभवने प्रविष्ट: कश्चित् छात्र: स्वप्रवेशपत्रं विस्मृत्य आगतवान्, निरीक्षकस्य पुरत: स: कथं व्यवहरेत् ?**

उ. छात्र: यदा परीक्षाभवनं प्रविशति, तदा स: अत्यन्तं भयोपेत: सन् प्रविशति। लेखनीं परीक्षाप्रवेशपत्रम् इतर अपेक्षितसामग्री: च स्वीकृत्य सामान्यत: छात्रा: परीक्षा-भवनम् आयान्ति, किन्तु दुर्भाग्यात् कश्चित् छात्र: परीक्षार्थम् आगमनकाले प्रवेशपत्रं विस्मृत्य आगतवान्। स: साक्षात् केन्द्राध्यक्षस्य समीपं गत्वा निवेदितवान्। केन्द्राध्यक्ष: परीक्षाभवनस्य निरीक्षकम् आहूय एतस्य छात्रस्य विषये तं सूचितवान्। तदा परीक्षाभवनस्य निरीक्षक: तं छात्रं दृष्ट्वा परीक्षालेखनार्थम् अनुमतिं प्राददात्। स: छात्र: अत्यन्तं सन्तुष्ट: सन् केन्द्राध्यक्षं धन्यवादम् उक्त्वा तत: प्रातिष्ठत।

8. **आतङ्कवादस्य निर्मूलनोपाया:।**

उ. भारतम् एकं धर्मनिरपेक्षराष्ट्रम्। अस्मिन् राष्ट्रे संजाता: भारतीया: सर्वेऽपि परस्परस्नेहेन 'वसुधैवकुटुम्बकम्', 'सर्वे भवन्तुसुखिन:' इत्यादिभावनया निवसन्ति। किन्तु सम्प्रति भयोत्पादकत्वेन भारते सन्त्रासवादिन: आतङ्कवादिनश्च आत्मन: स्वरूपं प्रदर्शयन्ति। एतेन नागरिका: स्वराष्ट्रे एव स्थातुं भीतिम् अनुभवन्ति। विना श्रमं मानवेषु धनप्राप्ति:, मानवेषु भयोत्पादनं च एतत् समाजस्य विरोधिभावनां सूचयति। अत: सुसभ्या: वयम् आतङ्कवादस्य निर्मूलनार्थं सार्वकारिकान् तदधिकार-पुरकान् प्रस्तावान् यदि उपस्थापयेम, तर्हि आतङ्कवादस्य विनाश: ईषत् प्रमाणेन भवितुमर्हति। अन्यच्च अस्माभि: आतङ्कवादिन: तेषाम् अनुकूलोपायै: प्रबोधनीया:। आरम्भत: शिशु विद्यालये तादृश्यरीत्या शिक्षणीय:, येन

स: बाल: सुसंस्कृत: सन् अग्रे आतङ्कवादस्य विषये चिन्तयितुम् अवकाशमपि न प्राप्नोति। अत: वयम् अखण्डभारतस्य निर्माणार्थं शान्तिपूर्णराष्ट्रस्य सर्जनार्थञ्च आतङ्कवादिचिन्ताधाराया: विरोधं कुर्याम।

9. परीक्षाभवनं प्रति गमनकाले मार्गे भवत: परिचितस्य कस्यचित् अपघात: जात:, तदा भवता किं कर्त्तव्यम्?

उ. परीक्षाभवनं प्रति गमनकाले मार्गे मम मित्रस्य अपघातं दृष्टवान्। तदा तस्य अपघातं दृष्ट्वा अहम् अतीव चकित: भावविह्वलश्च अभवम्। किं मया कर्त्तव्यम्? मित्रं चिकित्सालयं प्रति नयामि अथवा अल्पीयसि काले परीक्षाभवनं प्राप्नोमि। अकस्मात् पुरत: विद्यमान: आपणिक: मम परिचित: आसीत्। तदा अहं तस्मै पञ्चाशत् रूप्यकाणि दत्त्वा एकम् ऑटोयानम् आहूय मित्रम् उपावेश्य चिकित्सालयं प्रेषितवान्। यद्यपि तस्य शरीरे अधिकव्रण: अभवत् अथापि परिस्थितिवसात् तम् अहं मम परिचितेन जनेन साकं चिकित्सालयं प्रेषयित्वा किञ्चित् आश्वस्त: अभवम्। तत: परम् अहं परीक्षाभवनं गत्वा परीक्षां लिखितवान्।

10. शब्दरूपाणां धातुरूपाणां कण्ठस्थीकरणेन किं ज्ञानवृद्धि: भवति ?

उ. संस्कृतभाषा काचित् व्याकरणनिष्ठभाषा इति सर्वविदितम्। अस्यां भाषायां शब्दरूपाणि धातुरूपाणि व्याकरणस्य कलेवरं शोभयन्ति। शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च ज्ञानेन विना न कोऽपि संस्कृतभाषायां पाण्डित्यं प्राप्तुमर्हति। अत: प्रारम्भिकदशायां बाला: एतानि रूपाणि कण्ठस्थीकुर्यु:। कण्ठस्थीकरणेन सर्जनात्मकशक्ति: ह्रियते इति मनोविज्ञानिनामभिप्राय:। बाल्यावस्थायां मानवानां स्मरणशक्ति: प्रखरा भवति। वयस: आधिक्येन जनानां विचारशक्ति: वर्द्धते, किन्तु स्मरणशक्ति: ह्रियते। अत: यद्यपि अमनोविज्ञानिकोऽयं विधि:, तथापि अवगमनंपुरस्सरं यदि कण्ठस्थीकरणं क्रियेत, तर्हि नूनं कण्ठस्थीकरणविधि: छात्राणाम् उपकाराय भवति। अत: मम मतेन कण्ठस्थीकरणेन ज्ञानवृद्धि: नूनं भवति।

11. संस्कृतशिक्षणक्षेत्रे परिदृश्यमाना: समस्या:, तन्निराकरणोपायाश्च ।

उ. प्रत्येकमपि क्षेत्रे सन्ति काश्चन समस्या:। संस्कृतक्षेत्रेऽपि काश्चन समस्या: वर्तन्ते एव। तद्यथा -

1. संस्कृतं संस्कृतभाषया अध्यापयितुं शिक्षकाणाम् अभाव:।
2. अन्यक्षेत्रमिव संस्कृतक्षेत्रे उद्योगानाम् अभाव:।
3. संस्कृतस्य क्षेत्रम् इतरक्षेत्रमिव विस्तृतं न दृश्यते।
4. संस्कृतस्योपरि सर्वकारस्य अनादारभाव:।
5. छात्राणां संस्कृतं प्रति अनाग्रहभाव:।
6. पाठ्यक्रमेषु कुत्रापि संस्कृतम् अनिवार्यं नास्ति।
7. पाठ्यपुस्तकेषु कालानुगुणम् आधुनिकविषयाणां समावेश: न दृश्यते।
8. नियुक्तिक्षेत्रेऽपि संस्कृतशिक्षकाणां संख्या अति विरला।

इत्येवं रीत्या संस्कृतक्षेत्रे वह्व्य: समस्या: दृश्यन्ते, किन्तु तासां समस्यानां परिहार: संस्कृतज्ञै: संस्कृताभिमानिभि: चिन्तनीय:। समस्यामात्रं गृहीत्वा पलायनमुखित्वं संस्कृतज्ञेषु न शोभते। अत: क्षेत्रेऽस्मिन् स्थित्वा समस्यापरिहारोपायचिन्तनं श्रेयस्करम्।

12. संस्कृतभाषाया: प्रचारप्रसारोपाया:।

उ. संस्कृतं भारतस्य विशिष्टनिधि:। भारतस्य परिचय: संस्कृतेन भवति। इयं भारतीयसंस्कृति: संस्कृताश्रिता वर्तते। अत: एतादृश्या: आदर्शसंस्कृते: परिचायकं यत् संस्कृतं, तस्य प्रचार: प्रसारश्च अवश्यं कर्त्तव्य:। संस्कृतप्रचारप्रसाराय आदौ अहं स्वयं संस्कृतभाषया व्यवहरेयम्। तत: मम परिवारं संस्कृतपरिवारं कुर्याम्। शिक्षणेऽपि मुक्ततया सम्भाषणं कर्त्तुम् अहं मदीयान् छात्रान् प्रेरयेयम्। विविधै: आधुनिकोपकरणै: संस्कृतस्य प्रायोगिकस्वरूपं प्रदर्शयितुम् अहं निरन्तरं प्रयासं कुर्याम्। एवं रीत्या संस्कृतभाषया व्यवहारेण भाषाया: अस्या: सुमहान् प्रचार: भवितुम् अर्हति।

13. प्रियतमकवि:।

उ. "अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापति:" इत्यनेन ज्ञायते यत् कवि: काव्यानि विरच्य अध्येतृभ्य: आनन्द प्रयच्छति। तादृशेषु काव्यस्रष्टृषु भारवि: अर्थगौरववान् इति काव्याकाशे प्रकाशते। "सहसा विदधीत न क्रियाम् अविवेकपरमापदां पदम्" इत्येतादृशश्लोकान् विरच्य स्वकाव्यस्य गाम्भीर्यं बोधयति। संस्कृतवाङ्मये विलसत्सु पञ्चमहाकाव्येषु 'कीरातर्जुनीयम्' इत्याख्यं महाकाव्यं राजतेतराम्। एतदर्थं काव्यमिदं मह्यं रोचते। सामाजिकस्थितिं विलोक्य शिक्षाप्रदविषया: अनेके हि अत्र तदीये महाकाव्ये गुम्फिता: सन्ति। स्वकीयं काव्यसम्भारं समाजाय प्रदाय स्वप्रतिभाया: परिचयम् अददात्। व्यासप्रणीतात् महाभारतात् आधुनिकरीत्या कांश्चन विषयान् समाजानुगुणम् उपस्थाप्य भारवि: अमरत्वं प्राप्तवान्।

14. पर्यावरणसंरक्षणोपाया:।

उ. परि+आवरणम् इत्यनयो: योगेन पर्यावरणशब्द: निष्पद्यते। अस्माकं चतु:पार्श्वे विद्यमानं वातावरणं पर्यावरणम् इत्युच्यते। पर्यावरणस्य प्रदूषणं त्रिधा भवति। वायुप्रदूषणं, ध्वनिप्रदूषणं, जलप्रदूषणं च। एतान् त्रीन् अंशान् गृहीत्वा मानव: जीवति। अत: एतेषां त्रयाणामपि संरक्षणार्थं मानव: प्रयतते। सम्प्रति जनसंख्या-वृद्धिकारणात् स्थाने स्थाने लघूद्योगा: महता प्रमाणेन विकसिता:। जनानामपि नदीषु, पुष्करिणीषु च निष्ठीवनं, शौचं, परित्यक्तवस्तुनां क्षेपणम् इत्यादिकारणात् जलमपि दूषितं भवति। लघूद्योगानां धूमेन, वृक्षाणां कर्तनेन च वायु: दूषित: भवति। स्थाने स्थाने ध्वनिवर्धकयन्त्राणाम् उपयोगेन अनावश्यककोलाहलेन च ध्वनिरपि प्रदूषित: भवति। अत: अस्माभि एतेषु त्रिषु पूर्वोक्तेषु अंशेषु अवधानं दत्त्वा जागरूकै: भवितव्यम्।

15. संस्कृतशिक्षकत्वेन छात्राणाम् अनुशासनसम्पादनाय भवत: का भूमिका ?

उ. शिक्षायाम् अनुशासनं किञ्चन प्रधानमङ्गम्। विद्यालये शिक्षकस्य, छात्रस्य, पाठ्यक्रमस्य च यादृशी भूमिका वर्तते, अनुशासनस्य ततोप्यधिकं महत्वं वर्तते। सर्वेऽपि छात्रा: अनुशासनं पालयेयु: इति अध्यापका: इच्छन्ति। य: छात्र: अनुशासनं न पालयति, अनुशासनभङ्गं वा करोति, अनुशासनहीनतां वा दर्शयति, तादृशं छात्रम् अध्यापक: पृथक् आहूय वार्तालापं कुर्यात्। सर्वेषां छात्राणां पुरत: दण्डविधानेन स: छात्र: खिन्न: भवति। अथापि छात्र: अनुशासनं न पालयति चेत् प्रधानशिक्षकम् अभिभावकं वा सूचयेत्। किन्तु संस्कृतशिक्षकत्वेन सर्वादौ तं छात्रं स: सम्यक् बोधयेत्।

16. यदि भवान्/भवती भारतस्य शिक्षामन्त्री भवेत् तर्हि संस्कृतभाषाया: विकासार्थं किं कुर्यात्?

उ. संस्कृतं सर्वासां भाषाणां जननी इति विख्यातम्। एतस्या: भाषाया: विकासेन सर्वासामपि भारतीयभाषाणां विकास: जायते। इतरभाषावत् संस्कृतं न केवलम् एका भाषा अपितु कश्चन विषय: अपि। एतस्यां भाषायां भारतस्य विश्वस्य च ज्ञानविज्ञानराशि: निहित: वर्तते। अत: शिक्षामन्त्रित्वेन मम इदं प्रथमकर्त्तव्यं स्यात् यत्, इयं भाषा विकासस्य चरमसीमां प्राप्नुयात्। शिक्षाक्षेत्रे प्राथमिकस्तरत: आरभ्य उच्चस्तरपर्यन्तं सर्वत्र अनिवार्यतां कल्पयेयम्। तेषु तेषु स्तरेषु प्रशिक्षिताध्यापकानां नियोजनं कुर्याम्। संस्कृतशिक्षायां सर्वाङ्गीनविकासार्थम् अहं पृथक् धनराशे: अनुदानस्य च व्यवस्थां कुर्याम्। एतेन सर्वेऽपि संस्कृतं प्रति आग्रहं प्रदर्शयेयु:।

17. सम्प्रति विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च संस्कृतस्य स्थानम्।

उ. भारतस्य शिक्षानीत्यानुगुणं माध्यमिकस्तरे त्रिभाषासूत्रं प्रवर्त्तनीयम्। उच्चस्तरे च संस्कृतस्य शास्त्रीयं स्वरूपं छात्रै: ज्ञातव्यम्। किन्तु साम्प्रतम् उच्चस्तरे परीक्षानिमित्तं संस्कृतम् एक: विषय: इत्येवं प्रकारेण अस्ति। माध्यमिकस्तरे तु कुत्रचित् ऐच्छिकभाषारूपेण, कुत्रचित् अतिरिक्त-ऐच्छिकभाषारूपेण संस्कृतं वर्त्तते। सम्प्रति छात्राणाम् आवश्यकतानुगुणं पाठ्यक्रम: न दृश्यते। पाठ्यक्रमानुगुणं शिक्षकाणाम् अध्यापनमपि न दृश्यते। क्वचित् अङ्कप्राप्तये संस्कृतम् एक: मुख्यविषय: इति छात्रा: भावयन्ति। अत: भारते संस्कृतं कुत्राऽपि आदरस्य विषयत्वेन न वर्तते इति प्रतिभाति।

18. सङ्गणकयन्त्रस्य सञ्चालनमात्रं भवान्/भवती जानाति। संस्कृतभाषाशिक्षणे कथं तस्य उपयोगं करिष्यति।

उ. अस्मिन् आधुनिके काले सङ्गणकस्य उपयोग: प्रत्येकमपि क्षेत्रे दृश्यते। शिक्षाक्षेत्रेऽपि साम्प्रतमस्मिन् यान्त्रिकयुगे सङ्गणकस्य प्रयोग: क्रियमाण: अस्ति। छात्रस्य ज्ञानस्तरं प्रभावयितुं शिक्षाक्षेत्रे अध्यापका: एतस्य यन्त्रस्य उपयोगं कुर्वन्ति। संस्कृताध्यापकत्वेन अस्माभि: प्रभावोत्पादकं संस्कृतं पाठयितुं सङ्गणकस्य प्रयोग: कर्त्तव्य:। दृश्यश्रव्यसामग्रीमाध्यमेन संस्कृताध्यापनं रुचिकरं भवति। शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि, कारकचक्रं, विग्रहवाक्यानि, शाब्दबोधप्रक्रियां च रुचिकररूपेण छात्राणां पुरत: उपस्थापयितुं सङ्गणकं किञ्चन

उत्तममाध्यमम्। एतेन बहून् छात्रान् अल्पकाले अल्पेनैव परिश्रमेण प्रभाविरूपेण अध्यापयितुं सङ्गणकं बहूपकरोति।

19. संस्कृतं विहाय अन्यां कामपि भाषां भवान् न जानाति। शाकापणे कथं शाकविक्रयणं करिष्यति?

उ. सामान्यत: आपणिका: स्वीये आपणे विद्यमानवस्तुनां महत्वं जनान् प्रदर्शयन्ति। अहमपि तथैव विक्रयणं करोमि। भो ग्राहका: मम आपणम् आगच्छन्तु, मम आपणे विद्यमानशाकानि अद्यैव आनितानि। हरितं व्यञ्जनं खलु शरीरपुष्टिं करोति। अत: स्थापितं शाकं भवन्त: संकृत् उपयुञ्जते चेत् पुन: पुन: ममापणं भवन्त: अवश्यम् आगच्छेयु:। अन्येषाम् आपणिकानाम् अपेक्षया ममापणे अल्पमूल्येन शाकानि लभ्यन्ते। पलाण्डु:, आलुकम्, कारवेल:, वृन्ताकम्, वार्त्तकी इत्यादीनि शाकानि पश्यन्तु। अत्र कियत्स्वच्छानि शाकानि सन्ति, मूल्यमपि अल्पम्। एतादृशं स्वच्छं शुभ्रं च शाकं मम आपणे एव भवन्त: नित्यं प्राप्स्यन्ति। एवम् उक्त्वा अहं ग्राहकान् स्वापणं प्रति आकृष्य विक्रयणं कुर्याम्।

20. भवत: परीक्षाकक्षस्य वर्णनम्।

उ. सम्पूर्णस्य वर्षस्य परिश्रम: परीक्षामेव अवलम्बते। परीक्षाया: नामश्रवणेन सर्वेषामपि अन्तर्निहितकम्पनं जायते। विशाले सुव्यवस्थिते च मदीयेऽस्मिन् परीक्षाकक्षे समयात् पूर्वमेव समुपस्थिता: सर्वे परीक्षार्थिन:। कीदृशं भविष्यति प्रश्नपत्रमित्येव जिज्ञासमानास्तिष्ठन्ति सर्वे। यथासमयं प्रश्नपत्रं प्राप्य अत्यौत्सुक्येन पठन्ति सर्वे। केचन पठनावसरे एव समीचीनमुत्तरं प्रश्नपत्रे चिह्नं कुर्वन्ति, अनन्तरं च उत्तरपुस्तिकायां पूरयन्ति। केचन उत्तरं स्मर्तुम् अङ्गुल्या मस्तकं स्पृशन्ति केचिच्च पार्श्वस्थस्य उत्तरपुस्तिकां द्रष्टुं प्रयतन्ते। अधिकांश: छात्रा: उत्तरपुस्तिकापूरणे व्यस्ता एव दृश्यन्ते। निरीक्षक: सूक्ष्मनिरीक्षणेन प्रतिलिपिकरणस्य अवसरं नाशयति। अन्तिमे कालांशे सर्वे शीघ्रम् उत्तरपुस्तिकां पूरयितुं व्यग्रा: दृश्यन्ते। यथा कथमपि च सत्यमसत्यं वा उत्तरं पुस्तिकायां पूरयन्ति। समयसमाप्तौ निरीक्षक: सर्वेषां पुस्तिकां संगृह्णाति। एवं सम्पूर्णपरीक्षाक्रियायां परीक्षाकक्ष: प्राय: निश्शब्द: स्तब्धश्च भवति। सर्वे परीक्षार्थिन: प्राय: उत्तीर्णतां प्राप्तुं भगवन्तं प्रार्थयन्ते। एवञ्च उद्वेगजनकवातावरणं परीक्षाकक्षे भवति।

21. शरत्पूर्णिमायां नभसो वर्णनम्।

उ. वसन्तर्तौ प्रकृतिशोभावत् शरत्पूर्णिमायां नभस: शोभा मनोहरा। शरत्कालीनपरिपूर्णचन्द्रेण सुशोभितस्य नभस: शोभा अनुपमा अद्वितीया च भवति। परिपूर्णनभस्तलं मनोहरचन्द्रस्य चन्द्रिकया परिवेष्टितं विद्यते। तमस्विन्या: तमसा पीडितस्य नभस: पीडा चन्द्रप्रकाशहासेन अवगतेव दृश्यते। सर्वाणि तारानेत्राण्यपि कान्तिमत्तराणि सन्ति नभ: प्रमोदमिव अभिव्यञ्जयन्ति। चन्द्र: चन्द्रकान्तमणिरिव ज्योत्स्नाजलं स्रावयति नभश्च नीलमणिनिर्मितपात्रं सत् मुक्ताफलानीव वितरति। तागणश्च नीले नभसि विवृद्धशोभस्तिष्ठति दिनकरायते। नभसि विलीयमाना नीलिमा सुधाकरसम्मुखं ससङ्कोचं तिष्ठति। एवं शरदि पूर्णिमाचन्द्रेण तारागणेन च परिनिष्ठं नभ: भृशं शोभते। सर्वेषां मनो हरतीयं नभस: शोभा।

22. शुष्कवृक्षस्य आत्मकथा।

उ. शैशव-कौमार-यौवन-वार्धक्यादय: तिस्र: अवस्था: समेषाम्। शुष्कवृक्षो नाम वृक्षस्य वार्धक्यावस्था। शुष्कभूमौ निषण्ण: विषण्ण: शुष्कवृक्ष: स्वशैशवं स्मरन् चिन्तयति कदाचित् - अहो ! कियत् सौभाग्यमासीन्मे, बाल्येऽहं हरित: सन् अपरानपि हरितीकरोमि स्म। भूमे: जलमात्रं गृहीत्वा पत्रपुष्पजलादिभि: जनानुपकरोमि स्म। पथिकानां कृते आतपत्रं भवन् तेभ्य: शीतलच्छायां ददामि स्म। तेषां पथश्रान्तिं परिहृत्य तेभ्य: पाथेयमपि प्रददामि स्म। एवमासीत् परोपकारार्थं मे चिरजीवनं, परन्तु इदानीं तु वृद्धो भूत्वा परोपकारे अक्षम: सञ्जात:। साम्प्रतं नावशिष्यते मे पत्रपुष्पफलादीनि परोपकारसाधनानि। तस्माद् दीनोऽहं सञ्जात:। अत एव उपस्करेन्धनादि-प्रयोजनार्थं मम शुष्कशाखा: स्वीकृत्य मज्जीवनं धन्यं विधातुमहम् अचलं स्थित्वा जगत् प्रार्थयामि। एषास्ति शुष्कवृक्षस्य आत्मकथा। यथा- 'परोपकाराय फलन्ति वृक्षा:' इत्युक्ति: चरितार्थतां भजते। धन्योऽयं वृक्ष:। स्ववार्धक्यावस्थायामपि परोपकारं कुर्वन् आत्मनस्त्यागशीलतां दर्शयति।

23. बसस्थानके प्रतीक्षारतस्य जनस्य मनोदशावर्णनम्।

उ. अनुभवैक्यवेद्या प्रतीक्षा। अनेके हि विचारा: युगपत् समायान्ति बसस्थानके प्रतीक्षारतस्य जनस्य मनसि। स कदाचित् आत्मानं, क्वचित् यानं चालकं वा, कदाचिच्च जनसम्मर्दं, यातायातव्यवस्थां वा दूषयति। क्वचित् अनन्तरं प्राप्यमानबसयानस्य हानि: तं पीडयति। कदाचिच्च गन्तव्यप्रापणे जायमान: विलम्ब: तमाकुलीकरोति। क्वचित् निर्धारितसमये सम्पादनीयकार्यस्य असम्पन्नता तं व्यग्रीकरोति। निष्कर्मताकारणात् तस्य समयो न गच्छति। तस्मात् जामितामनुभावयन्ती तदीया आकुलता द्विगुणिता सञ्जायते कस्यचित् यानस्य स्वर: श्रूयते चेत् स बसयानमागच्छतीति चिन्तयति, तद्दिशि च निरन्तरं नेत्रे स्थापयति। बसयानं शीघ्रमागच्छतु इति प्रतिक्षणं भगवन्तं प्रार्थयते। इत्थं स जन: प्रतिक्षणं व्यग्रतां, व्याकुलतां, जामितां समयहानिजन्यपीडां च अनुभवन् तिष्ठति। कियदानन्दमनुभवति स:, यदा तस्य प्रतीक्षितस्य यानस्य समागमनं भवति।

24. स्त्रीशिक्षा

उ. काले काले राष्ट्रस्य अभ्युदयाय स्त्रीणां भूमिका महती वर्तते। तत्रापि शिक्षा परमावश्यकी भवति। शिक्षया जनेषु आत्मविश्वास: समुत्पन्न: भवति। आत्मविश्वासेन साफल्यं लभ्यते। समाजे स्त्रिय: क्षमताया: प्रतिभाया: च प्रतिमूर्तिरूपा:। किन्तु व्यावहारिकजीवने स्त्रीणाम् अधिकारा: पुरुषवर्गस्य समं न सन्ति। सामान्यत: पुरुष: धर्नाजनं कृत्वा परिवारस्य संरक्षणं करोति। शिक्षिता: स्त्रिय: धनम् अर्जयित्वा आयव्ययस्य व्यवस्थाम् अपि कुर्वन्ति। परिवारस्य समस्तभार: स्त्रीणामुपरि भवति। पुरुष: केवलं धनार्जनं कृत्वा तदीयोत्तरदायित्वं निर्वहति। किन्तु स्त्री-पत्नी, माता, वधू:, भगिनी, पुत्री इत्यादिभि: रूपै: समाजे आत्मानं प्रतिष्ठापयति। अत: स्त्रीणां शिक्षाविषये अवश्यं सर्वै: अवधानं दातव्यम्, यतोहि शिक्षिता: स्त्रिय: परिवारस्य अभ्युत्थानाय एव समर्था: भवन्ति।

25. प्रभातवर्णनम्।

उ. दिवसस्य प्रथामावस्था एव प्रभातम्। प्रभाते सूर्य: उदेति। सूर्यस्य प्रकाश: प्रसरति। शीतल: मन्द: वायु: प्रवहति। उद्याने पुष्पाणि विकसन्ति। तेषु भ्रमरा: गुञ्जन्ति। खगा: गीतं गायन्ति। मयूरा: नृत्यन्ति। मृगा: धावन्ति। गोपालका: दुग्धम् आनयन्ति। कृषका: क्षेत्रं प्रति गच्छन्ति। जना: प्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं शय्यां त्यजन्ति। ते ईश्वरं नमन्ति। देवालयेषु घण्टाध्वनि: श्रूयते। जना: स्नात्वा देवालयं गच्छन्ति। ईश्वरं प्रणमन्ति। केचित् जना: प्रात: काले भ्रमणाय गच्छन्ति। केचित् समाचारपत्रं पठन्ति। केचित् दूरदर्शने महापुरुषाणां व्याख्यानं शृण्वन्ति। छात्रा: विद्यालयं गच्छन्ति। सर्वे जना: आलस्यं परित्यज्य स्वकार्ये संलग्ना: भवन्ति। 'प्रथमे नार्जिता विद्या अन्तिमे किं करिष्यति' इव अवश्यमस्या: प्रभातवेलाया: सदुपयोग: करणीय:।

26. श्रीकृष्णस्य बाललीलावर्णनम्।

उ. सामान्यत: कुटुम्बेषु बालानां शैशवाचरणं समेभ्योऽपि रोचते भृशम्। बाललीला सर्वजनसुखदायिनी भवति। भगवत: श्रीकृष्णस्य बाललीला तु अतीव सरला मनोहरा च आसीत्। तां जना: अद्यापि स्मरन्ति। श्रीकृष्णमन्दिरेषु 'श्रीकृष्णजन्माष्टमी' इत्याख्ये उत्सवे च कृष्णलीलाया: प्रदर्शनं क्रियते। श्रीकृष्ण: बालदशायां गोपिकानां घटेभ्य: नवनीतं चोरयित्वा खादति स्म। तस्य मस्तके मयूरपूच्छम् अतीव शोभते स्म। स: बालगोपालै: सह वने क्रीडति स्म। स: गाम् चारयितुं गच्छति स्म। तत्र गत्वा गाव: हरितशस्यं खादन्ति स्म तथा श्रीकृष्ण: 'वेणुना मधुरध्वनिं करोति स्म। ध्वनिं श्रुत्वा बालगोपाला: गोपिकाश्च तत्र आगच्छन्ति स्म। मधुरध्वानिं श्रुत्वा पादपा: प्रसन्ना: भवन्ति स्म। पुष्पाणि च विकसन्ति स्म। काचित् गोपिका तस्य वेणुं गोपयति स्म, तेन सा श्रीकृष्णेन सह वार्तालापस्य रसं पातुं शक्नुयात्। एवं रीत्या श्रीकृष्णस्य बाल्यलीला सर्वजनमनोरञ्जिका च वर्तते।

27. रेलस्थानके प्रतीक्षारस्य जनस्य मनोदशावर्णनम्।

उ. सामान्यत: प्रतीक्षा तु सर्वत्र क्लेशकर: विषय:। रेलस्थानके प्रतीक्षारतजनस्य मनोदशावर्णनम् अनुभवैक-वेद्यम्। रेलस्थानकस्य दृश्यम् अतीव गतियुक्तं कोलाहलयुक्तं गतिशीलञ्च भवति। जना: प्रतीक्षां कुर्वन्त: रेलस्थानके आसन्देषु उपविशन्ति। वारम्वारं रेलयानानाम् आगमनसूचकं उद्घोषकं ध्वनिं शृण्वन्ति। केचित् समाचारपत्रं क्रीत्वा पठन्ति। केचित् अल्पाहारं कुर्वन्ति। केचित् गच्छत् रेलयानं प्रति धावन्ति। केचित् आगतरेलयानात् अवतरन्ति। एतत् सर्वं पश्यन्त: जना:

व्याकुला इव प्रतिभान्ति। ते विचारयन्ति अधुना मम रेलयानस्य समय: एतावान् समय: शेषो वर्तते। पुन: इतस्तत: भ्रमणं पश्चात् घटीं च दृष्ट्वा समययापनं कुर्वन्ति। यदा स्वकीयगन्तव्यस्थलस्य रेलयानम् आगच्छति तदा आनन्दिता: सन्त: तस्मिन् प्रविश्यन्ति।

28. ऋतुराजस्य वसन्तस्य वर्णनम्।

उ. विद्यमानेषु षड्षु ऋतुषु वसन्तस्यैव ऋतुराजत्वेन प्रसिद्धि:। अस्माकं देशे प्राकृतिकसुषमाया: साम्राज्यमस्ति। वसन्ततौं प्रात: सायं मन्द: सुगन्धश्च वायु: प्रवहति। तदा दिवसा: नातिशीता: नात्युष्णाश्च भवन्ति, सूर्य: प्रचण्डो न दृश्यते। दिवसा: परमरमणीया: भवन्ति। वसन्तकाले वृक्षेषु नवीनपत्राणि पुष्पाणि च विकसन्ति। आम्रवृक्षेषु मञ्जर्य: पुष्पिता: भवन्ति। कोकिला: तत्र मधुरस्वरेण कूजन्ति। पुष्पेषु भ्रमरा: मधु पिबन्त: गुञ्जनध्वनिं कुर्वन्ति। वसन्तकाले वृक्षलतादय: नवपल्लवै: शोभन्ते। तदा खगा:, मृगा: जनाश्च प्रसन्ना: भवन्ति। बसन्तर्तु: सर्वेषां प्राणिनां शरीरेषु नवचेतनाया: उत्साहस्य च सञ्चारं करोति। बसन्तकाले वायु: स्वास्थ्यवर्धक: भवति। बसन्ततौं प्राकृतिकप्रदेशेषु पार्वतीयप्रदेशेषु च सर्वत्र सौवदर्यं वर्धते। सौन्दर्यप्राधान्यदृष्ट्या वसन्तर्तु: श्रेष्ठत्वेन सम्बोध्यते। अत: गीतायामुक्तम् – 'ऋतूनां कुसुमाकर:' इति।

29. श्रीमद्भगवद्गीताया: वैशिष्ट्यम्।

उ. संस्कृतसाहित्यजगति श्रीमद्भगवद्गीतासम: ग्रन्थ: न भूतो न भविष्यति। सर्वोच्चधार्मिकग्रन्थरत्नमिति ख्याति: गीताया: वर्तते। 'सांस्कृतिकविश्वकोश' इति नाम्ना प्रसिद्धस्य महाभारतस्य गीतेयम् अंशभूता। भारतीय-दर्शनसाहित्ये अस्या: महत्त्वपूर्णं यत्स्थानं तत्तु सर्वविदितमेव वर्तते। गीता न केवलं सर्वासामपि उपनिषदाम्, अपितु श्रुतीनामपि सारतत्त्वं प्रस्तौति। गीताया: दार्शनिकं साहित्यिकञ्च गौरवं सर्वै: विद्वद्भि: स्वीक्रियते। अस्या: अध्ययनं विना सामान्यतो भारतीयदर्शनस्य अध्ययनं परिपूर्णत्वं नैव याति। अस्या: अनुवाद: सर्वासु भारतीयभाषासु प्रमुखासु च विश्वभाषासु सञ्जात:। एतदतिरिच्य गीताम् आधारीकृत्य बहूनां स्वतंत्रग्रन्थानामपि रचना विविधासु भाषासु जातास्ति। गीतायां ज्ञानकर्मयोगादीनां संक्षिप्तमेव प्रतिपादनं विहितम्। अस्यां सर्वविषयाणामवगाहनं कर्तुं शक्यते। अस्यां ये दार्शनिका: भावा: दार्शनिकाश्च सिद्धान्ता: प्रतिपादिता: सन्ति, दर्शनानां वा सारभूता: भावा: प्रकाशिता: वर्तन्ते, तेषां भाषा सरला रुचिरा च वर्तते। इमां गीतामाधारीकृत्य अनेककार्याणि हि सञ्जातानि जायमानानि च वर्तन्ते।

30. सूर्यस्य महत्त्वम्।

उ. प्रपञ्चस्य स्थितौ सूर्य एव कारणम्। सम्पूर्णसंसारं प्रकाशयत्येष:। पूर्वस्यां दिशि सूर्य: उदेति। अन्धकारं नाशयति सूर्य:। कमलादीनि कुसुमानि विकासयति। सूर्यस्यागमनेन सर्वा सृष्टि: प्रकाशते। सूर्य: प्रत्यक्षदेवता। भारतीया: सूर्यं प्रात: प्रणमन्ति। आरोग्यं सूर्यादिच्छन्ति प्रजा:। त्रिमूर्तिरूपेण सूर्यं वर्णयन्ति कवय:।

नमस्ते ब्रह्मरूपाय नमस्ते विष्णुरूपिणे।
नमस्ते रुद्ररूपाय भास्कराय नमो नम:।।

अधुना आधुनिके कालेऽस्मिन् सूर्यरश्मिद्वारा पाककार्यं भवति। यानानि चलन्ति। विद्युच्छक्ते: उत्पादनमपि सूर्यरश्मिमाध्यमेन अद्य भवति।

31. वृक्षाणां महत्त्वम्।

उ. संसारेऽस्मिन् पर्यावरणसंरक्षणार्थं वृक्षाणां महन्महत्त्वं वर्तते। पादपादीनि अनेकानि पदानि वृक्षस्य कृते प्रयुज्यन्ते। वृक्ष: वायुं शोधयति। सर्वेभ्य: प्राणिभ्य: प्राणवायुं यच्छति। यत्र वृक्षा: सन्ति तत्र वायुमण्डलं शीतलं भवति। वृक्षं विना खगानां निवास: न सम्भवति। ये जना: वृक्षान् रक्षन्ति वृक्षेभ्य: जलं यच्छन्ति तान् वृक्षा: अपि रक्षन्ति। जनै: रक्षिता: वृक्षा: ग्रीष्मतापात् जनान् जीवान् च रक्षन्ति। न केवलं छाया अपितु फलानि औषधानि, काष्ठानि पुष्पाणि च वृक्षेभ्य: वयं प्राप्नुम:। आम्रफलानि, कदलीफलानि नारिकेलफलानि पनसफलानि जम्बीरफलानि, अन्यानि च बहूनि फलानि वृक्षा: एव प्रयच्छन्ति। जनानां स्वास्थ्यं रक्षन्ति। अत: अवश्यं वृक्षान् आरोपयेम, रक्षेम च। अत एव सर्वदा: अयं वृक्ष: अस्माभि: पूज्यते।

32. वर्षतौं प्रकृतिवर्णनम्।

उ. प्रकृतौ षड्ष्वपि ऋतुषु वर्षर्तो: अत्यन्तं प्राधान्यं च वर्तते। वर्षाकाले आकाश: मेघै: आच्छन्नो भवति। सर्वत्र वृष्टे: धारा निपतति। पक्षिण: शैत्येन पीडिता: वृक्षाणां शाखासु तिष्ठन्ति। वर्षाकाले कूपा: सरांसि च जलेन पूर्णाः भवन्ति। नद्योऽपि कूलानि भञ्जयन्त्य: प्रवहन्ति। भूमौ सर्वत्र तृणानि उत्पद्यन्ते। वृक्षा: लताश्च पल्लविता: भवन्ति। कृषक: सर्वदा वर्षर्तो: प्रतीक्षायां भवति। धरित्री आर्द्रा सती नवयौवनं धर्तुं संसिद्धा भवति। विविधेषु ग्रन्थेषु वर्षावर्णनं मनोरमं भवति, सहृदयानां मनांसि आह्लादं जनयति।

33. दूरदर्शनस्य उपयोग:।

उ. सम्प्रति मानवजीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे विज्ञानस्य प्राधान्यं वर्तते। अस्मिन् आधुनिके वैज्ञानिके युगे को वा न जानाति दूरदर्शनम्। दूरदर्शनाविष्कारेण तु मानवजीवनमत्यन्तं प्रभावितम्। वर्तमानकाले न कोऽपि दूरदर्शनं विना जीवनं यापयितुमर्हति। न केवलं नगरेषु अपितु ग्रामेष्वपि अस्य प्रभाव: परिलक्ष्यते। एतच्च दूरदर्शनं न केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं अपितु ज्ञानवर्द्धकमपि। दूरदर्शने प्रात: कालादारभ्य मध्यरात्रिं यावत् विविधकार्यक्रमा: प्रसारिता: भवन्ति। दूरदर्शने सङ्गीतं, नाटकं, चलच्चित्रं, धारावाहिनी इत्यादय: अनेके हि मनोरञ्जककार्यक्रमा: प्रसारिता: भवन्ति। लोकसभाया: राज्यसभायाश्च कार्यक्रमाणां प्रसारोऽपि दूरदर्शने भवति। समाचाराणां विविधक्रीडाणां च प्रसारणम् अत्र भवति। एवञ्च बालानां प्रौढानां च बौद्धिकविकासाय दूरदर्शनस्य महती भूमिका समस्ति।

यद्यपि दूरदर्शने ज्ञानवर्द्धकानां कार्यक्रमाणां द्वारा ज्ञानं विकसितं भवति, किन्तु तद्द्वारा भारतीयसंस्कृति: पाश्चात्त्यसंस्कृत्या प्रभाविता भवति बहुधा। अश्लीलनृत्यानां, अत्याचाराणां, दुष्टकार्याणां च प्रसारणेन अल्पवयस्कानां युवजनानां चरित्रस्य अध:पतनं बहुशीघ्रं जायते। अत: तन्निमित्तं दूरदर्शनमेव उत्तरदायि भवति। चतुर्विंशतिघण्टां यावत् प्रसारितमनोरञ्जनकार्यक्रमान् अवलोक्य अधुनातनयुवजनेषु कार्यकरणे सक्रियता नष्टा भवति। अत: आवश्यकतानुगुणम् एतस्य उपयोग: करणीय:।

34. साक्षरताया: महत्त्वम्।

उ. आधुनिके कालेऽस्मिन् शिक्षाया: अत्यन्तं महत्त्वपूर्णस्थानं वर्तते। प्रजातन्त्रात्मकं राष्ट्रमिदं भारतम्। प्रजातन्त्रेऽस्मिन् शिक्षाया: साक्षारतायाश्च विशिष्टमहत्त्वमस्ति। वर्तते। परन्तु शिक्षादृष्ट्या एतस्य स्थिति: अत्यन्तं शोचनीया वर्तते। अत्र साक्षरताया: प्रतिशतं अत्यल्पं वर्तते। भारतवर्षस्य अशीति: प्रतिशतं जना: ग्रामे निवसन्ति, तेषु अनेके निरक्षरा: सन्ति। साक्षरता नाम ते अक्षरज्ञान शून्या: भवन्ति। ते स्वनाम लेखितुमपि समर्था: न भवन्ति।

राज्ये राज्ये सर्वकार: अस्यां दिशि जागरुकतां प्रदर्शयति। एतन्निमित्तं सर्वकारीयायव्ययविवरणे धनस्य व्यवस्था अपि सर्वकारेण क्रियमाणा वर्तते। किन्तु तत्र अपेक्षितपरिणाम: नावलोक्यते। न केवलं केन्द्रसर्वकार: अपितु राज्यसर्वकारा: अपि अस्मिन् विषये प्रयासरता: सन्ति। शिक्षका: नवयुवकाश्च साक्षरताया: कृते प्रयत्नं कुर्वन्त: सन्ति। परन्तु वस्तुस्थितिरियं वर्तते यत् केवलं पत्रेषु जना: साक्षरा: वर्तन्ते, वास्तवतया धनस्य व्ययानुगुणं परिणाम: न तथा दृश्यते। धनस्य अपव्यय: अधिक: जायमान: वर्तते। घोषणानुसारं साक्षरा: कुत्रापि न दृश्यते। इदमपि सत्यं वर्तते यत् ग्रामेषु जना: जागरुका: न वर्तन्ते, ते शिक्षाया: महत्त्वं न अवगच्छन्ति। तेषु जनेषु जागृति: भवेत् ते शिक्षाया: साक्षरतायाश्च महत्त्वमवगच्छेयु:। महत्त्वं विज्ञाय पठनार्थं स्वयमेव अग्रे आगच्छेयु:, तदा पूर्णसाक्षरताया: स्वप्न: साकार: भवितुमर्हति।

35. स्वच्छभारतम्

अस्मिन् संसारे स्वच्छता एव शुद्धताया: सात्त्विकताया: च प्रतीकम्। प्रत्यकं राष्ट्रस्य समृद्धिं दृढतां च बोधयति तद्देशस्य स्वच्छता। स्वच्छता द्विधा। आन्तरिक-स्वच्छता बाह्य-स्वच्छता च। प्राक्काले एव उभयस्वच्छताया: विषये समानम् अवधानं दत्तमासीत्। मनुरपि आह-

अद्भिर्गात्राणि शुद्धयन्ति मनः सत्येन शुद्धयति।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्धयति।।

अत्र जलेन शरीरस्य स्वच्छता सत्येन मनस:, विद्यया तपसा च आत्मन:, ज्ञानेन बुद्धेश्च स्वच्छता भवति। अत: महात्मगान्धिन: स्वच्छभारतस्वप्नं साकारीकर्त्तुं भारतस्य प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्रमोदिना 2014 अक्टोबर-द्वितीयदिनाङ्के गान्धिजयन्तीदिने स्वच्छभारताभियानम् आरब्धम्। अत्र न केवलं गृहमार्गादिस्वच्छताविषये अवधानं दत्तम्, अपितु राजनीति:, अर्थनीति:,

...इत्यादषु प्रत्येकं क्षेत्रे स्वच्छता भवेत् इति अत्र वास्तविकः आशयः। एतादृशस्वच्छतामाध्यमेन सत्यतायाः प्रतिष्ठा भवति। तेन विकशितदेशस्य निर्माणम् अवश्यं सम्भवति।

36. विमुद्रीकरणम् (Demonetization)

प्रत्येकं देशस्य आर्थिकव्यवहारार्थं मुद्राणाम् उपयोगः क्रियते। यस्मिन् देशे आर्थिकदुर्नीतिः अधिकतया भवति। अनैतिकोपायेन धनसञ्चयः भवति। तस्मिन् देशे सर्वकारेण विमुद्रीकरणस्य क्रियान्वयनं क्रियते। विमुद्रीकरणमाध्यमेन असाधूपायेन उपार्जितं धनं सर्वकारः ग्रहीतुं शक्नोति। केचन धनं वित्तकोषे असंस्थाप्य स्वसविधे संरक्षन्ति, धनस्य आयव्ययगणनां विना सर्वकाराय करम् अदत्वा धनं गोपयित्वा सञ्चिन्वन्ति, तेषां ग्रहणार्थं कृष्णधनस्य बहिरानयनार्थं विमुद्रीकरणम् एकः सुदृढः प्रयासः। सन्द्रर्भेऽस्मिन् भारतेऽपि नवेम्बर मासस्य (8.11.2016) अष्टमदिनाङ्के 2016 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण सहस्त्ररूप्यकाणां पञ्चशतरूप्यकाणां निष्क्रियत्वम् उद्घोषितम्। परिणामतः स्वगृहेषु कार्यालयेषु च यः अनैतिकधनराशिः सुरक्षितः आसीत्, तत् सर्वं सर्वकारस्य दृष्टिपथम् आगतम्। एतेन सर्वकारः सम्पूर्णस्य धनस्य आयकरं संप्राप्य अधिकः समृद्धः अभवत्।

37. आकस्मिकाक्रमणम् (Surgical Strike)

सर्वेषां देशानां सुरक्षां तद् देशस्य सैनिकाः एव कुर्वन्ति। ते स्वजीवनमपि पणीकृत्य देशसेवायां नीरताः भवन्ति। यदा कदाचित् देशस्य उपरि शत्रूणाम् आक्रमणम् आतङ्कवादिनां वा आक्रमणं भवति, तदा इमे सैनिकाः तान् आतङ्कवादिनः मारयित्वा अस्मान् रक्षन्ति। सद्यः काले भारतदेशेन 28.10.2016 तमे दिनाङ्के पाकिस्तानदेशीयानाम् आतङ्कवादिनामुपरि आकस्मिकाक्रमणं कृतम्। तस्मिन् आक्रमणे अनेके हि आतङ्कवादिनः निहताः, तेषां शिबिराणि च भारतीयसैनिकैः नाशितानि।

न केवलं भारतदेशेन इतरदेशेष्वपि स्वदेशस्य सुरक्षायै तदा तदा आकस्मिकाक्रमणं कृतमिति निदर्शनं लभ्यते। आकस्मिकाक्रमणेन स्वदेशस्य शक्तिं पराक्रमं च शत्रुपक्षीयाः स्पष्टम् अवगन्तुं प्रभवन्ति। विना सूचनां शत्रुदेशं गत्वा स्वसैनिकानां हानिमकृत्वा शत्रूणां विनाशः एव आकस्मिकम् आक्रमणं नाम।

38. शिक्षा

शिक्ष् विद्योपादाने इत्यस्मात् धातोः शिक्षाशब्दस्योत्पत्तिः। शिक्षा मानवस्य अन्तर्निहितगुणान् बहिः प्रकाशयति। इयं शिक्षाप्रक्रिया मानवस्य आजीवनं प्रचलति। शिक्षा एव मानवान् पशुभ्यः भिन्नं करोति। शिक्षायाः अर्थे प्राचीनकाले विद्याशब्दः प्रयुज्यते स्म। "सा विद्या या विमुक्तये", "विद्ययाऽमृतमश्नुते" इत्यादीनि आर्षवाक्यानि शिक्षायाः श्रेष्ठत्वं बोधयन्ति। समाजे शिक्षितः जनः सर्वदा आदृतः भवति। अतः प्रत्येकं मानवः शिक्षया परिपूर्णः स्यात्। शिक्षाविहीनः मानवः पशुतुल्यः भवति। सम्प्रति विद्यालयेषु या शिक्षा प्रदीयते, सा केवलम् उद्योगप्राप्तेः कारणं भवति। अपितु वास्तविकी शिक्षा तु मानवस्य व्यवहारं चरित्रं स्वभावं परिमार्जयति। अतः शिक्षायाः महत्वं काले काले वर्तते एव।

39. छात्रजीवनम्

जन्मतः कश्चित् बालः पशुवत् भवति। विद्याप्राप्तिद्वारा सः समाजस्य अङ्गरूपेण आत्मानं भावयति। कालक्रमेण सः बालः अध्ययनस्य आरम्भं करोति। तदा सः छात्रत्वम् अवाप्य गुरुसन्निधौ स्थित्वा निरन्तरम् आत्मविकासं साधयति। छात्रजीवनं हि मानवस्य सुवर्णकालः। अस्यां दशायां सः पूर्णजीवनस्य कल्पनां करोति। यस्य छात्रजीवनम् अनुशासितं तस्य अग्रिमजीवनं अपि व्यवस्थितं भवति। छात्रजीवने वास्तविकसत्यस्य उद्घाटनं जायते। सर्वाङ्गीणविकासनिमित्तम् अस्यां छात्रदशायां सः प्रेरणां प्राप्नोति। अभ्यस्तविद्याः छात्राः समुचितभविष्यं निर्मातुम् अर्हन्ति। राष्ट्रस्य समुन्नतये छात्राणां महद्योगदानं वत्तते। अतः छात्रजीवनमेव मनुष्यस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णः कालः भवति।

40. साम्प्रातिकसमाजः

सभ्यतासंस्कृतिसमन्वयरूपः समाजः। अनेकेषां समानमनोभावसम्पनानां जनानां समूहः एव समाजः। पशूनां समूहः समाजः, मनुष्याणां समूहः समाज इति उच्यते। अयं समाजः सम्प्रति विज्ञानस्य दिशि प्रवर्त्तते। ज्ञानविज्ञानस्य पराकाष्ठा आधुनिकसमाजेऽस्मिन् दृश्यते। पूर्वं भोजनम् आवासः, परिधानमिति त्रितयं मनुष्यस्य प्राथमिकप्रयोजनानि आसन्। किन्तु सम्प्रति शिक्षा, भौतिकिसंसाधनानि, समृद्धभाषा इत्यादीनि तत्त्वानि मानवस्य आवश्यकतां पूरयन्ति। अतः आधुनिकसमाजः पूर्वापेक्षया समृद्धः, सुसंस्कृतः, क्रियाशीलः, आधुनिकः, यान्त्रिकः, वैज्ञानिकश्च वर्त्तते। मानवस्य चिन्तनमपि साहित्यस्य साहाय्येन समृद्धं सञ्जातमस्ति। उदात्ताः विचाराः आधुनिकसमाजे वैदिकरहस्यानि अपि उद्घाटयन्ति। अतः कालानुगुणं साम्प्रतिकसमाजः परिवर्तितः दृश्यते।

41. लोकतन्त्रस्य वैशिष्टयम्

विश्वे भारतगणराज्ये किञ्चन विशिष्टं सर्ववृहत् च लोकतन्त्रं वर्त्तते। इदं हि लोकतन्त्रं लोकानां कृते, लोकानां द्वारा, लोकानां च वर्त्तते। बाबासाहेब आम्बेडकर महोदयेन निर्मितं सम्बिधानम् आधारीकृत्य इदं भारतीयलोकतन्त्रं प्रवर्त्तते। जाति-धर्म- सम्प्रदाय विभेदं विना एकस्मिन् राष्ट्रे सौमनस्येन वसतिः एव लोकतान्त्रिकराष्ट्रे दृश्यते। अस्मिन् लोकतान्त्रिकराष्ट्रे सर्वेऽपि नागरिकाः सुरक्षिताः वर्त्तन्ते। संख्यालघुगणस्य उपरि आक्रमणं संख्यावृहद्गणेन नैव क्रियते। अत्रत्यनागरिकः स्वस्य निमित्तं शासकचयनं स्वयं करोति। राष्ट्रपतितः आरभ्य सामान्यनागरिकपर्यन्तं अत्र सर्वेऽपि समानाः भवन्ति।

42. भारतीयराजनीतिः

सर्ववृहद्गाणतान्त्रिके राष्ट्रे भारते सम्विधानानुगुणं सर्वं प्रवर्त्तते। सम्बिधानस्य नियमान् आधारीकृत्य भारतीय-निर्वाचनमपि प्रवर्त्तते। अत्र ग्रामतः राष्ट्रपर्यन्तं विविधनिर्वाचनानि जायन्ते। राजकीयनेतारः विधायकाः सांसदाः विविधभूमिकाभिः अस्माकं राष्ट्रं चालयन्ति भारतीयराजनीतेः आधारपुरुषः राष्ट्रपतिः। स एव राज्ये प्रवृत्तां राजनीतिं राष्ट्रियराजनीतिं च सञ्चालयति। राज्यस्तरीयराजनीतिं मुख्यमन्त्री, राष्ट्रस्तरीयराजनीतिं प्रधानमन्त्री च सञ्चालयतः। अतः भारतीयसंविधानं तादृशं राजनीतिक्षेत्रं समसृजत्, यत् कस्यापि राज्यस्य अर्थात् अस्माकं राष्ट्रस्य राजनेतृणाम् अभावे विधानसभायाः लोकसभायाश्च निष्क्रियकाले स्वयं राष्ट्रपतिः सर्वं राजकीयक्षेत्रं सञ्चालयितुं प्रभवति।

43. प्राकृतिकविपर्ययः

पञ्चमहाभूतानां सामञ्जस्येन उत्पन्नाम् इमां प्रकृतिं मानवः स्वोपकाराय प्रयुङ्क्ते। प्रकृतिनियमानुगुणं यथाकालं ऋतुचक्रं प्रवर्त्तते। विश्वनियन्तुः निर्देशानुसारम् अत्र सर्वविधं कार्यं प्रचलति। मानवः प्रकृत्याः नियमम् उल्लङ्घ्य वृक्षाणां छेदनं कुर्वन् दूषितपरिवेशं निर्माय यदा प्रकृतिं नाशयति, तदा प्राकृतिकविपर्ययः सञ्जायते। विज्ञानस्य आविष्कारेण नित्यं नवीनपरमाणुस्फोटनकानां परिक्षणेन प्रकृतिः विपर्यस्ता भवति। एतेन असमये वृष्टिः, अकाले आतपः दुर्दिने झञ्जावातः चेत्यादयः प्राकृतिकविपर्ययाः संप्रति विश्वे सर्वत्र सन्दृश्यन्ते। अतः वृक्षारोपणपुरस्सरं प्रदूषणम् नियन्त्र्य यदि परिवेशसुरक्षां कुर्याम, तर्हि अवश्यं प्राकृतिकविपर्ययात् मुक्तिं प्राप्तुं शक्नुयाम।

44. 370 धारा

भारतस्य स्वातन्त्र्यानन्तरं भारतपाकिस्तानयोः पृथक्त्वं सञ्जातम्। तदानीन्तनकश्मीरराज्यस्य राजा हरिसिंहः आसीत्। तं पराजित्य स्वदेशेन सह मेलयितुं पाकिस्तानदेशस्य तदानीन्तनः प्रमुखः जिना महोदयः ऐच्छत्। प्रायतः भारतसर्वकारस्य साहाय्येन हरिसिंहः स्वराज्यस्य कश्मीरस्य विलयं भारते अकरोत्। ततः आरभ्य 370 धारा माध्यमेन जम्मूकश्मीरवासिनां कृते विशेषसौकर्यं प्रदीयते स्म। भारतस्य सम्विधानानुगुणं जम्मूकश्मीरवासिनः पूर्णतः न प्रवर्तन्ते। एकस्मिन् देशे विधानद्वयं, प्रधानद्वयं, ध्वजद्वयं न भवितुम् अर्हति इति धिया नरेन्द्रमोदिसर्वकारेण 5 अगस्त, 2019 तमे दिनाङ्के 370 धारा जम्मूकश्मीरप्रदेशात् निष्कासिता। तत्स्थाने जम्मूकश्मीरस्य पृथग्राज्यत्वेन, लदाक् इत्यस्य केन्द्रशासितक्षेत्रत्वेन उद्घोषितम्। अक्टूबर-3, 2019 दिनाङ्कात् तस्य क्रियान्वयनमपि सञ्जातम्। एतेन सम्पूर्ण-भारतस्य अङ्गत्वेन जम्मूकश्मीरस्य गणना अभवत्।

45. "साम्प्रतिकपरिप्रेक्षे शास्त्रसंरक्षणोपायाः"

भारतीयसंस्कृतिः वैदिकसंस्कृतिरिति अभिधीयते। वेदः, उपनिषद्, पुराणं, धर्मशास्त्रं, दर्शनम् इत्यादिभिः शास्त्रैः परिपुष्टा परितुष्टा चेयं संस्कृतिः शास्त्राणां संरक्षणेन भारतीयसंस्कृतिः संरक्षिता भवति। अतः शास्त्राणां संरक्षणं साम्प्रतिककाले सर्वेषामस्माकम् उत्तरदायित्वम्। प्रत्येकं शास्त्रे निहितानि तत्त्वानि छात्रान् बोधयित्वा यान्त्रिकोपायेन तानि संरक्ष्य शास्त्राणाम् अभिवर्धनं कर्त्तुं शक्यते।

शास्त्राध्ययने अभिरुचिम् उत्पादयितुं छात्राः प्रेरणीयाः। यन्त्राणां साहाय्येन शास्त्राणि सरलीकृत्य बोधगम्यरीत्या यदि छात्राणां पुरस्तात् उपस्थाप्यते, तर्हि आधुनिके कालेऽस्मिन् विद्यार्थिनोऽपि शास्त्राध्ययने रुचिमन्तः भवेयुः। एतेन शास्त्रसंरक्षणं भवितुर्हति।

46. रामजन्मभूमिः

मर्यादापुरुषोत्तमः श्रीरामः अयोध्यायाः महाराजस्य दशरथस्य ज्येष्ठापत्यत्वेन सूर्यवंशस्य राजा बभूव। तेन अयोध्यायां यस्मिन् स्थाने जन्म संप्राप्तं, तदेव स्थानं रामजन्मभूमिरिति विश्वे प्रथते। श्रीरामस्य अनुयायिनः हिन्दवः तत् स्थातुं श्रद्धया पूजयन्ति स्म। पञ्चदशशतके यवनाधिपतेः बावरस्य भारतागमनेन श्रीरामजन्मभूमिः अयोध्यापुरी बलात् विध्वंसीकृता। तस्यां भूमौ बाबरानुयायिनः यवनाः बाब्री मस्जिद् संस्थाप्य आराधनाम् आरब्धवन्तः। तस्मात् कालात् रामजन्मभूमि-बाब्री मस्जिद-विवादः प्रवृत्तः। एतस्य समाधानं केनापि राजकीयदलेन न कृतमासीत्, किन्तु नरेन्द्रमोदिसर्वकारेण उच्चन्यायालयद्वारा रामजन्मभूमि-विवादस्य समाधानं 2019 तमे वर्षे नवम्बर मासस्य नवमदिनाङ्के कृतम्। फलतः यस्मिन् स्थाने रामजन्मभूमिः अस्ति तत्र श्रीरामस्य भव्यमन्दिरनिर्माणं भवेत्। अयोध्यायाः समीपवर्तिनि अन्यस्मिन् स्थाने पञ्चएकर परिमित भूमौ बाब्रीमसजिद् निर्माणार्थं सर्वकारेण व्यवस्था कृता। एतेन बहुकालतः प्रवर्तमानो विवादः अपगतः।

47. शिक्षकविहीनकक्षायाः दृश्यम्

कस्याः अपि कक्षायाः नायकः भवति शिक्षकः। विद्यालयस्य अन्तः प्रवेशानन्तरम् अध्यापकस्य नियन्त्रणे कक्षा तिष्ठति। शिक्षकस्योपस्थितौ छात्राः शान्ततया अध्ययनरताः भवन्ति। अनुशासनं पालयन्तः कक्षायामुपविश्य शिक्षकस्य निर्देशानुसारं छात्राः अध्येतुं प्रवर्त्तन्ते, किन्तु शिक्षकस्य अनुपस्थितौ छात्राः परस्परं वार्त्तालापं कुर्वन्तः कालं यापयन्ति। केचन तु तावत् कोलाहलं कुर्वन्ति येन पार्श्वेविद्यमानकक्षायां पाठयितुं न शक्यते। कक्षानायकस्य वचनम् अपि अविगणय्य कोलाहले लिप्ताः भवन्ति। न केवलं कोलाहलं कुर्वन्ति अपितु केचित् अनैतिककार्याण्यापि कर्तुं प्रवर्तन्ते। अतः शिक्षकविहीनकक्षा सामान्यतः अननुशासिता कोलाहलयुक्ता प्रदूषिता च भवति। तस्मिन् समये केचन छात्राः पाठ्येतरक्रियासु संलग्नाः सन्तः आत्मविकासमपि साधयन्ति।

7

प्रश्नपत्राधिकारः

आदर्शप्रश्नपत्रम्-1

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

(संस्कृतभाषादक्षता)

द्वितीयभागः-40

सुस्कृतभाषातत्त्वदक्षता

1. यथा निर्देशं कुरुत

क. अव्ययपदं चिनुत (5×2=10)

परुदहं विहस्यैव परीक्षां लेखिष्यामि।

ख. एकवचने परिवर्त्तयत।

प्रियवादिनः नरः श्रेयांसो भवन्ति।

ग. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत।

मातरमेव शिशुः अन्वगच्छत्।

घ. लृटि परिवर्त्तनं कुरुत।

अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः।

ङ. विशेष्यपदं चिनुत।

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते।

2. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तर। (5×2=10)

एकदा स्वातिनामकः मुनिः पिपासया पीडितोऽभवत्। जलमूलम् अन्वष्यतातेन कश्चन आह्लादकी शब्दः श्रुतः। तमनुसृत्य सः अग्रे गतः। तत्र कुत्रचित् पर्वतात् पतन्तः जलबिन्दवः शुष्कपर्णीनामुपरि पतित्वा मधुरं सङ्गीतं जनयन्ति स्म। एतदवगत्य प्रेरितः सः तृषाकुलतां विस्मृत्य वेगेन आश्रमम् आगतवान्। सङ्गीतसाधनेषु प्रतिध्वने उत्पादनार्थं यः सूक्ष्मक्रमः आवश्यकः तमन्विष्टवान् सः। एवं यत् सङ्गीतसाधनं निर्मितवान् तस्य नाम मृदङ्ग इति।

क. मुनिः किं विस्मृत्य आश्रमम् आगतवान् ?

ख. के मधुरं सङ्गीतं जनयन्ति स्म?

ग. अत्र ल्यबन्तपदानि कानि?

घ. कः सङ्गीतसाधनं निर्मितवान्?

ङ. एतस्य शीर्षकं किं स्यात् ?

3. पद्याशं पठित्वा प्रश्नान् समाधात्त। (5×2=10)

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम्।।

क. लोके असुखं किं भवति?

ख. वास्तविकं धनं किम्?

ग. किं नाम सुखम्?

घ. का नाम निपुणता ?

ङ. मानवस्य प्रियतमा का?

4. कमपि एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशता शब्दैः अनुच्छेदं लिखत। (10)

क. भारतीयराजनीतिः

ख. लोकतन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्।

ग. मम प्रिय कविः।

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

प्रथमः खण्डः अङ्काः 40

1. 'सुमङ्गली' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययः......
   क. ङीप् ख. ङीष्
   ग. ङीन् घ. ई
2. 'मूषिका' इत्यत्र कः स्त्रीप्रत्ययः?
   क. डाप् ग. टाप्
   ख. ठक् घ. चाप्
3. 'प्रतिदिनम्' इत्यत्र कः समासः?
   क. अव्ययीभावः ख. कर्मधारयः
   ग. तत्पुरुषः घ. प्रादिसमासः
4. 'पञ्चपुत्रः' इत्यत्र समासः...........
   क. द्विगुः ख. बहुव्रीहिः
   ग. तत्पुरुषः घ. कर्मधारयः
5. अधनम् इत्यस्य विग्रहवाक्यमिदमस्ति-
   क. नास्ति धनम् ख. नहि धनम्
   ग. अ धनम् घ. न धनम्
6. 'काकोलूकम्' इत्यत्र कः समासः?
   क. द्विगुः ख. द्वन्द्वः
   ग. बहुव्रीहिः घ. अव्ययीभावः
7. तिसृणां रात्रीणां समाहारः ....?
   क. त्रिरात्रिः ख. त्रिरात्रः
   ग. त्रिरात्रम् घ. त्ररात्री
8. 'ऊरीकृत्य' इत्यत्र एषः समासः?
   क. गतिसमासः ख. कर्मधारयः
   ग. प्रादिसमासः घ. नञ्समासः
9. शीङ् धातोः णिजन्तरूपं किम्?
   क. शापयति ख. शातयति
   ग. शाषयति घ. शाययति
10. 'दिदृक्षति' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
    क. णिच् ख. यक्
    ग. सन् (घ) ष्यङ्
11. 'हृञ्' धातोः सन्नन्तं रूपं किम्?
    क. जिहीर्षति ख. हरिष्यति
    ग. हरति घ. हारयति
12. 'जिघ्रति' इत्यस्य णिजन्तरूपं किम्?
    क. घ्राययति ख. जिघृक्षति
    ग. घ्रापयति घ. जिघ्रयति
13. 'चूषति' इत्यस्य सन्नन्तरूपम् इदमस्ति।
    क. चुचूसिषति ख. चुचूषिषति
    ग. चुचूषिषति घ. चुचूशिषति
14. 'रामः त्वां पश्यति' इत्येतस्य कर्मवाच्यम् इदम्।
    क. रामेण त्वं दृश्यते। ख. त्वया रामः दृश्यते।
    ग. त्वया रामः दृश्यसे। घ. रामेण त्वं दृश्यसे।
15. 'सर्वैः अनुज्ञायताम्' इत्यस्य कर्तरि रूपमस्ति-
    क. सर्वैः अनुजानन्तु ख. सर्वे अनुज्ञायन्ताम्
    ग. सर्वे अनुजानन्तु घ. सर्वैः अनुज्ञायन्ताम्
16. 'सत्यं जयति' इत्यस्य भाववाच्यं किम्?
    क. सत्येन जीयते ख. सत्येन जय्यते
    ग. सत्येन जयते घ. सत्यं जयते
17. 'बालाः अधिकं शेरते' इति वाक्यं कस्मिन् प्रयोगे अस्ति?
    क. कर्मणिप्रयोगे ख. भावे प्रयोगे
    ग. कर्तरिप्रयोगे घ. न कस्मिन्नपि
18. 'सीता अमून् लिखति' इत्यस्य वाच्यपरिवर्तनमिदम्।
    क. सीतया असौ लिख्यते।
    ख. सीता असौ लिख्यते।
    ग. सीतया असौ लिख्ये।
    घ. सीतया अमी लिख्यन्ते।
19. कंसः .... क्रुध्यति।
    क. कृष्णं ख. कृष्णेन
    ग. कृष्णाय घ. कृष्णे
20. उभयतः..................।
    क. सीता ख. सीताम्
    ग. सीतया घ. सीतायै
21. 'पठने मम इच्छा अस्ति' इति वाक्ये 'पठने' इत्यस्य कारकं किम्?
    क. कर्तृकारम् ख. करणकारकम्
    ग. सम्प्रदानकारकम् घ. अधिकरणकारकम्
22. 'स्निह्' धातोः योगे का विभक्तिः?
    क. पञ्चमी ख. सप्तमी
    ग. तृतीय घ. चतुर्थी

23. विना .... मीनाः न जीवन्ति।
    क. जलस्य ख. जले
    ग. जलेन घ. जलाय
24. साधीयानयं प्रयोगः।
    क. आसनात् प्रेक्षते। ख. आसनस्य प्रेक्षते।
    ग. आसनेन प्रेक्षते। घ. आसनाय प्रेक्षते।
25. पराजयते..................
    क. शास्त्रस्य ख. शास्त्रात्
    ग. शास्त्रे घ. शास्त्राय
26. अधो लिखितेषु शुद्धं रूपं चिनुत।
    क. उदटङ्कणम् ख. उट्टङ्कणम्
    ग. उट्टंकनम् घ. उटंकनम्
27. अधो दत्तेषु शुद्ध रूपमेतत्-
    क. अवश्यकम् ख. आवश्यकम्
    ग. अवाश्यकम् घ. आवष्यकम्
28. शुद्धं रूपं चिनुत।
    क. स्वश्रुः ख. श्वश्रू
    ग. श्वश्रूः घ. स्वश्रूः
29. इदं शुद्धं रूपमस्ति।
    क. वाग्मी ख. वाग्ग्मी
    ग. वाग्मि घ. वग्मी
30. 'डुदाञ्' धातोः लोट् लकारे मध्यमपुरुषैकवचनरूपम् एतत्।
    क. ददातु ख. देहि
    ग. ददासि घ. दद
31. वृद्धिसन्धेः उदाहरणमेतद्.....
    क. रामेति ख. नार्यपि
    ग. एकैकः घ. गणेशः
32. 'प्रमदेव' इत्यत्र अयं सन्धिः।
    क. सवर्णदीर्घः ख. यण्
    ग. वृद्धिः घ. गुणः
33. 'स्वसृ' शब्दस्य सम्बोधनप्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपं किम्?
    क. हे स्वसृ ख. हे स्वसा
    ग. हे स्वसे घ. हे स्वसः
34. 'लिह्' शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
    क. लिहि ख. लिहः
    ग. लिहम् घ. लिट्
35. 'जहति' इत्यत्र किं वचनम्?
    क. एकवचनम् ख. द्विवचनम्
    ग. बहुवचनम् घ. न किमपि
36. 'लभ्' धातोः लोट् लकारे मध्यमपुरुषैकवचनरूपम्।
    क. लभै ख. लभस्व
    ग. लभताम् घ. लभ्यताम्
37. 'योगी' इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः?
    क. ई ख. इनि
    ग. घिनुण् घ. की
38. 'युञ्जानः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
    क. क्त ख. घञ्
    ग. शानच् घ. आन
39. चूडा + मतुप् = ?
    क. चूडामान् ग. चूडावात्
    ख. चूडावान् घ. किमपि न
40. भानोरपत्यम्.......
    क. भानुः ख. भानवः
    ग. भानुयिः घ. भानोः

द्वितीयः खण्डः अङ्काः 40

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

41. 'अ' इत्यस्य 'ब' 'स' इति अपत्यद्वयमस्ति। 'ब' तु 'अ' इत्यस्य पुत्री, 'स' तु पुत्री नास्ति चेत्तर्हि 'अ' इत्यनयोः सम्बन्धः कः?
    क. पिता-पुत्री ख. पिता-पुत्रः
    ग. भ्रातृ-भगिनी घ. पति-पत्नी
42. 6, 13, 12, / 55, --? 110
    क. 108 ख. 110
    ग. 200 घ. 1111
43. मार्गः = यानम्, समुद्रः = ?
    क. नौका ख. नाविकः
    ग. यात्री घ. चलनम्

44. युग्मेषु विजातीयं युग्मं चिनुत।
क. नरनारायणौ ख. रामरावणौ
ग. कृष्णकंसौ घ. भीमदुर्योधनौ

45. कस्यचित् विक्रेतुः समीपे चतुः शतं फलानि सन्ति। तेषु सः 206 फलानि विक्रीतवान् चेत्तर्हि अवशिष्टफलानां प्रतिशतता का
क. 25.50% (ख) 63.50%
ग. 50% घ. 48.5%।

46. 'मोहनी अट्टम्' कस्य राज्यस्य प्रसिद्ध नृत्यम्?
क. आन्ध्रप्रदेशस्य ख. अरुणाचलस्य
ग. कर्नाटकस्य घ. केरलस्य

47. अजंता-एलोरा" चित्रकला विद्यते?
क. मेघालये ख. राजस्थाने
ग. मध्यप्रदेशे घ. महाराष्ट्रे

48. मानवाधिकारदिवसः कदा परिपाल्यते?
क. 10 दिसम्बर ख. 20 दिसम्बर
ग. 10 नवम्बर घ. 10 अक्टूबर

49. भगवद्गीतायां विद्यमानानां श्लोकानां संख्या-
क. 300 ग. 600
ख. 500 घ. 700

50. इदं ज्ञानेन्द्रियम्-
क. पाद: ग. पायु:
ख. पाणि: घ. चक्षु:

51. 'भागीरथी-अलकनन्दा' इत्यनयोः नद्योः सङ्गमस्थाने विद्यमानः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य परिसरः एषः-
क. राजीवगान्धीपरिसर: ख. गङ्गानाथझा परिसर:
ग. एकलव्यपरिसर: घ. रघुनाथकीर्तिपरिसर:

52. साम्प्रतिकः राज्यसभाध्यक्षः असौ-
क. वेंकैया नायडु ग. रामनाथ कोविंद
ख. सुब्बरायडु घ. ओम बिरला

53. "गुरु ग्रन्थ साहिब" अनेन धर्मेण सम्बद्धः-
क. जैन ख. हिन्दू
ग. मुसलमान घ. सिख

54. GST इत्यस्य विस्तृतरूपम्-
क. Goods Social Tax
ख. Goods and Social Service Tax
ग. Goods and Services Tax
घ. Government and State Tax

55. "झारखण्ड" राज्यस्य राजधानी-
क. पणजी ख. रांची
ग. रायपुर घ. अगरतला

56. विकल्पेषु भिन्नः विकल्पः-
क. GI ख. AB
ग. XY घ. PQ

57. A,C,F,J,= ?
क. M ख. N
ग. O घ. P

58. दिनम्-रात्रिः, पौर्णमासी-?
क. अष्टमी ख. एकादशी
ग. अमावास्या घ. प्रतिपत्

59. सर्पः-मण्डूकः, नकुलः -?
क. व्याघ्रः ग. मण्डूकः
ख. मयूरः घ. सर्पः

60. समस्याचित्रेषु कश्चन विशिष्टः क्रमः अस्ति। प्रश्नाङ्कितं चित्रं विकल्पात् चिनुत

?

क. ख.

ग. 0 घ. 00

61. प्रतिमानाटकम् असौ लिलेख-
क. भासः ग. भारविः
ख. कालिदासः घ. भवभूतिः

62. कोंकणी भाषा कस्मिन् राज्ये प्रसिद्धा?
क. अरुणाचलप्रदेश ख. मिजोराम
ग. मणिपुर घ. गोवा

63. 2011 जनगणनानुगुणं भारते स्त्रीणां साक्षरतायाः प्रतिशतता
क. 74.75% ख. 55.26%
ग. 65.46% घ. 46.46%

64. भारतीयसंविधाने प्रादेशिकभाषाणाम् उल्लेखः कस्याम् अनुसूच्याम् अस्ति?
क. षष्ठ्याम् ख. सप्तम्याम्
ग. अष्टम्याम् घ. नवम्याम्

65. यदि 18 जनवरी मङ्गलवासरः तर्हि 18 फरवरी कः वासरः?
क. मङ्गलवासरः ख. बुधवासरः
ग. गुरुवासरः घ. शुक्रवासरः

66.
16 26 36 32
42 ?
क. 57 ख. 72
ग. 68 घ. 49

67. प्रदत्तेषु युग्मेषु असम्बद्धं युग्मं चिनुत-
क. व्यक्तिः-समाजः ख. वर्णः-पदम्
ग. पदम्-वाक्यम् घ. आतपः-जलम्

68.
2, 4, 26, 5, 3 — 6, 6, ?, 4, 5
क. 21 ख. 68
ग. 54 घ. 36

69. यदि साङ्केतिक भाषायां 'Doctor' इति शब्दः Epdups इति लिख्यते चेत्तर्हि Goat इत्यस्य सङ्केतः-
क. Hpbu ख. Hbpu
ग. Hbau घ. Hapu

70. "खजुराहो" इति शिल्पकलामन्दिराणि विद्यन्ते-
क. महाराष्ट्रे ख. मध्यप्रदेशे
ग. उत्कले घ. छत्तीसगढ़राज्ये

71. महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयः कस्मिन् राज्ये राजते?
क. कर्नाटकराज्ये ख. हरियाणा-राज्ये
ग. राजस्थाने घ. नवदेहल्याम्

72. राष्ट्रियशिक्षादिवसः प्रतिवर्षं कदा आचर्यते?
क. 11 नवम्बर (ख) 21 नवम्बर
ग. 10 दिसम्बर (घ) 21 दिसम्बर

73. गुर्गुरुतमो धाम" इतीदम् अस्याः एव संस्थायाः ध्येयवाक्यमस्ति।
क. NCERT ख. NCTE
ग. NITI घ. NEP

74. एषु गायकः कः?
क. पण्डितरविशङ्करः ख. बिस्मिल्लाखानः
ग. भीमसेन जोशी घ. बिरजूमहाराजः

75. संस्कृतदिवसः कदा परिपाल्यते?
क. श्रावणपूर्णिमायाम् ख. कार्तिकपूर्णिमायाम्
ग. फाल्गुनपूर्णिमायाम् घ. ज्येष्ठपूर्णिमायाम्

76. 'संतोष ट्राफी' कया क्रीडया सम्बद्धः अस्ति?
क. क्रिकेट ख. फुटबॉल
ग. वालीबाल घ. हॉकी

77. सम्भाषणसन्देशः" इति संस्कृतमासपत्रिकायाः साम्प्रतिकः संपादकः कः?
क. विश्वासः ख. दिनेशकामतः
ग. जनार्दन हेगडे घ. कृष्णशास्त्री

78. एतेषु भिन्नः कः?
क. मयूरः ग. कपोतः
ख. हंसः घ. कुक्कुरः

79. यदि दर्पणे सपादसप्तवादनम् (7 : 15) समयोऽस्ति तर्हि वास्तविकः समयः कः?
क. 7 : 30 ख. 4 : 15
ग. 4 : 45 घ. 7 : 00

80. रूपकम् = आरोपः, उपमा = ?
क. अपह्नवः ख. सादृश्यम्
ग. सम्भावना घ. व्यतिरेकः

तृतीयः खण्डः अङ्काः 400

शिक्षणाभिरुचिः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

81. कक्ष्यायाम् कोलाहलस्य कारणं भवति -
क. अत्यधिकच्छात्रसंख्या
ख. शिक्षकस्य औदासीन्यम्
ग. विषयस्य नीरसप्रस्तुतिः
घ. उपर्युक्तं सर्वम्

82. शिक्षकः कीदृशीं शिक्षणसामग्रीं कक्ष्यायां प्रस्तुतीकुर्यात्?
क. व्ययसाध्यसामग्रीम् ख. व्यक्तिनिष्ठसामग्रीम्
ग. चित्तभ्रमणसामग्रीम् घ. तथ्यपूर्णसामग्रीम्

83. कक्ष्यायां समस्यानां दूरीकरणार्थम्-
क. अध्यापकः प्राचार्यं प्रति सन्देशं प्रेषयति।
ख. दमनात्मकानुशासनं पालयति।
ग. अन्यान् अध्यापकान् साहाय्यार्थं प्रार्थयति।
घ. मनोवैज्ञानिकदार्शनिकसिद्धान्तानां प्रयोगं करोति।

84. कक्ष्याशिक्षणे किञ्चित् मनोरञ्जनं भवति चेत् -
क. शिक्षणस्य प्रभावः नश्यति।
ख. अनुशासनं न भवेत् ।
ग. अधिगमः नैव सञ्जायते।
घ. अध्ययनं रुचिकरं भवेत्।

85. कक्ष्यायां छात्राणाम् उपवेशनव्यवस्थायां प्रथमपङ्क्तौ-
क. केवलं मेधाविनः छात्राः स्युः।
ख. केवलं मन्दमतिच्छात्राः भवेयुः।
ग. केवलं सुन्दराः छात्राः स्युः।
घ. यथासमयं परिवर्तनं स्यात्।

86. अध्यापकः कक्ष्यायाः प्रवेशात् प्राक् किं करोति?
क. वस्त्राणां सज्जतां करोति।
ख. पाठयोजनायाः निर्माणं करोति।
ग. घण्टानादस्य प्रतीक्षां करोति।
घ. पाठ्यांशं पठति।

87. शिक्षकः कक्ष्याकार्यं कारयति-
क. शिक्षणकार्ये छात्राणां योजनाय
ख. अनुशासनाय
ग. पाठ्यक्रमपूर्तये
घ. कृत्वाधिगमाय

88. अध्यापकेन प्राथमिकता देया-
क. उच्चादर्शविचारेभ्यः ख. धार्मिकविश्वासाय
ग. संस्थाप्रधानस्य आदेशेभ्यः घ. कठोरानुशासनाय

89. शिक्षकस्य वास्तविकं कार्यम् अस्ति-
क. छात्रेभ्यः परीक्षोत्तीर्णतायै योग्यतादानम्
ख. छात्राणां नियुक्तिः
ग. अध्ययनाय प्रेरणाप्रदानम्
घ. अनुशासनशिक्षणम्

90. शिक्षणं किमर्थम्?
क. अधिकान् अङ्कान् प्राप्तुम्
ख. व्यवहारपरिवर्तनार्थम्
ग. भाषायाः विकासार्थम्
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

91. शिक्षणोद्देश्यानाम् आरोहीक्रमः अस्ति।
क. स्मरणात्मकम्→अनुप्रयोगात्मकम्→विश्लेषणात्मकम्→अवबोधात्मकम्
ख. अवबोधात्मकम्→ स्मरणात्मकम्→विश्लेषणात्मकम्→अनुप्रयोगात्मकम्
ग. स्मरणात्मकम्→ अवबोधात्मकम्→अनुप्रयोगात्मकम्→विश्लेषणात्मकम्
घ. अवबोधात्मकम्→ स्मरणात्मकम्→अनुप्रयोगात्मकम्→विश्लेषणात्मकम्

92. आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवासी-
क. पश्चिमरूपम् ख. उत्तररूपम्
ग. दक्षिणरूपम् घ. ऊर्ध्वरूपम्

93. वैदिकशिक्षायाः अनिवार्यम् अङ्गम् अस्ति-
क. तीर्थाटनम् ख. ब्रह्मचर्यम्
ग. देशाटनम् घ. नामसङ्कीर्तनम्

94. प्राचीनकाले गुरुकुलेषु अनध्यायतिथी आस्ताम्-
क. अष्टमी, प्रतिपत् च ख. प्रतिपत् सप्तमी च
ग. द्वितीया तृतीया च घ. द्वितीया चतुर्थी च

95. गृहकार्यं छात्रः स्वयं कृतवान् न वेति कथं ज्ञातुं शक्यते?
क. लेखनं दृष्ट्वा
ख. छात्रस्य मातापितृभ्यां सह सम्भाषणेन
ग. तर्जनेन सत्यं वदति
घ. गृहकार्ये प्रदत्तविषयेण सह सम्बद्धप्रश्नकरणेन

96. गृहकार्यं भवेत्-
क. क्रियात्मकम् ख. सर्जनात्मकम्
ग. विश्लेषणात्मकम् घ. त्रयमपि

97. शिक्षकस्य वास्तविकं मूल्याङ्कनं कः करोति?
क. छात्रः ख. सहशिक्षकः
ग. प्राचार्यः घ. परिवारः

98. उत्तमसमाजस्य निर्माणं कदा भवति?
क. यदा सर्वेभ्यः जनेभ्यः मुक्तरूपेण सर्वं लभ्यते।
ख. शिक्षा प्राप्तुं यदा सर्वेभ्यः समानावसरः लभ्यते।
ग. सर्वेभ्यः धनदानेन
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

99. मुदलियार-आयोगस्य अन्यत् नाम किम्?
क. विश्वविद्यालयशिक्षायोगः
ख. राष्ट्रियज्ञानायोगः
ग. माध्यमिकशिक्षायोगः
घ. संस्कृतशिक्षायोगः

100. प्रस्ताविते NEP-2019 इत्यत्र परिकल्पिता शैक्षिकसंरचना का?
क. 10+2+3 ख. 5+3+3
ग. 10+5+5 घ. 5+3+3+4

101. वर्तमानसमये प्राथमिकशिक्षायाः दुर्दशायाः मुख्यकारणम्-
क. वैय्यक्तिकपरिवारः
ख. छात्राः दूरदर्शने अधिकं समयं यापयन्ति
ग. मार्गदर्शकपुस्तकानाम् उपरि विश्वासः (Guide Books)
घ. शिक्षकच्छात्रयोः विषमानुपातः

102. अपराधिनां बालानां समस्यानिवारणाय शिक्षकेण किं कर्तव्यम्?
क. प्राचार्यः सूचनीयः
ख. कक्ष्यातः ते छात्राः निष्कासनीयाः
ग. उपचारात्मकप्रविधिः आश्रयणीयः
घ. सर्वे दण्डनीयाः

103. अधो दत्तेषु कः विकल्पः जीवनमूल्यं नास्ति?
क. पराधीनता ख. परोपकारः
ग. बन्धुत्वम् घ. सहनशीलता

104. छात्राणां चरित्रनिर्माणे सर्वाधिका महत्त्वपूर्णभूमिका एतस्य विद्यते-
क. अध्यापकोपदेशस्य
ख. अध्यापकस्य आदर्शपूर्णचारित्र्यस्य
ग. महापुरुषाणां जीवनगाथानां पठनस्य
घ. धार्मिकशिक्षायाः

105. कस्याम् अवस्थायां छात्रेषु शारीरिक-वैचारिक-झञ्झावातः भवति?
क. शैशवावस्थायाम् ख. बाल्यावस्थायाम्
ग. किशोरावस्थायाम् घ. प्रौढावस्थायाम्

106. शिक्षामनोविज्ञानं विशेषतः अध्ययनं करोति-
क. शैक्षिकोपलब्धेः ख. शारीरिकविकासस्य
ग. व्यवहारस्य घ. सामाजिकगतिशीलतायाः

107. छात्राणाम् आवेगस्य दमनेन
क. अनुशासनं भवति
ख. विद्रोहभावना जागरिता भवति
ग. सृजनात्मकशक्तिः कुण्ठिता भवति
घ. (B & C) इत्युभयमपि

108. शरणत्रयी केषाम्?
क. वैदिकानाम् ख. बौद्धानाम्
ग. जैनानाम् घ. क्रैस्तानाम्

109. Gross Domestic Product (GDP) इत्सस्य षट्-प्रतिशतं व्ययः सर्वकारेण शिक्षायै करणीयः इति प्रथतमः केन कथितम्?
क. राधाकृष्णन् आयोगेन ख. राममूर्तिसमित्या
ग. कोठारी आयोगेन घ. मण्डलायोगेन

110. गामीणच्छात्रप्रतिभानां विकासार्थं विशेषतया संस्थापिताः सन्ति-
क. केंद्रीयविद्यालयाः ख. नवोदविद्यालयाः····
ग. क्षेत्रीयविद्यालयाः घ. चटशालाः

111. शिक्षायाः उद्देश्यम् इदं नास्ति-
क. संवेदनशीलतायाः विकासः ख. कर्मस्वातन्त्र्यम्
ग. वैचारिकदासता घ. संज्ञानात्मकविकासः

112. शिक्षाग्रहणस्य मुख्योद्देश्यं स्यात्-
क. वृत्तिः ख. स्वावलम्बनम्
ग. पाण्डित्यप्राप्तिः घ. अनुशासनसम्पादनम्

113. उत्तमशिक्षकः कुर्यात्-
क. आलङ्कारिकभाषया प्रयोगम्
ख. श्यामपट्टस्य अधिकोपयोगम्
ग. परीक्षादृष्ट्या प्रश्नोत्तरज्ञापनम्
घ. सान्दर्भिकोदाहरणैः विषयस्य स्पष्टीकरणम्

114. श्रेष्ठाध्यापकः-
क. छात्रान् प्रीणाति ख. सदाचारी भवति
ग. परिश्रमी भवति घ. विषयदक्षतां सम्पादयति

115. शिक्षकस्य प्राथमिकता अस्मिन् स्यात्-
क. परम्परापालने ख. पाठ्यक्रमपूर्तौ
ग. वैज्ञानिकदृष्टौ घ. धनार्जने

116. छात्रकेन्द्रितशिक्षणस्य कः अभिप्रायः?
क. छात्रस्य सुखकल्पनम्
ख. छात्रस्य प्रशंसाकरणम्
ग. निःशुल्कशिक्षाविधानम्
घ. शिक्षणे तेषाम् अनुभवानाम् आवश्यकतानाञ्च प्राधान्यम्

117. "बालमस्तिष्के बलात् ज्ञानविज्ञानयोः पूरणापेक्षया बालाभिरुचेः जागरणाय यत्नो विधेयः" इति केन उक्तम्?
क. रूसोवर्येण ख. गान्धीवर्येण
ग. विवेकानन्देन घ. एडम्स्वर्येण

118. "छात्रः ज्ञानस्य निर्माता आस्ति, न तु प्राप्तिकर्ता" इति विचारः-
क. प्रोजनवादस्य ख. आदर्शवादस्य
ग. भौतिकवादस्य घ. रचनावादस्य

119. कक्ष्यायाम् अनुशासनहीनतायाः प्रमुख कारणम्
क. कक्ष्यायां छात्रसंख्यायाः न्यूनता
ख. अध्यापकस्य सौहार्दम्
ग. शिक्षणविधयः छात्रतरानुकूलाः न सन्ति इति
घ. उपर्युक्तं सर्वमपि

120. उच्छृङ्खलितछात्रेभ्यः दातव्यः-
क. शारीरिकदण्डः ख. नैदानिकोपचारः
ग. आर्थिकदण्डः घ. प्रोत्साहनराशिः

चतुर्थः खण्डः अङ्काः 40

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

121. मैत्रेयी-याज्ञवल्क्योपाख्यानमत्र समुपलभ्यते –
क. छान्दोग्योपनिषदि ख. बृहदारण्यकोपनिषदि
ग. प्रश्नोपनिषदि घ. माण्डूक्योपनिषदि

122. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति महावाक्यं कुत्र अस्ति?
क. बृहदारण्यके ख. कठोपनिषदि
ग. छान्दोग्योपनिषदि घ. केनोपनिषदि

123. सांख्यकारिकाग्रन्थस्य प्रणेता कः?
क. ईश्वरकृष्णः ख. कपिलः
ग. वाचस्पतिः घ. माधवः

124. न्यायदर्शनस्य प्रवर्तकः कः?
क. अक्षपादगौतमः ख. ईश्वरकृष्णः
ग. कृष्णद्वैपायनः घ. प्रभाकरमिश्रः

125. साधनचतुष्टये कस्य गणना न भवति ?
क. नित्यानित्यवस्तुविवेकः
ख. मुमुक्षुत्वम्
ग. शमादिषट्सम्पत्तिः
घ. काम्यादि

126. पुराणानुसारेण सर्गशब्दस्य कः अर्थः?
क. उत्पत्तिः ख. नाशः
ग. परिणामः घ. वंशः

127. "नास्ति कीर्तिसमं धनम्" इति सूक्तिः कुत्रोपलभ्यते?
क. विष्णुपुराणे ख. रामायणे
ग. महाभारते घ. बृहन्नारदीये पुराणे

128. प्रह्लादस्य पिता अयमासीत्?
क. हिरण्याक्षः ख. हिरण्यकश्यपुः
ग. अम्बरीशः घ. शुकः

129. "शाकुन्तलोपाख्यानम्" कस्मिन् पर्वणि विद्यते-
क. वनपर्वणि ख. उद्योगपर्वणि
ग. आदिपर्वणि घ. शान्तिपर्वणि

130. दशरथस्य मन्त्री कः आसीत्?
क. सुमन्त्रः ख. सुबुद्धिः
ग. नलः घ. मरीचिः

131. ऋषेः पराशरस्य पुत्रः अस्ति-
क. वामदेवः ख. विश्वामित्रः
ग. कृष्णद्वैपायनः घ. वाल्मीकिः

132. श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि वर्तते?
क. सभापर्वणि ख. आदिपर्वणि
ग. उद्योगपर्वणि घ. भीष्मपर्वणि

133. भीष्मस्य आद्यं नाम किमासीत् ?
क. प्रियव्रतः ख. देवव्रतः
ग. सत्यव्रतः घ. शान्तनुः

134. 'सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्'- कस्य कृतिः अस्ति?
क. भवभूतेः ख. बाणस्य
ग. हर्षाय घ. अश्वघोषस्य

135. दिलीपस्य गोसेवावर्णनं रघुवंशस्य कस्मिन सर्गे अस्ति?
क. प्रथमसर्गे ख. तृतीयसर्गे
ग. द्वितीयसर्गे घ. चतुर्थसर्गे

136. 'शिशुपालोपाख्यानम्'- कस्मिन् पर्वणि विद्यते?
क. वनपर्वणि ख. सभापर्वणि
ग. उद्योगपर्वणि घ. शान्तिपर्वणि

137. बुद्धचरितमहाकाव्यस्य रचनाकारः कः?
क. श्रीहर्षः ख. अश्वघोषः
ग. हर्षः घ. भारवी

138. महाभारतस्य अन्तिमः पर्वविशेषः कः अस्ति?
क. स्वर्गारोहणपर्व ख. अश्वमेधपर्व
ग. अनुशासनपर्व घ. सभापर्व

139. वानरराजस्य सुग्रीवस्य मधुवनस्य पालक आसीत् एषः वानरः-
क. अङ्गदः ख. नीलः
ग. नलः घ. दधिमुखः

140. एको रसः करुण एव" इति कुत्रोपलभ्यते?
क. दशकुमारचरिते ख. उत्तररामचरिते
ग. विक्रमोर्वशीये घ. स्वप्नवासवदत्ते

141. वेणीसंहारनाटकस्य कर्ता कः?
क. भट्टनारायणः ख. भट्टभास्करः
ग. बाणभट्टः घ. शूद्रकः

142. 'यशस्तिलकचम्पूः'- कस्य कृतिः?
क. नीलकण्ठदीक्षितस्य ख. भोजदेवस्य
ग. त्रिविक्रमभट्टस्य घ. सोमदेवस्य

143. "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ" इति कस्मिन् काव्ये पठितम्?
क. कुमारसम्भवे ख. रघुवंशे
ग. काव्यादर्शे घ. उत्तररामचरिते

144. एकमेव स्त्रीपात्रं कस्मिन् नाटके वर्तते?
क. मालतीमाधवे ख. विक्रमोर्वशीये
ग. मुद्राराक्षसे घ. बालचरिते

145. विश्वगुणादर्शचम्पूकाव्यस्य कर्ता कः?
क. बाणभट्टः ख. वेङ्कटाध्वरिः
ग. धनञ्जयः घ. भोजः

146. "दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्" इति वचनं कस्मिन नाटके विद्यते?
क. दूतघटोत्कचे ख. वेणीसंहारे
ग. प्रतिमानाटके घ. मध्यमव्यायोगे

147. "ललितलवङ्गम्" इति शिशुकाव्यस्य लेखकः कः?
क. सत्यदेव वर्मा ख. जनार्दन हेगडे
ग. दिगम्बरमहापात्रः घ. अश्वघोषः

148. 'तण्डुलप्रस्थीयम्' इति रूपकस्य प्रणेता अयं विद्यते-
क. राधावल्लभत्रिपाठी ख. गणेशरामशास्त्री
ग. बच्चूलाल अवस्थी घ. सत्यदेव वर्मा

149. शिवराजविजयं कीदृशं काव्यमस्ति?
क. चम्पूकाव्यम् ख. नाटकम्
ग. गद्यकाव्यम् घ. पद्यकाव्यम्

150. "समीक्षासौरभम्" इत्याख्य ग्रन्थस्य रचयिता अस्ति-
क. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः
ख. सत्यव्रतशास्त्री
ग. रामकरणशर्मा
घ. बलदेवानन्दसागरः

151. सम्प्रति ऋग्वेदस्य समुपलभ्या, प्रचलन्ती च शाखा का?
क. शाकलशाखा ख. बाष्कलशाखा
ग. शांखायनशाखा घ. माण्डूकायनशाखा

152. "अध्वर्युः" इति कस्य वेदस्य अपरं नाम?
क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. सामवेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

153. अथर्ववेदस्य शाखा का अस्ति?
क. कठशाखा ख. शांखायनशाखा
ग. तैत्तिरीयशाखा घ. स्तौदशाखा

154. सामवेदस्य ऋत्विगस्ति-
क. अध्वर्युः ख. ब्रह्मा
ग. होता घ. उद्गाता

155. "भैषज्यवेदः" इति कस्य वेदस्य नामान्तरमस्ति?
क. अथर्ववेदस्य ख. शुक्लयजुर्वेदस्य
ग. कृष्णयजुर्वेदस्य घ. ऋग्वेदस्य

156. गद्यात्मकः वेदः कः?

क. ऋग्वेदः ख. अथर्ववेदः
ग. सामवेदः घ. यजुर्वेदः

157. ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति?

क. अष्टौ ख. दश
ग. पञ्च घ. द्वादश

158. ऋग्वेदस्य ब्राह्मणम् अस्ति-

क. शतपथब्राह्मणम् ख. ऐतरेयब्राह्मणम्
ग. गोपथब्राह्मणम् घ. किमपि नास्ति

159. कौषीतकि-ब्राह्मणस्य नामान्तरमस्ति-

क. ऐतरेयब्राह्मणम् ख. गोपथब्राह्मणम्
ग. शतपथब्राह्मणम् घ. शांखायनब्राह्मणम्

160. "सत्यमेव जयते नानृतम्" इति वाक्यं कस्यामुपनिषदि विद्यते?

क. मुण्डकोपनिषदि ख. माण्डूक्योपनिषदि
ग. ऐतरेयोपनिषदि घ. छान्दोग्योपनिषदि

उत्तरपत्रम्

1	(ख)	2	(ख)	3	(क)	4	(ख)
5	(घ)	6	(ख)	7	(ग)	8	(क)
9	(घ)	10	(ग)	11	(क)	12	(ग)
13	(क)	14	(घ)	15	(ग)	16	(क)
17	(ग)	18	(घ)	19	(ग)	20	(ख)
21	(घ)	22	(ख)	23	(ग)	24	(क)
25	(ख)	26	(ख)	27	(ख)	28	(ग)
29	(ख)	30	(ख)	31	(ग)	32	(घ)
33	(घ)	34	(घ)	35	(ग)	36	(ख)
37	(ग)	38	(ग)	39	(ग)	40	(ख)
41	(ख)	42	(घ)	43	(क)	44	(क)
45	(घ)	46	(घ)	47	(घ)	48	(क)
49	(घ)	50	(घ)	51	(घ)	52	(क)
53	(घ)	54	(ग)	55	(ख)	56	(क)
57	(ग)	58	(ग)	59	(घ)	60	(क)
61	(क)	62	(घ)	63	(ग)	64	(ग)
65	(घ)	66	(ग)	67	(घ)	68	(ग)
69	(क)	70	(ख)	71	(ख)	72	(क)
73	(ख)	74	(ग)	75	(क)	76	(ख)
77	(ग)	78	(घ)	79	(ग)	80	(ख)
81	(घ)	82	(घ)	83	(घ)	84	(घ)
85	(घ)	86	(ख)	87	(क)	88	(क)
89	(ग)	90	(ख)	91	(घ)	92	(ख)
93	(ख)	94	(ख)	95	(घ)	96	(ग)
97	(क)	98	(ख)	99	(ग)	100	(क)
101	(क)	102	(ग)	103	(क)	104	(ख)
105	(ग)	106	(ग)	107	(घ)	108	(ख)
109	(ख)	110	(ख)	111	(ग)	112	(ख)
113	(घ)	114	(क)	115	(ग)	116	(घ)
117	(क)	118	(घ)	119	(ग)	120	(ख)
121	(ख)	122	(ग)	123	(क)	124	(क)
125	(घ)	126	(क)	127	(ग)	128	(ख)
129	(ग)	130	(क)	131	(ग)	132	(घ)
133	(ख)	134	(घ)	135	(ग)	136	(ख)
137	(ख)	138	(क)	139	(ख)	140	(ख)
141	(क)	142	(घ)	143	(ख)	144	(क)
145	(ख)	146	(ख)	147	(ग)	148	(क)
149	(ग)	150	(क)	151	(क)	152	(ख)
153	(घ)	154	(ख)	155	(क)	156	(घ)
157	(ख)	158	(ख)	159	(घ)	160	(क)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-2

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

(संस्कृतभाषादक्षता)

(अ) यथा निर्देशं लिखत। (5×2=10)

क. पुंलिङ्गे परिवर्त्तयत।

ताभिः यह साऽपि गतवती।

ख. कर्तृपदं चिनुत।

भक्त्या वन्दे जनार्दनम्।

ग. अव्ययपदं चिनुत।

अर्थोहि कन्या परकीया एव।

घ. बहुवचने परिवर्त्तयत।

भगिनी शयाय्यां शेते।

ङ. कर्तृवाच्ये परिवर्त्तयत।

मया त्वं दृश्यसे।

(ब) अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। (5×2=10)

अध्ययनस्य सम्बन्धो विद्यया साकं भवति। संसारे बहुविधाश्च विद्याः विद्यन्ते । अध्ययनन्तु मनुष्याणां जीवने सर्वदा भवत्येव। परं नियमपूर्वकं विद्यास्वीकार एवाध्ययनं प्रत्यक्षरूपेण बोध्यते। प्राक्कालेऽध्ययनस्यातीव महत्त्वमासीत्। बालकाः उपनयनसंस्कारानन्तरं गुरुकुलं गत्वा विद्याभ्यासं कुर्वन्ति स्म। अस्मिन् काले छात्राः अन्यान् व्यापारान् परित्यजन्ति स्म। ब्रह्मचर्याश्रमस्य पालनानन्तरमेव विद्यार्थिनः गृहस्थाश्रमं भजन्ते स्म। यद्यपि शिक्षालयेषु उपाध्यायेभ्यः विद्याप्राप्तिः जायते, तथापि स्वानुभवेन शास्त्रालोचनेन वा जायमानंज्ञानम्-अध्ययनस्य मूलप्रकृतिः।

क. अध्ययनस्य मूलं किम्?

ख. विद्यया सह कस्य सम्बन्धो विद्यते?

ग. शिष्यशब्दवाचकाः के शब्दाः प्रयुक्ताः?

घ. अध्ययनं प्रत्यक्षरूपेण कः बोध्यते?

ङ. अस्मिन् काले इति कोऽर्थः? 'अस्मिन्' इत्यस्य।

(स) पद्यांश पठित्वा प्रश्नान् समाधत्त। (5×2=10)

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते।।

प्रश्नाः-

क. कः नरः श्रुतवान् गुणज्ञश्च भवति?

ख. 'वक्ता' इत्यस्य प्रातिपदिकं किम्।

ग. कानि तिङन्तक्रियापदानि अत्र सन्ति?

घ. अस्मिन् श्लोके कस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितम्?

ङ. 'श्रुतवान्' इत्यत्र कः प्रत्ययः?

(द) कमपि एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशता शब्दैः अनुच्छेदं लिखत। (10 अङ्का)

क. आकस्मिकाक्रमणम्

ख. विमुद्रीकरणम्

ग. मम देशः भारतम्

प्रथमो भागः पूर्णाङ्काः-160

प्रथमः खण्डः अङ्काः 40

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

1. 'अद्' धातोः णिचि इदं रूपम् –
   क. आदयति ख. अदयति
   ग. अत्सति घ. जिघत्सति
2. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत- 'बालाः अस्मान् पश्यन्ति', 'बालैः. ....'
   क. मां दृश्यत ख. वयं दृश्यन्ते
   ग. वयं पश्यन्ते घ. वयं दृश्यामहे
3. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत- 'भक्तेन देवाः स्तूयन्ते', 'भक्तः . ...'
   क. देवं स्तौति ख. देवान् स्तुवन्ति
   ग. देवान् स्तौति घ. देवं स्तुतः
4. 'आचार्यः' इत्यत्र कृत्प्रत्ययः कः?
   क. यत् ख. ण्यत्
   ग. क्यप् घ. ण्वुन्
5. 'वद्' धातोः क्त-प्रत्यये रूपं भवति –
   क. उदितम् ख. उक्तम्
   ग. वदितम् घ. उचितम्
6. कुरु+चर्+ट =
   क. कुरुचारः ख. कुरुचरिः
   ग. कुरुचरः घ. कुरुचरितः
7. विपूर्वक-जिधातोः लटि रूपं भवति-
   क. विजयति ख. विजायते
   ग. विज्ञायते घ. विजयते
8. 'ज्ञा' धातोः आत्मनेपदे कर्तरि लटि प्रथमपुरुष-बहुवचनम्-
   क. जानते ख. जानीते
   ग. ज्ञायन्ते घ. जानन्ते
9. 'अप्' शब्दः कस्मिन् लिङ्गे वर्तते ?
   क. पुंलिङ्गे ख. स्त्रीलिङ्गे
   ग. नपुंसकलिङ्गे घ. त्रिषु लिङ्गेषु
10. शुद्धं रूपं चिनुत-
    क. श्रृण्वन्ति ख. शृण्वन्ति
    ग. श्रृण्वन्ति घ. शृण्वन्ति
11. रसना + इति-सन्धिघटितं रूपं किम्?
    क. रसनीतिः ख. रसनयिति
    ग. रसनेति घ. रसनैति
12. यण्-सन्धेः उदाहरणं नास्ति-
    क. पित्रर्चा ख. अभ्युदयः
    ग. तन्वङ्गी घ. पितृणम्
13. एतज्ज्ञात्वा इत्यत्र कः सन्धिः?
    क. श्चुत्वसन्धिः ख. जश्त्वसन्धिः
    ग. चर्त्वसन्धिः घ. छत्वसन्धिः
14. 'उत्थानम्' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः........?
    क. उत् + स्थानम् ख. उत् + थानम्
    ग. उद् + थानम् घ. उक् + स्थानम्
15. कविः + रचयति-इत्यत्र सन्धिघटितपदं किम्?
    क. कविर्रचयति ख. कवि रचयति
    ग. कवी रचयति घ. कविरचयति
16. 'गङ्गे + अमू' इत्यत्र कः सन्धिः ?
    क. गुणः ग. वृद्धिः
    ख. प्रकृतिभावः घ. यण्
17. 'विश्वपा' शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
    क. विश्वपा ख. विश्वपः
    ग. विश्वप घ. विश्वपाः
18. 'दधि' शब्दस्य तृतीयैकवचनरूपं किम्?
    क. दधिना ख. दध्ना
    ग. दधीना घ. दध्नः
19. राजन्-शब्दस्य चतुर्थ्येकवचनम्-
    क. राज्ञे ख. राजस्य
    ग. राजाय घ. राजे
20. सुधीशब्दस्य प्रथमाद्विवचने किं रूपम् ?
    क. सुध्यौ ख. सुधी
    ग. सुधियौ घ. सुधौ
21. विद्वच्छब्दस्य सम्बोधनैकवचने –
    क. हे विद्वत् ख. हे विद्वन्
    ग. हे विदन् घ. हे विद्वान्
22. इदं-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचनम्
    क. इयम् ख. इदम्
    ग. अयम् घ. इमाः

23. 'रामेण बाणेन हतो वाली' इति वाक्ये करणं किम्?
    क. रामेण ख. बाणेन
    ग. हतः घ. वाली
24. सीता.........स्निह्यति।
    क. रामम् ख. रामाय
    ग. रामात् घ. रामे
25. 'ऋते' योगे का विभक्तिः ?
    क. तृतीय ख. चतुर्थी
    ग. पञ्चमी घ. षष्ठी
26. 'अयम् अजं हन्ति' इति वाक्ये कर्मपदं किम्?
    क. अयम् ख. अजं
    ग. हन्ति घ. किमपि न
27. 'स्वस्ति' योगे का विभक्तिः?
    क. षष्ठी ख. पञ्चमी
    ग. चतुर्थी घ. तृतीया
28. 'पचन्ती' इत्यत्र कः स्त्री-प्रत्ययः?
    क. ङीप् ख. ङीष्
    ग. ङीन् घ. चाप्
29. 'एडक' शब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां कः प्रत्ययः?
    क. डाप् ख. चाप्
    ग. टाप् घ. ङीन्
30. 'राष्ट्रियः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
    क. दक् ख. घ
    ग. इयन् घ. अञ्
31. दितेः अपत्यम्-
    क. दित्यः ख. द्वैतः
    ग. दितः घ. दैत्यः
32. 'अधिहरि' इत्यत्र कः समासः?
    क. कर्मधारयः ख. अव्ययीभावः
    ग. तत्पुरुषः घ. बहुव्रीहिः
33. 'धान्यार्थः' इत्यस्य विग्रहवाक्यमिदम्-
    क. धान्ये अयम् ख. धान्यस्य अयम् .
    ग. धान्याय अयम् घ. इदं धान्यम्
34. 'उपविंशाः' इत्यत्र कः समासः?
    क. बहुव्रीहिः ख. कर्मधारयः
    ग. द्विगुः घ. द्वन्द्वः
35. अहिश्च नकुलश्च-इत्यत्र समासघटितं रूपम्-
    क. अहिनकुले ख. अहिनकुलम्
    ग. अहिनकुलौ घ. नकुलाहिः
36. 'पच्' धातोः विधिलिङ्रूपम्-
    क. पच्यात् ख. पचतु
    ग. पचेत् घ. अपचत्
37. 'वह्' धातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचने-
    क. वहामि ख. ववाह
    ग. ऊहुः घ. उवाह
38. 'शेरते' इति रूपं 'शीङ्' धातोः लट्लकारस्य ?
    क. प्रथमपुरुषैकवचनम्
    ख. प्रथमपुरुषबहुवचनम्
    ग. मध्यमपुरुषैकवचनम्
    घ. मध्यमपुरुषद्विवचनम्
39. 'हन्' धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचनरूपम्-
    क. घ्नन्ति ख. हन्ति
    ग. नन्ति घ. हनति
40. 'चिकीर्षति' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
    क. णिच् ख. यङ्
    ग. सन् घ. यक्

द्वितीयः खण्डः अङ्काः 40

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

41. 56, 72 , 90, -------?
    क. 96 ख. 97
    ग. 100 घ. 110
42. 1, 4, 27, 256 --------?
    क. 25 ख. 3125
    ग. 625 घ. 5
43. शुक्रवासरः - बुधवासरः, अद्य - ....?
    क. श्वः ख. परह्यः
    ग. ह्यः घ. परश्वः
44. $\frac{7+3+5+5-10}{2}$ =?
    क. 6 ख. 7
    ग. 5 घ. 1/2

45. 54, 49........, 39, 34
क. 42 ख. 44
ग. 45 घ. 46

46. एका महिलाम् अनुलक्ष्य रामः वदति- "एषा मम पितुः एकस्याः भगिन्याः पुत्री"। तर्हि राम-महिला इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
क. माता ख. पैतृष्वसेया
ग. सहोदरी घ. पितृष्वसा

47. राम श्यामतः धनिकः किन्तु सः मोहनवत् धनिकः न। तर्हि श्यामः कीदृशः?
क. रामतः धनिकः ख. सर्वतः धनिकः
ग. सर्वतः निर्धनः घ. मोहनतः धनिकः

48. HARD इत्यस्य सङ्केतशब्दः 1357 भवति। तथैव SOFT इत्यस्य 2468 भवति चेत् 21448 इति सङ्केतस्य कः शब्दः भवति ?
क. SHOOP ख. SHOOL
ग. SCOOL घ. SHOOT

49. सम्प्रति पञ्चोनसप्तवादनं चेत् दर्पणे कः समयः?
क. पञ्चोत्तरपञ्चवादनम् ख. पञ्चोननववादनम्
ग. पञ्चाधिकपञ्चवादनम् घ. पञ्चाधिकचतुर्वादनम्

50. प्रातः घटीयन्त्रे 9: 15 वादनं चेत् दर्पणे कः समयः दृश्यते?
क. 5:00 ख. 3:45
ग. 4:50 घ. 2:45

51. नीति-आयोगस्य स्थापनायाम् अवसानं जातम्-
क. योजना-आयोगस्य ख. विधि-आयोगस्य
ग. नैतिक-आयोगस्य घ. वित्त-आयोगस्य

52. बेङ्गलूरूनगरे वैमानिकप्रदर्शिनी (Air show) 2019 इत्यस्मिन् दुर्घटनाग्रस्तयोः विमानयोः नाम-
क. राफेल ख. मिग
ग. सूर्यकिरण घ. तेजस्

53. प्रथमायाः T -20 क्रिकेट-विश्वकपस्पर्द्धायाः विजेता-
क. श्रीलङ्का ख. बङ्गदेशः
ग. भारतम् घ. पाकिस्तानम्

54. साइना-नेहवालः अनया क्रीडया सम्बद्धा-
क. हॉकी ख. टेनिस
ग. चतुरङ्गम् घ. बैडमिण्टन्

55. 2018 वर्षे साहित्य-अकादमी-पुरस्कारं प्राप्तवान्-
क. रामकरणशर्मा ख. रमाकान्तशुक्लः
ग. चमू कृष्ण शास्त्री घ. वे. कुटुम्बशास्त्री

56. 2019 वर्षे भारतरत्नसम्माननं प्राप्तवान्-
क. नानाजी देशमुखः ख. दीनदयाल-उपाध्यायः
ग. ए. पि. जे. अब्दुल कलाम घ. सचिन तेन्दुलकरः

57. प्रतिवर्षं 21 जून दिनाङ्के आयोज्यमानः दिवसः-
क. मातृभाषादिवसः ख. पर्यावरणदिवसः
ग. संस्कृतदिवसः घ. योगदिवसः

58. भारतीयसंविधाने धाराः सन्ति-
क. 448 ख. 438
ग. 428 घ. 432

59. 'नैरोबी' इति कस्य देशस्य राजधानी-
क. मालदीव ख. केन्या
ग. म्यान्मार घ. सिंगापुर

60. 'बफर स्टेट' इति रूपेण प्रसिद्धः भारतस्य समीपस्थदेशः-
क. बंग्लादेशः ख. श्रीलंकादेशः
ग. नेपालदेशः घ. पाकिस्तानदेशः

61. ब्रह्मसमाजस्य संस्थापकः-
क. स्वामी विवेकानन्दः ख. महात्मा गान्धी
ग. राजाराममोहनरायः घ. स्वामी दयानन्दः

62. एतेषु सर्वाधिकवृष्टिः अत्र भवति-
क. चेरापूंजी ख. शृंगेरी
ग. मुन्नार घ. श्रीनगर

63. 'ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये' इति कस्याः संस्थायाः ध्येयवाक्यम्?
क. हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य
ख. विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगस्य
ग. केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा-बोर्ड इत्यस्य
घ. केन्द्रीय विद्यालय-संघटनस्य

64. अजन्ता-गुहाः अस्मिन् राज्ये विद्यन्ते-
क. महाराष्ट्रराज्ये ख. मध्यप्रदेशे
ग. गुजरातराज्ये घ. छत्तीसगढराज्ये

65. विद्यालयशिक्षां परामृशति इयं संस्था-
क. विश्वविद्यालय अनुदान आयोगः

ख. राष्ट्रीय शैक्षिक-अनुसन्धान-एवं-प्रशिक्षणपरिषद्
ग. नीति-आयोगः
घ. न किमपि

66. 'मिसाइल मैन' इति कस्य प्रसिद्धिः?
क. होमीजहाँगीरभाभा
ख. बीरबल साहनी
ग. ए. पि. जे. अब्दुल कलाम
घ. न्यूटन

67. 'घूमर' इति अस्य राज्यस्य प्रसिद्धं नृत्यम्-
क. गुजरातराज्यस्य ख. हिमाचलप्रदेशस्य
ग. पञ्जाबराज्यस्य घ. राजस्थानस्य

68. 'बाई साइकिल' इत्यस्य आविष्कर्ता-
क. के. मैकमिलन ख. जी. मार्कोनी
ग. ग्राहम बैल घ. जिलेट

69. 'भूदान'-आन्दोलनस्य प्रवर्त्तकः-
क. सरदार-पटेलः ख. बालगङ्गाधरतिलकः
ग. गोविन्दवल्लभपन्तः घ. आचार्यविनोबाभावे

70. 'धम्मपद' इति ग्रन्थस्य भाषा-
क. पालि ख. प्राकृतम्
ग. अपभ्रंशः घ. संस्कृतम्

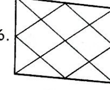
71. ग, ज, ड, ... । अत्र अग्रिमः वर्णः कः?
क. भ ख. ब
ग. द घ. फ

72. 9, 11, 15, 23.......?
क. 27 ख. 25
ग. 39 घ. 31

73. आरोहक्रमेण योजयत-
क. लवः रामः दशरथः अजः
ख. रामः लवः अजः दशरथः
ग. अजः दशरथः लवः रामः
घ. दशरथः रामः लवः अजः

74. कश्चित् बालकः दर्पणे भित्तिघट्याः चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे 8 वादनमिति दृष्टवान्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः?
क. 6 वादनम् ख. 7 वादनम्
ग. 4 वादनम् घ. 5 वादनम्

75. 9: 30 इति समयः दर्पणे कथं दृश्यते?
क. 2:30 ख. 1:30
ग. 3:30 घ. 4: 30

76. अस्मिन् चतुर्भुजाः कति सन्ति?
क. 4 ख. 5
ग. 6 घ. 12

77. [figure] + [figure] = ?
क. [figure] ख. [figure]
ग. [figure] घ. [figure]

78. धूमस्य कारणम् अस्ति-
क. वह्निः ख. वायुः
ग. जलम् घ. आकाशः

79. सूर्यः- तेजः। चन्द्रः······?
क. रात्रिः ख. श्वेतः
ग. उष्णता घ. शीतलता

80. भिन्नं पृथक् कुरुत।
क. अचलः ख. रसा
ग. भूमिः घ. अनन्ता

तृतीयः खण्डः अङ्काः 40

शिक्षणाभिरुचिः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

81. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य अध्यक्षः आसीत्-
क. डॉ० दौलतसिंह कोठारी
ख. डॉ० लक्ष्मणस्वामी मुदलियार
ग. डॉ० एस० राधाकृष्णन्
घ. डॉ० जाकिर हुसैन

82. भारते बालानां विकासे महती समस्या अस्ति-
क. खाद्यपदार्थानां न्यूनता
ख. शिक्षकाणाम् अनवधानता
ग. कुपोषणम्
घ. स्थूलता

83. यदि सर्वेषां बालानाम् एका एव समस्या स्यात्, तर्हि तस्याः समस्यायाः समाधानं कथं करणीयम्?
क. एकैकशः ख. सामूहिकरूपेण
ग. आदौ वयसा कनिष्ठानाम् घ. आदौ वयसा ज्येष्ठानाम्

84. 'सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः' इत्यादीनि वाक्यानि कीदृशानि मूल्यान्युत्पादयन्ति?
क. जीवनमूल्यानि ख. राजसिकमूल्यानि
ग. केवलं भारतीय-मूल्यानि घ. तामसिकमूल्यानि

85. अधिगमः नाम-
क. कक्ष्यास्वीकरणम् ख. बालबोधनम्
ग. शिक्षणम् घ. किमपि न

86. बालेभ्यः रोचते-
क. कक्ष्याप्रणाली ख. कथाप्रणाली
ग. प्रवचनप्रणाली घ. उपदेशप्रणाली

87. बालबोधार्थं विशेषेण पाठनीयम्-
क. पञ्चरात्रम् ख. पञ्चतन्त्रम्
ग. चर्पटपञ्जरिका घ. गीतगोविन्दम्

88. 'NCTE' इति विस्तृतं रूपं किम्?
क. राष्ट्रीयमाध्यमिकशिक्षापरिषद्
ख. राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानपरिषद्
ग. राष्ट्रीयशिक्षकशिक्षापरिषद्
घ. राष्ट्रीयप्रशिक्षणपरिषद्

89. राष्ट्रियशिक्षादिवसः कस्य महापुरुषस्य जन्मदिनाङ्कः?
क. मौलाना अबुलकलाम-आजाद-महोदयस्य
ख. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्-महोदयस्य
ग. जाकिरहुसैनमहाभागस्य
घ. दयानन्दसरस्वतीमहाभागस्य

90. 'ऑपरेशन ब्लैक बोर्ड' इत्ययं कार्यक्रमः आसीत् -
क. प्राथमिकविद्यालयानां कृते
ख. विश्वविद्यालयानां कृते
ग. माध्यमिकविद्यालयानां कृते
घ. नवोदयविद्यालयानां कृते

91. शिक्षणं शिक्षायाः-
क. अङ्गं वर्तते ख. अङ्गं न वर्तते
ग. सम्बन्धः नास्ति घ. किमपि न

92. छात्रकेन्द्रितशिक्षणस्य आशयः कः?
क. प्रत्येकं छात्रस्य निश्शुल्कशिक्षा।
ख. शिक्षणे छात्राणां पूर्णसहयोगः।
ग. छात्रेभ्यः स्वातन्त्र्यप्रदानम्।
घ. प्रत्येकं छात्रस्य आवश्यकतायाः ध्यानम्।

93. माध्यमिकस्तरे संस्कृतशिक्षायाः उद्देश्यं भवितुम् अर्हति-
क. शास्त्रज्ञानम् ख. उत्साहवर्धनम्
ग. प्रतिस्पर्धाभाववृद्धिः घ. संस्कृतेः परिचयः

94. एतेषु कः गुरुः उत्तमः भवति?
क. आत्मसंयमी ख. विद्वान्
ग. चरित्रवान् घ. उपर्युक्तं त्रयम्

95. बालकस्य प्रथमगुरुः-
क. माता ख. पिता
ग. परिवारः घ. प्राथमिकशिक्षकः

96. अध्यापकः आत्मनः निन्दकेन छात्रेण सह कथं व्यवहरेत्?
क. शत्रुवत् ख. मित्रवत्
ग. अवहेलनापूर्वकम् घ. निन्दकवत्

97. मारिया माण्टेस्सरी महोदयायाः योगदानमस्ति-
क. पूर्वप्राथमिकशिक्षायाम्।
ख. प्रौढशिक्षायाम्।
ग. माध्यमिकशिक्षायाम्।
घ. उच्चशिक्षायाम्।

98. उत्तमाध्यापकस्य लक्षणं भवति यत्-
क. सर्वदा स्मितवदनः।
ख. छात्राणां नाम्ना संबोधकः।
ग. प्रत्येकं छात्रं प्रति अवधानवान्।
घ. प्रागुक्तं त्रयमपि।

99. छात्राणाम् अशुद्धसंस्कृतोच्चारणस्य परिष्करणार्थम् एषा प्रक्रिया अनुष्ठीयते-
क. संस्कृतगीतालापः
ख. उच्चारण-पुनरुच्चारणविधिः
ग. समानाक्षरयुक्तानां श्लोकानां वाचनम्
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

100. यदि कश्चित् छात्रः अध्यापकस्य वचनं नानुपालयति, तर्हि किं करणीयम्?
क. तस्मिन् अवधानं न देयम्।

ख. वैयक्तिकरूपेण सः बोधनीयः।
ग. शारीरिकरूपेण सः दण्डनीयः।
घ. अभिभावकान् आहूय विचारः करणीयः।

101. शिक्षकस्य भाषणशैली, प्रश्नकरणशैली च कीदृशी स्यात्?
क. यान्त्रिकी ख. विचित्रा
ग. वैविध्यपूर्णा घ. वैयक्तिकी

102. शिक्षणे भिन्न-भिन्नविधीनां प्रयोगः किमर्थं क्रियते?
क. एतैः शिक्षणं प्रभावपूर्णं भवति।
ख. शिक्षणं दीर्घं भवति।
ग. शिक्षणं शीघ्रं भवति।
घ. एतैः शिक्षकस्य कालयापनं भवति।

103. शिक्षणार्थं योजना कदा निर्मेया?
क. पाठनात् परम् ख. पाठनात् पूर्वम्
ग. यदा कदापि घ. पाठनकाले

104. यदा कक्ष्यायां कोऽपि छात्रः उत्तरं वक्तुं समर्थो न भवति, तदा अध्यापकः किं कुर्यात्?
क. स्वयम् उत्तरेत्।
ख. शारीरिकदण्डं दद्यात्।
ग. अन्यान् छात्रान् उत्तरं वक्तुम् आदिशेत्।
घ. छात्राणाम् अनुत्तरकारणं ज्ञातुं यतेत्।

105. कक्ष्याप्रबन्धस्य मुख्यमुत्तरदायित्वं कस्य?
क. कक्ष्यानायकस्य ख. कक्ष्याशिक्षकस्य
ग. संस्कृताध्यापकस्य घ. गणिताध्यापकस्य

106. शिक्षकेण शिक्षणस्य कः पक्षः अवलम्बनीयः?
क. कलात्मकपक्षः ख. वैज्ञानिकपक्षः
ग. उभौ अपि घ. न किमपि

107. शिक्षकस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति-
क. छात्राणां मूल्याङ्कनम्।
ख. अध्ययनयोग्यपरिस्थितिनिर्माणम्
ग. छात्राणां दोषज्ञापनम्
घ. अतिरिक्तकालांशेऽपि पाठनम्

108. अध्यापकस्य कार्यक्षमता वर्धते-
क. पदोन्नतिप्रदानेन ख. कठोरप्रशासनेन
ग. कृतकार्यस्य प्रोत्साहनेन घ. उत्तमवेतनेन

109. कक्ष्यायां शिक्षणं प्रभावितं न भवति-
क. वातावरणेन ख. छात्रेण
ग. अध्यापकेन घ. क्रीडाङ्गणस्य आकारेण

110. शिक्षणं नाम-
क. भाषणम् ख. लेखनम्
ग. वाचनम् घ. बोधनम्

111. वैदिककाले शिक्षा कीदृशी आसीत् ?
क. लैखिकी ख. मौखिकी
ग. साङ्केतिकी घ. प्रायोगिकी

112. बौद्धशिक्षायाः प्रमुखं केन्द्रमासीत्-
क. तक्षशिला ख. विक्रमशिला
ग. पाटलीपुत्रम् घ. नालन्दा

113. एतेषु कः संस्कारः शिक्षाप्रवेशस्य अर्थं बोधयति?
क. गर्भाधानम् ख. उपनयनम्
ग. चूडाकर्म घ. पाणिग्रहणम्

114. यदि भवतः कक्ष्यायामेकः छात्रः गृहकार्यं न करोति, तदा भवान्-
क. कक्ष्यातः बहिर्गच्छतु इत्यादेक्ष्यति।
ख. प्रधानाचार्यं सूचयिष्यति।
ग. कारणं ज्ञात्वा निवारणाय सहायतां करिष्यति।
घ. तस्य कारणं ज्ञास्यति।

115. शिक्षकः छात्रेभ्यः गृहकार्यं ददाति यतो हि-
क. शिक्षणे तदनिवार्यं सोपानमस्ति।
ख. छात्राणां स्वाध्याये रुचिर्वर्धते।
ग. छात्राः गृहकार्यं कर्तुं वाञ्छन्ति।
घ. संरक्षकाः सन्तुष्टाः भवन्ति।

116. गृहकार्यदानस्य उद्देश्यमस्ति-
क. अधीतस्य दृढीकरणम्।
ख. भाषणकौशलस्य विकासः।
ग. वाचनकौशलस्य विकासः।
घ. श्रवणकौशलस्य विकासः।

117. शिक्षा एतदर्थम् अपेक्ष्यते?
क. जनं विद्वांसं कर्तुम्।
ख. जनं स्वावलम्बिनं कर्तुम्।
ग. जनं धनार्जनयोग्यं कर्तुम्।
घ. जनं विवाहार्थं सिद्धं कर्तुम्।

118. ग्रामीणक्षेत्रे शिक्षायाः विकासस्य प्रधानं लक्ष्यम्-
क. प्राथमिक-प्रौढशिक्षयोः प्रचारः।
ख. नगरसुखस्य बोधनम्।
ग. उच्चशिक्षणस्य ज्ञानप्रदानम्।
घ. ग्रामात् बहिर्गमनमार्गदर्शनम्।

119. अभिभावकः स्वबालकार्थं शिक्षकेभ्यः किम् अभिलषति?
क. सपक्षव्यवहारम्
ख. अतिप्रेमप्रदर्शनम्
ग. आत्माभिव्यक्त्यर्थम् अवसरकल्पनम्
घ. वेषधारणक्षमताम्

120. संस्कृतशिक्षाऽऽयोगस्य समयः कः?
क. 1947-48 ख. 1950-51
ग. 1954-55 घ. 1956-57

चतुर्थः खण्डः अङ्काः 40

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

121. पुराणानुसारेण सर्गस्य कः अर्थः?
क. नाशः ख. समाप्तिः
ग. स्वर्गः घ. उत्पत्तिः

122. कादम्बरीकथा कस्माद् ग्रन्थात् स्वीकृता?
क. बृहत्कथायाः ख. कथासरित्सागरात्
ग. महाभारतात् घ. हरिवंशपुराणात्

123. 'वेतालपञ्चविंशतिका' कथा केन प्रणीता?
क. त्रिविक्रमभट्टेन ख. क्षेमेन्द्रेण
ग. विक्रमसेनेन घ. हेमचन्द्रेण

124. गोभिलगृह्यसूत्रमस्ति-
क. काण्वशाखायाः ख. कौथुमशाखायाः
ग. माध्यन्दिनशाखायाः घ. तैत्तिरीयशाखायाः

125. बौधायनश्रौतसूत्रमस्ति-
क. कृष्णयजुर्वेदस्य ख. शुक्लयजुर्वेदस्य
ग. अथर्ववेदस्य घ. ऋग्वेदस्य

126. अथर्ववेदसम्बद्धशिक्षाग्रन्थः वर्तते-
क. नारदीयशिक्षा ग. माण्डूकीयशिक्षा
ख. माण्ड्व्यशिक्षा घ. पाणिनीयशिक्षा

127. वेदार्थज्ञानाय निर्वचनाय च प्रवृत्तं वेदाङ्गं किम्?
क. व्याकरणम् ख. छन्दः
ग. शिक्षा घ. निरुक्तम्

128. शाङ्र्गदेवस्य सङ्गीतग्रन्थोऽयम्-
क. सङ्गीतदीपिका ख. सङ्गीतरत्नाकरः
ग. सङ्गीतसारोद्धारः घ. मातङ्गभरतम्

129. 'परिवर्तनम्' इति पुस्तकं कस्य?
क. जनार्दनहेगडेवर्यस्य
ख. डॉ० विश्वासवर्यस्य
ग. एच्० वी० नागराजवर्यस्य
घ. चमूकृष्णशास्त्रिवर्यस्य

130. गङ्गालहरी केन विरचिता?
क. जगन्नाथेन ख. रामभद्राचार्येण
ग. विश्वनाथेन घ. शङ्कराचार्येण

131. 'मालतीमाधवम्' कस्य कृतिः?
क. विशाखदत्तस्य ख. मयूरभट्टस्य
ग. भोजराजस्य घ. भवभूतेः

132. 'सौन्दरानन्दम्' महाकाव्यं केन प्रणीतम् ?
क. पाणिनिना ख. कालिदासेन
ग. अश्वघोषेण घ. भारविणा

133. 'प्रसन्नराघवस्य' प्रणेता कः?
क. सोमदेवः ख. मुरारिः
ग. जयदेवः घ. अश्वघोषः

134. 'पञ्चरात्रस्य' प्रणेता कः?
क. कालिदासः ख. भासः
ग. विशाखदत्तः घ. मुरारिः

135. मल्लिनाथेन 'शिशुपालवधस्य' का टीका रचिता?
क. सर्वकषा ख. सञ्जीवनी
ग. घण्टापथः घ. चन्द्रिका

136. भर्तृहरिणा 'महाभाष्यस्य' का टीका लिखिता?
क. महाभाष्यदीपिका ख. महाभाष्यविवरणम्
ग. महाभाष्य-प्रकाशिका घ. महाभाष्यगूढार्थदीपिनी

137. 'अहं ब्रह्मास्मि' इति महावाक्यं कस्याम् उपनिषदि अस्ति?
क. तैत्तिरीयोपनिषदि ख. बृहदारण्यकोपनिषदि
ग. मुण्डकोपनिषदि घ. माण्डूक्योपनिषदि

138. आरण्यकानां प्राधान्येन विषयः कः?
क. इज्या ख. शस्त्रम्
ग. वनस्पतिविज्ञानम् घ. प्रतीकोपासना

139. 'पञ्चीकरणम्' इति कस्य दर्शनस्य प्रधानः विषयः?
क. न्यायस्य ख. वैशेषिकस्य
ग. वेदान्तस्य घ. सांख्यस्य

140. पञ्चविंशतिः तत्त्वानि कुत्रोपलभ्यन्ते?
क. जैनदर्शने ख. साङ्ख्यदर्शने
ग. योगदर्शने घ. चार्वाकदर्शने

141. बौद्धेषु शून्यवादिनः के भवन्ति?
क. योगाचाराः ख. सौत्रान्तिकाः
ग. वैभाषिकाः घ. माध्यमिकाः

142. चार्वाकमते परमेश्वरः कः?
क. लोकसिद्धः राजा ख. ब्रह्मा
ग. जीवः घ. पुरुषः

143. 'राजते' इत्यत्र कः गणः?
क. यगणः ख. रगणः
ग. तगणः घ. मगणः

144. ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः कः?
क. मम्मटः ख. वामनः
ग. भामहः घ. आनन्दवर्धनः

145. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति कस्य वचनम्?
क. भारवेः ख. भवभूतेः
ग. भरतमुनेः घ. कालिदासस्य

146. इदं गद्यकाव्यम्-
क. दशकुमारचरितम् ख. नैषधीयचरितम्
ग. उत्तररामचरितम् घ. बुद्धचरितम्

147. 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता'- इति कस्मिन् पद्यकाव्ये वर्तते?
क. रघुवंशे ख. कुमारसम्भवे
ग. किरातार्जुनीये घ. शिशुपालवधे

148. 'मदालसाचम्पूकाव्यं' केन रचितम्?
क. सोड्ढलेन ख. सोमप्रभसूरिणा
ग. आशाधरभट्टेन घ. त्रिविक्रमभट्टेन

149. 'यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव'- इति कस्मिन् नाटके वर्तते?
क. मृच्छकटिके ख. अभिज्ञानशाकुन्तले
ग. मालविकाग्निमित्रे घ. उत्तररामचरिते

150. भवभूतिना विरचितं नाटकं किम्?
क. उत्तररामचरितम् ख. मालविकाग्निमित्रम्
ग. अभिज्ञान-शाकुन्तलम्। घ. मेघदूतम्

151. अभिराजराजेन्द्रमिश्रेण किं विरचितम् ?
क. शारदातिलकम् ख. प्रत्यूषचरितम्
ग. मदनसञ्जीवनम् घ. मुकुन्दानन्दम्

152. प्रदत्तेषु ग्रन्थेषु कः शब्दकोशग्रन्थः नास्ति?
क. अमरकोशः ख. वाचस्पत्यम्
ग. पञ्चकोशः घ. शब्दकल्पद्रुमः

153. धर्मशास्त्रसम्मतेषु चतुर्षु आश्रमेषु अयं नास्ति-
क. गृहस्थाश्रमः ख. संन्यासाश्रमः
ग. ब्रह्मचर्याश्रमः घ. आरण्यकाश्रमः

154. शैशवावस्थायां कः संस्कारः भवति?
क. गर्भाधानम् ख. उपनयनम्
ग. समावर्तनम् घ. चूडाकर्म

155. एतेषु दुःखकारकः ग्रहः कः?
क. रविः ख. चन्द्रः
ग. शनिः घ. गुरुः

156. 'ज्योतिषं' वेदपुरुषस्य कीदृशम् अहं मन्यते?
क. चक्षुः ख. पादः
ग. कण्ठः घ. हृदयम्

157. श्रीमद्रामायणे शत्रुघ्नस्य पत्न्याः नाम किम् ?
क. श्रुतकीर्तिः ख. माण्डवी
ग. ऊर्मिला घ. सुमित्रा

158. अधोलिखितेषु कः अंशः महाभारतेऽस्ति?
क. दुर्गासप्तशती ख. गुरुगीता
ग. यथार्थगीता घ. भगवद्गीता

159. रामायणानुसारेण रावणस्य पुत्रः असौ-

क. विभीषणः ख. इन्द्रजित्

ग. कुम्भकर्णः घ. मारीचः

160. मनुवंशवर्णनं कस्मिन् पुराणे वर्तते?

क. स्कन्दपुराणे ख. वराहपुराणे

ग. विष्णुपुराणे घ. वायुपुराणे

उत्तरपत्रम्

1	(क)	2	(घ)	3	(ग)	4	(क)	81	(ख)	82	(ख)	83	(ख)	84	(क)
5	(क)	6	(ग)	7	(घ)	8	(क)	85	(ग)	86	(ख)	87	(क)	88	(ग)
9	(ख)	10	(क)	11	(ग)	12	(घ)	89	(क)	90	(क)	91	(क)	92	(ग)
13	(क)	14	(क)	15	(ग)	16	(ख)	93	(घ)	94	(ग)	95	(क)	96	(ख)
17	(घ)	18	(ख)	19	(क)	20	(ग)	97	(क)	98	(ग)	99	(ख)	100	(ख)
21	(ख)	22	(क)	23	(ख)	24	(ख)	101	(ग)	102	(क)	103	(ख)	104	(घ)
25	(ग)	26	(ख)	27	(ग)	28	(क)	105	(ख)	106	(ग)	107	(ख)	108	(ग)
29	(ग)	30	(ख)	31	(घ)	32	(ख)	109	(घ)	110	(घ)	111	(ख)	112	(घ)
33	(ग)	34	(क)	35	(ख)	36	(ग)	113	(ख)	114	(ग)	115	(ख)	116	(क)
37	(घ)	38	(ख)	39	(क)	40	(ग)	117	(ख)	118	(क)	119	(ग)	120	(घ)
41	(घ)	42	(ख)	43	(ख)	44	(ग)	121	(घ)	122	(क)	123	(ग)	124	(ख)
45	(ख)	46	(ग)	47	(ग)	48	(घ)	125	(क)	126	(ग)	127	(घ)	128	(ख)
49	(ग)	50	(घ)	51	(क)	52	(क)	129	(घ)	130	(क)	131	(घ)	132	(ग)
53	(ग)	54	(घ)	55	(ख)	56	(क)	133	(ग)	134	(ख)	135	(ग)	136	(क)
57	(घ)	58	(घ)	59	(ख)	60	(घ)	137	(ख)	138	(घ)	139	(ग)	140	(ख)
61	(ग)	62	(क)	63	(ख)	64	(क)	141	(क)	142	(क)	143	(ख)	144	(घ)
65	(ख)	66	(ग)	67	(घ)	68	(क)	145	(ग)	146	(क)	147	(ख)	148	(ग)
69	(घ)	70	(क)	71	(ग)	72	(ग)	149	(ग)	150	(क)	151	(ग)	152	(ग)
73	(क)	74	(ग)	75	(क)	76	(ग)	153	(घ)	154	(घ)	155	(ग)	156	(क)
77	(क)	78	(क)	79	(घ)	80	(क)	157	(क)	158	(घ)	159	(ख)	160	(ग)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-3

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

प्रथमभागः (अ)

प्रथमखण्डः (संस्कृतभाषादक्षता)

1. व्याकरणं वेदस्य किम्भूतमङ्गमस्ति?

1. चक्षुः 2. मुखम्

3. श्रोत्रम् 4. पादः

2. वारिधातुयोगे ईप्सितस्य का विभक्तिः भवति?

1. तृतीया 2. चतुर्थी

3. पञ्चमी 4. सप्तमी

3. सन्धिः कुत्र विवक्षाधीनः?

1. धातूपसर्गयोः 2. समासे

3. एकपदे 4. वाक्ये

4. वारिशब्दस्य द्वितीयाविभक्तिबहुवचने किं रूपम्?

1. वारिणी 2. वारीणि

3. वारि 4. वारीः

5. हरी+ एतौ इत्यत्र सन्धौ किं कार्यं भवति?

1. प्रकृतिभावः 2. पूर्वरूपम्

3. पररूपम् 4. यणादेशः

6. अभिहितम्- इत्यत्र कः धातुः?

1. धा 2. हा

3. दा 4. हि

7. फलेग्राही -इत्यत्र कथं विग्रहः?

1. फलेषु गृह्णाति 2. फलेभ्यः गृह्णाति

3. फलैः गृह्णाति 4. फलानि गृह्णाति

8. अर्च धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचनान्तं रूपं किम्?

1. आर्चत् 2. आर्चीत

3. आनर्च 4. अर्चाभि

9. वाहभ्रट्-इत्यत्र विग्रहः कथम्?

1. वाहात् विभर्ति 2. वाहात विभेति

3. वाहात् भ्रंशते 4. वाहात् भाति

10. द्वेयोः मात्रोः अपत्यं पुमान्- इत्यत्र तद्धितान्तरूपं किम्?

1. द्विमातः 2. द्वैमातुरः

3. द्वे माता 4. द्वैमातः

11. अर्धर्चशब्दः-

1. पुल्लिङ्गः 2. नपुसकलिङ्गः

3. नपुंसकलिङ्गः 4. स्त्रीलिङ्गः

12. वर्धिष्णुः- इत्यत्र प्रत्ययः कः?

1. ष्णुः 2. इष्णुक्

3. इष्णुच् 4. धिष्णुः

13. ऋण+ऋणम् -अत्रे सन्धिरूपं किम्?

1. ऋणार्चम् 2. ऋणर्णम्

3. ऋणोणम् 4. ऋणृणम्

14. श्रीच्छाया, श्रीछाया- अत्र शुद्धं रूपं किम्?

1. प्रथमम् 2. द्वितीयम्

3. उभयम् 4. न किमपि

15. उभयपदार्थप्रधानः समासः कः?

1. अव्ययीभावः 2. तत्पुरुषः

3. द्वन्द्वः 4. एकशेषः

16. भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेः धातोः कः लकारः भवति?

1. लट् 2. लिट्

3. लुट् 4. लेट्

17. कित् प्रत्यय:-
1. आद्यवयव: 2. आन्तावयव:
3. मध्यावयव: 4. उभयावयव:

18. ताल्वादिषु स्थानेषु अधो भागे निष्पन्न: अच्-
1. स्वरित: 2. अनुदात्त:
3. उदात्त: 4. स्वर:

19. न-वाशब्दार्थयो: का संज्ञा?
1. निषेधविकल्पौ 2. विकल्प:
3. विभाषा 4. परिभाषा

20. मनीषा -
1. मनस्+ईषा 2. मन+ईषा
3. मनि+ईषा 4. मनी+ईषा

21. ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ.........................संज्ञौ?
1. घि 2. निष्ठा
3. उपधा 4. नदी

22. पङ्गोश्च इति सूत्रेण क: स्त्रीप्रत्यय: विधीयते?
1. ऊ 2. उङ्
3. ऊङ् 4. टाप्

23. या तु स्वयं व्याख्यात्री सा...................
1. आचार्या 2. आचार्यानी
3. आचार्याणी 4. आचार्यस्त्री

24. भीषयते इति कीदृश: शब्द:?
1. सन्नन्त: 2. णिजन्त:
3. यङन्त: 4. क्यजन्त:

25. शूद्रस्य स्त्री इत्यस्य एकपदेन किं रूपं भवति?
1. शूद्राणी 2. शूद्री
3. शूद्रा 4. शूद्रि

26. ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति वाक्ये तृणं कीदृशं कर्म?
1. अनीप्सितम् 2. ईप्सितम्
3. द्वेष्यम् 4. विकार्यम्

27. कति तिल्लकारा: सन्ति?
1. पञ्च 2. षट्
3. चत्वार: 4. सप्त

28. मघवानम्-मघवानौ....................
1. मघवान: 2. मघोन:
3. मघोना: 4. मघवाना:

29. अमी+ अश्वा: -इत्यत्र सन्धौ किं कार्यं भवति?
1. प्रकृतिभाव: 2. यणादेश:
3. पूर्वरूपम् 4. पररूपम्

30. विजातीयं पदं सूचयत?
1. गोमयं 2. एकादश:
3. मध्यम: 4. शिष्य:

31. मयट् प्रत्यय: कस्मिन्नर्थे भवति?
1. विकारार्थे 2. अपत्यार्थे
3. इच्छार्थे 4. पूरणार्थे

32. तरीशब्दस्य प्रथमाविभक्तावेकवचने किं रूपम्?
1. तरी 2. तरी:
3. तरि 4. तरि:

33. इष्ट्वा इत्यत्र धातु: क:?
1. यज् 2. इष्
3. इण् 4. इङ्

34. लघुसिद्धान्तकौमुद्या: कर्ता
1. भट्टोजीदीक्षित: 2. पाणिनि:
3. कृष्णभट्ट: 4. वरदराज:

35. शकारस्योच्चारणस्थानं किम्?
1. कण्ठ: 2. तालु:
3. मूर्द्धा 4. नासिका

36. कस्मिन् लिङ्गे विधिशब्दस्य प्रयोग: भवति?
1. पुल्लिङ्गे 2. स्त्रीलिङ्गे
3. नपुंसकलिङ्गे 4. त्रिषु लिङ्गेषु

37. क्तवतु प्रत्यय: कस्मिन्नर्थे विधीयते?
1. कर्तरि 2. कर्मणि
3. भावे 4. करणे

38. भावप्रधानं किं भवति?
1. नाम 2. आख्यातम्
3. उपसर्ग: 4. निपात:

39. गङ्गाया: अनु इत्यस्य समासि रूपं किम्?
1. अनुगङ्गम् 2. अनुगङ्गा
3. गङ्गमनु 4. अनुगङ्गे

40. गुणिन् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे किं रूपम्?
1. गुणिन् 2. गुणी
3. गुणिना 4. गुणिनी

द्वितीयखण्ड:

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

41. ऋग्वेदे प्रथमसूक्तस्य देवता अस्ति–
1. इन्द्र: 2. अग्नि:
3. विष्णु: 4. उषा

42. अयं बालदिवस: भवति–
1. 2 अक्टोबर 2. 5 सेप्टेम्बर
3. 23 जनवरी 4. 14 नवम्बर

43. भगवद्गीतायां श्लोकसंख्या–
1. 700 2. 900
3. 860 4. 672

44. आर. के. लक्ष्मण: कस्मिन् क्षेत्रे प्रसिद्ध:?
1. संगीतक्षेत्रे 2. विज्ञानक्षेत्रे
3. व्यङ्ग्यचित्रक्षेत्रे 4. चलच्चित्रक्षेत्रे

45. जैनग्रन्था: मूलरूपेण कस्यां भाषायां लिखिता: सन्ति?
1. प्राकृतभाषायाम् 2. संस्कृतभाषायाम्
3. पालीभाषायाम् 4. अपभ्रंशभाषायाम्

46. निम्नलिखितेषु क: जीवाणु: "एड्ज" (AIDS) नामकस्य रोगस्य कारणं भवति–
1. एच्. आई. वि 2. डि. एन. ए.
3. इ. वि. वि 4. आर. एन. ए.

47. केन्द्रीयसंस्कृतमण्डलस्य अयम् अध्यक्ष: –
1. मण्डनमिश्र: 2. जगन्नाथमिश्र:
3. जयमन्तमिश्र: 4. रङ्गनाथमिश्र:

48. सामान्यनरस्य रक्तचाप: भवति–
1. 150/100 2. 85/130
3. 120/180 4. 190/60

49. डलनामकं महासर: अस्मिन् प्रदेशे अस्ति–
1. गुजुराते 2. ओडिशाप्रदेशे
3. महाराष्ट्रे 4. जम्मूकश्मीरे

50. कूचिपुडी नृत्यम् अस्य प्रदेशस्य भवति-
1. तमिलनाडुप्रदेशस्य 2. आन्ध्रप्रदेशस्य
3. गुजरातप्रदेशस्य 4. असामप्रदेशस्य

51. इयं नदी दक्षिणभारते अस्ति-
1. कृष्णा 2. ब्रह्मपुत्र
3. गङ्गा 4. सिन्धु:

52. भारतदेश:'1998 खिष्टाब्दे' मासे अनयो: दिनांकयो: नामकीयविस्फोटन् कृतवान्–
1. 7,9 2. 10,12
3. 16,9 4. 11,13

53. एस. एफ. क्रीडा: ऐषम: अस्मिन् नगरे प्रवृत्ता:–
1. कोलम्बो 2. इस्लामवाद
3. काठमाण्डु 4. ढाका

54. मतदानस्य अधिकार: अस्मिन् वयसि प्राप्यते-
1. 18 2. 21
3. 22 4. 19

55. झारखण्डप्रदेशस्य राजभाषा–
1. अवधी 2. उर्दू
3. हिन्दी 4. ब्रजभाषा

56. भारतस्य प्रथमौ द्वौ प्रधानमन्त्रिणौ अस्मात् निर्वाचितौ–
1. लखनौनगरात् 2. अलहाबादनगरात्
3. अमेथीनगरात् 4. दिल्लीनगरात्

57. भारतस्य सर्वोच्चनागरिकपुरस्कार:–
1. पद्मभूषणम् 2. अशोकचक्रम्
3. भारतरत्नम् 4. पद्मविभूषणम्

58. भारते विशालतमं राज्यम्–
1. मध्यप्रदेश: 2. उत्तरप्रदेश:
3. विहार: 4. पश्चिमवङ्गाल:

59. डा. ए. पी. जे अब्दुल् कलाम: भारतस्य कतम: राष्ट्रपति: आसीत्?
1. दशम: 2. एकादश:
3. नवम: 4. द्वादश:

60. अरुणाचलप्रदेशस्य राजधानी का?
1. ईटानगर 2. दिसपुरम्
3. पणजी 4. कोहिमा

61. X, Y इत्येते A इत्यस्या: अपत्ये। A, X इत्यस्या: माता, किन्तु Y, A इत्यस्या: पुत्री नास्ति। तर्हि A-Y इत्यनयो: क: सम्बन्ध:?
1. माता-पुत्र: 2. पिता-पुत्री
3. माता-पुत्री 4. पिता-पुत्र:

62. इदानीं, रामकृष्णस्य वय: तत्पुत्रवयस: अपेक्षया 30

वर्षाधिक: वर्तते। षड्वर्षेभ्य: परं तस्यायु: पुत्रस्यापेक्षया त्रिगुणितं भविष्यति, येन द्वयो: संप्रति वय: कियत्?

1. 15:45 2. 6:36
3. 9:39 4. 4:34

63. रिक्तस्थानस्य संख्या का भवति?

2 9 6 7 12 2 10 5 6 10 4 11 6 5

1. 26 2. 22
3. 24 4. 28

64. 'क' इत्यस्य 'ख', 'ग' इप्यत्य द्वयमस्ति। 'ख', 'क' इत्यस्य पुत्र:, 'ग', पुत्रो नास्ति, तर्हि 'ग', 'क' इत्यस्य किं भवति?

1. भगिनी 2. कनिष्टभ्राता
3. दुहिता 4. मातुल:

65. द्विसप्ततिनिमेषा: इत्युक्ते कति घण्टा: भवन्ति?

1. 1.36 2. 0.72
3. 1.12 4. 1.20

66. एषा मम पुत्रस्य पुत्र्या: मातु: श्वशुरस्य पत्नी। अत: एषा मम–

1. पत्नी 2. पुत्री
3. स्नुषा 4. श्वश्रू:

67. एकस्यां कक्ष्यायां 50 बालका: सन्ति। तत्र मोहनस्य स्थानम् आरम्भत: त्रयोदशमस्ति। तर्हि अन्तत: कतमं भवति?

1. सप्तत्रिंशत् 2. षट्त्रिंशत्
3. अष्टत्रिंशत् 4. नवत्रिंशत्

68. छात्र: विद्यालयात् गृहं गच्छन् आपणं गन्तुं 1 कि. मि गच्छति। गृहं विद्यालयात् 2 कि.मी. दूरे अस्ति। आपण: विपरीतदिशि अस्ति, छात्र: इदानीं गृहात् कियद्दूरे अस्ति?

1. 4 2. 1
3. 2 4. 3

69. अस्मिन् क्रमे अन्तिमसंख्या का? 2, 4, 3, 9, 4, 16, 5,–?

1. 15 2. 25
3. 20 4. 23

70. यदि मासस्य तृतीय: दिवस: बुधवासर: भवति, तर्हि द्वितीयशनिवासर: कतमे दिवसे भविष्यति?

1. 12 2. 13
3. 14 4. 15

71. यदि मासस्य नवमो दिवस: शनिवासरात् प्राक् तृतीय: दिवस: भवति, तर्हि मासस्य अष्टाविंशतितम: दिवस: क: भवति?

1. सोमवासर: 2. रविवासर:
3. गुरुवासर: 4. मङ्गलवासर:

72. 80 इत्यस्य 25% कियत् भवति?

1. 20 2. 30
3. 40 4. 50

73. वर्णानां गूढाङ्का: सन्ति– अ= 2, आ = 4, : = 0, ण् = 7, न = 3, य = 6, र् = 5, तर्हि 'नारायण:' इत्यस्य अङ्क संकेत: क:?

1. 647653420 2. 527643302
3. 745462320 4. 345462720

74. क: क्रम: समुचित:? 1. चयनम्, 2. नियुक्ति:, 3. विज्ञानम्, 4. साक्षातकार:।

1. 2143 2. 1234
3. 4321 4. 3412

75. क+च= 96, 'क' इत्यस्य मूल्यं 'च' इत्यस्य मूल्ये अर्द्धं भवति। तर्हि 'क' इत्यस्य मूल्यं किम्?

1. 22 2. 48
3. 64 4. 32

76. यदि घट्यां समय: 1:45 वर्तते तदा दर्पणे तस्य प्रतिबिम्बे अयं समय: प्रतिभास्यते–

1. 11:10 2. 2:45
3. 7:25 4. 10:15

77. रिक्तस्थानेषु का संख्या? 457= 21, 648= 20, 735= 18, 627=.........?

1. 16 2. 13
3. 22 4. 19

78. श्यामाया: मातु: द्वे पुत्र्यौ स्त:। रमायाश्च द्वे पुत्र्यौ स्त:, आहत्य कति मातर:, कति पुत्र्यश्च सन्ति?

1. 3,4 2. 1,3
3. 2,4 4. 2,3

79. सीता पूर्वाभिमुखी तिष्ठति, सा पादवृत्तेन वामत: परिवर्त्य दश पदानि गच्छति। पुन: पादवृत्तेन वामत: परिवर्त्य तिष्ठति अधुना सा कां दिशामभिमुखीकृत्य तिष्ठति?

1. पूर्वाम् 2. उतराम्
3. पश्चिमाम् 4. दक्षिणाम्

80. अन्तरसंख्या का? 2, 5, 11, 23,............

1. 26 2. 47
3. 31 4. 44

तृतीयखण्ड:

शिक्षणाभिरुचि:

81. पठनसमये छात्रेण अशुद्धोच्चारणे कृते सति–

1. शुद्धोच्चारणस्य पुन: पुन: अभ्यास: कारयितव्य:
2. छात्र: शुद्धोच्चारणं ज्ञातुं निर्देष्टव्य:
3. शुद्धोच्चारणं दशवारं लेखायितव्यम्
4. शिक्षकेन स्वयं शुद्धोच्चारणं प्रस्तोतव्यम्

82. संस्कृतशिक्षणं किं शिक्षोद्देश्यं पूरयति?

1. जीविकोपार्जनक्षमताया: विकास:
2. चारीत्रिकविकास:
3. सन्नागरिकविकास:
4. राष्ट्रियभावनाया: विकास:

83. भवान् एतदर्थं शिक्षक: भवितुम् इच्छति–

1. बालानां विकासार्थम्
2. राष्ट्रसेवार्थम्
3. मानवताविकासार्थम्
4. धनोपार्जनार्थम्

84. राधाकृष्णन् आयोगस्य अपरं नाम–

1. विश्वविद्यालयाऽऽयोग:
2. माध्यमिकाशिक्षाऽऽयोग:
3. प्राविधिक शिक्षाऽऽयोग:
4. प्राथमिकशिक्षाऽऽयोग:

85. प्रौढशिक्षा एतद् आयुवर्गजनेभ्य: वर्त्तते–

1. 18–40 2. 7–38
3. 15–35 4. 16–55

86. एक: बाल: कक्षायां प्राय: अन्यमनस्क: मौनं तिष्ठति भवान् अध्यापकत्वेन–

1. बालस्य एतस्य व्यवहारस्य निन्दां करिष्यति
2. बालस्य अभिभावकं सूचयिष्यति
3. एतद् व्यवहारस्य अपेक्षां करिष्यति
4. बालेन सह एतत् सम्बन्धे अनेकांश: चर्चां करिष्यति

87. "मेकाले मिनट्स" अस्मिन् खीष्टाब्दे प्रस्तुतम्–

1. 1854 2. 1835
3. 1885 4. 1919

88. ग्रीष्मावकाशेषु गृहकार्यम् एतदर्थं दीयते–

1. अधीतस्य पाठ्यक्रमस्य पुनरावृत्ति: भवेत्
2. बाला: ग्रीष्मावकाशेषु व्यस्ता: भवेयु:
3. अभिभावका: विद्यालयकार्यकलापै: परिचिता: स्यु:
4. छात्रा: अवकाशक्षणानां सदुपयोगे प्रशिक्षिता: स्यु:।

89. "एन्. सि. टि. इ" इति प्रसिद्धासंस्था कस्मिन् क्षेत्रे कार्यं करोति?

1. वस्त्रोद्योगक्षेत्रे 2. क्रीडाक्षेत्रे
3. प्राथमिकशिक्षाक्षेत्रे 4. अध्यापकशिक्षाक्षेत्रे

90. अध्यापकरूपेण भवत: अपेक्षा अस्ति यत् भवत्कक्षाया: छात्रा:–

1. शारीरिकक्षमतासु मानसिकयोग्यतासु च समाना: भवेयु:।
2. शारीरिकक्षमतासु मानसिकयोग्यतासु च विभिन्नतायुक्ता: भवितुम् अर्हन्ति।
3. शारीरिकक्षमतासु समाना: स्यु: कामं मानसिकयोग्यतासु भिन्नतायुक्ता: स्यु:
4. मानसिकयोग्यतासु समाना: स्यु: कामं शारीरिकक्षमतासु भिन्ना: स्यु:।

91. श्यामफलकं शिक्षकस्य कीदृशं शिक्षणसाधनं भवति?

1. श्रव्यसाधनम् 2. अत्यावश्यकं दृश्यसाधनम्
3. दृश्यश्रव्यसाधनम् 4. सामान्यं साधनम्

92. आधारभूतशिक्षाया: वैफल्यस्य कारणम्–

1. सेवातत्परकार्यकर्तृणामभाव:।
2. धनाभाव:।
3. राजनीति:।
4. उपरितनं न किमपि।

93. परीक्षाया: मुख्यं लक्ष्यम्–

1. विद्यार्थिनां ज्ञानमूल्याङ्कनम्
2. शिक्षकाणां कार्यस्य परीक्षणम्
3. विद्यालयनिर्माणस्य उद्देश्यलाभालाभज्ञानम्
4. प्रागुक्तं त्रयमपि

94. बुद्धिविकासः अस्मिन् वयसि अत्यधिकतया भवति–
1. 7–12 वयसि 2. 12–20 वयसि
3. 18–25 वयसि 4. 30–40 वयसि

95. छात्रावासः कुत्र भवेत्?
1. नगरमध्ये 2. स्वच्छवायुप्रकाशयुक्ते स्थाने
3. विद्यालयभवने 4. आपणसमीपे

96. शिक्षा भवति–
1. जीवने निर्दिष्टकालं यावत् प्राचाल्यमाना प्रक्रिया।
2. जीवने अविच्छिन्ना प्रक्रिया।
3. विद्यालये संचाल्यमाना प्रक्रिया।
4. यदा कदा जायमानप्रक्रिया।

97. अनिवार्यनिःशुल्कप्राथमिकशिक्षा संविधानानुसारं कस्मै वयोवर्गाय दातव्या?
1. 5–13 2. 3–11
3. 7–15 4. 6–14

98. "शिक्षाशास्त्री" इत्युपाधिं लब्ध्वा भवान्–
1. योग्यः कुशलः अध्यापकः भविष्यति।
2. सर्वकारीयविद्यालये उद्योगः लप्स्यते।
3. शिक्षणविधीनां ज्ञानं प्राप्स्यति।
4. छात्रेषु स्नेहं करिष्यति।

99. माध्यमिकशिक्षाऽऽयोगस्य कालः–
1. 1948–1949 2. 1964–1966
3. 1952–1953 4. 1956–1957

100. एकस्य बालकस्य लेखः शोभनः नास्ति तत्र भवान्–
1. बालकस्य सुलेखे अभ्यासं कारयिष्यति
2. तं सुन्दरं लेखितुं वक्ष्यति
3. तं सुलेखपुस्तिकासु लेखनाय निर्दिश्यति
4. तस्य अभिभावकस्य विद्यालये आह्वानं करिष्यति

101. अध्यापकः राष्ट्रनिर्माता उच्यते, तत्र कः हेतुः?
1. अध्यापकः विद्वान् भवति।
2. स समाजस्य नेता भवति।
3. स राजनैतिकं प्रभावं धारयति।
4. स भाविनागरिकान् छात्रान् पाठयति।

102. अयं शान्तिनिकेतनसंस्थायाः स्थापनां कृतवान्–
1. विनोवा भावे
2. रविन्द्रनाथ टैगोर
3. गोपालकृष्ण गोखले
4. ए. ओ. हुम्

103. व्याकरणशिक्षकस्य उद्देश्यम् आसीत्–
1. भाषादोषाणां ज्ञानम्।
2. शुद्धलेखनस्य क्षमतोत्पादनम्।
3. निर्दिष्टभाषाप्रयोगस्य क्षमतोत्पादनम्।
4. शब्दभण्डारस्य वृद्धिः।

104. प्रधानाचार्ये रुष्टे भवान्–
1. तस्य उपेक्षां करिष्यति।
2. अन्यैः अध्यापकैः सह चर्चां करिष्यति।
3. प्रधानचार्येण सह चर्चां करिष्यति।
4. प्रबन्धनसमितिं सूचयिष्यति।

105. शिक्षायाः स्तरस्य उन्नयनार्थम्–
1. अध्यापकानां वेतने वृद्धिः कर्तव्या।
2. सामञ्जस्यपूर्णवातावरणं स्थापनीयम्।
3. विद्यालये सुविधा: दातव्याः।
4. अधिकाधिकं शिक्षणं कर्तव्यम्।

106. माध्यमिककक्ष्यायां शिक्षकोऽधिकं प्रभावपूर्णः स्याद् यदि सः–
1. शासक इवादिशति।
2. परस्परविचारविनिमयमेव करिष्यति।
3. एकपक्षीयं शिक्षणं विदधाति।
4. केवलं दण्डसाहाय्येन शिक्षणं करोति।

107. कक्ष्यायां पठनकाले शिक्षकेण ध्यातव्यम्–
1. विषयवस्तु, कक्ष्यास्तरश्च
2. शिक्षणविधिः, पाठ्यक्रमश्च
3. विषयवस्तु, कक्ष्यास्तरः, पाठ्यक्रमश्च
4. स्वमानसिकस्तरः, विषयवस्तु च

108. यदि भवतः कक्ष्यायामेकः छात्रः गृहकार्यं न करोति तदा भवान्–
1. कक्षातः वहिर्गच्छतु इत्यादेक्ष्यति।
2. प्रधानचार्याय अभियोक्ष्यति।
3. तस्य कारणं ज्ञास्यति।
4. कारणं ज्ञात्वा निवारणाय सहायतां करिष्यति।

109. अयं प्रकृतिवादी शिक्षाशास्त्री–
1. रुषो 2. अरिष्टोटल्
3. कमीनियस् 4. जॉन् डिवि

110. शिक्षायाः प्रधानतमम् उद्देश्यम्–
1. जीविकोपार्जनक्षमतायाः विकासः
2. ज्ञानप्रदानम्
3. स्वास्थ्य संवर्धनम्
4. चरित्रनिर्माणम्

111. 1986 राष्ट्रियशिक्षानीतिम् अनुसृत्य एते विद्यालयाः प्रारब्धाः–
1. केन्द्रीयविद्यालयाः 2. सर्वोदयविद्यालयाः
3. नवोदयविद्यालयाः 4. ग्रामोद्योगविद्यालयाः

112. वुड्घोषणापत्रं कस्मिन् वर्षे प्रकाशितम्?
1. 1857 2. 1919
3. 1854 4. 1945

113. भारतस्वातन्त्र्यानन्तरं स्थापितस्य प्रथमस्य शिक्षाऽऽयोगस्य कार्यक्षेत्रमासीत्–
1. विश्वविद्यालय-शिक्षा 2. प्राथमिक शिक्षा
3. संपूर्णशिक्षा 4. माध्यमिक शिक्षा

114. अयं भारतराष्ट्रपतिः शिक्षाशास्त्री आसीत्–
1. डॉ. राजेन्द्र प्रसादः
2. वि.वि. गिरिः
3. डा. फरवहदीन अली अहमदः
4. डा. जाकीर हुसैनः

115. संस्कृतशिक्षाऽऽयोगस्याध्यक्षः कः?
1. सुनीति कुमार चटर्जी
2. डा. गौरीनाथ शास्त्री
3. डा. राधाकृष्णन्
4. स्वामी लक्ष्मीनारायणमुदलीयार्

116. शिक्षकः सुचरित्रो भवेत् यतः—
1. शिक्षणं प्रभावि भवति।
2. तस्य गौरवं वर्द्धते।
3. छात्राः तदनुकरणं कुर्वन्ति।
4. स राष्ट्रनिर्माताऽस्ति।

117. शिक्षणं प्रभावि कर्तुं विधिः समीचीनोऽस्ति?
1. व्याख्याविधिः 2. अनुवादविधिः
3. सम्भाषणविधिः 4. कृत्वाशिक्षणविधिः

118. विद्यालये बालकः प्रवेशार्हतां कदा प्राप्नोति?
1. पञ्चमवर्षादनन्तरम्।
2. षष्ठवर्षादनन्तरम्।
3. तृतीयवर्षादनन्तरम्।
4. यदा तस्येच्छा जायते।

119. विद्यालये किं शिक्षणोपकरणमवश्यं भवेत्–
1. मानचित्रम् 2. गणकयन्त्रम्
3. श्यामफलकम् 4. दूरदर्शनम्

120. मुदालीयार् आयोगः इति कस्य आयोगस्य अपरं नाम?
1. माध्यमिकशिक्षाऽऽयोगस्य
2. विश्वविद्यालयाऽऽयोगस्य
3. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य
4. प्राथमिकशिक्षाऽऽयोगस्य

चतुर्थखण्डः
संस्कृतवाङ्मयम्

121. सायणभाष्यस्य प्रथमः आङ्ग्लानुवादः केन कृतः?
1. स्वामी दयानन्दः 2. यास्कः
3. मैक्समूलरः 4. गार्ग्यः

122. सामवेदस्य कः विषयः भवति?
1. यज्ञकर्म 2. स्तोमः
3. आयुर्वेदः 4. यज्ञविधिः

123. ऋग्-संहितायां कति छन्दांसि भवन्ति?
1. 10 2. 48
3. 20 4. 3

124. ऋग्वेदस्य वालाखिल्यसूक्तस्य संख्या कति भवति?
1. 10 2. 11
3. 12. 4. 13

125. वैशम्पायनः कस्य गुरुः आसीत्?
1. पैलस्य 2. देवरातस्य
3. याज्ञवल्क्यस्य 4. किमपि न एतेषु

126. 'अग्निमीळे पुरोहितं' इति मन्त्रः कस्य वेदस्य प्रथममन्त्रः भवति?
1. यजुर्वेदस्य 2. सामवेदस्य
3. अथर्ववेदस्य 4. ऋग्वेदस्य

127. पुरुषसूक्तं कस्याः श्रेण्याः सूक्तं भवति?
1. दार्शनिक श्रेण्याः 2. ऐतिहासिक श्रेण्याः
3. सामाजिक श्रेण्याः 4. धार्मिक श्रेण्याः

128. जैमिनीये सामगानानि कति भवन्ति?
1. 2242 2. 3681
3. 4222 4. 3806

129. गोपथब्राह्मणः केन वेदेन सम्बद्धः भवति?
1. ऋग्वेदेन 2. यजुर्वेदेन
3. सामवेदेन 4. अथर्ववेदेन

130. ऐतरेयारण्यके कति अध्यायाः सन्ति?
1. 198 2. 266
3. 1084 4. 18

131. केनोपनिषदः अपरं नाम किम्?
1. जैमिनीयोपनिषद् 2. ईशोपनिषद्
3 ऐतरेयोपनिषद् 4. तवलकारः

132. प्रतिशाख्यम् इत्यस्य अपरं नाम किम्?
1. प्रणीतम् 2. प्रातिशाख्या
3. पारिषद् 4. प्रतिशाख्यम्

133. होता अध्वर्युः उद्गाता ब्रह्मा-अस्य यजमानः कः भवति?
1. यास्कः 2. शाकटायनः
3. शाकपूणिः 4. विवस्वती

134. "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले चतद्विदाम्" इति कुतः उद्धृतमस्ति?
1. नारदस्मृतिः 2. अष्टाध्यायी
3. मनुस्मृतिः 4. कठोपनिषद्

135. "अक्षैः मा दिव्यः कृषिमित कृषस्व" कस्मात् सूक्तात् उद्धृतमस्ति?
1. अक्षसूक्तात् 2. कृषिसूक्तात्
3. दिव्यसूक्तात् 4. पुरुषसूक्तात्

136. ब्रह्माञ्जलिः कः कथ्यते?
1. ब्रह्मणः अञ्जलिः
2. ब्रह्मणे अञ्जलिः
3. वेद पठनात् अनन्तरं गुरोः प्रणामः
4. वेदारम्भात् पूर्वं पश्चात् वा गुरोः प्रणामः

137. विवाहः कतिविधः?
1. 6 2. 8
3. 10 4. 12

138. शब्दार्थस्य परमज्ञाता कः न मन्यते?
1. जैमिनिः 2. आचार्यशङ्करः
3. यास्कः 4. कात्यायनः

139. कस्य वृद्धिसंज्ञा नास्ति?
1. आ 2. ए
3. ऐ 4. औ

140. किं शुद्धं भवति?
1. परदारान् प्रकरोति 2. परदारान् प्रकुरुते
3. परदारासु प्रकुरुते 4. परदारेषु प्रकुरुते

141. भावस्य प्रधानता किं भवति?
1. नाम 2. आख्यातम्
3. उपसर्गः 4. निपातम्

142. 'नियुत' कस्याः संख्यायाः द्योतकं भवति?
1. 10, 000 2. 1, 00000
3. 10, 00000 4. 1, 0000000

143. शिखरिणीछन्दसि प्रत्येक पादे कति वर्णाः सन्ति?
1. 16 2. 17
3. 19 4. 21

144. लम्बांश इत्युक्ते-
1. 90° – अक्षांश 2. अक्षांश - 90°
3. 90° + अक्षांश 4. खमध्य निरक्षरणमध्यस्य मध्य

145. चन्द्रस्य प्रथमपातस्य संज्ञा भवति-
1. राहुः 2. केतुः
3. सूर्यः 4. नेप्च्यून्

146. "सूर्येन्दुभगणान्तरम्" इत्युक्ते -
1. सौरमासः 2. चान्द्रमासः
3. श्रावणमासः 4. नक्षत्रमासः

147. नति-इत्यस्य परमत्वं किं भवति?
1. खमध्ये 2. सम्पाते
3. मेषादिः 4. तुलादिः

148. संसर्यमासः किं भवति?
1. क्षयमासस्य पूर्व अधिमासः
2. द्विसंक्रान्तिमासः
3. क्षयमासस्य परम् अधिमासः
4. क्षयमासः

149. ग्रहलाघवस्य कर्ता कः भवति?
1. भास्कराचार्यः 2. वराहमिहिराचार्यः
3. गणेश दैवज्ञः 4. कमलाकर भट्टः

150. पुराणश्रवणस्य समयः कदा भवति?
1. प्रातः 2. सायं
3. पूर्वाह्णम् 4. अपराह्णम्

151. "आत्मा वास्यमिदं विश्वम्" कस्य ग्रन्थात् उद्धृतमस्ति?
1. रामायणम् 2. महाभारतम्
3. भागवतम् 4. ईशावास्योपनिषद्

152. हरिश्चन्द्रस्य पितुः नाम किम्?
1. त्रय्यारुणः 2. मान्धाता
3. सगरः 4. त्रिशंकुः

153. "आगमः" इति कस्य पर्यायः भवति?
1. वेदः 2. उपनिषद्
3. पुराणम् 4. तन्त्रम्

154. वटवृक्षस्य सम्बन्धः केन देवेन सह अस्ति?
1. विष्णुः 2. ब्रह्मा
3. शिवः 4. बुद्धः

155. परीक्षितः कस्य पौत्रः आसीत्?
1. भीमसेनः 2. अर्जुनः
3. नकुलः 4. सहदेवः

156. वेदे 'उच्छिष्ट' शब्दः कुत्र प्रयुक्तः भवति?
1. यज्ञशेषः 2. जूठन
3. ब्रह्म 4. शून्यम्

157. चार्वाकः कस्य तत्त्वस्य सत्तां स्वीकरोति?
1. पृथ्वी 2. आकाशः
3. लोकायतम् 4. नियतिवादः

158. जैनदर्शने कति प्रमाणानि सन्ति?
1. 2 2. 3
3. 5 4. 7

159. औलूक्यं इत्युक्ते किं दर्शनम् -
1. वैशेषिकम् 2. न्यायः
3. सांख्यम् 4. योगः

160. उदयनाचार्यः कस्या टीकयाः सम्बद्धः भवति?
1. व्योमवती 2. किरणावली
3. न्यायकन्दली 4. न्यायलीलावती

द्वितीयः भागः - 40

संस्कृतभाषातत्त्वदक्षता

1. यथानिर्देशं कुरुत- 5×2=10 अङ्क

(क) एकवचने परिवर्तयत।
जनाः त्यजेयुरेकं कुलस्यार्थे।

(ख) वाच्यपरिवर्तनं कुरुत।
वायसः व्याधमपश्यत्।

(ग) क्रियापदं चिनुत।
लोके मनस्वी म्रियते कामम्।

(घ) विशेषणपदे चिनुत।
हंसाधिरूढां शारदां पद्मासनां भजे।

(ङ) अव्ययपदं चिनुत।
सः कपोतावरोहणभयाच्चकितः तूष्णीं स्थितः।

2. गद्यांशं पठित्वा संस्कृतेन प्रश्नान् उत्तरत। 5×2=10

लोके विविधाः जीवाः जीवन्ति। यथा मानी जीवः बलिष्ठेष्वेव आत्मनः प्रभावं दर्शयति, न च दुर्बलेषु किञ्चित् करोति, तथैव महाभिमानी राहुः अभावास्यायां सूर्यं पूर्णिमायां च चन्द्रमसमेवाक्रमते, न तु शनि-मङ्गल-बुध-गुरु-शुक्रान्। अपि च शिरोमात्रावशिष्ट एव स यदीदृशं दुर्धर्षं कार्यं करोति चेत् तर्हि सम्पूर्णाङ्गश्चेत् किं न कुर्यात्? यतो हि मानशौर्यशालिनो न निजाङ्ग-वैकल्यं गणयन्ति, किन्तु महत्कार्यमेव कर्तुमुद्यता भवन्ति।

प्रश्नाः

(क) मानिनां स्वभावः कीदृशः?
(ख) अमावास्यायां कस्य ग्रहणं भवति?
(ग) राहोः विशेषणमत्र किमिति प्रयुक्तम्?
(घ) मानी-चन्द्रमसम्-इत्यनयोः क्रमशः प्रातिपादिकं किम्?
(ङ) गद्यांशे सादृश्यवाचकमव्ययं किम्?

3. पद्यांशं पठित्वा संस्कृतेन प्रश्नान् समाधत्त- 10 अङ्क

करे श्लाध्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम्।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतिमधिगतं च श्रवणयो-
र्विनाऽप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम्।।

प्रश्नाः

(क) केषां हृदि स्वच्छा वृत्तिः भवति?

(ख) केन विनापि सत्पुरुषाणां लोकविलक्षणं मण्डनं भवति?

(ग) "वीर्यम्" इत्यस्य विशेषणं किमत्र प्रयुक्तम्?

(घ) शिरसि इत्यस्य प्रतिपदिकं किम्?

(ङ) पद्ये निन्द्य: इत्यस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

4. कमपि एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशता शब्दैः अनुच्छेदं लिखत- 10 अङ्क

(क) रेलयात्रायां निद्रामग्नस्य भवत: कोषात् यात्रापत्रं (Ticket) परिचयपत्रं (I card) धनं च केनापि परिहासवशात् स्वीकृतम् निद्राया: उत्थाय रिक्तं कोषं च दृष्ट्वा भवान् किं करिष्यति?

(ख) "संस्कृते कण्ठस्थीकरणेन ज्ञानवृद्धिर्भवति" - भवत: मतं किम्?

(ग) सङ्गणकयन्त्रस्य सञ्चालनमात्रं भवान् / भवती जानाति। संस्कृतभाषाशिक्षणे कथं तस्य उपयोगं करिष्यति?

उत्तरपत्रम्

1	(2)	2	(3)	3	(4)	4	(2)
5	(1)	6	(1)	7	(4)	8	(3)
9	(3)	10	(2)	11	(1)	12	(3)
13	(2)	14	(3)	15	(3)	16	(2)
17	(2)	18	(2)	19	(3)	20	(1)
21	(4)	22	(3)	23	(1)	24	(2)
25	(2)	26	(1)	27	(2)	28	(2)
29	(1)	30	(1)	31	(1)	32	(2)
33	(2)	34	(4)	35	(2)	36	(1)
37	(1)	38	(2)	39	(1)	40	(4)
41	(2)	42	(4)	43	(1)	44	(3)
45	(1)	46	(1)	47	(4)	48	(3)
49	(4)	50	(2)	51	(1)	52	(2)
53	(2)	54	(1)	55	(3)	56	(3)
57	(3)	58	(1)	59	(2)	60	(1)
61	(1)	62	(2)	63	(3)	64	(3)
65	(3)	66	(1)	67	(3)	68	(4)
69	(2)	70	(2)	71	(1)	72	(1)
73	(4)	74	(4)	75	(2)	76	(4)
77	(2)	78	(3)	79	(3)	80	(2)

81	(1)	82	(4)	83	(1)	84	(1)
85	(3)	86	(1)	87	(2)	88	(4)
89	(4)	90	(1)	91	(1)	92	(1)
93	(1)	94	(2)	95	(3)	96	(2)
97	(4)	98	(1)	99	(3)	100	(1)
101	(4)	102	(2)	103	(3)	104	(4)
105	(2)	106	(2)	107	(3)	108	(2)
109	(1)	110	(4)	111	(3)	112	(3)
113	(1)	114	(1)	115	(1)	116	(4)
117	(3)	118	(1)	119	(3)	120	(1)
121	(3)	122	(2)	123	(2)	124	(2)
125	(3)	126	(4)	127	(4)	128	(3)
129	(4)	130	(4)	131	(4)	132	(3)
133	(1)	134	(3)	135	(1)	136	(4)
137	(2)	138	(2)	139	(2)	140	(2)
141	(2)	142	(3)	143	(2)	144	(4)
145	(1)	146	(2)	147	(4)	148	(3)
149	(3)	150	(2)	151	(4)	152	(4)
153	(4)	154	(1)	155	(2)	156	(1)
157	(3)	158	(2)	159	(1)	160	(2)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-4

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

प्रथमभाग: (अ)

प्रथमखण्ड: (संस्कृतभाषादक्षता)

1. 'निद्रा सम्प्रति न युज्यते' इत्यत्र सामासिकं रूपं किम्?
अ. अनुनिद्रम् ब. अतिनिद्रम्
स. अतिनिद्रा द. समनिद्रा

2. न पर्वताग्रे नलिनी............?
अ. प्ररोहति ब. प्ररोहते
स. प्ररुहते द. प्ररुहोति

3. कुप्यति माता.............?
अ. शिशुम् ब. शिशु:
स. शिशो: द. शिशवे

4. भवितुमित्यत्र का प्रकृति:?
अ. भु ब. अस्
स. भू, अस् च द. भी

5. 'विशाले अक्षिणी यस्य स' इति विग्रहे सामासिकं रूपं किम्?
अ. विशालाक्षी ब. विशालाक्षम्
स. विशालाक्षि: द. विशालाक्ष:

6. राजन्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे किं रूपम्?
अ. राज्ञि ब. राज्ञी
स. राजनी द. राज्ञी:

7. "सक्थ्ना" इति कस्य शब्दस्य रूपम्?
अ. सक्थिन् ब. सक्थि
स. सक्थी द. सक्थ

8. शान्ति: इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ स्त: -
अ. शान्. क्ति: ब. शम्. ति:
स. शम्. क्तिन् द. शाम्. क्तिन्

9. 'घातक:' इत्यत्र धातुप्रत्ययौ स्त: -
अ. घात्. कन् ब. हन्.वुञ्
स. हन्. ण्वुल् द. हन्. उकञ्

10. 'प्रेयान्' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ स्त: -
अ. प्रि. इयस् ब. प्रिय. इयसुन्
स. प्रन. ईय द. प्रश्नस्य. इयस्

11. 'पञ्चानां पात्राणां समाहार:' इत्यर्थे समस्तं रूपं किम्?
अ. पञ्चपात्रम् ब. पञ्चपात्री
स. पञ्चपात्रा द. पञ्चपात्राणि

12. लिङ्गमात्रे प्रथमाया: उदाहरणमस्ति-
अ. तट: -तटी ब. राम:-रामा
स. द्रोणो व्रीहि: द. एक: -द्वौ

13. 'उपाध्यायाद् अधीते' इत्यत्र अपादानसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् ?
अ. पराजेरसोढ: ब. भीत्रार्थानां भयहेतु:
स. आख्यातोपयोगे द. प्रश्नाख्यानयोश्च

14. नारविम्भज इत्यत्र सन्धिविच्छेदोऽस्ति-
अ. ना रविम्भज ब. नार विम्भज
स. न: रविं भज द. नारविम्भज

15. धुक्षु इत्यस्य मूलशब्दोऽस्ति-
अ. धुक् ब. दुध्
स. दुह् द. धुग्

16. छिद् धातो: क्तप्रत्यययोगेन किं रूपम्?
अ. छिदितम् ब. विच्छदम्
स. छिन्नम् द. छित्तम्

17. 'आत्मनि इति' इति विग्रहे इदं रूपं भवेत्-
अ. अध्यात्मन् ब. अध्यात्म:
स. अध्यातमी द. अध्यात्मम्

18. "रामेण ग्राम: गम्यते" इत्यस्य कर्तृवाच्ये किं भविष्यति?
अ. रामेण ग्रामं गच्छति ब. राम: ग्रामात् गच्छति
स. राम: ग्रामं गच्छति द. रामेण ग्रामे गम्यते

19. आचार्यस्य पत्नी इत्यर्थे रूपमस्ति-
अ. आचार्याणी ब. आचार्या
स. आचार्यानी द. आचार्यिनी

20. त्वं करोषि - इत्यस्य वाच्यपरिवर्तने किं वाक्यं साधु?
अ. त्वं क्रियताम् ब. त्वया क्रियताम्
स. त्वया क्रियसे द. त्वया क्रियते

21. कति ङितलकारा: सन्ति?
अ. षट् ब. चत्वार:
स. दश द. अष्टौ

22. युष्मद्शब्दस्य सप्तमीबहुवचने किं रूपम्?
अ. युष्मासु ब. युष्माषु
स. युस्मासु द. युष्मसु

23. राज्ञ: समीपमित्यस्य सामासिकं रूपं किम्?
अ. अनुराजम् ब. उपराजा
स. उपराजम् द. उपराज्ञ:

24. स: स्वधर्मे................?
अ. सन्तिष्ठति ब. सन्तिष्ठते
स. सन्तिष्ठेयु: द. सन्तिष्ठ:

25. 'उपेत्य' इत्यत्र को धातु:?
अ. पत् ब. पा
स. इण् द. इङ्

26. वृक्षात् पत्रं पततीत्यत्र कर्त्ता क:?
अ. वृक्षात् ब. पत्रम्
स. स: द. पतति

27. नहि सुप्तस्य सिंहस्य....................मुखे मृग:?
अ. प्रविशति ब. प्रविशन्ति
स. प्रविशन्तु द. प्रविशत:

28. सीता जाया यस्येति विग्रहे सामासिकं रूपं किम्?
अ. सीताजाया ब. सीताजाय:
स. सीतापति: द. सीताजानि:

29. अच् प्रत्याहारे कति वर्णा: स्वीकृता:?
अ. 9 ब. 8
स. 7 द. 6

30. कन्याया: अपत्यं पुमान्-इत्यस्य एकपदीकरणम्-
अ. कान्येय: ब. कानीन:
स. कनीन: द. कन्यव्य:

31. यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते तत: का विभक्ति:?
अ. द्वितीया ब. सप्तमी
स. पञ्चमी द. तृतीया

32. 'गच्छन्तं प्रेरयतु' इत्यस्य किं रूपं भवति?
अ. गमयति ब. गमयतु
स. जिगमिषत द. गच्छतु

33. आह इत्यत्र को धातु:?
अ. वद् ब. ब्रू
स. वच् द. अह्

34. त्वया असौ पापी न दण्ड्यते इत्यस्य कर्तृवाच्यं किम्?
अ. त्वम् अमुं पापिनं न दण्डयसि
ब. त्वम् असौ पापिनं न दण्डयसि
स. त्वम् अमुं पापिं न दण्डयसि
द. त्वम् असौ पापिं न दण्डयसि

35. "पक्वम्" इत्यत्र क: प्रत्यय:?
अ. व ब. क्त
स. वनिप् द. क्विन्

36. द्रौपदी............विश्वसिति?
अ. भीमाय ब. भीमे
स. भीमेन द. भीमम्

37. अत्तुमिच्छति इत्यस्य एकपदीकरणम्?
अ. अदित्सति ब. अतिषति
स. जिघत्सति द. जिघित्सति

38. जानीहि पदे क: लकार:?
अ. लट ब. लोट्
स. लुङ् द. लुट

39. कृपणस्य.............किम्?
अ. धनम् ब. धने
स. धनस्य द. धनेन

40. 'गोप: गां दोग्धि पय:' इत्यत्र गौणकर्म किम्?
अ. दोहनं ब. पय:
स. गाम् द. गोप:

द्वितीयखण्ड:

मानसिकयोग्यता सामान्यज्ञानञ्च

41. षष्टिजनानां समूहे चिकित्सका:, प्राध्यापका:, वाक्कीलाश्च सन्ति। चत्वारिंशत् जना: प्राध्यापका: न सन्ति। दश संख्याका: प्राध्यापका: च चिकित्सका: सन्ति। चत्वार: केवलं प्राध्यापका: सन्ति । अपि च त्रय: प्राध्यापका: चिकित्सका: च वाक्कीला: सन्ति। एतेषु कति जना: प्राध्यापका: वाक्कीलाश्च सन्ति?
अ. 2 ब. 4
स. 6 द. 8

42. कथक:: नृत्यम्, हिन्दी:: .... ?
अ. भाषा ब. उपभाषा
स. नाटकम् द. हिन्दु:

43. रमेश: कमलाया: पितु: कनिष्ठभ्रातु: पुत्र: अस्ति, तर्हि रमेशस्य पितु: मातु: कमलाया: क: सम्बन्ध:?
अ. मातामही ब. माता
स. भगिनी द. पौत्री

44. शिक्षकदिवसस्य आयोजनं भवति –
अ. सितम्बरमासस्य 8 दिनाङ्के
ब. सितम्बरमासस्य 7 दिनाङ्के
स. सितम्बरमासस्य 5 दिनाङ्के
द. सितम्बरमासस्य 6 दिनाङ्के

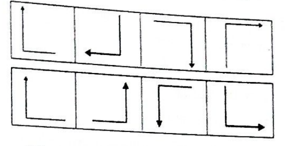
45. जापान्देशस्य मुद्रा वर्त्तते–
अ. डालर ब. लीरा
स. रियाल द. येन्

46. सांख्यदर्शनस्य प्रमुख: प्रवर्तक: वर्तते–
अ. वादरायण: ब. गौतम:
स. कपिल: द. पतञ्जलि:

47. कौटिल्यार्थशास्त्रे मुख्यरूपेण वर्णनं वर्त्तते –
अ. विदेशनीतिकार्याणाम्
ब. राज्यसङ्घटनस्य
स. आर्थिकसम्बन्धानाम्
द. नृपकर्त्तव्यविवरणस्य

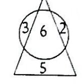
48. उत्तररामचरितम्:: भवभूति:, स्वप्नवासवदत्तम्::.....?
अ. भास: ब. वाणभट्ट:
स. कालिदास: द. भारवि:

49. क्रम: वर्तते–

अ) ब) स) द)

50. अत्र चित्रे का: संख्या: केवलं त्रिभुजे सन्ति?

अ.1, 3, 3 ब. 1, 6, 5
स. 1, 5 द. 3, 2

51. किं भिन्नम् ?
अ. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
ब. स्वप्नवासवदत्तम्
स. शिशुपालवधम्
द. उत्तररामचरितम्

52. हरिप्रसादचौरसियावर्यस्य सम्बन्ध: वर्तते–
अ. मृदङ्गवादनेन ब. तबलावादनेन
स. सरोदवादनेन द. वेणुवादनेन

53. सानियामिर्जाया: अधोलिखितेषु केन सह सम्बन्ध:?
अ. बेडमिण्टनेन ब. हस्तकन्दुकेन
स. लॉनटेनिसेन द. धावनेन

54. राष्ट्रिय-मानवाधिकाराऽऽयोगस्य प्रथम: अध्यक्ष: क: आसीत्?
अ. माकण्डेयकाटजू ब. रङ्गनाथमिश्र:
स. कस्तुरीरङ्गराजन् द. ज्ञानसुधामिश्रा

55. राज्यसभासदस्यस्य न्यूनतमम् आयु: किं निर्धारितम्?
अ. 18 वर्षाणि ब. 25 वर्षाणि
स. 30 वर्षाणि द. 43 वर्षाणि

56. भारते सूचनायाः अधिकारस्य नियमः (कानून) कदा अस्तित्वे आगतः?
अ. 2 अक्टूबर 2005 ब. 12 अक्टूबर 2005
स. 14 नवम्बर 2005 द. 20 नवम्बर 2005

57. पानीपतप्रथमयुद्धं (1526) अनयोर्मध्ये अभवत्–
अ. बाबर-हुमायू-मध्ये
ब. अकबर-हेमू-मध्ये
स. बाबर-राणासांगा-मध्ये
द. अकबर-इब्राहिमलोदी-मध्ये

58. प्रथमतया संस्कृतसाहित्ये ज्ञानपीठपुरस्कारः कस्मै प्रदत्तः?
अ. डॉ० मण्डनमिश्राय
ब. प्रो० सत्यव्रतशास्त्रिणे
स. प्रो० प्रभाकरशास्त्रिणे
द. प्रो० कुटुम्बशास्त्रिणे

59. विश्वजलदिवसः कदा आयोज्यते?
अ. 22 मार्च ब. 22 जनवरी
स. 23 जून द. 23 मई

60. चीनीयात्री-ह्वेनसांगः कस्य शासनकाले भारतं समागतः?
अ. नन्दकाले ब. चन्द्रगुप्तकाले
स. हर्षवर्धनकाले द. कनिष्ककाले

61. वेदत्रयी इत्यस्मिन् सम्मिलिताः सन्ति?
अ. ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदः
ब. यजुर्वेदः, अथर्ववेदः, सामवेदः
स. ऋग्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः
द. ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः

62. पञ्चदशं विश्वसंस्कृतसम्मेलनम् आयोजितमासीत्?
अ. मुम्बई-नगरे ब. कोलकाता-नगरे
स. दिल्ली-नगरे द. चैन्नई-नगरे

63. 'गरबा' इति कस्य प्रदेशस्य लोकनृत्यं वर्तते?
अ. गुजरातप्रदेशस्य ब. महाराष्ट्रप्रदेशस्य
स. राजस्थानप्रदेशस्य द. मध्यप्रदेशस्य

64. नालन्दाविश्वविद्यालयस्य स्थापना कस्मिन् काले अभवत्?
अ. कुषाणकाले ब. मुगलकाले
स. मौर्यकाले द. गुप्तकाले

65. भारतीयसंविधाने कस्मिन् अनुच्छेदे निश्शुल्कम् अनिवार्यं च शिक्षायाः स्वरूपं वर्तते?
अ. 45 अनुच्छेदे ब. 40 अनुच्छेदे
स. 44 अनुच्छेद द. 32 अनुच्छेदे

66. यथोचितं पदं योजयत?
औषधम् :: जीवनम्, विषम्:: .... ?
अ. धृतिः ब. विषादः
स. मृत्युः द. विलासः

67. दर्पणे घटिकासमयः 9.30 दृश्यते, तदा वस्तुतः समयः कः भवति?
अ. 9.30 ब. 3.00
स. 3.30 द. 2.30

68. रिक्त-स्थाने उचितक्रमं योजयत?
← → ↓ ?
अ) ↑ ब) ↗ स) ↖ द) ←

69. दिवा:: रात्रिः प्रसन्नः :: ?
अ. दयालुः ब. प्रियः
स. विषण्णः द. सहायकः

70. यदि 2014 तमे वर्षे रविवासरे गणतन्त्रदिवसः आयोजयिष्यते, तदा स्वतन्त्रतादिवसः कस्मिन् दिने भविष्यति?
अ. मङ्गलवासरे ब. बुधवासरे
स. गुरुवासरे द. शुक्रवासरे

71. निम्नाङ्कितेषु भिन्नपदं पृथक् करणीयम्?
अ. आलुकम् ब. कारवेल्लम्
स. कूष्माण्डः द. टिण्डिशः

72. यदि श्वेतं हरितं, हरितं रक्तं, रक्तं नीलं, नीलं पीतं, पीतं च श्यामं कथ्यते तर्हि आकाशस्य वर्णः कीदृशः परिलक्षिष्यते?
अ. नीलः ब. श्यामः
स. रक्तः द. पीतः

73. यदि स र ग म इति वर्णानां क्रमशः च छ ज झ इति सङ्केताः, तर्हि झ च ज छ इति सङ्केताः केषां भविष्यन्ति?
अ. म ग स र ब. र स ग म
स. म र स ग द. म स ग र

74. मोहनः सोहनात् लघुः अस्ति, परं कुसुमात् दीर्घः अस्ति। रमेशः विजयात् लघुः अस्ति। यदि सोहनः रमेशात् लघुः अस्ति, तर्हि एतेषु दीर्घतमः कः अस्ति?
अ. मोहनः ब. सोहनः
स. रमेशः द. विजयः

75. यदि 57 विद्यार्थिनां पङ्क्तौ रमा दक्षिणतः 25 तमे स्थाने वर्तते, उमा च वामतः 24 तमे स्थाने स्थिताऽस्ति। तर्हि रमा-उमयोर्मध्ये कति छात्राः सन्ति?
अ. 7 ब. 8
स. 9 द. 10

76. यदि रामः मोहनस्य पिताऽस्ति, शशी रामस्य भगिनी अस्ति, मोहनः रमेशस्य भ्राताऽस्ति, विनीता रामस्य पुत्री अस्ति, तर्हि शशी रमेशस्य का अस्ति?
अ. माता ब. पितुर्भगिनी
स. भगिनी द. पितृव्या

77. कोऽपि जनः स्वमस्तकम् अधः कृत्वा विपरीतं तिष्ठति, तस्य च मुखं पश्चिमे वर्तते। तस्य दक्षिणहस्तः कस्यां दिशायां भविष्यति?
अ. पूर्वदिशायाम् ब. पश्चिमदिशायाम्
स. उत्तरदिशायाम् द. दक्षिणदिशायाम्

78. यदि 10 किलोग्राम-घोलके 18 किलोग्राम-शर्करा विद्यते, तर्हि घोलके जलस्य शर्करायाश्च अनुपातः किं भविष्यति?
अ. 1:5 ब. 2:9
स. 1:4 द. 18:9

79. यदि इदं कथनं यत् "सर्वे जनाः सज्जनाः स्युः, तर्हि इदं कथनं यत् 'कतिपयजनाः सज्जनाः न स्युः?
अ. सत्यं भविष्यति ब. असत्यं भविष्यति
स. सत्यं भवितुम् अर्हति द. असत्यं भवितुम् अर्हति

80. शृंखला पूरणीया।
1, 5, 13, 29, ..., 125
अ. 61 ब. 65
स. 81 द. 83

तृतीयखण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

81. भाषाशिक्षकस्य प्रमुखः गुणः कः?
अ. आलोचना ब. प्रशिक्षणम्
स. सर्जनात्मकता द. शुद्धोच्चारणस्य क्षमता

82. भारतीयसंविधानस्य कस्मिन् अनुच्छेदे निःशुल्कानिवार्य-प्राथमिकशिक्षायाः प्रावधानं कृतम्।
अ. 45 तमे ब. 21 तमे
स. 42 तमे द. 44 तमे

83. विद्यालये किम् अत्यावश्यकम्?
अ. भवनं प्रधानाचार्यश्च
ब. आसन्दिका श्यामपट्टश्च
स. शिक्षकः छात्रश्च
द. क्रीडाक्षेत्रं कन्दुकश्च

84. गृहकार्यसंशोधनाय कः विधिः प्रयुज्यते?
अ. समीक्षाविधिः ब. मन्त्रणाविधिः
स. कक्षानायकविधिः द. तुलानाविधिः

85. भवन्तः अध्यापकाः सन्ति। भवतां छात्राः कतिपय-सामाजिकदोषैः ग्रस्ताः सन्ति। तान् दोषान् दूरीकर्तुं भवन्तः किं करिष्यन्ति?
अ. तेषां परिहासं करिष्यन्ति।
ब. स्वव्यवहारेण आदर्शं प्रस्तोष्यन्ति
स. दुष्परिणामान् उक्त्वा परामर्शं दास्यन्ति
द. उपदेशं दास्यन्ति

86. विद्यालायस्य प्रमुखमुद्देस्यं किम्?
अ. कुशलनागरिकाणां निर्माणम्
ब. प्रमाणपत्रप्रदानम्
स. बहुपाठनम्
द. व्यवसायस्य कृते सज्जीकरणम्

87. शिक्षणवृत्तिः कीदृशी?
अ. पुनीता ब. दोषयुक्ता
स. अनुपयक्ता द. विचित्रा

88. शिक्षकस्य घनिष्ठमित्रं किम्?
अ. धनम् ब. पुस्तकम्
स. मित्रम् द. निरीक्षणम्

89. छात्रैः सह कीदृशः व्यवहारः उचितः?
अ. मित्रवत्व्यवहाररः ब. सौहार्दपूर्णव्यवहारः
स. कठोरव्यवहारः द. विनम्रव्यवहारः

90. युनेस्को इत्यनया संस्थया शिक्षायाः विकासाय आन्तराष्ट्रियायोगः कदा संस्थापितः?
अ. 1971 तमे वर्षे ब. 1986 तमे वर्षे
स. 1975 तमे वर्षे द. 1968 तमे वर्षे

91. एन्० सी० टी० ई० इति संस्था कया शिक्षया सम्बद्धा वर्तते?
अ. शिक्षकशिक्षया ब. दूरस्थशिक्षया
स. माध्यमिकशिक्षया द. स्त्रीशिक्षया

92. समयतालिकया छात्रजीवने किम् आगच्छति?
अ. आत्मविश्वासः ब.अनुशासनम्
स. त्यागः द. प्रतिस्पर्धा

93. कक्षायां स्वसम्प्रेषणप्रभावं ज्ञातुमध्यापकः किं करोति?
अ. प्रश्नान् पृच्छति
ब. छात्राणां कृते स्वतन्त्राभिव्यक्त्यै अवसरं ददाति
स. परीक्षायाः आयोजनं करोति
द. उपर्युक्तत्रयम्

94. कीदृशाः शिक्षकाः शिक्षणे असफलाः भवन्ति?
अ. आत्मविश्वासहीनाः ब. वाचालाः
स. अप्रशिक्षिताः द. अनधीतपाठाः

95. सामाजिकपरिवर्तने सर्वाधिकं सक्षमम् अभिकरणं किम्?
अ. अन्तर्जालम् ब. धर्मः
स. शिक्षाव्यवस्था द. भाषा

96. एकस्यां कक्षायाम् आधिक्येन कति छात्राः स्युः?
अ. 100 ब. 20
स. 60 द. 40

97. नालन्दाविश्वविद्यालये कति पुस्तकालयाः आसन्?
अ. चत्वारः ब. पञ्च
स. त्रयः द. सप्त

98. शिक्षणकार्ये छात्राः किमर्थं प्रमुखाः भवन्ति?
अ. यतो हि ते शुल्कं ददति
ब. ते अल्पवयस्काः भवन्ति
स. ते पठनार्थम् आगच्छन्ति
द. छात्राणां विकास एव शिक्षायाः लक्ष्यमस्ति।

99. 'तत्त्वं पुषन्नपावृणु' इति कस्य ध्येयवाक्यम्?
अ. मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य
ब. भारतसर्वकारस्य
स. केन्द्रियविद्यालयसङ्घटनस्य
द. विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगस्य

100. राष्ट्रियशिक्षादिवसः कस्य महापुरुषस्य जन्मतिथिः?
अ. मौलाना-अब्दुलकलामऽजादमहोदयस्य
ब. डॉ० सर्वपल्ली-राधाकृष्णनमहोदयस्य
स. डॉ० जाकिरहुसैनमहाभागस्य
द. डॉ० दयानन्दसरस्वतीमहाभागस्य

101. शिक्षायाः किं कार्यं प्रमुखम्?
अ. बुद्धेर्विकासः, ब. जीवनस्तरस्योन्नयनम्
स. सामाजिक-परिवर्तनम् द. उत्पादने वृद्धिः

102. भवन्मते अध्यापनव्यवसायः कीदृशानां कृते उचितम्?
अ. ये प्रभूतं धनमिच्छन्ति
ब. ये किमपि अन्यत्कार्यं कर्त्तुमसमर्थाः
स. ये ज्ञानसम्प्रेषणे दक्षाः सन्ति
द. ये अधिकम् अवकाशमिच्छन्ति

103. शिक्षकस्य वास्तविकं कार्यं किं स्यात्?
अ. परीक्षासु छात्राणाम् उत्तीर्णता
ब. छात्रगतप्रतिभायाः यथासाधनं विकासनम्
स. शिक्षणमात्रकरणम्
द. छात्राणाम् अनुशासनहीनतायाः समापनम्

104. कक्षायामध्यापनसमये शिक्षकाः केषु ध्यानं दद्युः?
अ. विषयेषु ब. स्वकार्येषु
स. सर्वेष्वपि द. मन्दवुद्धिच्छात्रेषु

105. कश्चन छात्रः दोषमाचरति चेत् भवान् कथं समादधति?
अ. दण्डदानेन ब. शान्तमनसा
स. क्रोधेन द. प्राचार्यस्य कार्यमिति त्यजामि

106. पाठान्ते कीदृशं गृहकार्यं देयम्?
अ. पाठगतमेव ब. पाठात् भिन्नम्
स. पाठगतं तत्सदृशं च द. इच्छानुसारम्

107. समाजः विकलाङ्गजनान् प्रति कथं व्यवहरति?
अ. सामान्यं व्यवहारं करोति
ब. उपहासं करोति
स. भवान् तेषामुपरि ध्यानं न ददाति
द. आवश्यकसहायतां करोति

108. समाजे अध्यापकस्य कीदृशी स्थितिः भवितव्या?
अ. सामान्यजनवत् ब. विशिष्टजनवत्
स. आदर्शजनवत् द. शासकवत्

109. यदि छात्राः पठितुं नैव इच्छन्ति तदा किं कर्त्तव्यम्?
अ. बलात् तान् पाठयेत्
ब. तान् कक्षायाः बहिर्निष्कासयेत्
स. हास-परिहासप्रसंगान् कथयेत्
द. धैर्येण प्रतीक्षेत

110. 'नास्ति विद्यासमं चक्षुः' इति उक्तेः कोऽभिप्रायः?
अ. दृष्टिसम्पन्नान्धयोः समानरूपेण शिक्षा न भवति
ब. विद्याविहीनः नरः चक्षुहीनः भवति
स. चक्षुहीनाः विद्याग्रहणेऽसमर्थाः भवन्ति
द. ज्ञानमेव जीवनस्य मार्गदर्शकं भवति

111. भारतीयसंविधाने 6-14 वर्षात्मकायुवर्गाणां कृते कीदृशी शिक्षा परिकल्पिता?
अ. आचारशिक्षा
ब. सामान्यविद्यालयीयशिक्षा
स. निःशुल्कशिक्षा
द. अनिवार्यनिःशुल्कसार्वजनीनशिक्षा

112. सुशिक्षणस्य किम् उद्देश्यम्?
अ. सुचनाप्रदानम्
ब. रुच्युत्पादनम्
स. व्यवहारपरिष्कारः
द. छात्राध्यापकयोर्मध्ये मधुरसम्बन्धस्थापनम्

113. गृहकार्यं कथं भवेत्?
अ. मौखिकम्
ब. लेखनम्
स. अन्तर्जाले (इण्टरनेट) अन्वेषणम्
द. प्रतिदिनं भिन्नं भिन्नम्

114. संस्कृतशिक्षायाः विकासाय निर्मितायोगस्य कोऽध्यक्षः आसीत्?
अ. डॉ० सम्पूर्णानन्दः
ब. डॉ० वी.राघवन्
स. डॉ० सुनीतिकुमारचटर्जी
द. डॉ० श्रीप्रकाशः

115. देशे प्रौढशिक्षा अत्यावश्यकी वर्तते, यतो हि-
अ. देशे प्रौढाना संख्या अधिका
ब. प्रौढाः शिक्षिताः भवेयुश्चेत् ते बालान् अपि शिक्षयितुं शक्नुयुः
स. प्रौढाः यदि शिक्षिताः स्युः, तर्हि ते स्वयं स्वनिर्वाहं कर्तुं शक्नुयुः
द. प्रौढशिक्षणेन देशे साक्षरतायाः प्रतिशतं वर्धिष्यते

116. भवतः जीवनस्य साफल्यं कस्मिन् कार्ये अस्ति?
अ. शिक्षाप्रसारे ब. नेतृत्वप्रदाने
स. धनार्जने द. यशोऽर्जने

117. शिक्षकः कक्षायां पाठयन् कदा शिक्षणं स्थगयेत्?
अ. यदा शिक्षकः श्रान्तः भवेत्
ब. यदा कार्यान्तराणि सन्ति
स. यदा छात्रैः कथ्यते
द. मानसिकरूपेण छात्राः श्रान्ताश्चेत्

118. प्राचीनकाले शिक्षासत्रस्य प्रारम्भः कदा भवति स्म?
अ. वसन्तपञ्चमीतः
ब. गुरुपूर्णिमातः
स. नव-संवत्सर-प्रतिपदातः
द. श्रावणमासस्य पूर्णिमातः

119. राष्ट्रियज्ञानायोगस्य सङ्घटनं कदा अभवत्?
अ. 2005 तमे वर्षे ब. 2008 तमे वर्षे
स. 1992 तमे वर्षे द. 2007 तमे वर्षे

120. नवदेहलीस्थ-राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानस्य ध्येयवाक्यं किम्?
अ. सत्यमेव जयते ब. विद्ययाऽमृतमश्नुते
स. योऽनुचानः स नो महान् द. विद्यया विन्दतेऽमृतम्

चतुर्थखण्डः

संस्कृतवाङ्मयम्

121. भारतकथायां दुर्योधनप्रियः कुन्तीपुत्रः कः?
अ. धर्मः ब. कर्णः
स. भीमः द. अर्जुनः

122. भारते श्रेष्ठसाहित्यरचनायाः कृते दीयमानपुरस्कारस्य नाम किम्?
अ. अशोकचक्रम् ब. ज्ञानपीठपुरस्कारः
स. कालिदास-पुरस्कारः द. नोवेलपुरस्कारः

123. भाषाकौशलेषु आद्यं कौशलं किम्?
अ. पठनकौशलम् ब. लेखनकौशलम्
स. श्रवणकौशलम् द. भाषणकौशलम्

124. कौशीतकीब्राह्मणग्रन्थस्य पर्यायवाचकं किम्?
अ. शतपथब्राह्मणम् ब. गोपथब्राह्मणम्
स. शाङ्खायन-ब्राह्मणम् द. जैमिनीयब्राह्मणम्

125. श्रौतसूत्रेभ्यः अनुबन्धरूपाणि, अग्नेः वेदिरचनां, यागदेशस्य आकारादिकं निरूपयन्ति कल्पसूत्राणि कानि?
अ. धर्मसूत्राणि ब. श्रौतसूत्राणि
स. शुल्बसूत्राणि द. गृह्यसूत्राणि

126. न्यायशास्त्रानुसारं गुण-गुणिनोः सम्बन्धः कः?
अ. संयोग ब. समवायः
स. स्वरूपम् द. न कश्चिदपि

127. 'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्' इत्यस्य स्रोतः किम्?
अ. विक्रमोर्वशीयम् ब. उत्तररामचरितम्
स. मालविकाग्नि-मित्रम् द. स्वप्नवासवदत्तम्

128. आधुनिकरचनाकारेषु प्रसिद्धः संस्कृतकविः कः?
अ. मणिद्राविड़ः ब. वाचस्पतिः
स. रामानुजाचार्यः द. मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः

129. पूर्वमीमांसानुसारं कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः कः?
अ. उत्पत्तिविधिः ब. अधिकारविधिः
स. विनियोगविधिः द. प्रयोगविधिः

130. अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः अष्टाङ्ग-योगे कुत्र अन्तर्भवन्ति?
अ. प्राणायामेषु ब. यमेषु
स. धारणाध्यान-समाधिषु द. नियमेषु

131. चम्पूरामायणस्य रचयिता कः?
अ. दण्डी ब. भोजः
स. भारविः द. बाणः

132. "त्रिपिटकम्" कस्य मतस्य धर्मग्रन्थः?
अ. जैनमतस्य ब. बौद्धमतस्य
स. सिक्खमतस्य द. हिन्दुमतस्य

133. अद्वैतवेदान्ते जीवब्रह्मणोः कः सम्बन्धः?
अ. भेदः ब. अभेदः
स. भेदाऽभेदः द. अनिर्वचनीयः

134. 'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' इत्युक्तिः कस्य?
अ. कालिदासस्य ब. भासस्य
स. भर्तृहरेः द. भवभूतेः

135. कः अपचमानकः?
अ. ब्रह्मचारी ब. गृहस्थः
स. वानप्रस्थः द. यतिः

136. अलङ्कारसर्वस्वग्रन्थस्य कः कर्ता?
अ. वामनः ब. रुय्यकः
स. मालवः द. वाग्भट्टः

137. ब्रह्मलोकः कः?
अ. स्वः ब. महः
स. जनः द. तपः

138. सम्प्रति कस्य मन्वन्तरं प्रचलति?
अ. स्वायंभुवस्य ब. स्वारोचिषस्य
स. वैवस्वतस्य द. रैवतस्य

139. अपुष्पाः फलवन्तः के?
अ. गुच्छाः ब. वृक्षाः
स. गुल्माः द. वनस्पतयः

140. कादम्बरीकथानुसारेण चन्द्रापीड़स्य पिता कः?
अ. तारापीड़ः ब. वैशम्पायनः
स. पुण्डरीकः द. शूद्रकः

141. 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत' इति मन्त्रांशः कस्यामुपनिषदि वर्तते?
अ. मुण्डकोपनिषदि ब. कठोपनिषदि
स. छान्दोग्योपनिषदि द. श्वेताश्वेतरोपनिषदि

142. भासकृतमध्यमव्यायोगः कीदृशं रूपकम्?
अ. प्रकरणम् ब. भाणः
स. डिमः द. व्यायोगः

143. जानकीहरणमहाकाव्यं केन विरचितम्?
अ. भर्तृमेण्ठेन ब. कुमारदासेन
स. श्रीहर्षेण द. प्रवरसेनेन

144. रघुवंशे इन्दुमती कस्य देशस्य राजकन्या?
अ. कोशलस्य ब. अङ्गस्य
स. क्रयकौशिकस्य द. अवन्तीदेशस्य

145. एतेषु किं गीतिकाव्यम्?
अ. मेघदूतम् ब. कुमारसम्भवम्
स. चम्पूरामायणम् द. गीतगोविन्दम्

146. शुक्लयजुर्वेदसम्बन्धिगृह्यसूत्रं किम्?
अ. आश्वालायन गृह्यसूत्रम्
ब. पारस्करगृह्यसूत्रम्
स. गोभिलगृह्यसूत्रम्
द. बौधायनगृह्यसूत्रम्

147. कः प्रथमधर्मसूत्रकारः?
अ. गौतमः ब. बौधायनः
स. आपस्तम्बः द. वसिष्ठः

148. जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः कस्य कृतिः?
अ. जैमिनेः ब. व्यासस्य
स. माधवाचार्यस्य द. मुरारेः

149. कः ऋषियज्ञः?
अ. वेदाध्ययनम् ब. जपः
स. अग्न्याधानम् द. अग्निहोत्रम्

150. नक्तव्रतस्य कः मुख्यकर्मकालः?
अ. प्रदोषः ब. मध्याह्नः
स. अपराह्नः द. सायाह्न

151. तुलायां रवौ किं संक्रमणम्?
अ. महाविषुवत्संक्रमणम्
ब. विष्णुपदिसंक्रमणम्
स. जलविषुवत्सक्रमणम्
द. षडशीतिसंक्रमणम्

152. एतेषु महापुराणं किम्?
अ. नारदपुराणम् ब. कपिलपुराणम्
स. अग्निपुराणम् द. शिवपुराणम्

153. शारिपुत्रप्रकरणं केन विरचितम्?
अ. दिङ्नागेन ब. मुरारिणा
स. अश्वघोषेण द. राजशेखरेण

154. विस्मयः कस्य रसस्य स्थायिभावः?
अ. वीभत्सस्य ब. अद्भुतस्य
स. वीरस्य द. भयानकस्य

155. वर्णागमः, वर्णविपर्ययः, वर्णविकारः, वर्णनाशः, धातोस्तदर्थातिशयेन योगः इति पञ्चधा प्रसिद्धं वेदाङ्गं किम्?
अ. व्याकरणम् ब. निरुक्तम्
स. कल्पः द. शिक्षा

156. वासवदत्तायाः नायकः कः?
अ. पुण्डरीकः ब. कन्दर्पकेतुः
स. राजवाहनः द. उदयनः

157. एतेषु अतिवृद्धः कः?
अ. अङ्गदः ब. सुग्रीवः
स. जाम्बवान् द. नलः

158. 'लोकेश्वरशतकम्' कस्मिन् वर्गे अन्तर्भवति?
अ. दूतकाव्ये ब. नीतिकाव्ये
स. स्तोत्रकाव्ये द. विडम्बनकाव्ये

159. सांख्यदर्शनानुसारं मूलप्रकृतिः कीदृशी?
अ. अविकृतिः ब. प्रकृतिविकृतिः
स. अनुभयात्मिका द. विकृतिः

160. 'गुरुर्वचस्यजुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने' अत्र कः अलङ्कारः?
अ. उत्प्रेक्षा ब. दृष्टान्तः
स. उल्लेखः द. सन्देहः

द्वितीयभागः 'ब'

संस्कृतभाषातत्त्वदक्षता

अ. यथा निर्देशं लिखत। 10 अङ्काः

क. एकवचने परिवर्तनं कुरुत।
श्रेयांसि बहुविघ्नानि।

ख. अत्र किं सम्बोधनपदम्?
'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ'

ग. "विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा"
अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम्?

घ. रामे वनं गते भरते चायोध्यां निवृत्ते सुमन्त्रोऽवदत्।
अत्र सप्तम्यन्तपदानि कानि?

ङ. विष्णुः वैकुण्ठे अधिवसति।
वाक्यमिदं शुद्धं कुरुत।

(ब) 1. अनुच्छेदं पठित्वा निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत। 10 अङ्काः

विश्वजिन्नाम्नि यज्ञे सर्वमात्मीयं कोषजातमृत्विग्भ्यो याचकेभ्यश्च दत्त्वा मृण्मयपात्रेणैव रघुः सर्वमात्मीयं स्नानादिकं

देहकृत्यं चकार। ततः किञ्चित्समयानन्तरं महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यः कौत्सनामा ऋषिश्चतुर्दश विद्याः समधिगत्य स्वगुरवे दक्षिणाम् दातुकामः रघोः समीपमाययौ। रघुः स्वगृहमागतमतिथिं कौत्सं विलोक्य यथाविध्यर्घ्यादिभिस्तमपूजयत्। कुशलप्रश्नानन्तरं कौत्सः तमभाषत। राजन् ! साम्प्रतमहं तु भवत्सन्निधौ स्वार्थं साधयितुमेवागतोऽस्मि, परं भावत्कीं वर्तमानस्थितिमवलोक्य कल्प्यते यद् भवत्सन्निधौ ममागमनमतः प्रागेव समुचितमासीदिति।

1. 'चकार इति क्रियापदस्यात्र कर्त्ता कः?
2. रघोः समीपं कौत्सनामा ऋषिः किमर्थमागतः?
3. स्वगृहमागतमतिथिं विलोक्य रघुः प्रथमं किं कृतवान्?
4. स्वार्थं साधयितुं भवत्सन्निधौ समागतोऽस्मीति केन कथितम्?
5. "कल्प्यते" इति क्रियापदस्य कर्ता कः?

(ब. 2) पद्यं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत। 10 अङ्काः

"उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्मणामविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः।

प्रश्नाः

1. कर्मणः परिणामं कः अवधारयेत्?
2. पद्ये "उचितमनुचितं वा" कस्य विशेषणम्?
3. अतिरभसकृतानि कर्माणि किं दहन्ति?
4. शल्यतुल्यः कः अस्ति?
5. पद्यस्य पूर्वार्धे किं वाच्यम् अस्ति?

(स) कमपि एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशच्छब्द-परिमितम् अनुच्छेदं लिखत। 10 अङ्काः

क. शिक्षकविहीनायाः कक्षायाः दृश्यम्।
ख. समाजे नारीणां सुरक्षा।
ग. लोकतन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्।
घ. अन्ना हजारे।

उत्तरपत्रम्

1	(अ)	2	(अ)	3	(द)	4	(स)
5	(द)	6	(ब)	7	(ब)	8	(स)
9	(स)	10	(ब)	11	(अ)	12	(अ)
13	(स)	14	(स)	15	(स)	16	(स)
17	(द)	18	(स)	19	(अ)	20	(द)
21	(ब)	22	(अ)	23	(स)	24	(ब)
25	(स)	26	(ब)	27	(अ)	28	(द)
29	(अ)	30	(ब)	31	(ब)	32	(ब)
33	(ब)	34	(अ)	35	(ब)	36	(ब)
37	(स)	38	(ब)	39	(द)	40	(स)
41	(द)	42	(अ)	43	(अ)	44	(ब)
45	(द)	46	(स)	47	(अ)	48	(अ)
49	(अ)	50	(स)	51	(स)	52	(द)
53	(स)	54	(ब)	55	(ब)	56	(ब)
57	(अ)	58	(ब)	59	(अ)	60	(स)
61	(द)	62	(द)	63	(अ)	64	(स)
65	(अ)	66	(स)	67	(द)	68	(अ)
69	(स)	70	(द)	71	(द)	72	(द)
73	(द)	74	(द)	75	(ब)	76	(ब)
77	(द)	78	(स)	79	(ब)	80	(अ)

81	(द)	82	(अ)	83	(स)	84	(अ)
85	(द)	86	(अ)	87	(अ)	88	(ब)
89	(अ)	90	(अ)	91	(अ)	92	(स)
93	(अ)	94	(ब)	95	(द)	96	(द)
97	(द)	98	(द)	99	(ब)	100	(ब)
101	(स)	102	(स)	103	(ब)	104	(अ)
105	(ब)	106	(स)	107	(स)	108	(स)
109	(द)	110	(द)	111	(स)	112	(स)
113	(अ)	114	(स)	115	(स)	116	(अ)
117	(द)	118	(द)	119	(स)	120	(स)
121	(ब)	122	(ब)	123	(स)	124	(स)
125	(स)	126	(ब)	127	(स)	128	(द)
129	(अ)	130	(ब)	131	(ब)	132	(ब)
133	(ब)	134	(स)	135	(स)	136	(ब)
137	(अ)	138	(स)	139	(द)	140	(अ)
141	(ब)	142	(द)	143	(ब)	144	(द)
145	(द)	146	(ब)	147	(अ)	148	(स)
149	(अ)	150	(अ)	151	(अ)	152	(स)
153	(स)	154	(ब)	155	(ब)	156	(ब)
157	(स)	158	(ब)	159	(अ)	160	(अ)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-5

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

प्रथमभागः

प्रथमखण्डः (संस्कृतभाषादक्षता)

1. 'ह' कारस्य किं स्थानम्?
अ. कण्ठः ब. दन्तः
स. मूर्धा द. तालुः

2. एतेषु कः वर्णः अवर्गीयव्यञ्जनम्?
अ. ग ब. झ
स. म द. व

3. 'महिम्नः' इति पदस्य मूलप्रातिपातिपदिकं किम्?
अ. महिम्न ब. महिम
स. महिमा द. महिमन्

4. 'उपसर्गः' केषां योगे भवति?
अ. प्रत्यययोगे ब. शब्दयोगे
स. क्रियायोगे द. सन्धियोगे

5. 'जघास' इति रूपं कस्य धातोः?
अ. घस् ब. अद्
स. जघ् द. हन्

6. 'पिदधाति' इत्यत्र कः उपसर्गः?
अ. पिदध ब. पिद्
स. पि द. अपि

7. 'वृद्धि' संज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?
अ. इकोगुणवृद्धिः ब. वृद्धिरेचि
स. वृद्धिरादैच् द. इग्यणो वृद्धिः

8. 'धनं वित्तकाषे अस्ति' 'कोषे' इत्यत्र कीदृशः आधारः?
अ. वैषयिकः ब. औपश्लेषिकः
स. अभिव्यापकः द. पूर्णाधारः

9. 'भागिनेयः' इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययो वर्तते?
अ. अण् ब. ढक्
स. ण्यत् द. इञ्

10. अत्र शुद्धं वाक्यं किम्?
अ. सिंहात् शिशुः बिभ्यति।
ब. सिंहेन शिशुः विभ्यति।
स. सिंहात् शिशुः बिभेति।
द. सिंहाय शिशुः विभ्यति।

11. सा कार्यं..........चलच्चित्रं पश्यति?
अ. करोति ब. कुर्वती
स. कुर्वाणः द. करणीयम्

12. तेन सह..........भाषितवान्?
अ. गुरवः ब. माता
स. अहम् द. वयम्

13. 'यच्छति' इति क्रियापदस्य मूलधातुः कः?
अ. यच्छ् ब. दाण्
स. दा द. डुदाञ्

14. 'अधीतसंस्कृतः' इत्यत्र कः समासः?
अ. कर्मधारयः ब. तत्पुरुषः
स. अव्ययीभावः द. बहुव्रीहिः

15. वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं किम्?
अ. समासः ब. विग्रहः
स. कारकम् द. विभक्तिः

16. 'संस्कृतम्' इत्यत्र कः आगमः?
अ. स्वागमः ब. सुडागमः
स. सागमः द. ष्यञ् आगमः

17. 'पुनः - रमते' इत्यत्र सन्धौ कृते किं रूपम्?
अ. पुना रमते ब. पुनर्रमते
स. पुनोरमते द. पुनः रमते

18. 'लते + एते' इत्यनयोः सन्धौ कृते किं रूपम्?
अ. लतैते ब. लता एते
स. लते एते द. लतयेते

19. 'गुणसन्धेः' इदमुदाहरणम्.........
अ. जलोर्मिः ब. विद्यार्थी
स. तथैव द. भानूदयः

20. 'शुद्धं वाक्यं किम्?
अ. साधुः अधर्मः जुगुप्यते।
ब. साधुः अधर्माय जुगुप्सते।
स. साधुः अधर्मात् जुगुप्सते।
द. साधुः अधर्मेण जुगुप्सते।

21. 'आयुष्मान्' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
अ. मान् ब. शानच्
स. वतुप् द. मतुप्

22. 'अस्ति' इति क्रियापदस्य लृट्लकारे किं रूपं स्यात्?
अ. भविष्यति ब. अस्यति
स. अस्त्यति द. असिष्यति

23. 'विज्ञाय' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति..........?
अ. अय ब. क्त्वा
स. ल्यप् द. आय्

24. बालिका गीतं-----पाठं पठति।
अ. शृणन्ती ब. शृण्वती
स. शृतवती द. शृण्वन्

25. 'लिखति' इत्यस्य लेखयति, पठति इत्यस्य पाठयति, इति रूपश्चेत् ददाति इत्यस्य किं रूपं स्यात्?
अ. दापयति ब. दाययति
स. दीयते द. दीययति

26. 'वनवासी' इति पदं किमन्तं पदम्?
अ. 'ई' कारान्तम् ब. 'न्' कारान्तम्
स. 'स' कारान्तम् द. 'इ' कारान्तम्

27. अनद्यतने परोक्षे भूते कः लकारः?
अ. लङ् ब. लुङ्
स. लृङ् द. लिट्

28. 'पुनः पुनः शृणोति' इत्यत्र एकपदीकरणं कथम्?
अ. शोशृणुते ब. शोश्रूयते
स. शोशृणोति द. पुनः शृयते

29. 'द्रष्टुमिच्छति' इत्यस्य?
अ. पापश्यति ब. दिदृक्षति
स. दिदृष्टति द. पश्यिष्यति

30. 'विद्वान्' इति पदम् ....
अ. 'अ' कारान्तम् ब. 'स्' कारान्तम्
स. 'न्' कारान्तम् द. 'त्' कारान्तम्

31. 'वाग्व्यवहारः' इत्यस्य सन्धिविच्छेदः कथम्?
अ. वाक् + व्यवहारः ब. वाग् + व्यवहारः
स. वाच् + व्यवहारः द. वात् + व्यवहारः

32. 'वृक्षच्छाया' इत्यत्र कः आगमः?
अ. मुगागमः ब. नुमागमः
स. तुगागमः द. छायागमः

33. 'चिनोति' इत्यत्र धातुः कः?
अ. चिनु ब. नद्
स. चिन् द. चिञ्

34. 'कर्तृ' इति ऋकारान्तशब्दात् स्त्रीत्वे कः प्रत्ययः भवति?
अ. टाप् ब. ङीप्
स. ङीष् द. चाप्

35. इच्छार्थे कः प्रत्ययः विधीयते?
अ. सन् ब. णिच्
स. यङ् द. इष्

36. 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यस्य उदाहरणं किम्?
अ. पादेन खञ्जः ब. यज्ञोपवीतेन ब्राह्मणः
स. प्रकृत्या चारुः द. गोत्रेण गार्ग्यः

37. अनभिहिते कर्तरि ....
अ. प्रथमा ब. द्वितीया
स. तृतीया द. चतुर्थी

38. 'शत्रून् जहि' इत्यस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किमस्ति?
अ. शत्रून् ब. त्वम्
स. अहम् द. सः

39. अधिकरणबहुव्रीहिसमासस्य उदाहरणमिदम् ..?
अ. चक्रपाणिः ब. प्राचार्यः
स. त्रिभुवनम् द. महादेवः

40. चिरं तिष्ठतीति ....?
अ. चिरस्थः ब. चिरस्तः
स. चिरस्थायी द. चिरतिष्ठा

द्वितीयखण्डः

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

41. 'दाण्डिआ-नृत्यम्' कस्य राज्यस्य ?
अ. बिहारस्य ब. राजस्थानस्य
स. गुजुरातस्य द. महाराष्ट्रस्य

42. The life Divine' इति ग्रन्थस्य प्रणेता कः?
अ. श्री अरविन्दः ब. महात्मागान्धी
स. जवाहरलालनेहरु द. रवीन्द्रनाथटेगोरः

43. राष्ट्रियशिक्षकशिक्षापरिषदः (NCTE)आदर्शवाक्यं किम्?
अ. सत्यं शिवं सुन्दरम् ब. विद्यया विन्दतेऽमृतम्
स. धर्मचक्रप्रवर्तनाय द. गुरुर्गुरुतमो धाम

44. लक्षद्वीपस्य भाषितभाषा का?
अ. मलयालम् ब. तमिल्
स. गुजुराती द. पहाडी

45. एतेषु कः भारतरत्नपुरस्कारं न प्राप्नोत्?
अ. लतामङ्गेसकरः ब. जयप्रकाशनारायणः
स. पे.वी.नरसिंहरावः द. ए.पी.जे.अबदुल् कलाम्

46. 'इलाहाबाद्' नगरस्य प्राचीनं नाम किम्?
अ. पाटलीपुत्रम् ब. प्रयागराजः
स. मैसूरु द. काशी

47. विश्वपर्यावरणदिवसः कदा परिपाल्यते?
अ. एप्रिल-5 ब. नवेम्बर-14
स. जुन-5 द. मार्च-12

48. राज्यपालानां चयनं कः करोति?
अ. राष्ट्रपतिः ब. प्रधानमन्त्री
स. मुख्यमन्त्री द. प्रधानन्यायधीशः

49. 2012 ओलम्पिकक्रीडायां कः देशः सर्वाधिक-स्वर्णपदकानि प्राप्नोत्?
अ. चीन ब. अमेरिका
स. ब्रजिल द. जापान

50. मणिपुरस्य राजधानी का?
अ. इम्फाल ब. कोहिमा
स. अगरताला द. दिसपुर

51. फ्रान्सदेशस्य राजधानी वर्तते ....
अ. टोकिओ ब. लंडन
स. प्यारिस द. हरारे

52. 'NCERT' इत्यस्य संस्कृते नाम ....
अ. राष्ट्रिय अध्यापक शिक्षा परिषद्
ब. राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानम् एवं प्रशिक्षणपरिषद्
स. राष्ट्रिय शिक्षा दिवसः
द. राष्ट्रिय शिक्षा तथा अनुसन्धान समितिः

53. राष्ट्रियशिक्षादिवसः कदा पाल्यते?
अ. अक्तूवर-10 ब. सितम्बर-5
स. नवेम्बर-11 द. दिसम्बर-15

54. भारतस्य प्रथमशिक्षामन्त्री कः?
अ. लालबहादूरशास्त्री ब. जवाहरलालनेहेरू
स. मौलाना अबुल कलाम आजाद द. राजेन्द्रप्रसाद

55. 2012 तमे वर्षे विश्वसंस्कृतसम्मेलनं कुत्र प्रवृत्तम्?
अ. तिरुपतौ ब. मुम्बईनगरे
स. बंगलौरे द. देहल्याम्

56. सोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः कः?
अ. कुटुम्बशास्त्री ब. रामानुजदेवनाथः
स. मिथिलाप्रसादः द. पंकज चांदे

57. सर्वन्यूनसाक्षरताविशिष्टं राज्यं किम्?
अ. केरलम् ब. मध्यप्रदेशः
स. बिहार द. त्रिपुरा

58. एतेषु कः संस्कृतविद्वान् ज्ञानपीठपुरस्कारं प्राप्नोत्?
अ. भागीरथिनन्दः ब. सत्यव्रतशास्त्री
स. रमाकान्तशुक्ला द. कलानाथशास्त्री

59. 'सम्भाषणसन्देशः' इति पत्रिकायाः सम्पादकः कः?
अ. कृष्णशास्त्री ब. डॉ विश्वासः
स. दिनेशकामतः द. जनार्दन हेगडे

60. कारगिलयुद्धसमये भारतस्य प्रधानमन्त्री कः आसीत्?
अ. अटलविहारी-बाजपेयी ब. मनमोहनसिंह
स. राजीवगांधी द. देवगौडा

61. आंग्लवर्णमालायां दक्षिणतः सप्तमाक्षरस्य वामभागे एकादशः वर्णः कः भवति?

अ. H   ब. Z
स. S   द. I

62. दक्षिणतः सप्तमाक्षरस्य दक्षिणे एकादशः कः भविस्यति?

अ. I   ब. H
स. F   द. E

63. दीयमानानां शब्दानां यदि शब्दकोशाधारेण सज्जीकरणं क्रियते तर्हि द्वितीयस्थाने कः शब्दः भविष्यति?

अ. Hectic   ब. Hamper
स. Hesitate   द. Hollon

64. निम्नलिखितशब्देषु केवलम् एकस्याक्षरस्य योजनेन प्रत्येकं शब्दस्य अर्थः पूर्णतः परिवर्तते। तदक्षरं किम्?

INCH , EAR , AIR , ALM

अ. T   ब. R
स. P   द. B

65. 2010 तमे वर्षे मईमासस्य 18 दिनाङ्के कः वासरः आसीत्?

अ. बृहस्पतिवासरः   ब. मङ्गलवासरः
स. बुधवासरः   द. शनिवासरः

66. 1988 तमे वर्षे स्वतन्त्रता दिवसः बुधवासरे परिपालितः। 1989 तमे वर्षे अयं स्वतन्त्रता दिवसः कस्मिन् दिने परिपालितः?

अ. सोमवासरः   ब. मङ्गलवासरः
स. बुधवासरः   द. गुरुवासरः

67. एकः पिता पुत्रं कथयति, 'तदा त्वं जन्म प्रप्तवान् तदा अहं तव वर्तमान-आयुषः आसम्' यदि पितुः आयुः 36 वर्षाणि तर्हि पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं पुत्रस्य आयुः किमासीत्?

अ. 20 वर्षाणि   ब. 13 वर्षाणि
स. 15 वर्षाणि   द. 17 वर्षाणि

68. पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं वीरस्य माता वीरात् त्रिगुणिता ज्येष्ठा आसीत्। पञ्चवर्षाणामनन्तरं सा वीरतः द्विगुणिता ज्येष्ठा भविष्यति। अद्य वीरस्य आयुः किमस्ति?

अ. 35 वर्षाणि   ब. 10 वर्षाणि
स. 20 वर्षाणि   द. 15 वर्षाणि

69. रामः पश्चिमदिशं प्रति 5 कि.मि. यावत् गन्तुं निर्णेति, वामं भ्रमित्वा 3 कि.मि. यावत् गच्छति। पुनश्च सः पश्चिमदिशं भ्रमित्वा 9 कि.मि. गतवान्। तदनन्तरं सः उत्तरदिशं प्रति 3 कि.मि.गतवान्। अत्र निश्चिनोतु यत् प्रारम्भिकस्थानात् सः कियति दूरे अस्ति?

अ. 6 कि.मि.   ब. 14 कि.मि.
स. 5 कि.मि.   द. 3 कि.मि.

70. एका घटी नववादनस्य समयं निर्धारयति, यदि लघ्वी सूची पूर्वादिशि अस्ति तर्हि दीर्घा सूची कस्यां दिशि अस्ति?

अ. पूर्वस्याम्   ब. पश्चिमस्याम्
स. उत्तरस्याम्   द. दक्षिणस्याम्

71. जानकी स्वगृहात् उत्तरं प्रति 2 कि.मी. गच्छति। ततः सा दक्षिणं प्रति 1 कि.मी. गच्छति। अधुना तस्याः मुखं कस्यां दिशि अस्ति?

अ. पूर्वस्याम्   ब. पश्चिमस्याम्
स. उत्तरस्याम्   द. दक्षिणस्याम्

72. कस्यचित् वृद्धस्य पुत्रः मम पुत्रस्य पितृव्यः अस्ति। मम मातुः एका पुत्री एकश्चः पुत्रः। सूचयतु यत् वृद्धस्य मम पुत्रेण सह कः सम्बन्धः?

अ. मातुलः   ब. पितामहः
स. भ्रातुस्स्वसृपतिः   द. पितृव्यः

73. छात्रः :: पुस्तकम् , कृषकः ::?

अ. वृषभः   ब. लेखनी
स. कक्षा   द. गृहम्

74. क्रमभिन्नपदं निर्दिशत-

अ. च   ब. अपि
स. कस्य   द. सकृत्

75. यदि र,स,म-10,2,5, तर्हिर-स=?

अ. 12   ब. 17
स. 8   द. 10

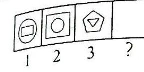
76. सूर्यः यदि भवतः वामतः उदेति, तर्हि भवान् कां दिशं पश्यन् स्यात्?

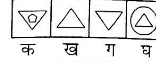
अ. पूर्वदिशम्   ब. उत्तरदिशम्
स. दक्षिणदिशम्   द. पश्चिमदिशम्

77. एकस्याः घट्याः प्रतिविम्बः दर्पणे दृश्यते स्म। घट्यां तदा 5:25 समयः आसीत्, तदा दर्पणे विद्यमानप्रतिविम्बम् अन्यदर्पणे प्रतिविम्बरूपेण दर्शयामः तर्हि द्वितीयदर्पणे घट्याः प्रतिविम्बे कः समयः आसीत्?

अ. 5:25   ब. 5:20
स. 6:35   द. 6:30

78. अत्र चतुर्थाकृतिः का भवितुमर्हति?

79. रिक्तस्थानं पूरयत। 3, 15, 35, 63, 99 .....?

अ. 125   ब. 136
स. 143   द. 144

80. क्रमभिन्नं सूचयत।

अ. पटना   ब. भोपाल
स. गाजियाबाद   द. हैदराबाद

तृतीयखण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

81. प्राचीनकाले विद्यालयाः खलु इमे-

अ. वृक्षाः   ब. ऋषीणामाश्रमाः
स. राजगृहाणि   द. अत्युत्तमानि भवनानि

82. प्राचीनकाले गुरुः छात्रस्य .... आसीत्..

अ. भ्राता   ब. मित्रम्
स. आध्यात्मिकपिता   द. मार्गदर्शकः

83. शिक्षायाः सर्वोत्कृष्टमुद्देश्यं किम्?

अ. धनोपार्जनम्   ब. उपाधिलाभः
स. सुनागरिकनिर्माणम्   द. अध्ययनम्

84. बौद्धशिक्षायाः प्रमुखं केन्द्रम् आसीत्-

अ. विद्यालयः   ब. सङ्घः
स. गुरुकुलम्   द. आश्रमः

85. विश्वविद्यालयाऽऽयोगस कालः कः?

अ. 1910   ब. 1964
स. 1948   द. 1956

86. 'बेसिक शिक्षा' केन प्रस्तुता योजना?

अ. विवेकान्देन   ब. लार्ड कर्जनेन
स. महात्मागान्धिना   द. राधाकृष्णन् महोदयेन

87. अनौपचारिकशिक्षायाः प्रकृष्टं स्थानम् अस्ति-

अ. विद्यालयः   ब. परिवारः
स. एकान्तम्   द. नगरम्

88. बालके अधिकं मानसिकभारम् आपादयति-

अ. स्नेहः   ब. सहानुभूतिः
स. नियन्त्रणम्   द. आलापः

89. पाठ्यक्रमनिर्माणे मुख्यतया कुत्र अवधानं देयम्?

अ. पाठ्यवस्तुनि   ब. शिक्षोद्देश्येषु
स. छात्रेषु   द. शिक्षणविधिषु

90. कक्ष्यायां प्रवेशकाले अध्यापकः स्वभावने कीदृशः स्यात्?

अ. प्रसन्नः   ब. गम्भीरः
स. क्रुद्धः   द. उदासीनः

91. भवतः मतेन शिक्षकस्य अनुसन्धानक्षेत्रं किं स्यात्?

अ. सामाजिकसमस्या   ब. विज्ञानक्षेत्रम्
स. शिक्षणमात्रसमस्या   द. आर्थिकक्षेत्रम्

92. छात्रैः सह कीदृशः व्यवहारः उचितः?

अ. कठोरः   ब. नम्रः
स. मित्रवत्   द. सहानुभूतिपूर्णः

93. किं कुर्यात् शिक्षकः यदि तत्सम्मुखे कश्चिच्छात्रः अपरस्य शिक्षकस्य निन्दां कुरुते?

अ. निन्दां समीचीनां मन्यते
ब. निन्दायाः उपेक्षां कुर्यात्
स. दण्डं विदध्यात्
द. प्रधानशिक्षकं सूचयेत्

94. छात्राणां समस्यानिवारणे शिक्षकस्य कतमो गुणः अत्यावश्यकः?

अ. रुचिः   ब. क्रोद्धः
स. कौशलम्   द. ज्ञानम्

95. शिक्षकत्वेन कक्षायां भवतः अवधानं पाठनकाले कुत्र भवेत्?

अ. सर्वेषु छात्रेषु   ब. मेधाविच्छात्रेषु
स. केवलं पुस्तके   द. मन्दबुद्धिच्छात्रेषु

96. विद्यालयस्य हृदयमस्ति-

अ. पुस्तकालयः   ब. प्राचार्यकक्षः
स. प्रशासनकक्षः   द. प्राध्यापककक्षः

97. शिक्षायाः प्रमुखमङ्ग किम्?
अ. धनम् ब. विद्यार्थी
स. पाठ्यक्रमः द. विद्यालयः

98. अध्यापकः कीदृशो भवेत्?
अ. राजनीतिज्ञः ब. ज्ञानवान्
स. श्रेष्ठकर्मचारी द. अर्थसम्पादकः

99. कक्षोपकरणेषु इदं तु अनिवार्यम्-
अ. आसन्दः ब. व्यजनम्
स. उत्पीठीका द. श्यामफलकम्

100. छात्रहितसम्पादने कस्य अधिकं महत्त्वं भवति?
अ. पाठ्यपुस्तकस्य ब. विद्यालयस्य
स. योग्यशिक्षकस्य द. धनिकस्य

101. सम्प्रेषणमेकं कौशलमस्ति। तेन छात्रेषु-
अ. लेखनक्तिः विकाशयितुं शक्यते
ब. स्वतन्त्रविचाराभिव्यक्तिः
स. मुखरता वर्धयितुं शक्यते
द. अनुशासनभावना उत्पादयितुं शक्यते

102. संस्कृतशिक्षकाः भवितुं के इच्छन्ति?
अ. ये अन्यत्र उद्योगं न लभन्ते
ब. येषां प्रतिशतं न्यूनमस्ति
स. येषां संस्कृतलिपिज्ञानं नास्ति
द. येषां संस्कृतप्रीतिः वर्तते

103. प्राचीनाः अध्यापनविधयः अद्यतनविधीनामपेक्षया श्रेष्ठाः आसन्-
अ. सत्यम् ब. न कदापि
स. कल्पनेयम् द. हास्यापदम्

104. विद्यालये नेतृरूपेण कः तिष्ठति?
अ. अध्यापकः ब. छात्रः
स. प्रधानाध्यापकः द. राजनीतिज्ञः

105. मनोविज्ञानानुगुणं शिक्षा भवेत्-
अ. विषयकेन्द्रिता ब. बालकेन्द्रिता
स. शिक्षककेन्द्रिता द. प्रशासनाधीना

106. अध्यापकः सर्वाधिकं किमवलम्ब्य अध्यापयति?
अ. श्यामफलकम् ब. शिक्षोद्देश्यम्
स. पाठ्यपुस्तकम् द. दृश्यश्रव्योपकरणानि

107. बालविकासदृष्टया प्राथमिकस्तरे शिक्षायाः माध्यमम्-
अ. हिन्दी ब. मातृभाषा
स. प्रादेशिकीभाषा द. आंग्लभाषा

108. शिक्षायाः प्रक्रिया प्रचलति?
अ. बाल्यावस्थायाम् ब. आजीवनम्
स. युवावस्थायाम् द. किशोरावस्थायाम्

109. शिक्षायाः अर्थः भवति-
अ. अन्तर्निहितशक्तीनां विकासः
ब. अध्ययनम्
स. अध्यापनम्
द. विषयज्ञानम्

110. श्रमणः केन सह सम्बद्धः?
अ. जैनेन ब. बौद्धेन
स. वैदिकेन द. पाश्चात्येन

111. अनुशासनस्य प्रथमगुणः-
अ. सामान्यव्यवहारः ब. आत्मसंयमः
स. भेदभावपूर्णः द. दुर्व्यवहारः

112. भाषाकौशलानामध्यापनक्रमः एषः-
अ. भाषणम्, श्रवणम्, पठनम्, लेखनम्
ब. श्रवणम्, भाषणम्, लेखनम्, पठनम्
स. पठनम्, भाषणम्, लेखनम्, श्रवणम्
द. श्रवणम्, भाषणम्, पठनम्, लेखनम्

113. सर्वोत्तमाध्यापकोऽयम्-
अ. पाठ्यक्रमं पूरयति ब. छात्रान् प्रेरयति
स. छात्रान् नियन्त्रयति द. अनुशासनं पालयति

114. मुस्लिमशिक्षायाः एतदेकं शिक्षाभिकरणम्-
अ. मकतब ब. मस्जिद्
स. कुरान द. मौलाना

115. का नाम शिक्षा?
अ. उपाधिः ब. ज्ञानमनुभवश्च
स. पाठ्यपुस्तकम् द. प्रमाणपत्रम्

116. 'सः अध्यापकरूपेण' मम प्रियः -
अ. धनवान् ब. द्रष्टुं बहु सुन्दरः
ग. स्वाध्यायी छात्रमनोवेत्ता च द. मनोरञ्जनं करोति

117. एतेषु सर्वोत्तमविधिः अस्ति-
अ. व्याख्याविधिः ब. प्रश्नोत्तरविधिः
स. अनुवादविधिः द. कण्ठस्थीकरणविधिः

118. विद्यालये रिक्तकालांशे भावान्-
अ. मित्रैः सह आलापं करिष्यति
ब. अध्यापकप्रकोष्ठे स्थित्वा विश्रान्तिं करिष्यति
स. जलपानं करिष्यति
द. ग्रन्थालयं गत्वा पठिष्यति

119. शिक्षणं भवेत्-
अ. कठिनात् सरलं प्रति
ब. सरलात् कठिनं प्रति
स. सरलात् सरलं प्रति
द. कठिनात् कठिनं प्रति

120. उपनयनसंस्कारेण संस्कृतः कथ्यते-
अ. गृहस्थः ब. ब्रह्मचारी
स. गुरुरिति द. द्विजः

चतुर्थखण्डः
संस्कृतवाङ्मयम्

121. वृत्रासुरस्य हननं का देवता अकरोत्?
अ. रुद्रः ब. विष्णु
स. अग्निः द. इन्द्रः

122. वृहस्पतेः विशेषणम्?
अ. गृहपति ब. विद्यापति
स. ब्राह्मणस्पतिः द. सुरपतिः

123. 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इति मन्त्रेण सम्बद्धवेदः....?
अ. ऋग्वेदः ब. यजुः
स. साम द. अथर्व

124. का देवता देवतानां पुरोहितः?
अ. इन्द्रः ब. सविता
स. वायुः द. अग्निः

125. गायत्रीमन्त्रस्य उपास्यदेवता का?
अ. सविता ब. विष्णुः
स. रुद्र द. अग्निः

126. कठोपनिषद् केन वेदेन सम्बद्धा?
अ. शुक्लयजुर्वेदः ब. कृष्णयजुर्वेदः
स. ऋग्वेदः द. सामवेदः

127. वेदान्तशब्दस्य प्रयोगः सर्वादौ कस्यामुपनिषदि अभवत्?
अ. श्वेताश्वर ब. छान्दोग्य
स. माण्डुक्य द. मुण्डक

128. चार्वाक् दर्शने कति प्रमाणानि सन्ति?
अ. 1 ब. 2
स. 3 द. 4

129. अहङ्कारस्य उत्पत्तिः कस्मात् भवति?
अ. पुरुषात् ब. ईश्वरात्
स. महत्तः द. पञ्चभूतात्

130. निरीश्वरं सांख्यमिति कस्य मतम्?
अ. ईश्वरकृष्णः ब. गौतमः
स. कपिलः द. शालिकनाथः

131. पुराणानुसारं सत्यवत्याः नामान्तरं किम्?
अ. गङ्गा ब. प्रजावती
स. मत्स्यगन्धा द. अरून्धती

132. श्रीमद्भागवते कति अध्यायाः वर्तन्ते?
अ. 350 ब. 335
स. 315 द. 300

133. कुमारसम्भवस्य उपजीव्यग्रन्थः कः?
अ. श्रीमद्भागवतम् ब. रामायणम्
स. महाभारतम् द. नारदीयपुराणम्

134. 'मालतीमाधवः' कस्य कृतिः?
अ. भारविः ब. भवभूतिः
स. भासः द. कालिदासः

135. आवरणशक्तिः एतेषु कस्य?
अ. अज्ञानस्य ब. अध्यारोपस्य
स. मोक्षस्य द. विवर्तस्य

136. परामर्शजन्यज्ञानं किम्?
अ. उपमितिः ब. अनुमितिः
स. प्रत्यक्ष द. शब्द

137. 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति नाटकस्य नायकः कः?
अ. अग्निमित्रः ब. चारुदत्तः
स. उदयनः द. योगन्धरायणः

138. प्रतिमानाटके कति अङ्काः सन्ति?
अ. 7 ब. 4
स. 5 द. 6

139. दुष्यन्तेन परित्यक्ता शकुन्तला कस्याश्रमे निवसति स्म?
अ. कण्व: ब. गौतम:
स. मारीच: द. वशिष्ठ:

140. 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वच:' कुत्र वर्तते?
अ. नैषधीयचरिते ब. किरातार्जुनीये
स. शिशुपालवधे द. रघुवंशे

141. चाणक्यस्य मूलनाम किमासीत्?
अ. सिद्धार्थक: ब. वररुचि:
स. धनानन्द: द. विष्णुगुप्त:

142. 'लब्धप्रणाशम्' केन ग्रन्थेन सम्बद्धम्?
अ. पञ्चतन्त्रम् ब. कादाम्बरी
स. मुद्राराक्षसम् द. हितोपदेश:

143. वेणीसंहारस्य नायिका का?
अ. कुन्ति: ब. द्रौपदी
स. शकुन्तला द. गान्धारी

144. नायं वृहत्त्रयी............
अ. किरातार्जुनीयम् ब. शिशुपालवधम्
स. नैषधीयचरितम् द. रघुवंशम्

145. किरातार्जुनीये मुख्यरस: क:?
अ. वीर: ब. शृङ्गार:
स. हास्य: द. भयानक:

146. कस्य छन्दस: आदिमषड् अक्षराणि लघूनि भवन्ति?
अ. वसन्ततिलका ब. शार्दुलविक्रीडितम्
स. मालिनी द. मन्दाक्रान्ता

147. रघुवंशे कति सर्गा: सन्ति?
अ. 18 ब. 19
स. 20 द. 21

148. चन्द्रपीड: कस्य ग्रन्थस्य चरित्रम्?
अ. अभिज्ञानशाकुन्तलम् ब. कादम्बरी
स. दशकुमारचरितम् द. शिवराजविजयम्

149. वेदाङ्गेषु शिक्षा उपमीयते -
अ. हस्तेन ब. पादेन
स. चक्षुषा द. घ्राणेन

150. श्रीहर्षस्य कृतिरस्ति -
अ. नैषधीयचरितम् ब. उत्तरामचरितम्
स. हंसदूतम् द. हर्षचरितम्

151. इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम् -
अ. हेत्वाभास: ब. अनुमानम्
स. शब्दज्ञानम् द. प्रत्यक्षम्

152. 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्' इति कस्योक्ति:?
अ. मनु: ब. चाणक्य:
स. यज्ञवल्क्य: द. विष्णुशर्मा

153. सामवेदस्य ऋत्त्विक् क:?
अ. उद्गाता ब. ब्रह्मा
स. अध्वर्यु: द. होता

154. दुर्योधनस्य पत्नी का?
अ. भानुमती ब. सत्यभामा
स. सानुमती द. वैशाली

155. मेघदूते मेघ: कस्य अनुचर: आसीत्?
अ. कुवेर: ब. वरुण:
स. इन्द्र: द. यम:

156. 'भज गोविन्दं भज गोविन्दं गोविन्दं भज मूढमते' इत्येतस्य रचयिता क:?
अ. मयूरभट्ट: ब. बाणभट्ट:
स. शङ्कराचार्य: द. जयदेव:

157. रूपकस्य कति भेदा: सन्ति?
अ. 2 ब. 18
स. 10 द. 5

158. भर्तृहरिप्रणीत: ग्रन्थ: क:?
अ. महाभाष्यम् ब. निरुक्तम्
स. शब्दानुशासनम् द. वाक्यपदीयम्

159. आप्तवाक्यं किम् नाम्?
अ. अनुमानम् ब. अर्थ:
स. उपमानम् द. शब्द:

160. पञ्चमो वेद: क:?
अ. रामायणम् ब. महाभारतम्
स. अथर्ववेद: द. भागवतम्

संस्कृतभांषातत्त्वदक्षता

द्वितीय: भाग:

टिप्पणी- उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायाम् एव लेख्यानि।

1. यथानिर्देशं कुरुत - (5×2=10)

(क) एकवचने परिवर्तयत -

गृहेषु पूजनीया यथायोग्यं सर्वदेवमया अतिथय:।

(ख) वाच्यपरिवर्तनं कुरुत -

अहमेकदा पश्चिमारण्ये अपश्यम्।

(ग) कर्तृपदं चिनुत -

रुजन्ति चेत: प्रसभं समाधय:।

(घ) विशेषणपदं चिनुत -

महतां चेतांसि मृदूनि भवन्ति।

(ङ) अव्ययपदं चिनुत -

हिरण्यको विहस्याऽऽह केयम्।

2. गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। (5×2=10)

यथा शुनको मांसरहितं शुष्कं स्वल्पमप्यस्थि प्राप्य लेलिहान: सन्तोषमेति, यथा वा मृगेन्द्र: समीपस्थमपि शृगालं परिहाय दूरस्थं गजमेव मारयति, तथैव अतिसङ्कटावस्थां गता अपि मानवा: स्वशक्त्यनुकूलमेव कार्यमारभन्ते। न तु दुर्बला: प्रकृष्टफलकांक्षिणो भवन्ति न वा प्रबला निकृष्टं फलमपेक्षन्ते। अत: श्वसिंहदृष्टान्तेन मानवै: नीचानीचवस्तुपरिग्रहतत्परै: भवितव्यम्।

प्रश्ना:

(क) गद्ये कयो: जन्त्वो: वर्णनं वर्तते?
(ख) मानवै: कीदृशै: भवितव्यम्?
(ग) 'अस्थि' शब्दस्य विशेषणपदानि कानि?
(घ) 'लेलिहान:' इत्यत्र क: प्रत्यय:?
(ङ) 'त्यक्त्वा' इत्यर्थे गद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम्?

3. पद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् समाधत्त। (5×2=10)

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधि: कुल्यायते तत्क्षणा-
न्मेरु: स्वल्पशिलायते मृगपति: सद्य: कुरङ्गायते।
व्यालो माल्यगुणायते विषरस: पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति।।

प्रश्ना:

(क) कीदृश: पुरुष: सर्वं स्वानुकूलं सम्पादयितुं शक्नोति?

(ख) शीलम् इत्यस्य विशेषणपदमत्र किमिति लिखत।

(ग) सर्प: अमृतम् इत्यर्थोपेतौ शब्दौ कौ?

(घ) जलायते कुल्यायते इत्यनयोरेकस्य विग्रहवाक्यं लिखत।

(ङ) द्वितीयपादे कर्तृपदं चित्वा लिखत।

4. कमपि एकं विषयमधिकृत्य पञ्चाशता शब्दै: अनुच्छेदं लिखत- (1×10=10)

(क) संस्कृतेतरभाषां भवान्/भवती न जानाति। शाकापणे शाकविक्रयणं कथं करिष्यति ?

(ख) 'संस्कृते कण्ठस्थीकरणेन ज्ञानवृद्धिर्भवति' अत्र भवत: मतं किम्?

(ग) परीक्षाभवने, कार्यक्रमेषु, गोष्ठीषु च चलवाण्या: प्रयोगो निषिध्यते, किमर्थम्?

उत्तरपत्रम्

1	(अ)	2	(द)	3	(द)	4	(स)
5	(ब)	6	(द)	7	(स)	8	(ब)
9	(ब)	10	(स)	11	(ब)	12	(स)
13	(ब)	14	(द)	15	(ब)	16	(ब)
17	(अ)	18	(स)	19	(अ)	20	(स)
21	(द)	22	(अ)	23	(स)	24	(ब)
25	(अ)	26	(ब)	27	(द)	28	(ब)
29	(ब)	30	(ब)	31	(अ)	32	(स)
33	(द)	34	(ब)	35	(अ)	36	(ब)

37	(स)	38	(ब)	39	(अ)	40	(स)
41	(द)	42	(अ)	43	(द)	44	(अ)
45	(स)	46	(ब)	47	(स)	48	(अ)
49	(ब)	50	(अ)	51	(स)	52	(ब)
53	(स)	54	(स)	55	(द)	56	(अ)
57	(स)	58	(ब)	59	(द)	60	(अ)
61	(द)	62	(द)	63	(अ)	64	(स)
65	(द)	66	(द)	67	(ब)	68	(द)
69	(ब)	70	(द)	71	(द)	72	(ब)

73	(अ)	74	(स)	75	(स)	76	(स)	117	(ब)	118	(द)	119	(ब)	120	(द)
77	(स)	78	(अ)	79	(स)	80	(द)	121	(द)	122	(स)	123	(अ)	124	(द)
81	(ब)	82	(स)	83	(स)	84	(ब)	125	(अ)	126	(ब)	127	(स)	128	(अ)
85	(ब)	86	(स)	87	(ब)	88	(अ)	129	(स)	130	(स)	131	(स)	132	(ब)
89	(स)	90	(अ)	91	(स)	92	(स)	133	(स)	134	(ब)	135	(अ)	136	(ब)
93	(द)	94	(द)	95	(अ)	96	(अ)	137	(स)	138	(अ)	139	(स)	140	(ब)
97	(स)	98	(ब)	99	(द)	100	(स)	141	(द)	142	(अ)	143	(ब)	144	(द)
101	(द)	102	(द)	103	(अ)	104	(स)	145	(अ)	146	(स)	147	(ब)	148	(ब)
105	(ब)	106	(अ)	107	(ब)	108	(ब)	149	(द)	150	(अ)	151	(द)	152	(अ)
109	(अ)	110	(स)	111	(ब)	112	(द)	153	(अ)	154	(अ)	155	(द)	156	(अ)
113	(ब)	114	(स)	115	(ब)	116	(स)	157	(स)	158	(द)	159	(द)	160	(ब)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-6
संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा
प्रथमभागः
प्रथमखण्डः (संस्कृतभाषादक्षता)

नोटः-सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

1. 'हरि' शब्दस्य षष्ठीविभक्तौ एक वचने किं रूपं शुद्धम्-?
क. हरेः ख. हरौ
ग. हरस्य घ. हरिस्य ( )

2. 'नृ' इति शब्दस्य प्रथमाद्विवचने किं रूपं शुद्धम् ?
क. नौ ख. नृ
ग. नरौ घ. न्रौ ( )

3. 'गुरु' शब्दस्य षष्ठ्येक वचने किं रूपं भवति ?
क. गुरवेः ख. गुरोः
ग. गुरूषु घ. गुरवः ( )

4. 'पा' धातोः आशीर्लिङ्गिप्रथमपुरुषैकवचने किं रूपं शुद्धम्?
क. पायात् ख. पेयात्
ग. पास्यात् घ. प्यात् ( )

5. 'डुकृञ्' धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपं शुद्धम्?
क. चकर्ष ख. चकर्त
ग. चक्रन्द घ. चक्रे ( )

6. संप्रश्ने धातोः क : लकार :?
क. लट् ख. लुट्
ग. लृट् घ. लिङ् ( )

7. 'अन्तरेण' इति पदमस्ति -
क. प्रथमाविभक्तौ ख. द्वितीयाविभक्तौ
ग. तृतीयाविभक्तौ घ. अव्ययम् ( )

8. 'प' वर्णस्य किमुच्चारणस्थानम् ?
क. दन्तः ख. ओष्ठः
ग. मूर्धा घ. कण्ठः ( )

9. 'हलन्त्यम्' इति सूत्रम् ?
क. इत्संज्ञाविधायकम् ख गुणविधायकम्
ग. वृद्धिविधायकम् घ. संयोगसंज्ञाविधायकम्( )

10. अन्तस्थाः वर्णाः के ?
क. शल्वर्णाः ख. यण्वर्णाः
ग. अग् वर्णाः घ. हल्वर्णाः ( )

11. यथाशक्तिः इत्यत्र क : समासः ?
क. तत्पुरुषः ख. कर्मधारयः
ग. अव्ययीभावः घ. द्वन्द्वः ( )

12. सचक्रम् इत्यत्र क : समासः ?
क. तत्पुरुषः ख. बहुब्रीहिः
ग. अव्ययीभावः घ. कर्मधारयः ( )

13. नोटः शुद्धतमं सन्धिरूपम् अधस्तनेषु चिनुत।
भो+अनम्-
क. भवनम् ख. भुवनम्
ग. भौनम् घ. भोनम् ( )

14. चित्+मय-
क. चित्मयः ख. चिद्मयः
ग. चिन्मयः घ. चिम्मयः

15. लाकृतिः-
क. ल+आकृति ख. लृ+आकृतिः
ग. लृ+कृतिः घ. लृन+कृति ( )

16. तच्छिवम् -
क. तच् + छिवम् ख. तत् + शिवम्
ग. तत् + छिवम् घ. तृच् + शिवम् ( )

17. सा वसति इत्यस्य वाच्यान्तरं किम् ?
क. तया उस्येत ख. तया वस्येत
ग. तया उष्येत घ. तया वष्यते ( )

18. दाशरथि: इत्यत्र क : प्रत्यय: ?
क. अण् ख. इय्
ग. ढक् घ. इञ् ( )

19. ससंयुक्त वर्णे के वर्णा: संयुक्ता: सन्ति ?
क. ग्+य्+अ ख. छ्+य्+अ
ग. ज्+ञ्+अ घ. ज्+न्+अ ( )

20. औक्षकम् इत्यत्र क : स्त्रीप्रत्यय: ?
क. उक्षन् ख. उक्षक्
ग. औक्ष घ. उक्षा ( )

21. अजा इत्यत्र क : स्त्रीप्रत्यय:?
क. चाप् ख. डाप्
ग. टाप् घ. ङीप् ( )

22. वेदत्रये क : नास्ति ?
क. ऋग्वेद: ख. यजुर्वेद:
ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद: ( )

23. हर्षचरितम् केन विरचितम् ?
क. कालिदासेन ख. भासेन
ग. श्रीहर्षेण घ. बाणभट्टेन ( )

24. पुत्री च पुत्रश्च इत्यस्य समस्तपदं कि भवति?
क. पुत्री पुत्रौ ख. पुत्रपुत्र्यौ
ग. पुत्रौ घ. पुत्री ( )

25. 'देवानां प्रिय:' निम्नेषु कस्योपाधिरस्ति ?
क. खारवेलस्य ख. अशोकस्य
ग. कालिदास्य घ. महाक विबाणभट्टस्य ( )

26. 'महिमा'- शब्द: कस्मिन् लिङ्गे वर्तते ?
क. पुंलिंगे ख. स्त्रीलिङ्गे
ग. उभयलिङ्गे घ. नपुंसकलिङ्गे ( )

27. हां शब्दस्य योगे का विभक्ति भवति ?
क. प्रथमा ख. द्वितीया
ग. तृतीया घ. चतुर्थी ( )

28. जघास पदे क : धातुरस्ति ?
क. धा ख. हा
ग. अद् घ. जह् ( )

29. ध्वनिसिद्धान्तस्य-प्रर्वतकोऽयमस्ति-
क. आनन्दवर्धन: ख. मम्मट्टाचार्य:
ग. मल्लिनाथ: घ. दिङ्नाग: ( )

30. भारवे: का विशेषता प्रसिद्धा ?
क. पदलालित्यम् ख. अर्थगौरवम्
ग. उपमाविधानम् घ. त्रयोगुणा: ( )

31. उत्तररामचरिते क: रस: मुख्येन वर्तते ?
क. शान्त: ख. वीर:
ग. क रुण: घ. शृगांर: ( )

32. 'त्वमेवमाता च पिता त्वमेव' पङ्क्तिरियं कस्मिन् छन्दसि वर्तते ?
क. उपेन्द्रवज्रा ख. उपजाति
ग. इन्द्रवज्रा घ. वसन्ततिलका ( )

33. भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र उक्तिरियं कुत्र प्राप्यते?
क. अभिज्ञानशाकुन्तले ख. मेघदूते
ग. कादम्बर्याम् घ. मृच्छकटिके ( )

34. कृष्णायते-
क. कृष्ण इव गच्छति ख. कृष्ण इव वसति
ग. कृष्ण इव आचरति घ. कृष्णस्य रुपं धारयति ( )

35. अहं गच्छामि+अहं पठामि=
क. अहं गत्वा पठामि ख. अहं गच्छन् पठामि
ग. अहं गन्तु पठामि घ. अहं गम्यमान: पठामि ( )

36. 'रामेण ग्रन्थं अपाठि' इत्यस्य कर्तृवाच्यं कि रूश्वपम्?
क. राम: ग्रन्थं पठितवान् ख. राम: ग्रन्थम् अपाठि
ग. राम: ग्रन्थम् अपठत् घ. राम: ग्रन्थम् अपठीत् ( )

37. गुरु: शिष्यं दण्डितवान् इत्यस्य कर्मवाच्ये परिवर्तय?
क. गुरुणा शिष्य: दण्डितवान्
ख. गुरुणा शिष्य: अदण्डयत
ग. गुरुणा शिष्य: दण्डित:
घ. गुरुणा शिष्य: अदण्डत ( )

38. छिद् धातो: 'क्त' प्रत्यये सति किं रूपम् ?
क. छिदितम् ख. छितम्
ग. छिद्तम् घ. छिन्नम् ( )

39. काव्येषु किं रम्यम् ?
क. कथाकाव्यम् ख. नाटकम्
ग. चम्पू: घ. खण्डकाव्यम् ( )

40. मुखकमलम् इत्यत्र कोऽलङ्कार: ?
क. भ्रान्तिमान् ख. रूपकम्
ग. अतिशयोक्ति : घ. अपह्नुति: ( )

द्वितीयखण्ड:

41. का संख्या प्रश्नवाचकचिह्नस्थाने शृंखलां पूरयिष्यति ?
संख्या शृंखला- 3,5,9,11,15,17, ?
क. 21 ख. 19
ग. 23 घ. 20 ( )

42. 1, 1, 2, 4, ?, 11, 16...
क. 6 ख. 7
ग. 8 घ. 9 ( )

43. 0, 2, 6, 9, 27, ?
क. 30 ख. 36
ग. 81 घ. 33 ( )

44. निम्नविकल्पानां सम्बद्धाक्षरसमूहं/संख्यां चिनुत-
ACRG:QSUW
क. TUWX ख. TUVW
ग. TVXZ घ. TVWZ ( )

45. 16:2 : 81 ?
क. 3 ख. 7
ग. 9 घ. 6 ( )

46. प्रदत्तानां विकल्पानां विषम् (भिन्नं) अक्षरसमूहं चिनुत-
क. DJFB ख. LOKG
ग. OUQM घ. RXTP ( )

47. निम्नेषु क : भिन्न: ?
क. स: ख. रोहन:
ग. मोहन: घ. क : ( )

48. निम्नेषु क : भिन्न: ?
क. हंस: ख. मयूर:
ग. कुक्कुट: घ. कपोल: ( )

49. यदि 5+3=16, 7+3=40 तर्हि 9+3=?
क. 72 ख. 52
ग. 25 घ. 50 ( )

50. युग्मं पूरणीयम् ?
कुतुबमीनार:दिल्ली::हवामहलम् ?
क. जयपुरनगरम् ख. भोपालनगरम्
ग. आगरानगरम् घ. जम्मूनगरम् ( )

51. सोमवार: = जनवरी:, गुरुवार: =
क. मार्च ख. अप्रैल
ग. मई घ. जून ( )

52. गीताया: पति: गोविन्द:, गोपाल: गोविन्दस्य भ्राता, गौरव:, गोविंदस्य पुत्र: तथा गणेश:गोपालस्य पुत्र:। गीता गणेशस्य का ?
क. जननी ख. मातृष्वसा
ग. भातृजा घ. पितु: भ्रातृजाया ( )

53. एक: पुरुष: एकस्या: महिलाया: परिचयं ददत् कथयति-अस्या: माता मम श्वश्रो: एकमात्रपुत्री अस्ति। सपुरुष: तस्या: महिलाया: का अस्ति ?
क. पुत्र: ख. पिता
ग. पितृव्य: घ. पति: ( )

54. कपिल: स्वगृहात् उत्तरदिशायां 5 मीटर चलति पश्चात् वामहस्ते परिभ्रम्य 2 कि. मी. चलति। पुन: वामभागे 5 कि. मी. चलति। अधुना स: स्वगृहात् कियत् दूरे अस्ति?
क. 5 कि. मी. ख. 2 कि. मी.
ग. 3 कि. मी. घ. 7 कि. मी. ( )

55. उपर्युक्तप्रश्ने कपिल: कस्यां दिशायामस्ति ?
क. पूर्वदिशायां ख. पश्चिमदिशायां
ग. उत्तरदिशायां घ. दक्षिणदिशायां ( )

56. आलोकस्य घट्यां सार्धदशवादनम् अस्ति। यदि मिनट्-सूची पश्चिमदिशायाम् अस्ति तर्हि घण्टसूची कुत्र?
क. पूर्वोत्तरे ख. दक्षिणपूर्वे
ग. पश्चिमोत्तरे घ. दक्षिणपश्चिमे ( )

57. एकस्यां पंक्तौ द्वाविंशति: छात्रा: सन्ति। तस्यां पंक्तौ

सुमितस्य स्थानं वामतः षोडशः अस्ति तथा दक्षिणतः तस्य स्थानं...... अस्ति ?

क. षष्ठम् ख. पञ्चम्
ग. सप्तम् घ. चतुर्थम् ( )

58. पञ्चबालकाः एकस्यां पंक्तौ तिष्ठन्ति। ईशान दयेशस्य पार्श्वे तिष्ठति किन्तु चन्दनस्य पार्श्वे नास्ति। अरुणः बालकृष्णस्य पार्श्वे अस्ति। अरुणः सर्वतः वामभागे तिष्ठति तथा चन्दनः अरुणस्य पार्श्वे नास्ति। ईशानस्य वामभागे दक्षिणभागे च क : क : तिष्ठतः ?

क. अरुणः दयेशश्च ख. बालकृष्णः दयेशश्च
ग. चन्दनः दयेशश्च घ. केवलं दयेशः ( )

59. रमातः सुशीला सुन्दरी, शीला सुशीलातः सुन्दरी, शीला सीतातः सुन्दरी ?

क. गीता ख. शीला
ग. सुशीला घ. रमा ( )

60. पञ्चछात्राः वृत्ताकाररूपेण तिष्ठन्ति। अनिलः राकेशः सुरेशयोः मध्ये तिष्ठति।

यदि सुरेश मनजीतस्य दक्षिणभागे तिष्ठति तर्हि महेशस्य वामभागेः क : तिष्ठति ?

क. राकेशः ख. सुरेशः
ग. मनजीतः घ. अनिलः ( )

61. एकस्यां घट्यां 9:45 समयः जातः। तस्यां घट्यां जले प्रतिबिम्बं पतति। तस्याः प्रतिबिम्बस्थघट्यां कः समयः जातः ?

क. 3:45 ख. 2:15
ग. 3:15 घ. 2:45 ( )

62. भित्तिघट्यां 9:45 समयःजातः तस्याः प्रतिबिम्बः दर्पणे तिष्ठति-1 प्रतिबिम्बस्थितायां घट्यां क : समयो भवेत्?

क. 2:54 ख. 3:04
ग. 2:04 घ. 2:06

63. अद्य सोमवासरः अस्ति। 32 दिवसेभ्यः पश्चात् कः दिवसः ?

क. गुरुवासरः ख. शुक्रवासरः
ग. बुधवासरः घ. शनिवासरः ( )

64. अद्य रविवासरः अस्ति। आगामिवर्षे अस्मिन्नेव दिवसे क : वासरः भविष्यति ?

क. रविवासरः ख. सोमवासरः
ग. शनिवासरः घ. मंगलवासरः ( )

65. निम्नेषु फरवरीमासस्य 29 दिवसैः कस्मिन् वर्षे भवन्ति?

क. 1963 ख. 2004
ग. 2003 घ. 2006 ( )

66. श्री अरविन्दस्य जन्म दिसम्बरमासे 10 दिनाङ्केऽभवत्। गुरविन्दस्य जन्म अरविन्दात् 100 दिवसेभ्यः पूर्वमभवत्। तस्मिन् वर्षे गांधीजयन्ती रविवासरे वर्तते तर्हि गुरविन्दस्य जन्म कस्मिन् वासरेऽभवत् ?

क. गुरुवासरः ख. मंगलवासरः
ग. बुधवासरः घ. शुक्रवासरः ( )

67. यदि कस्यामपि कूटभाषायां INDUS इत्यस्य 03865 इति तथा TENNIS इत्यस्य 243305 इति लिख्यते, तर्हि STUDENT कथं लेखिष्यते ?

क. 5648324 ख. 5628323
ग. 5268432 घ. 5268234

68. यदि इत्यस्य संख्या 9 अस्ति तर्हि TEACHER इत्यस्य का संख्या?

क. 203158581 ख. 205138518
ग. 1942627417 घ. 216249619 ( )

69. यदि 95=4955, 35=1355, 29=1298 तर्हि 45=?

क. 4205 ख. 4520
ग. 2045 घ. 2450 ( )

70. रामः मोहनः सोहनः च संस्कृतं तेलुगुम् आग्लभाषां च पठन्ति।

रामः रमेशः मोहनश्च हिन्दीम् आङ्गलभाषां संस्कृतञ्च पठन्ति रामः सोहनः रहीमः मोहनः

संस्कृतम् आङ्गलभाषां तमिलञ्च पठन्ति। अतः कां भाषां सर्वे पठन्ति।

क. संस्कृतभाषाम् ख. हिन्दीभाषाम्
ग. आंग्लभाषाम् घ. तमिलभाषाम् ( )

निर्देशः-निम्नाकृतिं दृष्ट्वा अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि देयानि-

71. के जनाः कवयः अध्यापकाः लेखकाश्च सन्ति ?

क. 1 ख. 2
ग. 3 घ. 4 ( )

72. ये कवयः लेखकाः अपि सन्ति ते-

क. 1 ख. 2
ग. 3 घ. 4 ( )

73. के जनाः लेखकाः ?

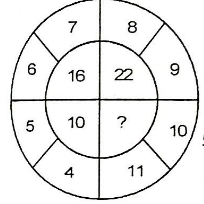
क. 5 ख. 3
ग. 4 घ. 6 ( )

74. प्रश्नवाचकचिह्नें का संख्या भविष्यति ?

2 10 26
3 7 26
4 5 24
5 6 ?

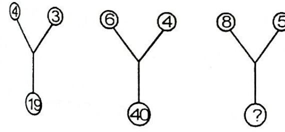
क. 32 ख. 33
ग. 34 घ. 36 ( )

75.

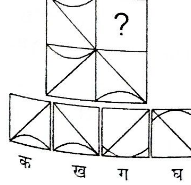
क. 25 ख. 28
ग. 24 घ. 32 ( )

76.

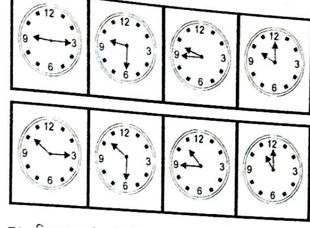

क. 66 ख. 56
ग. 40 घ. 69 ( )

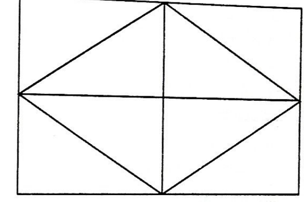
77. रिक्तस्थाने का आकृतिः भविष्यति?

78. अग्रिमाकृतिः का भवेत् ?

79. निम्नाकृत्यां कति त्रिभुजाः ?

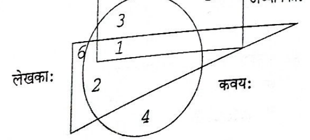
क. 10 ख. 11
ग. 16 घ. 12 ( )

80. अधः कथनमिदं प्रदत्तम्। तस्याधारेण निष्कर्षः निर्मातव्यः। कथनमिदं-

1. सर्वे मनुष्याः मरणशीलाः सन्ति।
2. नरेशः एक : मनुष्यः अस्ति।

निष्कर्षः-

क. नरेशः मरणशीलः मनुष्यः अस्ति।
ख. नरेशः मरणशीलः नास्ति।
ग. नरेशः मनुष्यः नास्ति।
घ. मरणशीलः नरेशः मनुष्यः नास्ति। ( )

तृतीयखण्ड:

81. सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालयस्य स्थापना केन कृता-
 क. मदनमोहनमालवीयेन
 ख. रवीन्द्रनाथ टैगोरेण
 ग. एनी बेसेण्टमहोदयया
 घ. श्री लालबहादुरेण

82. श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य स्थापना कदा अभवत्।
 क. 8 अक्टूबर 1962 ख. 8 अक्टूबर 1965
 ग. 10 अक्टूबर 1962 घ. 10 अक्टूबर 1965 ( )

83. श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य स्थापनां क : कृतवान्-
 क. श्री लालबहादुरशास्त्री
 ख. वाचस्पति-उपाध्याय:
 ग. मण्डनमिश्रमहोदय:
 घ. मानवसंसाधनविकासमंत्रालय: ( )

84. महात्मन: गौतमबुद्धस्य जन्म कदा अभवत् -
 क. 561 ई. पू. ख. 563 ई. पू.
 ग. 663 ई. पू. घ. 562 ई. पू. ( )

85. महात्मन: गौत्तमबुद्धस्य निर्वाण: कदा अभूत् ?
 क. 481 ई. पू. ख. 482 ई.पू.
 ग. 484 ई. पू. घ. 482 ई. प. ( )

86. विक्रमसंवत् कदा प्रारब्धम् ?
 क. 78 ई. पू. ख. 58 ई. पू.
 ग. 81 ई. पू. घ. 85 ई. पू. ( )

87. शकसंवत् कदा प्रारब्धम् ?
 क. 78 ई. तमे ख. 58 ई. तमे
 ग. 87 ई. तमे घ. 83 ई. तमे ( )

88. भारतदेशस्य स्वर्णयुगम् एतेषु किम् ?
 क. मौर्यवंशम् ख. शृंगवंशम्
 ग. गुप्तवंशम् घ. एतेषुन कि मपि ( )

89. पानीपतस्य प्रथमयुद्धं कदाभवत् ?
 क. 1576 ई. तमे ख. 1555 ई. तमे
 ग. 1526 ई. तमे घ. 1556 ई. तमे ( )

90. पानीपतस्य द्वितीययुद्धं कदाभवत् ?
 क. 1576 ई. तमे ख. 1526 ई. तमे
 ग. 1555 ई. तमे घ. 1556 ई. तमे ( )

91. पण्डित-जवाहरलाल-नेहरुमहोदयस्य जन्मतिथिरस्ति-
 क. 14 नवम्बर 1888 ख. 14 नवम्बर 1889
 ग. 14 नवम्बर 1890 घ. 14 नवम्बर 1887 ( )

92. महात्मागान्धिन: जन्म अभवत् -
 क. 2 अक्टुबर 1868 ख. 2 अक्टुबर 1872
 ग. 2 अक्टुबर 1869 घ. 2 अक्टुबर 1872 ( )

93. रविन्द्रनाथटैगोरस्य जन्मतिथौ केन जन्म लब्धम्?
 क. जवाहरलाल नेहरुना ख. महात्मागांधीना
 ग. मोतीलालनेहरुना घ. राजीवगांधीना ( )

94. महात्मागांधीन: जन्मदिने कस्य जन्म अभवत् ?
 क. श्री लालबहादुरस्य ख. जयशंकरप्रसादस्य
 ग. नेहरूमहोदयस्य. घ. राजेन्द्रप्रसादस्य ( )

95. कति पुराणानि ?
 क. दश ख. द्वादश:
 ग. अष्टादश घ. षोडश ( )

96. उपनिषदां संख्या कति ?
 क. शतम् ख. एकाधिक शतम्
 ग. पञ्चाधिकशतम् घ. अष्टाधिक शतम् ( )

97. सर्वाधिकप्राचीनवेद: क : ?
 क. ऋग्वेद: ख. यजुर्वेद:
 ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद: ( )

98. औषधिसम्बन्धी वेद: कोऽस्ति ?
 क. ऋृग्वेद: ख. यजुर्वेद:
 ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद: ( )

99. सङ्गीतसम्बन्धी वेद: निम्नेषु क : ?
 क. ऋृग्वेद: ख. यजुर्वेद:
 ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद: ( )

100. वेदत्रयेषु य: नास्ति स:
 क. ऋग्वेद: ख. यजुर्वेद:
 ग. सामवेद: घ. अथर्ववेद: ( )

101. 'मीराबाई' इत्यस्य जन्म कदाभवत् ?
 क. 1458 ई. ख. 1478 ई.
 ग. 1498 ई. घ. 1528 ई.

102. श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य संस्थापकस्य श्रीमण्डनमिश्रस्य देहान्त कदा अभवत्?
 क. 15-11-2001 ख. 11-11-2001
 ग. 15-12-2001 घ. 12-11-2001 ( )

103. भारतदेशस्य षड्विशतितमं राज्यं किम् ?
 क. झारखण्डम् ख. छत्तीसगढम्
 ग. उत्तराखण्डम् घ. ऐतेषु किमपि नास्ति ( )

104. बालचरसंघस्य (Scouting) जन्मदाता क: ?
 क. लेडी बैडन पॉवेल ख. महात्मा गांधी
 ग. लार्ड बैडन पॉवेल घ. ऐतेषु कोऽपि नास्ति ( )

105. सर्वाधीका प्राचीना गुहा का ?
 क. अजन्ता ख. एलोरा
 ग. हाथीगुहा घ. न काऽपि ( )

106. सर्वप्रथमं मादकनिषेध: कुत्राभवत् ?
 क. राजस्थाने ख. मध्यप्रदेशे
 ग. गुजराते घ. देहल्याम् ( )

107. मध्यप्रदेशे समाचारपत्राणां कागदानि कुत्र निर्मियन्ते?
 क. भोपालनगरम् ख. इन्दौर नगरम्
 ग. खण्डवागरम् घ. नेपालनगरम् ( )

108. भारत छोडो" आन्दोलनं कदा प्रारब्धम्?
 क. 1940 ई.तमे ख. 1942 ई.पू.
 ग. 1947 ई.तमे घ. 1946 ई. तमे ( )

109. 'जलियाँवाला बाग-हत्याकाण्ड' कदा अभवत् ?
 क. 1912 ई. ख. 1918 ई.
 ग. 1913 ई. घ. 1919 ई. ( )

110. राष्ट्रिय गीतस्य रचयिता निम्नेषु कोऽस्ति?
 क. रविन्द्रनाथटेगोर: ख. बंकिमचन्द्रचटर्जी
 ग. भगतसिंह: घ. इकबाल: ( )

111. चिपको आन्दोलन" केन सम्बन्धितम्?
 क. वृक्षेभ्य: ख. क्षारद्रव्येन
 ग. पर्यावरणेन घ. ऐतेषु न कस्य ( )

112. स्याद्वाद:' कस्य दर्शनस्य सिद्धान्तोऽस्ति?
 क. जैनदर्शनस्य ख. बौद्धदर्शनस्य
 ग. चार्वाक दर्शनस्य घ. मीमांसादर्शनस्य ( )

113. खालसापंथस्य स्थापनां क : कृतवान् ?
 क. गुरुरामदास: ख. गुरुतेगबहादुर:
 ग. गुरु अर्जुन सिंह: घ. गुरुगोविन्दसिंह: ( )

114. मुदालियर-शिक्षाऽऽ योग: कदा निर्मित:?
 क. 1968 ई. तमे ख. 1952 ई.तमे
 ग. 1964 ई.तमे घ. 1966 ई. तमे ( )

115. कोठारी आयोगस्य स्थापना कदा अभवत्?
 क. 1952 ई. ख. 1964 ई.
 ग. 1966 ई. घ. 1964-66 ई. ( )

116. निम्नेषु राष्ट्रकवि: क: ?
 क. सुमित्रानन्दनपन्त: ख. मैथिलीशरणगुप्त:
 ग. जयशंकर प्रसाद: घ. सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' ( )

117. समाजशास्त्रस्य जन्म कस्मिन देशे अभूत्?
 क. जर्मन् ख. रुस्
 ग. फ्रश्चांस् घ. भारतम् ( )

118. 'भारतीयप्रौद्योगिकी शिक्षासंस्थानं' कुत्र नास्ति-?
 क. मुम्बईनगरे ख. देहलीनगरे
 ग. खड़गपुरे घ. भापोलनगरे ( )

119. किग्सले डेविसमहोदयेन कस्य पुस्तकस्य रचना कृता ?
 क. शैक्षिक समाजशास्त्रम्
 ख. मानवसमाजम्
 ग. समाज एवं शिक्षा च
 घ. समाजशास्त्रम् ( )

120. रवीन्द्रनाथटैगोरस्य जन्मतिथौ केन जन्म लब्धम् ?
 क. जवाहर लाल नेहरूना
 ख. महात्मागांधीना
 ग. मोती लाल नेहरूना
 घ. राजीवगांधीना ( )

चतुर्थखण्ड:

121. शिक्षाया: उदेश्यम् अस्ति-
 क. जीविकोपार्जनम् ख. अध्यापक निर्माणम्
 ग. सर्वांगीण विकास: घ. नेतृत्वप्रदानम् ( )

122. सा एव विद्याया-
क. नियुक्तये ख. विमुक्तये
ग. धनार्जनाय घ. पदप्राप्तये ( )

123. उत्तमाध्यापक : सर्वदा-
क. आत्मनः ज्ञानाभिवृद्धये प्रयत्नशीलः स्यात्।
ख. ज्ञातांशैः सन्तुष्टः भवेत्।
ग. प्राचीनविषयानेव बोधयेत्।
घ. प्राचीन विषयान् विस्मृत्य नवीनविषयान् जानीयात्।
( )

124. उत्तमाध्यापक : सर्वदा-
क. शोभन: कृति युक्तः ख. शुभ्रवस्त्रधारक :
ग. अनुकरणशीलः घ. छात्राणां प्रेरक :
( )

125. शिक्षायाः प्रमुखोद्देश्यं किम् ?
क. तर्क शक्तेः चिन्तनशक्तेश्च विकासः
ख. नागरिक भावनायाः विकासः
ग. जीविकोपार्जनकौशलविकासः
घ. सामाजिक सम्मानोपार्जनम् ( )

126. प्रतिभावन्तः बालकाः
क. सुसमायोजिताः ख. अत्यधिक भावुकाः
ग. विशिष्टबुद्धियुक्ताः घ. उद्यमशीलाः ( )

127. श्रेष्ठविद्यालयः सः एव यत्र-
क. भव्यभवनं भवेत्
ख. छात्रसंख्या अधिका भवेत्
ग. सुयोग्याः अध्यापकाः भवेयुः
घ. परीक्षापरिणामः प्रथमश्रेण्यां भवति ( )

128. प्रधानाचार्यस्य रुष्टे सति भवान्-
क. तस्य अवहेलनं करिष्यति
ख. कारणं ज्ञात्वा प्रधानाचार्येण सह चर्चां करिष्यति
ग. अन्यैः अध्यापकैः सह चर्चां करिष्यति
घ. प्रधानाचार्यस्य निन्दां करिष्यति ( )

129. यः छात्रः अनुशासनहीनः। ....
क. तस्य भर्त्सना कर्तव्या
ख. उपरि ध्यानं न देयम्
ग. निन्दा कर्तव्या
घ. तं छात्रमाहूय वार्ता कर्तव्या ( )

130. शिक्षा कीदृशी भवेत् ?
क. छात्रकेन्द्रिता
ख. विषयकेन्द्रिता
ग. शिक्षककेन्द्रिता
घ. क्रिया केन्द्रिता
( )

131. अनुशासनं कीदृशं भवेत्?
क. स्वतन्त्रात्मकम् ख. प्रभावात्मकम्
ग. दमनात्मकम् घ. मुक्त्यात्मकम् ( )

132. असौ शिक्षक : श्रेष्ठः भवति यः ?
क. पाठ्यक्रमं पूरयति ख. विषयं स्पष्टीकरोति
ग. दृष्टान्तैः पाठं पाठयति घ. छात्रान् बोद्धुं प्रेरयति
( )

133. गुरुः कीदृशः भवेत् ?
क. आचारवान् ख. प्रतिष्ठावान्
ग. सर्वज्ञः घ. छात्रप्रियः

134. बालकस्य प्रथमशिक्षकोभवति-
क. माता ख. पिता
ग. परिवारः घ. प्राथमिक विद्यालयस्य शिक्षक ( )

135. वैदिककाले विद्यारम्भे कः संस्कारः भवति स्म ?
क. उपनयनसंस्कारः ख. पव्वज्जासंस्कारः
ग. विस्मिल्लाहरस्मः घ. उपसम्पदासंस्कारः
( )

136. छात्रैः सह अध्यापक : कीदृशं व्यवहारं कुर्यात् ?
क. शासक वत् ख. नेतृवत्
ग. मित्रवत् घ. विनम्रव्यवहारम् ( )

137. कोठारी-शिक्षाऽऽयोगस्य कालः -
क. 1964-66 ख. 1986-88
ग. 1948-49 घ. 1952-53 ( )

138. शिष्यः 'अन्तेवासी' इति कस्मात् कारणात् उच्यते ?
क. सः आश्रमस्य अन्ते वसति स्म
ख. गुरोः समीपे वसति स्म
ग. अन्ते गुरवे दक्षिणां ददाति स्म
घ. ब्रह्मचारी भवति स्म ( )

139. अध्यापक शिक्षायाः गुणवत्तां का संस्था निरीक्षते ?
क. NCERT ख. NIEPA
ग. NCTE घ. एताषु न कापि ( )

140. प्रौढ़शिक्षायाः वयः किम् ?
क. 11-30 ख. 15-35
ग. 14-40 घ. 17-45 ( )

141. प्रतिभाशालिबालकस्य बुद्धिलब्धिः का?
क. 120-140 ख. 140 तः अधिकम्
ग. 110-120 घ. 120-130 ( )

142. वुडघोषणापत्रं कदा प्रकाशितम् ?
क. 1813 ई. तमे ख. 1835 ई. तमे
ग. 1857 ई. तमे घ. 1854 ई. तमे ( )

143. स्थितप्रज्ञायाः स्वरूपं कस्मिन् ग्रन्थे वर्णितमस्ति ?
क. रामायणे ख. गीतायाम्
ग. क ठोपनिषदि घ. याज्ञाबल्क्यस्मृतौ ( )

144. शिक्षायाः मुख्यं कार्यम्-
क. छात्रेभ्यः ज्ञानप्रदानम्
ख. छात्रेषु विविधशक्तीनां विकासः
ग. छात्रे विद्यमानानां शक्तीनां विकासः
घ. छात्रेभ्यः सूचनासम्प्रेषणम् ( )

145. विद्यालयस्य स्थापना भवेत् ?
क. नगरमध्ये ख. आवसीयकॉलोनीमध्ये
ग. औद्योगिक क्षेत्रे घ. शान्तवातावरणे ( )

146. यदि कोऽपि छात्रः धूम्रपानं करोति तर्हि अध्यापकत्वेन भवान्-
क. तस्य निन्दां करिष्यति
ख. तस्य अभिभावकान् सूचयिष्यति
ग. तस्योपरि ध्यानं न दास्यति
घ. तस्य अंकान् न्यूनीकरिष्यति ( )

147. पाठ्यक्रमे के के विषयाः भवेयुः ?
क. सामाजिकं राजनैतिकञ्च
ख. इतिहाससांस्कृतिक कलाकौशलं च
ग. वैज्ञानिकविकासः
घ. उपर्युक्ताः सर्वे विषयाः ( )

148. गृहकार्यदानस्य प्रयोजनमस्ति-
क. छात्राः व्यस्ताः भवेयुः
ख. छात्राः व्यर्थसमयं न यापयेयुः
ग. अभिभावकाः सन्तुष्टाः स्युः
घ. पठितस्य पाठस्य पुनरावृत्तिः भवेत् ( )

149. शिक्षकदिवसः कदा आयोज्यते ?
क. 5 सितम्बर ख. 14 सितम्बर
ग. 8 सितम्बर घ. 10 सितम्बर ( )

150. विद्यालये किमत्यावश्यकम् ?
क. अध्यापकाः छात्राश्च
ख. भवनं प्रधानाचार्यश्च
ग. आसन्दिका श्यामपट्टश्च
घ. शीघ्रोच्चारणप्रवृत्तिः ( )

151. सफलशिक्षणाय अस्ति आवश्यकता-
क. नवीनज्ञानस्य ख. छात्रस्तरावबोधनस्य
ग. विज्ञानानुसन्धान-ज्ञानम् घ. सरलभाषाप्रयोगः
( )

152. समाजे व्याप्तभ्रष्टाचारं निरोद्धुम् उत्तमोपायः-
क. ये भ्रष्टाचारिणः तान् दण्डयामः
ख. उत्तमशिक्षाव्यवस्था
ग. जनचेतनोत्पादनम्
घ. संविधानसंशोधनम् ( )

153. अध्यापकः स्वविचारान्, बोधयितुम्
क. उदाहरणदृष्टान्तादिकमनुसरेत्
ख. विभिन्नप्रकारकान् प्रश्नान् पृच्छेत्
ग. वरिष्ठच्छात्रैः वाचयेत्
घ. कठिनशब्दावल्या पाठयेत् ( )

154. छात्रहितसम्पादने कस्य महत्त्वमधिकं भवति ?
क. पाठ्यपुस्तकस्य ख. अध्यापकस्य
ग. विद्यालयस्य घ. समाजस्य ( )

155. संप्रेषणेनकौशलेन छात्राणाम्
क. तर्कशक्तेः विकासं कर्तुं शक्यते।
ख. स्वतन्त्रभावाभिव्यक्तिंजनयितुं शक्यते
ग. मुखरतां वर्धयितुं शक्यते
घ. अनुशासनभावनामुत्पादयितुं शक्यते ( )

156. यदि कक्षायां कश्चिद् बालकः प्रश्नस्य सम्यक् उत्तरं दातुं न प्रभवति, तस्य प्रदत्तमुत्तरं श्रुत्वा सर्वे छात्राः हसन्ति, तर्हि तस्यां परिस्थितौ अध्यापकैः किमाचरणीयम्?
क. ये हसन्ति तेषां भर्त्सनं करणीयम्।
ख. सामान्यतः सर्वेषां त्रुटि जायते अतः अत्रोपहासः नावश्यकः इति सूचना देया।

ग. ईदृशी घटना अविचारणीया भवति।

घ. यथा तस्य बालकस्योपरि हतोत्साहजनकं प्रभावनं भवेत्तथा कुर्यात् ( )

157. विद्ययाऽमृतमश्नुते कस्योपनिषदः वाक्यमिदम् ?

क. ईशावस्योपनिषदः ख. कठोपनिषदः

ग. बृहदारण्यकोपनिषदः घ. ऐतरेयोपनिषदः ( )

158. प्राचीनशिक्षायाः उद्देश्ये इदमेव प्रमुखमासीत्

क. व्यक्तित्व विकासः ख. आजीविका प्राप्तिः

ग. चरित्रनिर्माणम् घ. मोक्षप्राप्तिः ( )

159. विद्यालयः समाजस्य दर्पणः कथनमिदम्-

क. वास्तवम् ख. अवास्तवम्

ग. सुतरां न घ. असत्यम् ( )

160. प्राथमिकशिक्षायाः वयोमितिः का ?

क. 5-10 ख. 10-15

ग. 5-15 घ. 1-5 ( )

द्वितीय भागः

संस्कृतभाषातत्त्वदक्षता

यथानिर्देशं कुरुत-

1. क. एक वचने परिवर्तनं कुरुत 'एतानि एव तपोवनानि'।

ख. 'मत्पुत्राः किमकुर्वत सञ्जय'? इत्यत्र किं सम्बोधनपदम् ?

ग. लङ्लकारे परिवर्तयत-'राजा कथं धेनुं परिचरति?

घ. आसीद्राजा नलोनाम। अत्र कानि पदानि प्रथमान्तानि?

ङ. 'एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः' अत्र कानि अव्ययानि ?

2. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

यद्यपि बुद्धिबलं सर्वबलप्रधानम् इति उक्तिः सुप्रसिद्धा तथापि शरीरबलम् अपेक्ष्यते। बलवति शरीरे एव मनो बलवत् बुद्धिश्च बलवति सम्भवती। बलवान् पुरुषः देशे विदेशे वा सर्वैः समाद्रियते, निर्बलः सदैव परिभूयते। संसारोऽयं निर्बलानां कृते नास्ति।

प्रश्नाः

1. का लोकोक्तिः सुप्रसिद्धा ?
2. बलवति शरीरे बुद्धिः कीदृशी भवति ?
3. 'परिभूयेत' इत्यस्य कः विपरीतार्थकः शब्दः प्रयुक्तः?
4. संसारः केषां कृते नास्ति ?

3. पद्यं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादधिगतं
तदा मुर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः॥

प्रश्नाः

1. अहं कदा मदान्धः आसम् ?
2. सर्वं जानाति इति अर्थे कि ं पदं प्रयुक्तम् ?
3. केषां सकाशात् ज्ञानं प्राप्तम् ?
4. मम मदः कथमि व्यापगतः ?
5. मनः पदस्य किं विशेषणम् अत्र प्रयुक्तम् ?

4. कमपि एकं विषयम् अधिकृत्य पञ्चाशत् शब्दपरिमितम् अनुच्छेदं लिखत-

क. शरत्पूर्णिमायां नभसः वर्णनम्।

ख. बसस्थानके प्रतीक्षारतस्य जनस्य मनोदशावर्णनम्।

ग. शुष्क वृक्षस्य आत्मकथा

घ. भवतः/ भवत्याः परीक्षाकक्षस्य वर्णनम्।

उत्तरपत्रम्

1	(क)	2	(ग)	3	(ख)	4	(ख)	81	(ग)	82	(क)	83	(ग)	84	(ख)
5	(घ)	6	(घ)	7	(ख)	8	(ख)	85	(क)	86	(ख)	87	(क)	88	(ग)
9	(क)	10	(ख)	11	(ग)	12	(ग)	89	(ग)	90	(घ)	91	(ख)	92	(ग)
13	(क)	14	(ग)	15	(ख)	16	(ख)	93	(ग)	94	(क)	95	(ग)	96	(घ)
17	(ग)	18	(घ)	19	(ग)	20	(घ)	97	(क)	98	(घ)	99	(ग)	100	(घ)
21	(ग)	22	(घ)	23	(घ)	24	(ग)	101	(ग)	102	(क)	103	(ख)	104	(ग)
25	(ख)	26	(क)	27	(ख)	28	(ग)	105	(ख)	106	(ग)	107	(क)	108	(ख)
29	(क)	30	(ख)	31	(ग)	32	(क)	109	(घ)	110	(ख)	111	(ग)	112	(क)
33	(क)	34	(ग)	35	(क)	36	(घ)	113	(घ)	114	(ख)	115	(घ)	116	(ग)
37	(ग)	38	(घ)	39	(ख)	40	(ख)	117	(घ)	118	(ग)	119	(ख)	120	(ग)
41	(क)	42	(ख)	43	(क)	44	(ग)	121	(ग)	122	(ख)	123	(घ)	124	(घ)
45	(क)	46	(ख)	47	(घ)	48	(घ)	125	(क)	126	(घ)	127	(ग)	128	(ख)
49	(क)	50	(क)	51	(ख)	52	(घ)	129	(घ)	130	(क)	131	(ख)	132	(घ)
53	(ख)	54	(ख)	55	(ख)	56	(क)	133	(क)	134	(क)	135	(क)	136	(ग)
57	(ग)	58	(ख)	59	(ख)	60	(क)	137	(क)	138	(ख)	139	(ग)	140	(ख)
61	(ख)	62	(ख)	63	(क)	64	(ख)	141	(ख)	142	(ग)	143	(ख)	144	(ग)
65	(ख)	66	(क)	67	(ग)	68	(ख)	145	(घ)	146	(ख)	147	(घ)	148	(घ)
69	(घ)	70	(ग)	71	(क)	72	(ख)	149	(क)	150	(क)	151	(क)	152	(ख)
73	(घ)	74	(ख)	75	(ख)	76	(घ)	153	(क)	154	(ख)	155	(ख)	156	(ख)
77	(क)	78	(क)	79	(घ)	80	(क)	157	(क)	158	(घ)	159	(क)	160	(ग)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-7
संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा
प्रथमभागः
प्रथमखण्डः (संस्कृतभाषादक्षता)

नोटः-सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

(अ) शुद्धतमं सन्धिरूपं दर्शयत।

1. मधु + अरिः ....
   क. मध्वरिः ख. मद्ध्वरिः
   ग. मधूरिः घ. मधु अरिः
2. मुनी + अमू ....
   क. मुनि अमू ख. मन्यमू
   ग. मुनी अमू घ. मुन्यामू
3. तत् + लयः ....
   क. तत् लयः ख. तल्लायः
   ग. तल्लयः घ. तद् लयः
4. तत् + शिवम् ....
   क. तच्शिवम् ख. तच्छिवम्
   ग. तछिवम् घ. तत्शिवम्
5. सः + अपि ....
   क. सोऽपि ख. सोअपि
   ग. स अपि घ. सापि
6. शुद्धं वाक्यं किम् ?
   क. सर्वतः ग्रामस्य ख. सर्वतः ग्रामात्
   ग. सर्वतः ग्रामम् घ. सर्वतः ग्रामाय
7. 'चित्रगुः' इत्यत्र कः समासः ?
   क. तत्पुरुषः ख. अव्ययीभावः
   ग. द्वन्द्वः घ. बहुव्रीहिः
8. 'शालीयः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
   क. इयः ख. यः
   ग. छः घ. अः
9. औशनसम्" इत्यत्र का प्रकृतिः ?
   क. औशनस् ख. उशन
   ग. उशनस् घ. औशन
10. 'आचार्यानी' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
   क. ङीप् ख. नी
   ग. आनी घ. यानी
11. 'कः + कः' इत्यत्र सन्धौ किं शुद्धं रूपम् ?
   क. कस्कः ख. कस्स्कः
   ग. कोकः घ. क कः
12. 'क्ष' इत्यस्मिन् के वर्णाः संयुक्ताः सन्ति ?
   क. क् +श्+अ ख. क्ष् + अ
   ग. क् +ष्+अ घ. क्ष
13. 'प्र + ऋच्छति' इत्यत्र सन्धौ किं शुद्धं रूपम् ?
   क. प्रच्छति ख. प्रर्च्छति
   ग. प्रार्च्छति घ. प्ररिच्छति
14. द्वौ मातरौ यस्य सः ?
   क. द्वैमातुरः ख. द्विमातरः
   ग. द्विमातरौ घ. द्विमातृपितरौ
15. 'वासवदत्ता' नाटिका केन रचिता ?
   क. कालिदासेन ख. हर्षेण
   ग. भासेन घ. दण्डिना
16. किं वाक्यं शुद्धम् ?
   क. अहं त्वत् वदामि ख. अहं त्वया ऊचे
   ग. अहं त्वां वदामि घ. मया त्वं वदसि
17. 'पितरौ' इत्यत्र ....
   क. पिता च माता च ख. पिता च पिता च
   ग. पिता च पुत्रश्च घ. न किमपि

18. 'लघिमा' इति प्रथमान्तं पदं कस्मिन् लिङ्गे ?
   क. पुंसि ख. स्त्रियाम्
   ग. नंपुसके घ. अनियतलिङ्गे
19. 'पपौ' इत्यत्र क : धातुः ?
   क. पप् ख. पे
   ग. पा घ. पौ
20. 'छिद्' धातोः 'क्त'प्रत्यये कृते किं रूपम् ?
   क. छिदितम् ख. छित्तम्
   ग. छिद्तम् घ. छिन्नम्
21. 'गवां कृष्णा क्षीरतमा अस्ति' इत्यस्य भाववाच्ये किं रूपम् ?
   क. गवां कृष्णया क्षीरतमया भूयते
   ख. गवां कृष्णा क्षीरतमा आस्ते
   ग. गवां कृष्णया क्षीरतमया आस्यते
   घ. न किमप्येकम्
22. निम्नलिखितेषु शुद्धवाक्यं किम् ?
   क. माणवकात् पन्थानं पृच्छति
   ख. माणवकस्य पन्थानं पृच्छति
   ग. माणवकं पन्थानं पृच्छति
   घ. माणवकेन पन्थानं पृच्छति
23. 'एचोऽयावायावः' इति -
   क. विधिसूत्रम् ख. नियमसूत्रम्
   ग. अधिकारसूत्रम् घ. परिभाषासूत्रम्
24. किं पदं शुद्धम् ?
   क. हरी रम्यः ख. हरि रम्यः
   ग. हरिर्रम्यः घ. हरिश्रम्यः
25. किं वाक्यं शुद्धम् ?
   क. दैत्येषु हरिरलम् ख. दैत्यानां हरिरलम्
   ग. दैत्येभ्यो हरिरलम् घ. दैत्यान् हरिरलम्
26. 'प्रवर्तते .... इव प्रदीपात्' इत्यस्मिन् वाक्ये केन पदेन भाव्यम् ?
   क. वायुः ख. बालः
   ग. दीपः घ. जलम्
27. 'रामेण ग्रन्थः अपाठि' इत्यस्य कर्तृवाच्ये किं रूपम्?
   क. रामः ग्रन्थं पठितवान्
   ख. रामः ग्रन्थम् अपाठि
   ग. रामः ग्रन्थम् अपठत्
   घ. रामः ग्रन्थम् अपठीत्
28. 'आचार्यः छात्रं दण्डितवान्' इत्यस्य कर्मवाच्ये किं रूपम् ?
   क. आचार्येण छात्रः दण्डितवान्।
   ख. आचार्येण छात्रः अदण्डयत्।
   ग. आचार्येण छात्रः दण्डितः।
   घ. आचार्येण छात्रः अदण्डत्।
29. महाभारतस्य प्रणेता कः ?
   क. वेदव्यासः ख. भीष्मः
   ग. कृष्णः घ. अर्जुनः
30. महाभाष्यस्य रचयिता क : ?
   क. नागेशः ख. पाणिनिः
   ग. पतञ्जलिः घ. कात्यायनः
31. महाभारते कति पर्वाणि ?
   क. एकादश ख. एक विंशतिः
   ग. अष्टादश घ. विंशतिः
32. 'रामः' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
   क. अन् ख. घञ्
   ग. कः घ. अप्
33. प्रापकः इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
   क. ण्वुल् ख. वुन्
   ग. वुञ् घ. वुच्
34. 'नृत्' धातोः क्यप् प्रत्यये कृते किं रूपं सिद्धम् ?
   क. नृत्यम् ख. नर्त्यम्
   ग. नार्त्यम् घ. नृण्यम्
35. 'वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः' इत्यस्मिन् पादे किं छन्दः?
   क. इन्द्रवज्रा ख. उपेन्द्रवज्रा
   ग. अनुष्टुप् घ. न किमपि
36. 'पिदधाति' इत्यत्र कः उपसर्गः ?
   क. पिद ख. पि
   ग. अपि घ. दधाति
37. 'दा' धातोः शतृप्रत्यये पुंसि एकवचने रूपं भवति-
   क. ददन् ख. ददत्
   ग. ददन्तः घ. ददतः

38. 'अरण्यानि' इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम् ?
क. महत् अरण्यम् ख. महत् अरण्यानि
ग. महान् अरण्यम् घ. न किमपि

39. 'बालमनोरमा' व्याख्यानस्य क: कर्ता ?
क. भट्टोजी दीक्षित: ख. नागेशभट्ट:
ग. भर्तृहरि: घ. वासुदेव दीक्षित:

40. पुराणेषु किं 'महापुराणम्' इत्युच्यते ?
क. शिवपुराणम् ख. भागवतम्
ग. विष्णुपुराणम् घ. नारदपुराणम्

41. 'न हि सर्व: सर्वं जानाति' इति उक्ति: कुत्र वर्तते ?
क. कुमारसम्भवे ख. रघुवंशे
ग. वेणीसंहारे घ. मुद्राराक्षसे

42. शिवस्य नृत्यं ताण्डवं चेत् पार्वत्या: नृत्यं किम् ?
क. लास्यम् ख. भरतनाट्यम्
ग. प्रलयङ्करम् घ. पार्वत्यम्

43. 'सर्वशास्त्रोपकारकं किम्'?
क. सांख्यम् ख. प्रस्थानत्रयम्
ग. काणादं पाणिनीयं च घ. न किमपि

44. प्रथमं महाकाव्यम् अस्ति ....।
क. महाभारतम् ख. भागवतम्
ग. रघुवंशम् घ. रामायणम्

45. 'प्रियम्वदा' पात्रं कुत्र वर्तते ?
क. दशकुमारचरिते ख. कादम्बर्याम्
ग. अभिज्ञानशाकुन्तले घ. स्वप्नवासवदत्ते

46. 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इत्यत्र किं छन्द: वर्तते?
क. मालिनी ख. वंशस्थम्
ग. शिखरिणी घ. वसन्ततिलकम्

47. पच् धातो: 'क्त' प्रत्यये रूपम् -
क. पक्वम् ख. पक्तम्
ग. पाक: घ. पचितम्

48. मघोन: इत्यस्य किं प्रातिपदिकम् ?
क. मघवान् ख. मघोन
ग. मघवत् घ. मघवन्

49. प्रविशति इत्यस्य लङ् रूपं किम् ?
क. अप्रविशत् ख. प्राविशत्
ग. प्राविवेश घ. प्रविशत्

द्वितीय खण्ड:
मानसिकयोग्यता परीक्षणम्

(**निर्देश:** 50-54 प्रश्नेभ्य:) निम्न विकल्पानां सम्बद्धाक्षरसमूहं/संख्याम्/आकृति चिनुत-

50. ACEG : DFHJ :: QSU W ?
क. TUWX ख. TUVW
ग. TUXZ घ. TVWZ

51. Keac : Back :: Xgmf : ?
क. EgmX ख. DmfX
ग. GmeF घ. EmgF

52. 16 : 2 : 81 ?
क. 3 ख. 6
ग. 7 घ. 9

53. 25 : 37 :: 49 : ?
क. 41 ख. 56
ग. 60 घ. 65

54. : :: :
क. ख. ग. घ.

(**निर्देश:** 56 संख्यात: 60 पर्यन्तं) प्रदत्तानां विकल्पानां विषमं (भिन्नं) अक्षरसमूहं/आकृतिं चिनुत ?

55. क. DJFB ख. IOKG
ग. OUQM घ. RXTO

56. क. MIKT ख. GTDC
ग. NWVT घ. SRQO

57. क. (28.4) ख. (36.5)
ग. (43.6) घ. (50.7)

58. क. (47-88) ख. (31-71)
ग. (26-67) घ. (51-92)

59. क. ख. ग. घ.

(**निर्देश:** 61 त: 65 पर्यन्तप्रश्नेषु शृङ्खलाया: रिक्त स्थानं पूरयितुं विकल्पं चिनुत)।

60. शृङ्खला: A-EG, AC = GE CEG,ACE-
क. AECG ख. CEAG
ग. CEGA घ. ECGA

61. शृङ्खला: ? CXDW, EVFU, GTHS, IRJQ
क. AYBZ ख. BYAZ
ग. KPLQ घ. AZBY

62. शृङ्खला: 3, 12, 24, 96, 192 ?
क. 298 ख. 384
ग. 702 घ. 768

63. शृङ्खला: 100, 90, 89, 79, 78, 68 ?
क. 58 ख. 64
ग. 67 घ. 77

64. शृङ्खला: ?
क. ख. ग. घ.

65. यदि A=3, C=8, D=12, तदा FACED = ?
क. 25, 5, 7,19,13 ख. 23, 3, 8, 17, 12
ग. 24, 4, 8, 11, 12 घ. 23, 5, 9, 17, 14

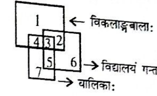
66. यदि 5+3 = 16, 7 +3 = 40 तदा 9+3 = ?
क. 72 ख. 52
ग. 50 घ. 25

67. एक स्यां कूटभाषायां यदि 'TWICE' 'UXIDE' इति लिख्यते तथा च 'HALF' 'IAMG' इति, OFTEN तत्र कथं लेखिष्यते?
क. PGUEO ख. PGUFO
ग. OGUEO घ. OGUFO

68. एकस्या कूटभाषायां अ×व इत्यस्यार्थोऽस्ति, यदि 'अ' 'व' इत्यस्य पिताऽस्ति 'अ'- 'व' इत्यस्यार्थोऽस्ति अ" 'व' इत्यस्य भ्राताऽस्ति अ + व इत्यस्यार्थोऽस्ति 'अ' 'व'इत्यस्य भ्राताऽस्ति इमामनुसृत्य 'म' 'क' इत्यस्य भ्रातृव्योऽस्ति इति कस्यार्थ: ?
क. क + म ऽ ल ख. क × म + ल
ग. क + म ऽ ल घ. क × ल+ म

69. यदि कस्यामपि कूटभाषायां INDUS 03865 इति तथा TENNIS 243305 इति लिख्यते, तर्हि STUDENT कथं लेखिष्यते ?
क. 5648324 ख. 5628323
ग. 5268432 घ. 5268234

(**निर्देश:** 70 त: 75) प्रश्ना: निम्नरेखाचित्रेषु आधृता:

70. कतमोऽङ्कस्त्रा: प्रदर्शयति ये विकलाङ्गा: न सन्ति विद्यालयं च गच्छन्ति ?
क. 7 ख. 5
ग. 4 घ. 3

71. 'कतमोऽङ्क विद्यालयं' न गच्छति, विकलाङ्गबाला: दर्शयति ?
क. 2 ख. 3
ग. 4 घ. 7

72. कतमोऽङ्को विद्यालयं गच्छतस्तान् बालान् प्रदर्शयति, या: न तु बालिका: न च विकलाङ्गा: ?
क. 6 ख. 5
ग. 3 घ. 2

73. 7 इति अङ्क प्रातिनिध्यं करोति-
क. तासां विकलाङ्गबालानां, या विद्यालयन गच्छति।
ख. विद्यालयं गच्छन्तीनां तासां, या विकलाङ्गा: न सन्ति।
ग. विद्यालयं गच्छतां बालानां, या: न बालिका: च विकलाङ्गा:।

(**निर्देश:** 74-78) भवान् उत्तरस्यां दिशि 2k.m. यावत् चलित्वा दक्षिणं परिवृत्य 4k.m. यावत् चलति पुन: दक्षिणं परिवृत्य 4k.m. चलित्वा दक्षिणं परिवर्तते, पुनश्च 4k.m. चलित्वा तिष्ठति।

74. भवान् अन्ते कस्यां दिशि चलति ?
क. उत्तरस्याम् ख. दक्षिणस्याम्
ग. पश्चिमायाम् घ. पूर्वस्याम्

75. भवान् पूर्वस्थानात् कियद् दूरे -
क. 2 k.m. ख. 6 k.m.
ग. 8 k.m. घ. 12 k.m.

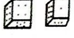
76. परिवृत्ते सति कस्यां दिशि भवान् चलति स्म ?
क. पूर्वस्याम् ख. पश्चिमायाम्
ग. उत्तरस्याम् घ. दक्षिणस्याम्

पञ्चमित्राणि पूर्वाभिमुखानि एकस्यामासन्दिकायम् उपविष्टानि। तुषान्तो रवे:दक्षिणपार्श्वेऽस्ति। महेशो रवे: परं ललितस्य दक्षिण पार्श्वे तिष्ठति। तुषान्त: केशवस्य वामपार्श्वे तिष्ठति।

77. मध्ये क: तिष्ठति ?
क. तुषान्त: ख. रवि:
ग. महेश: घ. केशव:

78. आदौ क: तिष्ठति?
क. केशव: ख. रवि:
ग. ललित: घ. महेश:

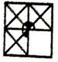
79-80 अधोऽक्षस्य द्वे स्थिती प्रदर्शिते स्त:।

79. यदि सर्वोपरिभागे त्रयो विन्दव: स्युस्तर्हि सर्वेभ्योऽधस्ताद् भविष्यन्ति ?
क. 1 ख. 2
ग. 4 घ. 5

80. '2' इति अङ्कस्य विपरीता: कति बिन्दवो भवितार:?
क. 1 ख. 3
ग. 4 घ. 6

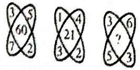
81. कयाऽऽकृत्या प्रश्नाकृति: पूर्णा भविता ?

क. ख. ग. घ.

82. निम्नासु कतमोऽऽकृतिभारतीयानां जापानदेशीयानां एशियावासिनां च द्योतिका।
क. ख. ग. घ.

83. लुप्त संख्या जानीहि–

क. 66 ख. 55
ग. 17 घ. 12

84. अधुना एकस्य पितुरायु: स्वपुत्रात् 25 वर्षाणि अधिकम्। त्रयोदशवर्षानन्तरं पितुरायुः पुत्रस्यायोर्द्विगुणं भविता। वर्तमाने पुत्रस्यायु:।
क. 15 वर्षाणि ख. 14 वर्षाणि
ग. 13 वर्षाणि घ. 12 वर्षाणि

(निर्देश–त्रिपाठिमहोदयस्य तिस्र: सन्ततय: सन्ति - विमलेश्वरी, विनोद:, वीणा च। विमलेश्वर्या: विवाहो विजय - पन्तेनाभूत्। विपिनश्च तयो: पुत्रोऽस्ति वीणाया: विवाहो विपुलशर्मणाऽभवत् राहुलरेखे तयो: सन्तती।)

85. वीणा त्रिपाठिमहोदयस्य किं भविष्यति ?
क. मातुल: ख. पुत्री
ग. पिता घ. भगिनी

86. राहुलस्य पिता क: ?
क. विपिन: ख. विनोद:
ग. विपुल: घ. विजय:

87. राहुलस्य उपनाम (गोत्रं) किम् ?
क. त्रिपाठी ख. पन्त:
ग. शर्मा घ. न किमपि

88. विपिनस्य उपनाम किम् ?
क. शर्मा ख. पन्त:
ग. त्रिपाठी घ. न किमपि

89. विपिनेन विनोदस्य क: सम्बन्ध: ?
क. पुत्र: ख. भ्राता
ग. भागिनेय: घ. स्वसृपति:

90. विनोदेन रेखाया: क: सम्बन्ध: ?
क. मातुल: ख. पितृव्य:
ग. भ्राता घ. पिता

91. दशवर्षत: पूर्वं सुलोचनाया: मातु: आयु: सुलोचनात: चतुर्गुणम् आसीत्। 10 वर्षाणामनन्तरं तस्या: आयु: सुलोचनात: द्विगुणं भविष्यति। अद्य सुलोचनाया: आयु: किम्?
क. 20 वर्षाणि ख. 10 वर्षाणि
ग. 30 वर्षाणि घ. 15 वर्षाणि

92. निम्नलिखितान् शब्दान् सार्थकक्रमेण निवेशयत।
(1) वृक्ष: (2) बीजम् (3) पुष्पम् (4) फलम् (5) पादप:
क. 4, 2, 3, 5, 1 ख. 2, 5, 1, 3, 4
ग. 2, 1, 3, 4, 5 घ. 1, 4, 3, 2, 5

93. प्रदत्तेषु विकल्पेषु तं शब्दं बोधयत य: 'ATMOSPHERE' शब्दे प्रयुक्तैरक्षरैर्न रचयितुं शक्यते?
क. STEAM ख. HEAT
ग. ATOM घ. REPAIR

94. विवादे सर्वदा निहितम्।
क. मतभेद: ख. पूर्वाग्रह:
ग. हिंसा घ. शत्रुता

95. 7, 9, 13, 21 ....
क. 32 ख. 37
ग. 35 घ. 36

96. 1 + 1 + 2 + 3 + 5 + 8 + 13 + 21 ....
क. 29 ख. 54
ग. 34 घ. 24

97. 12, 6, 18 27
क. 6 ख. 9
ग. 12 घ. 24

98. 4, 16, 36, 64 ....
क. 300 ख. 200
ग. 100 घ. 150

99. 21, 20, 18, 15, 11, 6, 0 ....
क. -7 ख. -6
ग. -11 घ. -15

100. 17, 37, 65 ....
क. 101 ख. 81
ग. 121 घ.

तृतीयखण्ड:

सामान्यज्ञानम्

101. अद्यत्वे का पञ्चवर्षीययोजना प्रचलति ?
क. अष्टमी ख. नवमी
ग. सप्तमी घ. दशमी

102. विश्वे मातृदिवस: कदाऽऽयोज्यते ?
क. 14 मई ख. 14 अप्रैल
ग. 18 अप्रैल घ. 2 सितंम्बर

103. भारत सर्वकारस्य केन मन्त्रालयेन अप्रैल 1997 त: 31 मार्च 2002 पर्यन्त कस्यापि पुस्तकस्य आयात-निर्याताय प्रत्येकं संस्थायै अनुमति: प्रदत्ताऽस्ति।
क. वाणिज्यमन्त्रालयेन
ख. विदेशमन्त्रालयेन
ग. मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन
घ. गृहमन्त्रालयेन

104. भारतस्य राष्ट्रभाषाऽस्ति........
क. संस्कृतम् ख. हिन्दी
ग. अंग्रेजी घ. पंजाबी

105. महर्षि-सन्दीपनि-राष्ट्रिय-वेदविद्या प्रतिष्ठानस्य स्थापना कदा कृताऽऽसीत् ?
क. 1998 वर्षे ख. 1988 वर्षे
ग. 1997 वर्षे घ. 1987 वर्षे

106. भारतस्य साक्षरता प्रतिशतमस्ति ?
क. 60 ख. 36
ग. 52.21 घ. 50

107. भारते कदाऽन्तिमा जनगणनाऽभूत् ?
क. 1992 वर्षे ख. 1990 वर्षे
ग. 1989 वर्षे घ. 1991 वर्षे

108. जनसंख्या दृष्ट्या भारतस्य बृहत्तमराज्यम्-
क. उत्तरप्रदेश: ख. मध्यप्रदेश:
ग. बिहार: घ. राजस्थानम्

109. भारतस्य वर्तमानो वित्तमन्त्री -
क. श्री जशवन्त सिंह ख. श्री विमल जालान:
ग. श्री यशवन्त सिन्हा घ. श्री मन मोहन सिंह:

110. गत पञ्चमासेषु भारतमागतेषु सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण: राजनैतिक नेता क: आसीत् ?
क. कोफी अन्नान: ख. नेपाल नरेश:
ग. टोन व्लेयार: घ. बिल क्लिण्टन्।

111. तमिलनाडु प्रान्तस्य किं नृत्यम् ?
क. भरतनाट्यम् ख. कुचीपुडी
ग. कथकम् घ. गरवा

112. भारते मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य वर्तमान-केन्द्रीयमन्त्री अस्ति।
क. प्रो. मुरलीमनोहर जोशी
ख. श्री कपिल सिब्बल

ग. श्रीमती सुषमा स्वराजः
घ. सुश्री उमा भारती

113. भारतस्य राष्ट्रियः पक्षी अस्ति।
क. कपोतः ख. मयूरः
ग. काक : घ. गौरैया

114. भारतस्य राष्ट्रियगानं केन रचितम् ?
क. रवीन्द्रनाथ टैगोरेण
ख. सूर्यकान्तत्रिपाठी निराला महोदयेन
ग. रामधारी सिंह दिनकरेण
घ. वंकिमचन्द्र चटर्जी महोदयेन

115. महात्मनो बुद्धस्य बृहत्तमा ताम्रमूर्तिः क्व?
क. जापानदेशः ख. चीनदेशः
ग. मॉरीशसदेशः घ. श्रीलङ्कायाम्

116. अल्बेरूनी कस्य शासने भारतम् आगतवान्?
क. हुमायुं शासने ख. अकबर शासने
ग. गजनी घ. औरङ्गजेव

117. गुप्तसाम्राजस्य स्थापना केन कृता?
क. चन्द्रगुप्तेन ख. विक्रमादित्येन
ग. समुद्रगुप्तेन घ. चाणक्येन

118. निम्नलिखितस्य को न भक्ति मार्गस्य ?
क. नानकः ख. गुरुः अर्जुन देवः
ग. कबीरः घ. चैतन्यः

119. निम्नलिखितानां किं चक्रं सर्वाधिक सम्मानितं करोति?
क. वीरचक्रम् ख. महावीरचक्रम्
ग. अशोक चक्रम् घ. कीर्तिचक्रम्

120. जमुनालालबजाजसम्मानं कस्मिन् क्षेत्रे प्रशंसनीयकार्याय दीयते ?
क. सामाजिक सेवायाम् ख. शिक्षायाम्
ग. राजनीतौ घ. व्यापारे

121. अस्य वर्षस्य फेमिना मिस इण्डिया का?
क. प्रियंका चोपडा ख. ऐश्वर्या राय
ग. लारादत्ता घ. सुष्मिता सेन

122. वर्तमान-राष्ट्रिय शिक्षानीतिः कदा संशोधिता ?
क. 1992 वर्षे ख. 1987 वर्षे
ग. 1998 वर्षे घ. 1996 वर्षे

123. ध्वनिरेकमिनटमते काले कियद्दूरं याति?
क. 12.73 मीलम् ख. 12.01 मीलम्
ग. 10.76 मीलम् घ. 11.73 मीलम्

124. उदयशंकरः कस्मिन् क्षेत्रेऽधिकं गण्यते?
क. संगीते ख. नृत्ये
ग. वाद्यसंगीते घ. चित्रकलायाम्

125. श्री के. आर. नारायणेन भारतराष्ट्रपतिपदं कदाऽलंकृतम्।
क. जुलाई 1997 ख. अगस्त 1997
ग. जून् 1997 घ. अक्टूबर 1997

126. भारतस्य सर्वप्रमुखा समस्या का?
क. प्रदूषणम् ख. वित्तम्
ग. जनसंख्या घ. आतङ्कवादः

127. नीलनदी कस्मिन् देशेऽस्ति ?
क. मिस्रदेशे ख. यूनानदेशे
ग. ईराक घ. वेल्जियम्

128. काबेरी नदी भारतस्य कस्मिन् राज्ये ?
क. कर्णाटके ख. तमिलनाडुप्रदेशे
ग. आन्ध्रप्रदेशे घ. गुजरात् प्रदेशे

129. कोरवेट राष्ट्रियोद्यानं क्व ?
क. भारते ख. पाकिस्ताने
ग. अमेरिकायाम् घ. बंगलादेशे

130. 1998 वर्षे संस्कृते साहित्य-अकादमी पुरस्कारः कस्मै प्रदत्तः आसीत् ?
क. बच्चुलालवस्थिने ख. श्यामदेववाराशराय
ग. केशवचन्द्रदाशाय घ. लीलाधरजगोरीमहोदयाय

131. 1998 वर्षे नोवेल लोरियेट पुरस्कारः केनावाप्तः?
क. सुब्रह्मण्य चन्द्रशेखरेण
ख. हरगोविन्दखुराना महोदयेन
ग. अमर्त्यसेनेन
घ. मदरटेरेसामहाभागया

132. विकलांगानामाधिकाररक्षायै संसदा कदाऽधिनियमो निर्मितः ?
क. 1995 वर्षे ख. 1999 वर्षे
ग. 1998 वर्षे घ. 1997 वर्षे

133. इन्दिरागांधिराष्ट्रियमानवसंग्रहालयः कस्मिन् प्रदेशे स्थितः?
क. दिल्ली प्रान्ते ख. मध्यप्रदेशे
ग. उत्तरप्रदेशे घ. कर्णाटके

134. कस्यापि राज्यस्य विधानसभायां न्यूनतमाः सदस्याः स्युः?
क. 60 ख. 200
ग. 263 घ. 92

135. भारतस्य राष्ट्रियं पुष्पमस्ति।
क. पाटलम् ख. कमलम्
ग. सूर्यमुखी घ. रजनीगन्धा

136. जवाहरग्रामसमृद्धियोजना कस्मिन् वर्षे आरब्धा?
क. 1999 वर्षे ख. 1997 वर्षे
ग. 1992 वर्षे घ. 1996 वर्षे

137. पञ्चायतराजसंस्थाः केन संशोधनेन सांवैधानिक-रूपमवाप्तवत्यः।
क. 73 तमेन संशोधनेन
ख. 71 तमेन संशोधनेन
ग. 69 तमेन संशोधनेन
घ. 72 तमेन संशोधनेन

138. अक्टुबर 1999 मासे भारतस्य कस्मिन् राज्ये भयङ्करं वात्याचक्रम् आयातम् ?
क. ओडीशाप्रान्ते ख. राजस्थाने
ग. मेघालये घ. केरलप्रान्ते

139. सिक्किमस्य राजधानी का ?
क. गौहटीनगरी ख. शिलोगनगरम्
ग. गैंगटोकनगरम् घ. अगरतला

140. भारतस्य विशालतमा नदी क्व वहति ?
क. उत्तरप्रदेशे ख. आसामप्रदेशे
ग. मध्यप्रदेशे घ. पञ्चनदे

चतुर्थखण्डः

शिक्षणाभिरुचिपरीक्षणम्

141. शिक्षायाः प्रमुखम् उद्देश्यम्-
क. तर्क शक्तेः चिन्तनशक्तेश्च विकासः
ख. नागरिक भावनायाः विकासः
ग. जीविकोपार्जनकौशल विकासः
घ. सामाजिक समायोजनम्

142. देशस्य भ्रष्टाचारं दूरीकर्तुं शक्यते यदि-
क. सर्वे साक्षराः भवेयुः
ख. सर्वे चारित्रिकशिक्षां प्राप्नुयुः।
ग. यदि शिक्षिताः उद्योगं प्राप्नुयुः
घ. अनुशासनं कठोरं स्यात्

143. प्रतिभावन्तः बालकाः भवन्ति-
क. कुसमायोजिताः ख. अत्यधिकभावुकाः
ग. उत्तमशीलाः घ. विशिष्टबुद्धियुक्ताः

144. श्रेष्ठः विद्यालयः स एव-
क. यत्र भव्यं भवति भवनम्
ख. यत्र अधिकाः छात्राः पठन्ति
ग. यत्र सुयोग्याः प्रशिक्षिताः शिक्षकाः परिश्रमेण पाठयन्ति।
घ. यत्र परीक्षापरिणामः प्रथमश्रेण्यां भवति।

145. उत्तमं पाठ्यपुस्तकं तदेव यत्र-
क. छात्राणां विकासाय विषयवस्तुनः सङ्कलनं भवति
ख. यत् शिक्षकेभ्यः रोचते
ग. यस्य मूल्यं न्यूनं भवति
घ. यत् निःशुल्कं प्राप्यते।

146. कक्षायां कश्चित् धीमान् छात्रः कुसङ्गतौ निपतति चेत्, अध्यापकत्वेन भवान् किं करिष्यति?
क. तं तर्जयामि ख. उपक्षां करोमि
ग. तत्पितरौ सूचयामि घ. प्रेम्णा बोधयामि

147. विद्यालयेषु सामाजिकतायाः विकासार्थं किमावश्यकम्?
क. मित्रता ख. प्रतिस्पर्धा
ग. सहयोगः घ. न किञ्चित्

148. का नाम शिक्षा?
क. शिक्षा एकं पुस्तकम् ख. ज्ञानमनुभवश्च
ग. एकं वस्तु घ. शिक्षकाधीना

149. छात्राः कं गुण वीक्ष्य अध्यापकं सम्मानयन्ति?
क. निष्पक्षव्यवहारः ख. समयपालनम्
ग. कर्तव्यनिष्ठा घ. सर्वदा क्रीडार्थं यः प्रेषयति

150. नेतृपथप्रदर्शकरूपेण सर्वस्यापि अध्यापकस्य अवधानं स्यात्-
क. स्वहितसम्पादने ख. छात्रकल्याणे
ग. विद्यालयोन्नत्यै घ. सर्वेषु गतिविधिषु

151. सर्वाधिकसमस्यात्मिका शिक्षा–
क. प्राथमिकी ख. उच्चशिक्षा
ग. माध्यमिकी घ. तकनीकी

152. बालके मानसिकभारं वर्धयति–
क. स्नेहः ख. सहानुभूतिः
ग. नियन्त्रणम् घ. आलापः

153. पाठ्योजनानिर्माणम्–
क. आवश्यकम् ख. अनावश्यकम्
ग. परिस्थित्यनुकूलम् घ. न किमपि

154. बालापराधस्य उद्देश्यं भवति–
क. अनिवार्यम् ख. निश्चितम्
ग. असङ्गतम् घ. कठोरम्

155. बालकाय नेतृत्वप्रशिक्षणं देयम्–
क. उचितम् ख. अनुचितम्
ग. सर्वथा अनुचितम् घ. सन्दिग्धम्

156. अध्यापनं सम्मानजनकं यतोहि–
क. अस्मिन् बहवः अवकाशाः प्राप्यन्ते
ख. अधिकं सौलभ्यं प्राप्यते
ग. समाजे आदरः प्राप्यते
घ. वेतनमधिकं प्राप्यते

157. अभिनयविधेः प्रयोगः भवति–
क. नाटकशिक्षणे ख. गद्यशिक्षणे
ग. पद्यशिक्षणे घ. व्याकरणशिक्षणे

158. शिक्षाविषये का उक्तिः उचिता–
क. सर्वाङ्गीणविकासो नाम शिक्षा
ख. एकाङ्गविकासो नाम शिक्षा
ग. विशिष्टाङ्गविकासो नाम शिक्षा
घ. न कोऽपि

159. यदि छात्रः उत्तरं न ददाति–
क. स्वयं उत्तरेत् ख. दण्डं दद्यात्
ग. अन्ये प्रष्टव्याः घ. कारणमन्वेषणीयम्

160. पाठ्यक्रमनिर्माणे अवधेयं भवति–
क. पाठ्यवस्तु ख. शिक्षोद्देश्यम्
ग. छात्रः घ. शिक्षणविधि

'ख' विभागः

1. क. विद्यार्थिनः विद्यालयम् अगच्छन्? (वाच्य परिवर्तन कुरुत)
   ख. किमत्र अव्ययपदम् ?
   'अथातो धर्म जिज्ञासा' ?
   ग. लङ्लकारे परिवर्तयत ?
   दिलीपः गोः सेवां करोति।
   घ. कर्तृ पदं चिनुत ?
   नष्टं मे भवनं किं करवाणि
   ङ. 'रामो राजमणि सदा विजयते' इत्यत्र कानि प्रथमान्तानि पदानि।

2. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।
   ग्रीष्मकाले वृक्षाणाम् अत्यन्त महत्त्वं दृश्यते। वृक्षस्य छायां फलं च प्राप्य पथिकाः सन्तृप्ताः भवन्ति। आत्मनः निमित्तं वृक्षः न किमपि स्थापयति। तादृश परोपकारिणः वृक्षस्य रोपणं सर्वैः कर्त्तव्यम्। वृक्षारोपणस्य अपेक्षया पुण्यतमं कार्यं किमपि नास्ति।
   क. ग्रीष्मकाले केषां महत्त्वं दृश्यते ?
   ख. पथिकाः किं प्राप्य सन्तृप्ताः भवन्ति ?
   ग. सर्वैः किं कर्त्तव्यम् ?
   घ. पुण्यतमं कार्यं किम् ?

3. पद्यं पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन लिखत।
   सुखस्यदुःखस्य न कोऽपि दाता, परोददातीति कुबुद्धिरेषा।
   अहं करोमिति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्र ग्रथितो हि लोकः।।
   क. सुख दुःखयोः कः दाता ?
   ख. परः किं न ददाति ?
   ग. वृथाभिमानः कीदृशः ?
   घ. स्वकर्मसूत्र ग्रथितः कः ?
   ङ. श्लोके प्रथमान्तानि पदानि कानि ?

4. कमपि एकं विषयमधिकृत्य पञ्चाशत् शब्द परिमितम् अनुच्छेदं लिखत।
   क. रेल्वे निस्थानके यानस्य प्रतीक्षमाणस्य यात्रिणः मनः स्थिति वर्णयत।
   ख. यद्यहं मुख्यमन्त्री अभविष्यम्।
   ग. वर्षा ऋतोः ग्राम वर्णनम्
   घ. परीक्षा भवने विद्यमानस्य छात्रस्य अनुभवः।

उत्तरपत्रम्

1	(क)	2	(ग)	3	(ग)	4	(ख)	81	(ग)	82	(क)	83	(क)	84	(घ)
5	(क)	6	(ग)	7	(घ)	8	(ग)	85	(ख)	86	(ग)	87	(ग)	88	(क)
9	(ग)	10	(क)	11	(क)	12	(ग)	89	(घ)	90	(क)	91	(क)	92	(ख)
13	(ग)	14	(क)	15	(ग)	16	(ग)	93	(घ)	94	(क)	95	(ख)	96	(ग)
17	(क)	18	(क)	19	(ग)	20	(घ)	97	(ख)	98	(ग)	99	(ख)	100	(क)
21	(क)	22	(ग)	23	(क)	24	(क)	101	(घ)	102	(क)	103	(ग)	104	(ख)
25	(ग)	26	(ग)	27	(घ)	28	(ग)	105	(घ)	106	(ग)	107	(क)	108	(क)
29	(क)	30	(ग)	31	(ग)	32	(ख)	109	(ख)	110	(घ)	111	(क)	112	(घ)
33	(क)	34	(क)	35	(क)	36	(ग)	113	(ख)	114	(क)	115	(ख)	116	(ग)
37	(ख)	38	(क)	39	(घ)	40	(ख)	117	(क)	118	(ख)	119	(ग)	120	(क)
41	(घ)	42	(क)	43	(ग)	44	(घ)	121	(क)	122	(घ)	123	(क)	124	(घ)
45	(ग)	46	(ख)	47	(क)	48	(घ)	125	(घ)	126	(ग)	127	(क)	128	(क)
49	(ख)	50	(ग)	51	(ख)	52	(क)	129	(ग)	130	(ग)	131	(ग)	132	(क)
53	(घ)	54	(क)	55	(घ)	56	(घ)	133	(क)	134	(घ)	135	(ख)	136	(क)
57	(क)	58	(ख)	59	(क)	60	(ख)	137	(ख)	138	(क)	139	(क)	140	(ख)
61	(ग)	62	(घ)	63	(ग)	64	(क)	141	(क)	142	(ग)	143	(क)	144	(घ)
65	(ख)	66	(क)	67	(ग)	68	(ख)	145	(घ)	146	(घ)	147	(ग)	148	(ख)
69	(ग)	70	(ख)	71	(ग)	72	(क)	149	(ग)	150	(ख)	151	(क)	152	(ग)
73	(ख)	74	(ग)	75	(क)	76	(ग)	153	(क)	154	(ग)	155	(क)	156	(ग)
77	(ख)	78	(ग)	79	(घ)	80	(ग)	157	(क)	158	(क)	159	(घ)	160	(ख)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-8

संयुक्तपूर्वशिक्षाशास्त्रिपरीक्षा

प्रथमभाग:

प्रथमखण्ड: (संस्कृतभाषादक्षता)

पूर्णाङ्का:- 160

सर्वे प्रश्ना: एकाङ्कपरिमिता:। अङ्का:- 40

1. चैत्र: पाठान् पठति, चैत्रेण.......?
   अ. पाठ: पठ्यते ब. पाठा: पठयन्ते
   स. पाठान् पठयते द. पाठान् पठयन्ते
2. गुरु: छात्रं रूणद्धि, गुरुणा.........?
   अ. छात्र: रुध्यते ब. छात्रं रुध्यते
   स. छात्र: रोध्यते द. छात्र: रुध्यन्ते
3. वृद्ध: दण्डं ग्रह+क्त्वा.........याति।
   अ. गृहीत्वा ब. ग्रहीत्वा
   स. गृहित्वा द. संग्रहीत्वा
4. वस् धातो: क्तप्रत्यये किं रूपम्?
   अ. वस्तम् ब. वसितम्
   स. उषितम् द. वसितुम्
5. "यजमान:"= यज्+..........?
   अ. शानच् ब. चानश्
   स. मानन् द. शानन्
6. सम्पूर्वक-स्था धातो: लटि इदं रूपं भवति.......?
   अ. सन्तिष्ठति ब. समतिष्ठति
   स. सन्तिष्ठते द. संस्थास्यति
7. छात्र: भाषणात् वि+रम्+लट्
   अ. विरमति ब. विरमते
   स. विरमन्ते द. विरमसे
8. हविष् शब्द: कस्मिन् लिङ्गे विद्यते.......?
   अ. नपुंसके ब. पुंसि
   स. स्त्रीलिङ्गे द. अनियतलिङ्गे
9. असतो मा........पूरयत।
   अ. सद्गमय ब. सत्गमय
   स. सध्गमय द. सथगमय
10. "समवेता:..........." पूरयत।
    अ. युयुच्छव: ब. युयुत्सव:
    स. युयुद्सव: द. युयुद्धव:
11. जय्यम्=?
    अ. जेतुं योग्यम् ब. जेतुं शक्यम्
    स. यत् जितम् द. जेतुं यत्न:
12. मनीषा इत्यत्र सन्धिविच्छेद:.......?
    अ. मनी+षा ब. मनि+ ईषा
    स. मनस्+ ईषा द. मनि+ इषा
13. सञ्छम्भु: इत्यत्र सन्धिविच्छेद:........?
    अ. सञ्+ शम्भु: ब. सङ्+ शम्भु:
    स. सञ्+ छम्भु: द. सन्+ शम्भु:
14. चक्रिन्+ त्रायस्व सन्धिघटितं रूपम्.....?
    अ. चक्रिंस्त्रायस्व ब. चक्रिन् त्रायस्व
    स. चक्रिंत्रायस्व द. चक्रि त्रायस्व
15. "अमी ईशा:" इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा केन विधीयते?
    अ. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्
    ब. दूराद्धूते च
    स. ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्
    द. अदसो मात्

16. "आविष्कृतम्" इत्यत्र विसर्गस्य षत्वं केन सूत्रेण?
    अ. इसुसो: सामर्थ्ये ब. इण: ष:
    स. इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य द. ष: प्रत्ययस्य
17. 'रा:' इत्यत्र प्रातिपादिकं किम्?
    अ. रा ब. र
    स. रै द. रे
18. "स्वभू" शब्दस्य षष्ठीबहुवचने रूपं भवति?
    अ. स्वभूनाम् ब. स्वभूषाम्
    स. स्वभूवाम् द. स्वभुवाम्
19. "पथिन्" शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
    अ. पन्था: ब. पन्था
    स. पन्थ द. पथ:
20. "पयोमुच् शब्दस्य सप्तमीविभक्तौ बहुवचने रूपं विद्यते......?
    अ. पयोमुचेषु ब. पयोमुचासु
    स. पयोमुचस्सु द. पयोमुक्षु
21. "धनुष्" शब्दस्य तृतीयाविभक्तौ द्विवचने इदं रूपम्....?
    अ. धनुस्भ्याम् ब. धनुर्भ्याम्
    स. धनुभ्याम् द. धनोभ्याम्
22. "समया" शब्दस्य योगे विभक्ति: भवति......?
    अ. प्रथमा ब. चतुर्थी
    स. तृतीया द. द्वितीया
23. "अध्ययनेन वसति" अत्र तृतीया केन........?
    अ. अपवर्गे तृतीया ब. कर्त्तकरणयोस्तृतीया
    स. सहयुक्तेऽप्रधाने द. हेतौ
24. रुच्यर्थकधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणार्थस्य इयं संज्ञा......?
    अ. कर्मसंज्ञा ब. सम्प्रदानसंज्ञा
    स. करणसंज्ञा द. अधिकरणसंज्ञा
25. छात्र:.........निलीयते।
    अ. गुरवे ब. गुरो:
    स. गुरुणा द. गुरौ
26. "मम सेव्यो हरि:" अत्र षष्ठी केन?
    अ. अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो:
    ब. कर्तृकर्मणो: कृति
    स. आशिषि नाथ:
    द. कृत्यानां कर्त्तरि वा
27. "ऐन्द्री" इत्यत्र क: स्त्रीप्रत्यय:?
    अ. ङीप् ब. ङीष्
    स. ङीन् द. ई
28. "सुन्दरी" इत्यत्र अयं प्रत्यय: विद्यते.........?
    अ. ङीन् ब. ङीष्
    स. टाप् द. ङीप्
29. "स्वामी" इत्यत्र प्रत्यय:.......?,
    अ. मी ब. ईन्
    स. आमिनच् द. मिन्
30. राष्ट्रे भव इत्यर्थे इदं रूपं भवति..........?
    अ. राष्ट्रिय: ब. राष्ट्रेय:
    स. राष्ट्रीय: द. राष्ट्र:
31. "त्रिमुनि" इत्यत्र समास: अस्ति........?
    अ. द्विगु: ब. तत्पुरुष:
    स. बहुव्रीहि: द. अव्ययीभाव:
32. नखभिन्न: इत्यत्र विग्रह: एवम्.........?
    अ. नखेभ्य: भिन्न: ब. नखानां भिन्न:
    स. नखै: भिन्न: द. नखेषु भिन्न:
33. "काकोलूकम्" इत्यत्र केन एकवद्भाव:?
    अ. क्षुद्रजन्तव: ब. गवाश्वप्रभृतीनि च
    स. येषां च विरोध: शाश्वतिक: द. जातिरप्राणिनाम्
34. "केशाकेशि" इत्यत्र क: समास:?
    अ. द्वन्द्व: ब. कर्मधारय:
    स. तत्पुरुष: द. बहुव्रीहि:
35. "वच" धातो: लटि प्रथमपुरुषबहुवचने.......?
    अ. वचन्ति ब. वदन्ति
    स. उचन्ति द. रूपमेव नास्ति।
36. खिद् धातो: लिटि किं रूपम्?
    अ. चिखिद ब. खिखिद
    स. खिखेद द. किखिद
37. "गिलति" इत्यत्र क: धातु:?
    अ. गिल ब. गृ
    स. गृ द. गिर

38. "शीङ्" स्वप्ने धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपं भवति.........?
अ. शयन्ते ब. शेरन्ते
स. शेरते द. शये

39. हन् धातोः सन्नन्ते किं रूपम्?
अ. जिघांसति ब. जिघांसते
स. हिहनिषति द. हिहनिषते

40. राजृधातोः यङि किं रूपम्?
अ.राराजते ब. राराज्यते
स. राराजीति द. रराष्टि

द्वितीयः खण्डः

अङ्काः- 40

द्वितीयः खण्डः
सामान्यज्ञानं मानसिक योग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

41. संख्याश्रेण्यां लुप्तपदं किम्?
5, 6, 8, 11, 15, 20, 26,?
अ. 30 ब. 35
स. 33 द. 36

42. अनुबन्धचतुष्टयस्य सार्थकक्रमः-
अ. विषयः→अधिकारी→सम्बन्धः→प्रयोजनम्
ब. अधिकारी→विषयः→प्रयोजनम्→सम्बन्धः
स. अधिकारी→प्रयोजनम्→विषयः→सम्बन्धः
द. अधिकारी→विषयः→सम्बन्धः→प्रयोजनम्।

43. प्रश्नसूचकं पूरयत- 60, 72, 96?
अ. 80 ब. 82
स. 84 द. 86

44. 6.15 इति समयः दर्पणे कथं दृश्यते?
अ. 6.45 ब. 5.45
स. 6.30 द. 5.15

45. एकः बालकः दर्पणे भित्तिघट्याः चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे मिनिट्सूची 12 मध्ये, घण्टासूची 7 मध्ये च आस्ताम्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः भवेत्?
अ. 5 वादनम् ब. 4 वादनम्
स. 8 वादनम् द. 7 वादनम्

46. a=5, b=3, c=2 तर्हि 2a+ 3b+ 2c=?
अ. 23 ब. 30
स. 25 द. 28

47. 1, 5, 11, 19, 29,? 55।
अ. 45 ब. 43
स. 39 द. 41

48. एकस्य बालकस्य परिचयं ददती रमा वदति यत् अस्य बालकस्य मातुलस्य मातुलः तथा मम मातुलः उभौ भ्रातरौ स्तः। बालकस्य रमया सह कः सम्बन्धः?
अ. माता ब. पितृण्यः
स. पितामही द. भ्रातृजायाः

49. Q इत्यस्य अनुजः PIP इत्यस्य भगिनी M। M इत्यस्याः भ्राता T। तर्हि Q M इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
अ. पितापुत्रौ ब. ज्येष्ठानुजौ
स. भ्राताभगिन्यौ द. एतेषु न किमपि

50. निम्नलिखिततार्किककथनानाम् आधारेण कः तार्किकः निष्कर्षः साधुः इति निश्चिनुत?
कथनम्- ** सर्वेऽपि वैयाकरणाः तार्किकाः।
** तार्किकाः सर्वेऽपि न साहित्यिकाः।
अ. सर्वेऽपि वैयाकरणाः साहित्यिकाः
ब. केचन वैयाकरणाः साहित्यिकाः
स. सर्वेऽपि वैयाकरणाः न साहित्यिकाः।
द. न किमपि।

51. अमेरिकादेशस्य वर्त्तमान राष्ट्रपतेः नाम किम्?
अ. जॉर्जबुश ब. बराक ओबामा
स. डोनाल्ड टम्प द. हिलेरी क्लिन्टन

52. "रिजर्व बैंक" इत्यस्य कः गवर्नर भवति?
अ. आशीष पटेल ब. अनूप पटेल
स. रघुराम राजन द. उर्जित पटेल

53. भारतस्य राष्ट्रियक्रीड़ा का?
अ. कबड्डी ब. मल्लयुद्धम्।
स. क्रिकेट् द. न काऽपि।

54. प्रथमवारं कस्मिन् संवत्सरे भारतदेशः विश्वकप्क्रिकेट् क्रीड़ायां विजेता अभवत्?
अ. 1975 ब. 1979
स. 1983 द.1987

55. प्रो० सत्यव्रतशास्त्रिमहोदयेन कस्मिन् संवत्सरे संस्कृताय ज्ञानपीठपुरस्कारः प्राप्तः?
अ. 2006 ब. 2007
स. 2008 द. 2009

56. भारतसर्वकारेण चम्मूकृष्णशस्त्रिमहोदयः केन उपधिना विभूषितः?
अ. पद्मविभूषणम् ब. पद्मश्रीः
स. पद्म भूषणम् द. विशिष्ट संस्कृतज्ञः

57. राष्ट्रिययुवदिवसः कदा आचर्यते?
अ. 12 जनवरी ब. 2 फरवरी
स. 9 दिसम्बर द. 14 जनवरी।

58. भारतीयसंविधानस्य कार्यान्वयनं कस्मात् दिनाङ्कात् आरब्धम्?
अ. 26 नवम्बर 1949 ब. 26 जनवरी 1949
स. 26 नवम्बर 1950 द. 26 जनवरी 1950

59. 'हरारे' कस्य देशस्य राजधानी?
अ. मारिशस ब. जिम्बाब्वे
स. वियतनाम द. जाम्बिया

60. 'आयरलैन्ड़' देशस्य राजधानी का?
अ. किंग्स्ट ब. डबलिन
स. रिक्जेविक द. एस्टाना

61. "नालन्दा" इति स्थानं कस्मिन् राज्ये वत्तते?
अ. असाम ब. झारखण्ड
स. पश्चिमबङ्ग द. बिहार

62. पृथिव्यां दीर्घतमा नदी का?
अ. नैल ब. अमाजन
स. रौङ्गस द. मिस्सिस्सिपी

63. भारतराष्ट्रस्य शिक्षामन्त्रालयस्य ध्येयवाक्यं किम्?
अ. स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम्
ब. ज्ञाने सर्वं प्रतिष्ठितम्
स. सा विद्या या विमुक्तये
द. योऽनूचानः स नो महान्

64. "कालडि" इति प्रसिद्धस्थानं कस्मिन् राज्ये वर्त्तते?
अ. तमिलनाडु ब. आन्ध्रप्रदेशः
स. केरलम् द. कर्णाटकम्।

65. "लमही" इति स्थानं कस्य जन्मस्थली वर्त्तते?
अ. महादेवी वर्मा स. जयशङ्कर प्रसाद
ब. मुंशी प्रेम चन्द्र द. सूर्यकान्त त्रिपाठी।

66. केन्द्रीय- भारतीय- भाषा- संस्थानम् (Central Institute of Indian Languages) कुत्र वर्त्तते?
अ. नवदेहली ब. मुम्बई
स. बेंगलुरु द. मैसूरु

67. "यु ट्यूब" इत्यस्य आविष्कर्त्ता कः?
अ. सि. हर्ले, एस् चेन, जे० करिम्
ब. जे० याङ्ग एवं डि० फिलो
स. एस् बटरफिल्ड
द. बि आक्टन्, जे कौम्।

68. "आकाशवाणी" यन्त्रस्य आविष्कारः केन कृतः?
अ. ग्राहमबैल ब. मारकोनी
स. ऑइन्स्टीन द. न्यूटन्

69. ब्रह्मसमाजस्य स्थापनं कः कृतवान्?
अ. महात्मागान्धी स. राजाराममोहन रायः
ब. ईश्वरचन्द्र- विद्यासागरः द. ज्योतिबाफुले

70. प्रज्ञाचक्षुषः कां लिपिं पठन्ति?
अ. ब्राह्मी ब. चीन
स. ब्रैली द. श्रीलिपिः

71. शब्द, कोशाधारेण किं पदं परम् आगच्छेत्?
अ. हृदयः ब. हिंसकः
स. हंस द. हर्षः

72. ?, 81, 64, 49, 36, 25
अ. 100 ब. 121
स. 111 द. 96

73. अधोदत्तानि नामानि अपत्याधारेण आरोहण- क्रमेण योजयत।
अ. शक्तिः, पराशरः, व्यासः, शुक्रः।
ब. शक्तिः, व्यासः, पराशरः, शुक्रः।
स. शुक्रः, व्यासः, पराशरः, शक्तिः।
द. शुक्रः, व्यासः, शक्तिः, पराशरः।

74. एकस्मिन् मासे पञ्च शनिवासराः चेत् प्रथमदिनं किम्?
अ. रविवासरः ब. सोमवासरः
स. शुक्रवासरः द. बुधवासरः।

75. यदि अगस्तमासस्य द्वितीयादिनाङ्के, 2005 तमे वर्षे शुक्रवासरः तर्हि अगस्तमासस्य द्वितीयदिनाङ्के 2001 तमे वर्षे कः दिवसः स्यात्?
अ. सोमवासरः ब. बुधवासरः
स. शनिवासरः द. रविवासरः।

76. अस्मिन् त्रिभूजाः सान्ति?
अ. 8 ब. 12
स. 9 द. 10

77. तालिकायाम् अग्रिमचित्रं किं स्यान्?
अ. ब.
स. द.

78. अनयोः कार्यकारणसम्बन्धः अस्ति।
अ. चन्द्रः- श्वेतः ब. नदी- नीलः
स. दुग्धम्- श्वेतः द. केशः- हरितः

79. भूमिः- भवनम्, वृक्षः?
अ. लेखनी ब. फलम्
स. जलम् द. शाटिका

80. भिन्नं पृथक् कुरुत- मनः, आत्मा, कालः, वायुः।
अ. वायुः ब. मनः
स. कालः द. आत्मा।

तृतीयः खण्डः

अङ्काः- 40

(शिक्षणाभिरुचिः)

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

81. कक्ष्यायां छात्राः केन दत्तावधानाः भवन्ति?
अ. उच्चैः पठनेन ब. गृहकार्यपरीक्षणेन
स. उच्चैः आक्रोशेन द. जिज्ञासोत्पादनेन

82. "शिक्षा आजीवनप्रक्रिया" इत्यनेन किं बुध्यते?
अ. आजीवनं विद्यालये पठेत्
ब. जीविकायै अध्ययनम्
स. आजीवनं सततं शिक्षते
द. उपयुक्तेषु न किमपि।

83. छात्राः अनुशासिताः न भवन्ति चेत्-
अ. छात्राः प्रताडनीयाः
ब. पाठ्यक्रमस्य समापनम् अनायासेन भवति।
स. छात्रस्वातन्त्र्यं रक्षितं भवति।
द. शिक्षकस्य परिश्रमः व्यर्थः भवति।

84. छात्रः निरन्तरम् अनुपस्थितः भवति चेत् सः-।
अ. आहूय तर्जनीयः।
ब. प्रधानाध्यापकस्य पार्श्वे प्रेषणीयः।
स. कारणं विज्ञाय तस्य परिहारश्चिन्तनीयः।
द. कक्ष्यायां प्रवेशः निराकर्त्तव्यः।

85. उच्छृङ्खलितेभ्यः छात्रेभ्यः:-
अ. अधिकदण्डः प्रदेयः ब. प्रोत्साहनं प्रदेयम
स. अल्पदण्डः देयः द. नैदानिकोपयारः देयः।

86. शिक्षकस्य कार्यक्षमता उन्नेतुं शक्यते-
अ. छात्रपरीक्षाफलानुगुणं पदोन्नतिप्रदानद्वारा
ब. उत्तमवेतनेन
स. कठिनप्रशासनेन
द. पूर्वोक्तेन सर्वप्रकारेण

87. प्रधानाध्यापकः शिक्षकेभ्यः अपेक्षेत-
अ. वित्तम् ब. सेवाम्
स. प्रीतिम् द. समर्पणभावेन कार्य-साधनम्

88. कक्षायां छात्राः तन्द्रालवः भवन्ति चेत शिक्षकः-
अ. तान् बहिः प्रेषयेत् ब. शिक्षणशैलीं परिवर्तयेत
स. तान् जागरयेत् द. तान् पृष्ठभागे उपावेशयेत्

89. कक्षाशिक्षणे सफलतायाः रहस्यं किम्?
अ. पूर्णानुशासनम्
ब. दृश्यसामग्रयाः उपस्थापनम्
स. शिक्षकच्छात्रयोः मध्ये सन्तुलितः सम्बन्धः।
द. श्यामपट्टस्य अधिकः प्रयोगः।

90. शिक्षकः विद्यालये कुर्यात्
अ. पाठनम् ब. छात्रसाहाय्यम्
स. अध्ययनम् द. उपर्युक्तं सर्वम्।

91. प्राचीनकाले छात्रस्य इदमावश्यकमासीत्।
अ. पर्यटनम् ब. ब्रह्मचर्यम्
स. अर्थोपार्जनम् द. परस्तवनम्।

92. शिक्षकः छात्राणां गृहकार्यपरीक्षणे नियमितः न भवति चेत् का हानिः?
अ. छात्राः गृहकार्यकरणे अनियमिताः भवन्ति।
ब. छात्राः गृहकार्यस्य महत्वं परित्यजन्ति।
स. अनेन छात्राणां विकासः न भवति।
द. उपर्युक्तं सर्वमपि।

93. शिक्षायाः विकासेन भवति
अ. राष्ट्रस्य विकासः
ब. आर्थिकविकासः
स. छात्रस्य चारित्रिकविकासः
द. उपर्युक्ताः सर्वे विकासाः

94. विश्वविद्यालयशिक्षाऽयोगस्य अध्यक्षः आसीत्-
अ. वि० वि० गिरिः ब. ए० एल० मुदलीयारः
स. एस्० राधाकृष्णन् द. सुनीतीकुमारचटर्जी।

95. मुदलीयार- आयोगः कया शिक्षया सम्बद्धः?
अ. माध्यमिकशिक्षया ब. प्राथमिकशिक्षया
स. प्रौढशिक्षया द. विश्वविद्यालयीयशिक्षया।

96. कौठारी- आयोगः कदा स्थापितः?
अ. 1963 ब. 1964
स. 1956 द. 1966

97. शिक्षासमस्यानां योजनादृष्ट्या परिहारः केन करणीयः?
अ. सर्वकारेण ब. प्रधानाध्यापकेन
स. शिक्षकेण द. छात्रेण।

98. कक्ष्यायाम् अनुशासनहीनता तदा भवति यदा-
अ. छात्राणाम् आयुः विषमं भवति
ब. सामूहिकपठनं भवति।
स. छात्रसंख्या अधिका भवति,
द. उपर्युक्तं सर्वमपि

99. अधोलिखितेषु कः विकल्पः जीवनमूल्यं नास्ति?
अ. परोपकारः ब. परापकारः
स. बन्धुत्वम् द. सौहार्दम्

100. शाश्वतमूल्येषु अन्तर्भवति-
अ. वैज्ञानिकदृष्टिः ब. विक्रान्तिः
स. दयालुता द. बन्धनम्

101. धर्मनिरपेक्षतायाः अर्थः भवति-
अ. धर्मविहीनता ब. सर्वधर्मसम्मानः
स. धर्मेषु उपेक्षा द. धर्मं प्रति तटस्थता।

102. मनोविज्ञानस्य साम्प्रतिकः सम्प्रत्ययः-
अ. मनसः विज्ञानम्
ब. चैतन्यस्य विज्ञानम्
स. व्यवहारस्य विज्ञानम्
द. जीवनस्य विज्ञानम्

103. व्यक्तित्वं केन तत्त्वेन प्रभावितं भवति?
अ. आनुवंशिकतत्त्वेन ब. परिवेशतत्त्वेन
स. संस्कृतितत्त्वेन द. उपर्युक्तै सर्वैः

104. उपसम्पदासंस्कारः कस्यां शिक्षायाम् अनिवार्यमासीत्।
अ. वैदिकशिक्षायाम् ब. बौद्धशिक्षायाम्
स. जैनशिक्षायाम् द. मुस्लिम् शिक्षायाम्

105. समावर्तनमसंस्कारेण संस्कृतः..........भवति।
अ. स्नातकः ब. दीक्षितः
स. उपनीतः द. आर्यः

106. प्राचीनकाले सत्रारम्भः भवति स्म-।
अ. चैत्रपूर्णिमायाम् ब. वैशाखपूर्णिमायाम्
स. श्रावणपूर्णिमायाम् द. आषाढपूर्णिमायाम्

107. गृहकार्यस्य उद्देश्यम्-
अ. अधीतविषयस्य मूल्याङ्कनम्
स. अध्ययने अभिरुचिवर्धनम्
ब. अधीतविषयस्यै अभ्यासः
द. लेखनाभ्यासः

108. शिक्षायाः औपचारिकम् अभिकरणं किम्?
अ. गृहम् ब. विद्यालयः
स. समाजः द. प्रतिवेशिनः

109. शिक्षकस्य उत्तममूल्याङ्कनकर्ता कः?
अ. विशेषज्ञः ब. छात्रः
स. प्रधानाध्यापकः द. सहशिक्षकः

110. समाजः शिक्षायाः कीदृशम् अभिकरणम्?
अ. औपचारिकम् (Formal)
ब. अनौपचारिकम् (Informal)
स. निरौपचारिकम् (Non-formal)
द. न किमपि

111. शिक्षणं बालकं..........कुर्यात्।
अ. स्वावलम्बिनम् ब. विद्वांसम्
स. कविम् द. व्याख्यातारम्।

112. माध्यमिकस्तरे भाषाशिक्षणस्य उद्देश्यमिदमस्ति?
अ. आजीविकावाप्तिः ब. ज्ञानप्राप्तिः
स. कौशलावाप्तिः द. शास्त्रार्थक्षमता

113. शिक्षकः कक्ष्यायाम् एतदर्थं पाठयेत्-
अ. पाठ्यक्रमं पूरयितुम्
ब. प्रधानाध्यापकं तोषयितुम्
स. छात्रान् तोषयितुम्
द. शास्त्रार्थक्षमतायै

114. "सा विद्या या........।
अ. वियुक्तये ब. विमुक्तये
स. प्रमुक्तये द. नियुक्तये।

115. भारतीयप्राचीनसंस्कृतेः मूलाधारः...........।
अ. धनम् ब. धर्मः
स. व्यापारः द. राजनीतिः

116. शिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यमिदं स्यात्।
अ. मानसिकः योग्यतायाः विकासः
ब. सर्वाङ्गीणविकासः
स. उद्योगप्राप्तिः
द. साक्षरतायाः सम्पादनम्

117. पाठ्यक्रमनिर्माणवेलायां कः विषयः अवधेयः?
अ. शिक्षकक्षमता ब. विद्यालयसौविध्यम्
स. शिक्षोद्देश्यानि द. देशस्य परिस्थितिः

118. उत्तमः शिक्षकः भवति-
अ. परिश्रमी ब. मेधावी
स. सज्जनः द. छात्रविकासतत्परः

119. शिक्षकाय इदम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्-
अ. अध्यापनकर्मणि आदरः
ब. समयपरिपालनम्
स. उद्योगः
द. सामाजिकगौरवम्।

120. शिक्षणसमये कोऽपि छात्रः शिक्षकस्य दोषं प्रकाशयति चेत् सः छात्रः-?
अ. तर्जनीयः ब. सम्माननीयः
स. उपेक्षणीयः द. श्रोतव्यः

चतुर्थः खण्डः

अङ्काः- 40

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

121. "आदौ पद्यैः नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्" इति कुत्र भवति?
अ. कथायाम् ब. आख्यायिकायाम्
स. नाटके द. महाकाव्ये।

122. पञ्चतन्त्रानुसारेण अमरशक्तिराज्ञः मूर्खपुत्रेषु अयं नास्ति।
अ. बहुशक्तिः ब. अनन्तशक्तिः
स. उग्रशक्तिः द. अग्रशक्तिः

123. बृहत्कथामञ्जर्यां मदनमञ्जुकायाः विवाहः केन सह भवति?
अ. शुभ्रवाहनदत्तेन ब. नरवाहनदत्तेन
स. कृष्णवाहनदत्तेन द. वृषवाहनदत्तेन।

124. कात्यायनश्रौतसूत्रं कस्य वेदस्य?
अ. ऋग्वेदस्य ब. यजुर्वेदस्य
स. सामवेदस्य द. अर्थववेदस्य।

125. जैमिनीयगृह्यसूत्रं कस्य वेदस्य?
अ. सामवेदस्य ब. यजुर्वेदस्य
स. ऋग्वेदस्य द. अथर्वतेदस्य

126. निरुक्तं कतिविधम्?
अ. द्विविधम् ब. चतुर्विधम्
स. त्रिविधम् द. पञ्चविधम्

127. वर्णस्तरः मात्राबलम् सामसन्तानः? इत्यस्मिन् उपनिषद्वाक्ये सन्तान शद्बस्य कोऽर्थः?
अ. उच्चारणस्थानदृढता
ब. स्पष्टस्वरः
स. सन्धिनियमज्ञानम्
द. स्पष्टाक्षरविन्यासः।

128. "सार्थः" इति- उपन्यासः केन अनूदितः?
अ. एच्० वीं नागराजः
ब. जनार्दन हेगड़े
स. वी राघवन्
द. गणेश हेगड़े

129. "सङ्गीतसारः" इत्यस्य रचयिता कः?
अ. शरव्यदेवः ब. विद्यारव्यः
स. सारङ्गदेवः द. विद्याभास्करः।

130. "मार्जारस्य मुखं दृष्टम्" इति पुस्तकं कस्य?
अ. जनार्दन हे गड़ेवर्यस्य
ब. रमाकान्तशुक्लस्य
स. एच्० वी नागराजस्य
द. डा० विश्वासस्य।

131. "शृङ्गारतिलकम्" कस्य कृतिः?
अ. मयूरभट्टस्य ब. रुद्रभट्टस्य
स. महिमभट्टस्य द. बाणभट्टस्य।

132. विशाखादत्तस्य कृतिः का?
अ. प्रसन्नराघवम् ब. मालतीमाधवम्
स. मुद्राराक्षसम् द. मृच्छकटिकम्।

133. सरस्वतीकण्ठाभरणस्य प्रणेता कः?
अ. धनञ्जयः ब. अश्वघोषः
स. भोजराजः द. विश्वनाथः

134. शारिपुत्रप्रकरणस्य कर्त्ता कः?
अ. अश्वघोषः ब. बुद्धस्वामी
स. सोमदेवः द. श्रीहर्षः

135. महाभाष्यस्य "प्रदीपव्याख्या" कस्य?
अ. रुय्यटस्य ब. नागेशस्य
स. हरीशस्य द. कैय्यटस्य

136. मल्लिनाथेन "कुमारसम्भवस्य" का टीका लिखिता?
अ. सौदामिनी ब. कादम्बिनी
स. सञ्जीवनी द. चन्द्रिका

137. "पुरुरवा- ऊर्वशी" आख्यानं कस्मिन् ब्राह्मणे वर्णितमस्ति?
अ. ऐतरेयब्राह्मणे ब. शतपथब्राह्मणे
स. ताण्ड्यब्राह्मणे द. वंशब्राह्मणे

138. "तत्त्वं पूषन्नपावृणु" इति कुत्र वर्त्तते?
अ. माण्डूक्योपनिषदि ब. ईशावास्योपनिषदि
स. केनोपनिषदि द. मुण्डकोपनिषदि

139. नेदम् आस्तिकदर्शनम्-
अ. योगदर्शनम् ब. मीमांसादर्शनम्
स. वैशेषिकदर्शनम् द. योगाचारदर्शनम्

140. अद्वैतवेदान्तदर्शने महावाक्यानि कति वर्त्तन्ते?
अ. पञ्च ब. चत्वारि
स. त्रीणि द. षट्

141. आर्हतदर्शने कति रत्नानि अंगीक्रियन्ते?
अ. पञ्च ब. चतुर्दशः
स. त्रीणि द. द्वे

142. नेदं नास्तिकदर्शनम्-
अ. योगदर्शनम् ब. सौत्रान्तिकम्
स. वैभाषिकम द. योगाचारदर्शनम्

143. "जयति" इत्यत्र कः गणः वर्त्तते?
अ. यगणः ब. नगणः
स. रगणः द. जगणः

144. साहित्यशास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकेषु कः नास्ति?
अ. मम्मटः ब. क्षेमेन्द्रः
स. वामनः द. आनन्दवर्धनः

145. "काव्यस्यात्मनि- अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमतिः"- इति कस्मिन् साहित्यग्रन्थे उक्तमिदम्?
अ. काव्यादर्शे ब. काव्यमीमांसायाम्
स. काव्यप्रकाशे द. व्यक्तिविवेके

146. वृत्तगन्धोज्झितं किम्?
अ. पद्यम् ब. चम्पूः
स. गद्यम् द. दूतकाव्यम्

147. नेदं पद्यकाव्यम्-
अ. शिशुपालवधम् ब. नैषधीयचरितम्
स. किरातार्जुनीयम् द. रत्नावली

148. त्रिविक्रमभट्टविरचितं चम्पूकाव्यमेतत्-
अ. यशस्तिलकचम्पूः ब. नलचम्पूः
स. भारतचम्पूः द. विश्वगुणादर्शचम्पूः

149. दशरूपकेषु नाटकं कतमम्?
अ. प्रथमम् ब. तृतीयम्
स. अष्टमम् द. दशमम्

150. भट्टनारायणविरचितं नाटकं तु-
अ. मृच्छकटिकम् ब. वेणीसंहारम्
स. पञ्चरात्रम् द. मालतीमाधवम्

151. "सन्धानम्" इति काव्यसंग्रहस्य रचयिता कः?
अ. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः
ब. राधावल्लभत्रिपाठी

स. रेवाप्रसादद्विवेदी
द. रमाकान्तशुक्लः

152. प्रदत्तेषु ग्रन्थेषु शद्बकोशग्रन्थोऽयं वर्त्तते।
अ. बार्हरथत्यम् ब. पञ्चकोशाः
स. अर्थसंग्रहः द. वाचस्यत्यम्।

153. गृहस्थैः क्रियमाणेषु पञ्चयज्ञेषु अन्यतमोऽयम्-
अ. बलिवैश्वदेवयज्ञः ब. सोमयज्ञः
स.अश्वमेधयज्ञः द. राजसूययज्ञः

154. "कालमाधवः" इति कस्य शास्त्रस्य ग्रन्थः
अ. धर्मशास्त्रस्य ब. मीमांसाशास्त्रस्य
स. ज्योतिषशास्त्रस्य द. साहित्यशास्त्रस्य

155. ज्योतिषशास्त्रं कतिषु स्कन्धेषु विभक्तम्?
अ. त्रिषु ब. सप्तसु
स. पञ्चसु द. अष्टसु।

156. "लीलावतीगणितं" केन रचितम्?
अ. भास्कराचार्येण ब. कुमारिलभट्टेन
स. शङ्कराचार्येण द. वराहमिहिरेण

157. रामायणे "ऐदम्प्राथम्येन रामलक्ष्मणौ- हनुमत्सुग्रीवाभ्यां सह कुत्र अमिलताम्?
अ. अयोध्यायाम् ब. लङ्कायाम्
स. चित्रकुटे द. किष्किन्धायाम्।

158. शकुन्तलोपाख्यानं महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि वर्त्तते?
अ. आदिपर्वणि ब. वनपर्वणि
स. भीष्मपर्वणि द. विराटपर्वणि।

159. "व्यासगीता" कस्मिन् पुराणे वर्त्तते?
अ. भागवतपुराणे ब. कूर्मपुराणे
स. मत्स्यपुराणे द. विष्णुपुराणे

160. "दुर्गासप्तशती" कस्मिन् पुराणे वत्तते?
अ. शिवपुराणे ब. मार्कण्ड़ेयपुराणे
स. लिंगपुराणे द. स्कन्दपुराणे।

द्वितीयो भागः
(संस्कृतभाषातत्त्वदक्षता)

1. यथानिर्देशं लिखत।

क. तेन पुस्तके पठिते तव कोपः किमर्थम्? (रेखाङ्कितस्य विभक्तिं निरूपयत)

ख. कृष्णः कंसम् अहन् ? (लटि परिवर्तयत)

ग. यात्रिणः कन्याकुमारीम् अगच्छन्। सूर्यास्तञ्च अपश्यन् (रेखङ्कितयोः क्तवतु प्रत्ययत्वेन परिवर्तयत।)

घ. कविता, सविता, गन्ता, महिमा। (एतेषु स्त्रीलिङ्गपदं किम्?)

ङ. निःसर्पे हतसर्पे वा भवने सुप्यते सुखम्। (विशेषणपदं किम्?)

2. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

सम्प्रति विश्वे सर्वे सर्वत्र संस्कृतस्य वैज्ञानिकतां मुक्तकण्ठेनाङ्गीकुर्वन्ति। भौतिकसुखमनुधावन्तः आधुनिकाः अद्य संस्कृतवाङ्मयस्याध्ययने प्रवृत्ता अवलोक्यन्ते। पाश्चात्या अपि सुरभारत्याः सत्तामनुभवन्तो स्वविद्यालयेषु संस्कृतस्य अनिवार्यतां पर्यकल्पयन्। प्रत्येकं देशस्य, तन्नागरिकाणाञ्च विकासार्थं प्रतिक्षेत्रं संस्कृतस्य अनिवार्यता भवेत्। संस्कृतस्य उच्चाणेनैव स्मृतिशक्तिविकासः, निरोगता च भवतीति अकेके शिक्षाविदः आमनन्ति।

क. एतस्य शीर्षकं किं स्यात् ?

ख. संस्कृतोच्चारणेन कः लाभः ?

ग. के संस्कृतवाङ्मयस्य अध्ययनं कुर्वन्ति ?

घ. संस्कृतस्य अनिवार्यतां के कृतवन्तः ?

ङ. साम्प्रतं संस्कृतस्य कीदृशरूपमङ्गीक्रियते ?

3. पद्यं पठित्वा उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डो भाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमो कर्मणे।।

क. अस्मिन् पद्ये कस्य विषये वर्णितमस्ति ?

ख. कुलालवत् कः नियमितः ?

ग. रुद्रः केन भिक्षाटनं कारितः ?

घ. महासङ्कटे कः क्षिप्त ?

ङ. अत्र किं छन्दः वर्तते ?

4. कमपि एकं विषयमधिकृत्य पञ्चाशत् शब्द परिमितम् अनुच्छेदं लिखत।

क. स्वच्छभारतम्। ख. योगस्य महत्त्वम्।
ग. विश्वविद्यालयजीवनम्। घ. नारीशिक्षा।

उत्तरपत्रम्

1	(ब)	2	(अ)	3	(अ)	4	(स)
5	(अ)	6	(स)	7	(अ)	8	(अ)
9	(अ)	10	(ब)	11	(ब)	12	(स)
13	(अ)	14	(अ)	15	(द)	16	(स)
17	(स)	18	(द)	19	(अ)	20	(द)
21	(ब)	22	(द)	23	(द)	24	(ब)
25	(ब)	26	(ब)	27	(अ)	28	(ब)
29	(ब)	30	(अ)	31	(द)	32	(स)
33	(स)	34	(द)	35	(द)	36	(अ)
37	(ब)	38	(स)	39	(ब)	40	(ब)
41	(स)	42	(द)	43	(स)	44	(ब)
45	(अ)	46	(अ)	47	(द)	48	(अ)
49	(स)	50	(स)	51	(स)	52	(द)
53	(द)	54	(स)	55	(अ)	56	(ब)
57	(अ)	58	(द)	59	(ब)	60	(ब)
61	(द)	62	(ब)	63	(अ)	64	(स)
65	(ब)	66	(स)	67	(अ)	68	(ब)
69	(स)	70	(स)	71	(अ)	72	(अ)
73	(अ)	74	(ब)	75	(ब)	76	(ब)
77	(द)	78	(स)	79	(ब)	80	(स)

81	(द)	82	(स)	83	(द)	84	(स)
85	(द)	86	(द)	87	(द)	88	(ब)
89	(स)	90	(द)	91	(ब)	92	(द)
93	(द)	94	(स)	95	(अ)	96	(ब)
97	(अ)	98	(स)	99	(ब)	100	(स)
101	(ब)	102	(अ)	103	(द)	104	(ब)
105	(अ)	106	(स)	107	(ब)	108	(ब)
109	(ब)	110	(ब)	111	(अ)	112	(ब)
113	(द)	114	(अ)	115	(ब)	116	(ब)
117	(स)	118	(द)	119	(अ)	120	(स)
121	(ब)	122	(द)	123	(द)	124	(ब)
125	(अ)	126	(स)	127	(स)	128	(अ)
129	(ब)	130	(द)	131	(ब)	132	(स)
133	(स)	134	(अ)	135	(स)	136	(अ)
137	(अ)	138	(ब)	139	(द)	140	(ब)
141	(स)	142	(अ)	143	(ब)	144	(अ)
145	(द)	146	(स)	147	(द)	148	(ब)
149	(अ)	150	(ब)	151	(अ)	152	(द)
153	(ब)	154	(अ)	155	(अ)	156	(अ)
157	(द)	158	(अ)	159	(ब)	160	(ब)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-9

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

प्रथमखण्डः (संस्कृतभाषादक्षता)

अङ्काः-60

1. दीर्घसन्धेः किमुदाहरणम् ?
   अ. प्रत्येकम् ब. गणेशः
   स. भानूदयः द. एकैकम्
2. 'यशांसि' इत्यत्र कः सन्धिः?
   अ. परसवर्णः ब. छत्वसन्धिः
   स. अनुस्वारः द. चर्त्वसन्धिः
3. हरी + एतौ इत्यत्र सन्धिः अस्ति -
   अ. गुणः ब. प्रकृतिभावः
   स. वृद्धिः द. दीर्घः
4. प्र + एजते -
   अ. प्रेजते ब. प्रैजते
   स. प्रएजते द. प्रयजते
5. 'आच्छादयति' इत्यत्र अयमागमो भवति -
   अ. आडागमः ब. तुगागमः
   स. अडागमः द. सुडागमः
6. 'वारि' शब्दस्य पञ्चमी-एकवचनरूपमिदम् -?
   अ. वारिणात् ब. वारिणः
   स. वारिणाः द. वारिणेः
7. 'अदस्' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे चतुर्थी-एकवचनरूपं किम्?
   अ. अमुष्मै ब. अमुष्यै
   स. अमुने द. अमुयै
8. 'चमू' इति शब्दस्य पञ्चमीविभक्तौ रूपम् -
   अ. चमूत् ब. चम्वै
   स. चम्वाः द. चमूयाः
9. 'महत्' शब्दस्य पुंलिंगे प्रथमाबहुवचनरूपम् -
   अ. महान्तः ब. महतः
   स. महन्तः द. महान्ताः
10. 'आशिष्' इति शब्दे 'आशिषः' इति रूपं कुत्र कुत्र आयाति?
   अ. द्वि.बहु, तृ.बहु, प.बहु
   ब. प्र.बहु, प.एक, ष.बहु
   स. प्र.बहु, द्वि.बहु, प.एक, ष.एक
   द. प्र.बहु, द्वि.बह, प.बहु, ष.बहु
11. 'कृ' धातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचनं किम्?
   अ. ककार ब. चकृव
   स. चकार, चकर द. अकार्षीत्
12. 'लभ्' धातोः परस्मैपदे लृट्लकारे रूपम् -
   अ. लेप्स्यति ब. लभिष्यते
   स. लप्स्यति द. परस्मैपदी नास्ति
13. 'जघास' इति कस्य धातोः रूपम्?
   अ. जघ् धातोः ब. अद् धातोः
   स. घस् धातोः द. हन् धातोः
14. 'प्राप्नोति' इत्यस्य लङ्लकारे मध्यमपुरुषैकवचनम् -
   अ. प्राप्नोः ब. आप्स्यत्
   स. प्राप्नोत् द. आप्नुत्
15. 'वदव्यक्तायां वाचि इति धातोः लिटिप्रथमपुरुषरूपाणि-
   अ. उव्यक्त-उव्यक्तुः-उव्ययुः
   ब. उवचि-उवाच्यतः-उवाच्युः
   स. उवाच-ऊचतुः-ऊचुः
   द. उवाद-ऊदतुः-ऊदुः
16. कस्याः विभक्तेः कारकत्वं नास्ति?
   अ. पञ्चम्याः ब. षष्ठ्याः
   स. सप्तम्याः द. सम्बोधनस्य
17. कर्ता कीदृशो भवति?
   अ. अस्वतन्त्रः ब. अप्रघातः
   स. स्वतन्त्रः द. विशेषणम्

18. आधारः कतिधा?
   अ. त्रिधा ब. चतुर्धा
   स. पञ्चधा द. सप्तधा
19. अहं विद्यालयात् --- ग्रामं गच्छामि।
   अ. लोकयानात् ब. लोकयाने
   स. लोकयानेन द. लोकयानेषु
20. 'यूपाय दारुः' इत्यत्र चतुर्थ्याः कारणम् -
   अ. सम्प्रदानम् ब. तादर्थ्यम्
   स. रुचिः द. स्पृहा
21. 'शाकपार्थिवः' इत्यत्र कः समासः स्यात्?
   अ. द्वन्द्वः ब. मध्यमपदलोपी कर्मधारयः
   स. उपमानकर्मधारयः द. विशेषणपूर्वपदकर्मधारयः
22. 'विक्रमादित्यः' इत्यत्र विग्रहवाक्यम् ---
   अ. विक्रमाय आदित्यवत्
   ब. विक्रमे आदित्य एव
   स. विक्रमेण आदित्यः
   द. विक्रमस्य आदित्यः
23. 'नवरात्रिः' इत्यत्र समासः--
   अ. द्वन्द्वः ब. बहुव्रीहिः
   स. कर्मधारयः द. द्विगुः
24. उत्तरपदप्रधानः समासः कः?
   अ. अव्ययीभावः ब. तत्पुरुषः
   स. बहुव्रीहिः द. द्वन्द्वः
25. पीतक्षीरः (बालः) इत्यत्र विग्रहवाक्यं किम्?
   अ. पीतः क्षीरः यस्य सः ब. पीतस्य क्षीरः
   स. पीतं क्षीरं येन सः द. पीतं क्षीरं यस्य सः
26. 'कृ + तृच्' अत्र किं रूपं स्यात्?
   अ. कारकः ब. कर्त्ता
   स. कारयिता द. कुर्त्ता
27. 'पच्' धातोः क्तप्रत्यये रूपम्-
   अ. पक्तम् ब. पाकः
   स. पक्वम् द. पाचक
28. 'नी' धातोः ल्यप्प्रत्यये रूपम्-
   अ. नीत्वा ब. आनीय
   स. आनयित्वा द. नयित्वा
29. 'कृ' धातोः शतृप्रत्यये स्त्रीलिङ्गे रूपम् -
   अ. कुर्वती ब. कुर्वता
   स. कुर्वन्ती द. कुर्वमाणा
30. 'शयनम्' इत्यत्र प्रत्ययः -
   अ. ण्वुल् ब. ल्युट्
   स. अच् द. अम्
31. 'दैत्यः' इत्यत्र कः प्रत्ययः --?
   अ. ण्य ब. इञ्
   स. घञ् द. अञ्
32. 'बकानां समूहः' इत्यर्थे अण्प्रत्येये किं रूपम् ?
   अ. बकाः ब. बकसमूहः
   स. बाकम् द. बकगणः
33. कुरु + ण्य= ---?
   अ. कौरवः ब. कुर्यात्
   स. कुरुण्यः द. कौरव्यः
34. 'दाशरथिः' इत्यत्र अपत्यार्थकः कः प्रत्ययः ?
   अ. अण् ब. इञ्
   स. ण्य द. इ
35. 'यशस्वी' इत्यत्र अयं हि तद्धितप्रत्ययः -
   अ. स्वीनि ब. इन्
   स. वी द. विनि
36. 'मनोहारी' इत्यस्य स्त्रियां किं रूपं स्यात् ?
   अ. मनोहारि ब. मनोहारीणि
   स. मनोहारिणी द. मनोहरा
37. 'ङीष्' प्रत्ययान्तशब्दस्य उदाहरणमस्ति -
   अ. साध्वी ब. किशोरी
   स. कुमारी द. दात्री
38. 'कुमारी' इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
   अ. ङीप् ब. ङीन्
   स. ङीष् द. विन्
39. 'पाचिका' इत्यत्र प्रत्ययं निर्दिशत -
   अ. आप् ब. चाप्
   स. डाप् द. टाप्
40. आचार्यस्य विवाहिता पत्नी -
   अ. आचारी ब. आचार्याणी
   स. आचार्या द. गुरुमाता

41. 'अस्माभिः शतं विहाय भोक्तव्यम्' इत्यत्र अव्ययपदं किम्?
अ. अस्माभिः   ब. शतं
स. विहाय   द. भोक्तव्यम्

42. कस्य परिवर्त्तनं त्रिषु लिङ्गेषु, त्रिषु वचनेषु न भवति ?
अ. सुवन्तस्य   ब. तिङन्तस्य
स. अव्ययस्य   द. कृदन्तस्य

43. 'प्रविशति' इत्यस्य लङ्लकारे रूपम् -
अ. अप्रविशत्   ब. प्राविशत्
स. प्राविशति   द. अप्रविशति

44. 'संसारः नित्यं परिवर्तते' इत्यत्र उपसर्गः कः ?
अ. नित्यम्   ब. संसारः
स. परि   द. न कोऽपि

45. अत्र उपसर्गयुक्तं पदं किमस्ति ?
अ. तपस्वी   ब. सर्वतः
स. वियोगः   द. प्लवते

46. 'अव + ज्ञा+ ल्यप्' योगेन किं रूपम् ?
अ. अवज्ञानम्   ब. अवज्ञाप्य
स. अवज्ञाय   द. अवज्ञा

47. वि + जयति -
अ. विजयते   ब. विजयताम्
स. विजयति   द. विजयः

48. 'श्रोतुमिच्छति' इत्यत्र किं स्यात् ?
अ. विश्रृणोति   ब. श्रावयिष्यति
स. शुश्रूषते   द. शोश्रूयते

49. पुनः पुनः नयति -
अ. पुनर्नयति   ब. नेष्यति
स. नेनीषति   द. नेनीयते

50. लेखितुमिच्छति -
अ. लिलेखिषति   ब. विलिखायेत
स. लेखिष्यति   द. लेखायते

51. 'राजानम् आत्मनः इच्छति' इत्यत्र किं स्यात् ?
अ. राराजते   ब. राजीयति
स. विराजते   द. राराष्टि

52. तरुणः इव आचरति ---?
अ. तरुणचरति   ब. तातृण्यते
स. तरुणायते   द. अवतरुणति

53. असुन्दरः सुन्दरः इव आचरति -
अ. असुन्दरी भवति   ब. सुन्दरः
स. सौन्दर्यम्   द. सुन्दरायते

54. 'कृष्णायते' इत्यस्य विश्लेषणं किम् ?
अ. कृष्णं बहुधा इच्छति   ब. कृष्णस्य परमो भक्तः
स. कृष्णः इव आचरति   द. कृष्णस्य शत्रुः

55. विष्णूयति -
अ. विष्णुः इव आचरति   ब. विष्णुम् आत्मनः इच्छति
स. विष्णुः विभेति   द. विष्णवे ददाति

56. 'छात्राः कक्षां प्राविशन्' इत्यस्य किं स्यात् वाच्य-परिवर्तने?
अ. छात्रैः कक्षां प्राविश्यन्
ब. छात्रैः कक्षा प्राविशन्त
स. छात्रैः कक्षा प्राविश्यत
द. छात्रैः कक्षा प्रविश्यताम्

57. 'भवती गीतं गायतु' इत्यस्य वाच्यपरिवर्त्तनं कथम् ?
अ. भवत्या गीतं गीयताम्
ब. भवत्या गीतः गीयताम्
स. भवती गीतानि गायताम्
द. भवत्या गीताः गीयताम्

58. 'वानराः फलानि खादन्ति' इत्यस्य वाच्यपरिवर्तनं कथम्?
अ. वानरैः फलानि खाद्यन्ते
ब. वानरेण फलानि खाद्यते
स. वानराः फलानि खादितानि
द. वानरैः फलम् अखाद्यत

59. सः अद्य गृहं गतवान् ----?
अ. तेन अद्य गृहः गताः
ब. तेन अद्य गृहं गतम्
स. तेन अद्येन गृहं गतम्
द. तेन अद्य गृहाणि गतानि

60. मुनयः तपः आचरेयुः ---?
अ. मुनिभिः तपः आचर्येत
ब. मुनिभिः तपम् आचर्येत
स. मुनिभिः तपः आचर्येत्
द. मुनिना तपः आचरितम्

द्वितीयखण्डः (मानसिकयोग्यता) अङ्काः-40

61. DULTERATION शब्दे दक्षिणतः चतुर्थाक्षरस्य वामभागे पञ्चमवर्णः कः भविष्यति?
अ. L   ब. T
स. V   द. E

62. दीयमानात् शब्दात् यदि शब्दकोषाधारेण सज्जीक्रियते, तर्हि कः क्रमः सम्यक् भवति?
अ. RURAL   ब. ROMANCE
स. REJOICE   द. REVEAL

63. 8631-4718+5371= ....?
अ. 9292   ब. 9284
स. 7492   द. 9492

64. -----? -5198=2436
अ. 4762   ब. 7634
स. 7492   द. 9492

65. मनोजः रमेशम् उक्तवान् -अहं भवतः पितामहस्य एकः पुत्रः अस्मि। मनोजः रमेशेन सह केन सम्बन्धेन सम्बन्धितः?
अ. पिता   ब. भ्राता
स. पुत्रः   द. भ्रातष्पुत्रः

66. 'B' इत्येतस्य भगिनी 'A' अस्ति, 'C' इत्येतस्य भ्राता 'B' अस्ति, 'D' इत्येतस्य पुत्रः 'C' अस्ति, तर्हि 'A' इत्यनेन सह 'D' इत्येतस्य कः सम्बन्धः?
अ. वधू   ब. पुत्री
स. पितृव्या   द. न कोऽपि

67. एकं चित्रपटं दर्शयन् एकः नरः उक्तवान् 'मम न कोऽपि भ्राता, भगिनी च अस्ति, परन्तु तस्य व्यक्तेः पिता मम पितुः पुत्र अस्ति। सूचयन्तु यत् चित्रपटे कस्य चित्रम् अस्ति?
अ. तस्यपितुः   ब. तस्यपुत्र
स. स्वस्य   द. तस्य भ्रातुः

68. 'X' Y इत्येतस्य भगिनी 'Y' K इत्येतस्य पुत्री, 'K' L इत्येतस्य पतिः, 'L' Y तर्हि इत्येतस्य कः?
अ. भ्राता   ब. भगिनी
स. पिता   द. माता

69. रमा गीतां कथयति 'भवत्याः पितुः पुत्रस्य भगिन्याः भगिनी अहम् "। तर्हि रमागीतयोः कः सम्बन्धः?
अ. भ्राता   ब. पितृव्या
स. भगिनी   द. माता

70. AC, DF, GI, JL,------ ?
अ. BD   ब. MO
स. MN   द. DO

71. SMOKE = POLLUTION , WAR = ... ?
अ. VICTORY   ब. RMY
स. DEATH   द. ENEMY

72. 4, 8, 9, 27, 16, 64, 25 ----?
अ. 81   ब. 125
स. 100   द. 36

73. 5/6 इत्यस्य 216 = ----?
अ. 160   ब. 170
स. 180   द. 200

74. 12, 48, 13, 52, 14, 56, 15 ----?
अ. 60   ब. 90
स. 64   द. 105

75. यदि कस्मिन् वर्षे फरवरीमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के शुक्रवासरः अस्ति, तर्हि तस्यैव वर्षस्य अगस्तमासस्य दशमदिनाङ्के किं दिनं भविष्यति?
अ. मंगलवासरः बुधवासरो वा
ब. शुक्रवासरः
स. शनिवासरः रविवासरो वा
द. न कोऽपि

76. P Q R S चेति चत्वारः क्रमानुसारेण मासाः सन्ति, येषु P S च इत्यस्मिन् त्रिंशत् दिनानि भवन्ति, तर्हि "S" इति कः मासः अस्ति?
अ. अगस्तः   ब. सितम्बरः
स. नवम्बरः   द. दिसम्बरः

77. पितुः आयुः ज्येष्ठपुत्रस्य आयुषः द्विगुणम् अस्ति। दशवर्षानन्तरं पितुः आयुः कनिष्ठपुत्रस्य आयुषः त्रिगुणं भविष्यति। यदि द्वयोः पुत्रयोः मध्ये 15 वर्षाणां व्यवधानम् अस्ति, तर्हि पितुः आयुः किम् अस्ति?
अ. 50 वर्षाणि   ब. 55 वर्षाणि
स. 60 वर्षाणि   द. 70 वर्षाणि

78. दशवर्षेभ्यः पूर्वं पितुः पुत्रस्य आयुषः अनुपातम् 11:1 आसीत्। पञ्चवर्षानन्तरं पितुः आयुः पुत्रस्य आयुषः 2 गुणं भवति, तर्हि पुत्रस्य वर्त्तमानम् आयुः किम्?
अ. 12 वर्षाणि ब. 17 वर्षाणि
स. 22 वर्षाणि द. 27 वर्षाणि

79. कस्यापि मासे त्रिदिवसानन्तरं चतुर्थदिनाङ्के शनिवासरः आगच्छति। तस्यैव मासस्य सप्तविंशति दिनाङ्के कः दिवसः भविष्यति ?
अ. सोमवासरः ब. बृहस्पतिवासरः
स. शुक्रवासरः द. शनिवासरः

80. आंग्लवर्णमालायां दक्षिणतः पञ्चमाक्षरस्य वामभागे एकादशतमः वर्णः कः भविष्यति?
अ. P ब. L
स. M द. K

81. आंग्लवर्णमालायां वामतः अष्टमस्य तथा विंशतितमाक्षरस्य मध्ये कति वर्णाः भविष्यन्ति ?
अ. 10 ब. 11
स. 12 द. 13

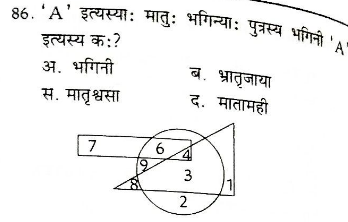
82. दीयमानानां शब्दानां यदि शब्दकोषाधारेण सज्जीकरणं क्रियते तर्हि कः शब्दः अन्तिमे स्थाने भविष्यति?
अ. Hectic ब. Hamper
स. Hesitate द. Hollon

83. INDEPENDENCE अत्र अक्षराणां प्रयोगं कृत्वा कः शब्दः न भवितुमर्हति?
अ. PENANCE ब. DEEPEN
स. INDED द. DICE

84. मम भगिन्याः पुत्रः रविः, तस्य मातामही रमा, रमायाः ज्येष्ठपुत्रः अशोकः, अशोकस्य पुत्रः लक्ष्मणः,लक्ष्मणस्य पितामहः युधिष्ठिरः तर्हि रवि-युधिष्ठिरयोः कः सम्बन्धः?
अ. भागिनेयः - मातुलः ब. पौत्रः - पितामहः
स. दौहित्रः - मातामहः द. अनुजः - अग्रजः

85. एकं चित्रपटं निर्दिश्य एका महिला वदति यत् एतत् चित्रपटं तस्याः पितुः एकमात्रस्य पुत्रस्य पितामह्या वधूः अस्ति। महिलायाः चित्रफलके स्थितमहिलया सह कः सम्बन्धः?
अ. माता ब. पितामही
स. पुत्री द. एतेषु न कोऽपि

86. 'A' इत्यस्याः मातुः भगिन्याः पुत्रस्य भगिनी 'A' इत्यस्य कः?
अ. भगिनी ब. भ्रातृजाया
स. मातृश्वसा द. मातामही

87. उपरिनिर्दिष्टे चित्रे केवलं त्रिभुजे विद्यमानाः संख्याः का?
अ. 1, 3, 2, 8 ब. 1, 4, 3, 8
स. 1, 8 द. 1, 2, 3, 4

88. केवलं वर्तुले विद्यमानाः संख्याः काः?
अ. 2, 6, 9, 3 ब. 4, 3, 2, 7
स. 3, 2, 4, 6 द. 2, 5, 9

89. आयत-वर्तुलयोः स्थिताः संख्याः काः?
अ. 4, 6, 7 ब. 4, 5, 6, 7
स. 4, 6 द. 4, 5, 6

90. आयत-त्रिभुजयोः स्थिताः संख्याः काः?
अ. 4 ब. 3, 4, 6
स. 4, 5, 6 द. 6

91. यदि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के 2000 तमे वर्षे रविवासरः आसीत्, तर्हि जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के 2013 तमवर्षे कः दिवसः भविष्यति?
अ. मङ्गलवासरः ब. बुधवासरः
स. शनिवासरः द. सोमवासरः

92. जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के, प्रथमे ख्रीष्टाब्दे कः दिवसः आसीत्?
अ. रविवासरः ब. सोमवासरः
स. बुधवासरः द. शनिवासरः

93. त्रिंशद्दिनानाम् एकस्मिन् मासे पञ्चशनिवासराः सन्ति, मासस्य प्रथमं दिनं निम्नेषु किं भविष्यति?
अ. रविवासरः ब. शुक्रवासरः
स. बुधवासरः द. सोमवासरः

94. एकः बालकः उत्तरदिशं प्रति द्विचक्रिकां चालयित्वा 1 कि. मि. गच्छति, पुनः सः वामं भ्रमित्वा 2 कि.मि. पर्यन्तं गच्छति। अधुना सः प्रारम्भिकस्थानात् 1 किमी पश्चिमदिशायां दण्डायमानः अस्ति। निर्णयतु यत् प्रारम्भस्थानात् कियद् दूरम् उत्तरदिशं प्रति गतवान्।
अ. 5 मी ब. 4 किमी
स. 8 मी द. 2 किमी

95. अजयः 12 मी उत्तरं प्रति गच्छति, ततः दक्षिणं प्रति 8 मी गमनानन्तरं 3 मी पूर्वं प्रति गच्छति। सः स्वगन्तव्यबिन्दोः कियत् दूरे कस्यां दिशि अस्ति।
अ. 8 मी पूर्व-दिशायाम् ब. 3 मी पश्चिमदिशायाम्
स. 5 मी उत्तरपूर्व-दिशायाम् द. 7 मी उत्तरपश्चिमदिशायाम्

96. सीता स्वगृहात् पूर्वां प्रति 14 कि.मि गच्छति, पुनः सा दक्षिणां प्रति 2 कि.मि गच्छति, अनन्तरं पुनः दक्षिणां प्रति 4 कि.मि गच्छति, तर्हि सीतायाः मुखं कस्यां दिशि वर्तते।
अ. पूर्वदिशि ब. उत्तरदिशि
स. दक्षिणदिशि द. पश्चिमदिशि

97. एका घटी नववादनस्य समयं निर्धारयति। यदि लघ्वी सूची पूर्वदिशि अस्ति, तर्हि दीर्घा सूची कस्यां दिशि अस्ति?
अ. पूर्वस्याम् ब. पश्चिमस्याम्
स. उत्तरस्याम् द. दक्षिणस्याम्

98. कश्चित् बालकः दर्पणे भित्तिघट्याः चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे मिनिट्सूची 12 मध्ये, घण्टासूची 3 मध्ये च आस्ताम्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः भवेत्?
अ. 8 वादनम् ब. 4 वादनम्
स. 5 वादनम् द. 3 वादनम्

99. घट्यां द्वाविंशत्यधिकं द्विवादनम्, दर्पणे समयः कः?
अ. 10:37 ब. 8:37
स. 9:38 द. 8:38

100. सूर्यः यदि भवतः वामतः उदेति, तर्हि भवान् कां दिशं पश्यन् स्यात्?
अ. पूर्वदिशम् ब. उत्तरदिशम्
स. दक्षिणदिशम् द. पश्चिमदिशम्

तृतीयखण्डः (संस्कृतवाङ्मयम्) अङ्काः-40

101. यजुर्वेदः कतिधा विभज्यते?
अ. द्विधा ब. त्रिधा
स. पञ्चधा द. सप्तधा

102. कस्मिन् वेदे यमयमीसंवादसूक्तं विद्यते?
अ. ऋग्वेदे ब. यजुर्वेदे
स. सामवेदे द. अथर्ववेदे

103. निरुक्तस्य नामान्तरमस्ति किम्?
अ. आकरणम् ब. व्युत्पत्तिः
स. निघण्टुः द. शिक्षा

104. 'असतो मा सद्गमय' उक्तिरियं कस्यामुपनिषदि वर्तते?
अ. कठोपनिषदि ब. केनोपनिषदि
स. ईशोपनिषदि द. बृहदारण्यकोपनिषदि

105. छान्दोग्योपनिषद् --- संबन्धवेदविशेषः ।
अ. सामवेदः ब. यजुर्वेद
स. अथर्ववेदः द. ऋग्वेदः

106. ॐ कारब्रह्मविवेचकः उपनिषद्ग्रन्थः -
अ. ईशावास्योपनिषद् ब. माण्डूक्योपनिषद्
स. केनोपनिषद् द. कठोपनिषद्

107. अलङ्कारिकविषयाः कस्मिन् पुराणे प्राप्यन्ते?
अ. विष्णुपुराणे ब. अग्निपुराणे
स. शिवपुराणे द. स्कन्दपुराणे

108. उरुक्रमः इति कस्य नामान्तरम्?
अ. शिवस्य ब. विष्णोः
स. इन्द्रस्य द. अग्नेः

109. संस्कारः कतिविधा?
अ. त्रिविधः ब. पञ्चविधः
स. चतुर्विधः द. षोडशः

110. कस्मात् संस्कारात् परं वटुः शिक्षां गृह्णाति?
अ. गर्भाधानसंस्कारात् ब. पुंसवनसंस्कारात्
स. अन्नप्राशनसंस्कारात् द. उपनयनसंस्कारात्

111. चातुर्वर्ण्ये सामान्यधर्माः कति ?
अ. चत्वारः ब. पञ्च
स. सप्त द. अष्ट

112. 'जयकाव्यम्' इति कस्य महाकाव्यस्य नामान्तरमस्ति?
अ. रामायणस्य ब. महाभारतस्य
स. अग्निपुराणस्य द. श्रीमद्भागवतस्य

113. महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि भीष्मः युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मविषये उपदिशति?
अ. वनपर्वणि ब. सभापर्वणि
स. शान्तिपर्वणि द. द्रोणपर्वणि

114. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा----इति पद्यं कुत्रत्यम्?
अ. रघुवंशम् ब. रामायणम्
स. महाभारतम् द. कुमारसम्भवम्

115. रामायणे आहत्य कति श्लोकाः सन्ति?
अ. 10000 ब. 22000
स. 24000 द. 25000

116. 'सांख्यकारिका' इति ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति --।
अ. सांख्यसप्ततिः ब. सांख्यदर्शनम्
स. सांख्यसूत्रम् द. प्रकृतिपुरुषसूत्रम्

117. अनुमानं कतिविधम्?
अ. पञ्चविधम् ब. त्रिविधम्
स. षड्विधम् द. विभागरहितम्

118. सत्कार्यवादसाधने कति कारणानि प्रस्तूयन्ते?
अ. पञ्च ब. चत्वारि
स. सप्त द. त्रीणि

119. पुरुषः अस्ति ---।
अ. अविवेकी ब. द्रष्टा
स. अचेतनम् द. प्रधानम्

120. ब्रह्मसूत्रस्य प्रणेता कः?
अ. कृष्णद्वैपायनः ब. शङ्कराचार्यः
स. बृहस्पतिः द. पराशरः

121. सन्ध्यावन्दनादीनि --।
अ. नैमित्तिकानि ब. प्रायश्चित्तानि
स. नित्यानि द. उपासनानि

122. वेदान्तसाराख्ये वेदान्तग्रन्थे किं नाम विषयः ?
अ. जीवब्रह्मैक्यम् ब. साधनचतुष्टयम्
स. प्रमेयगताज्ञान-निवृत्तिः द. मुमुक्षुत्वम्

123. निश्चयात्मिकाऽन्तःकरणवृत्तिर्नाम--।
अ. मनः ब. अहङ्कारः
स. बुद्धिः द. करणम्

124. तर्कसंग्रहस्य प्रणेता कः?
अ. कुमारिलभट्टः ब. अन्नंभट्टः
स. प्रभाकरभट्टः द. सीतारामभट्टः

125. इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम् ---।
अ. हेत्वाभासः ब. अनुमानम्
स. शब्दज्ञानम् द. प्रत्यक्षम्

126. यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमः ----।
अ. पक्षधर्मता ब. विपक्षप्रत्यासत्तिः
स. व्याप्तिः द. उपमितिः

127. मूलतः क्रमेण षड्वर्णाः लघवो भवन्ति --
अ. पृथ्वीच्छन्दसि ब. मालिनीछन्दसि
स. इन्द्रवज्रायाम् द. वंशस्थवृत्तौ

128. एषु वृत्तेषु कतमं दीर्घतमम्?
अ. मालिनी ब. शार्दूलविक्रीडितम्
स. अनुष्टुप् द. स्रग्धरा

129. छन्दश्शास्त्रे गणानां संख्या ---।
अ. 8 ब. 4
स. 5 द. 6

130. 'सुरभि सुरभि सुमनोहरैः'--अत्र कः अलंकारः?
अ. श्लेषः ब. वक्रोक्तिः
स. यमकः द. पुनरुक्तवदाभासः

131. शब्दपरिवृत्ति-असहिष्णुत्वं कुत्र प्राप्यते?
अ. शब्दालङ्कारे ब. अर्थालङ्कारे
स. उपमालङ्कारे द. रुपकालङ्कारे

132. "निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः" अत्र कः अलङ्कारः?
अ. श्लेषः ब. उपमा
स. सन्देहः द. उत्प्रेक्षा

133. यत्र एकपदे एकाधिकार्थः बोध्यते तत्र अलङ्कारः?
अ. उपमा ब. वक्रोक्तिः
स. श्लेषः द. रुपकः

134. व्यवहारसमारोपात् विशेषतः कः अलङ्कारः ज्ञायते?
अ. काव्यलिङ्गम् ब. अप्रस्तुतप्रशंसा
स. निदर्शना द. समासोक्तिः

135. अविरोधेऽपि विरोधवद् भानं कुत्र?
अ. विरोधे ब. पर्याये
स. पर्यायोक्तौ द. दीपके

136. साहित्यिकानां मते कोऽर्थः रमणीयतायाः?
अ. वाच्यार्थः ब. लक्षार्थः
ग. प्रतीयमानार्थः द. तात्पर्यार्थः

137. रीत्याः काव्यात्मत्वप्रतिपादकः कः?
अ. भामहः ब. वामनः
स. मम्मटः द. कुन्तकः

138. मालतीमाधवं कः रचितवान्?
अ. भारविः ब. भवभूतिः
स. माघः द. कालिदासः

139. शाकुन्तले मुख्यो रसः कः?
अ. करुणः ब. शृङ्गारः
स. शान्तः द. भयानकः

140. कौटिल्यग्रन्थस्य नाम किमस्ति?
अ. धर्मशास्त्रम् ब. तर्कशास्त्रम्
स. अर्थशास्त्रम् द. रसशास्त्रम्

चतुर्थखण्डः (शिक्षणाभिरुचिः) अङ्काः-20

141. छात्राणां वर्गीकरणस्य आधारः कः?
अ. समानायुः ब. समानबुद्धिः
स. समानजातिः द. समानधर्मः

142. विद्यालयस्य छात्राणां भाषणकलां विकासयितुं प्रमुखतः किं करणीयम्?
अ. विद्यालये वाक्प्रतियोगिता आयोजनीया
ब. वैयक्तिकरूपेण छात्राणां भाषणाभ्यासः करणीयः
स. केचन सुवक्तारः विद्यालये आमन्त्रणीयाः
द. भाषणकलाम् अधिकृत्य व्याख्यानं प्रदेयम्

143. बालके अधिकं मानसिकभारम् आपादयति--।
अ. स्नेहः ब. सहानुभूतिः
स. नियन्त्रणम् द. आलापः

144. कक्षायां प्रवेशकाले अध्यापकः स्वभावेन कीदृशः स्यात्?
अ. प्रसन्नमनाः ब. गम्भीरः
स. क्रुद्धः द. उदासीनः

145. छात्राणां विषये निर्णयः कथं करणीयः?
अ. क्रोधेन ब. दण्डं दर्शयित्वा
स. प्रधानाचार्योपरि दायित्वं प्रदाय द. शान्तमनसा

146. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य अपरं नाम--।
अ. मुदालियर् आयोगः ब. राधाकृष्णन् आयोगः
स. कोठारी आयोगः द. हण्टर् आयोगः

147. राष्ट्रियशिक्षानीतौ महत्त्वं प्रदत्तम् ---।
अ. परीक्षाक्षेत्रस्य ब. व्यवसायक्षेत्रस्य
स. अनुसन्धान-क्षेत्रस्य द. निदर्शनस्य

148. हण्टर्-आयोगस्य समयः आसीत्--।
अ. 1882-1902 ब. 1882-1883
स. 1866-1905 द. 1847-1970

149. यदि कक्षायां कोऽपि छात्रः प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुं न समर्थो भवति, तदा अध्यापकः किं कुर्यात्?
अ. स्वयम् उत्तरेत्
ब. छात्राय शारीरिकदण्डं दद्यात्
स. अन्यान् छात्रान् उत्तरितुम् आदिशेत्
द. उत्तरं वक्तुं प्रेरयेत्

150. यदि कश्चित् छात्रः अध्यापकस्य वचनं नानुपालयति, तर्हि किं करणीयम्?
अ. वैयक्तिकरूपेण सः बोधनीयः
ब. शारीरिकरूपेण दण्डनीयः
स अभिभावकान् आहूय विचारः करणीयः
द. तं प्रति ध्यानं न दातव्यम्

151. अध्यापकः सर्वाधिकं किम् अवलम्ब्य अध्यापयति?
अ. श्यामफलकम् ब. शिक्षोद्देश्यम्
स. पाठ्यपुस्तकम् द. दृश्यश्रव्योपकरणानि

152. भारतीयसम्बिधानस्य कस्यां सूच्यां शिशूनां कृते निश्शुल्कशिक्षा प्रदेया इति उल्लिखिताऽस्ति?
अ. 23 ब. 30
स. 15 द. 50

153. अनुसूचितजातीनां जनजातीनां शैक्षिकाभिवृद्धिः कस्याम् अनुसूच्यां वर्तते?
अ. 45 ब. 46
स. 50 द. 55

154. शिक्षायाः अर्थः भवति-
अ. अध्ययनम् ब. अध्यापनम्
स. विषयज्ञानम् द. अन्तर्निहितशक्तीनां विकासः

155. सर्वासां भाषाणां जननी इयम् इति प्रसिद्धिः ---।
अ. मातृभाषायाः ब. राष्ट्रभाषायाः
स. आंग्लभाषायाः द. संस्कृतभाषायाः

156. भारतस्य प्राचीनविश्वविद्यालयः, यत्र सैनिकशिक्षा प्रदीयते स्म ---।
अ. विक्रमशिला ब. तक्षशिला
स. नालन्दा द. न कुत्रापि

157. बोधने नियमतः उदाहरणं प्रति गमनं, किमित्युच्यते ?
अ. निगमनपद्धतिः ब. अन्वेषणपद्धतिः
स. आगमनपद्धतिः द. आगमन-निगमनपद्धतिः

158. पाठ्यसहगामिक्रिया भवति--।
अ. समयस्य सदुपयोगः ब. समयस्य दुरुपयोगः
स. आवश्यकम् द. अनावश्यकम्

159. अन्ताक्षरी अत्र अन्तर्निहिता--।
अ. पाठ्यक्रमे ब. सहगामिपाठ्यक्रमे
स. मूल्याङ्कने द. बोधने

160. भारतीयसंविधाने 6-14 वर्षात्मकबालानां कृते कीदृशी शिक्षा परिकल्पिता?
अ. आचारशिक्षा
ब. निःशुल्कशिक्षा
स. सामान्यविद्यलयीयशिक्षा
द. अनिवार्यनिःशुल्कसार्वजनीनशिक्षा

पञ्चमखण्डः (सामान्यज्ञानम्) अङ्काः-40

161. भारतस्य शान्तिपुरुषः कः?
अ. सुभाषचन्द्रबोसः ब. लालबाहादुरशास्त्री
स. बालगंगाधर-तिलकः द. भगतसिंहः

162. उच्चतमन्यायालयस्य आदर्शवाक्यं किम्?
अ. योगक्षेमं वहाम्यहम्
ब. धर्मचक्रप्रवर्तनाय
स. यतो धर्मस्ततो जयः
द. धर्मो रक्षति रक्षितः

163. नवनियुक्तिः भारतस्य प्रधानविचारपतिः कः?
अ. के. जि. बालकृष्णन्
ब. एस् के सचदेवः
स. अद्र गोपालकृष्णन्
द. शिवाजी गणेशन्

164. भारतस्य रक्षामन्त्री ---
अ. प्रणबमुखर्जी ब. मुरलिदेवडा
स. ए. के. एण्टोनी द. आस्करफर्नाण्डेज्

165. मुख्यनिर्वाचन-आयुक्तस्य नियुक्तिं को विदधाति?
अ. राष्ट्रपतिः ब. प्रधानमन्त्री
स. संसदः द. उच्चतमन्यायलयस्य मुख्यन्यायाधीशः

166. कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः कुत्रास्ति?
अ. राजस्थाने ब. गुजरातराज्ये
स. मध्यप्रदेशे द. बिहारप्रान्ते

167. प्राचीनभारतस्य शिक्षणसंस्थासु इयमप्येका--।
अ. बनारस-हिन्दुविश्वविद्यालयः
ब. तक्षशिला
स. विश्वभारती
द. अलीगढमुक्तविश्वविद्यालयः

168. केन्द्रीयविद्यालयसंगठनस्य ध्येयवाक्यमस्ति --।
अ. तत्त्वं पूषन् अपावृणु
ब. तमसो मा ज्योतिर्गमय
स. सहना ववतु
द. विद्ययाऽमृतमश्नुते

169. 'आर्यसमाजः' इति संस्थायाः स्थापना केन कृता ?
अ. राजाराममोहनरायेण ब. स्वामिदयानन्देन
स. स्वामिविवेकानन्देन द. स्वामिरामानन्देन

170. 'ज्ञानं सम्यग्वेक्षणम्' इति आदर्शवाक्यं कस्याः संस्थायाः?
अ. श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयस्य
ब. कालिदास-अकादम्याः
स. श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
द. भारतीयविद्याभवनस्य

171. विश्वफुटबॉल् चषकस्पर्धा 2011 तमे वर्षे कुत्र अभवत्?
अ. रसियादेशे ब. एसियामहादेशे
स. अमेरिकादेशे द. जापान्देशे

172. भारते क्रिडाक्षेत्रे अत्युत्तमः पुरस्कारः कः?
अ. अर्जुनः ब. द्रोणाचार्यः
स. राजीवगान्धि-खेलरत्नम् द. इन्दिरागान्धी

173. कस्य सम्बन्धो 'हॉकी' क्रिडया सह नास्ति?
अ. चैम्पियनट्राफी ब. चारमीनारट्राफी
स. इसांडाट्राफी द. इन्दिराट्राफी

174. डेविस्कप् कया क्रीडया सम्बद्धम्?
अ. टेनिस् ब. क्रिकेट्
स. हॉकी द. फुटबॉल

175. 'लेडी-रतनटाटा-कप' कस्यां क्रीडायां प्रदीयते ?
अ. हॉकी ब. फुटबॉल
स. टेनिस् द. एथलेटिक्स

176. भारतस्य राष्ट्रगानं केन रचितम् ?
अ. रवीन्द्रनाथटैगोरेण
ब. महात्मागान्धिना
स. सुभाषचन्द्रबोसेन
द. बङ्किमचन्द्रचटर्जिणा

177. पञ्जाबराज्यस्य किं लोकनृत्यम्?
अ. बाँसनृत्यम् ब. छऊनृत्यम्
स. भांगडानृत्यम् द. सुआनृत्यम्

178. 'ताजमहलम्' इति ऐतिहासिकस्मारकं कस्मिन् राज्ये वर्तते?
अ. देहल्याम् ब. राजस्थाने
स. उत्तरप्रदेशे द. गुजरातराज्ये

179. प्रसिद्धं तीर्थस्थलं, यत् पर्वतस्य अत्युन्नतप्रदेशे वर्तते--
अ. वृन्दावनम् ब. अयोध्या
स. वैष्णोदेवी द. पुरी

180. आन्ध्रप्रदेशसम्बद्धं नृत्यम् अस्ति --
अ. कथक ब. ओडिशी
स. कुचिपुडी द. दाण्डिया

181. क्षेत्रफलदृष्ट्या भारतस्य बृहत्तमं राज्यं किम्?
अ. उत्तरप्रदेशः ब. आन्ध्रप्रदेशः
स. राजस्थानाम् द. बिहारः

182. निम्नलिखितेषु किं राजस्थानस्य सीमावर्तिराज्यं नास्ति?
अ. गुजरात ब. हरियाणा
स. पञ्जाब द. उत्तराञ्चल

183. भारतदेशः कदा स्वतन्त्रो जातः?
अ. 1857 ब. 1916
स. 1947 द. 1984

184. मौर्यवंशसाम्राजस्य संस्थापकः कः आसीत्?
अ. नन्दः ब. कनिष्कः
स. चन्द्रगुप्तः द. हर्षवर्धनः

185. तुगलकवंशस्य संस्थापकः कः?
अ. गियासुद्दिनतुगलकः
ब. फिरोजशाहतुगलकः
स. मुहम्मदतुगलकः
द. न कोऽपि

186. संविधानस्य अष्टम्याम् अनुसूच्यां कति भाषाः स्वीकृताः सन्ति?
अ. 18 ब. 20
स. 22 द. 24

187. धर्मनिरपेक्षतायाः अर्थः भवति --।
अ. धर्मविहीनता ब. धर्मस्य उपेक्षा
स. सर्वेषु धर्मेषु आदरभावः द. धर्मं प्रति तटस्थता

188. केरलराज्ये साक्षरतायाः प्रतिशतं कियत्?
अ. 80% ब. 87%
स. 91% द. 65%

189. विश्वे एतेषु कस्मिन् देशे साक्षराः अधिकाः वर्तन्ते?
अ. भूटान् ब. पाकिस्तान
स. रुस् द. नेपाल

190. महाराष्ट्रस्य भाषा अस्ति --।
अ. हिन्दी ब. मणिपुरी
स. मराठी द. तामिल्

191. कन्नडं कस्य राज्यस्य भाषा?
अ. केरलस्य ब. बिहारस्य
स. कर्नाटकस्य द. राजस्थानस्य

192. राजस्थानस्य राजधानी अस्ति --
अ. भोपालम् ब. कोहिमा
स. चण्डीगडम् द. जयपुरम्

193. बेंकाक इति कस्य देशस्य राजधानी?
अ. म्यांमार ब. भूटान्
स. थाइलैण्ड द. न्यूजिलैण्ड

194. सङ्गणकयन्त्रस्य जनकः कः?
अ. मेकमिलन् ब. चार्ल्स बैबेज्
स. डब्लु कर्जन् द. जानसन्

195. ग्रामोफोन-इत्यस्य आविष्कारकर्त्ता कः?
अ. बी. थिमोनीयर ब. जी. मार्कोनी
स. थोमास-अल्वा एडीसन द. पियरे क्युरी

196. पेन्सिलीन् इत्यस्य उद्भावकः कः?
अ. एलेक्जैण्डर ग्राहमवैल
ब. थोमस अल्वा एडीसन
स. गैलिलियो
द. अलेक्जेण्डर फलेमिङ्ग

197. ज्ञानपीठपुरस्कारे रूप्यकराशिभिः सह एकस्याः देव्याः मूर्तिरपि प्रदीयते। सा देवी का?
अ. श्रीदेवी ब. शक्तिदेवी
स. वाग्देवी द. लक्ष्मीदेवी

198. एतेषु कः साहित्यक्षेत्रे नोबेलपुरस्कारं प्राप्तवान्?
अ. मदरटेरसा ब. रवीन्द्रनाथटैगोर
स. सी. वी. रमणः द. अमर्त्यसेन्

199. NCTE इत्यस्य विस्तारः भवति–
अ. राष्ट्रियप्रशिक्षणपरिषद्
ब. राष्ट्रियाध्यापकशिक्षापरिषद्
स. राष्ट्रियशिक्षकपरिषद्
द. राष्ट्रियशिक्षापरिषद्

200. NET इत्यस्य पूर्णं नाम–
अ. National Electronic Technology
ब. National English Test
स. National Eligibility Test
द. Nesty Excluding Test

उत्तरपत्रम्

1	(स)	2	(स)	3	(ब)	4	(अ)
5	(ब)	6	(ब)	7	(ब)	8	(स)
9	(अ)	10	(स)	11	(स)	12	(द)
13	(ब)	14	(अ)	15	(द)	16	(ब)
17	(स)	18	(अ)	19	(स)	20	(ब)
21	(ब)	22	(ब)	23	(द)	24	(ब)
25	(स)	26	(ब)	27	(स)	28	(ब)
29	(अ)	30	(ब)	31	(अ)	32	(स)
33	(द)	34	(ब)	35	(द)	36	(स)
37	(अ)	38	(अ)	39	(द)	40	(ब)
41	(स)	42	(स)	43	(ब)	44	(स)
45	(स)	46	(स)	47	(अ)	48	(स)
49	(द)	50	(अ)	51	(ब)	52	(स)
53	(द)	54	(स)	55	(अ)	56	(स)
57	(अ)	58	(अ)	59	(ब)	60	(अ)
61	(अ)	62	(स)	63	(ब)	64	(ब)
65	(अ)	66	(ब)	67	(स)	68	(द)
69	(स)	70	(ब)	71	(स)	72	(ब)
73	(स)	74	(अ)	75	(अ)	76	(ब)
77	(अ)	78	( )	79	(अ)	80	(द)
81	(ब)	82	(द)	83	(अ)	84	(ब)

85	(अ)	86	(अ)	87	(स)	88	(द)
89	(स)	90	(अ)	91	(ब)	92	(ब)
93	(ब)	94	(द)	95	(स)	96	(द)
97	(द)	98	(द)	99	(स)	100	(स)
101	(अ)	102	(अ)	103	(स)	104	(द)
105	(अ)	106	(द)	107	(ब)	108	(ब)
109	(द)	110	(द)	111	(ब)	112	(अ)
113	(द)	114	(ब)	115	(स)	116	(ब)
117	(अ)	118	(ब)	119	(द)	120	(अ)
121	(स)	122	(अ)	123	(द)	124	(अ)
125	(द)	126	(स)	127	(ब)	128	(द)
129	(अ)	130	(स)	131	(अ)	132	(ब)
133	(स)	134	(द)	135	(अ)	136	(स)
137	(ब)	138	(ब)	139	(ब)	140	(स)
141	(ब)	142	(अ)	143	(स)	144	(अ)
145	(द)	146	(स)	147	(स)	148	(ब)
149	(द)	150	(अ)	151	(अ)	152	(अ)
153	(अ)	154	(द)	155	(द)	156	(ब)
157	(अ)	158	(अ)	159	(ब)	160	(ब)
161	(ब)	162	(स)	163	(द)	164	(अ)
165	(अ)	166	(द)	167	(ब)	168	(अ)

169	(ब)	170	(अ)	171	(द)	172	(अ)
173	(द)	174	(स)	175	(अ)	176	(अ)
177	(स)	178	(स)	179	(स)	180	(स)
181	(स)	182	(द)	183	(स)	184	(स)

185	(स)	186	(स)	187	(स)	188	(स)
189	(स)	190	(स)	191	(स)	192	(द)
193	(स)	194	(ब)	195	(स)	196	(द)
197	(स)	198	(ब)	199	(ब)	200	(स)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-10

जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

1. प्राचीनतमः वैयाकरणः कः ?
   1. पाणिनिः 2. भट्टोजी दीक्षितः
   3. सरस्वती 4. इन्द्रः
2. 'अ' इत्यस्य उच्चारणस्थानमस्ति ?
   1. तालु 2. कण्ठः
   3. कण्ठ नासिका 4. मुर्धा
3. सुमेलनं विधीयताम् -
   1. अकार अ. 18
   2. एकारः ब. 30
   3. ऋकारः स.12
   4. अत् द. 6

	1	2	3	4
1.	अ	ब	द	स
2.	अ	स	ब	द
3.	द	स	अ	ब
4.	अ	स	द	ब

4. तत् + शिवः इत्यत्र निष्पन्नरूपम् -
   1. तच्छिवः 2. तच्शिवः
   3. उभयम् 4. न किमपि
5. उत्तम्भनम् इत्यस्य विच्छेदः -
   1. उद् + तम्भनम् 2. उद् + स्तम्भनम्
   3. उत् + स्तम्भनम् 4. उद् + त्तम्भनम्
6. अमी + ईशाः इत्यत्र निष्पन्नरूपम् -
   1. अमीशाः 2. अमी ईशाः
   3. उभयम् 4. न किमपि
7. स्वैरिणी इत्यस्य विछेदः -
   1. स्व +ईरिणी 2. स्वा +एरिणी
   3. स्व +एरिणी 4. स्वा +ईरिणी
8. शिवोऽर्च्यः इत्यस्य विच्छेदः ?
   1. शिवस् +अर्च्यः 2. शिव +अर्च्यः
   3. शिवः +अर्च्यः 4. शिवो +अर्च्यः
9. शिशुः + रोदिति इत्यत्र निष्पन्नरूपम् -
   1. शिशुः रोदिति 2. शिशोः रोदिति
   3.शिशू रोदिति 4. शिशः रोदिति
10. पूर्वत्रासिद्धम् इति कीदृशं सूत्रम् ?
    1. परिभाषा 2. संज्ञासूत्रम्
    3. अधिकारसूत्रम् 4. अतिदेशसूत्रम्
11. वाग्घरिः इत्यत्र हकारस्य घकारादेशः कथम् ?
    1. झलां जश् झशि 2. झयो ह्योन्यतरस्याम्
    3. झलां जशोऽन्ते 4. हशि च
12. प्लुतसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् ?
    1. अकालोऽझस्वदीर्घप्लुतः
    2. प्लुतश्च
    3. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्
    4. दूराद्धूते च
13. नदीसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् ?
    1. नदीभिश्च 2. नदी स्त्रियाम्
    3. आङो नाऽस्त्रियाम् 4. यू स्त्र्याख्यौ नदी
14. पदसंज्ञा केन भवति ?
    1. सुप्तिङन्तं पदम् 2. नः क्ये
    3. स्वादिष्वसर्वनामस्थाने 4. उपर्युक्तत्रयेणापि
15. यदि हरिशब्दस्य तृतीयैकवचनं हरिणा तर्हि सखिशब्दस्य तृतीयैकवचनम् -
    1. सखिना 2. सखिणा
    3. सख्या 4. सखया
16. निर्जरशब्दस्य प्रथमाद्विवचने रूपं भवति -
    1. निर्जरौ 2. निर्जरसौ
    3. उभयम् 4. न किमपि
17. उपानह् इति शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम् ?
    1. उपानत् 2. उपानह्
    3. उपानहः 4.उपानाह्
18. विद्वान् इत्यत्र शब्दः कः ?
    1. विद्वान् 2. विद्वस्
    3. विद्वत् 4. विद्वन्
19. तुद् धातोः प्रथमपुरुषैकवचने रूपं भवति (लटि)-
    1. तोत्ति 2. तोदति
    3. तुदति 4. तोदयति
20. आह इति कस्य धातोः कस्मिन् लकारे रूपम् ?
    1. ब्रू, लिट् 2. वच्, लिट्
    3. ब्रू, लट् 4. वच्, लट्
21. रुन्धे-रुन्धाते ....
    1. रुन्धन्ते 2. रोन्धन्ते
    3. रुन्धते 4. रुणद्धे
22. राजा महीं .....
    1. भुङ्क्ते 2. भुञ्जाते
    3. भुनक्ति 4. भुनक्ते
23. हन् धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपं किम् ?
    1. जघान 2. जघतुः
    3. जघ्नुः 4. जघ्नतुः
24. अधिजगे इत्यत्र धातुः कः ?
    1. अधि -इ 2. अधि-इण्
    3. अधि-इङ् 4. अधि-इञ्
25. ससखि इत्यस्य विग्रहः कथम् ?
    1. सदृशः सख्या 2. सख्युः सादृश्यम्
    3. सखिभिः सदृशः 4. न किमपि
26. पञ्चगङ्गम् इत्यत्र केन सूत्रेण समासः ?
    1. तद्धितार्थोत्तरपद- समाहारे च 2. समाहारे द्विगुः
    3. द्विगोः 4. नदीभिश्च
27. कण्ठेकालः इत्यत्र कः समासः ?
    1. तत्पुरुषः 2. अव्ययीभावः
    3. बहुव्रीहिः 4. द्विगुः
28. 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कीदृशं सूत्रम्?
    1.संज्ञासूत्रम् 2. विधिसूत्रम्
    3. परिभाषासूत्रम् 4. समाससूत्रम्
29. पञ्चगवम् इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
    1. अच् 2. टच्
    3. क 4. न किमपि
30. कर्ता इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
    1. तृच् 2. तृप् 3. तृ 4. तृङ्
31. शिष्यः इत्यत्र कः धातुः ?
    1. शासु 2. शिस् 3. शिष् 4. न किमपि
32. कृधातोः शतरि पुंल्लिङ्गे प्रथमैकवचने रूपम्-
    1. कुर्वत् 2. कुर्वन् 3. कुरुत् 4.करोन्
33. गां ददाति इत्यत्र कृदन्तं रूपं किम् ?
    1. गोदः 2. गादः 3. गोदायः 4. गोददः
34. शुष् धातोः क्तप्रत्यये किं रूपम् ?
    1. शुष्टः 2. शोषितः 3. शुष्कः 4. शुषितः
35. तृधातोः तुमुनि इदं रूपं भवति -
    1. तरितुम् 2. तरीतुम् 3. उभयम् 4. तर्तुम्
36. कृष्णस्य कृतिः इत्यत्र षष्ठी-
    1. कर्मणि 2. सम्बन्धे 3. कर्तरि 4. निर्धारणे
37. कविषु कालिदासः श्रेष्ठः इत्यत्र कीदृशः आधारः ?
    1. अभिव्यापकः 2.वैषयिकः
    3. औपश्लेषिकः 4. न किमपि
38. ध्रुवमपायेऽपादानम्-ध्रुवं नाम किम् ?
    1. निश्चलम् 2. स्थिरम्
    3. अवधिभूतम् 4. बृहदाकारकम्
39. ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति- रेखाङ्कितपदे कीदृशं कर्म?
    1. ईप्सितम् 2. अनीप्सितम्
    3. अकथितम् 4. उपपदम्
40. नारीत्यत्र कः प्रत्ययः का च प्रकृतिः ?
    1. नृ ङीन् 2. नर ङीन्
    3. उभयम् 4. न किमपि

41. सौपर्णेय इत्यस्य स्त्रीलिङ्गे किं रूपम् ?
1. सौपर्णेया 2. सौपर्णेयी
3. उभयम् 4. न किमपि

42. गच्छत् इति शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे किं रूपम् ?
1. गच्छती 2. गच्छन्ती
3. गच्छता 4. गच्छतिनी

43. त्वदीयम् इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
1. घ 2. ढ 3. छ 4. फश्च

44. यौष्माकीणः इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
1. अण् 2. अञ् 3. खञ् 4. ण:

45. विनताया अपत्यम्........-
1. विनतः 2. वैनतः
3. वैनतिकः 4. वैनतेयः

46. तृणदानेन मृगान्........ शून्यस्थानं पूरणीयम् ?
1. रञ्जयति 2. रजयति
3. उभयम् 4. न किमपि

47. पततीत्यस्य णिचि किं रूपम् ?
1. पातयति 2. पतयति
3. उभयम् 4. न किमपि

48. भोक्तुमिच्छति - एकेन पदेन किम् ?
1. बुभुक्षति 2. बुभुक्षते
3. बुभुजते 4. बोभोजीति

49. मृगान् पश्यन्ति शिशवः वाच्यं परिवर्तयत -
1. मृगाः दृश्यन्ते शिशुना 2. मृगाः दृश्यते शिशुभिः
3. मृगाः दृश्यन्ते शिशुभिः 4. मृगाः दृश्यते शिशुना

50. दाधातोरच्प्रत्यये इदं रूपं भवति-
1. दायम् 2. देयम् 3. दीयम् 4. त्रयमपि

51. देवानां मुखम् इति कस्य देवस्य विशेषणम् ?
1. इन्द्रः 2. अग्निः 3. पूषा 4. मरुत्

52. कस्य मते ऋग्वेदस्य एकविंशतिः शाखाः सन्ति?
1. सामवेदस्य 2. महाभाष्यस्य
3. योगसूत्रस्य 4. ऋग्वेदस्य

53. श्वेताश्वतरोपनिषद् अनेन वेदेन सम्बद्धा ?
1. ऋग्वेदः 2.कृष्णयजुर्वेदः
3. शुक्लयजुर्वेदः 4. सामवेदः

54. सुमेलनं कुरुत-
1. कौषीतकी अ. सामवेदः
2. ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ब. अथर्ववेदः
3. गोपथम् स. यजुर्वेदः
4. शतपथम् द. ऋग्वेदः

	1	2	3	4
1.	द	अ	ब	स
2.	द	ब	स	अ
3.	त	द	अ	स
4.	स	अ	द	ब

55. निरुक्तं कस्य कृतिः ?
1. दीर्घतमसः 2. पाणिनेः
3. गौतमस्य 4. यास्कस्य

56. माघकाव्यस्य मल्लिनाथसूरिकृता टीका का ?
1. घण्टापथम् 2. नारायणीयम्
3. सञ्जीवनी 4. सर्वङ्कषा

57. एषु पैशाचभाषया रचितोऽयं ग्रन्थः -
1. बृहत्कथामञ्जरी 2. शुकसप्ततिः
3. बृहत्कथा 4. तन्त्रालोकः

58. लोचनं......... टीका -
1. नाट्यशास्त्रस्य 2. काव्यप्रकाशस्य
3. ध्वन्यालोकस्य 4. एतेषु न कस्यापि

59. अन्नपूर्णास्तोत्रं केश्चन रचितम् ?
1. रामकृष्णेन 2. रावणेन
3. वल्लभाचार्येण 4. शङ्कराचार्येण

60. सुमेलनं कुरु -
1. कादम्बरी अ. अम्बिकादत्तव्यासः
2. दशकुमारचरितम् ब. बाणः
3. शिवराजविजयम् स. सुबन्धुः
4. वासवदत्ता द. दण्डी

	1	2	3	4
1.	ब	अ	द	स
2.	द	स	ब	अ
3.	ब	द	अ	स
4.	स	ब	अ	द

61. विचित्रवीर्यस्य पत्न्यौ आस्ताम्।
1. अम्बा-अम्बिका 2. अम्बा-अम्बालिका
3. अम्बिका-अम्बालिका 4. राधा-तारा

62. कुन्त्याः पालकपितुर्नाम किम् ?
1. कुन्तिदत्तः 2. कुन्तिदेवः
3. कुन्तिभोजः 4. कुन्तिवर्मा

63. लक्ष्मणस्य पुत्रयोमर्नां किम् ?
1. अङ्गदः-चन्द्रपुरः 2. अङ्गदः - चन्द्रकेतुः
3. अङ्गदः-सुबाहुः 4. सुबाहुः- चन्द्रकेतुः

64. सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तम् -अत्र किं छन्दः ?
1. इन्द्रवज्रा 2. उपेद्रवज्रा
3. शालिनी 4. रथोद्धता

65. लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः कोऽत्रालङ्कारः?
1. उत्प्रेक्षा 2. उपमा
3. निदर्शना 4. रूश्वपकम्

66. प्रत्नकीर्तिमपावृणु इति कस्याः संस्थाया ध्येयवाक्यम्?
1. ASI 2. GSI 3. SAI 4. SSI

67. स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम् इति कस्याः संस्थायाः ध्येयवाक्यम् ?
1. देहलीविश्वविद्यालयः
2. चौखम्भा सुरभारती प्रकाशनम्
3. न्याशनल बुक् ट्रस्ट
4. भारतीयजीवनबीमानिगम

68. मुद्रेयं लोकमङ्गलम् इति कस्य ध्येयवाक्यम् ?
1. RBI 2. SBBJ 3. SBI 4. ICICI

69. तमसो मा ज्योतिर्गमय - कुत्रास्ति इदं वाक्यम् ?
1. कठोपनिषदि 2. तैत्तिरीयोपनिषदि
3. मुण्डकोपनिषदि 4. बृहदारण्यकोपनिषदि

70. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः- कुत्रत्या सूक्तिः?
1. रामायणम् 2. महावीरचरितम्
3. श्रीमद्भागवद्गीता 4. किरातार्जुनीयम्

71. नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजं भयम् - इति पङ्क्तिः कुत्र विद्यते ?
1. रामायणे 2. रघुवंशे
3. मेघदूते 4. नीतिशतके

72. याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा-इति वाक्यमस्ति-
1. मुद्राराक्षसे 2. ऋतुसंहारे
3. नीतिशतके 4. मेघदूते

73. श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयाध्यायस्य नाम किम् ?
1. साङ्ख्ययोगः 2. ज्ञानयोगः
3. कर्मयोगः 4. सन्यासयोगः

74. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि विद्यते-
1. भीष्मपर्वणि 2. आनुशासनिके
3.स्वर्गारोहणे 4. शान्तिपर्वणि

75. शङ्कराचार्येण सह कस्य विदुषः शास्त्रार्थः अभवत्?
1. कुमारिलभट्टस्य 2. मण्डनमिश्रस्य
3. नरेश्चराचार्यस्य 4. खण्डदेवस्य

76. न्यायमते पदार्थाः कति सन्ति ?
1. 4 2. 25 3. 2 4. 7

77. सुमेलनं विधीयताम्-
1. वेदान्तसारः अ. लौगाक्षिभास्करः
2. न्यायकुसुमाञ्जलिः ब. वाचस्पतिमिश्रा
3. अर्थसङ्ग्रहः स. उदयनः
4. तत्त्ववैशारदी द. सदानन्दः

	1	2	3	4
1.	द	ब	स	अ
2.	ब	स	द	अ
3.	द	स	अ	ब
4.	द	अ	ब	स

78. पञ्चतन्त्रस्य कर्ता कः ?
1. क्षेमेन्द्रः 2. हेमचन्द्रः
3. विष्णुशर्मा 4. नारायणः

79. मृच्छकटिकस्य नायिका का ?
1. वासवदत्ता 2. कादम्बरी
3. वसन्तसेना 4. मदालसा

80. वसिष्ठस्य पत्नी का ?
1. अहल्या 2. अरुन्धती
3. अनसूया 4. शवरी

81. मनोविज्ञानस्य आवश्यकता शिक्षायाम्-
1. अस्ति 2. नास्ति
3. प्रायशः 4. वक्तुं न शक्यते

82. इस्लामिककाले शिक्षायाः मुख्योद्देश्यमासीत् ?
1. चतुर्वर्गफलप्राप्तिः 2. धर्मप्रचारः
3. मोक्षप्राप्तिः 4. कैवल्यज्ञानम्

83. उपसम्पदासंस्काराद् अनन्तरं छात्रः केन नाम्ना सम्बोध्यते स्म ?
1. ब्रह्मचारी 2. श्रमण: 3. भिक्षुः 4. सन्यासी

84. अनुशासनस्य व्यवस्था पूर्वमासीत् ?
1. आत्मकेन्द्रिता 2. गुरूकेन्द्रिता
3. दमनात्मिक 4. न किमपि

85. आंग्लशासनकाले अस्यायोगस्य नियुक्तिरभूत् ?
1. माध्यमिकशिक्षायोग: 2. कोठारी आयोग:
3. भारतीयशिक्षायोग: 4. शिक्षा आयोग:

86. हण्टर कमीशन कदा भारते संगठितम् -
1. 1882-1902 2. 1882-1883
3. 1866-1905 4.1947-1970

87. शिक्षायाः मुख्योद्देश्यं चरित्रनिर्माणमेव कथनमिदम्-
1. विवेकानन्दमहोदयस्य
2. रवीन्द्रनाथटेगोरमहोदयस्य
3. महात्मागांधीमहोदयस्य
4. दयानन्दसरस्वतीमहोदयस्य

88. ब्लैक बोर्ड आपरेशन इत्यस्याभिप्रायः -
1. विद्यालयेषु श्यामपट्टानाम् उपलब्धिः
2. श्यामपट्टानां जीर्णोद्धारणम्
3. विद्यालये न्यूनतमशिक्षणसामग्रीप्रदानम्
4. श्यामपट्टानां कृष्णीकरणम्

89. एतेषु अयं प्रकृतिवादस्य प्रवर्तकः -
1. रवीन्द्रनाथ टैगोर 2. रूसो
3. प्लेटो 4. वड्स वर्थ

90. शिक्षकदिवस कस्य महापुरुषस्य स्मृतौ पाल्यते ?
1. स्वामी विवेकानन्द 2. डा. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्
3. रवीन्द्रनाथ टैगोर 4. डा. भीमराव अम्बेडकर

91. कक्ष्यायां छात्रेषु सहयोगभावनायाः विकासार्थ अध्यापकेन कर्तव्यम् -
1. पाठ्येतर क्रियाणामायोजनम्
2. छात्रानुगुणं पाठ्यवर्धनम्
3. सामाजिकतायाः प्रशासनम्
4. आदर्श चरित्राणां व्याख्यानम्

92. त्रिभाषासूत्रे संस्कृतस्य स्थानम् -
1. अनिवार्यम् 2. वैकल्पिकम्
3. प्रायिकम् 4. नास्त्येव

93. छात्राणां नेतृत्वगुणविकासार्थ विद्यालये आवश्यकम्-
1. क्रीडा 2. वादविवाद:
3. छात्रसंघ: 4. शैक्षणिकभ्रमणम्

94. कक्ष्यायां कश्चिद् बालकः प्रतिदिनं विलम्बेन आगच्छति तर्हि अध्यापकेन कर्त्तव्यम्-
1. विलम्बस्य कारणान्वेषणम्
2. छात्राणां पुरत: दण्डनम्
3. कक्षायाः बर्हिनिस्कासनम्
4. छात्रस्य अवहेलनम्

95. बालकस्य प्रथमशिक्षक: भवति-
1. माता 2. समाज:
3. परिवार: 4. पिता

96. अनुशासनहीनतायाः प्रमुखकारणम्-
1. अयोग्य: अध्यापक:
2. कक्ष्याया: प्रतिकूलवातावरणम्
3. छात्राणाम् असंतोष:
4. शिक्षणसामग्रीणाम् अभाव:

97. शिक्षायाः मुख्योद्देश्यं स्यात् ?
1. जीविकोपलब्धि: 2. स्वावलम्बनम्
3. शीलनिर्माणम् 4. वैचारिकोन्नति:

98. शिक्षा इत्यत्र कः धातुः ?
1. शिक्ष् विद्योपदाने 2.शिक्ष् ज्ञानार्जने
3. शिक्ष् शिक्षणे 4. शिक्ष् जीविकार्जने

99. विद्यालये नेतृरूपेण कः तिष्ठति -
1. अध्यापक: 2. प्रधानाध्यापक:
3. छात्रा: 4. एते सर्वे

100. प्राचीनभारतस्य शिक्षणसंस्थासु इयमप्येका ?
1. बनारस हिन्दू वि.वि. 2. तक्षशिला
3. विश्वभारती 4. अलीगढ मु.वि.वि.

101. गुरुर्गुरुतमो धाम इति ध्येयेवाक्यम् कस्यास्ति ?
1. NCTE 2. UGC
3. NECERT 4. NKC

102. केन्द्रीय विद्यालयसंगठनस्य ध्येयवाक्यमस्ति ?
1. तत्वं पूषन् अपावृणु 2. तमसो मा ज्योतिर्गमय
3. सहनाववतु 4. विद्ययाऽमृतमश्नुते

103. प्राचीनकाले शिक्षायां कस्य प्रभावः सर्वाधिक आसीत्?
1. धनस्य 2. गुरो:
3. संस्कारस्य 4. राज्ञ:

104. संस्कृताध्यापकस्य इदं प्रमुखं कर्तव्यम् ?
1. धनार्जनम् 2. संस्कृतभाषा संरक्षणम्
3. संस्कृतमाध्यमेन पाठनम् 4. कालयापनम्

105. योग्याध्यापकाः किं विरुद्धं प्राप्तुमर्हन्ति -
1. राष्ट्रनिर्मातारः 2. समाजसुधारका:
3. मार्गदर्शका: 4. विपश्चित:

106. शिक्षणे अनिवार्यरूपेण स्यात्
1. अध्यापक: 2. पुस्तकम्
3. श्यामफलकम् 4. आसन्दिका

107. समूहचर्चा आवश्यकी ?
1. नेतृत्वविकासाय 2. सम्प्रेषणकौशलवर्धनाय
3. सामान्यज्ञान- वर्धनाय 4. जागरुकतावर्धनाय

108. राजस्थान राज्ये स्थापितानां विश्वविद्यालयाणां संख्या-
1. 25 2. 20 3. 21 4. 23

109. पर्यावरणशिक्षायाः उचितमाध्यमोऽस्ति -
1. कक्षाशिक्षणम् 2. पर्यावरणपरिचर्या
3. भ्रमणम् 4. पर्यावरणाध्ययनम्

110. छात्राणां विश्वासप्राप्त्यर्थम् अध्यापकेन व्यवहरणीयम्-
1. मात्रा इव 2. पित्रा इव
3. गुरुणा इव 4. मित्रेण इव

111. मानवजीवनं कथा प्रारभ्यते-
1. अन्नेन 2. धनेन
3. शिक्षया 4. संस्कारेण

112. बौद्धशिक्षायाम् विद्यालयाः खलु इमे -
1.मठा: चैत्या: 2. आश्रमा:
3. प्रासादा: 4. राजगृहाणि

113. छात्रैः सह व्यवहारे किम् अधिकं महत्वपूर्णम् -
1. प्रभुत्वम् 2.क्षमा
3. धृति: 4. सहानुभूति:

114. प्राचीनकाले अध्ययनाध्यापनव्यवस्थायाम् अस्य प्रामुख्यम् -
1. कण्ठस्थीकरणस्य 2. वाचनस्य
3. लेखनस्य 4. सम्भाषणस्य

115. अध्यापकः स्यात् -
1. अध्ययनशील: 2. विचारशील:
3. मनोवैज्ञानिक: 4. उपर्युक्त सर्वे

116. वर्धा शिक्षायाः जनकोऽयम् -
1. महात्मागांधी 2. राधाकृष्णन्
3. विवेकानन्द: 4. रवीन्द्रनाथ टैगोर:

117. उद्दपन अनुक्रियां इति अधिगम सिद्धान्तस्य प्रवर्तक:-
1.थार्नडाइक 2. पावलाव
3. स्किनर 4. पियाजे

118. अस्माकं शिक्षापद्धतिः दोषपूर्णा-
1. योग्याध्यापकानाम् अभावात्
2. व्यवहारिककलाया: अभावात्
3. शिक्षणसामग्राया: अभावात्
4. योग्यछात्राणाम् अभावात्

119. ......विद्ये वेदितव्ये परा चैवाऽपरा च -
1. द्वे 2. तिस्रः 3. एकेश्च 4. त्रये

निर्देशः:- प्रश्न 120 तः 122 पर्यन्तं शृङ्खलाः पूरणीया:-

120. 43, 47, 53, 59,61,
1. 65 2.71 3. 67 4. 16

121. 4, 1, 4, 2, 3, 6, 7, 2, 14, 8, 3?
1. 24 2. 36 3. 12 4. 16

122. क्षेमेन्द्रः, बृहत्कथामञ्जरी, सोमदत्त:,1-1-1- कथासरित्सागर:, गुणाढ्य:, बृहत्कथा, ?, कर्पूरमञ्जरी-
1. मम्मट: 2. राजशेखर:
3. सोमदेव: 4. भोज:

123. कस्याञ्चिद् भाषायां LOVE=MPWF तर्हि MOUSE इत्यस्य किं भवति?
1. NPVTF 2. NPEVD
3. NPDTF 4. NTVTF

124. एकस्यां भाषायां 1215225 इत्यस्यार्थः LOVE इति भवति चेत् CURD इत्यस्य कूट: क: भविष्यति ?
1. 1215164 2. 1215518
3. 321184 4. 321185

125. एकस्यां भाषायाम् अ इ उ = तत् पुस्तकम् अस्ति, अ ए ओ = पुस्तकम् अत्यन्तं समीचीनम्, इ ए क = तत् समीचीनं रक्तम् - तर्हि रक्तम् इत्यस्य कूटः
1. इ 2. ए 3. क 4. न किमपि

126. यदि कस्याञ्चिद् भाषायां मार्गः = प्रस्तरः, प्रस्तरः= धरित्री, धरित्री= आकाशम्, आकाशं= वर्षाः, वर्षाः= जलम्, जलं= पातालम् इति उच्यते तर्हि मत्स्याः कुत्र तरिष्यन्ति
1. पाताले 2. आकाशे
3. जले 4. वर्षासु

निर्देशः प्रश्न 127 तः 132 पर्यन्तं दत्तेषु शब्देषु भिन्नः शब्दश्चेतव्यः -

127. 1. पैरिस् 2. लंदन 3. सिडनि4. क्यान्बेरा
128. 1. जलजम् 2. नीरजम्
3. पङ्कजम् 4. वृक्षजम्
129. 1. द 2. त 3. ल 4. र
130. 1. रामः 2. कृष्णः 3. वामनः 4. बलरामः
131. 1. मत्स्यः 2. वराहः 3. कूर्मः 4. मकरः
132. 1. 8 2. 27 3. 64 4. 81
133. अत्र भिन्नं पृथक्कु करुत - 4,9,16,64,81
1. 9 2. 16 3. 64 4. 81
134. तापमानम् : डिग्रीः: दूरत्वम् : ?
1. मील् 2. ओहम्
3. किलोग्राम 4. न किमपि
135. जयशल्मेरः मरुभूमिः :: श्रीलङ्काः ?
1. वन्दरम् 2. महादेशः
3. उपत्यका 4. द्वीपम्
136. TED: XIH::DLH: ?
1. HLP 2. HPL 3. IPL 4. XHP
137. MAP: RCO:: MEN: ?
1. PGO 2. OGP 3. OPG 4. POG
138. घट्यां पञ्चविंशत्यधिकं त्रिवादनम्, तस्य घटिआसूचिका उत्तरपूर्वदिशि भवति चेत् निमेषसूचिका कस्यां दिशि भवति ?
1. दक्षिणपूर्वस्याम् 2. पूर्वस्याम्
3. उत्तरस्याम् 4. दक्षिणस्याम्

निर्देशः 139 तः 140 पर्यन्तम् प्रीतिः गृहात् पूर्वदिशि 10 कि.मि. गत्वा दक्षिणतः भ्रमित्वा 3 कि.मि. गच्छति, पुनः वामतः परिभ्रम्य 6 कि. मि. गच्छति, तत्र नदी भवति।

139. प्रीतेर्गृहात् नदी कस्यां दिशि अस्ति ?
1. द.पू 2. उ. पू.
3. पूर्वस्याम् 4. पश्चिमस्याम्
140. प्रीतेर्गृहात् नदी कियद्दूरे अस्ति ?
1. 5 कि.मि. 2. 6 कि.मि.
3. 7 कि.मि. 4. 10 कि.मि.
141. पीयूषः गृहान्निर्गत्य किञ्चिद्दूरं गत्वा वामतः परिभ्रमति, ततः पुनः किञ्चिद्गत्वा वामतः परिभ्रमति, पुनः ततः दक्षिणतः परिभ्रमति, ततः पुनः वामतः परिभ्रम्य पूर्वदिशि चलति, आदौ तस्य मुखं कस्यां दिशि आसीत् ?
1. पूर्वस्याम् 2. उत्तरस्याम्
3. दक्षिणस्याम् 4. उत्तरस्याम्
142. द्विवादनात् त्रिवादनस्य मध्ये कदा घट्याः सूचीद्वयस्य मध्ये 1800 मितः कोणः भवति ?
1. 2 :43 2. 2:435/11 वादने
3. 2:437/11 4. न किमपि
143. चतुर्वादनात् पञ्चवादनस्य मध्ये घट्याः सूचीद्वयं कदा एका अपराम् आच्छादयिष्यति ?
1. 3:20 वादने 2. 3:21वादने
3. 3:219/11वादने 4. 3:327/11 वादने
144. यदि दर्पणे समयः 2:45 भवति तर्हि वास्तविकः समयः कः ?
1. 8:15 2. 2:15 3. 9:15 4. 9:45
145. यदि वास्तविकः समयः 4:20 भवति तर्हि दर्पणे समयः कियान् दृश्यते ?
1. 7 :40 2. 8 :40 3. 6 :20 4. 7 :20
146. यदि मार्च् 1990 शनिवासरः भवति तर्हि 17 मई 1991 कः वासरः भविष्यति ?
1. रविवासरः 2. गुरुवासरः
3. शुक्रवासरः 4.शनिवासरः
147. यदि मासस्य तृतीयदिनाङ्के शुक्रवासरः भवति तर्हि 21 दिनाङ्कात् पञ्चदिनेभ्यः अनन्तरं कः वासरः ?
1. सोमवासरः 2. रविवासरः
3. शनिवासरः 4. शुक्रवासरः

148. यदि 31 जनवरी, 1999 सोमवासरः तर्हि 31 दिसम्बर 1999 कः वासरः भवति ?
1. सोमवासरः 2. मङ्गलवासरः
3. शनिवासरः 4. गुरुवासरः
149. एकस्यां पङ्क्तौ 50 छात्राः सन्ति, महेशः वामतः 23 स्थाने भवति चेत् दक्षिणतः तस्य स्थानं किम्?
1. 24 2. 25 3. 26 4. 27
150. साक्षात् इति अन्तर्जालेन शिक्षायाः उद्घाटनं केनकृतम्?
1. राष्ट्रपतिना
2. मानवसंसाधनविकासमन्त्रिणा
3. प्रधानमन्त्रिणा
4. सूचनाप्रसारणमन्त्रिणा
151. पङ्क्तौ त्रिपञ्चाशत् छात्राः सन्ति, धर्मेन्द्रः दक्षिणतः द्वाविंशतिः जिनेन्द्रश्च वामतः द्वाविंशतिः, उभयोर्मध्ये छात्राणां सङ्ख्या का ?
1. 9 2. 10 3. 11 4. न किमपि
152. पङ्क्तौ नमिता दक्षिणतः सप्तविंशतिः इन्द्रजित् वामतः द्वाविंशति यदि तौ परस्परं स्थानं अपरिवर्तयतः तर्हि नमिता वामतः षट्त्रिंशत् भवति इदानीम् इन्द्रजित् वामनः कतमः भवति ?
1. 31 2. 32 3. 33 4. न किमपि
153. आंग्लवर्णमालायाः वामतः त्रयोदशाक्षराद् दक्षिणतः सप्तमम् अक्षरं किम् ?
1. R 2. S 3. T 4. Q
154. लक्ष्मणस्य पत्न्याः श्वश्वाः सुमित्रायाः पत्युः कनिष्ठपुत्रस्य ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याः मध्यमदेवरस्य ज्येष्ठाग्रजस्य पुत्रस्य मातुर्नाम किम् ?
1. माण्डवी 2. उर्मिला
3. सीता 4. श्रुतकीतिः
155. रमायाः पुत्री मीरा रुक्मिणी च, मीरायाः पतिः गोविन्दः, रुक्मिणी गोविन्दस्य ....-
1. भगिनी 2. भागिनेयी
3. श्यालिका 4. पत्नी
156. यदि श्यामस्य भ्राता लवः, लवस्य भगिनी प्रिया, राधायाः भ्राता चन्द्रः, राधायाः पिता च श्यामः भवति, तर्हि चन्द्रस्य लवः ....
1. मातुलः 2. भ्राता 3. पिता 4. पितृव्यः

157. 2000 तमे वर्षे फरबरी मासस्य पञ्चमे दिनाङ्के सोमवासरः आसीत् तर्हि कः वासरः तस्मिन् मासे वारपञ्चकमासीत् ?
1. न कोऽपि 2. सोमवासरः
3. गुरुवासरः 4. कुंजवासरः
158. यद्येकस्मिन् मासे भृगुवासरः वारपञ्चकमायाति, तस्माद् अग्रिमे मासे स्वातन्त्रदिवसः आयाति, पूर्वोक्तमासे त्रिंशद्दिनाङ्कः रविवासरः भवति, तर्हि तन्मासस्य प्रथमदिनाङ्के कः वासरः आसीत्?
1. भौमवासरः 2. भानुवासरः
3. भृगुवासरः 4. मन्दवासरः
159. रामः प्रतीच्यां चलन् वामतः भ्रमित्वा किञ्चिदगत्त्वा पुनर्वामतः परिभ्रम्य किञ्चिद्गत्वा दक्षिणतः भ्रमन् पुनः वामतः गत्वा पुनः दक्षिणतः गच्छति, इदानीं तस्य गमनं कस्यां दिशि अस्ति ?
1. प्राच्याम् 2. उदीच्याम्
3. अवाच्याम् 4. प्रतीच्याम्
160. यदि V E Y O G E= F I P A F x भवति तर्हि C R O W ?
1. E Y T D P 2. E Y T P D
3. E Y P T D 4. E Y D T P
161. तुगलकवंशस्य संस्थापकः कः ?
1. गियासुद्देन तुगलकः 2. फिरोजशाहतुगलकः
3. मुहम्मद तुगलक 4. न कोऽपि
162. बाबरस्य पूर्ण नाम किम् ?
1. जहीरुद्दिन मुहम्मद् बाबरः
2. गियासुद्देन मुहम्मद् बाबरः
3. फिरोजुद्देन मुहम्मद् बाबरः
4. सलीलुद्देन मुहम्मद् बाबरः
163. शेरशाहस्य वास्तविकं नाम किम् ?
1. शीर सिंहः 2. सलिम
3. बदर खॉं 4. शेर खॉं
164. हुमायुँनामा कस्य रचना ?
1. हुमायुवः 2. अमीर खसरो
3. गुलबदन बेगम 4. हुमायुं आर्यभट्टः

165. वराहमिहिरश्च कस्य वंशस्य राजत्वकाले आसीत्?
1. गुप्तवंशस्य 2. शुङ्गवंशस्य
3. मौर्यवंशस्य 4. पुष्यभूतिवंशस्य

166. राष्ट्रियज्ञानपरिषदः अध्यक्षः कः ?
1. प्रो. कृष्णकुमारः 2. एस् के. थोरांट्
3. स्याम् पिट्रोडा 4. मेधा पाटेकर

167. नर्मदा बचाओ इति आन्दोलनस्य नेत्री का आसीत्?
1. अरून्धती राय 2. मेधा पाटेकर्
3. ए.के. अन्तालुई 4. रेणुका चौधुरी

168. भारतीयसेनावाहिन्याः सर्वाधिनायकः वर्तमाने कः?
1. जे.जे सिंहः 2. सेरेश मेहता
3. डा. ए.पि.के. अब्दुल कलाम 4. न कोऽपि

169. " The Inheritance of Loss" इति ग्रन्थः केन रचितः ?
1. अरुन्धती राय 2. शोभा दे
3. अनीता देशाई 4. उपर्युक्तेषु न

170. नोबेल् पुरस्कारः 2006 तमे वर्षे शन्त्यै कस्मै लब्धः?
1. मोहम्मद यूनूस् 2. दलाई लामा
3. यूसुफ यूनुस 4. मोहम्मद युसुफ

171. भारतस्य खनिमन्त्री कः ?
1. मणिशङ्कर अय्यार् 2. सीस्राम ओला
3. मुरली देवडा 4. ए.के. एण्टोनी

172. भारतस्य रक्षामन्त्री-
1. प्रणव मुखर्जी 2. मुरली देवडा
3. ए.के. एण्टोनी 4. ऑस्कर फर्नाण्डेज्

173. डेविस् कप् कया क्रीडया सम्बद्धम् ?
1. टेनिस् 2. क्रिकेट्
3. हॉकी 4. फुटबॉल

174. दलीप ट्राफी कया क्रीडया सम्बद्धम् ?
1. टेनिस् 2. क्रिकेश्चट्
3. हॉकी 4. फुश्चटबॉल

175. सि. के. नायडु पुरस्कारः कस्यां क्रीडायां प्रदीयते?
1. टेनिस् 2. क्रिकेट्
3. फुटबॉल 4. सर्वास्वपि क्रीडासु

176. क्रीडायामुत्तमप्रशिक्षकाय कः पुरस्कारः प्रदीयते ?
1. परशुरामपुरस्कारः 2. द्रोणाचार्यपुरस्कारः
3. अर्जुनपुरस्कारः 4. न किमपि

177. एकस्मिन् वर्षे सर्वाधिकधावनाङ्कानां (रन्) सम्पादनं कृत्वा 2006 तमे वर्षे कः विश्वरेकॉर्ड् कृतवान् ?
1. मोहम्मद युसुफ 2. ब्रायन् लारा
3. रिकि पॉटिंग् 4. अडाम् गिलक्रिस्ट्

178. भारत-चीन् देशयोर्मध्ये ना-यु-ला गिरिमार्गः कस्मिन् राज्ये अस्ति ?
1. मेघालये 2. सिक्किमे
3. कश्मीरे 4. अरुणाचलप्रदेशे

179. भारतस्य कस्मिन् राज्ये जनसङ्ख्या सर्वाधिका ?
1. राजस्थाने 2. देहल्याम्
3. महाराष्ट्रे 4. उत्तरप्रदेशे

180. विश्व एड्स् दिवसः कदा पाल्यते ?
1. 1. दिसम्बर 2. 10 दिसम्बर
3. 5 दिसम्बर 4. 7 जूलै

181. संस्थायाः केन क्षेत्रेण सम्बन्धः अस्ति ?
1. शिक्षा 2. मानवाधिकारः
3. साम्प्रदायिक सद्भावः 4. बांकिङ्ग दादासाहेब

182. फाल्के पुरस्कारः प्रथमं कस्मै लब्धः ?
1. देविका रानी 2. सत्यजित् राय
3. रेणुका राय 4. नास्ति कोऽपि

183. सर्वश्रेष्ठभाषान्तरीयचलचित्रे ऑस्करपुरस्काराय चिंतं प्रथमं भारतीयचलचित्रं किम् ?
1. रंग दे बसन्ती 2. सलाम बॉम्बे
3. लगान् 4. मदर इण्डिया

184. डॉल सरोवरः कुत्रास्ति ?
1. जयपुरे 2. चण्डीगढे
3. कोणार्के7 4. श्रीनगरे

185. निम्नलिखितासु का नदी अरबसागरे निपतति -
1. चम्बल 2. बनास 3. माही 4. कोठारी

186. जसनाथीसम्प्रदायस्य प्रवर्तकोऽयम् -
1. जाम्भोजी 2. नाथमुनिः
3. जसनाथः 4. निम्बाकाचार्यः

187. प्राचीनकाले गंगानगरं सम्बोध्यते स्म -
1. यौद्धेय 2. जांगलप्रदेशः
3. श्रीमालः 4. गंगाप्रदेशः

188. थारपारकर कस्य प्रजातिरस्ति -
1. गोवंशस्य 2. महिष्वंशस्य
3. अजावंशस्य 4. मेषवंशस्य

189. तालछापरनामकं अभ्यारण्यं कुत्र वर्तते -
1. चुरू 2. जोधपुर
3. बिकानेर 4. जयपुर

190. सांख्यदर्शनप्रणेतुः कपिलस्य तपोभूमि कुत्रास्ति -
1. जोधपुरे 2. अजमेरे
3. बिकानेरे 4. पुष्करे

191. आदिवासिनां महाकुम्भनामकं सुप्रसिद्ध बेणेश्वरमेला कुत्र आयोज्यते-
1. बांसवाडाक्षेत्रे 2. झालावाड क्षेत्रे
3. डूँगरगैरक्षेत्रे 4. जोधपुरे

192. उज्जैननरेशस्य सुप्रसिद्धकवेः भर्तृहरेः तपोभूमिः वर्तते?
1. अजमेरे 2. सवाईमाधोपुरे
3. अलवरे 4. पुष्करे

193. हवामहल इत्यस्य निर्माणम् अनेन कारितम् -
1. प्रतसिंहेन 2. जयासिंहेन
3. मानसिंहेन 4. न किमपि

194. गींदड्नृत्यम् कुत्र क्रियते -
1. मेवात् क्षेत्रे 2. मारवाड क्षेत्रे
3. मेवाड क्षेत्रे 4. शेखावाटी क्षेत्रे

195. उष्ट्रमहोत्सवं कुत्र भवति -
1. जोधपुरे 2. नागौरे
3. जैसल्मेरे 4. बिकानेरे

196. बादशाहमेला कुत्रायोज्यते-
1. पुष्करे 2. ब्यावरनगरे
3. सोजतस्थानकेश्च 4. जयपुरे

197. बिश्वमोहनभट्टः कस्य वाद्ययन्त्रस्य वादकाः-
1. सरोदस्य 2. मृदङ्गस्य
3. तबला 4. वीणायाः

198. अस्माकं देशस्यैकमात्रं संस्कृतशिक्षामंत्रालयः अस्मिन् राज्ये-
1. दिल्ली 2. राजस्थान
3. उत्तरप्रदेश 4. आन्ध्रप्रदेश

199. राजस्थानराज्यस्य सर्वप्रथमः निर्वाचित मुख्यमंत्री-
1. टीकाराम पालीवाल
2. मोहललाल सुखाडिया
3. बकरतुल्ला खॉं
4. नवलकिशोर शर्मा

200. अस्माकं देशस्य सूचनाप्रसारणमन्त्री कः ?
1. प्रियरञ्जनदाशमुन्सी 2. ए.के एण्डोनी
3. प्रणव मुखर्जी 4. सीसराम ओला

उत्तरपत्रम्

1	(4)	2	(2)	3	(2)	4	(3)	41	(2)	42	(2)	43	(3)	44	(3)
5	(2)	6	(2)	7	(1)	8	(4)	45	(3)	46	(1)	47	(1)	48	(1)
9	(3)	10	(3)	11	(2)	12	(1)	49	(3)	50	(2)	51	(2)	52	(2)
13	(4)	14	(1)	15	(3)	16	(3)	53	(2)	54	(1)	55	(4)	56	(4)
17	(1)	18	(2)	19	(3)	20	(3)	57	(3)	58	(3)	59	(4)	60	(3)
21	(3)	22	(3)	23	(3)	24	(3)	61	(3)	62	(3)	63	(2)	64	(2)
25	(1)	26	(4)	27	(3)	28	(1)	65	(1)	66	(1)	67	(2)	68	(1)
29	(2)	30	(1)	31	(1)	32	(2)	69	(4)	70	(3)	71	(4)	72	(4)
33	(1)	34	(3)	35	(3)	36	(3)	73	(1)	74	(2)	75	(1)	76	(4)
37	(4)	38	(2)	39	(2)	40	(3)	77	(3)	78	(3)	79	(3)	80	(2)

81	(1)	82	(2)	83	(3)	84	(1)	141	(2)	142	(3)	143	(3)	144	(3)
85	(3)	86	(2)	87	(4)	88	(3)	145	(1)	146	(3)	147	(2)	148	(3)
89	(2)	90	(2)	91	(1)	92	(1)	149	(4)	150	(1)	151	(1)	152	(1)
93	(3)	94	(1)	95	(1)	96	(1)	153	(3)	154	(3)	155	(3)	156	(4)
97	(3)	98	(1)	99	(2)	100	(2)	157	(4)	158	(4)	159	(3)	160	(3)
101	(1)	102	(1)	103	(2)	104	(2)	161	(1)	162	(1)	163	(4)	164	(3)
105	(1)	106	(3)	107	(2)	108	(2)	165	(1)	166	(3)	167	(2)	168	(3)
109	(3)	110	(4)	111	(3)	112	(1)	169	(3)	170	(1)	171	(2)	172	(3)
113	(4)	114	(1)	115	(4)	116	(1)	173	(1)	174	(2)	175	(3)	176	(2)
117	(3)	118	(2)	119	(1)	120	(3)	177	(1)	178	(2)	179	(4)	180	(1)
121	(1)	122	(2)	123	(1)	124	(3)	181	(2)	182	(1)	183	(4)	184	(4)
125	(3)	126	(1)	127	(3)	128	(4)	185	(3)	186	(3)	187	(1)	188	(1)
129	(4)	130	(4)	131	(4)	132	(4)	189	(1)	190	(3)	191	(3)	192	(3)
133	(3)	134	(1)	135	(4)	136	(2)	193	(1)	194	(4)	195	(4)	196	(2)
137	(1)	138	(2)	139	(1)	140	(1)	197	(4)	198	(2)	199	(1)	200	(1)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-11

जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

1. जेतुं शक्यं
   1. जय्यम् 2. जेयम्
   3. जितम् 4. जयः

2. शिवेहि इत्यत्र पदच्छेदः कथम् -
   1. शिव इहि 2. शिव एहि
   3. शिव आयाहि 4. न किमपि

3. द्वितया शब्दस्य प्रथमाबहुवचने किं रूपम् ?
   1. द्वितयाः 2. द्वितये
   3. उभयं साधु 4. उभयमसाधु

4. शुद्धं किम् ?
   1. तिसृनाम् 2. तिसृणाम्
   3. तिसृनाम् 4. तिसृणाम्

5. किं शुद्धम् ?
   1. चतस्रः बालिकाः 2. चत्वारि बालिकाः
   3. चतुरः बालिकाः 4. त्रयमपि

6. अस्मद् शब्दस्य पञ्चमीबहुवचने इदं रूपम् -
   1. अस्मभ्यम् 2. अस्मत्
   3. अस्मद्भ्यः 4. अस्मभ्यः

7. प्रथमैकवचने प्राङ् द्वितीयाबहुवचने ?
   1. प्राञ्चः 2. प्राङः
   3. प्राचः 4. प्राचान्

8. ददत् इति शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रथमाबहुवचने किं रूपम्?
   1. ददति 2. ददन्ति
   3. उभयम् 4. न किमपि

9. इदं बहुवचने नास्ति -
   1. हन्ति 2. जुह्वति
   3. ददति 4. अदन्ति

10. हु धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचने-
    1. अजुहाव 2. अजुहोत्
    3. अजुहवत् 4. न किमपि

11. चुर स्तेये इति धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्?
    1. अचोरयन् 2. अचूचुरत्
    3. चोरयामास 4. चुचूर

12. अचूचुरत् इति कस्मिन् लकारे रूपम् ?
    1. लङि 2. लिटि
    3. लिङि 4. लुङि

13. भूधातोः आशीर्लिङ् लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने इदं रूपम् ?
    1. भूयासुः 2. भवेयुः
    3. उभयम् 4. न किमपि

14. युवसंज्ञाविधायकं सूत्रम् .....-
    1. श्वयुवमघोना मतद्धिते 2. जीवति तु वंश्ये युवा
    3. गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् 4. त्रयमपि

15. सुमेलनं कुरुत -
    1. यण् स्थाने इक् अ. घु
    2. द्विमात्राकालिकः वर्णः ब. वृद्धिः
    3. आदैच् स. घः
    4. दा- धा द. सम्प्रसारणम्
    5. तरप्- तमप् न. दीर्घः

	1	2	3	4	5
1.	द	न	अ	ब	स
2.	द	अ	न	स	ब
3.	द	न	ब	अ	स
4.	द	स	न	ब	अ

16. तौ सत् तौ कौ ?
1. शतृ-कानचौ 2. शानच्-कानचौ
3. क्वसुकानचौ 4. शतृशानचौ

17. सुख + ऋत- सन्धिं कुरुत-
1. सुखार्तः 2. सुखर्तः
3. उभयम् 4. न किमपि

18. महा + ऋषिः - सन्धिं कुरुत-
1. महार्षिः 2. महर्षिः
3. मर्हषिः 4. न किमपि

19. सुमेलनं विधीयताम्
1. मनीषा अ. वृद्धिसन्धिः
2. दध्यन्नम् ब. अनुनासिकसन्धिः
3. तन्मात्रम् स. पररूपसन्धिः
4. गङ्गौदकम् द. यण्सन्धिः

	1	2	3	4
1.	अ	ब	स	द
2.	द	स	ब	अ
3.	स	द	ब	अ
4.	स	ब	अ	द

20. स्त्रीलिङ्गे इदं साधुः -
1. बह्वी 2. बहुः
3. उभयम् 4. नोभयम्

21. स्त्रीलिङ्गे इदं साधुः -
1. रात्रिः 2. रात्री
3. उभयम् 4. नोभयम्

22. सर्वक इत्यस्य स्त्रीलिङ्गे -
1. सर्वका 2. सर्विका
3. उभयम् 4. नोभयम्

23. हिमानी नाम -
1. हिमस्य स्त्री 2. दुष्टं हिमम्
3. महद्धिमम् 4. क्षुद्रं हिमम्

24. समेलनं कुरुत -
अ. शाङ्र्गरवी 1. चाप्
ब. इत्वरी 2. ङीप्
स. सूया 3. डाप्
द. बहुयज्वा 4. ङीन्

	अ	ब	स	द
1.	2	4	3	1
2.	4	2	3	1
3.	2	4	1	3
4.	4	2	1	3

25. अतिनिद्रमित्यस्य कोऽर्थः ?
1. निद्रा सम्प्रति न युज्यते
2. निद्राया अभावः
3. निद्राया अतिक्रमणम्
4. किञ्चिन्निद्रा

26. अहश्च रात्रिश्च -
1. अहरात्रम् 2. अहोरात्रम्
3. अहारात्रम् 4. न किमपि

27. माता च पिता च -
1. मातापितरौ 2. पितरौ
3. उभयम् 4. न किमपि

28. सप्ताहः - कोऽत्र विग्रहः ?
1. सप्तानाम् अहानां समाहारः
2. सप्तानाम् अहानां समाहारः
3. सप्त च तानि अहानि च सप्तनाम् अह्नां समाहारः

29. सुमेलनं कुरुत -
1. पाणिपादम् अ. कर्मधारयः
2. अधिविष्णु ब. द्वन्द्वः
3. महासेवा स. बहुव्रीहिः
4. प्राप्तोदकः द. अव्ययीभावः

	1	2	3	4
1.	ब	द	अ	स
2.	द	ब	अ	स
3.	ब	अ	स	द
4.	स	द	अ	ब

30. पत्ये शेते - अत्रं सम्बद्धं वार्तिकं किम् ?
1. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्
2. क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्
3. इत्थम्भूतलक्षणे
4. न किमपि

31. शुद्धं किम् ?
1. कर्णाद् बधिरः 2. कर्णे बधिरः
3. कर्णेन बधिरः 4. कर्णाय बधिरः

32. जयाभिः तापसः सिन्दुरेण विवाहिता, तृतीया कथम्-
1. हेतौ 2. उपपदयोगे
3. करणे 4. इत्थम्भूतलक्षणे

33. अत्र वैषयिकः आधारः कः ?
1. पठने मतिरस्ति 2. आसन्दे उपविशति
3. सर्वत्र वायुरस्ति 4. चर्मणि द्वीपिनं हन्ति

34. अहं त्वां......... मन्ये -
1. तृणाय 2. तृणम्
3. तृणस्य 4. प्रथमं द्वितीयं वा

35. दशरथस्यापत्यं पुमान् - किमत्र रूपम् ?
1. दाशरथः 2. दाशरथिः
3. उभयम् 4. नोभयम्

36. कुत्सितं बहु भाषते -
1. वाचालः 2. वाचाटः
3. उभयम् 4. न किमपि

37. दन्तुरः इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ विवेच्येताम् -
1. दन्त, उरच् 2. दन्त्, तुर
3. दन्त्, उर 4. दन्त, उर

38. एतावान् इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
1. क्तवतु 2. मतुप्
3. वतुप् 4. न किमपि

39. कुलटाया अपत्यं पुमान् -
1. कौलटेयः 2. कौलटेरः
3. कौलटिनेयः 4. त्रयमपि

40. क्रेतारः क्रीणीयुः इति बुद्ध्या आपणे प्रसारितम्-
1. क्रीयम् 2. क्राय्यम्
3. क्रेयम् 4. क्रय्यम्

41. अत्र ल्युट्प्रत्ययान्तः अयं शब्दः -
1. भवनम् 2. वायुः
3. मन्युः 4. न किमपि

42. नर्तकः इत्यत्र कः प्रत्ययः ?
1. वुन् 2. ष्वुन्
3. ण्वुल् 4. वुञ्

43. पच्धातोः क्त्वाप्रत्यये किं रूपम् ?
1. पक्वा 2. पच्चा
3. पक्त्वा 4. पचित्वा

44. पचः इत्यत्र कः प्रत्यय ?
1. ट 2. णल्
3. क 4. अच्

45. इच्छार्थे धातोः कः प्रत्ययः भवति ?
1. सन् 2. यङ्
3. णिच् 4. क्यङ्

46. प्रेरणार्थे धातोरयं प्रत्ययः -
1. सन् 2. यङ्
3. णिच् 4. क्यङ्

47. ज्ञातुं प्रेरयति -
1. ज्ञापयति 2. जानयति
3. ज्ञाययति 4. न किमपि

48. दातुमिच्छति -
1. दिदासति 2. दिदिषति
3. दिदीषति 4. दित्सति

49. सर्पः शिशुं ....
1. भापयते 2. भीषयते
3. भाययति 4. त्रयमपि

50. असमीचीनं युग्मकं चिनुत-
1. ष्ठा-तिष्ठासति 2. गै-गापयति
3. जि- जिगीषति 4. हा- हिहासति

51. यजुर्वेदस्य प्रथमो मन्त्रः .... -
1. अग्निमीळे पुरोहितम् 2. अग्न आयाहि
3. ईषे त्वोर्जा 4. शन्नो देवीः

52. प्रश्नोपनिषद् अनेन वेदेन सम्बद्धा-
1. ऋश्वक् 2. साम
3. यजुः 4. अथर्वः

53. सुमेलनं कुरुत -
1. शिक्षा अ. यज्ञावेदीनिर्माणम्

2. कल्पः ब. शब्दार्थनिर्णयः
3. ज्योतिषम् स. उच्चारणम्
4. निरुक्तम् द. कालनिर्णयः

1 2 3 4
1. स अ द ब
2. स द अ ब
3. द अ स ब
4. ब अ द स

54. सुमेलनं कुरुत -
1. नचिकेताः, यमः अ. तैत्तिरीयोपनिषद्
2. श्वेतकेतुः, आरुणिः ब बृहदारण्यकम्
3. याज्ञवल्क्यः, गार्गी स. छान्दोग्यम्
4. भृगुः, वरुणः द. कठोपनिषद्

1 2 3 4
1. स द ब अ
2. द स ब अ
3. द स अ ब
4. अ ब द स

55. असमीचीनं युग्मकं चिनुत -
1. काव्यस्यात्मा ध्वनिः - आनन्दवर्धनः
2. वाक्यं रसात्मकं काव्यम् - विश्वनाथः
3. रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दः काव्यम्-जगन्नाथः
4. शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् - दण्डी

56. काव्यं यशसेऽर्थकृते इति कस्य मतम् ?
1. भामहः 2. मम्मटः
3. विश्वनाथः 4. जगन्नाथः

57. अधिकारी, विषयः, सम्बन्धः, प्रयोजनम् - एते
1. बन्धाः 2. उपबन्धाः
3. अनुबन्धाः 4. सबन्धाः

58. वेणीसंहारस्य नायकः कः ?
1. दुर्योधनः 2. कर्णः
3. भीमः 4. अर्जुनः

59. स्वप्नवासवदत्तस्य नायकः कः ?
1. यौगन्धरायणः 2. नागानन्दः
3. उदयनः 4. प्रद्योतः

60. एषु रामायणीं कथामाश्रित्य रचितं नाटकम्
1. बालचरितम् 2. प्रतिमानाटकम्
3. ऊरुभङ्गम् 4. शाकुन्तलम्

61. रूपकेषु इदं नास्ति-
1. भाणः 2. डिमः
3. आख्यायिका 4. वीथी

62. उपरूपकाणां कति भेदाः ?
1. 10 2. 12
3. 16 4. 18

63. सुमेलनं कुरुत -
1. हर्षचरितम् अ. व्यायोगः
2. कादम्बरी ब. आख्यायिका
3. मध्यमव्यायोगः स कथा
4. मालविकाग्निमित्रम् द. वीथी

1 2 3 4
1. ब स अ द
2. ब द अ स
3. ब स द अ
4. स ब अ द

64. गुरुपूर्णिमा कस्य जन्मतिथिः ?
1. मनोः 2. वेदव्यासस्य
3. वसिष्ठस्य 4. न कस्यापि

65. कृष्णद्वैपायनः इति कस्य नामान्तरम्-
1. अर्जुनस्य 2. कृष्णस्य
3. वेदव्यासस्य 4. विश्वामित्रस्य

66. महाभारतानुसारं अर्जुनस्य कति नामानि आसन् ?
1. 4 2. 5
3. 18 4. 10

67. धृतराष्ट्रस्य पुत्री............ ?
1. दुःशला 2. दुर्जया
3. दुर्मुखी 4. दुर्बला

68. सुमेलनं विधीयताम्-
1. अम्बिका अ. वेदव्यासः
2. सत्यवती ब. देवव्रत
3. कुन्ती स. कर्णः
4. गङ्गा द. धृतराष्ट्रः

1 2 3 4
1. ब द स अ
2. द अ स ब
3. अ द स ब
4. ब अ स द

69. असमीचीनं युग्मकं चिनुत -
1. वसिष्ठः - शक्तिः
2. पराशरः- वेदव्यासः
3. अरूणः- जटायु
4. शक्तिः -दीर्घतमाः

70. योगः कर्मसु कौशलम् इति कस्याः संस्थाया आदर्शवाक्यम्?
1. भारतीय प्रशासनिक अकादमी
2. दिल्ली विश्वविद्यालयः
3. आकाशवाणी
4. दूरवाणी

71. सर्वोच्चन्यायालयस्य ध्येयवाक्यं किम् ?
1. धर्मो धारयते प्रजाः
2. यतो धर्मस्ततो जयः
3. धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः
4. धर्म एव हतो हन्ति

72. श्रममन्त्रालयस्य ध्येयवाक्यं किम् ?
1. श्रीनिवासो विजयते
2. सिद्धिर्भवति कर्मजा
3. श्रम एवं विजयते
4. योगः कर्मसु कौशलम्

73. पञ्चवाण इत्यस्य कोऽर्थः ?
1. अर्जुनः 2. कृष्णः
3. लक्ष्मणः 4. मन्मथः

74. बलरामः कस्यावतारः ?
1. नारायणः 2. शेषनागः
3. बृहस्पतिः 4. धर्मराजः

75. वैशेषिकदर्शनस्य प्रवक्ता ....?
1. नारदः 2. कणादः
3. गौतमः 4. कपिलः

76. सुमेलनं विधीयताम् -
1. प्रकृतिः (अ) बौद्धाः
2. माया (ब) साङ्ख्याः
3. समाधिः (स) अद्वैतिनः
4. शून्यम् (द) यौगिकाः

1 2 3 4
1. ब स अ द
2. स ब द अ
3. ब स द अ
4. ब द स अ

77. कुमारिलभट्टः अनेन शास्त्रेण सम्बद्धः-
1. उत्तरमीमांसा 2. न्यायः
3. साङ्ख्यम् 4. पूर्वमीमांसा

78. अथ योगानुशासनम् इति कस्य शास्त्रस्य प्रथमं सूत्रम्?
1. पातञ्जलस्य 2. कापिलस्य
3. न्यायस्य 4. शाङ्कर रस्य

79. कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः कुत्रास्ति ?
1. राजस्थाने 2. गुजरात्राज्ये
3. मध्यप्रदेशे 4. बिहारप्रान्ते

80. सुमेलनं कुरुत-
1. सिद्धिर्भवति कर्मजा अ. तैत्तिरीयोपनिषद्
2. न हि सर्वः सर्वं जानाति ब. भगवद्गीता
3. सत्यं वद स. ईशोपनिषद्
4. विद्ययाऽमृतमश्नुते द. मुद्राराक्षसम्

1 2 3 4
1. ब द अ स
2. ब अ स द
3. द अ स ब
4. अ द ब स

81. कश्चित् पूर्वस्यां दिशि 2 कि.मी. चलित्वा वामतः भ्रमति, पुनः 2 कि.मी गत्वा पुनः वामतः भ्रमति, पुनः 2 कि.मी.गत्वा पुनः वामतः भ्रमति, इदानीं तस्य मुखं कस्यां दिशि अस्ति ?
1. पूर्वस्यां 2. पश्चिमस्याम्
3. उत्तरस्याम् 4.दक्षिणस्याम्

82. बलरामः दक्षिणस्यां दिशि 30 मीटर गच्छति, अनन्तरं स दक्षिणतः परिभ्रम्य 30 मीटर गच्छति, ततः पुनः वामतः भ्रमित्वा 22 मीटर गच्छति, पुनः वामतः भ्रमित्वा 30

मीटर गच्छति, इदानीं स प्रारम्भिकस्थितेः कियद्दूरे अस्ति?

1. 55.मीटर 2. 45 मीटर
3. 65 मीटर 4. 115 मीटर

शृङ्खला: पूरयत-प्रश्न 83तः 86 पर्यन्तम् -

83. 6, 13, 18, 25, 30, 37, ?

1. 44 2. 41
3. 43 4. 42

84. 6, 13, 28, 59, ?

1. 113 2. 144
3. 122 4. 112

85. 2,3,5,9,17, ?

1. 30, 2. 33,
3. 29, 4. 31

86. ZYX, WVU, ... QPO

1. STR 2. TSR 3. TRS 4. SRT

87. न्यायालयः : न्यायः :: विद्यालयः : ?

1. अध्यापकः 2. प्रधानाचार्यः
3. विद्यार्थी 4. शिक्षा

अधो दत्तेषु युग्मकेषु किमसमीचीनम्
(प्रश्न 88 तः 90 पर्यन्तम्)

88. 1. कारयानम् : मार्गः
2. जलयानम् : समुद्रः
3. विमानम् : अन्तरिक्षम्
4. वायुयानम् : पायलट

89. 1. कथकलिः केरलम्
2. कुचिपुडी : आन्ध्रप्रदेशः
3. छौः बङ्गप्रदेशः
4. साम्बा : राजस्थानम्

90. 1. मदर् : म्याक्सिम गोर्कि
2. गीताञ्जलिः : जयदेवः
3. वार् एण्ड पीस् : टॉलस्टय
4. दी गाइड् : नारायणन्

91. यथा पचनं पाकशालया सम्बद्धं, तथा उत्पादनं......... सम्बद्धम् -

1. श्रमिकेण 2. प्रयुक्तया
3. यन्त्रेण 4. निर्माणशालया

अधोलिखितेषु विसदृशः निश्चेतव्यः
(प्रश्न 92 तः 95 पर्यन्तम्)

92. 1. सर्पः 2. गोधिका
3. तिमिः 4. मकरः

93. 1. तण्डुलाः 2. गोधूमाः
3. चणकाः 4. भल्लातकाः (काजू)

94. 1. इन्दिरा गान्धी
2. अटलबिहारी बाजपाई
3. इन्द्रकुमार गुजरालः
4. सोनिया गान्धी

95. 1. अर्जुनः 2. हरगोविन्दः
3. रणजित्सिंहः 4. नानकः

96. यदि कस्याश्चिद् भाषायां DEAR = FGCT इति लिख्यते तर्हि READ ?

1. TFCG 2. TGCF
3. TGFC 4. TCFG

97. यदि ASHHGU इत्यस्यार्थः भवति BRIGHT, तर्हि DARK इत्यस्य कूटः कः ?

1. CZSL 2. CBRJ
3. CBQL 4. BCL

98. 453945 = DECIDE, तर्हि 8978 = ?

1. GEAR 2. HIKE
3. HIDE 4. HIGH

99. यद्येकस्यां साङ्केतिकभाषायां WORK इत्यस्य स्थाने 4567 इति, MAN इत्यस्य स्थाने 328 इति च लिख्यते, तर्हि WOMAN इत्यस्य कृते किं लेखिष्यते?

1. 46328 2. 45328
3. 45238 4. न किमपि

100. यदि हरितं = रक्तं, रक्तं = पीरं, पीतं= नीलं, नीलं = गैरिकं, गैरिकं = हरितं स्यात् तर्हि स्वच्छस्य आकाशस्य कः वर्णः ?

1. नीलम् 2. हरितम्
3. गैरिकम् 4. पीतम्

101. एकं भावचित्रं मित्राय दर्शयन् रामः वदति - सा मम पितुः पत्न्या एकलपुत्रस्य पुत्री, तर्हि चित्रस्था महिला रामस्य ....

1. पत्नी 2. भागिनी
3. पुत्री 4. माता

102. यदि क इत्यस्य पुत्रस्य पुत्रस्य भ्राता ख इति भवति तर्हि ख क इत्यस्य ......

1. पुत्रः 2. पिता
3. भ्राता 4. पौत्रः

103. भीष्मस्य मातुर्गङ्गायाः पत्युः शान्तनोः पौत्रस्य पाण्डोः पुत्रस्य युधिष्ठिरस्य भ्रातुः अर्जुनस्य पितुः पत्न्याः पत्युः पितामहः कः ?

1. भीष्मः 2. विचित्रवीर्यः
3. शान्तनुः 4. देवव्यासः

104. घट्यां द्वाविंशत्यधिकं द्विवादनम्, दर्पणे समयः कः ?

1. 10:37 2. 8:37
3. 9:37 4. न किमपि

105. त्रिवादनाच्यतुर्वादनस्य मध्ये सूच्योः अतिव्यापनं कदा भवति ?

1. 3:15 2. 3:16
3. 3:144/11 4. 3:16 4/11

106. एकादशवादनाद् द्वादशवादनस्य मध्ये सूच्योरतिव्यापनं कदा भवति ?

1. 11:55 2. 11:55
3. 11:599/11 4. न किमपि

107. यदि दर्पणे 10:11 वादनं तर्हि वास्तविकः समयः कः?

1. 1:49 2. 12:49
3. 2:49 4. न किमपि

108. अष्टवादनान्नववादनस्य मध्ये सूच्योः मध्ये 1800 कोणः कदा भवति ?

1. 8:10 2. 8:107/11
3. 8:109/11 4. 8:1010/11

109. त्रिपञ्चाशच्छात्राणां पङ्क्तौ कमलेशः दक्षिणतः एकादशः वामतः स कतमः ?

1. 44 2. 42
3. 43 4. न किमपि

110. द्विषष्टिच्छात्राणां पङ्क्तौ रमेशस्य वामत : स्थानं अष्टाविंशतिश्चेत् दक्षिणतः कतमः ?

1. पञ्चत्रिंशत्तमः 2. चतुस्त्रिंशत्तमः
3. त्रयस्त्रिंशत्तमः 4. द्वात्रिंशत्तमः

111. एकस्यां श्रेण्यां विनीतः वामतः त्रयोदशः, रामकृष्णः दक्षिणतः पश्चदशः, तौ मिथः स्थानं परिवर्तयतः, इदानीं रामकृष्णस्य स्थानं दक्षिणतः त्रयोदशश्चेत् तयोः मध्ये कतिच्छात्राः सन्ति ?

1. 0 2. 1
3. 2 4. 3

112. आंग्लवर्णमालाया वामतः त्रयोदशाद् वामतः पञ्चममक्षरम् -

1. I 2. H 3. J 4. न किमपि

113. आंग्लवर्णमालाया दक्षिणतः त्रयोदशाद् दक्षिणतः सप्तममक्षरं किम् ?

1. T 2. U 3. K 4. न किमपि

114. अस्मिन् वर्षे वर्षारम्भः सोमवासरे आसीत्, तर्हि स्वातन्त्र्यदिवसः कदा ?

1. बुधवासरः 2. सोमवासरः
3. मङ्गलवासरः 4. न किमपि

115. तव जन्मदिवसः 27.03.1985, बुधवासरः आसीत् अस्मिन् वर्षे भवतः जन्मदिवसः कस्मिन् वासरे भविष्यति ?

1. गुरुवासरे 2. बुधवासरे
3. शनिवासरे 4. न किमपि

116. रामस्य माता जानाति यत्, रामस्य जन्मदिनं 14 मार्चतः अनन्तरमागच्छति, तस्य भगिनी जानाति यत् तस्य जन्म 15 अप्रैलतः प्राक् आगच्छति, तस्य पिता जानाति यत् तस्य जन्मदिनं 16 मार्चतः प्राग् आगच्छति, तर्हि रामस्य जन्मदिनं कदा ?

1. 16 मार्च 2. 17 मार्च
3. 15 मार्च 4. न किमपि

कथनानामाधारेण निष्कर्णाणां सत्यता परीक्षणीया, समीचीनः निष्कर्षः चेतव्यः

117. कथने-

1. सर्वे वृक्षाः घटाः सन्ति,
2. केचिद् घटाः द्वाराः सन्ति।

निष्कर्षः -

1. केचिद् द्वाराः वृक्षाः सन्ति
2. केचिद् वृक्षाः घटाः सन्ति
3. कोऽपि घटः वृक्षः नास्ति
4. कोऽपि द्वारः घटः नास्ति

118. कथने -

1. किमपि पत्रं लेखनी नास्ति
2. सर्वाः लेखन्यः मार्जन्यः सन्ति

निष्कर्षः -

1. सर्वाः मार्जन्यः पत्राणि सन्ति
2. सर्वा लेखन्यः पत्राणि सन्ति
3. सर्वाणि पत्राणि मार्जन्यः सन्ति
4. कानिचन पत्राणि लेखन्यः न सन्ति

119. इन्दुः भवतः पितामहस्य एकमात्रपुत्रस्य पुत्र्याः पतिः इन्दुः भवतः ....

1. श्यालः 2. भ्राता
3. जामाता 4. आवुत्तः

120. अत्र वुसदृशः कः ?

1. युधिष्ठिरः 2. भीमः
3. अर्जुनः 4. नकुलः

121. भारतस्य सर्वोच्चः महात्मागान्धिजलप्रपातः (गरसपा) कस्मिन् राज्ये अस्ति ?

1. राजस्थाने 2. उत्तरप्रदेशे
3. केरले 4. कर्णाटके

122. बङ्गस्य दुःखम् (बङ्गाल् का शोक) कां नदीं वदन्ति?

1. कंसावती 2. शोणः
3. दामोदरः 4. कोशी

123. नासिक नगरं कस्याः नद्यास्तीरे वर्तते ?

1. मुषी 2. गोदावरी
3. ताप्ती 4. नर्मदा

124. एम्. एस् स्वामिनाथन् कस्मात् क्षेत्रादस्ति?

1. सङ्गीतम् 2. कृषिविज्ञानम्
3. राजनीतिः 4. चित्रनिदेशनम्

125. नन्दनकाननम् अभयारण्यं कस्मिन् राज्ये विद्यते ?

1. ओडिशा 2. उत्तरप्रदेशे
3. मध्यप्रदेशे 4. कर्णाटके

126. नागार्जुनसागरपरियोजना कस्यां नद्यामस्ति ?

1. मयूराक्षी 2. कृष्णा
3. गोदावरी 4. काबेरी

127. भारते गोधूमस्य सर्वाधिकमुत्पत्तिः कुत्र भवति ?

1. पञ्जाबे 2. उत्तरप्रदेशे
3. राजस्थाने 4. महाराष्ट्रे

128. श्वेतक्रान्तिः केन सम्बद्धा ?

1. अण्डोत्पादनेन 2. दुर्नीतिरोधेन
3. दुग्धोत्पादनेन 4. न किमपि

129. विश्वस्य बृहत्तमः मधुरजलस्य ह्रदः ....

1. कास्पियन् सागरः 2. वैकालह्रदः
3. सुपिरियर्हदः 4. ओण्टारिओ ह्रदः

130. भारतपाकिस्तानदेशयोः सीमा .... रेखा-

1. म्याक्मोहन 2. रेडक्लिफश्च्
3. डूरण्ड 4. हिडेनवर्ग

131. राजस्थानराज्ये न्यूनतमा जनसङ्ख्या कस्मिन् मण्डले?

1. बाडमेर 2. दौसा
3. करौली 4. जैसलमेर

132. निर्वाचनायोगाध्यक्षस्य नियुक्तिं कः करोति ?

1. राष्ट्रपतिः 2. प्रधानमन्त्री
3. मुख्यन्यायधीशः 4. मुख्यनिर्वाचनायुक्तः

133. अन्तर्राष्ट्रियन्यायालयः कुत्र स्थापितः?

1. हॉलैण्ड् 2. स्कॉट्लैण्ड्
3. स्वीडेन् 4. जर्मनी

134. भारतीयलोकसभायाः प्रथमोऽध्यक्षः कः?

1. राममनोहर लोहिया
2. जि.वि. मावलङ्करः
3. सर्दार वल्लभभाई पटेल
4. न कोऽपि

135. निम्नलिखितेषु उपवेदः न ?

1. गान्धर्ववेदः 2. धनुर्वेदः
3. स्थापत्यवेदः 4. अर्थवेदः

136. पुराणेषु प्राचीनतमं पुराणम् ....-

1. कूर्मपुराणम् 2. मत्स्यपुराणम्
3. ब्रह्मपुराणम् 4. न किमपि

137. अभिनवभारतस्य संस्थापकः कः ?

1. बालगङ्गाधरतिलकः
2. वीरसाभरकरः
3. श्यामजी कृष्णवर्मा
4. न कोऽपि

138. आनन्दमठस्य रचयिता कः ?

1. रवीन्द्रनाथः 2. वङ्किमचन्द्रः
3. विवेकानन्दः 4. सुरेन्द्रनाथः

139. सत्यार्थप्रकाशः कस्य कृतिः ?

1. इकबालस्य 2. वङ्किमचन्द्रस्य
3. दयानन्दस्य 4. विवेकानन्दस्य

140. फरवरी, 2007 भारत श्रीलङ्कयोः मध्ये क्रिकेट्-शृङ्खलायाः म्यान् अब् दि सिरिज् कः आसीत्?

1. महेन्द्र सिंह धोनी 2. सौरभगाङ्गूली
3. जयसूर्यः 4. हरभजन सिंहः

141. क्रिकेट् वर्ल्ड कप् प्रतिस्पर्धायां प्रथमवारं भागग्रहण केन देशेन एषमः क्रियते ?

1. नीदर्लैण्ड्स् 2. स्कॉट्लैण्ड्
3. नामिविया 4. बार्मुडा

142. जीवमिल्खा सिंहः कया क्रीडया सम्बद्धः ?

1. धावनम् 2. गॉल्फ
3. बॉक्सिङ्ग 4. बास्केट्बॉल्

143. राज्यसभासदस्यानां न्यूनतम् आयुः किं स्यात् ?

1. 20 2. 25
3. 35 4. 30

144. श्रीलङ्कादेशस्य राष्ट्रपतिः कः ?

1. माहिन्दा राजापाक्षे 2. राजिन्द्रा राजापाक्षे
3. एस्. प्रभाकरन् 4. न कोऽपि

145. 2005 तमे वर्षे भारतस्य पक्षतः म्याग्सेसे पुरस्कारः केन लब्ध आसीत्

1. अरविन्द केजरीवाल
2. वि. शान्ता
3. मेधा पाटेकर
4. न किमपि

146. आर.बी.आई इत्यस्य पूर्ण नाम किम् ?

1. Resignation Bureau of India
2. Reserve Bank of India
3. Registration Bureau of India
4. Rehabilitation Bureau International

147. NET इत्यस्य पूर्ण नाम -

1. National Electronice Technology
2. National English Test
3. National Eligibility Test
4. Nesty Excluding Test

148. बहुचर्चितस्य 'Da Vinci Code' इत्यस्य रचयिता ....

1. सल्मन् रुशदी 2. डान् ब्राऊन्
3. सालाम 4. अजाद हेरल्ड् पिण्टर्

149. रंग् दे बसन्ती इति चित्रस्य निर्देशकः ....-

1. मधुर भण्डारकरः 2. सुभाषघाई
3. राकेश मेहरा 4. विधुविनोद चोपडा

150. The Merchant of Venice इत्यस्य रचयिता कः?

1. चसार् 2. शेक्सपीयर्
3. वाईस्वार्थ् 4. टेनिसन्

151. राजस्थानस्य प्रथमः राज्यपालः कः ?

1. गुरुमुख निहाल सिंहः
2. नरोतमलाल जोशी
3. हरदेव जोशी
4. जमनालाल बजाज

152. राजस्थानस्य प्रथमा महिला विधानसभाध्यक्षा -

1. कमला बेनीवाल 2. सुमित्रा सिंह
3. निवेदिता सिंह 4. सन्तोष माहेश्वरी

153. पच्भद्रा ह्रदः कस्मिन् मण्डले विधते ?

1. नागौर 2. बाडमेरे
3. जैशल्मेरे 4. उदयपुरे

154. गजनेर वन्यजीवाभयारण्यं कुत्रास्ति ?

1. उदयपुरे 2. गङ्गानगरे
3. बाढमेरे 4. बीकानेरे

155. मालाणी इति कस्य प्रजातिः ?

1. गोवंशस्य 2. महिषवंशस्य
3. अश्ववंशस्य 4. गर्दभवंशस्य

156. तराइनस्य प्रथमं युद्धं कदासीत् ?

1. 1115 2. 1191
3. 1192 4. 1301

157. ब्रह्मणः मन्दिरं विद्यते ....-

1. ब्यावरे 2. पुष्करे
3. फूलेरायाम् 4. जयपुरे

158. आदिवासिनां काला बावसा मन्दिरं कुत्र अस्ति ?
1. चित्तौडे 2. बांसवाडा
3. झालावाडे 4. उदयपुरे

159. हिन्दु- मुस्लिम् एकतायाः प्रतीकभूता रामसापीरस्य मेला कुत्र भवति ?
1. पर्वतसरे 2. रुणेचायाम्
3. धूलेवे 4. रेवासायाम्

160. रावणहत्था वाद्ययन्त्रं कीदृशम् ?
1. सुषिस 2. तत्
3. धन 4. नास्ति किमपि

161. एकः छात्रः कक्षायाम् अपशब्दान् वदति, भवान् किं करोति।
1. क्रोधं प्रदर्शय्ष्यति
2. कारणमन्वेक्ष्यति
3. भवानपि अपशब्दान् वक्ष्यति
4. एवं न करणीयमिति बोधयिष्यति

162. शिक्षकस्य कं गुणं छात्रा अतिशयेन वाञ्छन्ति ?
1. सौन्दर्यम् 2. समयनिष्ठा
3. मित्रतापूर्णव्यवहारः 4. प्रभाविशिक्षणम्

163. भवतः कश्चन छात्रः दुःखी अस्ति, भवता किं कार्यम्?
1. गृहं प्रेषयामि 2. सान्त्वयामि
3. स्वयं दुःखी भवामि 4. कारणं ज्ञात्वा निराकर्तुं प्रयते

164. प्रधानाध्यापकेन विद्यालस्य विविधकार्याणि कर्तव्यानि ....
1. एकेन 2. पूर्णरूपेण अन्येषामुपरि दायित्वं दत्त्वा
3. अन्येभ्यः निर्देशं दत्त्वा 4. सर्वेषां सहयोगेन

165. विद्यालये छात्रसङ्घः अपेक्षितः -
1. छात्राणामधिकाररक्षणार्थम्
2. अनुशासनरक्षणार्थम्
3. शिक्षकस्य स्तरमुन्नमयितुम्
4. प्रजातान्त्रिकप्रणाल्या शिक्षणार्थम्

166. विद्यार्थिनां हितार्थम् अध्यापकस्य दायित्वं भवति-
1. विद्यालये 2. विद्यालये समाजे च
3. क्रीडास्थले 4. गृहे

167. वैदिक युगे शिक्षकः ब्रह्मसमानः मन्यते स्म, किमर्थम्?
1. राष्ट्रनिर्माणे तस्य सहयोगार्थम्
2. तस्य कृते राजकीयसमर्थनं भवति स्म
3. स स्वयं राज्यपालने भागं गृहणाति स्म
4. स सामाजिकसंगठनस्य नेता आसीत्

168. विद्यालये ग्रीष्मावकाशसमये अध्यापकस्य कर्तव्यम्-
1. रुचिकराणां पुस्तकानां पठनं पाठनं च
2. अग्रिमवर्षे अध्यापनाय सिद्धता
3. आनन्देन अटनम्
4. पारिवारिककर्माणि

169. यदि परीक्षायाः प्राक्काले कश्चिच्छात्रः दुर्बलः प्रतीयते, तर्हि भवान् ....-
1. ट्यूशन् स्वीकर्तुं प्रेरयिष्यति
2. परीक्षायामुपवेशाद्वञ्चयिष्यति
3. अतिरिक्तं श्रमं कारयिष्यति
4. परीक्षाया अनन्तरं बोधयिष्यति

170. शिक्षणव्यवसायः ......-
1. रुचिकरः किन्तु कठिनः
2. सरलः किन्तु अरुचिकरः
3. जटिलः किन्तु उत्तरदायित्वपूर्णः
4. न किमपि

171. शिक्षणकार्यादतिरिक्ततया भवान् कार्यभारान् ......-
1. स्वीकरिष्यामि 2. न स्वीकरिष्यामि
3. कष्टप्रदं चिन्तयामि 4. न जानामि

172. बालकस्य व्यक्तित्वविकासे योगदानं भवति ....
1. परिवारस्य 2. शिक्षकस्य
3. उभयोः 4. जन्मजातं व्यक्तित्वं भवति

173. विद्यालय एव शिक्षाया एकमात्रं साधनम्, कथनमिदम्-
1. सत्यम् 2. असत्यम्
3. आंशिकसत्यम् 4. न जानामि

174. विद्यालयस्य प्रधानं कर्म ....-
1. परीक्षायामुत्तीर्णता
2. जीविकाप्रापणम्
3. छात्रेभ्यः व्यवहारशिक्षणम्
4. छात्रेभ्यः ज्ञानदानम्

175. भवतः सकाशे परीक्षाया उत्तरपत्राणि मूल्याङ्कनाय आगतानि, कस्यचित् अङ्कवर्धनाय अनुरोधे आगते भवान् ....
1. क्रोधं दर्शयति 2. स्वागतं करोति
3. अङ्कान् न वर्धयति 4. यथोचितं व्यवहरति

176. सम्प्रेषणसमये इदं ध्यातव्यम् ....-
1. सम्प्रेष्यस्य मनः स्थितिः
2. सम्प्रेष्यस्यार्थिकी स्थितिः
3. सम्प्रेष्यस्य शारीरिकी स्थितिः
4. सम्प्रेष्यस्य मनः शारीरिकी स्थितिः

177. चरित्रनिर्माणमेव शिक्षा- कस्येदं मतम् ?
1. दयानन्दस्य 2. विवेकानन्दस्य
3. रवीन्द्रनाथस्य 4. न कस्यापि

178. मानवस्यान्तर्निहितशक्तेः बहिः प्रकटनमेव शिक्षा- केनोक्तम् ?
1. दयानन्देन 2. विवेकानन्देन
3. रवीन्द्रनाथेन 4. न केनापि

179. उपनिषन्मते विद्या कतिविधा ?
1. एकविधा 2. द्विविधा
3. त्रिविधा 4. चतुर्विधा

180. नालन्दाविश्वविद्यालयः केन स्थापित आसीत्?
1. हर्षवर्धनेन 2. अशोकेन
3. धर्मपालेन 4. न केनापि

181. विक्रमशीलाविश्वविद्यालयः कस्मिन् प्रान्ते आसीत् ?
1. उत्तरप्रदेशे 2. लाहौरे
3. विहारे 4. उडिशायाम्

182. भारतस्य प्राचीनविश्वविद्यालयः यत्र सैनिकशिक्षा प्रदीयते स्म -
1. विक्रमशीला 2. तक्षशिला
3. नालन्दा 4. न कुत्रापि

183. सामान्याद् विशेषं प्रति गम्यते -
1. आगमन विधौ 2. निगमनविधौ
3. उभयत्र 4. नैकत्रापि

184. ह्युरिस्टिक्पद्धतेः जनकः ....-
1. किल् पैट्रिक् 2. एच्.पि. हर्स्ट
3. आर्मस्ट्रांग् 4. न कोऽपि

185. कदा शिक्षा संविधानस्य राज्यसूच्याः समवर्तिसूचीं प्रविष्टा?
1. 1985 2. 1980
3. 1976 4. 1973

186. बेल्ग्रेड् घोषणापत्रं .... सम्बद्धम् -
1. शिक्षया 2. पर्यावरणेन
3. उभाभ्याम् 4. न केनपि

187. निःस्यन्दन सिद्धान्तः कस्मिन् वर्षे आगतः ?
1. 1834-35 2. 1854
3. 1882-83 4. न किमपि

188. नई तालिम इत्यस्य अपरं नाम -
1. सत्याग्रहशिक्षा 2. सावरमतीशिक्षा
3. गुरुकुलशिक्षा 4. वर्धाशिक्षा

189. सार्जेण्ट् रिपोर्ट् केन प्रदत्तम् ?
1. जॉन सार्जेण्ट् 2. वुडसार्जेण्ट्
3. हॉल् सार्जेण्ट् 4. लूई सार्जेण्ट्

190. विश्वविद्यालयशिक्षायोगस्यापरं नाम -
1. मुदालियर् कॉमीशन् 2. कोठारी कॉमीशन्
3. राधाकृष्णन् कॉमीशन् 4. हर्टांग कॉमीशन्

191. विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य वर्तनामः अध्यक्षः ?
1. शुकदेव थोराट् 2. हरि गौतमः
3. स्याम् पिट्रोडा 4. एस्. के साचार्

192. प्रयोजनवादेन सम्बद्धा शिक्षणपद्धतिः ....-
1. प्रकल्पनाविधिः 2. आगमनविधिः
3. उभयम् 4. न किमपि

193. अयं प्रकृतिवादस्य समर्थकः -
1. रवीन्द्रनाथः 2. विवेकानन्दः
3. राधाकृष्णन् 4. दयानन्दः

194. शिक्षायाः प्रमुखमङ्गं किम् ?
1. धनम् 2. विद्यार्थी
3. पाठ्यक्रमः 4. विद्यालयः

195. समयसारणी विद्यालये अनिवार्या -
1. आम् 2. नास्ति
3. स्यात् 4. न ज्ञायते

196. प्रध्याः (Very intelligent) निर्धनस्य च छात्रस्योन्नत्यै किं भवान् करिष्यति ?
1. धनसाहाय्यं करोमि

2. उदासीनो भवामि
3. छात्रवृत्तये प्रयासं कारयामि
4. निःशुल्कतायै प्रेरयामि

197. एतेषु अधः सूचितेषु कथनेषु किं भवते रोचते -
1. शिक्षकः पूर्णरूपेण सज्जः कक्षां प्रविशेत्
2. विनापठनमपि कक्षां प्रविशेत्
3. भाषा प्रवाहेन छात्रान् मोहयेत्
4. छात्राणां शङ्काःन पृच्छेत्

198. विद्यालयानां मुख्यमुद्देश्यं स्यात् -
1. विपुलस्य धनस्यार्जनम्
2. प्रख्यातिः
3. समाजस्योत्थानम्
4. छात्रहितसम्पादनम्

199. अध्यापकीयं सामान्यं ज्ञानं वर्धयत्यसौ -
1. छात्रः
2. सह अध्यापकः
3. पत्रपत्रिकाः
4. स्वाध्यायः

200. उपसम्पदा संस्कारः कस्मिन् धर्मे अनिवार्य आसीत्-
1. वैदिकधर्मे
2. जैनधर्मे
3. बौद्धधर्मे
4. न ज्ञायते।

उत्तरपत्रम्

1 (1)	2 (2)	3 (2)	4 (4)	101 (3)	102 (4)	103 (3)	104 (4)
5 (1)	6 (2)	7 (3)	8 (3)	105 (4)	106 (4)	107 (1)	108 (3)
9 (1)	10 (2)	11 (3)	12 (4)	109 (3)	110 (1)	111 (2)	112 (2)
13 (1)	14 (2)	15 (3)	16 (4)	113 (2)	114 (4)	115 (4)	116 (3)
17 (1)	18 (2)	19 (3)	20 (3)	117 (2)	118 (4)	119 (4)	120 (4)
21 (3)	22 (2)	23 (3)	24 (4)	121 (4)	122 (3)	123 (2)	124 (2)
25 (1)	26 (2)	27 (3)	28 (4)	125 (1)	126 (2)	127 (1)	128 (3)
29 (1)	30 (2)	31 (3)	32 (4)	129 (3)	130 (2)	131 (4)	132 (1)
33 (1)	34 (4)	35 (2)	36 (3)	133 (1)	134 (2)	135 (4)	136 (1)
37 (1)	38 (4)	39 (4)	40 (4)	137 (2)	138 (2)	139 (3)	140 (2)
41 (1)	42 (2)	43 (3)	44 (4)	141 (4)	142 (4)	143 (4)	144 (1)
45 (1)	46 (3)	47 (3)	48 (4)	145 (2)	146 (2)	147 (3)	148 (2)
49 (2)	50 (4)	51 (3)	52 (4)	149 (3)	150 (2)	151 (1)	152 (2)
53 (1)	54 (2)	55 (4)	56 (2)	153 (2)	154 (4)	155 (3)	156 (2)
57 (3)	58 (3)	59 (3)	60 (2)	157 (2)	158 (4)	159 (2)	160 (2)
61 (3)	62 (4)	63 (1)	64 (2)	161 (4)	162 (2)	163 (4)	164 (4)
65 (3)	66 (4)	67 (1)	68 (2)	165 (4)	166 (2)	167 (1)	168 (1)
69 (4)	70 (1)	71 (2)	72 (3)	169 (3)	170 (3)	171 (1)	172 (3)
73 (4)	74 (2)	75 (2)	76 (3)	173 (2)	174 (3)	175 (3)	176 (4)
77 (4)	78 (1)	79 (4)	80 (1)	177 (1)	178 (2)	179 (2)	180 (2)
81 (4)	82 (1)	83 (4)	84 (3)	181 (3)	182 (2)	183 (1)	184 (3)
85 (2)	86 (2)	87 (4)	88 (4)	185 (3)	186 (2)	187 (1)	188 (4)
89 (4)	90 (2)	91 (4)	92 (3)	189 (1)	190 (3)	191 (1)	192 (1)
93 (4)	94 (4)	95 (1)	96 (2)	193 (1)	194 (2)	195 (1)	196 (3)
97 (3)	98 (4)	99 (2)	100 (3)	197 (1)	198 (3)	199 (3)	200 (3)

आदर्शप्रश्नपत्रम्-12

जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

1. प्रक्रियादशायां ह्रस्वाकारस्य आभ्यन्तरप्रयत्नः -
1. संवृतः
2. विवृतः
3. ईषद्विवृतः
4. स्पृष्टम्

2. वकारस्य उच्चारणस्थानम् -
1. नासिका
2. दन्तोष्ठम्
3. तालु
4. कण्ठः

3. विसर्गस्य उच्चारणस्थानम् ?
1. कण्ठः
2. नासिका
3. मूर्धा
4. दन्ताः

4. सुमेलनं क्रियताम्-
1. य - अ महाप्राणः 2. ह - ब स्वरितः
3. क - स अल्पप्राणः 4. ऋ - द. विवारः
1. ब द अ स
2. स द ब अ
3. स ब अ द
4. स अ द ब

5. खल्वेहि इत्यत्र विच्छेदः-
1. खलु + एहि
2. खल्व + ईहि
3. खलो + इह
4. खली + इहि

6. तवल्कार इत्यत्र कः सन्धिः -
1. गुण
2. वृद्धिः
3. पररूपम्
4. पूर्वरूपम्

7. लाङ्गल + ईषा - इत्यत्र निष्पन्नरूपम् -
1. लाङ्गलेषा
2. लाङ्गलैषा
3. लाङ्गलईषा
4. लाङ्गलीषा

8. साधू + एते इत्यत्र निष्पन्नरूपम् -
1. साध्वेते
2. साध्वैते
3. साधू एते
4. साधोएते

9. श्रीमज्झटिति इत्यत्र विच्छेदः -
1. श्रीमत् + झटिति
2. श्रीमद् + झटिति
3. श्रीमत् जटिति
4. श्रीमज् + झटिति

10. मनोरथः इत्यस्य सन्धिविच्छेदः क्रियताम् -
1. मानस् + रथः
2. मनः रथः
3. मनो+ रथ
4. मनसः + रथः

11. परिमाणमात्रे प्रथमाया उदाहरणमेतत् -
1. एका
2. तटी
3. द्रोणो व्रीहिः
4. बहवः

12. माणवकं पन्थानं पृच्छति रेखाङ्कितपदे किदृशं कर्म -
1. ईप्सितम्
2. अनीप्सितम्
3. अकथितम्
4. उदासीनम्

13. .... उपवसति -
1. वनम्
2. वने
3. वनात्
4. वनाय

14. सहार्थेन युक्ते कारके तृतीया भवति -
1. प्रधाने सति
2. अप्रधाने सति
3. उभयम्
4. नास्ति कोऽपि

15. निम्नलिखितेषु शुद्धमिदं वाक्यम् -
1. अक्षैः दीव्यति
2. अप्रधाने सति
3. उभयम्
4. नास्ति कोऽपि

16. शुद्धम् वाक्यं किम् -
1. मोहनः हरै द्रुह्यति
2. मोहनः हरये द्रुह्यति
3. मोहनः हरिं द्रुह्यति
4. मोहनः हरेः दुह्यति

17. .... हरिं भजति -
1. मुक्तेः
2. मुक्तये
3. मुक्तिं
4. मुक्तौ

18. वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे का विभक्तिः -
1. प्रथमा 2. द्वितीया
3. तृतीया 4. पञ्चमी

19. जगतः कर्ता कृष्णः - इत्यत्र रेखाङ्कितपदे -
1. कमार्थ षष्टी 2. कर्तरि षष्ठी
3. सम्बन्धार्थे षष्टी 4. नास्ति कोऽपि

20. सर्वस्मिन् आत्मा अस्ति इत्यत्र कीदृश आधारः -
1. वैषयिक 2. अभिव्यापकः
3. औपश्लेषिकः 4. नास्ति कोऽपि

21. उत्तरपदप्रधानो भवति -
1. अव्ययीभावसमासे 2. तत्पुरुषसमासे
3. द्वन्द्वसमासे 4. द्विगुसमासे

22. यथाकामम् इत्यत्र कः समासः -
1. अव्ययीभावः 2. तत्पुरुषः
3. बहुव्रीहि 4. द्वन्द्वः

23. रूपस्य योग्यम् इत्यस्मिन् विग्रहे समस्तरूपम्-
1. यथारूपम् 2. योग्यरूपम्
3. अनुरूपम् 4. रूपयोग्यम्

24. अतिमालः इत्यस्य विग्रहः कथम् -
1. अतिक्रान्ता माला येन
2. अति चासौ माला च
3. मालाम् अति
4. मालाम् अतिक्रान्तः

25. नरशार्दूलः इत्यत्र कः समासः -
1. अव्ययीभावः 2. बहुव्रीहि
3. तत्पुरुषः 4. कर्मधारयः

26. दन्तानां राजा इत्यत्र परिनिष्ठतम् -
1. राजदन्तः 2. दन्ताराजा
3. उभयम् 4. न किमपि

27. सपुत्र इत्यत्र कः समासः ?
1. अव्ययीभावः 2. बहुव्रीहिः
3. कर्मधारयः 4. तत्पुरुषः

28. इन्द्राग्नी इत्यत्र कः समासः -
1. द्वन्द्वः 2. तत्पुरुषः
3. कर्मधारयः 4. अव्ययीभावः

29. सुमेलनं क्रियताम् -
1. अहिनकुलम् अ अव्ययीभावः
2. सहरिः ब बहुव्रीहि
3. केशाकेशि स तत्पुरुषः
4. मासावरः द द्वन्द्वः

	1	2	3	4
1.	द	ब	स	अ
2.	द	स	अ	ब
3.	द	ब	स	ब
4.	द	अ	ब	स

30. नारी इत्यत्र कः प्रत्यय -
1. ङीप् 2. ङीप्
3. ङीन् 4. न किमपि

31. गोपस्य स्त्री इत्यर्थे किं रूपम् -
1. गोपा 2. गोपी
3. उभयम् 4. न किमपि

32. शोभनाः केशाः यस्याः इत्यर्थे किं रूपम् -
1. सुकेशी 2.सुकेशा
3. उभयम् 4. न किमपि

33. ब्राह्मणी इत्यत्र कः प्रत्ययः -
1. ङीप् 2. ङीष्
3. ङीन् 4. ङीच्

34. सीमा इत्यत्र कः प्रत्यय -
1. टाप् 2. डाप्
3. चाप् 4. आप्

35. स्वसुरस्य स्त्री इत्यस्मिन्नर्थे निष्पन्न रूपम् -
1. स्वसुरी 2. स्वसुरा
3. स्वश्रूः 4. स्वश्रा

36. असमीचीनं युग्मकं वर्तते -
1. वधूटी- ङीप् 2. रजकी- ङीष्
3. सूर्या- टाप् 4. खट्वा -टाप्

37. पङ्गुः - इत्यत्र कः प्रत्ययः -
1. ऊङ् 2. ङीष्
3. ङीप् 4. ङीन्

38. कारकः इत्यत्र प्रकृतिः का-
1. डुकृञ् 2. क्रीङ्
3. कृङ् 4. न किमपि

39. जुहोत्यादिभ्यः शपः .... भवति -
1. लुक् 2. श्लुः
3. लुप् 4. लोपः

40. कन्यायाः अपत्यम् -
1. कानीनः 2. कान्येनः
3. कान्यकः 4. कानेयः

41. दण्डी इत्यत्र कः प्रत्यय -
1. इन् 2. णिनिः
3. इनि 4. मनुप्

42. इण् धातोः क्यपि किं रूपम् -
1.एत्यः 2. इयः
3. इत्यः 4. इक्यः

43. नन्दनः इत्यत्र प्रत्ययः कः -
1. ल्युट् 2. अन
3. ल्यु 4. वन

44. कुम्भं करोति इत्यत्र किं रूपम् -
1. कुम्भकरः 2. कुम्भकारः
3. कुम्भङ्करः 4. कुम्भङ्कारः

45. शिवो देवता ।स्य इत्यत्र किं रूश्वपम् -
1. शैवः 2. शिवदेवः
3. शैव्यः 4. शिवः

46. रामः वनं गतवान् - वाच्यं परिवर्तयन -
1. रामेण वनं गम्यते 2. रामेण वनगम्यत
3. रामेण वनं गतम् 4.त्रयमपि

47. रमा नदीं तरति वाच्यं परिवर्तयन -
1. रमया नदी तीर्यते 2. रमया नदीं तीर्णम्
3. रमया तीर्णा नदी 4. रमया तीरियते नदी

48. तृधातोः क्त प्रत्यये किं रूपम् -
1. तीर्णम् 2. तीरितम्
3. तीर्तम् 4. तरितम्

49. आस् धातोः शानचि इदं रूपम् -
1. आसीनः 2. आसानः
3. आसत 4. न किमपि

50. जग्मिवस् इति प्रत्यये रूपम् -
1. वसु 2. शतृ
3. क्वसु 4. कानच्

51. वैदिकयुगीना मुख्या देवता का -
1. इन्द्रः 2. अग्निः
3. शिवः 4. विष्णुः

52. वेदाः अनेन रचिताः -
1. जैमिनिः 2. वेदव्यासः
3. वैशम्पायनः 4. एतेषु न कोऽपि

53. पुरुरवा - ऊर्वशी संवादः कुत्र अस्ति -
1. यजुर्वेदे 2. शतपथब्राह्मणे
3. ऐतरेयब्राह्मणे 4. ऋग्वेदे

54. मेलनं क्रियताम् -
1. हस्तौ अ. ज्योतिषम्
2. पादौ ब. कल्पः
3. नेत्रम् स निरुक्तम्
4. कर्णः द छन्दः

	1	2	3	4
1	अ	स	द	ब
2.	ब	द	अ	स
3.	ब	द	स	अ
4.	ब	स	अ	द

55. पुराणेषु अन्तिममिदम् -
1. पद्मपुराणम् 2. कूर्मपुराणम्
3. मत्स्यपुराणम् 4. भागवतपुराणम्

56. चम्पूरामायणं कः रचितवान् -
1. त्रिविक्रमभट्टः 2. दण्डी
3. भोजः 4. शिवभट्टः

57. आदिमं गद्यकाव्यमिदम्-
1. कादम्बरी 2. शुकनासोपेदेशः
3. वासवदत्ता 4. दशकुमारचरितम्

58. कथासरित्सागरः कस्य कृतिः -
1. क्षेमेन्द्रः 2. गुणाढ्यः
3. सोमदेवः 4. विष्णुशर्मा

59. असुमेलितं चिनुत-
1. नैषधीयचरितम् - जीवातुः
2. भट्टिकाव्यम् - जयमङ्गला
3. किरातार्जुनीयम् - लालमती
4. शिशुपालवधम् - सर्वङ्कषा

60. नायिकारहितमिदं नाटकम् -
1. मृच्छकटिकम्
2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
3. मुद्राराक्षसम्
4. न किमपि

61. रावणवधं कस्य कृतिः -
1. क्षेमेन्द्रः 2. भट्टिः
3. हेमचन्द्रः 4. विज्जिका

62. अत्र विसदृशः कः -
1. कालिदासः 2. मुरारिः
3. भासः 4. भवभूतिः

63. जयकाव्यम् इति कस्य काव्यस्य नामान्तरम् -
1. हरविजयम् 2. नीलकण्ठविजयम्
3. शिवराजविजयम् 4. न किमपि

64. सुमेलनं क्रियताम् -
1. विभीषणः अ ऊर्मिला
2. भरतः ब माण्डवी
3. लक्ष्मणः स श्रुतकीर्तिः
4. शत्रुघ्नः द सरमा

	1	2	3	4
1.	द	ब	अ	स
2.	द	अ	ब	स
3.	द	स	ब	अ
4.	द	ब	स	अ

65. असमीचीनं युग्मकं किम् -
1. जटायुः - सम्पतिः 2. रामः - विभिषणः
3. रावणः - कुम्भकर्णः 4. वाली - सुग्रीवः

66. चम्बतीव रजनीमुखं शशी - किमत्र छन्दः
1. उपेन्द्रवज्रा 2. इन्द्रवज्रा
3. शालिनी 4. रथोद्धता

67. न मृगया न रतिर्न दुरोदरम् - अत्रच्छन्दः किम् -
1. वंशस्थम् 2. द्रुतविलम्बितम्
3. भुजङ्गप्रयातम् 4. न किमपि

68. कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धिजुगुप्सितम् अत्र किं छन्दः:-
1. शिखरिणी 2. शार्दूलविक्रीडितम्
3. हरिणी 4. मन्दाक्रान्ता

69. चचार रूचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः अत्र कोऽलङ्कारः
1. यमकम् 2. श्लेषः
3. अनुप्रासः 4. उपमा

70. चेतो नलं कामयते मदीयम् कोऽल ङ्कारोऽत्र -
1. उपमा 2. अतिशयोक्तिः
3. श्लेषः 4. रूपकम्

71. तन्नो हंसः प्रचोदयात् कस्याः संस्थाया ध्येयवाक्यमिदम्
1. ज.रा राजस्थान संस्कृतविश्वविद्यालयः
2. आर्यसमाजः
3. महर्षि दयानन्द सरस्वती विश्वविद्यालयः
4. रामकृष्ण मिशन्

72. ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च - कस्य ध्येयवाक्यमिदम्
1. महर्षि दयानन्द सरस्वती विश्वविद्यालयः
2. इन्दिरागांधी राष्ट्रिय मुक्त विश्वविद्यालयः
3. सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
4. जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृत-विश्वविद्यालयः

73. न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते कुत्रास्ति इयं सूक्तिः
1. भागवतम् 2. नीतिशतकम्
3. श्रीमद्भागवद्गीता 4. चाणक्यनीतिः

74. सत्यं वद-कुत्र विद्यते-
1. ऐतरेयोपनिषद् 2. मनुस्मृतिः
3. तैत्तिरीयोपनिषद् 4. विदुरनीतिः

75. शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् - अस्ति-
1. रघुवंशे 2. कुमारसम्भवे
3. शिशुपालवधे 4. रावणवधे

76. वेदान्तदर्शनस्य प्रवक्ता-
1. वेदव्यासः 2. शङ्कराचार्यः
3. निम्बार्कः 4. गौडपादः

77. रैदासस्य गुरुः कः -
1. कबीरः 2. अनन्तानन्दाचार्यः
3. रामानन्दाचार्यः 4. चित्सुखाचार्यः

78. वेदान्तसारः केश्चन रचितः -
1. विद्यारण्यः 2. शाङ्कराचार्यः
3. तोटकाचार्यः 4. सदानन्दः

79. अत्र विसदृशः कः -
1. शङ्कराचार्यः 2. मध्वाचार्यः
3. वल्लभाचार्यः 4. चित्सुखाचार्यः

80. आस्तिकदर्शनानि कति सन्ति -
1. 6 2. 4
3. 10 4. 5

81. 2, 3, 5, 7 ? - प्रश्नचिह्नस्य स्थाने समीचीना सङ्ख्या का -
1. 9 2. 11
3. 10 4. 12

82. 0, 7, 26, 63,, ? - शृंङ्खलां पूरयत -
1. 125 2. 74
3. 94 4. 124

83. 1,1,2,3,3,4 ? - शृंङ्खलां पूरयत -
1. 1 2. 4
3. 8 4. 6

निर्देश : प्रश्नः 84 तः 87 पर्यन्तम् - एतेषु भिन्नः कः?

84. 1. सचीन तेन्दुलकरः 2. महेश भूपतिः
3. वाइचुंग भुटिया 4. अनु मालिकः

85. 1. त 2. श
3. च 4. ञ

86. 1. तर्कसंग्रहः 2. तर्कभाषा
3. दीपिका 4. अर्थसंग्रहः

87. 1. शुनकः 2. मार्जारः
3. गौः 4. व्याघ्रः

88. 1. रामः :: सीताः 2. बालीः :: .... ?
1. सरमा 2. मन्दोदरी
3. तारा 4. पम्पा

89. व्याघ्रः : शावकः : गौः : ....
1. शिशुः 2. वत्सः
3. वच्छड़ः 4. न किमपि

90. कालिदासः : विक्रमोर्वशीयम् :: अश्वघोषः : -
1. सौन्दरानन्दम् 2. शारिपुत्रप्रकरणम्
3. बुद्धचरितम् 4. अनर्घराघवम्

91. यदि कस्याञ्चिद् भाषायां - आ =1, य् =2, ण् = 3, अ=4, र् =0, न अ =5 इति स्यात् तर्हि नारायण :-
1. 21051521 2. 51014243
3. 51014243 4. 51012434

92. यदि = JAIPUR = 1019162118 इति स्यात् तर्हि PERHAPS = ?
1. 16518811619 2. 16518816191
3. 1651181915 4. न किमपि

93. यदि GOD इत्यस्य कूटः 26, तर्हि DOG इत्यस्य कूटः -
1. 27. 2. 29
3. 26 4. 24

94. एकस्यां पङ्क्तौ रामः वामतः पञ्चदशः, हरिः दक्षिणतः त्रयोदशः, यदि पङ्क्तौ पञ्चत्रिंशत् छात्राः स्युः, तर्हि उभयोर्मध्ये कतिच्छात्राः सन्ति ?
1. 11 2. 10
3. 7 4. 8

95. पङ्क्तौ मोहनः दक्षिणतः द्वादशः, वामतश्च पञ्चदशः पङ्क्तौ आहत्य कतिच्छात्राः सन्ति ?
1. 25 2. 29
3. 26 4. 27

96. आंग्लवर्णमालायाः वामतः दशमाक्षरस्य वामतः पञ्चमम् अक्षरम् -
1. F 2. E 3. D 4. O

97. आंग्लवर्णमालायाः वामतः द्वादशाक्षरस्य दक्षिणतः पञ्चमम् अक्षरं किम् -
1. O 2. P 3. R 4. Q

98. यदि पूर्वा दक्षिणपश्चिमदिशः स्थानं स्वीकुर्यात् तर्हि उत्तरा दिक् कस्याः दिशः स्थाने गच्छति -
1. उत्तरपश्चिमस्याः 2. उत्तरपूर्वस्याः
3. दक्षिणपश्चिमस्याः 4. दक्षिणस्याः

99. श्यामलः क बिन्दुतः गच्छन् वामतः भ्रमित्वा किञ्चिद्गत्वा दक्षिणतः भ्रमति ततः किञ्चिद्दूरं गच्छति, ततः पुनर्वामतः परिभ्रमन् दक्षिणां दिशं गच्छति आदौ स कस्यां दिशि गच्छति स्म ?
1. पूर्वा 2. पश्चिमा
3. उत्तरा 4. दक्षिणा

निर्देशः- प्रश्नः 100 तः 102 पर्यन्तम् -

निम्नदत्तानां कथनानामाधारेण निष्कर्षाणां कः समीचीनः इति चीयताम्।

100. कथने -
1. सर्वे कुक्कुराः व्याघ्राः सन्ति।
2. सर्वे व्याघ्राः गृध्राः सन्ति।

निष्कर्षाः-
1. सर्वे गृध्राः कुक्कुराः न सन्ति
2. कोऽपि कुक्कुरः व्याघ्रः नास्ति
3. केचित् कुक्कुराः व्याघ्राः सन्ति
4. कोऽपि गृध्रः कुक्कुरो नास्ति

101. कथने -
1. सर्वाः गावः पशवः सन्ति
2. कोऽपि पशुः मनुष्यो न

निष्कर्षाः -
1. काऽपि गौः पशुर्नास्ति
2. काश्चिद् गावः मनुष्याः न
3. सर्वे मनुष्या गावः सन्ति
4. सर्वे पशवः गावः सन्ति

102. कथने -
1. सर्वे मार्जाराः धावकाः सन्ति
2. केचित् धावकाः व्याघ्राः सन्ति

निष्कर्षाः -
1. सर्वे व्याघ्रा मार्जाराः सन्ति
2. सर्वे धावकाः मार्जाराः सन्ति
3. केचिद् मार्जाराः धावकाः न सन्ति
4. केचिद् मार्जाराः धावकाः सन्ति

103. यदि 15 जनवरी, 2006 शुक्रवासरो भवति तर्हि निम्नाङ्कितेषु कः वासरः मासे वारपञ्चकमागच्छति-
1. गुरुवासरः 2. सोमवासरः
3. शनिवासरः 4. त्रयमपि

104. यदि 2006 तमे में श्रमिकदिवसः सोमवासरे भवति तर्हि जनसङ्ख्यादिवसः कदा पाल्यते ?
1. कुजवासरः 2. बुधवासरः
3. गुरुवार सः 4. न कोऽपि

105. रामस्य माता जानाति यत् रामस्य जन्मदिनं फरवरी मासस्य चतुर्दशदिनाङ्कादनन्तरम् आगच्छति, रामस्य पिता जानाति यत् रामस्य जन्मदिनं मार्चमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कात् प्राक् आगच्छति, रामस्य भगिनी जानाति यत् रामस्य जन्म फरवरी मासस्य 16 दिनाङ्कात् प्राग् भवति, तर्हि रामस्य जन्मदिवसः कदा आगच्छति?
1. 15 फरवरी 2. 15 मार्च
3. 14 फरवरी 4. न किमपि

106. यदि दर्पणे समयः 5 : 20 वादनं भवेत् तर्हि वास्तविकः समयः कः -
1. 5:40 2. 7:40
3. 6:40 4. 4:40

107. 0 : 40 वादने घट्याः सूचीद्वयस्य मध्ये कोणस्य मानं कियत् स्यान् -
1. 150 2. 200
3. -200 4. -150

108. घट्याः सूचीद्वयम् एकस्मिन् दिने कतिवारं विपरीत दिशि तिष्ठति -
1. 24 वारम 2. 22 वारम्
3. 23 वारम् 4. 44 वारम्

109. 4, 9, 20, 37, 60... ?
1. 88 2. 89
3. 90 4. 92

110. रिक्त स्थानं पूरयत- CX, FU, IR, LO, ... ?
1. OL 2. NQ
3. JM 4. IL

111. यदि 123 = राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थानं, 245 = राजस्थान संस्कृतविश्वविद्यालयः, 156 = राष्ट्रियविश्वविद्यालय विद्यापीठम् तर्हि - राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् = ?
1. 163 2. 126
3. 146 4. 153

112. इ, य, उ, व, -, र - शून्यस्थानं पूर्यताम्-
1. ल 2. ढ
3. ऋ 4. अर्

113. सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, कुमारसम्भवम्, संजीवनी, नैषधीयचरितम्-
1. सर्वङ्कषा 2. जयमङ्गला
3. जीवातुः 4. सुबोधिनी

114. ए इति बी इत्यस्य पिता, सी इति डी इत्यस्य भ्राता, इ इति सी इत्यस्य माता, डी इति बी इत्यस्य भ्राता, तर्हि ए इति सी इत्यस्य -
1. पिता 2. पतिः
3. पत्नी 4. नास्ति कोऽपि

115. रामः कयाचित् महिलया सह गच्छन् आसीत्। केनचित् पृष्टं यत् त्वया सह एकस्याः महिलायाः कः सम्बन्धः?
1. माता 2. मातृष्वसा
3. पत्नी 4. पुत्री

116. यदि गूढभाषायां चलदूरवाणी लेखनी, लेखनी = पुस्तकम्, पुस्तकम् = तैलम्, तैलम्=द्विचक्रिका, द्विचक्रिया = मार्गः। तर्हि छात्रः किम् पठिष्यति ?
1. तैलम् 2. द्विचक्रिका
3. पुस्तकं 4. लेखनी

117. आंग्लवर्णमालाया दक्षिणतः पञ्चदशाक्षरात् वामतः पञ्चममक्षरं किम् ?
1. A 2. E 3. C 4. D

118. 11, 13, 17, 19, 23, ?
1. 29 2. 25
3. 27 4. 31.

119. निम्नांकितेषु किं लीप् वर्षम्
1. 2010 2. 1990
3. 1976 4. 1978

120. पञ्चवर्षेभ्यः प्राक् रामः तस्य मातुरपेक्षया 25 वर्षेभ्यः कानीयान् आसीत् इदानीं रामस्य तस्य मातुर्वयश्च 2 :7 अनुपातेन अस्ति इदानीं रामस्य आयुः किम् ?
1. 12 वर्षाणि 6 मासः 2. 10 वर्षाणि
3. 15 वर्षाणि 4. 20 वर्षाणि

121. राजस्थान 'राजपुताना' इति संज्ञायाः कः अभिहितवान्?
1. जॉर्ज थॉमस 2. विलियम्
3. नॉर्डन् जेमस् 4. टॉड कैनिंग

122. अपेयजलेन पूर्ण 'लूणकरणसर' सरः कस्मिन् मण्डले अस्ति ?
1. नागौर 2. जौधपुरम्
3. बीकानेर 4. बाडमेर

123. सिन्धसागरे पतन्ती 'लूनी' नदी कृत उदभूता ?
1. आनासागरः 2. जानापाओ
3. छोटी सादडी 4. अमरोरु

124. 'रणथम्भौर' राष्ट्रियमुद्यानं कुत्र अस्ति?
1. चित्तौडगड 2. अलवर
3. सवाई माधोपुर 4. करौली

125. राज्ये केसरिफलस्य (सन्तरा) उत्पादनं कुत्र अधिकं भवति ?
1. जोधपुरम् 2. गङ्गानगरम्
3. दौसा 4. झालावाड

126. भाकडा नांगल परियोजना कस्यां नद्यां वर्तते ?
1. बियास् 2. रावी
3. माही 4. सतलुज

127. त्रिपुरसुन्दरी देव्याः प्रसिद्धं मन्दिरम् कुत्रास्ति ?
1. झालावाड 2. डूंगरपुरम्
3. बांसवाडा 4. कोटा

128. 'सिसोदिया रानी का बाग' अस्ति -
1. जोधपुरे 2. जयपुरे
3. टोंक मण्डले 4. उदयपुरे

129. 'कालीबंगा'' इत्यस्य शाब्दिकोऽर्थः -
1. कृष्णकङ्कणानि 2. कृष्णस्वर्णम्
3. मृतानां स्तूपः 4. कृष्णप्रस्तरः

130. 'अहम् एकमुष्टीपरिमितबाजरा सस्यस्य कृते हिन्दु-स्थानस्य राजत्वम अ अत्यक्ष्यम्' इति कस्य कथनम्-
1. जहांगीर 2. अवरङ्गजीव
3. शेरशाह् 4. शाहजहां

131. जैनानां प्रथमतीर्थङ्करस्य ऋषभदेवस्य 'केसरिया का मेला' कुत्र भवति ?
1. जोधपुरे 2. उदयपुरे
3. डूंगपुरे 4. झालावाड

132. निम्नाङ्कितेषु कः 'उष्ट्रयाणां देवता' इति कथ्यते ?
1. तेजाजी 2. रामदेवजी
3. गोगाजी 4. पाबूजी

133. मेवाडस्य राज्ञी पद्मिनी कस्य पत्नी आसीत् ?
1. हम्मीरस्य 2. बप्पारावस्य
3. रत्नसिंहस्य 4. कुम्भस्य

134. जयपुरनगरस्य वास्तुकारः ?
1. सिसोदिया 2. जयसिंह
3. ईश्वरसिंह 4. विद्याधर

135. चित्तोडनगरस्य संस्थापक: क: ?
1. राणा प्रतापसिंह: 2. चित्तोडासिंह
3. चित्राङ्गद मौर्य 4. कुम्भा

136. ताम्रयुगीना गणेश्वरसभ्यतां कस्मिन् मण्डले आसीत्?
1. सीकर 2. जालौर
3. झालावाड 4. डूंगपुरम्

137. नवनियुक्ति: भारतस्य प्रधानविचारपति: क: ?
1. के.जि. बालकृष्णन्
2. एस. के. सचदेव:
3. अदूरू गोपालकृष्णन्
3. शिवाजी गणेशन्

138. भारतीयवंशेद्भूता द्वितीया महीला या महाकाशं गतवती?
1. कल्पना चावला 2. सुनीता विलियम्स्
3. अनसूया अन्सारि 4. न कोऽपि

139. टेस्ट क्रिकेट क्रीडायां सर्वाधिकानि विकेट् स्वीकृतवान् अयम्?
1. मुरलीधरन् 2. अनिल कुम्बले
3. शेनृ वार्न् 4. चामिण्डा व्यास

140. प्रवासिभारतीयदिवस: कदा पाल्यते ?
1. 8 फरवरी 2. 7 जनवरी
3. 15 मार्च 4. 17 जूलै

141. 2007 वर्षस्य जनवरी दशमदिनाङ्के भारतेन किञ्चन उपग्रह रॉकेट्यानं प्रेषितम् तस्य नाम ?
1. PSLV- D1 2. PSLV-C7
3. PSLV- C5 4. पृथ्वी

142. पाईथागोरस् प्रमेयस्य प्रतिपादनं केन भारतीयेन पूर्व कृतम् ?
1. आर्यभट्टेन 2. वराहमिहिरेण
3. अगस्त्येन 4. श्रीधरेण

143. विद्युत्कोषस्य (बैट्री) निर्माणकौशलं कस्यां संहितायां वर्णितम् ?
1. शिवसंहिता 2. अगस्त्यसंहिता
3. न प्राप्यते 4. विष्णुसंहिता

144. 'म्यागसेसे पुरस्कार: 2006' तमे वर्षे कस्मै लब्ध:
1. अरविन्द अग्रवाल:
2. अरविन्द कासलीवाल:
3. अरविन्द केजरीवाल:
4. अरविन्द पालीवाल:

145. दशरथ: कस्य राज्यस्य राजा आसीत् ?
1. कोसलम् 2. माहिष्मति
3. अयोग्या 4. अवधम्

146. 'आर्यसमाज' इति संस्थाया: स्थापना केन कृता-
1. राजारामोहनरायेन
2. दयानन्दसरस्वतिना
3. विवेकानन्देन
4. स्वामी रामानन्देन

147. 'बैंकाक' इति कस्य देशस्य राजधानी-
1. म्यान्मार 2. थिम्पू
3. भूटान 4. थाइलैण्ड

148. 'सरिस्का अभयारण्यम्' कस्मिन पत्तने(जिलायाम्) वर्तते -
1. भरतपुर 2. जयपुर
3. अलवर 4. धौलपुर

149. 'बैंकाक' इति कस्य देशस्य राजधानी-
1. म्यान्मार 2. थिम्पू
3. भूटान 4. थाइलैण्ड

150. 'लेडी रतन टाटा कप' कस्यां क्रीडायाम् प्रदीयते-
1. हॉकी 2. फुटबाल
3. टेनिस 4. एथलेटिक्स

151. असमीचीन युग्मक: क: -
1. मलयालम् - केरल
2. कन्नड - कर्नाटक
3. तमिल-तमिलनाडु
4. डोगरी-छतीसगढ

152. असमीचीनयुग्मक: -
1. नेपाल - काठमाण्डु
2. भूटान- हिम्पू
3. थाईलैण्ड - यंगून
4. पाकिस्तान - इस्लामाबाद

153. विश्वमानवाधिकारदिवस: कदा अनुपाल्यते -
1. 1 दिसम्बर 2. 10 दिसम्बर
3. 1 अक्टूबर 4. 27 दिसम्बर

154. निम्नलिखितेषु किं राजस्थानस्य सीमावर्तिराज्यं नास्ति-
1. गुजरात 2. हरियाणा
3. पंजाब 4. उत्तरांचल

155. भारत चीनयो: पृथक्करणं केन रेखया सम्पद्यते-
1. मैकमोहन 2. सञ्जिफ्रयड
3. रैडक्लिफ 4. डूराइ

156. 'ओणम्' इति सुख्यातं पर्व कस्मिन् राज्ये अनुपाल्यते-
1. असमे 2. कर्नाटके
3. मेघालये 4. केरले

157. संस्कृतभाषायां प्रदीयमान: साहित्याकादमीपुरस्कार: 2005 तमे वर्षे कस्मै प्रदत्तम् -
1. रामभद्राचार्य 2. रामतीर्थ:
3. रामास्वामी 4. राधवपाल

158. असमराज्यस्य वर्तमान मुख्यमंत्री अयम् -
1. राबडी देवी 2. तरूण गोगई
3. रामविलास पासवान 4. बुधदेव भट्टाचार्य:

159. मथुरानगर्या: संस्थापक: क: आसीत् ?
1. श्रीकृष्ण: 2. वसुदेव:
3. शत्रुघ्न: 4. उग्रसेन:

160. विज्जिका का आसीत् ?
1. स्त्री ऋषि: 2. कवयित्री
3. सम्राज्ञी 4. बौद्धसन्यासिनी

161. मानसिकदण्ड: प्रभावी, यत: -
1. शरीरबाधा न भवति
2. शिक्षकशिष्यशत्रुता न भवति
3. प्रतिष्ठा न हीयते
4. छात्रेषु वैचारिकं परिवर्तनं जायते

162. शिक्षा संविधाने कस्यां सूच्यां निर्दिष्टा वर्तते ?
1. राज्यसूच्याम् 2. केन्द्रसूच्याम्
3. समवत्तिसूच्याम् 4. न कोऽपि

163. 'शिक्ष्' धातो: क: अर्थ: -
1. प्रशिक्षणम् 2. अभ्यास:
3. विद्योपादानम् 4. परिभाषणम्

164. प्रधानाध्यापक: भवेत् -
1. उत्तमप्रशासक: 2. उत्तमविद्वान्
3. पूर्वोक्तद्वयमपि 4. धार्मिक:

165. इति क: उच्यते -
1. यथार्थवादी 2. प्रकृतिवादी
3. प्रयोजनवादी 4. आदर्शवादी

166. शिक्षणवृत्ति: उत्तमा, यत: -
1. धनं लभ्यते 2. कीर्ति: प्राप्यते
3. कालयापनं जायते 4. भाविनागरिका: उत्पाद्यन्ते

167. एकस्यां कक्ष्यायामाधिक्येन कति छात्रा: भवितुमर्हन्ति-
1. 5-10 2. 25-35
3. 40-50 4. 60-86

168. शिक्षणं नाम् -
1. भाषणम् 2. अर्थकथनम्
3. अवधानम् 4. तत्वावगमने साहाय्यम्

169. अधोनिर्दिष्टेषु सर्वोचितं किम् -
1. शिक्षाशास्त्रं नाम प्रशिक्षणम्
2. प्रशिक्षणस्याङ्गं भवति शिक्षा
3. शिक्षाशास्त्रे प्रशिक्षणमपि अङ्गतां भजते
4. शिक्षाशास्त्रं नाम व्यवहारशास्त्रम्

170. सर्वोचितं कथनं दर्शयत -
1. प्रशिक्षणाध्यापनकौशलयोर्मध्ये सम्बन्धो नास्ति
2. अध्यापनकौशलं जन्मजातमेव भवति
3. प्रशिक्षणेनाध्यापनकौशलं वर्धते
4. अध्यापनकौशलं प्रशिक्षणाधीनमेव, न तु जन्मजातम्

171. किं विशुद्धम् -
1. शिक्षणे शिक्षक एव प्रधाना:
2. शिक्षणे छात्रा एव प्रधाना:
3. शिक्षणे विषय एव प्रधाना:
4. पूर्वोक्तत्रयमपि प्रधानम्

172. अध्यापक: कीदृश: स्यात्-
1. धनी 2. सामान्य:
3. शासक: 4. आदर्श:

173. 'ऑपरेशन ब्लेकबोर्ड' इत्यस्य को अभिप्राय: -
1. न्यूनतमापेक्षितसुविधानां परिकल्पनम्
2. श्यामफलकस्य समीकरणम्
3. विद्यालयेषु शल्यचिकित्साविषये ज्ञानप्रदानम्
4. श्यामफलकलेखनविषये प्रशिक्षणम्

174. उत्तमाध्यापकः -
1. छात्राणां विषये वात्सल्यवानबुद्धिमान्
2. सामान्यजीवनयापकः
3. पाठ्यविषयेनिपुणः
4. मनोवैज्ञानिकश्च

175. बोधने 'नियमतः उदाहरणं प्रति गमनं' किमुत्युच्यते-
1. निगमनपद्धतिः 2. अन्वेषणपद्धतिः
3. आगमनपद्धतिः 4. आगमन - निगमनपद्धतिः

176. शिक्षकः सुचरित्रो भवेद् यतः -
1. शिक्षणं प्रभाविभवति 2. तस्य गौरवं वर्धते
3. छात्राः तदनुकरणं कुर्वन्ति 4. सोत्साहं प्रभावपूर्णमध्यापनम्

177. सफल अध्यापकस्य मुख्यों गुणो वर्तते, यत् -
1. तत्परतापूर्वक पाठनम्
2. स्वीयाध्यापनविषये पूर्णज्ञानम्
3. समयानुसारेण पाठनम्
4. सोत्साहं प्रभावपूर्णमध्यापनम्

178. यदि बालकः गृहकार्यमकृत्वा समायति, तदा भवान्-
1. तत्सामर्थ्यानुसारं कार्यं निर्दिशति
2. गृहकार्यं कर्तुं तं प्रोत्साहयति
3. तद्गृहकार्याकरणस्य हेतुं ज्ञातुं प्रयतते
4. गृहकार्यस्य महत्वमुद्घोषयति

179. शिक्षणं प्रभावीकर्तुं को विधि समीचीनोऽस्ति ?
1. व्याख्याविधिः 2. अनुवादविधिः
3. सम्भाषणविधिः 4. कृत्वाशिक्षण विधिः

180. बालकः प्रश्नस्योत्तरं दातुमसमर्थश्चेत् तदा भवान्-
1. स्वयमेवोत्तरं वदति
2. तन्निरूत्तरस्य कारणं ज्ञातुं यतते
3. अन्यान् छात्रान् पृच्छति
4. तं छात्रं दण्डयति

181. केन छात्राः कक्ष्यायां दत्तावधानाः भवन्ति ?
1. उच्चैः पाठनेन 2. गृहकार्यपरीक्षणेन
3. सुन्दरव्याख्यानेन 4. जिज्ञासोत्पादनेन

182. विद्यालये किं शिक्षणोपकरणम् अवश्यं भवेत्-
1. मानचित्रम् 2. गणकयन्त्रम्
3. श्यामफलकम् 4. दूरदर्शनम्

183. संस्कृतभाषाशिक्षणस्य उत्तमः विधिः कः?
1. अनुवादविधिः 2. आगमनविधिः
3. निगमनविधिः 4. प्रत्यक्षविधिः

184. अनुशासनस्य तात्पर्यम् अस्ति-
1. दण्डप्रदानम्
2. सद्व्यवहारशिक्षणम्
3. पुरस्कारप्रदानम्
4. स्वेच्छाचरणम्

185. विद्यालयस्य हृदयं भवति -
1. अध्यापककक्षः 2. कक्ष्याप्रकोष्ठः
3. क्रीडाङ्गणम् 4. ग्रन्थालयः

186. अभिनयविधेः प्रयोगः कुत्र स्यात् -
1. पद्यशिक्षणे 2. गद्यशिक्षणे
3. नाटकशिक्षणे 4. निबन्धशिक्षणे

187. विद्यालयः कुत्र स्थापनीयः ?
1. प्रशान्तप्रदेशे 2. नगराद् बहिः
3. नगरे मार्गस्य 4. समीपे

188. पर्यावरणशिक्षायाः उचितमाध्यमोऽस्ति-
1. कक्ष्याशिक्षणम् 2. पर्यावरण परिचर्या
3. भ्रमणम् 4. पर्यावरणाध्ययनम्

189. सुमेलनं विधीयताम् -
1. संस्कृतआयोगः क. महात्मागान्धि
2. माध्यमिकशिक्षायोगः ख. दौलसिंह कोठारी
3. तई तालीम ग. एल. स्वामी मुदालियर
4. कोठारी आयोगः घ. डा. राधाकृष्णन्
1. क, ख, ग, घ 2. घ, ग, क, ख
3. घ, ग, ख, क 4. घ, ख, ग, क

190. 'निस्यन्दनसिद्धान्तः' केन निर्मितः -
1. वुडमहोदयेन
2. आकलेण्डमहोदयेन
3. मैकालेमहोदयेन
4. एबर्टमहोदयेन

191. कः युग्मकः समीचीनः -
1. हेर्टाग समितिः - 1992
2. संस्कृतआयोगः - 1929
3. नूतनराष्ट्रियशिक्षा - 1961
4. एनसीईआरटी - 1986

192. मनोविज्ञानानुसारं शिक्षा कीदृशी भवेत्?
1. विषयकेन्द्रिता 2. छात्रकेन्द्रिता
3. शिक्षककेन्द्रिता 4. विद्यालयकेन्द्रिता

193. सुमेलनं क्रियताम्-
1. प्रकृतिवादः क. प्लेटो
2. आदर्शवादः ख. रूसो
3. प्रयोजनवादः ग. जान ड्यूई
4. यथार्थवादः घ. जान् - लॉक्
1. ख, क, ग, घ 2. ख, क, घ, ग
3. क, ख, घ, ग 4. ग, घ, क, ख

194. बालोद्यानपद्धतेः प्रवर्तकः कः ?
1. स्पेन्सर् 2. रूसो
3. फाबेल् 4. थार्नडाइक

195. एनसीईटी इत्यस्य विस्तारः भवति-
1. राष्ट्रियप्रशिक्षणपरिषद्
2. राष्ट्रियाध्यापकशिक्षापरिषद्
3. राष्ट्रियशिक्षकपरिषद्
4. राष्ट्रियशिक्षापरिषद्

196. प्रौढशिक्षा एतद् आयुवर्गजनेभ्यः वर्तते-
1. 18-40 2. 7-38
3. 15-35 4. 16-55

197. शिक्षा भवति-
1. जीवने निर्दिष्टकालं यावत् प्रचाल्यमाना प्रक्रिया
2. जीवने अविच्छिन्ना प्रक्रिया
3. विद्यालये संचाल्यमाना प्रक्रिया
4. यदा कदा जायमाना प्रक्रिया

198. व्याकरणशिक्षणस्य उद्देश्यम् अस्ति -
1. भाषादोषाणां ज्ञानम्
2. शुद्धलेखनस्य क्षमतोत्पादनम्
3. निर्दुष्टभाषाप्रयोगस्य क्षमतोत्पादनम्
4. शब्दभण्डारस्य वृद्धिः

199. माता गृही शिशुं शिक्षयति। एषा-
1. शिशुशिक्षा 2. अनौपचारिक शिक्षा
3. मातृशिक्षा 4. गृहशिक्षा

200. छात्राणां नेतृत्वे प्रशिक्षणस्य प्रदानम् -
1. अनुचितम् 2. उचितम्
3. अनिवार्यम् 4. सन्दिग्धम्

उत्तरपत्रम्

1	(2)	2	(2)	3	(1)	4	(4)
5	(1)	6	(1)	7	(3)	8	(3)
9	(1)	10	(1)	11	(3)	12	(3)
13	(1)	14	(2)	15	(3)	16	(2)
17	(2)	18	(4)	19	(1)	20	(2)
21	(2)	22	(1)	23	(3)	24	(4)
25	(4)	26	(1)	27	(2)	28	(1)
29	(4)	30	(3)	31	(2)	32	(1)
33	(3)	34	(2)	35	(3)	36	(3)
37	(1)	38	(1)	39	(2)	40	(1)
41	(3)	42	(3)	43	(3)	44	(2)
45	(1)	46	(3)	47	(1)	48	(1)
49	(1)	50	(3)	51	(1)	52	(4)
53	(4)	54	(2)	55	(4)	56	(3)

57	(3)	58	(3)	59	(3)	60	(3)
61	(2)	62	(1)	63	(4)	64	(1)
65	(2)	66	(4)	67	(2)	68	(3)
69	(3)	70	(3)	71	(4)	72	(4)
73	(3)	74	(3)	75	(2)	76	(1)
77	(3)	78	(4)	79	(4)	80	(1)
81	(2)	82	(4)	83	(2)	84	(4)
85	(1)	86	(4)	87	(3)	88	(3)
89	(2)	90	(2)	91	(4)	92	(1)
93	(3)	94	(3)	95	(3)	96	(2)
97	(4)	98	(4)	99	(2)	100	(3)
101	(2)	102	(4)	103	(3)	104	(1)
105	(1)	106	(3)	107	(2)	108	(2)
109	(2)	110	(1)	111	(2)	112	(3)

113	(3)	114	(1)	115	(3)	116	(1)	157	(1)	158	(2)	159	(3)	160	(2)
117	(2)	118	(1)	119	(3)	120	(2)	161	(4)	162	(3)	163	(3)	164	(3)
121	(1)	122	(3)	123	(1)	124	(3)	165	(4)	166	(4)	167	(2)	168	(4)
125	(4)	126	(4)	127	(3)	128	(2)	169	(4)	170	(3)	171	(2)	172	(4)
129	(1)	130	(3)	131	(2)	132	(4)	173	(1)	174	(4)	175	(1)	176	(3)
133	(3)	134	(4)	135	(3)	136	(1)	177	(2)	178	(3)	179	(4)	180	(2)
137	(1)	138	(2)	139	(3)	140	(2)	181	(4)	182	(3)	183	(4)	184	(2)
141	(2)	142	(1)	143	(2)	144	(3)	185	(4)	186	(3)	187	(1)	188	(3)
145	(1)	146	(2)	147	(4)	148	(3)	189	(2)	190	(3)	191	(1)	192	(2)
149	(4)	150	(2)	151	(4)	152	(3)	193	(1)	194	(3)	195	(2)	196	(3)
153	(2)	154	(4)	155	(1)	156	(4)	197	(1)	198	(3)	199	(2)	200	(2)

समाप्तम्

आदर्शप्रश्नपत्राणि-13

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

व्याकरणम्

1. पश्यैताम् इत्यस्य सन्धिविच्छेदः-
   A. पश्य + ऐताम् B. पश्यैत + आम्
   C. पश्य + एताम् D. पश्यै + ताम्

2. ण्यत् प्रत्ययस्योदाहरणम -
   A. जेयम् B. पेयम्
   C. भोज्यम् D. लभ्यम्

3. "भावयति" इत्यस्मिन् प्रत्ययो वर्तते-
   A. णिच् B. अच्
   C. यत् D. घञ्

4. ध्यायं ध्यायं इत्यत्र कृत्यप्रत्ययः कः?
   A. णमुल् B. अम्
   C. तुमुन् D. ल्यप्

5. "लावणिकी" शब्दे प्रत्ययो वर्तते-
   A. ङीष् B. ङीत्
   C. ङीप् D. ङीन्

6. अभिकथनम्
   A. श्रीमत् शब्दः मनुप् प्रत्यययुक्तो भवति।
   R. कृत्यप्रत्ययेषु मतुप् प्रत्ययः न गण्यते।
   विकल्पेषु सर्वोपयुक्तविकल्पं स्वीकुरुत उपर्युक्तकथनं विलोक्य-
   A. AR च द्वयमेव सत्यमस्ति एवञ्च R,A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां करोति।
   B. A.R. च द्वयमेव सत्यमस्ति एवञ्च R,A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां न करोति।
   C. A समीचीनम् परं R समीचीनं नास्ति
   D. A असमीचीनम् अस्ति परं R समीचीनम् अस्ति

7. मधुरं रोचते?
   A. तस्मात् B. तम्
   C. तेन D. तस्मै

8. यथोचितं योजयत-

सूची I		सूची II	
A.	प्रातिपदिकार्थे	I	द्वितीया
B.	सम्प्रदाने	II.	प्रथमा
C.	अपादने	III.	चतुर्थी
D.	कर्मणि	IV.	पञ्चमी

   समुचितं विकल्पं चिनोतु—
   A. A-II, B-III, C- IV, D-I
   B. A-III, B-II, C-I, D-IV
   C. A-I, B-IV, C-III, D-II
   D. A-IV, B-III, C-II, D-I

9. के द्वे वाक्ये अकर्मककर्तरि प्रयोगे वर्तते? समुचितं विकल्पं चिनुत—
   अ. सुतः पितरं वन्दते
   ब. सूर्यः प्रकाशते
   स. शिष्यः गुरुं संशयं पृच्छति
   द. पुष्पं विकसति
   A. अ एवं ब B. ब एवं स
   C. ब एवं द D. स एवं द

10. 'नाना' योगे विभक्तिर्न भवति-
   A. द्वितीया B. तृतीया
   C. पञ्चमी D. षष्ठी

11. 'सर्वस्मिन्नात्मास्ति' अत्र सप्तम्याः कीदृशः आधारः—
   A. औपश्लेषिकः B. अभिव्यापकः
   C. वैषयिकः D. पूर्वोक्तास्त्रयः

12. स्वरक्रमो वर्तते—
A. अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ
B. अ, इ, उ, ए, ओ, ऐ, औ,
C. अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ
D. अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ

13. सन्नन्तप्रत्यययुक्तं पदम्-
A. पिपठिसति   B. पिपठिषति
C. पिपिठषति   D. पिपठषति

14. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत। तेन संस्कृतं पठितुम् इष्यते-
A. तेन संस्कृतः पठितुम् इच्छति।
B. सः संस्कृतं पठितुम् इच्छति।
C. सः संस्कृतः पठति इच्छति।
D. तेन संस्कृतः पठितुम् इच्छति।

15. कर्तृवाच्ये क्रिया भवति-
A. कर्मानुसारिणी   B. कर्तुः अनुसारिणी
C. कारकानुसारिणी   D. भावानुसारिणी

16. गर्गस्य पुत्रः एकपदे रूपम्?
A. गर्गः   B. गर्गा
C. गार्ग्यः   D. गार्ग्याः

17. ‘अभ्याम्’ इति पदं कस्य शब्दस्य रूपम्?
A. अदस्   B. युष्मद्
C. अस्मद्   D. इदम्

18. प्रथमसुच्या सह द्वितीयासुच्या: मेलनं कुरुत

	सूची I		सूची II
A.	अभवत्	I.	वद् धातोः लोट्लकारः मध्यमपुरुष-बहुवचनम्
B.	वदत	II.	गम् धातोः लट्लकार-उत्तमपुरुष-बहुवचनम्
C.	गमिष्यामि	III.	पठ् धातोः विधिलिङ्लकार-प्रथमपुरुष-द्विवचनम्
D.	पठेताम्	IV.	भूधातोः लङ्लकार-प्रथमपुरुष-एकवचनम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः वर्तते-
A. A-IV, B-I, C-II, D-III
B. A-II, B-III, C-IV, D-I
C. A-III, B-IV, C-II, D-I
D. A-I, B-II, C-III, D-IV

19. क्षिप्रम् किमस्ति?
A. द्वितीयान्तपुल्लिङ्गशब्दः
B. द्वितीयान्तनपुंसकलिङ्गशब्दः
C. अव्ययम्
D. द्वितीयान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः

20. शङ्खमुरजम् शुद्धं विग्रहवाक्यं किम्?
A. शङ्ख च तत् मुरजं च
B. शङ्खः च मुरजः च
C. शङ्खश्वासी सुरज च
D. शङ्खः च मुरजः च तयोः समाहारः

21. दुःखात्रातः सुखापतः इत्यनयोः कीदृशः समासः?
A. द्वितीया तृतीया   B. तृतीया चतुर्थी
C. द्वितीया पञ्चमी   D. पञ्चमी केवलम्

22. कथनम् I. प्रायेणोत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषसमासः भवति।
कथनम् II. अन्यपदप्रधानः बहुव्रीहिसमासः भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयम् अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकोपयुक्तम् उत्तरं चिनुत-
A. कथनं I कथनं II च द्वयमेव समीचीनम्।
B. कथनं I कथनं II च द्वयमवे असमीचीनम्।
C. कथनं I समीचीनम्, कथनं II च असमीचीनम्।
D. कथनं असमीचीनम्, कथनं II च समीचीनम्।

23. पञ्चानां गवां समाहारो भवति-
A. पञ्चगुः   B. पञ्चगावः
C. पञ्चगवम्   D. पञ्चगवः

24. नीलोत्पलम् इत्यत्र समासोऽस्ति-
A. द्वन्द्वः   B. बहुव्रीहिः
C. अव्ययीभावः   D. कर्मधारयः

25. प्रथमसूच्या सह द्वितीयसूच्याः मेलनं कुरुत-

	सूची I		सूची II
A.	कृष्णाश्रितः	I	द्विगुः
B.	त्रिभुवनम्	II.	अव्ययीभावः
C.	चतुर्मुखः	III.	तत्पुरुषसमासः
D.	निर्मक्षिकम्	IV.	बहुव्रीहिः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः विकल्पो वर्तते-
A. A - I, B - II, C- IV, D - III
B. A - III, B - I, C-IV, D - II
C. A - III, B - I, C - II, D - IV
D. A - I, B - II, C - III, D - IV

संस्कृतवाङ्मयम्

1. प्रस्थानत्रयं किम्?
A. धर्मार्थकामाः   B. संहिता ब्राह्मणम् उपनिषद्
C. उपनिषद् गीता ब्रह्मसूत्राणि
D. शिशुः कौमार-यौवनम्

2. अस्मिन् वैदिकच्छन्दसि पञ्चपादाः भवन्ति—
A. बृहती   B. पङ्क्तिः
C. त्रिष्टुप्   D. जगती

3. अधः कथनद्वयं विद्यते।
कथनम् I : अथर्ववेदस्य कश्चनापि आरण्यकग्रन्थो नास्ति।
कथनम् II : छान्दोग्योपनिषद् सामवेदेन सम्बद्धा वर्तते।
उपर्युक्तकथनानि अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकोपयुक्तं उत्तरं चिनुत-
A. कथनं I कथन II च द्वयमेव समीचीनम्।
B. कथनं I कथन II च द्वयमेव असमीचीनम्।
C. कथनं I समीचीनम् कथनं II च असमीचीनम्।
D. कथनं I असमीचीनम् कथनं II च समीचीनम्

4. चरैवेति चरैवेति वाक्यमिदम् अस्य ब्राह्मणस्य वर्तते-
A. ऐतरेयब्राह्मणस्य   B. शतपथब्राह्मणस्य
C. तैत्तिरीयब्राह्मणस्य   D. छान्दोग्यब्राह्मणस्य

5. ‘रसो वै सः’ इति वाक्यं प्राप्तते-
A. ऋग्वेदे   B. यजुर्वेदे
C. सामवेदे   D. अथर्ववेदे

6. अशुद्धे कथने दत्ते-
कथनम् I : भर्तृहरिप्रणीतानि त्रीणि शतकानि प्रसिद्धानि सन्ति।
कथनम् II : तत्र भर्तृहरिप्रणीतं भावशतकम् अतीव लोकप्रियं विद्यते।
उपयुक्तकथनानि अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकप्रयुक्तं चिनुत।
A. कथनं I कथनं II च द्वयमेव समीचीनम्।
B. कथनं I कथनं II च द्वयमवे असमीचीनम्।
C. कथनं I समीचीनम् कथनं II च असमीचीनम्।
D. कथनं I असमीचीनम् कथनं II च समीचीनम्।

7. A. भामहः   B. भरतमुनिः
C. अभिनवगुप्तः   D. विश्वनाथः
अग्रिमेषु विकल्पेषु समीचीनः पूर्वापर विकल्पोऽस्ति-
A. A,B,D,C   B. B,A,C,D
C. A,B,C,D   D. A,C,B,D

8. ‘लघुरघु’ काव्यस्य लेखको विद्यते-
A. आचार्य राधावल्लभ त्रिपाठी
B. आचार्य कलानाथ शास्त्री
C. आचार्य हरिदत्त त्रिपाठी
D. आचार्य मिथिला प्रसाद त्रिपाठी

9. वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः सूक्तिरियं विद्यते-
A. विक्रमोर्वशीयस्य   B. किरातार्जुनीयस्य
C. शिशुपालवधस्य   D. नैषधीयचरितस्य

10. अभिकथनम् A कादम्बरी कविता नीतिशिक्षायाः अपि ग्रन्थः अस्ति। कारणम् R कादम्बर्याः शुकनासोपदेशे नैतिकशिक्षायाः विषयः प्राप्यते उपर्युक्तकथने अवलोक्य विकल्पेषु सर्वोपयुक्तः विकल्पो विद्यते-
A. A,R च द्वयमेव सत्यमस्ति एव R.A इत्यस्य समीचीनं व्याख्यां करोति।
B. A,R च द्वयमेव सत्यमस्ति एवञ्च R.A इत्यस्य समीचीनां व्याख्या न करोति।
C. A समीचीनम् परं R समीचीनं नास्ति।
D. A असमीचीनम् अस्ति परं R समीचीनम् अस्ति।

11. हितोपदेशे द्वे सुभाषिते कथिते स्तः। ते—
1. न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः
2. वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं......
3. वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्
4. वृद्धस्य तरुणी विषम्
समुचितविकल्पं चिनुत-
A. 1 एवं 2   B. 1 एवं 3
C. 1 एवं 4   D. 2 एवं 4

12. नेदं महाकाव्यम्-
A. कुमारसम्भवम्   B. ऋतुसंहारः
C. शिशुपालवधम्   D. नैषधीयचरितम्

13. "श्रीकण्ठपदताच्छन:" इति कस्य कवे: नाम
A. कालिदासस्य B. दण्डिन:
C. माघस्य D. भवभूते:

14. परस्परं योग्यं योजयत-

सूची I		सूची II	
A.	रामायणम्	I	रामभक्त:
B.	गायत्रीमन्त्र:	II.	प्राचेतस:
C.	हनुमान्	III.	चतुर्विंशतिसाहस्त्री संहिता
D.	वाल्मीकि:	IV.	चतुर्विंशतिवर्णा:

समुचितं विकल्पं चिनोतु-
A. A-II, B-III, C-IV, D-I
B. A-IV, B-II, C-I, D-III
C. A-III, B-IV, C-I, D-II
D. A-I, B-II, C-III, D-IV

15. न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित् पङ्क्तिरियं कुत्र वर्णितास्ति?
A. वेदे B. रामायणे
C. महाभारते D. शाकुन्तले

16. वेङ्कटाध्वरिमहाकवे: चम्पू: नास्ति –
A. विश्वगुणादर्शचम्पू: B. उत्तरचम्पू:
C. नलचम्पू: D. वरदाभ्युदयचम्पू:

17. लसल्लतिका इत्यस्य रचनाकार: क:?
A. श्री राधावल्लभ त्रिपाठी B. हरिदत्त शर्मा
C. अभिराजराजेन्द्र मिश्र: D. श्रीकृष्ण सेमवाल:

18. "धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित:" इतीयमुक्ति: कुत्रोपलभ्यते?
A. भगवद्गीतायाम् B. धर्मसूत्रे
C. मनुस्मृतौ D. याज्ञवल्क्यस्मृतौ

19. प्रदत्तेषु द्वे वैष्णवपुराणे स्त:-
A. भागवतपुराणम् B. मार्कण्डेयपुराणम्
C. वराहपुराणम् D. मत्स्यपुराणम्

20. श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभि:। ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नाऽपर:।। इति उक्तम्—
A. श्रीरामानुजाचार्येण B. श्रीशङ्कराचार्येण
C. श्रीमध्वाचार्येण D. श्रीवल्लभाचार्येण

21. वेदान्तसारानुसारेण अनुबन्धविषये अयं विकल्प: अनुचित:-
A. अधिकरणम् B. विषय:
C. सम्बन्ध: D. प्रयोजनम्

22. विशिष्टाद्वैतस्य प्रतिष्ठापकोऽस्ति-
A. शङ्कराचार्य: B. मध्वाचार्य:
C. रामानुजाचार्य: D. वल्लभाचार्य:

23. A. शंकराचार्य: B. वल्लभाचार्य:
C. रामानुजाचार्य: D. निम्बार्काचार्य:
E. मध्वाचार्य:
कालक्रमेण एतेषाम् आचार्याणां क्रमो वर्तते-
A. A, C, D, E, B B. A, B, D, C, E
C. A, C, B, E, D D. B, A, C, D, E

24. अभिकथनम् A चार्वाकदर्शनस्य अनात्मवाद: प्रसिद्ध: सिद्धान्तो वर्तते। कारणम् R चार्वाकदर्शनं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। उपर्युक्तानां कथनानामालोके विकल्पेषु सर्वोपयुक्तविकल्पो विद्यते-
A. A, R द्वयमेव सत्यमस्ति एवञ्च R.A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां करोति।
B. AR च द्वयमेव सत्यमस्ति एवञ्च R.A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां न करोति।
C. A समीचीनम् परं R समीचीनं नास्ति।
D. A असमीचीनम् अस्ति परं R समीचीनम् अस्ति।

25. A. विषय: B. सम्बन्ध:
C. प्रयोजनम् D. अधिकारी
विकल्पानाम् उचित: क्रमो वर्तते –
A. D, B, A, C B. A, B, D, C
C. D, A, B, C D. B, A, C, D

सामान्यज्ञान/ मानसिकयोग्यता

1. यदि जुलाईमासस्य तृतीयदिनाङ्के शुक्रवासरो भवति तर्हि स्वातन्त्र्यदिवस: कदा?
A. शनिवासरे B. बुधवासरे
C. शुक्रवासरे D. रविवासरे

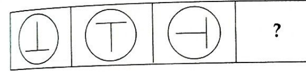
2. 4, 8, 9, 27, 16, 64, 25?
A. 81 B. 125
C. 100 D. 36

3. यदि दर्पणे 7.15 (सपादसप्तवादनम्) समयोऽस्ति तर्हि वास्तविक: समय: क:?
A. 7.00 B. 4.45
C. 4.15 D. 7.30

4. सूचना-अक्षरशृङ्खला काचित् दृश्यते। शृङ्खलाया: अध: चत्वारो विकल्पा: सन्ति। एकेन समुचितविकल्पेन क्रमं पूरयत- AC, DF, GI, JL —
A. BD B. MO
C. MN D. DO

5. शृंखलायाम् अग्रिमक्रमं सूचयत।
1, 5, 11, 19, 29, — ?
A. 41 B. 37
C. 54 D. 53

6. अस्मिन प्रश्ने आकृतीनां समूहद्वयेमस्ति। प्रथमसमूहे प्रश्नाकृतय: सन्ति।

A. B. C. D.

7. घटिका एवम् अवलोक्यते यत् अस्या: 12 अङ्क: पूर्वदिशि भवति, तदा –
A. दक्षिणदिशि B. पश्चिमदिशि
C. उत्तरदिशि D. उत्तरपूर्वदिशि

8. A.B च भ्रातरौ स्त:। C.A इत्यस्य भगिनी अस्ति। D.A इत्यस्य –
A. D B. C
C. B D. A

9. श्री अरविन्दभारतीयसंस्कृतिप्रतिष्ठानम् (SAFIC) कुत्र विलसति ?
A. चण्डीगढनगरे B. अहमदाबादनगरे
C. पुदुच्चेरीनगरी D. वाराणसीनगरे

10. विश्वभारतीपुरस्कारम् 2,51,000/- धनराशिना संस्थानमेतत् प्रतिवर्षं संस्कृतसंवर्धनदृष्ट्या प्रददाति। किं तत्-
A. केन्द्रीय संस्कृत-विश्वविद्यालय:
B. विश्वहिन्दूपतिष्ठानम्
C. उत्तराञ्चल-संस्कृत-अकादमी
D. उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थानम्

11. 'राष्ट्रीयमानवाधिकार-आयोग' इत्यस्य आङ्गलभाषायाम् पदं वर्तते ?
A. HRC B. NHRC
C. HECI D. HEGC

12. राज्यानां साक्षरतासर्वेक्षणं तत्प्रतिशतनिर्धारणं च क्रियते-
A. NSO B. UNESCO
C. WHO D. NAAC

13. भारतस्य नूतनकेन्द्रशासितप्रदेशेषु अन्तर्भवति-
A. चण्डीगढ़ B. पुदुच्चेरी
C. लक्षद्वीप D. लद्दाख

14. राज्ञ: विक्रमस्य नव सभारत्नेषु अन्यतम:-
A. खर्व: B. पदम:
C. कुन्द: D. शङ्कु:

15. "गदनिश्चय:" इति कचित् पद्धति: कस्मिन् वेदे?
A. सामवेदे B. आयुर्वेद
C. अथर्ववेद D. ऋग्वेदे

16. सङ्गीतदर्पण: इति कस्य ग्रन्थोऽस्ति?
A. त्यागराजस्य B. अहोविलस्य
C. रामामात्यस्य D. पण्डितदामोदरस्य

17. सांख्यमतस्य प्रणेता क:?
A. पतञ्जलि: B. कपिल:
C. कणाद: D. गौतम:

18. कालिदासस्य अस्मिन् ग्रन्थे अमरकण्टकस्य वर्णनं प्राप्यते-
A. कुमारसम्भवे B. अभिज्ञानशाकुन्तले
C. मेघदूते D. ऋतुसंहारे

19. बालरामायणस्य लेखक:-
A. राजशेखर: B. सोमदेव:
C. भोजराज: D. कुमारदास:

20. भारतीयस्वतन्त्रतासङ्ग्रामस्य एतासां घटनानाम् उचित: कालक्रमो वर्तते –
A. सविनय अवज्ञा आन्दोलनम्
B. होमरूल आन्दोलनम

C. भारत छोड़ो आन्दोलनम्
D. असहयोग - आन्दोलनम्
अग्रिमेषु विकल्पेषु समीचीनमस्ति-
A. A,B,D,C B. B,D,A,C.
C. A,B,C,D D. A,C,B,D

21. अन्ताराष्ट्रिय मानवाधिकार-दिवस: आयोज्यते –
A. 9 दिसम्बर B. 10 दिसम्बर
C. 11 दिसम्बर D. 12 दिसम्बर

22. प्रथम संस्कृतविश्वपुस्तकमेलाया: आयोजनम् अभवत्।
A. 2010 मध्ये B. 2011 मध्ये
C. 2012 मध्ये D. 2013 मध्ये

23. प्रथमसुच्या: सह द्वितीयसुच्या: मेलनं कुरुत।

	सूची I		सूची II
A.	पण्डित दुर्गातात:	I.	वाद्यसङ्गितम्
B.	लालगुडी जयरामन्	II.	नृत्यम्
C.	बालमुरलीकृष्ण:	III.	चित्रकला
D.	अमृता शेरगित:	IV.	कण्ठसङ्गीतम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीन: विकल्पो वर्तते –
A. A-II, B-IV, C-I, D-III
B. A-III, B-IV, C-I, D-II
C. A-IV, B-I, C-II, D-III
D. A-II, B-I, C-IV, D-III

24. विश्व एथेलेटिक्स् 2022 मध्ये जेवलिन् क्षेपणक्रीडायां क: भारतीय: रजत पदकं प्राप्तवान्?
A. आदित्यदास: B. नीरज चोपडा
C. सूरज चावणा D. नीरज दास

25. मिताली राजस्य अनया क्रीडया सह सम्बन्धो वर्तते –
A. हॉकी B. फुटबॉल्
C. क्रिकेट D. बेडमिण्डन्

शिक्षणाभिरुचि:

1. कक्षायाम् अध्यापकस्य मित्रं भवति–
A. धनम् B. श्यामफलकम्
C. छात्र: D. पुस्तकम्

2. विद्यालयेषु कीदृशानाम् अध्यापकानां नियोजनम् आवश्यकम्?
A. तत्तद् भाषाविदाम् B. ततद् विषयाज्ञानाम्
C. समत्वभाव- कुशलानाम् D. पूर्वोक्तानां सर्वेषाम्

3. स एव अध्यानकरूपेण मम प्रिय:–
A. य: धनवान् B. य: स्वाध्यायी छात्रमनोवेत्ता
C. मनोरञ्जनं य: करोति D. य: ट्यूशन् करोति

4. सुयोग्यशिक्षक: स वर्तते–
A. य: समयेन कक्षायां पाठ पाठयति।
B. येन छात्रा: भीता: भवन्ति।
C. यो विद्यार्थिनां व्यवहारे वाञ्छितं परिर्वतनम् आनयति।
D. य: सर्वदा सम्यगध्ययनं करोति।

5. छात्रेषु सर्जनात्मकतां संवर्धयितुं शिक्षकेण किं करणीयम्?
A. बहुभाषितुं प्रोत्साहनीया:
B. सम्यक् स्वाध्याय: कारणीय:
C. सम्यक् कण्ठस्थीकार्या:
D. भावान् स्वेच्छया प्रकाशयितुं प्रेरणीया:

6. शिक्षासंस्थासु शिक्षकै: इमे भावा: नैव सम्मान्या:-
A. स्वतन्त्रता, समानता, बन्धुत्वं, न्याय:
B. धर्म: ईश्वर: मोक्ष:
C. क्षेत्रवादजातिवर्गवादा:
D. वसुधैव कुटुम्बकं सार्वभौमिकभ्रातृत्वम्

7. छात्रेषु नेतृत्वगुणविकासाय अनिवार्यम्–
A. प्रोत्साहनम् B. दायित्ववितरणम्
C. उपदेश: D. उपर्युक्तं सर्वम्

8. भारतस्य ज्ञानम् इत्यत्र अन्तर्भवति–
A. भारतस्य भौगोलिकं ज्ञानम्
B. भारतस्य राजनैतिकं शैक्षिकपारिस्थितिकीयं ज्ञानम्
C. प्राचीनभारतीयज्ञानस्य आधुनिकतायै अवदानं भविष्यभारताकाङ्क्षाश्च।
D. विविधदेशैस्सह भारतसम्बन्धज्ञानम्

9. बौद्धकालस्य प्रसिद्धविश्वविद्यालय: आसीत्–
A. राँची B. नालन्दा
C. पाटलीपुत्रम् D. कलिङ्ग:

10. शिक्षाया: 'वर्धा' योजनायां स्मरणीय:-
A. रविन्द्रनाथ: B. महात्मा गाँधी:
C. श्री अरविन्द: D. विवेकानन्द:

11. आकलनकारणात् न भवति–
A. छात्राणाम् उत्तम-सामान्य-अधमादिवर्गीकरणम्
B. शिक्षणव्यूहरचनायां परिर्वतनम्
C. छात्राणां भिन्नतानुसारं तेभ्य: गृहकार्यप्रदानम्।
D. व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्

12. ओष्ठपठनम् चिह्नभाषा, साङ्केतिकभाषा, स्पर्शविधि: इत्येवं सम्प्रेषणप्रविधय: केषां कृते भवेयु:?
A. दृष्टिबाधितानाम् B. श्रवणबाधितानाम्
C. ग्बाधितानाम् D. घ्राणबाधितानाम्

13. सर्वशिक्षाऽभियानस्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति–
A. अष्टमीकक्षापर्यन्तं गुणात्मकशिक्षाप्रदानम्।
B. स्नातकशिक्षाप्रदानम्।
C. स्नातकोत्तरशिक्षाप्रदानम्।
D. केवलम् उच्चशिक्षाप्रदानम्।

14. दिव्याङ्गानां शिक्षा नीतिनिर्धारणं करोति–
A. NCERT B. RCT
C. NCTE D. NIEPA

15. अधिकांशच्छात्राणां विद्यालयपरित्यागे कारणं भवति–
A. उद्योगप्राप्तिचिन्ता B. निर्धनता
C. अध्यापकच्छात्राणां सम्बन्धाभाव: D. अनुपयुक्त: पाठ्यक्रम:

16. कश्चन शिक्षक: कक्षायां निदानात्मकक्रिया: करोति यासां मुख्योद्देश्यं भवति।
A. छात्राणां व्यक्तिगतविधिन्नतानां ज्ञानम्
B. छात्राणां पाठ्यवस्तुन: विश्लेषणं पुन: व्यवस्थितीकरणं च
C. छात्राणां मूल्याङ्कनम्
D. छात्रेषु व्यवहारपरिवर्तनम्

17. सूचीं मेलयत–

सूची I	सूची II
A कथोपकथनम्	I. दुरदर्शनम्
B दृश्योपकरणम्	II. श्यामपट्ट:
C षष्टदृश्योपकरणम्	III. प्रतीमानम् IV. दुरवाणी V. अन्तर्जातम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीन: वर्तते–
A. A-IV, B-II, C-V
B. A-IV, B-II, C-V
C. A-III, B-II, C-I
D. A-IV, B-II, C-I

18. विद्यालयस्तरीय-पाठ्यक्रमनिर्माणे मार्गदर्शनं करोति–
A. राजनीति: B. शिक्षानीति:
C. शिक्षक: D. अभिभावक: शिक्षार्थी च

19. मनोविज्ञानदृष्ट्या शिक्षा–
A. विषयकेन्द्रिता स्यात्
B. छात्रकेन्द्रिता
C. शिक्षककेन्द्रिता स्यात्
D. प्रशासनकेन्द्रिता स्यात्

20. A. शिक्षा अविरलप्रक्रिया अस्ति,
B. शिक्षा सोद्देश्यप्रक्रिया अस्ति,
C. शिक्षा नियतप्रक्रिया अस्ति,
D. शिक्षा विकासात्मिका प्रक्रिया अस्ति
अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीन: विकल्पो वर्तते–
A. केवलं A,B,C,D कथनानि समीचीनानि सन्ति।
B. केवलं A,B,D कथनानि समीचीनानि सन्ति।
C. केवलं A,B,C कथनानि समीचीनानि सन्ति।
D. केवलं A,C,D कथनानि समीचीनानि सन्ति।

21. समर्थसेवाभि: सह अशक्तबालानां सामान्यशिक्षण-व्यवस्थायां स्वीकारात्मकानूकुलनं हि–
A. सामान्यशिक्षा B. विशिष्टा शिक्षा
C. समन्वितशिक्षा D. समावेशात्मिका शिक्षा

22. कश्चन छात्र: समकक्षच्छात्राणां समूहे आक्रामकव्यवहारं प्रदर्शयति तथा च स: विद्यालयस्य नियमानां पालनं न करोति। एतादृशस्य छात्रस्य साहाय्यमपेक्षते–
A. संज्ञानात्मक क्षेत्रे B. भावात्मक क्षेत्रे
C. क्रियात्मक क्षेत्रे D. प्रयोगात्मक क्षेत्रे

23. बालकेन्द्रितशिक्षायाः सिद्धान्तः नास्ति–
A. विभाजनस्य सिद्धान्तः
B. अनिश्चितोद्देश्यानां चयनसिद्धान्तः
C. रुचिसिद्धान्तः D. क्रियाशीलतासिद्धान्तः

24. मानवजीवनं प्रारभते–
1. अन्नेन 2. धनेन
3. संस्कारेण 4. शिक्षया
अत्र समुचितविकल्पं चिनोतु–
A. 1 एवं 4 B. 1 एवं 3
C. 2 एवं 3 D. 3 एवं 4

25. उत्तममानसिकस्वास्थ्यस्य लक्षणम् अस्ति–
A. सांवेगिकापरिपक्वता, अनियमितदिनचर्या, आत्मविश्वासः
B. सहनशीलता, आत्मविश्वासः, स्पष्टजीवनलक्ष्यम्
C. नियमितदिनचर्या, कार्यासन्तुष्टिः, निर्णयक्षमता
D. कार्यासन्तुष्टिः, सहनशीलता, समायोजनम्

उत्तरपत्रम्

व्याकरणम्

1.	C	2.	C	3.	A	4.	A
5.	C	6.	A	7.	D	8.	A
9.	C	10.	D	11.	B	12.	C
13.	B	14.	B	15.	B	16.	D
17.	D	18.	A	19.	C	20.	D
21.	B	22.	A	23.	C	24.	D
25.	B						

संस्कृतवाङ्मयम्

1.	C	2.	B	3.	A	4.	A
5.	B	6.	C	7.	B	8.	D
9.	C	10.	A	11.	B/C	12.	B
13.	D	14.	C	15.	C	16.	C
17.	B	18.	C	19.	Drop	20.	B
21.	A	22.	C	23.	A	24.	B
25.	C						

सामान्यज्ञान/मानसिक योग्यता

1.	A	2.	B	3.	D	4.	B
5.	A	6.	C	7.	C	8.	B
9.	C	10.	D	11.	B	12.	A
13.	D	14.	D	15.	B	16.	D
17.	B	18.	C	19.	A	20.	B
21.	B	22.	B	23.	B	24.	B
25.	C						

शिक्षणाभिरुचि

1.	B	2.	D	3.	B	4.	C
5.	D	6.	C	7.	D	8.	C
9.	B	10.	B	11.	A	12.	B
13.	A	14.	B	15.	C	16.	B
17.	D	18.	B	19.	B	20.	B
21.	D	22.	B	23.	B	24.	D
25.	B						

आदर्शप्रश्नपत्राणि–14

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रथमो भागः

(संस्कृतभाषादक्षता)

प्रथमः खण्डः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपपरिमिताः।

1. जय्यम् = ?
क. जेतुं योग्यम् ख. जेतुं शक्यम्
ग. यत् जितम् घ. जेतुं यत्नः

2. मनीषा इत्यत्र सन्धिविच्छेदः..................?
क. मनी + षा ख. मनि + ईषा
ग. मनस् + ईषा घ. मनि + इषा

3. सञ्छम्भुः इत्यत्र सन्धिविच्छेदः..................?
क. सञ् + शम्भु ख. सङ् + शम्भुः
ग. सञ् + छम्भुः घ. सन् + शम्भुः

4. चक्रिन् + त्रायस्व सन्धिघटितं रूपम्..................?
क. चक्रिंस्त्रायस्व ख. चक्रिन् त्रायस्व
ग. चक्रित्रायस्व घ. चक्रि त्रायस्व

5. "अमी ईशाः" इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा केन विधीयते?
क. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्
ख. दूराद्धूते च
ग. ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्
घ. अदसो मात्

6. "आविष्कृतम्" इत्यत्र विसर्गस्य षत्वं केन सूत्रेण?
क. इसुसोः सामर्थ्ये ख. इणः षः
ग. इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य
घ. षः प्रत्ययस्य

7. 'राः' इत्यत्र प्रातिपादिकं किम्?
क. रा ख. र
ग. रै घ. रे

8. 'स्वभू' शब्दस्य षष्ठीबहुवचने रूपं भवति...........?
क. स्वभूनाम् ख. स्वभूषाम्
ग. स्वभूवाम् घ. स्वभुवाम्

9. "पथिन्" शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
क. पन्थाः ख. पन्था
ग. पन्थ घ. पथः

10. 'पयोमुच्' शब्दस्य सप्तमीविभक्तौ बहुवचने रूपं विद्यते.............?
क. पयोमुचेषु ख. पयोमुचासु
ग. पयोमुचस्सु घ. पयोमुक्षु

11. 'धनुष्' शब्दस्य तृतीयाविभक्तौ द्विवचने इदं रूपम्...?
क. धनुस्भ्याम् ख. धनुर्भ्याम्
ग. धनुभ्याम् घ. धनोभ्याम्

12. "समया" शब्दस्य योगे विभक्तिः भवति..........?
क. प्रथमा ख. चतुर्थी
ग. तृतीया घ. द्वितीया

13. "अध्ययनेन वसति" अत्र तृतीया केन...............?
क. अपवर्गे तृतीया ख. कर्त्तकरणयोस्तृतीया
ग. सहयुक्तेऽप्रधाने घ. हेतौ

14. रुच्यर्थकधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणार्थस्य इयं संज्ञा.......?
क. कर्मसंज्ञा ख. सम्प्रदानसंज्ञा
ग. करणसंज्ञा घ. अधिकरणसंज्ञा

15. छात्रः..................निलीयते।
क. गुरवे ख. गुरोः
ग. गुरुणा घ. गुरौ

16. "मम सेव्यो हरिः" अत्र षष्ठी केन?
क. अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः
ख. कर्तृकर्मणोः कृति
ग. आशिषि नाथः घ. कृत्यानां कर्त्तरि वा

17. "ऐन्द्री" इत्यत्र कः स्त्रीप्रत्ययः?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ई

18. "सुन्दरी" इत्यत्र अयं प्रत्ययः विद्यते................?
क. ङीन्　ख. ङीष्
ग. टप्　घ. ङीप्

19. "स्वामी" इत्यत्र प्रत्ययः..................?
क. मी　ख. ईन्
ग. आमिनच्　घ. मिन्

20. राष्ट्रे भव इत्यर्थे इदं रूपं भवति..................?
क. राष्ट्रियः　ख. राष्ट्रेयः
ग. राष्ट्रीय　घ. राष्ट्रः

21. 'त्रिमुनि' इत्यत्र समासः अस्ति..................?
क. द्विगुः　ख. तत्पुरुषः
ग. बहुव्रीहिः　घ. अव्ययीभावः

22. नखभिन्नः इत्यत्र विग्रहः एतम्..................?
क. नखेभ्यः भिन्नः　ख. नखानां भिन्नः
ग. नखैः भिन्नः　घ. नखेषु भिन्नः

23. "काकोलूकम्" इत्यत्र केन एकवद्भावः?
क. क्षुद्रजन्तवः　ख. गवाश्वप्रभृतीनि च
ग. येषां च विरोधः शाश्वतिकः　घ. जातिरप्राणिनाम्

24. "केशाकेशि" इत्यत्र कः समासः?
क. द्वन्द्वः　ख. कर्मधारयः
ग. तत्पुरुषः　घ. बहुव्रीहिः

25. "वच्" धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने..............?
क. वचन्ति　ख. वदन्ति
ग. उचन्ति　घ. रूपमेव नास्ति।

26. खिद् धातोः लिटि कि रूपम्?
क. चिखिद　ख. खिखिद
ग. खिखेद　घ. किखिद

27. "गिलति" इत्यत्र कः धातुः?
क. गिल　ख. गॄ
ग. गृ　घ. गिर

28. "शीङ्" स्वप्ने धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपं भवति................?
क. शयन्ते　ख. शेरन्ते
ग. शेरते　घ. शये

29. हन् धातोः सन्नन्ते किं रूपम्?
क. जिघांसति　ख. जिघांसते
ग. हिहनिषति　घ. हिहनिषते

30. राजृधातोः यङि किं रूपम्?
क. राराजते　ख. राराज्यते
ग. राराजीति　घ. राराष्टि

31. चैत्रः पाठान् पठति, चैत्रेण.................?
क. पाठः पठयते　ख. पाठाः पठ्यन्ते
ग. पाठान् पठयते　घ. पाठान् पठ्यन्ते

32. गुरुः छात्रं रुणद्धि, गुरुणा.................?
क. छात्रः रुध्यते　ख. छात्रं रुध्यते
ग. छात्रः रोध्यते　घ. छात्रः रुध्यन्ते

33. वृद्धः दण्डं ग्रह + क्त्वा................. याति
क. गृहीत्वा　ख. ग्रहीत्वा
ग. गृहित्वा　घ. संग्रहीत्वा

34. वस् धातोः क्तप्रत्यये किं रूपम्?
क. वस्तम्　ख. वसितम्
ग. उषितम्　घ. वसितुम्

35. "यजमानः" = यज् + ...?
क. शानच्　ख. चानश्
ग. मानन्　घ. शानन्

36. सम्पूर्वक- स्था धातोः लटि इदं रूपं भवति........?
क. सन्तिष्ठति　ख. समतिष्ठति
ग. सन्तिष्ठते　घ. संस्थास्यति

37. छात्रः भाषणात् वि + रम् + लट्
क. विरमति　ख. विरमते
ग. विरमन्ते　घ. विरमसे

38. हविष् शब्दः कस्मिन् लिङ्गे विद्यते...............?
क. नपुंसके　ख. पुंसि
ग. स्त्रीलिङ्गे　घ. अनियतलिङ्गे

39. असतो मा.................. पूरयत।
क. सद्गमय　ख. सथामय
ग. सधामय　घ. सथामय

40. 'समवेताः..................' पूरयत।
क. युयुच्छवः　ख. युयुत्सवः
ग. युयुद्सवः　घ. युयुद्धवः

द्वितीयः खण्डः

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

41. अमेरिकादेशस्य वर्त्तमान राष्ट्रपतेः नाम किम्?
क. जॉर्ज बुश　ख. बराक ओबामा
ग. डोनाल्ड ट्रम्प　घ. हिलेरी क्लिन्टन

42. 'रिजर्व बैंक' इत्यस्य कः गवर्नर भवति?
क. आशीष पटेल　ख. अनूप पटेल
ग. रघुराम राजन　घ. उर्जित पटेल

43. भारतस्य राष्ट्रियक्रीडा का?
क. कबड्डी　ख. मल्लयुद्धम्
ग. क्रिकेट्　घ. न काऽपि

44. प्रथमवारं कस्मिन् संवत्सरे भारतदेशः विश्व-कप्क्रिकेट्क्रीडायां विजेता अभवत्?
क. 1975　ख. 1979
ग. 1983　घ. 1987

45. प्रो. सत्यव्रतशास्त्रिमहोदयेन कस्मिन् संवत्सरे संस्कृताय ज्ञानपीठपुरस्कारः प्राप्तः?
क. 2006　ख. 2007
ग. 2008　घ. 2009

46. भारतसर्वकारेण चम्पूकृष्णशास्त्रिमहोदयः केन उपाधिना विभूषितः?
क. पद्मविभूषणम्　ख. पद्मश्रीः
ग. पद्मभूषणम्　घ. विशिष्टसंस्कृतज्ञः

47. राष्ट्रिययुवदिवसः कदा आचर्यते?
क. 12 जनवरी　ख. 2 फरवरी
ग. 9 दिसम्बर　घ. 14 जनवरी

48. भारतीयसंविधानस्य कार्यान्वयनं कस्मात् दिनाङ्कात् आरब्धम्?
क. 26 नवम्बर, 1949
ख. 26 जनवरी, 1949
ग. 26 नवम्बर, 1950
घ. 26 जनवरी, 1950

49. हरारे कस्य देशस्य राजधानी?
क. मारिशस　ख. जिम्बाब्वे
ग. वियतनाम　घ. जाम्बिया

50. आयरलैण्ड देशस्य राजधानी का?
क. किंग्स्टन　ख. डबलिन
ग. रिक्जेविक　घ. एस्थना

51. 'नालन्दा' इति स्थानं कस्मिन् राज्ये वर्त्तते?
क. असाम　ख. झारखण्ड
ग. पश्चिमबङ्ग　घ. बिहार

52. पृथिव्यां दीर्घतमा नदी का?
क. नैल　ख. अमाजन
ग. रौङ्गस　घ. मिस्सिस्सिपी

53. भारतराष्ट्रस्य शिक्षामन्त्रालयस्य ध्येयवाक्यं किम्?
क. स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम्
ख. ज्ञाने सर्वं प्रतिष्ठितम्
ग. सा विद्या या विमुक्तये
घ. योऽनूचानः स नो महान्

54. 'कालडि' इति प्रसिद्धस्थानं कस्मिन् राज्ये वर्त्तते?
क. तमिलनाडू　ख. आन्ध्रप्रदेशः
ग. केरलम्　घ. कर्णाटकम्

55. 'लमही' इति स्थानं कस्य जन्मस्थली वर्त्तते?
क. महादेवी वर्मा　ख. मुंशी प्रेमचन्द्र
ग. जयशङ्कर प्रसाद　घ. सूर्यकान्त त्रिपाठी

56. केन्द्रीय-भारतीय-भाषा-संस्थानम् (Central Institute of Indian Languages) कुत्र वर्त्तते?
क. नवदेहली　ख. मुम्बई
ग. बेंगलूरु　घ. मैसूरु

57. 'यू ट्यूब' इत्यस्य आविष्कर्त्ता कः?
क. सि. हर्ले, एस. चेन, जे. करिम्
ख. जे. याङ्ग एवं डि. फिलो
ग. एस्. बटरफिल्ड
घ. बि. आक्टन्. जे. कौम्

58. 'आकाशवाणी' यन्त्रस्य आविष्कारः केन कृतः?
क. ग्राहमबैल　ख. मारकोनी
ग. ऑइन्स्टीन　घ. न्यूटन

59. ब्रह्मसमाजस्य स्थापनं कः कृतवान्?
क. महात्मागान्धी　ख. ईश्वरचन्द्रविद्यासागरः
ग. राजाराममोहनरायः　घ. ज्योतिबाफुले

60. प्रज्ञाचक्षुषः कां लिपिं पठन्ति?
क. ब्राह्मी ख. चीन
ग. ब्रैली घ. श्रीलिपिः

61. शब्दकोशाधारेण किं पदम् आगच्छेत्?
क. हृदयः ख. हिंसकः
ग. हंसः घ. हर्षः

62. ? 81, 64, 49, 36, 25
क. 100 ख. 121
ग. 111 घ. 96

63. अधोदत्तानि नामानि अपत्याधारेण आरोहणक्रमेण योजयत।
क. शक्तिः, पराशरः, व्यासः, शुक्रः
ख. शक्तिः, व्यासः, पराशरः, शुक्रः
ग. शुक्रः व्यासः, पराशरः, शक्तिः
घ. शुक्रः, व्यासः, शक्तिः, पराशरः

64. एकस्मिन् मासे पञ्च शनिवासरा: चेत् प्रथमदिनं किम्?
क. रविवासरः ख. शुक्रवासरः
ग. सोमवासरः घ. बुधवासरः

65. यदि अगस्तमासस्य द्वितीयदिनाङ्के 2005 तमे वर्षे शुक्रवासरः तर्हि अगस्ममासस्य द्वितीयदिनाङ्के 2001 तमे वर्षे कः दिवसः स्यात्?
क. सोमवासरः ख. बुधवासरः
ग. शनिवासरः घ. रविवासरः

66. अस्मिन् त्रिभुजाः सन्ति—
क. 8 ख. 12
ग. 9 घ. 10

67. तालिकायाम् अग्रिमचित्रं किं स्यात्?
क. ख.
ग. घ.

68. अनयोः कार्यकारणसम्बन्धः अस्ति।
क. चन्द्रः-श्वेतः ख. नदी-नीलः
ग. दुग्धम्-श्वेतः घ. केशः-हरितः

69. भूमिः- भवनम्, वृक्षः-?
क. लेखनी ख. फलम्
ग. जलम् घ. शाटिका

70. भिन्नं पृथक् कुरुत-मनः, आत्मा, कालः, वायुः
क. वायुः ख. मनः
ग. कालः घ. आत्मा

71. संख्याश्रेण्यां लुप्तपदं किम्?
5, 6, 8, 11, 15, 20, 26, ?
क. 30 ख. 35
ग. 33 घ. 36

72. अनुबन्धचतुष्टयस्य सार्थकक्रमः-
क. विषयः → अधिकारी → सम्बन्धः → प्रयोजनम्
ख. अधिकारी → विषयः → प्रयोजनम् → सम्बन्धः
ग. अधिकारी → प्रयोजनम् → विषयः → सम्बन्धः
घ. अधिकारी → विषयः → सम्बन्धः → प्रयोजनम्

73. प्रश्नसूचकं पूरयत - 60, 72, ?, 96
क. 80 ख. 82
ग. 84 घ. 86

74. 6.15 इति समयः दर्पणे कथं दृश्यते?
क. 6.45 ख. 5.45
ग. 6.30 घ. 5.15

75. एकः बालकः दर्पणे भित्तिघट्याः चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे मिनिटसूची 12 मध्ये घण्टासूची 7 मध्ये च आस्ताम्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः भवेत्?
क. 5 वादनम् ख. 4 वादनम्
ग. 8 वादनम् घ. 7 वादनम्

76. a = 5, b = 3, c =2 तर्हि
2a + 3b + 2c = ?
क. 23 ख. 30
ग. 25 घ. 41

77. 1, 5, 11, 19, 29, ? 55
क. 45 ख. 43
ग. 39 घ. 41

78. एकस्य बालकस्य परिचयं ददती रमा वदति यत् अस्य बालकस्य मातुलस्य मातुलः तथा मम मातुलः उभौ भ्रातरौ स्तः। बालकस्य रमया सह कः सम्बन्धः?
क. माता ख. पितृव्यः
ग. पितामही घ. भ्रातृजाया

79. Q इत्यस्य अजुजः P। P इत्यस्य भगिनी M। M अत्यस्याः भ्राता T। तर्हि Q M इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
क. पितापुत्रौ ख. ज्येष्ठानुजौ
ग. भ्राताभगिन्यौ घ. एतेषु न किमपि

80. निम्नलिखिततार्किककथनानाम् आधारेण कः तार्किकः निष्कर्षः साधुः इति निश्चिनुत?
कथनम्- सर्वेऽपि वैयाकरणाः तार्किकाः
ताकिकाः सर्वेऽपि न साहित्यकाः
क. सर्वेऽपि वैयाकरणाः साहित्यकाः
ख. केचन वैयाकरणाः साहित्यिकाः
ग. सर्वेऽपि वैयाकरणाः न साहित्यिकाः
घ. न किमपि

तृतीयः खण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

81. प्राचीनकाले छात्रस्य इदमावश्यकमासीत्—
क. पर्यटनम् ख. ब्रह्मचर्यम्
ग. अर्थोपार्जनम् घ. परस्तवनम्

82. शिक्षकः छात्राणां गृहकार्यपरीक्षणे नियमितः न भवति चेत् का हानिः?
क. छात्राः गृहकार्यकरणे अनियमिताः भवन्ति
ख. छात्राः गृहकार्यस्य महत्त्वं परित्यजन्ति
ग. अनेन छात्राणां विकासः न भवति
घ. उपर्युक्तं सर्वमपि

83. शिक्षायाः विकासेन भवति—
क. राष्ट्रस्य विकासः ख. आर्थिकविकासः
ग. छात्रस्य चारित्रिकविकासः
घ. उपर्युक्ताः सर्वे विकासाः

84. विश्वविद्यालयशिक्षाऽयोगस्य अध्यक्षः असीत्—
क. वि. वि. गिरिः ख. ए. एल. मुदलीयारः
ग. एस्. राधाकृष्णन् घ. सुनीतीकुमारचटर्जी

85. मुदलीयार-आयोगः कया शिक्षया सम्बद्धः?
क. माध्यमिकशिक्षया ख. प्राथमिकशिक्षया
ग. प्रौढशिक्षया घ. विश्वविद्यालयीयशिक्षया

86. कोठारी-आयोगः कदा स्थापितः?
क. 1963 ख. 1964
ग. 1956 घ. 1966

87. शिक्षासमस्यानां योजनादृष्ट्या परिहारः केन करणीयः?
क. सर्वकारेण ख. प्रधानाध्यापकेन
ग. शिक्षकेण घ. छात्रेण

88. कक्ष्यायाम् अनुशासनहीनता तदा भवति यदा—
क. छात्राणाम् आयुः विषमं भवति
ख. सामूहिकपठनं भवति
ग. छात्रसंख्या अधिका भवति
घ. उपर्युक्तं सर्वमपि

89. अधोलिखितेषु कः विकल्पः जीवनमूल्यं नास्ति?
क. परोपकारः ख. परापकारः
ग. बन्धुत्वम् घ. सौहार्दम्

90. शाश्वतमूल्येषु अन्तर्भवति—
क. वैज्ञानिकदृष्टिः ख. विक्रान्तिः
ग. दयालुता घ. बन्धनम्

91. धर्मनिरपेक्षतायाः अर्थः भवति—
क. धर्मविहीनता ख. सर्वधर्मसम्मानः
ग. धर्मेषु उपेक्षा घ. धर्मं प्रति तटस्थता

92. मनोविज्ञानस्य साम्प्रतिकः सम्प्रत्ययः—
क. मनसः विज्ञानम् ख. चैतन्यस्य विज्ञानम्
ग. व्यवहारस्य विज्ञानम्
घ. जीवनस्य विज्ञानम्

93. व्यक्तित्वं केन तत्त्वेन प्रभावितं भवति?
क. आनुवंशिकतत्त्वेन ख. परिवेशतत्त्वेन
ग. संस्कृतितत्त्वेन घ. उपर्युक्तैः सर्वैः

94. उपसम्पदासंस्कारः कस्यां शिक्षायाम् अनिवार्यमासीत्?
क. वैदिकशिक्षायाम् ख. बौद्धशिक्षायाम्
ग. जैनशिक्षायाम् घ. मुस्लिम शिक्षायाम्

95. समावर्तनसंस्कारेण संस्कृतः................भवति—
क. स्नातकः ख. दीक्षितः
ग. उपनीतः घ. आर्यः

96. प्राचीनकाले सत्रारम्भः भवति स्म—
क. चैत्रपूर्णिमायाम् ख. वैशाखपूर्णिमायाम्
ग. श्रावणपूर्णिमायाम् घ. आषाढपूर्णिमायाम्

97. गृहकार्यस्य उद्देश्यम्—
- क. अधीतविषयस्य मूल्याङ्कनम्
- ख. अधीतविषयस्य अभ्यासः
- ग. अध्ययने अभिरुचिवर्धनम्
- घ. लेखनाभ्यासः

98. शिक्षायाः औपचारिकम् अभिकरणं किम्?
- क. गृहम्　　ख. विद्यालयः
- ग. समाजः　　घ. प्रतिवेशिनः

99. शिक्षकस्य उत्तममूल्याङ्कनकर्ता कः?
- क. विशेषज्ञः　　ख. छात्रः
- ग. प्रधानाध्यापकः　　घ. सहशिक्षकः

100. समाजः शिक्षायाः कीदृशम् अभिकरणम्?
- क. औपचारिकम् (Formal)
- ख. अनौपचारिकम् (Infromal)
- ग. निरौपचारिकम् (Non-Formal)
- घ. न किमपि

101. शिक्षणं बालकं..................कुर्यात्?
- क. स्वावलम्बिनम्　　ख. विद्वांसम्
- ग. कविम्　　घ. व्याख्यातारम्

102. माध्यमिकस्तरे भाषाशिक्षणस्य उद्देश्यमिदमस्ति
- क. आजीविकावाप्तिः ख. ज्ञानप्राप्तिः
- ग. कौशलावाप्तिः　　घ. शास्त्रार्थक्षमता

103. शिक्षकः कक्ष्यायाम् एतदर्थं पाठयेत्—
- क. पाठ्यक्रमं पूरयितुम्
- ख. प्रधानाध्यापकं तोषयितुम्
- ग. छात्रान् तोषयितुम्
- घ. शास्त्रार्थक्षमतायै

104. "सा विद्या या..................
- क. वियुक्तये　　ख. विमुक्तये
- ग. प्रमुक्तये　　घ. नियुक्तये

105. भारतीयप्राचीनसंस्कृतेः मूलाधारः..................
- क. धनम्　　ख. धर्मः
- ग. व्यापारः　　घ. राजनीतिः

106. शिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यमिदं स्यात्
- क. मानसिकयोग्यतायाः विकासः
- ख. सर्वाङ्गीणविकासः
- ग. उद्योगप्राप्तिः
- घ. साक्षारतायाः सम्पादनम्

107. पाठ्यक्रमनिर्माणवेलायां कः विषयः अवधेयः?
- क. शिक्षकक्षमता　　ख. विद्यालयसौविध्यम्
- ग. शिक्षोद्देश्यानि　　घ. देशस्य परिस्थितिः

108. उत्तमः शिक्षकः भवति—
- क. परिश्रमी　　ख. मेधावी
- ग. सज्जनः　　घ. छात्रविकासतत्परः

109. शिक्षकाय इदम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्-
- क. अध्यापनकर्मणि आदरः
- ख. समयपरिपालनम्
- ग. उद्योगः　　घ. सामाजिकं गौरवम्

110. शिक्षणसमये कोऽपि छात्रः शिक्षकस्य दोषं प्रकाशयति चेत् सः छात्रः—
- क. तर्जनीयः　　ख. सम्माननीयः
- ग. उपेक्षणीयः　　घ. श्रोतव्यः

111. कक्ष्यायां छात्राः केन दत्तावधानाः भवन्ति?
- क. उच्चैः पठनेन　　ख. गृहकार्यपरीक्षणेन
- ग. उच्चैः आक्रोशेन　　घ. जिज्ञासोत्पादनेन

112. "शिक्षा आजीवनप्रक्रिया" इत्यनेन किम् बुध्यते?
- क. आजीवनं विद्यालये पठेत्
- ख. जीविकायै अध्ययन्
- ग. आजीवनं सततं शिक्षते
- घ. उपर्युक्तेषु न किमपि

113. छात्राः अनुशासिताः न भवन्ति चेत्—
- क. छात्राः प्रताडनीयाः
- ख. पाठ्यक्रमस्य समापनम् अनायासेन भवति
- ग. छात्रस्वातन्त्र्यं रक्षितं भवति
- घ. शिक्षकस्य परिश्रमः व्यर्थः भवति

114. छात्रः निरन्तरम् अनुपस्थितः भवति चेत् सः—
- क. आहूय तर्जनीयः
- ख. प्रधानाध्यापकस्य पार्श्वे प्रेषणीयः
- ग. कारणं विज्ञाय तस्य परिहारश्चिन्तनीयः
- घ. कक्ष्यायां प्रवेशः निराकर्तव्यः

115. उच्छृङ्खलितेभ्यः छात्रेभ्यः—
- क. अधिकदण्डः प्रदेयः
- ख. प्रोत्साहनं प्रदेयम्
- ग. अल्पदण्डः देयः　　घ. नैदानिकोपचारः देयः

116. शिक्षकस्य कार्यक्षमता उन्नेतुं शक्यते—
- क. छात्रपरीक्षाफलानुगुणं पदोन्नतिप्रदानद्वारा
- ख. कठिनप्रशासनेन
- ग. उत्तमवेतनेन
- घ. पूर्वोक्तेन सर्वप्रकारेण

117. प्रधानाध्यापकः शिक्षकेभ्यः अपेक्षेत—
- क. वित्तम्　　ख. सेवाम्
- ग. प्रीतिम्　　घ. समर्पणभावेन कार्यसाधनम्

118. कक्ष्यायां छात्राः तन्द्रालवः भवन्ति चेत् शिक्षकः—
- क. तान् बहिः प्रेषयेत्
- ख. शिक्षणशैलीं परिवर्तयेत्
- ग. तान् जागरयेत्
- घ. तान् पृष्ठभागे उपावेशयेत्

119. कक्ष्याशिक्षणे सफलतायाः रहस्यं किम्?
- क. पूर्णानुशासनम्
- ख. दृश्यसामग्र्याः उपस्थापनम्
- ग. शिक्षकच्छात्रयोः मध्ये सन्तुलितः सम्बन्धः
- घ. श्यामपट्टस्य अधिकः प्रयोगः

120. शिक्षकः विद्यालये कुर्यात्
- क. पाठनम्　　ख. छात्रसाहाय्यम्
- ग. अध्ययनम्　　घ. उपर्युक्तं सर्वम्

चतुर्थः खण्डः

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः।

121. 'शृङ्गारतिलकम्' कस्य कृतिः?
- क. मयूरभट्टस्य　　ख. रुद्रभट्टस्य
- ग. महिमभट्टस्य　　घ. बाणभट्टस्य

122. विशाखदत्तस्य कृतिः का?
- क. प्रसन्नराघवम्　　ख. मालतीमाधवम्
- ग. मुद्राराक्षसम्　　घ. मृच्छकटिकम्

123. सरस्वतीकण्ठाभरणस्य प्रणेता कः?
- क. धनञ्जयः　　ख. अश्वघोषः
- ग. भोजराजः　　घ. विश्वनाथः

124. शारिपुत्रकरणस्य कर्त्ता कः?
- क. अश्वघोषः　　ख. बुद्धस्वामी
- ग. सोमदेवः　　घ. श्रीहर्षः

125. महाभाष्यस्य 'प्रदीपव्याख्या' कस्य?
- क. रुय्यटस्य　　ख. नागेशस्य
- ग. हरीशस्य　　घ. कैय्यटस्य

126. मल्लिनाथेन 'कुमारसम्भवस्य' का टीका लिखिता?
- क. सौदामिनी　　ख. कादम्बिनी
- ग. सञ्जीवनी　　घ. चन्द्रिका

127. 'पुरुरवा-ऊर्वशी' आख्यानं कस्मिन् ब्राह्मणे वर्णितमस्ति?
- क. ऐतरेयब्राह्मणे　　ख. शतपथब्राह्मणे
- ग. ताण्ड्यब्राह्मणे　　घ. वशब्राह्मणे

128. 'तत्त्वं पूषन्नपावृणु' इति कुत्र वर्तते?
- क. माण्डूक्योपनिषदि ख. ईशावास्योपनिषदि
- ग. केनोपनिषदि　　घ. मुण्डकोपनिषदि

129. नेदम् आस्तिकदर्शनम्—
- क. योगदर्शनम्　　ख. मीमांसादर्शनम्
- ग. वैशेषिकदर्शनम्　　घ. योगाचारदर्शनम्

130. अद्वैतवेदान्तदर्शने महावाक्यानि कति वर्तन्ते?
- क. पञ्च　　ख. चत्वारि
- ग. त्रीणि　　घ. षट्

131. आर्हतदर्शने कति रत्नानि अङ्गीक्रियन्ते?
- क. पञ्च　　ख. चतुर्दशः
- ग. त्रीणि　　घ. द्वे

132. नेदं नास्तिकदर्शनम्-
- क. योगदर्शनम्　　ख. सौत्रान्तिकम्
- ग. वैभाषिकम्　　घ. योगाचारदर्शनम्

133. 'जयति' इत्यत्र कः गणः वर्तते?
- क. यगणः　　ख. नगणः
- ग. रगणः　　घ. जगणः

134. साहित्यशास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकेषु कः नास्ति?
- क. मम्मटः　　ख. क्षेमेन्द्र
- ग. वामनः　　घ. आनन्दवर्धनः

135. "काव्यस्यात्मनि-अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमतिः"— इति कस्मिन् साहित्यग्रन्थे उक्तमिदम्?
- क. काव्यादर्शे　　ख. काव्यमीमांसायाम्
- ग. काव्यप्रकाशे　　घ. व्यक्तिविवेके

136. वृत्तगन्धोज्झितं किम्?
क. पद्यम् ख. चम्पूः
ग. गद्यम् घ. दूतकाव्यम्

137. नेदं पद्यकाव्यम्—
क. शिशुपालवधम् ख. नैषधीयचरितम्
ग. किरातार्जुनीयम् घ. रत्नावली

138. त्रिविक्रमभट्टविरचितं चम्पूकाव्यमेतत्—
क. यशस्तिलकचम्पूः ख. नलचम्पूः
ग. भारतचम्पूः घ. विश्वगुणादर्शचम्पूः

139. दशरूपकेषु नाटकं कतमम्?
क. प्रथमम् ख. तृतीयम्
ग. अष्टमम् घ. दशमम्

140. भट्टनारायणविरचितं नाटकं तु—
क. मृच्छकटिकम् ख. वेणीसंहारम्
ग. पञ्चरात्रम् घ. मालतीमाधवम्

141. 'सन्धानम्' इति काव्यसंग्रहस्य रचयिता कः?
क. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः
ख. राधावल्लभत्रिपाठी
ग. रेवाप्रसादद्विवेदी
घ. रमाकान्तशुक्लः

142. प्रदत्तेषु ग्रन्थेषु शब्दकोशग्रन्थोऽयं वर्तते—
क. बार्हस्पत्यम् ख. पञ्चकोशाः
ग. अर्थसंग्रहः घ. वाचस्पत्यम्

143. गृहस्थैः क्रियमाणेषु पञ्चयज्ञेषु अन्यतमोऽयम्—
क. बलिवैश्वदेवयज्ञः ख. सोमयज्ञः
ग. अश्वमेधयज्ञः घ. राजसूययज्ञः

144. 'कालमाधवः' इति कस्य शास्त्रस्य ग्रन्थः?
क. धर्मशास्त्रस्य ख. मीमांसाशास्त्रस्य
ग. ज्योतिषशास्त्रस्य घ. साहित्यशास्त्रस्य

145. ज्योतिषशास्त्रं कतिषु स्कन्धेषु विभक्तम्?
क. त्रिषु ख. सप्तसु
ग. पञ्चसु घ. अष्टसु

146. 'लीलावतीगणितं' केन रचितम्?
क. भास्कराचार्येण ख. कुमारिलभट्टेन
ग. शङ्कराचार्येण घ. वराहमिहिरेण

147. रामायणे 'ऐदम्प्राथम्येन रामलक्ष्मणौ-हनुमत्सुग्रीवाभ्यां सह कुत्र अमिलताम्?
क. अयोध्यायाम् ख. लङ्कायाम्
ग. चित्रकुटे घ. किष्किन्धायाम्

148. शकुन्तलोपाख्यानं महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि वर्त्तते?
क. आदिपर्वणि ख. वनपर्वणि
ग. भीष्मपर्वणि घ. विराटपर्वणि

149. 'व्यासगीता' कस्मिन् पुराणे वर्त्तते?
क. भागवतपुराणे ख. कूर्मपुराणे
ग. मत्स्यपुराणे घ. विष्णुपुराणे

150. 'दुर्गासप्तशती' कस्मिन् पुराणे वर्त्तते?
क. शिवपुराणे ख. मार्कण्डेयपुराणे
ग. लिङ्गपुराणे घ. स्कन्दपुराणे

151. 'आदौ पद्यैः नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्' इति कुत्र भवति?
क. कथायाम् ख. आख्यायिकायाम्
ग. नाटके घ. महाकाव्ये

152. पञ्चतन्त्रानुसारेण अमरशक्तिराज्ञः मूर्खपुत्रेषु अयं नास्ति
क. बहुशक्तिः ख. अनन्तशक्तिः
ग. उग्रशक्तिः घ. अग्रशक्तिः

153. बृहत्कथामञ्जर्यां मदनमञ्जुकायाः विवाहः केन सह भवति?
क. शुभ्रवाहनदत्तेन ख. नरवाहनदत्तेन
ग. कृष्णवाहनदत्तेन घ. वृषवाहनदत्तेन

154. कात्यायनश्रौतसूत्रं कस्य वेदस्य?
क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. सामवेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

155. जैमिनीयगृह्यसूत्रं कस्य वेदस्य?
क. सामवेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. ऋग्वेदस्य घ. अथर्ववेदस्य

156. निरुक्तं कतिविधम्?
क. द्विविधम् ख. चतुर्विधम्
ग. त्रिविधम् घ. पञ्चविधम्

157. वर्ण स्वरः मात्रा बलम् साम सन्तानः ? – 'इत्यस्मिन् उपनिषद्वाक्ये सन्तान' शब्दस्य कोऽर्थः?
क. उच्चारणस्थानदृढता
ख. स्पष्टस्वरः
ग. सन्धिनियमज्ञानम्
घ. स्पष्टाक्षरविन्यासः

158. 'सार्थः' इति- उपन्यासः केन अनूदितः?
क. एच्. वी. नागराजः
ख. जनार्दन हेगडे
ग. वी. राघवन् घ. गणेश हेगडे

159. 'सङ्गीतसारः' इत्यस्य रचयिता कः?
क. शरण्यदेवः ख. विद्यारण्यः
ग. सारङ्गदेवः घ. विद्याभास्करः

160. 'मार्जारस्य मुखं दृष्टम्' इति पुस्तकं कस्य?
क. जनार्दनहेगडेवर्यस्य
ख. रमाकान्तशुक्लस्य
ग. एच्. वी. नागराजस्य
घ. डा. विश्वासस्य

उत्तरमाला

1	(क)	2	(ग)	3	(घ)	4	(क)
5	(ग)	6	(ख)	7	(ग)	8	(ख)
9	(क)	10	(घ)	11	(ख)	12	(ग)
13	(घ)	14	(ख)	15	(ख)	16	(ख)
17	(क)	18	(घ)	19	(ख)	20	(क)
21	(घ)	22	(ग)	23	(ग)	24	(घ)
25	(घ)	26	(ग)	27	(ग)	28	(क)
29	(ख)	30	(क)	31	(ख)	32	(क)
33	(क)	34	(ग)	35	(क)	36	(क)
37	(क)	38	(क)	39	(क)	40	(ख)
41	(ग)	42	(घ)	43	(घ)	44	(ग)
45	(क)	46	(ख)	47	(क)	48	(घ)
49	(ख)	50	(ख)	51	(घ)	52	(क)
53	(क)	54	(ग)	55	(ख)	56	(घ)
57	(क)	58	(ख)	59	(ग)	60	(ग)
61	(घ)	62	(क)	63	(क)	64	(क)
65	(ख)	66	(ख)	67	(क)	68	(ग)
69	(ख)	70	(ख)	71	(ग)	72	(ख)
73	(ग)	74	(ख)	75	(ख)	76	(क)
77	(घ)	78	(ख)	79	(ग)	80	(ग)

81	(ख)	82	(घ)	83	(घ)	84	(ग)
85	(क)	86	(ख)	87	(ख)	88	(घ)
89	(ख)	90	(ग)	91	(ख)	92	(ग)
93	(घ)	94	(ख)	95	(क)	96	(ग)
97	(ख)	98	(ख)	99	(घ)	100	(ख)
101	(क)	102	(ग)	103	(क)	104	(ख)
105	(ख)	106	(ख)	107	(ग)	108	(घ)
109	(क)	110	(घ)	111	(घ)	112	(ग)
113	(घ)	114	(ग)	115	(घ)	116	(क)
117	(घ)	118	(ख)	119	(ग)	120	(घ)
121	(ख)	122	(ग)	123	(ग)	124	(क)
125	(घ)	126	(ग)	127	(ख)	128	(ख)
129	(घ)	130	(ख)	131	(ग)	132	(क)
133	(घ)	134	(ख)	135	(घ)	136	(ग)
137	(घ)	138	(ख)	139	(क)	140	(ख)
141	(ग)	142	(घ)	143	(क)	144	(क)
145	(क)	146	(क)	147	(घ)	148	(क)
149	(ख)	150	(ख)	151	(ख)	152	(घ)
153	(ख)	154	(ख)	155	(क)	156	(क)
157	(क)	158	(ख)	159	(ग)	160	(घ)

आदर्शप्रश्नपत्राणि-15

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रथमो भागः

(संस्कृतभाषादक्षता)

प्रथमः खण्डः

1. 'अलमतिविस्तरात्' इति वाक्यस्य शुद्धं रूपम्.........
   क. अलमतिविस्तरेण ख. अलमतिविस्तारेण
   ग. अलमतिविस्तराय घ. अलमतिविस्ताराय
2. 'देवदत्तः तिष्ठति' इति वाक्यस्य भावेप्रयोगे..........
   क. देवदत्तेन तिष्ठते ख. देवदत्तेन स्थीयते
   ग. देवदत्तेन तिष्ठ्यते घ. देवदत्तेन तिष्ठ्यते
3. अनभिहिते कर्तरि का विभक्ति:?
   क. प्रथमा ख. द्वितीया
   ग. तृतीया घ. चतुर्थी
4. 'निर्धारणम्' इत्यस्य कः अर्थः?
   क. समुदायाद् एकस्य पृथक्करणम्
   ख. समुदायः
   ग. न्यूनता घ. आधिक्यम्
5. 'अध्ययनेन वसति'— अत्र का तृतीया?
   क. अपवर्गे ख. करणे
   ग. अप्रधाने घ. हेतौ
6. 'नक्षत्रम्' इत्यत्र कः समासः?
   क. उपपदसमासः ख. नञ् समासः
   ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः
7. 'समया' योगे का विभक्तिः
   क. तृतीया ख. चतुर्थी
   ग. द्वितीया घ. पञ्चमी
8. 'गोपालः गाम् दोग्धि पयः' इत्यत्र अप्रधानकर्म—
   क. गोपालः ख. गाम्
   ग. पयः घ. दोग्धि
9. 'केशाकेशी' इत्यत्र कः समासः?
   क. बहुव्रीहिः ख. द्वन्द्वः
   ग. अव्ययीभावः घ. द्विगुः
10. 'कानीनः' इत्यत्र विग्रहवाक्यं किम्?
   क. कनस्य अपत्यं पुमान्
   ख. कन्यायाः अपत्यं पुमान्
   ग. कानस्य अपत्यं पुमान्
   घ. कानीनस्य अपत्यं पुमान्
11. 'क्रीणन्तं प्रेरयति' इत्यर्थे णिजन्तं रूपं किम्?
   क. क्रीणयति ख. क्रेपयति
   ग. क्रापयति घ. क्रापयति
12. 'दा' धातोः सन्नन्ते किं रूपम्?
   क. दिदृक्षति ख. दिदृक्षते
   ग. दित्सति घ. दितस्तति
13. 'विषं भुङ्क्ते' इत्यत्र कीदृशं कर्म?
   क. ईप्सितम् ख. अनीप्सितम्
   ग. पूर्वोक्तमुभयम् घ. न किमपि
14. 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रे उपयोगशब्दस्य कः अर्थः?
   क. ग्रहणम् ख. अनुमतिः
   ग. प्रयोजनम् घ. नियमपूर्वकविद्याग्रहणम्
15. 'मैत्रेण ग्रामः गम्यते' इत्यस्य कर्तरि प्रयोगे वाक्यम्.....
   क. मैत्रः ग्रामं गच्छति।
   ख. मैत्रेण ग्रामं गच्छति।
   ग. मैत्र ग्रामः गच्छति।
   घ. मैत्रं ग्राम गच्छति।
16. 'गुरुः अस्मान उपदिशति' इत्यस्य वाच्यपरिवर्तनं कुरुत।
   क. गुरुणा अहम् उपदिश्यते
   ख. गुरुणा वयम् उपदिश्यामहे
   ग. गुरुणा वयम् उपदिश्यन्ते
   घ. गुरुणा वयम् उपदिशय्ते
17. 'देवा यान्ति' इत्यत्र विसर्जनीयस्य लोपः केन सूत्रेण?
   क. लोपः शाकल्यस्य ख. लोपो व्योर्वलि
   ग. हलि सर्वेषाम् घ. तस्य लोपः
18. लक्ष्मीच्छाया इत्यत्र तुगागमः केन सूत्रेण?
   क. छे च ख. ओङ्माङोश्च
   ग. दीर्घात् घ. पदान्ताद्वा
19. पतिशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने किं रूपम्?
   क. पत्ये ख. पतये
   ग. पत्यै घ. पताय
20. 'नृ' शब्दस्य सम्बोधने किं रूपम्?
   क. हे नरः! ख. हे नर!
   ग. हे नः! घ. हे ना!
21. 'वह प्रापणे' इति धातोः लिटि किं रूपम्?
   क. ववाह ख. उवाह
   ग. वहयामास घ. वेह
22. 'अस भुवि' इति धातोः लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने किं रूपम्?
   क. एधि ख. असति
   ग. अहि घ. अस्तु
23. पचतीत्यर्थे कर्तरि कृदन्तं रूपम् इदम्................
   क. पक्वः ख. पचिता
   ग. पाचकः घ. पचेता
24. 'शिक्षा' इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः?
   क. क्षा ख. अ
   ग. आ घ. टाप्
25. 'तिलेषु तैलम्' इत्यत्र कीदृशम् अधिकरणम्?
   क. औपश्लेषिकम् ख. अभिव्यापकम्
   ग. वैषयिकम् घ. न किमपि
26. 'स्वादुकारं भुङ्क्ते' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
   क. अम् ख. आम्
   ग. णमुल् घ. णम्
27. युष्मद्शब्दरूपेषु 'वः' कतिवारम् आयाति?
   क. 2 ख. 3
   ग. 4 घ. 5
28. शुद्धं वाक्यं चिनुत।
   क. ग्रामस्य निकषा विद्यते।
   ख. ग्रामात् निकषा विद्यते।
   ग. ग्रामं निकषा विद्यते
   घ. ग्रामे निकषा विद्यते।
29. किं रूपं साधु?
   क. विरचय्य ख. विरचयित्वा
   ग. विरच्य घ. विरिच्य
30. किं वचपं प्रामाणिकम्?
   क. या विद्या सा विमुक्तये
   ख. सा विद्या या विमुक्तये
   ग. सा विद्या सा विमुक्तये
   घ. सा विद्या या नियुक्तये
31. शुक्लः पटः इत्यत्र कः तद्धितप्रत्ययः?
   क. अः ख. अच्
   ग. मतुप् घ. वतुप्
32. 'तीर्थे ध्वाङ्क्षः' इत्यत्र सप्तमी कस्मिन्नर्थे विद्यते?
   क. निन्दार्थे ख. प्रशंसार्थे
   ग. पूजार्थे घ. दानार्थे
33. 'क्षत्रियः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
   क. ध ख. छ
   ग. फक् घ. इय
34. विनतायाः अपत्यं पुमान्..................
   क. वैनतेयः ख. वैनतः
   ग. विनतेयः घ. वैनतीयः
35. 'मतुप्' प्रत्ययान्तं पदम् इदं विद्यते
   क. पठितवान् ख. पक्ववान्
   ग. गुणवान् घ. सेदितवान्
36. 'अष्टाध्यायी' इत्यत्र कः स्त्रीप्रत्ययः?
   क. ई ख. ङीष्
   ग. ङीन् घ. ङीप्
37. 'मृद्वी' इत्यत्र कः स्त्रीप्रत्ययः?
   क. ङीप् ख. ङीष्
   ग. ङीन् घ. ई
38. 'पाणिपादम्' इत्यत्र कः समासः?
   क. इतरेतरद्वन्द्वः ख. कर्मधारयः
   ग. द्विगुः घ. समाहारद्वन्द्वः

39. 'निर्जनम्' इत्यत्र कः समासः?
क. तत्पुरुषः ख. अव्ययीभावः
ग. बहुव्रीहिः घ. कर्मधारयः

40. 'महाराजः' इत्यत्र समासान्तप्रत्ययः कः?
क. कप् ख. अण्
ग. टच् घ. अण्

द्वितीयः खण्डः

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

41. 'क' तथा 'ख' द्वावपि 'ग' इत्यस्य सन्ततिः। यदि 'क' इत्यस्य पिता 'ग' अस्ति, किन्तु 'ख' 'ग' इत्यस्य पुत्रः नास्ति, तर्हि ग-ख इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
क. पितापुत्रसम्बन्धः ख. पितृभ्रातृव्यसम्बन्धः
ग. पितापुत्रीसम्बन्धः घ. पतिपत्नीसम्बन्धः

42. इति सङ्ख्या अवरोहक्रमे लिख्यते चेत् कतीनाम् अङ्कानां स्थानानि परिवर्तितानि न स्युः।
क. 0 ख. 1
ग. 2 घ. 3

43. चित्रे लुप्ताङ्कः कः?
क. 22 ख. 30
ग. 33 घ. 29

44. अधोलिखितेषु भिन्नं मृग्यम्?
क. काष्ठम् - यूपः ख. आचार्यः - अन्तेवासी
ग. मृत्तिका - भाण्डम्
घ. स्वर्णम् - आभूषणम् (अलङ्करणम्)

45. निम्नाङ्कितेषु भिन्नं किम्?
क. नद्यां - नौका ख. कटे-बालकः
ग. वृक्षस्य -शाखा घ. स्थाल्याम् - ओदनम्

46. भिन्नं चिनुयात्।
क. कासारः ख. ह्रदः
ग. सागरः घ. नदी

47. रिक्तं स्थानं पूरयत। गौः- वत्सः, वडवा.............?
क. किशोरः ख. श्यावकः
ग. पुत्रः घ. पिता

48. एकः द्विचक्रिकाचालकः पूर्वदिशं प्रति 7 की. मी. गच्छति। पुनः दक्षिणदिशं परिभ्रम्य 3 की. मी. गच्छति ततः पुनः दक्षिण परिभ्रम्य 10 की. मी. गच्छति। तर्हि प्रस्थानस्थानात् कस्या दिशि अस्ति सः?
क. दक्षिणपश्चिमदिशि ख. उत्तरपश्चिमदिशि
ग. उत्तरपूर्वदिशि घ. दक्षिणपूर्वदिशि

49. 'एग्जाम वॅरियर्' इति पुस्तकस्य रचयिता कः?
क. प्रणवमुखर्जी ख. नरेन्द्र मोदी
ग. चेतन भगत घ. नीरद चौधरी

50. 'कृष्णा वन्यजन्तु अभयारण्यं' कुत्र विद्यते?
क. आन्ध्रप्रदेशे ख. तेलङ्गानाराज्ये
ग. केरले घ. गुजराते

51. भारतरत्नपुरस्कारेण सम्मानितोऽयं संस्कृतपण्डितः।
क. सत्यव्रतशास्त्री ख. पी. वी. काणे
ग. बलदेव उपाध्याय घ. रामानुजताताचार्यः

52. 'सितार' इति वाद्ययन्त्रस्य आविष्कारकः कः?
क. तानसेनः ख. किसनमहाराजः
ग. अमिर खुसरो घ. पं. रविशङ्करः

53. अग्रिमवर्णः कः? ङ, ञ, ण—
क. म ख. न
ग. य घ. ह

54. अस्यां सङ्ख्याशृङ्खलायाम् आगामी सङ्ख्या का भविष्यति? 5, 8, 12, 17, - ?
क. 34 ख. 24
ग. 20 घ. 23

55. यदि 6 जनवरी, 2000 सोमवासरश्चेत् अस्यैव वर्षस्य मार्च 31 दिनाङ्कः कः वासरः ?
क. मङ्गलवासरः ख. बुधवासरः
ग. सोमवासरः घ. शुक्रवासरः

56. यदि घटिकायाः समयः दर्पणे 12.05 इति दृश्यते तर्हि वास्तविक समयः कः?
क. 1.05 ख. 11.55
ग. 12.05 घ. 5.10

57. भारतदेशस्य मानवाधिकारयोगस्य अध्यक्षः कः?
क. दीपकमिश्रः ख. एच्. एल्. दत्तू
ग. अर्जितपटेलः घ. वेङ्कय्या नायडू

58. 2018 कॉमनवेल्थक्रीडास्पर्धासु 'अनीराभानवाल' इत्ययं जनः कस्यां स्पर्धायां पुरस्कारं प्राप्तवान्?
क. रापिड फायर् पिस्टल
ख. भारोत्तोलम्
ग. मल्लयुद्धम् घ. टेबल टेनिस

59. काञ्चिकोटिपीठस्य जगद्गुरुः शङ्कराचार्यः जयेन्द्रसरस्वती कतमः शङ्कराचार्यः?
क. 65 तमः ख. 69 तमः
ग. 63 तमः घ. 68 तमः

60. 'अष्टप्रधान' इति मन्त्रिपरिषत् कस्य प्रशासने आसीत्?
क. गुप्तप्रशासने ख. मराठाप्रशासने
ग. चोलप्रशासने घ. पल्लवप्रशासने

61. संविधानदिवसः कदा आचर्यते?
क. 26 नवम्बर् ख. 26 जनवरी
ग. 15 अगस्ट् घ. 21 अक्टोबर्

62. केनडा देशस्य राजधानी का?
क. मॅड्रिड ख. ओटावा
ग. पॅरिस घ. कॅनबेरा

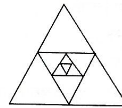
63. सप्तदशं विश्वसंस्कृतसम्मेलनं कुत्र भविष्यति?
क. बैंकाक ख. टोक्यो
ग. केनडा घ. न्यूयार्क

64. 2011 संवत्सरस जनगणनानुसारं भारते जनसङ्ख्याघनत्वं कियद् वर्तते?
क. 540 प्रतिवर्गं कि. मी.
ख. 390 प्रतिवर्गं कि. मी.
ग. 382 प्रतिवर्गं कि. मी.
घ. 385 प्रतिवर्गं कि. मी.

65. त्रिभ्यः वर्षेभ्य प्राक् पितुः वयः पुत्रस्य वयसः 7 गुणम् आसीत्। साम्प्रतं पितुःवयः पुत्रस्य वयसः 5 गुणं विद्यते। तर्हि इदानीं पितुः वयः किम्?
क. 40 वर्षाणि ख. 35 वर्षाणि
ग. 50 वर्षाणि घ. 45 वर्षाणि

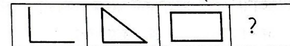
66. आकाशः, भूषणः, महेन्द्रश्च बुद्धिमन्तः सन्ति। वीरेन्द्रः, आकाशः, रमेशश्च श्रद्धावन्तः सन्ति। वीरेन्द्रः, महेन्द्रः, रमेशश्च सज्जनाः सन्ति। आकाशः भूषणः, रमेशश्च गायकाः वर्तन्ते। एषु कः बुद्धिमान् नास्ति? परन्तु गायकः वर्तते।
क. आकाशः ख. वीरेन्द्रः
ग. महेन्द्रः घ. रमेशः

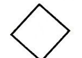
67. अधो दत्त चित्रे कति त्रिभुजानि सन्ति?

क. 15 ख. 17
ग. 13 घ. 19

68. रिक्ते स्थाने का आकृतिः स्यात्?

क. ख.
ग. घ.

69. यदि 1212 श्रमिकाः एकस्मिन् दिने 6 होराः कार्यं कृत्वा 245 दिने 460 आसन्दान् निर्मान्ति। तर्हि 18 श्रमिकाः दिने 8 होराः कार्यं कृत्वा 36 दिनेषु कति आसन्दान् निर्मास्यन्ति?
क. 8280 ख. 1380
ग. 345 घ. 105

70. यदि '+' इत्यस्य अर्थः%, '–' इत्यय- अर्थः '×' इत्यस्य अर्थः '–' अपि च '×' इत्यस्य अर्थः '+' भवति तर्हि- 12 + 6 % 3–2 × 8 = ?
क. 42/3 ख. 12
ग. –12 घ. –23/2

71. रमामुद्दिश्य कमलः अवोचत् यत् तस्याः मातुः भ्राता मम मातुः पितुः एकः एव पुत्रः अस्ति। रमायाः माता कमलेन सह कथं सम्बद्धा भवति।
क. भगिनी ख. माता
ग. पितृव्या घ. पितामही

72. AMHIO इति अक्षरविन्यासः दर्पणे कथं दृश्यते?
क. OIHMA ख. OMHIA
ग. HMOIA घ. MHOIA

73. भारतीयसंविधानस्य अष्टम-अनुसूच्यां कति भाषाः सन्निविष्टाः सन्ति?
क. 21 ख. 22
ग. 14 घ. 25

74. संयुक्तराष्ट्रसङ्घे (U.N.O.) कतीनां राष्ट्राणां सविधे 'विटो' इत्याख्या क्षमता विद्यते?
क. 7 ख. 4
ग. 5 घ. 6

75. 'शिक्षा' (Education) भारतीयसंविधाने कस्यां सूच्यामस्ति?
क. सङ्घसूच्याम् ख. समवर्तिसूच्याम्
ग. राज्यसूच्याम् घ. न कस्यामपि

76. 'पण्डवानी' इति नाट्यकला कस्य राज्यस्य अस्ति?
क. आन्ध्रप्रदेशः ख. छत्तीसगढः
ग. अरुणाचलप्रदेशः घ. पश्चिमबङ्गालः

77. तिरुपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य ध्येयवाक्यं कस्याः उपनिषदः स्वीकृतं विद्यते?
क. बृहदारण्यकोपनिषद्
ख. ईशावास्योपनिषद्
ग. तैत्तिरीयोपनिषद् घ. कठोपनिषद्

78. 'प्रम्बानन' इति मन्दिरं कुत्र विद्यते?
क. नेपालः ख. थाइलैण्डः
ग. इण्डोनेशिया घ. म्यान्मारः

79. राष्ट्रियविज्ञानदिवसः कस्य वैज्ञानिकस्य सम्मानाय आचर्यते?
क. होमी जहाँगीर भाभा
ख. जगदीशचन्द्रबसु
ग. डॉ. ए.पि. जे. अब्दुलकलाम
घ. सी. वी. रामन्

80. 'सुनामी' इत्याख्या प्राकृतिकापद् भारते कदा आगता?
क. 13 जून्, 2004
ख. 20 एप्रिल्, 2004
ग. 26 दिसम्बर्, 2004
घ. 24 नवम्बर्, 2004

तृतीयः खण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

81. शिक्षकस्य कार्यं किम्?
क. शिक्षणसामग्रीणां चयनं सङ्घटन च
ख. शैक्षिकनिदेशनम्
ग. शैक्षिकोपलब्धेः मूल्याङ्कनम्
घ. त्रयमपि

82. शिक्षायाः वर्त्तमानप्रवृत्तिः (Current Trend) अस्ति-
क. शास्त्रमुखी ख. समाजमनोविज्ञानमुखी
ग. कलामुखी घ. विमुखी

83. बालके नकारात्मकचिन्तनं सामान्यतः कस्याम् अवस्थायां वर्धते?
क. शैशवावस्थायाम् ख. बाल्यावस्थायाम्
ग. किशोरावस्थायाम् घ. प्रोढावस्थायाम्

84. प्राचीनकाले शैक्षिकसत्रं कदा प्रारम्भते स्म?
क. श्रावणपूर्णिमायाम् ख. ज्येष्ठपूर्णिमायाम्
ग. माघपूर्णिमायाम् घ. कार्तिकपूर्णिमायाम्

85. नालन्दाशिक्षणसंस्था केषां शिक्षणकेन्द्रमासीत्?
क. चार्वाकाणाम् ख. जैनानाम्
ग. बौद्धानाम् घ. यवनानाम्

86. संविधानस्य अष्टमानुसूची किं निर्दिशति?
क. शिक्षाविषयम् ख. भाषाविषयम्
ग. बालाधिकारविषयम्
घ. मानवाधिकारविषयम्

87. NCF 2005 इत्यस्य अध्यक्षः कः आसीत्?
क. प्रो. यशपाल् ख. प्रो.जे.पि. नायक्
ग. प्रो. रामानुजम् घ. प्रो. हर्षकुमारः

88. समावेशितशिक्षा केषां कृते वर्तते?
क. जनजातीयानाम् ख. दिव्याङ्गानाम्
ग. दलितजनानाम् घ. त्रयाणामपि

89. जैनदर्शनानुसारं पुद्गलात् मुक्तः जीवः-
क. नरकं याति ख. मोक्षं विन्दति
ग. परीक्षां तरति घ. जन्म प्राप्नोति

90. शैक्षिकसमाजशास्त्रस्य प्रवर्तकः कः?
क. टि.बि. बोटोमोर ख. जॉर्ज पेने
ग. डीवि घ. दुर्खीम्

91. अत्रैकं शिक्षायाः कार्यं नास्ति-
क. सामाजिकपरिष्कारः
ख. सामाजिकतिरस्कारः
ग. सामाजिकनियन्त्रणम्
घ. सामाजिकपरिवर्तनम्

92. भवतः पारिपार्श्विकैः सह भवतः व्यवहारः कीदृशः?
क. अतीव मधुरः ख. उत्तमनागरिकवत्
ग. सामान्य घ. असामान्यः

93. एकः छात्रः भवतः कक्ष्यायामेव यदि कोलाहलं जनयति तर्हि भवान् किं करोति?
क. तं वारयामि ख. योगासनं कारयामि
ग. सम्यक् सज्जीकृत्य पाटयामि
घ. चाकलेहं ददामि

94. कक्ष्यायां पाठितपाठयांशं यदि छात्रः नावगच्छति तर्हि भवान् किं करोति?
क. अग्रिमपाठं सश्रद्धं पाठयाति
ख. गृहकार्यं दास्यामि
ग. पाठयांश पुनः स्पष्टीकरोमि
घ. ततो निर्गच्छामि

95. निरौपचारिकशिक्षायाः अभिकरणमिदम्—
क. विद्यालयः ख. उच्चमाध्यमिकविद्यालयः
ग. विश्वविद्यालयः घ. धार्मिकसभा

96. अत्रैकः शिक्षणविधिः मानसिकरूपेण दुर्बलानां बालानां शिक्षणाय सर्वोत्तमः इति गण्यते—
क. सूत्रविधिः ख. परियोजनाविधिः
ग. प्रदर्शनविधिः घ. व्याख्याविधिः

97. शिक्षणे आद्यं सोपानं किम्—
क. प्रस्तावना ख. उद्देश्यभणितिः
ग. गृहकार्यम् घ. मधुरवितरणम्

98. आधारभूतशिक्षायाः सिद्धान्तेन असम्बद्धं वाक्यं चिनुत।
क. मातृभाषामाध्यमेन शिक्षणम्
ख. शारीरकश्रमः
ग. निश्शुल्कशिक्षा घ. आध्यात्मिकशिक्षा

99. भारते दूरदर्शनाश्रितः शैक्षिकपाठः कस्मिन् वर्षे समारब्धः?
क. 1961 ख. 1962
ग. 1947 घ. 1948

100. 'कार्यात् कारणं प्रति' इत्येतत् कस्मिन् शिक्षणविधौ परिपाल्यते?
क. आगमनविधौ ख. निगमनविधौ
ग. सूत्रविधौ घ. अनागमनविधौ

101. अनुशासनं प्रभावयति—
क. भौतिकवातावरणम्
ख. पाठ्यक्रमः
ग. दण्डपुरस्कारौ घ. पूर्वोक्तं त्रयमपि

102. योग्यशिक्षकस्य गुणविशेषः कः?
क. अध्यापनक्षमता ख. प्रभावोत्पादकं व्यक्तित्वम्
ग. सदाचारः घ. त्रयोऽपि

103. सामालिकनियमैः विचलितः बालः लोकेन—
क. बालापराधी इत्युच्यते
ख. किमपि नोच्यते
ग. प्रतिभाशाली इति स्तूयते
घ. सामान्येन कथ्यते

104. प्रवेशपरीक्षा (Entrance Test) एका—
क. विषयप्रणाली ख. व्याकरणप्रणाली
ग. मनोरञ्जनप्रणाली घ. मापनप्रणाली

105. यान्त्रिकबुद्धिः इति कस्याः नामान्तरम्?
क. मूर्त्तबुद्धेः ख. कुबुद्धेः
ग. सुबुद्धेः घ. दुर्बुद्धेः

106. गृहकार्यस्योद्देश्यं भवति—
क. भाषणकौशलस्य वर्धनम्
ख. अधीतस्य दृढीकरणम्
ग. श्रवणकौशलस्य विकासः
घ. वाचनकौशलस्य विकासः

107. पाठ्यक्रमनिर्माणे कः अवधेयः अंशः?
क. शिक्षकस्य स्थितिः
ख. आनुकूल्यानि
ग. शिक्षोद्देश्यानि घ. पारिवारिकस्थितिः

108. उत्तमकक्ष्याप्रबन्धस्य कृते कस्य ज्ञानमावश्यकम्?
क. शिक्षामनोविज्ञानस्य
ख. आधुनिकविज्ञानस्य
ग. तन्त्रज्ञानस्य घ. कलाज्ञानस्य

109. शिक्षणे छात्राणामुत्साहवर्धनाय, सहभागितायै च किमपेक्षितम्?
क. दण्डभयम् ख. प्रलोभनम्
ग. निन्दनम् घ. पुनर्बलनम्

110. प्राचीनशिक्षायां किं प्रमुखमासीत्?
क. ब्रह्मचर्यम् ख. गुरुभक्तिः
ग. श्रद्धा घ. उपर्युक्तं सर्वम्

111. एतेष्वेकं मूलभूतं (Fundamental) मूल्यं न–
क. सहिष्णुता ख. सत्यम्
ग. प्रेम घ. शान्तिः

112. छात्राणां सर्जनशीलतायाः विकासार्थं किं कर्तव्यम्?
क. छात्राणामवदमनम् ख. छात्राणामवहेलनम्
ग. व्यक्तिशः प्रोत्साहनम्
घ. छात्रपरीक्षणम्

113. शिक्षणस्य प्रधानोद्देश्यम् इदमेव—
क. पाण्डित्यप्रदर्शनम् ख. वेतनप्राप्तिः
ग. बालाधिगमः घ. पाठ्यक्रमपूरणम्

114. शिक्षा इत्युक्ते–
क. एक पुस्तकम् ख. विद्यालयः
ग. ज्ञानम् अनुभवश्च घ. व्यवसायः

115. शिक्षायाः केन्द्रबिन्दुः अयमेव भवेत्—
क. प्रधानाचार्यः ख. शिक्षकः
ग. शिक्षार्थी घ. शिक्षकगणः

116. UNESCO संस्थायाः उद्देश्यमस्ति—
क. विश्वशान्तिस्थापनम्
ख. निरक्षरतायाः दूरीकरणम्
ग. पारस्परिकसम्बन्धवर्धनम्
घ. पूर्वोक्तं त्रयममि

117. भारतीयशिक्षाक्षेत्रे NAEP इत्युक्ते किम्?
क. National Adult Education Programme.
ख. Navodaya Advanced Education Programme.
ग. National Advanced Electrical Policy
घ. National Adult Entrance Policy.

118. वञ्चितवर्गे अन्तर्भवन्ति—
क. केवलं शारीरिकमानसिकदृष्ट्या वञ्चिताः
ख. सामाजिकदृष्ट्या वञ्चिताः एव
ग. आर्थिकदृष्ट्या वञ्चिताः
घ. त्रयोऽपि

119. राष्ट्रियमहिलाशिक्षासमित्याः (1958) नामान्तरं किम्?
क. कोठारीसमितिः
ख. लक्ष्मीबाईदेशमुखसमितिः
ग. दुर्गाबाईदेशमुखसमितिः
घ. राममूर्तिसमितिः

120. 'सम्यक् आजीविका' इतीदं पदं कस्मिन् दर्शने प्रसिद्धम्?
क. जैनदर्शने ख. बौद्धदर्शने
ग. चार्वाकदर्शने घ. न्यायदर्शने

चतुर्थः खण्डः

संस्कृतवाङ्मयम्

121. उदयसुन्दरीकथा' इत्येषा कस्य कृतिः?
क. गुणाढ्यस्य ख. सोड्ढलस्य
ग. उदयनस्य घ. अश्वघोषस्य

122. चम्पूलक्षणं किम्?
क. वृत्तबन्धरहितम् ख. छन्दोमयम्
ग. गद्यपद्यविरहितम् घ. गद्यपद्यमयम्

123. चम्पूरामायणं केन रचितम्?
क. बल्लालदेवेन ख. सोमदेवेन
ग. भोजदेवेन घ. त्रिविक्रमभट्टेन

124. 'काश्मीरोदयम्' इत्यस्य ऐतिहासिकखण्डकाव्यस्य रचयिता कः?
क. भागीरथिनन्दः ख. सूर्यमणिरथः
ग. हरेकृष्णशतपथी घ. राधावल्लभत्रिपाठी

125. राजशेखरप्रणीतकाव्यमीमांसाग्रन्थः केषु विभक्तः?
क. अध्यायेषु ख. प्रकरणेषु
ग. आननेषु घ. उल्लासेषु

126. 'किरातार्जुनीयम्' इति महाकाव्यस्य प्रत्येकं सर्गस्य अन्तिमपदं किम्?
क. ॐ ख. श्रीः
ग. लक्ष्मीः घ. जयतु

127. 'स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु' इतीदं श्लोकवाक्यं कस्य?
क. श्रीहर्षस्य ख. माघस्य
ग. विष्णुशर्मणः घ. कालिदासस्य

128. अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य प्रवर्तकः कः?
क. भास्कराचार्यः ख. मध्वाचार्यः
ग. रामानुजाचार्यः घ. शङ्कराचार्यः

129. नैषधीयचरितमहाकाव्यं केन विरचितम्?
क. दण्डिना ख. श्रीहर्षेण
ग. बाणेन घ. बाणभट्टेन

130. 'स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्' श्लोकवाक्यमिदं कुत्रोपलभ्यते?
क. दशकुमारचरिते ख. शिशुपालवधे
ग. कुमारसम्भवे घ. किरातार्जुनीये

131. अधोलिखितेषु प्रकरणं किम्?
क. मृच्छकटिकम् ख. मुद्राराक्षसम्
ग. रत्नावली घ. कर्पूरमञ्जरी

132. वेणीसंहारस्य रचयिता कः?
क. भवभूतिः ख. भट्टनारायणः
ग. भट्टबाणः घ. विशाखदत्तः

133. वीररसप्रधानमिदं नाटकम्
क. मालविकाग्निमित्रम्
ख. मृच्छकटिकम्
ग. मुद्राराक्षसम् घ. उत्तररामचरितम्

134. विदूषकरहितनाटकेषु इदं नान्तर्भवति
क. उत्तररामचरितम् ख. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
ग. महावीरचरितम् घ. मुद्राराक्षसम्

135. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इतीदं कस्य काव्यलक्षणम्?
क. जगन्नाथस्य ख. मम्मटस्य
ग. वामनस्य घ. विश्वनाथस्य

136. 'अपादः पदसन्तानः गद्यम्' इति कस्योक्तिः?
क. दण्डिनः ख. सुबन्धो
ग. ब्राणभट्टस्य घ. धनपालस्य

137. ऋग्वेदस्य सप्तमण्डलेन सम्बद्धः ऋषिः कः?
क. वामदेवः ख. अत्रिः
ग. वसिष्ठः घ. गृत्समदः

138. तैत्तिरीयब्राह्मणग्रन्थः केन वेदेन सह सम्बद्धोऽस्ति?
क. ऋग्वेदेन ख. सामवेदेन
ग. कृष्णयजुर्वेदेन घ. शुक्लयजुर्वेदेन

139. 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत' इत्युपनिषद्वाक्यं कुत्र विद्यते?
क. ईशोपनिषदि ख. माण्डूक्योपनिषदि
ग. कठोपनिषदि घ. बृहदारण्यकोपनिषदि

140. वेदान्तदर्शनस्य नामान्तरं किम्?
क. पूर्वमीमांसा ख. उत्तरमीमांसा
ग. मूल्यमीमांसा घ. लोकमीमांसा

141. साङ्ख्यदर्शने इदं न प्रमाणम्—
क. प्रत्यक्षम् ख. अनुमानम्
ग. उपमानम् घ. शब्दः

142. साहचर्यनियमः
क. शब्दः ख. व्याप्तिः
ग. अव्याप्तिः घ. विपर्ययः

143. सप्तसु पदार्थेषु द्वितीयपदार्थस्य कति भेदाः भवन्ति?
क. पञ्च ख. विंशतिः
ग. पञ्चविंशति घ. चतुर्विंशतिः

144. तर्कभाषाग्रन्थस्य कर्ता कः?
क. अन्नंभट्टः ख. वाचस्पतिः
ग. केशवमिश्रः घ. उदयनः

145. 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इति कस्योपनिषदः वचनम्?
क. मुण्डकोपनिषदः ख. माण्डूक्योपनिषदः
ग. केनोपनिषदः घ. प्रश्नोपनिषदः

146. 'विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्' कुत्र अस्ति?
क. रामायणे ख. विष्णुपुराणे
ग. महाभारते घ. भागवते

147. भगवद्गीता महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि दृश्यते?
क. वनपर्वणि ख. युधिष्ठिरपर्वणि
ग. उद्योगपर्वणि घ. भीष्मपर्वणि

148. 'शतसाहस्त्री संहिता' इति कस्य ग्रन्थस्य नामान्तरम्?
क. रामायणस्य ख. शिवपुराणस्य
ग. ऋग्वेदस्य घ. महाभारतस्य

149. 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येतत् कस्य दर्शनस्य आदिमं सूत्रम्?
क. वेदान्तदर्शनस्य ख. धर्मशास्त्रस्य
ग. मीमांसादर्शनस्य घ. चार्वाकदर्शनस्य

150. इदमेव नास्तिकदर्शनम्
क. न्यायदर्शनम् ख. योगदर्शनम्
ग. साङ्ख्यदर्शनम् घ. लोकायतदर्शनम्

151. 'आवरणम्' इति उपन्यासस्य अनुवादकः एषः
क. एच्. वी. नागराजः
ख. डॉ. विश्वासः

ग. डॉ. जनार्दन हेगडे
घ. शान्तलाविश्वासः

152. अभिनवशुकसारिका इत्यस्य रचयिता कः?
क. रमाकान्तशुक्लः ख. प्रो. हरेकृष्णशतपथी
ग. प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी
घ. प्रो. विजयपालः

153. योगदर्शनस्य चतुर्षु पादेषु नायमन्तर्भवति
क. समाधिः ख. सिद्धिः
ग. विभूतिः घ. कैवल्यम्

154. नचिकेतसः उपाख्यानं कस्मिन् पुराणे उपलभ्यते?
क. वराहपुराणे ख. ब्रह्मपुराणे
ग. स्कन्दपुराणे घ. ब्रह्मवैवर्तपुराणे

155. भगवतः रामचन्द्रस्य कुलगुरुः कः आसीत्?
क. अत्रिः ख. विश्वामित्रः
ग. भरद्वाजः घ. वसिष्ठः

156. 'कृष्णद्वैपायनः' इति अस्यैव अपरं नाम
क. श्रीकृष्णस्य ख. अर्जुनस्य
ग. व्यासस्य घ. वाल्मीकेः

157. 'दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्' इति कस्य वचनम्?
क. अर्जुनस्य ख. कर्णस्य
ग. भीमस्य घ. दुर्योधनस्य

158. सौन्दरानन्दमहाकाव्यस्य नायिका का?
क. सुन्दरी ख. अवन्तिसुन्दरी
ग. यशोधरा घ. इन्दुमती

159. अधोलिखितेषु इदं हि महाकाव्यम्
क. बुद्धचरितम् ख. मेघदूतम्
ग. वेणीसंहारम् घ. चारुदत्तम्

160. सप्तदशसर्गोपेतं महाकाव्यमस्ति।
क. रघुवंशम् ख. शिशुपालवधम्
ग. किरातार्जुनीयम् घ. कुमारसम्भवम्

उत्तरमाला

1	(क)	2	(ख)	3	(ग)	4	(क)
5	(घ)	6	(ख)	7	(ग)	8	(ख)
9	(क)	10	(ख)	11	(ग)	12	(ग)
13	(ख)	14	(घ)	15	(क)	16	(ख)
17	(ग)	18	(ग)	19	(क)	20	(ग)
21	(ख)	22	(क)	23	(ग)	24	(ग)
25	(ख)	26	(ग)	27	(क)	28	(ग)
29	(ग)	30	(ख)	31	(ख)	32	(क)
33	(घ)	34	(क)	35	(ग)	36	(घ)
37	(क)	38	(घ)	39	(ख)	40	(ग)
41	(ग)	42	(ख)	43	(ख)	44	(ख)
45	(ग)	46	(घ)	47	(ख)	48	(क)
49	(ख)	50	(क)	51	(ख)	52	(ग)
53	(ख)	54	(घ)	55	(क)	56	(ख)
57	(ख)	58	(क)	59	(ख)	60	(ख)
61	(क)	62	(ख)	63	(ग)	64	(ग)
65	(घ)	66	(घ)	67	(ग)	68	(ख)
69	(ग)	70	(ग)	71	(ग)	72	(क)
73	(ख)	74	(ग)	75	(ख)	76	(ख)
77	(ग)	78	(ग)	79	(घ)	80	(ग)

81	(घ)	82	(ख)	83	(ग)	84	(क)
85	(ग)	86	(ख)	87	(क)	88	(ख)
89	(ख)	90	(ख)	91	(ख)	92	(ख)
93	(क)	94	(ग)	95	(घ)	96	(ग)
97	(ख)	98	(घ)	99	(क)	100	(क)
101	(घ)	102	(घ)	103	(क)	104	(घ)
105	(क)	106	(ख)	107	(ग)	108	(क)
109	(घ)	110	(घ)	111	(घ)	112	(ग)
113	(ग)	114	(ग)	115	(ग)	116	(घ)
117	(क)	118	(घ)	119	(ग)	120	(ख)
121	(ख)	122	(घ)	123	(क)	124	(ग)
125	(ख)	126	(ग)	127	(घ)	128	(घ)
129	(ख)	130	(घ)	131	(क)	132	(ख)
133	(ग)	134	(ख)	135	(घ)	136	(क)
137	(ग)	138	(ग)	139	(ग)	140	(ख)
141	(ग)	142	(ख)	143	(घ)	144	(ग)
145	(क)	146	(ग)	147	(घ)	148	(घ)
149	(ग)	150	(घ)	151	(ग)	152	(क)
153	(ख)	154	(ख)	155	(घ)	156	(ग)
157	(ख)	158	(क)	159	(क)	160	(ख)

आदर्शप्रश्नपत्राणि-16

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रथमो भागः

(संस्कृतभाषादक्षता)

प्रथमः खण्डः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपपरिमिताः

1. रसना + इति— सन्धिघटितं रूपं किम्?
क. रसनीतिः ख. रसनयिति
ग. रसनेति घ. रसनैति.

2. यण्-सन्धेः उदाहरणं नास्ति—
क. पित्रर्चा ख. अभ्युदयः
ग. तन्वङ्गी घ. पितृणम्

3. एतज्ज्ञात्वा इत्यत्र कः सन्धिः?
क. श्चुत्वसन्धिः ख. जश्त्वसन्धिः
ग. चर्त्वसन्धिः घ. छत्वसन्धिः

4. 'उत्थानम्' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः............?
क. उत् + स्थानम् ख. उत् + थानम्
ग. उद् + थानम् घ. उक् + स्थानम्

5. कविः + रचयति - इत्यत्र सन्धिघटितपदं किम्?
क. कविर्रचयति ख. कवि रचयति
ग. कवी रचयति घ. कविरचयति

6. 'गङ्गे + अमू' इत्यत्र कः सन्धिः?
क. गुणः ख. प्रकृतिभावः
ग. वृद्धिः घ. यण्

7. 'विश्वपा' शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
क. विश्वपा ख. विश्वपः
ग. विश्वप घ. विश्वपाः

8. 'दधि' शब्दस्य तृतीयैकवचनरूपं किम्?
क. दधिना ख. दध्ना
ग. दधीना घ. दध्नः

9. राजन्-शब्दस्य चतुर्थ्यैकवचनम्-
क. राज्ञे ख. राजस्य
ग. राजाय घ. राजे

10. सुधीशब्दस्य प्रथमाद्विवचने किं रूपम्?
क. सुध्यौ ख. सुधी
ग. सुधियौ घ. सुधौ

11. विद्वच्छब्दस्य सम्बोधनैकवचने-
क. हे विद्वत् ख. हे विद्वन्
ग. हे विदन् घ. हे विद्वान्

12. इदं-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचनम्
क. इयम् ख. इदम्
ग. अयम् घ. इमाः

13. 'रामेण बाणेन हतो वाली' इति वाक्ये करणं किम्?
क. रामेण ख. बाणेन
ग. हतः घ. वाली

14. सीता......................................स्निह्यति।
क. रामम् ख. रामाय
ग. रामात् घ. रामे

15. 'ऋते' योगे का विभक्तिः?
क. तृतीया ख. चतुर्थी
ग. पञ्चमी घ. षष्ठी

16. 'अयम् अजं हन्ति' इति वाक्ये कर्मपदं किम्?
क. अयम् ख. अजं
ग. हन्ति घ. किमपि न

17. 'स्वस्ति' योगे का विभक्तिः?
क. षष्ठी ख. पञ्चमी
ग. चतुर्थी घ. तृतीया

18. 'पचन्ती' इत्यत्र कः स्त्री-प्रत्ययः?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. चाप्

19. 'एडक' शब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां कः प्रत्ययः?
क. डाप् ख. चाप्
ग. टाप् घ. ङीन्

20. 'राष्ट्रियः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. दक् ख. घ
ग. इयन् घ. अञ्

21. दितेः अपत्यम्–
क. दित्यः ख. द्वैतः
ग. दितः घ. दैत्यः

22. 'अधिहरि' इत्यत्र कः समासः?
क. कर्मधारयः ख. अव्ययीभावः
ग. तत्पुरुषः घ. बहुव्रीहिः

23. 'धान्यार्थः' इत्यस्य विग्रहवाक्यमिदम्–
क. धान्ये अयम् ख. धान्यस्य अयम्
ग. धान्याय अयम् घ. इदं धान्यम्

24. 'उपविंशाः' इत्यत्र कः समासः?
क. बहुव्रीहिः ख. कर्मधारयः
ग. द्विगुः घ. द्वन्द्वः

25. अहिश्च नकुलश्च— इत्यत्र समासघटितं रूपम्–
क. अहिनकुले ख. अहिनकुलम्
ग. अहिनकुलौ घ. नकुलाहिः

26. 'पच्' धातोः विधिलिङ्रूपम्–
क. पच्यात् ख. पचतु
ग. पचेत् घ. अपचत्

27. 'वह्' धातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचने–
क. वहामि ख. ववाह
ग. ऊहुः घ. उवाह

28. 'शेरते' इति रूपं 'शीङ्' धातोः लट्लकारस्य?
क. प्रथमपुरुषैकवचनम्
ख. प्रथमपुरुषबहुवचनम्
ग. मध्यमपुरुषैकवचनम्
घ. मध्यमपुरुषद्विवचनम्

29. 'हन्' धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचनरूपम्–
क. घ्नन्ति ख. हन्ति
ग. हनन्ति घ. हनति

30. 'चिकीर्षति' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. णिच् ख. यङ्
ग. सन् घ. यक्

31. 'अद्' धातोः णिचि इदं रूपम्–
क. आदयति ख. अदयति
ग. अत्सति घ. जिघत्सति

32. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत— 'बालाः अस्मान् पश्यन्ति', 'बालैः..................?'
क. मां दृश्यत ख. वयं दृश्यन्ते
ग. वयं पश्यन्ते घ. वयं दृश्यामहे

33. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत— 'भक्तेन देवाः स्तूयन्ते', 'भक्तः ....?'
क. देवं स्तौति ख. देवान् स्तुवन्ति
ग. देवान् स्तौति घ. देवं स्तुतः

34. 'आचार्यः' इत्यत्र कृत्प्रत्ययः कः?
क. यत् ख. ण्यत्
ग. क्यप् घ. ष्वुन्

35. 'वद्' धातोः क्त— प्रत्यये रूपं भवति—
क. उदितम् ख. उक्तम्
ग. वदितम् घ. उचितम्

36. कुरु + चर् + ट =
क. कुरुचारः ख. कुरुचरिः
ग. कुरुचरः घ. कुरुचरितः

37. विपूर्वक-जिधातोः लटि रूपं भवति—
क. विजयति ख. विजायते
ग. विज्ञायते घ. विजयते

38. 'ज्ञा' धातोः आत्मनेपदे कर्तरि लटि प्रथमपुरुष-बहुवचनम्—
क. जानते ख. जानीते
ग. ज्ञायन्ते घ. जानन्ते

39. 'अप्' शब्दः कस्मिन् लिङ्गे वर्तते?
क. पुंलिङ्गे ख. स्त्रीलिङ्गे
ग. नपुंसकलिङ्गे घ. त्रिषु लिङ्गेषु

40. शुद्धं रूपं चिनुत—
क. श्रुण्वन्ति ख. शृर्ण्वन्ति
ग. श्रृण्वन्ति घ. शृण्वन्ति

द्वितीयः खण्डः

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

41. नीति- आयोगस्य स्थापनायाम् अवसानं जातम्–
क. योजना-आयोगस्य
ख. विधि-आयोगस्य
ग. नैतिक-आयोगस्य
घ. वित्त-आयोगस्य

42. बेङ्गलूरूनगरे वैमानिकप्रदर्शिनी (Air Show) 2019 इत्यस्मिन् दुर्घटनाग्रस्तयोः विमानयोः नाम–
क. राफेल ख. मिग
ग. सूर्यकिरण घ. तेजस्

43. प्रथमायाः T-20 क्रिकेट - विश्वकपस्पर्द्धायाः विजेता–
क. श्रीलङ्का ख. बङ्गदेशः
ग. भारतम् घ. पाकिस्तानम्

44. साइना-नेहवालः अनया क्रीडया सम्बद्धा–
क. हॉकी ख. टेनिस
ग. चतुरङ्गम् घ. बैडमिण्टन्

45. 2018 वर्षे साहित्य-अकादमी-पुरस्कारं प्राप्तवान्–
क. रामकरणशर्मा ख. रमाकान्तशुक्लः
ग. चम्पूकृष्णशास्त्री घ. वे. कुटुम्बशास्त्री

46. 2019 वर्षे भारतरत्नसम्माननं प्राप्तवान्–
क. नानाजी देशमुखः ख. दीनदयाल-उपाध्यायः
ग. ए.पि.जे. अब्दुल कलाम
घ. सचिन तेन्दुलकरः

47. प्रतिवर्षं 21 जून दिनाङ्के आयोज्यमानः दिवसः–
क. मातृभाषादिवसः ख. पर्यावरणदिवसः
ग. संस्कृतदिवसः घ. योगदिवसः

48. भारतीयसंविधाने धाराः सन्ति–
क. 448 ख. 438
ग. 428 घ. 432

49. 'नैरोबी' इति कस्य देशस्य राजधानी–
क. मालदीव ख. केन्या
ग. म्यान्मार घ. सिंगापुर

50. 'बफर स्टेट' इति रूपेण प्रसिद्धः भारतस्य समीपस्थदेशः-
क. बंग्लादेशः ख. श्रीलंकादेशः
ग. नेपालदेशः घ. पाकिस्तानदेशः

51. ब्रह्मसमाजस्य संस्थापकः–
क. स्वामी विवेकानन्दः
ख. महात्मा गान्धी
ग. राजाराममोहनरायः
घ. स्वामी दयानन्दः

52. एतेषु सर्वाधिकवृष्टिः अत्र भवति—
क. चेरापूंजी ख. शृंगेरी
ग. मुन्नार घ. श्रीनगर

53. 'ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये' इति कस्याः संस्थायाः ध्येयवाक्यम्?
क. हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य
ख. विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगस्य
ग. केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड इत्यस्य
घ. केन्द्रीय-विद्यालय-संघटनस्य

54. अजन्ता-गुहाः अस्मिन् राज्ये विद्यन्ते–
क. महाराष्ट्रराज्ये ख. मध्यप्रदेशे
ग. गुजरातराज्ये घ. छत्तीसगढराज्ये

55. विद्यालयशिक्षां परामृशति इयं संस्था–
क. विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः
ख. राष्ट्रीय-शैक्षिक-अनुसन्धान-एवं-प्रशिक्षणपरिषद्
ग. नीति-आयोगः
घ. न किमपि

56. 'मिसाइल मैन' इति कस्य प्रसिद्धिः?
क. होमीजहाँगीरभाभा
ख. बीरबल साहनी
ग. ए.पि.जे. अब्दुलकलाम
घ. न्यूटन

57. 'घूमर' इति अस्य राज्यस्य प्रसिद्धं नृत्यम्–
क. गुजरातराज्यस्य ख. हिमाचलप्रदेशस्य
ग. पञ्जाबराज्यस्य घ. राजस्थानस्य

58. 'बाई साइकिल' इत्यस्य आविष्कर्ता–
क. के. मैकमिलन ख. जी. मार्कोनी
ग. ग्राह्म बैल घ. जिलेट

59. 'भूदान'- आन्दोलनस्य प्रवर्त्तकः–
क. सरदार-पटेलः
ख. बालगङ्गाधरतिलकः
ग. गोविन्दवल्लभपन्तः
घ. आचार्यविनोबाभावे

60. 'धम्मपद' इति ग्रन्थस्य भाषा–
क. पालि ख. प्राकृतम्
ग. अपभ्रंशः घ. संस्कृतम्

61. ग, ज, ड,..................। अत्र अग्रिमः वर्णः कः?
क. भ ख. ब
ग. द घ. फ

62. 9, 11, 15, 23..................?
क. 27 ख. 25
ग. 39 घ. 31

63. आरोहक्रमेण योजयत–
क. लवः रामः दशरथः अजः
ख. रामः लवः अजः दशरथः
ग. अजः दशरथः लवः रामः
घ. दशरथः रामः लवः अजः

64. कश्चित् बालकः दर्पणे भित्तिघट्याः चित्रं दृष्टवान्। तदा तस्मिन् दर्पणे 8 वादनमिति दृष्टवान्। अधुना तस्यां घट्यां कः समयः?
क. 6 वादनम् ख. 7 वादनम्
ग. 4 वादनम् घ. 5 वादनम्

65. 9:30 इति समयः दर्पणे कथं दृश्यते?
क. 2:30 ख. 1:30
ग. 3:30 घ. 4:30

66. अस्मिन् चतुर्भुजाः कति सन्ति?
क. 4 ख. 5
ग. 6 घ. 12

67. ?
क. ख.
ग. घ.

68. धूमस्य कारणम् अस्ति–
क. वह्निः ख. वायुः
ग. जलम् घ. आकाशः

69. सूर्यः– तेजः। चन्द्रः– ?
क. रात्रिः ख. श्वेतः
ग. उष्णता घ. शीतलता

70. भिन्नं पृथक् कुरुत।
क. अचलः ख. रसा
ग. भूमिः घ. अनन्ता

71. 56, 72, 90, ...?
क. 96 ख. 97
ग. 100 घ. 110

72. 1, 4, 27, 256.........................?
क. 25 ख. 3125
ग. 625 घ. 5

73. शुक्रवासरः– बुधवासरः, अद्य– ....?
क. श्वः ख. परह्यः
ग. ह्यः घ. परश्वः

74. $\frac{7+3+5+5-10}{2} = ?$
क. 6 ख. 7
ग. 5 घ. 1/2

75. 54, 49,...................., 39, 34
क. 42 ख. 44
ग. 45 घ. 46

76. एकां महिलाम् अनुलक्ष्य रामः वदति– "एषा मम पितुः एकस्याः भगिन्याः पुत्री"। तर्हि राम-महिला इत्यनयोः कः सम्बन्धः?
क. माता ख. पैतृष्वसेया
ग. सहोदरी घ. पितृष्वसा

77. रामः श्यामतः धनिकः किन्तु सः मोहनवत् धनिकः न। तर्हि श्यामः कीदृशः?
क. रामतः धनिकः ख. सर्वतः धनिकः
ग. सर्वतः निर्धनः घ. मोहनतः धनिकः

78. HARD इत्यस्य सङ्केतशब्दः 1357 भवति। तथैव SOFT इत्यस्य 2468 भवति चेत् 21448 इति सङ्केतस्य कः शब्दः भवति?
क. SHOOP ख. SHOOL
ग. SCOOL घ. SHOOT

79. सम्प्रति पञ्चोनसप्तवादनं चेत् दर्पणे कः समयः?
क. पञ्चोत्तरपञ्चवादनम्
ख. पञ्चोननववादनम्
ग. पञ्चाधिकपञ्चवादनम्
घ. पञ्चाधिकचतुर्वादनम्

80. प्रातः घटीयन्त्रे 9:15 वादनं चेत् दर्पणे कः समयः दृश्यते?
क. 5: 00 ख. 3: 45
ग. 4: 50 घ. 2: 45

तृतीयः खण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

81. शिक्षणं शिक्षायाः–
क. अङ्गं वर्तते ख. अङ्गं न वर्तते
ग. सम्बन्धः नास्ति घ. किमपि न

82. छात्रकेन्द्रितशिक्षणस्य आशयः कः?
क. प्रत्येकं छात्रस्य निश्शुल्कशिक्षा।
ख. शिक्षणे छात्राणां पूर्णसहयोगः।
ग. छात्रेभ्यः स्वातन्त्र्यप्रदानम्।
घ. प्रत्येकं छात्रस्य आवश्यकतायाः ध्यानम्।

83. माध्यमिकस्तरे संस्कृतशिक्षायाः उद्देश्यं भवितुम् अर्हति–
क. शास्त्रज्ञानम् ख. उत्साहवर्धनम्
ग. प्रतिस्पर्धाभाववृद्धिः
घ. संस्कृतेः परिचयः

84. एतेषु कः गुरुः उत्तमः भवति?
क. आत्मसंयमी ख. विद्वान्
ग. चरित्रवान् घ. उपर्युक्तं त्रयम्

85. बालकस्य प्रथमगुरुः–
क. माता ख. पिता
ग. परिवारः घ. प्राथमिकशिक्षकः

86. अध्यापकः आत्मनः निन्दकेन छात्रेण सह कथं व्यवहरेत्?
क. शत्रुवत् ख. मित्रवत्
ग. अवहेलनापूर्वकम् घ. निन्दकवत्

87. मारिया माण्टेस्सरी महोदयायाः योगदानमस्ति—
क. पूर्वप्राथमिकशिक्षायाम्।
ख. प्रौढशिक्षायाम्।
ग. माध्यमिकशिक्षायाम्।
घ. उच्चशिक्षायाम्।

88. उत्तमाध्यापकस्य लक्षणं भवति यत्—
क. सर्वदा स्मितवदनः।
ख. छात्राणां नाम्ना संबोधकः
ग. प्रत्येकं छात्रं प्रति अवधानवान्।
घ. प्रागुक्तं त्रयमपि।

89. छात्राणाम् अशुद्धसंस्कृतोच्चारणस्य परिष्करणार्थम् एषा प्रक्रिया अनुष्ठीयते—
क. संस्कृतगीतालापः
ख. उच्चारण-पुनरुच्चारणविधिः
ग. समानाक्षरयुक्तानां श्लोकानां वाचनम्
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

90. यदि कश्चित् छात्रः अध्यापकस्य वचनं नानुपालयति, तर्हि किं करणीयम्?
क. तस्मिन् अवधानं न देयम्।
ख. वैयक्तिकरूपेण सः बोधनीयः।
ग. शारीरिकरूपेण सः दण्डनीयः।
घ. अभिभावकान् आहूय विचारः करणीयः।

91. शिक्षकस्य भाषणशैली, प्रश्नकरणशैली च कीदृशी स्यात्?
क. यान्त्रिकी ख. विचित्रा
ग. वैविध्यपूर्णा घ. वैयक्तिकी

92. शिक्षणे भिन्न-भिन्नविधीनां प्रयोगः किमर्थं क्रियते?
क. एतैः शिक्षणं प्रभावपूर्णं भवति।
ख. शिक्षणं दीर्घं भवति।
ग. शिक्षणं शीघ्रं भवति।
घ. एतैः शिक्षकस्य कालयापनं भवति।

93. शिक्षणार्थं योजना कदा निर्मेया?
क. पाठनात् परम्   ख. पाठनात् पूर्वम्
ग. यदा कदापि   घ. पाठनकाले

94. यदा कक्ष्यायां कोऽपि छात्रः उत्तरं वक्तुं समर्थो न भवति, तदा अध्यापकः किं कुर्यात्?
क. स्वयम् उत्तरेत्।
ख. शारीरिकदण्डं दद्यात्।
ग. अन्यान् छात्रान् उत्तरं वक्तुम् आदिशेत्।
घ. छात्राणाम् अनुत्तरकारणं ज्ञातुं यतेत।

95. कक्ष्याप्रबन्धस्य मुख्यमुत्तरदायित्वं कस्य?
क. कक्ष्यानायकस्य   ख. कक्ष्याशिक्षकस्य
ग. संस्कृताध्यापकस्य   घ. गणिताध्यापकस्य

96. शिक्षकेण शिक्षणस्य कः पक्षः अवलम्बनीयः?
क. कलात्मकपक्षः   ख. वैज्ञानिकपक्षः
ग. उभौ अपि   घ. न किमपि

97. शिक्षकस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति—
क. छात्राणां मूल्याङ्कनम्
ख. अध्ययनयोग्यपरिस्थितिनिर्माणम्
ग. छात्राणां दोषज्ञापनम्
घ. अतिरिक्तकालांशेऽपि पाठनम्

98. अध्यापकस्य कार्यक्षमता वर्धते—
क. पदोन्नतिप्रदानेन   ख. कठोरप्रशासनेन
ग. कृतकार्यस्य प्रोत्साहनेन
घ. उत्तमवेतनेन

99. कक्ष्यायां शिक्षणं प्रभावितं न भवति—
क. वातावरणेन   ख. छात्रेण
ग. अध्यापकेन   घ. क्रीडाङ्गणस्य आकारेण

100. शिक्षणं नाम-
क. भाषणम्   ख. लेखनम्
ग. वाचनम्   घ. बोधनम्

101. वैदिककाले शिक्षा कीदृशी आसीत्?
क. लौखिकी   ख. मौखिकी
ग. साङ्केतिकी   घ. प्रायोगिकी

102. बौद्धशिक्षायाः प्रमुखं केन्द्रमासीत्-
क. तक्षशिला   ख. विक्रमशिला
ग. पाटलीपुत्रम्   घ. नालन्दा

103. एतेषु कः संस्कारः शिक्षाप्रवेशस्य अर्थं बोधयति?
क. गर्भाधानम्   ख. उपनयनम्
ग. चूडाकर्म   घ. पाणिग्रहणम्

104. यदि भवतः कक्ष्यायामेकः छात्रः गृहकार्यं न करोति, तदा भवान्—
क. कक्ष्यातः बहिर्गच्छतु इत्यादेक्ष्यति।
ख. प्रधानाचार्यं सूचयिष्यति।
ग. कारणं ज्ञात्वा निवारणाय सहायतां करिष्यति।
घ. तस्य कारणं ज्ञास्यति।

105. शिक्षकः छात्रेभ्यः गृहकार्यं ददाति यतो हि-
क. शिक्षणे तदनिवार्यं सोपानमस्ति।
ख. छात्राणां स्वाध्याये रुचिर्वर्धेत।
ग. छात्राः गृहकार्यं कर्तुं वाञ्छन्ति।
घ. संरक्षकाः सन्तुष्टाः भवन्ति।

106. गृहकार्यदानस्य उद्देश्यमस्ति-
क. अधीतस्य दृढीकरणम्।
ख. भाषणकौशलस्य विकासः।
ग. वाचनकौशलस्य विकासः।
घ. श्रवणकौशलस्य विकासः।

107. शिक्षा एतदर्थम् अपेक्ष्यते?
क. जनं विद्वांसं कर्तुम्।
ख. जनं स्वावलम्बिनं कर्तुम्।
ग. जनं धनार्जनयोग्यं कर्तुम्।
घ. जनं विवाहार्थं सिद्धं कर्तुम्।

108. ग्रामीणक्षेत्रे शिक्षायाः विकासस्य प्रधानं लक्ष्यम्-
क. प्राथमिक-प्रौढशिक्षयोः प्रचारः।
ख. नगरसुखस्य बोधनम्।
ग. उच्चशिक्षणस्य ज्ञानप्रदानम्।
घ. ग्रामात् बहिर्गमनामार्गदर्शनम्।

109. अभिभावकः स्वबालकार्थं शिक्षकेभ्यः किम् अभिलषति?
क. सपक्षव्यवहारम्   ख. अतिप्रेमप्रदर्शनम्
ग. आत्माभिव्यक्त्यर्थम् अवसरकल्पनम्
घ. वेषधारणक्षमताम्

110. संस्कृतशिक्षाऽयोगस्य समयः कः?
क. 1947-48   ख. 1950-51
ग. 1954-55   घ. 1956-57

111. भारतीयशिक्षाऽऽयोगस्य अध्यक्षः आसीत्—
क. डॉ. दौलतसिंह कोठरी
ख. डॉ. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार
ग. डॉ. एस्. राधाकृष्णन्
घ. डॉ. जाकिर हुसैन्

112. भारते बालानां विकासे महती समस्या अस्ति—
क. खाद्यपदार्थानां न्यूनता
ख. शिक्षकाणाम् अनवधानता
ग. कुपोषणम्
घ. स्थूलता

113. यदि सर्वेषां बालानाम् एका एव समस्या स्यात्, तर्हि तस्याः समस्यायाः समाधानं कथं करणीयम्?
क. एकैकशः   ख. सामूहिकरूपेण
ग. आदौ वयसा कनिष्ठानाम्
घ. आदौ वयसा ज्येष्ठानाम्

114. 'सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः' इत्यादीनि वाक्यानि कीदृशानि मूल्यान्युत्पादयन्ति?
क. जीवनमूल्यानि   ख. राजसिकमूल्यानि
ग. केवलं भारतीयमूल्यानि
घ. तामसिकमूल्यानि

115. अधिगमः नाम—
क. कक्ष्यास्वीकरणम्   ख. बालबोधनम्
ग. शिक्षणम्   घ. किमपि न

116. बालेभ्यः रोचते—
क. कक्ष्याप्रणाली   ख. कथाप्रणाली
ग. प्रवचनप्रणाली   घ. उपदेशप्रणाली

117. बालबोधार्थं विशेषेण पाठनीयम्—
क. पञ्चरात्रम्   ख. पञ्चतन्त्रम्
ग. चर्पटपञ्जरिका   घ. गीतगोविन्दम्

118. 'NCTE' इति विस्तृतं रूपं किम्?
क. राष्ट्रीयमाध्यमिकशिक्षापरिषद्
ख. राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानपरिषद्
ग. राष्ट्रीयशिक्षकशिक्षापरिषद्
घ. राष्ट्रीयप्रशिक्षणपरिषद्

119. राष्ट्रियशिक्षादिवसः कस्य महापुरुषस्य जन्मदिनाङ्कः?
क. मौलाना-अबुलकलाम-आजाद-महोदयस्य
ख. सर्वपल्ली-राधाकृष्णन्-महोदयस्य
ग. जाकिरहुसैनमहाभागस्य
घ. दयानन्दसरस्वतीमहाभागस्य

120. 'ऑपरेशन ब्लैक बोर्ड' इत्ययं कार्यक्रमः आसीत्-
क. प्राथमिकविद्यालयानां कृते
ख. विश्वविद्यालयानां कृते
ग. माध्यमिकाविद्यालयानां कृते
घ. नवोदयविद्यालयानां कृते

चतुर्थः खण्डः

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

121. 'मालतीमाधवम्' कस्य कृतिः?
क. विशाखदत्तस्य   ख. मयूरभट्टस्य
ग. भोजराजस्य   घ. भवभूतेः

122. 'सौन्दरानन्दम्' महाकाव्यं केन प्रणीतम्?
क. पाणिनिना   ख. कालिदासेन
ग. अश्वघोषेण   घ. भारविणा

123. 'प्रसन्नराघवस्य' प्रणेता कः?
क. सोमदेवः   ख. मुरारिः
ग. जयदेवः   घ. अश्वघोषः

124. 'पञ्चरात्रस्य' प्रणेता कः?
क. कालिदासः   ख. भासः
ग. विशाखदत्तः   घ. मुरारिः

125. मल्लिनाथेन 'शिशुपालवधस्य' का टीका रचिता?
क. सर्वङ्कषा   ख. सञ्जीवनी
ग. घण्टापथः   घ. चन्द्रिका

126. भर्तृहरिणा 'महाभाष्यस्य' का टीका लिखिता?
क. महाभाष्यदीपिका   ख. महाभाष्यविवरणम्
ग. महाभाष्यप्रकाशिका
घ. महाभाष्यगूढार्थदीपिनी

127. 'अहं ब्रह्मास्मि' इति महावाक्यं कस्याम् उपनिषदि अस्ति?
क. तैत्तिरीयोपनिषदि   ख. बृहदारण्यकोपनिषदि
ग. मुण्डकोपनिषदि   घ. माण्डूक्योपनिषदि

128. आरण्यकानां प्राधान्येन विषयः कः?
क. इज्या ख. शस्त्रम्
ग. वनस्पतिविज्ञानम् घ. प्रतीकोपासना

129. 'पञ्चीकरणम्' इति कस्य दर्शनस्य प्रधानः विषयः?
क. न्यायस्य ख. वैशेषिकस्य
ग. वेदान्तस्य घ. सांख्यस्य

130. पञ्चविंशतिः तत्त्वानि कुत्रोपलभ्यन्ते?
क. जैनदर्शने ख. साङ्ख्यदर्शने
ग. योगदर्शने घ. चार्वाकदर्शने

131. बौद्धेषु शून्यवादिनः के भवन्ति?
क. योगाचाराः ख. सौत्रान्तिकाः
ग. वैभाषिकाः घ. माध्यमिका

132. चार्वाकमते परमेश्वरः कः?
क. लोकसिद्धः राजा ख. ब्रह्मा
ग. जीवः घ. पुरुषः

133. 'राजते' इत्यत्र कः गणः?
क. यगणः ख. रगणः
ग. तगणः घ. मगणः

134. ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः कः?
क. मम्मटः ख. वामनः
ग. भामहः घ. आनन्दवर्धनः

135. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति कस्य वचनम्?
क. भारवेः ख. भवभूतेः
ग. भरतमुनेः घ. कालिदासस्य

136. इदं गद्यकाव्यम्-
क. दशकुमारचरितम् ख. नैषधीयचरितम्
ग. उत्तररामचरितम् घ. बुद्धचरितम्

137. 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता'— इति कस्मिन् पद्यकाव्ये वर्तते?
क. रघुवंशे ख. कुमारसम्भवे
ग. किरातार्जुनीये घ. शिशुपालवधे

138. 'मदालसाचम्पूकाव्यं' केन रचितम्?
क. सोड्ढलेन ख. सोमप्रभसूरिणा
ग. आशाधरभट्टेन घ. त्रिविक्रमभट्टेन

139. 'यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव'— इति कस्मिन् नाटके वर्तते?
क. मृच्छकटिके ख. अभिज्ञानशाकुन्तले
ग. मालविकाग्निमित्रे घ. उत्तररामचरिते

140. भवभूतिना विरचितं नाटकं किम्?
क. उत्तररामचरितम् ख. मालविकाग्निमित्रम्
ग. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
घ. मेघदूतम्

141. अभिराजराजेन्द्रमिश्रेण किं विरचितम्?
क. शारदातिलकम् ख. प्रत्यूषचरितम्
ग. मदनसञ्जीवनम् घ. मुकुन्दानन्दम्

142. प्रदत्तेषु ग्रन्थेषु कः शब्दकोशग्रन्थः नास्ति?
क. अमरकोशः ख. वाचस्पत्यम्
ग. पञ्चकोशः घ. शब्दकल्पद्रुमः

143. धर्मशास्त्रसम्मतेषु चतुर्षु आश्रमेषु अयं नास्ति—
क. गृहस्थाश्रमः ख. संन्यासाश्रमः
ग. ब्रह्मचर्याश्रमः घ. आरण्यकाश्रमः

144. शैशवावस्थायां कः संस्कारः भवति?
क. गर्भाधानम् ख. उपनयनम्
ग. समावर्तनम् घ. चूडाकर्म

145. एतेषु दुःखकारकः ग्रहः कः?
क. रविः ख. चन्द्रः
ग. शनिः घ. गुरुः

146. 'ज्योतिषं' वेदपुरुषस्य अङ्गं मन्यते?
क. चक्षुः ख. पादः
ग. कण्ठः घ. हृदयम्

147. श्रीमद्रामायणे शत्रुघ्नस्य पत्न्याः नाम किम्?
क. श्रुतकीर्तिः ख. माण्डवी
ग. ऊर्मिला घ. सुमित्रा

148. अधोलिखितेषु कः अंशः महाभारतेऽस्ति?
क. दुर्गासप्तशती ख. गुरुगीता
ग. यथार्थगीता घ. भगवद्गीता

149. रामायणानुसारेण रावणस्य पुत्रः असौ-
क. विभीषणः ख. इन्द्रजित्
ग. कुम्भकर्णः घ. मारीचः

150. मनुवंशवर्णनं कस्मिन् पुराणे वर्तते?
क. स्कन्दपुराणे ख. वराहपुराणे
ग. विष्णुपुराणे घ. वायुपुराणे

151. पुराणानुसारेण सर्गस्य कः अर्थः?
क. नाशः ख. समाप्तिः
ग. स्वर्गः घ. उत्पत्तिः

152. कादम्बरीकथा कस्माद् ग्रन्थात् स्वीकृता?
क. बृहत्कथायाः ख. कथासरित्सागरात्
ग. महाभारतात् घ. हरिवंशपुराणात्

153. 'वेतालपञ्चविंशतिका' कथा केन प्रणीता?
क. त्रिविक्रमभट्टेन ख. क्षेमेन्द्रेण
ग. विक्रमसेनेन घ. हेमचन्द्रेण

154. गोभिलगृह्यसूत्रमस्ति—
क. काण्वशाखायाः ख. कौथुमशाखायाः
ग. माध्यन्दिनशाखायाः घ. तैत्तिरीयशाखायाः

155. बौधायनश्रौतसूत्रमस्ति—
क. कृष्णयजुर्वेदस्य ख. शुक्लयजुर्वेदस्य
ग. अथर्ववेदस्य घ. ऋग्वेदस्य

156. अथर्ववेदसम्बद्धशिक्षाग्रन्थः वर्तते—
क. नारदीयशिक्षा ख. माण्डव्यशिक्षा
ग. माण्डूकीयशिक्षा घ. पाणिनीयशिक्षा

157. वेदार्थज्ञानाय निर्वचनाय च प्रवृत्तं वेदाङ्गं किम्?
क. व्याकरणम् ख. छन्दः
ग. शिक्षा घ. निरुक्तम्

158. शार्ङ्गदेवस्य सङ्गीताग्रन्थोऽयम्—
क. सङ्गीतदीपिका ख. सङ्गीतरत्नाकरः
ग. सङ्गीतसारोद्धारः घ. मातङ्गभरतम्

159. 'परिवर्तनम्' इति पुस्तकं कस्य?
क. जनार्दनहेगडेवर्यस्य
ख. डा. विश्वासवर्यस्य
ग. एच्. वी. नागराजवर्यस्य
घ. चमूकृष्णशास्त्रिवर्यस्य

160. गङ्गालहरी केन विरचिता?
क. जगन्नाथेन ख. रामभद्राचार्येण
ग. विश्वनाथेन घ. शङ्कराचार्येण

उत्तरमाला

1	(ग)	2	(घ)	3	(ख)	4	(ग)
5	(क)	6	(ख)	7	(क)	8	(ख)
9	(क)	10	(क)	11	(ख)	12	(क)
13	(ख)	14	(ख)	15	(ग)	16	(ख)
17	(ग)	18	(क)	19	(क)	20	(क)
21	(घ)	22	(ख)	23	(ग)	24	(ग)
25	(क)	26	(ग)	27	(घ)	28	(ख)
29	(क)	30	(ग)	31	(क)	32	(ख)
33	(ग)	34	(ख)	35	(ख)	36	(ग)
37	(घ)	38	(ग)	39	(ख)	40	(घ)
41	(क)	42	(ग)	43	(ग)	44	(घ)
45	(ख)	46	(क)	47	(घ)	48	(क)
49	(ख)	50	(ग)	51	(ग)	52	(क)
53	(ख)	54	(क)	55	(ख)	56	(ग)

57	(घ)	58	(क)	59	(घ)	60	(क)
61	(क)	62	(ग)	63	(ग)	64	(ग)
65	(ख)	66	(घ)	67	(क)	68	(क)
69	(घ)	70	(क)	71	(घ)	72	(ख)
73	(ग)	74	(ग)	75	(क)	76	(ख)
77	(घ)	78	(घ)	79	(ख)	80	(ख)
81	(क)	82	(घ)	83	(घ)	84	(घ)
85	(क)	86	(ख)	87	(क)	88	(घ)
89	(घ)	90	(ख)	91	(ग)	92	(क)
93	(ख)	94	(घ)	95	(ख)	96	(ग)
97	(ख)	98	(ग)	99	(घ)	100	(घ)
101	(ख)	102	(घ)	103	(ख)	104	(ग)
105	(ख)	106	(क)	107	(ख)	108	(क)
109	(ग)	110	(घ)	111	(क)	112	(ग)

113 (ख)	114 (क)	115 (ग)	116 (ख)	137 (ख)	138 (घ)	139 (ग)	140 (क)
117 (ख)	118 (ग)	119 (क)	120 (क)	141 (ख)	142 (ग)	143 (घ)	144 (घ)
121 (घ)	122 (ग)	123 (ग)	124 (ख)	145 (ग)	146 (क)	147 (क)	148 (घ)
125 (ग)	126 (क)	127 (ख)	128 (घ)	149 (ख)	150 (घ)	151 (घ)	152 (क)
129 (ग)	130 (ख)	131 (घ)	132 (क)	153 (क)	154 (ख)	155 (क)	156 (क)
133 (घ)	134 (घ)	135 (ग)	136 (क)	157 (घ)	158 (ख)	159 (घ)	160 (क)

आदर्शप्रश्नपत्राणि-17

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रथमो भागः

(संस्कृतभाषादक्षता)

प्रथमः खण्डः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपपरिमिताः

1. वृद्धिसन्धेः उदाहरणमेतद्..................
क. रामेति ख. नार्यपि
ग. एकैकः घ. गणेशः

2. 'प्रमदेव' इत्यत्र अयं सन्धिः।
क. सवर्णदीर्घः ख. यण्
ग. वृद्धिः घ. गुणः

3. 'स्वसृ' शब्दस्य सम्बोधनप्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपं किम्?
क. हे स्वसृ ख. हे स्वसा
ग. हे स्वसे घ. हे स्वसः

4. 'लिह्' शब्दस्य प्रथमैकवचने किं रूपम्?
क. लिहि ख. लिहः
ग. लिहम् घ. लिट्

5. 'जहति' इत्यत्र कि वचनम्?
क. एकवचनम् ख. द्विवचनम्
ग. बहुवचनम् घ. न किमपि

6. 'लभ्' धातोः लोट् लकारे मध्यमपुरुषैकवचनरूपम्।
क. लभै ख. लभस्व
ग. लभताम् घ. लभ्यताम्

7. 'योगी' इत्यत्र कः कृत्पत्ययः?
क. ई ख. इनि
ग. घिनुण घ. की

8. 'युञ्जानः' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. क्त ख. घञ्
ग. शानच् घ. आन

9. चूडा + मतुप् = ?
क. चूडामान् ख. चूडामत्
ग. चूडावान् घ. किमपि न

10. भानोरपत्यम्..................?
क. भानुः ख. भानवः
ग. भानुयिः घ. भानोः

11. 'सुमङ्गली' इत्यत्र स्त्रीप्रत्यय..................
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ई

12. 'मूषिका' इत्यत्र कः स्त्रीप्रत्ययः?
क. डाप् ख. टाप्
ग. ठक् घ. चाप्

13. 'प्रतिदिनम्' इत्यत्र कः समासः?
क. अव्ययीभावः ख. कर्मधारयः
ग. तत्पुरुषः घ. प्रादिसमासः

14. 'पञ्चपुत्रः' इत्यत्र समासः..................
क. द्विगुः ख. बहुव्रीहिः
ग. तत्पुरुषः घ. कर्मधारयः

15. अधनम् इत्यस्य विग्रहवाक्यमिदमस्ति—
क. नास्ति धनम् ख. नहि धनम्
ग. अ धनम् घ. न धनम्

16. 'काकोलूकम्' इत्यत्र कः समासः?
क. द्विगुः ख. द्वन्द्वः
ग. बहुव्रीहिः घ. अव्ययीभावः

17. तिसृणां रात्रीणां समाहारः..................?
क. त्रिरात्रिः ख. त्रिरात्रः
ग. त्रिरात्रम् घ. त्ररात्री

18. 'ऊरीकृत्य' इत्यत्र एषः समास?
क. गतिसमासः ख. कर्मधारयः
ग. प्रादिसमासः घ. नञ्समासः

19. शीङ् धातोः णिजन्तरूपं किम्?
क. शापयति ख. शातयति
ग. शाषयति घ. शाययति

20. 'दिदृक्षति' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
क. णिच् ख. यक्
ग. सन् घ. ष्यङ्

21. 'हृञ्' धातोः सन्नन्तं रूपं किम्?
क. जिहीर्षति ख. हरिष्यति
ग. हरति घ. हारयति

22. 'जिघ्रति' इत्यस्य णिजन्तरूपं किम्?
क. घ्राययति ख. जिघृक्षति
ग. घ्रापयति घ. जिघ्रयति

23. 'चूषति' इत्यस्य सन्नन्तरूपम् इदमस्ति।
क. चुचूसिषति ख. चुयूषिषति
ग. चुचूषिषति घ. चुचूशिषति

24. 'रामः त्वां पश्यति' इत्येतस्य कर्मवाच्यम् इदम्।
क. रामेण त्वं दृश्यते।
ख. त्वया रामः दृश्यते।
ग. त्वया रामः दृश्यसे।
घ. रामेण त्व दृश्यसे।

25. 'सर्वैः अनुज्ञायताम्' इत्यस्य कर्तारि रूमस्ति—
क. सर्वैः अनुजानन्तु ख. सर्वे अनुज्ञायन्ताम्
ग. सर्वे अनुजानन्तु घ. सर्वैः अनुज्ञायन्ताम्

26. 'सत्यं जयति' इत्यस्य भाववाच्यं किम्?
क. सत्येन जीयते ख. सत्येन जय्यते
ग. सत्येन जयते घ. सत्यं जयते

27. 'बालाः अधिकं शेरते' इति वाक्यं कस्मिन् प्रयोगे अस्ति?
क. कर्मणिप्रयोगे ख. भावे प्रयोगे
ग. कर्तरिप्रयोगे घ. न कस्मिन्नपि

28. 'सीता अमून् लिखति' इत्यस्य वाच्यपरिवर्तनमिदम्।
क. सीतया असौ लिख्यते।
ख. सीता असौ लिख्यते।
ग. सीतया असौ लिख्ते।
घ. सीतया अमी लिख्यन्ते।

29. कंसः..................क्रुध्यति।
क. कृष्णं ख. कृष्णेन
ग. कृष्णाय घ. कृष्णे

30. उभयतः..................।
क. सीता ख. सीताम्
ग. सीतया घ. सीतायै

31. 'पठने मम इच्छा अस्ति' इति वाक्ये 'पठने' इत्यस्य कारकं किम्?
क. कर्तृकारकम् ख. करणकारकम्
ग. सम्प्रदानकारकम् घ. अधिकरणकारकम्

32. 'स्निह्' धातोः योगे का विभक्तिः?
क. पञ्चमी ख. सप्तमी
ग. तृतीया घ. चतुर्थी

33. विना..................मीनाः न जीवन्ति।
क. जलस्य ख. जले
ग. जलेन घ. जलाय

34. साधीयानयं प्रयोगः।
क. आसनात् प्रेक्षते। ख. आसनस्य प्रेक्षते।
ग. आसनेन प्रेक्षते। घ. आसनाय प्रेक्षते।

35. पराजयते..................?
क. शास्त्रस्य ख. शास्त्रात्
ग. शास्त्रे घ. शास्त्राय

36. आधो लिखितेषु शुद्धं रूपं चिनुत।
क. उदटङ्कणम् ख. उट्टङ्कणम्
ग. उट्टंकनम् घ. उटंकनम्

37. अधो दत्तेषु शुद्धं रूपमेतत्–
क. अवश्यकम् ख. आवश्यकम्
ग. अवाश्यकम् घ. आवष्यकम्

38. शुद्धं रूपं चिनुत।
क. स्वश्रुः ख. श्वश्रू
ग. श्वश्रूः घ. स्वश्रूः

39. इदं शुद्धं रूपमस्ति।
क. वाग्मी ख. वाग्मी
ग. वाग्मि घ. वग्मी

40. 'डुदाञ्' धातोः लोट् लकारे मध्यमपुरुषैकवचनरूपम् एतत्।
क. ददातु ख. देहि
ग. ददासि घ. दद

द्वितीयः खण्डः

सामान्यज्ञानं मानसिकयोग्यता च

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

41. महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयः कस्मिन् राज्ये राजते?
क. कर्नाटकराज्ये ख. हरियाणा-राज्ये
ग. राजस्थाने घ. नवदेहल्याम्

42. राष्ट्रियशिक्षादिवसः प्रतिवर्ष कदा आचर्यते?
क. 11 नवम्बर ख. 21 नवम्बर
ग. 10 दिसम्बर घ. 21 दिसम्बर

43. "गुरुर्गुरुतमो धाम" इतीदम् अस्याः एव संस्थायाः ध्येयवाक्यमस्ति।
क. NCERT ख. NCTE
ग. NITI घ. NEP

44. एषु गायकः कः?
क. पण्डितरविशङ्करः ख. बिस्मिल्लाखानः
ग. भीमसेन जोशी घ. बिरजूमहाराजः

45. संस्कृतदिवसः कदा परिपाल्यते?
क. श्रावणपूर्णिमायाम् ख. कार्तिकपूर्णिमायाम्
ग. फाल्गुनपूणिमायाम्
घ. ज्येष्ठपूर्णिमायाम्

46. 'संतोष ट्राफी' कया क्रीडया सम्बद्धः अस्ति?
क. क्रिकेट ख. फुटबॉल
ग. वालीबाल घ. हॉकी

47. "सम्भाषणसन्देशः" इति संस्कृतमासपत्रिकायाः साम्प्रतिकः संपादकः कः?
क. विश्वासः ख. दिनेशकामतः
ग. जनार्दन हेगडे घ. कृष्णशास्त्री

48. एतेषु भिन्नः कः?
क. मयूरः ख. हंसः
ग. कपोतः घ. कुक्कुरः

49. यदि दर्पणे सपादसप्तवादनम् (7:15) समयोऽस्ति तर्हि वास्तविकः समयः कः?
क. 7:30 ख. 4:15
ग. 4:45 घ. 7:0

50. रूपकम् = आरोपः, उपमा = ?
क. अपह्नवः ख. सादृश्यम्
ग. सम्भावना घ. व्यतिरेकः

51. 'अ' इत्यस्य 'ब' 'स' इति अपत्यद्वयमस्ति। 'ब' तु 'अ' इत्यस्य पुत्री, 'स' तु पुत्री नास्ति चेत्तर्हि 'अ' 'स' इत्यनयोः सम्बन्धः कः?
क. पिता-पुत्री ख. पिता-पुत्रः
ग. भ्रातृ-भगिनी घ. पति-पत्नी

52. 6, 13, 12, /55..................?110
क. 108 ख. 110
ग. 200 घ. 111

53. मार्गः = यानम्, समुद्रः = ?
क. नौका ख. नाविकः
ग. यात्री घ. चलनम्

54. युग्मेषु विजातीयं युग्मं चिनुत।
क. नरनारायणौ ख. रामरावणौ
ग. कृष्णकंसौ घ. भीमदुर्योधनौ

55. कस्यचित् विक्रेतुः समीपे चतुःशतं फलानि सन्ति। तेषु सः फलानि विक्रीतवान् चेत्तर्हि अवशिष्टफलानां प्रतिशतता का?
क. 25.50% ख. 63.50%
ग. 50% घ. 48.5%

56. 'मोहनी अट्टम्' कस्य राज्यस्य प्रसिद्ध नृत्यम्?
क. आन्ध्रप्रदेशस्य ख. कर्नाटकस्य
ग. अरुणाचलस्य घ. केरलस्य

57. "अजंता-एलोरा" चित्रकला विद्यते?
क. मेद्यालये ख. राजस्थाने
ग. मध्यप्रदेशे घ. महाराष्ट्रे

58. मानवाधिकारदिवसः कदा परिपाल्यते?
क. 10 दिसम्बर ख. 20 दिसम्बर
ग. 10 नवम्बर घ. 10 अक्टूबर

59. भगवद्गीतायां विद्यमानानां श्लोकानां संख्या—
क. 300 ख. 500
ग. 600 घ. 700

60. इदं ज्ञानेन्द्रियम्—
क. पादः ख. पाणिः
ग. पायुः घ. चक्षुः

61. 'भागीरथी-अलकनन्दा' इत्यनयोः नद्योः सङ्गमस्थाने विद्यमानः राष्ट्रिसंस्कृतसंस्थानस्य परिसरः एषः—
क. राजीवगान्धीपरिसरः
ख. गङ्गानाथझा परिसरः
ग. एकलव्यपरिसरः घ. रघुनाथकीर्तिपरिसरः

62. साम्प्रतिकः राज्यसभाध्यक्षः असौ—
क. वेंकैया नायडु ख. सुब्बरायडु
ग. रामनाथ कोविद घ. ओम बिरला

63. "गुरु ग्रन्थ साहिब" अनेन धर्मेण सम्बद्धः—
क. जैन ख. हिन्दू
ग. मुसलमान घ. सिख

64. GST इत्यस्य विस्तृतरूपम्—
क. Goods Social Tax
ख. Goods and Social Service Tax
ग. Goods and Services Tax
घ. Government and state Tax

65. "झारखण्ड" राज्यस्य राजधानी—
क. पणजी ख. रांची
ग. रायपुर घ. अगरतला

66. विकल्पेषु भिन्नः विकल्पः—
क. GI ख. AB
ग. XY घ. PQ

67. A, C, F, J, = ?
क. M ख. N
ग. O घ. P

68. दिनम्- रात्रिः पौर्णमासी—?
क. अष्टमी ख. अमावास्या
ग. एकादशी घ. प्रतिपत्

69. सर्पः- मण्डूकः, नकुलः— ?
क. व्याघ्रः ख. मयूरः
ग. मण्डूकः घ. सर्पः

70. समस्याचित्रेषु कश्चन विशिष्टः क्रमः अस्ति। प्रश्नाङ्कितं चित्रं विकल्पात् चिनुत—
?
क. ख.
ग. घ.

71. प्रतिमानाटकम् असौ लिखेत—
क. भासः ख. कालिदासः
ग. भारविः घ. भवभूतिः

72. कोंकणी भाषा कस्मिन् राज्ये प्रसिद्धा?
क. अरुणाचलप्रदेश ख. मणिपुर
ग. मिजोराम घ. गोवा

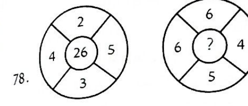
73. 2011 जनगणनानुगुणं भारते स्त्रीणां साक्षारतायाः प्रतिशतता
क. 74.75% ख. 55.26%
ग. 65.46% घ. 46.49%

74. भारतीयसंविधाने प्रादेशिकभाषाणाम् उल्लेखः कस्याम् अनुसूच्याम् अस्ति?
क. षष्ठ्याम् ख. सप्तम्याम्
ग. अष्टम्याम् घ. नवम्याम्

75. यदि 18 जनवरी मङ्गलवासरः तर्हि 18 फरवरी कः वासरः?
क. मङ्गलवासरः ख. बुधवासरः
ग. गुरुवासरः घ. शुक्रवासरः

76. 16 26 42 ; 36 32 ?
क. 57 ख. 72
ग. 68 घ. 49

77. प्रदत्तेषु युग्मेषु असम्बद्धं युग्मं चिनुत—
क. व्यक्तिः — समाजः
ख. वर्णः — पदम्
ग. पदम् — वाक्यम्
घ. आतपः — जलम्

78.

क. 21 ख. 68
ग. 54 घ. 36

79. यदि साङ्केतिकभाषायां 'Doctor' इति शब्दः Epdups इति लिख्यते चेत्तर्हि Goat इत्यस्य सङ्केतः—
क. Hpbu ख. Hbpu
ग. Hbau घ. Hapu

80. "खजुराहो" इति शिल्पकलामन्दिराणि विद्यन्ते—
क. महाराष्ट्रे ख. मध्यप्रदेशे
ग. उत्कले घ. छत्तीसगढ़राज्ये

तृतीयः खण्डः

शिक्षणाभिरुचिः

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

81. शिक्षायाः उद्देश्यम् इदं नास्ति—
क. संवेदनशीलतायाः विकासः
ख. कर्मस्वातन्त्र्यम्
ग. वैचारिकदासता घ. संज्ञानात्मकविकासः

82. शिक्षाग्रहणस्य मुख्योद्देश्यं स्यात्–
क. वृत्तिः ख. स्वावलम्बनम्
ग. पाण्डित्यप्राप्तिः घ. अनुशासनसम्पादनम्

83. उत्तमशिक्षकः कुर्यात्—
क. आलङ्कारिकभाषया प्रयोगम्
ख. श्यामपट्टस्य अधिकोपयोगम्
ग. परीक्षादृष्ट्या प्रश्नोत्तरज्ञापनम्
घ. सान्दर्भिकोदाहरणैः विषयस्य स्पष्टीकरणम्

84. श्रेष्ठाध्यापकः—
क. छात्रान् प्रीणाति ख. सदाचारी भवति
ग. परिश्रमी भवति घ. विषयदक्षतां सम्पादयति

85. शिक्षकस्य प्राथमिकता अस्मिन् स्यात्—
क. परम्परापालने ख. पाठ्यक्रमपूर्तौ
ग. वैज्ञानिकदृष्टौ घ. धनार्जने

86. छात्रकेन्द्रितशिक्षणस्य कः अभिप्रायः?
क. छात्रस्य सुखकल्पनम्
ख. छात्रस्य प्रशंसाकरणम्
ग. निःशुल्कशिक्षाविधानम्
घ. शिक्षणे तेषाम् अनुभवानाम् आवश्यकतानाञ्च प्राधान्यम्

87. "बालमस्तिष्के बलात् ज्ञानविज्ञानयोः पूरणापेक्षया बालाभिरुचेः जागरणाय यत्नो विधेयः" इति केन उक्तम्?
क. रूसोवर्येण ख. गान्धीवर्येण
ग. विवेकानन्देन घ. एडम्स्वर्येण

88. "छात्रः ज्ञानस्य निर्माता अस्ति, न तु प्राप्तिकर्ता" इति विचारः-
क. प्रयोजनवादस्य ख. आदर्शवादस्य
ग. भौतिकवादस्य घ. रचनावादस्य

89. कक्ष्यायाम् अनुशासनहीनतायाः प्रमुखं कारणम्
क. कक्ष्यायां छात्रसंख्यायाः न्यूनता
ख. अध्यापकस्य सौहार्दम्
ग. शिक्षरणविधयः छात्रस्तरानुकूलाः न सन्ति इति
घ. उपर्युक्त सर्वमपि

90. उच्छृङ्खलितछात्रेभ्यः दातव्यः—
क. शारीरिकदण्डः ख. नैदानिकोपचारः
ग. आर्थिकदण्डः घ. प्रोत्साहनराशिः

91. कक्ष्यायाम् कोलाहनस्य कारणं भवति—
क. अत्यधिकच्छात्रसंख्या
ख. शिक्षकस्य औदासीन्यम्
ग. विषयस्य नीरसप्रस्तुतिः
घ. उपर्युक्तं सर्वम्

92. शिक्षकः कीदृशीं शिक्षणसामग्रीं कक्ष्यायां प्रस्तुतीकुर्यात्?
क. व्यवसाध्यसामग्रीम्
ख. व्यक्तिनिष्ठसामग्रीम्
ग. चित्तभ्रमणसामग्रीम्
घ. तथ्यपूर्णसामग्रीम्

93. कक्ष्यायां समस्यानां दूरीकरणार्थम्-
क. अध्यापकः प्राचार्यं प्रति सन्देशं प्रेषयति।

ख. दमनात्मकानुशासनं पालयति।
ग. अन्यान् अध्यापकान् साहाय्यार्थ प्रार्थयति।
घ. मनोवैज्ञानिकदार्शनिकसिद्धान्तानां प्रयोगं करोति।

94. कक्ष्याशिक्षणे किञ्चित् मनोरञ्जनं भवति चेत्—
क. शिक्षणस्य प्रभावः नश्यति।
ख. अनुशासनं न भवेत्।
ग. अधिगमः नैव सञ्जायते।
घ. अध्ययनं रुचिकरं भवेत्।

95. कक्ष्यायां छात्राणाम् उपवेशनव्यवस्थायां प्रथमपङ्क्तौ—
क. केवलं मेधाविनः छात्राः स्युः
ख. केवलं मन्दमतिच्छात्राः भवेयुः।
ग. केवलं सुन्दराः छात्राः स्युः।
घ. यथासमयं परिवर्तनं स्यात्

96. अध्यापकः कक्ष्यायाः प्रवेशात् प्राक् कि करोति?
क. वस्त्राणां सज्जतां करोति
ख. पाठयोजनायाः निर्माणं करोति
ग. घण्टानादस्य प्रतीक्षां करोति
घ. पाठ्यांशं पठति

97. शिक्षकः कक्ष्याकार्यं कारयति—
क. शिक्षणकार्ये छात्राणां योजनाय
ख. अनुशासनाय
ग. पाठ्यक्रमपूर्तये
घ. कृत्वाधिगमाय

98. अध्यापकेन प्राथमिकता देया—
क. उच्चादर्शविचारेभ्यः
ख. धार्मिकविश्वासाय
ग. संस्थाप्रधानस्य आदेशेभ्यः
घ. कठोरानुशासनाय

99. शिक्षकस्य वास्तविकं कार्यम् अस्ति-
क. छात्रेभ्यः परीक्षोत्तीर्णतायै योग्यतादानम्
ख. छात्राणां नियुक्तिः
ग. अध्ययनाय प्रेरणाप्रदानम्
घ. अनुशासनशिक्षणम्

100. शिक्षणम् किमर्थम्?
क. अधिकान् अङ्कान् प्राप्तुम्।
ख. व्यवहारपरिवर्तनार्थम्
ग. भाषायाः विकासार्थम्
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

101. शिक्षणोद्देश्यानाम् आरोहीक्रमः अस्ति।
क. स्मरणात्मकम् → अनुप्रयोगात्मकम् → विश्लेषणात्मकम् → अवबोधात्मकम्
ख. अवबोधात्मकम् → स्मरणात्मकम् → विश्लेषणात्मकम् → अनुप्रयोगात्मकम्
ग. स्मरणात्मकम् → अवबोधात्मकम् → अनुप्रयोगात्मकम् → विश्लेषणात्मकम्
घ. अवबोधात्मकम् → स्मरणात्मकम् → अनुप्रयोगात्मकम् → विश्लेषणात्मकम्

102. आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवासी-
क. पश्चिमरूपम् ख. उत्तररूपम्
ग. दक्षिणरूपम् घ. ऊर्ध्वरूपम्

103. वैदिकशिक्षायाः अनिवार्यम् अङ्गम् अस्ति—
क. तीर्थाटनम् ख. ब्रह्मचर्यम्
ग. देशाटनम् घ. नामसङ्कीर्तनम्

104. प्राचीनकाले गुरुकुलेषु अनध्यायतिथी आस्ताम्—
क. अष्टमी, प्रतिपत् च
ख. प्रतिपत् सप्तमी च
ग. द्वितीया तृतीया च
घ. द्वितीया चतुर्थी च

105. गृहकार्यं छात्रः स्वयं कृतवान् न वेति कथं ज्ञातुं शक्यते?
क. लेखनं दृष्ट्वा
ख. छात्रस्य मातापितृभ्यां सह सम्भाषणेन
ग. तर्जनेन सत्यं वदति
घ. गृहकार्ये प्रदत्तविषयेण सह सम्बद्धप्रश्नकरणेन

106. गृहकार्यं भवेत्-
क. क्रियात्मकम् ख. सर्जनात्मकम्
ग. विश्लेषणात्मकम् घ. त्रयमपि

107. शिक्षकस्य वास्तविकं मूल्याङ्कनं कः करोति?
क. छात्रः ख. सहशिक्षकः
ग. प्राचार्यः घ. परिवारः

108. उत्तमसमाजस्य निर्माणं कदा भवति?
क. यदा सर्वेभ्यः जनेभ्यः मुक्तरूपेण सर्वं लभ्यते।
ख. शिक्षां प्राप्तुं यदा सर्वेभ्यः समानावसरः लभ्यते।

ग. सर्वेभ्यः धनदानेन
घ. उपर्युक्तं त्रयमपि

109. मुदलियार-आयोगस्य अन्यत् नाम किम्?
क. विश्वविद्यालयशिक्षायोगः
ख. राष्ट्रियज्ञानायोगः
ग. माध्यमिकशिक्षायोगः
घ. संस्कृतशिक्षायोगः

110. प्रस्ताविते NEP- 2019 इत्यत्र परिकल्पिता शैक्षिकसंरचना का?
क. 10 + 2 + 3 ख. 5 + 3 + 3
ग. 10 + 5 + 5 घ. 5 + 3 + 3 + 4

111. वर्तमानसमये प्राथमिकशिक्षायाः दुर्दशायाः मुख्यकारणम्—
क. वैय्यक्तिकपरिवारः
ख. छात्राः दूरदर्शने अधिकं समयं यापयन्ति
ग. मार्गदर्शकपुस्तकानाम् उपरि विश्वासः (Guide Books)
घ. शिक्षकच्छात्रयोः विषमानुपातः

112. अपराधिनां बालानां समस्यानिवारणाय शिक्षकेण किं कर्तव्यम्?
क. प्राचार्यः सूचनीयः
ख. कक्ष्यातः ते छात्राः निष्कासनीयाः
ग. उपचारात्मकप्रविधिः आश्रयणीयः
घ. सर्वे दण्डनीयाः

113. अधो दत्तेषु कः विकल्पः जीवनमूल्यं नास्ति?
क. पराधीनता ख. परोपकारः
ग. बन्धुत्वम् घ. सहनशीलता

114. छात्राणां चरित्रनिर्माणे सर्वाधिका महत्त्वपूर्ण भूमिका एतस्य विद्यते-
क. अध्यापकोदेशस्य
ख. अध्यापकस्य आदर्शपूर्णचारित्र्यस्य
ग. महापुरुषाणां जीवनगाथानां पठनस्य
घ. धार्मिकशिक्षायाः

115. कस्याम् अवस्थायां छात्रेषु शारीरिक-वैचारिक-झञ्झावातः भवति?
क. शैशवावस्थायाम् ख. बाल्यावस्थायाम्
ग. किशोरावस्थायाम् घ. प्रौढावस्थायाम्

116. शिक्षामनोविज्ञानं विशेषतः अध्ययनं करोति—
क. शैक्षिकोपलब्धेः ख. शारीरिकविकासस्य
ग. व्यवहारस्य घ. सामाजिकगतिशीलतायाः

117. छात्राणाम् आवेगस्य दमनेन-
क. अनुशासनं भवति
ख. विद्रोहभावना जागरिता भवति
ग. सृजनात्मकशक्तिः कुण्ठिता भवति
घ. (B - C) इत्युभयमपि

118. शरणत्रयी केषाम्?
क. वैदिकानाम् ख. बौद्धानाम्
ग. जैनानाम् घ. क्रैस्तानाम्

119. Gross Domestic Product (GDP) इत्यस्य षट्-प्रतिशतं व्ययः सर्वकारेण शिक्षायै करणीयः इति प्रथमतः केन कथितम्?
क. राधाकृष्णन् आयोगेन
ख. राममूर्तिसमित्या
ग. कोठारी आयोगेन घ. मण्डलायोगेन

120. ग्रामीणच्छात्रप्रतिभानां विकासार्थं विशेषतया संस्थापिताः सन्ति..................
क. केन्द्रीयविद्यालयाःख. नवोदयविद्यालयाः
ग. क्षेत्रीयविद्यालयाः घ. चटशालाः

चतुर्थः खण्डः

संस्कृतवाङ्मयम्

सर्वे प्रश्नाः एकाङ्कपरिमिताः

121. सम्प्रति ऋग्वेदस्य समुपलभ्या, प्रचलन्ती च शाखा का?
क. शाकलशाखा ख. बाष्कलशाखा
ग. शांखायनशाखा घ. माण्डूकायनशाखा

122. "अध्वर्युः" इति कस्य वेदस्य अपरं नाम?
क. ऋग्वेदस्य ख. यजुर्वेदस्य
ग. सामवेदस्य घ. अथर्व

123. अथर्ववेदस्य शाखा का अस्त?
क. कठशाखा ख. शंखायनशाखा
ग. तैत्तिरीयशाखा घ. स्तौदशाखा

124. सामवेदस्य ऋत्विगस्ति–
क. अध्वर्युः ख. ब्रह्मा
ग. होता घ. उद्गाता

125. "भैषज्यवेदः" इति कस्य वेदस्य नामान्तरमस्ति?
क. अथर्ववेदस्य ख. शुक्लयजुर्वेदस्य
ग. कृष्णयजुर्वेदस्य घ. ऋग्वेदस्य

126. गद्यात्मकः वेदः कः?
क. ऋग्वेदः ख. अथर्ववेदः
ग. सामवेदः घ. यजुर्वेदः

127. ऋग्वेदे कति मण्डलानि सन्ति?
क. अष्टौ ख. दश
ग. पञ्च घ. द्वादश

128. ऋग्वेदस्य ब्राह्मणम् अस्ति—
क. शतपथब्राह्मणम् ख. ऐतरेयब्राह्मणम्
ग. गोपथब्राह्मणम् घ. किमपि नास्ति

129. कौषीतकि-ब्राह्मणस्य नामान्तरमस्ति–
क. ऐतरेयब्राह्मणम् ख. गोपथब्राह्मणम्
ग. शतपथब्राह्मणम् घ. शांखायनब्राह्मणम्

130. "सत्यमेव जयते नानृतम्" इति वाक्यं कस्यामुपनिषदि विद्यते?
क. मुण्डकोपनिषदि ख. माण्डूक्योपनिषदि
ग. ऐतरेयोपनिषदि घ. छान्दोग्योपनिषदि

131. मैत्रेयी- याज्ञवल्क्योपाख्यानमत्र समुपलभ्यते–
क. छान्दोग्योपनिषदि ख. बृहदारण्यकोपनिषदि
ग. प्रश्नोपनिषदि घ. माण्डूक्योपनिषदि

132. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति महावाक्यं कुत्र अस्ति?
क. बृहदारण्यके ख. कठोपनिषदि
ग. छान्दोग्योपनिषदि घ. केनोपनिषदि

133. सांख्यकारिकाग्रन्थस्य प्रणेता कः?
क. ईश्वरकृष्णः ख. कपिलः
ग. वाचस्पतिः घ. माधवः

134. न्यायदर्शनस्य प्रवर्तकः कः?
क. अक्षपादगौतमः ख. ईश्वरकृष्णः
ग. कृष्णद्वैपायनः घ. प्रभाकरमिश्रः

135. साधनचतुष्टये कस्य गणना न भवति?
क. नित्यानित्यवस्तुविवेकः
ख. मुमुक्षुत्वम्
ग. शमादिषट्सम्पत्तिः
घ. काम्यादि

136. पुराणानुसारेण सर्गशब्दस्य कः अर्थः?
क. उत्पत्तिः ख. नाशः
ग. परिणामः घ. वंशः

137. "नास्ति कीर्तिसमं धनम्" इति सूक्तिः कुत्रोपलभ्यते?
क. विष्णुपुराणे ख. रामायणे
ग. महाभारते घ. बृहन्नारदीये पुराणे

138. प्रह्लादस्य पिता अयमासीत्?
क. हिरण्याक्षः ख. हिरण्यकश्यपुः
ग. अम्बरीशः घ. शुकः

139. "शाकुन्तलोपाख्यानम्" कस्मिन् पर्वणि विद्यते—
क. वनपर्वणि ख. उद्योगपर्वणि
ग. आदिपर्वणि घ. शान्तिपर्वणि

140. दशरथस्य मन्त्री कः असीत्?
क. सुमन्त्रः ख. सुबुद्धिः
ग. नलः घ. मरीचिः

141. ऋषेः पराशरस्य पुत्रः अस्ति—
क. वामदेवः ख. विश्वामित्रः
ग. कृष्णद्वैपायनः घ. वाल्मीकिः

142. श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य कस्मिन् पर्वणि वर्तते?
क. सभापर्वणि ख. आदिपर्वणि
ग. उद्योगपर्वणि घ. भीष्मपर्वणि

143. भीष्मस्य आद्यं नाम किमासीत्?
क. प्रियव्रतः ख. देवव्रतः
ग. सत्यव्रतः घ. शान्तनुः

144. 'सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्'— कस्य कृतिः अस्ति?
क. भवभूतेः ख. बाणस्य
ग. हर्षस्य घ. अश्वघोषस्य

145. दिलीपस्य गोसेवावर्णनं रघुवंशस्य कस्मिन् सर्गे अस्ति?
क. प्रथमसर्गे ख. तृतीयसर्गे
ग. द्वितीयसर्गे घ. चतुर्थसर्गे

146. 'शिशुपालोपाख्यानम्'- कस्मिन् पर्वणि विद्यते?
क. वनपर्वणि ख. सभापर्वणि
ग. उद्योगपर्वणि घ. शान्तिपर्वणि

147. बुद्धचरितमहाकाव्यस्य रचनाकारः कः?
क. श्रीहर्षः ख. अश्वघोषः
ग. हर्षः घ. भारवी

148. महाभारतस्य अन्तिमः पर्वविशेषः कः अस्ति?
क. स्वर्गारोहणपर्व ख. अश्वमेधपर्व
ग. अनुशासनपर्व घ. सभापर्व

149. वानराजस्य सुग्रीवस्य मधुबनस्य पालक आसीत् एषः वानरः-
क. अङ्गदः ख. नीलः
ग. नलः घ. दधिमुखः

150. "एको रसः करुण एव" इति कुत्रोपलभ्यते?
क. दशकुमारचरिते ख. उत्तररामचरिते
ग. विक्रमोर्वशीये घ. स्वप्नवासवदत्ते

151. वेणीसंहारनाटकस्य कर्ता कः?
क. भट्टनारायणः ख. भट्टभास्करः
ग. बाणभट्टः घ. शूद्रकः

152. 'यशस्तिलकचम्पूः'—कस्य कृतिः?
क. नीलकण्ठदीक्षितस्य
ख. भोजदेवस्य
ग. त्रिविक्रमभट्टस्य घ. सोमदेवस्य

153. "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ" इति कस्मिन् काव्ये पठितम्?
क. कुमारसम्भवे ख. रघुवंशे
ग. काव्यादर्शे घ. उत्तररामचरिते

154. एकमेव स्त्रीपात्रं कस्मिन् नाटके वर्तते?
क. मालतीमाधवे ख. विक्रमोर्वशीये
ग. मुद्राराक्षसे घ. बालचरिते

155. विश्वगुणादर्शचम्पूकाव्यस्य कर्ता कः?
क. बाणभट्टः ख. वेङ्कटाध्वरिः
ग. धनञ्जयः घ. भोजः

156. "दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्" इति वचनं कस्मिन् नाटके विद्यते?
क. दूतघटोत्कचे ख. वेणीसंहारे
ग. प्रतिमानाटके घ. मध्यमव्यायोगे

157. "ललितलवङ्गम्" इति शिशुकाव्यस्य लेखकः कः?
क. सत्यमेव वर्मा ख. जनार्दन हेगडे
ग. दिगम्बरमहापात्रः घ. अश्वघोषः

158. 'तण्डुलप्रस्थीयम्' इति रूपकस्य प्रणेता अयं विद्यते–
क. राधावल्लभत्रिपाठी ख. गणेशरामशास्त्री
ग. बच्चूलाल अवस्थी घ. सत्यदेव वर्मा

159. शिवराजविजयं कीदृशं काव्यमस्ति?
क. चम्पूकाव्यम् ख. नाटकम्
ग. गद्यकाव्यम् घ. पद्यकाव्यम्

160. "समीक्षासौरभम्" इत्याख्य ग्रन्थस्य रचयिता अस्ति–
क. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः
ख. सत्यव्रतशास्त्री
ग. रामकरणशर्मा
घ. बलदेवानन्दसागरः

उत्तरमाला

1	(ग)	2	(घ)	3	(ख)	4	(ख)
5	(ग)	6	(ख)	7	(ख)	8	(ग)
9	(ग)	10	(ग)	11	(ख)	12	(ख)
13	(क)	14	(ख)	15	(घ)	16	(ख)
17	(ग)	18	(क)	19	(घ)	20	(ग)
21	(क)	22	(ग)	23	(ग)	24	(क)
25	(ग)	26	(क)	27	(ग)	28	(घ)
29	(ग)	30	(ख)	31	(घ)	32	(घ)
33	(ग)	34	(क)	35	(ख)	36	(ख)
37	(ख)	38	(ग)	39	(क)	40	(ख)
41	(ख)	42	(क)	43	(क)	44	(ग)
45	(क)	46	(ख)	47	(ग)	48	(घ)
49	(ग)	50	(ख)	51	(ख)	52	(ख)
53	(क)	54	(क)	55	(घ)	56	(घ)
57	(घ)	58	(ग)	59	(घ)	60	(घ)
61	(घ)	62	(क)	63	(घ)	64	(ग)

65	(ख)	66	(क)	67	(घ)	68	(ख)	113	(क)	114	(ख)	115	(ग)	116	(ग)
69	(घ)	70	(ख)	71	(घ)	72	(घ)	117	(घ)	118	(ख)	119	(ग)	120	(ख)
73	म	74	(ग)	75	(क)	76	(ख)	121	(क)	122	(ख)	123	(घ)	124	(घ)
77	(घ)	78	(ग)	79	(ख)	80	(ख)	125	(क)	126	(घ)	127	(ख)	128	(ख)
81	(ग)	82	(ख)	83	(घ)	84	(घ)	129	(घ)	130	(क)	131	(ख)	132	(ग)
85	(ग)	86	(घ)	87	(क)	88	(घ)	133	(क)	134	(क)	135	(घ)	136	(क)
89	(ग)	90	(ख)	91	(घ)	92	(घ)	137	(ग)	138	(ख)	139	(ग)	140	(क)
93	(ख)	94	(घ)	95	(घ)	96	(ख)	141	(ग)	142	(घ)	143	(ख)	144	(घ)
97	(घ)	98	(क)	99	(ग)	100	(ख)	145	(ग)	146	(ख)	147	(ख)	148	(क)
101	(ग)	102	(ख)	103	(ख)	104	(क)	149	(घ)	150	(ख)	151	(क)	152	(घ)
105	(घ)	106	(घ)	107	(क)	108	(ख)	153	(ख)	154	(ग)	155	(ख)	156	(ख)
109	(ग)	110	(घ)	111	(घ)	112	(ग)	157	(ख)	158	(क)	159	(ग)	160	(क)

आदर्शप्रश्नपत्राणि-18

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
(CUET)

1. यदि जुलाईमासस्य तृतीयदिनाङ्के शुक्रवासरो भवति तर्हि स्वातन्त्र्यदिवसः कस्मिन् दिवसे सम्मान्यते?
   क. शनिवासरे ख. बुधवासरे
   ग. शुक्रवासरे घ. रविवासरे

2. 4, 8, 9, 27, 16, 64, 25..........................?
   क. 81 ख. 125
   ग. 100 घ. 36

3. यदि दर्पणे 7.15 (सपाद सप्तवादनम्) समयोऽस्ति तर्हि वास्तविकः समयः।
   क. 7.00 ख. 4.45
   ग. 4.15 घ. 7.30

4. सूचना- अक्षरशृङ्खला काचित् दृश्यते। शृङ्खलायाः अधः चत्वारो विकल्पाः सन्ति। एकेन समुचितविकल्पेन क्रमं पूरयत-
   AC, DF, GI, JL...........
   क. BD ख. MO
   ग. MN घ. DO

5. श्री अरविन्दभारतीयसंस्कृतिप्रतिष्ठानम् (SAFIC) कुत्र विलसति?
   क. चण्डीगढ़नगरे ख. अहमदाबादनगरे
   ग. पुदुच्चेरीनगरे घ. वाराणसीनगरे

6. विश्वभारतीपुरस्कारम् 2,51,000/- धनराशिना संस्थानमेतत् प्रतिवर्ष संस्कृतसम्वर्धनदृष्ट्या प्रददाति। कि तत्?
   क. केन्द्रीय- संस्कृत-विश्वविद्यालयः
   ख. विश्वहिन्दूप्रतिष्ठानम्
   ग. उत्तराञ्चल-संस्कृत-अकादमी
   घ. उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानम्

7. 'राष्ट्रीयमानवाधिकार आयोग' इत्यस्य आङ्गलभाषायाम् पदं वर्तते—
   क. HRC ख. NHRC
   ग. HECI घ. HEGC

8. राज्यानां साक्षरतासर्वेक्षणं तत्प्रतिशतनिर्धारणं च क्रियते—
   क. NSO ख. UNESCO
   ग. WHO घ. NAAC

9. भारतस्य नूतनकेन्द्रशासितप्रदेशेषु अन्तर्भवति—
   क. चण्डीगढ़ ख. पुदुच्चेरी
   ग. लक्षद्वीपः घ. लद्दाख

10. राज्ञः विक्रमस्य नव सभारत्नेषु अन्यतमः।
    क. खर्वः ख. पद्मः
    ग. कुन्दः घ. शङ्कुः

11. 'गदनिश्चयः' इति काचित् पद्धतिः कस्मिन् वेदे?
    क. सामवेदे ख. आयुर्वेदे
    ग. अथर्ववेदे घ. ऋग्वेदे

12. सङ्गीतदर्पणः इति कस्य ग्रन्थोऽस्ति?
    क. त्यागराजस्य ख. अहोबलस्य
    ग. रामामात्यस्य घ. पण्डितदामोदरस्य

13. घटिका एवम् अवलोक्यते यत् अस्याः 12 अङ्कः पूर्वदिशि भवति, तदा 9 अङ्कः कस्यां दिशि भविष्यति—
    क. दक्षिणदिशि ख. पश्चिमदिशि
    ग. उत्तरदिशि घ. उत्तरपूर्वदिशि

14. शृंखलायाम् अग्रिमक्रमं सूचयत।
    1, 5, 11, 19, 29?
    क. 41 ख. 37
    ग. 54 घ. 53

15. अस्मिन् प्रश्ने आकृतीनां समूहद्वयम् अस्ति। प्रथमसमूहे प्रश्नाकृतय:, अपरे च उत्तराकृतय: सन्ति। प्रश्नाकृतीनाम् अनुसारेण उत्तराकृतिषु उचित: विकल्प: विद्यते—

क. ख.

ग. घ.

16. A, B च भ्रातरो स्त:। C, A इत्यस्य भगिनी अस्ति। D, A इत्यस्य भ्राता, एवञ्च E, B इत्यस्य पुत्री अस्ति। अत्र E इत्यस्य पितु: भगिनी का अस्ति?
क. D ख. C
ग. B घ. A

17. सांख्यमतस्य प्रणेता क:?
क. पतञ्जलि: ख. कपिल:
ग. कणाद: घ. गौतम:

18. कालिदासस्य अस्मिन् ग्रन्थे अमरकण्टकस्य वर्णनं प्राप्यते—
क. कुमारसम्भवे ख. अभिज्ञानशाकुन्तले
ग. मेघदूते घ. ऋतुसंहारे

19. बालरामायणस्य लेखक:
क. राजशेखर: ख. सोमदेव:
ग. भोजराज: घ. कुमारदास:

20. भारतीयस्वतन्त्रतासङ्ग्रामस्य एतासां घटनानाम् उचित: कालक्रमो वर्तते—
A. सविनय-अवज्ञा आन्दोलनम्
B. होमरूल आन्दोलनम्
C. भारत छोड़ो आन्दोलनम्
D. असहयोग-आन्दोलनम्
अग्रिमेषु विकल्पेषु समीचीनमस्ति—
क. A, B, D, C ख. B, D, A, C
ग. A, B, C, D घ. A, C, B, D

21. अन्तार्राष्ट्रिय-मानवाधिकार-दिवस: आयोज्यते—
क. 9 दिसम्बर ख. 10 दिसम्बर
ग. 11 दिसम्बर घ. 12 दिसम्बर

22. प्रथमसंस्कृतविश्वपुस्तक-मेलाया: आयोजनम् अभवत्—
क. 2010 मध्ये ख. 2011 मध्ये
ग. 2012 मध्ये घ. 2013 मध्ये

23. प्रथमसूच्या सह द्वितीयसूच्या: मेलनं कुरुत

सूची - I	सूची - II
A. पण्डित दुर्गालाल:	I. वाद्यसङ्गीतम्
B. लालगुडी जयरामन्	II. नृत्यम्
C. बालमुरलीकृष्ण:	III. चित्रकला
D. अमृता शेरगिल:	IV. कण्ठसङ्गीतम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीन: विकल्पो वर्तते—
क. A - II, B - IV, C - I, D - III
ख. A - III, B - IV, C - I, D - II
ग. A - IV, B - I, C - II, D - III
घ. A - II, B - I, C - IV, D - III

24. विश्व एथेलेटिक्स् 2022 मध्ये जेवलिन् क्षेपणक्रीडायां क: भारतीय: रजतपदकं लब्धवान्?
क. आदित्यदास: ख. नीरज चोपड़ा
ग. सूरज चावणा घ. नीरज दास

25. मिताली राजस्य अनया क्रीडया सह सम्बन्धो वर्तते—
क. हॉकी ख. फुटबॉल्
ग. क्रिकेट् घ. बेडमिण्टन्

26. 'पश्यैताम्' इत्यस्य सन्धि-विच्छेद:-
क. पश्य + ऐताम् ख. पश्यैत + आम्
ग. पश्य + एताम् घ. पश्यै + ताम्

27. 'ण्यत्' प्रत्ययस्योदाहरणम्—
क. जेयम् ख. पेयम्
ग. भोज्यम् घ. लभ्यम्

28. 'भावयति' इत्यस्मिन् प्रत्ययो वर्तते-
क. णिच् ख. अज्
ग. यत् घ. घञ्

29. ध्यायं ध्यायं इत्यत्र कृत्प्रत्यय: क:?
क. णमुल् ख. अम्
ग. तुमुन् घ. ल्यप्

30. 'लावणिकी' शब्दे प्रत्ययो वर्तते-
क. ङीष् ख. ङीत्
ग. ङीप् घ. ङीन्

31. अभिकथनम् A: 'श्रीमत्' शब्द: मतुप् प्रत्यययुक्तो भवति।
कारणम् R: कृत्यप्रत्ययेषु 'मतुप्' प्रत्यय: न गण्यते।
विकल्पेषु सर्वोपयुक्तं विकल्पं स्वीकुरुत। उपर्युक्तकथनं विलोक्य
क. A, R च द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां करोति।
ख. A, R च द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां न करोति।
ग. A समीचीनम्, परं R समीचीनं नास्ति।
घ. A असमीचीनम् अस्ति, परं R समीचीनम् अस्ति।

32. ....मधुरं रोचते।
क. तस्मात् ख. तम्
ग. तेन घ. तस्मै

33. यथोचितं योजयत–

सूची - I	सूची - II
A. प्रातिपदिकार्थे	I. द्वितीया
B. सम्प्रदाने	II. प्रथमा
C. अपादाने	III. चतुर्थी
D. कर्मणि	IV. पञ्चमी

समुचितं विकल्पं चिनोतु–
क. A - II, B - III, C - IV, D - I
ख. A - III, B - II, C - I, D - IV
ग. A - I, B - IV, C - III, D - II
घ. A - IV, B - III, C - II, D - I

34. के द्वे वाक्ये अकर्मककर्तरिप्रयोगे वर्तेते? समुचितं विकल्पं चिनुत।
A. सुत: पितरं वन्दते।
B. सूर्य: प्रकाशते।
C. शिष्य: गुरुं संशयं पृच्छति।
D. पुष्पं विकसति।
क. A एवं B ख. B एवं C
ग. B एव D घ. C एव D

35. 'नाना' योगे विभक्तिर्न भवति–
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. पञ्चमी घ. षष्ठी

36. 'सर्वस्मिन्नात्मास्ति' अत्र सप्तम्या: कीदृश: आधार:।
क. औपश्लेषिक: ख. अभिव्यापक:
ग. वैषयिक: घ. पूर्वोक्ताश्रय:

37. स्वरक्रमो वर्तते–
क. अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ
ख. अ, इ, उ, ए, ओ, ऐ, औ
ग. अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ
घ. अ, इ, उ, ऋ ए, ओ, ऐ, औ

38. सन्नन्तप्रत्यययुक्तं पदम्–
क. पिपठिसति ख. पिपठिषति
ग. पिपिठषति घ. पिपठषति

39. वाच्यपरिवर्तनं कुरुत— तेन संस्कृतं पठितुम् इष्यते।
क. तेन संस्कृत: पठितुम् इच्छति।
ख. स: संस्कृतं पठितुम् इच्छति।
ग. स: संस्कृत: पठति इच्छति।
घ. तेन संस्कृत: पठितुम् इच्छति।

40. कर्तृवाच्ये क्रिया भवति—
क. कर्मानुसारिणी ख. कर्तु: अनुसारिणी
ग. कारकानुसारिणी घ. भावानुसारिणी

41. 'गर्गस्य पुत्र:' एकपदे रूपम्?
क. गर्ग: ख. गर्गा
ग. गर्ग्य घ. गार्ग्य:

42. 'आभ्याम्' इति पदं कस्य शब्दस्य रूपम्?
क. अदस् ख. युष्मद्
ग. अस्मद् घ. इदम्

43. प्रथमसूच्या सह द्वितीयसूच्या: मेलनं कुरुत

सूची - I	सूची - II
A. अभवत्	I. वद् धातो: लोट्लकार मध्यमपुरुष-बहुवचनम्
B. वदत	II. गम् धातो: लृट्लकार- उत्तमपुरुष- बहुवचनम्
C. गमिष्यामि:	III. पठ् धातो: विधि- लिङ्लकार-प्रथमपुरुष- द्विवचनम्

सूची - I	सूची - II
D. पठेताम्	IV. भूधातोः लङ्लकार प्रथमपुरुष-एकवचनम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः वर्तते—

क. A - IV, B - I, C - II, D - III
ख. A - II, B - III, C - IV, D - I
ग. A - III, B - IV, C - II, D - I
घ. A - I, B - II, C - III, D - IV

44. क्षिप्रम् किमस्ति—
क. द्वितीयान्तपुल्लिङ्गशब्दः
ख. द्वितीयान्तनपुंसकलिङ्गशब्दः
ग. अव्ययः
घ. द्वितीयान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः

45. शङ्खमुरजम्-शुद्धं विग्रहवाक्यं किम्?
क. शङ्खं च तत् मुरजं च
ख. शङ्खः च मुरजः च
ग. शङ्खश्चासौ मुरजश्च
घ. शङ्खः च मुरजः च तयोः समाहारः

46. दुःखातीतः सुखोपेतः - इत्यनयोः कीदृशः समासः?
क. द्वितीया तृतीया ख. द्वितीया पञ्चमी
ग. तृतीया चतुर्थी घ. पञ्चमी केवलम्

47. कथनम् I: प्रायेणोत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषसमासः भवति।
कथनम् II: अन्यपदप्रधानः बहुव्रीहिसमासः भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयम् अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकोपयुक्तम् उत्तरं चिनुत—
क. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव समीचीनम्।
ख. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव असमीचीनम्।
ग. कथनं I, समीचीनम्, कथनं II च असमीचीनम्।
घ. कथनं I, असमीचीनम्, कथनं II च समीचीनम्।

48. पञ्चानां गवां समाहारो भवति—
क. पञ्चगुः ख. पञ्चगावः
ग. पञ्चगवम् घ. पञ्चगवः

49. नीलोत्पलम् इत्यत्र समासोऽस्ति—
क. द्वन्द्वः ख. बहुव्रीहिः
ग. अव्ययीभावः घ. कर्मधारयः

50. प्रथमसूच्या सह द्वितीयसूच्याः मेलनं कुरुत

सूची - I	सूची - II
A. कृष्णाश्रितः	I. द्विगुः
B. त्रिभुवनम्	II. अव्ययीभावः
C. चतुर्मुखः	III. तत्पुरुषसमासः
D. निर्मक्षिकम्	IV. बहुव्रीहिः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः विकल्पो वर्तते-
क. A - I, B - II, C - IV, D - III
ख. A - III, B - I, C - IV, D - II
ग. A - III, B - I, C - II, D - IV
घ. A - I, B - II, C - III, D - IV

51. प्रस्थानत्रयं किम्?
क. धर्मार्थकामाः ख. संहिता ब्राह्मणम् उपनिषद्
ग. उपनिषद् गीता ब्रह्मसूत्राणि
घ. शिशुः कौमारः यौवनम्

52. अस्मिन् वैदिकछन्दसि पञ्चपादाः भवन्ति-
क. बृहती ख. पङ्क्तिः
ग. त्रिष्टुप् घ. जगती

53. अधः कथनद्वयं विद्यते?
कथनम् I: अथर्ववेदस्य कश्चनापि आरण्यकग्रन्थो नास्ति।
कथनम् II: छान्दोग्योपनिषद् सामवेदेन सम्बद्धा वर्तते।
उपर्युक्तकथनानि अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकोपयुक्तम् उत्तरं चिनुत-
क. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव समीचीनम्।
ख. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव असमीचीनम्।
ग. कथनं I, समीचीनम्, कथनं II च असमीचीनम्।
घ. कथनं I, असमीचीनम्, कथनं II च समीचीनम्।

54. 'चरैवेति चरैवेति' वाक्यामिदम् अस्य ब्राह्मणस्य वर्तते—
क. ऐतरेयब्राह्मणस्य ख. तैत्तिरीयब्राह्मणस्य
ग. शतपथब्राह्मणस्य घ. छान्दोग्यब्राह्मणस्य

55. 'रसो वै सः' इति वाक्यं प्राप्यते—
क. ऋग्वेदे ख. यजुर्वेदे
ग. सामवेदे घ. अथर्ववेदे

56. अधः द्वे कथने दत्ते—
कथनम् I: भर्तृहरिप्रणीतानि त्रीणि शतकानि प्रसिद्धानि सन्ति।

कथनम् II: तत्र भर्तृहरिप्रणीतं भावशतकम् अतीव लोकप्रियं विद्यते।
उपर्युक्तकथनानि अवलोक्य विकल्पेषु सर्वाधिकोपयुक्तम् चिनुत-
क. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव समीचीनम्।
ख. कथनं I, कथनं II च द्वयमेव असमीचीनम्।
ग. कथनं I, समीचीनम्, कथनं II च असमीचीनम्।
घ. कथनं I, असमीचीनम्, कथनं II च समीचीनम्।

57.
A. भामहः B. भरतमुनिः
C. अभिनवगुप्तः D. विश्वनाथः
अग्रिमेषु विकल्पेषु समीचीनः पूर्वापरविकल्पोऽस्ति-
क. A, B, D, C ख. B, A, C, D
ग. A, B, C, D घ. A, C, B, D

58. 'लघुरघु' काव्यस्य लेखको विद्यते—
क. आचार्य राधावल्लभ त्रिपाठी
ख. आचार्य कलानाथ शास्त्री
ग. आचार्य हरिदत्त त्रिपाठी
घ. आचार्य मिथिलाप्रसाद त्रिपाठी

59. 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' सूक्तिरियं विद्यते-
क. विक्रमोर्वशीयस्य ख. शिशुपालवधस्य
ग. किरातार्जुनीयस्य घ. नैषधीयचरितस्य

60. अभिकथनम् A: कादम्बरी काचित् नीतिशिक्षायाः अपि ग्रन्थः अस्ति।
कारणम् R: कादम्बर्याः शुकनासोपदेशे नैतिकशिक्षायाः विषयः प्राप्यते।
उपर्युक्ते कथने अवलोक्य, विकल्पेषु सर्वोपयुक्तः विकल्पो विद्यते-
क. A, R च द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां करोति।
ख. A, R च द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां न करोति।
ग. A समीचीनम्, पर R समीचीनं नास्ति।
घ. A असमीचीनम् अस्ति, परं R समीचीनम् अस्ति।

61. हितोपदेशे द्वे सुभाषिते कथिते स्तः। ते-
A. "न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः"
B. "वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं"
C. "वृद्धा न ते ये न वन्दति धर्मम्"
D. "वृद्धस्य तरुणी विषम्"
समुचितं विकल्पं चिनोतु-
क. A एवं B ख. A एवं C
ग. A एव D घ. B एव D

62. नेदं महाकाव्यम्-
क. कुमारसम्भवम् ख. ऋतुसंहारः
ग. शिशुपालवधम् घ. नैषधीयचरितम्

63. 'श्रीकण्ठपदलाञ्छनः' इति कस्य कवेः नाम?
क. कालिदासस्य ख. दण्डिनः
ग. माघस्य घ. भवभूतेः

64. परस्परं योग्यं योजयत-

सूची - I	सूची - II
A. रामायणम्	I. रामभक्तः
B. गायत्रीमन्त्रः	II. प्राचेतसः:
C. हनूमान्	III. चतुर्विंशतिसाहस्री संहिता
D. वाल्मीकिः	IV. चतुर्विंशतिवर्णाः

समुचितं विकल्पं चिनोतु-
क. A - II, B - III, C - IV, D - I
ख. A - IV, B - II, C - I, D - III
ग. A - III, B - IV, C - I, D - II
घ. A - I, B - II, C - III, D - IV

65. 'न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित्'- पङ्क्तिरियं कुत्र वर्णितास्ति?
क. वेदे ख. रामायणे
ग. महाभारते घ. शाकुन्तले

66. वेङ्कटाध्वरिमहाकवेः चम्पूः नास्ति-
क. विश्वगुणादर्शचम्पूः ख. उत्तरचम्पूः
ग. नलचम्पूः घ. वरदाभ्युदयचम्पूः

67. लसल्लतिका इत्यस्य रचनाकार कः?
क. श्री राधावल्लभ त्रिपाठी
ख. हरिदत्त शर्मा
ग. अभिराजराजेन्द्र मिश्रः घ. श्रीकृष्ण सेमवालः

68. "धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः इतीयमुक्तिः कुत्रोपलभ्यते?
क. भगवद्गीतायाम् ख. धर्मसूत्रे
ग. मनुस्मृतौ घ. याज्ञवल्क्यस्मृतौ

69. प्रदत्तेषु द्वे वैष्णवपुराणे स्तः:–
क. भागवतपुराणम् ख. मार्कण्डेयपुराणम्
ग. वराहपुराणम् घ. मत्स्यपुराणम्

70. "श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः। ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नाऽपरः"।। इति उक्तम्
क. श्रीरामानुजाचार्येण ख. श्रीशङ्कराचार्येण
ग. श्रीमध्वाचार्येण घ. श्रीवल्लभाचार्येण

71. वेदान्तसारानुसारेण अनुबन्धविषये अयं विकल्पः अनुचितः–
क. अधिकरणम् ख. विषयः
ग. सम्बन्धः घ. प्रयोजनम्

72. विशिष्टाद्वैतस्य प्रतिष्ठापकोऽस्ति—
क. शङ्कराचार्यः ख. मध्वाचार्यः
ग. रामानुजाचार्यः घ. वल्लभाचार्यः

73.
A. शंकराचार्यः B. वल्लभाचार्यः
C. रामानुजाचार्यः D. निम्बार्काचार्यः
E. मध्वाचार्यः
कालक्रमेण एतेषाम् आचार्याणां क्रमो वर्तते–
क. A, C, D, E, B
ख. A, B, D, C, E
ग. A, C, B, E, D
घ. B, A, C, D, E

74. अभिकथनम् A: चार्वाकदर्शनस्य अनात्मवादः प्रसिद्धः सिद्धान्तो वर्तते।
कारणम् R: चार्वाकदर्शने प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्।
उपर्युक्तानां कथनानामालोके, विकल्पेषु सर्वोपयुक्तः विकल्पो विद्यते—
क. A, R द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां करोति।
ख. A, R च द्वयमेव सत्यमस्ति, एवञ्च R, A इत्यस्य समीचीनां व्याख्यां न करोति।
ग. A समीचीनम्, परं R समीचीनं नास्ति।
घ. A असमीचीनम् अस्ति, परं R समीचीनम् अस्ति।

75.
A. विषयः B. सम्बन्धः
C. प्रयोजनम् D. अधिकारी
विकल्पानाम् उचितः क्रमो वर्तते—
क. D, B, A, C ख. A, B, D, C
ग. D, A, B, C घ. B, A, C, D

76. कक्षायाम् अध्यापकस्य मित्रं भवति—
क. धनम् ख. श्यामफलकम्
ग. छात्रः घ. पुस्तकम्

77. विद्यालयेषु कीदृशानाम् अध्यापकानां नियोजनम् आवश्यकम्?
क. तत्तद् भाषाविदाम्
ख. तत्तद् विषयज्ञानाम्
ग. समत्वभावकुशलानाम्
घ. पूर्वोक्तानां सर्वेषाम्

78. स एव अध्यापकरूपेण मम प्रियः
क. यः धनवान् ख. यः स्वाध्यायी, छात्रमनोवेत्ता
ग. मनोरञ्जनं यः करोति
घ. यः ट्यूशन करोति

79. सुयोग्यशिक्षकः स वर्तते—
क. यः समयेन कक्षायां पाठं पाठयति।
ख. येन छात्राः भीताः भवन्ति।
ग. यो विद्यार्थिनां व्यवहारे वाञ्छितं परिवर्तनम् आनयति।
घ. यः सर्वदा सम्यगध्ययनं करोति।

80. छात्रेषु सर्जनात्मकतां संवर्धयितुं शिक्षकेण किं करणीयम्?
क. बहुभाषितुं प्रोत्साहनीयाः
ख. सम्यक् स्वाध्यायः कारणीयः
ग. सम्यक् कण्ठस्थीकार्याः
घ. भावान् स्वेच्छया प्रकाशयितुं प्रेरणीयाः

81. शिक्षासंस्थासु शिक्षकैः इमे भावाः नैव सम्मान्याः—
क. स्वतन्त्रता समानता बन्धुत्वम् न्यायः
ख. धर्मः ईश्वरः मोक्षः
ग. क्षेत्रवादः जातिवर्गवादः
घ. वसुधैव कुटुम्बकं सार्वभौमिकभ्रातृत्वम्

82. छात्रेषु नेतृत्वगुणविकासाय अनिवार्यम्—
क. प्रोत्साहनम् ख. दायित्ववितरणम्
ग. उपदेशः घ. उपर्युक्तं सर्वम्

83. भारतस्य ज्ञानम् इत्यत्र अन्तर्भवति–
क. भारतस्य भौगोलिकं ज्ञानम्।
ख. भारतस्य राजनैतिकं शैक्षिकं पारिस्थितिकीयं ज्ञानम्
ग. प्राचीनभारतीयज्ञानस्य आधुनिकतायै अवदानं भविष्य भारतरकांक्षाश्च।
घ. विविधदेशैस्सह भारतसम्बन्धज्ञानम्।

84. बौद्धकालस्य प्रसिद्धः विश्वविद्यालयः आसीत्—
क. राँची ख. नालन्दा
ग. पाटलीपुत्रम् घ. कलिङ्ग

85. शिक्षायाः वर्धा योजनायां स्मरणीयः–
क. रवीन्द्रनाथः ख. महात्मागांधी
ग. श्री अरविन्दः घ. विवेकानन्दः

86. आकलनकारणात् न भवति—
क. छात्राणाम् उत्तम-सामान्य-अधमादिवर्गीकरणम्।
ख. शिक्षणव्यूहरचनायां परिवर्तनम्।
ग. छात्राणां भिन्नतानुसारं तेभ्यः गृहकार्यप्रदानम्।
घ. व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्।

87. ओष्ठपठनम्, चिह्नभाषा, साङ्केतिकभाषा, स्पर्शविधिः इत्येवं सम्प्रेषणप्रविधयः केषां कृते भवेयुः?
क. दृष्टिबाधितानाम् ख. श्रवणबाधितानाम्
ग. त्वचाबाधितानाम् घ. घ्राणबाधितानाम्

88. सर्वशिक्षाऽभियानस्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति–
क. अष्टमीकक्षापर्यन्तं गुणात्मकशिक्षाप्रदानम्
ख. स्नातकशिक्षाप्रदानम्
ग. स्नातकोत्तरशिक्षाप्रदानाम्
घ. केवलम् उच्च शिक्षा प्रदानम्

89. दिव्याङ्गबालकानां शिक्षायाः नीतिनिर्धारणं करोति–
क. NCERT ख. RCI
ग. NCTE घ. NIEPA

90. अधिकांशच्छात्राणां विद्यालयपरित्यागे कारणं भवति–
क. उद्योगप्राप्तिचिन्ता
ख. निर्धनता
ग. अध्यापकच्छात्राणां सम्बन्धाभावः
घ. अनुपयुक्तः पाठ्यक्रमः

91. कश्चन शिक्षकः कक्षायां निदानात्मकक्रियाः करोति, यासां मुख्योद्देश्यं भवति—
क. छात्राणां व्यक्तिगतविभिन्नतानां ज्ञानम्।
ख. छात्राणां पाठ्यवस्तुनः विश्लेषणं, पुनः व्यवस्थितीकरणञ्च।
ग. छात्राणां मूल्याङ्कनम्।
घ. छात्रेषु व्यवहारपरिवर्तनम्।

92. सूचीं मेलयत–

सूची - I	**सूची - II**
A. श्रव्योपकरणम्	I. दूरदर्शनम्
B. दृश्योपकरणम्	II. श्यामपट्टः
C. श्रव्य-दृश्यो-प्रकरणम्	III. प्रतिमानम्
	IV. दूरवाणी
	V. अन्तर्जालम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः वर्तते—
क. A - IV, B - II, C - V
ख. A - IV, B - III, C - V
ग. A - III, B - II C - I
घ. A - IV, B - II, C - I

93. विद्यालयस्तरीयपाठ्यक्रमनिर्माणे मार्गदर्शनं करोति–
क. राजनीतिः ख. शिक्षानीतिः
ग. शिक्षकः घ. अभिभावकः शिक्षार्थी च

94. मनोविज्ञानदृष्ट्या शिक्षा–
क. विषयकेन्द्रिता स्यात्
ख. छात्रकेन्द्रिता स्यात्
ग. शिक्षककेन्द्रिता स्यात्
घ. प्रशासनकेन्द्रिता स्यात्

95.
A. शिक्षा अविरलप्रक्रिया अस्ति।
B. शिक्षा सोद्देश्यप्रक्रिया अस्ति।
C. शिक्षा नियतप्रक्रिया अस्ति।
D. शिक्षा विकासात्मिका प्रक्रिया अस्ति।
अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः विकल्पो वर्तते—
क. केवलं A, B, C, D कथनानि समीचीनानि सन्ति।
ख. केवलं A, B, D कथनानि समीचीनानि सन्ति।
ग. केवलं A, B, C, कथनानि समीचीनानि सन्ति।
घ. केवलं A, C, D कथनानि समीचीनानि सन्ति।

96. समर्थसेवाभि सह अशक्तबालानां सामान्य-शिक्षणव्यवस्थायां स्वीकारात्मकानुकूलनं हि—
क. सामान्यशिक्षा ख. विशिष्य शिक्षा
ग. समन्वितशिक्षा घ. समावेशात्मिका शिक्षा

97. कश्चन छात्रः समकक्षच्छात्राणां समूहे आक्रामकव्यवहारं प्रदर्शयति, तथा च सः विद्यालयस्य नियमानां पालनं न करोति। एतादृशस्य छात्रस्य साहाय्यम् अपेक्ष्यते—
क. संज्ञानात्मकक्षेत्रे ख. भावात्मकक्षेत्रे
ग. क्रियात्मकक्षेत्रे घ. प्रयोगात्मकक्षेत्रे

98. बालकेन्द्रितशिक्षायाः सिद्धान्तः नास्ति—
क. विभाजनस्य सिद्धान्तः
ख. अनिश्चितोद्देश्यानां चयनसिद्धान्तः
ग. रुचिसिद्धान्तः घ. क्रियाशीलतासिद्धान्तः

99. मानवजीवनं प्रारभते—
A. अन्नेन B. धनेन
C. संस्कारेण D. शिक्षया
अत्र समुचितं विकल्पं चिनोतु-
क. A एवं D ख. A एवं C
ग. B एव C घ. C एव D

100. उत्तममानसिकस्वास्थ्यस्य लक्षणम् अस्ति-
क. सांवेगिकापरिपक्वता, अनियमितदिनचर्या, आत्मविश्वासः।
ख. सहनशीलता, आत्मविश्वासः, स्पष्टजीवनलक्ष्यम्
ग. नियमितदिनचर्या, कार्यासन्तुष्टिः, निर्णयक्षमता
घ. कार्यासन्तुष्टिः, सहनशीलता, समायोजनम्

उत्तरमाला

1	(ख)	2	(ख)	3	(ख)	4	(ख)
5	(ग)	6	(घ)	7	(ख)	8	(क)
9	(घ)	10	(घ)	11	(ख)	12	(घ)
13	(ग)	14	(क)	15	(ग)	16	(ग)
17	(घ)	18	(घ)	19	(घ)	20	(ख)
21	(क)	22	(ख)	23	(घ)	24	(ख)
25	(ग)	26	(ग)	27	(ग)	28	(क)
29	(घ)	30	(क)	31	(ग)	32	(घ)
33	(क)	34	(ग)	35	(क)	36	(ख)
37	(ग)	38	(ख)	39	(ख)	40	(ख)
41	(घ)	42	(क)	43	(क)	44	(ग)
45	(घ)	46	(ख)	47	(क)	48	(क)
49	(ख)	50	(ख)	51	(ग)	52	(घ)

53	(क)	54	(क)	55	(क)	56	(ग)
57	(ख)	58	(क)	59	(ग)	60	(ख)
61	(घ)	62	(क)	63	(घ)	64	(ग)
65	(ग)	66	(ग)	67	(क)	68	(ग)
69	(क)	70	(ख)	71	(घ)	72	(ख)
73	(क)	74	(घ)	75	(ग)	76	(ग)
77	(घ)	78	(घ)	79	(ग)	80	(घ)
81	(क)	82	(घ)	83	(क)	84	(ख)
85	(ख)	86	(क)	87	(ख)	88	(क)
89	(ख)	90	(ख)	91	(क)	92	(घ)
93	(ख)	94	(ख)	95	(ख)	96	(घ)
97	(ख)	98	(ख)	99	(क)	100	(ख)

आदर्शप्रश्नपत्राणि–19

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः (CUET)

1. अधः कथनद्वयम् अस्तिः—
कथनम् - I : अ ए ओ इति वर्णानां गुणसंज्ञा भवति।
कथनम् - I : ऐ औ इति वर्णानां वृद्धिसंज्ञा भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेषु समीचीनम् उत्तरं चिनुत।
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II) सत्यम्

2. 'चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहिता इति पदेन कस्य ग्रहणम्?
क. रामायणस्य ख. महाभारतस्य
ग. ऋग्वेदस्य घ. श्रीमद्भागवतस्य

3. शिक्षायामन्तर्भवति—
A. छात्रः B. शिक्षकः
C. विद्यालयः D. पुस्तकम्
E. वाहनानि
अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः-
क. केवलम् A, B, C, E
ख. केवलम् B, C, D
ग. केवलम् A, B, C, D
घ. केवलम् A, B, D, E

4. 'कमल' इत्यस्य स्थाने 'लकम' इति लिख्यते तदा 'वनजः' इत्यस्य भविष्यति—
A. नवज B. जनव
C. नजव D. जवन
E. नैव किमपि
अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः-
क. केवलम् A ख. केवलम् E
ग. केवलम् C घ. केवलम् D

5. षड्भावविकाराणां क्रमो भवति-
A. अस्ति B. अपक्षीयते
C. जायते D. वर्द्धते
E. विनश्यति
अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः-
क. A, B, C, D, E
ख. E, C, B, D, A
ग. C, A, D, B, E
घ. D, E, B, C, A

6. रामायणाश्रिता कथा विद्यते-
क. रत्नावली ख. मालविकाग्निमित्रम्
ग. पाञ्चरात्रम् घ. कुन्दमाला

7. षट् कारकाणां क्रमः एवं भवति—
A. सम्प्रदानम् B. अधिकरणम्
C. करणम् D. कर्त्ता
E. अपादानम्
अधःप्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः-
क. A, B, C, D, E
ख. E, D, C, B, A
ग. D, C, A, E, B
घ. B, A, C, D, E

8. 2022 तमे वर्षे भारतदेशस्य केन देशेन सह अभ्यास-वरुणः अभवत्?
A. चीनदेशेन सह B. इंग्लैण्डदेशेन सह
C. जापानदेशेन सह D. रूसदेशेन सह
E. फांस देशेन सह
अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः—
क. केवलम् A ख. केवलम् C
ग. केवलम् B घ. केवलम् E

9. 'पुर्सला बैंकट सिन्धुः' इति कया क्रीडया सम्बद्धा वर्तते?
क. पोलो ख. बास्केटबाल
ग. टेबल टेनिस घ. बैडमिटन

10. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारः भवति।
कारणम् (R) : तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे क्रमात् चवर्गः आदेशो भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः
क. (A), (R) च उभयं साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति
ख. (A), (R) च उभयं साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां न करोति।
ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।
घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

11. 'भद्वयम्' इत्यनेन कयोः द्वयोः ग्रहणं भवति?
A. भागवतपुराणम् B. भविष्यपुराणम्
C. भूमिपुराणम् D. देवीभागवतम्
E. भारतपुराणम्
अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् C, D ख. केवलम् A, B
ग. केवलम् C, B घ. केवलम् D, E

12. सूची - I सूची - II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची - II
A. एस. बल्लेशः	I. गीतकारत्वम्
B. राजा रविवर्मा	II. नृत्यम्
C. पद्मा सुब्रह्मण्यम्	III. चित्रकला
D. प्रदीपः	IV. शहनाईवादनम्

अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनम् उत्तरं चिनुतः–
क. A - IV, B - III, C - II, D - I
ख. A - IV, B - I, C - II, D - III
ग. A - III, B - I, C - II, D - IV
घ. A - I, B - II, C - III, D - IV

13. सम्पूर्णमानवजीवने शिक्षायाः विशेषमहत्त्वम् अस्ति। तस्य महत्त्वपूर्णम् उद्देश्यमस्ति–
A. शिक्षा केवलं धनप्रक्रिया अस्ति
B. शिक्षा केवलम् आजीविका अस्ति
C. शिक्षा संस्कारप्रक्रिया अस्ति
D. शिक्षा ज्ञानप्रक्रिया अस्ति
E. शिक्षा केवलं सामाजिकव्यवस्था अस्ति
अधोलिखितेषु विकल्पेषुः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B ख. केवलम् C, E
ग. केवलम् E, D घ. केवलम् C, D

14. श्रुतसामग्री का?
क. लेखिनी ख. पुस्तिका
ग. श्यामपट्टम् घ. सस्वरवाचनम्

15. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयां सूचीं परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. रामेभ्यः	I. सप्तमी
B. सम्राज्ञौ	II. चतुर्थी
C. उदञ्चः	III. द्वितीया
D. नद्याम्	IV. प्रथमा

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमत्तरं चिनुतः–
क. A - II, B - III, C - IV, D - I
ख. A - I, B - II, C - III, D - IV
ग. A - III, B - IV, C - I, D - II
घ. A - IV, B - I, C - II, D - III

16. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : उपेन्द्र इत्यस्मिन् पदे गुणसन्धिः वर्तते।
कारणम् (R) : आद् गुणः इत्यनेन सूत्रेण गुणः जायते।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः
क. (A), (R) च उभयं साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति
ख. (A), (R) च उभयं साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति।
ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।
घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

17. अधः कथनद्वयम् अस्तिः
कथनम् - I : "रामेण बाणेन हतो बाली" इति एकं वाक्यम् अस्ति।
कथनम् - II : "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इति सूत्रेण तृतीया भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथन (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II) सत्यम्

18. आगामिसंख्या रिक्तस्थाने पूरयत—
4, 16, 36, 64
क. 300 ख. 200
ग. 100 घ. 150

19. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : 'सख्युः' इत्यत्र पञ्चमीविभक्तिः।
कारणम् (R) : 'सख्यि' इत्यत्र सप्तमीविभक्तिः।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोक अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुत।
क. (A), (R) च उभयं साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति।
ख. (A), (R) च उभयं साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां न करोति।
ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।
घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

20. प्रथमया सूच्या सह द्वितीया सूचीं परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. राममूर्तिसमितिः	I. 1992
B. विश्वविद्यालयायोगः	II. 1986
C. शिक्षायोगः	III. 1949
D. जनार्दनरेड्डीसमितिः	IV. 1990
	V. 1964-66

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - V, B - I, C - II, D - IV
ख. A - II, B - III, C - IV, D - I
ग. A - IV, B - III, C - V, D - I
घ. A - IV, B - II, C - III, D - I

21. मनोविज्ञानानुसारं शिक्षा कीदृशी भवेत्?
क. विद्यालयकेन्द्रिता ख. अध्यापककेन्द्रिता
ग. पुस्तकालयकेन्द्रिता घ. छात्रकेन्द्रिता

22. पञ्चवर्गेषु दवर्णस्य क्रमोऽस्ति
क. अष्टमः ख. तृतीयाः
ग. अष्यदशतमः घ. सप्तदशतमः

23. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयां सूचीं परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. शिक्षणकार्यम्	I. कार्यालयकर्मचारी
B. नामाङ्कनम्	II. छात्रः
C. अध्ययनम्	III. शिक्षकः
D. पालनम्	IV. पिता

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - I, B - II, C - III, D - IV
ख. A - III, B - I, C - II, D - IV
ग. A - IV, B - II, C - III, D - I
घ. A - II, B - III, C - I, D - IV

24. अस्मिन् रेखाचित्रे कति त्रिभुजाः सन्ति?
क. 10 ख. 8
ग. 6 घ. 4

25. नाट्यशास्त्रस्य रचनाकारः कः?
क. भवभूतिः ख. भरतमुनिः
ग. देवराज इन्द्रः घ. ऋषिः विश्वामित्रः

26. 'राम'-शब्दस्य सप्तमीविभक्तेः एकवचनस्य रूपं वर्तते–
क. रामेण ख. रामात्
ग. रामाय घ. रामे

27. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयां सूचीं परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. योगसूत्रम्	I. गदाधरभट्टाचार्यः

सूची - I	सूची - II
B. व्यासभाष्यम्	II. विज्ञानभिक्षुः
C. योगवार्तिकम्	III. व्यासः
D. व्युत्पत्तिवादः	IV. पतञ्जलिः

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - IV, B - III, C - II, D - I
ख. A - II, B - III, C - I, D - IV
ग. A - I, B - II, C - IV, D - III
घ. A - II, B - IV, C - III, D - I

28. 'उपराजम्' इत्यस्य शब्दस्य विग्रहो वर्तते–
क. राजा समीपम् ख. राज्ञः समीपम्
ग. राजानं समीपम् घ. राज्ञा समीपम्

29. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : आत्मनः पुत्रमिच्छति इति पुत्रीयति।
कारणम् (R) : 'क्यच्' प्रत्यये सति अवर्णस्य ई आदेशः भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. (A), (R) च उभयं साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति।
ख. (A), (R) च उभयं साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां न करोति।
ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।
घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

30. नदीनामुत्तरतो दक्षिणमभितः क्रमं लिखत—
A. यमुना B. कावेरी
C. गङ्गा D. गोदावरी
E. नर्मदा
अधःप्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A, B, E, C, D
ख. A, E, C, B, D
ग. C, A, E, D, B
घ. B, C, A, E, D

31. 'अथातो धर्मजिज्ञासा' सूत्रमिदम् अस्य ग्रन्थस्य मङ्गलाचरणमस्ति—
क. अर्थसङ्ग्रहस्य ख. तर्कभाषायाः
ग. तर्कसङ्ग्रहस्य घ. तत्त्वकौमुद्याः

32. मुण्डकोपनिषदः वेदः कः वर्तते?
क. ऋग्वेदः ख. यजुर्वेदः
ग. सामवेदः घ. अथर्ववेदः

33. सुसंस्कृतसमाजे अध्यापकस्य स्वरूपं किम्?
क. सामान्याध्यापकवत्
ख. प्रशासकवत्
ग. आदर्शपुरुषवत् घ. सामान्यजनवत्

34. अधस्तनेषु एतानि वाक्यानि शुद्धानि सन्ति
A. धनं विना श्रमो निष्फलः।
B. धनस्य विना श्रमो निष्फलः।
C. धनेन विना श्रमो निष्फलः।
D. धनाय विना श्रमो निष्फलः।
E. धनाद् विना श्रमो निष्फलः।
अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनः विकल्पो वर्तते-
क. केवलम् A, B, C
ख. केवलम् A, C, E
ग. केवलम् B, C, D
घ. केवलम् D, E, A

35. क्रियाप्रसूत— अनुबन्धनमस्ति–
A. पुरस्कारः B. दण्डः
C. उद्दीपकपरिस्थितयः
D. संचलनम् E. विचलनम्
अधःप्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B
ख. केवलम् A, B, C
ग. केवलम् A, B, C, D
घ. केवलम् E

36. केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय-अधिनियमः कदा उद्घोषितः?
क. 2018 ई. वी. ख. 2019 ई. वी.
ग. 2020 ई. वी घ. 2021 ई. वी.

37. अधः कथनद्वयम् अस्ति।
कथनम् - I : छात्राणां मार्गदर्शकत्वेन शिक्षकस्य प्रमुखं दायित्वं वर्तते।
कथनम् - II : छात्राः शिक्षकस्य अनुसरणं मुख्यतया कुर्वन्ति।

उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः—
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथन (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II) सत्यम्

38. दृश्धातोः लट्लकारस्य-प्रथमपुरुषैकवचने रूपमस्ति
क. अदृश्यत् ख. दृश्यति
ग. पश्यति घ. दृश्यतु

39. छात्रेभ्यः गृहकार्यं प्रदेयम्—
क. छात्राणां बौद्धिकयोग्यताधारेण
ख. छात्राणां भावात्मकयोग्यताधारेण
ग. छात्राणाम् अधिगमावश्यकतानाम् आधारेण
घ. छात्राणां समायोजनयोग्यताधारेण

40. 'भगवति' कस्याः विभक्तेः रूपम्?
क. तृतीयाविभक्तेः ख. द्वितीयाविभक्तेः
ग. चतुर्थाविभक्तेः घ. सप्तमीविभक्तेः

41. शृङ्खलायाम् अग्रिमक्रमं सूचयत—
720, ?, 120, 30, 6
क. 160 ख. 200
ग. 360 घ. 240

42. प्रथमया सूच्या सह द्वितीय सूची परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. काव्यप्रकाशः	I. जगन्नाथः
B. औचित्यसम्प्रदायः	II. भासः
C. रसगङ्गाधरः	III. मम्मटः
D. स्वप्नवासवदत्तम्	IV. क्षेमेन्द्रः

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - IV, B - III, C - II, D - I
ख. A - I, B - II, C - III, D - IV
ग. A - IV, B - III, C - I, D - II
घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

43. सामवेदः गानपद्धतिः अस्ति।
A. सामवेदस्य ऋत्विक् 'उद्गाता' अस्ति।
B. सामवेदस्य आचार्यः 'जैमिनिः' अस्ति।
C. सामवेदस्य उपवेदः 'गन्धर्ववेदः' अस्ति।
D. सामवेदस्य मंत्रसंख्या '1895' अस्ति।
अधःप्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B, C, D
ख. केवलम् A, C, B, D
ग. केवलम् C, A, D, B
घ. A, B, C, D, E

44. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयायाः सूच्याः समुचित मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची - II
A. लोकायतदर्शनम्	I. महर्षिकणादः
B. उत्तरमीमांसा-दर्शनम्	II. महर्षिजैमिनिः
C. पूर्वमीमांसा-दर्शनम्	III. महर्षिवादरायणः
D. वैशेषिकदर्शनम्	IV. महर्षिचार्वाकः

समुचितं विकल्प चिनुतः–
क. A - IV, B - III, C - II, D - I
ख. A - IV, B - II, C - III, D - I
ग. A - IV, B - I, C - III, D - II
घ. A - I, B - II, C - III, D - IV

45. 'लभे' कस्य लकारस्य रूपं वर्तते?
क. लृट्लकारस्य ख. लोट्लकारस्य
ग. लट्लकारस्य घ. लिट्लकारस्य

46. शिक्षायाः प्रमुखोद्देश्यं भवति—
क. अक्षरज्ञानम् ख. धनार्जनम्
ग. चरित्रनिर्माणम् घ. प्रमाणपत्रार्जनम्

47. प्रथमया सूच्या सह द्वितीय सूची परस्परं सम्यक् मेलयतः–

सूची - I	सूची - II
A. शिक्षाऽऽयोगः	I. मुदालियर-आयोगः
B. संस्कृतायोगः	II. कोठारी-आयोगः
C. माध्यमिक-शिक्षाऽऽयोगः	III. राधाकृष्णन्-आयोगः
D. विश्वविद्यालय-शिक्षाऽऽयोगः	IV. चटर्जी, आयोगः

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - III, B - II, C - IV, D - I
ख. A - III, B - I, C - II, D - IV

ग. A - IV, B - I, C - III, D - II
घ. A - II, B - IV, C - I, D - III

48. अधः द्वे कथने दत्ते–
कथनम् - I : सांख्यदर्शनम् ईश्वरवादिदर्शनम् अस्ति।
कथनम् - II : सांख्यदर्शने ईश्वरः एव प्रकृतिपुरुषयोः मूलकारणं विद्यते।
उपर्युक्तकथनद्वयम् अवलोक्य विकल्पेषु समीचीनम् उत्तरं चिनुत—
क. कथनम् - I कथनम् - II च द्वयमेव समीचीनम्।
ख. कथनम् - I कथनम् - II च द्वयमेव असमीचीनम्।
ग. कथनम् - I समीचीनम्, कथनम् - II असमीचीनम्।
घ. कथनम् - I असमीचीनम्, कथनम् - II च समीचीनम्।

49. जैनदर्शनानुसारेण द्रव्याणि सन्ति–
क. पञ्च ख. षट्
ग. सप्त घ. अष्टौ

50. मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारः न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः।।
A. सांख्यकारिकायां सांख्यसप्ततिः इति नामान्तरम्।
B. सांख्यकारिकायां पञ्चतन्मात्राणि सन्ति।
C. सांख्यकारिकायां चत्वारि प्रमाणानि सन्ति।
D. सांख्यकारिकायां चत्वारः सिद्धान्ताः सन्ति।
अधःप्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः—
क. केवलम् A, C ख. केवलम् B, D
ग. केवलम् A, D घ. केवलम् A, B

51. प्रथमया सूच्या सह द्वितीय सूची परस्परं सम्यक् मेलयतः—

सूची - I	सूची - II
A. बजरंग पूनिया	I. मल्लकः
B. साइनानेहवाल	II. तरणम्
C. सानियामिर्जा	III. बैडमिंटन
D. साजनप्रकाशः	IV. टेनिस

अधस्तनविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. A - I, B - III, C - IV, D - II
ख. A - II, B - IV, C - III, D - I
ग. A - III, B - IV, C - I, D - II
घ. A - IV, B - III, C - II, D - I

52. कूटसंकेतेन Sanskrit, UYPQMPKR एवं लिख्यते, तदा PRAKRIT इत्यस्य कुटसंकेतो भविष्यति
क. RPCMTGV ख. RTCITGV
ग. RPCITGR घ. RPCITGV

53. कक्षासु अनुशासनस्य आधारभूतः निकषः वर्तते—
क. व्यवस्थाक्रमस्य आभासः
ख. कक्षाकक्षीया अधिगमप्रवृत्तिः
ग. कक्षासदस्यैः उत्तमव्यवहारप्रदर्शनम्
घ. विद्यार्थिना स्वानिर्दिष्टप्रवृत्तीनां विकासः

54. वेदकालीनशिक्षणसंस्था का?
क. विद्यालयः ख. विकारः
ग. ग्रामसभा घ. गुरुकुलम्

55. 'भामती' ग्रन्थस्य लेखकः कः वर्तते?
क. आनन्दबोधः ख. सदानन्दः
ग. वाचस्पतिमिश्रः घ. मधुसुदनसरस्वती

56. अधः कथनद्वयम् अस्तिः
कथनम् - I : शवरीवृत्तान्तः अरण्यकाण्डे अस्ति।
कथनम् - II : ययाति-नृग-उर्वशी इति आख्यानानि उत्तरकाण्डे सन्ति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोक अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम्

57. 'गोवा' प्रदेशस्य राजधानी वर्तते—
क. लखनऊ ख. मुम्बई
ग. कलकत्ता घ. पणजी

58. अधः कथनद्वयम् अस्तिः–
कथनम् - I : आप्तोपदेशः शब्दः।
कथनम् - II : शब्दप्रमाणस्य शब्दज्ञानम्।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्

ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम्

59. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : यदि दर्पणे घटिकासमयः 08 : 30 दृश्यते, तदा वास्तविकः समयः 02 : 03 भवति।
कारणम् (R) : यदि कस्याञ्चित् घटशं 11 : 30 भवति, तर्हि घटशः घण्टासूच्याः मिनिट्-सूच्याश्च मध्ये 165° कोणं भवति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोकेन अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. (A), (R) च उभयं साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति
ख. (A), (R) च उभयं साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति।
ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।
घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

60. 'स्वस्ति पन्थानुचरेम' वाक्यमिदं वर्तते–
क. ऋग्वेदसंहितायाः ख. यजुर्वेदसंहितायाः
ग. सामवेदसंहितायाः घ. अथर्ववेदसंहितायाः

61. अधः कथनद्वयम् अस्तिः
कथनम् - I : 'ऐतरेयोपनिषद्' ऋग्वेदस्य उपनिषद्ग्रन्थः न वर्तते।
कथनम् - II : 'छान्दोग्योपनिषद्' सामवेदस्य उपनिषदश्गन्थः वर्तते।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोक अधः प्रदत्तविकल्पेषुः समीचीनम् उत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम्

62. कदाचिदपि नवविंशतिदिवसमात्रात्मकः मासः भवति—
क. जनवरीमासे ख. फरवरीमासे
ग. अगस्तमासे घ. दिसम्बरमासे

63. आश्रमव्यस्थानुसारेण विशक्षाग्रहणाय वयसः क्रमः कः
क. 1-25 ख. 1-14
ग. 1-21 घ. 1-18

64. 'आपरेशन ब्लैक बोर्ड' इत्यस्य सम्बन्धोऽस्ति
A. युद्धेन
B. चिकित्साप्रक्रियया
C. प्राथमिकशिक्षायाः शिक्षणप्रक्रियया
D. माध्यमिकशिक्षायाव्यवस्था: शिक्षणप्रक्रियया
E. उच्चशिक्षाव्यवस्थाः शिक्षणप्रक्रियया
समुचितं विकल्पं चिनुत—
क. केवलम् A, B ख. केवलम् C
ग. केवलम् D, E घ. केवलम् B, D

65. शिक्षायाः सर्वोत्तमं लक्ष्यं भवति—
क. बालकस्य शारीरिकविकासः
ख. बालकस्य व्यक्तित्वविकासः
ग. बालकस्य सामाजिकविकासः
घ. बालकस्य सर्वाङ्गीणविकासः

66. समयसारिणी सम्बद्धा वर्तते—
क. शैक्षिकदर्शनेन ख. शैक्षिकमनोविज्ञानेन
ग. शैक्षिकप्रविधिना घ. शैक्षिकप्रबन्धनेन

67. 'एधन्ताम्' कस्य लकारस्य रूपमस्ति?
क. लिट् ख. लुट्
ग. लुङ् घ. लोट्

68. आस्तिकदर्शनानि सन्ति–
A. सांख्यदर्शनम् B. योगदर्शनम्
C. चार्वाकदर्शनम् D. बौद्धदर्शनम्
E. न्यायदर्शनम्
अधः प्रदत्तविकल्पेषु समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B, C, D
ख. केवलम् B, C, D, E
ग. केवलम् A, B, D, E
घ. केवलम् A, B, E

69. मिजोरम-मणिपुर-मेघालयम् इति राज्यानि सन्ति। तेषां राज्यधान्यां क्रमः कः?
A. शिलोङ्गः B. इम्फालः
C. गङ्गटोकः D. आइजोलः
समीचीनं विकल्पं चिनुतः–
क. D, B, C, A ख. A, B, C, D
ग. D, A, B, C घ. B, A, C, D

70. संस्कृते 'पादोनसप्तवादनम्' कथ्यते—
क. 5:45 ख. 6:45
ग. 7:45 घ. 7:55

71. अनुशासनस्य प्रथमः गुणः वर्तते—
क. सामान्यव्यवहारः ख. आत्मसंयमः
ग. भेदभावपूर्णव्यवहारः
घ. सामाजिकदूरत्वम्

72. कठोपनिषत् उपनिषत्सु अन्यतमा।
A. कठोपनिषदि यमनचिकेतसंवादा वर्तते।
B. केनोपनिषत् कठोपनिषदः नामान्तरम्।
C. कठोपनिषदि सत्यकामजाबालकथा वर्तते।
D. कठोपनिषत् यजुर्वेदसम्बद्धा।
E. कठोपनिषदि शरीरात्मविमर्शः वर्तते।
अधः प्रदत्तविकल्पेषु समीचीनममुत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B, C, D, E
ख. केवलम् A, D, E
ग. केवलम् B, C, D, E
घ. केवलम् A, B, C, D

73. संस्कृतभाषायाः रचनाकारः यः ज्ञानपीठेन पुरस्कृतः–
क. महाश्वेतादेवी ख. गिरीशकर्नाडः
ग. रहमानराही घ. सत्यव्रतशास्त्री

74. हाथीगुम्फा सम्प्रति कुत्र वर्तते?
क. नागपुरे ख. भुवनेश्वरे
ग. प्रयागराजे घ. शिमलानगरे

75. अधस्तेन एतानि वाक्यानि शुद्धानि सन्ति
क. योगसूत्रस्य प्रणेता महर्षिः पतञ्जलिः अस्ति।
ख. योगदर्शनं सेश्वरसांख्यानाम्ना अपि प्रसिद्धम् अस्ति।
ग. योगदर्शने तत्त्वानां संख्या पञ्चविंशतिः वर्तते।
घ. योगदर्शने योगस्य अष्टाङ्गानि सन्ति।

76. देशे केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः व्यापक वर्तते—
A. अत्र शोधकार्यं नवीनदृष्ट्या न भवति।
B. कुलपतिः वैदेशिकोऽस्ति।
C. देशे बहुपरिसराः वर्तन्ते।
D. अत्र छात्राणां संख्या न्यूना अस्ति।
E. परीक्षायाः मूल्याङ्कनं बहिः भवति।
समीचीनम् उत्तरं चिनुतः–
क. केवलम् A, B, C ख. केवलम् A, B
ग. केवलम् C घ. केवलम् D, E

77. 'पचेलिमाः' इत्यस्मिन् शब्दे कः प्रत्ययः?
क. घञ् ख. अण्
ग. केलिमर घ. क्तवतु

78. 'ङीप्' प्रत्ययस्योदाहरणं किम्?
क. गुणी ख. मघोनी
ग. मेधावी घ. गतिः

79. थॉनडाइकमहोदयस्य अधगमनियमाः कति?
क. सप्त ख. पञ्च
ग. चत्वारः घ. त्रयः

80. रचनावादिदृष्ट्य शिक्षकस्य दायित्वं वर्तते—
क. व्याख्यानम् ख. मार्गदर्शनम्
ग. सुगमीकरणम् घ. अनौपचारिकव्यवहरणम्

81. भारतीयसंविधाने सन्ति—
क. 395 अनुच्छेदाः, 22 भागाः, 12 अनुसूच्यः
ख. 381 अनुच्छेदाः, 22 भागाः, 11 अनुसूच्यः
ग. 395 अनुच्छेदाः, 21 भागाः, 12 अनुसूच्यः
घ. 381 अनुच्छेदाः, 21 भागाः, 11 अनुसूच्यः

82. अधः कथनद्वयम् अस्तिः–
कथनम् - I : सांख्यदर्शने त्रीणि प्रमाणानि सन्ति।
कथनम् - II : योगदर्शन चत्वारि प्रमाणानि सन्ति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II)

83. 'अहं चन्द्रम् अपश्यम्' इति वाक्यस्य वाच्यपरिवर्तने किं रूपम्?
क. मया चन्द्रम् अपश्यम्
ख. मया चन्द्रः अपश्यम्
ग. मया चन्द्रः अदृश्यम्
घ. अहं चन्द्रम् अदृश्यम्

84. प्रभाविपाठ्यपुस्तकं मूक्तं भवति–
क. लैङ्गिकसमत्वात् ख. सामाजिकोत्तरदायित्वात्
ग. लैङ्गिकपूर्वाग्रहात् घ. लैङ्गिकसंवेदनशीलत्वात्

85. 'बेसिकशिक्षा' इति प्रस्तुता योजना कस्य वर्तते?
क. लार्डचेम्सफोर्डमहोदयस्य

ख. लार्डकर्जनस्य
ग. महात्मागान्धिनः
घ. एस. राधाकृष्णन्महोदयस्य

86. "अहं पुस्तकं पठामि" इत्यस्य वाक्यस्य वाच्यपरिवर्तनं करोतु–
क. अहं पुस्तकं पठ्यते।
ख. मया पुस्तकं पठ्यते।
ग. अहं पुस्तकं पठामि।
घ. अहं पुस्तकं पठ्यन्ते।

87. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयायाः सूच्या समुचितं मेलनं कुरुत–

सूची - I	**सूची - II**
A. भारतीयस्थलसेना	I. नभः स्पर्शं दीप्तम्
B. भारतीयजलसेना	II. सेवा अस्माकं धर्मः
C. भारतीयवायुसेना	III. शं नो वरुणः
D. केन्द्रीयसंस्कृत-विश्वविद्यालयः-	IV. योऽनूचानः स नो महान् नवदेहली

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनो विकल्पो वर्तते—
क. A - II, B - III, C - I, D - IV
ख. A - I, B - II, C - III, D - IV
ग. A - IV, B - III, C - II, D - I
घ. A - III, B - II, C - IV, D - I

88. 'यण्' प्रत्याहारे भवन्ति—
A. स्वराः B. स्पर्शाः
C. अन्तःस्थाः D. उष्माणाः
E. स्वराः स्पर्शाश्च
अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनम् उत्तरं चिनुतः—
क. केवलम् B ख. केवलम् C
ग. केवलम् D,B घ. केवलम् A,E

89. अधः कथनद्वयम् अस्ति
कथनम् - I : मार्कण्डेयपुराणं 133 अध्यायेषु विभक्तमस्ति।
कथनम् - II : अग्निपुराणस्य विभाजनं 383 अध्यायेषु कृतमस्ति।
उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेषु समीचीनम् उत्तरं चिनुतः–
क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्
ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्
ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्
घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II) सत्यम्

90. 'नदी'- शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं रूपमस्ति—
क. नदीः ख. नदीन्
ग. नद्यः घ. नदीभिः

91. अधिगमस्य अभिप्रायः कः?
क. विशेषज्ञानम् ख. वाणीपरिवर्तनम्
ग. अपेक्षितव्यवहारपरिवर्तनम्
घ. ज्ञानस्य स्थायीकरणम्

92. प्रथमया सूच्या सह द्वितीयायाः सूच्याः मेलनं कुरुते—

सूची - I	**सूची - II**
A. रामाश्रितः	I. सप्तमीतत्पुरुषः
B. क्षेत्रोत्पन्नः	II. अव्ययीभावः
C. उपराजम्	III. समाहारद्विगुः
D. त्रिलोकी	IV. द्वितीयातत्पुरुषः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु समीचीनो विकल्पो वर्तते–
क. A - II, B - I, C - IV, D - III
ख. A - IV, B - I, C - II, D - III
ग. A - I, B - II, C - III, D - IV
घ. A - IV, B - III, C - II, D - I

93. 'वधूर्मिः इत्यस्य सन्धिविच्छेदः–
क. वधु + ऊर्मिः ख. व + धूर्मिः
ग. वध्वा + ऊर्मि घ. वधू + ऊर्मिः

94. माध्यमिकशिक्षायोगः कदा अभवत्?
क. 1952 - 53 ई.वी.
ख. 1955 - 56 ई.वी.
ग. 1964 - 66 ई.वी.
घ. 1971 - 72 ई.वी.

95. अधः कथनद्वयम् अस्ति। एकम् अभिकथनम् (A) द्वितीयं तु कारणम् (R)
अभिकथनम् (A) : विश्वविद्यालयीय-महाविद्यालयीय-शिक्षकाणां शिक्षण-प्रशिक्षणव्यवस्था
कारणम् (R) : विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य अकादमिक-स्यफ-कॉलेजद्वारा शिक्षकाणां गुणवत्तायाः सवर्धनं क्रियते।

उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेभ्यः समीचीनमुत्तरं चिनुतः–

क. (A), (R) च उभयम् साधुः, (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति

ख. (A), (R) च उभयम् साधुः, परन्तु (R), (A) इत्यस्य सम्यक् व्याख्यां करोति।

ग. (A) साधुः परन्तु (R) असाधुः।

घ. (A) असाधुः परन्तु (R) साधुः।

96. 'संख्यापूर्वः' कः समासः?

क. तत्पुरुषः ख. बहुव्रीहिः

ग. द्विगुः घ. द्वन्द्वः

97. 'गुरुपठितम्' इत्यत्र कः समासः

क. कर्मधारयः ख. अव्ययीभावः

ग. तत्पुरुषः घ. द्वन्द्वः

98. अधः कथनद्वयम् अस्तिः

कथनम् - I : "कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्त्ता" इति वार्त्तायाः लक्षणम्।

कथनम् - II : आन्वीक्षिकी, पुराणानि, वार्त्ता, राजनीतिश्चेति चतस्रः विद्याः।

उपर्युक्तकथनद्वयस्य आलोके अधः प्रदत्तविकल्पेषु समीचीनम् उत्तरं चिनुतः–

क. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयं सत्यम्

ख. कथनम् (I) कथनम् (II) च उभयम् असत्यम्

ग. कथनम् (I) सत्यम्, परन्तु कथनम् (II) असत्यम्

घ. कथनम् (I) असत्यम्, परन्तु कथनम् (II) सत्यम्

99. 21 जून, 2022 ई. वी. तमे दिनाङ्के आविश्वं योगदिवसः आयोजितः–

क. षष्ठः ख. सप्तमः

ग. अष्टमः घ. नवमः

100. सूचना–

अत्र अक्षरशृङ्खला काचित् विद्यते। शृङ्खलायाः अधः चत्वारो विकल्पाः सन्ति। एकेन समुचितविकल्पेन क्रमं पूरयत—

YW, US, QO

क. IG ख. FD

ग. DB घ. MK

उत्तरमाला

1	(क)	2	(क)	3	(ग)	4	(घ)
5	(ग)	6	(घ)	7	(ग)	8	(घ)
9	(घ)	10	(क)	11	(ख)	12	(क)
13	(घ)	14	(घ)	15	(क)	16	(क)
17	(क)	18	(ख)	19	(ख)	20	(ग)
21	(घ)	22	(ख)	23	(ख)	24	(घ)
25	(ख)	26	(घ)	27	(क)	28	(ख)
29	(क)	30	(ख)	31	(क)	32	(घ)
33	(ग)	34	(ख)	35	(क)	36	(ग)
37	(क)	38	(ग)	39	(क)	40	(क)
41	(ग)	42	(घ)	43	(क)	44	(क)
45	(ग)	46	(ग)	47	(क)	48	(ख)
49	(ख)	50	(घ)	51	(क)	52	(घ)
53	(ख)	54	(घ)	55	(ग)	56	(क)
57	(घ)	58	(क)	59	(घ)	60	(क)
61	(घ)	62	(ख)	63	(क)	64	(ख)
65	(घ)	66	(ख)	67	(घ)	68	(घ)
69	(क)	70	(ख)	71	(ख)	72	(ख)
73	(घ)	74	(क)	75	(ख)	76	(ग)
77	(ग)	78	(ख)	79	(घ)	80	(घ)
81	(क)	82	(ख)	83	(ग)	84	(ग)
85	(ग)	86	(ख)	87	(क)	88	(ख)
89	(घ)	90	(क)	91	(ग)	92	(ख)
93	(घ)	94	(क)	95	(घ)	96	(ग)
97	(ग)	98	(ग)	99	(ग)	100	(घ)

आदर्शप्रश्नपत्राणि-20
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
(CUET)

1. गद्यकाव्येषु इदं न गण्यते?

क. मन्दारमञ्जरी ख. वासवदत्ता

ग. रामाभ्युदयम् घ. दशकुमारचतिम्

2. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत

सूची - I	सूची- II
A. क्षेमेन्द्रः	I. भारतचम्पू
B. अनन्तभट्टः	II. बालभारतम्
C. राजशेखरः	III. बृहत्कथामञ्जरी
D. वेङ्कटाध्वरिः	IV. विश्वगुणादर्शचम्पू

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—

क. A - III, B - II, C - I, D - IV

ख. A - III, B - I, C - II, D - IV

ग. A - I, B - II, C - IV, D - III

घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

3. त्र्यङ्कात्मकं रूपकं भवति?

क. समवकारः ख. ईहामृगः

ग. प्रहसनम् घ. वीथी

4. NAAC इत्यस्याः संस्थायाः मुख्यालयो विद्यते?

क. देहल्याम् ख. अहमदाबादनगरे

ग. बेङ्गलुरुनगरे घ. मुम्बईनगरे

5. अधोलिखितेषु केन्द्रीयविश्वविद्यालयौ स्तः?

A. संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

B. श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

C. ज. रा. राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः

D. राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—

क. A, B केवलम्।

ख. B, C केवलम्।

ग. B, D केवलम्।

घ. A, C केवलम्।

6. विश्वामित्र - नदीसंवादः ऋग्वेदस्य कस्मिन् मण्डले विद्यते?

क. प्रथमे ख. तृतीये

ग. नवमे घ. दशमे

7. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत

सूची - I	सूची- II
A. व्यवहारवादी	I. पियाजे
B. संज्ञानवादी	II. स्किनर
C. रचनावादी	III. व्योगोत्स्की
D. मानवतावादी	IV. मास्लो

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—

क. A - I, B - II, C - III, D - IV

ख. A - II, B - I, C - III, D - IV

ग. A - II, B - I, C - IV, D - III

घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

8. अत्र यण्-सन्धिः नास्ति?

क. अन्वयः ख. देव्यर्चा

ग. शयितः घ. ऋत्विक्

9. इह अव्ययीभावो विद्यते?

क. सन्तोषः ख. साधुरूपम्

ग. राजपुरुषः घ. सतृष्णम्

10. ZPD इति सिद्धान्तस्य प्रतिपादको वर्तते?

क. रूसोवर्यः ख. पियाजेवर्यः

ग. चोम्स्कीवर्यः घ. व्योगोत्स्कीवर्यः

11. इदं रूपम् अशुद्धम्?

क. शयानः ख. वन्दमानः

ग. स्मरमानः घ. दयमानः

12. रघुवंशमहाकाव्यस्य द्वितीये सर्गे संदर्भाः सन्ति?
A. रघोः दिग्विजयवर्णनम् B. गोसेवावर्णनम्
C. सिंहदिलीपसंवादः
D. इन्दुमती-स्वयंवरप्रसङ्गः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C केवलम्।
ख. B, C केवलम्।
ग. A, C, D केवलम्।
घ. B केवलम्।

13. पाठ्यचर्यारूपरेखाणां प्रकाशनकालविषये विचारयत?
A. 1975 B. 1985
C. 1995 D. 2005
केवलम् एते विकल्पाः एव उचिताः सन्ति-
क. A, C, D ख. A, B, C
ग. A, B, C, D घ. A, B, D

14. निष्ठा इत्यस्य सम्बन्धो वर्तते?
क. यत्प्रत्ययेन ख. ल्यप्प्रत्ययेन
ग. क्तप्रत्ययेन घ. तृच्प्रत्ययेन

15. नञ्-समासस्य इदम् एकम् उदाहरणम्?
क. अदितिः ख. अग्रिमम्
ग. अमितः घ. अध्यायः

16. शैक्षिकसमाजशास्त्रदिशा कस्य कार्यम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति?
क. इमाइल दुर्खीमवर्यस्य
ख. मेस्लोवर्यस्य
ग. काण्टवर्यस्य घ. हीगलवर्यस्य

17. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत-

सूची - I	सूची- II
A. ऋग्वेदः	I. मैत्रायणीब्राह्मणम्
B. यजुर्वेदः	II. ऐतरेयब्राह्मणम्
C. सामवेदः	III. गोपथब्राह्मणम्
D. अथर्ववेदः	IV. आर्षेयब्राह्मणम्

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A - II, B - I, C - IV, D - III
ख. A - I, B - II, C - IV, D - III
ग. A - II, B - I, C - III, D - IV
घ. A - IV, B - I, C - II, D - III

18. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत-

सूची - I	सूची - II
A. महात्मागान्धी	I. शान्तिनिकेतनम्
B. टैगोरवर्यः	II. बुनियादी-शिक्षा
सूची - I	**सूची - II**
C. अरविन्दः	III. ऑरोविला
D. कृष्णमूर्तिः	IV. ऋषिवेली

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A - I, B - II, C - III, D - IV
ख. A - II, B - I, C - III, D - IV
ग. A - II, B - III, C - I, D - IV
घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

19. अभिनयः कस्मात् वेदात् गृहीतः?
क. ऋग्वेदात् ख. यजुर्वेदात्
ग. सामवेदात् घ. अथर्ववेदात्

20. इदं सन्धिरूपम् अशुद्धम्?
क. बालश्चत्रायते। ख. बालश्चरति।
ग. बालस्तिष्ठति। घ. बालो तिष्ठति

21. ऋग्वेदस्य अयं विभाजनक्रमो विद्यते?
A. मण्डलम् B. सूक्तम्
C. अनुवाक् D. मन्त्रः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A, B, C, D ख. A, C, B, D
ग. B, A, C, D घ. A, C, D, B

22. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत-

सूची - I	सूची- II
A. विश्वविद्यालय-शिक्षायोगः	I. 1952-53
B. माध्यमिक शिक्षायोगः	II. 1948-49
C. शिक्षायोगः	III. 2009
D. यशपालसमितिः	IV. 1946-66

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A - I, B - II, C - III, D - IV
ख. A - I, B - II, C - IV, D - III
ग. A - II, B - I, C - IV, D - III
घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

23. रामायणाश्रितम् इदं नाटकं नास्ति?
क. उदात्तराघवम् ख. तपतीसंवरणम्
ग. प्रसन्नराघवम् घ. अद्भुतदर्पणम्

24. कक्षाकक्षे शिक्षकेण आवश्यकरूपेण उपयुज्यते?
A. श्यामफलकम् (Black Board)
B. प्रतिकृतिः (Model)
C. सुधाखण्डः (Chalk)
D. चित्रम् (Picture)
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A, B केवलम्। ख. B, C केवलम्।
ग. B, D केवलम्। घ. A, C केवलम्।

25. श्रीमद्भगवद्गीतायाः अध्यायानां नामानि क्रमशः सन्ति?
A. कर्मयोगः B. सांख्ययोगः
C. अर्जुनविषादयोगः D. ज्ञानकर्मसन्यासयोगः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A, C, D, B ख. B, D, A, C
ग. C, B, A, D घ. D, B, A, C

26. शर्वाणी - अत्र प्रत्ययो वर्तते?
क. ङीप् ख. ङीष्
ग. ङीन् घ. ङीक्

27. NCF 2005 इत्यस्यानुसारेण शिक्षकस्य प्रधानो गुणो विद्यते?
क. सुगमीकर्ता ख. अनुशासकः
ग. विषयविशेषज्ञः घ. प्रबन्धकः

28. द्यौस्थानीयदेवता नास्ति—
क. सविता ख. वरुणः
ग. अग्निः घ. विष्णुः

29. उपपदतत्पुरुषसमासस्य इदमुदाहरणम् अस्ति?
क. जलदः ख. निर्गतः
ग. कुपुत्रः घ. अनिच्छा

30. अयं शब्दः घञ्-प्रत्ययान्तः नास्ति?
क. आश्रयः ख. मार्गः
ग. योगः घ. भावः

31. प्रथमा शिक्षानीतिः प्रकाशिता?
क. 1966 ख. 1968
ग. 1972 घ. 1975

32. अयं नैयायिको नास्ति?
क. अप्पयदीक्षितः ख. उद्योतकरः
ग. भासर्वज्ञः घ. जयन्तभट्टः

33. श्रोतुम् इच्छतीति भवति?
क. शुश्रूषते ख. सुश्रूषते
ग. शुश्रुमते घ. सुश्रूशते

34. समग्रयोगः कस्य दार्शनिकस्य सम्प्रत्ययो विद्यते?
क. विवेकानन्दस्य ख. अरविन्दस्य
ग. कृष्णमूर्तेः घ. रवीन्द्रनाथस्य

35. लकाराणाम् अयम् उचितः क्रमः?
A. लृट् B. लट्
C. लुट् D. लिट्
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C, D ख. C, B, A, D
ग. D, C, A, B घ. B, D, C, A

36. किं वाक्यं शुद्धम्?
A. अभिनवः क्रोशात् लक्ष्यं विध्येत्।
B. अभिनवः क्रोशस्य लक्ष्यं विध्येत्।
C. अभिनवः क्रोशे लक्ष्यं विध्येत्।
D. अभिनवः क्रोशानां लक्ष्यं विध्येत्।
क. A केवलम्। ख. A, B केवलम्।
ग. A, C केवलम्। घ. A, D केवलम्।

37. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत-

सूची - I	सूची- II
A. छिन्नः	I. क्यप्
B. भृत्यः	II. क्त
C. निपीयः	III. घञ्
D. उद्गारः	IV. ल्यप्

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत-
क. A - IV, B - III, C - II, D - I
ख. A - I, B - II, C - III, D - IV
ग. A - I, B - II, C - IV, D - III
घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

38. संहितापाठभेदेषु अयं नास्ति?
क. शिखा ख. रथः
ग. ध्वजः घ. चक्रः

—

39. उपान्वध्याङ्वस: अनया विभक्त्या अस्य सूत्रस्य सम्बन्धो विद्यते?
क. द्वितीयया ख. तृतीयया
ग. पञ्चम्या घ. षष्ठ्या

40. शिक्षा त्रिमुखात्मिकी प्रक्रिया मता?
क. लॉकवर्येण ख. डीवीवर्येण
ग. रूसोवर्येण घ. सार्त्रवर्येण

41. वेदान्ते त्रिकालबाधित्वं मतम्?
क. ब्रह्म ख. सत्यम्
ग. ज्ञानम् घ. जगत्

42. भोजराजकृतो ग्रन्थसमूहो वर्तते?
A. सरस्वती-कण्ठभरणम् B. कर्पूरमञ्जरी
C. शृङ्गारप्रकाश: D. चन्द्रालोक:
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत–
क. A केवलम् ख. A, B केवलम्
ग. A, C केवलम् घ. B, C केवलम्

43. दूरान्तिकार्थशब्दै: सह इयं विभक्ति: न भवति?
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. पञ्चमी घ. षष्ठी

44. गाव: ग्रामं गच्छन्ति - इत्यस्य कर्मवाच्यं भवति?
क. गाभि: ग्रामं गम्यते।
ख. गोभि: ग्रामं गम्यन्ते।
ग. गोभि: ग्राम: गम्यते।
घ. गोभि: ग्राम: गम्यन्ते।

45. केनोपनिषद् वर्तते?
क. ऋग्वेदस्य ख. सामवेदस्य
ग. अथर्ववेदस्य घ. यजुर्वेदस्य

46. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची - II
A. प्रबोधचन्द्रोदय:	I. शृङ्गाररस:
B. वेणीसंहारनाटकम्	II. वीररस:
C. रामायणम्	III. शान्तरस:
D. रत्नावली	IV. करुणरस:

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत–
क. A - I, B - III, C - II, D - IV
ख. A - III, B - II, C - I, D - IV
ग. A - III, B - II, C - IV, D - I
घ. A - III, B - I, C - II, D - IV

47. "समूलघातम्" इत्यत्र क: प्रत्यय:?
क. यत् ख. क्यप्
ग. ण्यत् घ. णमुल्

48. धारेरुत्तमर्ण:—अस्य सूत्रस्य प्रतिपाद्या विभक्ति: अस्ति?
क. द्वितीया ख. तृतीया
ग. चतुर्थी घ. पञ्चमी

49. अतिमानसस्य सङ्कल्पना अनेन प्रस्तुता?
क. टैगोरवर्येण ख. विवेकानन्देन
ग. अरविन्देन घ. शङ्कराचार्येण

50. शिक्षानीते: (2020) अनुसारेण नवसंरचना विद्यते?
क. 5 + 3 + 3 + 4 ख. 5 + 2 + 4 + 4
ग. 3 + 5 + 3 + 4 घ. 4 + 3 + 5 + 4

51. महाभारतस्य पर्वक्रम: अयं वर्तते?
A. शल्यपर्व B. वनपर्व
C. उद्योगपर्व D. अनुशासनपर्व
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. B, C, A, D ख. A, D, C, B
ग. B, C, D, A घ. B, A, C, D

52. 'गिर्' इति शब्दस्य किम् अशुद्धं रूपम्?
क. गिर: ख. गिरा:
ग. गिरौ घ. गिरो:

53. उद्योग: शिक्षाया: लक्ष्यम् अस्ति?
क. आदर्शवादि ख. प्रकृतिवादि
ग. प्रयोजनवादि घ. मानवतावादि

54. राष्ट्रियशिक्षानीते: अनुसारेण कदा पर्यन्तम् एकीकृताध्यापकशिक्षाकार्यक्रमाणां क्रियान्वयनकाल: सुनिश्चित:?
क. 2025 ख. 2030
ग. 2035 घ. 2040

55. राष्ट्रियशिक्षानीते: (2020) अध्यक्ष: अस्ति?
क. प्रो. यशपाल: ख. प्रो. कृष्णकुमार:
ग. प्रो. के. कस्तूरीरङ्गन्
घ. प्रो. जे. एस. राजपूत:

56. थोर्नडाइकसम्मतेषु अयं मुख्य: नियमो नास्ति?
क. पुनर्बलननियम: ख. अभ्यासनियम:
ग. तत्परतानियम: घ. प्रभावनियम:

57. आदर्शवादिदिशा अनुशासनम् उपयुक्तं भवति?
A. सर्वथा उन्मुक्तम्
B. सर्वथा दमनात्मकम्
C. स्वानुशासनम्
D. किञ्चित् दमनात्मकं किञ्चित् उन्मुक्तम्
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. B केवलम्। ख. A, B केवलम्।
ग. C केवलम्। घ. B, C केवलम्।

58. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची- II
A. जैनदर्शनम्	I. वेदा:
B. बौद्धदर्शनम्	II. त्रिपिटकम्
C. मीमांसादर्शनम्	III. त्रिरत्नम्
D. वेदान्तदर्शनम्	IV. ब्रह्मसूत्रम्

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A - I, B - III, C - II, D - IV
ख. A - III, B - II, C - I, D - IV
ग. A - I, B - II, C - IV, D - III
घ. A - III, B - IV, C - I, D - II

59. अयं शब्द: ङीप्-प्रत्ययान्त: नास्ति?
क. किशोरी ख. गौतमी
ग. औत्सी घ. प्रेयसी

60. रामायणस्य काण्डानाम् अयं क्रम:?
A. सुन्दरकाण्डम् B. अयोध्याकाण्डम्
C. किष्किन्धाकाण्डम् D. अरण्यकाण्डम्
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C, D ख. A, C, B, D
ग. B, D, A, C घ. B, D, C, A

61. तद्धितेषु अत्रण्यप्रत्ययस्य प्रयोगो विद्यते?
क. वैनतेय: ख. राजन्य:
ग. आदित्य: घ. कौन्तेय:

62. अयं वैयक्तिकरचनावादी नास्ति?
क. जीन पियाजे ख. लेव व्योगात्स्की
ग. ब्रूनर घ. ऑसबेल

63. शैक्षिकसंस्था: सन्ति?
A. NTPCL B. NIEPA
C. NRF D. NAAC
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C केवलम्।
ख. A, B, D केवलम्।
ग. B, C, D केवलम्।
घ. A, C, D केवलम्।

64. बृहदारण्यकम् अस्ति?
क. ऋग्वेदस्य ख. सामवेदस्य
ग. शुक्लयजुर्वेदस्य घ. कृष्णयजुर्वेदस्य

65. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची - II
A. श्रीकण्ठ:	I. द्वैताद्वैत:
B. निम्बार्क:	II. विशिष्टाद्वैत:
C. रामानुज:	III. शैवविशिष्टाद्वैत:
D. वल्लभाचार्य:	IV. शुद्धाद्वैत:

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A - I, B - II, C - III, D - IV
क. A - III, B - II, C - I, D - IV
क. A - III, B - I, C - II, D - IV
क. A - III, B - IV, C - I, D - II

66. सूची - I सूची- II द्वितीयेन सह मेलनं कुरुत–

सूची - I	सूची - II
A. भरतमुनि:	I. महाभाष्यम्
B. वाल्मीकि:	II. नाट्यशास्त्रम्
C. पतञ्जलि:	III. अष्टाध्यायी
D. पाणिनि:	IV. रामायणम्

अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A - IV, B - II, C - I, D - III
ख. A - II, B - IV, C - I, D - III
ग. A - I, B - III, C - IV, D - II
घ. A - III, B - II, C - I, D - IV

67. अस्तित्ववादिन: सन्ति?
A. किर्कगार्ड B. सार्त्र
C. हाइडेगर D. लाइबनित्स
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, D केवलम्।
ख. A, C, D केवलम्।
ग. A, B, C केवलम्।
घ. B, C, D केवलम्।

68. स्वतन्त्रताप्राप्तेरनन्तरं निर्मितानामायोगानां क्रमशः नामानि सन्ति?
A. शिक्षाऽऽयोगः B. उच्चशिक्षाऽऽयोगः
C. माध्यमिकशिक्षाऽऽयोगः
D. संस्कृताऽऽयोगः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, D, C ख. B, A, D, C
ग. A, D, C, B घ. B, C, D, A

69. 'हविस्' इति शब्दस्य किं शुद्धं रूपम्?
क. हविर्षा ख. हवीषि
ग. हविःषु घ. हवीभ्याम्

70. विभक्त्यनुसारम् उचितः क्रमो वर्तते?
A. भूतबलिः B. ग्रामगतः
C. सर्वमहत् D. पितृसमः
क. C, A, B, D ख. B, D, A, C
ग. D, B, A, C घ. A, C, B, D

71. निम्नलिखितेषु लिट्-लकारस्य रूपं विद्यते?
A. ऊचिरे B. दोग्धु
C. पेठ D. तनिता
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A केवलम्। ख. A, C केवलम्।
ग. A, D केवलम्।
घ. A, B, C केवलम्।

72. कालानुक्रमेण अयं क्रम उचितः?
A. वल्लभाचार्यः B. रामानुजः
C. निम्बार्कः D. मध्वाचार्यः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C, D ख. B, A, C, D
ग. B, A, D, C घ. B, D, C, A

73. त्रयः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयाः कदा संस्थापिताः?
क. 2020 ख. 2021
ग. 2022 घ. 2023

74. तत्पुरुषसमासस्योदाहरणानां विभक्त्यनुसारं क्रमं निर्धारयत—
A. राजपुरुषः B. भूतबलिः
C. हरित्रातः D. ग्रामगतः
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. D, C, B, A ख. A, B, C, D
ग. D, A, B, C घ. A, D, B, C

75. संस्काराणां क्रमशः नामानि सन्ति—
A. अन्नप्राशनम् B. पुंसवनम्
C. गर्भाधानम् D. नामकरणम्
अधोलिखितानां विकल्पानां मध्ये सम्यक् उत्तरं चिनुत—
क. C, D, A, B ख. C, B, D, A
ग. B, C, A, D घ. B, D, C, A

उत्तरमाला

1	(ग)	2	(ख)	3	(क)	4	(ख)	41	(ग)	42	(घ)	43	(ख)	44	(ग)
5	(ग)	6	(ग)	7	(ख)	8	(क)	45	(क)	46	(ग)	47	(ख)	48	(ख)
9	(ग)	10	(क)	11	(ग)	12	(ख)	49	(घ)	50	(ख)	51	(ग)	52	(ग)
13	(घ)	14	(क)	15	(ख)	16	(क)	53	(घ)	54	(क)	55	(क)	56	(ख)
17	(घ)	18	(क)	19	(ग)	20	(ख)	57	(ग)	58	(ग)	59	(ख)	60	(घ)
21	(क)	22	(ख)	23	(ख)	24	(क)	61	(ख)	62	(ग)	63	(घ)	64	(क)
25	(क)	26	(ख)	27	(ख)	28	(क)	65	(ग)	66	(ख)	67	(ख)	68	(ग)
29	(घ)	30	(घ)	31	(क)	32	(ख)	69	(ग)	70	(ख)	71	(ग)	72	(ग)
33	(ख)	34	(क)	35	(घ)	36	(क)	73	(क)	74	(ग)	75	(ख)		
37	(ग)	38	(ग)	39	(क)	40	(ग)								

आदर्शप्रश्नपत्राणि-21
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
(CUET)

1. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत—

सूची - I	सूची - II
A. 'ऋते' इत्यस्य योगे	I. षष्ठी विभक्तिः
B. 'साकम्' इत्यस्य योगे	II. द्वितीया विभक्तिः
C. 'धिक्' इत्यस्य योगे	III. तृतीया विभक्तिः
D. 'उपरि' इत्यस्य योगे	IV. पञ्चमी विभक्तिः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A- IV, B- II, C-III, D-I
ख. A- III, B- I, C-II, D-IV
ग. A- IV, B- III, C-II, D-I
घ. A- III, B- IV, C-I, D-II

2. 'विना' इत्यस्य योगे का विभक्तिः प्रयुज्यते?
A. द्वितीया B. चतुर्थी
C. तृतीया D. पञ्चमी
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, C, D, केवलम्।
ख. A, B, केवलम्।
ग. A, C, केवलम्।
घ. B, D, केवलम्।

3. निम्नलिखितेषु पदेषु किं शुद्धम्?
क. क्रिया ख. कृपया
ग. कृप्या घ. क्रिपया

4. शिक्षार्थि-केन्द्रितशिक्षणस्य तात्पर्यं भवति—
क. शिक्षार्थी कथम् अधिगच्छेदिति शिक्षकः निर्धारयति।
ख. शिक्षार्थी स्वयम् अधिगच्छेदिति शिक्षकः विचारयति।
ग. शिक्षार्थी कथं निर्धारितविषयान् अधिगच्छेदिति शिक्षार्थी निरूपयति।
घ. शिक्षार्थी किम् अधिगच्छेदित्यत्र शिक्षको निरपेक्षो भवति।

5. 'आत्मानुभूतिरेव शिक्षा' इति मतं केन प्रदत्तम्?
क. जगद्गुरुशङ्कराचार्येण
ख. स्वामिविवेकानन्देन
ग. रवीन्द्रनाथटैगोरवर्येण
घ. डॉ. सर्वपल्लीराधाकृष्णन्वर्येण

6. संस्कृतशिक्षाऽयोगः कस्मिन् वर्षे सङ्घटितः?
क. 1952-1953 ख. 1956-1957
ग. 1964-1966 घ. 1947-1948

7. 'अदस्' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमा-विभक्तो एकवचने किं रूपं भवति?
क. असौ ख. इयम्
ग. अयम् घ. अदः

8. कस्य महाकवेः पितुः नाम नीलकण्ठः आसीत्
क. भवभूतेः ख. कालिदासस्य
ग. भर्तृहरेः घ. भारवेः

9. इदं शिक्षायाः उद्देश्यं नास्ति—
A. चरित्रनिर्माणम् B. व्यक्तित्वविकासः
C. कर्तव्यपालनम् D. विक्रयणम्
E. मूल्याङ्कनम्
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B केवलम्। ख. B, C, केवलम्।
ग. C, D केवलम्। घ. D, E, केवलम्।

10. "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति वाक्यम् अस्ति—
क. साङ्ख्यदर्शने ख. योगदर्शने
ग. मीमांसादर्शने घ. वैशेषिकदर्शने

11. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत–

सूची - I	सूची - II
A. शिवराजविजयः	I. श्रीधरभास्करवर्णेकरः
B. यमुनावर्णनम्	II. मधुसूदनसरस्वती
C. आनन्दमन्दाकिनी	III. पण्डितः जगन्नाथः
D. शिवराज्योदयम्	IV. अम्बिकादत्तव्यासः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. A- I, B- II, C-III, D-IV
ख. A- IV, B- III, C-II, D-I
ग. A- I, B- II, C-IV, D-III
घ. A- III, B- IV, C-I, D-II

12. शिक्षणाधिगमपरिवेशस्य नवीकरणं शिक्षकः कथं कर्तुमर्हति?
A. वैयक्तिक-सामूहिक-पर्यवेक्षकाध्ययनेन
B. पुरस्कार-दण्डयोः अनुसरणेन
C. अनुशासनाभावेन
D. सामञ्जस्याभावेन
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B केवलम्।
ख. B, C केवलम्।
ग. C, D केवलम्।
घ. A, D केवलम्।

13. शास्त्रेषु कति संस्काराः विवेचिताः सन्ति?
क. पञ्चदश ख. षोडश
ग. विंशतिः घ. चतुर्विंशतिः

14. कालिदासेन विरचितं गीतिकाव्यम् अस्ति—
A. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
B. मालविकाग्निमित्रम्
C. ऋतुसंहारम् D. मेघदूतम्
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. A, B केवलम्। ख. B, C केवलम्।
ग. C, D केवलम्। घ. D, A केवलम्।

15. शिक्षायाः पारम्परिकोद्देश्यं नास्ति—
क. ज्ञानप्राप्तिः ख. मोक्षप्राप्तिः
ग. सामाजिककर्त्तव्यानां पालनम्
घ. धनप्राप्तिः

16. यदि व्यक्तिः स्वव्यवहारस्य निरीक्षणं स्वयं करोति, तर्हि मानवव्यवहारस्य का पद्धतिः भवति?
क. निरीक्षणपद्धतिः ख. अन्तर्निरीक्षणपद्धतिः
ग. प्रायोगिकपद्धतिः घ. मनोविश्लेषणपद्धतिः

17. 'बुध्+धिः = बुद्धिः' इत्यत्र केन सूत्रेण ध् इत्यस्य स्थाने द् अभूत्?
क. स्तोः श्चुना श्चु ख. झलां जश् झशि
ग. झरो झरि सवर्णे घ. खरि च

18. प्रगृह्यप्रकृतिभावस्य उदाहरणनि सन्ति–
A. गुरु इमौ। B. हरी एतौ।
C. स्त्रि ऋणम् D. दधि ऋते।
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. C, B केवलम्। ख. A, B केवलम्।
ग. A, C केवलम्। घ. B, D केवलम्।

19. कञ्चन छात्रः कार्यविमुखो भवति, अतः एतादृशव्यवहारस्य निवारणोपायः कः भवेत्?
A. प्रीत्या स्नेहेन च वार्तालापं कृत्वा बालस्य समस्याः ज्ञात्वा तासां निवारणाय प्रयासः करणीयः।
B. सः तर्जनीयः ताडनीयः च।
C. बालस्य कार्यकलापेषु तस्य मित्रवृन्दे च दृष्टिं निधाय कुसंगतिः निवारणीयाः।
D. तस्मे न्यूनाङ्काः प्रदेयाः तदनन्तरं दण्डः प्रदेयः।
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B केवलम्। ख. A, C केवलम्।
ग. B, C केवलम्। घ. B, D केवलम्।

20. किरातार्जुनीयमहाकाव्ये कति सर्गाः सन्तिः?
क. एकादश ख. द्वादश
ग. त्रयोदश घ. अष्टादश

21. सः................. काणः अस्ति, परं.................. .... खञ्जः नास्ति। इत्यत्र रिक्तस्थानं पूरयत–
क. अक्ष्णा, पादेन ख. अक्षि, पादः
ग. अक्ष्णः पादात् घ. अक्ष्णे, पादे

22. इण् (गतौ) धातोः लट्-लकारे प्रथम-पुरुषैकवचने किं रूपं भवति?
क. यति ख. एति
ग. इति घ. याति

23. 'पठ्' धातोः णिच्-पूर्वकं क्त्वाप्रत्यये सति कि रूपं भवति?
क. पाठित्वा ख. पठित्वा
ग. पाठियित्वा घ. पाठयित्वा

24. अष्टाध्याय्याः सूत्रमिदं क्रमेण व्यवस्थापयत—
A. यम् B. कोपः
C. प्रति C. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. D, A, B, C ख. D, A, C, B
ग. B, A, D, C घ. C, B, D, A

25. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत–

सूची - I	सूची - II
A. शतृ-प्रत्ययः	I. लिखन्
B. शानच्-प्रत्ययः	II. गतः
C. क्त-प्रत्ययः	III. सेवमानः
D. कक्तवतु-प्रत्ययः	IV. उक्तवान्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. A- I, B- II, C-III, D-IV
ख. A- I, B- III, C-II, D-IV
ग. A- I, B- II, C-IV, D-III
घ. A- II, B- IV, C-I, D-III

26. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत–

सूची - I	सूची - II
A. कुमारसम्भवम्	I. श्रीहर्षः
B. शिशुपालवधम्	II. भारविः
C. किरातार्जुनीयम्	III. माघः
D. नैषधीयचरितम्	IV. कालिदासः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. A- I, B- II, C-III, D-IV
ख. A- II, B- I, C-III, D-IV
ग. A- I, B- II, C-IV, D-III
घ. A- IV, B- III, C-II, D-I

27. शिक्षणस्य व्यावहारिकोद्देश्यानां लेखनक्रमं व्यवस्थापत–
A. भावात्मकोद्देश्यानि
B. संज्ञानात्मकोद्देश्यानि
C. मनोगत्यात्मकोद्देश्यानि
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. A, B, C ख. B, C, A
ग. B, A, C घ. C, B, A

28. नलचम्पूकाव्यस्य रचयिता अस्ति–
क. त्रिविक्रमभट्टः ख. हरिश्चन्द्रः
ग. सोमदेवसूरिः घ. कर्णपूरः

29. डॉ. अल्तेकरानुसारं वैदिककालीनशिक्षायाः उद्देश्यं नास्ति–
क. चरित्रनिर्माणम् ख. व्यक्तित्वविकासः
ग. कौशलवृद्धिः घ. धनार्जनम्

30. 'सखि' शब्दस्य एकवचनस्य रूपाणि इमानि विभक्त्यनुसारं क्रमेण व्यवस्थापयत—
A. सखौ B. सखायम्
C. सख्युः C. सख्ये
E. सख्या
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत–
क. B, E, D, C, A
ख. B, E, C, A, D
ग. B, A, E, D, C
घ. C, B, D, A, E

31. मण्डलक्रमः केन वेदेन सम्बद्धः अस्ति—
A. ऋग्वेदेन B. यजुर्वेदेन
C. सामवेदेन D. अथर्ववेदेन
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B केवलम्। ख. A केवलम्।
ग. A, C केवलम्। घ. B, D केवलम्।

32. शतसाहस्रीसंहितानाम्ना ज्ञायते–
क. रामायणम् ख. महाभारतम्
ग. पुराणम् घ. वेदः

33. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत–

सूची - I	सूची - II
A. स्वप्नवासवदत्तम्	I. भवभूतिः

सूची - I	सूची - II
B. मृच्छकटिकम्	II. कालिदासः
C. उत्तररामचरितम्	III. भासः
D. विक्रमोर्वशीयम्	IV. शूद्रकः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत-

क. A- III, B- IV, C-I, D-II

ख. A- I, B- II, C-IV, D-III

ग. A- IV, B- II, C-I, D-III

घ. A- II, B- III, C-I, D-IV

34. 'अनुदीर्घम्' इत्यत्र कः समासः?

क. तत्पुरुषसमासः ख. अव्ययीभावसमासः

ग. बहुव्रीहिसमासः घ. द्वन्द्वसमासः

35. तत्पुरुषसमासदिशा प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत-

सूची - I	सूची - II
A. उपमानपूर्वपदम्	I. नीललोहितः
B. उपमेयपूर्वपदम्	II. मेघश्यामः
C. उपपदम्	III. पुरुषव्याघ्रः
D. विशेषणोभयपदम्	IV. कुम्भकारः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A- II, B- III, C-I, D-IV

ख. A- IV, B- II, C-III, D-I

ग. A- II, B- III, C-IV, D-I

घ. A- III, B- IV, C-I, D-II

36. अधिगमस्य परिभाषा नास्ति-

क. व्यवहारे उत्तरोत्तरसामञ्जस्यप्रक्रिया एव अधिगमः।

ख. नूतनज्ञानस्य नूतनप्रकियाणाञ्च प्राप्तिप्रक्रिया अधिगमः।

ग. अनुभवेन प्रशिक्षणेन च व्यवहारस्य नवीकरणमेवाधिगमः।

घ. शैक्षिकोपकरणानां विविधयन्त्राणाञ्च वितरणमेवाधिगमः।

37. "तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा" एषा पङ्क्तिः कस्याम् उपनिषदि अस्ति?

क. कठोपनिषदि ख. ईशावास्योपनिषदि

ग. तैत्तिरीयोपनिषदि घ. माण्डूक्योपनिषदि

38. निघण्टोः पञ्चमाध्यायः ज्ञायते-

क. नैरुक्तनाम्ना ख. दैवतनाम्ना

ग. नैघण्टुकनाम्ना घ. नैगमनाम्ना

39. "मनोविज्ञानं व्यवहारस्य धनात्मकं विज्ञानं वर्तते"— मनोविज्ञानस्य इयं परिभाषा केन प्रदत्ता?

क. वाटसनमहोदयेन ख. मैक्डूगलमहोदयेन

ग. कोयुगलेन घ. एन. एल. मनमहोदयेन

40. दशकुमारचरितस्य रचयिता अस्ति-

क. दण्डी ख. कालिदासः

ग. भवभूतिः घ. भर्तृहरिः

41. 'निकषा' इत्यस्य योगे का विभक्तिः प्रयुज्यते?

क. प्रथमा विभक्तिः ख. द्वितीया विभक्तिः

ग. पञ्चमी विभक्तिःघ. सप्तमी विभक्तिः

42. 'तस्मायन्यत्र' इत्यत्र सन्धि-विच्छेदं कुरुत-

क. ते+माया+अन्यत्र ख. तः+मायन्+यत्र

ग. तस्माय+यत्र घ. तस्मै+अन्यत्र

43. आस्तिकदर्शनेषु न परिगण्यते—

A. साङ्ख्यदर्शनम् B. न्यायदर्शनम्

C. बौद्धदर्शनम् D. मीमांसादर्शनम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A, B केवलम्।

ख. B, C केवलम्।

ग. B केवलम्।

घ. B, D केवलम्।

44. मन्त्राः कतिविधाः भवन्ति?

क. त्रिधा ख. नवधा

ग. पञ्चधा घ. द्विधा

45. सामवेदीयारण्यकानां संख्या अस्ति-

क. पञ्च ख. षड्

ग. द्वे घ. त्रीणि

46. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत-

सूची - I	सूची - II
A. शिक्षा	I. पादो
B. कल्पः	II. मुखम्
C. व्याकरणम्	III. हस्तौ
D. छन्दः	IV. नासिका

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A- III, B- II, C-I, D-IV

ख. A- I, B- II, C-III, D-IV

ग. A- I, B- II, C-IV, D-III

घ. A- IV, B- III, C-II, D-I

47. 'दा' धातोः लोट्-लकारस्य इमानि रूपाणि पुरुष-वचनानुसारं क्रमेण व्यवस्थापयत—

A. देहि B. दत्ताम्

C. ददातु D. दत्तम्

E. ददतु

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. C, D, A, B, E

ख. C, B, E, A, D

ग. C, D, B, A, E

घ. E, B, D, A, C

48. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत-

सूची - I	सूची - II
A. शारीरिकविकासः	I. मनोमयकोशः
B. मानसिकविकासः	II. आनन्दमयकोशः
C. बौद्धिकविकासः	III. अन्नमयकोशः
D. आध्यात्मिक-विकासः	IV. विज्ञानमयकोशः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A- II, B- III, C-IV, D-I

ख. A- III, B- I, C-IV, D-II

ग. A- IV, B- II, C-I, D-III

घ. A- I, B- III, C-II, D-IV

49. "................................... बाल्यावस्थायाः समाप्तेरारभ्य प्रौढावस्थायाः आरम्भपर्यन्तं प्रचलिता भवति"— इत्यत्र

क. शैशवावस्था ख. बाल्यावस्था

ग. किशोरावस्था घ. वृद्धावस्था

50. 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन सूत्रेण कः प्रत्ययः भवति?

क. ङीप् ख. ङीन्

ग. ङीष् घ. टाप्

51. रामायणस्य एकं काण्डं नास्ति-

क. बालकाण्डम् ख. अरण्यकाण्डम्

ग. भरतकाण्डम् घ. युद्धकाण्डम्

52. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत-

सूची - I	सूची - II
A. स्वामि-विवेकानन्दः	I. बालकमानवयोः शरीरस्य, मनस आत्मनश्च समस्तः सर्वाङ्गीणः सर्वोत्कृष्टश्च विकास एव शिक्षा
B. मदनमोहन-मालवीयः	II. शिक्षायाः अर्थः सम्पूर्ण-प्रकृत्या समग्रजीवनेन च व्यक्तौ एवत्वस्य भावनायाः विकासो वर्तते
C. श्रीरवीन्द्रनाथ-ठाकुरः	III. जीवनस्य समग्रविकास एव शिक्षा
D. महात्मागान्धिः	IV. मनुष्यस्यान्त-र्निहितपूर्णताया अभिव्यक्तिरेव शिक्षा

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A- IV, B- III, C-II, D-I

ख. A- III, B- II, C-I, D-IV

ग. A- II, B- III, C-IV, D-I

घ. A- I, B- IV, C-III, D-II

53. जे. बी. सीयर्समहोदयस्य शिक्षाप्रशासनप्रक्रियायाः क्रमं व्यवस्थापयत—

A. नियन्त्रणम् B. समन्वयनम्

C. निर्देशनम् D. संघटनम्

E. नियोजनम्

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—

क. A, B, C, D, E

ख. A, E, B, C, D

ग. E, D, C, B, A

घ. C, B, D, E, A

54. निम्नलिखितेषु पदेषु किम् अशुद्धम्?

क. राष्ट्रियम् ख. आशीर्वादः

ग. रुपम् घ. उज्ज्वला

55. वेदानां क्रमं व्यवस्थापयत—

A. अथर्ववेदः B. सामवेदः

C. यजुर्वेदः D. ऋग्वेदः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B, C, D ख. D, C, B, A
ग. B, A, D, C घ. C, B, D, A

56. 'कर्मवाच्ये भाववाच्ये च धातुभ्यः आत्मनेपद-प्रत्ययाः भवन्ति' इति केन सूत्रेण प्रतिपादितम्?
क. लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः (अष्टाध्यायी 3. 4. 39)
ख. भावकर्मणोः (अष्टाध्यायी 1.3.13)
ग. सार्वधातुके यक् (अष्टाध्यायी 3.1.67)
घ. चिण् भावकर्मणोः (अष्टाध्यायी 3.1.66)

57. 'शिक्षा काचित् त्रिमुखी प्रक्रिया' इति केन उक्तम्?
क. एच्. जि. वेल्समहोदयेन
ख. जोन् तिण्डल्महोदयेन
ग. अरविन्दघोषमहोदयेन
घ. जान्. ड्यूईमहोदयेन

58. शिक्षकस्य कक्षायां भूमिका कीदृशी अपेक्ष्यते?
क. संसाधकस्य प्राधिकारिणश्च
ख. संसाधकस्य सहभागिनश्च
ग. संसाधकस्य नेतुश्च
घ. संसाधकस्य नियन्त्रकस्य च

59. अरस्तूमहोदयमते शिक्षायाः परिभाषा अस्ति–
क. शरीरात्मनोः पूर्णत्वप्रदानमेव शिक्षायाः कार्यं वर्तते।
ख. स्वस्थे शरीरे स्वस्थं मनः एव शिक्षा वर्तते।
ग. शिक्षायाः तात्पर्यमान्तरिकशक्तीनां बाह्यजीवनेन सह समन्वयस्थापनमेव।
घ. शिक्षा व्यक्तेस्तत्पूर्णतायाः विकासो वर्तते यस्याः कृते क्षमतां धारयतीति।

60. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत–

सूची - I	सूची - II
A. ऋग्वेदः	I. गोपथः
B. सामवेदः	II. शतपथः
C. अथर्ववेदः	III. ऐतरेयः
D. यजुर्वेदः	IV. पञ्चविंशः

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A- III, B- IV, C-I, D-II
ख. A- I, B- II, C-III, D-IV
ग. A- I, B- II, C-IV, D-III
घ. A- III, B- IV, C-II, D-I

61. विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य स्थापना कदा अभूत्?
क. 1953 तमे वर्षे ख. 1963 तमे वर्षे
ग. 1943 तमे वर्षे घ. 1947 तमे वर्षे

62. अभिज्ञानशाकुन्तलानुसारं मारीचऋषेः आश्रमः अस्ति—
क. हेमकूटपर्वते ख. चित्रकूटे
ग. विन्ध्याचले घ. शचीतीर्थे

63. 'पयस्+मतुप्' इत्यस्य रूपं भवति—
क. पयोवान् ख. पयस्वान्
ग. पयोमान् घ. पयस्मान्

64. मूल्याङ्कनप्रक्रियायाः अङ्गं नास्ति–
क. शैक्षिकोद्देश्यानां निर्माणम्
ख. अधिगमानुभवाः
ग. निदानात्मकमूल्याङ्कनम्
घ. व्यवहारपरिवर्तनम्

65. उपनिषदा प्रतिपाद्यते–
A. वास्तुज्ञानम् B. यन्त्रज्ञानम्
C. ज्ञानकाण्डम् D. कर्मकाण्डम्
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत-
क. A, B केवलम्।
ख. A, C केवलम्।
ग. C केवलम्।
घ. B, D केवलम्।

66. "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति कस्य उक्तिः अस्ति?
क. पतञ्जलेः ख. यास्कस्य
ग. आपस्तम्बस्य घ. महीधरस्य

67. परशुछिन्नः इत्यत्र केन सूत्रेण समासः अभूत्?
क. तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन (अष्टाध्यायी 2.1.30)
ख. कृत्यैरधिकार्थवचने (अष्टाध्यायी 2.1.33)
ग. भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (अष्टाध्यायी 2.1.35)
घ. कर्तृकरणे कृता बहुलम् (अष्टाध्यायी 2.1.32)

68. 'सः माम् उपागच्छत्' इत्यस्य कर्मणि प्रयोगः अस्ति—
क. तेन अहम् उपागम्ये ख. तेन सः उपागम्यते
ग. तेन अहम् उपगम्ये घ. तेन सः उपगम्यते

69. प्रथमां सूचीं द्वितीयया सूच्या सह मेलयत—

सूची - I	सूची - II
A. अदादिगणः	I. शक्
B. तुदादिगणः	II. अस्
C. स्वादिगणः	III. लिख्
D. चुरादिगणः	IV. तड

अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत-
क. A- II, B- III, C-I, D-IV
ख. A- III, B- IV, C-I, D-II
ग. A- II, B- III, C-IV, D-I
घ. A- III, B- I, C-IV, D-II

70. उत्तमशिक्षायाः एकः गुणः नास्ति—
क. अनुशासनस्थापना
ख. अधिगमप्रक्रिया
ग. बालमनोविज्ञानस्य अनभिज्ञता
घ. मानवीयगुणानां विकासः

71. मनोविज्ञानपदम् आङ्ग्लभाषायाः कस्य पदस्य रूपान्तरणं वर्तते?
क. Philosophy इत्यस्य
ख. Sociology इत्यस्य
ग. Methodology इत्यस्य
घ. Psychology इत्यस्य

72. राष्ट्रियमुक्तविद्यालयः (NIOS) कदा स्थापितः?
क. 1989 तमे वर्षे ख. 1968 तमे वर्षे
ग. 2012 तमे वर्षे घ. 1950 तमे वर्षे

73. पुराणलक्षणसन्दर्भे प्रतिसर्गः इत्यनेन परिगण्यते–
क. वंशचरितम् ख. प्रलयः
ग. सृष्टिप्रक्रिया घ. देवताचरितम्

74. कालिदासस्य रचना अस्ति–
क. ऋतुसंहारम् ख. नीतिसारः
ग. सौन्दर्यलहरी घ. नीतिशतकम्

75. निष्ठासंज्ञकप्रत्ययौ स्तः—
A. शतृ B. क्त
C. क्तवतु D. शानच्
अधोलिखितेषु विकल्पेषु उचिततमम् उत्तरं चिनुत—
क. A, B केवलम्।
ख. A, D केवलम्।
ग. A, C केवलम्।
घ. B, C केवलम्।

उत्तरमाला

1	(ग)	2	(क)	3	(ख)	4	(ख)
5	(ख)	6	(ख)	7	(क)	8	(क)
9	(घ)	10	(ख)	11	(ख)	12	(क)
13	(ख)	14	(ग)	15	(ख)	16	(ख)
17	(क)	18	(ख)	19	(ख)	20	(घ)
21	(क)	22	(ख)	23	(घ)	24	(ख)
25	(ख)	26	(घ)	27	(क)	28	(क)
29	(घ)	30	(क)	31	(ख)	32	(ख)
33	(क)	34	(ख)	35	(ग)	36	(घ)
37	(ख)	38	(ख)	39	(क)	40	(क)
41	(ख)	42	(घ)	43	(ग)	44	(घ)
45	(ग)	46	(घ)	47	(ख)	48	(ख)
49	(ग)	50	(ग)	51	(ग)	52	(क)
53	(ग)	54	(क)	55	(ख)	56	(ख)
57	(घ)	58	(ख)	59	(ख)	60	(क)
61	(क)	62	(ख)	63	(ग)	64	(घ)
65	(ग)	66	(ग)	67	(क)	68	(क)
69	(क)	70	(ग)	71	(घ)	72	(क)
73	(ख)	74	(क)	75	(घ)		